श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA

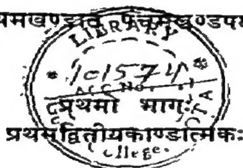
ACCORDING TO
THE MĀDHYANDINA RECENSION

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामिभाष्यसमेतम्

"प्रथमखण्डात् पञ्चमखण्डपर्यन्तं"

प्रथमो भागः
प्रथमद्वितीयकाण्डात्मकः

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस
देहली-११०००२ (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस
देहली-११०००२ (भारतम्)

प्रथमं पुनर्मुद्रणं १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्गमहाभागया
देहली ११०००२ तः प्रकाशितम् तथा गोयलआफसेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ त मुद्रितम् ।

THE ŚATAPATHABRĀHMAṆA

ACCORDING TO
THE
MĀDHYANDINA RECENSION
WITH
THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA
OF
SĀYAṆĀCĀRYA
SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY
OF
HARISVĀMIN

VOLUME I
CHAPTERS 1-2

GIAN PUBLISHING HOUSE
4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ उपोद्घातः ॥

प्रारंभे कुलदेवतामिह महालक्ष्मीयुतां रेणुकां, भक्ताभीष्टकरीं मतिस्मृतियशोऽर्थायुःपरानन्ददाम् ॥
प्रत्यूहौघविदारणक्षममयो द्वैमातुरं शारदां, सूर्यं शुक्लयजुःप्रवर्तकमृषिं श्रीयाज्ञवल्क्यं नुमः ॥ १ ॥

अज्ञानवार्धिं परिशोष्य यन्मे ज्ञानं स्वदादाश्रुतितन्त्रमुख्यम् ॥
यत्स्तौमि वृन्दारकवृन्दवन्द्यं नित्यं नमामो गुरुमण्डलं तत् ॥ २ ॥

ॐ नमः श्रीमत्सद्गुरुहृदयानन्दसरस्वतीचरणकमलेभ्यः ॥

पुराणमित्येव न सर्वमित्याप्तव्यो गुणी त्वं किमु नार्चनीयः ॥
चेदस्ति नव्येऽपि हि दोषलेशो नोपास्यते धूमयुतः किमग्निः ॥ ३ ॥

श्रुतिं शातपथीं शुक्लां वाजिमाध्यन्दिनीयकाम् ॥
उद्दिश्य वक्ष्यते कश्चिदुपोद्घातः समासतः ॥ ४ ॥

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः । मनुः अ. २ । १३.

विदितचरमेव वः सर्वेषां वेदशास्त्रविशारण्यसंचरिष्णुना विद्वत्केसरिणा, तथा सत्र विहर्तुकामानां विद्यार्थिमार्यानां च । यच्छिरोनिर्दिष्टमनुवचसा धर्मं जिज्ञास्माने. परमप्रमाणत्वेन परमविज्ञानैकजनिर्धर्मार्थकाममोक्षहेतुः कर्मोपास्तिब्रह्मकाण्डत्रयात्मिका सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा श्रुतिरेव सम्माननीयेति । यत्र इह खल्वसारे संसारे संभूय महताऽभ्युदयेन विविधान् भोगानुपभुक्तवतां सतामपि ततो विमुच्य निःश्रेयसस्य संसिषाधयिषया धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थमुपजीव्यैव प्रयतमानानां धर्म एव परमसाधनत्वेनाभिमतः । अत एव च जैमिनि "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" (पू. मी. १ अ. १ पा. २ अ.) इत्येवं धर्मलक्षणमसूत्रयत् । तथा चास्य सूत्रस्य द्विधाऽभिव्यक्तिः चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वाक्यम् । चोदना—उपदेशः—विधिः—इति चानर्थान्तरम् । लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम् । इत्थं च चोदनैव लक्षणं करणं यद्विषयकज्ञानस्य तत्त्वे सत्यर्थवत्त्वं धर्मस्य लक्षणम् । अर्थवत्त्वं च सुखाधिकदुःखाजनकत्वमिति । अस्य सूत्रस्य—[1] यो धर्मः स चोदनाप्रमाणकः ' इति शाब्दिको बोधः । 'यश्चोदनालक्षणकः स धर्मः ' इत्यार्थिको बोधः । शाब्दिकबोधस्यापि "धर्मे चोदनैव प्रमाणं" "चोदना प्रमाणमेव" इत्येवं द्वौ प्रकारौ भवतः । आद्येन प्रत्यक्षानुमानवादिबुद्धादिमतनिरासः । द्वितीयेन वेदाप्रामाण्यनिरासः, इत्यन्यत्र विस्तरः । अत्र तु किंचित्संक्षेपतो दर्श्यते । तत्र प्रथमं धर्मस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणागम्यत्वमुच्यते ॥

धर्मस्य प्रमाणं प्रत्यक्षं न ।

तथाहि—ननु—प्रत्यक्षमेव धर्मे प्रमाणं मन्तव्यं तस्यान्यानपेक्षत्वाच्छन्दस्य सर्वदा प्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वादिति चेन्न, प्रत्यक्षं हि संयुक्तविषयत्वेन विद्यमानवस्तुन एवोपलंभकमतो न भविष्यति धर्मे प्रमाणं जायते । धर्मस्य तदानीमसत्त्वेनेन्द्रियागोचरत्वादिति भावः । तथाच श्लोकवार्तिके भट्टकुमारिलचरणाः—" भविष्यति न

1—" धर्मं प्रायसम्यता सिद्धे प्रमाणं चोदनोच्यते । स्वरूपादस्तत सिद्धिः स्वरूपं चेद सूच्यते ॥ १ ॥ इयमेकेन सूत्रेण शुक्ल बोध्यां निरूप्यते । स्वरूपे च हि तस्योक्ते प्रामाण्यं कथ्यतेऽर्थतः ॥ १० ॥" इति श्लोकवार्तिके चोदनासूत्रे ॥

दृष्टं च प्रत्यक्षस्य मनागपि " इति । यद्यपि व्रीह्यादिद्रव्याणां प्रणीताप्रणयनादिक्रियाणां प्राङ्मवणत्वादिगुणानां च फलसाधनत्वाद्धर्मशब्देन व्यवहारो नापूर्वादीनामित्यादि श्रेयस्करमार्थे शबरस्वामिभिरभिहित, तथापि तेषां फलसाधनता एव धर्मत्वात्तस्य च जन्मान्तरकालान्तरादिभावित्वान्न स्वरूपतो धर्मत्वमतो न धर्मस्य प्रत्यक्षविषयत्वस्य सम्भावनेति । तदुक्तं भट्टैः श्लोकवार्तिके प्रतिज्ञासूत्रे—" द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ॥ तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता ॥ श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ॥ ताद्रूप्येण तु धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरं " इति । अत एव च यागगताग्नीषोमीयादिपशुहिंसादेः स्वरूपतो हिंसात्मकत्वेऽपि परिणामेऽभीप्सितफलजनकतयेष्टानुबन्धित्वाच्च धर्मत्वं, श्येनादीनां विधिबोधितत्वेन स्वरूपतो धर्मत्वेऽपि परिणामेऽभीप्सितशत्रुवधलक्षणहिंसाजन्यानभीप्सितनरकरूपफलजनकत्वादधर्मत्वमिति सर्वतन्त्रविदां राद्धान्तः । तदेव स्पष्टीकृतं याज्ञवल्क्येन—" अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु " इति । अ. १ । १५६ ॥

योगिप्रत्यक्षमपि धर्मे प्रमाणं न ।

नच भावनाबलजन्यं योगिप्रत्यक्षं भविष्यतीति धर्मे प्रमाणं भवेदिति वाच्यम् । भावना नाम, येषां योगाभ्यासजनितसंस्कारविशेषाज्जायमानमप्रत्यक्षं जायते तदित्युच्यते । तस्याः अनुभूतविषयत्वान्नियतानुभूतेषु वस्तुष्वेव निश्चयरूपस्मृतिजनकतया स्मृतित्वेनानर्थकत्वात्तत्र एवोपरनिर्णीतविषये धर्मे प्रवृत्तिः । अत एवाह जैमिनिः—" सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् " इति । तथाच श्रुतिरप्याह—" नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदाः " इति । एतं नाम धर्ममिति । तत्सिद्धं धर्मो न प्रत्यक्षस्य भूमिरिति ॥

अनुमानमपि धर्मे प्रमाणं न ।

प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानादेरपि । अनुमानं च व्याप्तिग्रहाधीनम् । व्याप्तिग्रहश्च कार्यकारणगतविशेषज्ञानावलम्बी यदि च स्वतो धर्म एव लोकतो नावबुध्यते । कुतस्तरां तस्यान्येन सह कार्यकारणभावः सामान्यविशेषभावो वा लोकतोऽवबुध्येत । तथाच श्लोकवार्तिके चोदनासूत्रे—" सामर्थ्यं नानुमानादेर्लिङ्गादिरहिते क्वचित् " इति । ततश्च धर्मो नानुमानगम्य इति सिध्यति ॥

उपमानमपि धर्मे प्रमाणं न ।

नाप्युपमानं तत्र क्रमते । तस्य सादृश्यज्ञानसापेक्षत्वात् । सादृश्यज्ञानं च प्रत्यक्षमूलमेव । प्रत्यक्षं तु धर्मे सर्वथा न प्रवर्तत इत्युक्तमेव । ततश्चातीन्द्रियो धर्मो न प्रत्यक्षानुमानोपमानेति प्रमाणत्रितयेनाप्यवगम्यत इति ॥

धर्मस्य वेदा एव प्रमाणम् ।

किंतु धर्मस्य शब्दमूलत्वमेवाभिमन्यते शास्त्रकारैः । तथाच जैमिनिः—" औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं, बादरायणस्यानपेक्षत्वात् " (जै. सू. १।१।५।५) इति । अर्थेन सहोत्पत्तिकृतसम्बन्धवतः शब्दस्य बोधितस्य धर्मस्य प्रमाणं विध्यादिरूपः शब्द एव । स चाबाधितेऽनुपलब्धे चार्थे प्रमाणं भवत्यन्यप्रमाणनिरपेक्षत्वात् । बादरायणाचार्यस्याभिमतमेतदिति । अतश्च प्रतिज्ञातं जैमिनिनैव—"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः " इति । शब्दः चोदना, विधिः, उपदेशः, इति चानर्थान्तरम् । उक्तं च श्लोकवार्तिके—" चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः " इति । तेन चातोपदेशशब्देन विध्यात्मको वेदो निर्दिष्टः ॥

अत्रार्थे सम्मतयः ।

अत एव च मनुर्जगौ " वेदोऽखिलो धर्ममूलम्, "धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः " इति

(२ । ६–१३) । गौतमोऽप्याह–" वेदो धर्ममूलम् " इति (१ । १) । किंच " यो हि पूर्वमुत्पन्नः सोऽनन्तरमुत्पद्यमानस्य ग्राहको भवति " इति न्यायेन वेद एव धर्मस्य यथार्थग्राहकं मूलं भवितुमर्हति । कुत एतत् ? यावत्पूर्वैर्वेदप्रवक्तृत्वश्रवणात् । तथा च " शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् " (ब्र. सू. अ. १ । ३ । ८ । २८) इत्यस्मिन्सूत्रे भाष्ये च श्रीमच्छंकराचार्यैः सुस्पष्टं निरूपितमित्यास्तां तावत् । किंच लौकिकशब्दस्याप्तप्रणीतत्वे प्रमाणांतरसंवादेनाप्तप्रणीतत्वे च तत्प्रमाणांतरापेक्षया यथा प्रामाण्य, न तथा वैदिकशब्दस्यापौरुषेयत्वेनोभयानपेक्षत्वात् । तथाच श्लोकवार्तिके औत्पत्तिके सूत्रे–" स्वतन्त्र्यपान्तरापेक्षा स्यादनाप्तनरोक्तिषु । आप्तोक्तिषु परापेक्षा नोभयं चोदनासु तत् " इति । एवं च वेद एव धर्मस्य मुख्यं प्रमाणमिति निर्गलितोऽर्थः । इति ॥

वेदा ह्यपौरुषेयाः ।

ननूक्त वैदिकशब्दस्यापौरुषेयत्वं तत्कथं संघटत इति चेदुच्यते । तथाहि–अध्येतृपरम्पराऽध्ययनाध्यापनसंप्रदायस्याविच्छेदे सत्यपि कर्तुरस्मरणादात्मवत् । नच प्रलये संप्रदायविच्छेदः संभवतीति वाच्यम् । सृष्टिप्रलयावङ्गीकुर्वाणाः पूर्वतन्त्रज्ञा हि वेदाध्ययनविषयिणीं गुरुशिष्यप्रणालीमविच्छिन्नामनादिं च वर्णयन्ति तस्मात् । तदुक्तं श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे–" वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनसामान्यादधुनाऽध्ययनं यथा" इति । ननु–भारतेऽप्येवं वक्तुं शक्यते इति चेन्न, तत्र व्यासः कर्तेति "को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् " इत्यनया स्मृत्या महाभारतकर्तुः स्मर्यमाणत्वात् ॥

अथ वेदस्य पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रमपौरुषेयत्वम् ।

किंच ये तु श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासवचनात्सृष्टिप्रलयावंगीकृत्य " शास्त्रयोनित्वात् " इत्यस्मिन्वैयासिकसूत्रे श्रीमच्छंकराचार्यैर्दर्शितदिशा " अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदः " (बृ. २।४।१०।) इत्यादिश्रुतेः सर्वज्ञं सर्वविदं च परमात्मानं नित्यस्यापि वेदस्य योनिमिच्छन्ति तेऽपि वेदेषु परमात्मनः स्वातंत्र्यं न मन्यन्ते । तथाहि " धाता यथापूर्वमकल्पयत् " (ऋ. सं. १०।१९०।३) " यः कल्पः स कल्पपूर्वः " इत्यादिश्रुत्या न्यायतश्चेतरसृष्टिवद्वेदस्यापि पूर्वकल्पानुसारेण स्वाध्यायाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसकारणं तद्वैपरीत्यकरणेऽनर्थकारणम् अश्वमेधादयो यागाः पुण्यहेतवो ब्रह्महत्यादयश्च नरकहेतवः इत्यादिनियतानुपूर्व्या एव स्मरणेन पुरुषनिश्वासवदप्रयत्नेन विरचनात् । भट्टकुमारिलपादा अपि वेदस्य पुरुषास्वातंत्र्यमात्रमपौरुषेयत्वमभिलषंति । तदुक्तं श्लोकवार्तिके शब्दनित्यत्वाधिकरणे–" यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता " इति । यदि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिमतः पुराणपुरुषस्यापि वेदे न स्वातन्त्र्यं तर्ह्यस्मादृशां पुंसां कुतस्तदिति ॥

अथ प्रकारांतरेण पौरुषेयत्वाक्षेपपरिहारौ ।

परमेश्वरस्य वेदं प्रति न केवलं निश्वासवदुपलब्धिनिमित्त्वं, किंतु " प्रजापतिर्वेदानसृजत " इति (श. प. ब्रा. ११) " तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत " इति वाजसनेयश्रुतौ पुरुषमेधे । " प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् । स तपोऽतप्यत । तस्मात्तेपानात्त्रयो देवा असृज्यन्ताग्निर्वायुरादित्यः । ते तपोऽतप्यन्त । तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेदः " इति । " स [प्रजापतिः] चतुर्होत्राऽतप्यत । सोऽताम्यत् । स भूरिति व्याहरत् । स भूमिमसृजत । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ यजूंषि । स द्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स भुव इति व्याहरत् । सोऽन्तरिक्षमसृजत । चातुर्मास्यानि सामानि । स तृतीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स सुवरिति व्याहरत् । स

दिवमसृजन्त । अग्निष्टोममुक्थ्यमतिरात्रमृच । एता वै व्याहृतय इमे लोका । इमान्खलु वै लोकाननु प्रजा पशवश्छन्दांसि प्राजायन्त " (तै. ब्रा. २ । २ । ४) इत्यादिभि श्रुतिभिर्जनकत्वमपि श्रूयत इति चेन्न । अत्रत्यानि ' असृजत् ' ' जज्ञिरे ' ' अजायत ' ' असृज्यन्त ' इतीमान्यपि आख्यातपदानि श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया निश्वासवदुपलब्धिनिमित्तमात्रपरतयैव व्याख्येयानि भूयसीनामन्यासां श्रुतिस्मृतीनामनुग्रहात् ॥

अत्रार्थे श्रुतिस्मृतीनां सम्मतयः ।

तथाहि-" यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै " इति श्वेताश्वतरश्रुति (६ । १८) । तया ब्रह्मणो वेदोपलब्धिरुपदेशद्वारेणैव निर्दिष्टा । किंच ' यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् । तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् " इति ऐतरेयश्रुत्या वेदस्य लब्धिरेव निर्दिष्टा । तथा " ऋचमग्निर्देवतम् । तदेव ज्योति । गायत्रं छन्द । पृथिवी स्थानम् । अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥ इत्येवमादिं कृत्वा ऋग्वेदमधीयते । यजुषां वायुर्दैवतम् । तदेव ज्योति । त्रैष्टुभं छन्द । अन्तरिक्षं स्थानम् । इषे त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो व सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ॥ इत्येवमादिं कृत्वा यजुर्वेदमधीयते । साम्नामादित्यो दैवतम् । तदेव ज्योति । जागतं छन्द । द्यौ स्थानम् । अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ इत्येवमादिं कृत्वा सामवेदमधीयते । अथर्वणां चन्द्रमा दैवतम् । तदेव ज्योति । सर्वाणि छन्दांसि । आप स्थानम् । शन्नो देवीरभिष्टये । इत्येवमादिं कृत्वाऽथर्ववेदमधीयते " इति (गोपथब्रा १ । २९) इत्यस्मिन्गोपथब्राह्मणे क्रमादृग्यजुः सामाथर्ववेदानां पृथिव्यन्तरिक्ष द्यौराप स्थानानि, अग्निवाय्वादित्यचन्द्रमसो दैवतानीति वर्णितम् । अर्थात्तदभिधायकमन्त्राणामग्न्यादिभ्य एव ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणमाविर्बभूवेति तात्पर्यम् । अत एव च " वाचा विरूपया नित्यया " इति (ऋ ८ । ६४ । ६) इत्यस्यां श्रुतौ च नित्यत्वाम्नानं सङ्गच्छते । तथा स्मृतयोऽपि " अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यत सर्वा प्रवृत्तय " इति (ऐत ब्रा साय भाष्ये उप.) अस्यां स्मृतौ वेदवाण्या निश्वासवदुत्सर्जनमेव सम्प्रतिपन्नम् । तथा " युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षय । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयम्भुवा " इति (ऐत. ब्रा. साय. भाष्य उप) अनया स्मृत्या वेदानां लाभ एवोपदिष्ट । अत्रेतिहास श्रुत्यन्तर्भूत एव मन्तव्य सहत्वोक्ते । तथा " अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रय ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् " इति (मनु १ । २३) अत्र च दोहनं नामाध्यापनमेव । दोहनमध्यापनं च परसक्रान्तिसामान्येनेति मेधातिथिना व्याख्यातत्वात् । तथा " न कश्चिद्वेदकर्ता स्याद्वेदस्मर्ता चतुर्मुख । वेदो नारायण साक्षात्स्वयम्भूरिति शुश्रुम " इति पराशर । अत्र च स्पष्ट कर्तृनिषेध । वस्तुतस्तु-उक्तश्रुतिस्मृतीनामर्थवादपरत्वान्न कर्तृत्वादिप्रतिपादकत्वं सम्भवति । तदुक्तं श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे-" वेदेऽपि तत्स्मृतिर्या तु साऽर्थवादनिबन्धना । पारम्पर्येण कर्तारं नाध्येतार स्मरन्ति हि ॥ तेषामनेवमात्वाद्भ्रान्तिः सेति च वक्ष्यते " इति ॥

अथ पुनः प्रकारान्तरेण पौरुषेयत्वाक्षेपपरिहारो ।

ननु-काठक कालापक तैत्तिरीयक कौथुम माध्यन्दिनीयक इत्यादि समाख्याश्च कर्तृनिमित्ता । ततश्च कृतकत्वाद्वेदानां पौरुषेयत्वमिति चेन्न, समाख्यानां हि योग्यतासत्त्वेऽपि कर्तृस्मरणलक्षणानुपलब्ध्या साधिते कर्त्रभावे प्रवचननिमित्तत्वेनाप्युपपद्यमानत्वात् । सम्भवति च प्रवचनादिद्वारा सम्प्रदायप्रवर्तकविषयत्वेनासाधारण्यमिति नोक्तविशेषणत्वानुपपत्ति । अथवा कठादिशब्दानां नित्यानां तच्छाखाविशेषाणामभिधायकत्वात्तत्तच्छाखीये पुरुषै परम्परया अधीयमाना शाखा कठादिशब्दवाच्या । ततोऽपि न विशेषणत्वानुपपत्ति । तदुक्तं श्लोकवार्तिके वेदनित्यताधिकरणे " नियमेन निमित्तं वा काठत्वं जातिरस्ति न । काठकादिसमाख्यैवं व्यावृत्ताचरणात्तथा "-इति ॥

अथ पुनः प्रकारान्तरेण पौरुषेयत्वाक्षेपपरिहारौ।

ननु—जननमरणवतां बबरादीनां "बबरः प्रावाहणिरकामयत। कुसुरुविन्द औद्दालकिरकामयत। हरिश्चन्द्रो राजा बभूव ह। कुशिकस्य सूनुः, याज्ञसेनो होत्रमृषिर्निषीदन्" इत्यादिमन्त्रब्राह्मणयोरुभयत्र श्रवणात्तेभ्योऽर्वाक्तनत्वं वेदानामतस्ते पौरुषेया इति चेन्न, बबरादीनां पुरुषादिव्यक्तेरनभिमतत्वात्। तथाहि "परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्" (जै. सू. १।१।८।३१) इत्यस्मिन्सूत्रे शबर आह—"यच्च प्रावाहणिरिति। तत्र, प्रवाहणस्य पुरुषस्यासिद्धत्वात्। नापि प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः। प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धो वहतिश्च प्रापणे न त्वस्य समुदायः कश्चित्सिद्धः। इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्धस्तथा क्रियायामपि कर्तरि। तस्माद्यः प्रवाहयति स प्रावाहणिः। बबर इति शब्दानुकृतिः। तेन यो नित्योऽर्थस्तमेवैतौ शब्दौ वदिष्यतः। अत उक्तं "परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्" इति। एवमेतन्नाम्ना श्रुतीनां सङ्गतिक्लेशः" इति॥

समाधानान्तरम्।

अथवा ऋतुलिङ्गन्यायेन प्रतियुगमनुवर्तमाना बबरादयः प्रवाहनित्यतया नित्याः, अतो न वेदस्यानित्यत्वं तन्मूलकं पौरुषेयत्वं वा प्रापयन्तीति। तथाच दर्शितं स्मृतिवशाच्छ्रीमदाचार्यचरणैः—"समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च" (ब्र. सू. १। ३। ९। ३०) इत्यस्मिन्सूत्रे देवताऽधिकरणे। सा च स्मृतिरेवरूपा स्मर्यते—"ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः। शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः। यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये। दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु। यथाऽभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह। देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च" इति। शर्वर्यन्ते प्रलयान्ते। पर्यये घटीयन्त्रवदावृत्तौ। मनुरपि "सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे" (म. स्मृ. १। २१) इति। अयं भावः। वेदे याः संज्ञास्ता एव तदुत्तरं उत्पन्नेभ्यो दत्ताः। इदानीन्तना दशरथपुत्रे दृष्टां श्रीरामेतीमां संज्ञां स्वपुत्रेभ्यो ददति तथेति॥

अथ पुनः प्रकारान्तरेण पौरुषेयत्वाक्षेपपरिहारौ।

ननु—पदसङ्घातानि वाक्यानि तानि खल्वमूनि पुरुषकृतानि दृश्यन्ते। वेदा अपि वाक्यसमुदायात्मका एव। ततस्तेषां पौरुषेयत्वमिति चेत्तदपि न, औत्पत्तिकसूत्रेण पदपदार्थयोरनादिवृद्धपरम्परया "सोऽयं गकारः" इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलेन च नित्यत्वस्य साधितत्वाद्वाक्यवाक्यार्थयोस्तन्मूलकत्वेनैव नित्यत्वस्यार्थसिद्धत्वान्न तन्मूलकं पौरुषेयत्वमुत्प्रेक्षितुं शक्यम्। आकरितं चात्र बहुभिः पूर्वाचार्यैः सूरिभिश्चेत्युपरम्यते॥

निष्कर्षस्तु—

प्रमीयमाणकर्तृकत्वरूपं स्मरणगोचरकर्तृकत्वरूपं वा पौरुषेयत्वं न कर्तुरस्मरणादेः। न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषये पुरुषबुद्धेः स्वातन्त्र्यरूपं पूर्वकल्पीयवेदानामेवास्मिन्कल्पे स्मरणपूर्वकं परमात्मना प्रवर्तमानत्वात्। नापि काठकादिसमाख्यामूलं पौरुषेयत्वं तासां प्रवचनादिनोपपत्तेः। नापि जनिमृतिवत्पुरुषश्रवणमूलकं पौरुषेयत्वं तेषामनित्यत्वेऽपि तत्सञ्ज्ञानां पूर्वकल्पीयवेदोद्धृतत्वात्। नाप्यनित्यशब्दमूलकं पौरुषेयत्वं शब्दनित्यत्वस्य "सोऽयं गकारः" इति प्रत्यभिज्ञया साधितत्वात्। नापि वाक्यत्वसामान्यात्तन्निमित्तं पौरुषेयत्वं नित्ययोः पदपदार्थयोर्द्वारा वाक्यवाक्यार्थयोरपि नित्यत्ववर्णनात्। नापि पुरुषादुत्पन्नत्वरूपं वा प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्प्रकाशनाय नूतनानुपूर्व्या रचितत्वरूपं पौरुषेयत्वं निश्वासादिश्रुत्या दोहनादिस्मृत्या च स्वयम्प्रादुर्भूतत्वप्रतिपादनात्। सिद्धे चैव सर्वथा पौरुषेयत्वाभावे वेदा अपौरुषेया इति यदुक्तं तत्सर्वं निरवद्यम्॥ इति॥

वेदाः स्वतः प्रमाणम्।

यदि वेदा अपौरुषेयाश्चेति तदा नास्ति तेषां प्रमाणान्तरैः प्रयोजनं प्रसक्तवत्। अत उक्तं भगवता जैमिनिना—

"तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" इति। यतो नास्ति वेदानां स्वबोध्यार्थबोधने प्रमाणान्तरापेक्षा। अतस्ते स्वतः प्रमाणम्। अत एव चाहुः सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनीये माधवाचार्याः–"वेदवादिनः प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम्" इति। स्वतःप्रामाण्यं चात्र "कारणगुणसवाद्यर्थक्रियाज्ञानानधीनत्वे सति कारणदोषबाधकज्ञानदोषवर्जितत्वे सति चानधिगताबाधितार्थबोधकत्वम्"। प्रामाण्यप्रतियोगिकमप्रामाण्यं च परतो बोध्यम्। परतस्त्वं कुतः इति चेद् बाधकज्ञानकारणदोषविसंवादिज्ञानाधीनत्वात्तस्य। ननु–कथं कारणगुणसंवाद्यर्थक्रियाज्ञानानधीनत्वं प्रतिपाद्यत इति चेदत्रोच्यते–"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते। एनं विन्दन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता" इति। इमां निरुक्तिमाश्रित्य–वेदाः ज्ञानलक्षणाः इति भ्रान्तिरूपे वर्तमाने सर्वैः शास्त्रकृद्भिः स्वीकृतो राद्धान्तः। यदि च वेदा ज्ञानलक्षणास्तर्हि यावज्ज्ञानं प्रकाशकत्वसाधर्म्यात्स्वतः प्रमाणं रविरिव स्वविषये जायते। ज्ञाने हि स्वविषयस्य याथार्थ्येनाभिद्योतने उपादाने वा या विशिष्टा शक्तिरस्ते तस्याः स्वोत्पत्तिसहकृतत्वात्। नचात्माश्रयत्वदोषप्रसक्तिरिति वाच्यम्। तस्याः सवितुरुत्पत्तिविशिष्टप्रकाशकत्वशक्तिवद्गुणत्वाभ्युपगमात्। वेदानां सृष्टेः प्राक्तनत्ववर्णनेन प्राथम्याच्च आत्माश्रयत्वदोषप्रसरानवसराच्च॥

ननु–च सैषा शक्तिः कारणगुणसंवाद्यर्थक्रियाविशिष्टज्ञानादिभिरुत्पाद्यत इति चेन्न। उक्तविशिष्टज्ञानस्याप्यन्यविशिष्टज्ञानस्यापेक्षा, तस्यापीतरविशिष्टज्ञानस्याप्यन्यविशिष्टज्ञानस्यापेक्षा। एवमनवस्थापरम्परापातप्रसङ्गात्। तां च परत्वं प्रतिरोद्धुं बलवत्तरकारणानुपलम्भान्मूलतः प्रामाण्योच्छित्तिर्दुर्निवारैव स्यात्। तथा चाभ्यधायि शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिमिश्रैः–"प्रसिद्धानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तदन्तर्गतं च शास्त्रम्। अतस्तदपि प्रमाणमेव। नच प्रसिद्धमन्येन परीक्षितव्यम्। स्वत एव तस्य स्वविषयोपस्थापने सामर्थ्यात्। यदि च परीक्ष्येत ततो येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था स्यात्" इति॥

नन्विदं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुक्तयोक्त्यासत्त्वेऽपि बाधकज्ञानकारणैर्भ्रमकरणाविप्रलिप्सामिथ्यावादित्वापटवादिदोषैराहन्यत इति चेत्तदपि न संभाव्यते। कुत इति चेदत्रोच्यते–इमे पुरुषावलम्बिनो दोषाश्च वेदानामपौरुषेयत्वेन सर्वथा पुरुषबुद्धिसंस्पर्शाभावाच्च न प्रसज्यन्ते। अत एव श्लोकवार्तिके औत्पत्तिकसूत्रे प्रत्यपादि प्रकरणे–"औत्पत्तिकगिरा दोषः कारणस्य निवार्यते। अबाधोऽव्यतिरेकेण स्वतस्तेन प्रमाणता। सर्वस्यानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा" इति। अत एव च बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके द्वितीयाध्याये–"न च वेदोदितो वेदः प्रवेद्यार्थं प्रदृश्यते। नित्यमानत्वहेतूनां वेदवाक्येष्वसंभवात्। प्रामाण्यं वेदवाक्यानां न च मानान्तराश्रयात्। अक्षादेरपि मानत्वं यथोक्तादेव कारणात्" इति सुरेश्वराचार्यैरुक्तं संगच्छते। तत्सिद्धं वेदाः स्वतः प्रमाणमित्येतत्कापह्नोतुं शक्यमिति॥

वेदाश्च नित्या एव।

यथा च वेदाः स्वतः प्रमाणं तथा नित्या अपि सन्ति। तथा च सूत्रितं देवताधिकरणे बादरायणाचार्येण–"अत एव च नित्यत्वम्" (ब्र. सू. १।३।९।२९) इति। तत्कथमुपपद्यत इति चेदत्र वदामः। सायणाचार्योक्तदिशा स्वीकर्तव्या नित्यतेति। तथा च ते प्रतिपादितमैतरेयब्राह्मणभाष्योपक्रमे–"नित्यत्वस्य व्यावहारिकत्वात्। सृष्टेरूर्ध्वं संहारात्पूर्वो व्यवहारकालस्तस्मिन्नुत्पत्तिविनाशादर्शनात्। कलाकाष्ठादयो यथा नित्या एव वेदोऽपि व्यवहारे कालिदासादिवाक्यवत्पुरुषविरचितत्वाभावान्नित्यः। आदिसृष्टौ तु कलाकाष्ठादिवद्वेदोत्पत्तिराम्नायते इत्यन्यदेतत्" इति। वस्तुतस्तु मीमांसकाः सृष्टिमनादिमेव मन्यन्ते बीजाङ्कुरन्यायेनाखण्डप्रवाहन्यायेन वा। तस्मात् "शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" इति वैयासिकसूत्रे दर्शितदिशा सृष्टिधारकाः किं बहुना सृष्ट्युत्पादका वेदा अपि तत्तन्न्यायद्वयेनैव नित्याः स्युरेवेति सिध्यतीति पृथग्वक्तव्यं नैव भवति॥

वेदा एवोत्तिमं प्रमाणम् ।

तात्पर्यन्तु यथा व्यवहारे कुत्रचन प्रमाणस्य परा सीमा भवत्या भवति तां विना विवादास्पदवस्तुनो निर्णयासंभवात् । तथैव धर्मशास्त्रस्य निर्णयेऽपि परमं प्रमाणं वेदा एव । तेषां प्रागुक्तापौरुषेयत्वस्वतःप्रमाणत्वनित्यत्वेति गुणत्रयवैशिष्ट्यात् प्रमाणप्रमेयशास्त्ररूपत्वाच्च । प्रमाणशास्त्रत्वं धर्माधर्मनिर्णायकतया, प्रमेयशास्त्रत्वं च धर्माधर्मस्वरूपनिरूपकतया चेति । अत एव च " कदाचिदपि वयं वेदोदितमुपपादयितुं शक्नुमः परं न वेदाज्ञातोऽपि पर्यनुयोक्तुं प्रभवाम " इति धर्मशास्त्रविदां घटाघोष इति दिक् ॥

वेदानां वेदत्वम् ।

वेदशब्दश्च 'विद ज्ञाने' इति धातोः सकाशात्करणार्थीयघञ्प्रत्यययोगतोऽभवत् । वेद्यन्ते बोध्यन्ते प्रमाणान्तरैरनधिगताबाधिता दृष्टफलका अदृष्टफलकाः कश्चिच्च दृष्टादृष्टफलकाः क्रियाकलापा एभिरिति वेदा इति करणव्युत्पत्त्या वेदशब्दोऽयं सर्वत्र व्युत्पादितः । कश्चिच्च " नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः " (३ । १ । १३४) इति पाणिनीयसूत्रविहिताच्प्रत्यययोगात् " वेदयति कर्म ब्रह्म च यः ॥ वेदः " इत्येवं व्युत्पादितो दृश्यते । अत्र वेदशब्दविषये श्रीमदाचार्यपादानां भाष्यमत्यन्तं दर्शनीयमस्ति । तथाहि—" एकस्य वेदस्य वेद्यमिदं रूपमनिदं वेदरूपं, वेदनं वेदो ज्ञानम्, एकस्याद्वितीयस्य संविद्रूपस्येत्यर्थः । तस्यैकवेदस्य ब्रह्मणोऽनवगमादृगादयो वेदा बहवोऽभवन् । अत्र ऋगादिवेदास्तत्प्रतिपत्त्यर्थं विचारं कुर्वन्तीति वेदाख्यामवापुः । अथवा सद्भावं साधयन्तीति वेदाः । अथवा विदन्ति वेदनभूता इति वा वेदाः । अथवा ब्रह्माधीनं परमात्मानं लभन्त इति वेदाः । अथवा ब्रह्मादीनामात्मानं लभन्त इति वेदाः । ब्रह्मण आवृतस्य लाभहेतव इति वा वेदाः । विद विचारणे, विद सत्तायां, विद ज्ञाने, विद्लृ लाभे एतेषां धातूनां विषये वर्तन्ते यस्मात्ततो वेदाः प्रयुक्ताः । स एको वेदः । तस्यैकस्य वेदस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनवगमाद्वेदा बहवः ख्याताः सर्वे वेदास्तदर्थदर्शनहेतवः " इति सनत्सुजातीये । अत एव चोच्यते " प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता " इति । श्रुतावपि—" नेन्द्रियाणि, नानुमानं, वेदा एवैनं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदाः " इति । एनं नाम धर्ममिति । धर्ममित्युपलक्षणम् । तेन च तदादिकं पुरुषार्थचतुष्टयं बोध्यम् ॥

वेदशब्दो ग्रन्थवाची ।

स च वेदशब्दोऽलौकिकावाधितानधिगतार्थबोधकवाक्यराशिलक्षणग्रन्थवचनोऽपि भवति । तथाहि— " अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः " इति निश्वासायनेकश्रुते । " वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः " (जै सू. १ । १ । ८ । २७) " वेदो वाङ्मयदर्शनात् " (जै सू. १ । ।) इत्यादिजैमिनिसूत्रे । " श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः " इत्यादिकोशाच्च ॥

वेदशब्दस्य यज्ञियपदार्थविशेषवाचकत्वम् ।

अन्यच्च वेदशब्दो दर्भमुष्टिवचनः । " वेदं कृत्वा वेदिं करोति कुशमुष्टिं सन्धाय वत्सजानु त्रिवृतमुत्कार्यम् " (का श्रौ. सू. १ ।) इति कातीयसूत्रात् ॥

वेदशब्दस्य स्वावान्तरावयवसमुदायवाचकत्वम् ।

अपरश्च वेदशब्दो यः " ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः " इत्यादिषु ऋग्यजुःसामाथर्वभिः सह समस्तश्च ऋग्यजुःसामाथर्वैकसमूहवाचको भवति । " यदेकमव्यक्तं व्यापि तस्माद्वस्य ता यवः स यथा कोकोऽय

यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः सैषा त्रय्येव विद्या तपति " (शत. १० । ५।२ । १) इति " अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवेतानि निश्वसितानि " (बृ. उप. २ । ४ । १०) इति । " एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिताः सरहस्याः सब्राह्मणाः " (गोपथब्रा. पू. २ । १) इत्यादिश्रुतिगतवेदशब्दोऽजहत्स्वार्थलक्षणया स्वस्वावान्तरावयवसमुदायवचनो भवतीति प्रोक्तश्रुतिवचोनिकरस्वरसादवनीयते ॥

पूर्वं वेदस्य यजुर्वेद इति संज्ञा ।

पुरा तेषां ऋग्यजुःसामाथर्वसमूहानामेकराशिभावेन स्थितत्वाद्यजुर्वेद इतीव संज्ञाऽऽसीदनन्तरं श्रीवेदव्यासेन तेषां यज्ञप्रकरणानुरोधेन व्यसनादृगादिवेदसंज्ञा बभूव । स चेतिहासः " एक एवासीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् । चातुर्होत्रमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमकल्पयत् ॥ आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्हौत्रमेव च । औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिः ॥ ब्रह्मत्वमकरोद्यज्ञे वेदेनाथर्वणेन तु । ततः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं समकल्पयत् ॥ होतृकं कल्प्यते तेन यज्ञवाहं जगद्धितम् । सामभिः सामवेदं च तेनौद्गात्रमरोचयत् । राज्ञस्त्वथर्ववेदेन सर्वकर्माण्यकारयत् " इत्यादिभिर्वायुपुराणे सुस्पष्टः । अत्रार्थे श्रुतिसम्मतिरप्यास्ते-" तदाहुः-यदृचा हौत्रं क्रियते यजुषाऽऽध्वर्यवं साम्नोद्गीथोऽथ केन ब्रह्मत्वमित्यनया त्रय्या विद्ययेति ह ब्रूयात् " इति (शत. ब्रा. ११।५।८।७)। शौनकोपनिषद्यपि-" ऋचो यजूंषि सामानि अथर्वाङ्गिरसस्तथा । चातुर्होत्रप्रधानत्वाल्लिङ्गादित्रितयं त्रयी ॥ अथर्वाङ्गिरसः रूपं सामऋग्यजुरात्मकम् । तथाऽऽदिशन्त्याभिचारसामान्येन पृथक्पृथक् " इति । अत्र अथर्ववेदे ऋग्यजुःसाम्नां त्रयाणामप्यन्तर्भावात्त्रय्या विद्ययेत्युक्तमिति न श्रुतिपुराणयोर्विरोधः । तत एव ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येषा वेदचतुष्टयी प्रसिद्धा समभवत् ।

वेदो द्विविधः ।

स च वेदो द्विविधः । मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति । " मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् " इति कात्यायनापस्तम्बादिभिः प्रतिज्ञातत्वाच्च ॥

मन्त्राणामनेकविधत्वम् ।

तत्र प्रथमं मन्त्रस्वरूपमुच्यते । तथाच कातीयश्रौतसूत्रस्य प्रथमे परिभाषाऽध्याये निरूपितं, तद्यथा " ऋचो यजूंषि सामानि निगदा मन्त्राः " (का. श्रौ. सू. १ ।) इति । अस्यार्थः-' नियतपादाक्षरावसाना ऋचः ' ' अनियतपादाक्षरावसनानि यजूंषि ' ' गीतिविशिष्टा ऋच एव सामानि ' ' परसम्बोधनार्थाः प्रैषादयः ' निगदाः । एते हि अवयवा मन्त्रा इत्युच्यन्ते । प्रायो हीमे ऋग्यजुःसामरूपास्त्रयोऽवयवाः ऋग्यजुःसामाथर्वेषु चतुर्ष्वपि वेदेषु दृश्यन्ते । अत एव वेदत्रयीशब्दवाच्यः । ' त्रयी ' इत्यत्रावयवार्थे तयप् प्रत्ययो न तु सङ्ख्यार्थे । किञ्च ऋग्वेदादिषु " यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते " (ऋ. १।८३।५) " चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा " (मा. सं. १७ । ९१) "अस्य यज्ञस्य तत्साधनभूतवेदस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्राध्वर्य्वाख्यानि, त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामलक्षणा " इति उवटमहीधराभ्यां व्याख्यातम् । " वेदा वा एते उक्ताः " (निरु. परि. १ । ७) इति यास्कोऽपि बभाषे । तेनाथर्ववेदः पश्चात्सञ्जातस्तस्य च यज्ञसम्बन्धाभावात्त्वेनानुप्रवेशो नास्ति, इत्याधुनिकानामैतिहासिकपरिपाट्याऽनुमिता कुकल्पनाः पराहता भवन्तीति । पुनरेषां

मन्त्राणां पंचविधत्वम्। १ करणमन्त्राः, २ क्रियमाणानुवादिनो मन्त्राः, ३ अनुमंत्रणमंत्राः, ४ जपस्तुतिरूपादिमन्त्राः, ५ वस्तुतत्त्वाख्यानकमन्त्राश्चेत्यादिभेदात्। तेषु केचन मन्त्राः प्रत्यक्षाः, केचन परोक्षाः, केचनाध्यात्मिका भवन्ति। तथोक्तं निरुक्ते—"तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च। तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य। अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना। अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना" इति (निरु. ७।२।१।१–३)। स्पष्टार्थमेतदिति न पुनर्विविच्यते। एषां सर्वेषां मन्त्राणां चातुर्होत्रे यज्ञे प्रयोगकालिकपदार्थोपस्मारकतया श्रवणमननाद्युपकारकतया चोपयोग इत्यन्यत्र विस्तरः॥

ब्राह्मणभागः।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणपदं निरुच्यते—"ब्रह्मणो वेदस्य मन्त्रराशेरिदं नाम यज्ञक्रियावस्तुतत्त्वादिनिरूपकं प्रवचनं ब्राह्मणम्" इति ब्राह्मणपदस्य निर्वचनम्। ब्रह्मशब्दस्य मन्त्ररूपोऽर्थस्तु वेदेनैव दर्शितः। तथाहि—"ब्रह्म वै मन्त्रः" (श. प. ब्रा. ७।१।१।५) इति। यथा "पवित्रे करोति" इत्यत्र "पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ" (वा. सं. १।१२) इत्यनुं मन्त्रमादाय "यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थ इत्येवैतदाह" (श. प. ब्रा. १।१।३।१) इति च तस्य प्रवचनलक्षणं ब्राह्मणम्। एवमन्यदप्युदाहार्यम्। किञ्च भाष्यकारैरपि सर्वत्र एतदनुगुणतया स्वस्वभाष्ये ब्राह्मणपदं व्याख्यातम्। तथाहि—"ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्त्राणां च व्याख्यानग्रन्थः" (तै. सं. १।५।१) इत्यत्र भट्टभास्करः। "तत्र शतपथब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानरूपत्वाद्व्याख्येयमन्त्रप्रतिपादकः संहिताग्रन्थः पूर्वभाविन्वात्प्रथमो भवति" इति काण्वसंहिताभाष्ये सायणः। "यद्यपि मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदस्तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वान्मंत्रा एवादौ समाम्नाताः" इति च तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सायणः। "नैरुक्त्यं यस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम्। प्रतिष्ठानं विधिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते" इति वाचस्पतिमिश्राः। "तच्चोदकेषु मन्त्राख्या"—"शेषे ब्राह्मणशब्दः" (पू. मी. सू. २।१।७।३२–३३) इति च जैमिन्याचार्यो निरवोचत्। इति॥

ब्राह्मणभागस्य वेदत्वम्।

ननु—मन्त्रराशेर्वेदत्वेनानादिकालमारभ्याद्यावधि यथा प्रसिद्धिः सर्ववादिसम्मतश्च, न तथा ब्राह्मणराशिविषये वादिविप्रतिपत्तिसम्भवात्।

स्वामिदयानंदप्रभृतिवादिमतप्रत्याख्यानम्।

तथा च स्वामिदयानन्देन स्वर्ग्वेदादिभाष्यभूमिकायां वेदसंज्ञाविचाराख्यप्रकरणे "मन्त्रा एव वेदपदवाच्या न ब्राह्मणानि" इत्यभाणि। तत्समर्थनाय च बहवो हेत्वाभासा अप्युपन्यस्ताः। तेषां सर्वेषां यथावदुद्धरणपूर्वकं खण्डनं महामोहविद्रावणग्रन्थकर्त्राऽत्यर्थं सूक्ष्मेक्षिकयाऽकारि। स च महामोहविद्रावणाख्यग्रन्थसारसंग्रहरूपोंऽशः सनातनधर्मप्रदीपे प्रमाणप्रकाशे विस्तरतः प्रदिपादितोऽस्ति। स तत्रैव द्रष्टव्यः। विस्तरभिया नात्रोद्ध्रियते। तथा पण्डितश्रेष्ठसारस्वतदीनानाथशास्त्रिमहोदयैरपि स्वामिदयानन्दस्य सर्वे हेत्वाभासाः मर्मस्पृशा पाण्डित्येन सर्वथा सम्यक्तया खण्डिताः। स च खण्डनांशोऽस्माभिः संपाद्याग्रे पृथक् संयोजयिष्यते, सोऽवश्यमालोचनीयः। पुनश्च स्वामिदयानन्दस्य हेत्वाभासान्दृढयितुकामेन लाहोरनिवासिप्रो. भगवद्दत्तमहोदयेन स्वीयवैदिकवाङ्मयेतिहासस्य द्वितीयभागे "क्या ब्राह्मण वेद है?" इति शीर्षकाङ्कितमेकं प्रकरणं विलिख्य महानुपहासो व्यधायि। तदीयाल्पस्वल्पमहत्सुमहदाक्षेपाणां खण्डनाग्रिमनैवोत्तरं प्रभवि-

प्यवस्ति । तथाहि—"अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्वसितानि" (बृ. उ. २।४।१०) इति। अत्र श्रीशंकराचार्याः—"इतिहास इत्युर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरुर्वशी हाप्सरा इत्यादि ब्राह्मणमेव। पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि। विद्या देवजनविद्या वेदोऽयमित्याद्या। उपनिषद प्रियमित्येनदुपासीतेत्याद्या। श्लोका ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोका इत्यादयः। सूत्राणि वस्तुसंग्रहवाक्यानि वेदे यथाऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्यादीनि। अनुव्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि। व्याख्यानान्यर्थवादाः। अथवा वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणान्यनुव्याख्यानानि। यथा चतुर्थाध्याये आत्मेत्येवोपासीतेत्यस्य यथा वाऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवमित्यस्यायमेवाध्यायशेषः। मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि। एवमष्टविधं ब्राह्मणम्। एवं मन्त्रब्राह्मणयोरेव ग्रहणम्। नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभिव्यक्तिः पुरुषनिश्वासवत् न पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकः। अतः प्रमाणनिरपेक्ष एव स्वार्थे। तस्मात्तेनोक्तं तथैव प्रतिपत्तव्यम्, आत्मनः श्रेय इच्छद्भिर्ज्ञानं वा कर्म वा इति"। इति अस्यां हि श्रुतौ सहितां ब्राह्मणमित्युभावपि वेदभागौ ब्रह्मणो निश्वसितमित्युक्तम्। "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितम्" "अस्यैवैतानि निश्वसितानि" इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मध्येऽप्यस्या इतिहासपुराणादयो वेदान्तर्भूता एवेत्यवश्यं मन्तव्यं भवति। अत एव च श्रीशंकराचार्यैः स्वभाष्ये "एवमष्टविधं ब्राह्मणम्" "एवं मन्त्रब्राह्मणयोर्ग्रहणम्" इत्युपसंहृतम्। अस्यां च श्रुतौ "ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस" इति ऋगाद्युपलक्षितवेदशब्देन मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोरपि ग्रहणमुपदर्शितं तदेव युक्तम्। तेन च प्रोफेसरमहाशयैः स्व पक्षमुपोद्बलयितु पठ्यमानस्यास्य "एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिताः सब्राह्मणाः" इत्यादिगोपथब्राह्मणस्तुपन्यस्तः सदपि उपर्युपन्यस्तो बृहदारण्यकश्रुतिविषये विपरीतत्वया न भिन्नार्थः। "शब्दोपात्तानुमितयोरर्थयोः शब्दोपात्तोऽर्थो ज्यायान्" इति न्यायेन प्रोफेसरमहाभागैर्गोपथश्रुतिनोऽनुमितोऽर्थः प्रत्यक्षया बृहदारण्यकश्रुत्या तत्समानार्थिकया स्वाश्रयभूतया गोपथश्रुत्या च बाधितत्वाद्धेत्वाभास एवेति सुस्पष्टम्। एवमेव प्रोफेसरमहाभागानामितरेऽप्याक्षेपा आनुमानिका इति पूर्ववदेव श्रुतिबाधितत्वादकिंचित्करा इति स्थालीपुलाकन्यायेन बोध्यम्। विस्तरभिया नाधिकमाक्रम्यतेऽत्र विषये। तदेतत्सकलमसत्सूत्रभाष्यकाराणां दृक्पथे आसीदत एव तैस्तत्र तत्र स्वस्वसूत्रभाष्यादौ मंत्रब्राह्मणयोर्वेदसंज्ञा प्रतिज्ञाता। तथाहि—"मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" (का. प्र. परि. सू. १ । १) (आप. श्रौ. सू. २४ । १ । ३१) (सत्या. श्रौ. सू. १ । १ । ७) "मन्त्रब्राह्मणं वेद इत्याचक्षते" (बौ. गृ. सू. २। ६ । ३) (बौ. ध. सू. २ । ९ । ७) "आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च" (कौ. सू. १ । ३) "मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेदः" (शबरस्वामी २ । १ ।३३) "मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" (भट्टकुमा. तन्त्रवा. १ । २ । १०) "वेदशब्देन ऋग्यजुःसामानि ब्राह्मणसहितान्युच्यन्ते" (मेधातिथि मनु. २ । ६) "वेदो मन्त्रब्राह्मणाख्यो ग्रन्थराशिः" (भट्टभा. तै. सं. भा. १ । १) "मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः" (सायणाचार्य तै. सं. भा. उप. १ । १) "ऋग्वेदादिगिरोच्यन्ते ऋग्यजुःसामलक्षणाः। अथर्वाङ्गिरसस्तद्वन्मन्त्रा ऋत्विग्भागोद्भवास्तथा इतिहासादिवद्वेदमिव ब्राह्मणमेव तु। प्रामाण्यमत्र सिद्धत्वं नेतिहासादिरिष्यते॥ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयत्वकारणात्। ऋग्वेदादिगिरा तस्मान्मन्त्रब्राह्मणयोर्ग्रहः" (सुरेश्वराचार्य बृ. उप. भा. वा. २ । ४) "तच्चोदकेषु मन्त्राख्या" "शेषे ब्राह्मणशब्दः" (जैमिनिः २ । १ । ३३) इत्यादि। तेन सिद्धं यन्मन्त्रब्राह्मणे उभे अपि वेदपदभाजी स्तः।

ब्राह्मणस्य स्वगतवैविध्यम्।

ब्राह्मणमपि स्वगतविषयनिर्वैचित्र्यभेदेन वैविध्यमाभजति "विधिर्निन्दा प्रशंसाऽऽख्यानमथ परकृतिः पुराकल्पः" इत्यादि विधेयमावभूत-

मनुवचनं परकृतिः पुराकल्पः सृष्टिरिति ब्राह्मणम् " इति प्रतिज्ञापरिशिष्टे कात्यायनः ब्राह्मणं दशधा दर्शितवान्। " हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः। परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना॥ उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु॥ " इति मीमांसाभाष्ये (२।१।८) प्रथीविख्याताः शबरस्वामिनोऽपि दशधा प्रोचुः। " इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि " इति बृहदारण्यकोपनिषदि (२।४।१०) तु श्रुत्या स्वयमष्टधात्वं प्रत्यपादि। " विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः " (पार. गृ. सू. २।६) इति विधितर्कात्मकौ द्वावेव भागौ पारस्कराचार्यो व्यकल्पयत्। इत्यादि ब्राह्मणस्य विभक्तीकरणं स्वयं श्रुत्या कात्यायनादिभिश्च व्यधायि। एतेषामुदाहरणानि स्वमे स्पष्टीभविष्यन्ति।

ब्राह्मणशब्दस्य ग्रंथवाचकत्वम्।

एवमुपर्युक्तदिशा ब्राह्मणशब्दः स्वावयवानुक्त्वा तत्समुदायमपि निर्वक्ति। यथा वेदशब्दो ग्रन्थवचनस्तथैतेन ब्राह्मणशब्दोऽप्येतत्प्रतिपादकग्रन्थाभिधायको भवतीति सुव्यक्तम्। स च ब्राह्मणशब्दः नपुंसकलिंगत्वेन रूढः। जातिवाचकब्राह्मणशब्दस्तु पुल्लिंगत्वेन यथाऽऽहुर्मेदिनीकोशकाराः–"ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम्" इति। ब्रह्माणि नाम मन्त्राः संहन्यन्ते स्पष्टीक्रियन्ते व्याख्यायन्ते वा यस्मिंस्तादृशो वेदभागो ब्राह्मणशब्द इत्यर्थः। ब्राह्मणेष्वपि तत्र तत्र " दूरोहणं रोहति तस्योक्तं ब्राह्मणम् " (ऐ. ब्रा. ६।२२) " यज्ञोपवीतं तस्योक्तं ब्राह्मणम् " (ऐ. ब्रा. ८।२) " यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणं तदेवैतेनाप्नुवन्ति " (शत. ब्रा. ४।६।९।२०) "षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रं इति च ब्राह्मणं समासेन " " सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन " (निरु. ४।२७) इति नपुंसकलिंगेव ब्राह्मणशब्दः प्रयुक्तो दृश्यते। क्वचित् " मन्त्राः सब्राह्मणाः प्रोक्तास्तदर्थं ब्राह्मणं स्मृतम्। कल्पना च तथा कल्पाः कल्पश्च ब्राह्मणस्तथा " (विष्णुधर्मोत्तरे खं. ३ अ. ७) इत्यत्र विष्णुधर्मोत्तरादौ उभयलिंग्यपि दृश्यमेति। महाभारते उद्योगपर्वण्यपि " य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम्। एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव " (अ. १६) इति ब्राह्मणशब्दः पुल्लिंग्येव नियुक्तो व्यासेन। यद्यप्येवं ग्रन्थवाचकब्राह्मणशब्दस्योभयलिंगत्वेन व्यवहारो विलोक्यते तथापि तत्रापि विशेषतः नपुंसकलिंगेव बाहुल्येन दृश्यते, तस्मिन्नेव कारणं स्यादत् पुल्लिंगी ब्राह्मणशब्दो यथा ग्रन्थवाचकस्तथा जातिवाचकोऽपीति तस्मिन्नुच्चारिते को वाऽर्थः प्रतिपत्तव्य इति सन्देहे प्रकरणादिकमालोच्यानन्तरं विवक्षितार्थोपलब्धिः। एवं विलंबो मा भूत्किन्तु झटित्यर्थोपस्थापकत्वं भवतु। इत्येतेनैव हेतुना जातिवाचको ब्राह्मणशब्दः पुंल्लिंगी, ग्रन्थवाचको ब्राह्मणशब्दो नपुंसकलिंगी इत्येवं व्यवस्थया रूढिमापद्यते स्मेति प्रतिभाति।

वेदे सम्प्रदायद्वयम्।

वेदे तावत् द्वौ सम्प्रदायौ–एको ब्रह्मसम्प्रदायोऽपरश्चादित्यसम्प्रदायः। कल्पादौ भगवता श्रीविष्णुना शंखासुरापरनामानं हयग्रीवदैत्यं व्यापाद्य तदाहृतो वेदो ततः आनीय ब्रह्मणे प्रददे। ब्रह्मा च तं द्वेधा विभज्यैकं भागं भगवत्यादित्ये निहितवान्। अन्यं च भागं स्वपुत्रादिभ्यो वसिष्ठाङ्गिरोमरीच्यत्रिप्रभृतिभ्योऽध्ययनविधिना प्रायच्छत्। तेऽपि स्वपुत्रपौत्रप्रपौत्रशिष्यप्रशिष्येभ्यः प्रायच्छन्। ततोऽग्रे द्वापरान्ते भगवान्वेदव्यासोऽल्पमेधानल्पशक्तींल्लोकाननुजिघृक्षुः एकं वेदं ऋग्यजुःसामाथर्वभिदा चतुर्धा व्यस्य क्रमात्पैलवैशंपायनजैमिनिसुमन्तून्ग्राहयामास। तैश्चैते वेदा अग्रे शाखाप्रभेदादिना परंपरया विस्तारं नीताः। सैषा वेदचतुष्टयी ब्रह्मसम्प्रदायः इति प्रसिद्धिं लेभे।

१–इयं चाख्यायिका वराहपुराणादौ प्रसिद्धा।

भगवान्योगीश्वरो याज्ञवल्क्योऽप्यस्यां ब्रह्मपरम्परायामेव तिष्ठमानः स महर्षेर्वेदव्यासाच्छाकल्याच्च वेदमधिजगे। परन्तु केनचिदाकस्मिककारणेन गुरुणा सह विवदमानः स गुरोः शापभिया ततोऽधीतं वेदं तत्याज। ततो वेदविवर्जितो याज्ञवल्क्यः स्वमातामहं महर्षिं वैशम्पायनमुपेत्य यजुर्वेदमधीतवान्। परं च दैवदुर्विलासादत्रापि गुरुणा सह कलहे सहृत्त तदधीतं वेदं त्यक्तवान्। ततश्च पुनरपि वेदवर्जितो याज्ञवल्क्यः इदानीमिह मानुषमाचार्यं नोपैमीति निश्चयपूर्वकं सुदृढं तपस्तप्त्वा भगवन्तं त्रयीमयमादित्यं सन्तोष्य च तस्माच्चतुरो वेदान्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसांश्चाधिजगे। गुर्वनुज्ञया च तान् शाखाप्रशाखादिभिदा परम्परया विनिन्ये। सैषा वेदचतुष्टयी—आदित्यसंप्रदायः इति प्रसिद्धिमापन्ना॥

ननु—याज्ञवल्क्येन तु स्व केवलं यजूंष्येव समधिगतानीति श्रीमद्भागवतादिषु प्रसिद्धेर्भवद्भिः कथमुच्यते स चतुरो वेदानधिजगे इति, किं वाऽत्र प्रमाणमिति चेत्? मैवं शङ्क्यताम्। प्रमाणमपि दीयते शृणुत। "स तथेति प्रतिज्ञाय प्रविश्यादित्यवाजिनम्। कर्णेऽपठत्ततो वेदांश्चतुरोऽपि च तन्मुखात्" इति (स्कान्दे नागरखण्डे अ० २७८) तथा "इत्युक्तो भगवान्सूर्यो याज्ञवल्क्यं महामुनिम्। वेदान्षडङ्गसहितान्रहस्यादिसमन्वितान्। चतुरोऽध्यापयामास स्थापयित्वा रथे निजे" इति (आमपुराणे अ ७। ३८–४०) तथा "अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैता गा सौम्योदज सामश्रवा३ इति ता होदाचकार" इति (शतपथब्राह्मणे बृहदारण्यकोपनिषदि)। अत्र श्रीमच्छङ्कराचार्यभाष्यम्—"अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिनमुवाचैता गा हे सौम्य! उदज उद्गमयास्मद्गृहान्प्रति हे सामश्रवः। सामविधिं हि शृणोत्यतोऽर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्यः" इति (बृ. आ. उप. भाष्ये ३। १। २) तदेते प्रमाणे स्पष्टमेव याज्ञवल्क्येन स्वीकृता चतुष्टयी लब्धेति॥

एवं चैवं वेदचतुष्टय्या द्वित्वेन संप्रदायद्वितयत्वम्।

तच्च स्पष्टमभिहितं जाबालसंहितायाम्—"ब्रह्मणः संप्रदायोऽयं व्याससंदर्शितोऽभवत्। विभक्तस्यैव वेदस्य संप्रदायो द्विधा मतः। ब्रह्मणः संप्रदायस्तु आदित्यस्य तथा मतः। अयातयामसंज्ञोऽयं कृत्स्नकर्मप्रकाशकः। यावद्ब्रह्मप्रकाशको रविरूपश्च यो मतः। ब्रह्मणः संप्रदायस्तु मिश्रत्वाच्च तथा मतः" इति (जा. सं. अ. १)॥

शुक्लकृष्णत्वे कारणानि।

तत्रादित्यसम्प्रदायः शुक्लः, ब्रह्मणः सम्प्रदायः कृष्णः इत्युच्यते। शुक्लत्वे च कारणं मन्त्रब्राह्मणयोः पार्थक्येनाभिधानं, कृष्णत्वे च कारणं तयोर्व्यामिश्रत्वम्। एतच्चैतदस्माभिरनुपदोक्तजाबालसंहितावचोभिः स्पष्टं प्रतीयते। यद्यप्यत्र जाबालसंहितावचोभिः शुक्लत्वकृष्णत्वे सामान्येन संप्रदायद्वयस्य मते तथापि ते उभयसम्प्रदायगतयजुर्वेदविषयके इत्यवगन्तुमनुभूय प्रमाणान्तरमवादम्। तथाहि—'प्रवर्तितं खण्डशस्तैर्न सम्यगनुष्ठ्यते भुवि। आध्वर्यवं क्वचिद्धौत्रं क्वचिदित्यव्यवस्थया॥ बुद्धिमालिन्यहेतुत्वात्तद्यजुः कृष्णमीरितम्। याज्ञवल्क्यस्ततः सूर्यमाराध्यास्मादधीतवान्॥ व्यवस्थितप्रकरणं यजुः शुक्लं तदीर्यते। पौराणिकी कथाप्येतद्वेदव्याख्यानमादरात्" इति (काण्वसंहिताभाष्योपक्रमे श्रीसायणाचार्याः प्राहुः)। किं चार्यविद्यासुधाकराख्यवैदिकवाङ्मयेतिहासे च यज्ञेश्वरभट्टा अपि श्रीसायणाचार्योक्तिमेवानुसरन्ति स्म। वैयासिकचरणव्यूहभाष्यकारैस्तु अन्यदेव कारणमुट्टङ्कितं तद्यथा—"एतत्सखिलं सवितृत्र मध्याह्ने शुक्लगौन सूर्येण दत्तं तच्छुक्लयजुः परिसरयातमित्यर्थः। यद्वोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्तपूर्णिमाग्रहणात् शुक्लयजुः, तैत्तिरीयवैदोपक्रमणे औदयिकपदग्रहणादर्धोत्कृष्णप्रतिपद्युक्तपौर्णमासीग्रहणात् कृष्णयजुरिति वा" इति। आमपुराणे चान्यदेवं

१—इयं च कथा श्रीमद्भागवतादिपुराणादौ प्रकारेण प्रसिद्धा॥

कारणमुक्तं तद्यथा—"शुक्लं कृष्णं यजुर्द्वेधा कृष्णं स्यात् तैत्तिरीयकम्। शुक्लं वाजसनेयिनामिति कात्यायनोऽब्रवीत्॥ वान्ता च मद्गणेनापि कृष्णान्यामन्यजूंष्यपि" (आनपु. अ. १०। २६) इति। शतपथब्राह्मणे तु—" आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते "—(श. प. १४।९।४।३३) इति॥ यजूंषि शुक्लानि, अर्थात्तदितराणि कृष्णानीति गम्यते। केवलं शुक्लत्वमुक्तं तत्र कारणं तु नोक्तम्। आदित्यादागतानि आदित्यानि॥

यातयामत्वमयातयामत्वं च।

एतेन यातयामत्वायातयामत्वे च निरुक्ते भवतः। तथा चोक्तं देवीभागवते—" अयातयामानि तु मानुषुहान्यन्यानि जातानि तु नीरसानि। यजूंषि तेनाथ याज्ञवल्क्यो ह्ययातयामानि स्वीचकार " इति (दे. भा. स्क. ९ अ. ९)। " वीर्योच्छिष्टत्वं यातयामत्वम् " इति निरुक्ते यास्को निरवोचत्। यातयामत्वाद्भिन्नमयातयामत्वमित्यर्थान्निर्गच्छति। एतदेव च प्रकारं विनिर्णं भगवता कात्यायनेन—" यजुर्वेदः कल्पतरुः शुक्लः कृष्ण इति द्विधा। सत्त्वप्रधानाच्छुक्लाख्यो यातयामत्ववर्जितात्॥ १०॥ कृष्णस्तु तित्तिरिर्मेधायामसायातयामतः। अतः शुक्लस्य यजुषो नोपाकुर्यान्न चोत्सृजेत्॥ ११॥ तदुपाकर्म चोत्सर्गः किन्त्वध्यापनतो भवेत्। कृष्णस्य तथातयामनिवृत्त्यर्थं हि चोच्यते " इति मन्त्रार्थातिदेशपरपर्यायसूत्रमन्त्रप्रकाशिकायाम्। एतेन कात्यायनमते तु सत्त्वप्रधानमयातयामत्वं शुक्लत्वे, तमःप्रधानं यातयामत्वं कृष्णत्वे च हेतुरित्युक्तं भवति। केनापि कारणेन भवतु यजुर्वेदे शुक्लः कृष्ण इति द्वैविध्यमस्ति इति यावत्॥

प्रतिवेदं शाखाभेदाः।

महाभाष्यकृता पतञ्जलिना " सर्वे देशान्तरे " एतद्वार्तिकव्याख्यानावसरे प्रतिवेदं शाखाभेदा दर्शिताः। ते च यथा—" चत्वारो वेदाः सांगाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाऽथर्वणो वेदः " इति। तथा कौर्मेऽपि—"एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान्पुरा। शाखानामेकशतेन यजुर्वेदमथाकरोत्॥ सामवेदं सहस्रेण शाखानां च बिभेदतः। आथर्वणमथो वेदं विभेद नवकेन तु " इति (कूर्मपुराणे ४९।५१–५२)। तथा " एकविंशत्यध्वयुक्तमृग्वेदमृषयो विदुः। सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम्। नवाध्वाऽथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पंचदशाध्वकम्" इति सर्वानुक्रमणिकाभाष्ये षड्गुरुशिष्यो बभाषे। एवमुच्यमानमितरेण वेदचतुष्टयामुभयमभ्यन्तरं मिलित्वा ऋग्वेदे एकविंशतिशाखाः, यजुर्वेदे एकशतं शाखाः, सामवेदे सहस्रशाखाः, आथर्वणवेदे नव शाखाः सन्ति। " ऋग्वेदस्य तु शाखाः स्युरेकविंशतिसंख्यकाः। नवाधिकशतं शाखा यजुषो मरुतात्मज॥ सहस्रसंख्यया जाताः शाखाः साम्नः परंतप। आथर्वणस्य शाखाः स्युः पञ्चाशद्भेदतो हरे॥ १२–१३ " (इति मुक्तिकोपनिषदि) तथा " एकविंशतिशाखायामृग्वेदः परिकीर्तितः। शतं च नव शाखासु यजुषामेव जन्मनाम्॥ साम्नः सहस्रशाखाः स्युः पंच शाखा ह्यथर्वणः " (इति सीतोपनिषदि) इति। ताश्चैता मुक्तिकोपनिषत्सीतोपनिषदुक्ताः एकशतादुपरितना अष्टौ शाखाः " स उ एव यजुस्तेजाः। यजुरेकशतविधो यानि पंचाशत्प्रथमानि यजूंषि यानि चोत्तमानि। ताः शतं विधाः। अथ यान्येतदन्तरेण यजूंषि क्रियन्ते। सैकशततमी विधा। एवमु सतत्रि एकशतविधो भवति " (शत. ब्रा.१०।२।६।१२) इत्येतच्छतपथश्रुतिविरुद्धा। अतो न प्रामाणिका इत्याभाति। तथाऽऽथर्वणिकाः अपि पंच वा पंचाशदिति वा शाखाभेदसंख्या न प्रमाणान्तरसंवादिनी भवति किं तूक्तप्रमाणविरुद्धैवेति। कदाचिदियं संख्याऽथर्वणे बहुभेदसंकुलत्वात्तद्विषयमूलभेदमूलिकाऽपि स्यादिति सम्भाव्यते। चरणव्यूहे तु—" ऋग्वेदस्य

पच शाखा", यजुर्वेदस्य कृष्णस्य षडशीतिर्भेदा", शुक्लानां वाजसनेयिनां सप्तदश भेदा", सामवेदस्याखिल-सहस्रभेदा आसन्नथर्ववेदस्य नव भेदा" इति उक्तम् चरणव्यूहकारैस्तु ऋग्वेदे पचैव शाखा यजुर्वेदैकदेशे शुक्ले द्वे शाखे अधिके इति न्यूनाधिकभावेन या सख्या प्रतिपादिता । तत्र ऋग्वेदशाखानां पचसख्योक्तिस्तु तदानींतनकालीयविलुप्तशाखा वर्जयित्वा विद्यमानशाखा उद्दिश्य च स्यादिति सुदृढ सम्भाव्यते । निरुक्ते शुक्लयजुषोऽधिके द्वे शाखे अर्थाचे गृहीता सप्तदशसख्योक्तिस्तु प्रागुक्तशतपथश्रुतिविरोधिनी, तथा " शुक्लस्य यजुष पचदशशाखाश्च ता स्मृता । कृष्णस्य यजुष शाखा षडशीतिरुदाहृता ॥ एवमेकोत्तर शत शाखा प्रोक्ता हि याजुष " ॥ (६३ । ६४) इति मन्त्रभ्रान्तिहरापरपर्यायसूत्रमन्त्रप्रकाशिकाख्यकात्यायनवचन-विरोधिनी चैव पुष्कलेति इति दिक् ॥

ता एता शाखा सख्यया कोष्ठकतो विन्यस्य स्फुटतर दर्शयामि ।

शाखाभेदसंख्यादर्शनकोष्ठकम् ।

ग्रन्थनाम	ऋग्वेद	यजुर्वेद	सामवेद	अथर्ववेद	सकलैक्य
महाभाष्य	२१	१०१	१०००	९	११३१
कूर्मपुराण	२१	१०१	१०००	९	११३१
षड्गुरुभाष्य	२१	१०१	१०००	९	११३१
मुक्तिकोपनिषदि	२१	१०९	१००९	५०	११८०
सीतोपनिषदि	२१	१००	१०००	९	११८०
चरणव्यूहे	५	१०३	१०००	९	१११७

उक्तशाखाभेदेषु का शाखा आदित्यसम्प्रदाये काश्च शाखा ब्रह्मसम्प्रदाये तासां नामानि च कानि ताश्च कथ कथा प्रणाश्या प्रवृत्ता ? इत्यादि सर्वं विस्तरभिया न प्रोच्यते किंतु तत्सर्वं चरणव्यूहे तद्भिष्ये दर्शितं ततोऽवगन्तव्यम् ॥

शाखापदार्थविमर्शः ।

शाखा नाम वेदैकदेश । प्रागुक्ततत्तद्वेदगतभेदेष्वन्यतमैकेति यावत् । यथा यजुर्वेदे शुक्ल प्रभागे पचदश-स्वन्यतमा माध्यन्दिनीति । " समाप्त " इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे " तथैकदेशाध्ययनतापि अधिकार स्मरति " इत्यनेन ज्ञापितं च कर्काचार्यैः शाखाशब्दो वेदैकदेशवाची इति । ननु—शाखाशब्दस्य वेदावयव-वाचित्वे 'एकस्या शाखाया अन्यस्या शाखाया । तस्या अध्ययनस्यास्तस्या अध्ययनस्य एव परस्पराऽन्योन्य-व्यपेक्षणात्सर्वासां शाखानामयोगोऽत्यन्तिम्य समग्रस्यैकवेदस्याध्ययनमेकस्मिन्जन्मनि महाप्रज्ञावताऽपि कर्तुं न पार्यत । ततश्च " स्वाध्यायोऽध्येतव्य " (शत ब्रा ११ । ३ । ८ । ३) इत्यध्ययनविधिरचरितार्थता

स्यादिति चेन्न; कुत इति चेदुच्यते। स्वाध्यायो वेदश्चेत्यनर्थान्तरम्। आम्नाये शब्दाभ्यां नैकशाखाप्रशाखाप्रभिन्नो वेद इत्यर्थोऽभिधीयते, असति बाधके आम्नायार्थस्य परित्यागायोगात्। अत एव च "वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्" (म.स्मृ. ३।२) "वेदं समाप्य स्नायात्" (पार.गृ.सू. २।६।१) इत्यादौ वेदशब्दप्रयोगदर्शनात्। किञ्च—"सहस्रं शाखाः (मार्गाः) सामवेदस्य" इति मीमांसाभाष्यकृतः शबरस्वामिनः प्रसिद्धिरप्यमुमेवार्थं पुष्णाति। अपि च—एकवेदगतानां सर्वासामपि शाखानां परस्परं साकाङ्क्षत्वमस्त्येव। नो चेत्कर्मणोऽसिद्धिः स्यात्। यथा दर्शपूर्णमासयागीयो मन्त्रसन्दर्भो माध्यन्दिनशाखायां यो नाम्नातः "यन्मे ऽग्नः पशुषु प्रविष्टः, आप्यायतां ध्रुवा हविषा, ततोऽसि संतुगमि" इत्यादिः काण्वादिशाखातः उपसंहृत्य पूरितः सूक्तशा। एवमन्यत्र इतरेषामपि कर्मणाम्। अत एव च "सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म" इति जैमिनिसूत्रेण शाखोपसंहारः सूचितः। तथा तत्तत्कल्पकारैः शाखोपसंहारं कृत्वैव स्वस्वसूत्राणि प्रणीतानि। तथाच—"मन्त्रे वर्षः" (का.श्रौ.सू. ३।१) इत्यत्र सूत्रे कर्कोपाध्यायाः "स्मरति हि पंचदशशाखोपनिबन्धनं छन्दमाचार्येणेति। शाखाद्वयमधिकृत्य तात्पर्येणानुप्रवृत्त आचार्यः" इत्यादि स्पष्टं प्रोचुः। यद्यपि आचार्यैः कल्पाः प्रणीतास्तथापि तु शाखानां परस्परं नैराकाङ्क्ष्यं सम्पन्नम्। तदेव नैराकाङ्क्ष्यमादाय "समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते" इति महाभाष्योक्तन्यायेन स्वाध्यायः, वेदः, इत्यादिशब्दाः स्वस्वसम्पूर्णासु शाखासु प्रवर्तितास्तदनुसाराचार्यैर्विचारणमकारीव। तदपि दर्शितं कर्कोपाध्यायैस्तत्सूत्रव्याख्याने एवाह "अथ सर्वशाखाप्रत्ययकर्मोपसंहारे नैवाधिक्रियेत। तथा सति-अशक्यशब्दार्थोपदेशात्सर्वशाखानामानर्थक्यमेव स्यात्। स्मरन्ति हि एकत्वमपवर्गं शाखानामिति। तथैकदेशाध्ययनेनापि अधिकारं स्मरन्ति—"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत्" (म. स्मृ. ३।२) इति। तथाच लिङ्गम्—"यो वै ज्ञातोऽनूचानस्तमध्याययेत्" इति (९।७)। सर्वशाखाध्ययनपक्षे अनूचानो न कश्चित्स्यादिति" इति। एतदाशयेनैवोक्तं मनुस्मृतिं कुल्लूकभट्टो व्याचख्यौ। तथाहि—"वेदशब्दोऽयं मिश्रवेदशाखापरः। स्वशाखाध्ययनपूर्वकं वेदशाखात्रयं द्वयमेकां वा शाखां मन्त्रब्राह्मणक्रमेणाधीत्य गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत्" इति। तथा "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" इत्यत्रापि "यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्परहस्यसहितां वेदशाखां सर्वामध्यापयति तमाचार्यं पूर्वे मुनयो वदन्ति" इति। इत्याचार्यलक्षणकथनावसरे मन्वादिभिस्तद्व्याख्यातृभिः सूत्रभाष्यकारैश्चैकशाखाध्ययनपक्षेऽपि केवलं मन्त्रब्राह्मणात्मकमध्ययनं न विवक्षितं किंतु तत्सहैव कल्पाध्ययनमप्यावश्यकत्वेन दर्शितं तदेव च सर्वा शाखाऽधीता भवति। कल्पेऽधीते च स्वशाखातो विशेषतया निजशाखास्वविधिनपदार्थोपस्मारकं मन्त्राध्ययनं क्रियाप्रस्तावकं ब्राह्मणाध्ययनं च कृतं भवति। तेन च यथा कथंचित्सकलशाखासमन्वितो वेदोऽध्यधीतो भवति इति न स्वाध्यायविधेरचरितार्थ्यम्। चिन्तायाः प्रयोजनं तु शाखापदार्थो भिन्नो वेदपदार्थो भिन्नार्थो अन्यतरव्यक्त्यन्यतरस्यापेक्षया प्रत्यायन तौ परस्परचारितार्थ्यनिर्वाहकौ भवतः। एतेन च सत्यां शक्तौ सर्वशाखायुक्तः समग्रो वेदोऽध्येतव्यः। असत्यां च तस्यां कल्पेन सहैकां शाखामप्यधीत्य यथाकर्मनिस्तारार्थं वेदाध्ययनं संपादनीयमिति। ततश्च पितृपितामहादिपारम्पर्येण वाऽऽचार्यपारम्पर्येण वा यच्छाखाध्ययनं यस्य कुले समागतं सा तस्य स्वीया शाखा। एतदपि ईरितं कल्पमन्त्रसार्थेन मन्त्रप्रातिहारे "यच्छाखाध्ययनं यस्य पारम्पर्यागतं भवेत्। तच्छाखीया श्रुतिस्तस्य स्वीया स्यादितरा परा" (१९)" इति।

शुक्लयजुःशाखाः।

तत्रेदं शाखा नाम संहिता, ब्राह्मणं, कल्पश्चेति। तत्र संहिताविषये किंचिदुच्यते। संहितापदार्थः पाणिनियास्काभ्यां कथितः "परः सन्निकर्षः संहिता" (पा. सू. १।४।१०९) (निरु. १।६।११) अस्यार्थः—यथा

अविग्रहश्च च 'परस्परं स्वभावतोऽर्धमात्राकिंचिदधिककालव्यवधानेनोच्चारणमिति । पुनरन्यत्र ऋक्प्रातिशाख्ये निरुक्ते च " पदप्रकृतिः संहिता " (निरु १ । ६ । १२) एतत्सूत्रं द्विधा व्याख्यातं दृश्यते, एकदा ' पदानां संधीयमानानां एकत्रीकरणमूलकारणं प्रकृतिः संहिता " इति तत्पुरुषं कृतं । अन्यदा " पदान्येव प्रकृतिर्यस्याः सा " इति बहुव्रीहिः कृतः । उभावपि समासावुक्तार्थमेव द्रढयतः । अर्वाचीनैरैतिहासिकैस्तु—" संहन्यन्ते एकत्रीक्रियन्ते भिन्नर्षिकृता मन्त्रा सूक्तानि वा यस्यां सा संहिता " इत्येवं संहिताशब्दं विगृह्य ' ऋषयो मन्त्रकर्तारो न दृष्टारः " इति स्वाभिप्रेतमर्थमुपवर्णयति । तदेतदुक्तलक्षणप्रतिहतत्वात्तुच्छम् । किंच ऋषयो न मन्त्रकर्तारः किं तु द्रष्टारः, द्रष्टृत्वमपि न मन्त्राणां सूक्तानां वाऽऽविर्भावे " यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै " इति श्वेताश्वतरश्रुतेर्विरोधात् । तर्हि तत्तेषां विनियोगे प्रयोज्यप्रयोजककार्यकारणभावादौ चेति स्पष्टं ब्रवीति मुण्डकोपनिषत्—" तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि " इति (मुण्ड. उप. २।१) " संहन्यन्ते एकत्रीक्रियन्ते पदानि यस्यां सा संहिता " इति श्रुत्यनुगुणायां व्युत्पत्तौ सम्भाव्यमानायां सत्यां क्लिष्टस्य बाधेऽक्लिष्टस्य परिकल्पने प्रयासस्तु वृथावृथातावलम्बनं । ताश्च संहिता तथा तत्प्रवचनरूपाणि ब्राह्मणानि च शुक्लयजुःशाखीयानां पञ्चदश भवन्ति । तन्मध्ये इदानीं माध्यन्दिनीया, काण्वीया, चेति द्वे संहिते उपलभ्येते । अन्यासां त्रयोदशाध्ययनतो ग्रन्थतश्च विलुप्ता । तासां मध्ये कासांचनोल्लेखं समागच्छति वैदिके वाङ्मये । तथाहि—" वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वा " (निरु. १ । ६ । १) अनुश्रुतेषा (यजु ९ । ७) वाजपेयेऽश्वयोजने विनियुक्ता इव चोक्तानुपूर्व्या माध्यन्दिनीयसंहितायां काण्वसंहितायां च नास्ति । उक्ता तु शुक्लयजुष्ट्वेन ततोऽनुमीयते ताभ्यामितरस्यां काश्याविष्छाखायां वर्तत इति । तथा " ओषधे त्रायस्व स्वधितेऽरैनं मा हिंसीः " " घृतेन द्यावापृथिवी प्रतिदेवय(इ) द्रव्य " इमावपि पाठौ सूत्रभाष्यादौ पञ्चदशशाखीयान्यतरशाखीयत्वेनोदाहृतौ । एतावपि पाठौ माध्यन्दिनकाण्वा न पठति । ततोऽनुमीयते तदितरशाखीयाविति । एते त्वस्पष्टा उल्लेखा । स्पष्टा उल्लेखास्तु—" नारो च " इति (प्राति सू. २।४) प्रातिशाख्यसूत्रभाष्ये अनन्तदेव आह " तु नारा " " दुर्णोशा सख्य तव " इति शाखीयादिशाखीयमिति । गोपीनाथभट्टः तापनीयश्रुतिरपि, " ससद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते " इति तापनीयश्रुतिरुल्लिखिता । " अरुणपाराशरशाखाब्राह्मणस्य कल्परूपत्वात् " (न्या. म. भाष्ये ४ । २ । ६०) (भट्टकुमारिलतन्त्रवार्तिके च) इत्यत्र पाराशरशाखा उल्लिखिता । "नववर्तीधिकार्थेदिति जाबालि " इति (होमसूत्रे) " न मन्तु स्तोममभ्ये " इत्यादि जाबालसंहितामन्त्रा उद्धृता । " स यदा राजानमुन्नेतोन्नयति । अथैनमन्विन उपतिष्ठन्त । अत उपभुवते । इत्थ ब्राह्मणमकिंचिदमिव गुरोर्भार्यामभ्यगामिति । निस्तमेनो यथा तान्नाविजो राजा च भृगुरश्वमेधावभृथप्लुता भवथेति । तेऽप्योऽभ्यवयन्ति । यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्यते । एवं सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यन्ते । तान् प्रगुप्तेषु । स यावत्तमश्वमेधेनेष्ट्वा लोकं जयति । त्रिस्तावत् जयति । यस्यैव विदुष एवमेनस्विनोऽवभृथमभ्यवयन्ति । " इति याज्ञवल्क्यस्मृते (३।२६७) विश्वरूपाचार्यकृतव्याख्यायां जाबालब्राह्मणमप्युल्लिखितम् । " ततोऽन्यागारकरणं समचतुरस्रं पश्चादग्नि दक्षिणपूर्वे द्वारे द्वारन्तिके " इति जाबालश्रुतेर्नामानुपलब्धम् एवं जाबालब्राह्मणस्योद्देशो मनुयज्ञानुसारिस्थपतिगर्भभद्दतावावसथ्याधानप्रकरणे समागत । " गालवा एव द्वसा प्रयुञ्जते " इति व्याकरणमहाभाष्ये (१ । १ । ४४) गालवशाखोपवर्णिता । सोमप्रकरणे " सावित्रनिवृत्तिः श्रुतिविरोधाभ्याम् " इत्यादिग्येष्टिविषयकसूत्रव्याख्याने "एवं च बैजवापायनाचार्येण सूचितं न सावित्रमाहेतीति" पितृभूतिभाष्यात् । "उदवसानीयायामाग्नेय , पञ्चकपाल समारूढनिर्मथिते " इति पितृभूतिकर्कानन्तदेवैर्बैजवापीया शाखा निर्दिष्टा । " औपिशायनवैर्माध्यन्दिनमतानुसारिभि । अवमहो यदा नीच उच्चगो मन्यते कश्चित् ॥ तायामान्यो भवेदेकपत्तनूनन्त्रैति दर्शनम् । पदपाठे तु भवति कथं इति " इति प्रातिशाख्यदीपिकायामौपेयशाखोल्लेख ।

" समुद्रो वा एष यदहोरात्रस्तस्यैतेऽगाधतीर्थे यत्सन्धी तस्मात्सन्धौ होतव्यमिति कात्यायनब्राह्मणं भवति। नक्षत्रं दृष्ट्वा प्रदोषे निशायां वा सायम्। " इत्यग्निहोत्रानर्ममीमांसायां कात्यायनब्राह्मणमुद्धृतम्। एवं प्रतिशाखं संहिता ब्राह्मणानि च पृथक्पृथगेव सन्ति ॥

कल्पाश्च प्रामुख्येन त्रिविधाः—गृह्य, श्रौतं, धर्मश्चेति। शुक्लयजुषां पंचदशशाखीयानां पारस्करापरनामधेय-कात्यायनचरणैः प्रणीतं पारस्करगृह्यसूत्रं कात्यायनश्रौतसूत्रं धर्मांशसूचकं यज्ञपार्श्वादि चैकमेव प्रतिशाखं पृथक्पृथगिति। एतत्कल्पशास्त्रत्रयपूरकतया बहूनि परिशिष्टसूत्राणि श्रीयाज्ञवल्क्यतनुजनुषा भगवता कात्यायनेन प्रणीतानि। संहितायां सूत्रेषु च के के विषयाः, का वाऽऽनुपूर्वी, अन्तर्विभागाश्च कथं, इत्यादिः प्रपंचोऽस्मदीये प्रकाशिते महाराष्ट्रभाषामये याज्ञवल्क्यचरित्रे उत्तरार्धे वैदिकवाङ्मयपरिचयेंऽशे विलोक्यताम्। नात्र विस्तार-भिया प्रपञ्च्यते ॥

शतपथब्राह्मणम्।

शुक्लयजुषां ब्राह्मणान्यपि संहितावत्पञ्चदश भवन्ति। तेषामुल्लेखास्तूपरि दर्शिता एव। तेषां सर्वेषामपि शतपथ-ब्राह्मणमिति सामुदायिकी संज्ञाऽऽस्ते यथा सर्वासां संहितानां वाजसनेयी श्रुतिः, वाजसनेयी संहिता, इति सामु-दायिकी संज्ञा भवति तथेति। अपि चैषां संहिताब्राह्मणानां स्वस्वशाखाप्रदर्शकमन्यन्नाम कण्वब्राह्मणं, माध्य-न्दिन ब्राह्मणं, जाबालब्राह्मणं, इत्यादि वर्तते। तथा च ह्याहुः श्रीसायणाचार्यैः कण्वसंहिताभाष्योपक्रमे—"यद्यप्ययं वेदः स्वयम्भूपरमेष्ठ्यादिपरम्परया प्राप्त आदित्यशिष्येण याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः, तथापि महता तपसाऽऽराधितस्येश्वरस्यानुग्रहात्कण्वसम्बन्धितयैव लोके प्रख्यायते। तमेत काण्ववेदमधीयते विदन्ति वेति व्युत्पत्त्या कण्वशिष्यप्रशिष्यादिपरंपरया वर्तमानाः सर्वेऽपि काण्वा इत्युच्यन्ते। एवं ह्यन्या जाबालादिषु द्रष्टव्यम्। " इति। एषु च ब्राह्मणेषु इदानीं माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणं कण्वशतपथब्राह्मणं चेति द्वे एव ब्राह्मणे उपलभ्येते। अन्यानि तु संहितावदध्ययनतो भ्रष्टतश्च विलुप्तानि दृश्यन्ते ॥

शुक्लयजुर्वेदे द्वौ समाम्नायौ।

पञ्चदशसु शाखासु प्राधान्येनेमे द्वे शाखे एवाधिकृत्य मध्ये मध्येऽन्यशाखा उपसङ्गृह्य च भगवान्कात्यायनः सूत्राण्यरीरचत्। एतच्च स्पष्टमुक्तं कर्कोपाध्यायैः " समाप्ते वर्धः " (का. श्रौ. सू. २ । ३.) इति सूत्र-व्याख्याया—" शाखाद्वयमधिकृत्य तात्पर्येणानुप्रवृत्त आचार्यः " इत्यादिना। तेन च शुक्लयजुःपंचदश-शाखासु माध्यंदिनी काण्वी चेति द्वे शाखे प्रधानतमे स्तः। उर्वरितासु त्रयोदशसु काश्चन शाखा माध्य-दिनानुगाः काश्चन शाखाः काण्वानुगाश्च सन्ति। अनुगत्वं च समाम्नायाश्रयेण, समाम्नायो नामाध्ययनधर्मः क्रतुधर्मश्च। ननु—कोऽयमध्ययनधर्मः क्रतुधर्मश्च कथं प्रवृत्त इत्यपेक्षायां कथ्यते। यदा याज्ञवल्क्येन भगवत-स्तपीतृनोर्वेदाः संप्राप्तास्तदा कृष्णयजुषः श्रुतर्षेर्बौधायनस्यात्मभूर्महामुनिः कण्वो याज्ञवल्क्यं शिष्यत्वेनोपगम्य तस्माच्छुक्लयजूंष्यधिगतवान्। परंतु स्वपितृकुलस्याभिमानवशेन यकारजकारोच्चारणाद्यध्ययनधर्मं याज्ञवल्क्यस्य न स्वीचक्रे। तथा मातुलसुतोद्वाहाद्या आचाराः तथाऽवभृथादौ दशाहुतिपक्षादिक्रतुधर्माः स्वपितृंकुल्या एवाङ्गी-कृताः। अयं च कथांश आदित्यपुराणे—" बौधायनपितृत्वाच्च प्रशिष्यत्वाद्विवस्वतः। शिष्यत्वाद्याज्ञवल्क्यस्य कण्वोऽभून्महतां महान् " इत्यादिना सूचितः। तात्पर्यं तु—शुक्लयजुःपंचदशशाखाप्रवर्तकश्रुतर्षीणां मध्ये येऽङ्गिरःकुलोत्पन्नास्ते कण्वसमाम्नायिनः। ये च विश्वामित्रगणोत्पन्नास्ते माध्यंदिनसमाम्नायिनः। एतच्च " सोऽहं कौशिकपक्षः शिष्यः कात्यायनः " इति प्रतिज्ञापरिशिष्टस्थकात्यायनवचसा, " वाऽऋताः षडाहुतयो भवंति। षड्वा ऋतवः संवत्सरस्य। संवत्सरो वरुणः। तस्मात्षडाहुतयो भवति ॥ १८ ॥ एतदादित्याना-

मयनम् । आदित्यानामानि यजूंषीति मा भाइ । स यावदस्य वश स्यात्-एवमेव चिकीर्षेत् । यद्वह्यनमित-र्था यजमान कर्णेवे ब्रूयात् । इतरथो तर्हि कुर्याद् । एतानेव चतुर प्रयाजानपबर्हिषो यजेत् । द्वावाज्यभागौ । चरुणमहेविष्टो । द्वावनुयाजावपबर्हिषो । तद्दश । दशाक्षरा वै विराट् । विराड्वै यज्ञ । तद्विराजमेवैनयज्ञम भिसंपादयति ॥ १९ ॥ एतदङ्गिरसामयनम् । अतोऽन्यतरत्कृत्वा " इत्यादिशतपथब्राह्मण (४ । ४ । ५ । १९-२१) निर्वचनेन च स्पष्ट दर्शितं दृश्यते । अथ च शाखाभेदस्त्वध्ययनकर्ममात्रभेदेन, न तु कर्मणा प्रयोग कल्पनामैक्यात् । एवमन्येष्वपि वेदेषु भिन्नभिन्नसमाम्नाया वर्तन्त त इह विस्तरभिया न प्रपञ्च्यन्ते । जिज्ञासु भिरस्मत्प्रकाशिते याज्ञवल्क्यचरिते महाराष्ट्रभाषामये द्रष्टव्या ॥

कण्वशतपथब्राह्मणे काण्डाद्विकम् ।

काण्डाङ्क	काण्डनामानि.	अध्याया	ब्राह्मणानि.	कण्डिका
१	एकपात्काण्डम्.	६	२२	३७६
२	हविर्यज्ञकाण्डम्.	८	३२	५३२
३	उद्धारिकाण्डम्.	२	११	१२४
४	अध्वरम्.	९	३६	६४९
५	ग्रहनाम.	८	३८	९७४
६	वाजपेयकाण्डम्.	९	७	७००
७	राजसूयकाण्डम्.	६	१९	२८९
८	उखासम्भरणम्.	८	२७	५११
९	हस्तिघटकाण्डम्.	५	१६	३५७
१०	चितिकाण्डम्	५	२०	३४१
११	साग्निचिति.	७	३०	४३७
१२	अग्निरहस्यम्.	६	२८	२८६
१३	अष्टाध्यायी.	८	३१	२४१
१४	मध्यमम्.	९	३८	३९३
१५	अश्वमेधकाण्डम्.	८	४४	३०८
१६	प्रवर्ग्यकाण्डम्.	३	८	१९२
१७	बृहदारण्यकम्.	६	४७	२९५
१७	०	१०४	४३५	६८०६

माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे काण्डादिकम् ।

काण्डाङ्कः	काण्डनामानि.	अध्यायाः	प्रपाठकाः	ब्राह्मणानि.	कण्डिकाः
१	हविर्यज्ञम्.	९	७	३७	८३७
२	एकपादिका (एकवं)	६	५	२४	५४९
३	अध्वरम्,	९	७	३७	८५९
४	ग्रहनाम	६	५	२९	६४८
५	सवम्	५	४	२५	४७६
६	उखासम्भरणम्	८	५	२७	५३०
७	हस्तिघटम्. (षट्)	५	४	१२	३९८
८	चितिः	७	४	२७	४३७
९	सचितिः	५	४	१५	४०२
१०	अग्निरहस्यम्	६	४	३१	३६९
११	अष्टाध्यायी (संग्रहः)	८	४	४२	४३७
१२	मध्यमम्. (सौत्रामणी)	९	४	३९	४५९
१३	अश्वमेधम्,	८	४	४३	४१२
१४	बृहदारण्यकम्	९	७	५०	७९६
१४	१४	१००	६८	४५८	७६२४
सकलनया.		श्लोकसंख्या. २४०००		अक्षरसंख्या. ७६८०००	

एवमुभयत्र काण्डाध्यायप्रपाठकब्राह्मणकण्डिकाख्यैरन्तर्भेदैर्ग्रंथविभागो वर्तते । स च मखयज्ञादिनित्यस्वाध्यायादिविधावध्ययनाध्यापनार्थमुपयोगितयेष्ट इति सूत्रकारैः "ओंकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमधीयादन्यमनूयात्" (पार. गृ. सू. २।१०।१८) "क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत्" (पार. गृ. सू. २।१२।४) इत्युपाकर्मोत्सर्जनसूत्राभ्यां ज्ञापितम् । तत्र माध्यन्दिनशतपथे प्रपाठकात्मको विभागोऽस्ति काण्वीये शतपथे । स सुतरां नास्ति । तेन प्रपाठकात्मको विभागो वैदिकैरेव समग्रं ग्रन्थं कण्ठस्थीकर्तुं प्रकल्पित इति समापतति । अतः सोऽनार्ष इत्यप्यामाति । तथा शतपथान्तर्वर्तिनां ब्राह्मणानां स्वस्वप्रतिपाद्यविषयापेक्षया सृष्टिब्राह्मणं, संभारब्राह्मण, नक्षत्रब्राह्मण, उद्गीथब्राह्मणं, प्राणविद्याब्राह्मणं, मण्डलब्राह्मणं, इत्याद्याः संज्ञा भाष्यकृद्भिर्व्यवहारार्थं दत्तास्ताः सर्वा अत्र विस्तरभिया दर्शयितुं न शक्नुमः । जिज्ञासुभिस्ता भाष्ये अनुपाठादौ चैव तत्र [redacted] द्रष्टव्याः ॥

माध्यन्दिनकण्वशतपथयोर्विषयक्रमः ।

माध्यन्दिनशतपथे प्रथमकाण्डमारभ्य नवमकाण्डपर्यन्तं एकं पिण्डपितृयज्ञं वर्जयित्वा प्राय माध्यन्दिनसंहितायाः क्रमेण विषयाः समागताः । संहितायां पिण्डपितृयज्ञो दर्शपूर्णमासानन्तरमस्ति ब्राह्मणे त्वाधानानन्तरमित्येतावान्भेद । अवशिष्टेषु दशमादिकाण्डेषु संहिताक्रमेणैव विषयक्रमो दृश्यते । काण्वमाध्यन्दिनयो संहितायाः प्रारम्भो दर्शपूर्णमासयागमारभ्यैव वर्तते । परन्तु शतपथब्राह्मणारम्भ उभयोरपि भिन्न । माध्यंदिनशतपथप्रारम्भो दर्शपूर्णमासमारभ्य काण्वशतपथप्रारम्भस्त्वाधानमारभ्य वर्तते । अर्था माध्यंदिनकण्वशतपथयो प्रथमद्वितीययो परस्पर विपर्यय । अन्यत्सर्वं प्राय समान कचित्कचिद्विषयक्रमवैपरीत्यमप्यास्ते । तयोरुभयब्राह्मणयोरपियो स्थूलविषयमूच्योर्दर्शनेन सहजतया ज्ञायेत ॥

माध्यंदिनशतपथे ।

काण्डांक विषया

१—दर्शपूर्णमासेष्टि ॥

२—आधानपुनराधाने, अग्निहोत्र, उपस्थान, प्रवत्स्यदुपस्थान, आगतोपस्थानादि, पिण्डपितृयज्ञ, आग्रयण, दाक्षायणयज्ञ, चातुर्मास्ययाग ॥

३—सोमयागे दीक्षाभिषवपर्यंत ॥

४—सोमयागे सवनत्रयगत कर्म, षोडशीप्रभृतिसोमसंस्था, द्वादशाहयाग, त्रिरात्राहीन-दक्षिणा, सत्रधर्मा ॥

५—वाजपेययाग, राजसूययाग ॥

६—उखासम्भरणम्, विष्णुक्रम, वात्सप्रोपस्थानम्, वनीवाहनकर्म ॥

७—चयनयाग, गार्हपत्यचयन, निर्ऋतिचयनम्, अग्निक्षेत्रसंस्कार, दर्भस्तम्बादुपस्थासादनान्त कर्म ॥

८—प्राणभृत्सादनादि, चयनसमाप्ति ॥

९—शतरुद्रियहोमादि, धिष्ण्यचयनम्, पुनश्चिति, चित्युपस्थानम् ॥

१०—चितिसम्पत्ति, चयनयागस्तुति, चितिपक्षपुच्छविचार, चित्याग्निवेदिमानम्, तत्सम्पत्ति, चयनकालादिकम्, चित्याग्नेः छन्दोऽवयवसम्पत्, संवत्सरावयवसम्पत्, यजुष्मतीलोकम्पृणादिकयो संख्या, उपनिषद्रूपेणोपासना, मन सृष्टि, लोकादिरूपेणोपासना, अग्ने सर्वतोमुखत्वम्, सम्प्रदायप्रवर्तकऋषिवंश, इत्यादि ॥

११—आधानकाल, दर्शपूर्णमासदाक्षायणयज्ञयोरुत्पत्ति, दाक्षायणयज्ञ, पथिकृदिष्टि, अभ्युदितेष्टि, दर्शपूर्णमासीयपदार्थानामर्थवादा, अग्निहोत्रीयार्थवाद, ब्रह्मचारिण कर्तव्यम्, मित्रविन्देष्टि, हवि समृद्धि, चातुर्मास्यार्थवाद, पञ्चमहायज्ञा, स्वाध्यायप्रशंसा, प्रायश्चित्तानि, अश्वदाम्यग्रहौ, अध्यात्मविद्या, पशुबन्धप्रशंसा, हविर्यज्ञसवत्रिययोर्लक्षणम्, षड्ढोतृहोम ॥

१२—सत्रे दीक्षाक्रम, सत्राणि, पृष्ठ्याभिप्लवसंवत्सरसामविमुक्तमहाव्रतप्रभृतीनां निरूपणम्, गवामयनम्, अग्निहोत्रप्रायश्चित्तम्, सौत्रामणीयागा मृतकाग्निहोत्रम्, मृतकदाह ॥

१३—अश्वमेध, तद्गतप्रायश्चित्तम्, पुरुषमेध, सर्वमेध, दशरात्र, पितृमेध ।

१४—प्रवर्ग्यकर्म, घर्मः, महावीरः, प्रवर्ग्योत्सादनम्, प्रवर्ग्यकर्तृनियमाः, ब्रह्मविद्या, कार्म्नं श्रीमन्थपुत्रमन्थादिकम्, वंशः इत्यादि।

कण्वशातपथे।

काण्डांकः — विषयाः

१—आधानपुनराधाने, अग्निहोत्रम्, आग्रयणम्, पिण्डपितृयज्ञः, दाक्षायणयज्ञः, उपस्थानादि, चातुर्मास्ययागः।

२—दर्शपूर्णमासेष्टिः।

३—अग्निहोत्रस्यार्थवादः, दर्शपूर्णमासयोरर्थवादः।

४—सोमयागदीक्षा, अभिषवादि कर्म च।

५—सोमयागः, सवनत्रयगत कर्म, षोडशीप्रभृतिसोमसंस्थाः, द्वादशाहयागः, त्रिरात्राहीनदक्षिणा, चतुर्विंशाहोमः, सत्रकर्माः।

६—वाजपेययागः।

७—राजसूययागः।

८—उखासम्भरणम्।

९—१२ चयनयागः।

१३—आधानकालः, पवित्रेष्टिः, प्रजावानुमन्त्रणम्, शंयुवाकः, पत्नीसंयाजः, ब्रह्मचर्यम्, दर्शपूर्णमासशेषः, पशुबन्धः।

१४—दीक्षाक्रमः, पृष्ठ्याग्निवादि, सौत्रामणीयागः, अग्निहोत्रप्रायश्चित्तम्, मृतकाग्निहोत्रम्।

१५—अश्वमेधः।

१६—अङ्गोपाङ्ग प्रवर्ग्यकर्म।

१७—ब्रह्मविद्या।

शतपथब्राह्मणस्य स्वरूपम्।

सामान्यस्वरूपं पूर्वं प्रदर्शितम्। इदानीं विशेषस्वरूपं निगद्यते। तथा च तदुक्तं कात्यायनेन—"विधिर्निन्दा प्रशंसाख्या ममाधिदैवतमधिभूतमनुवचनं परकृतिः पुराकल्पः वषट्तिरिति ब्राह्मणम्" (का.श्र.प.सूत्रे) कर्मणामुदाहरणानि १—विधिः—"स एष एभ्य एवाच्युत आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति" (श. प. १।५।१।५) इति। २—निन्दा—"तदु ह स्माहापि बर्कुर्वार्ष्णो माषान्मे पचत, न वा एतेषां हविर्गृह्णन्तीति तदु तथा न कुर्यात्" (श. प. १।१।१।१०) इति। ३—प्रशंसा—"अग्निर्वै देवानाम्मृदुहृदयतमः। यं वै मृदुहृदयतमं मन्येत तमुपधावेत्। तस्मादग्न एव" (श. प. १।६।२।१०) इति। ४—अध्यात्मम्—"अथाध्यात्मम्। प्राणो वा अर्कः। तस्यान्नमेव कम्। अन्नं हि प्राणाय कम्। इति नु एवार्कस्य" (श. प. १०।६।२।७) इति। ५—अधियज्ञम्—"अथाधियज्ञम्—यदेवाऽऽज्यमनूपसिच्यते—तदन्नम्। या आपस्तत्पानम्। परिश्रित एव श्रीः" इत्यादि (श. प. १०।२।६।१७) इति। ६—अधिदैवतम्—"अथाधिदैवतम्—या वै सा वागग्निरेव सः। यच्चक्षुः—असौ स आदित्यः" इत्यादि (श. प. १०।३।३।७) इति। ७—अधिभूतम्—"तस्मादाहुर्यावती वेदिस्तावती पृथिवी, इति" इत्यादि (श. प. १।२।५।७) इति। अथवा "अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः। तस्याप एव परिश्रितः"

इत्याग्निवाधाने "एत मूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते" (श. प. १० । ९ । ४ । १) इति । ८—अनुशासनम्—"अग्निर्वै हिमस्य भेषजम्" (श प १३ । ६ । १ । १) इति । ९—परकृति—"पुरुषो ह नारायणोऽकामयत" इत्यादि (श. प १३ । ६ । १ । २) इति । १०—पुराकल्प—"एतेन हेन्द्रोतो दैवाप शौनको जनमेजयं पारिक्षितं याजयाञ्चकार" इत्यादि (श प. १३ । ५ । ४ । २) इति । ११—सृष्टि—"असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादि (श. प. ६ । १ । १ । १) इत्येवमेकादशधा स्वरूपेण शतपथब्राह्मण प्रवचनशैली कात्यायनेन प्रत्यभिज्ञापिता । वाचस्पतिमिश्रैस्त्वन्यथा प्रत्यभिज्ञापिता । तथाहि "नैरुक्त्यं यस्य मन्त्रस्य विनियोग प्रयोजनम् । प्रतिष्ठान विधिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते । इत्येव याज्ञवल्क्यस्य ब्राह्मणस्य तु लक्षणम्" इति । अस्योदाहरणम्—"अयाम्याधाय जपति"—"सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्यै" (वा स २ । ९) इति । "गुप्त्यै वाऽअग्निः परिधयो भवति । अथैनत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति । नेत्पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्यम्यवचरानिति । सूर्यो हि नाष्ट्राणां रक्षसामपहन्ता" (श प. १ । ३ । ४ । ८) इति । अत्र वाचस्पतिमिश्रोक्ता सर्वेऽप्यशा सुस्पष्टाः प्रतीयन्ते । बृहदारण्यकोपनिषदुक्त्या तु इतोऽन्यथैव प्रत्यभिज्ञापिता । सा चेयम्—"इतिहास पुराण विद्या उपनिषद श्लोका सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि" (बृ. उ. २ । ४ । १०) इति । क्रमेणैषामुदाहरणानि—१—इतिहास "उर्वशी हाप्सरा" (श. प. ११ । ५ । १ । १) इति । २—पुराणम्—"असद्वा इदमग्र आसीत्" (श. प. ६ । १ । १ । १) इति । ३—विद्या—"देवजनविद्या वेद सोऽप्रमिति" (श. प १३ । ४ । ३ । १०) इति । ४—उपनिषद—"प्रियमित्येनदुपासीत" (श. प. १४ । ६ । १ । १०) इति । ५—श्लोका—ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रा—"तदप्येते श्लोका—अणु पन्था वितर" इत्याद्य (श. प. बृ. १४ । ४ । २ । ११) इति । ६—सूत्राणि वस्तुसंग्राहकवाक्यानि वेदे—"आत्मेत्येवोपासीत" (श प. बृ १४ । ४ । २ । २८) इति । ७—अनुव्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि । अथवा, वस्तुसंग्राहकवाक्यानां विवरणवाक्यानि—"प्राणा वै सत्यम्" (श. प. १४ । ५ । १ । २३ ॥ १४ । ६ । २ । ३) इत्यादि विधुमूर्तामूर्तब्राह्मणे । ८—व्याख्यानानि—अर्थवादाः । अथवा, "मेऽस्मा हि तपसाऽजनयत्पिता" (श. प. १४ । ४ । ३ । २) इत्यादीनि मन्त्रविवरणानि । एवं त्रिविधा प्रवचनशैली दृश्यते । सा विषयपार्थक्यानुरोधेनैव भवति, न परस्परोपमर्दं सहते । ये तु विध्यादीनां सूक्ष्मा उत्पत्तिविनियोगाधिकारविधिविनियोगविधिरित्याद्या भेदा मीमांसानुशासने प्रतिपाद्यन्ते सर्वेऽप्यत्र तद्गन्धसाधारणा इति विस्तरभिया नात्र प्रपञ्च्यन्ते । ते तत एवावगन्तव्या । तथा प्रकृततत्पथस्थविविधविषयाणामवगाहन तदध्ययनाध्यापनेनैव कर्तव्यम् । नात्र विस्तरभिया तदपि प्रपञ्च्यते । यदि प्रपञ्चयिष्यामि तदा न जानेऽयमुपोद्घात कियतीं वृद्धिं गमिष्यति । अनन्ततो विराम एव श्रेयस्कर इति मन्ये ।

शतपथब्राह्मणस्य संज्ञाऽन्वर्थक्यम् ।

"शतपथब्राह्मणम्" इतीय संज्ञा च तस्य शताध्यायात्मकत्वात् । तथा च शतपथव्युत्पत्तिरपि "शत पन्थानो मार्गा नामाध्याया यस्य तच्छतपथम्" इति तद्गुणैव जायते । तदुक्त स्पष्टतया माध्यिकसूत्रभाष्ये "शतपथवत्ताण्ड्यभाल्लविनो ब्राह्मणवरा" इत्येतत्सूत्रव्याख्यावसरे "शतपथश्च शताध्याय" इति । यद्यपि काण्वशतपथस्य चतुरुत्तरशताध्याया सन्ति तथापि तस्य "छत्रिणो यान्ति" इति न्यायेन शतपथसंज्ञा चरितार्था भावयितव्या तत्रापि शतपथसंज्ञाया रूढत्वात् इति । किञ्च तृतीये प्रतिज्ञापरिशिष्टे कात्यायनेन शतपथब्राह्मणे "षष्टिपथोऽशीतिपथोऽनवध सम्मितं पञ्चदशपथ" इत्यनेन 'षष्ट्यध्यायसमितो भाग षष्टिपथ, अशीत्यध्यायसमितो भागोऽशीतिपथ, पञ्चदशाध्यायसमितो भाग पञ्चदशपथः' इतीमा अवान्तर-

विभागसंज्ञाः प्रतिपादिताः । प्रथमं द्वितीयं च काण्डं पञ्चदशाध्यायाः, एतदन्तेन ग्रन्थेन हविर्यज्ञविशेषापरनामकमैष्टिकं याज्ञिकं सर्वं निरूपितम् । तेनैतत्प्रकरणस्य पञ्चदशपथसंज्ञा सार्थका भवति । प्रथमहविर्यज्ञकाण्डादारभ्य संचिति-नामनवमकाण्डपर्यंतं षष्टिरध्याया तृतीयकाण्डादारभ्य एतदन्तेन ग्रन्थेन अध्वरिकापरनामकं सौमिकं याज्ञिकं सर्वं निरूपितमित्येतत्प्रकरणपर्यन्तस्य ग्रन्थस्य षष्टिपथसंज्ञा युक्तैव भवति । प्रथमकाण्डादारभ्य द्वादशकाण्डीय-षडध्याय्यन्तमशीत्यध्यायाः, अग्निरहस्याख्यदशमकाण्डमारभ्य मध्यमसंज्ञकद्वादशकाण्डीयषडध्याय्यन्तेन ग्रन्थेन उत्तरक्रतुयाज्ञिकं सर्वं निरूपितम् । तेनैतत्प्रकरणपर्यन्तस्य ग्रन्थस्याशीतिपथसंज्ञा युक्तियुक्ता भवति । अवशिष्टै-रध्यायैः सौत्रामण्यश्वमेधादियागा पूर्वमनुक्तास्ते ब्रह्मविद्या चेति निरूपितम् । तेन परिशेषोत्तरभागनिरूपकग्रन्थांते प्रान्दर्शितया आदितोऽध्यायगणनया पद्धत्या समग्रो ग्रन्थः शतपथसंज्ञकः इति ।

एतदध्ययनपद्धतिः ।

शतपथषष्टिपथशब्दाभ्यां " क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् " (पा. सू. ४ । २ । ६०) इति सूत्रस्थेन "शतषष्टेः षिकन्पथः " " शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात् षिकन्वाच्यः " इति वार्तिकेन षिकन्प्रत्यये विहिते ' शतपथमधीते शतपथिकः, षष्टिपथमधीते षष्टिपथिकः ' इति शब्दौ सिध्यतः । आशीतिपथः पाञ्चदशपथः इतीमौ शब्दौ तु अप्येवमन्तौ संगमनीयौ । तथा " अव्ययं विभक्तिसमीप० " (पा. सू. २।१।६) एतत्सूत्रस्थान्तशब्दोदाहरणे " अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्निः " " अग्निशब्दश्च तद्बोधके ग्रन्थे वर्तते " इति तद्व्याख्यातारः । अग्निशब्देन चयनभागो रूढ्या विवक्षणीयः तदन्तग्रन्थस्याध्ययनं साग्नीति यावत् । पूर्वमेतदुक्तप्रणाल्या शतपथाध्ययनपरिपाटी आसीदिति प्रतीयते । इयं च पद्धतिरिदानीं लुप्तैव । यत्र कुत्रचन वैरल्येन शतपथाध्ययनपरम्पराऽस्ति सा एतद्विलक्षणी । तथा च श्रीक्षेत्रनाशिके बडोदाराजधान्यां मुम्बईक्षेत्रे च शतपथाध्ययनपरम्पराऽद्याप्यास्ते परन्तु सा चतुर्दश-काण्डमध्यात्काश्चिद्विशिष्टानष्टौ प्रपाठकान्विचित्य तावन्तः कण्ठस्थीकरणीया इत्येवंरूपा प्रवर्तमानाऽस्ति । ते चाष्टौ प्रपाठका इमे—प्रथमकाण्डस्याः क्रमेणादितस्त्रयः, द्वितीयकाण्डस्यो क्रमेण द्वौ, तृतीयकाण्डस्य एकः प्रथमः, पञ्चमकाण्डस्य एकः प्रथमः, एकादशकाण्डस्य एकः प्रथमः, एवमष्टौ । इति । अस्तु, वैदिकैरियमनार्षी पाठ-प्रणाली त्यक्त्वा पुनरार्षी उपरि दर्शिता प्रणाली प्रवर्तनीयेति नाम्रतयास्माकं विज्ञप्तिः ॥

यथा शतपथस्योपरितना विभागाः कात्यायनेन विभाजिताः तथा महाभारतेऽपि श्रीव्याससुनिना केचन विभागाः कृता दृश्यन्ते । तथा चोक्तं तेन "ततः षष्टिपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससंग्रहम् । चक्रे सपरिशेषं च सोत्तरं च महर्षितः " इति (महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे ४३ अ. १६ श्लो.) प्रथमकाण्डादारभ्य नवमकाण्ड-पर्यन्तानि काण्डानि षष्टिपथ इति पूर्वं प्रोक्तमेव । दशमं काण्डं रहस्यमर्थादग्निरहस्यसंज्ञकं प्रागुक्तकर्मणां रहस्य-प्रतिपादकत्वाचत्सहितम् । एकादशं काण्डं संग्रहं प्रागुक्तकर्मापेक्षितानुक्तसंग्राहकत्वात्तत्सहितम् । द्वादशत्रयोदशकाण्डे चतुर्दशकाण्डान्तर्गतप्रवर्ग्यकाण्डं च परिशेषः उक्तकर्मणां अवशिष्टकर्माभिधायकत्वात्तत्सहितम् । चतुर्दशकाण्डा-न्तर्गता षडध्यायी मधुयाज्ञवल्क्यखिलकाण्डत्रयवती बृहदारण्यकोपनिषत् उत्तरं कर्मोत्तरकालिकज्ञान-काण्डप्रतिपादकत्वाचत्सहितम् । एतादृशषष्टिपथमर्यादासमग्रं शतपथं याज्ञवल्क्यः चक्रे प्रवचनविषयी-चकारेति तदर्थः ॥

प्रो. एग्लिंगप्रभृतिकृताक्षेपप्रत्याख्यानम् ।

अत्र च द्वादशकाण्डस्य मध्यममिति नामधेयाश्रयेण प्रो. एग्लिंगप्रभृतयः स्वीयशतपथभूमिकायां बहुतरं कल्पनाजालं निर्ममिरे । तेषामाशयस्तु—" यतो द्वादशकाण्डस्य ' मध्यमं काण्डम् ' इति संज्ञाऽतस्तदानी-

न्तनदिष्टे १०—१४ इमान्येव पञ्चकाण्डानि प्रधानानि प्राचीनानि च समासन् । तदनन्तरं च अर्वाक्तनानि १—९ काण्डानि संयोजितानि स्यु " इति । परन्तु नैतद्युक्तियुक्तमुत्पश्याम । महाभारते एतद्विपर्यासेन १—९ काण्डानि प्रधानानि तदितराणि १०—१४ तत्परिपोषकानि इति मध्यन्तरेण प्रतिपादितत्वात् । द्वादशकाण्डस्य मध्यमसंज्ञा तु तद्गतप्रतिपाद्यविषयसाधारण्येनास्ति । नैतत्तिरोहितं विपश्चिताम् । तात्पर्यन्तु—उपर्युक्तमहाभारतविरोधेन प्रतिहतत्वादुपेक्ष्यमेव किल तद्वच । यच्चान्यत्तेन प्रोच्यते—" माध्यन्दिनशब्दो मध्यमवाचकः, तेनेयं माध्यन्दिनी शाखाऽत्यतिप्राचीना स्यादिति न निश्चेतु शक्यम्" इति । एतदपि न सगच्छते । कुत माध्यन्दिनशब्दो मध्यमवाचीति क्वापि संस्कृतवाङ्मये न केनापि प्रायुजि । नाप्ययमर्थस्तस्माद्रूढया योगेन योगरूढया वा निर्गच्छति । प्रत्युत यथा " कण्वेन महर्षिणा दृष्टा शाखा काण्वी " इत्युच्यते तथा " मध्यन्दिनेन मुनिना दृष्टा शाखा माध्यन्दिनी " इति वक्तव्या । एतदर्थकयोगबलसहकृतया रूढया शाखाविशेषे रूढ । यद्यपीयं शाखा प्राचीनाऽस्ति, तथापि तत्र कारणमन्यदेव । नेदं कारणम् । तच्च दर्शितं शाखाविभागरूपं पूर्वमेव ॥

किंच—शतपथब्राह्मणे ६—१० काण्डेषु महर्षिशाण्डिल्यस्योल्लेखो बहुवारमायातस्तावता पाश्चात्यपण्डितै वेबर-एग्लिंगप्रभृतिभिस्तदनुसर्तृभि प्रो. भगवद्दत्तमहाशयैरेवमनुमीयते यत् " ६—१० इमानि काण्डानि शाण्डिल्यमहर्षिप्रणीतानि स्यु " इति । एतच्च तेषामनुमानमसदेव । उक्तकाण्डेषु शाण्डिल्याचार्याणां मतं तन्नामोल्लेखपूर्वकमनूदितं तथा दशमकाण्डे तन्नाम्ना प्रख्याता शाण्डिल्याग्निविद्या च प्रतिपादिता । नहि तावतो-परिन्यस्तमनुमानं कर्तुं शक्यते ॥

किंच—ज्ञानकोशे डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर महोदयैरेवमाक्षिप्यते यत्—शतपथब्राह्मणे ये शुक्लयजुर्वेदाचार्या उल्लिखितास्ते अमुक्यमुक्या अमुकोऽमुक पुत्र इति जननीप्राधान्येन वर्णिता इति । अत्रैतावदेव वक्तुमिष्यते—यदियं वंश परम्परा न जन्यपुत्रपौत्रवंशपरंपरा, किन्तु शिष्यप्रशिष्यात्मिका विद्यावंशपरंपरा इति । तस्याश्च स्त्रीप्राधान्येन वर्णने कारणं श्रीमच्छङ्कराचार्येण दर्शितं तदेव योग्यम् । तथा चोक्तं तै. " अथेदानीं समस्तप्रवचनवंश । स्त्रीप्राधान्याद्गुणवान्पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अत स्त्रीविशेषणेनैव पुत्रविशेषणादाचार्यपरम्परा कीर्त्यते " इति (बृह. उप भाष्ये अन्ते) ॥

अपिच डॉ. महोदयैरुच्यते—षकारस्य खकार, 'यकारस्य जकार, अतिशयोक्तिपूर्णं षकारादिगतद्वित्वयुक्त स्पष्टोच्चार इत्यादिनियमविधायकशुक्लयजु प्रातिशाख्येन एवमपि रूप्यते यदेषां नवीनानां ब्राह्मणानां वैदिकमन्त्रोच्चारणे काठिन्यं समापन्नमासीत् " इति । अत्रोच्यते—डॉ. महोदयै. पुराणा ब्राह्मणा, नवीना ब्राह्मणा इति स्वकपोलकल्पित भेदं मत्वोक्ताक्षेप कृत, परन्तु—अयं भेद प्रमाणशून्य । केन प्रमाणेनायं भेदस्तै प्रतिपाद्यते तन्न जानीमहे । यो ब्राह्मण " यज्ञेन यज्ञमयजन्त " इत्यत्र ' अयजन्त ' अत्रत्यस्य यकारस्य यकारमुच्चारयितु शक्नोति तस्य ' यज्ञेन ' अथवा ' यज्ञम् ' अत्रत्ययकारस्य यत्नेनोच्चारो दुर्घट " किम् ? अथवा यो ब्राह्मण यस्मिन्क्षणे ' षष्ठस्य विष्ठा ' इत्यादिस्थले ' ष्ठा ' इति संयुक्ताक्षरे षकार यत्नेनैवोच्चारयति तस्मिन्नेव क्षणे तस्य ' षट् ' अत्रत्य षकार यत्नेनोच्चारयितु दुर्घट किम् ? । कदाऽपि नैवं वक्तु शक्यते । ' पद्भ्यां शूद्रो अजायत ' इत्यादौ शूद्रोऽन्तिमोऽकारो बह्वृचैर्यथाऽध्ययनधर्म इति कृत्वा दीर्घ पठ्यते तथा शुक्लयजुर्वेदिभिरपि षकार खकारत्वेन यकारो जकारत्वेनाध्ययनधर्मं मत्वा पठ्यते इति जानन्तु डॉ. महोदय प्रति मद्यालवो जना । कृष्णयजुर्वेदत शुक्लयजुर्वेदस्य पार्थक्यं दर्शयितु वा तत्तत्पारतयामत्वं प्रस्थापयितुं प्रातिशाख्यकृता नवरत्नद्वित्वादिपरिभाषा सकलिता । साऽपि पूर्ववदध्ययनधर्मं मत्वा प्रयुज्यते तै । एतावता डॉ. महोदयानामाक्षेपा असमञ्जसा इति स्पष्टमभवत् ॥

शतपथब्राह्मणान्तर्भूता बृहदारण्यकोपनिषत्।

बृहदारण्यकोपनिषदि—एकमागमप्रधानं मधुकाण्डम्, द्वितीयमुपपत्तिप्रधानं याज्ञवल्क्यकाण्डम्। तृतीयमुभयशेषभूतं खिलकाण्डम्, एवं काण्डत्रितयं वर्तते। इयं चोपनिषद् ग्रन्थतोऽर्थतश्च महत्त्वात्तयाऽस्या महाविद्याया विस्तरशः प्रतिपादकत्वात् बृहत्त्वम्। अरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकत्वम्। ब्रह्मविद्याद्वारा ब्रह्मभावापादकत्वादुपनिषदिति सार्थकं नामधेयमिति। अस्याः कण्वपाठे आदिमे द्वे ब्राह्मणे माध्यन्दिनपाठे न स्तः। ते तु माध्यन्दिनीयपाठे दशमकाण्डे एवान्ते प्रतिपादिते इति वैलक्षण्यं दर्शनीयम्। अन्यदपि आनुपूर्व्यां पौर्वापर्यरूपं वैलक्षण्यमस्ति, तत्तु पाठतोऽवगन्तव्यम्। विषयसाधारण्यं तूभयोः। सर्वासूपनिषत्सु इयमुपनिषत्त्वं प्राधान्यं प्रख्यापयति सार्वात्म्येन ब्रह्मविद्यायाः प्रतिपादकत्वात्। इति।

शतपथब्राह्मणस्य महत्त्वम्।

तात्पर्यन्तु—यः शतपथब्राह्मणं मर्मज्ञतया समग्रमध्येष्यते स यज्ञविद्यायां ब्रह्मविद्यायां तदुपोद्बलकासु बहुलासु विद्यासु सर्वश्रेष्ठतमः पण्डितः सम्पत्स्यते। सम्यक्तयाऽधीते च शतपथब्राह्मणे सर्वेषां वेदानामर्थावगमः सहजतया जायेत। तत्रैव विविधं वैदिकविषयकं ज्ञानम्, प्राचीनमादर्शेतिहासज्ञानं चोत्कृष्टतया भविष्यति नात्र संशयलेशस्याप्यवसरः। एतल्लाक्ष्य शतपथब्राह्मणभाष्योपक्रमकारकाः सायणीयाः श्लोका दास्यन्ति। तथाहि—" विजितारातिभ्रातो वीरः श्रीहरिहरः क्षमाधीशः। धर्मब्रह्माध्वन्यः समादिशत्सायणाचार्यम्॥ काण्वयजुः-सामशाखानामेकैका व्याकृता त्वया। तावता तत्समानार्था ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः॥ वाजसनेयि विशदा यत्र मन्त्रार्थानामशेषतः। प्रायेणाध्वर्यवं कर्म पूर्णं शाखान्तरैर्विना॥ करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम्। या काचिदादृशी शाखा त्वया व्याख्यायतामिति॥ सर्वतः सायणाचार्यो विमृश्योदीरितान्गुणान्। माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति तत्" ॥ इति॥

शतपथब्राह्मणस्य कालः।

शतपथब्राह्मणस्य वेदत्वाविशेषादेव सृष्ट्यारम्भककालिकत्वमर्थतः सिद्धमेव। सृष्टेर्वेदप्रभवत्वं च प्रागुपन्यस्तमेव। तथाप्यर्वाचां मतमालोच्य कालविषये किंचिद्विविच्यते। यः काल आधुनिकैरुत्पत्तिकालत्वेन स्वीक्रियते सोऽस्माभिः वेदव्यसनैतिह्यालोचनेनाभिव्यञ्जककालत्वेनोरीक्रियते। एतावदेव वैषम्यमर्वाचां प्राचां च मध्ये इति प्रथममवधेयम्। स चाभिव्यक्तिकालः पं. दीनानाथशास्त्रिचुलेटमहाभागाः स्वे वेदकालनिर्णयाख्यपुस्तके "समे शंकुं निखाय" (का.शु.सू. १।१।२) इति कातीयशुल्बसूत्रस्यस्य "दक्षिणायने तु चित्रो यावदादित्य उपसर्पति। उदगयने स्वातिमिति विषुवतीये त्वहनि चित्रास्वात्योर्मध्य एवोदयः" इति कर्कभाष्यस्याधारेण वसन्तसंपातगणनया कर्ककाल इतः पूर्वं १९००० प्राक्तन इति निश्चितवन्तः। अर्थादेतत्पूर्वं सूत्रकालः। अर्थाच्छकपूर्वं २३-१७९ वर्षात्प्रागेव सूत्राणि समभवन्। ततः पूर्वं ब्राह्मणकालः। अर्थाद्यानि ब्राह्मणान्युपजीव्य श्रौतसूत्राणि जातानि तानि ब्राह्मणानि तत्पूर्वाणि अर्थात्तेषां मते शकपूर्वं ९४००० वर्षात्प्राग्ब्राह्मणकालः सिध्यति। पं. शंकरबालकृष्णदीक्षितमहोदयाः स्वे भारतीयज्योतिःशास्त्राख्ये ग्रन्थे "कृत्तिकास्वादधीत। एता ह वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते। सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवन्ते" (श. प. २।१।२।२) इत्यादि शतपथान्तर्गतप्रमाणेन नक्षत्रगतिविषयकगणितपद्धत्या स्थूलमानतो ब्राह्मणकालः शकपूर्वं ३००० वर्षात्प्राङ्निश्चितवन्तः। अयमेव कालः भारताचार्यचिंतामणिरायवैद्यमहोदयाः स्वे महाभारतोपसंहारे समादृतवन्तः। नक्षत्रविज्ञाने ज्योतिशास्त्राचार्यव्यंकटेशबापूजीकेतकरमहोदयैरितः पूर्वं ४९०० वर्षात्प्राक्तनो निश्चितः। स्वनामधन्यबालगंगाधरटिलकमहाभागैः स्वे वेदकालनिर्णये इतः पूर्वं ६००० वर्षात्प्राक्तनो निश्चितः।

अन्यैरपि विद्वद्भिः सर्वैरयमेवादृतः । तथाऽस्माभिरयमेव कालः प्रकारान्तरेण प्रदर्श्यते । तथाहि-" एतेन हेन्द्रोतो दैवापः शौनको जनमेजयं पारिक्षितं याजयाञ्चकार " (श० प० १३ । ५ । ४ । ७) इति जनमेजयस्योल्लेखो भूतकालविशिष्टो दृश्यते । अयं च युधिष्ठिरात्पूर्वं द्वाचत्वारिंशत्तमः पूर्वजः पुरुषः । युधिष्ठिरप्रपौत्रो जनमेजयस्त्वस्माद्भिन्नः । तस्यात्र न कोऽपि सम्बन्धः । युधिष्ठिरकालस्तु इतः पूर्वं ५०४० वर्षप्राक्तनः । ततः पूर्वं 'प्रतिपुरुषं विंशतिवर्षाणि' इत्येवं द्वाचत्वारिंशत्पुरुषवर्षगणनया ८४० वर्षाणि भवन्ति । इयं च गणना वर्तमाने स्थूला परन्तु सर्वसाधारणेति सर्वैः समादृता । एतेन ५०४०—८४० मिलित्वा ५८८० वर्षप्राक्तनः कालः शतपथब्राह्मणाभिव्यक्तेः, इति सिध्यति । स्वल्पान्तरस्यादोषत्वादुक्तम् ६००० वर्षाणीति । इतोऽप्यधिकतरं विवरणं अस्मत्प्रकाशिते याज्ञवल्क्यचरिते द्रष्टव्यम् । नात्र विस्तरभिया विलिख्यते ।

सङ्क्षेपेण याज्ञवल्क्यचरितम् ।

१-महामुनिर्याज्ञवल्क्यः चमत्कारपुरं वृद्धनगरं (वडनगर इति उत्तरगुजरातप्रान्ते प्रसिद्धम्) अधिवसति स्म । यदा च जनकराजस्य दैशिकपदमङ्गीचकार तदानीं मिथिलामध्युषितवान् ।

२-अयं च ६००० कालात्पूर्वं सञ्जातः ।

३-असौ विश्वामित्रवंश्यस्य चारायण, देवरात, ब्रह्मरात, याज्ञवल्क्य, वाजसनि इत्याद्यनेकनामभिः प्रख्यातस्य ऋषेः पुत्रः ।

४-अयं च श्रीरामचन्द्रपुत्रसावित्रीशारीरब्रह्मणत्रिगुणात्मकस्यादित्यस्य राजसोऽशावतारायणमुनेस्तपसा सन्तुष्टः सततप्रार्थनया यज्ञियप्रामेऽवतीर्णः ।

५-अस्य मातुर्नाम सुनन्दा इति ।

६-अस्य जन्मवासरः केषाञ्चिन्मते ज्येष्ठशुक्लदशमी, केषाञ्चिन्मते कार्त्तिकशुक्लनवमी केषाञ्चिन्मते फाल्गुनशुक्लपञ्चमी, इमाः सर्वास्तिथयो यथार्थप्रमाणविधुरा इति कृत्वा न सर्वसम्मताः । अस्मन्मते तु श्रावणशुक्लचतुर्दशीविशिष्टपूर्णिमायां मध्याह्ने याज्ञवल्क्याय वेदाः श्रीसूर्येण दत्ताः । अतः सा तिथिरेवोत्सवादौ समादरणीयेति ।

७-याज्ञवल्क्येन पूर्वं ऋग्वेदः श्रीवाष्कलमुनेः सकाशादधीतः । परन्तु आनर्तराजस्य छत्रे गुरुणाऽत्यन्तं भर्त्सितोऽपि तच्छापभीत्या तदाज्ञया तदधीतमृग्वेदं तत्याज ।

८-एवं स्वमातामहान्महामुनेर्वैशम्पायनाद्यजुर्वेदमधीतवान् । परन्तु तत्रापि गुरुणा स्वोक्तमन्यथा गृहीत्वा भर्त्सिते सति क्रुद्धे च तच्छापाद्दारुणेन यजुर्वेदाध्ययनमपि तत्याज ।

९-ततो मानुषं गुरुमिदानीं नोपैमीति प्रतिज्ञाय चतुर्विंशतिलक्षसंख्याकगायत्रीमन्त्रपुरश्चरणादितपस्यया भगवन्तं सूर्यमियमादित्यं तोषयित्वा तस्माद्गुरोर्वेदानधीतवान् ॥

१०-ततो गुरुदक्षिणां दत्त्वा सन्न्यासार्थं प्रवृत्तो याज्ञवल्क्यो गुरोरादेशादेव कियत्कालपर्यन्तं सन्न्यासग्रहणं सन्निरुध्य मैत्रेयीकात्यायनीभ्यां सह क्रमादुद्वाहं कृत्वा गृही समभवत् ॥

११-तत्र च गृहस्थाश्रमे आदित्याल्लब्धवेदचतुष्टय्यां शिष्यप्रशिष्यद्वाराऽनेकाः शाखा विस्तारिताः । शतपथब्राह्मणं चाभिव्यक्तिं नीतम् । याज्ञवल्क्यस्मृतिर्याज्ञवल्क्यगीता च प्रणीता । जनकसभायां महान्तमद्भुतवादं कृत्वा सर्वजित्समभवत् । तेन जनकराजदैशिकत्वं स्वीकृत्य तस्मै ब्रह्मज्ञानमुपदिदेश । श्रीसूर्यलब्धसामर्थ्येन स्वविरोधिनं शाकल्यं मृत्युपथं नीतवांश्च । अनेकेषु यज्ञेष्वार्त्विज्यं विधाय स्वयमप्यनेकान्यज्ञानकार्षीत् । कात्यायन्यां श्रीकात्यायननामकं पुत्रं च संजनयामास ॥

१२–पिप्पलादमुनिसंबन्धिन्या कयाचिदप्रतर्कितघटनया याज्ञवल्क्यो भगवन्तं सदाशिवं शरणमन्विष्य तस्माद्योगीश्वरपदवीं सम्पादयामास ॥

१३–महामुनिना पारस्करापरनाम्ना कात्यायनाचार्येण स्वशिष्येण श्रीयोगीश्वरयाज्ञवल्क्येन प्रतिष्ठापितस्यादित्यसम्प्रदायस्य स्मार्तश्रौतसूत्रतत्परिशिष्टादिविविधग्रन्थप्रणयनं कृत्वा तद्द्वारा सर्वतः परिपोष्य सर्वविधा संधारणा व्यधायि । अयमेवात्र समोजितमूत्रद्वयस्य कर्तेति ॥

१४–अन्ते च ज्येष्ठभार्यायै ब्रह्मवादिन्यै मैत्रेय्यै स्वनिष्ठं ब्रह्मविद्याधनं कनिष्ठायै सद्योवध्वै कात्यायन्यै गृहपश्वादिलौकिकं धनं प्रदाय स्वयं सन्यस्य ब्रह्मभावं समाययौ ।

१५–निर्वाणवासरस्तु नोपलब्धः ।

एवं संक्षेपतः सिद्धान्तमार्गेण श्रीयाज्ञवल्क्यचरितमत्र विवृतम् । विस्तारः प्रमाणजातं कात्यायनकृता ग्रन्थाश्च सर्वमस्मत्प्रकाशिते याज्ञवल्क्यचरित्रे विलोकनीयम् । अतिविस्तरभिया नात्र विवृतम् ॥

शतपथब्राह्मणभाष्यकाराः ।

हरिस्वामी ।

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे श्रीमदाचार्यहरिस्वामिना भाष्यं वर्तते । स च स्वीये भाष्ये प्रत्यध्यायमन्ते श्लोकद्वयं श्लोकत्रयं वा लिलेख । तथाहि–" नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः । श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ भूमत्रीं विक्रमार्केण कल्पितां कलकृत्वेदिकाम् । दानाध्यक्षस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः " ॥ " इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमे हविर्यज्ञकाण्डे नवमोऽध्यायः समाप्तः । " ॥ एतच्छ्लोकानां पर्यालोचनेनात्र हरिस्वामी पाराशरगोत्रोद्भवस्य पुष्करणाब्राह्मणकुलावतंसस्य वा पुष्करक्षेत्रवासिनो नागस्वामिनः सूनुः । स चोज्जयिन्यपराभिधावन्तीक्षेत्रमध्युष्य महाराजस्य श्रीविक्रमार्कस्य धर्माध्यक्षपदं दानाध्यक्षपदं चाधिष्ठाय माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे " श्रुत्यर्थविवृतिः " इत्याख्यं भाष्यमकरोत् । अस्य च सर्वविद्यापारदृश्वत्वनिदर्शकं " सर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वती " इत्युपपदमप्यासीत् । अयं च विक्रमार्कसमयेऽर्थादितः पूर्वं १९९९ वर्षात्प्रागिमां भूमिं भूषयामास । अस्य च समग्रं भाष्यं नोपलभ्यते । यदुपलभ्यते तदपि लेखकप्रमादादशुद्धिबहुलम् । अस्य भाष्यं तु अतीव गम्भीरमस्ति । तस्योपलब्धौ संशोधने च विद्वद्भिरवश्यं प्रयतितव्यमिति ॥

सायणाचार्यः ।

अनेन च ऋग्वेदभाष्ये श्रीमाधवाचार्येण प्रेरितस्य श्रीपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकस्य सम्राजः श्रीहरिहरमहाराजस्याज्ञया चतुर्ष्वपि वेदेषु भाष्याणि विलिख्य तानि ज्येष्ठभ्रात्रादरार्थं ' माधवीयानि ' इति विशेषणेन भूषयित्वा प्रसिद्धिं नीतानि, इति " स प्राह नृपतिं राजन्सायणार्यो ममानुजः । सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वेन युज्यताम् । इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः । अन्वादिशत्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने " ॥ आभ्यां श्लोकाभ्यां ज्ञायते । वीरबुक्क इति श्रीहरिहरमहाराजस्य नामान्तरम् । तेषु वेदभाष्येषु मध्ये ऋग्यजुःसामवेदानामेकैकस्याः शाखाया वेदस्य भाष्यं कृत्वाऽनन्तरं माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे सायणाचार्येण भाष्यं व्यरचीति " ऋग्यजुःसामशाखानामेकैका व्याकृता मया । तावता तत्समानार्था ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥ वासना विशदा यत्र मन्त्रार्थानामशेषतः । प्रायेणाध्वर्यवं कर्म पूर्णं शाखान्तरैर्विना ॥ दशाष्टकपत्र परं सर्वं

प्रकाशितम् । या काचित्तादृशी शाखा त्वया व्याख्यायतामिति ॥ सर्वत. सायणाचार्यो विमृश्योदीरितान्गुणान् । माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति सत् " इति तदीयभाष्योपक्रमस्थश्लोकैः स्पष्टं भवति । अस्य भाष्यस्य च नाम ' वेदार्थप्रकाशः ' इति प्रत्यध्यायस्थसमाप्तिलेखोल्लिखितेन " माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये " इति भाष्यविशेषणेन स्पष्टीभवति । तथैवैतत्समाप्तिलेखोल्लिखितेन " श्रीहरिहरसाम्राज्यधुरन्धरेण " इति स्वस्मै दत्तविशेषणेन श्रीहरिहरमहाराजस्यायं प्रधानतमोऽमात्य आसीदित्यपि प्रतीयते । अयं च आत्मपुराणगीताव्याख्यादिग्रन्थकर्तृत्वेन विश्रुतयशसः श्रीशंकरानन्दापरनामधेयविद्यातीर्थस्य गुरोः शिष्य इत्यपि " यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः. " इति प्रत्यध्यायस्यादिमान्तिमश्लोकाभ्यामवबुध्यते । अयं च विजयनगरसाम्राज्यस्य प्रधानतमोऽमात्य आसीदित्यनेनैव विक्रमार्कसंवत् १३७२-१४२९ मिते काले इमां भारतवसुन्धरामलंचकारेत्युक्तं भवति । अयं च संन्यस्य श्रीशंकराचार्यपदमध्यष्ठितवान् । संन्यासाश्रमे तु " विद्यारण्यस्वामी " इति नाम्ना प्रथितोऽभूत् । अनेन च भारतीयवाङ्मये प्रतिश्रेण्यां बह्वी ग्रन्थसम्पत्तिर्निरमायि । अयं च भारतेऽभूतपूर्वः पण्डितः समजनि । अस्य च सकलं चरित्रं बहुत्र प्रसिद्धमतो नात्र विस्तरभिया वितन्यते ॥

पाठकोपाभिधो गणेशशास्त्री ।

अनेनापि माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे ' स्वरप्रकाशाख्यं ' भाष्यं व्यलेखि । अयं च शाण्डिल्यगोत्रोत्पन्नस्य पाठकोपाभिधस्य श्रीरंगनाथस्य सूनुः । अयं च मूलतः पश्चिमखान्देशान्तर्गततराहोटाग्रामनिवासी पश्चाच्छ्रीमतो यशवन्तरायमहाराजस्य धारानरेशस्याग्रहेण धारानगरीमध्युवास, अपि तु तदीयस्य श्रीमतोऽनन्दरायमहाराजस्य राज्यसमये तदीयो दानाध्यक्षश्चासीत् । अनेनेदं भाष्यं संवत् १९२१-१९४० मिते समये विरचितमस्ति । एतस्य भाष्यस्यैका प्रतिकृतिर्धारानगर्यां तदीयपौत्रस्य श्री. रघुनाथमुकुन्दपाठकइत्यस्य सविधेऽस्ति । प्रकृतग्रन्थप्रकाशनाय यदा प्रवृत्ता एतत्प्रेसस्वामिनस्तदा मया प. मुकुन्दशास्त्रीपाठकमहोदयाः बहुवारं प्रार्थिता यदेतद्भाष्यं मदीयतामह सायणभाष्येण साकमिदं भाष्यमपि स्वयोऽस्य प्रकाशयिष्ये । परं च नैवेदत्तम् । तैरुक्तं धाराधिपतिर्यदा प्रकाशयिष्यति तदा प्रकाशितं स्यात्, नान्यदा । आस्तां नाम । एतस्य भाष्यस्य विशेषस्तावत्तदीयैरेवातिमश्लोकैः प्रथितो भवति । तथाहि-"प्रयोगसिद्ध्यै स्वरसाधनाय यत्कल्पितं क्वापि धिया बुधास्तत् । विरुध्यते चेन्मुनिप्रणीतशास्त्रेण सोढव्यमिदं तथापि ॥ छन्दसि दृष्टानुविधिर्व्यत्ययं पराश्रितं । सहासु धातुरूपाणीत्यादिवचोभिरप्यनुज्ञानात् ॥ यत्कृतमिह साहसमिदमखिलं क्षन्तव्यमेव विद्वद्भिः । अपुरोभागिभिरस्य च गुणग्रहणकौतुकान्वितैः पुम्भिः ॥ व्याख्यानपौनरुक्त्यं दूरस्थस्य स्मृतिप्रलभाय । त्यक्तं न गौरवभिया यावच्छक्यं लाघवं व्यरचि ॥ गुरुतया न चकार च भाष्यकृच्छतपथे स्वरलेखनमित्यदः । व्यरचि तत्कृतिवीक्षणलब्धया निजधिया परिशिष्टमिदं मया ॥ इति श्रीपाठकोपनामकरंगनाथसुतगणेशविरचितं शतपथव्याख्यानं स्वरप्रकाशाख्यं सम्पूर्णम् । " इति ।

महाभारतव्याख्याता नीलकण्ठः ।

सुप्रसिद्धस्य महाभारतव्याख्यातुश्चतुर्धरवंशविभूषणगोविन्दसूनोः श्रीनीलकण्ठस्य काण्वीये शतपथे भाष्यमस्तीति महाभारते वनपर्वणि अ. १६३ श्लो. ११ इत्यत्र-टीकायां " तामिस्र प्रथमं पक्षम् । केचित्तु-इत एव प्रथमतमन्दान्तिसाम्ये कृष्णपक्षस्य प्राथम्यमिच्छन्ति । तदसत् " इत्याद्युपक्रम्य " सूर्यामासौ विचरन्तौ दिवीति " मन्त्रवर्णात् । सूर्यामासौ सूर्यचन्द्रमसावित्यर्थः । निपुणतरमुपपादितमेतदस्माभिः काण्वशतपथभाष्ये एकपादिका काण्डे " इति । अस्माल्लेखात्प्रतीयते । नेदमिदानीं भाष्यमुपलभ्यते । अयं च प्रायः इतः पूर्वं ४०० वर्षात्प्राक् महाराष्ट्रभूमिं मण्डयति स्म ॥ इति ॥

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्याणि ।

बृहदारण्यकोपनिषदि श्रीसायणाचार्यकृत भाष्यं तथा श्रीहरिस्वामिकृतं भाष्यं नोपलभ्यम्। अस्ति तूभयोरपि भाष्य परं च लुप्तप्रायमेव । तल्लब्धौ सशोधकमहाभागैर्यतितव्यमवश्यमेव ॥

प्रकृतभाष्यकर्ता–वासुदेवब्रह्मभगवान् ।

अनेन माध्यन्दिनपाठमाश्रित्य बृहदारण्यकोपनिषदि वासुदेवप्रकाशिकाख्यं भाष्य कृतम् । अयं च धीपाठकाभिधस्य पुत्रः श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादस्य शिष्यः परमहंस आसीदिति तदीयभाष्यसमाप्तिलिखतो दृश्यते । कदा च कस्य भूमिं भूषितवानित्यादि तदीयैतिह्य नोपलभ्यम् ॥

द्विवेदगंगः ।

अनेनापि माध्यन्दिनपाठमाश्रित्यैव बृहदारण्यकोपनिषदि मुख्यार्थप्रकाशिकानामकं भाष्य कृतम् । अयं च विद्वज्जनतिलकपदमण्डितस्य द्विवेदश्रीनारायणस्य सुतः । अय च गुर्जरनागरब्राह्मण इति प्रसिद्धः । इदं च भाष्यं जर्मनदेशे मुद्रितपुस्तके संगृहीतमस्ति ॥

नित्यानन्दाश्रममुनिः ।

अयं च पुरुषोत्तमाश्रमपूज्यपादशिष्यत्वेनात्मान प्रथयति । अनेन कण्वपाठमाश्रित्य बृहदारण्यकोपनिषदि मिताक्षरानामकं व्याख्यानमकारि । तच्च पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे मुद्रणालये मुद्रितमेव ॥

प्राय इदं व्याख्यानत्रयमन्योऽन्यसादृश्यमावहति । त्रयाणामपि कालानुपलब्ध्या कः पूर्वः को मध्यः क उत्तर, केन किं व्याख्यानमुपजीव्य स्व व्याख्यान निर्मितमिति विमृष्टेऽपि न निर्धेतुं शक्यते ॥

दिगंबरानुचरः ।

अनेन बृहदारण्यकोपनिषदि बृहदारण्यकार्थप्रकाशाख्य व्याख्यानं कृतम् ॥

श्रीमच्छंकराचार्याः ।

आचार्यपादाना काण्वपाठाश्रित बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्य सर्वविश्रुतम् । तेषां चरित्रमपि सर्वविदितम् ॥

आनंदगिरिः ।

अनेन स्वाचार्यभाष्यं विवृतम् । स्वातन्त्र्येण मूल न विवृतम् ॥

सुरेश्वराचार्यः ।

एतेनाप्याचार्यभाष्यमुपजीव्यैव बृहदारण्यकोपनिषदि वार्तिक व्यरचि । अस्यापरं नाम मण्डनमिश्र इति । अस्य सकल चरित्रमाचार्यपादचरित्रेण सहैव सर्वविश्रुतम् ॥

भर्तृप्रपंचः ।

बृहदारण्यकोपनिषदि अस्यापि भाष्यमस्ति । अयं च श्रीमच्छंकराचार्येभ्यः प्राचीनः " तस्या इयमस्मद्ग्रन्थाद्वृत्तिरारभ्यते " इत्याचार्यभाष्यव्याख्यायाः " तस्या इति । भर्तृप्रपंचभाष्याद्विशेषान्तरमाह । अस्मद्ग्रन्थेति । " इत्यानन्दगिर्युक्तेर्भाति । अथ भर्तृप्रपंचः कात्यायनश्रौतस्मार्तसूत्रव्याख्याता भर्तृयज्ञश्च एको भिन्नो वेति विद्वद्भिर्निर्धेतव्यम् । मन्मते त्वेक एवाभाति ॥

उपनिषद्भाष्यम् ।

यथा भागवते चूर्णिका तथैव इद च बृहदारण्यकोपनिषदि चूर्णिकेति मन्तव्यम् । इदं च मत्सविधेऽस्ति । अत्र कर्तृनामाद्युल्लेखो नास्ति ॥

इतराण्यपि बहूनि भाष्याणि ।

१–सिद्धान्तदीपिका, २–रघूत्तमकृता पदार्थप्रकाशिका, ३–गङ्गाधरेन्द्रकृता दीपिका, ४–मथुरानाथकृता लघुविवृति, ५–नारायणकृता दीपिका, ६–विज्ञानभिक्षुकृतं भाष्यम्, ७–बृहदारण्यकविवेक, ८–बृहदारण्यकविषयनिर्णय, ९–राघवेन्द्रकृत बृहदारण्यकोपनिषत्खण्डार्थोऽथवा बृहदारण्यकोपनिषदर्थसंग्रह, १०–व्यासतीर्थकृतं भाष्यं, ११–आनन्दतीर्थकृतं भाष्यं, १२–आनन्दतीर्थकृता शाङ्करभाष्यटीका, १३–श्रीमद्रामानुजाचार्यकृतं भाष्यं, १४ श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतं भाष्यं, १५ श्रीमन्मध्वाचार्यकृतं भाष्यं, १६–एवमेव भिन्नभिन्नसम्प्रदायाचार्यतच्छिष्यप्रशिष्यादीनां व्याख्यानोपव्याख्यानानि बहूनि सन्ति ।

तेषु कानिचित्प्रसिद्धानि कानिचिदप्रसिद्धानि । सर्वेषामत्र विवरणं ग्रन्थगौरवमात्रहेतुतो न क्रियते ॥

शतपथब्राह्मणोक्तकर्मणां प्रकृतिविकृतिविमर्शः ।

अथ शतपथोक्तकर्मजातसम्बन्धि विषयावगाहनं सुगमतया भवत्वेतदर्थं श्रौतकर्मणां प्रकृतिविकृतिभावविषये किंचिदिहोच्यते । तथाहि—

कर्मणां प्रकृतीरनुक्रमिष्यामः । कर्मणां वैतानानां कर्मणां विध्यादिविध्यन्तवती प्रकृतिः, यत्र पुनर्विध्यादिमात्रमस्ति विध्यन्तो नास्ति सा विकृतिः, इति " गृह्यस्थालीपाकानां कर्म " (पा. गृ. सू. १ । १ । १) इति सूत्रभाष्ये कर्कः । ता प्रकृतीः क्रमेण कथयाम ।

अथातः प्रकृतयः । अथेति मन्त्रब्राह्मणविवरणानन्तर्ये । अत इति हेत्वर्थे, अग्रे यज्ञानां वक्ष्यमाणतया तत्प्रकृतीनामावश्यकं कथनम् ॥

पूर्णाहुतिराहुतीनाम् । पूर्णाहुतिरिति कर्मणो नामधेयं तत्स्वरूपमग्न्याधेये आचार्येण प्रदर्शितम्—"निरूप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्य स्रुक्स्रुवं च संमृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वाऽन्वारब्ध एवं सर्वत्र स्वाहेति " (का. श्रौ. सू. ४ । २४७) एवं सर्वत्रेति यत्राऽव्यक्ता जुहोतिचोदना तत्राधिश्रयणादि प्रवर्तते । कुत एतत् जुहोतिशब्दात् अव्यक्ततासामान्याच्चेति तत्रैव कर्कः । पूर्णाहुतिधर्माश्च अनुद्धृताग्न्युत्सन्नयाहुतौ विहिताः । तथाच श्रुतिः—" तदाहुर्यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदियादभिशाम्येत् तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिः " इत्युपक्रम्य—" तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् आज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राङुदाद्रवन्नपाहवनीयं समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति विधेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति " (श. प. १२ । ४ । ६ । ६) एषा तु विहितधर्मका अग्न्याधेयोक्ता अविहितधर्मका, तत्सचोदनासारूप्येण ततो धर्मान् गृह्णाति । अत आचार्येण तदीया धर्मा इहोपदिष्टाः । तत्रान्वारम्भणवरदाने न विहिते, अनयोस्तयोरनतिदेशः । वाग्यमोऽपि नैवेति, मानिदियते इति " तत्रैव वरं ददामीति वाग्विसर्जनम् " (का. श्रौ. सू. ४ । २४८) इति सूत्रभाष्ये कर्कः । इति पूर्णाहुतिस्वरूपम् । सा पूर्णाहुतिरव्यक्तजुहोतिचोदनान्याहुतीनां प्रकृतिर्बोध्या ॥

दर्शपूर्णमासाविष्टीनां दर्वीहोमानां च । तथाच श्रौतसूत्रं " दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यादर्शनाच्चेति " (का. श्रौ. सू. ४ । ३ । २ । ३) " दर्वीहोमाः पौर्णमासधर्मा जुहोत्यविशेषाज्जुहूदर्शनाच्चेति च " (का. श्रौ. सू. १ । १० । १७ । १८) पौर्णमासशब्दश्च दर्शस्याप्युपलक्षणम् । दर्वीहोमानामिति अव्यक्तचोदनानां यजतीनामुपलक्षणम् । तथा चात्रैव सूत्रे कर्कः पौर्णमासशब्दश्च दर्शस्याप्युपलक्षणम् । यत साधनभेदः हि द्रव्यसामान्यात्पौर्णमास्यधर्मा इष्यते । कुत एतत्, पौर्णमासधर्मा इति जुहोत्यविशेषात् । जुहोतियजत्यो-

येतः अविशेषः। उभयत्र हि द्रव्यदेवतावत्त्वं, "त्र्यम्बकान्निर्वपति रौद्रान्" इति निर्वपतिशब्देनौषधमवगम्यते, सोमा-दिषु दृष्टत्वात्, तथाऽन्यत्र धानाभिर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति लाजैर्जुहोतीति द्रव्यविधानं, मांत्रवर्णिक्यो देवताः, तेनोभयत्र द्रव्यदेवतावत्त्वात् यजतिजुहोत्योरविशेषः, अधर्मकाश्च दर्वीहोमाः, धर्मापेक्षायां च सत्यां द्रव्यदेवता-वत्त्वसामान्यात् पौर्णमासधर्मा इति युक्तरूपता, मारुतानि प्रकृत्य श्रूयते, "कथमस्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्ति" इति प्रश्नपूर्वकमाह—"एतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरोऽनुवाक्याऽथ यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टुप् याज्यैवमेव कपुष्णलमय दण्डः स्वाहाकारो वषट्कार एवमु हास्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्तीति" (श. प. ९।३।१।१७) चयनप्रकरणे । श्रुत्यर्थः—एतेषां सप्तपदानां मारुतानामित्यत्र मारुतशब्देन तद्धोमसाधनभूताः शुक्रज्योतिश्चेत्यादयो मन्त्रा विवक्ष्यन्ते, ते च सप्तपदा भवन्ति "अतश्च तेषां मन्त्राणां यानि प्रथमानि त्रीणि पदानि सन्ति सा त्रिपदा गायत्री, इयमेव पुरोऽनुवाक्या भवति, अथ यानि चत्वार्युपरितनानि सन्ति तानि चतुष्पदा त्रिष्टुप्, सैव याज्या भवति" इदमेवेति प्रकृतिरनिनयेन प्रदर्श्यते । कपुष्णलमिति स्रुङ्मुखमुच्यते । अयमिति बाहुदण्डः प्रदर्श्यते । एवं बाहुरेव स्रुग् इत्युक्तं भवति, स्वाहाकार एव वषट्कारो भवति । इत्थमुक्तप्रकारेण अस्याग्नेः यजमानस्य वा सवचिनः एते मारुताः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावन्तो वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्ति इदमेव कपुष्णलमयं दण्ड इति स्रुगनुग्रहः । एतेषां च पौर्णमासदृष्टानामनुग्रहं ध्रुवम् पौर्णमासधर्मित्वं दर्शयतीति कर्कः ॥

दर्शः पयोद्रव्याणाम्—पयःसाधनकेषु हि द्रव्यसामान्यात्सान्नाय्यधर्मा इष्यन्ते, इति "दर्शपौर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु" (का. श्रौ. सू. ४।८०) इति सूत्रभाष्यस्यकर्कात् ॥

पशुश्चाग्नीषोमीयः पशूनामैन्द्राग्नसौर्यप्राजापत्यानां च । ज्योतिष्टोमान्तर्गतः अग्नीषोमीयः पशुः ऐन्द्राग्न-सौर्यप्राजापत्येति विकल्पितदेवतनिरूढपशोः तदितरेषां सौत्रामण्यादिसर्वश्रौतपशूनां च प्रकृतिः । प्रकारः समुच-यार्थः । यत्तु दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुष्विति सूत्रेण चास्य निरूढपशोः दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वमुक्तं, तत्तु निरूढपशो-र्हविर्यज्ञत्वसामान्यात् । कुत एतत् निरूढपशुर्द्विविधः, हविर्यज्ञविधः सत्रविधश्चेति । तथाच श्रुतिः "हविर्यज्ञविधो वा अन्यः पशुबन्धः सत्रविधोऽन्यः सहैव हविर्यज्ञविधो यस्मिन् वत्समुपाकरोति यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन् पूर्णपात्रं निनयति यस्मिन् विष्णुक्रमान् क्रमयत्यथ हैव सत्रविधो यस्मिन्नेतानि न क्रियन्ते" इति, (श. प. ११-७-२-१) इत्येव निरूढपशोर्द्वैविध्यं, अतोऽत्र च प्राणिसाधनकत्वसामान्यात् अग्नीषोमीयविध्यन्तग्राहकत्वमिति कर्कोऽपि निरूढपशौ भाष्यसूत्रविवरणात्प्रथमं उभयप्रकृतित्वं सिद्धान्तितवान् । अतः कर्कपादैर्दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुष्विति सूत्रे इष्टिषु पशौ चेति द्रष्टव्यम् । पश्वन्तरेषु हि अग्नीषोमीयधर्मप्राप्तिं वक्ष्यति अग्नीषोमीयदर्शना-दिति (का. श्रौ. सू. ६-१०-१४) ।

स्मार्तपशूनामपि अग्नीषोमीय एव प्रकृतिः । तथाच श्रौतकल्पे, "अग्नीषोमीयात्पशुषु" इति सर्वत्र श्रौतस्मार्तपशुषु अग्नीषोमीयप्रकृतिमुक्त्वा स्मार्तपशुषु शाखानियोजनं, वपां हुत्वा त्रीणि पंच सर्वाणि वा-ऽवद्यति न सर्वाण्येवेति सर्वाभावे शेषात्स्विष्टकृतः इत्याद्यपवादमाचार्यो वदति (का. श्रौ. सू.६।१०।२९।१२) यत्तु निरूढपशुबन्धमूरीकृत्य अग्नीषोमीयधर्मानुकथनं कृतमाचार्येण तदुक्तरूपम् । अग्नीषोमीयधर्माणां हि सौमिकै-र्धर्मैरत्यंतव्यतिषंगादिति कर्कः । अग्नीषोमीयः पशुः सर्वपशूनां प्रकृतिभूतोऽपि स्वयं सान्नाय्यविकृतिः, तत्रापि पयोविकृतिभूतः ।

सौम्य एकादशिनानाम् । सौम्य अग्निष्टोमीयसवनीयः पशुः एकादशिना वा विहिताः (का. श्रौ. सू. ११ १।१४) इति द्वादशाहविहितादीनां सर्वेषामेकादशिनानां पशूनां प्रकृतिः ॥

एकादशिनः पशुगणानाम् । सूत्रव्याख्यामेकादशिनशब्दोऽकारान्तः पुमान्, एकादशिनेतिशब्देनाभ्यवहृता अनेके यत्र पशवस्ते पशुगणाः, तेषां एकादशिनः पशुः प्रकृतिः । यथा वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुगण । एवमितरेषां पशुगणानाम् ।

वैश्वदेवं चातुर्मास्यानाम् । तथाहाचार्यः " वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु वचनप्रवृत्तिभ्यामिति " (का श्रौ सू. ५।१।४) ॥

सोमावभृथोऽवभृथानाम् । तथाहाचार्यः " सोमाच्चावभृथे सामप्रतिषेधात् " (का श्रौ. सू.५।१।९) अवभृथ इति जात्यैकवचनं,तत्र वरुणप्रघाससौत्रामण्याद्यवभृथा सर्वे सर्वेषामवभृथानां सौमिकोऽवभृथः प्रकृतिः ॥

प्रातःसवनं सवनानाम् । ' सर्पणं दिशामाध्यन्दिनम् " (का श्रौ सू. १०।१।१) " समन्वारब्धेनिष्कमादि करोत्यग्नीदग्नीनिति प्रैषात् " (का श्रौ सू. १० । १ । १४) अत्र सर्पणमादित्यग्रहस्य प्राक् तृतीयसवनस्तुने " (का श्रौ सू. १० । ४ । १३)' प्रातःसवनवत्सुत्यासंवादाध्वुने शामित्रनुशासनप्रवर्तनीयांश्च कृत्वा पुरोडाशादि वेदाभक्षात् " (का श्रौ सू. १० । ६ । ७) इत्यादि प्रातःसवनधर्माणामितरयोः सवनयोः समाम्नानात् प्रातःसवनं प्रकृतिः । ऋतूनां भूयस्त्वापेक्षया सवनानामिति बहुवचनम् ।

अध्वदाभ्यौ ग्रहाणाम् । द्वादशाहे विहितौ " अपो निधायांऽश्वदाभ्यग्रहणम् " (का श्रौ.सू.१२।१।१८) " पुष्टुसतोऽदाभ्ये गृह्णाति " (का श्रौ सू.१२।५।१९) इति सन्नियोगशिष्टौ एतावंशुग्रहो, अंशुश्चादाभ्यश्चेति द्वन्द्वः । अनयोर्ग्रहणं सत्रादिषु विहितम् । तथाच द्वादशाहसूत्रं ' सत्र-सहस्र सर्ववेदस-वाजपेय-राजसूय-विश्वजित्-सर्वपृष्ठेषु-ग्रहणमकाम्यश्चेत्" (का श्रौ सू. १२।५।१३ ।) इति । एतौ अभिमग्रहाणां प्रकृतिः ।

सुपर्णचित्यानाम् । श्यैतकल्पे षोडशसप्तदशाष्टादशानीति अध्यायत्रिकोक्तः सुपर्णचित्यः गरुडाकृतिचित्योऽग्निः एकरात्रविधानां चित्याग्नीनां प्रकृतिः । तथाच तत्रैव-" उत्तरेषु पुरुषोद्यमनैकरात्रविधानात् " " यथाभिवदीष्टकाप्रमाणं " " अन्तःपात्यगार्हपत्ययोर्विकल्पमिति " (का श्रौ सू. १८ । ८ । २०-२१) इति ॥

ज्योतिष्टोम एकाहानां द्वादशाहानां च । तथाऽऽहाचार्यः -' ज्योतिष्टोमप्रमा एकाहद्वादशाहगोभिद्गुणदर्शनात् " (का श्रौ. सू. १२ । १ । १) उत्पत्तिवाक्य द्रव्याऽभिधानतया अव्यक्तचोदनाचोदितो ज्योतिष्टोमः अव्यक्तचोदनाचोदितोद्भिदादिरेकतयगानां अव्यक्तत्वसामान्यात् प्रकृतिः । तत्रैतावान् विचारः-एकाहेषु चत्वारो ज्योतिष्टोमाः, षट् सायस्काः, चत्वारोऽग्निष्टुतश्च, तत्र प्रथमे ज्योतिष्टोमः सायस्क, अग्निष्टुति च ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । द्वितीयादिषु ज्योतिष्टोमेषु प्रथमो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । एवं द्वितीयादिसायस्केषु प्रथमः सायस्कः प्रकृतिः । त्रिष्वग्निष्टुत्सु प्रथमोऽग्निष्टुत् प्रकृतिः । तथाऽऽचार्यः -' प्रथमस्य ज्योतिष्टोमसायस्केषु वचनात् " (का श्रौ सू. १२ । १ । २) " अग्निष्टुत्सु चैके " (का श्रौ सू. १२ । १ । ३) एके इति पूजार्थं, न तु विकल्पार्थम् । वचनादिति उच्यते अननति वचननामातिदेशोऽयम् ॥

पूर्वं उत्तरेषाम् । अग्निष्टोमाः सप्त ७ । अग्निष्टोम १ अत्यग्निष्टोम २ उक्थ्य ३ षोडशी ४ वाजपेय ५ अतिरात्र ६ अप्तोर्याम ७ । एषां मध्ये य पूर्वं प्रथम अग्निष्टोमः स उत्तरेषां षण्णां सोमानां प्रकृतिः । षडुत्तरे अग्निष्टोमविकाराः । तथाऽऽहाचार्यः -" एष प्रथमः सोमः " (का श्रौ सू. १० । ९ । २९) " षडुत्तरेऽप्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः " (का श्रौ. सू. १० । ९ । २७) इति एष प्रथमः सोम इति अग्निष्टोमस्य प्राथम्यात् उत्तरेषां षण्णामग्निष्टोमानुष्ठित्यनन्तरमनुष्ठानं, न ततः प्राक् ।

पशुत्वे इति विकारप्रवृत्तिः, न तु क्रमनियमः। तेन पशुत्वे षड् विकारा इत्यर्थः। तथाच तत्रैव कर्कः–उक्थो हि विकारो भवति प्रकृत्यपेक्षया प्रकृतिश्च पूर्वेति। तत्रापि उक्थ्यो षण्णां मध्ये केषाञ्चित् क्रतुविकारत्वेऽपि संस्थाविकारत्वम्। उक्थ्यषोडश्यतिरात्राप्त्यग्निष्टोमानामग्निष्टोमविकारत्वम्। वाजपेयः षोडशिक्रतुधर्माणां दर्शनात् षोडशिविकारः। अप्तोर्यामः अतिरात्रक्रतुविरोहणानां दर्शनात् अतिरात्रविकारः। अतः सोमविकृतित्वं संस्थाविकृतित्वं च। तेन स्वप्रकृत्यपेक्षया क्रतुत्वम्। ततश्च स्वातन्त्र्येणैषां क्रतुत्वेनानुष्ठानं क्रियते॥

ज्योतिरतिरात्राणाम्। अग्निष्टोमसंस्थः सोमिकदक्षिणो ज्योतिर्नामा द्वितीय एकाहः नवरात्रद्वादशादि-सर्वस्तोमान्तानां त्रयोदशानामहीनानामपि एकाहधर्मिणां अतिरात्राणां प्रकृतिः॥

द्वादशाहः सत्राहीनानाम्। तथा च श्रौतं सूत्रं–“द्वादशाहधर्मः सत्रेषु तद्गुणदर्शनात्” (का. श्रौ. सू. १२ । १ । १) द्वादशरात्रादीनां शतोत्थान्तानां संवत्सरावराणां सत्राणां द्वादशाहः प्रकृतिरिति। “अभिप्लवं पूर्वं पुरस्तात्पृष्ठ्यं उपयन्ति पृष्ठ्यमुत्तरमिति” (का. श्रौ. सू. १२ । १ । १ । ४) तथा “पृष्ठ्यमुपरिष्टादभिप्लवः पूर्वमुपयन्तीति चेति” (का. श्रौ. सू. १२ । २ । ४) पौर्वापर्यविधिपरे वाक्ये द्वादशाहिकपृष्ठ्यदर्शनादहीनानां च प्रकृतिः।

गवामयनं सांवत्सरिकादीनाम्। गवामयनं संवत्सरसाध्यानां संवत्सरगणसाध्यानां महासत्राणां सारस्वतसत्राणां च प्रकृतिः, तथाच श्रौतसूत्रं, “संवत्सरप्रभृतीनि गवामयनप्रकृतीनि तद्गुणदर्शनादिति” (का. श्रौ. सू. १४ । ४ । २)॥

इति प्रकृतिविकृतिविमर्शः।

शतपथस्य बहुगुणवचनत्वम्।

५ निरुक्ते हि–“बहुभक्तिवादीनि ब्राह्मणानि भवन्ति। पृथिवी वैश्वानरः, संवत्सरो वैश्वानरो, ब्राह्मणो वैश्वानर इति”॥ (निरु. ७ । ७ । २४) भक्तिर्नाम गुणकल्पना, येन केनचिद्गुणेन ब्राह्मणं सर्वं सर्वथा ब्रवीति। तत्र तत्त्वमन्वेष्टव्यम्भवति। एवमादि त्रिमपि ब्राह्मणेन बहु वैश्वानरशब्देनोच्यते। एवं ब्राह्मणग्रन्थे–एकशब्देन गुणवचनानि दर्शितम्। तदेतच्छतपथेऽपि सम्भवति। तथा चोदाहरणम्–“मेध्या वाऽ आपः” (मा. श. प. १ । १ । १ । १) “वज्रो वाऽ आपः” (मा. श. प. १ । १ । १ । १७) “घोरा वाऽ आपः” (मा. श. प. १ । १ । १ । १८) “शान्तिरापः” (मा. श. प. १ । २ । २ । ११) एवमन्यदप्युन्नेयम्। इति॥

शतपथब्राह्मणस्याध्ययनप्रकाराः।

“वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः। तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पंचधा” इति मिताक्षरायाम्। १-द्विजैः पूर्वं गुरोः सकाशादक्षरानुपूर्व्या वेदस्य स्वीकरणं नाम–मूलाध्ययनम्। २–ततो गृहीतस्य वेदस्य विचारो नाम–अर्थज्ञानसम्पादनम्। ३–ततोऽभ्यसनं नाम–कण्ठस्थीकरणम्। ४–ततो जपो नाम–ब्रह्मयज्ञादौ नित्यः स्वाध्यायः, पारायणादिको नैमित्तिकः स्वाध्यायश्च। ५–ततः शिष्येभ्यो दानं नाम–अध्यापनं प्रवचनं च। यद्येवं पञ्चप्रकारो वेदो यदाऽधीयते तदैव स्वाध्यायविधिचरितार्थ इति ध्येयम्। ब्रह्मयज्ञपारायणविध्यादयस्तदन्यतो ज्ञेयाः। तेषामतिविस्तृतत्वान्नात्रोद्ध्रियन्ते॥

अध्ययनादेः फलम्।

अथास्य स्वाध्यायादिकरणे फलं तु स्वयं श्रुत्यैव दर्शितम्। “अथातः स्वाध्यायप्रशंसा। प्रिये स्वाध्याय-प्रवचने भवतः। युक्तमना भवति। अपराधीनोऽहरहरर्थान्साधयते। सुखं स्वपिति। परमचिकित्सक आत्मनो

भवति । इन्द्रियसंयमश्च । एकाग्रमता च । प्रज्ञावृद्धिः । यशोलोकपक्तिः । प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान्ब्राह्मणमभिनिष्पादयति । ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्यां यशोलोकपक्तिम् । लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं भुनक्ति—अर्चया च दानेन चाज्येयतया चावध्यतया च " इति (श. प. ११ । ५ । ७ । १) । स्फुटार्थो येयं श्रुतिः । इतोऽप्यधिकं प्रशंसनमुक्तस्थले मूलग्रन्थ एव विलोकनीयं जिज्ञासुभिः । इति शिवम् ॥

प्रख्याते भुवि भारते क्षितिरसव्यालेन्दु १९८१ संख्ये शके स्वब्देऽस्मिन् दुरितप्रमाथिनि नभः शुक्ले दशम्यां गुरौ ॥
प्रस्तावोऽभिनवः श्रुतेः शतपथाख्याया व्यलेखि प्रगे संतुष्येयुरनल्पमुद्धममतयो निर्मत्सराः कोविदाः ॥ १ ॥
दूरमुत्सार्य मात्सर्यं सदसद्व्यक्तिकारणाः । शास्त्रं गृह्णन्तु सन्तोऽत्र प्रार्थयामीति सादरम् ॥ २ ॥
श्रीगोदातटगाम्यंनासिकगतो माध्यन्दिनाम्नायवित् श्रौतस्मार्तविधानकौशलमतिर्व्यार्षेयपारायणः ॥
बारे इत्युपनामसत्कुलजनिर्जैरामपौत्रः सुधीर्बालाचार्यसुतः आसीत् वेदतिलकः श्रीश्रीमदण्णाभिधः ॥ ३ ॥
श्रौतस्मार्तविधौ कुशाग्रधिषणो धर्मागमे मर्मभित् मीमांसानयकोविदः श्रुतिरतो वेदार्थसत्कादरः ॥
काव्ये तीर्थपदं दधद्द्विजवरः श्रीश्रीधरस्तत्सुतः सद्विद्याभरणेत्युपाधिसहितः प्रास्ताविकं व्यालिखत् ॥ ४ ॥

इति श्रीगोदातटनिकटनिरन्तरवर्तिश्रीमन्नासिकमहाक्षेत्रवासिना " बारे " इत्युपनाम्ना ज्योतिर्विज्जैरामपौत्र-भगवद्बालाचार्यसूरिपौत्रश्रीमज्जगद्गुरुशंकराचार्यदत्त " वैदिकतिलक " पदसंभूषितश्रीमदण्णाशास्त्रिसूनुना काव्यतीर्थ-मीमांसक विद्याभरणेत्युपाधिमता श्रीधरशर्मणा श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमधिकृत्य प्रणीतोऽयमत्र उपोद्घातश्चरमचरणं समभजत् । इति ॥

निवेदनम् ।

अस्य माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य मुद्रणमद्यावधि त्रिवारं जातम् । एकं मुद्रणं प्रुष्यजनपदे (जर्मनदेशे) बर्लिननगर्यां सवत् १८५५ मध्ये प्रो अल्बेर्ट वेबरमहोदयेन सम्पादितम् । अस्मिंश्च मुद्रणे आदौ तत्तत्काण्डस्य सस्वरं मूलं पश्चात्तत्काण्डस्य सायणभाष्यं सायणभाष्यानुपलब्धौ क्वचिद्धरिस्वामिभाष्यमुपनिबद्धभागे द्विवेदगङ्गकृतं सुगमार्थप्रकाशिकाख्यं भाष्यं च संक्षिप्य संगृहीतम् । तत्र केषुचित्काण्डेषु भाष्यं सर्वथा नास्ति । इदं च दुर्लभमस्ति । अपरं मुद्रणं कलकत्तानगर्यां सन् १९०१ मध्ये च सत्यव्रतसामश्रमिणा कलकत्तारॉयलएशियाटिकसोसायटीकृते सपादितम् । एतच्च संस्करणं प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमषष्ठकाण्डात्मकमेव । एतदपि प्रतिकाण्डमादौ मूलं ततः सहैव सायणभाष्यं सायणभाष्यानुपलब्धिस्थले हरिस्वामिभाष्यं चेत्येवंरूपेण सस्करं सम्यक् शोधितं चास्ते । तृतीयं मुद्रणं अजमेरनगरीस्थवैदिकयन्त्रालये मूलमात्रं सपादितं वर्तते । इदानीं श्रीकाश्यां पण्डितप्रवरमहामीमांसकश्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिवर्यैः काण्वशतपथब्राह्मणं मूलमात्रं कतिचित्काण्डात्मकं मुद्रापितमिति श्रूयते । इमानि च मुद्रणान्यसंपूर्णान्यतो नियमाध्ययनादौ तदर्थपरिशीलनादौ चानुपयुक्तानि सन्ति ॥

प्रकृतं संस्करणं चोपरिनिर्दिष्टं श्रुतिं परिष्कुर्वाणैः बम्बईनगरस्थश्रीवेङ्कटेश्वरस्टीम्यन्त्रालयस्य तथा कल्याणनगरीस्थश्रीलक्ष्मीवेङ्कटेश्वरमुद्रणयन्त्रालयस्याध्यक्षैस्तेमराजादिद्वारा सम्पादितम् । अस्मिंश्च संस्करणे पाठकमहाभागानां तदर्थमभिगन्तुमनसां च सौकर्यार्थं प्रथमं सर्वस्मादुपरि सस्वरं वैदिकपरिभाषया संस्कृतं मूलं, तदधो वैदिकपरिभाषानभिज्ञानां सुलभत्वाय मूलपाठस्य पदपाठः, तदधो भाष्यं, तदधः क्वचिद्विषमतापरिहाराय क्वचित्स्पष्टप्रतिपत्तये क्वचित्पाठान्तरबोधनाय क्वचिद्विरोधपरिहाराय क्वचित्तत्समानार्थकस्थलान्तरस्थविषयबोधनायेत्येवं विविधप्रयोजननिर्वर्तयित्रीभिष्टिप्पणीभिः परिष्करणमित्येवंलक्षणा पद्धतिः समादृता । मध्ये मध्ये विविधयज्ञनिदर्शनबोधकानि यज्ञ आवश्यकानि विविधप्रसङ्गबोधकानि चित्राण्यपि

संशोधितानि । तथाऽन्ते वैदिकसंशोधकयोर्विशालाय श्रीमत्काण्डानुक्रमं प्रतिज्ञासूत्रं मात्रिकसूत्रं च सभाष्यं संग्रथितम् । तृतीयकाण्डादौ पञ्चदशलिपिविवेकोऽपि सन्निवेशितः । भाष्यसङ्कलने तु यत्र श्रीसायणाचार्यभाष्यं न लब्धं तत्रार्यप्रथमकाण्डे सप्तमाध्यायस्य चतुर्थप्रश्नमारभ्य काण्डसमाप्तिं यावत्, तथा चतुर्थकाण्डेऽन्तिमे-ऽध्यायद्वये, तथाऽष्टमकाण्डे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थप्रश्नमारभ्य काण्डसमाप्तिं यावत्, तथा द्वादशे त्रयोदशे च काण्डे श्रीहरिस्वामिभाष्यं, दशमकाण्डेऽन्तिमे प्रश्नद्वये श्रीमद्धरस्वाम्याचार्यभाष्यं, तथा चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि श्रीवासुदेवब्रह्मभगवत्कृतं भाष्यं, तथा दशमकाण्डस्थमग्निरहस्यभागे सायणभाष्येण सहैव पण्डितमण्डनसेवकं द्विवेदि सुविस्तृतं भाष्यं च सन्निवेशितम् । अनेन च भाष्यविवर्जितः कोऽप्यंशो नोर्वरितः । आदौ चोपोद्घातस्तथा पण्डितश्रीयुतदीनानाथशास्त्रिसारस्वतप्रणीत 'ब्राह्मणभागस्यापि वेदत्वं' इति शीर्षकाङ्कितः प्रबन्धश्च संस्थापितः । तदुभयमपि प्रेक्षावद्भिरादरणीयतां पुरस्करिष्यतीति सुदृढो विश्वासः । अनया सरण्या संस्कृतोऽयं महान् ग्रन्थपूर्वैरभिमाध्यन्दिनशातपथमाङ्गग्रन्थ इति बोध्यम् ।

अस्य च संस्करणस्य संशोधनावसरेऽत्र उपन्निबद्धानां पुस्तकानां साहाय्यं समभवत् ।

१—प्रो. वेबरमहाशयसंपादितं शुद्धं सभाष्यं मुद्रितं पुस्तकम् ।

२—पं. सत्यव्रतसामाश्रमिसंपादितं शुद्धं सभाष्यं मुद्रितं पुस्तकम् ।

३—आनन्दाश्रमस्थं मूलमात्रं शुद्धं हस्तलिखितं पुस्तकम् ।

४—मामकीनं प्रथमद्वितीयतृतीयदशमैकादशकाण्डात्मकं भाष्यमात्रं प्रायः शुद्धं हस्तलिखितं पुस्तकम् ।

५—श्रीक्षेत्रकाशीवासिनां श्रीमत्स्मार्तपादस्थानां स्वर्गं गतानां गोपीनाथदीक्षितापरनामधेयमहोदयानां संगृहीतं तदीयपुत्राभ्यां विद्वद्भ्यां श्रीसत्यरामदीक्षित-गणेशदीक्षितमहाशयाभ्यां दत्तं द्वादशकाण्डोपनिषद्भागवर्जितं समग्रं भाष्यमात्रं हस्तलिखितं प्रायः शुद्धं पुस्तकम् ।

६—बिकानेरदरबारलायब्रेरीतः आनीतं चतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमकाण्डात्मकं भाष्यमात्रं हस्तलिखितमत्यन्ताशुद्धं पुस्तकम् ।

७—पुण्यपत्तनस्थभाण्डारकरओरिएन्टल्रिसर्चइन्स्टिट्यूटनामकसंस्थातः समानीतं पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमब्राह्मणगतोपनिषद्भाष्यमात्रं शुद्धं हस्तलिखितं पुस्तकम् ।

८—बडोदाराजकीयओरिएन्टल्लायब्रेरीतः समानीतं सप्तमश्रुत्युपनिषद्भाष्यमात्रं शुद्धं हस्तलिखितं पुस्तकम् ।

किञ्चास्य ग्रन्थस्य संशोधनावसरमनु स्वर्गतैः पं. गोविन्दशास्त्रिविद्वद्वरमहोदयैस्तथा जयपुरराजधानीस्थपण्डितैः महामहोपाध्यायैः विद्यावाचस्पतिमधुसूदनजीओझा इत्येतैः तथा स्वर्गतैः पं. गणपतिशास्त्रिद्रविडैर्वेदान्तालयस्थितैश्च कतिचित्काण्डेषु प्रयतितम् । यदा चैतत्संस्करणमस्मद्धस्ते संशोधनाय समायातं तदानीमपि बहुभिर्विद्वद्भिरस्मत्साहाय्यं कृतम् । तन्मध्ये विशेषतः आदितोऽन्तपर्यन्तं पठनपाठन (पठनस्थान) प्रामाण्यैः पं० श्रीवेणीमाधवशास्त्रिभिः पं० श्रीहरिहरशास्त्रिभिः सूक्ष्मेक्षिकया दत्तां विद्वत्पूर्णं साहाय्यमकारीति सानन्दं प्रकाशयामि ।

किञ्चास्मिन्संस्करणे संशोधने प्रेसकापीकरणे टिप्पणीसंयोजने तत्तदर्थविचारविनिवेशने च मासत्रयादर्वागेव कैलासवासमापन्नानां प्रातःस्मरणीयानां स्वनामधन्यानां वैदिकतिलकानां 'श्रीमद्गणपतिशास्त्रिवरे' इत्येतेषामस्मत्पूज्यपितृपादानां महीयांसः परिश्रमा आयुषोऽन्तिमक्षणपर्यन्तमामम कदापि तानहं विस्मरामि ॥

धन्यवादाः ।

एवमुपरिदर्शितैर्यैर्महाभागैः संशोधितुं पुस्तकप्रदानादिना साहाय्यमाचरितं तथा संशोधनादिकार्येऽपि यत्सुमहत्साचिव्यं चाचरितं तेषां सर्वेषामहमधमर्णोऽस्मि ।

विशेषतोऽस्य महतो ग्रन्थस्य सर्वाङ्गसुन्दरतया प्रकाशनाय भूयोद्रव्यव्ययं कृत्वा वैकुण्ठपदमधिष्ठित स्वपितृचरणानां श्रीक्षेमराजश्रीकृष्णदासश्रेष्ठिवर्याणां पूर्वसङ्कल्पितं कार्यं पूर्णतां नीतवद्भ्यां मुंबईकल्याणोभयनगरीस्थश्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रणयन्त्रालयश्रीलक्ष्मीवेङ्कटेश्वरमुद्रणयन्त्रालयसञ्चालकाभ्यां परमोदारचरिताभ्यां धार्मिकग्रन्थ-प्रकाशनवासनावासितान्तःकरणाभ्यां वैदिककर्मश्रद्धालुभ्यां वैश्यकुलावतंसाभ्यां सुगृहीतनामधेयाभ्यां श्रीमद्भ्यां रंगनाथक्षेमराजश्रेष्ठि श्रीनिवासक्षेमराजश्रेष्ठिमहोदयाभ्यां भ्रातृभ्यां बहुधन्यवादानानन्दसन्दोहपुरःसरं वितरामि ॥

यद्यप्येतत्र किलाप्यते शतपथं शुद्धं जनैः पुस्तकं
स्याच्चेदप्यथ नैव यास्यति बहिर्हस्तान्निजस्वामिनः ।
ईदृक्पुस्तकदौरवाप्यमधुना विद्राव्य मुद्रापणे
सन्नद्धौ सुकृतार्थिनौ विदधतौ धन्याविमौ श्रेष्ठिनौ ॥

अन्ते चेयं विज्ञापना ।

एतावत्प्रभूतपरिश्रमेण विहितेऽस्मिन्संस्करणे मितमतिमानुषस्वभावसुलभतया प्रमादात् दृग्दोषाद्वा यत्स्खलितं तन्निर्मत्सरा गुणैकपक्षपातिनो विपश्चिद्वरेण्याः संशोध्य कृपयाऽस्मत्कर्णपथं नेष्यन्ति येन पुनर्मुद्रणावसरे तान्दोषान्परिमार्जयामि, इति तान्प्रार्थयन्विबुधवरान्मुहुर्मुहुः साञ्जलिबन्धं सप्रश्रयं विज्ञाप्य विरमामि ।

कल्याणनगर्याम्
श्रावणशुक्लदशमी
गुरुवासर शाके १८९१
ता. २४।८।१९६९

विद्वद्वशंवद
श्रीक्षेत्रनासिकवासी वारे इत्युपाह्व
वैदिकतिलकश्रीमदण्णाशास्त्रिसूनु
श्रीधरशर्मा.

ब्राह्मणभागस्यापि वेदता ।

५।

निबन्धा—श्रीदीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः ।
('मुलतान' स्थ-स० ध० संस्कृतकालेजेऽध्यापकः)

पाठकानां करकमले सायणभाष्यसंवलितं 'शतपथब्राह्मणम्' विराजते । इदं वेदस्य ब्राह्मणभागनाम्ना आख्यायते । यस्य च शुक्लयजुर्वेदस्य इदं ब्राह्मणम्, स मन्त्रभागनाम्ना आख्यायते । इमावुभौ भागौ सम्भूय 'वेद' नाम्ना व्यवह्रियेते । यथा मन्त्रभागो वेदस्य भागत्वाद् वेदोऽस्ति; तथैव ब्राह्मणभागोऽपि वेदस्य भागत्वाद् वेदोऽस्ति ।

परं केचिद् अकृतविशिष्टविचारा वादिनो मन्त्रभागमात्रं वेदं मन्यन्ते, न ब्राह्मणभागम् । ते उपोद्बलकरूपेण 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' ४ । २ । ६६ इति पाणिनिसूत्रम् 'एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिताः.... सब्राह्मणाः' १ । २ । १० इति गोपथकण्डिकाञ्चोदाहरन्ति । तेषामिदमभिमतं यद्—यदि ब्राह्मणभागोऽपि वेदोऽभविष्यत्; तर्हि उक्तपाणिनिसूत्रे 'छन्दो' ग्रहणेनैव ब्राह्मणभागस्यापि स्वयमेव ग्रहणमभविष्यत् । पृथग्ग्रहणेन सिध्यति यद्—ब्राह्मणभागो न वेदः । एवं द्वितीयप्रमाणेऽपि 'वेदाद्' ब्राह्मणशब्दो भिन्नतया स्थापित इति ।

अस्मिन्नाक्षेपे इदं प्रत्युच्यते यद्—वेदशब्दः छन्दश्शब्दो वा समुदायवाचकोऽस्ति शब्दः । परन्तु समुदायशब्दोऽवयववाचकोऽपि भवति । तथा च महाभाष्ये पस्पशाह्निके—"समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते, पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तं घृतं भुक्तमित्यादि"। एवं वेदान्तदर्शनस्य १ । ३ । ९ सूत्रस्य शाङ्करभाष्येऽप्युक्तम्—"समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्त्तमाना दृष्टाः पद्मासनादिषु" इति

फलतश्छन्दश्शब्दोऽथवा वेदशब्दः केवलमन्त्रभागस्यापि वाचकः, केवलब्राह्मणभागस्यापि, उभयस्यापि च । इदानीमेतद् भङ्गुरिच्छायामवलम्बितं यत्—स समुदितशब्दमवयवपरकत्वेन स्थापयतु समुदायपरकत्वेन वा । एतत्सिद्धान्तानुसारं श्रीपाणिनिना उक्तसूत्रे 'छन्दः' शब्दो मन्त्रभागमात्रवाचको निहितः । यथा पाणिनिनाऽत्र केवलमन्त्रभागपरकश्छन्दश्शब्दो निहितः, तथा तेनैव 'मन्त्रे श्वेतवह' ३ । २ । ७१ 'विजुपे छन्दसि' ३ । २ । ७३ अत्र च्छन्दश्शब्दः केवलब्राह्मणभागवाचको निहितः, यतो मन्त्रभागस्य तु अनुवृत्तिः ७१ सूत्राद् वर्त्तते एव । ततोऽग्रिमसूत्रे उपात्तश्छन्दःशब्दो ब्राह्मणभागमात्रपरः । अत एवात्र सूत्रे काशिकायामुक्तम्—"छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थम्" इति ।

एवं 'जुष्टार्पिते च च्छन्दसि' ६ । १ । २०९ 'नित्यं मन्त्रे' ६ । १ । २१० अस्मिन् सूत्रेऽपि छन्दश्शब्दः केवलब्राह्मणभागवाचकः, यतो 'नित्यं मन्त्रे' इति २१० सूत्रे 'मन्त्रभागः' साक्षाद् गृहीतः । एवं यदि 'छन्दो ब्राह्मणानि च' ४ । २ । ६६ इति छन्दश्शब्दात् पृथग् ग्रहणेन ब्राह्मणभागस्य वेदभिन्नत्व वादिजनमतेन; तथाऽस्मत्प्रदर्शितेषु सूत्रेष्वपि वादिमतानुसारं मन्त्रभागस्यापि वेदभिन्नता स्यात् । यदि अयं पक्षो वादिजनसम्मतो न, तथा पूर्वोक्तस्तदीयपक्षोऽपि न युक्तिसहः ।

'छन्दो ब्राह्मणानि च' इति सूत्रसदृशमेव पाणिनेरन्यदपि सूत्रं जागर्त्ति । तत् खल्विदम्—'तनादिकृञ्भ्य उः' ३ । १ । ७९ तनादिधातुषु कृञपि पठ्यते । पुनरपि सूत्रे पाणिनिना कृञ् तनादितः पृथक् तस्य वैशिष्ट्याय स्थापितः । एवं प्राक्तनसूत्रेऽपि छन्दश्शब्देन गृहीतभागस्यापि ब्राह्मणस्य तद्वैशिष्ट्यद्योतनार्थं

पृथक् प्रयोग । तदेव तु तत्सूत्रस्य काशिकावृत्तावुक्तम्—" ब्राह्मणग्रहणं किम्, यावता छन्द एव तद् (ब्राह्मणम्) । । " एतत्प्रश्नस्य तत्रेदमुक्तम्—" ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, इह तद्विषयता मा भूद्—याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि " इति ।

एवं वैयाकरणमूर्धन्येन कैयटेनापि ४ । ३ । १० सूत्रस्य महाभाष्ये प्रदीपे एतत्सूत्रकृते प्रोक्तम्—" गोबलीवर्दन्यायेन छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणम्, यथा—' जुष्टार्पिते च छन्दसि ' इति सूत्रे छन्दःपदेन ब्राह्मणानां ग्रहणम् ' नित्यं मन्त्रे ' इति मन्त्रग्रहणात् । छन्दोग्रहणेनैव तु ब्राह्मणानां ग्रहणे सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतम् । तेन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति " । एतेन स्पष्टं यद्—ब्राह्मणभागोऽपि वेद । ' छन्दो ब्राह्मणानि च ' इत्यत्र ब्राह्मणभागस्य वैशिष्ट्यद्योतनार्थं ' ब्राह्मणवसिष्ठ ' न्यायेन पृथगुपादानं कृतम्, न तु तस्य छन्दोऽभावत्वद्योतनार्थम्, अन्यथा पाणिनिवचनानां तत्राणां व्याकोपात् । नहि ' ब्राह्मणा आयाता , वसिष्ठोऽपि चाऽऽयात ' इति वाक्ये वसिष्ठस्य अब्राह्मणत्वं केनापि सुधीनापि मन्येत ।

वेदरूपमेवोत्तरे ' सर्वे वेदा निर्मिता .... सब्राह्मणा ' इति गोपथप्रमाणेऽपि ज्ञेयम् । अत्रापि स्पष्टनार्थं ब्राह्मणं वेदाद् विभक्तुं विशिष्टतार्थे वा । ' स होवाच—ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदः सामवेदमाथर्वणं चतुर्थम्, इतिहास पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम् ' छान्दोग्य० ७ । १ । २ एतदादिप्रमाणेषु च वेदशब्देनैव ब्राह्मणभागो गृह्यते स्वयमेव ।

' सर्वे वेदा निर्मिता सब्राह्मणा ' इति गोपथप्रमाणे यथा वेदशब्दः केवलमन्त्रभागवाचकः, तथा वेदशब्दः केवलब्राह्मणभागवाचकोऽपि भवति । तथाच—' तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादु । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च ' निरुक्ते १ । २० । २ अत्र वेदशब्दो ब्राह्मणभागवाचकः, यतोऽमन्त्रभागस्य साक्षात्कार प्रागागतमेव ।

एवं ' पुरुषविद्याऽनित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ' निरुक्ते १ । २ । ७ अत्रापि मन्त्रात् पृथग् गृहीतो वेदशब्दो ब्राह्मणभागवाचकः । यतः कर्मसम्पादकमन्त्रा ब्राह्मणभागे समाम्नाता न तु मन्त्रभागे । मन्त्रभागे कर्मोपासनाज्ञानसम्पादकास्त्रिविधा मन्त्रा । त्रिपुत्रास्त्रित्र एव कथ्यते, न त्वेकपुत्र । ब्राह्मणभागे यज्ञोपयुक्तकेवलकर्मकाण्डसम्पादकमन्त्रसमाम्नानवशात् ' कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे समाम्नात ' इति कथनमुपपद्यते ।

एतेन सिद्धं यद्—ब्राह्मणभागोऽपि वेद । यथा श्रीयास्केन निरुक्ते ' ओषधे ! त्रायस्वैनम् ' यजु ४ । १ इत्ययं मन्त्र ' आम्नायवचनात् ' १ । १६ । ६ । ६ इति आम्नायो मत, तथैव ' एतद् रोहात् मत्स्यरोहधिकीर्षित ' एतद् ब्राह्मणमपि " आम्नायवचनाद् एतद् भवति " निरु० ७ । २४ । ४ इत्यादिना आम्नायत्वेन मतम् । आम्नायशब्दो वेदे रूढ इति " इति माहेश्वरागि " इति दीक्षितवचनस्य व्याख्यानावसरे लघुशब्देन्दुशेखरे उक्तम् । तथाच—' आम्नायसमाम्नायशब्दौ वेदे एव रूढौ ' ।

एवं निरुक्ते २।३।१ ' यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् .... तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्, इत्यपि निगमो भवति ' इति कृष्णयजुर्वेदीय ' श्वेताश्वतर ' कण्डिकाऽपि ३।९ निगमो (वेदो) मत । आर्यसमाजप्रवर्तकेन स्वा. दयानन्देनोक्तम्—' छन्दोवेदनिगमश्रुतीनां पर्यायवाचकत्वात् ' ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां ७९ पृष्ठे । ' तथा व्याकरणेऽपि ' मन्त्रे घस ' ' छन्दसि लुङ् ' ' वा यजुर्वस्य निगमे ' अत्रापि छन्दोमन्त्रनिगमा पर्यायवाचिन सन्ति । एवं छन्दआदीनां पर्यायसिद्धेर्यो भेद ब्रूते तद्वचनमप्रमाणमेवास्तीति विज्ञायते ' ऋ० भा० भू० ९८० । उपनिषद्भाग० अयो ब्राह्मणभागान्तर्गत । तेन तस्यापि वेदत्वं सिद्धं निरुक्तरीत्या । एवं ३ । १ । ७ सूत्रस्य महाभाष्ये ' मृगोत मावाण ' १।५।१२।१ इति कृष्णयजुर्वेदोऽपि श्रीपतञ्जलिना ऋषि (वेदः) मता । एवं ' ग्रहे

वद दक्षिणतः ' इति ऋग् निरुक्ते ९ । १९ । १ उद्धृता । नैषा वर्तते वर्तमानशाखासु । तेन शाखान्तराणामपि वेदता सिद्धा ।

यत्तु—आर्यसमाजप्रवर्तकेन स्वा. दयानन्देन ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां वेदसंज्ञाविचारप्रकरणे एव ८९ पृष्ठे निम्नस्तर्काभास उपस्थापितो ब्राह्मणभागस्य अवेदत्वे; तत्र मीमांसामहे । स खल्वयं तर्काभासस्तदीयः "लौकिकास्तावद् गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति । वैदिकाः खल्वपि 'शं नो देवीरभिष्टये । इषे त्वोर्जे त्वा । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्न आयाहि वीतये इति । यदि ब्राह्मणग्रन्थानामपि वेदसंज्ञाऽभीष्टाऽभूत्, तर्हि तेषामप्युदाहरणमदाद् महाभाष्यकारः । अत एव महाभाष्यकारेण मन्त्रभागस्यैव वेदसञ्ज्ञां मत्वा प्रथममन्त्रप्रतीकानि वैदिकेषु शब्देषूदाहृतानि । किन्तु यानि गौरश्व इत्यादीनि लौकिकोदाहरणानि दत्तानि, तानि ब्राह्मणादिग्रन्थेष्वेव घटन्ते । कुतः ? तेष्वीदृशशब्दव्यवहारदर्शनादिति "।

धन्यो मस्करिमहाभागः ! यदि अस्य तर्कस्य हेतोः सः 'तर्कधीवरः' इति पदव्या विभूष्येत, तर्हि मस्करितायाः शोभाऽप्यर्थं वर्धेत । अयि मस्करिमहोदय ! महाभाष्यकृत् तु मन्त्रभागं ब्राह्मणभागञ्चोभयमेव वेदं मन्यते । अत एव स मन्त्रभागोपलक्षणेनैव ब्राह्मणभागमुदाहृत मेने । अन्यथा इमे उद्धृतमन्त्रा एव अथर्ववेदयजुर्वेदर्ग्वेदसामवेदा मन्तव्याः स्युः । तदभिन्नमन्त्राणां तु लौकिकत्वमेव मन्तव्यं स्यात् । अन्या च महती त्रुटिरियं यत्—स्वा. दयानन्दो यां शौनकीयशाखामथर्ववेदसंहितां मन्यते, तस्या आदिममन्त्रः—' ये त्रिषप्ताः परियन्ति ' इति वर्तते, न तु ' शं नो देवी ' रिति । एवं सति स्वाजमेरीयवैदिकयन्त्रालयमुद्रितायाः अथर्ववेदसंहितायाः स्वा. दयानन्देन वेदत्वाद् बहिष्कारः कर्तव्यः स्यात् । अथवा महाभाष्यकारसम्मतः 'शं नो देवी' रित्यादिममन्त्रधारी अथर्ववेदोऽवैदिको मन्तव्यः स्यात् । अथवा ' पैप्पलादादिभिन्नशाखा अपि वेदा मन्तव्याः स्युः ।

अथ तर्कोऽपि स्वा. दयानन्दस्याऽद्भुतो यद्—' गौरश्वः ' आदि लौकिकोदाहरण ब्राह्मणग्रन्थोंमें घटते हैं ' यत !!! किं ' गौः, अश्वः ' इत्यादयः कस्यचिद् ब्राह्मणस्य आदौ सन्ति यद्—महाभाष्यकारेण ते प्रतीकरूपेण धृताः ? । यदि न, तर्हि कथमेषां शब्दानां ब्राह्मणभागेन सह सम्बन्धो योजितः स्वामिना ? । किमिमे शब्दा मन्त्रभागे न सन्ति ? अवधीयतां तावत्—

' गौः ' ' अश्वः '—इमौ शब्दौ यजुर्वेदे २२ । ८ मन्त्रे आम्नातौ । ' पुरुष ' शब्दो यजुषि ३१ । १ द्रष्टव्यः । ' हस्ति ' शब्दोऽथर्ववेदे ३ । २२ । ६ द्रष्टव्यः । ' शकुनि ' शब्द ऋग्वेदे २ । ४२ । १ द्रष्टव्यः । ' मृग ' शब्द ऋग्वेदे १० । १८० । २ विलोकनीयः । ' ब्राह्मण ' शब्दो यजुर्वेदे २२ । २२ द्रष्टव्यः । तर्हि किं स्वा० दयानन्दो मन्त्रभागमपि लौकिकं मंस्यते तत्र एतदादिशब्ददर्शनात् ? । यदि न, तर्ह्यनेन ब्राह्मणभागेऽपि न काऽप्यवैदिकताऽऽपतति । न च भाष्यकृतस्तथाऽभिप्रेतम् ।

अधुनाऽस्माभिः स्वा० दयानन्दमान्यस्य महाभाष्यकृतस्तानि प्रमाणानि समुपस्थाप्यन्ते येषु तेन ब्राह्मणभागोऽपि वेदो मतः । अवधीयताम्—

पस्पशाह्निके ' वेदे खल्वपि—' इत्युक्त्वा ' पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्यः ' इत्यादि ' बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यात् ' ' अग्नौ कपालान्यधिश्रित्य अभिमन्त्रयते ' इमा ब्राह्मणकण्डिकाः शास्त्रस्य धर्मनियमप्रकरणे वेदस्योदाहरणे दत्ताः । स्वा० दयानन्दस्य संस्कारविधेः (७९ पृष्ठ) कथनानुसार ' पयोव्रतः ' इति शतपथब्राह्मणवचनम् । ' बैल्वः खादिरो वा ' इति ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकारम्भे । एवमन्यत् । पर भाष्यकारेण एतदादिकवचन वेदस्य मतम् । सुतरां तन्मते ब्राह्मणभागोऽपि वेदः सिद्धः ।

तत्रैव आह्निके शब्दस्य ज्ञानतो धर्म इति पक्षस्य निराकरणप्रकरणे " आचारे पुनर्ऋषिः (वेदः) नियमं वेदयते—' तेऽसुरा हेलयो ' इत्यादि " । एतदपि ब्राह्मण महाभाष्यकृता वेदनाम्ना दत्तम् । अग्रे च ज्ञानप्रयोगेत्यु-

मयतो धर्मोऽस्यायकवार्त्तिकसिद्धान्तपक्षप्रदर्शनावसरे ' शास्त्रपूर्वके प्रयोगे अभ्युदयस्तत् तुल्यं वेदशब्देन ' एत-द्वार्त्तिकस्य वेदोदाहरणं ' योऽग्निष्टोमेन यजते ' एतदादिब्राह्मणकण्डिकया दत्तम् ।

द्वितीये प्रत्याहाराह्निके ' ऋलृक् ' सूत्रे ' अनुकरणं शिष्टाऽशिष्टाप्रतिषिद्धेषु ' यथा लौकिकवैदिकेषु ' अत्र वैदिकोदाहरणे ' य एवं विश्वसृज सत्राण्यध्यासते ' इदं ब्राह्मणमेवोद्धृतम् । लौकिकोदाहरणं च महा-भाष्यकृताऽन्येन वा केनापि भाषा ब्राह्मणभागप्रमाणं न दत्तमिति विशेषतोऽवधेयम् ।

तृतीयाह्निके १ । १ । १ सूत्रे ' यथा लौकिकवैदिकेषु ' इति वार्त्तिकस्य वैदिकोदाहरणे ' वेदेऽपि याज्ञिकाः सञ्ज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूपश्चषाल इति, तत्रभवतामुपचाराद् अन्येऽपि जानन्ति स्फ्यस्य सञ्ज्ञेति ' इत्यादि-ब्राह्मणभाग एवोदाहृत । अग्रे १ । १ । ५६ सूत्रस्य भाष्ये ' वेदेऽपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुया-दित्युच्यते ' इद मन्त्रभागस्योदाहरणं न, किन्तु ब्राह्मणभागस्य ।

१ । २ । ६४ सूत्रे ' सरूपाणामेकशेष... ' ... ' सामान्ये चार्थदर्शनात् ' इति वार्त्तिकस्य विवरणे भाष्यकृता लिखितम्-' स मात्रे च पुनर्भवेत् (वेद) दर्शयति मधुपम्-' पयस्वतीभिरद्भिर्पूर्वं भोक्ष्यतीति ' । अयं पाठोऽपि ब्राह्मणभागस्य । आर्षे रित्यनेन वेदो गृह्यते यथा शतपथे-' तस्मादेतद् ऋषिणाऽभ्यनूक्तम् ' १४ । १ । १ । २५ एव ' सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ' १ । १ । १६ अत्र सूत्रेऽपि आर्षशब्दो वैदिकवाचक ।

१ । १ । ८४ सूत्रे भाष्ये लिखितम्-" वेदे खल्वपि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति ' । अत्रापि भाष्यकृता ब्राह्मणं वेदत्वेन मतम् । अन्यदपि दृश्यताम्-' चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ' २ । ३ । ६२ इति वार्त्तिकस्य वैदिकोदाहरणे भाष्यकारेण श्रीपतञ्जलिना ' या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते ' इत्यादि ब्राह्मणभाग एव उदाहृत ।

अत्र भाष्यकृतः प्रमाणान्तराण्यपि दातुं शक्यन्ते, परं विस्तरभयाद् उपेक्ष्यन्ते । जिज्ञासव स्वयं महाभाष्य-पारायणं कुर्वन्तु । छन्दस उदाहरणे तेन कश्चिद् मन्त्रभागः कश्चिच्च ब्राह्मणभाग उदाहृत । यथा-' छन्दसि निष्टर्क्य ' ३ । १ । १२३ सूत्रस्य भाष्ये पतञ्जलिमुनिना ' निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः ' इति ब्राह्मणं छन्दस उदाहरणं दत्तम् । एवमन्यत्र । फलतो यस्य भाष्यकारस्य वचसा स्वा० दयानन्देन ब्राह्मणभागस्य वेदभिन्नता दर्शिता, तेनैव भाष्यकारेण स्वा० दयानन्दमत कोटिगारमटया खण्डितम् ।

यत्तु स्वपक्षपोषणार्थं स्वा० दयानन्देन पाणिनिमत दर्शितं तद् यथा-" द्वितीया ब्राह्मणे २ । ३ । ६०, चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि " २ । ३ । ६२ इत्यष्टाध्याय्याः सूत्राणि । अत्रापि पाणिन्याचार्यैर्वेदब्राह्मणयो-र्भेदेनैव प्रतिपादन कृतमस्ति । यद्यत्र छन्दोब्राह्मणयोर्वेदसञ्ज्ञाऽभीष्टा भवेत्, तर्हि ' चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ' इत्यत्र छन्दोग्रहण व्यर्थं स्यात् कुत ? द्वितीया ब्राह्मणेति (१) ब्राह्मणशब्दस्य प्रकृतत्वात् । अतो विज्ञायते न ब्राह्मणग्रन्थानां वेदसञ्ज्ञाऽस्तीति " ऋग्वेदादिभाष्यभू० पृ० ८६-८७ अत्रापि स्वा० दयानन्दस्य महती भ्रान्ति स्पष्टा । श्रीपाणिनिरपि ब्राह्मणभाग वेद मन्यते । अवधीयताम्-' द्वितीया ब्राह्मणे ' २ । ३ । ६० इदं सूत्रं केवलं ब्राह्मणभागकृते निर्म्मितम्, न खलु मन्त्रब्राह्मणेत्युभयभागकृते । ततोऽग्रिम सूत्र ' चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ' २ । ३ । ६२ इति सूत्र तु मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव भागयो कृते प्रणीतम् । अत एव छन्दोग्रहणमत्र सार्थकम् । यद्यत्र ' छन्दसि ' इति नाऽस्थापयिष्यत, किन्तु ' ब्राह्मणे ' इत्यस्यैवाऽनुवृत्ति-रपेक्षिताऽभविष्यत्, तर्हि एष विधि केवलं ' ब्राह्मणभागे ' अभविष्यत् । यद्यत्र ' मन्त्रे ' इत्यस्थापयिष्यत, तर्हि भिन्नसूत्रत्वाद् मन्त्रभागमात्रे एवाऽभविष्यदेष विधि । * अत एवोभयोरुपादानाय अत्र ' छन्दसि '

---

* यदा पाणिनिर्यदा कश्चिद् विधि मन्त्रभागमात्रे विदधीति, तत्र ' मन्त्रे ' इति पठति । यदा च ब्राह्मणभागमात्र विदधीत, तदा ' ब्राह्मणे ' इति पठति । यदा चोभयोर्विदधीत, तदा ' छन्दसि ' इति पठति । क्वचिच्च ' छन्दः ' पदेन वेदार्थ-

इत्युपन्यस्तो पाणिनिना; यतो ' ब्राह्मणे ' इति ' मन्त्रे ' इति च वेदस्य भिन्नभिन्नभागस्य नाम; तेन नैकेन उभयोर्ग्रहणसम्भवः । ' छन्दसि ' इत्यनेन ' वेदे ' ' निगमे ' इत्यनेन वा तु उभयोरेव वेदत्वाद् उभयोर्ग्रहणसम्भवः । अत एवात्र ' छन्दसि ' इत्युपात्तं प्राक्तने सूत्रे ' ब्राह्मणे ' इत्यस्य विद्यमानतायामपि । यतः प्राक्तनसूत्रं केवलं ब्राह्मणभागे विधानार्थं वर्तते नोभयत्र विधानार्थम् । यदि 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' २।३।६२ इत्यत्रत्येन ' छन्दसि ' इत्यनेन वादिमतानुसारं केवलं मन्त्रभागमात्रमभिसन्धित्सितमभविष्यद् न खलु ब्राह्मणभागोदाहरणमपि; तर्ह्यस्य सूत्रस्य छान्दसवार्त्तिकोदाहरणे महाभाष्यकृद् ' या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः ' इति ब्राह्मणभागं नोदधरिष्यत् ।

यत्तु–ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकाया. १७७ पृष्ठे स्वा० दयानन्देन अयं व्याजः कृतो यद्–" भाष्यकारेण छन्दोब्राह्मणानामुदाहरणानि प्रयुक्तानि । अन्यथा ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रकृतत्वाच्छन्दोग्रहणमनर्थकं स्यादिति " सोऽसङ्गत. । एतदर्थमुत्तरं दत्तचरमेव । महाभाष्यकृता ब्राह्मणं वेदत्वेन मतम्, किन्तु वेदत्वेन मतमित्यस्माभिः साधितचरम् । ये विधयः ' छन्दसि ' इत्यादिना वेदेऽभिधीयन्ते पाणिनिना, ते उभयत्रैव भवन्ति, न तु मन्त्रभागमात्रे । यथा–' सुपां सुलुक् ' ७ । १ । ३९ इति छान्दससूत्रेण यथा ' सविता प्रथमेऽहन् ' यजुः ३९।६ इति मन्त्रे ङेर्लुक्, तथा ' यथाऽयं दक्षिणेऽहन् पुरुषः ' शतपथ० १४ । ६ । ८ । ३ इति ब्राह्मणभागेऽपि अनन्त्येऽभिप्रायन्दे ङेर्लुक्कृतः । उभयत्रैव छान्दसत्वाद् ' न ङिसम्बुद्ध्योः ८ । २ । ८ इति नलोपाऽभावः ।

' प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ' ७ । २ । ८८ इति आकारस्य प्रत्युदाहरणं यथा भाषा (लोक) भिन्ने मन्त्रभागे ' युव९ सुराममश्विना ' यजुः २० । ७६ इत्यादिना दृश्यते, तथैव ब्राह्मणभागेऽपि मन्त्रभागवद् ' युवाम् ' इति लौकिकप्रयोगभिन्नो ' युवम् ' इति प्रयोगो दृश्यते । तथाच–' युवं वै ब्रह्मणो भिषजौ ' शतपथे. ८ । २ । १ । ३, ९ । ५ । ४ । २५ ' युवमिदं निष्कुरुतम् ' ऐतरेये २ । २८ । एतेन स्पष्टं जातं यद्–ब्राह्मणभागो न वेदवत्, किन्तु साक्षाद् वेदः । पाणिनिना स क्वापि वेदवत् मतः, किन्तु वेदो मतः । अर्थात् स नाऽऽतिदेशिकवेदत्ववान्, किन्तु साक्षादेव वेदः ।

यदि स्वा. दयानन्दस्याऽयमभिप्रायः स्याद् यद्–' ब्राह्मणे ' इति कथनेनाप्युभयोर्वेदत्वाद् उभयोः सदा समानो विधिर्भवेत् । एवं ' मन्त्रे ' इत्यभिधानेनापि उभयोः समानकार्य्यं भवेदिति, परं मन्दमेतत् । इमे नाम्नी तु भागमात्रस्य सत्त्वाद् ऐकदेशिके । तेन ऐकदेशिकनामग्रहणेन तत्कार्य्यं सार्वदेशिकतायां न भवतीत्युक्तचरम् । भागादपृथक्त्वात् स्वा. द. मतेनापि वेदाः; तर्हि किमेतु सदा सर्वे समाना एव भवन्ति विधयः ? । अथवा वेदेषु सर्वैः समानो विधिरिष्यते, अन्यथा वेदता न भविष्यतीति ' किं स्वामी मनुते व्याप्तिमिमाम् ? । यद्येवं तर्हि यजु.सामवेदयोरनुस्वारस्य र–श–ष–स–हेषु वर्णेषु परेषु ९कारो भवति, परन्तु ऋग्वेदाऽथर्ववेदयोस्तु न ।

–' मन्त्रभागम् ' आचष्टे, क्वचिच्च ' छन्दः ' पदेन केवलं ' ब्राह्मणभागमाचष्टे । तथाहि–' द्वितीया ब्राह्मणे ' २ । ३ । ६० इत्यनेन पाणिनिर्दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीयां ब्राह्मणभागे करोति, न मन्त्रभागे । अत एव ' छन्दसि ' इत्यनुक्त्वा ' ब्राह्मणे ' इत्याचष्टे । एवं सः ' मन्त्रे घसह्वर ' २ । ४ । ८० इति मन्त्रभागे च्लिं करोति न तु ब्राह्मणभागे अत एव ' छन्दसि ' इत्यनुक्त्वा ' मन्त्रे ' इत्याचष्टे । यदा च मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोः कार्य्यं कर्त्तुमभीप्सति, तदा स खलु ' मन्त्रे च ब्राह्मणे च ' इति पार्थक्येन अनुक्त्वा ' छन्दसि ' इत्याचष्टे । यथा ' चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ' २ । ३ । ६२ । अत एव महाभाष्ये एतदुदाहरणे ' या खर्वेण पिबति ' इति ब्राह्मणभागोदाहरणमपि सङ्गच्छते । एवं केवलं मन्त्रभागमपि पाणिनिश्छन्द आचष्टे क्वचित् । यथा–' छन्दो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ' ४ । २ । ६६ एवं केवलब्राह्मणभागमपि सः ' छन्द ' आचष्टे क्वचित् । यथा–' कृष्ट्रपीठे च छन्दसि ' ६ । १ । २०९ इति कृष्टशब्दस्य छन्दसि विकल्पेन आद्युदात्तत्वम्भवः । ' नित्यं मन्त्रे ' ६ । १ । २१० इति । पूर्वाऽव्यवहिते सूत्रे मन्त्रभागे नित्याद्युदात्तत्वविधानात् ' छन्दसि ' इतीव 'ब्राह्मणभागस्य' कृते निर्दिष्टम् । एवमन्यत्र । इति दृश्यम् ।

तर्हि किं यजु सामवेदौ वेदौ न भविष्यतः ? । 'देवसुम्नयोर्यजुषि काठके' ७ । ४ । ३८ इद यजुर्वेदस्य कठशाखायामाकारविधायकसूत्रम् । परन्त्वयं विधिर्ऋग्वेदीयकठशाखायां वेदान्तरे च न भवति ।

'प्रकृत्याऽन्त पादम्' ६ । १ । ११५ 'यजुष्युरः' ६ । १ । ११७ अयं प्रकृतिभाव ऋग्यजुर्भिन्ने वेदे न भवति । एवम् 'ऋचि तुनुघ' ६ । ३ । १३३ 'ऋचि त्रेरुत्तर (वा. ६ । १ । ३४) इत्यादिषु ऋगादय शब्दा साभिप्राया, तेन एतदादिविषय ऋचो भिन्ने मन्त्रे न भवन्ति, तर्हि किं समानविधित्वाऽभावाद् मन्त्रभागोऽपि स्वामिना वेदो न मस्यते ? । यद्येवं न, तर्हि क्वचिद् मन्त्रभागब्राह्मणभागयोर्मध्ये असमानविधित्वाद्, ब्राह्मणभागस्य वेदभिन्नता न भाविनी । अत्र ऐकदेशिकनामकारणादेव उभयो समानविधिर्न भवति । यथा च ऋग्यजुरादिनामानि मन्त्रभागस्यैकदेशिकानि, तेषु च मिथोभिन्नभिन्नविधिरपि दृश्यते, तथैव 'मन्त्रो, ब्राह्मणम्' इति नाम्नी अपि वेदस्य ऐकदेशिके, अतस्तयोरपि भवति भिन्नभिन्नविधिर्जातु । परं नैतेन अन्यतरस्याऽवेदता भवितुमर्हति ।

यदि स्वा दयानन्दस्य विलक्षणतर्कानुसारं ६० सूत्रे ब्राह्मणशब्दस्य, तथा ६९ सूत्रे छन्दःशब्दस्य उपादानेन ब्राह्मणभाग छन्दसो (वेदाद्) भिन्नो मन्येत, तर्हि तत्तर्कस्यैवानुसारं 'मन्त्रे घस' २ । ४ । ८० अत्र ७१ सूत्रे मन्त्रभागस्य ग्रहणाद् 'विभाषा छन्दसि' १ । २ । ७२ इति ७२ सङ्ख्याके च सूत्रे छन्दःशब्दस्य ग्रहणाद्, मन्त्रभागोऽपि वेदत्वाद् भिन्नो मन्येत । यच्च स्वामी '–परपक्ष प्रत्याचक्षाण –' यथोक्तं छन्दोमन्त्रयोर्भेदोऽस्ति, इति, तदप्यसङ्गतम् । कुत ? छन्दोवेदनिगममन्त्रश्रुतीनां पर्यायवाचकत्वात्' ऋग्वेदादिभाष्यभू. पृ. ७९ 'तथा व्याकरणेऽपि 'मन्त्रे घस' 'छन्दसि लुङ्' 'वा बहुलं निगमे' अत्रापि छन्दोमन्त्रनिगमा पर्यायवाचिन सन्ति । एव छन्दआदीनां पर्यायसिद्धेर्यो भेद ब्रूते, तद्वचनमप्रमाणमेवास्तीति विज्ञायते' ऋग्वेदादिभू. पृ. ८० इति स्वपक्षमपि प्रत्याचष्ट । वस्तुतः कृत्रिमतायामेव भवत्येव । तेन एतदादिकै प्रागुक्तैश्च पाणिनिसूत्रैरपि ब्राह्मणभागस्यापि वेदता सिद्धेत ।

यत्तु–स्वा॰दयानन्देन ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकाया ८७ पृष्ठे ब्राह्मणभागस्य वेदत्वखण्डने 'ऋषिभिरुक्तत्वाद्' इति हेतुर्दत्त । तत्र च 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' ४ । ३ । १०५ इति पाणिनिसूत्र प्रमाणीकृत्य 'प्राचीनैर्ब्रह्मादृषिभि (?) प्रोक्ता ब्राह्मणकल्पग्रन्था' इति व्याख्याय च ब्राह्मणभागस्य ऋषिप्रोक्तता अतएव वेदभिन्नता च विघुनिता, साऽप्यत्यन्त मान्य नहति । यतो ब्राह्मणभागवन्मन्त्रभागोऽपि ऋषिप्रोक्त । तथा च–' ये एव मन्त्र–ब्राह्मणस्य मष्टारः प्रवक्तारश्च' न्यायदर्शने ४ । १ । ६२ अत्र मन्त्रब्राह्मणयोरुभयभागस्यैव द्रष्टारः प्रवक्तारश्च मता । प्रोक्तत्वेन 'कृत' त्व न जायते ।

सत्यार्थप्रकाशे १२५-१२६ पृष्ठयो स्वय मेने स्वामी यत्–ऋषिभिः परमात्मस्वरूपे × समाधियोजित, तर्हि तैर्मन्त्रा अपि प्राप्तास्तदर्था ब्राह्मणरूपा अपि । तेन स्वा दयानन्दस्य उक्तहेतुरसङ्गत । स्वामिना ब्राह्मणभागस्य ऋषिप्रोक्तत्व दर्शितम्, तत्र प्रोक्तशब्देन नाऽस्म मतहानि । यथ 'मन्त्रकृत्' इत्येव 'कृत्' शब्द दर्शयाम, तर्हि किं स्वामी मन्त्रभागमपि ऋषिकृत मन्यते ? । द्रष्टव्यम्–' सूर्यं ऋषिर्मन्त्रकृत्' ऐतरेयब्राह्मणे ६ । १ 'यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत' ऋ॰ १० । ७१ । २ 'ऋषि कुत्सो भवति, कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यव' निरुक्ते । ३ । २ । ६ 'ऋषे' मन्त्रकृतां स्तोमै' ऋग्वेदे ९ । ११४ । २ किमेतदादिप्रमाणे स्वा॰ दयानन्दो मन्त्रभागमपि लौकिक मस्यते 'कृत्' शब्दे साक्षाद् विद्यमानेऽपि ? । यदि न, तर्हि 'ऋषिप्रोक्त' शब्देन ब्राह्मणभागोऽपि ऋषिदृष्ट एव सेत्स्यति न तु ऋषिप्रणीत ।

× यथाक्षुरुवात् समाधि पृष्ठ ।

ब्राह्मणभागस्याऽवेदत्वे तत्रैव ८० पृष्ठे स्वामिनोक्तः 'अनीश्वरोक्तत्वाद्' इति हेतुः स्वयं स्वामिनो विरुद्धः। यतः स्वामी ब्राह्मणभागं मन्त्रभागस्य व्याख्यानं मन्यते। सत्यार्थप्रकाशे तु ऋषीणां परमात्मद्वारैव मन्त्रप्राप्तिं परमात्मद्वारैव च तदर्थप्राप्तिं मेने। अत एव ईश्वरोक्तत्वं सिद्धमस्य मन्त्रभागवद्। न चाऽस्य हेतोस्साधनार्थं तेन किमपि प्रमाणं दत्तम्, तेन साध्यकोटिकत्वादयं हेत्वाभास एव।

यत्तु तत्रैव ग्रन्थे ८६ पृष्ठे स्वामिना "ब्राह्मणानि तु वेदव्याख्यानान्येव सन्ति नैव वेदाख्यानीति" हेतुरुक्तः, स तु प्रामादिकः। कीदृशी तुच्छयुक्तिरियद्-वेदस्य परमात्मप्रोक्तस्येव व्याख्यानं वेदो नेति। किञ्चिद् विविच्यताम्-स्वा० दयानन्देन मूलऋग्वेदादिभाष्यभूमिका संस्कृते लिखिता, तस्याश्च स्वयं हिन्दीव्याख्यानमपि कृतम्; तर्हि किं तद् हिन्दीव्याख्यानमनुना 'ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका' न भविष्यति? तद् किं पुनः सा 'बाइबल' 'कुरान' नामिका भविष्यति? हन्त!!!

अन्यद् दृश्यताम्। महाभाष्यं व्याकरणस्य व्याख्यानम्; तर्हि किं तद् व्याकरणं नाख्यास्यते?। अत्र स्वा०दयानन्दस्यैव हास्यं श्रूयताम्-'मैथिल पण्डितने कहा—महाभाष्य तो व्याकरणही नहीं'। स्वामीजीने हंसते हुए कहा कि—'यह एक विलक्षण सभा है जिसमें महाभाष्य व्याकरण नहीं माना जाता। और यह पण्डितजी भी एक विचित्र बुद्धिके धनी हैं, जो भाष्यकी गणना व्याकरणमें नहीं करते' श्रीमद्दयानन्दप्रकाशे गङ्गाकाण्ड दूसरा सर्ग ७१ पृष्ठ। इत्ययं स्वामिनो हेत्वाभासः स्वामिन एव स्वयुक्त्या खण्डितः।

अथ चात्र प्रष्टव्योऽसौ मस्करी यद्-यदि परमात्मकर्तृकं व्याख्यानं वेदो न; तर्हि वेदस्य व्याख्यानं केन कृतम्?। यदि ऋषिभिरिति, तर्हि तैर्ऋषिभिस्तेऽर्थाः कुतोऽधिगताः? । ईश्वरादृते तदीयवेदस्यार्थं कः कर्तुं शक्नुयात्?। एवं स्पष्टं जातं यथा ईश्वरेण ऋषीणां मनसि मन्त्राः प्रादुर्भाविताः, तथा तदीया अर्था ब्राह्मणरूपा अपि। 'स पूर्वेषामपि गुरुः' योगदर्शनसमाधिपादे २६ सूत्रे। यथा ऋषिभिः समाधिद्वारा दृष्टा मन्त्रा ऋषिकृता नोच्यन्ते किन्तु ऋषिदृष्टा एव; तथा ऋषिभिः समाधिद्वारा दृष्टा मन्त्रार्था ब्राह्मणरूपा अपि ऋषिदृष्टा एव, न किल ऋषिप्रणीताः। प्रणेता च तेषामीश्वर एव। तर्हि मूलं पुस्तकं तद् व्याख्यानपुस्तकं च समानकर्तृकत्वे समानविषयकमेव भवति, न भिन्नविषयकम्। उभयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरिति भिन्ननामत्वेऽपि वेदविषयता उभयोर्वेदत्वैव।

यत्तु केचिद् ब्राह्मणभागस्य मन्त्रभागभाष्यतया मन्त्रभागतः पश्चान्निर्मितत्वात् तदेककालिकत्वाभावेन तस्य अवेदत्वमाचक्षते; वदन्ति यत् किञ्चित्। अन्यथा ऋग्यजुःसामाथर्वात्मके मन्त्रभागेऽपि क्रमदर्शनेन यजुरादीनामपि ऋगादिभ्यः पश्चात् प्रणीतत्वेन तेषामप्यवेदत्वप्रसङ्गः। एवन्तु ऋग्वेदस्य द्वितीयादिमण्डलानामपि प्रथममण्डलोपरं प्रणीतत्वेन अवशिष्टमण्डलानामप्यवेदत्वप्रसङ्गः। प्रत्युत 'अग्निमीळे पुरोहितं' ऋ० १।१।१ एतदुत्तरमन्त्राणामेतदुत्तरकालप्रणीतत्वेन सर्वेषामपि मन्त्राणां वेदत्वाभावप्रसङ्गः। यदेषु यौगपद्यम्; तर्हि मन्त्रभागब्राह्मणभागयोरपि यौगपद्यं ज्ञेयम्। शब्दानामर्थेन सम्बन्धो नित्यो भवति।

अन्यो हेतुर्दत्तः स्वामिना ब्राह्मणभागस्याऽवेदत्वे पुराणेतिहाससंज्ञकत्वादिति। तत्र च ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां ८४-८५ पृष्ठयोर्न्यायदर्शनस्य तदीयश्रीवात्स्यायनभाष्यस्य च प्रमाणं दत्तं तत्तु सर्वथा व्यर्थमेव। यतो न्यायदर्शनकर्ता श्रीगोतमस्तद्भाष्यकर्ता वात्स्यायनश्च—उभावेव ब्राह्मणभागं वेदं मन्येते। पुराणेतिहासं च तौ ब्राह्मणभागाद् भिन्नं मन्येते। तथाहि—

'तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः' न्यायदर्शने २।१।५७ अनेन सूत्रेण श्रीगौतमेन वेदप्रामाण्यं द्रढयितुं × स्थूणानिखननन्यायेन शङ्का कृता। अस्मिन् सूत्रे अनृतव्याघातपुनरुक्तस्वरूपास्त्रयो दोषा वेदे आशङ्किताः।

× द्रढयितुम्। अत्र वैदिकत्वाद् 'र ऋतो'-इति सूत्रस्य रेफः।

अत्र उदाहरणानि ब्राह्मणभागस्य दत्तानि । 'पुत्रकाम पुत्रेष्ट्या यजेत' । 'उदिते होतव्यम्' ऐतरेय ब्रा० ५।५।२९ 'श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति' । 'त्रि. प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' ऐत० १।३।१३, शतप० ११।२।१।४ इमानि त्रीण्यपि प्रमाणानि ब्राह्मणभागस्य ।

ये खलु ब्राह्मणशब्दस्य वेदशब्दवाच्यतां दृष्ट्वा तत्स्तुतिमात्र मन्वते, न वास्तविकताम्, तेऽत्र दृष्टिपातमवश्य कुर्वन्तु । केवल स्तुतिमात्रेणैव ब्राह्मणानां वेदशब्दव्यपदेशे मते, वेदोदाहरणे प्रदातव्ये ब्राह्मणोदाहरण कथमपि न न्याय्यता कल्पयितुमर्हति । यदि च वेदोदाहरणे प्रदेये ब्राह्मणभागस्य वाक्यमुद्ध्रियते प्राचीनै, तर्हि तेनेद सिद्ध यद्—ब्राह्मणानां वेदशब्दवाच्यता वास्तविक्येव, न खलु स्तुतिमात्रमूलिका । अन्यथा नैष न्यायो यत्—खण्डन चिकीर्ष्येत वेदस्य, महिमा वा प्रदिदर्शयिष्येत * वेदस्य, तत्र प्रमाण दीयेत ब्राह्मणभागस्य । तेन तस्य वेदता सिद्धैव । स्तुतिकल्पना तु वादिनां स्वपक्षरक्षणार्थं व्याजमात्रमेव । अन्यथा कश्चिन्मन्त्रभागस्यापि परमाम-प्रणीतत्वे स्तुतिमात्र मन्येत, तर्हि किं वादिनस्तथा मन्येरन् ॥

यदि भाष्यकारो वात्स्यायनमुनिर्ब्राह्मणभाग वेद नाऽमस्यत तर्हि कोऽयं न्याय आसीद् यत्—खण्डनीयो भवेद् वेद, तत्खण्डनार्थं चोदाहरण दीयेत ब्राह्मणभागस्य । अत एव स्पष्ट यत्—श्रीवात्स्यायनो ब्राह्मणभागमपि मन्त्रभागवद् वेद मेने । केवल वात्स्यायनस्यैव नैव, प्रत्युत सूत्रकारस्य श्रीगोतमस्याऽपि अयमेव पक्ष । तदैव हि स पुत्रेष्ट्यनृततायां उत्तरे 'न, कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्' २।१।५८ इति सूत्र जग्रन्थ । 'उदिते होतव्यम्' इत्यादिव्याघातस्योत्तरे 'अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात्' २।१।५९ इति सूत्रयामास । 'त्रि प्रथमा-मिति' पुनरुक्तस्योत्तरे 'अनुवादोपपत्तेश्च' २।१।६० इति सूत्र निर्ममे । अतो यदा सूत्र-कारभाष्यकारौ उभावेव ब्राह्मणभाग वेद मन्येते, तर्हि स्वा० दयानन्देन तद्वैपरीत्य प्रदर्श्य जनता कथ प्रतारिता ? ।

प्रत्युत भाष्यकार श्रीवात्स्यायनस्तु मन्त्रभाग ब्राह्मणभाग च समरूप मेने, पुराणेतिहास च ब्राह्मणभागाद् भिन्न मेने । श्रूयतां तदीय स्पष्ट प्रमाणम्—

"विषयव्यवस्थापनाच्च यथाविषय प्रामाण्यम् । अन्यो मन्त्रब्राह्मणस्य विषय, अन्यश्चेतिहासपुराण-धर्मशास्त्राणाम् ।" ४।१।६२ हन्त मत्कारिन् ! *श्रीवात्स्यायनस्तु ब्राह्मणभागस्य विषयमन्यमादिशति, पुराणेति*हासस्य च विषय तद्भिन्नमामनति । मन्त्रब्राह्मणयोश्च विषय सम मन्यते । स्वे स्वे विषये च स मन्त्र, ब्राह्मण, पुराणेतिहास, धर्मशास्त्रञ्च एतत्सर्वं स्वत प्रमाण मनुते । श्रूयतामस्य श्रीवात्स्यायनस्य स्पष्टवचनम् ।

"यज्ञो मन्त्र-ब्राह्मणस्य' लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य, लोकव्यवहारव्यवस्थापन धर्मशास्त्रस्य विषय । तत्र एकेन न सर्वं व्यवस्थाप्यते—इति यथाविषयमेतानि प्रमाणानि इन्द्रियादिवदिति" ४।१।६२ ।

अत्र श्रीवात्स्यायनेन कथ स्पष्टरूपेण मन्त्रब्राह्मणयो समानविषय प्रतिपादित, इतिहासपुराणस्य च ताभ्यां भिन्नो विषय स्पष्ट प्रतिपादित । तेनैव तत्सूत्रभाष्य इदमप्युक्तम्—"प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेन इतिहास-पुराणानां प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते" । अत्र ब्राह्मणानां प्रामाण्येन इतिहासपुराणयो प्रामाण्य मतम् । यदि ब्राह्मणान्येव इतिहासपुराणानि स्यु, तदा स्वेन स्वसिद्धि कथ भवेत् ? नहि पटुरपि वटु स्वस्कन्धमारोढु पटु । नहि 'ब्राह्मणेन' 'ब्राह्मणप्रामाण्य कथमपि भवितुमर्हति' । नहि साक्षी अभियुक्तश्च कदाचित् समानौ भवत । तेनाऽप्येष ब्राह्मणपुराणेतिहासानां मिथो भिन्नता सिध्यति ।

---

* प्रदिदर्शयिष्येत । व्यन्तसन्नन्तस्य कर्मण्यय प्रयोग लिङि ॥

इत्थं यदा न्यायदर्शनस्य सूत्र-भाष्य-कारौ ब्राह्मणस्य पुराणेतिहासस्य च परस्परं भेदं मन्वाते, तर्हि स्वा० दयानन्देन यत् तदीयसूत्रभाष्याणि उद्धृतानि, तानि प्रयासमात्रफलकत्वाद् व्यर्थानि । यतस्तेषु स्वामिनोऽभीष्टवर्ण्णनस्य गन्ध एव नेति न्यायमर्म्मज्ञानां विदुषां प्रत्यक्षम् । तेन च ब्राह्मणभागस्य वेदता स्पष्टा ।

यत्तु–' प्रमाणं शब्दो यथा लोके विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः ' इति वात्स्यायनभाष्य ८४ पृष्ठे उद्धृत्य तदग्रे–'अयमभिप्रायः–ब्राह्मणग्रन्थशब्दा लौकिका एव न वैदिका ' इति स्वा० दयानन्देन लिखितम्, तत्र स्पष्टं छलं कृतम् । यत –" प्रमाणं शब्दो यथा लोके " एतत्पाठपर्य्यन्तं २ । १ । ६० सूत्रस्य भाष्यं समाप्तं भवति । अग्रे " विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः " इति तु २ । १ । ६१ सूत्रस्य अवतरणिकाऽस्ति । स्वा० दयानन्देन इमे वाक्ये यौगपद्येन सहत्य साधारणजनतादृष्टौ धूलिप्रक्षेपः कृतः । अत एव तत्प्रदर्शितोऽभिप्रायोऽपि निर्म्मूल एव ।

यदि लोकस्य दृष्टान्तं दत्त्वा मन्त्रभाग. परिपोष्येत, तर्हि किं मन्त्रभागोऽपि मस्करिणो मतेन लौकिको भविष्यति ? । हन्त दूरदर्शिते !!! " न भिद्यते लौकिकाद् वाक्याद् वैदिकं वाक्यं प्रेक्षापूर्वकारिपुरुषप्रणीतत्वेन " ४ । १ । ६० तर्हि किमेतन्न्यायभाष्यकथनेन मस्करी वैदिकवाक्यमपि लौकिकं मस्यते ? । यास्कमुनिना निरुक्ते १ । १६ । १–४–७–९ कौत्समतखण्डनावसरे यत्र मन्त्रभागस्य सार्थक्यं साधितम्, तत्र सर्व्वे लौकिका एव दृष्टान्ता दत्ता । तर्हि किं मन्त्रभागोऽपि लौकिकोऽथवा वेदो भवेन्मस्करिनयेन ? । एवं तर्हि धन्यो मस्करी ।

' प्रमाणं शब्दो यथा लोके ' इति वात्स्यायनभाष्यस्य भयमर्थो यत् शब्दः–वेद. प्रमाणम्, यथा लौकिकवाक्यं प्रमाणं भवति । (एतदेव निरुक्ते यास्केन कथितम्–' अर्थवन्त. शब्दसामान्यात् ' १ । १६ । १ अत्र दुर्गाचार्यः–" य एव गोशब्दो लोके स्वरसंस्कारसंयुक्तः स एव मन्त्रेष्वपि " ।) तनन्तदग्रे वात्स्यायनेन अग्रिमसूत्रस्य अवतरणिका दत्ता यद् ब्राह्मणवाक्यानि त्रिधा भवन्ति इति । अनेन स्पष्टं ब्राह्मणभागस्य शब्दता (वेदता) सिद्धा । अत्र च ' प्रमाणं शब्दो यथा लोके ' अत्र ' यथा ' शब्द उपमावाचकः । अत्र वाक्यगता श्रौती उपमा । उपमा च भिन्नवस्तुनो साधर्म्ये एव भवति । ' चन्द्रमुखम् ' अत्रोपमानोपमेये मिथो भिन्ने एव । अत उक्तं काव्यप्रकाशे–' साधर्म्यमुपमा भेदे ' दशमे उल्लासे । तेन लौकिकप्रामाण्योपमया ब्राह्मणभागस्य लोकतो भिन्नता सिद्धा । अन्यथा वेदप्रकरणे प्रचलति सति ब्राह्मणभागवर्ण्णनमप्रकृतं स्यात् ।

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् न्यायदर्शने २ । १ । ६२ इति सूत्रे श्रीगोतमेन ब्राह्मणभागस्य प्रकारत्रयं निर्दिष्टम् । ततः क्रमशः –'विधिर्विधायकः' २।१।६३ मुनिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः २ । १ । ६४ विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः' २।१।६५ इति सूत्रेषु उक्तभेदत्रयस्य लक्षणमुक्तम् । तद्भाष्ये च 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम. ' ' सर्वजितो वै देवा. सर्वमजयन् ' ' एतेनाऽनिष्ट्वाऽन्येन यजते गर्त्तं पतति ' इत्याद्युदाहरणानि विध्यादीनां दर्शितानि ।

ततः ६९ सूत्रस्य भाष्ये श्रीवात्स्यायनेन एषां ब्राह्मणवाक्यानां सार्थक्याय लौकिकोदाहरणानि दत्तानि । तानि यथा–" लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम् । ' ओदनं पचेत ' इति विधिः । ' आयुर्वर्चो बलं सुखं प्रतिभानञ्चान्ने प्रतिष्ठितम् ' इति अर्थवादः । पचतु पचतु भवान् इत्यभ्यास इत्यनुवादः । एवं लौकिकवाक्यानामुदाहरणं दत्त्वा श्रीवात्स्यायनोऽग्रे ' अग्निहोत्रं जुहुयात् ' इत्या ब्राह्मणवाक्यानां साम्यस्य घटयति–" यथा लौकिकं वाक्यं (ओदनं पचेद् इत्यादिकं) विभागेन अर्थग्रहणात् प्रमाणत्वम्, एवं वेदवाक्यानामपि (' अग्निहोत्रं जुहुयाद् इत्यादिप्रागुक्तब्राह्मणवाक्यानां) विभागेन अर्थग्रहणात् प्रमाणत्वं भवितुमर्हति " २ । १ । ६९ ।

हन्त ! कियती स्पष्टता । अत्र यावन्ति लौकिकवाक्यानि भाष्यकृता वात्स्यायनेन उदाहृतानि, तेषु ब्राह्मणभागस्यैकमपि वाक्यं नास्ति । वेदवाक्यानि च यानि तेनाद्धृतानि, तानि ब्राह्मणभागस्यैव, मन्त्रभागस्यैकमपि नोद्धरणमत्र । तत्रैव ब्राह्मणप्रकरणे "एवं वेदवाक्यानामपि विभागनाऽर्थग्रहणात् प्रमाणत्वं भवितुमर्हति" इत्यादिना वेदवाक्यनाम्ना उपसंहाराद्, उपक्रमोपसंहारयोरैक्यस्य प्रसिद्धत्वाद् न्यायसूत्र भाष्य कारयोर्मतानुसारं तानि वेदवाक्यानि सिद्धानि। तेन तन्मते ब्राह्मणभागस्य स्पष्टं वेदता सिद्धा।

स्वा० दयानन्देन साधारणजनताया प्रतारणार्थमेव न्यायदर्शनस्य सूत्रभाष्याण्युद्धृतानि । तत्र स्वा० दयानन्दस्य कोऽप्यभीष्टसिद्धान्तो न सिध्यतीति समेभिरस्माभिर्नोपुष्यते । विश्राठका स्वयमृग्वेदादिभाष्यभूमिकाया ८४–८९ पृष्ठे पश्यन्तु । लौकिकोदाहरणप्रदर्शनमुखेन तु ब्राह्मणभागस्य प्रामाण्यसाधनेन यदि ब्राह्मणभागस्य वेदत्वाऽभावं कश्चिद् मनुमुत्सहेत, तर्हासौ दूरत एव नमस्कर्त्तव्यः । अन्यथा निरुक्ते मन्त्रभागस्य लौकिकोदाहरणोपन्यासमुखेन प्रामाण्ये मन्त्रभागस्याऽप्यवेदताऽऽपत्तिः स्यादिति अनुपपन्नमुक्तम्। एवं 'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यम्' २ । १ । ६८ इति न्यायसूत्रेण लौकिकायुर्वेददृष्टान्तमुखेन वेदस्य प्रामाण्ये साध्यमाने वादिनो मते वेदो लौकिकोऽवेदो वा मन्तव्यः स्यात् परं वादिनामनिष्टमेतत् । अथ च ब्राह्मणभागस्य वेदत्वाऽभावे वेदप्रकरणे ब्राह्मणभागस्य वर्णनमप्रकृततां व्रजेत् । ब्राह्मणभागप्रकरणे च ६९ सूत्रे 'एवं वेदवाक्यानामपि प्रमाणत्वं भवितुमर्हति' इत्युपसंहरणमपि अप्रकृतं स्यात् । परं नैवमस्ति । अत एव सिद्धा ब्राह्मणभागस्य वेदता न्यायमतेऽपि ।

यत्तु मुण्डिना ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकाया ८९ पृष्ठे 'न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाऽभावप्रामाण्यात्' २ । २ । १ इति न्यायसूत्रमुद्धृत्य 'न चत्वार्येव प्रमाणानि, किं तर्हि–ऐतिह्यमर्थापत्तिः सम्भवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि' इति तद्वात्स्यायनभाष्यमुद्धृत्य, ततो वात्स्यायनभाष्यस्यम् 'इति होचुरित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम्' इत्यैतिह्यलक्षणमुद्दिश्य तदधे "अनेन प्रमाणेनापीतिहासादिनामभिर्ब्राह्मणान्येव गृह्यन्ते नाऽन्यदिति" इति स्वसंस्कृते लिखितम्, अत्र तेन सुमहच्छलं कृतम् । अहो ! एतावत् साहसम् ! यद्–यत्र प्रमाणे क्वापि ब्राह्मणभागस्य चर्चैव न, न च ब्राह्मणभागप्रकरणम्, तत्र स्वकपोलकल्पनया 'अस्मिन् प्रमाणे ब्राह्मणमितिहासप्रयोगो मतो न वेदः' इति वचनं कियच्छलं सूचयति । हन्त मुण्डिन् ! एवं प्रत्यक्षाऽसत्यं लिखन् भवान् ईश्वरादपि न बिभाय ! !

यत्तु स्वपुस्तकस्य ८१ पृष्ठे दण्डिना ब्राह्मणभागे एष दृष्ट्वा प्रक्षिप्तो यद्–"यथा ब्राह्मणग्रन्थेषु मनुष्याणां नामलेखपूर्वका लौकिका इतिहासाः सन्ति, न चैवं मन्त्रभागे इति" । एतदपि स्वच्छमसत्यम् । मन्त्रभागेऽपि बहव इतिहासाः । ब्राह्मणभागे ये इतिहासास्ते मन्त्रभागस्थितेतिहासस्य विवरणरूपाः सन्ति, न स्वतन्त्राः । अस्माभिर्मन्त्रभागाद् बहव इतिहासाः सङ्कलिताः, तत्र वादिनामाक्षेपा अपि निराकृताः । दिदृक्षवोऽस्मत्प्रणीते 'श्रीसनातनधर्मालोके' पश्यन्तु ।

अग्रे स्वा० दयानन्दस्य 'त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद् देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम्' यजु ३ । ६२ अत्र मन्त्रे स्वयमितिहासस्य शङ्का समजनि । परं 'चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिः' एतच्छतपथप्रमाणाद् स्वामिना जमदग्नेरर्थपरिवर्तनं कृतम् । एवमन्यत् । परन्तु 'जमदग्ने' 'चक्षुरिति गौणोऽर्थः', यतो वेदे आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकास्त्रयो भावा भवन्ति। अतस्तस्य ऋषिविशेषार्थोऽपि नापसारयितुं शक्यः ।

अन्यथा–'त्रयो वेदा एत एव, वागेवर्ग्वेदः, मनो यजुर्वेदः, प्राणः सामवेदः' १४ । ४ । ३ । १२ इति शतपथब्राह्मणानुसारं 'तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत' यजु ३१ । ७ इत्यादिकेऽपि ऋग्यजुस्साम्नां वाङ्मनःप्राणार्थः कर्त्तव्यः स्यात् । तदा किं स्वा० दयानन्द. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायाः ९ पृष्ठे कृतं प्रकृतमन्त्रस्य "तस्माद् यज्ञात्–सच्चिदानन्दादि-

लक्षणात् पूर्णात् पुरुषाद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्च, चत्वारो वेदास्तेनैव प्रकाशिता इति वेद्यम्" इति स्वकृत वेदेतिहासप्रदर्शकमर्थं शतपथानुसारमशुद्ध मन्तुमुचितो भवेत् ? । यदि नः तर्हि 'त्र्यायुषं जमदग्नेः' इत्यादौ मन्त्रेऽपि जमदग्निप्रभृतिपदानामृषिविशेषार्थोऽपि नाऽऽशासितु शक्यते ।

परन्तु पक्षपातावरणेनैनः स्वा. दयानन्द कथमेतद् विवेक्तुं प्रभवेद् यद्—ब्राह्मणभागस्य शैली एव ईदृशी यद्—एकशब्दस्य तत्र बहवोऽर्थाः क्रियन्ते । तथा चात्र निरुक्तकारस्यापि साक्ष्यम् 'बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति, अग्निर्वैश्वानर संवत्सरो वैश्वानरः, ब्राह्मणो वैश्वानर' ७ । २४ । ६ ।

ब्राह्मणभागे केषाञ्चित् पदानाम् 'आयुर्वै घृतम्' इत्येव महत्त्वमपि स्थापितम् । तर्हि किं वादिनो 'घृतम्' आयुषः पर्य्यायवाचकमर्थं वा मन्यन्ते ? यदि न, तर्हि तैरत्रापि ज्ञेयम् । 'चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिः' अत्र जमदग्नेश्चक्षुर्वत्प्रकृष्टत्वं मतम् । यथा 'आयुर्वै घृतम्' अत्र घृतस्य आयुष्कृत्त्वं मतम् । नैतेन जमदग्नेरभावो मन्तव्यः, अन्यथा घृतस्यापि आयुर्व्यतिरिक्तत्वं न मन्येत । कार्य्यकारणभावादिसम्बन्धानामभेदव्यवहार. प्रसिद्ध एव, ब्लोरसमाऽलङ्कारश्च मस्करिणोऽनिशायराचित एव । तेन मस्करिणा उक्तपूर्वा कल्पना निर्मूलैव कृता ।

'त्र्यायुषम्' इति मन्त्रस्य स्वा. दयानन्देनैवमर्थः कृतः—'हे जगदीश्वर ! भवत्कृपया नोऽस्माकं जमदग्नि-सञ्ज्ञकस्य चक्षुष. कश्यपाख्यस्य प्राणस्य च त्र्यायुष—त्रिगुणमर्थात् त्रीणि शतानि वर्षाणि यावत्, तावदायु-रस्तु । देवेषु—विद्वत्सु यद् विद्याप्रभावयुक्त त्रिगुणमायुर्भवति, तन्नो अस्तु त्र्यायुषम्' इत्यादि. पृ. ८१ हन्त ! यजुर्भाष्यकिकयाऽनया सह कीदृश बलात्कार मस्करिणा इति खेदविषयः । पूर्वार्धे 'नः अस्तु' इत्यनयोः सम्बन्धो बलाद्योजित. । वस्तुतस्तु मन्त्रभागाद् इतिहासमपासयितुमेव मस्करिणा इयं कृत्रिमकल्पना कृता । स्वामिनाऽत्र देवपदस्याऽर्थो विद्वानिति कृतः । यद्यपि स न युक्तः तथापि तद्युक्तत्वमप्रकृतमित्याऽऽपन्यस्य इत्थ पृच्छ्यते यत्—स्वामिनाऽत्र विदुषां ३०० वर्षाणामथवा ४०० वर्षाणामायुर्मतम् । तत्र प्रष्टव्यम्, यत्—स्वा. दयानन्दस्यानुयायिनः स्वा. तुलसीरामदर्शनानन्दप्रभृतय आर्यसमाजस्य स्वर्गापनेतारो विद्वांस आसन् नो वा ? । यदि आसन्, तर्येषां ३००—४०० वर्षाण्यायुः कुतो न जातम् ? । यदि एते विद्वांसो नासन्; तर्हि किमिमे शूद्रा आसन् ? एतन्निर्णयेन तत्सभाजाधीनम् ।

मन्त्रेऽत्र येषां विदुषां ३००—४०० वर्षायुर्निर्दिष्टम्, ते विद्वांसोऽस्मान्मन्त्रात् पश्चाज्जाताः ? एतन्मन्त्रात्पूर्वं वा ? । यदि पूर्वं तर्हि मन्त्रभागोऽपि तत्पाश्चात्यः सिद्धः, यत. स्वामिना स्वयमेव लिखितं यद्—'इतिहास जिसका हो उसके जन्मके पश्चात् लिखा जाता है, वह ग्रन्थ भी उसके जन्मके पश्चात् होता है' सत्यार्थ प्र. ७ पृ. १२७ । यदि ▮ मन्त्रभागात् पाश्चात्याः; तर्हि मन्त्रभागेऽपि भविष्यदितिहासः सिद्धः । पुनरितिहासागमनेन ब्राह्मणभाग एव कथमवेदः स्यात् ? ।

स्वा. दयानन्देन 'अग्ने ! देवेषु प्रवोचः' ऋ. १ । २७ । ४ मन्त्रस्य भाष्ये लिखितम्—'अग्ने !—अनन्त-विद्यामय जगदीश्वर ! देवेषु सृष्ट्यादौ जातेषु पुण्यात्मसु अग्निवाय्वादित्याङ्गिरस्सु मनुष्येषु प्रवोचः—प्रोक्तवान्' । अधुना कथ्यताम्—अयमर्थः शुद्धो वाऽशुद्धो वा ? यद्यशुद्धः तर्हि स्वा. दयानन्दो वादिना मतेऽप्यशुद्धार्थकर्ता सिद्ध. । तेन तदर्थमत्रेण मन्त्रभागे इतिहासो वारयितु न शक्यः । यदि उक्तमन्त्रार्थः स्वामिनः शुद्धो मन्येत; तर्हि मन्त्रभागेऽपि इतिहासः सिद्धः । तदा मन्त्रभागस्य यथा वेदता साधयिष्यते, तथा ब्राह्मणभागस्यापि साधयितु सुशका ।

अन्यद् दृश्यताम्—ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायाः ३१९ पृष्ठे स्वामिना लिखितम्—"ननु इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीति गङ्गादिनदीनां वेदे प्रतिपादनं कृतमस्ति त्वया कथं न मन्यते ? । अत्रोच्यते—मन्यते तु मया तासां नदीसञ्ज्ञेति । ता गङ्गादयो नद्य सन्ति । ताभ्यो यथायोग्यं जलशुद्ध्यादिगुणैर्यावानुपकारो भवति, तावत् तासां मान्य करोमि' अत्र प्रष्टव्यं यद्—ऋग्वेदस्य 'इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति ।' १० । ७५ । ५ ।

नुक्रमणिकाकृद्विभूतिकानां षड्गुरुशिष्यः। १४—मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं तावद् वेदस्याऽदुष्टं लक्षणम्, इति ऋग्वेद-भाष्योद्घाते सायणः। १५—यास्कस्य प्रमाणानि निर्दिष्टान्यग्रे एव।

१६—'स्याद् वाऽऽम्नायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः' ११४ इति वाजसनेयिप्रातिशाख्यसूत्रस्य व्याख्यानाव-सरे उवटः—'आम्नायो वेदः' इत्युक्त्वा 'ब्राह्मणं विध्यर्थवादरूपम्, मन्त्रस्तु कर्माङ्गभूतद्रव्यदेवतास्मारकः' इत्युभयस्यैव आम्नायत्वं प्रोक्तवान्।

१७—'साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः। तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः, वेदं च वेदाङ्गानि च' इति निरुक्तपाठे श्रीसत्य-व्रतसामश्रमी—"यतोऽत्र 'मन्त्रान् सम्प्रादुः' इति कथनानन्तरमेव पुनस्तेः 'वेदञ्च' इति, अतो—ज्ञायते नेह वेदशब्देन मन्त्राणां बोधोऽपि तु तदतिरिक्तभागानां ब्राह्मणानामेव" निरुक्तालोचने १५१०।

१८—'उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा। सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः' मनु० २।१५ इति मनुनापि ऐतरेयादिब्राह्मणस्य (पञ्चि० ५।२९) मन्त्रोक्तस्यानुदितादिहोमस्य 'वैदिकी श्रुतिः' इति कथनेन ब्राह्मणभागस्य वेदता मेने। एवं 'स्त्रीणां दयुत्सारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः' ७।९७ एषा श्रुति-र्ब्राह्मणभागे सुलभा न मन्त्रभागे। स्वा. दयानन्दो मनुस्मृतिं सृष्टेरादौ प्रणीतामाचष्ट। तथा च तदीयाः शब्दाः—'यह मनुस्मृति जो सृष्टि की आदि में हुई उसका प्रमाण है' सत्यार्थप्रकाशे ११ समुल्लासान्ते १७१ पृष्ठे। यदा खलु तन्मते मनुस्मृतिः सृष्ट्यादौ प्रणीता सिद्धा; तर्हि ब्राह्मणभागे वेदत्वव्यवहारोऽपि सृष्ट्यादि-कालिकः सिद्धः। मनुं केवलं स्वा० दयानन्दः सृष्ट्यादिभवं मेने—इति नास्ति, किन्तु तत्पूर्वः श्रीमान् यास्कोऽपि स्वनिरुक्ते—'विसर्गादौ (सृष्ट्यादौ) मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्' ३।४।१२ इति मनुं सृष्ट्यादिकालिकं मेने। तेन ब्राह्मणभागे वेदत्वव्यवहारोऽपि तात्कालिकः सिद्धः। मनुस्मृतिप्रवक्ता भृगुरपि सृष्ट्यादिकालिक एव इति मनु० १।५९ पद्ये द्रष्टव्यम्।

१९—शुक्रनीतौ—'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनाम प्रोक्तमृगादिषु' ४।२७१ शुक्रनीतिं स्वा० दयानन्दः प्रमाण-यति। २० 'बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे' वैशेषिकदर्शने ६।१।१ इति सूत्रभाष्ये 'स्वर्गकामो यजेत' इति ब्राह्मणवाक्यस्य वेदनाम्नाऽऽख्यानात् कणभक्षस्येऽपि ब्राह्मणभागस्य वेदता सिद्धा।

२०—'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' वेदान्तदर्शने २।१।२७ इत्यादौ बहुत्र श्रुतिपदभागे ब्राह्मणभागस्यान्तर्गतो वा उपनिषद्विकार एव उदाहृतः। 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः' मनु० २।१०।

२१—अथ च 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' २।६ इति मनुवचनात्। 'श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यात्' महाभारत० वन० २०६।८१ इति वचनाच्च सर्वस्य वेदस्य धर्ममूलकता निर्दिष्टा। धर्मस्य लक्षणं 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' मीमांसादर्शने १।१।२ विहितकर्मजन्यो धर्म इति तर्कसंग्रहे गुणनिरूपणम्। 'स्वर्गकामो यजेत, अहरहः सन्ध्यामुपासीत, अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिविधिवाक्यान्येव च चोदना। मन्त्रभागे 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इत्यत्र 'कुर्वन्' इत्यादि प्रथमम्। एतन् स्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्' मीमांसादर्शन० ४।२।२ इति विधिर्नाम सर्वत्र न। प्रायः प्रार्थनात्मत्र दृश्यते। विधिस्तु ब्राह्मणभागे स्वभावः। तर्हि मन्त्रभागे विधिनो-ननात् 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' मनु० २।६ एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्' मीमांसादर्शने ४।१।२ 'श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः। ...प्रेत्य चानुत्तमां गतिम्' मनु० २।९ इत्यन्निषुक्तोक्तिनिर्विषयता-मनर्थकत्वं वाऽऽपद्येत यदि ब्राह्मणभागोऽपि वेदो न स्वीक्रियेत। अत एव 'धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः' २।१३ इति मनुवचने श्रुतिशब्देन वेदभागस्य ब्राह्मणस्यैव ग्रहणम्, धर्मस्य (विधेः) तस्मिन्नेव सत्त्वात् एतेनापि ब्राह्मणानां वेदत्वं सिद्धम्।

मीमांसादर्शने साक्षाद् वेदस्वरूपमनुसारं मन्यते । तत्र 'अथातो धर्मजिज्ञासा' १।१।१ इत्यत आरभ्य 'अन्वाहार्ये च दर्शनात्' १२।४।४२ इति सूत्रान्तं द्वादश सन्त्यध्यायाः । तत्र तृतीयषष्ठदशमाध्यायेषु अष्टावष्टौ पादाः सन्ति, इतरत्र तु चत्वारश्चत्वारः पादाः प्रत्यध्यायं सन्ति । एवं ६० पादात्मकेऽस्मिन् दर्शने प्रायो नवशतमधिकरणानि सन्ति । एषु प्रायो ब्राह्मणभागवाक्यान्येव उदाहृतानि । मन्त्रभागवाक्यानि तत्र अङ्गुलिगणनीयानि ।

मीमांसादर्शनेऽत्र पौरुषेयग्रन्थानां स्मृतिनिबन्धादीनां न मीमांसा, किन्तु अपौरुषेयवेदवाक्यार्थविचार एवाऽत्र । यदि ब्राह्मणभागस्य वेदता नाऽभविष्यत् तर्हि 'मीमांसा नाम वेदविचारः' 'एवं वेदवाक्यान्येव एभिर्व्याख्यायन्ते' शाबरभाष्ये १।१।१ इत्यादिपङ्क्तिकथनं नाऽभविष्यत् । उत्तरमीमांसायाम् (वेदान्तदर्शने) अपि प्रायो ब्राह्मणान्येव प्रमाणत्वेन उदाहृतानि । तेन स्पष्टं यद्-ब्राह्मणभागो वेद एव । अन्यथा पदस्वरूपादरज्ञानार्थमवतरितब्राह्मणानाम् दार्शनिकमुनयः प्रमाणतां मन्येरन् ।

'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' १।२।१ इति मीमांसासूत्रे अर्थवादात्मकब्राह्मणानाम् आम्नायत्वेन मतम् । एवम् 'औदुम्बरो यूपो भवति' १।२।१९ इति सूत्रभाष्ये उक्ता विधिविनिर्दिष्टा अर्थवादः १।२।२० सूत्रभाष्ये 'तद्वद् वेदेऽपि भविष्यति' इति वेदशब्देनोदिता । 'वेदे प्रत्यक्षवाद, ऊर्जोऽवरुद्ध्यै इत्यप्रसिद्धं वचनम् ऊर्ग्वा उदुम्बर इति हेतुवचनाऽप्रसिद्धम्' मी० १।२।२१ वेदे इत्युक्त्वा ब्राह्मणानाम् उदाहृतम् । 'शृणोत ग्रावाणः इति, तत्र तत् किंचन—तथ्यमेव लोके, विवक्षिते तु वचनेन वेदे' मीमांसा० १।२।२६ अत्रापि ब्राह्मणस्य वेदता कथिता । 'उक्तं हि समाम्नायैदमर्थ्यम्' १।४।१ अत्र विध्यर्थवादयुक्तब्राह्मणानां समाम्नायत्वेन प्रोक्तम् । एवं '....तत्सामर्थ्यं समाम्नाये' १।४।१७ अत्र 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इति ब्राह्मणस्य समाम्नायता प्रोक्ता ।

'धर्मविशेषात् तत्र प्राग् श्रुतिर्गुणार्था' मी० २।१।२० अत्र सूत्रे 'अग्नेय पशुमालभेत' इति ब्राह्मणश्रुतित्वेन मतम् । 'श्रुतितो व्यपदेशाच्च' ४।४।३१ इति सूत्रे 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति ब्राह्मणं श्रुतित्वेन मतम् । 'कार्यं श्रुतिसंयोगात्' ६।१।९ अत्र ब्राह्मणभागस्य विधिवाक्यानि श्रुतिशब्देन कथितानि ।

'वेदे हि वचनात् निर्देशो भवति—वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यम्, वर्षासु वैश्यम्' ६।१।३३ इति ब्राह्मणवचनं वेदवचनं मतम् । 'विधौ तु वेदसंयोगात्' ६।७।२९ अत्र 'मध्यन्दिने पचत' इति ब्राह्मणं वेदशब्देन निर्दिष्टम् । 'आम्नायवचनं तद्वत्' ११।२।२१ अत्र 'परेवाऽस्मै करोति' इति ब्राह्मणमाम्नायवचनं मतम् 'आम्नायवचनाच्च' १२।४।२२ अस्मिन्नपि मीमांसादर्शनसूत्रे 'यो वै सत्रे बहूनां यजमानानां गृह्णाति' इत्यादि ब्राह्मणवचनमाम्नायवचनं मतम् ३।४।२८ सूत्रे 'पौण्डरीकेऽश्वमेधे दक्षिणा निनयेन लौकिकाश्च' इति वैदिकोऽथानुग्रहो निर्दिष्टः, नचायं मन्त्रभागो किन्तु ब्राह्मणभागो । अस्तु ।

यत्तु स्वामि दयानन्देन ब्राह्मणभागस्य वेदत्वनिषेधः कृतः, सोऽपि ब्राह्मणभागस्य वेदत्वे प्रमाणम् । तत्र । प्रश्नोऽत्र यद् भवता यो ब्राह्मणभागस्य वेदत्वनिषेधः कृतः, स तस्य वेदत्वप्राप्तौ सत्यां कृतः, अथवा तदप्राप्तौ ? अप्राप्तावितिचेत् कृतः पाठेन, प्राप्तौ सत्यामेव निषेधात् । कथमन्यथा स गृह्यसूत्रमनुस्मृत्यादीनामपि केवलं न पृथक्त्वस्य स्पष्टं प्रत्याचष्ट । प्राप्तत्वेन ब्राह्मणभागस्य वेदत्वनिषेधोऽत्रापि न कृत इति चेत्, तत्र प्रष्टव्यः स्वामी यत् तत्प्राप्ति कुतः समुपलब्धा भवता ? । यदि लोकव्यवहारमेव कारणमित्युच्येत, तर्हि स व्यवहारः प्राचीनोऽर्वाचीनो वा ? । अर्वाचीन इति चेदुच्यते, तत्र प्रमाणाभावः । पतञ्जल्यादीनामपि संमतत्वाच्च । यदि च प्राचीनः परम्परागत स व्यवहार इति चेत् स्वामिपक्षः खण्डितः ।

यदि कथ्येत यद्–आपस्तम्बकात्यायनादिभिः ' मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ' इत्यादिवाक्येन स आचारः प्रचालित इति, एतदपि यत् किञ्चित् । एतादृशवाक्ये नेदमभिहितं यद् मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनाम इति स्यादिति, प्रत्युत तत्र एतदुक्तं यद्–द्वयोर्नाम वेद इति वर्तते प्राचीनकालाद्, न्तु अस्माभिरन्वर्थप्रवणात् प्रवर्तितः स व्यवहार इति । यद्येतन्न मन्येत स्वामी तदनुयायी वा कश्चित्; तर्हि मन्त्रेऽपि वेदव्यवहारोऽप्यर्वाचीनत्वमर्वाग् अर्वाचीनतां प्राप्स्यति, उभयोरेवोभयत्रापि प्रवर्तितत्वस्य तुल्यत्वात् । तेन सिद्धं यद्–आर्यसमाजप्रवर्तक स्वा० दयानन्दात् प्राक्तनकालपर्यन्तं मन्त्रभागवद् ब्राह्मणभागोऽपि वेदो मन्यते स्म । परं स्वा० दयानन्देनात्र सनातनधर्मस्य सङ्कोचनार्थं ब्राह्मणभागस्याऽवेदत्वकथा प्रचलिता । तेनाऽत्रैव व्यवहारेऽर्वाचीनोऽत एवाऽश्रद्धेयोऽप्रसिद्धश्च ।

वस्तुतस्तु स्वा. दयानन्दाभिमत ईश्वरस्यापि मते ब्राह्मणभागो वेदः । स्वामी सत्यार्थप्रकाशे २९ पृष्ठे वक्ति– ' कुलीन शूद्र हो तो उसको मन्त्रसंहिता छोडके सब शास्त्र पढावे ' । पुनश्च ११ पृष्ठे ईश्वरप्रमाणेन शूद्राणामपि वेदाधिकारमाचष्टे । एवं शूद्राणां मन्त्रभागे निषेधमुक्त्वा अत्र च वेदे शूद्राधिकारमभिदधता स्वाभिमतमन्त्रभागस्यापि वेदोऽत्र ब्राह्मणभाग एवेष्ट । अन्यथा ईश्वरस्य वा इत्थिरीत्–न्यायानुसार मन्त्रभागान-भिज्ञं शूद्रं मन्त्रभागाधिकार दद्यात् । अन्यथा स्वकार्यव्याहत निरुक्तकत्वादपि ईश्वरोऽप्यर इवा तदधिकमपि नाशयेत् स्वामी ।

अन्तिमो हेतुः स्वा. दयानन्दस्य ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां वर्तते 'मनुष्यबुद्धिरचितत्वाद्' ब्राह्मणभागस्याऽवेदत्वे परन्तु ब्राह्मणभागे का सा मनुष्यबुद्धिः, मन्त्रभागे च सा का न इति स्वामिना न साधितम् । तेनाऽयं हेतुः साम्यकोटिकोऽत एव हेत्वाभासः सिद्ध । एव सर्वेषामपि हेतूनां सव्यभिचारत्वाद् ब्राह्मणभागस्यापि मन्त्रभागवद् वेदता स्पष्टं सिद्धा ।

यत्तु ऋग्वेदादिभिः सह वेदशब्द. संहिताशब्दो वा प्रयुज्यते न ब्राह्मणादिना, अत एव न ब्राह्मणभागो वेद इत्युच्यते, तदपि मन्दम् । अन्यथा ' आयुर्वेद–धनुर्वेद–पिशाचवेद–पुराणवेद–सुश्रुतसंहिता चरकसंहिता-अग्निसंहितादीनामपि वेदसंहितादिपदसंयोजनसाम्याद् एतेषामपि वेदता मन्तव्या स्याद् वादिभिः । मन्त्र-भागे "तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः ' यजुः ३१ । ७ इत्यादौ ऋगादिनामभिः सह ' वेद ' शब्दप्रयोगाऽदर्शनात्, प्राचीनकाले च एकस्य ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदाथर्ववेदाख्या शाकल्य-माध्यन्दिनी (वाजसनेयी) कौथुमी–शौनकी–शाखानाम्ना व्यवहारेण ' वेद ' शब्दप्रसिद्ध्यभावाद् मन्त्रभागस्यापि अवेदता मन्तव्या स्याद् । यदा खलु आर्यैर्मन्त्रभागवद् ब्राह्मणभागोऽपि व्यवह्रियते, वेदे उदाहर्तव्ये स उदाह्रियते, आम्नायत्वेन कीर्त्यते, तदा तस्य वेदता स्पष्टैव ।

स्वा० दयानन्दादिभिः प्रयुज्यमानो ब्राह्मणभागे ' भाग ' शब्द एव तस्य वेदत्वसाधकः । भागस्य भागी अवश्यं भवति । ब्राह्मणभागस्य भागी मन्त्रभागो नास्ति, यतः सोऽपि ' भाग ' शब्दवाच्यः । तेन मन्त्रभागो ब्राह्मणभागश्च–इत्युभौ भागौ सिद्धौ । भागी तु वेदः सिद्धः । अर्थाद्–इमौ भागौ सम्भूयैव वेदता धृयतः । तेन यदि मन्त्रभागो वेद इत्यत्र वादिनामविवादः, [redacted] ब्राह्मणभागोऽपि वेद इति निर्विवादं सिद्धम् ।

अथ यैतत् अयुक्त यद्–छान्दसकार्याणि यथा ब्राह्मणभागेऽपि भवन्ति; तथा स्पष्टमसौ वेदः सिद्धः । अत्र केचिदाचक्षते–छान्दसकार्याणि तु पाणिनिसूत्रेष्वप्युपलभ्यन्ते, पुराणेतिहासेष्वपि दृश्यन्ते, अत एव ' आर्षोऽयं प्रयोगः इति तत्र समाधीयते, एवं काव्येष्वपि दृश्यन्ते छान्दसप्रयोगाः; तथापि यथा पाणिनिसूत्राणि, पुराणे-तिहासाश्च वेदनाम्ना नाख्यायन्ते किन्तु वेदाङ्गनाम्ना; तथा ब्राह्मणभागेऽपि ' आर्षा इमे प्रयोगाः ' इति समाधाय तेषां लौकिकताऽभिमतिरेव न्याय्यसी । अत्र–तदीयवेदाङ्ग वेकारे

पाणिन्यादिसूत्राणां कृते तु 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' इति परिभाषा निबद्धा वर्त्तते तदीयातिदेशिकच्छन्दस्त्वमात्रनिरूपणेन क्वचित् छान्दसकार्य्याणि विधातुम्, एवं 'छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति' इति पुराणेतिहासादीनामपि कृते भाष्यकारैरिष्टिर्विधीयते, अत एव नेमे वेदा इति स्पष्टीभूतम्। परं 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' 'छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति' इतिवत् 'छन्दोवद् ब्राह्मणानि भवन्ति' इति क्वापि परिभाष्य तेषामातिदेशिकं छन्दस्त्वं नाऽभाणि किन्तु साक्षादेव स भागो वेदो मतः। तदीयाऽऽतिदेशिकच्छन्दस्त्ववचनस्य क्वचिदपि अप्राप्तत्वाद्, क्वापि वा वचनादिसम्भावत् तत्कृते तज्ज्ञापकसूत्रस्य परिभाषासूत्रस्य वाऽप्रणयनाद् ब्राह्मणभागः स्पष्टं वेदः सिद्धः। तस्मिंश्चेतिहासपुराणादिवत् काचित्का न सन्ति छान्दसप्रयोगाः, किन्तु 'मन्त्रे' इति विहाय 'छन्दसि निगमे' इत्यादिना विहितास्सर्वे एव वैदिकादेशास्तस्मिन्नादिश्यन्ते दृश्यन्ते च। प्रत्युत 'मन्त्रे घसह्वर' २।४।८० इति च्लिविधायकसूत्रस्य मन्त्रविषयत्वेऽपि एतत्सूत्रस्थजनधातोरुदाहरणे मन्त्रोपलक्षणेन 'अक्रत वा अस्य दन्ताः' इति ब्राह्मणोदाहरणमपि स्वीकृतम्। तर्हि कः कथयितुमर्हति विना पक्षपातोपनेत्रधारिणं यद्-ब्राह्मणभागे स्तुत्या वेदशब्दप्रयोगः ? । तेन स्पष्टं यद्-ब्राह्मणभागे वेदत्वव्यवहारो नाऽधिकार्थवचनरूपोऽर्थवादः, नचापि वा पारिभाषिकः, नापि वा पारिषत्कृतिः, न चाप्येकदेशिकः, किन्तु मन्त्रभागस्य वेदत्वव्यवहारेणैव समीचीनः, प्राचीनः, सार्वत्रिको वास्तविकश्च।

यत्तु खलु स्वा. दयानन्देन तदनुयायिभिर्वा ब्राह्मणभागस्याऽवेदत्वे प्रयत्नः कृतः क्रियते च, तस्य मूलकारणमेतद् यद्-ब्राह्मणभागेन सनातनधर्म्मस्य बहव एव सिद्धान्ताः सिध्यन्ति। तेषां वैदिकता मा भूदिति वेदमार्गसङ्कोचनार्थं सनातनधर्मविद्विषा (शत्रुणा) तेन ब्राह्मणभागस्याऽवेदत्वसाधने पराक्रान्तम्, नान्यत् किमपि कारणान्तरम्। तेन 'स्वार्थी दोषान् न पश्यति' इति तेनाऽनुपपत्तयो दृष्टा अपि न दृष्टाः। अस्माभिस्तद्विवरणं विज्ञपाठकानां समक्षं स्थापितमेव। आशास्यते–तैः प्रणिधानेन तत्र विचारे कृते स्वयमेव ब्राह्मणभागस्य वेदता मन्येत। अन्यथा तैर्यैव यद्–ब्राह्मणभागस्य वेदत्वाऽभावे मते सन्ध्याशिखायज्ञोपवीतश्राद्धादिविधिविधीनां मन्त्रभागे स्पष्टतयाऽवर्णनात् तेषामवैदिकतैव मनुमापतेत्, तदा चैतावत्प्रयोजनाभावात् तृतीयजनानां स्वार्थसिद्धिरस्मदीयप्राचीनधर्म्मस्य च महिष्ठा क्षतिर्भवेद्–इति किं बहुना।

स एव वेदत्वस्यापि शतपथब्राह्मणं सायणभाष्यसवलितं नासिकवास्तव्यैः 'वारे' प० श्रीधर अण्णा शास्त्रिभिः प्रयत्नेन सम्पादितं पाठकानां करकमले समुपस्थाप्यते। ते वेद प्राप्य प्रसीदन्तुतमामित्युदीर्य्याऽत्र विरम्यते। अधिकमेतद्विषये दिदृक्षवो मत्प्रणीतग्रन्थं 'श्रीसनातनधर्मालोकं' पश्यन्तु।

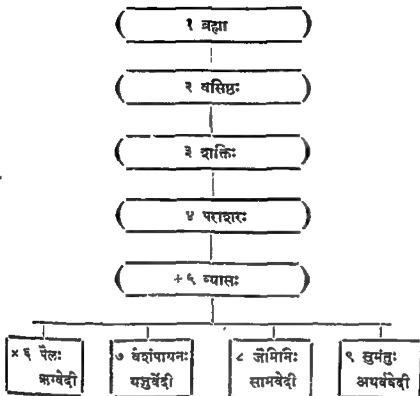
निवेदक —

मुलतानसिटी.
८–८–३९.

दीनानाथशर्म्मा शास्त्री सारस्वतः,
शुजाबादाभिजनः,
सनातनधर्म्मसंस्कृतकालेजोपाध्याय ।

अथ ब्रह्मसंप्रदाय [परंपरा] द्योतकः

वंशपटः ❋

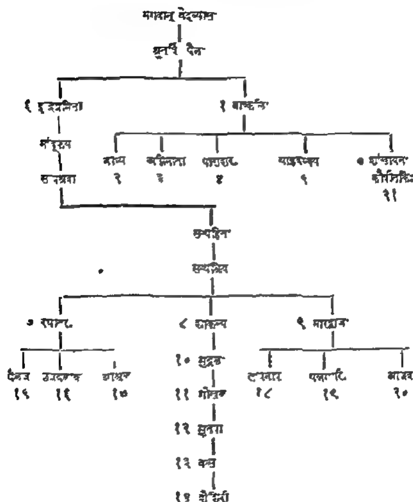

❋ अस्मिन्वंशपटे एकः पुत्रवंशोऽपरो विद्यावंश, तद्वंशद्वयानुक्रमेण च शाखाप्रवर्तनं सम्पन्नमिति ॥

+ ब्रह्माणमारभ्य व्यासपर्यन्तं पुत्रपरम्परया वेदप्रवृत्तिः ॥

× एते च पैलादयो व्यासशिष्याः । एतदादित शिष्यपरम्परया शाखाप्रवृत्तिर्जाता ॥

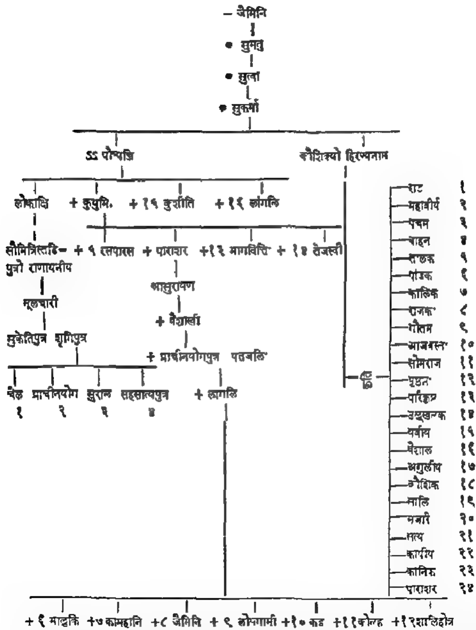
ब्रह्मसंप्रदाय ऋग्वेदवंशपटः ।

* [illegible] इति [illegible] ॥

१ वैशंपायनः
२ लौहित्यः
३ शाबधः
४ पलांडुः
५ आलविः
६ कलिंगः (पलः)
७ कमलाहः
८ ऋचाभः
९ आरुणिः
१० तंडी
११ श्यामायनः
१२ कठः
१३ कलापः
१४ उलभिः
१५ क्षुमतिः
१६ देवरः
१७ मनुकण्वः
१८ आयुः
१९ मनुभूमि.
२० आग्नेलिः
२१ कराभः
२२ सुमूलिः
२३ वाष्कलिः
२४ शुकः
२५ लौकिः
२६ भूरिश्रवाः
२७ सोम्रादिः
२८ आतुनांतक्यः
२९ धौम्यः
३० काश्यपः
३१ औरस्यः
३२ इल्क.
३३ उपमन्युः
३४ विदः
३५ मार्गवः
३६ मधुकः
३७ रिंगः
३८ श्वेतकेतुः
३९ प्रजादर्पः
४० कहोडः
४१ याज्ञवल्क्यः
४२ शौनकः
४३ आलगः
४४ उनिरः
४५ ताल्कः
४६ यास्कः (पैंगिः)
४७ खांडायनः कठांतेवासी
४८ पिंगुल्कठः क्रौंचद्वीपे
४९ औद्दल्कठः शाकद्वीपे
५० सपिष्ठलकठः "
५१ मुद्गलकठः काश्मीरदेशे
५२ मृगलकठः मरुदेशे
५३ सौमरकठः सिंहलदेशे
५४ मौरसकठः कुशद्वीपे
५५ बुधुककठः यवनदेशे
५६ योगकठः "
५७ हापिलकठः "
५८ दौसलकठः सिंहलदेशे
५९ धौमकठः क्रौंचद्वीपे
६० जुंभककठः श्वेतद्वीपे
४८–६० इति त्रयोदश कठाः वेदस्पर्धे ।
६१ चरकः
६२ आह्वरकः
६३ प्राजिष्ठलकठः
भ्राजकपिष्ठलकठः
६४ प्राच्यकठ.
६५ कापिष्ठलकठः
६६ वारायणः
६७ चारायणः
६८ श्वेतः
६९ श्वेताश्वतरः (उपमन्युः)
७० पातांडिः
७१ मैत्रेयः
६१–७१ इति चरणव्यूहे चरकाणां द्वादश भेदाः ।
७२ मनुः
७३ वराहः
७४ दुंदुभिः
७५ एकिः
७६ हरिद्रुः
७७ श्यामः
श्यामायनः
७२–७७ इति चरणव्यूहे मैत्रायणीयानां सप्त भेदाः ।
७८ हारिद्रुमः
७९ छगलिः
८० तुंबुरुः
८१ उलपिः
७८–८१ इति कलापानां चत्वारो भेदाः पातञ्जलमहाभाष्ये तत्त्वबोधिन्यां च
८२ आसुरिः
८३ गर्गः
८४ शर्करासः
८५ मृगः
८६ वत्सः
८२–८६ इति हारिद्रुवणिनां पंच भेदाः चरणव्यूहे ।

ब्रह्मसंप्रदायगतः सामवेदशाखावंशपटः ।

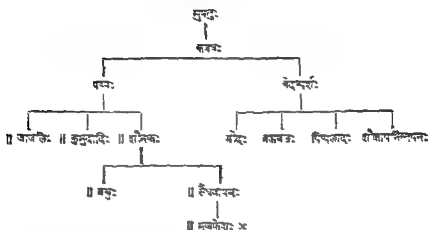
– सम्प्रदायद्वयेऽप्येतावतीना शाखानां नामा न्युपलभ्यानि । [illegible] काश्चन विद्यमाना काश्चन नाममात्रावशिष्टा ॥

● एतदुपस्थापिता ऋषिपुत्रा । ऽऽ निरुक्ता निश्चिद्धान्तचन्द्रशालाप्येनार शिष्यभूता नाथय, न तु शाखाप्रवर्तका । + एतच्चिह्नाङ्किता शाखा आदित्यसम्प्रदायिन्यस्तदितरा ब्रह्मसम्प्रदायिन्य इति ज्ञेयम् ।

ब्रह्मसंप्रदायगतोऽथर्ववेदशाखा–

वंशपटः

(१)

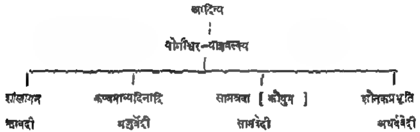

* ॥ एतच्छिह्नं यस्य नाम्न अग्रे वर्तते सा तन्नाम्नी शाखाऽद्यापि वर्तत इति बोध्यम् । तदितराः शाखा अद्यत्वेऽनुपलब्धा बोद्धव्याः ॥

×–मुञ्जकेशस्य संहिता त्रिकाण्ड । एका संहितेति प्रसिद्धा । अन्या नक्षत्रकल्पः, वैतानकल्पः, संहिताकल्पः, शान्तिकल्पः, इति कल्पचतुष्टयेन प्रसिद्धः ॥

आदित्यसंप्रदाय [परंपरा] द्योतकः

वंशपटः । (६)

आदित्यसंप्रदाय ऋग्वेदवंशपटः । (७)

योगीश्वर-याज्ञवल्क्यः

|

(शांखायनः कौषीतकी)

आदित्यसंप्रदायगत॰ शुक्लयजुर्वेदपंचदशशाखा-वंशपटः।

योगीश्वरयाज्ञवल्क्यः

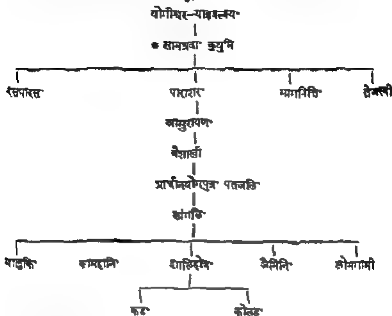
	१ जाबालाः	नार्मदाः वैदर्भदेशे (वऱ्हाडप्रान्ते)।
	२ बौधेयाः	रणावटाः दक्षिणे देशे आभीरे गुर्जरे (ओझा)।
*	३ कण्वाः	कदाचित्कर्णावटा इत्यपि ख्याताः कर्णाटके द्राविडे महाराष्ट्रे
	४ माध्यंदिनाः	प्रायः सर्वत्र (उत्तरप्रदेशे रत्नपुरस्थाना इति) श्रुताः।
	५ शापेयाः	नागराः गुर्जरदेशे।
	६ तापायनीयाः	नारमदेवाः नर्मदातीरे (नेमाडप्रान्ते)।
	७ कपोलाः	भृगुगौडाः गुर्जरदेशे (मगोरा, मर्गोर इति) श्रुताः।
*	८ पौंड्रवत्साः	त्रिवाडीमेवाडा इति ख्याता गुर्जरदेशे।
	९ आवटिकाः	श्रीमाळ्ळी इति ख्याता गुर्जरदेशे।
	१० परमावटिकाः	आद्यगौडाः मरुदेशे (मारवाडप्रान्ते)।
	११ पाराशराः	गुर्जरदेशे मरुदेशे च प्रसिद्धाः।
*	१२ वैनेयाः	ककराः बौध्यपर्वते।
	१३ गालवाः	माळ्ळी इति ख्याताः वैदर्भे सौराष्ट्रे च (काठियावाडप्रान्ते)।
	१४ कात्यायनाः	कान्ताः वैदर्भे नर्मदासंगमे महाराष्ट्रे च।
	१५ वैजवापाः	नारायणसरोवरप्रदेशे (काठियावाडप्रान्ते)।

---

* एतच्छाखाश्रिताः काण्वाः कण्वशाखानुगास्ततोऽन्या माध्यन्दिनशाखानुगायेति विशेषः।

आदित्यसंप्रदायगतः सामवेदशाखा—

❋ वंशपटः । (९)

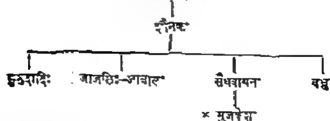

× एतस्मिन्वंशपटे निर्दिष्टशाखास्वपि बहवः शाखा अनुपलब्धाः सन्ति ।

• इमौ न भिन्नव्यक्ती किंतु एकैव व्यक्तिः । सामश्रवा इत्येतन्नाम बृहदारण्यकोपनिषदि समागतम्, कुथुमिनाम्न उल्लेखस्तथा कियान्कथाशः स्कंदे नागरखण्डे समागतः ।

आदित्यसंप्रदायगतोऽथर्ववेदशाखा—

वंशपटः । (१०)

• मुंडकेशस्य संहिता [illegible] । एका संहिता इति प्रसिद्धा । अन्या नक्षत्रकल्प, वैतानकल्प, संहिताकल्प, शान्तिकल्प इति कल्पपञ्चकमेतत् प्रसिद्धम् इति ज्ञेयम् ॥

दर्शपूर्णमासादियज्ञोपयुक्तपात्राणि ।

यज्ञभाजनानि यथोक्तानि कात्यायनसूत्रे–" वैकङ्कतानि पात्राणि खादिरः स्रुवः स्फ्यश्च पालाशी जुहूर्भवति (आश्वत्थ्युपभृत्) वारणान्यहोमसंयुक्तानि बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिला हंसमुखप्रसेका मूलदण्डा भवन्त्यरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः स्फ्योऽस्याकृतिरादर्शाकृतिः प्राशित्रहरणं चमसाकृति वा ॥"

यथा–उलूखलमुसलकूर्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्याकृताबदानाभ्युपवेषान्तर्धानकटप्राशित्रहरणषडवत्तब्रह्मयजमानासनद्धोपयमनादीनि, एतानि वारणान्यहोमसंयुक्तानि । होमसंयुक्तानि तु वैकङ्कतादीनि भवन्ति ॥

आज्यस्थाली. चरुस्थाली. पुरोडाशपात्री. प्रणीता.

आज्यस्थाल्यादीनामाकृतयः–" आज्यस्थाली तैजसी वा मृन्मयी वा[1] प्रकीर्तिता । द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णा प्रादेशोच्चा शुभा स्मृता ॥ आज्यस्थालीसम नैव चरुस्थाली प्रशस्यते ॥ पुरोडाशस्य पात्री तु चतुरस्रा समानतः । खातेन वर्तुलेनैव शुभा यज्ञे प्रशस्यते ॥ प्रणीता वारणी प्रोक्ता द्वादशाङ्गुलसम्मिता । खातेन हस्तलवदाकृत्या पद्मपत्रवत् ॥

जुहूः स्रुक् उपभृत्स्रुक् ध्रुवास्रुक् पुष्करस्रुक् अग्निहोत्रहवनी वैकङ्कतः स्रुवः

खादिरो बाहुमात्रस्तु जुहूस्रुक्सञ्ज्ञकः स्रुव । अरत्निमात्रो हस्तम्यो वर्तुलोऽङ्गुष्ठपर्वकः । अर्धचन्द्राकारमास्यां च युक्तो नामाकृतिर्भवेत् ॥ उपभृत्स्रुक् ध्रुवा स्रुक् च पुष्करस्रुक् तथैव च । अग्निहोत्रस्य हवनी तथा वैकङ्कतः स्रुवः ॥ एते चान्ये च बहव. स्रुग्भेदाः प्रकीर्तिताः । वर्तुलास्याः षडङ्गुलाः पर्वमात्राः स्मृताः ॥

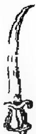
[1] आर्ष, मल्लासकाविशिष्टा ।

उलूखलम्

मुसलम्

शूर्पम्

शम्या

स्फ्य

उलूखलं च मुसलं स्यातां सुदृढे तथा । इच्छाप्रमाणं भवनं शूर्पं वैणवमेव च ॥ अन्यच्च—" खादिरं मुसलं कार्यं पालाशं स्यादुलूखलम् । यद्वोभौ वारणौ कार्यौ तदभावेऽन्यवृक्षजौ ॥ " शम्या प्रादेशमात्रा स्यात्खादिरं स्फ्य प्रकीर्तितः । खड्गाकारोऽरत्निमात्रो वज्ररूपो भवेत् स्मृतः ॥

शृतावदानम्.

उपवेष

मकराकारकूर्चं.

दृषत्.

उपल.

अङ्गुष्ठपर्वमात्रं तु तीक्ष्णाग्रं पृथुवक्त्रकम् । शृतावदानं प्रादेशमात्रं दीर्घमुदाहृतम् ॥ उपवेषोऽरत्निमात्रो हस्ताकारस्तु खादिरः । कौशः कूर्चो बाहुमात्रो मकराकार उच्यते । इच्छाप्रमाणा तु दृषत् प्रोक्ता पाषाणसम्भवा । उपलो वर्तुलः प्रोक्तो शिलाशिल्पविभावकः ॥

षडवत्तम्.

अभ्रिः.

अधरारणि.

उत्तरारणि

चात्रम्.

ओविली.

षडङ्गुलप्रमाणं तु षडवत्तं युगालकम् । तथा चोभयतः खातं वारणं तत्प्रचक्षते ॥ अभ्रिस्तीक्ष्णमुखा ज्ञेया खादिराऽरत्निसम्मिता । अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ॥ तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची चोर्ध्वगाऽपि वा । अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मध्ये चोत्तरारणिः ॥ संसक्तमूलो यः शम्या स शमीगर्भ उच्यते ॥ अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः । चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठैर्दैर्घ्यं षडपि पार्थिवम् ॥ चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकीर्तितम् । सारदारुमयं चात्रमोविली च प्रशस्यते ॥

प्रस्तरः

वेदम् अरत्नि १०६.

अङ्गुल. प्रस्तरः स्यादेवं स्यादरत्निमात्रकः । [illegible] । अङ्गुष्ठमात्रं तु तत्र [illegible] ॥ तत्र तत्र [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । अङ्गुष्ठमात्राणि [illegible] ॥ अङ्गुष्ठमात्र [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥

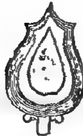
अन्तर्धानकटः हरिणीपात्री, प्राशित्रहरणम्, चमसः, इडापात्री.

अन्तर्धानकटः [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] हरिणीपात्री [illegible] । [illegible] प्रकीर्तिता ॥ प्राशित्रहरणं [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] चमसः स्मृताः ॥ इडापात्री तथा [illegible] प्रकीर्तिता ॥

[illegible], [illegible], [illegible], [illegible].

[illegible] ॥ [illegible] । [illegible] प्रकीर्तिताः ॥

यजमानपात्री.

पत्नीपात्री.

कृष्णाजिनम्.

यजमानस्य पात्री च पत्नीपात्री तथैव च । मध्ये कृष्णाजिनं प्राह्य तद्रक्षण विशिष्यते ॥ *

इति यज्ञपात्राणि ॥

अथ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य–अध्ययनोपक्रमः ।

ओंस्य श्रीमध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य, योगीश्वरो याज्ञवल्क्यः श्रुतर्षिः, सर्वं यजुः ऋचिर्मितराश्यन्तरोद्धृतानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि, भगवांस्तपोमय आदित्यो देवता, अपूर्ववेदस्वीकरणादिपञ्चविधस्वाध्यायाध्ययने, विनियोगः ।

हरिः + ॐ १ ।

ॐ भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १ ॥

१–" आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते " (श. ब्रा. १४ । ९ । ४ । ३३) इति श्रुतेः । " सौराणि ब्राह्मणानि च " इत्यादिसर्वानुक्रमसूत्राच्च ॥

+ " प्रणवं प्राक्प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम् । सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदादिमारभेत् " इति याज्ञवल्क्यशिक्षावचनात् ॥

* " अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा । शिष्याणामुपदेशार्थं कुर्याद्वृत्तिं विलम्बिताम् " इति । इत्यपि विशेषो धमाऽत्र याज्ञवल्क्यशिक्षावचनाद्बोध्यः । अभ्यासकाले तत्र याज्ञवल्क्यशिक्षायां द्रष्टव्यम् ॥

श्रीः शरणम् ।

अथ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणिका ।

प्रथमे हविर्यज्ञकाण्डे दर्शपूर्णमासयागः ।

ब्रा० विषयाः — पृष्ठाङ्काः

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

इति प्रथमे हविर्यज्ञकाण्डे दर्शपूर्णमासयागः ।

अथ द्वितीय एकपादिकाकाण्डे—

अग्न्याधानम् ।

—oo-०-oo—

इति प्रथमोऽध्यायः।

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

इत्यग्न्याधानम्।

अथ पुनराधानम्।

इति दाक्षायणयज्ञः ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

चातुर्मास्ययागः ।

तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्व ।

इति वैश्वदेवपर्व ।

अथ वरुणप्रघासपर्व ।

इति वरुणप्रघासपर्व ।

अथ साकमेधपर्व ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

इति साकमेधपर्व।

अथ शुनासीरीयपर्व।

इति शुनासीरीयपर्व ।

अथ सर्वशेषः ।

इति चातुर्मास्ययाग -।

इति षष्ठोऽध्याय ।

इति द्वितीयैकपादिकाकाण्डम् ।

श्रीशः शरणम् ।

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणगतविशिष्टनाम्नाम्

अकाराद्यनुक्रमेण सूची ।

नामानि	अ. ब्रा. क.
प्रथमकाण्डे—	
अग्निः (देवानां दूतः)	४ । १ । १४
अत्रिः (ऋषिः)	४ । ५ । ११
अररुः (असुरविशेषः)	२।४।१७-१८
अर्वावसुः (देवानां होता)	५ । १ । २४
आकुलिः (असुरपुरोहितः)	१ । ४ । १६
आप्त्याः	२ । २ । १८
आरुणिः	१ । २ । ११
आषाढः सावयसः	१ । १ । ७
आसुरिः	६ । २ । २६
इडः	५।१।११, ४।५
ऋषभः	१ । ४ । १४
औपोदितेयः (वैयाघ्रपद्यः)	९ । २ । १६
कः (ब्रह्मा)	१ । १ । १५
किलातः (असुरपुरोहितः)	१।४।१४-१६
कुरुः पाञ्चालः (देशविशेषः)	७ । २ । ८
गोतमः राहूगणः	४ । १ । १०
जातवेदाः	४ । २ । १७
तनूनपात्	५।५।८ इत्यादि ५।४।२
त्रितो द्वित एकतश्च.	२ । ५ । १
दनायूः	६ । ३ । ९
दनुः	६ । ३ । ९
दर्शपूर्णमासः	१ । १ । ०
दानवः (वृत्रासुरः)	६ । २ । ९
द्यावापृथिवी	८।१।२९,८।३।१२७५।१४
नराशंसः	५।१।२०, ८।२।१२
पृथुः	५ । १ । २१
... ऋषिः	२ । ५ । ९
... ऋषिः	१ । १ । १०
	७ । ४ । ६

नामानि	अ. ब्रा. क.
भवः (रुद्रः—अग्निः)	७ । २ । ८
मातृवेपः (इन्द्रपुत्रो राजा)	७ । २ । १९
भृगु (अङ्गिराः)	२ । १ । ११
मनावी (मनुपत्नी	१ । ४ । १६
मनुः	१।४।१४ इत्यादि ८।१।८
महेन्द्रः	६ । ४ । २१
मातरिश्वा	७ । १ । ११
याज्ञवल्क्यः १।१।९, २।१।२१-२६, ९।२।१६	
रक्षः	१ । १ । १६
राहूगणः (गोतमः)	४ । १ । १०
वामदेव्यं (सामविशेषः)	८ । १ । १९
वास्तव्यः (रुद्रः)	७ । २ । १
विदेघो माथवः (राजा)	४।१।१० इत्यादि.
विश्वरूपः (त्वष्टुः पुत्रस्त्रिशीर्षा)	२।५।२, ११६।२
शयुः शम्युर्वा (बृहस्पतेः पुत्रः)	९।१।२४-२५
शर्वः (रुद्रः)	७ । २ । ८
सहरक्षा. (असुराणां दूतः)	४ । १ । १४
हिरण्यस्तूपः (आङ्गिरसः)	६ । ४ । २
द्वितीयकाण्डे—	
अनश्नन् (सात्मनः सम्पाप्तिः)	२ । २ । १
अर्जुनी (फल्गुनीनक्षत्रम्)	१ । २ । ११
अरुणः (औपवेशिर्गोतमः)	२ । ३ । २०
असत्पांसवः (भस्मोद्वापः)	३ । २ । १
आग्रयणेष्टिः (यागविशेषः)	४ । २ । १
आसुरिः	१।४।२७, ६।१।९
उक्थ्यम् (महदुक्थ्यम्)	२ । २ । २०
औपवेशिः (अरुणो गोतमः)	२ । २ । २०
करीराणि (फलविशेषाः)	५ । २ । ११
कहोडः (कौषीतकी) ऋषिः	४ । ३ । १
कुरव. (देशविशेषाः)	४ । ४ । ५

श. प. ब्रा. विशिष्टनाम्नां सूची ।

नामानि	अ. ब्रा. कं.	नामानि	अ. ब्रा. कं.
कृत्तिका (नक्षत्रम्)	१। २। १	पुनर्वसू	१। २। १०
चित्रा (नक्षत्रम्)	१। २। १३	प्रतीदर्श (श्वैक्न) ऋषि	४। ४। ३
जीवल (चैलकि) ऋषि	३। १। १४	भाल्लवेय (इन्द्रद्युम्नो राजा)	१। ४। ६
तृषा	२। १। ३१	महेन्द्र	५। ४। ९
दक्ष (प्रजापतिः)	४। ४। १	माधुकि (पैङ्ग्य) ऋषि	१। ४। २७
दक्ष (पार्वति) ऋषि	४। ४। ६	मूजवन्त	६। २। १७
दक्षिणाग्नि (अग्निविशेष)	५। २। १८	मृगशीर्षम् (नक्षत्रम्)	१।२। ८–९
दाक्षायण (यज्ञविशेष)	४। ४। २	याज्ञवल्क्य	४।३।२, ३।१।२१
देवभाग (श्रौतर्ष) ऋषि	४। ४। ५	रोहिणी (नक्षत्रम्)	१। २। ६
नडो नैषध (दक्षिणाग्निविशेष)	५। २। १–२	वसिष्ठ (यागविशेष)	४। ४। १
पाथि ऋषि	१। ४। २७	शुनासीरीय	६। २।
पिण्डपितृयज्ञ	४। २	सप्तर्षि	२। १। ४
प्रियव्रत	४। २१, ६। ६	सरस्वती (देवताविशेष)	५। ४। ६
पुनराधेयम्	१।२।१०, २।२।	सुप्ला (सार्ञ्जय) ऋषि	४। ४। ४–५
		हस्तम् (नक्षत्रम्)	१। २। ११

इति विशिष्टनाम्नां सूची ।

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

प्रथमं काण्डम् १ ।

तत्र

(सप्तमाध्यायस्य चतुर्थब्राह्मणादाकाण्डान्तं
हरिस्वामिभाष्यसंवलितम् ।)

श्रीशुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनकल्पतरुः ।

सन्मूलो यजुराख्यवेदविटपी
जीयात्स माध्यन्दिनी,
शाखा यत्र युगेन्दुकाण्डसहिता
यत्रास्ति सा संहिता ॥
यत्रार्थोऽध्विलता भवन्ति शारदौ-
लाह्लेन्दुभी स्रग्वलैः,
पर्वौघैः पुनमोऽङ्कवर्णमधुपैः
सौगन्ध्यकैर्गुञ्जितैः ॥ १ ॥

इति कल्पतरौ ।

अथ सायणाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्यभाष्य-सहितं

माध्यन्दिन-

शतपथ-ब्राह्मणम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

सायणभाष्यम् । *

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः । कृतावतरणः क्षीरसागरादिव चन्द्रमाः ॥ ३ ॥
विजितारातिभ्राता वीरः श्रीहरिहरः क्षमाधीशः । धर्मब्रह्माध्वन्यः समादिशत्सायणाचार्यम् ॥४॥
ऋग्यजुःसामशाखानामेकैका व्याकृता त्वया । तावता तत्समानार्था ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥५॥
वासना विशदा यत्र मन्त्रार्थानामशेषतः । प्रायेणाध्वर्यवं कर्म पूर्णं शाखान्तरैर्विना ॥ ६ ॥
करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् । या काचित्तादृशी शाखा त्वया व्याख्यायतामिति ॥७॥
सर्वतः सायणाचार्यो विमृश्योदीरितान् गुणान् । माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति तत् ॥८॥
संचारः पदवाक्यार्थन्यायानां दर्शितः पुरा । वेदानामर्थवत्त्वादि पद्यान्यदुपयुज्यते ॥
सर्वशाखासमत्वेन विज्ञेयं तदिहाखिलम् ॥ ९ ॥ यच्च संदिग्धमज्ञातमत्र तद्विवरिष्यते ।
संमत्या कल्पसूत्राणां ब्राह्मणानां च संग्रहात् ॥ १० ॥

इह हि चरमे चतुर्दशे काण्डे करतलामलकवत् परतत्त्वं प्रकाशितम् । ततः प्राक्तनैश्च त्रयोदशभिः काण्डैस्त्रेताग्निसाध्यो धर्मः प्राधान्येन प्रतिपादितः । अग्न्याधानपवमानेष्टिभिर्निष्पाद्याः । पवमानेष्टयश्च दर्शपूर्णमासविकृतितया तदधिगमसापेक्षज्ञाना इति प्रथमे काण्डे दर्शपूर्णमासौ प्रतिपाद्येते । तदनुष्ठानारम्भश्च पूर्णमासपूर्वकः; अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं तदङ्गं व्रतोपायनं, तदङ्गत्वेनापामुपस्पर्शनं विधत्ते—

---

* क्वचित्पुस्तके एतदनन्तरमेव श्लोकोऽधिकः—" प्रतिपद्यजार्यलक्ष्मीं यो विकासयति हृद्गतः । स पायात्सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः. " इति । १–अर्थवशादत्र षड्भिः पादैरेकः श्लोकः पूर्यते । २–बृहदारण्यकोपनिषदि । ३–गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नयस्त्रेतेति समाख्यायन्ते । तथा चामरकोषः–" दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः । अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः "–इति । २. ७. २० । " त्रेता त्वग्नित्रये " इति च तत्रैव ३.३.६८ । ४–व्रतोपायनं=व्रतग्रहणम् । व्रतशब्देन कर्माङ्गभूताः शास्त्रीया नियमा उच्यन्ते । " कर्माङ्गभूतयमनियमा व्रतम् । तदुपगमार्थो " अग्ने व्रतपते " इत्ययं मन्त्रः " इत्युक्तं तन्त्ररत्ने इति (का. २ १. ११. सू. ६) । तच्च दर्शपौर्णमासयोरन्वाधानानन्तरं भवति पशौ तु प्रवरणानन्तरमिति विशेषः । विहितमेतत्कात्यायनेन " अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्नीत. सर्पिष्मत् कुमितो " इत्यादिसूत्रद्वयेन (२. १. १०. ११) अस्यैव सूत्रभाष्ये कर्कस्त्वेवमाह–" व्रतोपायनीयमिति । अन्नं भोजनमुच्यते व्रताभ्यवहार्यतः स्यात् । व्रतमेवाश्नीति च । तद्वनेऽरण्ये अमावादिना तद्व्रतोपायनीयम् " इति ॥

प्रथमे काण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

हरिः ओ३म् । व्रतमुपैष्यन् । (व्र) अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च प्राङ् तिष्ठन्नपऽउपस्पृशति तद्यदपऽउपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वाऽआपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति पवित्रं वाऽआपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तस्माद्वाऽअपऽउपस्पृशति ॥ १ ॥

ऋजुपाठः ।

अथ दर्शपूर्णमासारम्भः ।

व्रतोपायनम् ।

व्रतमुपैष्यन्नन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्नप उपस्पृशति । तद्यदप उपस्पृशति । अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति, तेन पूतिरन्तरतः । मेध्या वा आपः । मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति । पवित्रं वा आपः । पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति । तस्माद्वा अप उपस्पृशति ॥ १ ॥

व्रतमुपैष्यन्निति । पूर्णमासस्य प्राथम्यम्, अत्रैवाग्रे पौर्णमासप्रयोगमभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगाभिधानात् । कात्यायनेनापि तथाभिधाय "पौर्णमासवदन्यत्" (श्रौ. सू. ४ अ. ७२ सू.) इति पौर्णमासतन्त्रस्य दर्शेऽतिदेशात् । तत्रैव ब्राह्मणे प्रजापतिपर्वसन्धानप्रस्तावे "पौर्णमासेन चैवामावास्येन च, पौर्णमासीं चामावास्यां च तत्पर्वाभिसन्धत्" (श. ब्रा. १ ६.३.३६) इति पौर्णमासप्राथम्यम् । तथा तैत्तिरीयके—"पौर्णमास ९ हविरिदमेषां मय्यामावास्य ९ हविरिदमेषां मयि" (तै. ब्रा. ३.७.४.८) इत्य साधानानुमन्त्रणयो-र्यजमानमन्त्रयोः पाठक्रमादपि पौर्णमासप्राथम्यमवगम्यते ।

ननु पूर्वोऽयं पाठक्रमः । श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राथम्यं प्रतिषिध्यते श्रुतिश्च परादबलीयसी, श्रुत्यर्थपाठ-मुख्यस्थानप्रवृत्तीनां क्रमप्रमाणानामपि श्रुतेः प्राथम्येन प्राबल्यात् । श्रूयते [redacted] पौर्णमासप्राथम्यस्य निन्दा—'यत्पौर्णमासीं पूर्वामालभेत, प्रतिलोममेनैनावालभेत" (तै. सं. ३.५.१.५) इति । न । तस्य वाक्यस्य "सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयादमावास्या वै सरस्वत्यनुलोममेवैनावालभते" (तै. सं. ३.५.१.६) इति सारस्वतहोमविधिशेषत्वेन पौर्णमासप्राथम्यनिन्दार्थवादात् । अत उक्तरीत्या पौर्णमासप्राथम्यमुपपन्नम् ।

१—अत्रैव प्रथमकाण्डे ६।३।३६ द्रष्टव्यम् । २—अत्र च 'श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्' (मी. सू. ५।१।१) इत्यादिसूत्रमितक्रमयोगविधिसङ्ग्रहानुसारं क्रमा बलाबलं प्रमाणोऽनुसन्धेयः । तथा "स्वाध्यायानुपूर्व्यं नियम श्रुत्यर्थोऽभ्यत्र" "विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात्" "श्रुति क्रमादानुमानिकत्वात्" इत्यादि (१।५।५।१।२।७) कात्यायनीया परिभाषा-प्यनुसन्धेयेति ।

उपस्पर्शनं चेहाचमनं विवक्षितम् । अन्यापस्तम्बेन—“ अप आचामन्युपस्पृशति वा ” (आप. श्रौ. सू. ४. ३. २. ९) इत्याचमनप्रतिद्वन्द्विभावेनोपस्पर्शनाभिधानात् स्पर्शनमात्रं तत्प्रतिभाति । सत्यं तत्र तथा । इह तु “ तेन पूतिरन्तरतः ” इति वाक्यशेषादपोऽभ्यन्तरत एव मेध्यो भवतीति वदताऽऽचमनमेव । यथा “ अक्ताः शर्करा उपदधाति ” इत्यत्र घृततैलादिष्वञ्जनसाधनत्वेन संदिह्यमानेषु “ तेजो वै घृतम् ” (तै. ब्रा. ३. १२. ५. १२.) इति वाक्यशेषाद् घृतमिति निश्चयः, तद्वत् । सूत्रितं हि—“ संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ” (मी. सू. १. ४. २९) इति । तस्य च व्रतोपायनाङ्गत्वम्, उपैष्यन्निति ‘ शतृ ’ प्रत्ययेन व्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभिधानात्; “ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ” (पा. सू. ३. २. १२६) इति स्मृतेः । प्रधानं हि स्वनिष्पत्त्यर्थमङ्गमनुष्ठापयत् तदनुष्ठाने हेतुर्भवति । न च लक्षणेऽपि शतुर्विधानात् कथं हेत्वर्थनिश्चय इति वाच्यम् । तदा हि भविष्यता व्रतेन लक्षितो हि यस्तत्पूर्वकालः तत्सम्बन्धमाचमनस्य विधाद् व्रतमुपैष्यन्नित्येतत्स्यात् । तत्कालसम्बन्धस्त्वाचमनानन्तरं व्रतोपायनस्य विधानात् पाठादपि सिध्यतीति लक्षणार्थस्वीकारे वचनमनर्थकमिति । ननु व्रतोपायनादपि प्रथममाहवनीयप्रणयनमन्वाधानं च । अत एवापस्तम्बः—“ प्रातरग्निहोत्रं हुत्वान्यमाहवनीयं प्रणीयाग्नीनन्वादधाति ” (आप. श्रौ. सू. १. १. २) इति । कात्यायनस्त्वप्रणीतस्याहवनीयादेरन्वाधानासंभवादर्थसिद्धं प्रणयनं मत्वा अन्वाधानमेव प्रथममाह—“ अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वा ” (श्रौ. सू. २. १.) इति । ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः पराचीनं व्रतोपायनं तदङ्गमाचमनं वा कथं प्रथममभिदधाति । अत्राभिधीयते । नियमेन यजमानानां मध्ये व्रतोपायनमेव प्रथमम् । अग्न्यन्वाधानं हि नियमेन न याजमानम् । अध्वर्युर्यजमानो वेति (का. श्रौ. सू. २. २) कात्यायनोक्तेः ॥ नन्वन्वाधानमन्त्रस्य “ ममाग्ने वर्चः ” (तै. सं. ४. ७. १४. १.) इत्यस्य प्रत्यगाशीष्ट्वान्नियमेन याजमानत्वं युक्तम् । यथा “ आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि ” (तै. सं. १. ५. ५. १२) इत्यादेः । तस्य हि समाख्ययाऽऽध्वर्यवत्वप्राप्तावपि प्रत्यगाशीष्ट्वलिङ्गेन प्रबलेन समाख्यां बाधित्वा याजमानत्वं निर्णीतम्—“ मन्त्राश्च कर्मकरणास्तद्वत् ” (मी. सू. ३. ८. १९.) इति । सत्यम् । अकरणमन्त्रत्वात्तत्र तथाऽस्तु, ममाग्ने वर्च इति तु करणमन्त्रत्वादाध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वाद् यजमानेन प्रयोगे तत्प्रतिपादनासामर्थ्यादध्वर्युणैव प्रयोज्यमित्युक्तमुत्तराधिकरणे—“ करणेष्वार्ध्वर्यवत्वात् ” (मी. सू. ३. ८. २१) इति । अत उक्तयुक्तेस्तत्करणमन्वाधानमप्यध्वर्युणैवानुष्ठेयम् । यत्तु कात्यायनेनाध्वर्युर्यजमानो वेत्युक्तम्, तत्र याजमानत्वं शाखान्तरमूलम् । एतच्छाखानुसारेण त्वापस्तम्बादिभिः केवलाध्वर्यवत्वमुक्तमिति विभागः । अथवा । यथाऽप्रणीतस्यान्वाधानानुपपत्त्या प्रणयनमप्यन्वाधानविधिनैव सगृहीतं कात्यायनसूत्रे, तथा ‘ अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन् ’ इति वचनादेवाग्निप्रणयनं तत्प्रबलीकरणरूपमन्वाधानं चार्थसिद्धत्वादनुक्तमित्युच्यमानाङ्गमध्ये व्रतोपायनस्य प्राथम्यमविरुद्धम् ।

विहितमुपस्पर्शनमनूद्य प्रशंसति—तद्यदिति । ‘ तत् ’ प्रकृत ‘ यत् ’ उपस्पर्शनं तेनान्तरतः ‘ पूतिः ’ पवित्रता भवति । अनृतवदनेन हि पुरस्तात् संभावितमपवित्रत्वमिति । ननूपस्पर्शनस्य फलमेवेदं पवित्रत्वं किं न विधीयते ? कथमपि सम्बन्धमात्रेऽपि हि फलविधित्वं दृष्टम्, यथा—“ प्रतितिष्ठन्ति ह य एता रात्रीरुप-

१—कर्कोपाध्यायसिद्धान्तस्तु—नाचमनं क्रियालम्भमात्रम् । तद्भाष्यं च “ आलम्भमात्रं वा । आचमनानुपदेशात् । तस्य च नैमित्तिकत्वात् । शब्दसामर्थ्याच्च । अप उपस्पृशतीति लिङ्गमर्थवादमात्रं दीक्षाप्रायणवदिति ” इति (का. श्रौ. सू. अ. २ । ११) तथा नियमे कात्यायनः “ निवत्स्यन्नाचामति—स्पृशत्युपस्पृशति ” इति । सू. ४ ॥ २—मन्त्रलोऽन्वाधानमिति पा० । ३—यजमानसम्बन्धिकर्मणामित्यर्थः । ४—“ ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयन्त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम । मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम ” इत्याहवनीये समिधमादधाति (श्रौ. सू. २. ३) । ५—कर्कसिद्धान्तस्तु—कात्यसूत्रे प्रतिपाद्यमानं सर्वं याजमानं कर्म बह्वृचशाखामूलम् । तद्भाष्यं च “ एवं हि स्मरन्ति—या एव काश्चन पञ्चदश वा शाखा उपनिबध्यन्ते । तत्रैव नैयमिकप्रधानकर्मोपसंहारः समाम्नायते । किमुत पञ्चदशशाखोपनिबन्धन इति ” इति (का. श्रौ. सू. २-२) ।

सोऽग्निमेवाभीक्षमाणो व्रतमुपैति । (त्यु) अग्ने व्रतपते व्रतञ्चरिष्यामि तच्छकेयन्तन्मे राध्यतामित्यग्निर्वै देवानांव्रतपतिस्तस्मा एवैतत् प्राहव्रतञ्चरिष्यामि तच्छकेयन्तन्मे राध्यतामिति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ २ ॥

सोऽग्निमेवाभीक्षमाणो व्रतमुपैति–"अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्" (१ अ ५ म) इति । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः, तस्मा एवैतदाह–व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयम्, तन्मे राध्यतामिति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ २ ॥

यन्ति " इति एविसेते । अत्रोच्यते । रात्रिसत्रस्य हि अनन्यशेषत्वेन स्वतन्त्रतया विधीयमानस्य पुरु षार्थत्वादोऽपेक्षित फलं समर्पयतीति । उपस्पर्शनस्य तु संस्कारतया संस्कार्येणैव प्रयोजनेन निराकाङ्क्षितस्य कथमपेक्षित फलं समर्थोऽर्थवाद समर्पयितुम् । यथा–" यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते " (तै. स. ६ १ १ १७) इति । अत्र दर्शनस्य संस्कारतया सम्मतत्वेऽभ्यमाणस्य भ्रातृव्यचक्षुर्वर्जनं न फलमिति । सूत्रितं च–" द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् " (मी सू ४. ३ १) इति । ननु साध्यसाधनेतिकर्तव्यतालक्षणोऽशत्रयेऽनुप्रविष्ट कश्चिदर्थमनभिदधानस्य वाक्यस्यानर्थक्यमेव प्रसक्तम्, "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" (मी सू १ २ १) इति । तत्रैव वस्यादिवाक्यस्य स्तुत्यादि स्व पयतकेति चेत् न । अविदितविशेषफलकर्मणः किं स्तुत्या । अपि च प स्तुत्याद्यर्थ तावता सोऽर्थ । अत्रोच्यते । इह लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने–शाब्दात्मिका चार्थात्मिका च । उक्तं च–

" अभिधा भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।
अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते " इति ।

एकैका च सा साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभिस्त्रिभिरंशैरुपेतत्वात् त्र्यंशवती । अर्थभावनायां हि स्वर्ग एक साध्यो ऽशः [illegible] करणमश्रयादि साधनम्, प्रयाजादिरितिकर्तव्यतारूपः । तत्रार्थभावनायां पुरुषप्रवृत्ति शब्दभाव नाया साध्यम्, लिङादिज्ञानकरणं वा करणम्, आर्थवादिकी स्तुतिरितिकर्तव्यता । तत्रार्थभावनायाः अर्थत्रयं सम्भवतोऽपि शब्दभावनेतिकर्तव्यताभूतां स्तुतिं गुणागोऽर्थवाद कथमनर्थकः स्यात् । यदाह सूत्रकार– " विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः " (मी सू १ २ ७) इति । स्तुतिविरहे तद्वाक्यैकवाक्यत्वादर्थवादानन्तभावनया न प्रवृत्तिरर्थभावनायां पुरुषस्यति तस्या अप्यानर्थक्येन मूलोच्छेदप्रसङ्ग इति कथमन र्थिका स्तुतिः स्यात् । यद्यर्थवादरहितं केवलं विधिवाक्यम्, तत्र विधिरेव स्तुतिमाक्षिपतीति नोक्तदोषावतारः, इह प्रत्यक्षश्रुतायां स्तुतौ तस्या आक्षेपकल्पनेत्यलम् । अयं च विचार उत्तरत्र सर्वत्रार्थवादेषु द्रष्टव्य इति । अनृतवदनं निषिद्धं विहारद्वारे गोत्रस्पर्शनस्य [illegible] स्य सत शुद्धत्वा स्तमपरिशुद्धि हेतु वाच स्पशतम्भिनयाह–मेध्या वा इति ॥ १ ॥

इदानीमग्निदानकर्मणेनाभ्यन्तरेण सहितं समन्त्रकं व्रतोपायनं विधत्ते–सोऽग्निमिति । ' सः ' यजमान ' अग्निम् ' आहवनीयम् । मन्त्रार्थस्तु–हे व्रतस्य पालक ! अग्ने ! अनृतवदन यागादिरूपं ' व्रत ' चरिष्यामि । तत्कर्तुं शक्तो भूयासम् । इत्यनेनाशिष्यम् । मदीयं ' तद् ' व्रतं समृद्धं भवत्विति ।

मन्त्रमिदं व्याचष्टे–अग्निर्वै देवानामिति । उभयवाक्यव्याख्या येयन्तात्–राकय राध्यतामिति । तत्र च हेतुमाह–नात्रेति । ' तिरोहितम् ' अविस्पष्टार्थं पदम् ॥ २ ॥

१–" इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि " इति (का० श्रौ सू. २।१।११) [illegible]
२–[illegible] मेध्यं [illegible] सर्वे पात्राणि [illegible] ।

(स्त्य) अथ सुᳪस्थिते विसृजतेऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषन्तदशकन्तन्मेराधीत्यशकद्ध्येतद्यो यज्ञस्य सᳪस्थामगन्नराधि ह्यस्मै यो यज्ञस्य सᳪस्थामगन्नेतेन न्वेव भूयिष्ठा इव व्रतमुपयन्त्यनेन त्वेवोपेयात् ॥३॥
(द्व) द्वयं वा इदन्न तृतीयमस्ति । सत्यञ्चैवानृतञ्च सत्यमेव देवा अनृतम्मनुष्या इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥
स वै सत्यमेव वदेदेतद्ध वै देवा व्रतञ्चरन्ति यत्सत्यन्तस्मात्ते यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान्त्सत्यं वदति ॥ ५ ॥

अथ संस्थिते विसृजते-" अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि " (२ अ. २८ मं.) इति । अशकद्ध्येतद्-यो यज्ञस्य संस्थामगन् । अराधि ह्यस्मै-यो यज्ञस्य संस्थामगन् ॥ एतेन न्वेव भूयिष्ठा इव व्रतमुपयन्ति, अनेन त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्वयं इदं न तृतीयमस्ति-सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवाः, अनृतं मनुष्याः । " इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि " (१ अ. ५ मं.) इति । तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्यमेव वदेत् । एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति-यत् सत्यम्, तस्मात्ते यशः । यशो भवति-य एवं विद्वान् सत्यं वदति ॥ ५ ॥

स्वीकृतस्य व्रतस्य यागसमाप्तिपर्यन्ततामाह-अथेति । ' संस्थिते ' यागे पर्यवसिते । विसर्जनमन्त्रमाह-अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति । अत्राशकमराधीति पूर्वमन्त्राद् वैलक्षण्यम् । तत्र हेतुमाह-अशकद्धीति । यो यज्ञस्य पर्यवसानं प्राप्तवान्, ' एतत् ' कर्म कर्तुम् ' अशकत् ' शक्तोऽभूत् । तस्मै तेन कर्मणा ' अराधि ' सिद्धम्, तत्कर्म असिद्ध्यदित्यर्थः । अगन्निति गमेर्लुङि " मन्त्रे घसेति " (पा. सू. २. ४. ८०) च्लेर्लुकि, हल्ङ्याब्भ्यो लोपे " मो नो धातोः " (पा. सू. ८. २. ६४.) इति मकारस्य नकारः । अत्र व्रतोपायने मन्त्रान्तरं विधातुं पूर्वमन्त्रात्तस्यैव विशेषमाह-एतेनेति । यतः ' एतेन ' वक्ष्यमाणेनेदमहमित्यादिना बहवो व्रतमुपयन्ति अतस्तु हेतोरनेनैवोपेयात् । एवकारेणैष मन्त्रः प्रशस्यते, न तु पूर्वो निषिध्यते । अत एव कात्यायनो द्वयमप्याह-"अग्ने व्रतपते " ' इदमहमिति वा ' (श्रौ. सू. २. ११) इति ॥ २ ॥

इदमहमिति मन्त्रे कर्मत्वेनापादानत्वेन च सत्यानृतयोरुभयोरेवोपादाने कारणमाह-द्वयं इति । यद् ' इदं ' जगत् तत्सर्वमनृतं सत्यं चेति कोटिद्वयमेव, न तृतीया कोटिरस्ति । सत्यमेव देवाः, चिरावस्थानात्, नियमेन सत्यवादित्वाद्वा । अनृतं मनुष्याः, स्वप्नदृष्टवदल्पकालावस्थानात् प्रायेणानृतवादित्वाद्वा । तथा च देवमनुष्याणां सत्यानृतवादित्वमैतरेयकेऽप्याम्नातम्-" सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः " (ऐ. ब्रा. १. १. ६) इति । सत्यानृतवदनसाहित्यं हि तत्र विवक्षितोऽर्थः;-"तस्माद्दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम्" इति वाक्यशेषात् । यदनेन मन्त्रेणोच्यते ' तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ' इत्येनमात्मकमिममर्थमयं मन्त्र आहेत्यर्थः ॥ ॥

अनेन मन्त्रेण व्रतमुपेयुषो नियममाह-स वा इति । ' सः ' इत्थं कृतव्रतोपायनः ' सत्यमेव ' इत्येवकाराश्रवणादनृतं न वदेदित्यर्थः । असत्येवकारे वचनं सत्यं, तदवचने वक्तव्ये स्यात्,-मद्वै संमार्ष्टीतिवदेकत्वस्याविवक्षितत्वात्; अनृतवचनं चाप्रतिषिद्धं स्यात्, इष्यते च तन्निषेधः । अत एव तैत्तिरीयके दर्शपौर्णमासप्रकरणे

१-इदमहमिति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण वा व्रतग्रहणं कुर्यादित्यर्थः । २-" अन्तरेणाहवनीयं गार्हपत्यं च गत्वा पुरोऽहवनीयं प्राङ् तिष्ठन्निर्मीक्षमाणोऽग्न इत्यस्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमिति वा " (श्रौ. सू. २. ११)।

(२४) अथ संस्थिते विसृजते । इदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्यमा-

अथ संस्थिते विसृजते—"इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि" (२ अ. २८ मं.) इति । अमानुष

समभ्यस्य ' नन्वेतद् व्रत—मानृत वदत् " (तै सं. २ ५ ५. ११) इति । यद्यप्याहिताग्निमात्रस्यानृतवदन-मन्यत्र प्रतिषिध्यते—" तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेत् " इति, तथाप्यनृतवदनवर्जनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वनिदर्शे पुनरिह वक्तव्यमेव, इतरथा ह्यनृतवदनेऽपि पुरुष एव प्रत्यवेयात्, क्रतु पुनरविगुण एव स्यात्—" को नाम क्रतुमध्यस्य कस्यार्थानि सृजेयन् । न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धितः ॥ " इति न्यायात् । नन्वेते-नापि वचनेन कथमनृतवदनविरमस्य कर्माङ्गत्वसिद्धिः ? वददिति प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात् तदर्थं एवायं प्रतिषेध इति हि युक्तम् । कर्मप्रकरणात् कर्माङ्गत्वमिति चेत्, न प्रतिषेध्यवाक्यादपि क्रियावाक्यस्य कर्तृविशेषता पदश्रुत्या प्रतीयते, तदर्थं प्रतिषेध्यम्, तादर्थ्येनैव प्रतिषेधोऽपि चाभिधीयते इति श्रौतेन पुरुषार्थत्वेन प्रकरणेन प्राकरणिका दर्शपूर्णमासार्थता बाध्यते । ननु न वदेदिति पदद्वयगम्यप्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः, पदद्वयं वाक्य-मिति कथं प्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः । श्रौत इति चेत्, न, यथा ग्रहं सम्मार्ष्टीति पदद्वयगम्यसम्मार्गस्य ग्रहशेषता, तथापि द्वितीयाया क्रियाश्रयस्य प्रति ग्रहस्य शेषत्वाभिधानात् तद्विशेषस्य सम्मार्गस्य पदान्तरेणोपस्थापनेऽपि शेषशेषिभावस्य श्रौतता, तद्वत् । अत इह पुरुषार्थो निषेधो विधीयते । स्मृत्यैव विहित इति चेत्, तथापि हि तस्या एषैव श्रुतिर्मूलं भविष्यति, द्वयोरर्थसाम्यात् । अतो युक्तं श्रुत्या प्रकरणबाध इति । अथ मतम्—अविरोधे न दुर्बलं प्रबलेन निराक्रियते, न तु स्वयं प्रबलमप्येव दुर्बलस्य हिंसा न्याय्या । न चेह प्रकृतक्रियया कर्तुः सम्बन्धे प्रकरणबाधः, अतो न केवलक्रत्वर्थतेति । ननु पुरुषमात्रार्थोऽनृतनिषेधः स्मृत्यैव सिद्धः, स एव क्रत्वङ्ग-पुरुषार्थोऽपि भविष्यतीति किमनेन विशेषनिषेधेन ? न च तस्याः स्मृतेरेव श्रुतिर्मूलमिति युक्तम्, सामान्यविशेषतया मूलमूलिभावाभावात् । एवं तर्हि सर्वविशेषगामिना सामान्येन स्मृतिसिद्धस्य निषेधस्य प्रकरणापादनात् क्रत्वङ्गपुरुषविशेषेऽनुवादोऽस्तु, तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादित्युक्तम् । स्यादेवं यदि कर्तुः प्रत्ययार्थत्वं स्यात्, न तेनदस्ति । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । अतएवाभिधानवशया मात्र-नयैवाक्षेपात् कर्तुः प्रतीतेः । न च "ल: कर्मणि च" (पा. सू. ३. ४. ६९) इति स्मृतिबलात् कर्तुः प्रत्ययार्थता । तस्याः स्मृतेः "द्व्येकयो" (पा. सू. १. ४. २२) इत्यनेनैकवाक्यत्वे प्रत्ययाभिधेयत्वे-नो वचनयोर्द्विवेकत्वयोर्व्यवस्थित्वेन कर्तुः समर्पणात्, कर्तारि द्विवचन कर्त्रैकत्व एकवचनमिति । अतो माननय। सम्भया वाक्येनादेव कर्तुः प्रतीति निर्देशि न स प्रमाणतया प्रत्ययार्थः । अत क्रियाया एव प्राधान्यात् तस्या एवाङ्गत्वेनानृतनिषेधो विधीयते । न च स्मृत्या पुरुषार्थतया विहितस्यानृतवदनविषेधस्य कथमिह प्रकरणात् क्रत्व-र्थतेति वाच्यम्, " खादिरो यूपो भवति " "खादिरं वीर्यकामस्य" (ऐ ब्रा. २. १. १.) इतिवद् उभयोः पृथक्त्वे-नोभयार्थत्वसिद्धेः । उक्तं हि—"एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" (मी. सू. ४. ३. ५) इति । अतः सत्यमेव वदेदिति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनानृतप्रतिषेधस्य विधिरयमिति सिद्धम् । तदाह कात्यायनः "इदमहमिति वा सत्यवा-दन, " कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनम्" (श्रौ. सू. २. ११. १३.) इति । अस्यार्थो यद्य इति । यद्यस्मिन् देवानां यज्ञोऽपि यज्ञ प्रतिपादनाय प्रशस्तम्—'एवम्' ॥ ५ ॥

"अग्ने व्रतपते" इति मन्त्रवत् मन्त्रेणाप्युक्तेस्य व्रतस्य प्रवृद्धादिसर्जनमाह—अथ संस्थिते इति । अत्रान्य-

१-" यस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेत्तस्मात् " इत्यग्रेऽपि (२ । २ । ३ । २०) दृश्यम् ।
२-अग्निमित्र ब्राह्मणे ३ । ६ । २ । १३ द्रष्टव्यमिति ।

नुष ऽइव वा ऽएतद्भवति यद्व्रतमुपैति न हि तदवकल्पते यद्ब्रूयादिदमहꣳ सत्यादनृतमुपैमीति तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिदमहं य ऽएवास्मि सोऽस्मीत्येव व्रतं विसृजेत ॥ ६ ॥

(ता) अथातोऽशनानशनस्यैव । तदु हाषाढः सावयसोऽनशनमेव व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति त ऽएनमेतद्व्रतमुपयन्तं विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत ऽइति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स ऽउपवसथः ॥ ७ ॥

(स्तु) तन्न्वेवानवक्लृप्तम् । यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्तस्मादु नैवाश्नीयात् ॥ ८ ॥

इव वा एतद् भवति—यद् व्रतमुपैति । न हि तदवकल्पते यद् ब्रूयाद्—'इदमहं सत्यादनृतमुपैमि'—इति, तद् खलु पुनर्मानुषो भवति । तस्मादिदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्येव व्रतं विसृजेत ॥ ६ ॥

अथातोऽशनानशनस्यैव । तदु हाषाढः सावयसोऽनशनमेव व्रतं मेने । मनो ह वै देवा मनुष्यस्याऽऽजानन्ति, त एनमेतद् व्रतमुपयन्तं विदुः—'प्रातर्नो यक्ष्यते' इति । तेऽस्य विश्वेदेवा गृहानागच्छन्ति, तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति—स उपवसथः ॥ ७ ॥

तन्न्वेवानवक्लृप्तम्—यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्, अथ किमु—यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात् । तस्मादु नैवाश्नीयात् ॥ ८ ॥

विसर्जनमन्त्रस्यायमर्थः । व्रतोपायनात् प्रागहं य एव मनुष्योऽस्मि, व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्यः 'इदमस्मि'; न तु अनृतमय इव देवः । इदमिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम् । नन्वसौ मनुष्यो व्रतसमयेऽपि मनुष्य एव, तत्कि-मुच्यते य एव मनुष्योऽस्मि स एवेदमस्मीति । तत्राह—अमानुष इवेति । मनुष्योऽपि हि तदाऽन्यात्मकत्वात् सम्प-न्नत्वाद्वा देव इवेत्युक्तम्, व्रतत्यागे तु कृते व्रतारम्भात् प्रागिव स्वभावसिद्ध मनुष्यत्वमेवेति । ननु यथा व्रतोपा-यनेऽनृतात् सत्यमुपैमीत्युक्तम्, एवं तत्त्यागे सत्यादनृतमुपैमीति किं नोक्तमित्यत आह—नहीति । महत उत्कृष्टा-देवत्वात् अप्युत्कृष्टेनात्यन्तनिकृष्टमानुषत्वप्राप्तिकथनस्य परुषत्वादनवकल्पनं, तदाह—तदु खल्विति ॥ ६ ॥

प्रसङ्गादागतं व्रतविसर्जनं समाप्य पूर्वप्रवृत्तयजमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्तव्यं तत् प्रतिजानीते—अथात इति । यतो व्रतानन्तरमशनानशनात्मकमाख्याशनमेव यजमानेन कर्तव्यम्, 'अतः' तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः । प्रतिज्ञातस्याशनानशनपक्षस्य प्रशंसार्थं केवलानशनपक्षं निरसितुमपन्यस्यति—तदु हेति । 'तत्' तस्मिन्नशनानशनविषये सवयसः पुत्रः 'सावयसः' 'अषाढ' नामकः सर्वात्मनाऽशनत्यागमेव व्रतं मेने । तथा मन्यमानस्याषाढस्याशयमाह—मनो हेत्यादि । अनुक्तमपि मनुष्यस्य मनः 'आ' समन्तात् [देवाः] जानन्ति । अतो योऽसौ यजमानो व्रतमुपैति, एष नः प्रातःकाले यक्ष्यते इति ज्ञात्वा 'विश्वे' सर्वे ते देवाः व्रतदिवसे यज-मानस्य गृहानागच्छन्ति उपवसथनामनिर्वचनेन देवानामागमनं द्रढयति—तेऽस्येति । 'उप' समीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पर्वदिवस 'उपवसथ'—नामक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्तु किं ततः ? इति चेत्—मनुष्येष्विति । गृहे मनुष्येष्वागतेषु अनश्नत्सु 'यः' कश्चिद् यजमानः स्वयं

१—"व्रत चरिष्यामि" इति (का. श्रौ. सू. २ । ८ । २५) पूर्वं हि व्रतग्रहणे द्वौ मन्त्रावुक्तौ "अग्ने व्रतपते—इद-महमिति वे"ति (का. श्रौ. सू. २ । १ । ११) अन्तेऽस्मदर्थे एव मन्त्रः सुविसमतः इति हरिस्वामिनः । श्रुतिर्वैदेवामे (१ । ९ । २ । २३) द्रष्टव्या ।

(तु) तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । (त्वयो) यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति यद्युऽअश्नाति देवानत्यश्नातीति स यदेवाशितमनशितन्तदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितमनशितꣳ स यदश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान्नात्यश्नाति॥९॥
स वा ऽआरण्यमेवाश्नीयात् । (या) या वा ऽआरण्या ऽओषधयो यद्वा वृक्ष्यं तदु ह स्माहापि बर्कुर्वार्ष्णो माषान्मे पचत न वाऽएतेषाꣳ हविर्गृह्णन्तीति तदु तथा न कुर्याद्व्रीहियवयोर्वा ऽएतदुपचं यच्छमीधान्यं तद्व्रीहियवावेवैतेन भूयाꣳसौ करोति तस्मादारण्यमेवाश्नीयात् ॥ १० ॥

तदुहोवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति–पितृदेवत्यो भवति, यद्यु अश्नाति–देवानत्यश्नाति, इति । स यदेवाशितमनशितं तदश्नीयात्–इति । यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितम्–अनशितम् । स यदश्नाति–तेनापितृदेवत्यो भवति। यद्यु तदश्नाति–यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान् नात्यश्नाति ॥९॥

स वा आरण्यमेवाश्नीयात् । या वा आरण्या ओषधयः, यद्वा वृक्ष्यम् । तदु ह स्माऽऽहापि बर्कुर्वार्ष्णः–' माषान्मे पचत, न वा एतेषां हविर्गृह्णन्तीति ' तदु तथा न कुर्यात् । व्रीहियवयोर्वा एतदुपचम्–यच्छमीधान्यम्, तद् व्रीहियवावेवैतेन भूयांसौ करोति । तस्मादारण्यमेवाश्नीयात् ॥१०॥

पूर्वं मुनीनेति यत्, तदेवानुचितमिति विमर्शयाम् । अथ य कश्चिद् देवेष्वनभ्यनु पूर्वोऽश्नीयादिति यत्, तन्दा-नवक्लृप्तिं किमु वक्तव्यः? कैमुतिकन्यायकस्माह–तस्मादिति। 'उ' इत्ययमन्दर्हे तस्मादेव नेनोरशनवर्जनलक्षणेऽर्थे नास्ति सन्देह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अषाढेन चेन्मुनिना निर्णीतोऽनशनपक्ष, तर्हि स एव परमार्थः, कथमशनानशनपक्ष ? इति चेत्, अन्यतरि मुनिनैव याज्ञवल्क्येन सोऽपाचितो निर्णीत वादित्याह–तदुहेति । ' तदु ' तस्मिन्नशनानशनपक्षे याज्ञवल्क्य उपपत्तिम् ' उवाच ' आह । अशनानशनलक्षणस्वमनन्मर्पनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयति–यदीति । दैविके हि कर्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविष प्रथममनुपयोग, कालमन्यस्य पित्र्ये पुनरनिनियमादविशेषोऽन्यद-ध्यनुपयोगोऽस्यमिति पितृदेवत्यतामापद्यतीति याज्ञवल्क्यस्याशय । तर्हि दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्यमिति मत्वमाशयमजानान शङ्कते, त प्रत्याह–यद्यु इति । ' यद्यु ' यदि त्वश्नाति, तदा अहिशिषतो देवानतिक्रम्य स्वय भुक्तवान् स्यात् । अशनानशनपक्षयोरुभयोरपि दोषदर्शने का गति ? इति तत्राह–स यदिति । यद् द्रव्य-मशितमप्यनशितवद् भवति तदश्नीयात् । किं तदिति तत्राह–यस्येति । ' यस्य ' द्रव्यस्य सम्बन्धि " हवि " देवा न गृह्णन्ति तदशितमपि सदनशितवद् भवति । तथा चे पयोर्दर्शितदोषद्वयाभावमाह–स यदिति । अशनादेव न पितृदेवत्यत्वम्, अनश्यमानस्य देवायोग्यत्वादेव न देवानामतिक्रम ॥ ९ ॥

अथ किं तादृक् प्राशितव्यम् ? इति तदाह–स वा इति । आरण्यग्रहणं प्रकृतदर्शपूर्णमासहविर्व्यतिरिक्तोपल-क्षणम् । ' वृक्ष्य ' वृक्षोद्भव फलम् । भुक्तोपलक्षणत्वे मुनिविशेषव्यवहार प्रमाणयति–तदु हेति । वृषा नाम कश्चित्, तस्य पुत्रो ' वार्ष्णः ' तस्य नाम ' बर्कुः ' इति । मुनेर्मतमपवदति–तदु तथेति । तत्र हेतु – व्रीहियवयोरिति । ' शमीधान्य ' तिलमाषादि । उपचिनोतीति ' उपचम् ' । अन्येनापि माषपिष्टेन मिश्रित

१–अस्यैव विशेषस्य वर्णितः (का॰ ११ अ॰ १ प्र ३ ब्रा॰ ७) इत्यत्र प्रतिपादिता ।

(स्तु) स ऽआहवनीयागारे वैताᳬं रात्रिᳬं शयीत । गार्हपत्यागारे वा देवान्वा ऽएष ऽउपावर्त्तते यो व्रतमुपैति स यानेवोपावर्त्तते तेषामेवैतन्मध्ये शेतेऽधः शयीताधस्तादिव हि श्रेयस ऽउपचारः ॥ ११ ॥

स वै प्रातरपऽएव । प्रथमेन कर्मणाभिपद्यतेऽपः प्रणयति यज्ञो वा ऽआपो यज्ञमेवैतत्प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञमेवैतद्वितनोति ॥१२॥

स आहवनीयागारे वैतां रात्रिं शयीत, गार्हपत्यागारे वा । देवान् वा एष उपावर्तते-यो व्रतमुपैति । स यानेवोपावर्तते-तेषामेवैतन्मध्ये शेते । अधः शयीत । अधस्तादिव हि श्रेयस उपचारः ॥ ११ ॥

अपां प्रणयनम् ।

स वै प्रातरप एव प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते । अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः-यज्ञमेवैतत् प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते । ताः प्रणयति-यज्ञमेवैतद् वितनोति ॥ १२ ॥

व्रीहिनिष्ट त्रिचतुरान् यामानपि स्थापितम् ' उपचित ' बहु भवति इति प्रसिद्ध तदाह-व्रीहियवाविति । अतो माषोपयोगे व्रीहियवावेव मत उपयुक्तौ स्याताम्, अतस्तथा न कुर्यात् । अतो युक्तमारम्यमेवाश्नीयादिति । तदेव व्यवस्थितं सद्भदानम् ॥ १० ॥

स आहवनीयेति । तां रात्रिमाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शयीत । तत्रैव शयने हेतुः-देवान् वा इति । ' उपावर्तते ' समीपे शेते । ' अधः शयीत ' । न पुनः खट्वाद्युपरि । यत उपरि स्थितं श्रेयांसमध एव स्थिता उपचरन्ति ॥ ११ ॥

अथ प्रभातेऽध्वर्योः कर्तव्यमाह-स वा इति । ' सः ' प्रसिद्धोऽध्वर्युः प्रथमेन कर्मणाऽप एवाभिमुख्येन प्राप्नोति । किं तत्प्रथम कर्म ? तदाह-अपः प्रणयतीति । एतच्चापां प्रणयनम् " अयं संयौति " इति वक्ष्यमाणसंयवनार्थम् । अतः संयवनात् प्राक् प्रणीतानां नाशे पुन. प्रणयनं कार्यम्, कृते तु संयवने तन्नाशेऽपि प्रयोजनस्य जातत्वान्न पुनः प्रणेतव्यम् । ननु अन्तर्वेदि प्रणीता निनयेति-इत्युपरितननिनयनार्थं पुनः कस्मान्न प्रणयनमिति चेत्, न, संयवनप्रसक्तौ तासामेवापां प्रतिपत्तिमात्रम्, अतो न तदर्थं प्रणयनस्य प्रयोजकम् । न हि चात्वाले प्राशनं कृष्णविषाणा प्रयुङ्क्ते । अथोभय साधयतः प्रणयनस्य कथं संयवनमेव प्रयोजनम्, न तु अन्तर्वेदि निनयनमिति चेत् (न ।) " पूर्णपात्रं निनयति " इति द्वितीयपाऽपां संस्कारकर्मत्वप्रतीतेनिनयनस्योपयुक्तसंस्कारतया प्राशनवत् प्रतिपत्तित्वात् । सयवने तु समानप्रकरणे शाखान्तरे " प्रणीताभिः

१-" इक्षारव्योषधीनाममोषाद्या " (श्रौ. सू- २. १४.) । २-" आहवनीयशय्यादाप्यथो गार्हपत्यस्य वा " (श्रौ. सू २. १५.) । ३-' उपस्थितं श्रेयांसः अध उपस्थिता ' इति पा. । ४-इहैवाग्रे २. २. ३. द्रष्टव्यम् । ५-कर्केसिद्धान्तस्तु-प्रणीताः सर्वार्था एव न संयवनार्थाः । तदर्थत्वं च " तत्र केचित्प्रणीताभिः संयौतीति वाक्यस्तासामप्यांसंयवनार्थतामाहुः । द्रव्यमक्तेत्वेः परार्थत्वात्तत्र चाविशेषात्सर्वार्थत्वात्तदुक्तवादोऽयमित्यपरे । किंचाग्नीषोमीयप्रतिषेधानुपपत्ते. । संयवनार्थत्वे हि तदभावादेव प्रणीता न स्युरर्थः प्रतिषेध इति । निरूढे च प्रतिप्रसवानुपपत्तेः । तत्रापि हि नैव संयवनमस्ति । सर्वार्थत्वे पुनः प्रतिषेधप्रतिप्रसवावुपपद्येते । सूत्रकारस्यानाम प्रणीतानुपपदिति । तस्मात्सर्वार्थाः " इत्ये । (का. श्रौ. अ. २-५) । ६-अत्रैव ब्राह्मणे (१ । २ । ३) । (का. श्रौ. सू.) " चषणस्य चत्वालुपनिनयत्यन्तर्वेदि वा-वपसर्जनोऽजयत्यन्यः " इति (२ । ५ । ११ । १२) । ७-अत्रैवाग्रे ५ । ३ । १ द्रष्टव्यम् ।

स प्रणयति । कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्तीत्येताभिरनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिरनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापति-र्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद् यज्ञं युनक्ति ॥ १३ ॥

यद्वेवापः प्रणयति । (त्य) अद्भिर्वा ऽइदꣳ सर्वमाप्तन्तत्प्रथममेवैतत्कर्मणा सर्वमाप्नोति ॥ १४ ॥

स प्रणयति-" कस्त्वा युनक्ति, [redacted] त्वा युनक्ति, कस्मै त्वा युनक्ति, तस्मै त्वा युनक्ति " (१ अ ६ मं) इति-एताभिरनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिः । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः-तत्प्रजापतिमेवैतद् यज्ञं युनक्ति ॥ १३ ॥

यद्वेवापः प्रणयति । अद्भिर्वा [redacted] सर्वमाप्तम् । तत्प्रथममेवैतत्कर्मणा सर्वमाप्नोति ॥ १४ ॥

(हवींषि) स्तौति " (आप श्रौ. सू १. १४ २) इति तृतीययाऽपां सवन प्रति गुणत्वप्रतीते । अत सवनार्थमेव प्रणयनम् । उक्त प्रणयन प्रशंसति-यज्ञो वा इति । अपां यज्ञसाधनतया यज्ञरूपत्वादखिल-त्वात्मकस्य प्रणयनस्य यज्ञविस्तारत्वात् प्राशस्त्यम् ॥ १२ ॥

उक्त प्रणयनमनूद्य कस्त्वेति व्याहृतिचतुष्टयात्मक मन्त्र विधत्ते-स प्रणयतीति । हे प्रणीतोदक ! को नाम त्वा यज्ञेन ' युनक्ति ' योक्तु समर्थ ? य समर्थ " स " युनक्ति । " कस्मै " त्वा प्रयोजनाय युनक्ति ? यस्मै युनक्ति, तस्मै युनक्ति । योजने कर्ता प्रयोजन च दुर्ज्ञातमित्यर्थ । व्याह्रियन्त इति व्याहृतयो मन्त्रा, दुर्ज्ञानत्वाभिधानादनिश्चित्य वचनाच्च ' अनिरुक्ता ' । व्याहृतिविशेषणस्यानिरुक्तत्वस्य प्रयोजनमाह-अनिरुक्तो वा इति । अनिर्ज्ञातो हि पदार्थ क इति पर्यनुयुज्यते । अतोऽसावनिरुक्त प्रजापतिश्च ' क ' इत्युच्यते । " को ह वै नाम प्रजापति " (तै. ब्रा २. २. १०) इति श्रुति । अत श्रुतिसाम्यात् प्रजापतेरनिरुक्तत्वम् । अथवा वाचकमन्त्रोच्चारणमन्तरेण मनसैव प्रजापतेर्होमादपि प्रजापतिरनिरुक्त । " यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्य [redacted] मनसा जुहोति, मन इव हि प्रजापति " (तै स. ६. ६. १०. २) इति श्रुते । अस्त्वनिरुक्त प्रजापति , प्रस्तुते किमायातमित्यत आह-प्रजापतिर्यज्ञ इति । " प्रजापतिर्यज्ञमसृजत " (तै. ब्रा. १. ७ २. ४.) इति यज्ञसृष्टत्वश्रुते कार्यस्य कारणादभेदात् । तथा " एष वै सप्तदश प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त " (तै. स. १. ६ ११ १) इति सप्तदशसमुदायात्मकस्य प्रजापते सकलयज्ञानुगमश्रुते । अनुगन्तुश्च सामान्यादेर्लोके न पृथग् अनुगन्तव्य । व्यक्त्याद्यभिमानदर्शनात् । यस्मात् प्रजापतिर्यज्ञ, अतोऽनिरुक्ताभि-र्व्याहृतिभि प्रणयनादनिरुक्तप्राजापत्यात्मकतया निरुक्त यज्ञमेव 'युनक्ति' प्रारभत इत्यर्थ ॥ १३ ॥

प्रशब्दोपात्तप्रकर्षसूचितप्राशस्त्यद्वारा प्रणयन प्रशंसन्नाविति-यज्ञो वा इति । तत्र नयतिपदोपात्तप्रापणात्मक-विस्तारद्वारा इति ' अथाप '-इत्यस्यान्वयार्थपर्यालोचनयापि द्विधा स्तौति-यद्वेवेति । अनियोग एवकार । न नियोगेन प्रायुक्तरीत्या स्तुति , किं त्वेवमप्यस्तीत्यर्थ । आप्नुवन्ति सकल जगदित्याप । ताद्दशानपां प्रणयनात् प्रथममेव सर्वमाप्त स्यादित्यपि प्रशस्त तत्प्रणयनमित्यर्थ ॥ १४ ॥

१-" अनिरुक्त वा वराह " इति, " अनिरुक्त हि मनोऽनिरुक्त वागव्यत्वात् " इति मैत्रे (३ । २ । ५ । १०-२ । ४ । ४ । ५) । २-(ऐ. ब्रा. ७ । ४ । १) । ३-इद पदं क्वचिन्नास्ति ।

यद्वेवास्यात्र । होता वाध्वर्युर्वा ब्रह्मा वाग्नीध्रो वा स्वयं वा यजमानो नाभ्यापयति तद्वेवास्यैतेन सर्वमाप्तम्भवति ॥ १५ ॥

यद्वेवापः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन यजमानाँस्तानसुररक्षसानि ररक्षुर्न यक्ष्यध्व ऽइति तद्यदरक्षँस्तस्माद्रक्षाᳬंसि ॥ १६ ॥

ततो देवा ऽएतं वज्रन्ददृशुः । (यं) यदपो वज्रो वा ऽआपो वज्रो हि वा ऽआपस्तस्माद् येनैता यन्ति निम्नङ्कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति तत्त ऽएतं वज्रमुदयच्छँस्तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञमतन्वत तथो ऽएवैष ऽएतं वज्रमुद्यच्छन्ति तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञन्तनुते तस्मादपः प्रणयति ॥ १७

यद्वेवास्यात्र होता वा अध्वर्युर्वा ब्रह्मा वा अग्नीध्रो वा स्वयं वा यजमानो नाभ्यापयति–तद्वेवास्यै-तेन सर्वमाप्तं भवति ॥ १५ ॥

यद्वेवापः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन यजमानांस्तानसुररक्षसानि ररक्षुः–' न यक्ष्यध्व ' इति । तद् यदरक्षन् तस्माद्रक्षांसि ॥ १६ ॥

ततो देवा एतं वज्रं ददृशुः–यदपः । वज्रो वा आपः । वज्रो हि वा आपस्तस्माद् येनैता यन्ति, निम्नं कुर्वन्ति; यत्रोपतिष्ठन्ते, निर्दहन्ति । तत एतं वज्रमुदयच्छन् । तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञमतन्वत । तथो एवैष एतं वज्रमुद्यच्छन्ति । तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञं तनुते । तस्मा-दपः प्रणयति ॥ १७ ॥

अथवाऽत्र कर्मणो यदङ्गं प्रमादेनाननुष्ठितं प्रमादाज्ञ प्रापयति, तदेतद्गुरुकापमनप्रोक्षणादिना परिहृतं भवति, कर्मोऽन्यूनं इति तात्पर्यमत्र ज्ञातव्यम् ॥ १५ ॥

न केवलं पवित्रोत्पवनादिना, उदकप्रणयनेनापि प्राशस्त्यं वक्तुमारभते–देवान् हेति । असुराश्च रक्षांसि च ' असुररक्षसानि ' । " अचतुरविचतुरसुचतुर..." (पा. सू. ५. ४. ७७.) इत्यत्राजन्तत्वात् समासान्तः । ' न यक्ष्यध्व इति ' यज्ञं न कर्तव्यं यूयमिति वदन्तो ' ररक्षुः ' प्रतिबन्धं चक्रुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

ततो देवा इति । ततः प्रतिबन्धात् देवाः ' एतम् ' अप्सरूपं वज्रं ददृशुः । अथापरम् ' ता एता आपो वज्री भूत्वा ' (तै. ब्रा. १. ७. १. ६. ७.) इत्यादिश्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तदाह–वज्रो वा इति । न केवलं प्रसिद्धि-बलादभिधानम्, उपपत्तिबलाच्चेत्याह–वज्रो हीति । उपपत्तेः प्रसिद्धिं वेदशब्द आह । तां प्रसिद्धिमुपपादयितुं दर्श-यति–तस्मादिति । यस्मादापो वज्राः, तस्मादेता आपः ' येन ' पथा गच्छन्ति, तं पन्थानं ' निम्नं ' गर्तं कुर्वन्ति । यत्र वा ' यत्र ' तृणगुल्मादावुपतिष्ठन्ते, तत् ' निर्दहन्ति ' निःसारं कुर्वन्ति । ते देवाः ' एतम् ' उदकलक्षणं वज्रम् ' उदयच्छन् ' उत्कर्षेण प्रणयनात्मकमुद्यमनं तस्य कृतवन्त इत्यर्थः । ' तस्य ' वज्रस्य संब-न्धिनि ' अभये ' तेन वज्रेण परिहृतभये ' अनाष्ट्रे ' नाशयन्तीति नाष्ट्राण्यसुररक्षसानि–तद्रहिते ' निवाते ' तत्प्र-स्पृष्टेन वातेनापि रहिते, स्थाने । यथा देवाः कृतवन्तः, तथैवैतामपर्युः ॥ १७ ॥

१–प्रविषदन्धृतीति पाठः । २–"अपां फेनेन नमुचेः शिर उदवर्तयः ।" (ऋ.सं. ८. अ. ११-७१) (श.ब्रा.८।१७।१३)।

ता ऽउत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्यꣳसादयति योषा वा ऽआपो वृषाग्निर्गृहा वै गार्हपत्यस्तद् गृहेष्वेवैतन्मिथुनम्प्रजननं क्रियते वज्रं वा ऽएष ऽउद्यच्छति योऽपः प्रणयति यो वा ऽअप्रतिष्ठितो वज्रमुद्यच्छति नैनꣳ शक्नोत्युद्यन्तुꣳ स उꣳ हैनꣳ शृणाति ॥ १८ ॥

स यद्गार्हपत्ये सादयति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद्गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायाम्प्रतितिष्ठति तथो हैनमेष वज्रो न हिनस्ति तस्माद्गार्हपत्ये सादयति ॥ १९ ॥

गृहेष्वेवैतन्मिथुनं प्रजननं क्रियते । वज्रं वा एष उद्यच्छति—योऽपः प्रणयति । यो वा अप्रतिष्ठितो वज्रमुद्यच्छति—नैनं शक्नोत्युद्यन्तुम्, स हैनं शृणाति ॥ १८ ॥

स यद् गार्हपत्ये सादयति । गृहा वै गार्हपत्यः, गृहा वै प्रतिष्ठा, तद् गृहेष्वेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । तथो हैनमेष वज्रो न हिनस्ति । तस्माद् गार्हपत्ये सादयति ॥ १९ ॥

ता उत्तरेणाहवनीयं प्रणयति । योषा वा आपः, वृषाग्निः—मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते एवमिव हि मिथुनं क्लृप्तम्—उत्तरतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते ॥ २० ॥

प्रणयनप्रकारमाह—ता उत्सिच्येति । पात्रादिपात्रस्योपरि सिक्त्वा पूरयित्वा । स पुनरनेन पात्रेण [illegible] । गार्हपत्यस्योत्तरभागे स्थापयेत् । आपस्तम्बेन तु स्थापितस्यापां सम्यक् प्रणयनमाह, इह ब्राह्मणे प्रणीतस्य स्थापनम् । अतस्तथैवोक्तं कात्यायनेन—"गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधाय" (श्रौ सू. २, ३, १.) इति ॥ अथास्य प्राक् गार्हपत्यस्थानाभावात् किं गार्हपत्यस्योत्तरदेशे स्थापनेनेत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनकथनेन स्तौति—योषा वा आप इति । आप्‌शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् । वृषेति । अग्निशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् । "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः" (पा. सू. ४. ४. ९०.) इत्यग्निविशेषो गार्हपत्यः । तदाधारत्वाद् इह लक्षणया गार्हपत्यं लभ्यते । अत एव तस्य गृहत्वमुक्तम्—गृहा वै गार्हपत्य—इति । उदपात्रस्थापनप्रयोजनान्तरेण स्तौति—वज्रं वा इति । अप्रतिष्ठित अस्थिरः । नैनमिति । एनमुद्यन्तुम्, अनुपश्चात् 'संशृणाति' हिनस्ति । "शॄ हिंसायाम्" (क्र्या. प. २१) "ऋदृशोऽङि गुणः" (पा. सू. ७, ४, ८०.) अतो हिंसापरिहाराय स्थैर्यमनया स्थापनेन ॥ १८ ॥

उक्तस्तु प्रतिष्ठामुक्त्वा उदपात्रस्यापि प्रतिष्ठामाह—स यदिति । गृहा वै प्रतिष्ठेति । कोशे स्थापितस्येव वातादिसम्पर्कविरहात् तेषामपां स्थानविनाशो वज्रस्य प्रतिष्ठा । तत्स्थीभूतः स वज्रः स्वप्रयोक्तुरभिमतफलनिष्पादनात् तदिष्टं स्वामिनो हिंसामपि न करोतीत्याह—तथो हेति । गार्हपत्यसन्निहिते तदुपरभागे । 'मठे गावः सुप्ताः' इतिवदौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी ॥ १९ ॥

सादितानामपां प्रणयनमाह—ता उत्तरेणेति । आहवनीयस्य सन्निहितोत्तरभागे 'प्रणयति' नीत्वा

१—(आप श्रौ. १।१।१४) । २—एतत् पदमत्र प्रमादात् संयुक्तमेवेत्यर्थः, ... (२८) पृष्ठे तृतीया टिप्पणी द्रष्टव्या । ३—अष्टै पूर्व (१।१।१।८) । ४ (पा. सू. ३।४।२४) । ("...." इति सि. कौ. ।

ता नान्तरेण सञ्चरेयुः । (नेत्) नेन्मिथुनं चर्य्यमाणमन्तरेण सञ्चरानिति ता नातिहृत्य सादयेन्नो ऽअनाप्ताः सादयेत्स यदतिहृत्य सादयेदस्ति वा ऽअग्नेश्चापां च विभ्रातृव्यमिव स यथेव ह तदग्नेर्भवति यत्रास्यापऽउपस्पृशन्त्यग्नौ हापि भ्रातृव्यं वर्द्धयेद्यदतिहृत्य सादयेद्यद्युऽअनाप्ताः सादयेन्नो हाभिस्तङ्काममभ्यापयेद्यस्मै कामाय प्रणीयन्ते तस्मादसम्प्रत्येवोत्तरेणाहवनीयम्प्रणयति ॥ २१ ॥

ता नान्तरेण संचरेयुः—नेन्मिथुनं चर्यमाणमन्तरेण संचरानिति । ता नातिहृत्य सादयेत्, नो अनाप्ताः सादयेत् । स यदतिहृत्य सादयेत्—अस्ति वा अग्नेश्चापां च विभ्रातृव्यमिव । स यथेव ह तदग्नेर्भवति यत्रास्याप उपस्पृशन्ति, अग्नौ हापि भ्रातृव्यं वर्द्धयेत्—यदतिहृत्य सादयेत् । यद्यु अनाप्ताः सादयेत्—नो हाऽभिस्तं काममभ्यापयेद्—यस्मै कामाय प्रणीयन्ते । तस्मादु संप्रत्येवोत्तरेणाहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥

सादयेति । "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः" (पा. सू. ५. ३. ३५)—इत्यनेन 'एनप्' । "एनपा द्वितीया" (पा. सू. २. ३. ३१)—इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अन्तरेणैव मिथुनतामुत्पादयति—एवमिव हि मिथुनं क्लृप्तमिति ॥ २० ॥

ता नान्तरेणेति । अन्तरेणेति मध्यदेशमिति लभ्यते । तासामपामग्नेश्च मध्ये न संचरेयुरित्यर्थः । तत्र कारणमाह—नेदिति । नेदिति परिभये । "अथापि नेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभये" (१. १. ६) इति हि निरुक्तम् । संचारे हि क्रियमाणे मिथुनमन्तरेण परस्परं संगतयोः अग्न्युदकयोर्मध्ये संचारान्मिथुनविच्छेदलक्षणा भीतिः । 'संचरान्' संचरेयुरिति । हेतुहेतुमद्भावलक्षणे लिङर्थे 'लेट्' । लेटोऽडाटौ, "इतश्च लोपः" (पा. सू. ३. ४. ९७) इतीकारलोपे संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावः ॥ साक्षादुत्तरतो ह्याहवनीयप्रणयनं विवक्षितमिति दर्शयितुं ततः प्राक् प्रणयनादन्यं निषेधति—ता नातिहृत्येति । 'अतिहृत्य' उत्तरभागमतीत्य प्राग्भागे । 'अनाप्ताः' उत्तरभागमप्राप्ताः, प्रणयनेऽपि नासादयेत् । तदतिहरणपक्षमनुवदति—स यदिति ॥ तत्र दोषं वक्तुमुपोद्घातमाह—अस्ति वा इति । "व्यन्सपत्ने" (पा. सू. ४. १. १४५) इति स्मृतेः 'भ्रातृव्यः' शत्रुः, तस्य भावो भ्रातृव्यं शात्रवम्, युवादित्वाद् भावेऽण् । विशिष्टं भ्रातृव्यम् । अग्नेरपां च परस्परविनाशकत्वान्महदस्ति वैरमित्यर्थः । अस्तु, किं तत इत्याह—स यथेवेति । 'तद्' अद्भिः सह महद्वैरमग्नेर्यथा 'भवति' स्वकार्यनिर्वापणलक्षणमुपद्रवं कर्तुं प्रभवति, तथा 'सः' अतिहरणकर्ता कुर्यादित्यर्थः । तथाऽकरणे का हानिः ? तत्राह—यत्रेति । 'यत्र' कर्मणि 'अस्य' प्रणयनपात्रस्य संबन्धिनीरपः 'उपस्पृशन्ति' ऋत्विग्यजमानाः । तत्रोपस्पर्शनेनाग्नौ 'भ्रातृव्यम्' शत्रुमुदकलक्षणम् 'वर्धयेत्' उत्तेजयेत् । अतिहरणस्य वैरकरणसंबन्धार्थः प्रथमोऽनुवादः, चरमस्तु भ्रातृव्यवर्द्धनसमर्थनार्थ

१—"ऋतुभ्य उत्तरेणाहवनीयं गौ समवस्रं निदधाति समन्तेदी" (२।१।२)। २—"अन्तरेण न संचरेयुः" (का. श्रौ. सू. ?।२।४)। ३—(पा. सू. ३।३।१५६)। ४—(पा. सू. ३।४।७०)। ५—(पा. सू. ८।२।२३)। ६—(पा. सू. ४।१।१)। ७—"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्" इति (पा. सू. ५।१।१३०)।

(त्यु) अथ तृणैः परिस्तृणाति । द्वन्द्वम्पात्राण्युदाहरति शूर्पञ्चाग्निहोत्रहवणीञ्च स्फ्यञ्च कपालानि च शम्याञ्च कृष्णाजिनञ्चोलूखलमुसले दृषदुपले तद्दश दशाक्षरा वै विराड्विराड् वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयत्यथ यद्द्वन्द्वं द्वन्द्वं वै वीर्य्यं यदा वै द्वौ सᳫंरभेते ऽअथ तद्वीर्य्यम्भवति द्वन्द्वं वै मिथुनम्प्रजननम्मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २२ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पात्रासादनम् ।

अथ तृणैः परिस्तृणाति । द्वन्द्व पात्राण्युदाहरति–शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं च । स्फ्यं च कपालानि च । शम्या च कृष्णाजिन च । उलूखलमुसले । दृषदुपले । तद्दश । दशाक्षरा वै विराट् । विराड् वै यज्ञः । तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभि संपादयति । अथ यद् द्वन्द्वम् । द्वन्द्वं वै वीर्यम् । यदा वै द्वौ संरभेते–अथ तद्वीर्यं भवति । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननम् । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २२ ॥

इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ अतिहरणपक्षे दोष उक्तः । अनतिपक्षे दोषमाह–यद्यु इति । स्वसमयेऽप्राप्तत्वात् तासामपां कामप्रापकत्व दूरापास्तमित्यर्थः । इत्थ तमुपोद्घातमुक्त्वोपोद्घातिकमाह–तस्मादिति । 'समन्त्येव' सम्यगुत्तरभाग एव, न पुरतो न पश्चात् । अत उक्तं कात्यायनेन–"उत्तरेणाहवनीयं सप्रणीतं निदधाति" (श्रौ सू. २ ३ ३) इति ॥ २१ ॥

प्रणीताप्रणयनानन्तर परिस्तरण पात्रासादन चाह–अथ तृणैरित्यादि । 'द्वन्द्व' द्वे द्वे । "द्वन्द्व रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु" (पा. सू. ८. १. १५) इति निपातितम् । पात्रमद यज्ञनिर्वर्तकानां स्फ्यादीनामप्युपलक्षणम् । अर्थत प्राप्ता संख्यामनूद्य प्रशसति–तद्दशेति । तस्मिन् प्रयोग एव परिगणने कृते दश सपद्यन्ते । विराट्छन्दसोऽक्षरेषु दशत्वमस्ति । प्रथमश्च यज्ञो ज्योतिष्टोम । "एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः" (तै. स. ७. ४. १०. ११) इति श्रुते । तत्र च नवसु बहिष्पवमानसंख्याका स्तोत्रिया । तास्वेकोनत्रिंशतिसंख्यया विभज्यमानासु दश लभ्यन्त इत्यस्ति तत्रापि दश सख्या । अतो दशसंख्यायोगाद् विराड्यज्ञयोरेकत्वादिह दशसंख्योपपत्त्या विराडात्मको यज्ञ एव साकल्येन संपादितो भवति । एवं दशत्वं स्तुत्वा द्वित्वं प्रयोगमनूद्य स्तौति–अथ यदिति । 'संरभेते' 'रभ राभस्ये' (भ्वा. आ. ९९९) राभस्य कार्योपक्रम, किमपि कार्यं कर्तुमुपक्रमेते ॥ २२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

१–"तृणञ्च स्तु ये दर्भाः एकस्या स्तुतानु ये । ते बर्हिस्तस्य दर्भा इतिमात्मापिकाव ये" इति कर्काये यथार्थे ।
२–अपत्ययमिति कनिलष्ट । ३–(ऐ. ब्रा ३।४।५)(ताण्ड्य ब्रा १६।१)।

अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

अथ शूर्पश्चाग्निहोत्रहवणीञ्चादत्ते । कर्म्मणे वां वेषाय वामिति यज्ञो वै कर्म यज्ञाय हि तस्मादाह कर्मणे वामिति वेषाय वामिति वेवेष्टीव हि यज्ञम् ॥ १ ॥

(मु) अथ वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञोऽविक्षुब्धो यज्ञं तनवाऽइत्यथ प्रतपति प्रत्युष्टꣳरक्षः प्रत्युष्टाऽअरातयो निष्टप्तꣳरक्षो निष्टप्ताऽअरातयऽइति वा ॥ २ ॥

अथ शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते–" कर्म्मणे वां वेषाय वाम् " (१ अ. ६ मं.) इति । यज्ञो वै कर्म्म, यज्ञाय हि । तस्मादाह–कर्मणे वामिति, वेषाय वामिति; वेवेष्टीव हि यज्ञम् ॥ १ ॥

अथ वाचं यच्छति । वाग् वै यज्ञः । अविक्षुब्धो यज्ञं तनवा इति । अथ प्रतपति " प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तꣳरक्षो निष्टप्ता अरातयः " (१ अ. ७ मं.) इति वा ॥२॥

पात्रासादनानन्तरं कर्तव्यमाह–अथ शूर्पमिति । एतदादानं हविर्निर्वापार्थम् । वामिति मन्त्रगतद्विवचनलिङ्गादुभे सहादीयेते । अत एव सूत्रे–"शूर्पाग्निहोत्रहवण्यावादाय" (श्रौ. सू. २. ३. १०.) इति । इतरेतरयोगद्वन्द्वः । यज्ञो वा इत्यादि । यज्ञाय हि तदादानम्; अतः कर्मशब्दः कर्ममात्रपरोऽपि तद्विशेषं यज्ञमेव ब्रूते । इज्यतेऽनेनेति ' यज्ञः ' हविः, तदिह निर्वापकाले व्रीहिरूपम् । तदग्निहोत्रहवण्या शूर्पे निर्वपन् वेवेष्टीव ' परिवेषणं करोतीव, यथान्नं दर्व्या भोजनपात्रे । अतो वेषाय वामित्युक्तम् । वेवेष्टीत्यत्र पररूपोपसर्गौ लुप्तो निर्दिष्टः । " विष्लृ व्याप्तौ " (जु. उ. १३) " निजां त्रयाणां गुणः श्लौ " (पा. सू. ७. ४. ७५.) इत्यभ्यासस्य गुणः । अथ शूर्पमित्यथशब्दात्पूर्वपदार्थपौर्वापर्यलक्षणं क्रममाहुः । अतस्तद्विशिष्टाः पदार्था विधीयन्ते । ननु नैष वेदनुष्ठेयलक्षणः क्रमः, स च सर्वेषु पदार्थेष्वेक एव, नैकैकपदार्थगः इति तद्विशेषणतया तद्विधिभिः कथं विधातुं शक्यते ? तर्हि सङ्घातविशेषणतया तद्विधानेनैव विधीयतामिति चेन्, न, सङ्घातस्याविधेयत्वात्, तस्य चैकत्वेन नियमेनानेकपदार्थाश्रितस्य क्रमस्यासम्भवात् । नैष दोषः । यथा संयोगादय एकैकवस्तुन्यपर्यवसिता अपि वस्त्वन्तरमपेक्ष्यैकत्रापि पर्यवस्यन्तस्तद्विशेषणतया तद्विधिभिर्विधीयन्ते, तद्वत् क्रमोऽपि किं न विधीयते ? न च शब्देनानभिधानादविधानमिति मन्तव्यम् । प्राकृतोपकारवदनभिहितस्यापि पौर्वापर्यलक्षणक्रमस्यार्थाद्बुद्धावुपस्थितस्य विधिसम्भवात् । न चावश्यं पौर्वापर्यलक्षण एव क्रमः; अस्ति ह्यसावानुपूर्व्यलक्षणोऽपि । तथा च यथा–अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति ' क्त्वा '–प्रत्ययेनाभिहितः पौर्वापर्यलक्षणः क्रम एवार्थविशेषणतया विधीयते, एवमत्र अथशब्देनाभिहितो विधीयत इति किमनुपपन्नम् ? तदुक्तं जैमिनिना–"श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् " (मी. सू. ५. १. १.) इति ॥ १ ॥

वाग्वै यज्ञ इति । यच्छति–पदसंनिधानान्नियम्यमानेह वाग विवक्षिता, तस्याश्च यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञसाध-

---

१–" कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यावादाय वाचं यच्छति " (श्रौ. सू. २. ५५) । २–' निर्वपति ' इति पाठान्तरम् । ३–' एकैकत्र वस्तुनि ' इति अ. । ' एकैकवर्तिना अपि वस्त्वन्तरमपेक्ष्यैकत्राप्यवतिष्ठन्तः ' इति पाठान्तरम् । ४–द्वैधोपदिष्टदीक्षाप्रकरणे समाम्नातं (श्रौ. १२ प्र. १) ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्तै) तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्बिभयांचक्रुस्तद्य-
ज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यतोऽपहन्ति ॥ ३ ॥

(न्त्य) अथ प्रैति । (त्यु) उर्वन्तरिक्षमन्वेमीत्यन्तरिक्षं वाऽ अनु रक्षश्च-
रत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्त-
रिक्षमनुचरति तद्ब्रह्मणैवैतदन्तरिक्षमभयमनाष्ट्रं कुरुते ॥ ४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुः । तद्यज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यतोऽपहन्ति ॥ ३ ॥

अथ प्रैति–"उर्वन्तरिक्षमन्वेमि" (१ अ० ७ मं०) इति । अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति । तद्-ब्रह्मणैवैतदन्तरिक्षमभयमनाष्ट्रं कुरुते ॥ ४ ॥

नतामुपपादयति–अविक्षुब्ध इति । वाङ्नियम [illegible] चित्तविक्षोभहेतोर्बाल्यमहास्यस्याभावादैकाग्र्ये तत्प्रविकल्पे यज्ञो भव सम्पद्यते । क्षुभेरद्वाचोपदेशान्तेऽप्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः । "क्षुब्धस्वान्त–" (पा ७. २. १८) इति ज्ञापकात् । स्तंभाग्निहोत्रहवणी च प्रगृह्णाति–अथ प्रतपतीति । शूर्पमग्निहोत्रहवणी चेत्य- मुभयमिन्यर्थं । निष्टप्ता अरातय इति वेति । श्रीह्यनुष्ठानपक्षे यववाक्यस्य–प्रामाण्यत्यागः, अप्रामाण्यस्वीकारः, पुनर्यवानुष्ठाने स्वीकृताप्रामाण्यस्य त्यागः, त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति चत्वारो दोषाः । एवं श्रीहिवाक्येऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा यद्यपि, तथापि गत्यभावाद्विकल्प इत्युक्तं महाचार्यैः—

> "एवमेषोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ।
> विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते" (मी. म १२ अ ३ पा) इति ।

इह पुनर्वाशब्देनाप्यन्यतरस्यानुक्तेन मन्त्रद्वयपाक्षिकत्वस्य श्रुत्यैवाभिधानान्नैकोऽपि दोषः । एतदर्थमेव च "एकार्थास्तु विकल्पेरन्" (मी. सू. १२ ३. १०.) इति व्रीहियववदेव न्यायप्राप्तस्यापि विकल्पस्य, वेति स्वशब्देनोपादानम् ॥ २ ॥

मन्त्रकरणकतापि साम्यस्य निरस्तस्योपयोगसिद्धये निरस्तनिमित्तां प्रसक्तिमाह–देवा ह वा इति । "असुर रक्षसेभ्य–" इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तेषाम् 'आसङ्गात्' संसर्गाद्भीताः । बिभेतेर्लिटि "भीह्रीभृहुवाम्" (पा. सू. ३. १. ३९) इत्याम्प्रत्ययः, श्लुवद्भावश्च । नाशयन्तीति 'नाष्ट्राः' आसुर्यः प्रजाः, ताश्च रक्षांसि च 'तत्' अतो 'यज्ञमुखात्' यज्ञारम्भादपहन्ति । 'एतत्' इति क्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रैतीति । शूर्पग्रहणानन्तरमुर्विति मन्त्रेण हविर्निर्वापार्थं शकटसमीपं 'प्रैति' प्रगच्छेत् । मन्त्रयो- जनमाह–अन्तरिक्षं वेति । यथा वृक्षो मूले पृथिवीमनुप्रविष्टस्तिष्ठत्येव, न च गच्छति, यथा व्याघ्रादिरपि पादाभ्यां बद्ध्वा ध्रियमाणः, नैव पुरुषो मूलवान्, नाप्युभयतः केनचित् सम्बन्धिना प्रतिबद्धः, किन्तु

१–"अपयतामुपसत्तिनिष्ठम्" (च अ ५५) (व मा. ८ । ४ । १६) । २–अतोऽस्मे क्षुभ्नोति विपाठोऽयम् इति क्वचित् पुस्तकेऽधिकमुपलभ्यते । ३–"प्रतस्य प्रभुत्व निरस्तस्येति का" (वा सू २ ५६) । ४–वाद्यत्वस्तु–" मन्त्रार्थो हविष्पात्रिकत्वादेकार्थो विकल्पः स्यात्" इति (श्री सू १४।१२९) सूत्रांशेन विकल्पः । ५ "मन्त्रस्तुर्भवत्यतिक्रमितीति भवत्य पव्यायस्तिकसमर्पः" (भो. सू २. ५७)।

स वाऽ अनस एव गृहीयात् । (ङ) अनो ह वाऽ अग्रे पुर्येव वाऽ इदं पुच्छाल स यदेवाग्रे तत्करवाणीति तस्मादनस एव गृहीयात् ॥ ५ ॥ (ङ्घ) भूमा वाऽअनः ।(नो) भूमा हि वाऽ अनस्तस्माद्यदा वहु भवत्यनो-वाह्यमभूदित्याहुस्तद्भूमानमेवैतदुपैति तस्मादनस एव गृहीयात् ॥ ६ ॥ (च)यज्ञो वाऽ अनः । (नो) यज्ञो हि वाऽ अनस्तस्मादनस एव यजूंषि यन्ति न कौष्ठस्य न कुम्भ्यै भस्त्रायै ह स्मर्षयो गृहन्ति तद्र्पीन्प्रति भस्त्रायै यजूंष्यासुस्तान्येतर्हि प्राकृतानि यद्यायज्ञं निर्मिमीऽइति तस्मादनस एव गृहीयात् ॥ ७ ॥

स वा अनस एव गृह्णीयात् । अनो ह वा अग्रे, पश्चेव वा इदम्-पश्चालः स यदेवाग्रे तत् करवाणीति । तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

भूमा वा अनः । भूमा हि वा अनस्तस्माद्-यदा बहु भवति, अनोवाह्यमभूदित्याहुः । तद् भूमानमेवैतदुपैति । तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

यज्ञो वा अनः । यज्ञो हि वा अनस्तस्माद्-अनस एव यजूंषि सन्ति । न कौष्ठस्य न कुम्भ्यै ।

'परिच्छिन्नः' प्रतिबन्धकासंवृत्तः सन् अन्तरिक्षे विश्रब्धं चरति । तथैव निर्वस्यमानेहविरादानार्थं रक्षोऽसुक-विशेषणविशिष्टं सन् तं निर्वस्यन्तं पुरुषमनुकाङ्क्षेत् अतस्त्वेतत्पुरुषेण मन्यमानमन्तरिक्षमरेहो 'ब्रह्मणा' उदीर्यनेनैव मन्त्रेण 'अनाहूत्' हिंसाकररहितम् । अत एवानयं इष्टे । 'उरु' विस्तीर्णं प्रतिबन्धक-रहितकगत्रूर्ध्वद्यविरहादिति हि मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अनस एव सकाशाद् ग्रहणे कारणमाह-अनो ह वा इति ।° अन एव हि प्रथमं धान्यस्याधिकरणम् । अनसः सकाशादानीयमानं धान्यं 'पश्चेव' पश्चादेव । किं तत् ? यत् 'शाल्मन्' एतच्छाकगतं भवति ; "एवं पश्चा च च्छन्दसि" (पा. सू. ५. ३. ३३.) इति निपातितम् । शा निन्द्राच्छान्दसत्वेन इस्व विकल्पितत्वात् । यत् 'अग्रे' गृहस्थेनाग्रागतं स्थितम् । अत एव गृहिगतनाशार्थानुहृतं यदेव यज्ञसाधन करवाणीति योग्यत्वे हेतुः । तस्मादनस एव सकाशात् सोऽप्यर्थुर्गृह्णीयात् प्राकृतः ॥ ५ ॥

अथानसोऽस्यमे खलादानीयमानं भूमस्त्वेन किं न निरूप्यते ? इत्यत आह-भूमा वा इति । भूतस्य मेवासन्, ततो निरूप्यमाणं हविर्हिंसितभिक्षावंशा न गृह्णीयुः । अपि स्मर्यते हि-

" आत्मानं पीडयित्वा तु भिक्षां यः संप्रयच्छति ।

सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया न सा ग्राह्या कदाचन " इति ॥

बहोर्भावः 'भूमा' भवितरि भवोऽस्थारोऽतिद्वयार्थः । मूर्तिमूर्तं ब्रह्मस्थमेवार्यं पुनातीतिवत् । अनो बहु-तरं भूमा अत इत्यर्थः । तस्यार्थे लोकप्रसिद्धिमाह-भूमा हीति । प्रसिद्धिं लोकव्यवहारेण साधयति-'अनो-वाह्यम्' अनसा वोढ्यमहम् । तदित्यादि । तदेतदनस्थं हविस्तत्पच्छन् भूमिष्ठमेवोपैति । अतो हिंसितभिक्षा निराकृता ॥ ६ ॥

अनस एव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह-यज्ञो वा इति । यज्ञसाधनत्वादनसि साधनत्वे यज्ञत्वोपचारः ।

१-'निर्मिमा' इति पा. माध्यन्दिनपाठ । २-निर्वस्यमान इ. पा. । ३-भूते बहम् । भूतस्य बहुत्वस्येत्यर्थः ।

(८) उतो पात्र्यै गृह्णन्ति । (न्त्य) अनन्तरायमु तर्हि यजूꣳष्यपि जपेत्स्फ्यमु तर्ह्यधस्तादुपोह्य गृह्णीयाद्यतो युनजाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति ॥ ८ ॥

भस्त्रायै ह स्मर्षयो गृह्णन्ति । तदृषीन् प्रति भस्त्रायै यजूंष्यासुः । तान्येतर्हि प्राकृतानि—यज्ञायतं निर्मिमा इति । तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

उतो पात्र्यै गृह्णन्ति । अनन्तरायमु तर्हि यजूंषि जपेत् । स्फ्यमु तर्ह्यधस्तादुपोह्य गृह्णीयात्—यतो युनजाम ततो विमुञ्चामेति । यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति ॥ ८ ॥

इज्यतेऽनेनेति करणे एव वा 'नेङ्' प्रत्ययः । यै-शब्दस्तस्य विविश्रुतिसिद्ध यज्ञसाधनत्वं स्तोतु स्मा, धनि । न केवलं श्रुतिसिद्धं तस्य तत्साधनत्वम्, अपि तु प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं सिद्धमित्याह—यज्ञो हीति । अनसोऽसाधारण्ये हेत्वन्तरमाह—तस्मादिति । यस्मादनस एव ग्रहणम्, तस्माद्ग्रहणमन्त्रा, "धूरसि" (वा. स १ ८.) "अहुतमसि हविर्धानम्—" (वा. स. १. ९.) इत्यादयोऽनोऽवयवलिङ्गा दृश्यन्ते । न पुनः कोष्ठगतस्य—कुम्भीगतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी—शब्दस्याभिप्रायान्तं दर्शयति, यथा, कोशन्तीतिवत् । छन्दनिर्दिष्टा षष्ठी । मतभेदमाह—भस्त्राया इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्मिन् पक्षे भस्त्राया के मन्त्रा इत्याह—तदृषीनिति । उत्पर्थे । तदा तु तान्येव यजूंषि भस्त्राया प्रतिपादकानि स्युरित्यर्थः । अत पक्षे हे अन ! यत् त्वं 'धूरसि' त्वमुद्धृतमतुलं हविर्धानमसीति । भस्त्रापेक्षे तु हे भस्त्रे ! इत्येव विशेष । मन्त्रदार्ढ्य एव कस्मात्तान्येव ? अन्यानि चेत्, भस्त्राया के मन्त्रा इत्यत आह—तान्येतर्हीति । तैरेव यज्ञभिर्ग्रहणे यानि यजूंषि प्रकृतावनस्याम्नन्, तान्येवैन सति विकृतौ भस्त्रायामपि स्यु । तथात्वस्यापि किं फलमिति चेत्तत्राह—यज्ञादिति । यज्ञसाधनमनं आश्रित्य तत्प्रयुक्तं तत इदमुक्त्वैव यज्ञे भस्त्रादिकं 'निर्मिमे' अनुतिष्ठानि, इत्येवमनुष्ठातुरध्याय इत्यर्थः । ननु प्रकृतावेव पक्षान्तरे भस्त्रा, यथा यवः; तत् किमुच्यते प्राकृतानीति ? सत्यम् । प्राकृतमुपदिश्यमान यथा प्रथमम्, वैकृतत्वातिदेशावरम प्रतीयते, एवं स्वशब्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्त्यैव प्राकृतमुच्यते । तल्लक्षितापूर्वसाधनत्वात्तु पश्चात्प्रतीतेर्यका विकृतिवद्विकृतिः । अतो भस्त्रायामपि यववदुपदेशादेव धर्मसम्बन्धो नातिदेशात् । व्रीहीनवहन्तीति अपूर्वे व्रीहय प्रकृतिद्रव्यमवहन्तीति यथा, तथाऽनेन पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥

पात्रीणो ग्रहणे धर्मविशेषमाह—उतो पात्र्या इति । 'उतो' अपि तु यदि पात्र्यां गृह्णीयात्, तदा धूर्ग्रहणमात्रेण तदुपस्थानविरहादननुष्ठानकृतं व्यवधानमन्तरायमन्तरेण तत्प्रकाशकयजूंषि "धूरसि" "देवानामसि" इत्यादीनि जपेत् । तत्रैव धर्मान्तरमाह—स्फ्यमु तर्हीति । तस्मिन् पात्रीपक्षे तस्या अध—

१—पा सू. ३-३ ९० । २—यत्र प्रभूतं धान्यं चिरं स्थापितुं न क्षिप्यते तादृक्धान्यसङ्ग्रहपात्रविशेषः कोष्ठपदवाच्य । लोके हिन्दीभाषाया 'कोठिया' महाराष्ट्रभाषायां 'कोठा' 'कणगा' इति प्रसिद्धम् । ३—एकसंवत्सरपर्याप्तं धान्यं कीलिता कुम्भी मृन्मयीव च कृता यत्र धान्यं निधीयते तत्पात्रं कुम्भीपदवाच्यम् । लोके हिन्दीभाषायां 'माट' 'मटकी' 'माटली' महाराष्ट्रभाषायां 'खारी' 'पवपात्र' इति प्रसिद्धम् । ४—सकलसम्वत्सरनिर्वाहकपर्याप्तं धान्यं कीलिता चर्मादिनिर्मिते स्थाने निधीयते तत्स्थानं भस्त्रापदवाच्यं भवति । लोके हिन्दीभाषाया 'कुठारी' महाराष्ट्रभाषायां 'पेव' 'बण्ड' इति प्रसिद्धम् । ५—एतच्च धत्तद्वय (का श्रौ सू. २ । ३ । २८) द्रष्टव्यम् । ६—पश्चात् इति कुत्रचित्पाठ । अनुगन्तु—पात्र्या इति पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । (का सू. २ । ३ । २८) इष्टे ।

तस्य वाऽ एतस्यानसः। (सोऽग्नि) अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरथ युऽ एनद्वह-न्त्यग्निदग्धमिवैषां व्वहं भवत्यथ यज्जघनेन कस्तम्भी प्रऽउगं व्वेदिरेवास्य सा नीडऽएव हविर्द्धानम् ॥ ९ ॥

तस्य वा एतस्यानसोऽग्निरेव धूः । अग्निर्हि वै धूः । अथ य एनद् वहन्ति–अग्निदग्धमिवैषां वहं भवति । अथ यं जघनेन कस्तम्भीं, प्रउगं–वेदिरेवास्य सा । नीड एव हविर्द्धानम् ॥ ९ ॥

स्तात् स्फ्यमुपनिधाय गृह्णीयात् । यदाह कात्यायन –" पात्र्या वा स्फ्योपहितायां धूरीषारोहणानि पात्रीबिले जपति " (श्रौ. सू. २. ७१. ७२) इति । अनसो ग्रहणे स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणेऽतिशयित प्रयोजन-माह–यतो युनजामेति । योऽयं स्फ्यमाश्रित्य ' युनजाम ' यज्ञेन योग प्राप्तवाम, ततस्तस्मिन्नेव स्फ्ये ' विमुञ्चाम–'इति वियोगमपि करवाम । (इति) योगवियोगसामानाधिकरण्यसिद्धिः । स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणपक्षे अन पश्चादतिशय इत्यर्थः । अयमत्राभिप्राय–अनसो निर्वापपक्षे हि युङ्क्थाती शकटस्य धुरोर्निद-ध्यात् । पात्रीत. पुनर्निर्वापे तदाधारभूते स्फ्ये तयोर्निधान विमोकः । तदुक्तं कात्यायनेन–" धूर्तावोऽ इति धुरि निदधात्यनसि चेद्ग्रहणम् " "स्फ्ये पात्र्या चेत्" (श्रौ.सू.२.१३७.१३८) इति । तथाऽत्रा प्रणयन च स्फ्येन सहेत्युक्तमापस्तम्बेन–" स्फ्येनोपसंगृह्याभिधिन्वन् हरति " (आ. श्रौ. सू. १. १९. ८) इति । एव च स्फ्येनैव योगः, स्फ्य एव वियोगात्मको विमोकोऽपीति पात्रीतो ग्रहणे योगवियोगयोः सामानाधिकरण्यलाभो-ऽतिशय इति । अथ तयोर्वैयधिकरण्यात् सामानाधिकरण्योक्तोऽतिशय इत्याशङ्क्य लोकप्रसिद्ध्यनुसरणमतिशय इत्याह–यतो ह्येवेति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । यत्रैव योगः, तत्रैव वियोगो न्याय्यः; न हि कर्णे मुक्तः कटयां विमुच्यत इत्यर्थ. ॥ ८ ॥

अथ धुर. समन्त्रकमभिमर्शन विधास्यंस्तदुपोद्घातत्वेन देवतारूपतां तस्याः प्रतिपादयति–तस्येत्यादिना । अग्निरेव धूरिति यद्धुरोऽग्न्यात्मकत्व प्रतिज्ञातम्, तस्योपपादनम्–अग्निर्हि [redacted] इत्यादि । अनसो या धूर्बलीवर्द-वहनस्थानम्, तस्याग्न्यात्मकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्धमिति 'हि'–शब्दार्थः । तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति–अथ य एनदिति । ' एनद् ' पुरोऽनम्, अनसो योगे खलु बलीवर्दा वहन्ति एषाम् ' वहम् ' वहनसाधन कन्धरूपमङ्गमग्निदग्धमिव दृश्यते । अतो नूनम् ' धूर् ' बोद्धव्या धूरग्न्यात्मिकेत्यवसीयत इत्यर्थः । शकटा-निर्वापस्य प्राशस्त्यातिशय द्योतयितु तस्मिन् वेदिहविर्द्धानयोः संपत्तिमाह–अथ यज्जघनेनेति । शकटस्याधः-पतनं वारयितुमीषाद्वयप्रोत्तम्भनार्थो मेथो ' कस्तम्भी ' । ईषाद्वयं यत्र संश्लिष्टं ततः प्रत्यग्भागः, तयोरीषयो-र्मध्यदेशः ' प्रउगम् ' । तच्च पश्चाद्विस्तृतम्, पुरस्ताद्धूसीयः । ' वेदिः ' अपि तथाविधा, " त्रिंशत्पदानि पश्चात्तिरश्ची भवति, षट्त्रिंशत्प्राची, चतुर्विंशतिः पुरस्तात् तिरश्ची " (तै. सं. ६. २. ४. ८) इति श्रुतेः ।

१–स्फ्यो नाम बाहुमात्रः खड्गाकारकाष्ठविशेषः । इति (तै. सं. १ । ६ । ८ । २.) सा. भाष्ये । यथा का. श्रौ. सू. ' स्फ्योऽस्त्याकृति. ' (१ । ३ । ३९) ' खादिरः स्फ्यः ' इति चैव (१ । ६ । ३ । ११) । २–तथाऽत्र देवनाथमिश्राशु " स्फ्योपहितायां–स्फ्यस्य उप समीपे हितायामिति " सूत्रार्थप्रतीतेः । अन्यथा–उपशब्दो व्यर्थ. स्यादिति । न चैव वाच्यं " स्फ्यस्तुत्पर्यबलादुपोऽ " इति श्रुतिगतोऽपशब्दो व्यर्थो भविष्यतीति । न तु स्फ्यस्यानसो बहुत्वस्यान्वा उपर्यपि निधानं भवतीति तद्वारणेन सार्थक इति । अथ–अतात्पर्यत्वादेव हि लेवलोऽत्रनार इतिवत् । अतएव सूत्रकृत् अथःशब्द तत्याज । सूत्रकृता त्यक्तत्वादेव श्रुतिवाक्येऽपि व्यवस्थापकत्वमर्थवादैरिति । ३–" युगस्य प्राच्यौ धूःशब्दे वोच्येते, आवनद्धस्कन्धयोस्तार्त्तिनिधोर्ने " इति (का. श्रौ. सू. २ । ३ । १३ ५)।

(६) स धुरमभिमृशति । धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वाम इत्यग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्भवति हविर्ग्रहीष्यंस्तस्मा एवैतान्निह्नुते तथो हैतमेषोऽतियन्तमग्निर्धुर्यो न हिनस्ति॥१०॥ तद्ध स्मैतदारुणिराह । (ह्रा) अर्द्धमासशो वा अहꣳसपत्नान्धूर्वामीत्येतद्ध स्म स तदभ्याह ॥ ११ ॥

(ह्रा) अथ जघनेन कस्तम्भीमीषामभिमृश्य जपति । देवानामसि वह्नितमꣳसस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ अह्रुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व

स धुरमभिमृशति–" धूरसि, धूर्व धूर्वन्तं, धूर्व तं–योऽस्मान् धूर्वति, तं धूर्व–यं वयं धूर्वामः" (१ अ० ८ मं०) इति । अग्निर्वा एष धुर्यः, तमेतदत्येष्यन् भवति–हविर्ग्रहीष्यन् । तस्मा एवैतान् निह्नुते । तथो हैतमेषोऽतियन्तमग्निर्धुर्यो न हिनस्ति ॥ १० ॥

तद्ध स्मैतदारुणिराह–'अर्द्धमासशो वा अहं सपत्नान् धूर्वामि'–इति । एतद्ध स्म स तदभ्याह॥ ११॥

अथ जघनेन कस्तम्भीमीषामभिमृश्य जपति–" देवानामसि वह्नितमꣳसस्नितमं पप्रि-

[illegible] नीड एवेति । भाण्डनिधानाय परिश्रितप्रदेशो नीडं । हविर्धान-मपि परिश्रितम् । परिश्रयणसाम्यान्नीडस्य हविर्धानत्वम् ॥ ९ ॥

धौपोद्घातिक समन्त्रकमभिमर्शनं विधत्ते–स धुरमिति । अस्याभिमर्शस्य प्रयोजनमाह–अग्निर्वा इति । युगस्य धुरि भवोऽग्निः 'धुर्य' । "भवे च्छन्दसि" (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यत् । हविर्ग्रहणाय शकटस्य 'परिश्रितप्रदेशम्' पश्चाद्भागं यास्यन्, 'तं' धुर्यं पौरस्त्यमग्निमतिक्रमिष्यन् भवति । तदतिक्रमे च स कुप्येत् । तस्य प्रसादनाय 'एतद्' धूरसीति मन्त्रोच्चारणेन 'तस्मै' एवाग्नये 'निह्नुते' अपनयति । अतिक्रमजनित स्वापराधं प्रशमय्य प्रसादयति । "ह्नुङ् अपनयने" धातु (अदा आ ७९.) । "श्लाघ-ह्नुङ्स्थाशपाम्–" (पा. सू. १. ४. ३४) इति सम्प्रदानचतुर्थी । यत्कास्माकं हिंसिता, योऽप्यस्माभिर्हिंस्य, 'तं' द्विविधं शत्रुमेव 'धूर्व' हिंस्या, योऽस्मानिति हि मन्त्रार्थः । तथा सत्येष प्रार्थितोऽग्निरतिक्रामन्तमध्व-र्युं न बाधत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहिंसनं महर्षिव्यवहारेण संवादयति–तद्धेति । 'तत्' तत्राभिमर्शनविषये 'एतदारुणिराह स्म' । एतच्छब्दपरामृष्टं दर्शयति–अर्द्धमासशः इति । मासस्यार्द्धमर्द्धमासः । "अर्द्धं नपुंसकम्" (पा. सू. २. २. २) इत्येकदेशिसमासः । अर्द्धमासेऽर्द्धमासे, पौर्णमास्यां दर्शे च । "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" (पा. सू. ५. ४. ४३) इति शस्प्रत्ययः । 'एतद्ध स्म'–इति ऋषेरभिप्रायकथनम् । 'एतत्' इति धूरसीत्यभिमर्शनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ समन्त्रकमीषाभिमर्शनं विधत्ते–अथ जघनेनेति । 'कस्तम्भी' व्याख्याता । अन एवेति । यद्यप्ययं

१–शकटस्योपरिष्टात् पश्चाद्भाग । (का श्रौ सू. ७ । ९ । ६ । इ.) । २–(का श्रौ सू. ८ । २ । २१ । इति) । ३–"धूरसीति धूरभिमर्शनम्" श्रौ सू. २ ५८ । ४–'धौरस्त्यम्' इति 'धौरेयम्' इति च पाठान्तरम् । ५–शकटस्य दीर्घ काष्ठमीषा, तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदधस्तादेव स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनम् । तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेदित्यर्थः । ६–"देवानामिति धुरास्तम्भनस्य ईषास्पर्शनम्" (का श्रौ सू. २ । ५९) ।

मा ह्वारित्यनऽएवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातमनसो हविर्गृहाणीति मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवैतदह्वलामाशास्ते ॥१२॥

(स्तेऽथा) अथाक्रमते । विष्णुस्त्वाक्रमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवमुत्तमेनैतामेवैषऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

(तेऽथ) अथ प्रेक्षते । (तऽ) उरु वातायेति प्राणो वै वातस्तद्ब्रह्मणैवेतत्प्राणाय वातायोरुगायं कुरुते ॥ १४ ॥

तमं जुष्टतमं देवहूनमम्" (१ अ० ८ मं०) "अह्रुतमसि हविर्धानं, दृ ४ ह स्व, मा ह्वाः" (१ अ० ९ मं०) इति अन एवैतदुपस्तौति–'उपस्तुताद्रातमनसो हविर्गृहाणि'–इति । "मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत्" (१ अ० ९ मं०) इति । यजमानो वै यज्ञपतिः । तद्यजमानायैवैतदह्वलामाशास्ते ॥ १२ ॥

अथाक्रमते–"विष्णुस्त्वाक्रमताम्" (१ अ० ९ मं०) इति । यज्ञो वै विष्णुः । स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे । येषामियं विक्रान्तिः । इदमेव प्रथमेन पदेन पस्पार, अथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन, दिवमुत्तमेन । एतामु–एवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

अथ प्रेक्षते–"उरु वाताय" (१ अ० ९ मं०) इति । प्राणो वै वातः, तद् ब्रह्मणैवैतत्प्राणाय वातायोरुगायं कुरुते ॥ १४ ॥

मन्त्र ईषाभिमर्शने जप्यः, तथाप्यनयविभुत्वावयवोऽपि स्तुतो भवतीत्यभिप्रेत्यैतन्मन्त्रवाक्यं बोद्धृतमन्त्राद्विगुणफयनेनाम एवोपस्तौति । अभिप्रष्ठव्यंयापारत्यागेन तदवयवि शकटं स्तुवतोऽभिप्रायमाह–उपस्तुतादित्यादिना । 'प्रोत' तृप्तम् । देवानां तृप्तिजनने पर्याप्तमित्यर्थः । "प्रै तृप्तौ"–इति भौवादिको (९३१) धातुः । अह्वलमाशास्ते इति । 'यज्ञपतिर्मा ह्वार्षीत्' कुटिलगतिर्मा भवत्विति मन्त्रवाक्ये प्रतिपादनात् ह्वरणनिषेध एव 'अह्वला–' शब्दार्थः ॥ १२ ॥

शकटस्यारोहणं विधत्ते–अथाक्रमत इति । हे शकट ! त्वां विष्णुरेवाक्रमताम्, नाहमिति मन्त्रार्थः । विष्णोरेवाक्रमणं किमिति प्रार्थ्यते ? इति चेत्, तत्राह–यज्ञो वा इत्यादि । विष्णोर्यज्ञस्य च व्यापनसामान्यात्तादात्म्यव्यपदेशः 'एषाम्' देवानामर्थे या 'इयम्' वैष्णवी विक्रान्तिः, इमामिति पूर्वेणान्वयः । का पुनरियमिति ? तां दर्शयति–इदमेवेत्यादिना । त्रैविक्रमसमये 'इदमेव' परिदृश्यमानं पृथिव्याख्यं स्थानं प्रथमेन पादनिधानेनाक्रममाणः 'पस्पार' पालयामास । "स्पृ प्रीतिपालनयोः" (स्वा. प. ३३) इति धातुः । निगदसिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

पुरोडाशीयानां व्रीहीणां समन्त्रकमवेक्षणं विधत्ते–अथ प्रेक्षत इति । प्राणो [illegible] इति । "वायुः प्राणो

१–'रात'···इति पा. । मूलपुस्तकेषु च सर्वत्र रातमित्येवोपलभ्यते । "रा दाने" अ. प. "रै, शब्दे" भ्वा. प. ।
२–'हरतिर्गे' इति पा. । ३–'ह्वल ह्मल चलने' भ्वा. प. । ४–"विष्णुस्त्वेत्यारोहणम्" (श्रौ. सू. २. १०) ।
५–पुनर्निर्दिष्टमित्यत्र–(९. ३. ९) द्रष्टव्यम् । ६–"प्रेक्षत उरु वातायेति हविष्यान्" (श्रौ. सू. २. ११) ।

(तेऽथा) अथापास्यति । (त्य) अपहतꣳ रक्ष इति यद्यत्र किञ्चिदापन्नं भवति यद्यु नाभ्यत्र मृगेतन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥ १५ ॥

(त्य) अथाभिपद्यते । यच्छन्तां पञ्चेति पञ्च वा इमा अङ्गुलयः पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतदत्र दधाति ॥ १६ ॥

(त्य) अथ गृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं गृह्णामीति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैतद्गृह्णात्यश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावध्वर्यू पूष्णो हस्ताभ्यामिति पूषा

अथापास्यति–“ अपहतꣳ रक्षः ” (१ अ० ९ मं०) इति । यद्यत्र किञ्चिदापन्नं भवति, यद्यु नाभ्यत्र मृगेत्, नाष्ट्रा एवैतद्रक्षांस्यतोऽपहन्ति ॥ १५ ॥

अथाभिपद्यते–“ यच्छन्तां पञ्च ” (१ अ० ९ मं०) इति । पञ्च वा इमा अङ्गुलयः, पाङ्क्तो वै यज्ञः । तद्यज्ञमेवैतदत्र दधाति ॥ १६ ॥

अथ गृह्णाति–“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं गृह्णामि ” (१ अ० १० मं०) इति । सविता वै देवानां प्रसविता । तत्सवितृप्रसूत एवै-

---

पूषा नाष्ट्रो [illegible] ” ([illegible]) इति श्रुतः [illegible] । ‘ नष्ट् ’ [illegible] ‘ [illegible] ’ [illegible] ‘ [illegible] ’ [illegible] ‘ [illegible] ’ [illegible] ॥ १२ ॥

यद्यत्रेति । ‘ अत्र ’ पुरोडाशादि नाशि यदि किञ्चित्तृणादिकम् ‘ आपन्नम् ’ इति भवतु, तद् “ अप हतम् ” इति मन्त्रेण [illegible] । यदि तु तत्र तृणादिकं न भवति, तदा पुरोडाशार्थ [illegible] मन्त्रमभिमन्त्रयेत् ॥ १५ ॥

हविनिर्वापस्य [illegible] विधत्ते–यथाभिपद्यत इति । ‘ अभिपद्यत ’ आलभते, स्पृशति । [illegible] [illegible] पञ्चसु यथाङ्गुल्य [illegible] । मन्त्रार्थ [illegible]–पाङ्क्तो वा इति । “ पञ्चपदा पङ्क्तिः ” ([illegible]) [illegible] पाङ्क्तः ’ । तथा च तैत्तिरीयकम्–“ [illegible] पुरोडाश [illegible], [illegible] पाङ्क्त एव ” (तै [illegible] ११ ८) इति । ‘ [illegible] ’ [illegible] ‘ [illegible] ’ एतेन [illegible] ‘ अत्र ’ [illegible] ‘ [illegible] ’ [illegible] ॥ १६ ॥

अथ [illegible] विधत्ते–अथ गृह्णातीति । [illegible] मन्त्रस्य दर्शयति–सविता [illegible] इत्यादिना । ‘ देवानाम् ’ मध्ये ‘ सविता ’ [illegible] ‘ प्रसविता ’ [illegible] सर्वस्य लोकस्य प्रेरयिता । “ [illegible]

१–“ [illegible] ” “ [illegible] ” [illegible] । २–“ [illegible] ” ([illegible]) । ३–“ [illegible] ” [illegible] । ४–([illegible]) “ [illegible] ” ([illegible]) । ५–“ [illegible] ” इति तै० [illegible] । ६–‘ [illegible] ’ इति ([illegible]) ।

भागदुघोऽशनं पाणिभ्यामुपनिधाता सत्यं देवा अनृतं मनुष्यास्तत्सत्येनैवैतद्गृह्णाति ॥ १७ ॥

(त्य) अथ देवताया आदिशति । सर्वा ह वै देवता अध्वर्युꣳ हविर्ग्रहीष्यन्तमुपतिष्ठन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति ताभ्य एवैतत्सहसतीभ्योऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

यद्वेव देवताया आदिशति । यावतीभ्यो ह वै देवताभ्यो हवीꣳषि गृह्यन्त ऋणमु हैव तास्तेन मन्यन्ते यदस्मै तं कामꣳ समर्द्धयेयुर्यत्काम्या गृह्णाति तस्माद्वै देवताया आदिशत्येवमेव यथापूर्वꣳ हवीꣳषि गृहीत्वा ॥ १९ ॥

तद् गृह्णाति । अश्विनोर्बाहुभ्यामिति । अश्विनावध्वर्यू । पूष्णो हस्ताभ्यामिति । पूषा भागदुघः, अशनं पाणिभ्यामुपनिधाता । सत्यं देवाः, अनृतं मनुष्याः, तत्सत्येनैवैतद्गृह्णाति ॥ १७ ॥

अथ देवताया आदिशति । सर्वा ह वै देवता अध्वर्युं हविर्ग्रहीष्यन्तमुपतिष्ठन्ते–' मम नाम ग्रहीष्यति, मम नाम ग्रहीष्यति'–इति । ताभ्य एवैतत् सहसतीभ्योऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

यद्वेव देवताया आदिशति । यावतीभ्यो ह वै देवताभ्यो हवींषि गृह्यन्ते, ऋणमु हैव तास्तेन

प्रेरयतीति सविता " (निघ. ५. ४. २०.)–(निरु. ७. ७. ९.) इति तन्नामव्युत्पत्तेः । अश्विनावध्वर्यू इति । पुरा खलु देवकर्तृके यज्ञेऽश्विनावध्वर्यू अभूताम्, अतस्तयोरेव बाहुभ्यां हविर्गृह्णामीत्यस्यार्थस्य प्रतिपादको मन्त्रभागो युक्त इत्यर्थः । पूषा भागदुघ इति । भाग दोग्धीति ' भागदुघ. ' भागप्रद इत्यर्थः । " दुहः कप् घश्च " (पा. सू. ३. २. ७०.) इति कबन्तं । तादृशः पूषा पाणिभ्यां सर्वस्य जनस्य ' अशनम् ' भोज्यमन्नम् ' उपनिधाता ' उपनिधातुमुपस्थापयितुं शक्तिमान् । ताच्छीलिकस्तृन् । " न लोकाव्ययनिष्ठा–" (पा. सू. २. ३. ६९) इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । तयोः च पूषदेवतायाः हस्ताभ्यां हविर्ग्रहणं युक्ततरमिति भावः । इतोऽप्यश्विनोर्बाहुभ्यामित्यादिकं युक्तमित्याह–सत्यं देवा इति । ' देवाः ' इति यत् । तत् ' सत्यम् '; अमरणत्वेन विनाशाभावात् । मनुष्यास्तु तद्वैपरीत्यादनृतरूपाः । तस्मादश्विनोर्बाहुभ्यामित्यादिमन्त्रभागोच्चारणादेवतारूपेण ' सत्येनैव ' तद्धविर्ग्रहणं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

" अभयं शुभ्रम् "–इति देवतादेशनस्यावश्यकर्तव्यतां प्रतिपादयति–सर्वा ह वा इत्यादिना । स्वस्वनामग्रहणमभवनयोपास्थितानां मध्ये कस्याश्चिदन्यादिदेवताया आदेशने सति सहवर्तमानाः । ताभ्य. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तासां देवतानाम् ' असमदम् ' अकलहं परस्परमविरोधं करोति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवतादेशनस्य कर्तव्यतां प्रतिपादयति–यावतीभ्य इति । यत्परिमाणविशिष्टाभ्य इत्यर्थः । ऋणमु हैवेति । स्वस्वनामोद्देशेन गृहीतं हविर्ऋणमेव ' ताः ' सर्वा देवता मन्यन्ते । कुत इदमवगतम् ? इति चेदुच्यते–' यत्काम्या ' यस्य फलस्येच्छया हविर्गृह्णाति, ' तं कामम् ' काम्यमानं फलविशेषम् ' अस्मै ' यजमानाय ' यद् ' यस्मात् समर्द्धयेयुः । तेन कारणेन हविष ऋणरूपत्वमवगतमित्यर्थः । यत्काम्येति यच्छब्दादिच्छार्थे " काम्यच्च " (पा. सू. ३. १. ९.) इति काम्यच्, तदन्तादकारप्रत्यये तृती-

---

१–(पा. सू. ३।२।१३५)। २–(माध्य. सं. १।१०।१)(का. श्रौ. सू. २।३। २१)। ३–(पा. सू. २।३।६२। वा. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या)। ४–(पा. सू. ३।३।१०२)।

(स्वाथा) अथाभिमृशति । भूताय त्वा नारातयऽ इति तद्यतऽएव गृह्णाति तद्वैवैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

(स्य) अथ प्राङ्प्रेक्षते । स्वरभिविख्येषमिति परिवृतमिव वाऽएतदनो भवति तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीतमिव भवति यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्य-स्तत्स्वरेवैतदतोऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

मन्यन्ते—यदस्मै न काम समर्द्धयेयुः, यत्ताभ्यां गृह्णाति । तस्माद्दै देवताया आदिशति । एवमेव यथापूर्वं हवींषि गृहीत्वा ॥ १९ ॥

अथाभिमृशति—" भूताय त्वा नारातये " (१ अ० ११ मं०) इति । तद्यत एव गृह्णाति-तद्वैवैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते—" स्वरभिविख्येषम् " (१ अ० ११ मं०) इति । परिवृतमिव वा एत-दनो भवति । तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीतमिव भवति । यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यः । तत्स्वरेवैतद-तोऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

यथा स्तुर् । (पा सू ७ । १ । ३९) । तस्मादिति । ' तस्मात् ' हविषि देवतानामृणत्वाभिमानात् । फल-प्रदानेन तत्समर्द्धनार्थं तत्र देवतानामावश्यमादेष्टव्यमित्यर्थः । अग्नीषोमीयादिहविरन्तरेऽप्युक्तमतिदिशति— एवमेवेति । ' एवमेव ' आग्नेयवदेव ' यथापूर्वम् ' यथाक्रमम्, अग्नीषोमीयादीनि ' हवींषि ' गृहीतादित्यर्थः । अत एव मन्त्रकाण्डे आग्नेयहविर्ग्रहणमन्त्रानन्तरम् "अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि " (वा. सं १. १०) इति ग्रहणमन्त्रशेष आम्नातः । कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्—" एवमग्नीषोमीयम् " यथादेवतमन्यम् " (श्रौ सू. २ ११ १७.) इति ॥ १९ ॥

निरुप्तस्य समन्त्रकमभिमर्शनं विधत्ते—अथेति । तद्यत एवेति । ' तत् ' तत्र शकटे ' यत एव ' यस्मादेव स्थानाद् गृह्णाति, ' तदेव ' तत्स्थानमेवानेन मन्त्रेण पुनः 'आप्याययति' वर्द्धयति । ' भूताय ' प्रभू-ताय समृद्ध्यर्थं त्वामभिमृशामि ' अरातये ' अदानायासमृद्ध्यै नाभिमृशामि, इत्यस्यार्थस्य मन्त्रेण प्रतिपादनात् । सूत्रितं हि—" भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम् " (श्रौ. सू. २. ९. ८) इति ॥ २० ॥

अथ समन्त्रकं प्रागीक्षणं विधत्ते—अथ प्राङिति । परिवृतमिव वेत्यादि । परिवेष्टितमेव खल्वनो भवति, धान्यनिधानार्थम् । तन्मध्येऽवस्थितस्याध्वर्योश्चक्षुः ' पाप्मगृहीतमिव ' काचकामलादिदोषदूषितमिव द्रष्टुं न समर्थं भवति, तत्र सहकारिण आलोकस्याभावात् । कस्तस्य दर्शनोपाय इति, तदुच्यते—अवेक्षणमन्त्र-गत-स्वारितिशब्देन स्वर्गवाचिना तत्साधनभूतो यज्ञोऽभिधीयते, अहरादीनि च तेन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते । अत एव ' स्वर् '-शब्दस्य सूर्यनामत्वमुक्तं यास्केन—" स्वरादित्यो भवति " इति । " सु अरणः, सु ईरणः " (निरु० १. ४. २) इति । ' तत् ' तथा सत्येतन्मन्त्रकरणकेन प्रेक्षणेन स्वर् शब्दप्रति-

---

१–अत्र कर्कोपाध्यायः—"शाकटस्यातोऽनन्तरं परिशेषस्याभीत्यध्याहारः । न शानामिमर्शनक्रियापदमेकवाक्यतामुपैति । किमिति । भूताय प्रभवाय्याविच्छेदाय नारातये अदानाय इत्यनया परिशेषस्याभिबोधवाक्यता । न शस्याविच्छेदायाभिमर्शनं परिशेषस्य चार्थवत्त्वाय भवति । तस्मात्परोक्त एव वाक्यशेषः " इति । २–" स्वाहानि प्राप्यस्य " इति (का श्रौ सू २ । ४ । २४) ।

(त्य) अथावरोहति । दृ॑ ह॑न्तां दु॒र्याः पृथि॒व्यामिति गृहा वै दु॒र्यास्ते है॒त ईश्वरो गृहा यजमानस्य योऽस्यैषोऽध्वर्युर्यज्ञेन चरति तं प्रयन्तमनु प्रच्यो तोस्तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोस्तानेवैतदस्यां पृथिव्यां दृं॑ हति तथा नानुप्रच्यवन्ते तथा न विक्षोभन्ते तस्मादाह दृं॑ हन्तां दु॒र्याः पृथिव्यामित्यथ प्रैत्युर्वन्तरिक्षमन्वेमीति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवीं॑षि श्रपयन्ति । गार्हपत्ये तस्य पात्राणि सं॑ सादयन्ति जघनेनो तर्हि गार्हपत्यं॑ सादयेद्यस्याहवनीये हवीं॑ षि श्रपयन्त्याहवनीये तस्य पात्राणि सं॑ सादयन्ति जघनेनो तर्ह्याहवनीयं॑ सादयेत्पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति मध्यं वै नाभिर्मध्यमभयं तस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीत्यदित्याऽउपस्थऽइत्युपस्थऽइवैनद-

अथावरोहति–"दृंहन्तां दुर्याः पृथिव्याम्"–(१ अ० ११ मं०) इति । गृहा वै दुर्याः । ते हैत ईश्वरो गृहा यजमानस्य–योऽस्यैषोऽध्वर्युर्यज्ञेन चरति–तं प्रयन्तमनु प्रच्योतोः, तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोः तानेवैतदस्यां पृथिव्यां दृंहति । तथा नानुप्रच्यवन्ते, तथा न विक्षोभन्ते; तस्मादाह दृंहन्तां दुर्याः पृथिव्यामिति । अथ प्रैति–"उर्वन्तरिक्षमन्वेमि"–(१ अ० ११ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति गार्हपत्ये तस्य पात्राणि संसादयन्ति । जघनेनो तर्हि

पादित यज्ञादिचतुष्टयमर्थजातं प्राच्यां दिशि प्रथमत उपलभ्यमानम् 'अतः' अस्माच्छकटस्थानात् 'अभिविपश्यति' अवलोकयति ॥ २१ ॥

अथ समन्त्रक शकटादवरोहणं विधत्ते–अथावरोहतीति । ते हैत इत्यादि । 'अस्य' यजमानस्य य एषोऽध्वर्युः 'यज्ञेन चरति' हविर्ग्रहणादिक यज्ञसाधनमनुतिष्ठति, त 'प्रयन्तम्' शकटस्थानात् प्रगच्छन्तम् 'अनु'–सत्य यजमानस्य 'ते' गृहाः 'इतः' अस्माद्भूलोकात् 'प्रच्योतोरीश्वराः' प्रच्युतिं प्राप्तु समर्था. । तथा 'तस्य' यजमानस्य कुलं 'विक्षोब्धोः' विक्षोभयितुं समर्थाः । "ईश्वरे तोसुन्कसुनौ" (पा० सू० ३. ४. १३.) इति च्यवतेः क्षुभेश्च तोसुन् प्रत्ययः । अनेन मन्त्रेणावरोहन्नध्वर्युः 'तानेव' यजमानस्य गृहान् 'अस्याम्' पृथिव्याम् 'दृंहति' दृढीकरोति । "दृह–दृहि वृद्धौ" (भ्वा. प० ७३४, ७३५) इति धातुः । एवं सत्युक्तदोषनिवृत्तिमाह–तथेति । निरुप्तेन हविषा सहाग्निसमीपगमनं विधत्ते–अथ प्रैतीति । उर्विति मन्त्रस्य प्रागाम्नात ब्राह्मणमत्रातिदिशति–सोऽसावेवेति । अन्तरिक्ष वा अनुरक्षश्चरति "–इत्यादिको यो वाक्यशेषः, 'सोऽसावेव' अत्राम्नातस्यापि तस्य मन्त्रस्य 'बन्धुः' अनुकूलः, अतोऽत्राप्यनुषज्य योजनीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

आहृतस्य हविषः सादनं विधत्ते–स यस्येत्यादिना । गार्हपत्य आहवनीये वा यस्मिन्नग्नौ श्रपणम् । तस्य पश्चात् 'पात्रासादनम्' निरुप्तस्य हविषः सादनं च कर्त्तव्यमित्यर्थः । सादनमन्त्रगत–'नाभि'–शब्दस्या-

१–"दृंहन्तामित्यवरोहति" इति श्रौ० सू० २. ७०. । २–"प्रच्यावयितुं समर्थाः" इति पा० । ३–"यच्छन्नुर्वन्तरिक्षमिति श्रपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेति"–इति श्रौ. सू. २. ७१. । ४–इहैव ब्रा. पूर्वं (१।२।४) द्रष्टव्यम् ।

भार्षुरिति वाऽआहुर्यत्सुगुप्तं गोपायन्ति तस्मादाहादित्याऽ उपस्थ इत्यग्ने हव्य ँ रक्षेति तदग्नये चैवैतद्धविः परिददाति गुप्त्याऽअस्यै च पृथिव्यै तस्मादाहाग्ने हव्य ँ रक्षेति ॥ २२ ॥ २ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा द्वितीयं ब्राह्मणम्॥१॥२॥

गार्हपत्यं सादयेत् । यस्याहवनीये हवींषि श्रपयन्ति, आहवनीये तस्य पात्राणि संसादयन्ति । जघनेनो तर्ह्याहवनीयं सादयेत्–"पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामि "–(१ अ. ११ मं.) इति । मध्यं वै नाभिर्मध्यमभयं तस्मादाह–पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति । " अदित्याऽउपस्थे–" (१ अ. ११ मं.) इति उपस्थ इवैनदभार्षुरिति वा आहुर्यत्सुगुप्तं गोपायन्ति, तस्मादाह–अदित्याऽउपस्थ इति । " अग्ने हव्यꣳरक्ष–" (१ अ. ११ मं.)। इति । तदग्नये चैवैतद्धविः परिददाति गुप्त्या, अस्यै च पृथिव्यै, तस्मादाह–अग्ने हव्य ँ रक्षेति ॥ २२ ॥ २ ॥ (११२)

भिप्रेतमर्थमाह–मध्यं वा इति । मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभिरिति मध्यमेवोच्यते । तच्च मध्यम् ' अभयम् ' भयरहितम्, प्रान्तदेशे हि चौरव्याघ्रादिभयम् । अत पृथिव्याः सन्निधिनि राक्षसादिभयरहिते स्थाने त्वा सादयामि इति मन्त्रभागस्यार्थ । " अदित्या उपस्थे " इति मन्त्रस्य द्वितीयभाग व्याचष्टे–उपस्थ इवेति । ' यद् ' वस्तु ' सुगुप्तम् ' सुष्ठु रक्षितं यथा भवति तथा ' गोपायन्ति ' रक्षन्ति । एतत् ' उपस्थ इव ' उत्सङ्ग इव । उदरमध्य इव वा । ' अभार्षु ' भृतवन्त इति खलु वदन्ति लौकिका । अतश्च यस्मिन् स्थाने सादितं हवि सुगुप्तं भवति । तत् स्थानमुपस्थशब्देन मन्त्रगतेन विवक्षितम् । अभार्षुरिति " भृञ् भरणे " (भ्वा. उ. ९२२) इत्यस्माल्लुङि सिचि वृद्धि (पा. सू. ७. २. १.) ' गोपायन्ति ' इति " गुपूधूपविच्छि " (पा. सू. ३. १. २८.) इति आयप्रत्यय । अन्तिम भागमाचष्टे–अग्ने हव्यमिति । " इयं वा अदितिः " (ऐ. ब्रा. १. १. ७.) (तै. स १. २. ४. ७.) इति श्रुते । अदितिर्हि पृथ्वी तस्याधाधिपतिरग्नि, स चात्र गार्हपत्यरूप आहवनीयरूपो वा तस्मै च ' अग्नये ' तेनाधिष्ठितायै पृथिव्यै च रक्षणार्थम् । ' एतद्धवि ' अनेन मन्त्रभागेन दत्त भवतीत्यर्थ. ॥ २२ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये
प्रथमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ २ ॥

१–" पति पृथिव्या " (माध्य स २ । १२) (निरु ७ । २ । १, २ । १) ।

अथ तृतीयं ब्राह्मणम् ।

पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञियेस्थऽ-इत्येवैतदाह ॥ १ ॥

ते वै द्वे भवतः । (तोऽ) अयं वै पवित्रं योऽयं पवते सोऽयमेकऽइवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राङ् च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ तदेतस्यैवानुमात्रां तस्माद्द्वे भवतः ॥ २ ॥

प्रोक्षणम् ।

पवित्रे करोति—" पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ " (१ अ. १२ मं.) इति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञिये स्थ इत्येवैतदाह ॥ १ ॥

ते वै द्वे भवतः । अयं वै पवित्रम्—योऽयं पवते । सोऽयमेक इवैव पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राङ् च, प्रत्यङ् च । ताविमौ प्राणोदानौ । तदेतस्यैवानुमात्राम् । तस्माद् द्वे भवतः ॥ २ ॥

पवित्रकरणमन्त्रगतस्य वैष्णव्याविति पदस्य तात्पर्यमाह—यज्ञो वा इति । वेवेष्टि व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या यज्ञ एव विष्णुः । तथा च मन्त्रगतस्य वैष्णव्यावितिशब्दस्य, हे दर्भनाड्यौ ! युवां यज्ञसम्बन्धिन्यावेव भवथ इत्ययमर्थः प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्ख्यान्तरं वारयितुं पवित्रयोर्द्वित्वं विधत्ते—ते वा इति । तदेतदुपपादयति—अयं वा इति । ' यः पवमानो वायु', अयमेव ' पवित्रम् ' पवनसाधनम् । शुद्धिहेतुः । " पुवः संज्ञायाम् " (पा. सू. ३. २. १८५.) इति करण इत्रप्रत्ययः । " पन्थानश्च विशुद्धयन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः " इत्यादिस्मृतेः (नि. सं. २१. ४०.) वायोः शुद्धिहेतुत्वम् । एक इवैवेति । ' सः ' च बाह्ये वर्तमानो वायुरेकरूप एव वाति, ' सः ' एव पुरुषशरीरानुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदेन ' प्राङ् च प्रत्यङ् च चरति ' । इडापिङ्गलादिनाडीद्वारा बहिर्निर्गच्छन् प्राणः प्राक्चेत्युच्यते, तयैव द्वारा पुनरन्तः प्रविशन् प्रत्यङ्वृत्तिः तावेतौ वृत्तिभेदौ ' प्राणोदानौ '—इत्युच्येते । तत्र प्राङ् सञ्चरन् प्राणः ' उद् ' ऊर्ध्वदेशादानयति, अन्तः प्रविश्यानुगुणं चेष्टत इति ' उदानः ' । तस्य ' च ' शब्देन प्रत्यङ्मुखोऽपानो विवक्षितः, न तूत्क्रान्तिहेतुरुदानवृत्तिरिति; तस्या ऊर्ध्वमुखत्वेन प्रत्यङ्मुखत्वानुपपत्तेः । अत एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः प्राणापानरूपत्वमाम्नायते— " प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ दधाति " (३. ३. १०. २.) इति । एवं द्विधाभिन्नस्यैतस्यैव वाय्वाख्यस्य पवित्रस्य ' मात्राम् ' परिमाणम् ' अनु '—सृत्य, तत्पवित्रयोर्द्वित्वम् ॥ २ ॥

१—वेष्णवे इति प्राप्ते " व्यत्ययो बहुलम् " इति (पा. सू. ३ । १ । ८५) औत्वम् । इति महो. भा. । २—(निघ. ३. १७ । १२) (निरु. १२ । १ । ७) । ३—' विष्णुर्वै यज्ञः ' इति (तै. सं. २ । १ । ८ । ३), (ऐ. ब्रा. १ । ३ । ४) ।

(त्रोऽयो) अथो ऽअपि त्रीणि स्युः । (व्याँ) व्यानो हि तृतीयो द्वे त्वेव भवतस्ताभ्यामेताः प्रोक्षणीरुत्पूय ताभिः प्रोक्षति तद्यदेताभ्यामुत्पुनाति ॥ ३ ॥

वृत्रो ह वाऽ इद ᳪ सुर्वं वृत्वा शिश्ये । यदिदमन्तरेण द्यावापृथिवी स यदिद ᳪ सुर्वं वृत्वा शिश्ये तस्माद्वृत्रो नाम ॥ ४ ॥

अथो अपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयः । द्वे त्वेव भवतः । ताभ्यामेताः प्रोक्षणीरुत्पूय ताभिः प्रोक्षति । तद्यदेताभ्यामुत्पुनाति ॥ ३ ॥

वृत्रो ह वा इदं सर्वं वृत्वा शिश्ये—यदिदमन्तरेण द्यावापृथिवी । स यदिदं सर्वं वृत्वा शिश्ये—तस्माद् वृत्रो नाम ॥ ४ ॥

त्रित्वपक्षमनूद्य पक्षान्तरमाह—अथोऽअपीति । पक्षान्तरद्योतक 'अथो अपि' शब्दः । तत्रोपपत्तिः—व्यानो हीति । मुख्यप्राणस्य वायोः प्राणोऽपानश्च व्यानाख्यो वृत्तिभेदस्तृतीय 'हि' यस्माद् विद्यते तस्मात्त्रित्वमित्यर्थः । द्वित्वपक्षमपि दर्शयति—द्वे त्वेवेति । "अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः, स व्यानः" (छा उ. १. ३. ३.) इति श्रुतेर्व्यानस्य सन्धिरूपतया तदुभयानतिरेकत्वाद् द्वित्वपक्ष एव श्रेयानित्यर्थः । कात्यायनस्तु पक्षद्वयमपि सूत्रयामास—"द्वौ समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे इति" "त्रीन् वा" (श्रौ. सू. २ ७१ ७२) इति । अथोत्तरवाक्यं विवृणोति—ताभ्यामिति । प्रोक्ष्यन्तेऽभिरिति 'प्रोक्षण्यः' आपः । करणे ल्युट् (पा. सू. ३. ३. ११७) । 'ताभिः प्रोक्षति' इत्युक्तवचनस्य प्रयोजनकथनम्, न तु प्रोक्षणविधिः । यस्मादुत्पूताभिरद्भिः प्रोक्षणं कर्तव्यम्, तस्मात् पवित्राभ्यां तासामुत्पवनं कार्यमित्यर्थः । तदेतदुत्पवनं स्तोतुमनुवदति—तद्यदिति ॥ ३ ॥

उत्पवनस्तुत्यर्थमितिहासमुदाहरति—वृत्रो हेति । वृत्वा शिश्ये इति । आवृत्य शयनं कृतवान् । शीङो लिटि (अदा. आ.) "एरनेकाच—" (पा. सू. ६. ४. ८२.) इति यण् । द्यावापृथिवी इति । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ (पा. सू. ६ । ३ । २९) इति द्यावादेशः । "अन्तरान्तरेण" (पा. सू. २. ३. ४.) इति द्वितीया । द्यावापृथिव्योर्मध्य इत्यर्थः । यस्माद् 'वृत' इति तस्य निरुक्तिः—स यदिति ॥ ४ ॥

१-"स वा अयं प्राणएव त्रिविहितः प्राणोऽपानो व्यान इति" (ऐ आ. २. ३. ५.) । २-"हविर्भ्यो ... ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति" "ता ... " (श्रौ. सू. २ ७७ ७८) । ३-"प्रणीता-, प्रोक्षणी-, यजमान-, मन्दर्भ-, ... , निदान-, अभिषेचनीया ... " इति निर्णये ... । ४-"ताभ्यामेताः प्रोक्षणीरुत्पूय ताभिः प्रोक्षति" इति श्रुतौ पवित्रयोः प्रोक्षणीनामुत्पवन एव ... प्रोक्षणे च ... पवित्राभ्यां प्रोक्षणं ... । ५-"... , तद् ... " इति (तै. सं. २. ४. १२.२) । "... , ... , ... " इत्यादि २ । ५ । १ । "... " इत्यादि च तत्रैव २ । ५ । २ ।

तमिन्द्रो जघान । स हतः पूतिः सर्वतऽएवापोऽभिप्रसुस्राव सर्वतऽइव ह्ययं समुद्रस्तस्माद्रु हैका आपो बीभत्साञ्चक्रिरे ताऽउपर्युपर्यतिपुप्लुविरेऽत इमे दर्भास्ता हैताऽअनापूयिता आपोऽस्ति वाऽइतरासु सꣳसृष्टमिव यदेना वृत्रः पूतिरभिप्रास्रवत्तदेवासामेताभ्यां पवित्राभ्यामपहन्त्यथ मेध्याभिरेवाद्भिः प्रोक्षति तस्माद्वाऽएताभ्यामुत्पुनाति ॥ ९ ॥

सऽउत्पुनाति । सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूतऽएवैतदुत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वाऽअयं पवतऽएषोऽच्छिद्रं पवित्रमेतेनैतदाह

तमिन्द्रो जघान । स हतः पूतिः सर्वत एवापोऽभिप्रसुस्राव । सर्वत इव ह्ययं समुद्रः । तस्माद्ध हैका आपो बीभत्साञ्चक्रिरे । ता उपर्युपर्यतिपुप्लुविरे । अत इमे दर्भाः । ता हैता अनापूयिता आपः । अस्ति वा इतरासु संसृष्टमिव—यदेना वृत्रः पूतिरभिप्रास्रवत् । तदेवासामेताभ्यां पवित्राभ्यामपहन्ति । अथ मेध्याभिरेवाद्भिः प्रोक्षति । तस्माद्वा एताभ्यामुत्पुनाति ॥ ९ ॥

स उत्पुनाति—" सवितुर्वः प्रसवऽ उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः " (१ अ० १२ मं०) इति । सविता वै देवानां प्रसविता, तत्सवितृप्रसूत एवैतदुत्पुनाति—अच्छिद्रेण

स हत इत्यादि । पूतिर्दुर्गन्धः । सर्वत एवापोऽभिलक्ष्य प्रस्रुतोऽभूत् । अत एव खल्वयमपि समुद्रः, सर्वतः सर्वमावृत्य वर्तते । ' तस्माद् ' दुर्गन्धात् स्रुताद् वृत्रादिमा आपो ' बीभत्साञ्चक्रिरे ' जुगुप्सन्ते स्म । " मान्बधदान्शान्भ्यः "—(पा. सू. ३. १. ६) इति बधेर्वैरूप्ये सन्-प्रत्ययः । बीभत्समाना ' ताः ' आपः तत्संस्पर्शं परिहर्तुमुपर्युपरि वर्तमानाः ' अतिपुप्लुविरे [1] ' जलाशयमतिक्रम्य तीरदेशं प्राप्ता आसन् । " प्लुङ् गतौ " (भ्वा. आ. ९८३) इति धातुः । प्लुताश्च ' ता ' आपो दर्भात्मना परिणताः । अयमर्थस्तैत्तिरीयकेऽपि विस्पष्टमाम्नातः—" इन्द्रो वृत्रमहन्त्सोऽपोऽभ्यम्रियत, तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्; तदपोदक्रामत्, ते दर्भा अभवन् " (तै० ब्रा० ३. २. ९. १) इति । अनापूयिता इति । ' आ ' समन्तात् पूयं दौर्गन्ध्यं प्राप्ता आपूयिताः, न आपूयिताः ' अनापूयिताः ' । " पूयी विशरणे दुर्गन्धे च— " (भ्वा. आ. ४८९) इत्यस्मात् कर्तरि निष्ठायां छान्दस इट् । यद्वा ' आ ' समन्तात् पूयमासां सञ्जातमिति ' आपूयिताः ' । " तदस्य सञ्जातम्— " (पा० सू० ५. २. ३६) इति तारकादित्वादितच् । इतरास्विति । दर्भात्मना परिणतजलव्यतिरिक्तासु अमेध्यत्वापादकं किञ्चित्संसृष्टमिव भवति । अत्र हेतुः—यदेना इति । एवमनापूयिताप्विकारदर्भमयाभ्याम् ' आसाम् ' अपामुत्पवनं कुर्वन् पूयसंसर्गकृतम् ' तद् ' अमेध्यत्वमपहन्ति । ततश्च विधास्यमानं प्रोक्षणं च ' मेध्याभिः ' मेधार्हाभिः शुद्धाभिरेवाद्भिः कृतं भविष्यतीत्यर्थः । ' तस्माद् '—इत्युत्पवननिगमनम् ॥ ९ ॥

विहितमुत्पवनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—स इति । सविता वा इत्यादि पूर्ववत् [2] । अच्छिद्रशब्दार्थमाह—यो वा

१—' पुप्लुविरे ' इति भाष्यसम्मतः पाठः । २—" देवानां मध्ये सविता खलु प्रसविता स्वस्वव्यापारेषु सर्वस्य लोकस्य प्रेरयिता ' षूङ् प्रेरणे ' ..." इति ... । " इत्येव ब्राह्मणे पूर्वं (१ । १ । १७ सा० भाष्ये) ।

सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वाऽउत्पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनोदिङ्गयत्युपस्तौत्येवैनाऽएतन्महयत्येव देवीरापोऽअग्रेगुवोऽअग्रेपुवऽइति देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीरापऽ इत्यग्रेगुवऽइति ता यत्समुद्रं गच्छन्ति तेनाग्रेगुवोऽग्रेपुव इति ता यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्रेपुवोऽग्रऽ इममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिꣳ सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवमिति साधु यज्ञꣳ साधु यजमानमित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

पवित्रेणेति । यो वा अयं पवते—एषोऽच्छिद्रं पवित्रम् । एतेनैतदाह—सूर्यस्य रश्मिभिरिति । एते वा उत्पवितारः—यत्सूर्यस्य रश्मयः । तस्मादाह—सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति, उपस्तौत्येवैनाः, एतन्महयत्येव—"देवीरापो ऽअग्रेगुवोऽअग्रेपुवः" (१ अ० १२ मं०) इति । देव्यो ह्यापः तस्मादाह—देवीराप इति । अग्रेगुव इति । ता यत्समुद्रं गच्छन्ति, तेनाग्रेगुवः । अग्रेपुव इति । या यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्रेपुवः । "अग्र इममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम्" (१ अ० १२ मं०) इति । साधु यज्ञं साधु यजमानम्—इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

इति । योऽयं वायु पवते, एष सन्धिच्छेदेन सर्वत्र वर्तमानः छिद्ररहित पवनमानत्वम् । एते वा इति । 'एते' सूर्यस्य रश्मय, 'उत्' उत्कृष्ट, 'पवितारः' शोधका, अतस्ते करणभूतैस्तस्तैन युक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पवनानन्तरं कर्तव्यं विधत्ते—ता इति । 'ता' प्रोक्षणीरपोऽग्निहोत्रहवण्या पात्रेण सह सव्यं पाणौ धारयन् "देवीराप" इति मन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन 'उदिङ्गयति' ऊर्ध्वं सेचनेन चालयति । "इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः" (भ्वा० प० १६३–१६५) इति धातु । मन्त्रतात्पर्यमाह—उपस्तौतीति । 'एतत्' एतेन, देवीराप इति मन्त्रपाठेन 'एता' अप प्रशंसत्येव । तेन च प्रशंसनेन 'महयति' पूजयत्येव । कात्यायीसा त्वावकलधाविद्यो मन्त्र इति त दर्शयति—देवीरिति । श्रुतिरूपनामुपपादयति—देव्य इत्यादिना । अपां देवतारूपत्वेन देवीत्वं प्रसिद्धमिति 'हि'—शब्दार्थ ।

ता यदित्यादि । 'अग्रे' पुरतो वर्तमान समुद्र गच्छन्तीति 'अग्रेगुव.' । अग्रेगुशब्दस्य समुद्रगामित्व विवक्षितमिति भाव । 'ऊङ् च गमादीनाम्' इति गमेरूकार (पा. सू. ६ । ॥ । ४० । अत्रत्य वार्तिकम् १) । ता यत्प्रथमा इति । आप सन्त्विषवार्थमासिच्यमाना यदन्यदेवताभ्य पूर्वं सोमस्यास्वादयन्ति । तेन सोमपानेन 'अग्रे' प्रथमं स्वात्मानि पुनन्तीति 'अग्रेपुव' । उभयत्र "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" पा० सू. ६. ३. १४) इति बहुलशब्दात् सप्तम्या अलुक् ।

साधु यज्ञमित्यादि । 'अग्र इमम्' इत्यत्र 'अग्र'—शब्द प्राशस्त्यवाची । 'अग्रे' प्रशस्ते 'अद्य' अस्मिन् काले 'इमम्' यज्ञ प्रापयतेति प्रतिपादयता मन्त्रेण 'साधु यज्ञ नयत'—इत्येवोक्त भवति, प्राशस्त्य

१–" सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इति " इति श्रौ० सू० २ ७६ । २–"आपो देवी" तैत्ति-सं० स० १. १. ८ २ मै० सं० १ १ ५ । ३–पुनन्तीत्र गमादेस्तर्थ ।

युष्माऽ इन्द्रो ऽवृणीत वृत्रतूर्यऽ इति । (त्ये) एताऽ उ ह्यीन्द्रो ऽवृणीत वृत्रेण स्पर्द्धमानऽ एताभिर्ह्येनमहंस्तस्मादाह युष्माऽ इन्द्रो ऽवृणीत वृत्रतूर्यऽ इति ॥ ८ ॥

यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यऽ इति । (त्ये) एताऽ उ ह्यीन्द्रमवृणत वृत्रेण स्पर्द्धमानमेताभिर्ह्येनमहंस्तस्मादाह यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यऽइति ॥९॥

प्रोक्षिताः स्थेति । तदेताभ्यो निह्नुतेऽथ हविः प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत्करोति ॥ १० ॥

" युष्माऽइन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये "–(१ अ० १३ मं०) इति । एता उ हीन्द्रोऽवृणीत वृत्रेण स्पर्द्धमानः । एताभिर्हेनमहन्, तस्मादाह–युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये इति ॥ ८ ॥

" यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये " (१ अ० १३ मं०) इति । एता उ हीन्द्रमवृणत वृत्रेण स्पर्द्धमानम् । एताभिर्हेनमहन्, तस्मादाह–यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये इति ॥ ९ ॥

" प्रोक्षिताः स्थ "–(१ अ० १३ मं०) इति । तदेताभ्यो निह्नुते । अथ हविः प्रोक्षति । एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुः–मेध्यमेवैतत्करोति ॥ १० ॥

प्राप्तस्य साधुत्वनियमात् । यज्ञस्य पतिः यज्ञपतिः, तमिति । यज्ञशब्देन यजमानो विवक्षित इति व्याचष्टे–साधु यजमानमिति । अत्रापि पूर्ववत् ' अग्ने ' शब्दव्याख्यानम् । साध्विति विशेषणम् ॥ ७ ॥

युष्मा इन्द्र इति । हे आपः ! युष्मान् वृत्रं हन्तुकाम इन्द्रः साहाय्यकरणार्थं प्रार्थयामास । ताश्च यूयं वृत्रशरीरनिरुद्धा विस्रम्भगमनार्थं वृत्रं हन्तुमिन्द्रं प्रार्थितवत्यः । अत ईदृग्विधं परस्परप्रार्थनं युष्मा इन्द्र इत्यादिना मन्त्रभागेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तदेताभ्य इति । यद्यपि प्रोक्षणीनामपां स्वातिरिक्तजलेन शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं नास्ति, तथापि " प्रोक्षिताः स्थ "–इति स्वात्मनैव प्रोक्षिता भवतीति मन्त्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणवत्त्वसिद्धेः ' तत् ' तेन मन्त्रपाठेनाप्रोक्षणजनितमपराधम् ' एताभ्यः ' प्रोक्षणीभ्यः ' निह्नुते ' अपनयति । प्रोक्षणपात्रगतेनैवोदकेन तात्पात्रगतमुदकमनेन मन्त्रेण प्रोक्षितव्यमिति तात्पर्यार्थः । अत एवोक्तं सूत्रकृता कात्यायनेन–" प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रोक्षणम् " (श्रौ० सू० २. ८०) इति । तैत्तिरीयकश्रुतिस्तु एतन्मन्त्रपठनमेवासां प्रोक्षणं मेने, यदाह–" प्रोक्षिताः स्थेत्याह तेनापः प्रोक्षिताः " इति (तै. सं. १ । १ । ५ । २ ।, तै. ब्रा. ३ । २ । ५ ।) एवं संस्कृताभिरद्भिर्हविषः प्रोक्षणं विधत्ते–अथ हविरिति । वक्ष्यमाणस्य हविःप्रोक्षणविधिशेषार्थवादस्य सर्वप्रोक्षणविधिसाधारण्यमाह–एको वा इति । ' बन्धुः ' अनुकूलं स्तावकमर्थवादवाक्यम्, सर्वस्यापि प्रोक्षणस्य ' एको वै ' एकविधमेव; अतस्तत्सर्वत्र योजनीयमिति भावः । किंपुनस्तदित्याह–मेध्यमिति ॥ १० ॥

१–तैत्तिरीयपाठस्तु ' युष्मानिन्द्रो '–इति । (सं. १।१।५।१)(ब्रा ३।२।५) । २–यद्यप्ययं संहितायां कण्डिकान्तरगतोऽप्यस्तूपमन्त्र एव श्रुयते, तथापि–एतद्ब्राह्मणविधिनो ' देवीराप ' इति मन्त्रस्यैवांशविशेष इति स्वीकार्यं ; अतएव भाष्ये विनियोगान्तरं दर्शितं कात्यायनेनेति । ३–' तत् तेन ' इत्यारभ्य ' तात्पर्यार्थः '–इत्यन्तस्य स्थाने " प्रोक्षणपात्रगतेनैवोदकेन तत्पात्रगतमुदकं प्रोक्षयित्वा तत्तेन मन्त्रपाठेन प्रोक्षणजनितमपराधमेताभ्यः प्रोक्षणीभ्यो निह्नुते अपनयति " इति क्वचित्पुस्तके पाठः । ४–प्रणीतवारिणा कर्क- स्वेच्छयैव वाहिकाः । मन्त्रोच्चारणमात्रेण प्रोक्षणेऽधिचिरे " इति वैद्यनाथमिश्राः ।

स प्रोक्षति । (त्य) अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्यस्यै देवतायै हविर्भवति तस्या एवैनदेतन्मेध्यं करोत्येवमेव यथापूर्वं हवींषि प्रोक्ष्य ॥ ११ ॥

(क्ष्या) अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायाऽ इति दैव्याय हि कर्मणे शुन्धति देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामीति तद्यदेवैषामत्राशुद्धस्तक्षा वान्यो वामेध्यः कश्चित्पराहन्ति तदेवैषामेतदद्भिर्मेध्यं करोति तस्मादाह यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामीति ॥ १२ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति-" अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि "-(१ अ. १३ मं.) इति । तद् यस्यै देवतायै हविर्भवति-तस्यै मेध्यं करोति । एवमेव यथापूर्वं हवींषि प्रोक्ष्य ॥ ११ ॥

अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति-" दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै " (१ अ. १३ मं.) इति । दैव्याय हि कर्मणे शुन्धति देवयज्यायै-" यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि" (१ अ. १३ मं) इति । तद्यदेवैषामत्राशुद्धस्तक्षा वा, अन्यो वामेध्यः कश्चित् पराहन्ति-तदेवैषामेतदद्भिर्मेध्यं करोति । तस्मादाह-यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामीति ॥ १२ ॥ १।३

विहितं प्रोक्षणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते-स प्रोक्षतीति । अग्नय इति मन्त्रे देवतोद्देशनस्य प्रयोजनमाह-तद्यस्या इति । उक्तमन्यत्रातिदिशति-एवमिति । ' एवं ' अनेनैव प्रकारेण, यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं भवति, तत्तन्नामचतुर्थ्यन्तेनातिदिशेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

हविःप्रोक्षणानन्तरं यज्ञपात्राणां समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते-अथेति । दैव्यायेति । देवानामिदं ' दैव्यम् ' । " देवाद्यञञौ " (पा. सू. ४ । १ । ८५ ।, ४ । १ । ८५. वा. २ ।) इति प्राग्दीव्यतीयो यञ् । ' शुन्धति ' शोधयति । ' शुन्ध-विशुद्धौ ' (भ्वा. प. ७४) इति धातुः । देवयज्यायै-इति । देवयजनरूपाय कर्मणे इत्यर्थः । मन्त्रस्यापरभागमनूद्य व्याचष्टे-यद्व इति । ' तक्षा ' वर्द्धकिः, ' अन्य ' तद्व्यतिरिक्तो वृषलादिः ; स सर्वोऽप्यशुद्धत्वात् ' अमेध्य ' । तत्संस्पर्शाकृतं यत् ' तत् ' ' एषां ' पात्राणां दोषजातम्, ' एतत् ' अनेन प्रोक्षणेनैषां निरस्यन्, ' तत् ' सर्वं पात्रं यज्ञार्हं करोति । अत ईदृग्विधस्यार्थस्य प्रत्यायनाय यद्व इति मन्त्रभागः पठितव्य इत्युपसंहरति-तस्मादिति । पराजघ्नुरिति । पराहत्य दूषितं चक्रुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ (१ । ३)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये
प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ३ ॥

१-" हविष्प्रथमे त्वाग्नीषोमाभ्यामिति " " यथादेवतमन्यत्-" (श्रौ. सू. २. ६१-६२.) । २-" पात्राणि दैव्यायेति "-(श्रौ. सू. ३. ६३) ।

अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

अथ कृष्णाजिनमादत्ते । यज्ञस्यैव सर्वत्वाय यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवाऽअनुविद्य त्वचमेवावच्छायाजह्रुः ॥ १ ॥

(स्त) तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि । तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि साम्ना ᳫ रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेतरथा यान्येव कृष्णानि तानि साम्ना ᳫ रूपं यानि शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तानि यजुषा ᳫ रूपम् ॥ २ ॥

(ᳫ) सैषा त्रयी विद्या यज्ञः । (स्त) तस्या एतच्छिल्पमेष वर्णस्तद्यत्कृष्णाजिनं भवति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय तस्मात्कृष्णाजिनमधिदीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवत्यस्कन्नᳫ हविरस-

पुरोडाशकरणम् ।

अथ कृष्णाजिनमादत्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम, स कृष्णो भूत्वा चचार । तस्य देवा अनुविद्य त्वचमेवावच्छायाऽऽजह्रुः ॥ १ ॥

तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि–तान्यृचां च साम्नां च रूपम् । यानि शुक्लानि तानि साम्नां रूपम्, यानि कृष्णानि तान्यृचाम् । यदि वेतरथा–यान्येव कृष्णानि तानि साम्नां रूपम्, यानि शुक्लानि तान्यृचाम् । यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तानि यजुषां रूपम् ॥ २ ॥

सैषा त्रयी विद्या यज्ञः । तस्या एतच्छिल्पम्–एष वर्णः । तद्यद् कृष्णाजिनं भवति । यज्ञस्यैव

अथ निरुप्तव्रीहि[2]अवहननार्थं कृष्णाजिनादानं विधत्ते–अथेति । सर्वत्वाय इति । अवयवकार्त्स्न्यायेत्यर्थः । कथं कृष्णाजिनादानेन यज्ञस्य कार्त्स्न्यमित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्तमुदाहरति–यज्ञो हेत्यादिना । 'कृष्णो भूत्वा–' इति, कृष्णमृगस्य रूपमास्थाय । 'अवच्छाय'–इति, अपच्छिद्येत्यर्थः । "छो छेदने" (दि० प० ४०) इत्यस्मात् क्त्वो ल्यप् (पा. सू. ७ । १ । ३७) ॥ १ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपतां वक्तुं त्रयीमयत्वं प्रतिपादयति–तस्य यानीत्यादिना । शुक्लकृष्णलोम्नां संग्रहात् ऋक्सामात्मकतामुक्त्वा विभज्यापि दर्शयति–तस्य यानि शुक्लानीति । 'यदि वा' इति पक्षान्तरकथनम् । 'इतरथा' उक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः । तदेव दर्शयति–यान्येवेति । एवं कृष्णाजिनस्य ऋक्सामतामुक्त्वा यजूरूपत्वमप्याह–यान्येव बभ्रूणीति । पिङ्गलवर्णानीव यानि लोमानि 'हरीणि' हरितवर्णानि, तानि यजुषां रूपम् ॥ २ ॥

अस्त्वेवमृक्सामयजुरात्मकत्वं कृष्णाजिनस्य, तदादानेन कथं यज्ञस्य कार्त्स्न्यमित्यत आह–सैषेति । यैषा

१–'मेवावच्छायाजह्रुः'–इति कुत्रचित्पाठः । २–'व्रीह्यवहननार्थं'–इति पा० । ३–(तै० सं० १ २. २. ७.) द्रष्टव्यम् ।

इति तद्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टं वा स्कन्दात्तद्यज्ञे यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवति ॥ ३ ॥ [अर्धप्रपाठकः ॥६०॥]

(त्यु) अथ कृष्णाजिनमादत्ते । शर्मासीति चर्म वा ऽ एतत्कृष्णस्य तदस्य तन्मानुषꣳ शर्म देवत्रा तस्मादाह शर्मासीति तदवधूनोत्यवधूतꣳ रक्षोऽवधूता ऽअरातय ऽइति तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षाꣳस्यतो ऽपहन्त्यतिनत्येव पात्राण्यवधूनोति यद्वस्यामेध्यमभूत्तद्वस्यैतदवधूनोति ॥ ४ ॥

सर्वत्वाय । तस्मात्कृष्णाजिनमधिदीक्षन्ते-यज्ञस्यैव सर्वत्वाय । तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवति-अस्कन्नं हविरसदिति । तद्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टं वा स्कन्दात्-तद्यज्ञे यज्ञः प्रतितिष्ठादिति । तस्मादध्यवहननमधिपेषणं भवति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिनमादत्ते-“ शर्मासि ”-(१ अ० १४ मं०) इति । चर्म वा एतत्कृष्णस्य, तदस्य तन्मानुषम्, शर्म देवत्रा । तस्मादाह-शर्मासीति । तदवधूनोति-“ अवधूत [१] रक्षोऽवधूता अरातयः ”-(१ अ० १४ मं०) इति । तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षांस्यतोऽपहन्ति । अतिनत्येव पात्राण्यवधूनोति । यद्वस्यामेध्यमभूत्-तद्वस्यैतदवधूनोति ॥ ४ ॥

ऋग्यजुस्सामाभिधा त्रयी विद्या, सैव यज्ञः, तत्साध्यत्वात् । य एष शुक्लकृष्णादिलक्षणो वर्णः, एतदस्याः त्रय्या उत्कर्षाय ‘ शिल्पम् ’ चित्रं रूपम् । अत एवोत्तरेषाम् सोमप्रकरणे मन्त्र आम्नास्यते-“ ऋक्सामयोः शिल्पे स्थः ”-(४ अ० ९ मं०)-इति । एवमयज्ञान्तस्य यज्ञरूपस्य कृष्णाजिनस्यादानं यज्ञस्य कार्त्स्न्याय भवतीत्यर्थः । कृष्णाजिनमधिदीक्षन्त इति । यस्मादेव कृष्णाजिनं शरीरत्वेन यज्ञरूपम्, ‘ तस्मात् ’ सोमाङ्गभूता दीक्षापि कृष्णाजिनस्योपरि क्रियते । कृष्णाजिनादानस्य प्रयोजनान्तरमाह-तस्मादधीति । ‘ अधि ’ उपर्यर्थे । कृष्णाजिनस्योपर्यवहननं पेषणं च कर्तव्यम् । तथा सति तद्धविः ‘ अस्कन्नम् ’ स्खलनरहितम् ‘ असद् ’ भवेदिति बुद्ध्या यदि भूम्यामेवावहननादिकं कुर्यात्, तदा तस्य हविषोऽवश्यं स्कन्नदोषः इत्यभिप्रायः । एतदेव विवृणोति-तद्यदेवेति । अवहननसमये तण्डुलो वा पेषणसमये पिष्टं वात्र कृष्णाजिने ‘ यदि ’ नाम ‘ स्कन्दात् ’ स्कन्देत् । लेटयाडागमः । (पा. सू. ३।४।९४) ‘ तत् ’ तदा यज्ञ एव यज्ञः प्रतितिष्ठेत्, न तु तस्य स्कन्नदोष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमादानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते-अथेति । मन्त्रगत ‘ शर्म ’ शब्दस्य तात्पर्यमाह-चर्म वा इति । यत् ‘ एतत् ’ कृष्णस्य ‘ चर्म ’ आजिनम्, ‘ अस्य ’ यज्ञस्यैतदजिनं ‘ तत् ’ लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं सत् ‘ मानुषम् ’ मनुष्यसम्बन्धि रूपं भवति । एतदेव ‘ देवत्रा ’ देवेषु, सुखकरत्वात् शर्मेत्युच्यते । अतो वैदिके कर्मणि ‘ शर्मासीति ’ तत्स्तुतिरुपपन्ना । देवत्रेति “ देवमनुष्य ”(पा० सू० ५. ४. ५६) इत्यादिना त्राप्रत्ययः । उपात्तस्य कृष्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते-तदवधूनोतीति । तन्नाष्ट्रा इति । ‘ तत् ’ तेन समन्तकावधूननेन । गतमन्यत् । कृष्णाजिनवत् प्रसक्तमवधूननं पात्राणां विधत्ते-अतिनत्येवेति । न केवलमवधूननस्य

१-‘ स्कन्नदोषे ’ इति ए । २-“ शर्मासीति कृष्णाजिनमादाय ”-इति (श्रौ० सू० २ । ८०) । ३-“ अवधूतं रक्षोऽवधूता अरातय इत्यवधूनोति ”-(श्रौ० सू० २. ८१) ।

तत्प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति । (त्यु) अदित्यास्त्वगसि प्रतित्वादितिर्वेत्त्विति तीयं वै पृथिव्यदितिस्तस्या अस्यै त्वग्यदिदमस्यामधि किं च तस्मादाहादित्यास्त्वगसीति प्रतित्वादितिर्वेत्त्विति प्रति हि स्वः संजानीते तत्संज्ञामेवैतत्कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्योन्यं हिनसात इत्यभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ दक्षिणेनोलूखलमाहरति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षांस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता तस्मादभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥ ६ ॥

तत्प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति–"आदित्यास्त्वगसि प्रतित्वादितिर्वेत्तु"–(१ अ० १४ मं०) इति । इयं वै पृथिव्यदितिः । तस्या अस्यै त्वग्–यदिदमस्यामधि किञ्च । तस्मादाह–अदित्यास्त्वगसीति । प्रतित्वादितिर्वेत्त्विति । प्रति हि स्वः सञ्जानीते । तत्संज्ञामेवैतत्कृष्णाजिनाय च वदति । नेदन्योन्यं हिनसात इति । अभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणेनोलूखलमाहरति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षांस्याविशानिति । ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता, तस्मादभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥ ६ ॥

रक्षोपहननमेव प्रयोजनं किं नु अयज्ञियविशेषोऽपीत्याह–यद्वस्येति । रक्षःप्रकृतिसम्बन्धात् यत् खलु ' अस्य ' कृष्णाजिनस्य ' अमेध्यम् ' मेधानर्हमयज्ञियरूपमभूत्, तदेवास्यैतेन मन्त्रेण ' अवधूनोति ' निरस्यति ॥ ४ ॥

तस्य सम्यक् प्रकारविशिष्टं स्तरणं विधत्ते–तदिति । ' प्रतीचीना ' प्रत्यग्देशे स्थिता ग्रीवा यथा भवति तथा । इयं वा इत्यादि । ' दितिः ' खण्डनं न विद्यतेऽस्या इति व्युत्पत्त्या अत्र मन्त्रगतादितिशब्देनेयमेव पृथिवी विवक्षिता । कथमन्यदीया त्वगन्यस्य त्वग्भवतीत्याशंक्याह–तस्या इति । ' अस्याम् ' भूम्याम् ' अधि ' उपरिभागे ' यदिदं किं च ' किमपि वस्त्वस्ति यत्, ' तस्यै–अस्यै ' पृथिव्यै, सा ' त्वक् ' कृष्णाजिनमप्युपरिवर्तमानत्वात्, तस्या एव त्वगिति स्तुतिः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागमनूद्य व्याचष्टे–प्रतीति । ' स्वः ' स्वकीयो जन आत्मीयं जनं प्रति ' सञ्जानीते ' परस्परानुकूल्यं प्रकटयितुं संज्ञां करोति । ' तत् ' तथा कृष्णाजिनभूम्योः समानज्ञानतामेवायं मन्त्रभागो वदति । संज्ञानस्य प्रयोजनमाह–नेदिति । परस्परानुकूल्यज्ञानाभावे ह्यन्यमन्यो हिंस्यात् । नैव तादृश्यन्योऽन्यहिंसा भवत्वित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ उलूखलनिधानपर्यन्तं कृष्णाजिनस्यानुत्सर्जनं विधत्ते–अभिनिहितमिति ॥ ५ ॥

सव्येन स्पृशतोऽभिप्रायमाह–नेदिति । यदि ह्युलूखलनिधानात् प्रागेव कृष्णाजिनसंस्पर्शमुत्सृजेत्, ' तत् ' तदा ' इह ' अस्मिन् कृष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेत्, तन्मैव भवत्विति । ' विशान् '–इति विशतेर्लेटि बहुवचने

१–कृष्णाजिनालम्भ उभाभ्यां हस्ताभ्याम् । अभिनिहितमेव सव्येन पाणिनेति श्रुतेश्च एकतरोऽन्यथा न समर्थः स्यात् । एकहस्तेन स्तरणस्यशक्यत्वादिति वैयाकरणाः । कर्काचार्यास्तु–" अभिन्यस्तसव्यहस्तोदुक्षिणहस्तेनेदम् " इत्यस्मिन्सूत्रे अभिन्यस्तश्च हस्तद्वयेन भवति नैकेन पाणिना । कुतः एतत् । विचारः । " अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवन्नथ दक्षिणेन उद्गृह्णाति " इति । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । २–" उलूखलमिवाशुलूखलादितिगतस्थाविति "–(श्रौ. सू. २. ८०) । ३–(निघ० १. १. १४) (निरु० ४ ४. १) द्रष्टव्यम् ।

(त्यु) अथोलूखलं निदधाति । (त्यु) अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुध्नऽइति वा तद्यथैवादः सोमꣳ राजानं ग्रावभिरभिषुण्वन्त्येवमेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याꣳ हविर्यज्ञमभिषुणोत्यद्रयऽइति वै तेषामेकं नाम तस्मादाहाद्रिरसीति वानस्पत्यऽइति वानस्पत्यो ह्येष ग्रावासि पृथुबुध्नऽइति ग्रावा ह्येष पृथुबुध्नो ह्येष प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्त्विति तत्संज्ञामेवैतत्कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्योन्यꣳ हिनसातऽइति ॥ ७ ॥

अथोलूखलं निदधाति–" आद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुध्नः " (१ अ० १४ मं०) इति वा । तद्यथैवादः सोमं राजानं ग्रावभिरभिषुण्वन्ति,–एवमेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञमभिषुणोति । अद्रय इति वै तेषामेकं नाम । तस्मादाह–अद्रिरसीति । वानस्पत्य इति । वानस्पत्यो ह्येषः । ग्रावासि पृथुबुध्न इति । ग्रावा ह्येषः, पृथुबुध्नो ह्येषः । " प्रति त्वादित्यास्त्वग् वेत्तु " (१ अ० १४ मं०) इति । तत्संज्ञामेवैतत्कृष्णाजिनाय च वदति–नेदन्योन्यं हिनसात इति ॥ ७ ॥

आडागम (पा. सू. ३ । ४ । ९४) लेटस्त्यादेशे (पा सू. ७ । १ । ३) " इतश्च लोपः " (पा. सू. ३. ४ ९७)–इतीकारलोप । ननु सर्वोऽपि उलूखलनिधानात् पुरा इतो रक्षांसि न प्रविशन्ति तत्राह–ब्राह्मण इति । ' हि ' यस्माद् ब्राह्मणो रक्षसामपहन्ता मन्त्रप्रभावेण, तस्मात् तेन रक्ष्यमाणं राक्षसादिर्न प्रवेष्टुं शक्नोतीति भाव ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकमुलूखलस्य निधानं विधत्ते–अथेति । ग्रावासीति वैकल्पिको मन्त्र । अत एव सूत्रकृतोक्तम्–" कृष्णाजिने निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा " (श्रौ० सू० २. ८८) इति । तत्राद्यमन्त्रस्याभिप्रायमाह–तद्यथेति । ' अद ' –शब्दो लुप्तविभक्तिक, अमुत्र सोमयागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य ग्रावभिरभिषव, एवमेवोलूखलादिभिर्हविर्यज्ञसाधन व्रीह्यादिकम् ' अभिषुणोति ' वितुषीकरणादिभि संस्करोति । कुत एतदित्याह–अद्रय इतीति । ' तेषा ' सोमाभिषवहेतूनां ग्राव्णाम्, पुरोडाशनिष्पत्तिहेतूनामुलूखलादीनां च अद्रय इत्येतत् साधारणं नाम, अतो नामसाम्यात् उलूखलादिसाध्यमवहननादिकं ग्रावसाम्येन सोमाभिषवेण तुल्यमित्यर्थ । एवं च हे उलूखल ! त्वम् ' अद्रिरसि ' सोमाभिषवहेतु । ग्रावासीति ग्रावत्वारोपणं मन्त्रेण विवक्षितमिति व्याख्यात भवति । वनस्पतिविकारत्व प्रसिद्धमिति वानस्पत्यपदतात्पर्यमाह–वानस्पत्यो हीति । वैकल्पिक मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–ग्रावासीति । पृथुबुध्नो हीति । उलूखलस्य विस्तीर्णमूलत्व प्रसिद्धमित्यर्थ । प्रति त्वेत्यादिक मन्त्रद्वयपक्षमनूद्य व्याचष्टे–तदिति । कृष्णाजिनोलूखलयोरन्योऽन्यस्य हिंसा मा भूदिति पृथिवीकृष्णाजिनयोरैकमत्यप्रार्थनं वेदितव्यमित्यर्थ ॥ ७ ॥

---

१ पञ्चमीकण्डिकान्तर्गत " कृष्णाजिनमसुर्यवत्समादित्य स्य-सोमाभिषवहेतु " इत्यन्तो भाष्यग्रन्थो वेबरमहोदयेन क्षारितपुस्तक नास्ति । तत्र न दृष्ट इति तत्संकेतो दृश्यते । २–" प्रतित्वेत्युभयो " (श्रौ० सू० २ । ८६) ।

(त्तु) अथ हविरावपति । (त्थ) अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनमिति यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूर्वाचो विसर्जनमिति यां वा ऽ अमूं हविर्ग्रहीष्यन्वाचं यच्छत्यत्र वै तां विसृजते तद्यदेतामत्र वाचं विसृजत ऽ एष हि यज्ञ ऽ उलूखले प्रत्यष्ठादेष हि प्रासारि तस्मादाह वाचो विसर्जनमिति ॥ ८ ॥

स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत् । (त्तु) तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिर्देववीतये त्वा गृह्णामीति देवानवदित्यु हि हविर्गृह्यते ॥ ९ ॥

अथ हविरावपति–" अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनम् " (१ म० १९ मं०) इति । यज्ञो हि । तेनाग्नेस्तनूः । वाचो विसर्जनमिति । यां वा अमूं हविर्ग्रहीष्यन् वाचं यच्छति–अत्र वै तां विसृजते । तद्यदेतामत्र वाचं विसृजते–एष हि यज्ञ उलूखले प्रत्यष्ठात् । एष हि प्रासारि । तस्मादाह–वाचो विसर्जनमिति ॥ ८ ॥

स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्–तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेत् । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञं पुनरारभते । तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः–" देववीतये त्वा गृह्णामि "–(१ म० १९ मं०) इति । देवानवदित्यु हि हविर्गृह्यते ॥ ९ ॥

उलूखले हविषः प्रक्षेपणं समन्त्रकं विधत्ते–अथेति । यज्ञो हीति । यस्माद् 'यज्ञः' यज्ञसाधनं हविः, अतोऽग्नेः शरीरमेवं तदित्यर्थः । यां वा इत्यादि । हविर्ग्रहणार्थम्, " अथ वाचं यच्छति " इति या वाग् नियमिता' ' अत्र ' अस्मिन्नवसरे तामेवानेन मन्त्रेण ' विसृजते ' । अतो विसृज्यते अनेनेति ' विसर्जनम् ' हविरिति मन्त्रस्यार्थः । एतद्यदित्यनेनास्य दर्शयति–तद्यदिति । ' एतां वाचमत्र विसृजते ' यदि यत्, तद्युक्तम्; ' हि ' यस्मादेषः ' यज्ञः ' यज्ञसाधनं हविः, उलूखले ' प्रत्यष्ठात् ' प्रतिष्ठितमभूत्, यस्माच्च ' एषः ' यज्ञः ' प्रासारि ' प्रसारितो विस्तारितोऽभूत्; अतो हेतोरेतस्मिन्नवसरे वाचो विसर्जनं नान्यत्रेति वाग्विसर्जनमेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हविरावपनात् पूर्वं लौकिकभाषणव्यवहारे प्रायश्चित्तमाह–स यदीति । ' वैष्णवीमृचम् ' इति, " इदं विष्णुर्विचक्रमे " (वा० सं० ५ अ० १५ मं०) इत्यादिकाम् । यजुरिति वैष्णवमेव यजुः । ' देववीतये ' इति मन्त्रशेषस्याभिप्रायमाह–देवानवदितीति । तस्मात् देवान् ' अवत् ' अवतु तर्पयत्विति । अनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते, अतः ' देववीतये ' देवानां तृप्तये इति मन्त्रस्याभिप्रायः ॥ ९ ॥

१–" हविरवपत्यग्नेस्तनूरसीति "–(श्रौ० सू० २. ५. ९०) । २–वहिंद प्रकरणे पूर्वं १ । १ । २ । २ ॥ ३–' मन्त्रसमर्थः '– इति पा० । ४–" वाचं विसृजते, यज्ञमनाः " (श्रौ० सू० २. ५. ९२.) अथ च विशेषः मया–" इषेऽन्नाः ब्र०, मनसोऽस्य प्रयन्तु उनम्यैः " (श्रौ० सू० २. ९२. ९४ ।) ५–" इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् " (माध्यं. सं. अ. ५। १५) । " विष्णोर्नु कं " (माध्यं. सं. अ. ५। १८) इति वा । ६–विसर्जनमिति–इति पाठः क्वचित् ।

(तेऽथ) अथ मुसलमादत्ते । बृहद्ग्रावासि वानस्पत्यऽइति बृहद्ग्रावा ह्येष वानस्पत्यो ह्येष तदवदधाति सऽइदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्वेति सऽइदं देवेभ्यो हविः सꣳस्कुरु साधु सꣳस्कृतꣳ सꣳस्कुर्वित्येवैतदाह ॥ १० ॥

(ढा) अथ हविष्कृतमुद्वादयति । हविष्कृदेहि हविष्कृदेहीति वाग्वै हविष्कृद्वाचमेवैतद्विसृजते वागु वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतत्पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥

तानि वाऽएतानि । चत्वारि वाच एहीति ब्राह्मणस्यागह्याद्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्चाधावेति शूद्रस्य स यदेव ब्राह्मणस्य तदाहैतद्धि यज्ञियतममेतदु ह वै वाचः शान्ततमं यदेहीति तस्मादेहीत्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥

अथ मुसलमादत्ते–" बृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः "–(१ अ० १५ मं०) इति । बृहद्ग्रावा ह्येषः । वानस्पत्यो ह्येष । तदवदधाति–" स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्व "–(१ अ० १५ मं०) इति । स इद देवेभ्यो हविः संस्कुरु, साधु संस्कृतं संस्कुरु–इत्येवैतदाह ॥ १० ॥

अथ हविष्कृतमुद्वादयति–"हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि "–(१ अ० १५ मं०) इति । वाग्वै हविष्कृत् । वाचमेवैतद् विसृजते । वागु वै यज्ञः–तद्यज्ञमेवैतत्पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥

तानि वा एतानि चत्वारि वाचः । एहीति–ब्राह्मणस्य । आगह्याद्रवेति–वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्च ।

समन्त्रकं मुसलादानं विधत्ते–अथ मुसलमादत्त इति । बृहद्ग्रावासीति । सोमसंस्कारग्रावयत् मुसलस्यापि हविःसंस्कारकत्वसाम्याद्ग्रावत्वम्, दीर्घत्वाद् बृहत्त्वमिति । ' बृहद्ग्राव '–शब्दाभिधेयता मुसलस्य प्रतिपत्त्यर्थं । तस्य मुसलस्योलूखले प्रक्षेपणं समन्त्रकं विधत्ते–तदवदधातीति । ' शमीष्व '–इति मन्त्रस्यार्थमाह–हविः संस्कुरु–इति । ' शमीष्व ' शमय, दोषोपशमनेन हविः संस्कुर्वित्यभिप्रायः । सुशमि शमीष्वेति मन्त्रस्याभिप्रायमाह–साधु संस्कृतमिति ॥ १० ॥

हविष्कृत आह्वानं विधत्ते–अथ हविष्कृतमिति । ' उद्वादयति ' उच्चैराह्वयतीत्यर्थः । हविष्कृदेहीति मन्त्रस्य द्विः पाठो मन्त्रकाण्डे द्विराम्नानात् । हविष्कृच्छब्दार्थमाह–वाग्वै हविष्कृदिति । निर्वापादौ मन्त्रात्मना वाचो हविष्करणसाधनत्वाद् वागेव हविष्कृत्, अतस्तामनेनैव मन्त्रेणाह्वयन् हविर्ग्रहणकाले नियमितां वाचं विसृजेत् । अत एव कात्यायनेन " ओमन्तनूरिति " इति मन्त्रेण, " हविष्कृदेहि " इति मन्त्रेण वा वाग्विसर्जनं कर्तव्यमिति विकल्पेन सूचितम् ।–" ओमन्तनूरिति–वाचं विसृजन् " (श्रौ० सू० २ ९१) " यजमानश्च " (श्रौ. सू. २ । ९२) "हविष्कृता वा–"(श्रौ० सू० २ ९३) इति । वागु वा इति । या वाग् हविष्कृत् सैव खलु यज्ञः, तस्य तन्निर्वर्त्यत्वात् । ' तत् ' तथा सति ' एतत् ' एतेन वाग्रूपिकाया हविष्कृत आह्वानेन यज्ञमेव पुनराह्वयते ॥ ११ ॥

ब्राह्मणादिवर्णभेदोपलक्षणेन हविष्कृदाह्वानमन्त्रे विशेषमाह–तानि वा एतानि चत्वारीति । ' वाचः '

---

१ बृहद्ग्रावासि मुसलमादत्ते '–(श्रौ०सू० २ ९५) । २ " स इदं विमृजन्मादाने "–(श्रौ० सू० २ ९६) । विसृजेद् ' इद विसृज्य ' इति विप्रान्तरेण क्वचिद् पाठः । ३–मन्त्रकाण्डे पाठः । यत्र च द्विराम्नातं तत्रापि । महीधराद्भिः ' द्विराम्नातमर्थं दशमन्त्र इति विस्तरमाह ' इत्यादि । कात्यायनाद्यनु हविष्कृद्वै विसृजेत् ' –इति १ ९० ॥

(१३) तद्ध स्मैतत्पुरा । जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तदिदमप्येतर्हि य एव कश्चोपोत्तिष्ठति स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति तद्यदेतामत्र वाचं प्रत्युद्वादयन्ति ॥ १३ ॥

मनोर्ह वा ऽ ऋषभ ऽ आस । तस्मिन्नसुरघ्नी सपत्नघ्नी वाक्प्रविष्टा स तस्य ह स्म श्वसथाद्रवथादसुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति ते हासुराः समूदिरे पापं बत नोऽयमृषभः सचते कथं न्विमं दभ्नुयामेति किलाताकुली ऽ इति हासुरब्रह्मावासतुः ॥ १४ ॥

आधावेति–शूद्रस्य । स यदेव ब्राह्मणस्य–तदाह, एतद्धि यज्ञियतमम् । एतद्ध वै वाचः शान्ततमम्–यदेहीति । तस्मादेहीत्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥

तद्ध स्मैतत्पुरा जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति । तदिदमप्येतर्हि य एव कश्चोपोत्तिष्ठति । स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति–तदेको दृषदुपले समाहन्ति । तद्यदेतामत्र वाचं प्रत्युद्वादयन्ति ॥ १३ ॥

मनोर्ह वा ऋषभ आस । तस्मिन्नसुरघ्नी सपत्नघ्नी वाक् प्रविष्टा स तस्य ह स्म श्वसथाद् रवथाद् असुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति । ते हासुराः समूदिरे–पापं बत नोऽयमृषभः सचते, कथं न्विमं दभ्नुयामेति । किलाताकुली–इति हासुरब्रह्मावासतुः ॥ १४ ॥

सम्बन्धीनि ' चत्वारि ' रूपाणि । कानि पुनस्तानीत्याह–एहीत्यादि । ' वैश्यस्य ' हविष्कृदागहीति मन्त्रः । ' राजन्यबन्धोः ' क्षत्रियस्य " हविष्कृदाद्रवेति । आपस्तम्बस्तु राजन्यवैश्ययोर्विपर्ययेनाह्वानमाह–" हविष्कृदेहीति ब्राह्मणस्य, हविष्कृदागहीति राजन्यस्य, हविष्कृदाद्रव इति वैश्यस्य, हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य " (आ० श्रौ० सू० १. १९. ९)–इति ।

एवं वर्णभेदेन ब्राह्मणक्षत्रियादिवर्णसम्बन्धेनोक्तं विशेषमनूद्य सर्वत्र नियमयति–स यदेव ब्राह्मणस्येति । एतद्धीति । ' एहीति ' एतत् शब्दरूपं ' यज्ञियतमम् ' अतिशयेन यज्ञार्हम्; " इन्द्र एमदित एहि "–(२ अ० २७ मं०) इत्यादावन्यत्रापि यज्ञे प्रयोगात् । " शान्ततमम् " इति, आगह्याद्रवेत्यादेः सकारादेर्हाद्यन्तत्वेन तत्र शान्ततम्; प्रार्थनावाक्यत्वेऽप्येहीत्येव सर्वत्र प्रयोगात् अस्मदादीनां च निकृष्टत्वेन गम्यत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

कोऽसौ हविष्कृदिति तं दर्शयति–तद्धेति । पुरा पूर्वस्मिन्काले तदाह्वानानन्तरं ' जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति ' यजमानपत्नी यायैव हविष्कृदभूत् । ' तत् ' तस्मादिदानीमप्येतदाह्वानानन्तरं जाया वा, अन्यः ' कोऽपि ' ऋत्विगुपोत्तिष्ठति, स एव हविष्कृदित्यर्थः । तदप्युक्तं कात्यायनेन–" हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति; अतः पत्न्यह-न्यन्यो वा " (श्रौ० सू० २. ९७–९८.) इति । हविष्कृदाह्वानसमये दृषदुपलयोः शम्यया समाहनने विधत्ते–" स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति " इति, ' समाहननमेतद्; यत्र प्रत्युद्वादयन्ति–इत्यादिना ॥ १३ ॥

अथ यज्ञायुधध्वनेरेवंविधासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुत्वमनुरूपादिनिमित्तेनाख्यायिकया स्तौति–मनोर्ह वा इति । पुरा किल मनोः सम्बन्धिनः ऋषभस्य प्रभावात् ध्वनि यज्ञविघातिनोऽसुरराक्षसादयो बाध्यमाना यन्ति । ते च परस्परं संवादं कृतवन्तः । ' ह '–इति खेदे । ' अयम् ' ऋषभः ' नः ' अस्माकम् ' पापम् ' नितरां–

१–एते तु मन्त्रा इति केचन । २–'अस्मापत्नीवर्ज्यस्य महत्' इति कर्करभाष्यम् । ३ इत इत्यपेक्षया पाठ इत्यर्थः ।

(स्तौ) तौ होचतुः । श्रद्धादेवो वै मनुरावं नु वेदावेति तौ हागत्योचतुर्मनो याजयाव त्वेति केनेत्यनेनर्षभेणेति तथेति तस्यालब्धस्य सा वागपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म यत्र वदन्त्यै शृण्वन्ति ततो ह स्मैवासुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति ते हासुराः समूदिरऽइतो वै नः पापीयः सचते भूयो हि मानुषी वाग्वदतीति किलाताकुली हैवोचतुः श्रद्धादेवो वै मनुरावं न्वेव वेदावेति तौ हागत्योचतुर्मनो याजयाव त्वेति केनेत्यनयैव जाययेति तथेति तस्याऽआलब्धायै सा वागपचक्राम ॥ १६ ॥

तौ होचतुः—श्रद्धादेवो वै मनुः,—आवं नु वेदावेति । तौ हागत्योचतुः—मनो ! याजयाव त्वेति । केनेति—अनेनर्षभेणेति । तथेति । तस्यालब्धस्य सा वागपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म यत्र वदन्त्यै शृण्वन्ति, ततो ह स्मैवासुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति । ते हासुराः समूदिरे—इतो वै नः पापीयः सचते, भूयो हि मानुषी वाग् वदतीति । किलाताकुली हैवोचतुः—श्रद्धादेवो वै मनुः आवं न्वेव वेदावेति । तौ हागत्योचतुः—मनो ! याजयाव त्वेति । केनेति । अनयैव जाययेति । तथेति । तस्या आलब्धायै सा वागपचक्राम ॥ १६ ॥

परान्नयम् ' सचते ' प्राप्नोति, कथ खल्विमं हिंस्यामेति । एव सवादे कृते ' किलाताकुलिम ' हासुर-पुरोहितौ बभूवतु ॥ १४ ॥

मनोर्व्यापारमाह—तौ होचतुरिति । श्रद्धैव देवो यस्य स ' श्रद्धादेव ' श्रद्धालुरित्यर्थः । आवं नु वेदाव इति । आवामस्य मनोरभिप्रायं जानावहे इत्यर्थः । " प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् " (पा० सू० ७. २. ८८) इति भाषायामेवात्वविधानादावमिति छान्दसमात्वम् । " विद ज्ञाने " (अ० प० ५४) इत्यस्मा-ल्लोट्युत्तमद्विवचने वेदावेति रूपम् । मनो याजयावेत्यादि । हे मनो ! त्वामनेन—ऋषभेण याजयावेति । श्रद्धालु मनु विप्रलभ्य तमृषभमप्यधिष्ठामिति तात्पर्यार्थः ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जाया मनावीं प्रविवेश—इति । मनोर्भार्या मनावी । " मनोरौ वा " (पा० सू० ४. १. ३९.) इत्यौत्वम् । पुरोगान्क्षणे ङीप् । (पा. सू. ४ १.४८.) । तस्यै ह स्म यत्र वदन्त्यै शृण्वन्ति—इति । तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २. ३. ६२. अ. वा. १) ' यत्र ' यस्मिन् देशे वदन्त्यास्तस्याः शब्दं शृण्वन्ति ' ततः ' तस्मात् स्थानादसुरादयो बाधिताः पलायन्त इत्यर्थः । पापीयः सचत इति । निरीक्षणेऽवरस्य घ्वनि श्रवणात् प्राग्माक निकर्षमात्रं प्राप्तम्, इदानीं तु मनुष्यशरीरान्निर्गतत्वात् श्रवणा-दस्माकं पापीयः अतिशयितं पापम्, पराभवं प्राप्नोति । एतमेवातिशयमुपपादयति—भूयो हि मानुषी वाग् वदतीति । निर्यग्जन्तु सकाशात् ' भूयः ' बहुतरं हि मानुषी वाग्वदति वर्णपदवाक्यात्मना कस्यचि-दर्थस्य प्रतिपादकत्वात् । एतदाकर्ण्य तावेव पुरोहितावस्यापि प्रतिक्रियां चक्रतुरित्याह—किलाताकुली हैवोचतुरिति ॥ १६ ॥

१–' इयं मदस्मानुग्रहदिवस ' इति पा । २–' तस्यानुदरम् ' इति पा ।

सा युज्ञमेव युज्ञपात्राणि प्रविवेश । तुतो हैनां न शेकतुर्निर्हन्तुं ᳲ सैषा-सुर्य्यी सपत्नघ्नी व्वागुद्वदति स यस्य हैवंविदुषऽएतामत्र व्वाचं प्रत्युद्वा-दयन्ति पापीया ᳲ सो हैवास्य सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥

स समाहन्ति । कुक्कुटोऽसि मधुजिह्वऽइति मधुजिह्वो वै स देवेभ्य ऽआसीद्विषजिह्वोऽसुरेभ्यः स यो देवेभ्यऽआसीः स नऽएधीत्येवैतदाहेष-मूर्जमावद त्वया वय ᳲ सङ्घात ᳲ सङ्घातं जेष्मेति नात्र तिरोहितमि-वास्ति ॥ १८ ॥

(स्त्य) अथ शूर्पमादत्ते । वर्षवृद्धमसीति वर्षवृद्ध ᳲ ह्येतद्यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणां वर्षमु ह्येवैता वर्द्धयति ॥ १९ ॥

सा यज्ञमेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश। ततो हैनां न शेकतुर्निर्हन्तुम्। सैषासुर्यी सपत्नघ्नी वागुद्वदति। स यस्य हैवं विदुष एतामत्र वाचं प्रत्युद्वादयन्ति, पापीयांसो हैवास्य सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥

स समाहन्ति-"कुक्कुटोऽसि मधुजिह्वः"-(१ अ० १६ मं०) इति। मधुजिह्वो वै स देवेभ्य आसीद्, विषजिह्वोऽसुरेभ्यः। स यो देवेभ्य आसीः स न एधीत्येवैतदाह-"इषमूर्जमावद त्वया वयं सङ्घातं सङ्घातं जेष्म"-(१ अ० १६ मं०) इति। नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १८ ॥

अथ शूर्पमादत्ते-"वर्षवृद्धमसि"-(१ अ० १६ मं०) इति। वर्षवृद्धं ह्येतद्। यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणाम्। वर्षं ह्येवैता वर्धयति ॥ १९ ॥

सा यज्ञमेवेति । असुर्या या वाक्, क्रमेण [illegible] 'सा' तयोर्हन्तुमिष्यमाणा सती यज्ञमेवाप्रविशत् 'यज्ञपात्राणि प्रविवेश ।' 'ततः' तेभ्यो यज्ञपात्रेभ्यः सकाशात् 'एनाम्' वाचम् 'नि(र्)हन्तुम्' निर्गमयितुं न शेकतुरसुररोहितौ । 'सैषा' यज्ञपात्रगतासुर्यी वाक् [illegible] उद्वदति । एवं यज्ञपात्रगतस्य [illegible] प्रतिपादितमनूद्य [illegible]-स यस्येति ॥ १७ ॥

विहितं समाहननमनूद्य मन्त्रं विधत्ते-स समाहन्ति कुक्कुटोऽसीति । 'मधुजिह्व' इति विशेषणस्याभिप्रायमाह-स यो देवेभ्य इति । 'स' [illegible] देवानां 'मधुजिह्वः' मधुरवाग्, अनुकूलवाक् । असुरेभ्यस्तु 'विषजिह्वः' विषवाक्, प्रतिकूलवाक् । [illegible] देवानां यस्त्वं [illegible] अस्माकं [illegible] भवेति । इषमूर्जमावदेत्यादिमन्त्रशेषस्य [illegible] 'अत्र' अस्मिन् मन्त्रे किमपि तिरोहितं नास्ति, अतो न व्याख्यातम् इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ सम्मन्त्रकं शूर्पादानं विधत्ते-अथेति । शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वमुपपादयति-यदि नडानां यदि वेणूनां

१-"[illegible]" इति श० (तै० सं० १.२.१२) "[illegible]"-इति कौ० सू० [illegible] । २-"[illegible] कुक्कुटोऽसीति [illegible]" [illegible] । ३-"[illegible] कुक्कुटः [illegible] कुक्कुटः । [illegible]" इति [illegible] । ४-"[illegible]" इति पा० । ५-[illegible] । ६-"[illegible]" [illegible]

(त्य) अथ हविर्निर्वपति । प्रति त्वा व्वर्षवृद्धं वेत्त्विति व्वर्षवृद्धा उ ह्येवैते यदि व्व्रीहयो यदि यवा व्वर्षमु ह्येवैतान्वर्द्धयति तत्सञ्ज्ञामेवैतच्छूर्पाय च व्वदति नेदन्योऽन्यꣳ हिनसातऽ इति ॥ २० ॥

(त्य) अथ निष्पुनाति । परापूतꣳ रक्षः परापूताऽ अरातयऽ इत्यथ तुषान्प्रहन्त्यपहतꣳ रक्षऽ इति तन्नाष्ट्रा ऽ एवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥२१॥

(न्त्य) अथापविनक्ति । व्वायुर्व्वो व्विविनक्त्वित्ययं वै व्वायुर्योऽयं पवतऽ एष व्वाऽ इदꣳ सर्व्वं व्विविनक्ति यदिदं किञ्च व्विविच्यते तदेनानेषऽ एवैतद्विविनक्ति स यदेतऽ एतत्प्राप्नुवन्ति यत्रैनानध्यपविनक्ति ॥२२॥

अथ हविर्निर्वपति–" प्रतित्वा वर्षवृद्धं वेत्तु "–(१ अ० १६ मं०) इति । वर्षवृद्धा उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि यवाः । वर्षमु ह्येवैतान् वर्द्धयति तत्संज्ञामेवैतच्छूर्पाय च वदति–नेदन्योन्यं हिनसात इति ॥ २० ॥

अथ निष्पुनाति–" परापूत ꣳ रक्षः परापूता अरातयः "–(१ अ. १६ मं०) इति । अथ तुषान् प्रहन्ति–" अपहत ꣳ रक्षः "–(१ अ० १६ मं०) इति । तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षांस्यतोऽपहन्ति ॥ २१ ॥

अथापविनक्ति–" वायुर्वो विविनक्तु "–(१ अ० १६ मं०) इति । अयं वै वायुः–योऽयं पवते । एष वा इदं सर्वं विविनक्ति–यदिदं किञ्च विविच्यते । तदेनानेष एवैतद्विविनक्ति । स यदेत एतत्प्राप्नुवन्ति यत्रैनानध्यपविनक्ति ॥ २२ ॥

पदीपिकायामिति । जलप्रान्ते वर्तमानास्तृणविशेषा नडा । नडादीनि द्रव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि । 'वर्षम्' उदकवृष्टिरेव हि 'एता' नडाद्या ओषधीर्वर्द्धयति, अतो वर्षवृद्ध वाच्छूर्पस्य 'वर्षवृद्धमसि'–इति व्यपदेश ॥ १९ ॥

तस्मिन् शूर्पेऽवहननाय व्रीहीणां प्रक्षेप विधत्ते–अथ हविर्निर्वपतीति । ' निर्वपति ' उलूखलान्निष्कास्य अनवहतान् व्रीहीन् प्रक्षिपतीत्यर्थ । हे हवि ! वर्षवृद्ध त्वा शूर्पं प्रति ' वेत्तु ' आगमन उपवेशस्थान जानातिति मन्त्रार्थ । हविषो वर्षवृद्धत्वमुपपादयति–वर्षवृद्धा उ हीति । व्रीहियवयोरन्यतरो हि हविष उपादानम्, " व्रीहिभिर्यजेत " "यवैर्यजेत "–इति विकल्पेन यागसाधनत्वश्रवणात् । व्रीहियवात्मकोषधयश्च वृष्ट्या वर्द्धन्त इति प्रसिद्धमित्यर्थ । "प्रतित्वा"–इत्यस्याभिप्रायमाह–तत्सञ्ज्ञामेवैतच्छूर्पायेति । शूर्पहविषोरन्योन्य हिंसा मा भवेदिति । ' शूर्पाय च ' इति चशब्दाद्धविषे च । 'संज्ञा' सज्ञानम् । समानज्ञानमेव मन्त्रो वदतीत्यर्थ ॥ २० ॥

तुषाणामपनयनं समन्त्रकं विधत्ते–अथ निष्पुनातीति । तुषाणां राक्षसभागत्वात् तन्निरसनं विधत्ते–अथ तुषान्–प्रहन्त्यपहतमिति । 'प्रहन्ति' प्रक्षिपन्ति । एतन्मन्त्रद्वयस्य प्रयोजनमाह–तन्नाष्ट्रा एवैतादिति ॥ २१ ॥

वितुषीकृतानां तण्डुलानां व्रीहीणां च पृथक्करणं विधत्ते–अथापविनक्तीति । मन्त्रगतवायुशब्दस्यार्थ॰

१–" यातो त्वान हविष्द्रूपेत " श्रौ० सू० २ १०१ । २–मनुसंहिता अ० २ श्लो० १४, "श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ । उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ " तुल्यबलविरोधे विकल्प " इति च गौतम । " एकार्थास्तु विकल्पेरन् " इत्यर्थैरेजैमिनिरपि सूत्राणि चाक्षिनक्ति । जै० सू० १२ ३ १० १५ । ३–" परापूतमिति निष्पुनाति " "अपहतमिति तुषानिरस्यति " श्रौ० सू० २, १०२, १०३ । ४–" वायुर्व इति विविनक्ति "–(श्रौ० सू० २, १०४.) । ५–एतच्च विविक्तकरण तुषनिरसनात्पूर्वं नैरसाच्च सम्बन्धादेतयोर्निरसनयोर्नाङ्गे भवति । कुतः " विरोधेऽर्थलिङ्गत्वात् " इति । एतत्सूत्रस्य यथार्थत्वदर्शन । इति का० श्रौ० सू० २ । १०९ मन्त्रे वर्क । तथा " पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान् " इत्येवं मामांसान्यायोऽप्यनुसर्तव्य । इति ।

(२३) अथानुमन्त्रयते—देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना सुप्रतिगृहीताऽअसन्नित्यथ त्रिः फलीकरोति त्रिवृद्धि यज्ञः॥२३॥ (२४) तद्धैके देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमिति फलीकुर्वन्ति। तदु तथा न कुर्यादादिष्टं वाऽ एतद्देवतायै हविर्भवत्यथैतद्वैश्वदेवं करोति यदाह देवेभ्यः शुन्धध्वमिति तत्समदं करोति तस्मादु तूष्णीमेव फलीकुर्यात् ॥ २४ ॥ ४ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥१॥४॥ प्रथमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥१॥

अथानुमन्त्रयते—" देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना "—(१ अ० १६ मं०)। सुप्रतिगृहीता असन्निति। अथ त्रिः फलीकरोति—त्रिवृद्धि यज्ञः॥ २३ ॥

तद्धैके—" देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्व " मिति फलीकुर्वन्ति। तदु तथा न कुर्यात्। आदिष्टं वा एतद्देवतायै हविर्भवति। अथैतद्वैश्वदेवं करोति यदाह—देवेभ्यः शुन्धध्वमिति। तत्समदं करोति। तस्मादु तूष्णीमेव फलीकुर्यात् ॥ २४ ॥

माह—अयं वै वायुर्योऽयं पवत इति। तस्य विवेचनसामर्थ्यमुपपादयति—एष [illegible] इदं सर्वं विविनक्ति—इति। 'तत्' तस्मात् सर्वस्यास्य विवेचकत्वात् 'एष एव' वायुः 'एतान्' व्रीहींस्तण्डुलांश्च 'विविनक्ति' पृथक् करोति, अतस्तत्प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः। स यद्देत इति। 'यदा' यस्मिन् काले 'एते' व्रीहितण्डुलाः 'एतद्' विवेचनं प्राप्नुवन्ति, तस्मिन् समये 'यत्र' यस्यां पात्र्याम् 'अपि' उपर्येतानपविनक्ति ॥ २२ ॥

तत्पात्रीगतस्य हविषः समन्त्रकमनुमन्त्रणं विधत्ते—अथानुमन्त्रयते—इति। यथा चैते तण्डुलाः 'अच्छिद्रेण' छिद्ररहितेन पाणिना 'सुप्रतिगृहीता' शोभनं प्रतिगृहीता भवेयुः, तथा प्रतिगृह्णात्विति मन्त्रार्थः। फलीकरणं विधत्ते—अथेति। तस्य त्रित्वं प्रशंसति—त्रिवृद्धि यज्ञः इति। सवनत्रयादिरूपेण त्रिरावृत्तो हि यज्ञः, अतस्तदनुसारेण फलीकरणमपि त्रिः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मिन् फलीकरणे शाखान्तरीयं मन्त्रविधिमनुवदति—तद्धैके देवेभ्य इति। तं निषेधति—तदु तथा न कुर्यादिति। एतदुपपादयति—आदिष्टं वा एतद्देवतायै—इति। "अग्नये जुष्टं गृह्णामि" इत्येवमग्न्यादिदेवतायै—आदिष्टमेवैतद्धविर्भवति। अत्र तु "देवेभ्यः शुन्धध्वम्"—इत्यनेन मन्त्रेण 'एतद्' हविः 'वैश्वदेवम्' विश्वदेवसम्बन्धि करोति। अतो देवानामेतन्मन्त्रप्रयोगे 'समदं' परस्परं कलहं करोति। अतो वैश्वदेवत्वापादकं मन्त्रं परित्यज्य तूष्णीमेव फलीकर्तव्यमिति निगमयति तस्मादु तूष्णीमेव फलीकुर्यादिति ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्। प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

१—" देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते "—श्रौ० सू० २. १०. ६ ॥ २—" अनुप्यमानानुमन्त्रण " मिति निगम कात्यायनः। ३—'त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमित्येके "—(श्रौ० सू० १. १०६)। ४—शाखान्तरीयोऽयं मन्त्रः। ५—" तैलकणादिदोषापनयनं फलीकरणम् " इति तै० सं० १ १०५ भाष्ये सायणः। इह तु " उलूखले हविष्करणम्, कण्डनं, प्रहारः, निष्पवन, विवेचनं, कणनिष्कासन " मिति बोध्यम्।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणं द्वितीयाध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै कपालान्येवान्यतर ऽउपदधाति । दृषदुपले ऽअन्यतरस्तद्वा ऽएतदुभयꣳ सह क्रियते तद्यदेतदुभयꣳ सह क्रियते ॥ १ ॥

शिरो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य यत्पुरोडाशः । स यान्येवेमानि शीर्ष्णः कपालान्येतान्येवास्य कपालानि मस्तिष्क ऽएव पिष्टानि तद्वा ऽएतदेकमङ्गमेकꣳ सह करवाव समानं करवावेति तस्माद्वा ऽएतदुभयꣳ सह क्रियते॥२॥

स यः कपालान्युपदधाति । स ऽउपवेषमादत्ते धृष्टिरसीति स यदेनेनाग्निं धृष्ण्विवोपचरति तेन धृष्टिरथ यदेनेन यज्ञ ऽउपालभत ऽउपेव वा ऽएनेनैतद्वेवेष्टि तस्मादुपवेषो नाम ॥ ३ ॥

स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति, दृषदुपले अन्यतरः । तद्वा एतदुभयं सह क्रियते । तद्यदेतदुभयं सह क्रियते ॥ १ ॥

शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य—यत्पुरोडाशः । स यान्येवेमानि शीर्ष्णः कपालानि—एतान्येवास्य कपालानि, मस्तिष्क एव पिष्टानि । तद्वा एतदेकमङ्गम् । एकं सह करवाव, समानं करवावेति । तस्माद्वा एतदुभयं सह क्रियते ॥ २ ॥

स यः कपालान्युपदधाति, स उपवेषमादत्ते—"धृष्टिरसि"—(१ अ० १७ मं०) इति । स

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं प्रथमाध्याये व्रतोपायनादि तण्डुलकरणान्तं प्रयोगजातमुक्तम्, अथ द्वितीये कपालोपधानादिरभिधीयते । तत्र कपालोपधानपेषणयोर्युगपदनुष्ठानं विधत्ते—(का. श्रौ. सू. २ । १०८) स वै कपालानीति । 'अन्यतरः' ऋत्विजां मध्ये एक आग्नीध्रः 'स' कपालान्युपदधाति । 'अन्यतरः' अध्वर्युः, 'स' पेषणार्थं दृषदुपले उपदध्यात् । उक्तं कर्तृभेदमनूद्य प्रयोजनमाह—तद्वा एतदुभयं सह क्रियते—इति । एककर्तृकत्वे हि पर्यायेणानुष्ठानं स्यात्, एतच्चोभयं सहानुष्ठेयम्, अतो भिन्नावेव कर्तारौ युगपत् कुर्यातामित्यर्थः । एतत्सहानुष्ठानमुपपादयितुमनुवदति— तद्यदिति ॥ १ ॥

उपपादयति—शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य यत् पुरोडाश इति । पुरोडाशस्य प्रसिद्धं यज्ञशिरस्त्वं सम्पादयति—स यान्येवेमानीति । मस्तिष्क एवेति । शिरःकपालान्तर्गतं मांसम् "मस्तिष्कः"। तद्वा एतदिति । 'तत्' एतत् कपालं मस्तिष्करूपं मिलितं सच्छिरःसंज्ञकमेकमङ्गं प्रसिद्धं लोके । तथात्रापि शिरःकपाल-मस्तिष्कसदृशयोः कपालपिष्टयोः सह प्रयोगात्पुरोडाशात्मकस्य यज्ञशिरस एकीकरणं तेनैव सम्पादितं भवतीति अभिप्रायः ॥ २ ॥

तत्र कपालान्युपदधत् कृत्यमाह—स उपवेषमादत्ते धृष्टिरसीति । अङ्गारनिमज्जनार्थं काष्ठमुपवेषः ।

१—'वचनविरोधाभावात्' एष न्यायोऽप्यत्रानुसन्धेयः । २—इयं श्रुतिर्मे लौकिकश्रुतिरुच्यते । "कपालानि च कपालानां मस्तिष्कश्रुतिदर्शनात् । अतः शीर्ष्णो हि मस्तिष्को न बहिर्भवति निश्चयः" इति यज्ञपार्श्वे कात्यायनेनाप्यस्तिस्त्वर्थानिश्चयात् व्यवहारात् । ३—'अध्वर्युः'—इति वाक्यस्थोऽपि बहुशः । एवमुत्तरत्राप्यवसेयम् । ४—"धृष्टिरसीत्युपवेषमादाय" (श्रौ० सू० २ १०९) । ५—'पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः काष्ठखण्ड उपवेषः'—इति महीधरः । अस्य च यत्र सामान्यं सौत्रं । पञ्चदशोर्के तु इत्ता-कौशिकस्य काष्ठविशेष । तथा च कर्के "उपवेषोऽङ्गारापोहनसमर्थं काष्ठम्" । का श्रौ सू २ । १०९ ।

तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति । (त्र) अपाग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्याद्ँ सेधेत्ययं वा ऽआमाद्येनेदं मनुष्याः पक्त्वाश्नन्त्यथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्यादेतावेवैतदुभावतो ऽपहन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्य) अथाङ्गारमास्कौति । (त्वा) आ देवयजं वहेति यो देवयाट् तस्मिन्हवींषि श्रपयाम तस्मिन्यज्ञं तनवामहा ऽइति तस्माद्वा ऽआस्कौति ॥ ५ ॥

तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुर्नेन्नोऽधस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्युपोत्तिष्ठानित्य-

यदेनेनाग्निं धृष्णिवोपचरति, तेन धृष्टिः । अथ यदेनेन यज्ञ उपालभते, उपेव वा एनेनैतद्वेवेष्टि । तस्मादुपवेषो नाम ॥ ३ ॥

तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति–"अपाग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध"(१ अ० १७ मं०) इति । अयं वा आमाद्–येनेदं मनुष्याः पक्त्वा अश्नन्ति । अथ येन पुरुषं दहन्ति, स क्रव्याद् । एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति ॥ ४ ॥

अथाङ्गारमास्कौति–"आ देवयजं वह"–(१ अ० १७ मं०) इति । यो देवयाट्, तस्मिन् हवींषि श्रपयाम; तस्मिन् यज्ञं तनवामहा–इति । तस्माद्वा आस्कौति ॥ ५ ॥

तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते असुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभ-

धृष्टिशब्द निर्वक्ति–स यदेनेनेति । 'धृष्णिव'–इति क्रियाविशेषणम् । "ञिधृषा प्रागल्भ्ये"(स्वा० प. २३) इत्यस्माद् धृष्णोत्यनेनेति धृष्टिरिति करणे क्तिनित्यर्थः । अत एवैतदुपवेषस्य संज्ञान्तरम् । तथा चान्यत्र श्रूयते–"धृष्टिरुपवेष–" इति । अथेत्यादुपवेषस्य निर्वचनम् । अथ यज्ञे 'एतेन' काष्ठेन 'यत्' अङ्गारादिकम् 'उपालभते' प्राप्नोति । 'तत्' एतत् 'एनेन' उपवेषेण 'वेवेष्टीव' । "विष्लृ व्याप्तौ" (जु. उ. ११) इत्यस्मात् करणसाधनो घञन्त उपवेषशब्दः ॥ ३ ॥

अग्निगताङ्गारदूहनस्य निरसन विधत्ते–तेनेति । 'प्राचः'–इति विधेयविशेषणम् । प्राग्दिग्गतानित्यर्थः । मन्त्रगतयोरामात्क्रव्यात्शब्दयोर्विवक्षितमर्थमाह–अयं वा इति । आममपक्वमत्तीति 'आमात्', मनुष्याणामोदनपाकादिहेतुरग्निः । क्रव्यं पललमत्तीति 'क्रव्यात्' (इति) शवदहनोऽग्निः ॥ ४ ॥

एवमपवित्रमग्निं मन्त्रेण निर्हृत्य शुद्धादग्नेः पुरोडाशश्रपणार्थमङ्गाराहरण विधत्ते–अथेति । 'आस्कौति' विभजतीत्यर्थः । "स्कुञ् आप्रवणे" (क्र्या. उ. ६) इति धातुः । इत्थं कुर्वतामभिप्रायमाह–य इति । देवान् यजतीति 'देवयाट्' 'यः' अग्निः तस्मिन् हविःश्रपणादिकं करवामहै–इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नङ्गारे मध्यमकपालस्योपधानं विधत्ते–तमिति । अङ्गारस्योपरि विहितं कपालोपधान प्रशंसति–

१–धृष्टिरुपवेषवाचकशब्दम् (श्रौ० सू० १६ । २ । १५ । २ । ६ । ७ । २८) द्रष्टव्यम् । २–"अपाग्न इत्यङ्गारान् प्राचः करोति" श्रौ० सू० २. १०९ । ३–"शवदाहकोऽग्निः" इति पा० । ४–'निर्हृत्य' इति पा. । ५–"आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्य" श्रौ० सू० २. ११० । ६–"कपालेनाच्छादयति मध्यमेति" (श्रौ० सू० २–११०–१११–११२) ।

ग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मादेवमुपदधाति तद्यदेषऽ एव भवति नान्यऽएष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तस्मान्मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

सऽ उपदधाति । ध्रुवमसि पृथिवीं दृꣳहेति पृथिव्याऽ एव रूपेणैतदेव दृꣳहत्येतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति बह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्तऽ उभे वीर्ये सजातवनीति भूमा वै सजातास्तद्भूमानमाशास्त ऽउपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति यदि नाभिचरेद्यद्युऽ अभिचरेदमुष्य वधायेति ब्रूयादभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

याश्वक्रुः, नेन्नोऽधस्तात्राष्ट्रा रक्षांस्युपोचित्सानिति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता । तस्मादेवमुपदधाति । तद्यदेष एव भवति, नान्यः । एष हि यजुष्कृतो मेध्यः । तस्मान्मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति॥६॥

स उपदधाति–"ध्रुवमसि पृथिवीं दृꣳह"–(१ अ० १७ मं०) इति । पृथिव्या एव रूपेणैतदेव दृꣳहति । एतेनैव द्विषन्त भ्रातृव्यमवबाधते–"ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय"–(१ अ० १७ मं०) इति । बह्वी वै यजुःष्वाशीः, तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्ते । उभे वीर्ये । सजातवनीति । भूमा वै सजाताः, तद् भूमानमाशास्ते । उपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति–यदि नाभिचरेत् । यद्यु अभिचरेत्–अमुष्य वधायेति ब्रूयात् । अभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

देवा ह वा इति । नेन्न इति । 'न' अस्माकं हविषो भागेनैव राक्षसादय उपोत्सिप्सुरित्यनेनाभिप्रायेणाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं कृतवन्त इत्यर्थः । एवं सत्युक्तभयनिवृत्तिमाह–अग्निर्हीति । "आ देवयजम्" इति मन्त्रेण स्थापितस्यैवाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं प्रशंसति–तद्यदिति । यद्यपि मन्त्रेण सम्बन्धादेष एव हि कपालोपधाने मुख्यो नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विहितमुपधानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–स उपदधातीति । पृथिवीं दृꣳहेति । पृथिवीत्वसम्बन्धात् तत्सम्बन्धिरूपेणैतदेव कपालं दृढं करोति । दृढेन चैतेन कपालेन विद्वेषणं कुर्वन्तं शत्रुमवबाधते । एतं मन्त्रशेषमनूद्य व्याचष्टे–ब्रह्मवनीति । बह्वी वा इत्यादि । यजुष्षु यजुर्मन्त्रेषु बहुविधा खलु 'आशीः', फलप्रार्थना, अतो बहुविधं ब्रह्मक्षत्रादिसम्भजनमनेन प्रतिपादनमित्यर्थः । मन्त्रगतयोर्ब्रह्मक्षत्रशब्दयोर्लक्षणया तद्वीर्यपरत्वं विवक्षितमिति व्याचष्टे–उभे वीर्ये इति । भूमा वा इति । समाने जायन्त इति 'सजाताः' ज्ञातयः । तेषु च बहुभावस्य दर्शनात् धर्मिवाचिना सजातशब्देन तद्धर्मो विवक्षित इत्यर्थः । अभिचरतो विशेषं वक्तुमुक्तं नित्यपक्षमनुवदति–उपदधामि भ्रातृव्यस्येति । तमेव विशेषं दर्शयति–यद्यु अभिचरेदिति । अभिचरणपक्षे 'भ्रातृव्यस्य वधाय–' इति स्थाने 'अमुष्य' वधाय–इतिशत्रोर्नाम षष्ठ्यन्तं निर्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः । उपहितस्य कपालस्योपर्यङ्गुल्या अभिनिधानं विधत्ते–अभिनिहितमेवेति ॥ ७ ॥

१–" अमुष्येति द्विषं छन्दसाभिवदन्" "अन्यथापि" श्रौ० सू० २ १११, ११२ ।

(त्य) अथाङ्गारमास्कौति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाꣳस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता तस्मादभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ८ ॥

(त्य) अथाङ्गारमध्यूहति (त्य) अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्वेति नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाꣳस्याविशानित्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मादेवमध्यूहति ॥ ९ ॥

(त्य) अथ यत्पश्चात्तदुपदधाति । धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳहेत्यन्तरिक्षस्यैव रूपेणैतदेव दृꣳहत्येतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति ॥ १० ॥

(त्य) अथ यत्पुरस्तात्तदुपदधाति । धर्त्रमसि दिवं दृꣳहेति दिवऽएव रूपेणैतदेव दृꣳहत्येतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति ॥ ११ ॥

अथाङ्गारमास्कौति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षांस्याविशानिति । ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता । तस्मादभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ८ ॥

अथाङ्गारमध्यूहति–" अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व "–(१ अ० १८ मं०) इति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षांस्याविशानिति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता । तस्मादेवमध्यूहति ॥ ९ ॥

अथ यत्पश्चात्तदुपदधाति–" धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳह "–(१ अ० १८ मं०) इति । अन्तरिक्षस्यैव रूपेणैतदेव दृंहति । एतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते–"ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय "–(१ अ० १८ मं०) इति ॥ १० ॥

अथ यत्पुरस्तात्तदुपदधाति–" धर्त्रमसि दिवं दृꣳह "–(१ अ० १८ मं०) इति । दिव एव

दक्षिणहस्तेनान्यस्याङ्गारस्याहरणं विधत्ते–अथेति । नेदिहेत्यादि । यदि सव्यपाण्यङ्गुल्या अभिनिधानं न कुर्यात्, तदा 'इह' अस्मिन् कपाले उपर्यङ्गारनिधानात् पुरस्तादेव [राक्षसाः प्रविशेयुः; नैव तथा स्यादित्यङ्गुल्या] अभिनिहितमेव भवेदित्यर्थः । तया सत्युक्तदोषनिवृत्तिमाह–ब्राह्मणो हीति । अग्निर्यथा दाहेन रक्षांसि हिनस्ति, एवं ब्राह्मणोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तेषां हिंसकः । अतोऽङ्गाराध्यूहनपर्यन्तमङ्गुल्याभिनिहितमेव भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

समन्तात् कपालस्योपर्यङ्गाराध्यूहनं विधत्ते–अथेति । नेदिह पुरेति । 'पुरा' पुरोडाशाधिश्रयणात् प्रागित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पाश्चात्यकपालस्योपधानं विधत्ते–अथेति । मध्यमकपालस्योपधानानन्तर्यमथशब्दार्थः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १० ॥

मध्यमकपालात् पूर्वदेशे स्थाप्यस्य कपालस्योपधानं विधत्ते–अथ यदिति । दिव एव रूपेणेति । दिवः सम्बन्धिना रूपेण 'एतत्' तृतीयं कपालं दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१–"सव्याङ्गुल्या शल्येऽङ्गारं निदधात्यभ्यनक्ति" श्रौ० सू० २, ११२ । २–कोष्ठान्तर्गतग्रन्थस्य स्थाने 'राक्षसाः प्रविशेयुः, अतः कपालस्योपर्यङ्गाराध्यूहनपर्यन्तमङ्गुल्या' इति पाठान्तरं क्वचित् । ३–श्रौ० सू० २, ११३ । ४–"धरुणमिति पश्चात्" श्रौ० सू० २, ११४ । ५–"पुरस्ताद्धर्त्रमिति" श्रौ० सू० २, ११५ ।

(त्य) अथ यद्दक्षिणतस्तदुपदधाति । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्यऽउपदधामीति स यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा तेनैवैतद्द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधतेऽनद्धा वै तद्यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वानद्धो तद्यद्विश्वाऽआशास्तस्मादाह विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्यऽ उपदधामीति तूष्णीं वैवेतराणि कपालान्युपदधाति चितस्स्थोर्ध्वचितऽ इति वा ॥ १२ ॥

(वाथ) अथाङ्गारैरभ्यूहति । भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो यद्भृग्वङ्गिरसां सुतप्तान्यसन्निति तस्मादेवमभ्यूहति ॥ १३ ॥

रूपेणैतदेव हरति । एतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते—" ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय "—(१ अ० १८ मं०) इति ॥ ११ ॥

अथ यद्दक्षिणतस्तदुपदधाति—" विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि "—(१ अ० १८ मं०) इति । स यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा । तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते । अनद्धा वै तद्—यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा । अनद्धो तद्—यद् विश्वा आशाः । तस्मादाह—' विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि '—इति । तूष्णीं वैवेतराणि कपालान्युपदधाति । " चितस्स्थोर्ध्वचितः "—(१ अ० १८ मं०) इति वा ॥ १२ ॥

अथाङ्गारैरभ्यूहति—" भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् "—(१ अ० १८ मं०) इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यद् भृग्वङ्गिरसाम् । सुतप्तान्यसन्निति—तस्मादेवमभ्यूहति ॥ १३ ॥

दक्षिणभागस्थितस्य कपालस्योपधानं विधत्ते—अथ यदिति । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—स यदित्यादिना । पूर्वं हि निमित्तरहिते कपाले पृथिव्यादिलोकत्रयसंबन्धो ... प्रतिपादितः, इदानीं तु ' इमान् ' त्रींल्लोकान् ' अति ' अतिक्रम्य यत् ' चतुर्थम् ' स्थानम्, तदस्ति वा न वेति संदिग्धमेव, लोकत्रयवत् प्रसिद्ध्यभावात् । अतो मन्त्रे लोकवाचिशब्दविशेषं परित्यज्य " विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य "—इति सर्वशब्दपर्यायस्य विश्वशब्दस्य प्रयोगात् संदिह्यमानात् सर्वस्मादेव स्थानात् ' द्विषन्तम् ' शत्रुं ' स ' यजमानः ' तेन ' चतुर्थकपालोपधानेन बाधत इत्यर्थः । " विश्वाभ्य " इति मन्त्रस्य लोकत्रयातिरिक्तपरत्वमुपपादयति—अनद्धा वा इत्यादि । लोकत्रयातिवर्तिनश्चतुर्थस्य सद्भावोऽसद्भावश्च ' अनद्धा वै ' अस्माकमप्रत्यक्ष एव, यद् ' विश्वा आशा ' सर्वा दिशः, तदप्यनद्धा ' अनद्धैव ' अप्रत्यक्षमेव, लोकत्रयवत् प्रसिद्ध्यभावात् । अतोऽप्रत्यक्षदिग्वाचिना ' विश्वाभ्य आशाभ्य ' इति पदद्वयेन लोकत्रयव्यतिरिक्तं सकलमेवाप्रत्यक्षं विवक्षितमित्यर्थः । एवं कपालचतुष्टयस्य मन्त्रेणोपधानं प्रतिपाद्यावशिष्टकपालोपधाने पक्षद्वयमाह—तूष्णीं वैवेति ॥ १२ ॥

उपहितेषु कपालेष्वङ्गाराभ्यूहनं विधत्ते—अथेति । मन्त्रे भृगूणामङ्गिरसामिति तपसो यद् विशेषणं तद् व्याचष्टे—एतद्वा इति । यद् ' भृग्वङ्गिरसाम् ' महर्षीणां तपोविशेषजनितं तेजः, ' एतत् ' खल्वग्न्यादितेजो-

---

१—" विश्वाभ्य इति दक्षिणतः " श्रौ० सू० २ ११६ । २—" सम विभज्य द्वे दक्षिणत एकमुत्तरतश्चितस्स्थेति " तूष्णीं । वा " श्रौ० सू० २ ११७ ११८ । तदम च " एवमध्वदसत्र पौर्णमास्य " " आग्निक दक्षिणत " श्रौ० सू० २. ११९, १२० । स्मार्तं चैतत्कर्माणि तदाख्यम् । ३—" भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहति "—श्रौ० सू० २ १२१ ।

(त) अथ यो दृषदुपले उपदधाति । स कृष्णाजिनमादत्ते शर्म्मासीति तदवधूनोत्यवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातय इति सोऽसावेव बन्धुस्तत्प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणात्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्त्विति सोऽसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

(द) अथ दृषदमुपदधाति । धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्त्विति धिषणा हि पर्वती हि प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्त्विति तत्संज्ञामेवैतत्कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्योऽन्यꣳ हिनसात इतीयमेवैषा पृथिवी रूपेण ॥ १५ ॥

अथ यो दृषदुपले उपदधाति–स कृष्णाजिनमादत्ते–" शर्म्मासि "–(१ अ० १९ मं०) इति । तदवधूनोति–" अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः "–(१ अ० १९ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः । तत् प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति–" अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु "–(१ अ० १९ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

अथ दृषदमुपदधाति–" धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग् वेत्तु "–(१ अ० १९ मं०) इति । धिषणा हि, पर्वती हि, प्रति त्वादित्यास्त्वग् वेत्त्विति । तत्संज्ञामेवैतत् कृष्णाजिनाय च वदति–नेदन्योन्यं हिनसात इति । इयमेवैषा पृथिवी रूपेण ॥ १५ ॥

न्तरात् ' तेजिष्ठम् ' तेजस्वितमम्, अतिशयेन दीप्तम् । तेजस्विशब्दादिष्ठनि " विन्मतोर्लुक् " (पा० सू० ५. ३. ६५) इति लुक् । एवं वदतो मन्त्रस्याभिप्रायमाह–सुतप्तानीति । एतान्युपहितानि कपालानि भृग्वङ्गिरसां तपसा तप्तु–अतिशयेन तप्तानि भवेयुरित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । ' असन् "–इत्यस्तेः (पा. सू ३ । ४ । ७) पञ्चमलकारे रूपम् ॥ १३ ॥

एवं सहानुपूर्व्ययोः कपालोपधानमभिधाय पेषणं विधातुमारभते–अथेति । अवहननवत् पेषणस्यापि कृष्णाजिनस्योपरि कर्तव्यतामभिप्रेत्य तदादानं विधत्ते–स कृष्णाजिनमिति । सोऽसावेवेति । अवहननप्रकरणे कृष्णाजिनावधूननविशेषो यः प्रागाम्नातः–" तमाप्स एवैतद्रक्षास्यतोऽपहन्तीति–" स एवात्राप्यनुषज्य योजनीय इत्यतिदेशः । अस्य कृष्णाजिनस्य स्तरणं विधत्ते–तदिति । " इयं वै पृथिव्यदिति–" इत्यादिना यत् प्रागाम्नातमेतन्मन्त्रव्याख्यानम्, तदत्रातिदिशति–सोऽसावेवेति ॥ १४ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्योपरि दृषदः समन्त्रकमुपधानं विधत्ते–अथेति । धिषणा हीत्यादि । पेषणधारणात् ' धिषणा ' पर्वतावयवत्वात् ' पर्वती '–इत्येतदुभयं प्रसिद्धमिति ' हि '–शब्दयोरर्थः । इयमेवेति । पार्थिवेन धारणात्मकेन रूपेण योगात् ' एषा ' दृषदियमेव पृथिवीत्युक्तिः ॥ १५ ॥

१–इहैव ब्राह्मणे पूर्वं–१ । १ । ४ । ४ । द्रष्टव्यम् । २–" कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्प्रतिकृष्णाजिनम् "–औ० सू० २–१ । ४ । ५ ॥ ४–" तस्मिन् दृषद धिषणासीति "–औ० सू० २ १२४ ।

(ण) अथ शम्यामुदीचीनाग्रामुपदधाति । दिवस्कम्भनीरसीत्यन्तरिक्षमेव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे तस्मादाह दिवस्कम्भनीरसीति ॥ १६ ॥

(त) अथोपलामुपदधाति । धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्त्विति कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति तस्मादाह पार्वतेयीति प्रति त्वा पर्वती वेत्त्विति प्रति हि स्वः संजानीते तत्संज्ञामेवैतद्दृषदुपलाभ्यां वदति नेदन्योऽन्यꣳ हिनसात इति द्यौरेवैषा रूपेण हनू एव दृषदुपले जिह्वैव शम्या तस्माच्छम्यया समाहन्ति जिह्वया हि वदति ॥ १७ ॥

अथ शम्यामुदीचीनाग्रामुपदधाति—" दिवस्कम्भनीरसि "—(१ अ० १९ मं०) इति । अन्तरिक्षमेव रूपेण । अन्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे । तस्मादाह—दिवस्कम्भनीरसीति ॥ १६ ॥

अथोपलामुपदधाति—"धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु "—(१ अ० १९ मं०) इति । कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति । तस्मादाह पार्वतेयीति । प्रति त्वा पर्वती वेत्त्विति । प्रति हि स्वः संजानीते । तत् संज्ञामेवैतद्दृषदुपलाभ्यां वदति नेदन्योऽन्यं हिनसात इति । द्यौरेवैषा रूपेण । हनू एव दृषदुपले । जिह्वैव शम्या । तस्माच्छम्यया समाहन्ति । जिह्वया हि वदति ॥ १७ ॥

अथ दृषदः पश्चाद्भागे शम्याया उपधानं विधत्ते—अथ शम्यामिति । ' उदीचीनम् ' उदगवस्थितमग्रं यस्याः सा तथोक्ता । कात्यायनोऽप्याह स्म—" पश्चाच्छम्यामुपोह्युदीचीं दिव इति " (श्रौ० सू० २. १२९) इति । शम्याया दृषदुपलयोर्मध्येऽवस्थानहेतुत्वं वस्तुमन्तरिक्षरूपतामाह—अन्तरिक्षमेवेति । द्यावापृथिव्यात्मना संस्तुतयो-र्दृषदुपलयोर्मध्येऽवस्थानलक्षणेन रूपेण ' अन्तरिक्षमेव ' अन्तरिक्षलोकात्मिकैव ' शम्या ' इमे च द्यावा-पृथिव्यावन्तरिक्षेण हि यस्माद् ' विष्टब्धे ' विविधमधस्तादुपरिष्टाच्च धार्येते, अतोऽन्तरिक्षात्मिका शम्यापि दिवस्कम्भनीरसीति स्तूयते ॥ १६ ॥

दृषद उपर्युपलाया स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते—अथेति । ' पार्वतेयी ' शब्दं व्याचष्टे—कनीयसीत्यादिना । यस्मादेषोपलाऽतिशयेन दृषदः सकाशादल्पपरिमाणा, अत ' एषा ' दृषदः ' दुहितेव भवति ' दुहिता हि लोके मातुरल्पीयसी भवति । तस्मादेषा पर्वतस्य पुत्री " पार्वतेयी "—इति " स्त्रीभ्यो ढक् " (पा० सू० ४. १. १२०) इति ढक् । ' प्रति त्वा पर्वती वेत्तु '—इति मन्त्रशेषेण परस्परहिंसापरिहारार्थं दृषदुपलयोर्मित्रीकरणमर्थं इति व्याचष्टे—प्रति हीति । उपर्यवस्थानलक्षणेन रूपेण ' एषा ' उपला ' द्यौरेव ' द्युलोकात्मिकैवेत्यर्थः । तदेकौ

१—यद्यप्यत्र सायणाचार्यैः सूत्रानुरोधेन शम्याया दृषदुपलयोर्मध्येऽवस्थानं प्रकाशितं । तथापि " पश्चाच्छम्यामुपोह्युदीचीं दिव इति " सूत्रकारवचनात् दृषदः पश्चात्तथाग्रं शम्याया उपधानं कर्तव्यम् । शाखान्तरवचनमप्येतत् । तथा चात्र कर्क ' अपरिस्थाद्वाक्यशेषात् । हनू एव दृषदुपले जिह्वैव शम्येति विज्ञायते । जिह्वा हि दन्तानामन्तरैव । तथा विशेषात् । जिह्वायां हि दृषदि शम्यायाः पातनया धारणम् । किञ्चान्यद् पश्चादुपहितैषा दृषदः प्रागवस्थानानुपपन्नतामपि निवेदयतीत्यतो दृषदर्थत्वाद्वाम्या उपधानम् । विज्ञायते " एष अध्वरः शम्याभिधानमन्तरेण विहितं वा तण्डुला वेति । अवस्थानं हि नाम एतद्वाते नापाय । जिह्वानुविधानमाप्स्यते । " इति " पश्चादनदुपलया दृषदयामन्तरप्रसङ्गे । अभिहितन्यायसमुच्चयार्थं दृषद्ग्रहणम् " इति का० श्रौ० सू० भा० २, १२५—१२६ । इति । २—" दृषदुपले विभजन्ते " श्रौ० सू० २ १२६ ।

(९८) अथ हविरधिवपति । धान्यमसि धिनुहि देवानिति धान्यꣳ हि देवान्धिनवदित्यु हि हविर्गृह्यते ॥ १८ ॥

(९९) अथ पिनष्टि । प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामिति प्रोहति देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वेति ॥ १९ ॥ (शतम् १००)

तद्यदेवं पिनष्टि । जीवं वै देवानाꣳ हविरमृतममृतानामथैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याꣳ हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥

अथ हविरधिवपति–" धान्यमसि धिनुहि देवान् "–(१ अ० २० मं०) इति । धान्यं हि देवान् धिनवदित्यु हि हविर्गृह्यते ॥ १८ ॥

अथ पिनष्टि–" प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धाम् "–(१ अ० २० मं०) । इति । प्रोहति–" देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा "–(१ अ० २० मं०) इति ॥ १९ ॥

तद्यदेवं पिनष्टि । जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानाम् । अथैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥

दृषदुपले समाहन्तीति प्रोक्तं पदयोः समाहननं विहितम्, तत्र शम्यायाः साधनत्वं प्रसङ्गादुपपादयति–हनू एवेति । दृषदुपलयोरन्यत्रावस्थानाद्धनूत्वम् । तन्मध्येऽवस्थानाच्छम्याया जिह्वात्वम् । यस्माच्च जिह्वया लोको वदति तस्माज्जिह्वास्थानीयया शम्ययैव समाहननं कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पेषणार्थं दृषद उपरि समन्त्रकं तण्डुलप्रक्षेपं विधत्ते–अथ हविरिति । मन्त्रगतधान्यशब्दस्याभिप्रायमाह–देवान् धिनवदिति । " धिवि प्रीणनार्थः " (भ्वा. प. ५९४) इति धातुः । यद्धान्यमस्मादि-देवान् ' धिनवत् ' प्रीणयेदित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते, अतो धिनोति प्रीणयतीति ' धान्यम् ' । यत एवमतो देवान् धिनुहीति मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

समन्त्रकं पेषणं विधत्ते–अथेति । ' पिनष्टि ' संचूर्णयति । " पिष्लृ संचूर्णने " (रु. प. १५) इति धातुः । प्रकर्षेण–अनितीति चेष्टत इति नासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छन्–श्वासरूपो वायुः ' प्राणः ' । ' उद् ' ऊर्ध्वं हृदयोद्देशं प्रत्यनिति चेष्टत इति ' उदानः ' नासिकाभ्यां देहे पुनः प्रविशन् वायुः । अन्नपानादिरसं विविधं सर्वासु नाडीष्वनितीति प्रेरयतीति ' व्यानः ' ; ऊर्ध्वाधोवृत्तिविलक्षणो मध्यवर्ती वायुः । एतन्मन्त्रार्थं उत्तरमन्त्रसापेक्ष इति तदुभयं समुच्चित्य व्याख्यास्यन्नुत्तरमन्त्रं विनियुङ्क्ते–प्रोहति देवो व इति । अनेन मन्त्रेण कृष्णाजिने प्रक्षिपतीत्यर्थः । यत्तु प्रकारान्तरेण कात्यायनेन सूत्रप्रणयनम्, तद् ब्राह्मणान्तरमूलम् । स ह्येवं सूत्रयामास–" पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ", " दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति ", " चक्षुषे त्वेतीक्षते " (श्रौ. सू. २. १२७–१२८–१२९)–इति ॥ १९ ॥

प्राणायेति मन्त्रस्याभिप्रायमाविष्कर्तुमुक्तं पेषणमनुवदति–तद्यदिति । ' अमृतानां ' मरणरहितानां देवानां

१–अत्र हि कण्डिकानां शतसंख्या पूर्णा भवतीति तस्यैवायं संकेतः, एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । २–इहैव ब्राह्मणे पूर्वं १।१।१३। ३–" धान्यमसीति तण्डुलानोप्य " इति श्रौ० सू० २ । १२० । ४–' ऊर्ध्वायोहति '–इति पा० । ५–' कात्यायनसूत्रप्रणयनं तत् शाखान्तरमूलम् ' इति पा० । ६–एतद्ब्राह्मणमते तु आयुषे धामित्यन्तः पेषणमन्त्रः । देवो व इत्यादिस्तु प्रोहणमन्त्र इति विवेकः । वस्तुतस्तु श्रुतौ " प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा " इत्येतावन्मात्रं मन्त्रं मत्वा पेषे विनियुक्तः–

स यदाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्प्राणोदानौ दधाति व्यानाय त्वेति तद्व्यानं दधाति दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धामिति तदायुर्दधाति देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति चक्षुषे त्वेति तच्चक्षुर्दधात्येतानि वै जीवतो भवन्त्येवमु हैतज्जीवमेव देवानाᳬं हविर्भवत्यमृतममृतानां तस्मादेवं पिनष्टि पिᳬंषन्ति पिष्टान्यभीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥

(न्य) अथैकऽआज्यं निर्वपति । यदा वाऽआदिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते यावद्देवत्यं तद्भवति तदितरेण यजुषा गृह्णाति न वाऽ एतत्कस्यैचन देवतायै

स यदाह–प्राणाय त्वोदानाय त्वेति, तत्प्राणोदानौ दधाति । व्यानाय त्वेति, तद् व्यानं दधाति । दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधामिति, तदायुर्दधाति । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना, सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति । चक्षुषे त्वेति, तच्चक्षुर्दधाति । एतानि वै जीवतो भवन्ति । एवमु हैतज्जीवमेव देवानां हविर्भवत्यमृतममृतानाम् । तस्मादेवं पिनष्टि । पिंषन्ति पिष्टानि, अभीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥

अथैक आज्यं निर्वपति । यदा आदिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते–यावद्देवत्यं तद् भवति । तदितरेण यजुषा गृह्णाति । न वा एतत्कस्यैचन देवतायै हविर्गृह्यत आदिशति–यदाज्यम् । तस्मादनिरुक्तेन

इति ' जीवम् ' प्राणधारणयुक्तमेव अत ' अमृतम् ' मरणसाधन न भवति । अथैन सत्येतद्धतसाधन हविरवहननपेषणाभ्यामृत्विजो भावयन्ति । तथा सति निर्जीवत्वात् तस्यामृतत्वसाधनत्व न युक्तमिति भाव ॥२०॥

मन्त्रप्रयोगेणास्य परिहार दर्शयति—स यदाहेति । पेषणसमये प्राणाय त्वेत्यादिमन्त्रं प्रयुञ्जान प्राणादीनेव पुनरस्मिन् हविषि स्थापयतीत्यर्थ । गतमन्यत् । एतानि वै जीवत इत्यादि । ' एतानि ' प्राणोदानधारणादीनि ' जीवत ' पुरुषस्य लिङ्गानि । ' एवम् ' अनेन मन्त्रप्रयोगेण प्राणोदानादिस्थापने सति हविरपि सजीवमेवेति युक्त तस्यामृतत्वसाधनमित्यभिप्राय । पिंषन्तीति । एव समन्त्रकमध्वर्युणा पेषणे कृते सति यजमानपरिचारका अवशिष्ट सर्वं चूर्णीकुर्यु । तथोपहितानि च कपालानि ' अभीन्धते ' अङ्गारै प्रदीप्तानि कुर्युरित्यर्थ ॥ २१ ॥

पेषणसमय एवाज्यस्य निर्वाप विधत्ते—अथैक इति । यदा चाध्वर्यु पिनष्टि, ' अथ ' तस्मिन्नेव समये ' एक ' अन्य आग्नीध्रादिराज्य निर्वपति । अत एव सूत्रकृता पेषणाज्यनिर्वापयो समसमयवर्तित्व सूचितम्,—

–"दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधाम्" "देवो वः सविता० पाणिना चक्षुषे त्वा" इत्येतन्मन्त्रद्वयं च शोधने विनियुक्तम् । कात्यायनाचार्येण,– "ॐ प्राणाय त्वा पिनष्मि ॐ उदानाय त्वा पिनष्मि ॐ व्यानाय त्वा पिनष्मि ॐ दीर्घामनु० पाणिना ॐ चक्षुषे त्वा" "इंडे" इत्यत्रोद्धृत । इत्यत्र मन्त्रपञ्चक मन्त्रा विनियुक्त । तदेतत्सर्वमाचार्यान्तरमूलम् । तच्च वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीयशतपथब्राह्मणे अन्यतमं विद्यते । इति ।

१–प्राणादीनित्यस्य स्थाने ' मन्त्रप्रयोगेण तस्य निर्जीवत्व परिहरन् प्राणादीनेव '–इति पा० । २– ' दासी पिनष्टि पत्नी वा, अपि वा पत्न्यवहन्ति शूद्रा पिनष्टि '–इति (का० श्रौ० सू० १ २१ ८ ९) । ३–' आग्नीध्रादिरित्यर्थ ' इति पा० । तथा " यत्रान्यशब्दस्तत्राग्नीध्रो विज्ञेय " इत्यत्र कर्कभाष्येण सह विरुध्यते । तथाच तद्भाष्यम् "अन्यशब्देन के चित्प्रधानादन्यमभिधातुमिच्छन्ति । मध्वर्युर्मोर्वा हि पेषणोपवासयोर्व्यापृतौ । इति । तत्र च सूत्रकारप्रस्थान "निष्पावं वदेऽग्नीनि यजमानो वद कय हि '–

हविर्ग्रहणादिशति यदाज्यं तस्मादनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति महीनां पयो-
ऽसीति मह्य इति ह वा एतासामेकं नाम यद्गवां तासां वा एतत्पयो भवति
तस्मादाह महीनां पयोऽसीत्येवमु हास्यैतत्खलु यजुषैव गृहीतं भवति
तस्माद्वेवाह महीनां पयोऽसीति ॥ २२ ॥ ५ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ २-१ ॥

यजुषा गृह्णाति-" महीनां पयोऽसि "-(१ अ० २० मं०) इति । मह्य इति ह वा एतासामेकं नाम-यद् गवाम् । तासां वा एतत् पयो भवति । तस्मादाह-महीनां पयोऽसीति । एवमु हास्यैतत् खलु यजुषैव गृहीतं भवति । तस्माद्वेवाह-महीनां पयोऽसीति ॥ २२ ॥

" निगमागेषु निर्वचनतो महीनामित्याज्यम् " (श्रौ. सू. ९. १२०.)-इति । तत्राज्यं प्रसिद्धदेवता-वाचकस्याग्न्यादिशब्दरहितेन यजुषा महीनां पयोऽसीति विनियुङ्क्ते-यद्वा इति । 'यत्' यत्तु हविः " अग्नये जुष्टं गृह्णामि " इत्येवं देवतायै निर्दिष्टं भवति, 'तद्' ग्रहणसाधनं यजुश्च यावद्देवत्यं भवति, तावद्देवत्यमेव 'तद्' हविर्भवति । आज्यं च सर्वदेवतासाधारणमिति देवतादेशनरहितेनैव यजुषा गृह्णीयादित्यर्थः । तथा चाज्यस्य सर्वदेवतासाधारण्यं, ते(?)सरस्वतीत्याह-न वा इति । एवमनिरुक्तयजुषा ग्रहणमुपपाद्य तद् विधत्ते-तस्मादिति । देवतानाम निःशेषेणोक्तं यस्मिन् तत् निरुक्तम्, तद्विलक्षणमनिरुक्तम् । तादृशं च " महीनामित्यादि यजुः ", तत्र प्रसिद्धदेवतावाचिशब्दस्यानुपलम्भात् ॥

अथैतन्मन्त्रं व्याचष्टे-मह्य इति । " मह पूजायाम् " (धा. प. ७११)-अस्मात् पूज्यते इति 'मह्यः' एतच्च 'एतासां' गवाम् 'एकं' साधारणं नाम । आज्यस्य पयःकार्यत्वात् 'पयोऽसीति' विकारे प्रकृति-शब्द इत्यर्थः । महीत्यस्य गवामुपलक्षणत्वात् ' असि '-मन्त्रः प्रशंसकस्य इत्याह-एवमु हेति । 'एवम्' अनेनैव मन्त्रेणाज्ये निरुक्ते सति तस्य तत्प्रकाशनसमर्थत्वात् । यजुषैव 'तत्' आज्यं गृहीतं भवती-त्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ (२. १) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये
द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

-र्थम् । यत्कार्यं यत्किञ्चिदिह कर्तव्यं तत्सर्वमुक्तमेव, यत्रैतन्नानारूपम् । अतोऽन्यत्रान्वेव ग्राह्यमित्यर्थः । अन्य इत्यनुवं- यस्य देवतायै निर्देशं मन्त्रे यथार्थं न सम्भवति । तत्रकार्यस्याभाव । यत्र विशेषाभावात्सञ्ज्ञा इति । यत्तु वक्ष्य-" निरुच्य वेदोऽपि यजमानो वेदं करोतीति " तत्रापि न सामान्यकर्तृत्वार्थः तथावचनादेव । सामान्यविशेषविधानमन्यत्र विहितत्वात् । तेनानिर्देश-कालस्य देवत्वात् कार्यं कर्तुं स्वकाजवतेकारो स्वयमुपः । यथाऽन्यत्र निरुच्यार्थे यतो निरूप्यार्थमिति । तस्मादयो-मार्गं निर्देशः । निर्वाच्य वाक्यार्थे प्रयोजनम् । इति । का० श्रौ० सू० २ । १२० ।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणं द्वितीयाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

पवित्रवति संवपति । पात्र्यां पवित्रेऽअवधाय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याᳪं संवपामीति सोऽसावेवैतस्य यजुषो बन्धुः ॥ १ ॥

(३) अथान्तर्वेद्युपविशति । (त्व) अथैकऽउपसर्जनीभिर्गितिताऽआनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समापऽओषधीभिरिति सᳬं ह्येतदाप ओषधिभिरेताभिः पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते समोषधयो रसेनेति सᳬं ह्येतदोषधयो रसेनैताः पिष्टाऽअद्भिः सङ्गच्छन्त ऽआपो ह्येतासाᳬं रसः सᳪं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तामिति रेवत्यऽआपो जगत्यऽओषधयस्ता उ ह्येतदुभय्यः सम्पृच्यन्ते सम्मधुमतीर्म्मधुमतीभिः पृच्यन्तामिति सᳪं रसवत्यो रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवैतदाह ॥ २ ॥

पवित्रवति संवपति, पात्र्या पवित्रेऽअवधाय—" देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याᳪं संवपामि "—(१ अ० २१ मं०) इति। सोऽसावेवैतस्य यजुषो बन्धुः॥ १॥

अथान्तर्वेद्युपविशति । अथैक उपसर्जनीभिरिति । ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति—" समाप ओषधीभिः"—(१ अ० २१ मं०) इति । सं ह्येतदाप ओषधिभिरेताभिः पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते । " समोषधयो रसेन "—(१ अ० २१ मं०) इति । सं ह्येतदोषधयो रसेनैताः पिष्टा अद्भिः सङ्गच्छन्ते । आपो ह्येतासां रसः । " सᳪं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताम् "—(१ अ० २१ मं०) इति । रेवत्य आपः, जगत्य ओषधयः, ता उ ह्येतदुभय्यः सम्पृच्यन्ते ।

अथ पिष्टानां पिण्डकरणार्थं पात्र्यां संवाप विधत्ते—पवित्रवतीति । सामान्येऽपेक्षमाणपुस्तकनिर्देशः । पवित्रयुक्ते पात्रे—इत्यर्थः । तदेव विवृणोति—पात्र्यां पवित्रेऽअवधायेति । सोऽसावेवैतस्येति । सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिना ग्रहणप्रकरणे प्रागाम्नात एव वाक्यशेषोऽस्यापि यजुषः शेषत्वेन योजनीय इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथान्तर्वेदीति । पश्चाद्धविर्ग्रहणे हवि श्रपण गार्हपत्ये वा, उभयथापि वेदिमध्ये—उपविशेदित्यर्थः । कात्यायनस्तु ब्राह्मणान्तराभिप्रायेण विकल्पमाह—" श्रपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा " (श्रौ. सू. २. १२२.) इति । अथैक इति । ' एकः ' अन्य आग्नीध्रादि । उपसृजन्त्याभिरिति व्युत्पत्त्या पिष्टसंसर्जनार्था आपः ' उपसर्जन्यः ' ताभि सहागच्छेदित्यर्थः । अथ तासां तूष्णीमासेचन विधत्ते—ता आनयतीति। ताः पवित्रा-

---

१—" मावाप्यम् "—इति पा । २—" पात्र्या सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति " श्रौ० सू० २ ।१।१ । ३—द्रष्टव्य पूर्वं १।२।१७। इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४—सोऽसावेवास्यैतस्येति तत्र व्याख्यातम् । ५—" प्रसर्जनीरानयत्यन्य " का. श्रौ. सू. २।५।१२।

(ग्रु) अथ संयौति । जनयत्यै त्वा संयौमीति यथा श्रियेऽन्नाद्यायेमाः प्रजा यजमानाय यच्छेदेवं वै तत्संयौत्यधिवर्ष्मेव वै संयौति यथा वा ऽधिवृक्तोऽग्नेरधिजायेतैवं वैतत्संयौति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ द्वेधा करोति । यदि द्वे हविषी भवतः पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी

"सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम्"–(१ अ० २१ मं०) इति । सं रसवत्यो रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवैतदाह ॥ २ ॥

अथ संयौति–" जनयत्यै त्वा संयौमि "–(१ अ० २२ मं०) इति । यथा–श्रियेऽन्ना-द्यायेमाः प्रजा यजमानाय यच्छेत्–एवं वै तत् संयौति । अधिवर्ष्मेव वै संयौति । यथा वा अधिवृक्तोऽग्नेरधिजायेत, एवं वै तत् संयौति ॥ ३ ॥

अथ द्वेधा करोति–यदि द्वे हविषी भवतः । पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः । ॥ यत्र पुनर्न संहरि-

---

ष्यामीत्यादि । आनीयमानाः ' ताः ' " समाप " इति मन्त्रेण पिष्टानुसारे परिताभ्यां प्रतिगृह्णीयादि-त्यर्थः । मन्त्रतात्पर्यमाह–सं ह्येतदिति । ' एता ' एताः, एता आनीयमानाः ' आपः ' पिष्टरूपेणावस्थि-ताभिः ' ओषधिभिः ' सङ्गच्छन्ते । अतो मन्त्रगतौषधिशब्देन तद्विकाराः पिष्टा विवक्षिताः । सन्निपुनसर्गात्मक-णात् योग्यक्रियाध्याहार इत्यर्थः । एवमपामोषधिभिः सङ्गतिं प्रतिपाद्य, स्वमहिम्नौषधीनामद्भिः सङ्गतिः प्रतिपाद्यत इति व्याचष्टे–समोषधय इति । पूर्ववदत्राप्योषधिशब्दः पिष्टपरः, रसशब्देन चापो विवक्षिता इत्याह–एताः पिष्टा अद्भिरिति । आपो हीति । उदकुम्भस्थापनवस्तुतः सत्योषधय अपो रसवत्यो भवन्ति, अतस्तास्तद्रूपकमेव रस इत्यर्थः । मन्त्रगतरेवतीशब्दस्यार्थमाह–रेवत्य आप इति । रयिर्धनं तत्सम्पत्तौति रेवत्य आपः । धनरूपत्वं च तासां नदीसमुद्रादिष्ववस्थितानां प्रसिद्धम् । अतो मन्त्रे रेवतीशब्देनापो विवक्षिताः । " रयेर्मतौ बहुलम् " (पा. सू. ६ । १ । ३४ वा. ४६७२) इति सम्प्रसारणे " उगितश्च " (पा. सू. ४ १. ६.) इति ङीप् । जगत्यो, सर्वैः प्राणिभिः प्राप्यन्त इति व्युत्पत्त्या जगतीशब्दोऽप्योषधिवाचक इति व्याचष्टे–जगत्य इति । सम्मधुमतीरित्यादि । अत्र मधुशब्देन माधुर्यरसो विवक्षित इत्याह–सं रसवत्य इति ॥ २ ॥

आसिक्तजलेन पिष्टानां सम्यक् मिश्रीकरणं विधत्ते–अथेति । ' संयौति ' सम्यक् मिश्रीकरोतीति । " यु मिश्रणे " (अ. प. २३) इति धातुः । मन्त्रतात्पर्यकथनेनैतत् संयवनं प्रशंसति–यथेति । यथा खलु ' इमाः प्रजा यजमानाय ' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा. सू. २ । ३ । ६२ । वा. १५०९) यजमानस्य श्रियै सम्पद्धननाद्यर्थं च नियच्छेद्, एवमेतन्मन्त्रोक्तेन तत्पिष्टसंयवनमित्यर्थः । मन्त्रगत–' जनयत्यै ' शब्दस्य जननायेति ह्यर्थः । तत्पुनरपीन्न्य प्रशंसति–अधिवर्ष्मेति । अधिवर्जनं पुरोडाशस्यानमवभिषवनं कारयन् खलु संयौति । यथा खल्वधिश्रितः पुरोडाशोऽग्नेः सकाशात् जायेत, एवं तद्गुणकमेव तत् संयवनं ' जनयत्यै ' इति जननाभिधायी मन्त्रस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ द्वेधेत्यादिविभागविधिः । कुत्र तर्हि हविर्द्वयमिति तद्दर्शयति–पौर्णमास्यामिति । ' पौर्णमासी '–

१–" परिताभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति " श्रौ० सू० २. ११४ । २–हस्तव्याडथ्यौगवेष्टयो ... [illegible] । ३–" संयौमि जनयत्यै "–श्रौ० सू० २. ११३ । ४–' पुरोडाशाभिप्रायमेवेति ' क. ख. ' ।

भवतः स यत्र पुनर्नु सꣳहरिष्यन्त्स्यात्तदभिमृशतीदमग्नेरिदमग्नीषोमयो-रिति नाना वा ऽएतदग्रे हविर्गृह्णन्ति तत्सहावघ्नन्ति तत्सह पिꣳषन्ति तत्पुनर्नाना करोति तस्मादेवमभिमृशत्यधिवृणक्त्येवैष पुरोडाशमधिश्रयत्य-सावाज्यम् ॥ ४ ॥

(न्त) तद्वा ऽएतत् । (दु) उभयꣳसह क्रियते तद्यदेतदुभयꣳसह क्रियते ऽर्द्धो ह वाऽएषऽआत्मनो यज्ञस्य यदाज्यमर्द्धो यदिद हविर्भवति स यथास्यार्द्धो य उ चायमर्द्धस्ताऽ उभावग्निं गमयावेति तस्माद्वा ऽएत-दुभयꣳसह क्रियत ऽएवमु हैष आत्मा यज्ञस्य मन्धीयते ॥ ५ ॥

ष्यन्त्स्यात् । तदभिमृशति–" इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोः "–(१ अ० १२ मं०) इति । नाना वा एतदग्रे हविर्गृह्णन्ति । तत् सहावघ्नन्ति । तत् सह पिंषन्ति । तत् पुनर्नाना करोति । तस्मादेवमभिमृशति–अधिवृणक्त्येवैष पुरोडाशम्, अधिश्रयत्यसावाज्यम् ॥ ४ ॥

तद्वा एतदुभयं सह क्रियते । तद्यदेतदुभयं सह क्रियते । अर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्ञस्य यदा-

---

शब्देन कालवाचिना तत्कालानुष्ठेयं कर्म विवक्षितम् । तत्र ह्याग्नेयोऽष्टाकपाल, अग्नीषोमीय एकादशकपाल इति ' द्वे हविषी ' विहिते इत्यर्थः । एवं द्वेधा विभज्य, विभक्तयोरनयोर्मन्त्राभिमर्शनं विधत्ते–स यत्रेति । ' स ' खल्वध्वर्युः ' यत्र ' यस्मिन् काले ' तत् ' हविर्द्वयं ' पुनर्न सहरिष्यन्त्स्यात् ' सहरणमेकीकरणम्, तत् कारष्यन् न भवेत्, ' तत् ' तदानीम् " इदमग्ने "–इत्येकं भागमभिमृशति, " इदमग्नीषोमयो "–इत्य-परम् । तावेतौ यथासङ्ख्यमाग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशावित्यर्थः । कथं पुनरनयोर्द्वित्वम्, कुत्र वा तयोः सहरणम्, यद्व्यावृत्तये " न सहारष्यन् "–इति विशेष्यत इति, तत् सर्वं दर्शयति–नाना वा इत्यादिना । अग्नेर्निर्वाप-समये " अग्नये जुष्टं गृह्णामि " " अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि "–इति पृथक् पृथग् देवतादेशनाद् ग्रहणस्य नानात्वम् । अवहननादिसंस्कारे सहैवानुष्ठिते सति तदवस्थितस्मिन् समये पुनरनेन मन्त्रेण यथास्वं विभजतीत्यर्थः ।

पुरोडाशकपालस्याज्याधिश्रयणस्य च समानकालतां विवक्षुः कर्तृभेदमाह–अधिवृणक्तीति । ' एष ' अध्वर्युः पुरोडाशम् ' अधिवृणक्ति ' अग्नेरुपर्यधिश्रयति । अथैकं आज्यं निर्वपति–इति प्रागन्यशब्दपर्यायेण-कशब्देन च आग्नीध्र आज्यनिर्वापे कर्तृतया प्रतिपादितः, सोऽत्र ' असौ '–इत्यद शब्देन विप्रकृष्टवाचिना परामृश्यते । पुरोडाशाधिश्रयणसमये ' असौ ' आग्नीध्रः ' आज्यम् ' अधिश्रयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदुभयोः सहानुष्ठानमुपपादयति–अर्द्धो ह वा एष इत्यादिना । आज्यं यज्ञशरीरस्यार्द्धभाग,

---

१–" सम्भ विभज्याहरिष्यन्नभ्यमृशति इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति "–(श्रौ० सू० २ । १२६) । २–" यथादैवतमन्वन् "–(श्रौ० सू० २ । १२७) । ३–द्रष्टव्य ब्राह्मणे पूर्वं २ । १ । २२ । ४–अत्रापि अन्यशब्देन पूर्वप्रदर्शितः प्राग्वो न स्याग्नीध्र । तथाचात्र वर्ते –" अन्यथात्र प्रकाशितोक्ते । पुरोडाशयोर्पर्यधिश्रयणी व्याप्नुतो । अधिश्रयणेन च कर्मणः परिसमाप्तत्वादित्युक्तम् । यजमान च पारिभाषिकमेव । प्रधान २. स्वामी कल्पोक्तम् । इत्येवमादि । विशेषाच्च यद् एव प्रकृति यदन्यत्कल्प करोति तद् विशेषस्तु पूर्वापरो प्रदेय यथा स्यादित्येवमर्थेनेति सम्प्रदाय । अपरे त्वन्य इति न्यायसूत्रमतम् । विरोधादन्यत्र । एव आह । तद्वा एतदुभयं २. सह क्रियत इति प्रकृतमर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्ञस्य यदाज्यमर्द्धो यदिद हविर्भवति । स यथास्यार्द्धो यश्चायमर्द्धस्ता उभावग्निं गमयावानि । एव चाविरोधेऽध्वर्युराधिश्रयण स्यात् " का. श्रौ. सू. २ । १२९ इत्यत्र भाष्य ।

सो॒ऽसावाज्य॑मु॒धिश्र॑यति । (ती) इ॒षे त्वेति॑ वृ॒ष्ट्यै त॒दाह॒ यदा॒हेषे त्वेति॑ तत्पुन॑रु॒द्वासयत्यू॒र्जे त्वेति॒ यो वृ॒ष्टादू॒र्ग्रसो जायते त॒स्मै त॒दाह ॥ ६ ॥

(ह्य) अथ पुरोडाश॑मु॒धिवृ॑णक्ति घ॒र्म्मोऽसीति॒ य॒ज्ञमे॒वैतत्करोति॒ य॒था घ॒र्म्मं प्र॒वृञ्ज्यादे॒वं प्र॒वृ॑णक्ति वि॒श्वायु॒रिति त॒दायु॒र्दधाति ॥ ७ ॥

त॒ं प्रथयति । (त्यु) उ॒रुप्रथा॑ऽउ॒रु प्रथस्वेति॒ प्रथय॑त्ये॒वैनमे॒तदु॒रु ते य॒ज्ञप॑तिः प्रथता॒मिति॒ यज॑मानो॒ वै य॒ज्ञप॑ति॒स्तद्यज॑माना॒यै॒वैत॒दा॒शिष॒मा॒शास्ते ॥ ८ ॥

ज्यम् । अर्द्धों यदिह हविर्भवति । स यश्चासावर्द्धो य उ चायमर्द्धः, ता उभावग्निं गमयावेति । तस्माद्वा एतदुभयं सह क्रियते । एवमु हैष आत्मा यज्ञस्य सन्धीयते ॥ ५ ॥

सोऽसावाज्यमधिश्रयति-" इषे त्वा "-(१ अ० २२ मं०) इति । वृष्टयै तदाह-यदाह ' इषे त्वेति '। तत्-पुनरुद्वासयति । ' ऊर्जे त्वेति '। यो वृष्टादूर्ग् रसो जायते तस्मै तदाह ॥ ६ ॥

अथ पुरोडाशमधिवृणक्ति-" घर्म्मोऽसि "-(१ अ० २२ मं०) इति । यज्ञमेवैतत् करोति । यथा घर्म्मं प्रवृञ्ज्यात्-एवं प्रवृणक्ति । "विश्वायुः"-(१ अ० २२ मं०) इति । तदायुर्दधाति ॥७॥

तं प्रथयति-" उरुप्रथा उरुप्रथस्व "-(१ अ० २२ मं०) इति । प्रथयत्येवैनमेतत् । " उरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् "-(१ अ० २२ मं०) इति । यजमानो वै यज्ञपतिः । तद्यज-मानायैवैतदाशिषमाशास्ते ॥ ८ ॥

उपस्तरणाभिघारयोः प्रयाजादीनां चतत्साध्यत्वात् । इतरोऽर्द्धः पुरोडाशादिहविः । सहाधिश्रयणेन तदर्द्धद्वयमेकीकृत्याग्निं प्रापयावेत्यध्वर्योराग्नीध्रस्य चाभिप्रायः । एवमु हेति । आज्यहविषोरुभयोः सहाधिश्रयणे सत्यर्द्धद्वयस्यैकीकरणाद् यज्ञशरीरं सन्धीयते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विहितमाज्याधिश्रयणमनूद्य मन्त्रं विवेति-सोऽसाविति । इष्यत इति ' इट् ' इति व्युत्पत्त्या-इट्-शब्देन वृष्टिर्विवक्षितेति व्याचष्टे-वृष्टया इति । वृष्टादूर्ग्रस इति । तस्मात् ' वृष्टात् ' उदकाज्जायमानो यो बलकरोऽन्नरसो जायते, स ' ऊर्क् '-शब्देन विवक्षित. ॥ ६ ॥

आधिवृणक्तीति । अग्न्यानुसारि ' वृणक्ति ' वर्जयति, श्रपणार्थं स्थापयतीत्यर्थः । यज्ञमेवैतादिति । घर्म्मोऽसीति घर्म्मतादात्म्यस्तवनात्, घर्मस्य च सोमयागाङ्गत्वात् तदात्मकमेवैतत्करोति । घर्मस्य यत् प्रवञ्जनं सोमे, तत्सदृशमेवैतत् पुरोडाशस्य प्रवृञ्जनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तं प्रथयतीति । उपहितेषु कपालेषु विस्तारयतीत्यर्थः । प्रथयत्येवैनमेतद्विति विहितस्य प्रशंसा । ' प्रथयति ' पृथु विस्तीर्णं प्रभूतं करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१-" आद्यन्तयोराज्यम् " (श्रौ० सू० १. २१०) । २-" इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयत्यन्यः " (श्रौ० सू० २. ११८) । ३-गार्हपत्ये । इत्योदीच्यप्रसव्यवाक्यादिनाऽभिहितपत्नीकस्य मृतपत्नीकस्य चाहवनीयेऽधिश्रयणमाह कात्यायनः-" अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रपणिः " (श्रौ० सू० २. ११९) । ४-" घर्मोऽसीति पुरोडाशौ युगपत् "-(श्रौ० सू० २. १४०) । ५-" उरुप्रथा इति प्रथयति । यावत्कपालमनतिप्रथम् " (श्रौ० सू० २. १४१) ।

तं न सत्रा पृथुं कुर्यात् । (न्मा) मानुषꣳ ह कुर्याद्यत्पृथुं कुर्याद्व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्न सत्रा पृथुं कुर्यात् ॥ ९ ॥

(द) अश्वशफमात्रं कुर्यादित्यु हैक आहुः । कस्तद्वेद यावानश्वशफो यावन्तमेव स्वयं मनसा न सत्रा पृथुं मन्येतैवं कुर्यात् ॥ १० ॥

(त्त) तमद्भिरभिमृशति । सकृद्वा त्रिर्वा तद्यदेवास्यात्राघ्नन्तो वा पिꣳषन्तो वा क्षण्वन्ति वा वि वा वृहन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादद्भिरभिमृशति ॥ ११ ॥

सोऽभिमृशति । (त्य) अग्निष्टे त्वचं मा हिꣳसीदित्यग्निना वा एनमेतदभितप्स्यन्भवत्येष ते त्वचं मा हिꣳसीदित्येवैतदाह ॥ १२ ॥

तं न सत्रा पृथुं कुर्यात् । मानुषं ह कुर्यात्—यत् पृथुं कुर्यात् । व्यृद्धं वै तद् यज्ञस्य—यन्मानुषम् । नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति, तस्मान्न सत्रा पृथुं कुर्यात् ॥ ९ ॥

अश्वशफमात्रं कुर्यादित्यु हैक आहुः । कस्तद्वेद यावानश्वशफः । यावन्तमेव स्वयं मनसा न सत्रा पृथुं मन्येत, एवं कुर्यात् ॥ १० ॥

तमद्भिरभिमृशति—सकृद्वा त्रिर्वा । तद्यदेवास्यात्राघ्नन्तो वा पिंषन्तो वा क्षण्वन्ति वा वि वा वृहन्ति, शान्तिरापः तदद्भिः शान्त्या शमयति । तदद्भिः सन्दधाति । तस्मादद्भिरभिमृशति ॥ ११ ॥

सोऽभिमृशति—" अग्निष्टे त्वचं मा हिꣳसीत "—(१ अ० २२ मं०) इति । अग्निना वा एनमेतदभितप्स्यन् भवति । एष ते त्वचं मा हिंसीदित्येवैतदाह ॥ १२ ॥

पुरोडाशस्य स्वाभिमतपरिमाणं विधित्सुः पक्षान्तरं निषेधति—तमेति । सत्रेति निपातोऽनेकार्थवाचकस्तद्वि-चारार्थः । ' सत्रा पृथुम् ' अतिपृथुं न कुर्यात् । निषेधे कारणमाह—मानुषं हेति । अस्तु मानुषत्वं को दोष इत्यत आह—व्यृद्धं वा इति । ' व्यृद्धम् ' विगतसमृद्धिकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

पक्षान्तरमुपन्यस्यति—अश्वशफेति । अनन्तरे पक्षे दुर्ज्ञेयत्वं दूषणमाह—कस्तदिति । स्वमतेन पुरोडाशपरिमाणमाह—यावन्तमिति । यावत्परिमाणविशिष्टमेव पुरोडाशं स्वयं मनसैवातिपृथुं न मन्येत, किन्तु देवतानैविष्टिकोऽयमपदान्तरलक्षणो मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

पुरोडाशस्याद्भिरभिमर्शनं विधत्ते—तमिति । ' क्षण्वन्ति ' हिंसन्ति । " क्षणु हिंसायाम् " (त० प० ३)—इति धातुः । ' विवृहन्ति ' विश्लेषयन्ति । " वृहू उद्यमने " (तु० प० ६७) इति धातुः । शान्तिराप इति । दाहादिदोषस्य हेतुत्वेनापां शान्तिरूपता ॥ ११ ॥

सोऽभिमृशतीत्यादिनाभिमर्शनानुवादेन मन्त्रविधिः । मन्त्रे हिंसाप्रसङ्गं युक्त्या स्पष्टं—अग्निना वा इति । अभितप्स्यन्निति । अभितः सर्वतस्तपनं करिष्यन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

१—' हुँसंरपात् ' इति प्रतिभाति । २—" ... " ... । ३—" अभि ... मिर्वा "—(औ० सू० २. १४२) ।

तं पर्यग्निं करोति । (त्य) अच्छिद्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाᳬसि प्रमृशानित्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मात्पर्यग्निं करोति ॥ १३ ॥

तᳬ श्रपयति । देवस्त्वा सविता श्रपयत्विति न वा ऽएतस्य मनुष्यः श्रपयिता देवो ह्येष तदेनं देव ऽएव सविता श्रपयति वर्षिष्ठेऽधिनाक इति देवत्रो ऽएतदाह यदाह वर्षिष्ठेऽधिनाक ऽइति तमभिमृशति शृतं वेदानीति तस्माद्वा ऽअभिमृशति ॥ १४ ॥

सोऽभिमृशति मा भेर्मा संविक्था इति मा त्वं भैषीर्मा संविक्था यत्त्वाहमिमामानुषᳬ सन्तं मानुषोऽभिमृशामीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

तं पर्यग्निं करोति । अच्छिद्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति–नेदेनं नाष्ट्रा रक्षांसि प्रमृशानिति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता–तस्मात् पर्यग्निं करोति ॥ १३ ॥

तं श्रपयति–" देवस्त्वा सविता श्रपयतु "–(१ अ० २२ मं०) इति । न वा–एतस्य मनुष्यः श्रपयिता । देवो ह्येषः, तदेनं देव एव सविता श्रपयति । " वर्षिष्ठेऽधिनाके "–(१ अ० २२ मं०) इति । देवत्रो एतदाह यदाह–वर्षिष्ठेऽधिनाक इति । तमभिमृशति–शृतं वेदानीति । तस्माद्वा अभिमृशति ॥ १४ ॥

सोऽभिमृशति–" मा भेर्मा संविक्थाः "–(१ अ० २३ मं०) इति । मा त्वं भैषीर्मा संविक्थाः–यत्त्वाहममानुषं सन्तं मानुषोऽभिमृशामीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

पर्यग्निकरणं विधत्ते–तमिति । परितोऽग्निर्यस्य सः ' पर्यग्निः ' परितोऽग्निमन्तं पुरोडाशं करोतीत्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह–अच्छिद्रमिति । राक्षसादिसंस्पर्शाभावार्थं प्राकारवन्निरन्ध्रमग्निना वेष्टनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

समन्त्रकं श्रपणं विधत्ते–तमिति । वर्षिष्ठेऽधिनाक इति । मन्त्रपाठे ' देवत्रो ' देवान् प्रत्येवैतदाह । ' वर्षिष्ठे ' वृद्धतमे ' नाके ' स्वर्गे ' देवः ' सविता श्रपयत्विति हि मन्त्रार्थः । तथा च तल्लोकवासिनो देवान् प्रत्येवैतद्वचनम् । " देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः " (पा. सू. ५. ४. ५६.)–इति द्वितीयार्थे ' त्रा '–प्रत्ययः । श्रपणानन्तरं तस्याभिमर्शनं विधत्ते–तमिति । अभिमृशतोऽभिप्रायमाह–शृतमिति । ' शृतम् ' पक्वं जानानीत्यर्थः । " श्रा पाके "–(अ. प. ४३) इत्यस्मान्निष्ठायाम् " शृत पाके " (पा. सू. ६. १. २७.) इति निपातितम् । ' वेदानि '–इति " विद ज्ञाने " (अ. प. ५४) इत्यस्माल्लोट्युत्तमैकवचनम् ॥ १४ ॥

विहितमभिमर्शनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–सोऽभीति । मन्त्रगतम् ' भेः ' इत्येतत्पदं व्याचष्टे–मा त्वं भैषीरिति । मा संविक्थाः '–इति मा च कम्पिष्ठा इत्यर्थः । भयकम्पयोः कारणमाह–यत्त्वेति ॥ १५ ॥

१–पर्यग्निकरणमन्त्रस्तु "अन्तरित रक्षोऽन्तरिता अरातयः "–इति (तै० सं० १. १. ८. १.) । तथा च कात्यायनः " पर्यग्निकरोत्यन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सहाग्न्यम् "–(श्रौ० सू० २. १४३) । अत्र च मन्त्रः सूत्रकृता वाजसनेयपरशाखासमन्यतरशाखीय उपसहृतः इति । २–" देवस्त्वेति श्रपणम् "–(श्रौ० सू० २. १४४) । ३–' देवत्रा–उ ' इति छेदः । एवं पदेऽत्र कामदः । ४–" मा भेरित्यालभते "–(श्रौ० सू० २. १४५) ।

यदा शृतोऽथाभिवासयति । नेदेनमुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षाᳫंस्यवपश्यानिति नेद्वेव नग्नऽइव मुषितऽइव शयाता ऽइत्यु चैव तस्माद्वा ऽअभिवासयति ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति । (त्य) अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयादितिनेदेतदनु यज्ञो वा यजमानो वा ताम्यादिदमभिवासयामीति तस्मादेवमभिवासयति ॥ १७ ॥

(त्य) अथ पात्रीनिर्णेजनम् । (म) अङ्गुलिप्रणेजनमाप्त्येभ्यो निनयति तद्यदाप्त्येभ्यो निनयति ॥ १८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं संख्यब्राह्मणम् ६ (कण्डिकाः १२१)
(२.२.) ॥ समाप्तश्च प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

यदा शृतः, अथाभिवासयति–नेदेनमुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षांस्यवपश्यानिति । नेद्वेव नग्न इव मुषित इव शयाता इत्यु चैव, तस्माद्वा अभिवासयति ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति–" अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात् "–(१ अ० २३ मं०) इति । नेदेतदनु यज्ञो वा यजमानो वा ताम्यादु–यदिदमभिवासयामीति । तस्मादेवमभिवासयति ॥ १७ ॥

अथ पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनमाप्त्येभ्यो निनयति । तद्यदाप्त्येभ्यो निनयति ॥ १८ ॥

यदा शृत इति । ' यदा ' यस्मिन् काले स पुरोडाशः शृतः पक्वो भवति, ' अथ ' अनन्तरमेव तस्योपरि ' अभिवासयति ' सोल्मुकेन भस्मनाऽऽच्छादयतीत्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह–नेदिति । प्रयोजनान्तरं सदृष्टान्तमाह–नेद्वेवेति । नग्नः स्वभावतो विवस्त्रः । मुषितः चौरादिभिरपहृतवसनः । तावुभौ यथा निरावरणौ ' शयाते ' तद्वत् पुरोडाशोऽप्यभिवासनाभावे निरावरणः शयीत । नैव तथा शयीतेत्यनेनैवाभिप्रायेणाभिवासनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयतीत्यादिर्मन्त्रविधिः । ' अतमेरुः ' अतमनशीलः । इज्यतेऽनेनेति ' यज्ञः ' पुरोडाशः, स ग्लानिरहितोऽभूत् । अतो यजमानस्य पुत्रादिरपि तथा भूयादिति मन्त्रार्थः । इममर्थं प्रतिपादयति–नेदेतदिति । यदिदमभिवासनम्, ' एतदनु ' एतस्यानन्तरमित्यर्थः । तस्मादिति । अतमेरुरिति–मन्त्रप्रयोगेणाभिवासनकृतग्लानाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनोदकस्य निनयनं विधत्ते–अथेति । निर्णिज्यते शोध्यतेऽनेनेति ' निर्णेजनम् ' अङ्गुलिप्रक्षालनम्, पात्रीनिर्णेजनं चोदकम् । अग्नयो जातवान् ' आप्त्या ' त्रितादयस्तेभ्यो निनयेदित्यर्थः । विहितं निनयनं स्तोतुमनुवदति–तद्यदिति ॥ १८ ॥ ६ । (२. २)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे
द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्, प्रपाठकश्च प्रथमः समाप्तः ।

1–' साङ्गारेण भस्मना ' इति का श्रौ. सू. २ । ५ । २५ । याज्ञिकदेव । 2–" अतमेरुरिति सङ्गाराभिवासयति भस्मना वेदेनोल्मुकेन वा "–(श्रौ० सू० २ १४९) 3–" पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयत्यभिताप्य मध्यमसत्त्वेन्द्रमानं त्रिताय द्वैतेति प्रतिमन्त्रम् "–(श्रौ० सू० २ १४७) 4–त्रितादयस्त्रये–त्रित, द्वित, एकत इति । " अस्या भुवायां मध्यमायां मदितस्यां दिशि काश्यपाः साध्याप्त्याश्च देवाः " इति (ऐ० ब्रा० ८ । ३) । 5–इतोऽग्रे–" सहायतस्मात्तस्य पात्रीनिर्णेजनास्तद " । कर्मोक्तमानु माध्यन्दिने अन्यत् द्वितीयमभिधीयते । श्लोक एव सर्वत्र पुस्तक एवोपलभ्यते ।

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणं
द्वितीयाध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

चतुर्द्धा विहितो ह वा ऽअग्रेऽग्निरास । स यमग्रेऽग्निᳫँहोत्राय प्रावृणत स प्राधन्वद्यं द्वितीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं तृतीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वदथ योऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवाऽ अनुविद्य सहसैवाद्भ्यऽआनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावष्ठ्यूता स्थ या ऽअप्रपदनᳫँस्थ याभ्यो वो मामकामं नयन्तीति ततऽ आप्त्याः सम्बभूवुस्त्रितो द्वित एकतः ॥ १ ॥

चतुर्धा विहितो ह वा अग्रेऽग्निरास । स यमग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत–स प्राधन्वत् । यं द्वितीयं प्रावृणत–स प्रैवाधन्वत् । यं तृतीयं प्रावृणत–स प्रैवाधन्वत् । अथ योऽयमेतर्ह्यग्निः–स भीषा निलिल्ये । सोऽपः प्रविवेश । तं देवा अनुविद्य सहसैवाद्भ्य आनिन्युः । सोऽपोऽभि विष्ठेव–

निर्गेजननिमित्तमस्यास्यभागत्वमुपपादयितुं ताञ्जेषामुत्पत्तिमाह–चतुर्द्धा इत्यादिना । पुरा खल्वग्निः शरीरचतुष्टयधारणेन चतुर्विधो बभूव । तत्र 'यम्' अग्निं 'सः' अध्वर्युः 'होत्राय' होतृकर्म्मणे 'प्रावृणत' प्रवृतवान् । व्यत्ययेन बहुवचनम्; (पा. सू. ३ । १ । ८९ । इहास्ति चेय कारिका–"सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां, कालहल्च्स्वरकर्तृयङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन" इति ।) यद्वा सुपां सुपो भवन्तीति तच्छन्दाञ्जसः स्थाने सुः, (पा. सू. ७।१।३९) ते देवा इत्यर्थः । 'सः' अग्निः 'प्राधन्वत्' प्रागच्छत्, अम्रियतेत्यर्थः । "धवि गमने" (भ्वा० प० ५९७)–इति धातुः । अथ योऽयमित्यादि । एवं त्रिष्वग्निषु प्रगतेषु 'अथ' अनन्तरभावी 'योऽयम्' इदानीन्तनश्चतुर्थोऽग्निः 'सः' अयम् 'भीषा' पूर्वाग्निमरणभयेन 'निलिल्ये' निर्लीनोऽन्तर्हितो बभूव । स निलीय चापः प्रविवेश । 'तम्' अप्सु प्रविष्टं देवाः 'अनुविद्य' ज्ञात्वा, 'सहसैव' बलात् 'अद्भ्यः' सकाशात् 'आनिन्युः' आजह्रुः । 'सः' च बलादानीयमानोऽग्निरपः 'अभि'–लक्ष्य 'निष्ठेव' ष्ठीवनं कृतवान् । "ष्ठिवु निरसने" (भ्वा० प० ५६१)–इत्यस्माल्लिट् । केनाभिप्रायेण ष्ठीवनमिति तं दर्शयति–हे आपः ! 'याः' यूयं मत्तः मम 'अप्रपदनं स्थ' अनाश्रयभूताः स्थ, 'याभ्यः' च 'वः' पञ्चम्यर्थे चतुर्थी, (पा. सू. ३।१।८९) युष्मत्सकाशात् 'अकामम्' इच्छारहितं मां बलान्नयन्ति, ता यूयम् 'अवष्ठ्यूताः स्थ' ष्ठीवनेन दूषिता भव-

---

१–पूर्वप्रपाठकान्ते "आर्त्विज्यो निवर्तते"–(१।१।६।१८) इत्युक्तत्वादाप्त्यं प्रतिमाह–"चतुर्द्धेति"–इति पुस्तकान्तरेऽवतरणम् । २–अस्मादारभ्य–'योऽयमित्यादि' इत्येतदन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने–'ह'–"वै"–इति निपातो वेदप्रसिद्ध्यर्थौ । कर्मारम्भात्सकाशात्–अग्निश्चतुर्द्धा 'विहितः' कृतः 'आस' बभूव–इत्ययमर्थो वेदयितव्यः । 'स.' प्रजापतिः 'अग्रे' सृष्ट्यारम्भे पूर्वकल्पे वा 'यम्' अग्निं 'होत्राय' होतृकर्मणे 'प्रावृणत' प्रार्थितं कृतवान्, स 'प्राधन्वत्' मृतोऽभवत् । यं द्वितीयं प्रावृणत, स एव सोऽपि प्राधन्वत् । यं तृतीय–'सोऽपि मृतोऽभवत्"–इति पुस्तकान्तरेऽपलभ्यते । ३–'अनाश्रयभूता.' इति पाठान्तरम् ।

(स्त) तऽइन्द्रेण सह चेरुः । (सं) यथेदं ब्राह्मणो राजानमनुचरति स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तस्य हैतेऽपि वध्यस्य विदाञ्चक्रुः शश्वद्धैनं त्रितऽएव जघानात्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥ २ ॥

(स तऽ) तऽउ हैतऽऊचुः । (क) उपैवेम ऽएनो गच्छन्तु येऽस्य वध्यस्यावेदिषुरिति किमिति यत्रऽएवेषु मृषामिति तदेष्वेतद्यज्ञो मृष्टे यदेभ्यः पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनं निनयन्ति ॥ ३ ॥

अवरुद्धपूता स्थ—या अमपदन स्थ, याभ्यो वो मामकामं नयन्तीति । तत आप्त्याः सम्बभूवुः—त्रितो, द्वित, एकतः ॥ १ ॥

त इन्द्रेण सह चेरुः यथेद ब्राह्मणो राजानमनुचरति । स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान—तस्य हैतेऽपि वध्यस्य विदाश्चक्रुः । शश्वद्धैनं त्रित एव जघान । अत्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत । देवो हि सः ॥ २ ॥

त उ हैत ऊचुः—उपैवेम एनो गच्छन्तु येऽस्य वध्यस्यावेदिषुरिति । किमिति । यज्ञ एवैषु मृषामिति । तदेष्वेतद्यज्ञो मृष्टे—यदेभ्यः पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजन निनयन्ति ॥ ३ ॥

तेति । यथा लोके परै प्रार्थित कार्य्य कर्तुमक्षम दीयमानेन निन्द्यते, तद्वदत्र निन्दा विवक्षिता । तत इत्यादि । 'तत ' निष्ठीवनलक्षणवीर्यधारणात् ताभ्योऽद्भ्य सकाशात् त्रितादिसंज्ञका आप्त्या उत्पन्ना । अद्भ्यो जातत्वाच्च तेषाम् ' आप्त्य ' इति संज्ञा ॥ १ ॥

अथ तेषा पात्रीनिर्णेजनोदक भाग इत्येतत्प्रतिपादनायाह—त इन्द्रेणेति । यथेदानीम् ' ब्राह्मण ' पुरोहितो देशाधिपति ' राजानम् ' ' अनु '—सृत्य चरति, तद्वदेव ' ते' त्रितादयोऽपीन्द्रेण सार्धं तदनुसारेणावस्थिता इत्यर्थ । ' स ' चेन्द्र ' यत्र ' यस्मिन् समये सोमपानादिसाधनैस्त्रिभि शिरोभिरुपेत त्वष्टु पुत्र ' विश्वरूप ' जघान, तस्मिन् समये ते त्रितादयोऽपि ' तस्य वध्यस्य ' कर्मणि षष्ठी, (पा० सू० २ ३ ७०) त ' वध्यम् ' वधार्हम् ' विदाञ्चक्रु ' ज्ञातवन्त । " उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् " (पा० सू० ३ १. ३८)—इति विदेर्ज्ञानार्थादाम् प्रत्यय । अनन्तर च ' एनम् ' विश्वरूपं त्रित एवेन्द्रसहायार्थं जघान । इन्द्रश्च ' तत् ' हननजनितात्पापात् ' अत्यमुच्यत ' अतिमुक्तोऽभवत् । तत्र हेतुमाह—देवो हीति । यस्मात् स इन्द्रो देव, अतोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थ ॥ २ ॥

एव विश्वरूपहननानन्तर जनै कृत संवाद दर्शयति—त उ हेति । ' ते ' लौकिका जना विश्वरूपहननानन्तरमेतदूचु । एतच्छब्दपरामृष्टं दर्शयति—उपैवेति । ये खल्वस्य वध्यस्य ' अवेदिषु ' अज्ञासिषु, इमे ' एन ' पापमुपगच्छन्तु । एवमुपगतस्य तदेन किंरूपमिति प्रश्नपूर्वकमाह—किमितीति । ' एषु ' त्रितादिषु ' यत् ' विश्वरूपवधजनितमेन , यज्ञ एव ' तत् ' एन ' मृषाम् ' मृजीत, अश्लेषयदित्यर्थ । अत ' यत् ' एषा त्रयाणां पात्रीनिर्णेजनादि निनयनम्, ' एतत् ' एतेन ' एषु ' त्रितादिषु ' तत् ' विश्वरूपहननजनितमेनो यज्ञ ' विमृष्टे ' संश्लेषयति । तस्मादवहननपेषणादिजनितस्यैनसो रूप पात्र्यादिनिर्णेजनमात्येभ्यो निनेतव्यमित्यर्थ ॥ ३ ॥

त उ हाप्त्या ऊचुः । (६) अत्येव वयमिदमस्मत्परो नयामेति कम्भीति य एवादक्षिणेन हविषा यजाता ऽइति तस्मान्नादक्षिणेन हविषा यजेताप्त्येषु ह यज्ञो मृष्ट ऽआप्त्या ऽ उ ह तस्मिन्मृजते योऽदक्षिणेन हविषा यजते ॥ ४ ॥

तां देवाः । (९) एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्यदन्वाहार्यं नेददक्षिण ँ हविरसदिति तन्नाना निनयति तेभ्योऽसमदं करोति तदभितपति तेषा ँ शृतं भवति स निनयति त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति पशुर्ह वा ऽएष ऽआलभ्यते यत्पुरोडाशः ॥ ५ ॥

त उ हाप्त्या ऊचुः—अत्येव वयमिदमस्मत्परो नयामेति । कम्भीति । य एवादक्षिणेन हविषा यजाता इति । तस्मान्नादक्षिणेन हविषा यजेत । आप्त्येषु ह यज्ञो मृष्टे । आप्त्या उ ह तस्मिन् मृजते—योऽदक्षिणेन हविषा यजते ॥ ४ ॥

ततो देवा एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्—यदन्वाहार्यम् । नेददक्षिणं हविरसदिति । तन्नाना निनयति । तेभ्योऽसमदं करोति । तदभितपति—तेषां शृतं भवति । स निनयति—"त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा"—(१ अ० २३ मं०) इति । पशुर्ह वा एष आलभ्यते—यत्पुरोडाशः ॥ ५ ॥

अथ तस्यैनसस्तैरपि कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावतैव यागेन यष्टव्यं नादक्षिणेनेति प्रसङ्गादाह—त उ हेति । नयामेति 'इदम्' एनः 'परः' परस्मादस्मत्तोऽन्यत्र 'अस्मत्' अस्मत्तो नयामेति योजना । कम्भीति । 'कम्' पुरुषम्—अभिलक्ष्येत्यर्थः । य एव दक्षिणारहितेन हविषा यजेत, तस्मिन्निति शेषः । अदक्षिणयागनिषेधं विवक्षयार्थवादमनेनोपपादयति—आप्त्येष्विति । मृष्टे—इति । "मृजू शुद्धौ" (अ० उ० ६६) इत्यस्माल्लट् अदादित्वाच्छपो लुक् (पा० सू० २. ४. ७२) ॥ ४ ॥

का तर्हि दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति तामाह—तत इति । दार्शपौर्णमासिकं हविर्दक्षिणारहितं नैव भवेदित्यन्वाहार्यरूपां दक्षिणामकल्पयन्नित्यर्थः । अन्वाहरति—यज्ञसम्बन्धिदोषजातं परिहरत्यनेनेति व्युत्पत्त्याऽन्वाहार्यो नाम—ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः । तथा च तैत्तिरीयकम्—"यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं, तदन्वाहार्येणान्वाहरति, तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम्"—(तै० ब्रा० १. ७. ३. ९.) इति । तन्नानेति । 'तत्' आप्त्यानां निनयनं पृथक् पृथगसंसृष्टमेव कर्तव्यम् । 'तथा' सति 'एभ्य' आप्त्येभ्यः 'असमदम्' अकलहं करोति । संसर्गे हि मदीयं त्वदीयमिति कलहः स्यादित्यभिप्रायः । निनीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनं विधत्ते—तदभितपतीति । 'तथा' सत्येषां 'तत्' जलं 'शृतम्' पक्वं भवतीत्यर्थः । विहितं निनयनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—स इति । एवं संस्कृतं पुरोडाशं पशुत्वेन स्तौति—पशुर्हेति ॥ ५ ॥

१—"अन्यतरस्मान्नयामीति" "अस्मत्तोऽन्यत्र नयामेति"—इति च पा० । २—"यज्ञस्य हीनमन्वाहरतीति अन्वाहार्यः । अध्वर्युरन्वाहार्यपचने दक्षिणार्थं तण्डुलमयमोदनं चतुर्णामृत्विजां तृप्तियावता सम्भाव्यते तत्परिमाणं ततोऽधिकं वा" इत्यादि का० श्रौ० २।५।२७ सू० भा० । एवं चौदनो दक्षिणार्थो पच्यत इति तस्याग्नेर्नाम अन्वाहार्यपचन इति । ३—निनीतस्येति वदद्भिः सायणाचार्यैः पूर्वं निनयनं पश्चात्तदभितापनं च उक्तम् । परं च तत्सूत्रभाष्यविरुद्धम् । तथा च सूत्रं "पात्र्यां ङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रदक्षिणं स्यन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रम्" का० श्रौ० सू० २ । १४० । अत्र कर्कः "अभितप्येति । पात्र्यमर्धं ... तापयित्वा इत्यादि निनयार्थं ... ... इत्येवमन्ताम्" । इति । ४—तृतीयं तैत्तिरीयमन्यमुद्धृतं सूत्रं २ । १४७

पुरुष ᳪ ह वै देवाः । (ऽ) अग्रे पशुमालेभिरे तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्वमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गामालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश तेऽविमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽजं प्रविवेश तेऽजमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

स इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खनन्त ऽ इवान्वीषुस्तमन्वविन्दंस्ताविमौ व्रीहियवौ तस्मादप्येतावेतर्हि खनन्त इवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्यवद्ध वाऽअस्यैते सर्वे पशव आलब्धाः स्युस्तावद्वीर्यवद्धास्य हविर्हविरेव भवति य एवमेतद्वेदात्रो सा सम्पद्यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ७ ॥

पुरुषं ह वै देवा अग्रे पशुमालेभिरे । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । सोऽश्वं प्रविवेश । तेऽश्वमालभन्त । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । स गां प्रविवेश । ते गामालभन्त । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । सोऽविं प्रविवेश । तेऽविमालभन्त । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । सोऽजं प्रविवेश । तेऽजमालभन्त । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

स इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खनन्त इवान्वीषुः । तमन्वविन्दन् । ताविमौ व्रीहियवौ । तस्मादप्येतावेतर्हि खनन्त इवैवानुविन्दन्ति । स यावद्वीर्यवद्ध वा अस्यैते सर्वे पशव आलब्धाः स्युः, तावद्वीर्यवद्धास्य हविः । हविरेव भवति—य एवमेतद् वेद । अत्रो सा सम्पद्—यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ७ ॥

अस्य पशुत्वनासुस्य दितिमिति हासमुदाहरति—पुरुष ᳪ हेति । मेधोऽपचक्रामेति । यज्ञिय मागशो 'मेव' 'तस्य' मदनस्य पुरुषस्य सकाशादपक्रान्तो बभूवेत्यर्थ ॥ ६ ॥

स इमामित्यादि । एव पुरुषाश्वादिपशुष्वालब्धेषु तत्तत्तो निष्क्रान्त 'स' मेधोऽन्तत इमां पृथिवीं प्रविष्टवान् । 'तम्' मेध पृथिवी 'खनन्त' विदारयन्त इव 'अन्वीषु' देवा अन्वैच्छन् । "इषु इच्छायाम्—" (तु० प० ७१)—इत्यस्माल्लिट । ईच्छन्विष मेध पृथिव्या देवा अलभन्त । ताविमौ व्रीहियवाविति । स एव मेधो व्रीहियवरूपेण परिणत इत्यर्थ । तस्मादपीत्यादि । 'तस्मात्' मेधपरिणामरूपत्वादेव, इदानीमपि 'एतौ' व्रीहियवौ मेधत्वलक्षणेन खननेन लभन्ते कर्षका । अत. खननप्राप्यत्वदर्शनान्मेधपरिणामत्वं व्रीहियवयो स्वध्यवसानमित्यर्थ । एतज्ज्ञानस्य फलमाह—स यावदिति । स इति पूर्ववेद् बह्वर्थे—एकवचनम् । 'अस्य' यजमानस्य ते 'एते' पुरुषादय सर्वे पशव आलब्धा सन्तो यत्परिमाणविशिष्टवीर्यवद् हवि 'स्यु' सर्वेषु 'अस्य' व्रीहियवयो सर्वपशुसारत्व विदुषो यजमानस्य तन्निष्पादित पुरोडाशादिक 'हवि' तावद्वीर्यवद् 'हविरेव' भवति । एव सर्वपशुसारत्वात् पुरोडाश पशुरूप एव सम्पद्यत इत्यर्थ । इत्य सर्वपशुसारतया पुरोडाशस्य पशुत्व प्रतिपाद्य सम्पत्त्यापि तद्दर्शयति—अत्रो सेति । लोमचर्मादिपञ्चावयवयोगात् 'पाङ्क्त' पशु '—इति यदाहुरभिज्ञा 'सा' पाङ्क्तसम्पद् 'अत्रो' अत्रापि पुरोडाशे विद्यत इत्यर्थ ॥ ७ ॥

१—स्थस्यपदेनेति यावत् । यथा मत्वर्थनिरूपण यावत्तत् तदर्थ्य । २—'लोमचर्मादिपञ्चावयवयोगात् पशौ पाङ्क्तसम्पदभिधीयते, सात्रापि पुरोडाशे विद्यते '—इति पा० ।

यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । यदाप ऽ आनयत्यथ त्वग्भवति यदा संयौत्यथ मा ᳪ सं भवति सन्तत इव हि स तर्हि भवति सन्ततमिव हि मा ᳪ सं यदा शृतोऽथास्थि भवति दारुण इव हि स तर्हि भवति दारुणमिव ह्यस्थ्यथ यदुद्वासयिष्यन्नभिघारयति तं मज्जानं दधात्येषो सा सम्पद्यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुषमालभन्त । स किम्पुरुषोऽभवद्यावश्वं च गां च तौ गौरश्च गवयश्चाभवतां यमविमालभन्त सऽउष्ट्रोऽभवद्यमजमालभन्त स शरभोऽभवत्तस्मादेतेषां पशूनां नाशितव्यमपक्रान्तमेधा ह्येते पशवः ॥ ९ ॥ १ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं द्वितीयाध्याये तृतीयंच ब्राह्मणम् ।(२.३.)

यदा पिष्टानि, अथ लोमानि भवन्ति । यदाप आनयति, अथ त्वग् भवति । यदा संयौति, अथ मांसं भवति । सन्तत इव हि स तर्हि भवति, सन्ततमिव हि मांसम् । यदा शृतः, अथास्थि भवति । दारुण इव हि स तर्हि भवति, दारुणमिव ह्यस्थि । अथ यदुद्वासयिष्यन्नभिघारयति–तं मज्जानं दधाति । एषो सा सम्पद्–यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुषमालभन्त–स किम्पुरुषोऽभवत् । यावश्वं च गां च तौ गौरश्च गवयश्चाभवताम् । यमविमालभन्त–स उष्ट्रोऽभवत् । यमजमालभन्त–स शरभोऽभवत् । तस्मादेतेषां पशूनां नाशितव्यम् । अपक्रान्तमेधा ह्येते पशवः ॥ ९ ॥ (इति पुरोडाशप्रकरणम् ।)

तामेव सम्पत्तिं दर्शयति–यदेत्यादिना । यदा खलु पुरोडाशस्य पिष्टावस्था, 'अथ' अनन्तरमेव पिष्टेषु लोमसम्पत्तिः; लोमवत् पिष्टानां सूक्ष्मत्वाद्, बहुत्वाच्च । यदा खलु संयवनार्थमप आनयति, अथ तस्मिन् समये पुरोडाशस्य त्वग् भवति; त्वचीव श्लक्ष्णीभावदर्शनात् । संयवनावस्थायां मांसधातूत्पत्तिः । संयवनावस्थस्य पुरोडाशस्य, लौकिकमांसस्य च साम्यमाह–संतत इवेति । शृतावस्थस्य पुरोडाशस्यास्थ्युत्पत्तिः, तामुत्पत्तिं लौकिकास्थिसादृश्येन प्रतिपादयति–दारुण इवेति । शृतावस्थो हि पुरोडाशः 'दारुणः' कठिन इव हि तस्मिन् समये भवति । लौकिकमप्यस्थि कठिनम् । अतः शृतावस्थायां पुरोडाशोऽस्थिमान् भवतीत्यर्थः । उद्वासयिष्यन्निति । उद्वासनकाले यत् पुरोडाशस्य 'अभिघारणम्' अस्थ्यन्तर्गतं मज्जाख्यं धातुमेव तेन स्थापयतीत्यर्थः । उक्तां पाङ्क्तत्वसम्पत्तिं निगमयति–एषो इति । 'एषा उ' एषैव ॥ ८ ॥

देवैरालब्धानामपक्रान्तमेधानां पुरुषादीनां पशूनां परिणामविशेषं दर्शयंस्तस्य प्रसङ्गादभक्ष्यतामाह–स यमित्यादिना । 'स'–इति पूर्ववद् बहुवचनस्थाने एकवचनम्; ते देवा इत्यर्थः । एतेषामिति । किम्पुरुषादीनां पशूनां मांसं 'नाशितव्यं' न भक्षितव्यम् । तत्र हेतुमाह–अपक्रान्तेति । अपक्रान्तमेधत्वेनायज्ञियत्वादित्यर्थः ॥९॥ १ (२. ३.)

इति श्रीसायणाचार्यविर०माधवीये वेदार्थप्र०माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१–इह तु 'एतेषां' पुरुषादिपशूनामित्येवार्थः कथं न भवतीत्यपि विचार्यम्; तेषामेव ह्यालम्भनेन अपक्रान्तमेधत्वं श्रूयतेऽत्र षट्कण्डिकायाम् । तथाच पुरोडाशो नाम पिष्टविशेषस्य मांसप्रतिनिधित्वं प्रकल्प्य हिंसाराहित्ये एव श्रुतितात्पर्यं पर्यवस्यति । इति प० सत्यव्रतसामश्रमिभिः स्वीयउषादिपुस्तके । वस्तुतस्तु अस्याः श्रुतेस्तात्पर्यं पुरोडाशप्रशंसायामवास्तीति । २–एतदूर्ध्वमुत्तरत्र ब्राह्मणस्थोपसंहाररूपमिदं ब्राह्मणम् । इहास्यानस्युत्पत्तिनिदानं वर्णितम् । तत्रैनयनमन्त्राश्च विहिताः । अपि प्रसङ्गतः किम्पुरुष–गवय–गौर–उष्ट्र–शरभ–प्रभृतीनामभक्ष्यत्वं च दर्शितम् ।

अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । स प्रहृतश्चतुर्धाऽभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा रथस्तृतीयं वा यावद्वाथ यत्र प्राहरत्तच्छकलोऽशीर्यत स पतित्वा शरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदशीर्यतैवमु स चतुर्धा वज्रोऽभवत् ॥ १ ॥

(त) ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति । द्वाभ्याँ राजन्यबन्धवः सं-व्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रथेन च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ २ ॥

स यत्स्फ्यमादत्ते । यथैव तदिन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदेवमेवैष एतं पाप्मने द्विषते भ्रातृव्याय वज्रमुद्यच्छति तस्माद्वै स्फ्यमादत्ते ॥ ३ ॥

वैदिकाकरणम् ।

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । स प्रहृतश्चतुर्धाऽभवत् । तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा, यूपस्तृतीयं वा यावद्वा, रथस्तृतीयं वा यावद्वा । अथ यत्र प्राहरत्तच्छकलोऽशीर्यत । स पतित्वा शरोऽभवत् । तस्माच्छरो नाम—यदशीर्यत । एवमु स चतुर्धा वज्रोऽभवत् ॥ १ ॥

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति । द्वाभ्यां राजन्यबन्धवः संव्याधे । यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणाः, रथेन च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ २ ॥

स यद् स्फ्यमादत्ते—यथैव तदिन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छद्, एवमेवैष एतं पाप्मने द्विषते भ्रातृव्याय वज्रमुद्यच्छति । तस्माद्वै स्फ्यमादत्ते ॥ ३ ॥

अथ वेदिकरणार्थं स्फ्यादानविधिमनुसृत्य स्फ्यस्य वज्ररूपत्वं वक्तुमितिहासमाचष्टे—इन्द्रो हेति । तस्येत्यादि । ' तस्य ' चतुर्धा विभक्तस्य वज्रस्य स्फ्यस्तृतीयोंऽशः । न्यूनाधिकराहित्येन तृतीयांशत्वज्ञानं दुर्लभमित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—यावद्वेति । तृतीयात् भागान्न्यूनमधिकं वा यावदेव किञ्चित्तावानेव स्फ्य इत्यर्थः । एवं यूपस्तृतीयमित्यादौ योजना । चतुर्थभागस्य परिणामप्रकारमाह—अथ यत्रेति । तच्छकल इति । ' तत् ' तत्र देशे प्रहृतः स वज्रः शकलो भूत्वा ' अशीर्यत ' शीर्णोऽभूत् । स च शीर्णो भूमौ पतित्वा शरात्मना परिणत इत्यर्थः । शरशब्दं निर्वक्ति—तस्मादिति । चतुर्धाभवनमुपसंहरति—एवमिति ॥ १ ॥

तेषां वज्रावयवानां स्फ्यादीनां ब्राह्मणराजन्ययोर्व्यवस्थया विनियोगमाह—तत इति । ' राजन्यबन्धवः ' क्षत्रियजातीयाः ' संव्याधे ' युद्धे चरन्तीत्यनुषङ्गः । द्वाभ्यामिति सङ्गृहीतोक्तं विभजति—यूपेन चेति ॥ २ ॥

अथ तस्य स्फ्यादानं विधत्ते—स यदिति । यच्छब्दतच्छब्दाभ्यां प्रसिद्धिरभिधीयते । ' स ' प्रसिद्धोऽध्वर्युरित्यर्थः । एवमेवैष इत्यादि । वृत्रवधार्थमिन्द्रवद् विद्वेषणशीलं पापरूपं शत्रुं हन्तुं स्फ्यलक्षणं वज्रमुद्यच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१–' स व्याधे ' इति पा० ।

तमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैनमेतदादत्तेऽश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावध्वर्यू तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिति पूषा भागदुघस्तस्यैव हस्ताभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां वज्रो वा एष तस्य न मनुष्यो भर्त्ता तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ४ ॥

(त्त ब्रा) आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । (त्य) अध्वरो वै यज्ञो यज्ञकृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह तꣳसव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिमृश्य जपति सꣳश्यत्येवैनमेतद्यज्जपति ॥ ५ ॥

स जपति । (त्री) इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्येष वै वीर्यवत्तमो य

तमादत्ते–"देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददेऽध्वरकृतं देवेभ्यः"–(१ अ० २४ मं०) इति । सविता वै देवानां प्रसविता, तत्सवितृप्रसूत एवैनमेतदादत्ते–अश्विनोर्बाहुभ्यामिति । अश्विनावध्वर्यू, तत्तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते, न स्वाभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्यामिति । पूषा भागदुघः, तत्तस्यैव हस्ताभ्यामादत्ते; न स्वाभ्याम् । वज्रो वा एषः । तस्य न मनुष्यो भर्त्ता । तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ४ ॥

आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । अध्वरो वै यज्ञः, यज्ञकृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह । तं सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिमृश्य जपति । संश्यत्येवैनमेतद्–यज्जपति ॥ ५ ॥

स जपति–"इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः"–(१ अ० २४ मं०) इति । एष वै वीर्यवत्तमो य

विहितमादानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–तमादत्त इति । देवस्य त्वेति मन्त्रस्य प्रागाम्नातमपि ब्राह्मणं विनियोगविशेषे योजयितुं पुनराम्नायते–सविता वा इत्यादिना । न स्वाभ्यामिति । देवसम्बन्धिभ्यामेव बाहुभ्यां हस्तादानम्, न तु स्वकीयाभ्याम् । युक्तमेतदित्याह–वज्रो वा इति । एष स्फ्यो वज्रः; तत्परिणामत्वात् । न हि मनुष्यस्तद्भर्तुं शक्नोति, अतो देवस्य त्वेति मन्त्रं प्रयुञ्जानस्तं स्फ्यमध्वर्युः सवित्राद्यादिदेवताभिरेव 'आदत्ते' आदानं कृतवान् भवति ॥ ४ ॥

आददे इति । अध्वरो वा इति । 'ध्वरः' हिंसाप्रत्यवायो न विद्यतेऽस्मिन्नित्यध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः । अध्वरं करोतीति 'अध्वरकृत्' । तथा च यज्ञकृत देवेभ्य आददे इत्युक्तं भवतीत्यर्थः । संश्यत्येवैनमिति । वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपतीति यत्, 'एतत्' एतेनैनं 'संश्यत्येव' सम्यक् तनूकरोति, तीक्ष्णीकरोत्येव । "शो तनूकरणे–" (दिवा० प० ३९)–इति धातुः । "ओतः श्यनि–" (पा० सू० ७. ३. ७१.) इत्योकारलोपः ॥ ५ ॥

विहितं जपमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–स इति । इन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरतिशयेन वीर्यवान्, वृत्राद्यसुरवधकारि-

---

१–" देवस्य त्वेति स्फ्यमादाय "–(श्रौ० सू० २. १५५) २–इहैव ब्राह्मणे पूर्वं १।२।१७ । ३–" इन्द्रस्य बाहु" रिति मन्त्रम् । ४–" स्फ्यं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनाभिमृश्य जपतीन्द्रस्य बाहुरिति " (श्रौ० सू० २. १५५ ।)

इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तस्मादाहेन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इति सहस्रभृष्टिः शततेजा इति सहस्रभृष्टिर्वै स वज्र आसीच्छततेजा यं तं वृत्राय प्राहरत्तमेवैतत्करोति ॥ ६ ॥

वायुरसि तिग्मतेजा इति । (त्ये) एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यदयं योऽयं पवत एष हीमाँल्लोकांस्तिर्यङ्ङनुपवते सꣳश्यत्येवैनमेतद्द्विषतो वध इति यदि नाभिचरेद्यद्यु अभिचरेदमुष्य वध इति ब्रूयात्तेन सꣳशितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीं नेदनेन वज्रेण सꣳशितेनात्मानं वा पृथिवीं वा हिनसानीति तस्मान्नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीम् ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणः । तस्मादाह–इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इति । "सहस्रभृष्टिः शततेजाः"– (१ अ० २४ मं०) इति । सहस्रभृष्टिर्वै स वज्र आसीच्छततेजाः । यं त वृत्राय प्राहरत्, तमेवैतत् करोति ॥ ६ ॥

" वायुरसि तिग्मतेजाः "– (१ अ० २४ मं०) इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजः–यदयं योऽयं पवते । एष हीमाँल्लोकांस्तिर्यङ्ङनुपवते । संश्यत्येवैनमेतद्–" द्विषतो वधः"– (१ अ० २४ मं०) इति, यदि नाभिचरेद् यद्यु अभिचरेद् अमुष्य वध इति ब्रूयात् तेन संशितेन नात्मानमुपस्पृशति, न पृथिवीम्, नेदनेन वज्रेण संशितेनात्मानं वा पृथिवीं वा हिनसानीति । तस्मान्नात्मानमुपस्पृशति, न पृथिवीम् ॥ ७ ॥

स्यात् । अत स एव त्वमसीति स्पष्टा स्तुतिरिति व्याचष्टे–एष वा इति । द्वितीयं भागमनूद्य व्याचष्टे–सहस्रभृष्टिरिति । सहस्रं भृष्टयोऽस्य, यद्वा भर्जनानि हिंसाविशेषा वृत्रवधादिषु येन क्रियन्ते स वज्रः 'सहस्रभृष्टिः'। यः 'शततेजा' अपरिमितदीप्तिः, तादृशो वज्रः । स एव त्वमसीति स्पष्टस्तुतिः । वज्रस्यैतां प्रसिद्धिं द्योतयितुं 'वै'–शब्दः । यं तमिति । 'तम्' एतद्विधं 'यं' वज्रं वृत्रवधार्थमिन्द्रः प्राहरत्, 'तमेव' तदात्मकमेवानेन मन्त्रभागेन करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे–वायुरसीति । यः 'तिग्मतेजा' वायुः, स एव त्वमसीति स्तुतिः । वायोस्तिग्मतेजस्त्वमुपपादयति–एतद्वा इति । यः 'अयं' वायुः 'पवते' अन्तरिक्षे चरति, एतत् खलु तेजसां मध्ये तेजस्वितमं तेजः । इममेवातिशयमुपपादयति–एष हीति । अग्न्यादितेजोऽन्तरं हि कुत्रचिदेव परिच्छिन्नम्, 'एष हि' वायुरस्मान् सर्वान्–लोकान् अनुक्रमेण तिर्यग्वृत्तिः 'पवते' युगपद्व्याप्नोतीत्यर्थः । अस्य प्रयोजनमाह–सꣳश्यतीति । 'एतत्' एतेनोक्तविधवायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । अमुष्य वध इति । अभिचारप्रयोगे " द्विषतो वधः "–इत्यस्य स्थाने 'अमुष्य' देवदत्तस्य वध इति शत्रोर्नाम निर्दिशेदित्यर्थः । एतेन मन्त्रजपार्थं तीक्ष्णीकृतेन स्फ्येनात्मनोऽन्यस्य च सम्पर्शं निषेधति–तेनेति । 'हिनसानि' हिंसितं करवाणीत्यर्थः । " हिसि हिंसायाम् "– (रु० प० १९)–इत्यस्माल्लोटि रूपम् ॥ ७ ॥

१–" भृष्टिर्भर्जनं पाको मारणमिति यावत् । सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः " इति महीधरः ।
२– " नपस्पृशेत्स्फ्येनात्मानं तेन सम्बन्धयुक्तात्मना " (का० सू० २ । १५६) ।

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ते ह स्म यद्देवाऽअसुराञ्जयन्ति ततो ह स्मैवैनान्पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

ते ह देवाऽऊचुः । (जुं) जयामो वाऽअसुरांस्ततस्त्वेव नः पुनरुपोत्तिष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ ९ ॥

स हाग्निरुवाच । (चो) उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्तऽइत्युदञ्चो ह स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

स हाग्निरुवाच । (चा) अहमुत्तरतः पर्यैष्याम्यथ यूयमित उपसꣳरोत्स्यथ तान्त्सꣳरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामो यदुचेमाँल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न सꣳहास्यन्तऽइति ॥ ११ ॥

देवाश्च वा, असुराश्च; उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ते ह स्म यद्देवा असुरान् जयन्ति–ततो ह स्मैवैनान् पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऊचुः–जयामो वा असुरांस्ततस्त्वेव नः पुनरुपोत्तिष्ठन्ति, कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ ९ ॥

स हाग्निरुवाच–उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्त इति । उदञ्चो ह स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

स हाग्निरुवाच–अहमुत्तरतः पर्यैष्यामि, अथ यूयमित उपसंरोत्स्यथ । तान् संरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामः–यदुचेमाँल्लोकानति चतुर्थम् । ततः पुनर्न संहास्यन्त इति ॥ ११ ॥

अथ स्थाण्वग्न्युद्धरणे विधित्सितस्यासुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनं वक्तुमाख्यायिकामाह–देवाश्चेति । प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ–दितिरदितिश्च । तत्रादितेः पुत्रा देवाः, दितेः पुत्रा असुराः; अतः 'उभये' अपि 'प्राजापत्याः'–प्रजापतेः पुत्राः । ते 'पस्पृधिरे' स्पर्धां कृतवन्तः । यदा खलु 'ते' देवा असुरान् जयन्ति, 'ततः' अनन्तरक्षणमेव 'एनान्' देवानभिलक्ष्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति । "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" (पा० सू० १. ३. २४.)–इति पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः ॥ ८ ॥

अथ देवैः कृतं जयोपायचिन्तनमुपन्यस्यति–ते हेति । 'अनपजय्य'[1] जेतुमशक्यम् 'एनान्' असुरान् केन स्विद्[2] प्रकारेण पुनरुत्थानरहितं जयेमेत्येवं विचारितवन्त इत्यर्थः । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" (पा० सू० ६. १. ८१)–इति जयतेर्यति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथाग्निनोपदिष्टं जयप्रकारं दर्शयति–स हेति । 'नः' अस्माकं सकाशादुदङ्मुखाः सन्तः 'पलाय्य' पलायनं कृत्वा "अय गतौ" (भ्वा० आ० ४७५)–इत्यस्मात् क्त्वो ल्यप्, (पा. सू. ७. १. ३७) "उपसर्गस्यायतौ" –(पा० सू० ८. २. १९)–इति लत्वम् । अग्निनोक्तं वाक्यं सत्यमिति श्रुतिः स्वयमेवानुवदति–उदञ्चो हेति ॥ १० ॥

एवमुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतुमग्निरेवोपायं देवान् प्रत्युपदिशति–स हेति । इत्यादि । 'इतः' अस्माद् वेदिलक्षणात्[3] स्थानात् 'उपसरोत्स्यथ' उपसंरुद्धान् प्रतिबन्धगतानसुरान् करिष्यथ । 'अथ' अन-

---

१–'जेतुमशक्यान्' । २–परार्द्धस्थितत्वादित्यर्थः । ३–आर्यावर्तलक्षणादित्यर्थः स्यादितिहासिकानां दृष्टेति ज्ञेयम् ।

सोऽग्निरुत्तरतः पर्य्यैत् । (इ) अथेम इत उपसमरुन्धंस्तान्त्स ᳡ रुध्येभिश्च लोकैरभिन्यदधुर्य्यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न्न समजिहत तदेतन्निदानेन यत्स्तम्बयजुः ॥ १२ ॥

स योऽसावग्नीदुत्तरतः पर्य्येति । (स्य) अग्निरेवैष निदानेन तानध्वर्युरेवेत उपसᳪ रुणद्धि तान्त्स ᳡ रुध्येभिश्च लोकैरभिनिदधाति यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न सञ्जिहते तस्मादप्येतर्ह्यसुरा न सञ्जिहते येन ह स्मैवैनान्देवा अवबाधन्त तेनैवैनानप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञेऽवबाधन्ते ॥१३॥

सोऽग्निरुत्तरतः पर्यैत् । अथेम इत उपसमरुन्धन् । तान् संरुध्यैभिश्च लोकैरभिन्यदधुः-यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थम् । ततः पुनर्न समजिहत । तदेतन्निदानेन यत् स्तम्बयजुः ॥ १२ ॥

सः-योऽसावग्नीद् उत्तरतः पर्येति । अग्निरेवैष निदानेन । तानध्वर्युरेवेत उपसंरुणद्धि । तान् संरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिदधाति-यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थम् । ततः पुनर्न सञ्जिहते । तस्मादप्येतर्ह्यसुरा न सञ्जिहते । येन ह स्मैवैनान् देवा अवाबाधन्त, तेनैवैनानप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञेऽवबाधन्ते ॥ १३ ॥

न्तरमेव वय ' एभि ' पुरोवर्तिभि पृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकै ' अभिनिधास्याम ' अभित सर्वतो नितरां गतान् निहितान् करिष्याम । यद्वा, अभितो नितरां क्षितान् त्याजितान् करिष्याम । इमान् लोकान् ' अति ' अतिक्रम्य यच्चतुर्थं लोकजातमस्ति, अस्माकमप्रत्यक्षम्, तेनापि त्याजितान् करिष्याम । ' तत ' अनन्तरमसुरा पुन. ' न सहास्यन्ते ' सङ्गता न भविष्यन्ति । विशीर्णा बाधिता एव भवेयुरित्यर्थः । " ओहाङ् गतौ "-(जु० आ० ७) इति धातु ॥ ११ ॥

तथमग्निनोक्त वाक्य श्रुत्वा तथैव तैर्देवै कृत श्रुतिरुपपादयति-सोऽग्निरिति । अग्नि ' उत्तरत ' उत्तरस्या दिशि ' पर्य्यैत् ' पर्य्यगच्छत् । अग्निवाक्ये हि चिकीर्षितार्थोपदेशनाद् भविष्यदर्थवाचिनो लृट प्रयोग । श्रुतिवाक्ये तु निर्वृत्तार्थप्रतिपादनाद् भूतानद्यतनवाचिनो लङ प्रयोग इत्येतावान् भेद । (पा. सू ३।३।१३, ३।२।१११) । तदेतादित्यादि । यदत्र स्तम्बयजुर्हरण करिष्यते, एतत् ' निदानेन ' मूलकारणेन निरूप्यमाण सद् देवै कृत ' तत् ' असुरनिरसनम् । अतो यज्ञविघातकासुरनिर्हरणार्थं स्तम्बयजुर्हरणमिति विधिरुन्नेय ॥ १२ ॥

स योऽसाविति । स्तम्बयजुर्हरणसमये ' योऽसौ ' आग्नीध्रो वेदेरुत्तरत परित्य वर्तते । ' एष ' ' निदानेन ' मूलकारणेन निरूप्यमाण सन् ' अग्निरेव ' । योऽग्नि पुरा असुरान्निरोद्धुमुत्तरत पर्य्यैत्, तदात्मक एवाग्नीध्र इत्यर्थ । ननु तत्रोपसरोधका देवा तत्स्थानीय ऋत्विजां मध्ये क ? इति त दर्शयति-तानध्वर्युरिति । येनोपायेन पुरा देवा असुरानबाधिषत, तेनैवोपायेन यज्ञानुष्ठानसमये तद्विघातिनोऽसुरा बाधितव्या इति निगमयति-तस्मादिति ॥ १३ ॥

१-ऐतदधीयमानं वरेवात्तरार्थान्तरसूत्रम् ।

य उ एव यजमानायारातीयति । यश्चैनं द्वेष्टि तमेवैतदेभिश्च लोकैरभिनिदधाति यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थꣳ स वा एभिश्च लोकैरभिनिदधद्यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थमस्या एव सर्वꣳ हरत्यस्याꣳ ह्रीमे सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः किꣳ हि हरेद्यदन्तरिक्षꣳ हरामि दिवꣳ हरामीति हरेत्तस्मादस्या एव सर्वꣳ हरति ॥ १४ ॥

(स्य) अथ तृणमन्तर्द्धाय प्रहरति । नेदनेन वज्रेण सꣳशितेन पृथिवीꣳ हिनसानीति तस्मात्तृणमन्तर्द्धाय प्रहरति ॥ १५ ॥

य उ एव यजमानायारातीयति, यश्चैनं द्वेष्टि तमेवैतदेभिश्च लोकैरभिनिदधाति—यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थम् । स वा एभिश्च लोकैरभिनिदधद्—यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थम्, अस्या एव सर्वं हरति । अस्यां ह्रीमे सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः । किं हि हरेद्—यदन्तरिक्षं हरामि, दिवं हरामीति हरेत्; तस्मादस्या एव सर्वं हरति ॥ १४ ॥

अथ तृणमन्तर्द्धाय प्रहरति—नेदनेन वज्रेण संशितेन पृथिवीं हिनसानीति । तस्मात्तृणमन्तर्द्धाय प्रहरति ॥ १५ ॥

न केवलं स्तम्बयजुषोऽसुरनिर्हरणं प्रयोजनम्, शत्रुनिर्हरणमपि तत्प्रयोजनमिति प्रतिपादयति—य उ एवेति । 'अरातीयति' अरातिरिवाचरति "उपमानादाचारे" (पा० सू० ३. १. १०)—इति क्यच् । यश्च 'एनं' यजमानं साक्षादेव 'द्वेष्टि' बाधते । 'तम्' उभयविधं शत्रुम् । अन्यत् पूर्ववत् । पृथिव्या एव सकाशात् स्तम्बयजुर्हरणं कर्तव्यम्, नान्तरिक्षादेरित्यभिप्रेत्याह—स वा इति । पृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैस्तदतिरिक्तेन चान्येन चतुर्थेन लोकेनासुरानिरस्यन् 'असौ' अध्वर्युः 'अस्याः' पृथिव्या एव सकाशात् 'सर्वं' स्तम्बयजुर्हरति, नान्तरिक्षादेः । 'हि' यस्मात् 'अस्याम्' एव भूम्यां 'इमे' अन्तरिक्षादयः, सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः, तस्मात् स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवद् द्वितीयादिपर्यायाणामपि पृथिव्या एव सकाशाद्धरणं युक्तमित्यर्थः । एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—किं हीति । 'यत्' यदि "अन्तरिक्षं हरामि" "दिवं हरामि"—इत्येवं स्तम्बयजुर्हरेत्, तदा 'किं' नाम 'हरेत्' ? अन्तरिक्षद्युलोकयोर्हर्तव्यस्य स्तम्बस्याभावान्न तत्र तद्धरणं सम्भवतीत्यर्थः । तस्मादिति । प्रागुक्तनिगमनं स्तम्बयजुर्हरणार्थम् ॥ १४ ॥

तृणान्तर्द्धानविशिष्टं स्फ्येन प्रहरणं विधत्ते—अथेति । तृणान्तर्द्धानस्य प्रयोजनमाह—नेद् हिनसानीति । तृणान्तर्द्धाने तीक्ष्णेन स्फ्य—रूपापन्नेन वज्रेण पृथिवी हिंसिता स्यात्, तद्धिंसानिवृत्तये प्रहरणसमये तृणमन्तर्द्धाय गर्भस्योपरि प्रहर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

१—स्तम्बयजुर्हरणे हि प्रहरणादि पुरीषनिवपनान्तम् । इति का० श्रौ० २ । १५६ सूत्रे कर्कः । २—"वेद्यां तृणं निदधात्युदक्स्थितं यज्ञोऽसीति " (श्रौ० सू० २. १५७.) । ३—" प्रहरणं च वेद्यां तृणं अन्तर्हितं इति सूत्रितत्वात् । इतरथा तृणे प्रहरतीत्येवमवक्ष्यत् । अथ पुनरन्तर्धानवचनात्तदर्थमेव तृणस्य न प्रहरणार्थकरता । तृणमेव प्रहरणमिति सम्प्रदायः " इति का० श्रौ० २ । १५८ सूत्रे कर्कः ।

स प्रहरति । पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिꣳसिषमित्युत्तरमूलामिव वा एनामेतत्करोत्याददानस्तामेतदाहौषधीनां ते मूलानि मा हिꣳसिषमिति व्रजं गच्छ गोष्ठानमित्यभिनिधास्यन्नेवैतदनपक्रमि कुरुते तद्ध्यनपक्रमि यद्व्रजेऽन्तस्तस्मादाह व्रजं गच्छ गोष्ठानमिति वर्षतु ते द्यौरिति यत्र वा अस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादाह वर्षतु ते द्यौरिति बधान देवसवितः परमस्यां पृथिव्यामिति देवमेवैतत्सवितारमाहान्धे तमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति शतेन पाशैरित्यमुष्मै तदाह योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति यदि नाभिचरेद्यद्यभिचरेदमुमतो मा मौगिति ब्रूयात् ॥ १६ ॥

स प्रहरति—“पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिꣳसिषम्”—(१ अ. २५ मं.) इति । उत्तरमूलामिव वा एनामेतत्करोत्याददानः । तामेतदाह—ओषधीनां ते मूलानि मा हिंसिषमिति । “व्रजं गच्छ गोष्ठानम्”—(१ अ. २५ मं.) इति । अभिनिधास्यन्नेवैतदनपक्रमि कुरुते । तद्ध्यनपक्रमि यद्व्रजेऽन्तः । तस्मादाह—व्रज गच्छ गोष्ठानमिति । “वर्षतु ते द्यौः”—(१ अ. २५ मं.) इति । यत्र वा अस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्ति—अपघ्नन्ति । शान्तिरापः, तदद्भिः शान्त्या शमयति, तदद्भिः सन्दधाति । तस्मादाह—वर्षतु ते द्यौरिति । “बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याम्”—(१ अ. २५ मं.) इति । देवमेवैतत्सवितारमाह । अन्धे तमसि बधानेति—यदाह—परमस्यां पृथिव्यामिति । “शतेन पाशैः”—(१ अ. २५ मं.) इति । अमुष्मै—तदाह—“योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक्”—(१ अ. २५ मं.) इति, यदि नाभिचरेत् । यदि अभिचरेत् अमुमतो मा मौगिति ब्रूयात् ॥ १६ ॥

विहितं प्रहरणमनूद्य मन्त्रं विवृणुते—स प्रहरतीति । ओषध्यास्त इति मन्त्रभागं व्याचष्टे—उत्तरमूलामिति । स्फ्यमाददानोऽध्वर्युः ‘एनां’ पृथिवीम् ‘उत्तरमूलाम्’ उपरिभागावस्थितमूलयुक्तामिव खल्वेतत् करोति । अत उत्तरमूलत्वेन प्रहरणाद्धिंसाशङ्कायां तदभावोऽनेन प्रार्थ्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतौषधिशब्दस्य जात्यभिप्रायेणैकवचनान्तता (पा. सू. १ । २ । ५८) इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—ओषधीनामिति । प्रहरणनिष्पन्नस्य सतृणस्य पांसोरादानमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे—व्रजं गच्छेति । ‘अभिनिधास्यन्’ अभितो निक्षेप्स्यन् खल्वध्वर्युः ‘एतत्’ असुरजातम् ‘अनपक्रमि’ अपक्रमणरहितमितस्ततो गमनरहितं कुरुते । तत् खल्वनपक्रमि यत् ‘व्रजे’ गोष्ठेऽन्तर्निरुध्यते, अतोऽस्य मन्त्रप्रयोगस्यापक्रमणाभाव प्रयोजनमित्यर्थः ।

वेदिप्रोक्षणमन्त्रमनूद्य तात्पर्यमाह—वर्षत्विति । ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ । वा. १५०९) । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धिनि ‘यत्र’ स्थाने वेद्यर्थं खनन्तः ‘क्रूरं’ निष्ठुरं कुर्वन्ति, तेन च

१—“ पृथिवि देवयजनि वृषण्वति मरुतो ” (ऋ० सू० २. ११८)

(ड) अथ द्वितीयं प्रहरति । (त्यु) अपारुरुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासमित्यरु-रुर्है वै नामासुररक्षसमास तं देवा ऽअस्या ऽअपाघ्नत तथो ऽएवैनमेतद्वेषोऽस्या ऽअपहते व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्या शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति ॥ १७ ॥

तमग्नीदभिनिदधाति । (त्यु) अररो दिवं मा पप्त इति यत्र वै देवा ऽअररु-मसुररक्षसमपाघ्नत स दिवमपिपतिषत्तमग्निरभिन्यदधादररो दिवं मा पप्त इति स न दिवमपतत्तथो ऽएवैनमेतदध्वर्युरेवास्माल्लोकादन्तरेति दिवोऽध्यग्नीत्तस्मादेवं करोति ॥ १८ ॥

अथ द्वितीयं प्रहरति-" अपारुरुं पृथिव्यै देवयजनाद् वध्यासम् "-(१ अ. २६ मं.) इति । अररुर्है वै नामासुररक्षसमास । तं देवा अस्या अपाघ्नत । तथो एवैनमेतद्वेषोऽस्या अपहते । " व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् "-(१ अ. २६ मं.) इति । १७ ॥

तमग्नीदभिनिदधाति-अररो ! दिवं मा पप्त इति । यत्र वै देवा अररुमसुररक्षसमपाघ्नत, स दिवमपिपतिषद् । तमग्निरभिन्यदधात्-अररो ! दिवं मा पप्त इति । स न दिवमपतत् । तथो एवैनमेतदध्वर्युरेवास्माल्लोकादन्तरेति । दिवोऽध्यग्नीत्-तस्मादेवं करोति ॥ १८ ॥

तां पृथिवीम् ' अपघ्नन्ति ' हिंसन्ति; अत खननजनितां हिंसामनेन मन्त्रप्रयोगेण शान्तिरूपाभिरेवाद्भिः पुनः प्रशमय्य सन्दधातीत्यर्थः । व्रज गच्छेत्यादिमन्त्राणां कात्यायन. स्पष्टं विनियोगमब्रवीत्-" व्रजं गच्छेति पुरीष-माहृत्य " " वर्षतु त इति वेदिं प्रोक्षति " " बधानेत्युत्करोति " (श्रौ० सू० २. १८९-१९०-१९१)-इति । उत्करे निधानमन्त्रस्याभिप्रायमाविष्करोति-देवमेवैनद्द्विषादिना । " परमस्यां पृथिव्याम् "-इत्यस्य व्याख्यानम्-अन्धे तमसीति । सर्वप्रकाशरहितेऽतिशयिते तमसि, यस्मिन् बद्धो न पुनरावर्तते, तादृशे स्थान इत्यर्थः । ' अमुचे '-इति, अमोचनायेत्यर्थः । न हि शतसङ्ख्याकैः पाशैर्बद्धः स्वात्मानं मोचयितुमीष्ट इत्यभिप्रायः ॥

अभिचरतः प्रयोगे विशेषमाह-यद्यु इति । अनभिचरतः प्रयोगे मन्त्रगतस्तमिति यः शब्दः, तस्य स्थाने ' अभिचरत. ' यजमानस्य, शत्रुनाम द्वितीयया निर्दिश्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थ. ॥ १६ ॥

एवं स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायमभिधाय द्वितीयपर्यायार्थं प्रहरणादिकं समन्त्रकं विधत्ते-अथेति । मन्त्र-प्रतिपादितमररुवधप्रार्थनमुपपादयति-अररुर्हेति । ' अररु ' नामासुररक्षसम्, सुराणां विरोधि रक्षो बभूव । ' रक्षः '-शब्दात् " अनसन्तात् "-(पा. सू. ५. ४. १०३.)-इत्यकारः समासान्तः । देववदेवेदानी-न्तनोऽध्वर्युरप्यपारररुमित्यनेन मन्त्रेण पृथिव्याः सकाशादपहन्ति । व्रज गच्छेत्यादिकस्य सर्वस्य द्वितीयपर्याये प्रयोक्तव्यस्यापि प्रागुक्त एवार्थ. इत्यभिप्रेत्यानुवदति-व्रजं गच्छेति ॥ १७ ॥

उत्करे न्युप्तस्य स्तम्बयजुषोऽभिधानं समन्त्रकं विधत्ते-तमिति । ' अभिनिदधाति ' उपरि हस्तनिधानेना-च्छादयति क्षिपतीत्यर्थः । ' मा पप्त. ' (पा. सू. १ बा० प. ८४९) इति पतनाभावप्रार्थनं समर्थयितुं पुरावृत्त-

---

१-" अपारुरुमिति द्वितीयं प्रहरणादि " (श्रौ० सू० २. १९३) । २-" अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो दिवमिति " श्रौ० सू० २. १९४ उत्करमभिन्यस्यति-" प्रहृतमदेशाद्दुत्करम् पूर्वादिशासुत्करः " इति ।

(त्यु) अथ तृतीयं प्रहरति । द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन्निति अयं वाऽअस्यै द्रप्सो यमस्या इम ᳪ᳭ रसं प्रजा उपजीवन्त्येष ते दिवं मा पप्तदित्येवैतदाह व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्या ᳪ᳭ शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति ॥ १९ ॥

स वै त्रिर्यजुषा हरति । त्रयो वाऽइमे लोकाऽएभिरेवैनमेतल्लोकैरभिनिदधात्यद्धा वै तद्यदिमे लोकाऽअद्धो तद्यद्यजुस्तस्मात्त्रिर्यजुषा हरति ॥ २० ॥

अथ तृतीयं प्रहरति—द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन्निति । अयं वा अस्यै द्रप्सः—यमस्या इमं रसं प्रजा उपजीवन्ति । एष ते दिवं मा पप्तदित्येवैतदाह—" व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्या ᳪ᳭ शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् "—(१ अ. २६ मं) इति ॥ १९ ॥

स वै त्रिर्यजुषा हरति । त्रयो वा इमे लोकाः । एभिरेवैनमेतल्लोकैरभिनिदधाति । अद्धा वै तद्-यदिमे लोकाः, अद्धो तद्-यद्यजुः, तस्मात् त्रिर्यजुषा हरति ॥ २० ॥

पुनरप्याह—यत्र वा इति । स दिवमिति । 'स' देवेभ्यस्तोऽसुर 'अभिपतिष्यन्' दिवं पतितुं गन्तुमैच्छत् । 'तं' तथाविधं पिपतिषुमसुरम्, उपरतः पारगत 'अग्निः' अभिन्यदधात् उपरि हस्तनिधानेना धस्तात् प्रेरितवान् । किं कुर्वन्? हे असुरो ! 'दिवं' द्युलोकं 'मा पप्त' मा प्राप्नुहीति । " पत्लृ गतौ "—(भ्वा० प० ८७०) इत्यस्माल्लुङि लदित्वादङ्, (पा. सू. ३ । १ । ५५) " पतः पुम् " (पा० सू० ७. ४ १९) इति पुमागमः । एवमग्निनाभिनिधाने कृते सति, सोऽसुरो दिवं न प्राप्नोत् । तद्वेवमिदानीमध्वर्युः स्फ्यमुद्धरन् 'अस्माद्' भूलोकात् 'एनम्' असुरम् 'अन्तरेति' अन्तरितं व्यवहितं करोति । आग्नेयेन मन्त्रकरणेनोल्काभिनिधानेन 'दिवं' अन्तरिक्षात्तमसुरमन्तरितं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ तृतीयपर्याये विधत्ते—अथेति । मन्त्रं व्याचष्टे—अयं वा इति । 'अस्या' पृथिव्याः सम्बन्धिनं 'यमिमं' मधुरादिरसं सर्वाः प्रजा उपजीवन्ति, अयं खल्वस्याः पृथिव्याः 'द्रप्सः' । तथा च हे पृथिवि ! 'ते' त्वदीयं 'एष' रसं 'दिवं' द्युलोकं 'मा पप्तत्' मा पतत्विति 'एतत्' अर्थम् 'एष' मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । अस्मिन् तृतीयेऽपि पर्याये मन्त्र गच्छेत्यादिकं सर्वं पूर्ववत् प्रयोक्तव्यमित्यभिप्रेत्य तत्प-ठति—व्रजमिति ॥ १९ ॥

उक्तं समन्त्रकं त्रिर्हरणमनूद्य प्रशंसति—स वा इति । 'इमे' पृथिव्यादयः प्रसिद्धास्त्रयो लोकाः । तथा च त्रिष्कृत्वो हरणेन 'एभिः' त्रिभिरेव लोकैः 'एनम्' असुरम् 'अभिनिदधाति' अभितो निक्षिपति, बाधते इति यावत् । यजुर्मन्त्रेण हरणस्य लोकत्रयस्य च साम्यमाह—अद्धा वा इति । 'इमे' पृथिव्यादयः 'लोकाः' इति यत्, तत् 'अद्धा वै' प्रत्यक्षमेव । अद्धा यदेतद्धरणसाधनं यजुः, तदपि 'अद्धो' अद्धैव प्रत्यक्षमेव, अनुष्ठेयार्थस्य साक्षात् प्रतिपादकत्वात् । अतो यजुषो लोकानां च प्रत्यक्षत्वसाम्यात्, त्रिवारं यजुषा हरणेन लोकत्रयाणामसुरस्यावरोधो युक्त इति निगमयति—तस्मादिति ॥ २० ॥

१—" इष्पस्त इति तृतीयम् " (श्रौ० सू० २ १६५) । २—" प्रतिवाचने "—इति पा० ।

तूष्णीं चतुर्थम् । स यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधतेऽनद्धा वै तद्यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वानद्धो तद्यत्तूष्णीं तस्मात्तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ २ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् । (२. ४.)

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवाऽअनुव्यमिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माकमेवेदं खलु भुवनमिति ॥ १ ॥

तूष्णीं चतुर्थम् । स यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा, तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधते । अनद्धा वै तद्-यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा, अनद्धो तद्-यत् तूष्णीम्, तस्मात्तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥

देवाश्च वा असुराश्च-उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततो देवा अनुव्यमिवासुः । अथ हासुरा मेनिरे अस्माकमेवेदं खलु भुवनमिति ॥ १ ॥

अमन्त्रकं चतुर्थं पर्याय विधत्ते-तूष्णीमिति । तस्य प्रयोजनमाह स यदिति । ' इमान् ' प्रागुक्तान् त्रीन्-लोकानतिक्रम्य, यत् ' चतुर्थं ' लोकजातम्, तत् ' अस्ति वा न वा ' इति सन्दिग्धम्, अत्यन्तविप्रकृष्टत्वेनानुभवप्रधानवतारात् । एतच्चतुर्थहरणात्तेनैव सन्दिह्यमानेन लोकजातेन विद्वेषिण कुर्वन्त शत्रुमवबाधते । एतदुपपादयितु तूष्णीं-हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थस्थानस्य च साम्यमाह-अनद्धा वा इति । ' अनद्धा ' असत्यक्षमित्यर्थः । तूष्णीं हरणमप्यनुष्ठेयार्थप्रतिपादकमन्त्रप्रयोगाभावादस्पष्टत्वेन ' अनद्धा ' अप्रत्यक्षमेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे
द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ४ ॥

इत्थं स्तम्बयजुर्हरणं विधाय वेदिपरिग्रहं वक्तुमितिहासमुपन्यस्यति-देवाश्चेति । ' पस्पृधिरे ' स्पर्द्धां कृतवन्तः । " अपस्पृधेथामानृचुरानृहुः " (पा० सू० ६. १. ३६.) इति सम्प्रसारणनिपातनस्योपलक्षणत्वमभिप्रेत्य लिटयपि सम्प्रसारणं कृतम् । स्पर्द्धमानानां तेषां मध्ये ' देवाः ' ' ततः ' तेभ्योऽसुरेभ्यः ' अनुव्यम् ' अनुगमनं न्यग्भूतिं प्राप्ता इव बभूवुः । ' अथ ह ' अनन्तरमेव तेऽसुरा मन्यन्ते स्म । किमिति ? ' इदम् ' सर्वं जगदस्माकमेवेति ॥ १ ॥

१-" तूष्णीं चतुर्थं सतृणम् " (श्रौ० सू० २. १६६) । २-" यजुर्मन्त्रको दर्भ ' स्तम्बयजुः ' । तत्र स्तम्बरूप स्फ्येन भिरवोत्करदेशे हरेत् "-इति तै० ब्रा० ३ २. ९ सा० भा० । (तै० सं० १. १ ९.) । " यजुषा मन्त्रेण हरणीय पांसुसंहतः स्तम्ब ' स्तम्बयजुः ' तस्य हरणम् "-इति तै० सं० २. ६. ४. सा० भा० । तत्रैव " वेदिस्थानात्तृणहर पांसोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणम् "-इत्यपि । ३-' न्यक्कृतिम् '-इति पा० ।

ते होचुः । (हं) हन्तेमां पृथिवीं विभजामहै तां विभज्योपजीवामेति तामौक्ष्णैश्चर्म्मभिः पश्चात्प्राञ्चो विभजमानाऽअभीयुः ॥ २ ॥

(स्त) तद्वै देवाः शुश्रुवुः । (वि) विभजन्ते ह वाऽइमामसुराः पृथिवीं प्रेत तदेष्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते के ततः स्याम यदस्यै न भजेमहीति ते यज्ञमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

(स्ते) ते होचुः । (इ) अनु नोऽस्यां पृथिव्यामाभजतास्त्वेव नोऽप्यस्यां भागऽइति ते हासुराऽअसूयन्तऽइवोचुर्यावदेवैष विष्णुरभिशेते तावद्वो दद्मऽइति ॥ ४ ॥

ते होचुः—हन्तेमां पृथिवीं विभजामहै, तां विभज्योपजीवामेति । तामौक्ष्णैश्चर्म्मभिः पश्चात् प्राञ्चो विभजमाना अभीयुः ॥ २ ॥

तद्वै देवाः शुश्रुवुः विभजन्ते ह वा इमामसुराः पृथिवीम्, प्रेत तदेष्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते, के ततः स्याम—यदस्यै न भजेमहीति । ते यज्ञमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः—अनु नोऽस्यां पृथिव्यामाभजत, अस्त्वेव नोऽप्यस्यां भाग इति । ते हासुरा असूयन्त इवोचुः—यावदेवैष विष्णुरभिशेते, तावद्वो दद्म इति ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा किमुक्तवन्त इति तद्दर्शयति—ते हेति । 'हन्त' इति हर्षे । यत एव देवा न्यक्कृता[1], अतो निर्भयाः वयम् 'इमाम्' पृथिवीं विभजामहै । विभज्य च तां यथाभागमुपजीवामेति । एवमुक्त्वा किं कृतवन्त इति तदाह—तामिति । 'औक्ष्णैः' उक्ष्णोऽनडुहः सम्बन्धिभिश्चर्म्मभिः । उक्षन्-शब्दात् "तस्येदम्" (पा० सू० ४. ३. १२०) इत्यणि "षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि" (पा० सू० ६. ४. १३५) इत्यल्लोपः । निश्चर्म्मभिः 'पश्चात्' प्रतीचीं दिशमारभ्य 'प्राञ्चः' प्राङ्मुखा विभजमानाः 'अभीयुः' अभिजग्मुरित्यर्थः ॥ २ ॥

असुरेष्वेवं कृतवत्सु देवाः किं कृतवन्त इति तदाह—तद्वा इति । प्रेतेत्यादि । अस्माकं तूष्णीमवस्थानमनुचितम्, अस्माभिरपि तद्विषये प्रयतितव्यमिति, परस्परमभिमुखीकृत्येत्यर्थः । प्रतिवाक्ये—हे देवाः ! यूयं 'प्रेत' गच्छत, प्रेत्याध्यासितेति यावत् । यस्मिन् स्थानेऽसुराः पृथिवीं विभजन्ते, तत् स्थानं गमिष्यामः । गत्वा च 'यत्' यदि 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ । वा० १४०९) 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धि स्थानं न प्राप्नुयामः, ('तत' तर्हि वयमभागिनो भवेम; यदि तु प्राप्नुयाम, तदा) भागिनः 'स्याम' भवेमेत्यर्थः । एवमालोच्य देवैः कृतं दर्शयति—ते इति । यज्ञात्मकमेव 'विष्णुम्' पुरतो धारयित्वा 'ईयुः' गतवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

गत्वा चासुरान् प्रति किमुक्तवन्त इति, तदाह—ते हेति । 'अस्याम्' पृथिव्याम् 'नः' अस्मान् 'अन्वाभजत' संयोजयत । 'नः' अस्माकमप्यस्यां भागो भवत्विति । असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति—ते हेति । 'असूयन्त इव' असूयां कुर्वन्त इव, असहमाना इति यावत् । यावन्तं देशं विष्णुर्व्याप्य वर्त्तते, तावत्परिमाणं स्थानं युष्मभ्यं प्रयच्छाम इति ॥ ४ ॥

१—'न्यक्कृता' इति पा० ।

वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे महद्वै नोऽदुर्ये नो यज्ञसम्मितमदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥

(स्तं) तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य । (ह्या) अग्निं पुरस्तात्समाधाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाᳪं सर्वां पृथिवीᳪं समविन्दन्त तद्यदेनेनेमाᳪं सर्वाᳪं समविन्दन्त तस्माद्वेदिर्नाम तस्मादाहुर्यावती वेदिस्तावती पृथिवीत्येतया हीमाᳪं सर्वाᳪं समविन्दन्तैवᳪं ह वा इमाᳪं सर्वाᳪं सपत्नानाᳪं संवृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै सपत्नान्य एवमेतद्वेद ॥ ७ ॥

वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे—महद्वै नोऽदुर्ये नो यज्ञसम्मितमदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्—"गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि"—(१ अ. २७ मं.) इति, दक्षिणतः । "त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि"—(१ अ. २७ मं.) इति पश्चात् । "जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि" (१ अ. २७ मं.) इति, उत्तरतः ॥ ६ ॥

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य, अग्निं पुरस्तात् समाधाय, तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । तेनेमां सर्वां पृथिवीं समविन्दन्त । तद् यदेनेनेमां सर्वां समविन्दन्त, तस्माद्वेदिर्नाम । तस्मादाहुः—यावती वेदिः, तावती पृथिवीति—एतया हीमां सर्वां समविन्दन्त । एवं ह वा इमां सर्वां सपत्नानां संवृङ्क्ते । निर्भजत्यस्यै सपत्नान्—य एवमेतद्वेद ॥ ७ ॥

असुरैरभिहिते देवास्तदङ्गीचक्रुरित्याह—वामनो हेति । विष्णुर्हि तदानीम् 'वामनः' खर्वो बभूव । अत एवासुरास्तेनाक्रान्तं स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन् । अथापि 'तत्' असुरैरुक्तं देवाः; 'न जिहीडिरे' न अनादृतं चक्रुः, किन्त्वाद्रियन्तेत्यर्थः । "हेडृ अनादरे" (भ्वा० आ० २८९) इति धातुः । आदरणप्रकारमाह—महदिति । विष्णुर्हि यज्ञः, अतो 'यज्ञसम्मितम्' स्थानमस्मभ्यं ददत्वन्त इति यत्, तत् 'नः' अस्माकम् 'महत्' अधिकम् ॥ ५ ॥

एवं विचार्य देवैः कृतं दर्शयति—त इति । यज्ञात्मकम् 'विष्णुम्' 'प्राञ्चम्' प्राक्शिरसं निपात्य (च) दक्षिणतः, पश्चात्, उत्तरतश्च गायत्र्यादिच्छन्दोभिः सर्वतः पर्यगृह्णन् ॥ ६ ॥

तमिति । 'तम्' विष्णुं गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः सर्वतः परिगृह्य, पूर्वस्यां दिशि—आहवनीयाख्यम् 'अग्निम्' प्रज्वाल्य, 'तेन' विष्ण्वात्मकेन यज्ञेन 'अर्चन्तः' पूजयन्तः, 'श्राम्यन्तः' कर्मानुष्ठानजनितं श्रमं प्राप्नुवन्तः 'चेरुः' पूर्वोक्तं वर्त्तितिरे । चरित्वा च 'तेन' यज्ञात्मकस्य विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वामेवेमां पृथिवीं सम्यगलभन्त । अतो विद्यते लभ्यते अनेनेति यज्ञस्थानस्य 'वेदि'—नामधेयं निर्वक्ति—तद्यदिति । उक्तं वेद्याः सर्वपृथिवीलाभरूपत्वम्, इदानीं वेदिपृथिव्योस्तादात्म्यविषयामभियुक्तप्रसिद्धिमुदाहरति—तस्मादिति । यत्परिमाणविशिष्टा खलु वेदिः, तत्परिमाणैव पृथिवी कुत इत्यत आह—एतयेति । 'हि' यस्मात् 'एतया'

सोऽयं विष्णुर्ग्लानः । (१छ) छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमास स तत एवौषधीनां मूलान्युपमुम्लोच ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऊचुः । क नु विष्णुरभूत्क नु यज्ञोऽभूदिति ते होचुश्छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्यत्रैवान्विच्छतेति तं खनन्त इवान्वीषुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात्त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

सोऽयं विष्णुर्ग्लानः, छन्दोभिरभितः परिगृहीतः, अग्निः पुरस्तात् नापक्रमणमास । स तत एवौषधीनां मूलान्युपमुम्लोच ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऊचुः—क नु विष्णुरभूत्, क नु यज्ञोऽभूदिति । ते होचुः—छन्दोभिरभितः परिगृहीतः, अग्निः पुरस्तात्, नापक्रमणमस्ति, अत्रैवान्विच्छतेति । तं खनन्त इवान्वीषुः । तं त्र्यंगुलेऽन्वविन्दन् । तस्मात् त्र्यंगुला वेदिः स्यात् । तदु हापि पाञ्चिः त्र्यंगुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

देवा इमाम् सर्वां पृथिवीमलभन्त, अतस्तल्लाभहेतुत्वात् ततोऽनन्येत्यर्थः । इत्थं पुरावृत्तमुदाहृत्य प्रकृते योजयति—एवं हेति । यथैव हि वेदिपरिग्रहाद्देवा असुरसकाशात् कृत्स्नां पृथिवीमपहृतवन्तः, एवमेवायं यजमानोऽपि शत्रुसम्बन्धिनीं सर्वां भूमिमपहरति । तांश्च शत्रून् ' अस्याः ' पृथिव्याः ' निर्भजति ' निर्भक्तान् भागरहितान् करोतीत्यर्थः । तस्मात् गायत्रेणेत्यादिभिर्मन्त्रैः स्फ्येन वेदिं दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च रेखया परिगृह्णीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ वेदेः खनने विधित्सुः प्रकृतमितिहासशेषमनुक्रामति—सोऽयमिति । ' स ' यज्ञात्मकः ' विष्णुः ' दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च छन्दोभिः परिगृहीतत्वात् पूर्वस्यां दिशि चाग्नेरवस्थानादितस्ततश्चलितुमशक्यत्वेन ' ग्लानः ' श्रान्तः सन् ' अपक्रमणम् ' अपगमनम् ' नास ' न जगाम । " अस गतिदीप्त्यादानेषु "—(भ्वा० उ० ९११)—इत्यस्माल्लिटि रूपम् । यद्वा—अस्तेरेव लिटि छान्दसो भूभावाऽभावः । ग्लानस्य तस्य विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थः । स च सर्वतः परिगृहीतो विष्णुः ' तत एव ' तस्मिन्नेव स्थाने—ओषधीनां मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन् ' मुम्लोच ' अस्तङ्गतः, अदृश्यो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरं च ते देवास्तत्र विष्णुमपश्यन्तो वितर्कितवन्तः, किमित्याह—ते ह देवा इति । विष्णुः ' क ' कुत्राभूत् ' तदात्मको यज्ञश्च क वाऽभूदिति । एवं वितर्क्य तैर्निर्णीतमर्थं दर्शयति—ते होचुरिति । अत्रैवेति । यतस्त्रिष्वपि दिक्षु परिवृतत्वेन गमनासम्भवात् ' अत्रैव ' स्थाने तस्य विष्णोरन्वेषणं कुरुतेत्यर्थः । इत्थं परस्परं निश्चित्य भूमिं खनन्त इव ' तम् ' विष्णुमन्विष्टवन्तः । अन्विष्य तं भूम्यन्तस्त्र्यङ्गुले ' अन्वविन्दन् ' अलभन्त । यत एवम्, अत इदानीमपि यज्ञलाभाय वेदेस्त्र्यङ्गुलमात्रखननं कर्तव्यमिति विधत्ते—तस्मादिति । त्र्यङ्गुलपरिमाणेन खाता वेदिर्भवेदित्यर्थः । वेदेस्त्र्यङ्गुलखननमृषिसंवादेन द्रढयति—तदु हेति । ' पाञ्चिः ' नाम कश्चित्, स खलु सोमयागस्यापि वेदिं त्र्यङ्गुलखातामेव कृतवान् । अतोऽत्रापि त्र्यङ्गुलखाता वेदिर्युक्तेति भावः ॥ ९ ॥

१–" एवं परिग्रह परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रम् " (श्रौ० सू० २ १६७) । २–एव एव पूर्वापरिग्रह उच्यते । ३–" अमभुवि " अदा० प० ५५ । " आर्द्धधातुके " पा० सू० २ । ४ । ३५ । इत्यधिकृत्य " अस्तेर्भूः " इति २ । ४ । ५२ । भूलाव प्राप्त इति भाव ।

तदु तथा न कुर्यात् । (ड्रो) ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मा-दोषधीनामेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्वेवात्र विष्णुमन्वविन्दंस्तस्मा-द्वेदिर्नाम ॥ १० ॥

तमनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन् । (न्त्सु) सुक्ष्मा चासि शिवा चासीति दक्षिणत ऽइमामेवैतत्पृथिवीᳬ संविद्य सुक्ष्माᳬशिवामकुर्वत स्योना चासि सुषदा चासीति पश्चादिमामेवैतत्पृथिवीᳬ संविद्य स्योनाᳬ सुषदा-मकुर्वतोर्जस्वती चासि पयस्वती चेत्युत्तरत ऽइमामेवैतत्पृथिवीᳬ संविद्य रसवतीमुपजीवनीयामकुर्वत ॥ ११ ॥

स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । त्रिरुत्तरं तत्षट्कृत्वः षड्वा ऽऋतवः

तदु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्–तस्मात्–ओषधीनामेव मूलान्युच्छे-त्तवै ब्रूयात् । यन्वेवात्र विष्णुमन्वविन्दन्–तस्माद्वेदिर्नाम ॥ १० ॥

तमनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन्–" सुक्ष्मा चासि शिवा चासि "–(१ अ. २७ मं.) इति । दक्षिणत इमामेवैतत् पृथिवीं संविद्य सुक्ष्मां शिवामकुर्वत । " स्योना चासि सुषदा चासि "–(१ अ. २७ मं.) इति । पश्चादिमामेवैतत् पृथिवीं संविद्य स्योनां सुषदामकुर्वत । " ऊर्जस्वती चासि पयस्वती च "–(१ अ. २७ मं.) इति । उत्तरत इमामेवैतत् पृथिवीं संविद्य रसवतीमुपजीवनीयामकुर्वत ॥ ११ ॥

स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति, त्रिरुत्तरम् । तत् षट्कृत्वः, षड् वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः; स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

तमिम पक्षं निषिध्य पक्षान्तरमाह–तदु तथेति । ' सः ' विष्णुरोषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत् । तस्माद् यावति देशे भूम्यामन्तरोषधीनां मूलानि प्रसरन्ति, तावत्पर्यन्तं खात्वा तन्मूलान्येवोच्छेत्तु ब्रूयात् । "तुमर्थे सेसेनः "–(पा० सू० ३. ४. ९)–इति तवेप्रत्ययः । पूर्वं कृत्स्नपृथिवीलाभहेतुतया वेदिनाम निरुक्तम्, यज्ञात्मकस्य विष्णोर्लाभाधिकरणतयापि तन्निर्वक्ति–यन्वेवेति ॥ १० ॥

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः कर्तव्य इतीतिहासमुखेन विधिमुन्नयति–तमित्यादिना । ' तम् ' विष्णुम् ' अनु-विद्य ' लब्ध्वोत्तरपरिग्रहेण पर्यगृह्णन् । गायत्रेण त्वेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरिग्रहस्तदपेक्षयास्योत्तरत्वम् । तस्य स्वरूपमाह–सुक्ष्मा चासीत्यादिना । ' दक्षिणतः ' वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि " सुक्ष्मा चासि "–इति यजुषा स्फ्येन लेखया परिगृह्णीयात् । मन्त्रतात्पर्यमाह–इमामिति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तृतीयमन्त्रे ' ऊर्ज् '–शब्देन बलकरो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे–रसवतीमिति । पयस्वतीत्यस्य व्याख्यानम्–उपजीव-नीयामिति । पयस्विनी हि गौर्लोके–उपजीव्यते ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्यां समुदित्य प्रशंसति–स वा इत्यादिना । षड्ऋतुसमुदायात्मको यः संवत्सरः, तदा-

---

१–" उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मास्योनोर्जस्वतीति प्रतिमन्त्रं पूर्ववत् " (श्रौ० सू० २. १०२) अस्मात् प्राक् लेखादिका वेदिसंस्कारा प्रोक्ताः कात्यायनेन । २–शोभना क्ष्मा–सुक्ष्मेति महीधरः ।

संव्वत्सरस्य संव्वत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

षड्भिर्व्याहृतिभिः । पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति षड्भिरुत्तरं तद्द्वादशकृत्वो द्वादश वै मासाः संव्वत्सरस्य संव्वत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्याममात्री पश्चात्स्यादित्याहुः । (३) एतावान्वै पुरुषः पुरुषसम्मिता हि त्र्यरत्निः प्राची त्रिवृद्धि यज्ञो नात्र मात्रास्ति यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यात् ॥ १४ ॥

षड्भिर्व्याहृतिभिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति, षड्भिरुत्तरम् । तद् द्वादशकृत्वः । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य, संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः । स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्याममात्री पश्चात् स्यादित्याहुः । एतावान् वै पुरुषः, पुरुषसम्मिता हि । त्र्यरत्निः प्राची । त्रिवृद्धि यज्ञः । नात्र मात्रास्ति, यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यात् ॥ १४ ॥

त्मक प्रजापति , संवत्सरकालस्मरणेन जातत्वादभेदोपचार । आम्नायते ह्यमे बृहदारण्यके–" समेतावन्त कालमबिभर्यावान्संवत्सरस्तमेतावत कालस्य परस्तादसृजत "–(१. २. ४) इति । यज्ञश्चाऽऽश्रावयेत्यादि-सप्तदशाक्षरनिष्पन्नत्वात् " एष वै सप्तदश प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त "–(तै० सं० १. ६. ११) इति श्रुते प्राजापत्यात्मक । एवम् ' स ' यज्ञ ' यावान् ' यत्परिमाणविशिष्ट , ' अस्य ' च यज्ञस्य ' मात्रा ' परिमाण च यावत्, तत्परिमाणविशिष्टमेवैन यज्ञ षट्सङ्ख्यासम्पादनेन ' परिगृह्णाति ' स्वीकरोतीत्यर्थ ॥ १२ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोर्मन्त्रावयवसङ्ख्यामनूद्य समुच्चित्य प्रशसति–षड्भिरिति । व्याह्रियन्त इति–व्याहृतयो मन्त्रावयवा , ते च पूर्वपरिग्रहे षट् । गायत्रेण त्वेत्यादिकास्त्रीन्त्रिष्टुभ , गौकाम्यन्ताश्च उत्तरपरिग्रहे च सुक्ष्मा चासीत्येवमसीन्ता षड् व्याहृतय स्पष्टा । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये सा वेदिरायामतो यजमानमात्री, सा च पश्चाद् विस्तृत्या चतुररत्नि , पुरस्तात् त्र्यरत्नि कार्येति विधत्ते–व्याममात्रीति । ' व्याम ' प्रसारितकरद्वयान्तरालत्क्षण । ' पश्चात् ' प्रत्यग्-भागे–इत्यर्थ । त्र्यरत्निः प्राचीति । त्रिभिररत्निभिर्विस्तृता प्राग्भागे वेदि कार्येत्यर्थ । त्रिवृद्धीति । सवनत्रयादिरूपेण यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम् । पक्षान्तरमाह–नात्रेति । ' अत्र ' वेद्या परिमाण नैवास्ति । ' यावतीम् ' यत्परिमाणविशिष्टामेव वेदिं स्वय मनसा हविरासादनादिकार्यपर्याप्ता मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं कुर्यात् । कात्यायनोऽपीम पक्षद्वयमसूत्रयत्–"त्र्यरत्नी प्राचीमपरिमिता वा "–इति ॥ १४ ॥

१–तत्रैव " आश्रावय इति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षर यजेति द्व्यक्षर ये यजामह इति पञ्चाक्षर द्व्यक्षरो वषट्कार " इति च तै० सं० १ । ६ । ११ । २–' गायत्रेण त्वा ' ' त्रैष्टुभेन त्वा ' ' जागतेन त्वा ' इति त्र्यन्ता । ३–' छन्दसा परि गृह्णामि ' इति त्रितयम् । ४–' असि ' शब्दान्ता । ५–" अपरेणाहवनीय वेदिं खनति व्यङ्गुलखाता व्याममात्री पश्चात् त्र्यरत्नीं प्राचीमपरिमिता वा यजमानस्य प्रणतानामायामिका चतुरशृतिर्विशीऽसौ " श्रौ० सू० २ १५० ।

(द) अभितोऽग्निꣳ साऽ उन्नयति। योषा वै वेदिर्वृषाग्निः परिगृह्य वै योषा वृषाणꣳ शेते मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्मादभितोऽग्निꣳ साऽ उन्नयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चाद्वरीयसी स्यात्। (न्म) मध्ये सꣳह्वारिता पुनः पुरस्तादुर्व्येवमिव हि योषां प्रशꣳसन्ति पृथुश्रोणिर्विमृष्टान्तराꣳसा मध्ये संग्राह्येति जुष्टामेवैनामेतद्देवेभ्यः करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात्। (त्रा) प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहत्येषा वै दिक्पितॄणाꣳ सा यद्दक्षिणाप्रवणा स्यात्क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह यजमानो ज्योग्जीवति तस्माद्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहति पुरीषवतीं कुर्वीत पशवो वै पुरीषं पशुमतीमेवैनामेतत्कुरुते ॥ १७ ॥

अभितोऽग्निमंसावुन्नयति। योषा वै वेदिः, वृषाग्निः। परिगृह्य वै योषा वृषाणं शेते। मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते। तस्मादभितोऽग्निमंसा उन्नयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चाद्वरीयसी स्यात्, मध्ये संह्वारिता, पुनः पुरस्तादुर्वी। एवमिव हि योषां प्रशंसन्ति–पृथुश्रोणिः, विमृष्टान्तरांसा, मध्ये संग्राह्येति। जुष्टामेवैनामेतद्देवेभ्यः करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात्–प्राची हि देवानां दिक्। अथो उदक्प्रवणा–उदीची हि मनुष्याणां दिक्। दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहति–एषा वै दिक् पितॄणाम्। सा यद्दक्षिणाप्रवणा स्यात्–क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्। तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति। तस्माद्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहति। पुरीषवतीं कुर्वीत–पशवो वै पुरीषं, पशुमतीमेवैनामेतत् कुरुते ॥ १७ ॥

वेद्यंसयोराहवनीयस्य स्पर्शं विधत्ते–अभित इति। 'अग्निमभित' आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्वेद्यंसौ 'उन्नयति' ऊर्ध्वं प्रापयति। तदेतत् प्रशंसति–योषा वा इति। लोके हि योषित् पुमांसमंसाभ्यां परिष्वज्य शेते, अतो वेदेरप्यंसाभ्यामग्नेः परिष्वङ्गो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

"योषा वै"–इति सिद्धवदुक्तं स्त्रीत्वं लौकिकस्त्रीसामान्येनोपपाद्य प्रशंसति–सा वा इति। 'वरीयसी' उरुतरा, विस्तीर्णतरा। उक्तं हि "व्याममात्री पश्चात् स्यादिति"[1]। मध्ये प्रत्यग्भागानन्तरभाविनि मध्यदेशे 'संह्वारिता' सङ्कुचिता। 'पुरः' पूर्वभागे 'उर्वी' विस्तीर्णा। त्र्यरत्नि- प्राचीति विधानात्[2]। एवं वेदिस्वरूपमभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति एवमिति। विमृष्टान्तरांसेति। श्रोणितो विमृष्टं न्यूनमन्तरमवकाशो ययोस्तौ 'विमृष्टान्तरौ' तथाविधावंसौ यस्याः सा तथोक्ता। संग्राह्येति। मध्यदेशे हस्तेन सम्प्रहीतुं शक्या, कृशोदरीति यावत्। एवम् 'एनाम्' प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रियां करोति ॥ १६ ॥

अथ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदक्प्रवणा वा कार्येति विधत्ते–सा वा इति। 'प्राक्' प्राच्यां दिशि 'प्रवणम्' निम्नं यस्याः सा तथोक्ता। प्राच्या दिशो देवसम्बन्धित्वम्; दिग्विभजनसमये देवैरात्मीयतया स्वीका-

---

१–'तदेव' इती पा०। २–अस्मिन्नेव ब्राह्मणे १४ कण्डिकायाम्। कात्या० श्रौ० सू० २। ३। ९। १०। इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै संग्रामᳪं संनिधास्यन्तस्ते होचुर्हन्त यदस्यै पृथिव्या ऽअनामृतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि निदधामहै स यदि न ऽइतोऽसुरा जयेयुस्तत ऽएवार्चन्तः श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स यदस्यै पृथिव्या ऽअनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयजनमित्यपि ह वा ऽअस्यैतस्मिन्देवयजन ऽइष्टं भवति तस्माद्वै प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै संग्रामं संनिधास्यन्तस्ते होचुः—हन्त यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि निदधामहै । स यदि न इतोऽसुरा जयेयुः, तत एवार्चन्तः श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति । स यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत । तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णम् । तस्मादाहुः—चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयजनमिति । अपि ह वा अस्यैतस्मिन् देवयजन इष्टं भवति । तस्माद्वै प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

रान् । श्रूयते हि तैत्तिरीयके—"देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा[1]"—(६. १. १. १.) इति, इमां प्रसिद्धिं द्योतयितुमत्र 'हि'—शब्दः । 'अथो'—इति पक्षान्तरं द्योत्यते । अत एव कात्यायनोऽपि पक्षद्वयमसूत्रयत्—"प्राक्प्रवणामुदक् वा"—(श्रौ० सू० २ १९०) इति । आपस्तम्बस्तु प्रागुदक्प्रवणेनोपनीयमनेन विकल्पमसूत्रयत्—"प्राक्प्रवणा प्रागुदक्प्रवणा वा"— (आ० श्रौ० सू० २. २. ९.) इति । उदीच्या मनुष्यसम्बन्ध, शान्ततरत्वात् । अत एवान्यत्राम्नायते—" एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिग् "— (तै० ब्रा० २. १. ३. ५.) इति । वेदेर्दक्षिणभागस्य पांसुभिरौन्नत्यकरणं विधत्ते—दक्षिणत इति । 'पुरीषम्' खातपांसु 'प्रत्युदूहति' उन्निक्षिपति । विहितमर्थमुपपादयितुं विपक्षे बाधमुपन्यस्यति—एषा वा इति । 'एषा' दक्षिणा दिक् पितृणां स्वभूता । तथा च 'सा' वेदिर्यदि 'दक्षिणप्रवणा स्यात्' दक्षिणतो निम्ना भवेत्, तदा तत्रासितदिक्वद् यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थितं पितृलोकम् 'क्षिप्रे' क्षिप्रम् 'स्यात्' प्राप्नुयात् । प्राचीनप्रवणाया तु वेद्या नैव दोषः स्यादित्याह—तथो हेति । तथा सति '॥' यजमान 'ज्योक्' चिरं जीवेत् । खाता वेदिर्नाद्भिः श्लक्ष्णीकरणीया, किन्तु पांसुभिरेव कार्येति विधत्ते—पुरीषवतीमिति । तत् प्रशंसति—पशवो वा इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम् । 'पुरीषं' पशुभि युक्तां वेदिं कुर्वन् पशुभिर्युक्तामेवैनां कुरुत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

"पुरा क्रूरस्य[2]" इति मन्त्रेण यद्वेदेर्मार्जनम्, तद् विधत्ते—तामिति । एतत्प्रशंसार्थमितिहासमाह—देवा इति । पुरा खलु देवा असुरैः सह योत्स्यमाना एवमब्रुवन् । किमिति—अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धि । 'अनामृतम्' आ समन्तान्मृतम्, सर्वदा नश्वरम् 'आमृतम्' तद्विपरीतम् 'अनामृतम्' सर्वदा बाधविधुरम् । ईदृग्विध यद् 'देवयजनम्' देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्, तत् 'चन्द्रमसि' चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम । 'स'—इति व्यत्ययेनैकवचनम् । तेऽसुरा यदि 'नः' अस्मान् 'इतः' अस्मात् स्थानात्—जयेयु तदा वय-

1—"दक्षिणा पितर प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्राः" इति शेषः । २—"पुरा क्रूरस्यविसृपो विरप्शिन्" (श्रौ० सू० २. १७३) इति द्रष्टव्यम् । ३—पा० सू० ३ । १ । ८५ ।

स प्रतिमार्ष्टि । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति संग्रामो वै क्रूरꣳ संग्रामे हि क्रूरं क्रियते हतः पुरुषो हतोऽश्वः शेते पुरा ह्येतत्संग्रामान्न्यदधत तस्मादाह पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्युदादाय पृथिवीं जीवदानुमित्युदादाय हि यदस्यै पृथिव्यै जीवमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीवदानुमिति यामैरयꣳश्चन्द्रमसि स्वधाभिरिति यां चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह तामु धीरासो ऽअनुदिश्य यजन्त ऽइत्येतेनो ह तामनुदिश्य यजन्तेऽपि ह वा ऽअस्यैतस्मिन्देवयजन ऽइष्टं भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ १९ ॥

स प्रतिमार्ष्टि–" पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् "–(१ अ० २८ मं०) इति । संग्रामो वै क्रूरम् । संग्रामे हि क्रूरं क्रियते–हतः पुरुषः, हतोऽश्वः शेते । पुरा ह्येतत्संग्रामान्न्यदधत । तस्मादाह–पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति । " उदादाय पृथिवीं जीवदानुम् "–(१ अ० २८ मं०) इति । उदादाय हि यदस्यै पृथिव्यै जीवमासीत्, तच्चन्द्रमसि न्यदधत । तस्मादाह–उदादाय पृथिवीं जीवदानुमिति । " यामैरयꣳश्चन्द्रमसि स्वधाभिः "–(१ अ० २८ मं०) इति । यां चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह–" तामु धीरासोऽनुदिश्य यजन्ते "–(१ अ० २८ मं०) इति । एतेनो ह तामनुदिश्य यजन्ते । अपि [illegible] वा अस्यैतस्मिन् देवयजन इष्टं भवति–य एवमेतद्वेद ॥ १९ ॥

मेतत् स्थानं परित्यज्य ' तत एव ' चन्द्रमसि निहिते तस्मिन् स्थान एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिभवेमेति । ईदृग्विधोपायजनितहर्षद्योतको ' हन्त '–शब्दः । एवं विचार्य तथैव देवैः कृतमिति दर्शयति–स यदिति । व्यत्ययेन पुंल्लिङ्गता । तद्यदस्याः पृथिव्याः सम्बन्धीत्यर्थः । ' न्यदधत ' निहितवन्तो निक्षिप्तवन्तः । ' तत् निहितं देवयजनम्, ' एतद् ' इदानीं चन्द्रमसि कृष्णवर्णं सत् कलङ्कात्मतया दृश्यते । उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिमुदाहरति–तस्मादिति । यस्मादेव पृथिव्या अनावृतं देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव कारणादस्याः पृथिव्याः सम्बन्धि[1] दारितलक्षणं देवयजनं चन्द्रमसि विद्यत इत्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः । यदीदृग्विधं देवयजनम्, एतस्मिन्नेव " पुरा क्रूरस्य "–इति मन्त्रेण प्रतिमार्जनं कुर्वतः ' अस्य ' यजमानस्यापि यज्ञेनेष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विहितं प्रतिमार्जनमनूद्य मन्त्रं विवृणोति–स इति । मन्त्रगतक्रूरपदस्यार्थमाह–संग्रामो वै क्रूरमिति । कथं संग्रामस्य क्रूरशब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्योपपादयति–संग्रामे हीति । क्रूरकरणमपि कथं संग्रामे विद्यत इत्यत आह–हतः पुरुष इति । पुरुषाश्वादेस्तत्र हननलक्षणात् क्रूरकरणात् तदधिकरणभूतः संग्रामोऽप्यत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमुपपादयति–पुरा हीति । ' क्रूरस्य ' संग्रामस्य ' विसृपः ' विसर्पणादागमनात्पुरेति मन्त्रवाक्यार्थ इत्यभिप्रायः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागमनूद्य ' जीवदानु '–

१–पा० सू० ३।१।८५ । तथा च कारिका–" सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन " इति ।

(ञ) अथाह प्रोक्षणीरासादयेति । वज्रो वै स्फ्यो ब्राह्मणश्चेमं पुरा यज्ञमभ्यजूगुपतां वज्रो वा ऽआपस्तद्वज्रमेवैतदभिगुप्त्या ऽआसादयति स वा ऽउपर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छत्यथ यन्निहित ऽएव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद्वज्रौ ह समृच्छेयातां तथो ह वज्रौ न समृच्छेते तस्मादुपर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छति ॥ २० ॥

अथाह–" प्रोक्षणीरासादय "–(१ अ० २८ मं०) इति । वज्रो वै स्फ्यः, ब्राह्मणश्च, इमं पुरा यज्ञमभ्यजूगुपताम् । वज्रो वा आपः । तद् वज्रमेवैतदभिगुप्त्यै–आसादयति । स वा उपर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छति । अथ यन्निहित एव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद्–वज्रौ ह समृच्छेयाताम् । तथो ह वज्रौ न समृच्छेते । तस्मादुपर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छति २०

पदस्य विवक्षितमर्थं दर्शयन् व्याचष्टे–उदादायेति । अस्याः पृथिव्याः ' जीवम् '–जीवनरूपं जीवात्मभूतं वा यदन्नामृतं देवयजनमासीत्, तदित्यर्थः । तथा च ' जीवदानुम् ' जीवनप्रदां जीवभूतां पृथिवीमिति मन्त्रपदाभिप्रायो वर्णितो भवति । वैयाकरणास्तु " जीवे रदानुक् " इति जीवेर्दानुपदं व्युत्पादयन्ति । तथैव तैत्तिरीयकैराम्नातम् । मन्त्रस्य भागान्तरमनूद्य व्याचष्टे–यामिति । ' ब्रह्मणा ' मन्त्रेण । एतच्च स्वधाभिरित्यस्य व्याख्यानम् । मन्त्रस्यान्तिमं भागमनूद्य व्याचष्टे–तामिति । ' एतेन ' इदानीन्तनेन देवयजनेन, ' ताम् ' चन्द्रमस्यवस्थिताम्, अन्नामृतां पृथिवीम् ' अनुदिश्य ' तदेवमिति तादात्म्येनानुसन्धापयेत्यर्थः । एतदेवत्प्रश्नसति–अपि हेति ॥ १९॥

वेदिकरणानन्तरं कर्तव्यं विधत्ते–अथेति । प्रोक्षणीरासादयेत्यादिकं सम्प्रैषं ब्रूयादित्यर्थः । प्रोक्षत्याभिरिति ' प्रोक्षण्य ' आपः, तासामासादनं यज्ञरक्षार्थमिति व्याचष्टे–वज्रो वा इति । स्फ्यस्तावद् वज्रः, तदाकारपरिणामरूपत्वात् । तथैव प्रागाम्नातम्–" स्फ्य स्वस्तिरसि वा यावद् वा "–इति । (का० १ प्र० २ ब्रा० २ क० १ ।) ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मकः, तद्वन्मन्त्रसामर्थ्येन रक्षसां हन्तृत्वात् । तौ खलु पुरेमं यज्ञम् ' अभ्यजूगुपताम् ' अभितोऽरक्षिष्टाम् । " गुपू रक्षणे " (भ्वा० प० ३९९) इत्यस्माल्लुङि, " गुपेश्छन्दसि "–(पा० सू० ३. १. ५०) इति चङि रूपम् । तत्र हि " आयादय आर्धधातुके वा " (पा० सू० ३. १. ३१)–इत्याय–प्रत्ययो विकल्प्यते । वज्रो वा इत्यादि । " तस्माद् येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति " इत्यपां वज्रत्वं प्रागेव (का० १ प्र० १ ब्रा० १ क० १७ ।) श्रुत्या प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां तासामासादनं यज्ञस्याभितो रक्षायै सम्पद्यत इत्यर्थः । प्रोक्षणीनामासादनसमये–आग्नीध्रकर्तृकं स्फ्यस्योद्यमनं विधत्ते–स वा इति । " उपर्यध्यधसः सामीप्ये "–(पा० सू० ८. १. ७)–इत्युपरिशब्दस्य द्विर्वचनम् । ' उपर्युपरि ' समीपे–उपरि देशे । आसाद्यमानासु ' प्रोक्षणीषु ' ' धार्यमाणासु ' सतीषु ' अथ ' अनन्तर-

---

१–छदेव जीव दधातीति विग्रहेऽस्य ब्राह्मणकारस्येष्टः । " जाजेमा...दद्यातीति वर्णलोपात् "–इति पा० सू० ६ । १ । ६६ । वा० । २–' जीवदद्भ ' इति काण्वपाठः । ३–जनिवी यवी जीवदानुः " इत्यादि तै० सं० १ ५. १० ४ द्रष्टव्यः । तत्र च भाष्येऽप्येवमाह सायणः–" जीव जीवनं पुरोडाशादीन् यज्ञेन ददातीति जीवदानुः " । इद तु जीवदानुशब्द एवमर्थकः । ४–' अध्यापिवेदिं प्रोक्षणीरासादयति ' ' अग्नीध्र स्फ्यमुद्यम्याद्–प्रोक्षणीरासादयेत्यां वर्हिरासादय स्रुचः सम्मृड्ढि पत्नीं सन्नह्याज्येनोदेहीति प्रतीक्षेत ' (श्रौ० सू० २. १०८, १०९) क्रमेण च ह्योककर्तृनिर्वर्तनीयानि सूत्रे । ५–स्फ्यलक्षणं ११ तमे पृष्ठे प्रथमटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

(त्य) अथैतां वाचं वदति । प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः सम्मृड्ढि पत्नीꣳ सन्नह्याज्येनोदेहीति सम्प्रैषऽएवैष स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत स्वयमु ह्येवैतद्वेदेदमतः कर्म कर्त्तव्यमिति ॥ २१ ॥

अथैतां वाचं वदति—प्रोक्षणीरासादय, (१ अ. २८ मं.) इध्मं बर्हिरुपसादय, स्रुचः सम्मृड्ढि, पत्नीं सन्नह्याज्येनोदेहि; इति । संप्रैष एवैषः । स यदि कामयेत—ब्रूयादेतत् । यद्यु कामयेत—अपि नाद्रियेत । स्वयमु ह्येवैतद् वेद—इदमतः कर्म कर्त्तव्यमिति ॥ २१ ॥

सान्नादनसमकालमेवचाग्नीध्र स्फ्यम् 'उपस्थनि' धारयति । विपक्षे बाधमाह—अथ यदिति । उद्यमनमकृत्वा पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्फ्यस्योपरि सादने स्याद्वलक्षणौ 'वज्रौ' सङ्गतौ भवेताम् । तथा च वज्रद्वयसङ्गमाद् यजमानस्य बाधः स्यादित्याशयः । "समो गम्यृच्छिभ्याम्"—(पा० सू० १. ३. २९)—इत्यात्मनेपदम् । अस्य दोषस्याभावं स्वपक्षे दर्शयति—तयो इति । 'तयो' तथा च स्फ्यस्य वेदेः सकाशादुद्यमने सतीत्यर्थः । 'तस्मादिति' प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ २० ॥

प्रतीकग्रहणेन विहिते सम्प्रैषमन्त्रं साकल्येनानुवदति—अथैतामिति । हे आग्नीध्र ! प्रोक्षणार्था अप आसादय । अग्निमिन्धनार्थम् 'इध्मम्' वेदिस्तरणार्थम् 'बर्हिः' च, आहवनीयसमीपे—आसादय । जुह्वाद्याः 'स्रुचः' सम्मार्जनसंस्कारेण संस्कुरु । यजमानस्य या पत्नी, तां योक्त्रेण 'सन्नह्य' यत् प्रागभावधि-श्रितमाज्यम्, तेन 'उदेहि' आगच्छेति संप्रैषमन्त्रार्थः । एवमेष मन्त्रः परप्रत्यायनार्थप्रयुक्तत्वात् सम्प्रैष एव, न तु मन्त्रान्तरवददृष्टैकप्रयोजनं इत्याह—सम्प्रैष इति । स यदीत्यादि । प्रोक्षण्यासादनादिकमाग्नीध्रेण कारयितुं यदि कामयेत, तदा 'एतत्' सम्प्रैषवाक्यं ब्रूयात्; यदि च तथा न कामयेत,—स्वयमेव कुर्यामित्येव-मेव कामयेत, तदा 'तत्' सम्प्रैषवचनं नाद्रियेतापि, तद्विषयमादरमपि न कुर्यात् । तत्रोपपत्तिमाह—स्वयमिति । 'अतः' अस्मात् कर्मणोऽनन्तरमिदं कर्म कर्तव्यमिति 'हि' यस्मात् स्वयमेवैतद्वेद, तस्मात्परं प्रत्यज्ञान-शासनार्थः सम्प्रैषो निरर्थक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

१—'भिवक्षिन'—इति पा० । २—यथात्र सायणाचार्यैः "हे आग्नीध्र ! प्रोक्षणार्था अप आसादय" "प्रोक्षण्यासादनादिकमाग्नीध्रेण कारयितुं यदि कामयेत" इत्येवं व्याख्यानक्रमेण प्रैषकरणमध्वर्योः प्रैषार्थकरणं चाग्नीध्रः प्रत्यपादि । तत्कात्यायनसूत्रभाष्यविरुद्धमेव । तथा च सूत्र "यथाप्रैषितमन्य. परार्थिकारात्"—"स्वयं वाऽविरोधात्"—"सम्प्रैषावचनात्" २ । ६ । २७, २८, २९ । अत्राय भाष्यसारांशः—"यथाप्रैषितमन्यः करोति । अन्यशब्दोऽग्नीध्रविषयः पराधिकारात् । सामर्थ्यादेव च परप्रार्थी परशब्दो जघन्यविषयः । परं हि जघन्यं निकृष्टमाविकृत्य प्रैषः प्रवर्तते । अपि च निकृष्टेनोत्कृष्टस्य प्रैषणं विरुध्यते । तस्मादध्वर्युं प्रैषमाग्नीध्र प्रैषार्थे । एवं प्राप्ते उच्यते । स्वयं वाऽध्वर्युः प्रैषार्थं करोति सामर्थ्यादग्नीत्प्रेष्यति । प्रैषार्थस्य प्राधान्यात् अन्तरङ्ग प्रैषार्थो बहिरङ्गः प्रैषः । प्रैषार्थेन व्यवहितत्वात् । ततश्च यदन्तरङ्गं प्रधानं च तदध्वर्युः करोति । बहिरङ्गं गुणभूतं चाग्नीध्रादिः इति न्याय्यम् । ननु च विरुध्यत एतदुक्तम् । नहि निकृष्ट उत्कृष्टं प्रेषयितुमर्हतीत्यत आह—अविरोधात् स्यादयं विरोधो यद्ययं प्रैषः स्यात् । अध्येषणा त्वेषा अग्नीदध्वर्युमर्थयति । प्रेषणाध्येषणयोः को विशेष इति चेन्निकृष्टविषयं प्रेषणमुत्कृष्टविषयमध्येषणमिति । न च संप्रैषवचनमस्ति । यथाऽध्वर्युराग्नीदग्नीन्विहरेति । किं तर्ह्यध्येषणमिति । ततश्च न विरोधः । तस्मादध्वर्युः प्रैषार्थकर्ता प्रैष इति । तथा च लिङ्गं "प्रैषवचनं हि प्रत्याम्नायते" "स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत—स्वयमु ह्येवैतद्वेदेदमतः कर्मेति" । अध्वर्युमेव प्रैषार्थस्य कर्तारं दर्शयति । सूत्रकारानुमतस्तावदयमेवार्थोऽवसीयत इति कर्कोपाध्यायपादाः । विस्तरस्तु तद्भाष्य एव विलोकनीय । इति ।

(त्य) अथोदञ्चंऽस्फ्यं प्रहरति। (त्य) अमुष्मै त्वा वज्रं प्रहरामीति यद्यभिचरेद्वज्रो वै स्फ्यस्तृणुते हुवनेन ॥ २२ ॥

(त्रा) अथ पाणी ऽअवनेनिक्ते। यद्वधस्यै क्रूरमभूत्तदचस्या ऽएतद्-ह्वार्षीत्तस्मात्पाणी ऽअवनेनिक्ते ॥ २३ ॥

स यं ह्राय ऽईजिरे। ते ह स्मावमर्शं यजन्ते ते पापीयाꣳस आसुरथ ये नेजिरे ते श्रेयाꣳसऽ आसुस्ततोऽश्रद्धा मनुष्यान्विवेद ये यजन्ते पापीयाꣳसस्ते भवन्ति यऽउ न यजन्ते श्रेयाꣳसस्ते भवन्तीति तत ऽइतो देवान्हविर्न जगामेतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति ॥ २४ ॥

अथोदञ्चं स्फ्यं प्रहरति-अमुष्मै त्वा वज्रं प्रहरामीति-यद्यभिचरेद् । वज्रो वै स्फ्यः, स्तृणुते हुवनेन ॥ २२ ॥

अथ पाणी अवनेनिक्ते। यद्वधस्यै क्रूरमभूत्-तदचस्या एतदह्वार्षीत्। तस्मात् पाणी अवनेनिक्ते॥२३॥

स ये हाग्र ईजिरे, ते ह स्मावमर्शं यजन्ते, ते पापीयांस आसुः । अथ ये नेजिरे ते श्रेयांस आसुः । ततोऽश्रद्धा मनुष्यान् विवेद-ये यजन्ते पापीयांसस्ते भवन्ति, य उ न यजन्ते श्रेयांसस्ते भवन्तीति । तत इतो देवान् हविर्न जगाम-इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति ॥ २४ ॥

"द्विषतो वध"-इति मन्त्रेण स्फ्यस्य बहिर्निमुदङ् निरसनं विधत्ते-अथेति । अभिचरतो विशेषमाह-अमुष्मा इति । अस्मिन् मन्त्रे 'अमुष्मै' इति शत्रोर्नाम चतुर्थ्या निर्दिशेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

हस्तप्रक्षालनं विधत्ते-अथेति । 'अवनेनिक्ते' शोधयति, प्रक्षालयेदित्यर्थः । "णिजिर् शौचपोषणयोः" (जु० उ० ११)-इति धातुः । "णिजां त्रयाणाम्"-(पा० सू० ७. ४. ७५)-इत्यभ्यासस्य गुणः । अवनेजनस्य प्रयोजनमाह-यदीति । यत् 'खलु अस्या' वेदेः खननादिकं 'क्रूरम्' कर्माऽभूत्, तदनेन स्फ्यस्योदङ्निरसनेन 'अस्या' वेदेः 'अह्वार्षीत्' निरासयत् । 'तस्मात्' पाण्योः क्रूरकर्मसंश्लेषादवनेजनेन शुद्धिं कार्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

शृतानां हविषां यागात् प्राग् निर्मितायां वेदेः बहिर्लरणात् पूर्वं स्फ्योन्निरसनं विधिसुमनसिद्धयर्थमितिहासमाचष्टे-स यं हेति । पूर्ववद् बहुवचनस्थाने स इत्येकवचनम्, ते-'ये' प्रसिद्धा यजमाना 'अग्रे' पुरा ह 'ईजिरे' इष्टवन्तः, 'ते' खलु यागसमये शृतानि हवींषि कल्प्या वेदिं च 'अवमर्शम्' अवमृश्य संस्पृश्य यजन्ते, 'ते' च तेनावमर्शजनितेन दोषेण 'पापीयांस' पापिष्ठा निकृष्टा बभूवुः । यागमकुर्वाणास्त्ववमर्शजनितदोषविरहात्-श्रेष्ठा एव बभूवुः । 'तत' अनन्तरमेवावमर्शस्य दोषहेतुत्वमजानानान् 'मनुष्यान्' 'अश्रद्धा' यागविषयाऽश्रद्धा 'विवेद' प्राप्नोति । तामेवाश्रद्धां दर्शयति-य इति । यागस्यानर्थहेतुतामज्ञासिषुरित्यर्थः । तत इत्यादि । 'ततः' अश्रद्धाप्राप्त्यनन्तरं केनचिदपि यागस्याननुष्ठानात् 'इतः' अस्माद् भूलोकाद् देवान् प्रति चरुपुरोडाशादिकम् 'हविः' न जगाम । ननु मागमदपि, अमृतोपजीविनां देवाना-

---

१-"द्विषतो वध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरति"-(कात्या० सू० २.१८३) "द्विषतो वधोऽसि" (१ अ० २८ मं०) इति मन्त्रभागो ऽस्मिन् सू० न व्याख्यातः । २-"अवनिज्य पाणी"-(कात्या० सू० २. १८४)। ३-८१ तम [illegible] प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या।

ते ह देवाऽऊचुः । (बृं) बृहस्पतिमाङ्गिरसमश्रद्धा वै मनुष्यानविदंस्तेभ्यो विधेहि यज्ञमिति स हेत्योवाच बृहस्पतिराङ्गिरसः कथा न यजध्व ऽइति ते होचुः किंकाम्या यजेमहि ये यजन्ते पापीयाᳪँसस्ते भवन्ति यऽउ न यजन्ते श्रेयाᳪँसस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

स होवाच । बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्वै शुश्रुम देवानां परिषूतं तदेष यज्ञो भवति यत्कृत्तानि हवीᳪँषि श्लक्ष्णा वेदिस्तेनावमर्शमचारिष्ट तस्मात्पापीयाᳪँसोऽभूत तेनानवमर्शं यजध्वं तथा श्रेयाᳪँसो भविष्यथेत्याक्रियत ऽइत्या बर्हिषस्तरणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेषा शाम्यति स यदि पुरा बर्हिषस्तरणात्किंचिदापद्येत बर्हिरेव तत्स्तृणन्नपास्येदथ यदा बर्हिस्तृणन्त्यपि पदाभितिष्ठन्ति स यो हैवं विद्वाननवमर्शं यजते श्रेयान्हैव भवति तस्मादनवमर्शमेव यजेत ॥ २६ ॥ ३ ॥

इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् (२. ९.)

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ।

ते ह देवा ऊचुर्बृहस्पतिमाङ्गिरसम्—अश्रद्धा वै मनुष्यानविदत्, तेभ्यो विधेहि यज्ञमिति । स हेत्योवाच बृहस्पतिराङ्गिरसः—कथा न यजध्व इति । ते होचुः—किंकाम्या यजेमहि, ये यजन्ते पापीयांसस्ते भवन्ति, य उ न यजन्ते—श्रेयांसस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

स होवाच बृहस्पतिराङ्गिरसः—यद्वै शुश्रुम देवानां परिषूतं तदेष यज्ञो भवति । यत्कृत्तानि हवींषि, श्लक्ष्णा वेदिस्तेनावमर्शमचारिष्ट तस्मात्पापीयांसोऽभूत । तेनानवमर्शं यजध्वम्, तथा श्रेयांसो भविष्यथेति । आक्रियत इति । आ बर्हिषस्तरणादिति । बर्हिषा ह वै खल्वेषा शाम्यति । यदि पुरा बर्हिषस्तरणात् किंचिदापद्येत, बर्हिरेव तत् स्तृणन्नपास्येत् । अथ यदा बर्हिस्तृणन्ति—अपि पदाभितिष्ठन्ति । स यो हैवं विद्वाननवमर्शं यजते, श्रेयान् हैव भवति । तस्मादनवमर्शमेव यजेत ॥ २६ ॥

अनेन किं प्रयोजनमित्यत आह—इतः प्रदानाद्धीति । ' इत ' अस्माद् लोकात् प्रदीयमानं यद्धवि:, तस्मादित्यर्थः । " कृत्यल्युटो बहुलम् "—(पा० सू ३. ३. ११३)—इति प्रवृत्ताद् ददातेः कर्मणि ल्युट् ॥ २४ ॥

तत्रेतिहासमाह—ते हेति । हविःप्रदानाभावेन निराहाराः ' ते ' देवा अङ्गिरसः पुत्रं बृहस्पतिमुक्तवन्तः । किमिति, ' अश्रद्धा ' यागविषया मनुष्यान् ' प्राप्नोति । तद्विनिरस्य तेभ्यो ' यज्ञम् ' ' विधेहि ' यजध्वमिति विधिं कुर्वित्यर्थः । स च बृहस्पतिरागत्योक्तवान्—हे मनुष्या ! ' कथा ' कथ—कस्माद्धेतोर्न यजध्वे—इति । " था हेतौ च च्छन्दसि "—(पा० सू० ५. ३. २६)—इति था—प्रत्ययः । एवं पृष्टैस्तैरुक्त यागाननुष्ठानकारणमुपन्यस्यति—किङ्काम्या—इति । किं कामनया ? कस्य फलस्येच्छयेत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं यागाननुष्ठानस्य यागकारणमुक्तवत्सु तेषु बृहस्पतिरयथानुष्ठानजनितमेव तत् पापीयस्त्वम्, न तु सम्यग्-

यागानुष्ठानजमिति बोध्यस्तेषां विपर्यस्तता निरस्यति–स होवाचेति । यद्वै शुश्रुमेति । ‘यत्’ खलु वस्तु देवानामर्थम् ‘परिवृतम्’ परिगृहीतं शुश्रुम, ‘तत्’ एतदात्मक एष यज्ञ, तत्साध्यत्वात् । सामान्योक्तं विशिनष्टि–यच्छृतानीति । ‘शृतानि’ पक्वानि पुरोडाशादीनि ‘हवींषि’ पूर्वपरिग्रहादिभिः ‘कल्प्ता’ निर्मिता वेदिरिति यदस्ति, एतत्साध्यो हि देवार्थो यज्ञ, ‘तेन’ एवंविधेन यज्ञेन हे मनुष्याः ! यूयम् ‘अवमर्शम्’ अवमृश्य यागात् प्राक् पक्वानि हवींषि, बर्हिस्तरणात् पूर्वं वेदिं च संस्पृश्य, ‘अचारिष्ट’ आचरणं कृतवन्त, यागमाश्रयन्वा च मनुष्यसम्पदो न युक्त, अतस्तस्माद्देवावमर्शनात् हे मनुष्याः ! यूयं पापीयांसोऽभूत, न तु यागात् । अतोऽवमर्शं परित्यज्य तेन यज्ञेन यजध्वम् । तथा च श्रेष्ठा वो भविष्यतीति श्रुत्यन्तरेण बोधितेऽवमर्शनपरित्यागस्यावधिं पृच्छति–आ कियत इति । कियत्कालपर्यन्तमेवावमर्शनपरित्याग इत्यर्थः । तस्योत्तरमाह–बर्हिष इति । बर्हिःस्तरणपर्यन्तम्, सन्नद्धां वेदिं न स्पृशेदित्यर्थः । एतच्च हविषामप्युपलक्षणम्, अतः पक्वानि हवींष्यपि यागात् पूर्वं न स्प्रष्टव्यानीति द्रष्टव्यम् । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन–“प्राक् स्तरणाद् वेदिं नावमृशेत्” “शृतानि च हवींष्याप्रचरणात्”–(श्रौ० सू० २. १७९–१८०) इति । युक्तं चैतदित्याह–बर्हिषेति । यस्य स्तरणात् पूर्वमशान्ता सती सा वेदिः स्तीर्यमाणेन ‘बर्हिषा’ खलु शान्ता भवति । अतोऽशान्तायाः स्पृष्टौ प्रागुक्तो दोषो युज्यत इत्यर्थः । स यदीत्यादि । बर्हिषः स्तरणात् पूर्वं यदि वेदिमध्ये ‘किञ्चित्’ तृणादिकमापद्येत, तदा तन्निरासार्थमपि न स्पृशेत् । किन्तु ‘बर्हिः स्तृणन्’ स्तरणसमये बर्हिषः स्तरणं कुर्वन्नेव ‘तत्’ तृणादिकं निरस्येत् । स्तरणप्रभृति वेदिस्पर्शो न दोषायेत्यभिप्रेत्याह–अथेति । ‘यदा’ यस्मिन् काले बर्हिर्मुष्टिं स्तृणन्त्यध्वर्यव, तदानीम् ‘पदा’ पादेनाप्यभितिष्ठन्ति, अतस्तस्मिन् समये स्पर्शो न दुष्यतीति भाव । एवमितिहासमुखेन प्रतिपादितमर्थमिदानीमप्यनुष्ठेयत्वेन विधत्ते–स य इति । ‘एवं विद्वान्’ उक्तमितिहासं जानन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ ५ ॥ (२. ५.)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणं द्वितीयाध्यायश्च समाप्तः ॥ २ ॥

१–‘विपर्ययप्रसक्तताम्’–इति पा० । २–एवंविधस्थलेषु प्रविसर्गाभिविसर्गयोर्लोपः सर्वत्र ज्ञेयो । इति । ३–‘नावमृशेत्’ इति पा० । ४ ‘बर्हिः स्तरणसमये’ इति पा० । ५–“आतमे तृणानि निरस्येत्” इति । (श्रौ० सू० २ १८२.) ।

अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै स्रुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत्स्रुचः सम्मार्ष्टि यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽअनु मनुष्याणां तस्माद्यदा मनुष्याणां परिवेषणमुपक्लृप्तं भवति ॥ १ ॥

(त्व) अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवेविषत्येवं वा ऽएष देवानां यज्ञो भवति यच्छृतानि हवींषि क्लृप्ता वेदिस्तेषामेतान्येव पात्राणि यत्स्रुचः ॥ २ ॥

स यत्सम्मार्ष्टि । निर्णेनेक्त्येवैना ऽएतन्निर्णिक्ताभिः प्रचराणीति तद्वै द्वयेनैव देवेभ्यो निर्णेनिजत्येकेन मनुष्येभ्योऽद्भिश्च ब्रह्मणा च देवेभ्य ऽआपो हि कुशा ब्रह्म यजुरेकेनैव मनुष्येभ्योऽद्भिरेवैवमेतन्नाना भवति ॥ ३ ॥

अथ द्रव्यसंस्कारः ।

स वै स्रुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत् स्रुचः सम्मार्ष्टि–यथा वै देवानां चरणं तद्वा अनु मनुष्याणाम् । तस्माद् यदा मनुष्याणां परिवेषणमुपक्लृप्तं भवति ॥ १ ॥

अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवेविषति । एवं वा एष देवानां यज्ञो भवति–यच्छृतानि हवींषि, क्लृप्ता वेदिः, तेषामेतान्येव पात्राणि–यत्स्रुचः ॥ २ ॥

स यत्सम्मार्ष्टि–निर्णेनेक्त्येवैना एतत्–निर्णिक्ताभिः प्रचराणीति । तद्वै द्वयेनैव देवेभ्यो निर्णे-

---

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥ निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रोक्षणीरासादयेति प्रैषमन्त्रानुसारेण प्रथमं प्रोक्षणीनामासादनमुक्तम् । इध्माबर्हिषोरुपसादनमपि विशेषवक्तव्याभावात् सिद्धमित्यभिप्रेत्य क्रमप्राप्तं स्रुक्सम्मार्जनं विधत्ते–स वा इति । यथा वा इत्यादि । 'यत्' खलु देवानां वर्तनम्, तदनुसारेणैव मनुष्यवर्तनम्, तत्कार्यत्वात् । मनुष्याणां च भोज्यशाल्यन्नसूपशाकादौ पक्के सति भोजनस्थले शोधिते, तत्परिवेषणसाधनानि दर्व्यादीनि पात्राणि–अद्भिः प्रक्षालनेन शोध्यन्ते । अतो मानुषव्यवहारनिदानत्वाद् देवव्यवहारस्य देवानामन्ने हविषि पक्के वेद्यां च संस्कृतायां तत्परिवेषणसाधनानां स्रुचां सम्मार्जनं युक्तमिति " यत् स्रुच "–इत्येवमन्तस्य वाक्यसन्दर्भस्याभिप्रेतोऽर्थः ॥ १ ॥

अथेति । निर्णेनिजतीति । " श्लाव्यस्तात् " (पा० सू० ७ । १ । ४)–इति शत्रादादेशः । " परिवेविषति "–इत्यत्राप्येवम् ॥ २ ॥

ननु मानुषपात्रवद् देवपात्राणां स्रुचामप्यद्भिः प्रक्षालनेन भवितव्यम्, किमनेन सम्मार्जनेनेत्याह–स यदिति । ' निर्णिक्ताभिः ' प्रक्षालिताभिः स्रुग्भिः प्रचराणीत्यनेनाभिप्रायेण सम्मार्जनेन प्रक्षालनमेव करोती-

---

१–" दधिपयआदिगणपाठनिपातनाद्दीर्घः " पा सू २ । ४ । १४ । २–" बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिला हंसमुखप्रसेका मूलदण्डाः " का श्रौ. सू १ । ३ । ३७ । स्रुचास्तिस्रः–जुहूपभृद्ध्रुवाः । तत्र " पालाशीजुहूः " इति । " आश्वत्थ्युपभृत् " का. श्रौ. सू. १ । ३ । ३४ । ३५ । " ध्रुवा तु वैकङ्कती भवति " का श्रौ सू. १ । ३ । ३१ । इति । ३–'देवपात्राणां स्रुचां न मानुषपात्रवदद्भिः प्रक्षालनं केवलं करोति किन्तु सम्मार्जनेनैव सहितं प्रक्षालनमित्याह ' इति क्वचित्पाठः ।

(त्यु) अथ स्रुवमादत्ते । तं प्रतपति प्रत्युष्टꣳरक्षः प्रत्युष्टा ऽअरातयो निष्टप्तꣳरक्षो निष्टप्ता ऽअरातय ऽ इति वा ॥ ४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्तद्यज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥ ५ ॥ [अर्धप्रपाठकः]

स वा ऽइत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टि । (एच्चे) अनिशितोऽसि सपत्नक्षिदिति यथानुपरतो यजमानस्य सपत्नान्क्षिणुयादेवमेतदाह वाजिनन्त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मीति यज्ञियन्त्वा यज्ञाय सम्मार्ज्मीत्येवैतदाहैतेनैव सर्वाः स्रुचः सम्मार्ष्टि वाजिनीन्त्वेति स्रुवं तूष्णीं प्राशित्रहरणम् ॥ ६ ॥

निजति, एवेन मनुष्येभ्यः । अद्भिश्च ब्रह्मणा च देवेभ्यः । आपो हि कुशाः, ब्रह्म यजुः । एवेनैव मनुष्येभ्यः—अद्भिरेव । एवम्वेतन्नाना भवति ॥ ३ ॥

अथ स्रुवमादत्ते । तं प्रतपति—" प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः "—(१ अ० २९ मं०) इति वा ॥ ४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुः, तद्यज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यतोऽपहन्ति ॥ ५ ॥

स वा इत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टि—"अनिशितोऽसि सपत्नक्षित् "—(१ अ० २९ मं०) इति । यथाऽनुपरतो यजमानस्य सपत्नान् क्षिणुयाद्, एवमेतदाह—" वाजिनन्त्वा वाजेध्यायै

स्यर्थः । देवपात्रस्य शोधने मानुषपात्राद् विशेषमाह—तद्वा इति । इयेनैवेनेति सामान्योक्त विवृणोति—आद्भिश्च ब्रह्मणा चेति । आपो हि कुशा इति । अपां यज्ञियाशसारेणाम्भूता हि कुशा, तथैव हि प्राग् व्याख्यातम्—" ता उपर्युपर्यतिपुप्लुविरेऽत इमे दर्भाश्च हैता अनभिपूयिता आपः " —इति । अत कुशैः सम्मार्जनाद् यज्ञियाभिरद्भिरेव प्रक्षालनं कृतवान् भवतीत्यर्थः । एवम्वेतदिति । इयेनैवेनेत्येव साधनभेदेन दैवमानुषपात्रसंस्काराणां नानात्वं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रथमं स्रुवस्य सम्मार्जनं विनातु तत्प्रादानप्रतपने विधत्ते—अथेति ॥ ४ ॥

देवा इति । ' देवा ह वा—' इत्यादिकं समन्त्रकस्य प्रतपनस्य प्रयोजनप्रतिपादकम् । तच्च निर्वापप्रकरणे प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

अथ तस्य प्रतप्तस्य स्रुवस्य समन्त्रकं सम्मार्जनं विधत्ते—स वा इतीति । स्रुवस्यान्तरतो बिलमध्ये वेदाग्रैरिति प्राक् सम्मार्ष्टि । सम्मार्जनप्रकाराभिनयार्थ ' इति '—शब्दः । स च प्रकारः कात्यायनेन सूत्रितः " वेदाग्रैरन्तरत प्राक् सम्मार्ष्टी " ति (श्रौ० सू० २ । १८८) । मन्त्रस्य प्रयोजनमाह—यथेति । यथा खल्वयं स्रुवः ' अनुपरतः ' उपरतिमप्राप्तः सन् यजमानस्य शत्रून् ' क्षिणुयात् ' हिंस्यात् । " रि क्षि—

१—इदं ब्राह्मण पूर्वं १ का. १ प्र. ३ ब्रा. ५ कण्डिकायां द्रष्ट । २—"स्वादिर स्रुवः " इति—" अरत्निमात्र स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्वखातपुष्कर " इति च का. श्रौ सू १ । ३ । ३२ । ३८ । ३—" स्रुवं प्रतप्य पूर्ववत् "—श्रौ० सू० २ । १८८ । ४—इदं काण्डे पूर्वं १ प्र. १ ब्रा० ३ क. द्रष्टव्य ।

स वा ऽइत्यग्रेरन्तरतः सम्मार्ष्टीति। मूलैर्बाह्यत ऽइतीव वा ऽअयं प्राण ऽइतीवोदानः प्राणोदानावेवैतद्दधाति तस्मादितीवेमानि लोमान्यितीवेमानि॥७॥

सम्मार्ज्मि "–(१ अ० २९ मं०) इति। यद्विधन्त्वा यज्ञाय सम्मार्ज्मीत्येवैतदाह। एतेनैव सर्वाः स्रुचः सम्मार्ष्टि। वाजिनीन्त्वेति स्रुचम्। तूष्णीं प्राशित्रहरणम् ॥ ६ ॥

स वा इत्यग्रेरन्तरतः सम्मार्ष्टि, इति मूलैर्बाह्यतः। इतीव वा अयं प्राणः, इतीवोदानः। प्राणोदानावेवैतद्दधाति। तस्मादितीवेमानि लोमानि, इतीवेमानि ॥ ७ ॥

हिंसायाम् "–(स्वा० प० ३०) इति धातुः। एवमेवैतन्मन्त्रवाक्यमाह–सपत्नानिति। सपत्नान् क्षिणोतीति 'सपत्नक्षित्'–इति मन्त्रपदस्याभिप्राय इति भावः। मन्त्रशेषमनूद्य व्याचष्टे–वाजिनं त्वेति। 'वाजः' हविर्लक्षणमन्नम्, तदेव यज्ञस्वरूपत्वेन, महत्त्व वा 'वाजेप्यायै' वाजस्याऽन्नस्येन्धनं दीपनम्, भूयःकरणमनेन क्रियत इति 'वाजेध्या' यज्ञ तस्यै सम्मार्ज्मीति मन्त्रशेषस्यार्थः। तदेतदाह–यज्ञियन्त्वेति। यज्ञमर्हतीति यज्ञिय.। "यज्ञर्त्विग्भ्याम्"–(पा० सू० ५। १। ७१)–इति घ.। जुह्वादीनां स्रुचां सम्मार्जनं विधत्ते–एतेनैवेति। अनिशितोऽसीति योऽयं स्रुवसम्मार्जनमन्त्र., 'एतेनैव' अनिशितासीति स्त्रीलिङ्गत्वेन विपरिणमितेनेत्यर्थः। अत एव सूत्रकृतोक्तम्–" अनिशितेति स्रुचः "–(श्रौ० सू० २। १९०) इति। स्रुचः स्त्रीत्वेन तत्प्रकाशनाय वाजिनं त्वेत्यस्यापि पुंल्लिङ्गशब्दस्य स्थाने वाजिनीं त्वेति स्त्रीलिङ्गतया प्रयोक्तव्यमित्याह–वाजिनीं त्वेति। सम्मार्जनक्रियापेक्षया 'स्रुचम्' इति द्वितीया। जुह्वादिवत् समन्त्रकसमार्जनस्य प्रसक्तस्य निवृत्त्यर्थमाह–तूष्णीमिति। प्राशित्राख्यो यो भागः, स ह्रियत अनेनेति 'प्राशित्रहरणं' गोकर्णाकृति पात्रम्, तत् तूष्णीं सम्मार्ष्टीत्यर्थः। तदुक्तं कात्यायनेनापि–"तूष्णीं प्राशित्रहरणम् "–(श्रौ० सू० २। १९१) इति। आपस्तम्बस्तु समन्त्रकपक्षमप्यवत्रयत्–" प्राशित्रहरणं तूष्णीं वा"–(आप० श्रौ० सू० २। ४। ८१) इति ॥ ६ ॥

स्रुचा सम्मार्जनप्रकारमभिनयेन दर्शयति–स वा इति। अनेन प्रकारेण 'प्रागपवर्गं' वेद्याग्रैर्बिलमध्ये सम्मार्जनम्। 'इति' अनेन प्रकारेण 'प्रत्यपवर्गम्' आत्माभिमुखम् 'बाह्यतः' पृष्ठभागे वेदाग्रमूलैः सम्मार्जनं कार्यमित्यर्थः। तथैव सूत्रितम्–"वेदाग्रैरन्तरतः प्राक् सम्मार्ष्टयनिशित इति विपर्यस्य बहिर्मूलैः" इति (श्रौ० सू० २। १८८)। यदेतदन्तरतो बाह्यतश्च द्विविधं सम्मार्जनम्, तत् प्राणोदानात्मना प्रशंसति–इतीवेति। 'इति'–शब्दोऽप्यभिनयार्थः। 'अयम्' प्राणवृत्त्यात्मको वायुः, 'इतीव' अनेनैव खलु प्रकारेण प्राक् सञ्चरति। उदानशब्दस्यापानवृत्त्यभिधायकत्वं प्राक् प्रतिपादितम्। अपानवृत्त्यात्मको वायुः 'इतीव' अनेन प्रकारेण प्रत्यक् सञ्चरति। अतः प्राक्–प्रत्यक्–सम्मार्जनाभ्यां स्रुक्षु प्राणापानावेव स्थापयतीत्यर्थः। तस्मादित्यादि। यस्मात् स्रुचामुपरिभागस्य सम्मार्जनं प्राचीनम्, पृष्ठभागस्य च प्रतीचीनम्, 'तस्मात्' अरत्नेरुपरिभागस्य लोमानि 'इतीव' एवमेव प्राचीनानि भवन्ति। पृष्ठभागस्य च लोमानि 'इतीव' इत्थं प्रतीचीनानि भवन्तीत्यर्थः। अयमर्थस्तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नायते–"तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरिष्टाल्लोमानि प्रत्यञ्च्यधस्तात्"–(तै० ब्रा० ३। ३। १। ४) इति ॥ ७ ॥

१–" प्राशित्रहरणं वारण प्रादेशमात्रम् आदर्शाकृति (वर्तुलं) चमसाकृति (चतुरस्रं) वा भवति " का. श्रौ. सू. १। ३। ३६। ४०। ४१। २–तन्मन्त्रश्च तत्रैव–" इन्द्र वर्णम्यस्तो मार्ज्मियत्र काञ्चि सपत्नाशद सम्मार्ज्मि " इति। ३–इतीव पूर्वे १ कां १ प्र. ५ ब्रा. १९ क. भाष्ये।

स वै सम्मृज्य सम्मृज्य प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति । यथावमर्शं निर्णिज्यान-वमर्शमुत्तमं परिक्षालयेदेवं तत्तस्मात्प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टि । (एवं) अथेतराः स्रुचो योषा वै स्रुग्वृषा स्रुव-स्तस्माद्यद्यपि बह्व्य इव स्त्रियः सार्द्धं यन्ति य ऽएव तास्वपि कुमारक ऽइव पुमान्भवति स ऽएव तत्र प्रथम ऽएत्यनूच्य ऽइतरास्तस्मात्स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्ट्यथेतराः स्रुचः ॥ ९ ॥

स वै तथैव सम्मृज्यात् । (तु) यथाग्निं नाभिव्युक्षेद्यथा यस्मा ऽअश-नमाहरिष्यन्त्स्यात्तं पात्रनिर्णेजनेनाभिव्युक्षेदेवं तत्तस्मादु तथैव सम्मृज्या-द्यथाग्निं नाभिव्युक्षेत्प्राङिवैवोत्क्रम्य ॥ १० ॥

स वै सम्मृज्य-सम्मृज्य, प्रतप्य-प्रतप्य प्रयच्छति । यथावमर्शं निर्णिज्यानवमर्शमुत्तमं परि-क्षालयेत्-एवं तत् । तस्मात् प्रतप्य-प्रतप्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टि, अथेतराः स्रुचः । योषा वै स्रुग्, वृषा स्रुवः-तस्मात् । यद्यपि बह्व्य इव स्त्रियः सार्द्धं यन्ति, य एव तास्वपि कुमारक इव पुमान् भवति-स एव तत्र प्रथम एति, अनूच्य इतराः । तस्मात् स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टि, अथेतराः स्रुचः ॥ ९ ॥

स वै तथैव सम्मृज्यात् यथाग्निं नाभिव्युक्षेत् । यथा यस्मा अशनमाहरिष्यन्त्स्यात्, तं पात्रनिर्णेजनेनाभिव्युक्षेत्-एवं तत् । तस्मादु तथैव सम्मृज्यात्-यथाग्निं नाभिव्युक्षेत् । प्राङि-वैवोत्क्रम्य ॥ १० ॥

सम्मार्जनानन्तरं प्रतपनपुरस्सरं प्रदानं विधत्ते-स वा इति । 'स' खल्वाग्नीध्रः सम्मार्गानन्तरमेव सम्मृष्टं पात्रं पुनरग्नौ प्रतप्याध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः । तदेतत्पुनः प्रतपनं लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति-यथेति । यथा खलु काम्यादिकं लौकिकं पात्रमवमृश्यावमृश्य निर्णिज्य प्रक्षाल्य, 'उत्तमम्' चरमं क्रियाविशेषणमेतत् । अन्ततः 'अनवमर्शम्' अवमर्शनमकृत्वैव केवलमुदकेनैव 'परि' अन्ततो बाह्यतश्च सर्वतः क्षालयेत्, एवं तत्सम्मार्जनानन्तरं पुनः प्रतपनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्रुवसम्मार्जनस्य प्राथम्यं स्रुक्सम्मार्जनस्य तदानन्तर्यञ्च प्रागुक्तं लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसितुमनुवदति-स वा इति । योषा वा इत्यादि । स्रुक् स्त्रीलिङ्गत्वाद् योषित्, स्रुवस्तु पुंलिङ्गत्वात् सेचनसमर्थः पुमान् । यस्मा-देवम् 'वृषा' स्रुवस्य सम्मार्जने प्राथम्यम्, 'तस्मात्' एव कारणात् बह्व्योऽपि स्त्रियः सम्भूय गच्छन्त्यो बालमपि पुमांसं पुरस्कृत्य तस्य पश्चात् प्रयन्ति । तस्माद् दृष्टानुसारेण स्रुवस्य प्रथमं सम्मार्जनं युक्तम्, पश्चाच्च स्रुचामित्येतद् युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सम्मार्जने धर्मविशेषमाह-स वा इति । 'यथा' येन प्रकारेण सम्मार्जनसमये 'अग्निमभि न व्युक्षेत्' अग्नेरुपरि सम्मार्जनसाधनं कुशोदकादिकं न पतेत्, तथैव सम्मृज्यात् । तदेतल्लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति-

---

१-"प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति"-इति श्रौ० सू० २ । १८९ । २-'सम्मार्जनानन्तरं'-इति पा० । ३-"पुनः पुनः" इति क्वचित् पा० । ४-'सम्मार्जनयुक्तम्' इति पा० ।

तद्धैके । स्रुक्सम्मार्जनान्यग्नावभ्यादधति वेदस्याह्राभूवन्स्रुचऽएभिः सममार्क्षुरिदं वै किंचिद्यज्ञस्य नेदिदं बहिर्द्धा यज्ञाद्भवदिति तदु तथा न कुर्याद्यथा यस्मा ऽअशनमाहरेत्तं पात्रनिर्णेजनं पाययेदेवं तत्तस्माद् परास्येदेवैतानि ॥ ११ ॥

(न्यु) अथ पत्नीं ᳪ सन्नह्यति । जघनार्द्धो वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी प्राङ्मे यज्ञस्तायमानो यादिति पुनुत्तयैवैनामेतद्युक्ता मे यज्ञमन्वासाता ऽइति॥१२॥

तद्धैके–स्रुक्सम्मार्जनान्यग्नावभ्यादधति । वेदस्याह्राभूवन्–स्रुचः । एभिः सममार्क्षुः । इदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य । नेदिदं बहिर्द्धा यज्ञाद् भवदिति । तदु तथा न कुर्यात् । यथा यस्मा अशनमाहरेत्–तं पात्रनिर्णेजनं पाययेद्–एवं तत् । तस्माद् परास्येदेवैतानि ॥ ११ ॥

अथ पत्नीं सन्नह्यति । जघनार्द्धो वा एष यज्ञस्य–यत्पत्नी । प्राङ् मे यज्ञस्तायमानो यादिति । पुनस्तयैवैनामेतद्–युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति ॥ १२ ॥

यथेति–यस्य खलु भोजनार्थमन्नमाहरति, स भुक्त्यर्थं पात्रप्रक्षालनोदकेन यथाभ्युक्षेत्, एवमेव तदग्नेरभ्युक्षणम् । अग्नेर्होमार्थं हि हविः; स्रुक्स्रुवादीनि च पात्राणि तत्साधनानि, अतस्तत्प्रक्षालनोदकेन तस्याभ्युक्षणं तादृगेव स्यात् । न हि लोके पात्रप्रक्षालनोदकेन भोक्ताऽभ्युक्ष्यते । अत पात्रसम्मार्जनोदकेनाग्नेरभ्युक्षण न कार्यमित्यर्थ । कथ तर्हि सम्मार्जन कार्यमित्याह–प्राङ्ङिवेति । प्राङ्मुख एवाग्नेः सकाशादुत्क्रम्य गत्वा–अग्नेरग्रे यथा न पतति तथा सम्मृज्यादित्यर्थ ॥ १० ॥

स्रुक्सम्मार्जनाना वेदाग्राणामाहवनीये प्रहरण शाखान्तराभिमतमुपन्यस्यति–तद्धैक इति । स्रुच. सम्मृज्यन्ते एभिरिति ' स्रुक्सम्मार्जनानि ' वेदाग्राण्यग्नावभ्यादधति । तत्रोपपत्तिमाह–वेदस्येति । यज्ञसाधनो हि 'वेदः' वेदस्य सम्मार्जनादावुपयुक्तत्वात् । एतानि च वेदाग्राणि तस्यावयवा अभूवन् । ' अह '–इत्यवधारणे । न केवल वेदावयवत्वादेव वेदाग्राणा यज्ञियत्वम्, अपि तु–एभिर्वेदाग्रैः स्रुच ' सममार्क्षुः ' सम्मृष्टवन्त ऋत्विजः, अत इदं वेदाग्रजात यज्ञसम्बन्धि किञ्चिदङ्गम् । यदि ' चेत् ' अग्नेरन्यत्र निरस्येत्, तदा तद्यज्ञाद् ' बहिर्धा ' बाह्यतो भवेत्, अग्नौ प्रक्षिप्त हि यज्ञेऽन्तर्भवति, नैवत्थ भवेदित्यनेनाभिप्रायेणाग्नौ प्रक्षिपन्तीत्यर्थ । स्वमतं दर्शयितुमेतत्पाक्षिकं मतं निषेधति–तदु तथेति । एतल्लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति–यथेति । यथा खलु भोजनायोपविष्टं भोक्तारं ततः प्रागेव पात्रप्रक्षालनोदक पाययेत्, एवमेव तद्धोमात् प्राक् सम्मार्जनतृणानामग्नौ प्रहरणम्; अतो नैतद्युक्तमित्यर्थः । स्वमतमुपन्यस्यति–तस्मादिति । यस्मादेकीयमते–उक्तरीत्या दोषः, ' तस्मात् ' एतानि सम्मार्जनानि तृणानि–उत्करे प्रक्षिपेदित्यर्थः । पक्षद्वयमपि कात्यायन. सूत्रयामास–" सम्मार्जनान्यग्न्यति " । " आहवनीये प्रासनमेके "–इति (श्रौ० सू० २ । १९२–१९३) ॥ ११ ॥

प्रयाजक्रमप्राप्त पत्नीसन्नहन विधत्ते–अथेति । जघनार्द्धो वा इत्यादि । गार्हपत्यानुष्ठेयेषु पत्नीसंयाजादिषु पत्न्याः सम्बन्धात् सा यज्ञस्यापरार्द्धः । किं तत. ? इत्याह–प्राङिति । मदीयो यज्ञः प्रागपवर्गम् ' तायमानः '

१–' स्रुचेत् ' इति क्वचित् । २–" प्राङ्क्रम्य "–इति (श्रौ० सू० २ १८८) । ३–" पत्नीं सन्नह्यति प्रत्यग् दक्षिणत आसीनां गार्हपत्यस्य दक्षिणेन योक्त्रेणोपरिवासोऽभिमेखलयन्ति " । इति–(श्रौ० सू० २ । १९४) । ४–' गार्हपत्येऽनुष्ठेयेषु ' इति क्वचित् पा. ।

योक्त्रेण सन्नह्यति । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति वै पत्न्या ऽअमेध्यं यदवाचीनं नाभेरथैतदाज्यमवेक्षिष्यमाणा भवति तदेवास्या ऽएतद्योक्त्रेणान्तर्दधात्यथ मेध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्यमवेक्षते तस्मात्पत्नीᳪं सन्नह्यति ॥ १३ ॥

स वा ऽअभिवासः सन्नह्यति । (स्यो) ओषधयो वै वासो वरुण्या रज्जुस्तदोषधीरेवैतदन्तर्दधाति तथो हैनामेषा वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति तस्मादभिवासः सन्नह्यति ॥ १४ ॥

स सन्नह्यति । (स्य) अदित्यै रास्नासीतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पत्न्येषा वा ऽएतस्य पत्नी भवति तदस्या ऽएतद्रास्नामेव करोति न रज्जुᳪं ह्रिरो वै रास्ना तामेवास्या ऽएतत्करोति ॥ १५ ॥

योक्त्रेण सन्नह्यति । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति । अस्ति वै पत्न्या अमेध्यं यदवाचीनं नाभेः । अथैतदाज्यमवेक्षिष्यमाणा भवति । तदेवास्या एतद्योक्त्रेणान्तर्दधाति, अथ मेध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्यमवेक्षते । तस्मात् पत्नीं सन्नह्यति ॥ १३ ॥

स वा अभिवासः सन्नह्यति । ओषधयो वै वासः, वरुण्या रज्जुः । तदोषधीरेवैतदन्तर्दधाति । तथो हैनामेषा वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति । तस्मादभिवासः सन्नह्यति ॥ १४ ॥

स सन्नह्यति–"अदित्यै रास्नासि" (१ अ० ३० मं०) इति । इयं वै पृथिवी–अदितिः, सेयं

विस्तार्यमाणो ' यात् ' गच्छेत् । अत पराद्धमारभ्य यज्ञो विस्तारितव्य इत्यनेनाभिप्रायेण पत्नीं सन्नह्येदित्यर्थः । यद्वत्सन्नहने सन्नहने–अश्वादीनामिव पत्न्या यज्ञेन सार्द्धं योगेन बन्धनमित्याह–युनक्तीति । युक्ता स इति । योक्तुरभिप्रायाविष्करणम् । युक्ता च सा मदीयं यज्ञमनुलक्ष्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तम् ' आसीत ', स्थयुक्तोऽश्वादी रथे नियमेनास्ते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं विहितं सन्नहनं प्रशंसन् तत्साधनं विधत्ते–योक्त्रेणेति । रथादयस्य युगस्य धुरं वलीवर्दादियोजनार्थं दाम ' योक्त्रम् ' तेन सन्नह्येदित्यर्थः । लौकिकोदाहरणेनेतद् द्रढयति–योक्त्रेणेति । ' योग्यम् ' योजनीयमनडुदश्वादिकमित्यर्थः । तच्च सन्नहनं नाभिप्रदेशे कार्यमित्यभिप्रेत्याह–अस्ति वा इति । ' अवाचीनम् ' पत्न्या नाभेरधोभागस्य, ' पवित्रस्य ' उपरिभागस्य च मध्ये सन्नहनेन साङ्कर्यनिवारणाद् मध्येनैवोपरिभागेन विधास्यमानमाज्यावेक्षणं सम्यक्कृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

परिहितस्य वाससः उपरि सन्नहनं कार्यमिति विधत्ते–स वा इति । योक्त्र–पत्नीशरीरयोर्मध्यमव्यवधानं प्रशंसति–ओषधय इति । ओषधिकार्यत्वाद् वाससस्तत्तादात्म्यव्यपदेशः । वरुण्येति । वरुणसम्बन्धिनी, वरुणपाशात्मिका रज्जुः । स च वरुणपाशो निग्रहहेतुरिति तस्य व्यवधानेन केनचिद् भवितव्यमिति वासोरूपाभिरोषधिभिरन्तर्धानं युक्तमित्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह–तथो हेति ॥ १४ ॥

विहितं सन्नहनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–स इति । मन्त्रं व्याचष्टे–इयं वा इति । ' अदितिः ' अखण्डना या देवानां पत्नी या पृथिवी ' सा ' चेयमपि ' योषित् ' यजमानस्य पत्नी भवति । ' तत् ' तस्मात् पृथिव्या

१–अमध्यस्य इत्यर्थः । २–" युक्त्वा च मिदा पारस्त्वं पैतासेड देवि इत्यर्थे " (श्री० सू० २ १९४) ।
३–' मेध्येनापि ' इति क पुस्तके ।

स वै नु ग्रन्थिं कुर्यात्। (द्व) वरुण्यो वै ग्रन्थिर्वरुणो ह पत्नीं गृह्णीयाद्यद्ग्रन्थिं कुर्यात्तस्मान्न ग्रन्थिं करोति ॥ १६ ॥

(त्यू) ऊर्ध्वमेवोद्गूहति। विष्णोर्वेष्योऽसीति सा वै नु पश्चात्प्राची देवानां यज्ञमन्वासीतेयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पत्नी सा पश्चात्प्राची देवानां यज्ञमन्वास्ते तदेनामभ्यारोहेत्सा पत्नी क्षिप्रेऽमुं लोकमियात्तथो ह पत्नी ज्योग्जीवति तदस्या अप्येतन्निह्नुते तथो हैनामियं न हिनस्ति तस्माद्दक्षिणत इवैवान्वासीत ॥ १७ ॥

देवानां पत्नी। यथा वा एतस्य पत्नी भवति। तदस्या एवतदात्मानमेव करोति न रज्जुम्। हिरे वै राज्ञा, तामेवास्या एतत्करोति ॥ १५ ॥

स वै न ग्रन्थिं कुर्यात्। वरुण्यो वै ग्रन्थिः। वरुणो ह पत्नीं गृह्णीयात्-यद् ग्रन्थिं कुर्यात्। तस्मान्न ग्रन्थिं करोति ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वमेवोद्गूहति-"विष्णोर्वेष्योऽसि"(१अ. ३०मं.) इति। सा वै न पश्चात् प्राची देवानां यज्ञमन्वासीत। इयं वै पृथिवी-अदितिः, सेयं देवानां पत्नी। सा पश्चात् प्राची देवानां यज्ञमन्वास्ते, तदेनामभ्यारोहेत्। सा पत्नी क्षिप्रेऽमुं लोकमियात्। तथो ह पत्नी ज्योग् जीवति, तदस्या एवैतन्निह्नुते। तथो हैनामियं न हिनस्ति। तस्माद् दक्षिणत इवैवान्वासीत ॥ १७ ॥

इवास्या. 'रज्जुम्' रशनावलङ्कारार्थां मणिमुक्तादिग्रथितां मेखलामेव करोति; न रज्जुमिति। मन्त्रप्रयोगाभिप्रायः उक्तार्थपरतां 'राज्ञा'-शब्दस्य दर्शयति हिरे इति। 'हिरे'-शब्दो मेखलार्थपरः ॥ १५ ॥

योक्त्रस्य सन्नहनसमये ग्रन्थिकरणं निषेधति-स वा इति। विपक्षे बाधमाह-वरुण्य इति। वरुणपाशो हि ग्रन्थिमान्, अतो ग्रन्थिरपि वरुणसम्बन्धी; तत्करणे वरुणः पत्नीं गृह्णीयाद् बाधेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु ग्रन्थिकरणाभावे योक्त्रं विस्रस्तं स्यादित्यत आह-ऊर्ध्वमिति। योक्त्रस्य मूलाग्रे संयोज्यैकीकृत्य 'ऊर्ध्वमुद्गूहेत्' उपरिष्टाद्गृह्णीयादित्यर्थः। तथा चोक्तं सूत्रकृता-"दक्षिणं पाशान्तं प्रतिमुच्योर्ध्वमुद्गूहति"-(श्रौ० सू० २।१९९) इति। सन्नहनसमये गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशि पत्न्या अन्वासनं विधित्सुः साक्षात् पश्चात् प्राङ्मुखोपवेशनं निषेधति-सा वा इति। तदुपपादयति-इयं वा इति। 'इयम्' हि पृथिवी देवानां पत्नी; सा गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राङ्मुखी सर्वदोपविशति, अतः तत्रान्वासीना इयमेव देवपत्नीमध्यारोहेत्। तथा च यो बाधस्तं दर्शयति-सेति। 'क्षिप्रे' अल्पकाल इत्यर्थः। तथो हेति। पश्चादुपवेशनपरित्यागे सति-उक्तदोषाभावात्चिरकालं पत्नी जीवेत्। तेन पश्चादन्वासनत्यागेन 'अस्याः' देवपत्न्याः

१-"विष्णोर्वेष्य" इत्यत्र "विष्णवृष्यासी" (अष्टौ. १.१३) इति पाठोऽ" बा-की-वेदिक.प." (११०)। एवं साध्वेक्षमूलेन समायतं वेष्य इति न विद्यते। अथ वेष्य इति पाठकल्पनम् एतदीयादेव्यपहासपूर्वम्। पर्यायवर्गे तदस्य बाध्येऽपियत्वं प्रयतामीद्धम्। अस्माकमनिलेखाय लेखकप्रमादेन मध्ये त्रिपुष्टेषु च सवलनात्। एतदुपपादनं च सम्पुटन्यूनतायां राज्यकल्पना इति। तथो निरुक्तेय. सत्रः प्रदिष्ट इति सत्रप्रयोगमूलस्य सम्यक्याचार्यां च वेदार्थप्रेरकशिक्षा। २-"न ग्रन्थिं करोति" श्रौ० सू० २.१०६। ३-"तदस्या" इति पा.। ४-"अभ्यारोहेत्" इति पा.।

(ता) अथाज्यमवेक्षते । योषा वै पत्नी रेत ऽआज्यं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्मादाज्यमवेक्षते ॥ १८ ॥

सावेक्षते । (तेऽद) अदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामीत्यनार्त्तेन त्वा चक्षुषावपश्यामीत्येवैतदाहाग्नेर्जिह्वासीति यदा वा ऽएतदग्नौ जुह्वत्यथाग्नेर्जिह्वा ऽइवोत्तिष्ठन्ति तस्मादाहाग्नेर्जिह्वासीति सुहूर्देवेभ्य ऽइति साधु देवेभ्यऽइत्येवैतदाह धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुष ऽइति सर्वस्मै मे यज्ञायैधीत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

अथाज्यमवेक्षते । योषा वै पत्नी, रेत आज्यम् । मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते । तस्मादाज्यमवेक्षते ॥ १८ ॥

सावेक्षते—"अदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामि" (१ अ. ३० मं.) इति । अनार्त्तेन त्वा चक्षुषावपश्यामीत्येवैतदाह । "अग्नेर्जिह्वासि" (१अ०३०मं०) इति । यदा वा एतदग्नौ जुह्वति, अथाग्नेर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्ति । तस्मादाह-अग्नेर्जिह्वासि-इति । "सुहूर्देवेभ्यः" (१ अ० ३० मं०) इति । साधु देवेभ्य इत्येवैतदाह । "धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे" (१ अ० ३० मं०) इति सर्वस्मै मे यज्ञायैधीत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

यदुपवेशनस्थानं तत् 'निह्नुते' अपलपति, तत्स्थानवर्जनेन तां प्रीणयतीत्यर्थः । तथा चैव पृथिव्यपि 'एनाम्' पत्नीम् 'न हिनस्ति' न बाधते । इदानीं स्थानविशेषे तस्या उपवेशनं विधत्ते—तस्मादिति । 'तस्मात्' देवपत्नीस्थानात् 'दक्षिणतः' दक्षिणभागे, गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशीत्यर्थः । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन—" पत्नीं सन्नह्यति प्रत्यग् दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण "—(श्रौ० सू० २ । १९४) इति ॥ १७ ॥

पत्न्या आज्यावेक्षणं विधत्ते—अथेति । रेतसः पुरुषोपभुक्ताज्यपरिणामत्वात् कारणकार्ययोरभेदोपचारात्तादात्म्यम् ॥ १८ ॥

विहितमवेक्षणमनूद्य मन्त्रं विवृणुते—सेति । मन्त्रगतमदब्धेनेति पदं व्याचष्टे—अनार्त्तेनेति । आर्त्तिर्हिंसा, तद्रहितेनेत्यर्थः । " अग्नेर्जिह्वासि " इति प्रतिपादितमाज्यस्य जिह्वारूपत्वमुपपादयति—यदा वा इति । जिह्वासदृशज्वालाहेतुत्वादाज्यं जिह्वेत्युच्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतं सुहूरिति पदं व्याचष्टे—साध्विति । सुष्ठु हूयमानत्वात् 'सुहूः' । अनेन च होमानुगुण्येन साधुत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः । " धाम्ने धाम्ने " इति मन्त्रशेषं व्याचष्टे—सर्वस्मा इति । 'धाम्ने-धाम्ने' तत्तद्देवताधारोदाय, 'यजुषे यजुषे' तत्तद्ग्रहणमन्त्राय च पर्याप्तं भवेति मन्त्रार्थः । अतः सर्वस्मै यज्ञाय 'एधि' भवेति तदर्थप्रतिपादनं ब्राह्मणेन क्रियते ॥ १९ ॥

१-'अनेकपत्नीके सर्वासाम्' इति याज्ञिकदेवः । २-" आज्यावेक्षणमागाग्न्योद्वासनं कार्यं विहितं तत्र मन्त्रः मा० सं० १ । ३० । ३ । " ऊर्ध्वं वेत्वाज्यमुद्वास्य पत्नीमईक्षयत्यदब्धेनेति " श्रौ० सू० २. ११४ ।

अथाज्यमादाय प्राङुदाहरति । तदाहवनीयेऽधिश्रयति यस्याहवनीये हवीꣳषि श्रपयन्ति सर्वो मे यज्ञ ऽआहवनीये शृतोऽसदित्यथ यद्गार्हपत्ये-ऽधिश्रयति पत्नीꣳ ह्यवकाशयिष्यन्भवति न हि तदवकल्पते यत्साग्नि प्रत्यक्परेत्य पत्नीमवकाशयिष्यामीत्यथ यत्पत्नीं नावकाशयेदन्तरियाद्ध यज्ञात्पत्नीं तथो ह यज्ञात्पत्नी नान्तरेति तस्मादु सार्धमेव विलाप्य प्रागुदा-हरत्यवकाश्य पत्नीं यस्यो पत्नी न भवत्यग्र ऽएव तस्याहवनीयेऽधिश्र-यति तच्छृत ऽआवृतो यदन्तत्तन्नैवासादयति ॥ २० ॥

अथाज्यमादाय प्राङुदाहरति । तदाहवनीयेऽधिश्रयति, यस्याहवनीये हवींषि श्रपयन्ति—सर्वो मे यज्ञ आहवनीये शृतोऽसदिति । अथ यद्गार्हपत्येऽधिश्रयति, पत्नीं ह्यवकाशयिष्यन् भवति । न हि तदवकल्पते—यत्साग्नि प्रत्यक् परेत्—पत्नीमवकाशयिष्यामीति । अथ यत्पत्नीं नावकाशयेत्—अन्तरियाद्ध यज्ञात्पत्नीम् । तथो ह यज्ञात्पत्नी नान्तरेति । तस्मादु सार्धमेव विलाप्य प्रागु-दाहरति-अवकाश्य पत्नीम् । यस्यो पत्नी न भवति, अग्र एव तस्याहवनीयेऽधिश्रयति । ततस आवृत्ते, तदन्तत्रैवासादयति ॥ २० ॥

पुरस्तादवरणे विधत्ते—अथेति । कर्मान्तरारम्भार्थम् 'अथ'-शब्दार्थः । पुनस्तस्याहवनीयेऽधिश्रयणं विधत्ते—तदिति । हविः-शब्दो हि—आहवनीयगार्हपत्ययोरविकल्पितम् । तदाहवनीये श्रपणार्थे पत्न्यवेक्षणा-सम्भवेऽपि पुरस्तात्कृत्वा—आहवनीयेऽधिश्रयेदित्यर्थः । एवं कृतेऽभिप्रायमाह—सर्व इति । यागसाधनत्वाद्वितीय 'यज्ञ'-शब्दार्थः । आज्यपुरोडाशादिलक्षणं सर्वमपि मदीयं 'हविः' आहवनीये संस्कृतं भवेदित्यनेनाभि-प्रायेणेत्यर्थः । अविशेषेऽपि पक्षे प्रथमतो गार्हपत्याधिश्रयणे कारणमाह—अथ यद्गार्हेति । 'अग्र' गार्हपत्ये, 'अग्रे' पशुपुरोडाशाभिश्रयणकाले 'पत्नीमवकाशयिष्यन्' पत्न्यावेक्षणाय तोऽतत्सन्निधानात् गार्हपत्येऽधिश्रयणं कर्तव्यमित्यर्थः । प्रथमत एवाज्यस्याहवनीयेऽधिश्रयणे दोषमाह—न हीति । पुरोडाशाधिश्रयणकाल एवाऽऽहव-नीये यद्याज्यमधिश्रयेत्, तदा गार्हपत्यसमीपेऽवस्थितायाः पत्न्यास्तदवेक्षणं न घटते; विप्रदेशत्वात् । यदि च पत्नीम् 'अवकाशयिष्यामि' अवेक्षयिष्यामि 'इति' तदर्थं 'साग्नि' संस्कारार्थं तत् 'प्रत्यक्' पश्चात् पत्न्याः समीपे हरेत्, तदा संस्कारविनाशः स्यादिति तदपि न युज्यते । अवेक्षणाभावादिनिर्दोषतया पत्नी नावेक्षेत्, ततः पत्न्या यज्ञाद्व्यवधानो भवति । एतदुक्तं भवति । गार्हपत्ये हविःश्रपणार्थं प्रागेव सर्वं तत्रैव नावेक्षेतेति तस्याभिप्रेतोऽयमपि पत्न्यास्तदवेक्षणं घटत इति ॥ कार्यमुपपत्तिः । आहवनीयश्रपणार्थे प्रथमत एवाज्यस्यापि तत्रैवाभिश्रयणे द्वावपूर्विको दोषः प्रसज्येतेति । कथं तर्हि वर्तितव्यं यथो कार्यमिति चेत् उच्यते । प्रथमतो गार्हपत्येऽधिश्रित्य पत्न्यवेक्षणानन्तरमाहवनीयसमीपे नीत्वा तत्राधिश्रयेत् । तथा सत्युभयदोषा-भावमाह—तथो इति । तस्मादित्यादि । यस्मादेवमाहवनीये प्रथमतोऽधिश्रयणे दोषः, 'तस्मात्' पत्न्या सार्धं गार्हपत्ये प्रथममाज्यस्य विलापनमित्यर्थः । यस्य तु पत्न्या रजोदर्शनादिनिमित्तेनासन्निधानात् तदीय-कर्मण्याज्यावेक्षणादीनि न क्रियन्ते, तस्योभयदोषाभावात् प्रथमत एवाहवनीये आज्याधिश्रयणं कार्य-मित्याह—यस्यो इति ॥ २० ॥

तदाहुः । (र्ना) नान्तर्वेद्यासादयेदतो वै देवानां पत्नीः संयाजयन्त्यवसभा ऽअह देवानां पत्नीः करोति परःपुंसो हास्य पत्नी भवतीति तदु होवाच याज्ञवल्क्यो यथादिष्टं पत्न्या ऽअस्तु कस्तदाद्रियेत यत्परःपुंसा वा पत्नी स्याद्यथा वा यज्ञो वेदिर्यज्ञ ऽआज्यं यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमा ऽइति तस्मादन्तर्वेद्येवासादयेत् ॥ २१ ॥

(त्वो) प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । (स्ते) ते ततऽआदत्ते ताभ्यामाज्यमुत्पुनात्येको वा ऽउत्पवनस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत्करोति ॥ २२ ॥

तदाहुः—नान्तर्वेद्यासादयेत्—अतो वै देवानां पत्नीः संयाजयन्ति, अवसभा अह देवानां पत्नीः करोति, परःपुंसा-उ-हास्य पत्नी भवतीति तदु होवाच याज्ञवल्क्यः—यथादिष्टं पत्न्या अस्तु । कस्तदाद्रियेत—यत्परःपुंसा वा पत्नी स्यात् । यथा वा यज्ञो वेदिः, यज्ञ आज्यम्—यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमा इति । तस्मादन्तर्वेद्येवासादयेत् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तत आदत्ते [1] ताभ्यामाज्यमुत्पुनाति । एको वा उत्पवनस्य बन्धुः—मेध्यमेवैतत्करोति ॥ २२ ॥

तस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादनं केषाञ्चिन्मतेन निषेधति—तदाहुरिति । निषेधाभिप्रायमाह—अत इति । 'अत' अस्मादेव स्थलाज्ज्याद् देवपत्नीनां याग, अतस्तत्सम्बद्धस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादने सति तदेव देवपत्नी 'अवसभा' अवगतजनसमूहा करोति, यज्ञ्यदेवसम्बद्ध वेद्यामवस्थानात् । 'अह' इति निपातो विनिमहे । अस्तु तथाव देवपत्नीनां किं तत इत्यत आह—पर इति । देवपत्नीनां समाख्यापणात् । 'अस्य' यजमानस्य पत्न्यपि 'परःपुंसा' भवति । 'परस्'—इत्यय सकारान्त, परस्तादित्यर्थे । स्वपुरुषादन्यत्र राजवीथ्यादौ पुरुषसमूह प्राप्ता 'परःपुंसा'—इत्युच्यते । अचतुरादिसूत्रे (पा० सू० ५ । ४ । ७७)—स्त्रीपुंसेति निपातितत्वात् परःपुंसेत्युपपदान्तरेऽपि समासान्तोऽच्प्रत्ययो द्रष्टव्य । 'इति'—शब्द एकीयमतसमाप्त्यर्थ । याज्ञवल्क्यमतेनान्तर्वेद्यासादनमेव निगमयति—तादिति । 'यथादिष्टम्' यथादेशन यथाशास्त्रम्, 'पत्न्या' सवन्धि कार्यम्, 'अस्तु' भवतु अत पत्नीसंयाजार्थमन्तर्वेद्यामासादनमिति न युक्तम् । पत्न्यपि 'परःपुंसा वा' भवतु, प्रयता 'यथा तथा वा' भवतु, तथापि किं प्रयोजनम् अत परःपुंसेत्येतदपि दूषण को वा आद्रियेतेत्यर्थ । एवमुक्तदूषण निरस्य वेद्यासादनपक्षमुपपादयति—यज्ञो वेदिरिति । वेदिराज्य चोभयमपि यज्ञसाधनत्वात् 'यज्ञ' तथा च वेद्यासादने वेदिरूपाद् यज्ञादाज्यरूप यज्ञ 'निर्मिमे' निर्मितवान् भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तत्रैवासादयेदित्यर्थ । 'तस्मात्'—इति उक्तार्थनिगमनम् ॥ २१ ॥

तस्याज्यस्योत्पवनं विधत्ते—प्रोक्षणीष्विति । प्रोक्षण्युत्पवन याभ्यां पवित्राभ्यां कृतम्, ते तत आदाय ताभ्यामेवाज्यस्योत्पवन कार्यमित्यर्थ । उत्पवनविधिस्तावत् "[2] वृत्रो ह वा इदं सर्वम्" इत्यादिके प्रागुक्त ब्राह्मणम्, आज्यस्योत्पवनस्यापि समानमित्यत आह—एको वा इत्यादि । उत्पवनसंस्कारेण एवंविधमर्थमाह—मेध्यमिति ॥ २२ ॥

१-" सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति "—(श्रौ०सू० २.२००) । २—इदंच ब्राह्मणं पूर्वं १को १ प्र २ ब्रा ४ क इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

स उत्पुनाति । सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २३ ॥ [शतम् २००]

(२) अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । (म्रो) प्रोक्षणीरुत्पुनाति सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २४ ॥

(स्त) तद्यदाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । (म्रो) प्रोक्षणीरुत्पुनाति तदप्सु पयो दधाति तदिदमप्सु पयो हितमिदं हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्तऽओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति तस्माद् रसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ २५ ॥

स उत्पुनाति–"सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः" (१ अ० ३१ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः ॥ २३ ॥

अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति–" सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः " (१ अ० ३१ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः ॥ २४ ॥

तद्यदाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति, तदप्सु पयो दधाति । तदिदमप्सु पयो हितम् । इदं हि यदा वर्षति, अथौषधयो जायन्ते; ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति । तस्माद् रसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ २५ ॥

विहितमुत्पवनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–स उत्पुनातीति । आज्यस्यैकत्वात् ' त्वा '–इत्येकवचनान्तेन प्रोक्ष–ण्युत्पवनमन्त्रतोऽस्य विशेषः; मन्त्रस्य मन्त्रव्याख्यानरूपं " सविता वै देवानां प्रसविता " इत्यादिकं ब्राह्मण–मत्रातिदिशति–सोऽसाविति ॥ २३ ॥

आज्योत्पवनानन्तरं ताभ्यामेव लेपसहिताभ्यां पवित्राभ्यां पुनः प्रोक्षण्युत्पवनं विधत्ते–अथेति । प्रागाम्नातमेव मन्त्रं पठित्वा तद्ब्राह्मणमत्यतिदिशति–सवितुर्व इति ॥ २४ ॥

आज्यलेपसहिताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षण्युत्पवनमुपपादयति–तद्यदिति । ' तत् ' तत्र ' यत् ' इदमाज्य–लिप्ताभ्यां पवित्राभ्यामपामुत्पवनम्, तेन पय एवाप्सु ' दधाति ' स्थापयति संयोजयति; आज्यस्य पय–कार्य–त्वात् । अप्सु हि परम्परया तत्कार्यत्वात् पयः प्रतिष्ठितम् । एतदेव पारंपर्येणोपपादयति–इदं हीति । ' जग्ध्वा ' भक्षयित्वा । " अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति " (पा० सू० २ । ४ । ३६)–इत्यदेर्जग्ध्यादेशः । तस्मादिति । यस्मादेवं गव्यं पयः परम्परयोदकस्य परिणामरूपम्, ' तस्मात् ' कारणात् तत्कार्यस्याज्यस्यापां च यदुत्पवने प्रसर्जनम्, तद्रसस्यैव ' सर्वत्वाय ' सम्पूर्णत्वाय कार्त्स्न्याय भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

१–इहैव ब्राह्मणे पूर्वं १ कां. १ प्र. ३ ब्रा. ५ क. इत्यत्र द्रष्टव्यम् । २–" सोऽसावेव बन्धुः " (धो. पु २. २००) । ३–पूर्वं १ कां. १ प्र. ३ ब्रा. ६ कं. ।

(याथा) अथाज्यमवेक्षते । तद्धैके यजमानमवख्यापयन्ति तदु होवाच याज्ञवल्क्यः कथन्नु न स्वयमध्वर्यवो भवन्ति कथꣳ स्वयं नान्वाहुर्य्यत्र भूयस्य ऽइवाशिषः क्रियन्ते कथं न्वेषामत्रैव श्रद्धा भवतीति यां वै कां च यज्ञ ऽऋत्विज ऽआशिषमाशासते यजमानस्यैव सा तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥२६॥

सोऽवेक्षते । सत्यं वै चक्षुः सत्यꣳ हि वै चक्षुस्तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य ऽएव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा ऽएव श्रद्दध्याम तत्सत्येनैवैतत्समर्द्धयति ॥ २७ ॥

अथाज्यमवेक्षते । तद्धैके यजमानमवख्यापयन्ति । तदु होवाच याज्ञवल्क्यः—कथं नु न स्वयमध्वर्यवो भवन्ति, कथं स्वयं नान्वाहुः, यत्र भूयस्य इवाशिषः क्रियन्ते । कथं न्वेषामत्रैव श्रद्धा भवतीति । या वै कां च यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते—यजमानस्यैव सा । तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥२६॥

सोऽवेक्षते । सत्यं वै चक्षुः । सत्यं हि वै चक्षुस्तस्मात्—यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाताम्—' अहमदर्शम् ' ' अहमश्रौषम् ' इति, य एव ब्रूयात् ' अहमदर्शम् ' इति—तस्मा एव श्रद्दध्याम । तत्सत्येनैवैतत्समर्द्धयति ॥ २७ ॥

अध्वर्योराज्यावेक्षणं विधत्ते—अथेति । एकीयमतमुपन्यस्य निरस्यति—तद्धैक इति । ' अवख्यापयन्ति ' ख्यातिरत्र पश्यतिकर्मा (निघ ३ । ११ । १ । ९ । निरु ३ भा. ४ । ११२ ।) अवेक्षयन्तीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यस्य मतमुपन्यस्यति—तदिति । य एव यजमानमवेक्षयन्ति, ते स्वकीये यज्ञे ' कथम् ' कस्मादेव ' स्वयम् ' यजमाना एव सन्तोऽध्वर्यवो न भवन्ति । कथं वा स्वयमेव होतारो भूत्वा याज्यानुवाक्यादीनि नानुब्रूयुः । तेषामाज्यावेक्षणादिकरणे हेतुमाह—यत्रेति । ' यत्र ' खल्वाध्वर्यवादौ तत्करणमन्त्रैर्भूयस्य इव ' आशिषः ' फलप्रार्थना क्रियन्ते, तादृक्फलप्रतिपादकमन्त्रविशिष्टमाध्वर्यवादिकं कस्मान्न कुर्युः । तत्परित्यज्य ' एषाम् ' एतेषां शाखिनामत्रैवावेक्षणं यजमानेनैव कर्त्तव्यमिति कस्मात् कारणाच्छ्रद्धा जातेत्यर्थः । एवं यजमानावेक्षणादि प्रदूष्याध्वर्युणैव तदवेक्षणं कार्यमिति प्रतिपादयति—यां वा इति । दक्षिणाभिः परिक्रीतत्वादृत्विग्भिर्यत्फलमाशास्यते, तद् यजमानस्यैवेति न तेन पृथगाशासनं कार्यम् । अतोऽध्वर्युरेवाज्यमवेक्षेतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तदवेक्षणमनूद्य प्रशंसति—स इति । अवेक्षणस्य करणं हि चक्षुः, तच्च यथाभूतमेव वस्तु विषयीकरोतीति ' सत्यम् ' । एतदेव लोकव्यवहारेण संवादयन् द्रढयति—तस्मादिति । यस्मादेव चक्षुः सत्यम्, तस्मादेव कारणात्—विवदमानयोर्मध्ये यश्चक्षुषा दृष्टवानस्मीति वदति, तद्वचनमेव श्रद्धार्हम्, न त्वितरस्य श्रुतवानस्मीति वचनमित्यर्थः ॥ २७ ॥

१—' आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति यजमानः ' (श्रौ सू २ ३०१) ।

सोऽवेक्षते । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसीति सऽएष सत्यऽएव मन्त्रस्तेजो ह्येतच्छुक्रꣳ ह्येतदमृतꣳ ह्येतत्तत्सत्येनैवैतत्समर्द्धयति ॥ २८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ २-४ ॥

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुत ऽएष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

(स्त) तस्येयमेव जुहूः । (रि) इयमुपभृदात्मैव ध्रुवा तद्वा ऽआत्मन ऽएवेमानि सर्व्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्माद्ध्रुवायाऽएव सर्व्वो यज्ञः प्रभवति २

सोऽवेक्षते—"तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि"—(१ अ० ३१ मं०) इति । स एष सत्य एव मन्त्रः ।—तेजो ह्येतत्, शुक्रं ह्येतद्, अमृतं ह्येतत्, तत्सत्येनैवैतत्समर्द्धयति ॥ २८ ॥

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञः—यदेनं पुरुषस्तनुते । एष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान् विधीयते, तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

तस्येयमेव जुहूः, इयमुपभृत्, आत्मैव ध्रुवा । तद्वा आत्मन एवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति । तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥

विहितमवेक्षणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते—स इति । योऽयं "तेजोऽसी" ति मन्त्रः, 'स एषः' 'सत्यः' यथार्थ एव । इत उच्यत आह—तेजो हीति । 'हि' यस्मात् 'एतत्' आज्यम् 'तेजः' तद्धेतुत्वात्, तथा 'शुक्रम्' निर्मलम्, 'अमृतं' यागादिद्वारा—अमरणसाधनम्; यद्वा—अमृतवत्पुष्टिकरम् । 'एवम्' आज्यस्यैवंरूपत्वात्, विद्यमानार्थप्रकाशकत्वान्मन्त्रः सत्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ४ ॥ (३. १) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथ जुहूपभृद्ध्रुवास्वेतस्याज्यस्य स्रुवेण ग्रहणं विधित्सुस्तत्समुदायस्य पुरुषावयवकल्पनया स्तुत्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यमाह—पुरुषो वा इति । तादात्म्यमुपपादयति—पुरुषस्तेनेति । पुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाद् यज्ञस्य पुरुषत्वमित्यर्थः । एष [illegible] इत्यादि । यत एव यज्ञः पुरुषः, अतः 'एषः' यज्ञो विस्तार्यमाणः, यदवयवपरिमाणविशिष्टः पुरुषः, तावदवयवपरिमाणविशिष्ट एव विधीयते ॥ १ ॥

तावदवयवक्लृप्तिमभिनयेन दर्शयति—तस्येति । या 'जुहूः' सा 'इयम्' अयम्, दक्षिणो बाहुरित्यर्थः । तथा या 'उपभृत्' सा 'इयम्' वामबाहुः । ध्रुवा 'आत्मा' मध्यदेह इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नायते—"जुहूर्दक्षिणो हस्तः, उपभृत् सव्यः, आत्मा ध्रुवेति" (तै. ब्रा. ३ । ३ । १) । ध्रुवाया आत्मत्वमुपपादयति—तद्वा इति । 'आत्मनः' मध्यदेहादेव 'इमानि' परितो वर्तमानानि हस्तपादादीन्यङ्गानि सर्वाणि 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते । यस्मादेव लोके 'तस्मात्' ध्रुवाया आत्मत्वात्, तस्या एव सकाशात् कृत्स्नोऽपि यज्ञः 'प्रभवति' उत्पद्यते । ध्रुवास्थस्याज्यस्य सर्वयागसाधारण्यमनेन प्रतिपादितं भवति ॥ २ ॥

१—"खादिरः स्रुचो भवति, पर्णमयी जुहूर्भवति, आश्वत्थी उपभृत्, वैकङ्कती ध्रुवा भवति, एतद्वै स्रुचां रूपम्" (तै०ब्रा० ३.५.७.)

प्राण ऽएव स्रुवः । सोऽयं प्राणः सर्व्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति तस्मादु स्रुवः सर्व्वा ऽअनु स्रुचः सञ्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासावेव द्यौर्जुहूः । (रु) अथेदमन्तरिक्षमुपभृदियमेव ध्रुवा तद्वा ऽअस्या ऽएवेमे सर्व्वे लोकाः प्रभवन्ति तस्मादु ध्रुवायाऽएव सर्व्वो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

(त्य) अयमेव स्रुवो योऽयं पवते । सोऽयमिमान्त्सर्व्वाँल्लोकाननुपवते तस्मादु स्रुवः सर्व्वा ऽअनु स्रुचः सञ्चरति ॥ ५ ॥

सऽएष यज्ञस्तायमानः । (नो) देवेभ्यस्तायत ऽऋतुभ्यश्छन्दोभ्यो यद्धविस्तद्देवानां यत्सोमो राजा यत्पुरोडाशस्तद्यदादिश्य गृह्णात्यमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीत्येवमु देवेषाम् ॥ ६ ॥

प्राण एव स्रुवः । सोऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति । तस्मादु स्रुवः सर्वा अनु स्रुचः सञ्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासावेव द्यौर्जुहूः, अथेदमन्तरिक्षमुपभृत्, इयमेव ध्रुवा । तद्वा अस्या एवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति । तस्मादु ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

अयमेव स्रुवो योऽयं पवते । सोऽयमिमान् सर्वान् लोकाननुपवते । तस्मादु स्रुवः सर्वा अनु स्रुचः सञ्चरति ॥ ५ ॥

स एष यज्ञस्तायमानो देवेभ्यस्तायते । ऋतुभ्यः, छन्दोभ्यः । यद्धविः, तद्देवानाम् । यत्सोमो

जुह्वादिषु सर्वासु स्रुक्षु स्रुवस्य संचरणमुपपादयितु तस्य प्राणरूपतामाह—प्राण एवेति । देहमध्येऽवस्थित प्राणवायुर्यस्मात् सर्वाण्यङ्गानि नाडीभि क्रमेण व्याप्नोति, तस्मात्तदात्मक स्रुवोऽपि जुह्वाद्या सर्वा 'स्रुच' 'अनु'—लक्ष्य क्रमेण सचरति ॥ ३ ॥

एव पुरुषावयवादिकल्पनया जुह्वादिसमुदाय प्रशस्य, लोकतादात्म्यप्रतिपादनेनापि त प्रशसति—तस्येति । 'तस्य' यज्ञस्य 'असौ' दूरदेशेऽवस्थिता द्यौरेव जुहू', इदमेवान्तरिक्षमुपभृत, 'इयमेव' भूमिर्ध्रुवा, जुह्वादयो लोकत्रयात्मिका इत्यर्थ । अस्त्वेव किं तत इत्याह—तद्वा इति । 'तत्' तथा सति 'अस्या' भूम्या एव सकाशाद् यस्मादिमे सर्वे लोका 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते, तस्मादेव कारणात् पृथिव्यात्मिकाया ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञ प्रभवति । इतोऽपि ध्रुवास्थमाज्य सर्वयागसाधारणमित्यर्थ ॥ ४ ॥

अस्मिन्नपि पक्षे स्रुवस्य सर्वासु स्रुक्षु सचरणमुपपादयति—अयमेवेति । 'योऽय' लोकत्रये वायु 'पवते' वाति, तदात्मक एव स्रुव । स च बाह्यो वायु, यथा सर्वान् लोकान् सचरति, तथैव तदात्मकस्य स्रुवस्यापि लोकत्रयात्मिकासु स्रुक्षु सचरण युक्तमित्यर्थ ॥ ५ ॥

अथ तासु स्रुक्षु—आज्यग्रहण त्रिभि स्रुक्तम्य पुरोडाशादिहविरन्तरवत्प्रसक्त देवतादेशनपूर्वकत्व निवारयितुमाह—स एष इति । 'तायमान' विस्तार्यमाणो यज्ञ, प्रथममग्न्यादिभ्य प्रधानभूतेभ्यो 'देवेभ्य' तादर्थ्ये चतुर्थी,

---

१—आध्यात्मिकमनेनेदमर्थं; का० ब० १।३ द्रष्टव्यम् । २-११ व्याख्यानमाधिदैविकम्, श० ब० १। १ द्रष्टव्यम् ।

(मु) अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते । (न्त८) ऋतुभ्यश्चैव तानि च्छन्दोभ्यश्च गृह्यन्ते तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ७ ॥

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । (त्र) ऋतुभ्यस्तद्गृह्णाति प्रयाजेभ्यो हि तद्गृह्णात्यृतवो हि प्रयाजास्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यद्वसन्ताय त्वा ग्रीष्माय त्वेति गृह्णीयात्तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ८ ॥

राजा, यत्पुरोडाशः, तत्तदादिश्य गृह्णाति—अमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीति । एवमु हैतेषाम् ॥ ६ ॥

अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते—ऋतुभ्यश्चैव तानि, छन्दोभ्यश्च गृह्यन्ते । तत्तदनादिश्य—आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति । स वै चतुर्जुह्वां गृह्णाति, अष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ७ ॥

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति—ऋतुभ्यस्तद् गृह्णाति, प्रयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति । ऋतवो हि प्रयाजाः तत्तदनादिश्य—आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति—अजामितायै । जामि ह कुर्याद्—यद्वसन्ताय त्वा ग्रीष्माय त्वेति गृह्णीयात् तस्मादनादिश्य—आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ८ ॥

(पा. सू. ३ । ४ । ४४ । वार्तिक १) देवतार्थं 'तायते' विस्तार्यते । "तनु विस्तारे" (त. उ. १)—इत्यस्मान् कर्मणि यकि, (पा. सू. ३ । १ । ६७) "तनोतेर्यकि"—(पा० सू० ६ । ४ । ४४) इत्यात्वम् । ततः 'ऋतुभ्यः' वसन्तादिभ्यः प्रयाजदेवताभ्यः, 'छन्दोभ्यः' गायत्र्यादिभ्योऽनुयाजदेवताभ्यश्च तायत इति शेषः । तत्र पुरोडाशादिलक्षणं 'यद्धविः' तद्देवानां स्वभूतम्, अतस्तद्देवतानामादेशपुरःसरं ग्रहीतव्यम् । कुत एतदित्यत आह—एवमिति । एवमेव हि 'तेषाम्' अग्न्यादिदेवतानां दर्शपूर्णमासादिषु सोमयागादिषु च नामादेशविशिष्टा मन्त्राः समाम्नाताः । "अग्नये त्वा जुष्टं गृह्णामि" (वा. सं. १।१०)—इति "अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि" (वा. सं. ७ । ८)—इति पुरोडाशनिर्वापे; सोमरसग्रहणेष्वैन्द्रवायवादिषु "उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वा" (वा. सं. ७ । ८ । १ । २)—इति ॥ ६ ॥

अथेति । अथ तस्मिन् यज्ञे यदाज्यग्रहणम्, तत्प्रयाजानुयाजदेवतार्थम्; 'च'—शब्दादेव स्विष्टकृद्भागार्थं च[1] । 'तत्' तथा सति 'तत्' आज्य देवतानाम् 'अनादिश्य' अनुक्त्वा—आज्यसम्बन्धिनैव रूपेण गृह्णाति[2] । आज्यसम्बन्धि रूपं च देवताया अनादेशनम्, न वा एतत्कस्मैचन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति—यदाज्यम् इत्यनादेशनस्य तद्धर्मतया प्रागाम्नातत्वात् (श० प० १ । २ । १ । २२) ॥

अथ जुह्वामुपभृतोराज्यग्रहणं विधत्ते—स वा इति । (का. श्रौ. सू. २ । २०२—२०४) । जुह्वां चतुर्वारं स्रुवेणाज्यं गृह्णीयात्; उपभृत्यष्टवारम् ॥ ७ ॥

तत्र जुह्वस्थमाज्यं किमर्थमित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—स यदिति । के पुनस्त ऋतवः, येभ्यो जुह्वस्थमाज्यं भाग इत्यत आह—प्रयाजेभ्य इति । प्रयाजदेवता हि—ऋतवो वसन्ताद्याः । तेषां च नामादेशनरहित-

---

१—' अथ स्विष्टकृद्भागार्थं च ' इति पाठान्तरम् । २—' आज्यस्वरूपसम्बन्धिनैव रूपेण ' इति क्वचित्पाठः ।

(त्य) अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति । छन्दोभ्यस्तद्गृह्णात्यनुयाजेभ्यो हि तद्गृह्णाति छन्दाँसि ह्यनुयाजास्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यद्गायत्र्यै त्वा त्रिष्टुभे त्वेति गृह्णीयात्तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ९ ॥

(त्य) अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति । सर्वस्मै तद्यज्ञाय गृह्णाति तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति कस्मा उ ह्यादिशेद्यतः सर्वाभ्य एव देवताभ्योऽवद्यति तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥

यजमान एव जुहूमनु । योऽस्मा अरातीयति स उपभृतमन्वत्तैव जुहूमन्वाद्य उपभृतमन्वत्तैव जुहूराद्य उपभृत्स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ११ ॥

अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति–छन्दोभ्यस्तद् गृह्णाति, अनुयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति । छन्दांसि ह्यनुयाजाः । तत्तदनादिश्य–आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति–अजामितायै । जामि ह कुर्याद्–यद् गायत्र्यै त्वा त्रिष्टुभे त्वेति गृह्णीयात् । तस्मादनादिश्य–आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति–सर्वस्मै तद् यज्ञाय गृह्णाति । तत्तदनादिश्य–आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति । कस्मा उ ह्यादिशेत्–यतः सर्वाभ्य एव देवताभ्योऽवद्यति । तस्मादनादिश्य–आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥

यजमान एव जुहूमनु । योऽस्मा अरातीयति–स उपभृतमनु । अत्तैव जुहूमनु, आद्य उपभृतमनु । अत्तैव जुहूः, आद्य उपभृत् । स वै चतुर्जुह्वां गृह्णाति, अष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ११ ॥

मेवाज्य गृहीतव्यमित्युक्तम्, तदिदानीमनूद्य तस्य प्रयोजनमाह–तदिति । ' तत् ' तथा सति ' तत् ' अनादिश्य ग्रहणम् ' अजामितायै ' जामितादोषराहित्याय सम्पद्यते, हविर्ग्रहणाज्यग्रहणयोर्देवतादेशाने सत्येकरूपेणाजामिता स्यात् । तस्मिन् दोष विपक्षे दर्शयति–जामि हेति ॥ ८ ॥

औपभृतान्यस्य विनियोगमाह–अथेति । अत्र छन्दसा क प्रसङ्ग इत्यत आह–अनुयाजेभ्य इति । गायत्र्यादिच्छन्दोरूपा ह्यनुयाजदेवताः, अतोऽनुयाजेभ्य एवोपभृति तदाज्यग्रहणम् । अत्रापि देवतानादेशनं पूर्ववज्जामितादोषराहित्यायेत्याह–तदिति । पूर्ववद्विपक्षे बाधमुपन्यस्यानादेशमुपपादयति–जामि हेति ॥ ९ ॥

ध्रुवाया चतुर्ग्रहणविधिपुर सर तत्प्रयोजनमाह–अथेति–(का. श्रौ. सू. २ । २०८) । ध्रौवाज्यग्रहणमप्यादर्शेण देवतानादेशनलक्षणेन कर्तव्यमित्युक्तं वाऽत्र देवतादेशनस्य प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह–कस्मा उ ह्यादिशेदिति । ' यत ' यस्मात् कारणात् ध्रुवाज्यमाज्य यज्ञे यावत्यो देवताः सन्ति, तावतीभ्य. सर्वाभ्य एव देवताभ्य ' अवद्यति ' विभज्य गृह्णाति, ' अत ' सर्वदेवतासाधारण्यात्–देवताविशेषस्योद्देशनं न सम्भवतीत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके समाम्नायते–" यज् जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्, यदुपभृति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत्, सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम् "–इति (तै० ब्रा. ३ । ३ । ५ । ६) ॥ १० ॥

अथ जुह्वादिस्रुक्त्रयाणामस्य चतुष्ट्वादिसंख्याविशेषमुपपादयितुमाह–यजमान एवेति । ' यजमान एव जुहूमनु ' मार्ग, तस्य जुहूर्मार्गा इत्यर्थः । " लक्षणे पञ्चमात्रं मार्गसामु "–(पा० सू० १।४।९०)–

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । (त्य) अत्तारमेवैतत्परिमिततरं कनीयाᳬंसंकरोत्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णात्याद्यमेवैतदपरिमिततरं भूयाᳬंसंकरोति तद्धि समृद्धं यत्रात्ता कनीयानाद्यो भूयान् ॥ १२ ॥

(न्त्स) स वै चतुर्जुह्वां गृह्णन् । (न्भू) भूय ऽआज्यं गृह्णात्यष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णन्कनीय ऽआज्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णन् । (न्भू) भूय ऽआज्यं गृह्णात्यत्तारमेवैतत्परिमिततरं कनीयाᳬंसं कुर्वंस्तस्मिन्वीर्यं बलं दधात्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णन्कनीय ऽआज्यं गृह्णात्याद्यमेवैतदपरिमिततरं भूयाᳬंसं कुर्वंस्तमवीर्य-

---

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति—अत्तारमेवैतत्परिमिततरं कनीयांसं करोति । अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति—आद्यमेवैतदपरिमिततरं भूयांसं करोति । तद्धि समृद्धम्—यत्रात्ता कनीयान्, आद्यो भूयान् १२

स वै चतुर्जुह्वां गृह्णन् भूय आज्यं गृह्णाति, अष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णन्—कनीय आज्यं गृह्णाति १३

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णन् भूय आज्यं गृह्णाति—अत्तारमेवैतत् परिमिततरं कनीयांसं कुर्वंस्तस्मिन् वीर्यं बलं दधाति । अथ यदष्टौ कृत्वा उपभृति गृह्णन् कनीय आज्यं गृह्णाति—आद्यमेवैतदपरिमित-

---

ऽस्यनो कर्मप्रवचनीयत्वम्; "कर्मप्रवचनीययुक्ते" (पा० सू० २ । ३ । ८)—इति द्वितीया । तथा यश्च 'अस्मै' यजमानाय 'अरातीयति' अराति- शत्रुरिवाचरति, सः 'उपभृतमनु' उपभृत् तस्य भाग इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयकम्—"यजमानदेवत्या वै जुहूः भ्रातृव्यदेवत्योपभृत्"—इति (तै. ब्रा. ३ । ९ । ४) । तथा भोक्तुर्भोग्यस्य च क्रमेण जुहूपभृतौ भागावित्याह—अत्तेव जुहूमिति । तद्भागत्वेन तत्तादात्म्यमाह—अत्तेव जुहूरिति । प्राग्विहितं तयोराज्यग्रहणं स्तुत्यर्थमनुवदितुमनुसन्धत्ते—स वा इति ॥ ११ ॥

तत्र जुह्वां चतुर्ग्रहणमनूद्य संख्याल्पीयस्त्वं प्रशंसति—स यदिति । जुहूः अत्तृरूपत्वादष्टसंख्यातश्चतु:-संख्याया अल्पीयस्त्वेनात्तारमेव परिमिततरम्, अतः 'कनीयांसं' अल्पीयांसम् करोति । उपभृति—आज्यग्रहणसंख्यामनूद्य तद्भूयस्त्वं प्रशंसति—अथ यदिति । आद्यरूपा ह्युपभृत्, तत्र भोक्तृरूपजुह्वः संख्याबाहुल्यात् 'आद्यं' भोग्यवस्तुजातमेव 'अपरिमिततरम्' अधिकतरम् । अत एव 'भूयांसं' बहुतरम्, अतिशयेन बहुलं करोति । तद्धि समृद्धमित्यादि । यत् खलु भोक्तॄणामल्पीयस्त्वम्, भोग्यवस्तुजातस्य च भूयस्त्वम्, तत् खलु समृद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

जुहूपभृतोराज्यग्रहणे प्रतिनियतं धर्मविशेषं विधत्ते—स वा इति । 'भूयः' बहुतरमधिकमाज्यं जुह्वां यथा भवति तथा सम्यक् पूर्णेन स्रुवेण कर्त्तव्यम्, 'कनीयः' अल्पतरमुपभृति गृह्यमाणमाज्यं यथा भवति तथाऽर्द्धपूर्णस्रुवेण कार्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

जौहवाज्यस्य विहितं भूयस्त्वमनूद्य प्रशंसति—स यदिति । ग्रहणसंख्याह्रासेन भोक्तारं भोग्यजातादल्पीयांसं कुर्वन् भूयोग्रहणेन 'तस्मिन्' भोक्तरि—अधिकं 'वीर्यं' सामर्थ्यं तद्धेतुभूतं 'बलं' च स्थापयति । औपभृताज्यस्य विहितमल्पीयस्त्वमनूद्य प्रशंसति—अथ यदिति । संख्याधिक्येन भोग्यपदार्थमपरिमितं कुर्वन्, अल्पी-

मबलीयाᳫंसं करोति तस्मादुत राजापारां विशं प्रावसायाप्येकवेश्मनैव जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा सचत ऽएतेनो ह तद्वीर्येण यज्जुह्वां भूय ऽआज्यं गृह्णाति स यज्जुह्वां गृह्णाति जुह्वेव तज्जुहोति यदुपभृति गृह्णाति जुह्वेव तज्जुहोति ॥ १४ ॥

तदाहुः । कस्मा ऽउ तर्ह्युपभृति गृह्णीयाद्यदुपभृता न जुहोतीति स यद्धोपभृता जुहुयात्पृथग्घैवेमाः प्रजाः स्युर्नैवात्ता स्यान्नाद्यः स्यादथ यज्जुह्वेव समानीय जुहोति तस्मादिमा विशः क्षत्रियाय बलिᳫं हरन्त्यथ यदुपभृति गृह्णाति तस्मादु क्षत्रियस्यैव वशे सति वैश्यं पशव ऽउपतिष्ठन्तेऽथ यज्जुह्वेव समानीय जुहोति तस्माद्यदा क्षत्रियः कामयतेऽथाह वैश्यमपि यत्ते परो निहितं तदाहरेति तं जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा सचत ऽएतेनो ह तद्वीर्येण ॥ १५ ॥

तं भूयांसं कुर्वंस्तमवीर्यमबलीयांसं करोति । तस्मादुत राजाऽपारां विशं प्रावसाय, अप्येकवेश्मनैव जिनाति । त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा सचते—एतेनो ह तद्वीर्येण—यज्जुह्वां भूय आज्यं गृह्णाति । स यज्जुह्वां गृह्णाति—जुह्वेव तज्जुहोति, यदुपभृति गृह्णाति—जुह्वेव तज्जुहोति ॥ १४ ॥

[illegible] जुहोतीति । स यद्धोपभृता जुहुयात्— [illegible] अथ यत्तज्जुह्वेव समानीय जुहोति—तस्मा- [illegible] ति गृह्णाति—तस्मादु क्षत्रियस्यैव वशे सति वैश्यं पशव उपतिष्ठन्ते । अथ यत्तज्जुह्वेव समानीय जुहोति—तस्माद्यदा क्षत्रियः कामयते—अथाह वैश्यम्—'अपि यत्ते परो निहितम्, तदाहरेति' तं जिनाति । त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा सचते—एतेनो ह तद्वीर्येण ॥ १५ ॥

यतं आज्यस्य ग्रहणेन 'तम्' आद्यम् 'अवीर्यं' वीर्यरहितं बलरहितं च करोति । तस्मादिति । यस्मादेव- मापन्नो बलरहितं 'अबलीयान्' तस्मादेव कारणात्, सार्वभौमो 'राजा' 'अपारां' निरवधिकां 'विशं' प्रजां 'प्रावसाय' प्राप्यापि 'एकवेश्मनैव' एकगृहात्मनैव 'जिनाति' जयति स्वाधीनं करोति । तत्र 'त्वत्- त्वत्' एकमेकं वस्तु यथा कामयते तथा 'सचते' समवैति, प्राप्नोति । 'त्वत्'—शब्द एकशब्द—समानार्थः । "उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचम्"—(ऋ. सं. म. १० । ७१ । ४) इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । यद्वा त्वदिति निपातस्वार्थे (निरु. १ । ३ । ९) जिनाति च, यथा च 'कामयते'—इति योजनम् । तदेतद्राज्ञः सामर्थ्यम्, एतेनैव वीर्येण जनितम्, 'यद्' वीर्यं जुह्वा भूयोग्रहणेन भोक्तुमिष्टमित्यर्थः । जुहूपभृदुपनयोराज्ययो- र्जुह्वैव होमः कर्तव्य इति विधत्ते—स यदिति ॥ १४ ॥

उपभृतो होमसाधनत्वाभावे तत्राज्यग्रहणं किमर्थमित्याशङ्कते—तदाहुरिति । उपभृति ग्रहणं समर्थयिष्य- माणस्तस्या होमसाधनत्वे दोषमाह—स यद्धोपभृतेति । होमसाधनत्वे जुहूवदुपभृतोऽपि स्वातन्त्र्यादनयोरानीयाः 'इमाः' सर्वाः प्रजाः राज्ञः सकाशात् 'पृथक्' स्वतन्त्रा एव भवेयुः, तथा च राजा नैवात्ता स्यात्,

तानि वाऽएतानि । च्छन्दोभ्य ऽआज्यानि गृह्यन्ते स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति गायत्र्यै तद्गृह्णात्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णाति त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद्गृह्णात्यथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णात्यनुष्टुभे तद्गृह्णाति व्वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो वा ऽइदᳬ सर्व्वं प्रभवति तस्माद्ध्रुवाया ऽएव सर्व्वो यज्ञः प्रभवतीयं व्वा ऽअनुष्टुबस्यै वा ऽइदᳬ सर्व्वं प्रभवति तस्माद्ध्रुवाया ऽएव सर्व्वो यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥

तानि वा एतानि छन्दोभ्य आज्यानि गृह्यन्ते । स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति—गायत्र्यै तद् गृह्णाति । अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति—त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद् गृह्णाति । अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति अनुष्टुभे तद् गृह्णाति । वाग् वा अनुष्टुप् । वाचो वा इदं सर्वं प्रभवति । तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति । इयं वा अनुष्टुप्, अस्यै वा इदं सर्वं प्रभवति । तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥

राज्यमपि नैव भोग्य भवेदित्यर्थ । औपभृतमाज्य जुह्वामानीय, तयैव होम तु नोक्तदोष इत्याह—अथ यदिति । होमाभावे चोपभृति कस्माद् ग्रहणमित्यस्योत्तरमाह—अथ यदिति । यस्मादेव होमाय जुह्वमपेक्षमाणामामुपभृत्याज्य गृह्यते, तस्मादेव कारणात् 'क्षत्रियस्य वशे' रक्षार्थं क्षत्रियाधीनत्वं सत्येव, वैश्यं 'पशव.' गवाद्याः ' उपतिष्ठन्ते ' उपभृति ग्रहणाद्वैश्यस्य धनसमृद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

अथ यदित्यादि । यस्मादौपभृतमाज्य समानीय जुह्वैव जुहोति, नोपभृता, तस्माद्यदैव स क्षत्रिय. कामयते 'अथ ' अनन्तरमेव वैश्य ब्रूते । कथमिति ? हे वैश्य ! 'ते' तव ' परः 'परस्तादन्यत्र गोप्यस्थाने निहितं 'यत्' धनमस्ति, तदाहरेति । एवमुक्त्वा ' त ' वैश्य ' जिनाति ' धनापहारेण हीन करोति । अन्यत् पूर्ववत् । एतेनो ह तद्वीर्येणेति । औपभृताज्यस्य जुहूसमानयनजनितवीर्येणेत्यर्थ ॥ १९ ॥

ध्रौवस्याज्यस्य प्रागुक्त सर्वयज्ञसाधारण्य द्रढयितुं जुह्वादिष्वाज्यग्रहण प्रकारान्तरेण प्रशंसति—तानि वा इति । सामान्योक्त विवृणोति—स यदिति । प्राथम्यसाम्यात् पादचतुष्टयोपेतत्वेन चतु.संख्यासाम्याच्च जुह्वा ग्रहण गायत्र्यर्थमित्यर्थ । ननु त्रिपदा गायत्री, कथमस्याश्चतु संख्यायोगः ? सत्यम् । अष्टाक्षरैः पादैस्त्रिपदा, षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदापि भवति । अत एवान्यत्राम्नायते—" सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री "—इति (सा० ब्रा० ब्रा० ५ । १२ । ९ ।) त्रिष्टुब्जगत्योर्मिलितयोः पादानामष्टसंख्या भवति । तथा चोपभृत्यष्टकृत्वो ग्रहण साम्यात्तदर्थे संपद्यते, एवमेव पादसंख्यासाम्यात् ध्रुवायां चतुर्ग्रहणमनुष्टुबर्थं भवतीत्यर्थः । अनेन ध्रुवाया अनुष्टुबर्थत्वोपवर्णनेन तत्रत्यस्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्यमभिप्रेत्याह— वाग् वा इति । " अनुष्टुप् च वै सप्तदशश्च समभवतां सानुष्टुप् छन्दसामसृज्यत सप्तदशः स्तोमानां "—इति सामब्राह्मणे (ताण्ड्य० ब्रा० १० प्र० २ खण्डे) सर्वेषां छन्दसामनुष्टुप्सकाशात् सृष्टेराम्नातत्वात् सा वागात्मिका । वाचो वा इत्यादि । ' वाच. ' शब्दस्य सकाशात् 'इद ' सर्वमर्थजात प्रभवति । अत एव जगतः शब्दविवर्तत्वमाहुः—

" अनादिनिधन ब्रह्म शब्दतत्त्व यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः " इति ॥

तथाऽन्यत्रापि शब्दानुवेधात्तत्कार्यत्वमर्थप्रपञ्चस्योक्तम्—

" न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते "—इति ॥

१—हरिकारिकेयम् । २—इद वाक्यपदीये ।

स गृह्णाति । धाम नामासि प्रियं देवानामित्येतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यं तस्मादाह धाम नामासि प्रियं देवानामित्यनाधृष्टं देवयजनमसीति वज्रो ह्याज्यं तस्मादाहानाधृष्टं देवयजनमसीति ॥ १७ ॥

सऽएतेन यजुषा । सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीमेतेनैव यजुषा सकृदुपभृति गृह्णाति सप्तकृत्वस्तूष्णीमेतेनैव यजुषा सकृद्ध्रुवायां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीं तदाहुस्त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात्त्रिवृद्धि यज्ञ इति तदु नु सकृत्सकृदेवात्रो ह्येव त्रिर्गृहीतꣳ सम्पद्यते ॥ १८ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् (३. २.) ॥

स गृह्णाति–' धाम नामासि प्रियं देवानाम्"–(१अ० ३१ मं०) इति। एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम–यदाज्यम् । तस्मादाह–धाम नामासि प्रियं देवानामिति । " अनाधृष्टं देवयजनमसि " (१ अ० ३१ मं०) इति । वज्रो ह्याज्यम् । तस्मादाह–अनाधृष्टं देवयजनमसीति ॥ १७ ॥

स एतेन यजुषा सकृज्जुह्वा गृह्णाति, त्रिस्तूष्णीम् । एतेनैव यजुषा सकृदुपभृति गृह्णाति, सप्तकृत्वस्तूष्णीम् । एतेनैव यजुषा सकृद् ध्रुवाया गृह्णाति, त्रिस्तूष्णीम् । तदाहुः–त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात्–त्रिवृद्धि यज्ञ इति । तदु नु सकृत्सकृदेव अत्रो ह्येव त्रिर्गृहीत संपद्यते ॥ १८ ॥

यस्मादेव वाच सर्वजगदुत्पत्तिहेतुत्वम्, तस्मात् तत्सम्बन्धिन्या ध्रुवाया अपि सर्वयज्ञहेतुत्व युक्तमित्यर्थः । इतोऽपि ध्रुवाया सर्वयज्ञहेतुत्वमित्याह–इयं वा अनुष्टुप्–इति ॥ १६ ॥

विहितमाज्यग्रहणमनूद्य मन्त्र विधत्ते–स इति । मन्त्रगतस्य धामशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह–एतद्वा इति । धामशब्दस्तेजोवाची, (निघ० ९ । १ । ७) तद्धेतुत्वादाज्यमपि धामेत्युच्यत इत्यर्थः । मन्त्रशेषमनूद्य तत्रानाधृष्टपदस्य तात्पर्यगम्यमर्थमाह–अनाधृष्टमिति । ' हि ' यस्मात् ' आज्य वज्र ' " घृत खलु वै देवा वज्र कृत्वा सोममघ्नन् "–इति श्रुतेः । वज्रश्च धर्षितुमशक्यत्वात् ' अनाधृष्ट ' अतस्तदात्मकत्वादाज्यमप्यनाधृष्टमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अनेन मन्त्रेण ग्रहणे विशेषमाह–स एतेनेति । पक्षान्तरमाह–तदाहुरिति । ' तत् ' तत्र ग्रहणविषये ब्रह्मवादिन ' आहुः ' अनेन मन्त्रेण जुह्वादिषु ' त्रिस्त्रि ' गृह्णीयात् । तथा च समन्त्रकग्रहणस्य प्रत्येक त्रिरावृत्तत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्त्व सिध्यतीति तेषामाशय । सकृत्पक्ष निगमयति–तदु न्विति । सर्वास्वपि स्रुक्षु सकृत्सकृदेव मन्त्रेण गृह्णीयात् । अत्र सकृद्ग्रहणपक्षेऽपि हि ग्रहणस्य त्रित्वसङ्ख्या समाहारेण सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ५ (३. २.)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये यज्ञार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

तृतीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

१–अहिनात्मत्र प्रथमाध्याय सम्पूर्ण । २–"स्रुवेणाज्यग्रहणमनुजुह्वां धामनामासि इत्यनेन" । अत्र उपभृत्यपीयोऽनुयाजार्थम्, ध्रुवायां च शुक्लम् ।" का० श्रौ० सू० २।७।१०।१०।३४। ३–अपोरहस्तेदेव ७।१३।४।१ । ४–कर्मसमेत्यसत् यज्ञपरविचारतात्पर्यं का० श्रौ० सू० २।७।१६–१७। यथोक्तम् ।

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते। स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षति कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तन्मेध्यमेवैतदग्नये करोति ॥ १ ॥

(त्य) अथ वेदिं प्रोक्षति। वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामीति तन्मेध्यामेवैतद्बर्हिषे करोति ॥ २ ॥

(त्यु) अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति। तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति तत्प्रोक्षति बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तन्मेध्यमेवैतत्स्रुग्भ्यः करोति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। ताभिरोषधीनां मूलान्युपनिनयत्यदित्यै व्युन्दनमसीतीयं वै पृथिव्यदितिस्तदस्या ऽएवैतदोषधीनां मूलान्युपनिनयति ता ऽइमा ऽआर्द्रमूला ऽओषधयस्तस्माद्यद्यपि शुष्काण्यग्राणि भवन्त्यार्द्राण्येव मूलानि भवन्ति ॥ ४ ॥

इध्माबर्हिषोः प्रोक्षणस्तरणपूर्वकं परिधिपरिधानम्।

प्रोक्ष णीरध्वर्युरादत्ते। स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षति–"कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि"–(२ अ. १ मं.) इति। तन्मेध्यमेवैतदग्नये करोति ॥ १ ॥

अथ वेदिं प्रोक्षति–"वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि"–(२ अ. १ मं.) इति। तन्मेध्यामेवैतद् बर्हिषे करोति ॥ २ ॥

अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति। तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति। तद् प्रोक्षति–" बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि "–(२ अ. १ मं.) इति तन्मेध्यमेवैतत् स्रुग्भ्यः करोति ॥ ३ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते, ताभिरोषधीनां मूलान्युपनिनयति–" अदित्यै व्युन्दनमसि "–(२ अ. १. मं.) इति। इयं वै पृथिवी–अदितिः, तदस्या एवैतदोषधीनां मूलान्युपो-

---

अथेध्मादीनां प्रोक्षणं विवक्ते–प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इत्यादिना। अग्नये करोतीति। अग्नौ हीध्म आधास्यते, अतोऽग्न्यर्थं प्रोक्षणेनेध्मं मेध्यं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ वेदिमिति। बर्हिषे करोतीति। 'बर्हिषे त्वा'–इति मन्त्रलिङ्गात् स्तरिष्यमाणबर्हिरर्थं वेदिं शुद्धां करोति। प्रोक्षणेन बर्हिस्तरणयोग्यता वेदेराधीयत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथेति। पुरस्ताद्ग्रन्थीति 'पुरस्तात्' पूर्वभागे सन्नहनरज्जोर्ग्रन्थिर्यथा भवति तथाऽऽसादयतीत्यर्थः। स्रुग्भ्यः करोतीति। बर्हिष उपरि स्रुचामासाद्यमानत्वात् तद्योग्यतामेतन्मन्त्रकरणकेन प्रोक्षणेन बर्हिषः सम्पादयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवशिष्टानां प्रोक्षणीनां विनियोगमाह–अथेति। ओषधीनामिति। स्तरणार्थमाहृतबर्हिर्लक्षणानामोषधीनामित्यर्थः। सूत्रितं हि कात्यायनेन–शेषं मूलेषूपनिनयत्यदित्यै व्युन्दनमिति (श्रौ. सू. २. २१०)। मन्त्रस्य

१–'इध्मं प्रोक्षति विस्रस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रम्' (श्रौ. सू. २. २०९) तथा "इध्मः समिन्धनात्" इति निरु ८।२।१। २–"वेद्यां बर्हिः स्तृणन्ति पुनरेकधा" का. श्रौ. सू. ५।१।२५। "बर्हिः परिबर्हणात्" इति निरुक्त ८।२।५। ३–एतत्प्रकारमात्रमित्यर्थः।

(न्त्यु)अथ विस्रᳬंस्य ग्रन्थिम् । (म्पु)पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति विष्णोस्तुपोऽसीति यज्ञो वै विष्णुस्तस्यैषमेव शिखा स्तुप ऽएतामेवास्मिन्नेतद्दधाति पुरस्ताद्गृह्णाति । पुरस्ताद्ध्ययᳬं स्तुपस्तस्मात्पुरस्ताद्गृह्णाति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ सन्नहनं विस्रᳬं सयति । प्रक्लृत ᳬं हैवास्य स्त्री विजायत ऽइति तस्मात्सन्नहनं विस्र ᳬं सयति तद्दक्षिणायाᳬं श्रोणौ निदधाति नीविर्ह्येवास्यैषा दक्षिणत ऽइव ह्ययं नीविस्तस्माद्दक्षिणायाᳬं श्रोणौ निदधाति तत्पुनरभिच्छादयत्यभिच्छन्नेव ह्ययं नीविस्तस्मात्पुनरभिच्छादयति ॥ ६ ॥

न्ति । ता इमा आर्द्रमूला ओषधयः । तस्माद्यद्यपि शुष्काण्यग्राणि भवन्ति—आर्द्राण्येव मूलानि भवन्ति ॥ ४ ॥

अथ विस्रस्य ग्रन्थिं पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति—"विष्णोस्तुपोऽसि"—(२ अ. २ मं.) इति । यज्ञो वै विष्णुः, तस्यैषमेव शिखा स्तुपः । एतामेवास्मिन्नेतद्दधाति । पुरस्ताद् गृह्णाति । पुरस्ताद्ध्ययं स्तुपः, तस्मात् पुरस्ताद् गृह्णाति ॥ ५ ॥

अथ सन्नहनं विस्रसयति । प्रक्लृतं हैवास्य स्त्री विजायत इति । तस्मात् सन्नहनं विस्रंसयति । तद्दक्षिणायां श्रोणौ निदधाति । नीविर्ह्येवास्यैषा । दक्षिणत [illegible] ह्ययं नीविः । तस्माद्दक्षिणायां श्रोणौ निदधाति । तत्पुनरभिच्छादयति । अभिच्छन्नेव ह्ययं नीविः । तस्मात्पुनरभिच्छादयति ॥ ६ ॥

प्रयोजनमाह—इयं वा इति । पृथिव्या मध्ये जन्यो या व्रीहियवाद्या ओषधय, तासामेव मूलानि—आर्द्रीकरोति । "उन्दी क्लेदने" (रु. प. २) इति धातु । अनेनोदकेन ता इमा ओषधय आर्द्रमूला भवन्ति, यस्मादेव तस्मादेव कारणादोषधीनामग्रभागेषु शुष्केष्वपि मूलभागा आर्द्रतयैव दृश्यन्त इत्यर्थ ॥ ४ ॥

प्रस्तरस्य ग्रहणं विधत्ते—अथेति । बर्हिः सन्नहनरज्जोर्ग्रन्थिं विमुच्य 'पुरस्तात्' पूर्वदिग्भागे करोति । "विष्णो"—इति मन्त्रेण प्रस्तरं गृह्णीयात् । मन्त्रस्य प्रयोजनमाह—यज्ञो वा इति । आवहनीयस्थानाद्यस्य यज्ञात्मनस्य 'विष्णोः' प्रस्तरमुष्टिरेव शिखारूप 'स्तुप' केशसङ्घात । आहवनीयनिकटे तद्ग्रहणाच्छिखामेव तस्मिन् स्थापितवान् भवतीत्यर्थ । पुरस्ताद् ग्रहणमनूद्य प्रशंसति—पुरस्तादिति । 'अयं' पिण्डीभावेन बद्धो मानुष 'स्तुप' केशसङ्घात शिरस पूर्वभागे हि भवति, अतो यज्ञस्यापि पूर्वभागे स्तुपधारणाय पुरस्ताद् ग्रहणं युज्यत इत्यर्थ ॥ ५ ॥

सन्नहनरज्जोर्विस्रंसनं विधाय प्रशंसति—अथेति । सन्नहनस्य विस्रंसने सति 'अस्य' यजमानस्य स्त्री 'प्रक्लृप्तं' प्रकर्षेण क्लृप्तं दशमाससम्पूर्णावयवमपत्यं 'विजायते' प्रसूयते । 'इति'—शब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मादित्यर्थ । तस्या सन्नहनरज्जोर्देशविशेषे स्थापनं विधत्ते—तदिति । नीविर्ह्येवेति । 'अस्य' यजमानस्य

१—'इध्मस्य प्रस्तरं बर्हिश्च पूर्ववत्' (का. श्रौ. सू. ५।१।२६)। पुष्टिसन्दर्भसञ्चयार्थं बर्हिष समये बद्ध प्रस्तरो भवतीत्यर्थ । प्रस्तरं दर्भमुष्टिम् । इति महीधर । २—"पवित्र निधाय ग्रन्थि विस्रस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति" (श्रौ. सू. २।३।११)। ३ 'सन्नहनं दक्षिणतः सन्नहनं विस्रस्य—'(श्रौ. सू. २।३।१२)। ४—'वेदिश्रेणौ निधाय—'(श्रौ. सू. २।३।१२)।

(त्य) अथ बर्हि स्तृणाति । (त्य) अयं वै स्तुपः प्रस्तरोऽथ यान्यवाञ्चि लोमानि तान्येवास्य यदितरं बर्हिस्तान्येवास्मिन्नेतद्दधाति तस्माद्बर्हि स्तृणाति ॥ ७ ॥

योषा वै वेदिः । (स्त्रा) तामेतद्देवाश्च पर्यासते ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचानास्तेष्वेवैनामेतत्पर्यासीनेष्वनग्नां करोत्यनग्नताया ऽएव तस्माद्बर्हि स्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै वेदिः । (स्त्रा) तावती पृथिव्योषधयो बर्हिस्तदस्यामेवैतत्पृथिव्यामोषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्माद्बर्हि स्तृणाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलꣳ स्तृणीयादित्याहुः । (धुं) यत्र वा ऽअस्यै बहुलतमा ऽओषधयस्तदस्या ऽउपजीवनीयतमं तस्माद्बहुलꣳ स्तृणीयादिति तद्वै

अथ बर्हिस्तृणाति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरः । अथ यान्यवाञ्चि लोमानि, तान्येवास्य; यदितरं बर्हिः; तान्येवास्मिन्नेतद्दधाति । तस्माद् बर्हिस्तृणाति ॥ ७ ॥

योषा वै वेदिः । तामेतद्देवाश्च पर्यासते, ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः । तेष्वेवैनामेतत् पर्यासीनेष्वनग्नां करोति–अनग्नताया एव । तस्माद्बर्हिस्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै वेदिः, तावती पृथिवी; ओषधयो बर्हिः । तदस्यामेवैतत् पृथिव्यामोषधीर्दधाति । ता इमा अस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठिताः । तस्माद्बर्हिस्तृणाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलं स्तृणीयादित्याहुः । यत्र वा अस्यै बहुलतमा ओषधयः, तदस्या उपजीवनीयतमम् ।

' एषा ' रज्जुर्नीविरिव भवतीत्यर्थः । नीविरूपत्व दृष्टान्तेनोपपादयति–दक्षिणत इवेति । लोके हि वाससः परिधाने दक्षिणपार्श्व एव हि नीविः परिकल्प्यते, तस्माद् दक्षिणश्रोणौ सन्नहनरज्जुनिधान नीविपरिकल्पनमेव भवतीत्यर्थः । सन्नहनस्योपरि दर्भान्तरैराच्छादन विधत्ते–तत्पुनरिति । तदुपपादयति–अभिच्छन्नेवेति । उपरि वाससा ' छन्नेव ' आवृतेव हि लौकिकी नीविर्भवति, तस्मादभिच्छादन कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

बर्हिषः स्तरणं विधत्ते–अथेति । ' स्तृणातीति ' वेदिं छादयतीत्यर्थः; तत् स्तरण प्रशंसति–अयं वा इति । यः ' अयं ' प्रस्तरः ॥ ऊर्ध्वबद्धकेशनिधानात्मकः स्तुपः; अथ तदूर्ध्वनिरस्तानि श्मश्रुप्रभृतीनि यान्यवाङ्मुखानि लोमानि,–स्तरणेन बर्हिषा ' अस्य ' यज्ञस्य तान्येव सम्पादयन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

योषा वा इत्यादि । हविर्ग्रहणायागत्य ये देवा वेदेरभित उपविशन्ति, ये च ' शुश्रुवासः ' प्रयोगाभिज्ञाः ' अनूचानाः ' अनुष्ठानकुशलाः ऋत्विग्रूपा ब्राह्मणाः समीपे वर्तन्ते, स्त्रीरूपा इव वेदिः स्तरणाभावात् नग्ना सती तेभ्यो लज्जाविशिष्टा भवति, अतस्तस्या बर्हिषाच्छादनमनग्नतायै सम्पादयन इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण स्तरण प्रशंसति–यावती वा इति ॥ ९ ॥

स्तरणस्य स्तृणता विधत्ते–तद्वा इति । ' बहुल ' निरन्तर यथा भूमिर्न दृश्यते तथा स्तृणीयादित्यभिज्ञाः

१–' अर्वाग्बद्ध '–(भा. सू. ९. २१२) । २–' वेदिं स्तृणन्त्यूर्ध्वमग्रलानीति विष्टर '–(भा. सू. ९. २१२) ।

तदाहर्त्तुर्यजमानस्याधि त्रिवृत्स्तृणाति त्रिवृद्धि यज्ञोऽथो ऽअपि प्रवर्हंᳬ स्तृणीयात्स्तृणन्ति बर्हिरानुषगित्यृषिणाभ्यनूक्तमधरमूलᳬंस्तृणात्यधरमूला ऽइव हीमा ऽअस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्मादधरमूलᳬं स्तृणाति ॥ १० ॥

स स्तृणाति । (यजु॰) ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्य ऽइति साध्वीं देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह यदाहोर्णम्रदसं त्वेति स्वासस्थां देवेभ्य ऽइति स्वासदां देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

तस्माद् बहुलं स्तृणीयादिति । तद्वै तदाहर्त्तुर्यजमानस्याधि । त्रिवृत् स्तृणाति, त्रिवृद्धि यज्ञः । अथो अपि प्रवर्हं स्तृणीयात्–" स्तृणन्ति बर्हिरानुषगिति " ऋषिणाभ्यनूक्तम् । अधरमूलं स्तृणाति अधरमूला इव हीमा अस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठिताः । तस्मादधरमूलं स्तृणाति ॥ १० ॥

स स्तृणाति–" ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्यः "–(२ अ० २ मं०) इति ।

कथयन्तीत्यर्थः । एवं वदतामभिप्रायमाह–यत्र वा इति । ' अस्यै ' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० सू० २ । ३ । ६ वा० १) ' अस्याः ' पृथिव्याः सम्बन्धिनि ' यत्र ' यस्मिन् स्थाने ओषधीनां प्राचुर्यमस्ति तदेव स्थानं सर्वैः प्राणिभिरतिशयेनोपजीव्यं भवति, तस्मादुपजीवनीयत्वसिद्ध्यै बहुलं स्तरणं कर्तव्यमित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । अस्तु भूमेरुपजीवनायतनत्वम्, तावता यजमानस्य को लाभः ? तत्राह–तद्वा इति । ' तस्य ' बर्हिषो यः ' आहर्त्ता ' यजमानः, तस्मिन्नेव ' तद् ' बहुलस्तरणकृतमुपजीवनीयत्वलक्षणं फलं भवति, अनुष्ठेयक्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् । अत एव जैमिनिः सूत्रयामास–" शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात् " इति (३ । ७ । १८, अ. ग. ३ । ७ । ८ ।) ' आहर्त्तुर्यजमानस्याधि '–इत्यधिशब्दो विभक्त्यर्थानुवादी ॥

स्तरणस्य त्रित्वं विधत्ते–त्रिवृत् स्तृणातीति । त्रिभिर्मुष्टिभिर्बर्हिस्त्रिधा यथा भवति तथा वेदिं छादयेत् । तत्रैकं मुष्टिं वेदेः पूर्वभागे स्तीर्त्वा, द्वितीयं मुष्टिं तन्मध्यमभागे पूर्वमुष्टिना सम्बद्धं स्तृणीयात् । ततस्तृतीयं मुष्टिमपि वेदेः परार्द्धे द्वितीयमुष्टिना सम्बद्धं स्तृणीयादिति । एवं स्तरणं प्रत्यक्पारम्भमाश्रित्यैकः पक्षः । पक्षान्तरमाह–अथो इति । ' प्रवर्हं ' प्रवृह्य प्रवृह्य प्रथममुष्टिं वेदिपरार्द्धे स्तीर्त्वा, तस्याग्रमुपर्यारभ्य तत्सम्बद्धं द्वितीयं मुष्टिं स्तृणीयात्, एवमेव तृतीयमपि । एवं मुष्टित्रयस्य परस्परसम्बन्धं मन्त्रोदाहरणेन द्रढयति–स्तृणन्तीति । ' आनुषक् ' अनुषक्तं परस्परसम्बद्धं बर्हिर्यथा भवति तथा स्तृणन्तीति मन्त्रपादस्यार्थः । ' अत्र ' अस्मान्मन्त्रलिङ्गात् पूर्वं मुष्टिं प्रवृह्य तस्याग्रमारभ्य तत्समक्तमेवापरं मुष्टिं स्तृणीयादिति भावः । अस्मिन् पक्षे स्तरणस्य प्रागपवर्गता ।

कात्यायनः पक्षद्वयमपि सूत्रयामास–"पश्चात्प्रवर्गम्" (श्रौ. सू. २. २१६) "प्रवृहन् वा" (श्रौ. सू. २. २१७) इति । अस्मिन् पक्षद्वयेऽपि बर्हिर्मूलस्याधरत्वं विधाय प्रशंसति–अधरमूलमिति ॥ १० ॥

विहितं स्तरणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–स स्तृणातीति । ऊर्णम्रदसमिति मन्त्रपदस्य पर्यवसितमर्थमाह–साध्वीमिति । ऊर्णासूत्रनिर्मितकम्बलवन्मृदुभूतां त्वां हे वेदे ! स्तृणामीति हि तस्यार्थः । तथा च ' साध्वी ' शोभना

१–' इमाप्यन इयेक ' इति प्रतिभाति । २–ऋ. सं. ८ । ४५ । १ निरु. ६ । ३ । ५ । वा. सं. ७ । ३२ । इत्यत्र दृश्यो-ऽयमनुवादः । ३–' अधरमूलम् ' (श्रौ. सू. २. २१५) ।

अथाग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः पूर्वार्द्धो वै शिरः पूर्वार्द्ध-मेवैतद्यज्ञस्य कल्पयत्युपर्युपरि प्रस्तरं धारयन्कल्पयत्ययं वै स्तुपः प्रस्तर ऽएतमेवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादुपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ परिधीन्परिदधाति । तद्यत्परिधीन्परिदधाति यत्र वै देवा ऽअग्रेऽग्निं ᳪ होत्राय प्रावृणत तद्धोवाच न वा अहमिदमुत्सहे यद्वो होता स्यां यद्वो हव्यं वहेयं त्रीन्पूर्वान्प्रावृद्धं ते प्राधन्विषुस्तानु मे ऽवकल्पयताथवा

साध्वीं देवेभ्य इत्येवैतदाह-यदाहोर्णम्रदसं त्वेति । स्वासस्थां देवेभ्य इति-स्वासदां देवेभ्य इत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

अथाग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः । पूर्वार्द्धो वै शिरः-पूर्वार्द्धमेवैतद्यज्ञस्य कल्पयति । उपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरः । एतमेवास्मिन्नेतत् प्रतिदधाति । तस्मादुपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति ॥ १२ ॥

अथ परिधीन् परिदधाति । तद् यत्परिधीन् परिदधाति-यत्र वै देवा अग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत, तद्धोवाच-न वा अहमिदमुत्सहे, यद्वो होता स्याम्, यद्वो हव्यं वहेयम्; त्रीन् पूर्वान् प्रावृद्धम् ।

देवेभ्यः प्रीतिकरीमित्ययमर्थः सम्पद्यत इत्यर्थः । मन्त्रस्य द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे-स्वासस्थामिति । सुखेना-सितुमुपवेष्टुं योग्यां 'स्वासस्थाम्' । एतस्य पदस्याभिप्रायकथने 'स्वासदाम्'- इति । सुखेनासितुम् आसदन-मुपवेशनं कर्तुं शक्या 'स्वासदा' तामित्यर्थः ॥ ११ ॥

अग्नेः प्रज्वलीकरणं विधत्ते-अथाग्निमिति । 'कल्पयति' ज्वलने हविर्दहनसमर्थं करोतीत्यर्थः । तत्र कल्पनमाहवनीयस्यैवेति प्रतिपादयति-शिरो वा इति । देहस्य पूर्वभागो हि शिरः । अत्र आहवनीयोऽपि वेदेः पूर्वभागेऽवस्थानात् 'यज्ञस्य शिरः' । तथा च यज्ञस्य पूर्वार्द्धमाहवनीयं कल्पयन् शिर एव कल्पयति । तस्मिन् समये प्रस्तरस्योपरि धारणं विधत्ते-उपर्युपरीति । अग्नेरत्यन्तसन्निकृष्टोपरिभाग इत्यर्थः । "उपर्यध्य-धसः सामीप्ये" (पा० सू० ८ । १ । ७) इति द्विर्वचनम् । तद्धारणं प्रशंसति-अयं वा इति । योऽयं 'स्तुपः' केशसंघातः शिरसि दृश्यते, अयमेव खलु प्रस्तरः । अतःशिरस आहवनीयस्योपरि प्रस्तरं धारयन्, 'एतमेव' केशसङ्घातं तस्मिन् 'प्रतिदधाति' सन्दधाति ॥ १२ ॥

परिधिपरिधानं विधत्ते-अथेति । परितो धीयन्त इति 'परिधयः' "उपसर्गे घोः किः" (पा० सू० ३. ३. ९२)-इति कर्मणि किप्रत्ययः । तदेतत् परिधानमुपपादयितुमनुवदति-यद्यदिति । इतिहास-

---

१-'इध्मसंनहनान्युपहरन्नग्निं कल्पयत्युपर्युपरि प्रस्तरं धारयन्' (श्रौ.सू. २. २१९) । २-दर्भसङ्घातरूपत्वात्केश-सङ्घातरूपा शिखेवेति महोधरः । ३-'परिधीन् परिदधात्यग्नेर्यशिमुपरिष्टात्, मध्यमं पश्चात् पालाशं वैकङ्कतं कार्ष्मर्यमैल्वकं पूर्वोत्तरमे पूर्वोत्तर स्थाप्य, उदीचीनाग्रान् वा मध्यमदक्षिणोत्तरान् अन्यतरं इति प्रतिमन्त्रम्' (श्रौ.सू. २-२२१) । ४-"परितः स्तरतः सम्पन्ने" इति परिधयः । "परितः सर्वतः चतुर्दिक्षु निधानात्परिधयः" इति पक्षे तु परिधित्वे दोषः स्यात् । अस्ति च परिधिश्चिन्त परिधित्रयं चेति सन्देहः । तथाहि "बहुनाम परिधयः स्थितः इत्यत्रोऽन्तम्" । अयो मध्यमायंत्रयो एवैतानु चतुर्दिक्षु । क.श्रौ. २ । ५ । १९ ।

ऽअहमेतदुत्साक्ष्ये यद्वो होता स्यां यद्वो हव्यं वहेयमिति तथेति तानस्मा ऽएतानवाकल्पयंस्त ऽएते परिधयः ॥ १३ ॥

स होवाच । वज्रो वै तान्वषट्कारः प्रावृणग्वज्राद्वै वषट्काराद्बिभेमि यन्मा वज्रो वषट्कारो न प्रवृञ्ज्यादेतैरेव मा परिधत्त तथा मा वज्रो वषट्कारो न प्रवर्क्ष्यतीति तथेति तमेतैः पर्यदधुस्तन्न वज्रो वषट्कारः प्रावृणक्तद्यस्मा एवैतदग्नये नह्यति यदेतैः परिदधाति ॥ १४ ॥

त ऽउ हैत ऽऊचुः । (रि) इदमु चेदस्मान्यज्ञे युङ्क्थास्त्वेवास्माकमपि यज्ञे भाग ऽइति ॥ १५ ॥

ते प्राधन्विषुः, तान्नु मेऽकल्पयत । अथ वा अहमेतदुत्साक्ष्ये—यद्वो होता स्याम्, यद्वो हव्यं वहेयमिति । तथेति । तानस्मा एतानवाकल्पयन्—त एते परिधयः ॥ १३ ॥

स होवाच—वज्रो वै तान् वषट्कारः प्रावृणक् । वज्राद्वै वषट्काराद्बिभेमि, यन्मा वज्रो वषट्कारो न प्रवृञ्ज्यात् । एतैरेव मा परिधत्त, तथा मा वज्रो वषट्कारो न प्रवर्क्ष्यतीति । तथेति । तमेतैः पर्यदधुः । तन्न वज्रो वषट्कारः प्रावृणक् । तद्यस्मा एवैतदग्नये नह्यति—यदेतैः परिदधाति ॥ १४ ॥

त उ हैत ऊचुः—इदमु चेदस्मान् यज्ञे युङ्क्थ, अस्त्वेवास्माकमपि यज्ञे भाग इति ॥ १५ ॥

सुखेनैतत्परिधानमुपपादयति—यत्र वा इति । यत्रेमम् 'अग्निं' पुरा 'होत्राय' होतृकर्मणे देवा 'प्रावृणत' प्रार्थितवन्तः 'तत्' तदानीं सोऽग्निः 'उवाच' उक्तवान् । कथमिति, तदुच्यते—"न खल्वहमिदानीमुत्साहं करोमि, 'वः' युष्माकं होता स्यां हव्यं च वहेयम्"—इति । यदेतद्धोतृत्वहव्यवहनादिलक्षणं कार्यं युष्माभिः प्रार्थ्यते, तत्कर्तुं नोत्सहे इत्यर्थः ।

अनुत्साहकारणमुपन्यस्यति—त्रीन् पूर्वानिति । "हे देवाः ! यूयं मदीयान् पूर्वपुरुषान् त्रीन् 'प्रावृढ्वम्' प्रार्थितवन्तः स्थ ते च तत एव प्रवरणात् 'प्राधन्विषुः' प्रागमन्, प्रामृषतेत्यर्थः । एतच्च प्रागाम्नातम्—"चतुर्धा विहितो ह वा अग्रेऽग्निरास"—(श० प० १।२।३।१) इत्यत्र । तान्न्वित्यादि । प्राग्गतान् 'तान्' मदीयान् पूर्वम् 'अवकल्पयत' अवक्लृप्तान् मूर्तिसामर्थ्ययुक्तान् कुरुत 'अथ' अनन्तरमेव होता स्यामित्यादि 'यदेतदुत्साक्ष्येऽहम्' एतद्विषयमुत्साहं करिष्ये । ते च देवा 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'एतानवाकल्पयन्' समर्थान् सूर्यादियुक्तानकुर्वन् ।* 'ते' चेमे 'परिधयः' सञ्जाताः ॥ १३ ॥

एवमाख्यायिकया परिधीनामुत्पत्तिं प्रतिपाद्य, तैरग्नेः परिधानं कार्यमित्येतदपि प्रतिपादयति—स हेति । एतद्देवान् प्रत्यग्निरुवाच 'प्रावृणक्' प्रकर्षेणावर्जयत् । वषट्काराद्भीतो मा 'यत्' येन प्रकारेण हेतुना वषट्कारात्मको वज्रो न हिंस्यात्, तदर्थं परिधानं मम कुरुत तथा च वषट्कारात्मको वज्रो मां 'न प्रवर्क्ष्यति' न हिंसिष्यति । एवमग्निनोक्ते देवा अपि 'तथेति' अङ्गीकृत्य तं परिधिभिः पर्यदधुः । 'अतः' देवैः परिधानकरणात् 'तम्' अग्निं वज्रात्मको वषट्कारो नावधीत् । अतः परिधिपरिधानमग्नेः कवचबन्धनमेव भवति । तस्मात्तदवश्यं कर्तव्यमिति भावः ॥ १४ ॥

अथ प्रसङ्गात् "भुवपतये स्वाहा"—इत्यादिमन्त्रैः स्रुवस्य हविर्योऽभिमर्शनं विधित्सुः, परिधिरूपाणामग्नि

---

* यत्र स्वल्पम् इत्यवहृत्य अग्निपुत्रः' इति क्वचित्पुस्तके पाठः । २-५ च मन्त्रा वा० सं० २।२।४।५।६।

तथेति देवा ऽअब्रुवन् । (न्य) यद्बहिष्परिधि स्कन्दति तद्युष्मासु हुतमथ यदुपर्युपरि होष्यन्ति तद्वोऽ।ऽथ यदमी होष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स यदमी जुह्वति तदेनानवत्यथ यदेनाननूपर्युपरि जुह्वति तदेनानवत्यथ यद्बहिष्परिधि स्कन्दति तदेतेषु हुतं तस्माद्ध नाऽऽश इव स्कन्नं स्यादिमां वै ते पृथिवीं प्राविशन्यद्वा इदं किंच स्कन्दत्यस्यामेव तत्सर्वं प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

स स्कन्नमभिमृशति भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये

तथेति देवा अब्रुवन्–यद्बहिष्परिधि स्कन्दति तद्युष्मासु हुतम्, अथ यद् उपर्युपरि होष्यन्ति तद्वोऽविष्यति । अथ यदमी होष्यन्ति–तद्वोऽविष्यतीति स यदमी जुह्वति–तदेनानवति, अथ यदेनाननूपर्युपरि जुह्वति तदेनानवति, अथ यद्बहिष्परिधि स्कन्दति–तदेतेषु हुतम् । तस्माद् ह नाऽऽश इव स्कन्नं स्यात् । इमां वै ते पृथिवीं प्राविशन् । यद्वा इदं किञ्च स्कन्दति–अस्यामेव तत्सर्वं प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

स स्कन्नमभिमृशति–“ भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वाहा ”–

स्वाहेत्येतानि वै तेषामग्नीनां नामानि वद्भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानां पतिस्तद्यथा व्वषट्कृत ᳪ हुतमेवमस्यैतेष्वग्निषु भवति ॥ १७ ॥

तद्धैके । (क॰) इध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिदधति । तदु तथा न कुर्यादनवक्लृप्ता ह तस्यैते भवन्ति यानिध्मस्य परिदधात्यभ्याधानाय ह्येवेध्मः क्रियते तस्यो हैवैतेऽवक्लृप्ता भवन्ति यस्यैतानन्यानाहरन्ति परिधय ऽइति तस्मादन्यानेवाहरेयुः ॥ १८ ॥

(स्ते) ते वै पालाशाः स्युः । (ब्रं) ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्माग्निरग्नयो हि तस्मात्पालाशाः स्युः ॥ १९ ॥

(२ अ० २ मं०) इति । एतानि वै तेषामग्नीनां नामानि–यद् भुवपतिः, भुवनपतिः, भूतानां पतिः । तद् यथा वषट्कृतं हुतम्–एवमस्यैतेष्वग्निषु भवति ॥ १७ ॥

तद्धैके–इध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधति । तदु तथा न कुर्यात् । अनवक्लृप्ता ह तस्यैते भवन्ति–यानिध्मस्य परिदधाति । अभ्याधानाय ह्येवेध्मः क्रियते । तस्यो हैवैतेऽवक्लृप्ता भवन्ति–यस्यैतानन्यानाहरन्ति–परिधय इति । तस्मादन्यानेवाहरेयुः ॥ १८ ॥

ते वै पालाशाः स्युः । ब्रह्म वै पलाशः, ब्रह्माग्निः । अग्नयो हि । तस्मात्पालाशाः स्युः ॥१९॥

मन्त्रेणानेनाभिमर्शेन विधत्ते–स्वाहेत्येतानीति । 'तत्' तत्र नामोद्देशेनाभिमर्शने कृते सति, यथा 'वषट्कृत' वषट्कारेण प्रत्त हविस्तत्तद् देवतायै हुत भवति, एवमेव 'अस्य' यजमानस्य 'एतेषु' भुवपत्यादिनामकेषु परिधिरूपाग्निषु तत् सकल हविर्हुतमेव भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

इध्म परिधीनामिध्मावयवत्व केचिन्मन्यन्ते, तेषा मतमुपन्यस्य निरस्यति–तद्धैक इत्यादिना । 'इध्मस्य'–इध्मस्यावयवविवक्षायां षष्ठी । (पा० सू० २ । ३ । ५० सूत्रम् उद्धृत्यम्) इध्मस्यावयवभूतानित्यर्थः । अग्निसमिन्धनाय हीध्म क्रियते, अतस्तदवयवानां समिन्धनसामर्थ्यमेव न तु परिधानसामर्थ्यमस्तीत्यनवक्लृप्तिः । तदाह–अनवक्लृप्ता इति । तस्यो हैवेति । 'यस्य' यजमानस्य परिधय इत्येवंरूपेणेध्मात् पृथक् तानेवाहरन्त्यध्वर्यवः, तस्यैव यजमानस्यैते 'अवक्लृप्ता' परिधानकार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः । यस्मादेव तस्मात् इध्मावयवभूतान् 'अन्यान्' एव परिधीनाहरेयुरिति विधत्ते–तस्मादिति ॥ १८ ॥

परिधयुपादानभूतान वृक्षानुक्तेष्वन्यानुक्तानामादेयान् विधत्ते–ते वा इति । 'ते' खलु परिधय पलाशवृक्षजा स्युः । "ब्रह्म वै" इत्यादि तत्प्रशंसा । ब्रह्मविषयकं ब्रह्मणः श्रवणात् पलाशवृक्षस्य ब्रह्मत्वम्, तथा च तैत्तिरीयकम्–"देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्ण उपाशृणोत्" (तै० ब्रा० ३ । ९ । ७ । ३) । अग्निवाय्वादित्यरूपेण हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मण एवावस्थानादग्नीनां–ब्रह्मात्मकत्व । तादृशाग्न्यात्मकत्व च परिधीनां प्रतिपादितम् । अतोऽग्निरूपब्रह्मात्मकानां परिधीनां पलाशवृक्षजत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

(यं) यदि पुलाशान्न विन्देत् । (तु) अथो ऽअपि वैकङ्कताः स्युर्यदि वैकङ्कतान्न विन्देदथो ऽअपि कार्ष्मर्यमयाः स्युर्यदि कार्ष्मर्यमयान्न विन्देदथो ऽअपि बैल्वाः स्युरथो खादिरा ऽअथो ऽऔदुम्बराऽएते हि वृक्षा यज्ञियास्तस्मादेतेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥ २० ॥ ६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं संलग्नब्राह्मणम् (२–६) द्वितीयप्रपाठकश्च समाप्तः ॥ २ ॥ कण्डिकासङ्ख्या ॥ १२२ ॥

ते वा ऽआर्द्राः स्युः । (रे) एतद्ध्येषां जीवमेतेन सतेजस ऽएतेन वीर्यवन्तस्तस्मादार्द्राः स्युः ॥ १ ॥

स मध्यममेवाग्रे परिधिं परिदधाति । गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित ऽइति ॥२॥

यदि पालाशान् न विन्देत्–अथो अपि वैकङ्कताः स्युः । यदि वैकङ्कतान् न विन्देत्–अथो अपि कार्ष्मर्यमयाः स्युः। यदि कार्ष्मर्यमयान् न विन्देत्–अथो अपि बैल्वाः स्युः । अथो खादिराः, अथो औदुंबराः। एते हि वृक्षा यज्ञियाः। तस्मादेतेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥ २० ॥

ते वा आर्द्राः स्युः। एतद्ध्येषां जीवम्, एतेन सतेजसः, एतेन वीर्यवन्तः। तस्मादार्द्राः स्युः॥ १॥

स मध्यममेवाग्रे परिधिं परिदधाति–"गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः"–(२ अ० ३ मं०) इति ॥ २ ॥

स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥ ६ ॥ (३. ३.)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः।

अथ परिधीनामार्द्रतां विधाय प्रशंसति–ते वा इति। 'एतद्' आर्द्रत्वं खलु 'एषां' जीवता जीवनलिङ्गम्। स्थावरजङ्गमादिशरीरे यत्र खल्वार्द्रत्वमस्ति, 'तेन' ते 'सतेजसः' अवयवकान्तिलक्षणेन तेजसा युक्ताः, 'वीर्यवन्तः' बलवन्तश्च भवन्ति। अतः सतेजस्त्वादिसिद्ध्यै 'ते' परिधयोऽपि 'आर्द्राः' भवेयुरित्यर्थः। आर्द्रस्य च सजीवत्वं शुष्कस्य च निर्जीवत्वं छन्दोगैराम्नायते–"अस्य सोम्य! महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्,....अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति" इति छा० उ० आ०(८।११।१।२।२)॥ १॥

आहवनीयस्य पश्चिमभागे मध्यमपरिधिरेव प्रथमं परिधातव्य इति विधत्ते–स इति। मन्त्रः स्पष्टार्थ इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेन न व्याख्यायते। अस्मिन् मन्त्रे, दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रयोश्च, यद् "अग्निरिड ईडितः" इति तादात्म्यप्रतिपादनम्, तावन्मात्रं व्याख्यास्यते। अस्माभिस्तु संहितायामेव मन्त्रा व्याख्याता इति न पुनस्तेऽत्र व्याख्यातव्याः ॥ २ ॥

१–काण्वसंहितायां नेति शेषम्।

(त्यु) अथ दुक्षिणं परिदधाति । (तां) इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित ऽइति ॥ ३ ॥

(त्य) अथोत्तरं परिदधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्म्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित ऽइत्यग्नयो हि तस्मादाहाग्निरिड ऽईडित ऽइति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ समिधमभ्यादधाति । स मध्यममेवाग्रे परिधिमुपस्पृशति तेनैतानग्रे समिन्धेऽथाग्निमभ्यादधाति तेनो ऽअग्निं प्रत्यक्षꣳ समिन्धे ॥ ५ ॥

सोऽभ्यादधाति । वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तꣳसमिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वर ऽइत्येतया गायत्र्या गायत्रीमेवैतत्समिन्धे सा गायत्री समिद्धान्यानि च्छन्दाꣳसि समिन्धे च्छन्दाꣳसि समिद्धानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति ॥ ६ ॥

अथ दक्षिण परिदधाति–"इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः"–(२ अ० ३ म०) इति ॥ ३ ॥

अथोत्तर परिदधाति–" मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः"–(२ अ ३ मं.) इति । अग्नयो हि । तस्मादाह–अग्निरिड ईडित इति ॥ ४ ॥

अथ समिधमभ्यादधाति । स मध्यममेवाग्रे परिधिमुपस्पृशति, तेनैतानग्रे समिन्धे । अथाग्निमभ्यादधाति, तेनो अग्निं प्रत्यक्षं समिन्धे ॥ ५ ॥

सोऽभ्यादधाति–" वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे "–(२ अ. ४ म) इत्येतया गायत्र्या । गायत्रीमेवैतत् समिन्धे । सा गायत्री समिद्धान्यानि छन्दांसि समिन्धे । छन्दांसि समिद्धानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति ॥ ६ ॥

दक्षिणोत्तरपरिध्योरपि समन्त्रकं परिधानं विधत्ते–अथ दक्षिणमित्यादिना । अग्नयो हीत्यादि[1] । यस्मात् प्रागुक्तरीत्या परिधयः ' अग्नयः ' ' तस्मात् ' कारणात् " अग्निरिड ईडित "–इत्यग्निशब्देन परिधिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पूर्वाघारसमिधोऽभ्याधानं विधत्ते–अथ समिधमिति । वायव्यां दिशमारभ्याग्नेयदिग्भागपर्यन्तमविच्छिन्नधारया होमः पूर्वाघारः स च यत्र परिसमाप्यते, तत्रैका ' समिधम् ' आदध्यादित्यर्थः । तत्र धर्मविशेषमाह–स मध्यममेवेति । ' अग्रे ' अभ्याधानात्पूर्वं ' मध्यमं परिधिं ' तया समिधा संस्पृशेदित्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह–तेनैतानिति । ' तेन ' उपस्पर्शनेन परिधिरूपान् ' एतान् ' अग्नीन् प्रथमं ' समिन्धे ', ' अग्नौ ' अभ्याधानेन ' तेन ' आहवनीयरूपेण प्रत्यक्षस्याग्नेः समिन्धनमित्यर्थः ॥ ५ ॥

विहितमभ्याधानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–स इति । ' अस्य ' अभ्याधानसाधनमन्त्रस्य गायत्री छन्दस्त्वात्

१–" प्रथमं परिधिं २ समिधोपस्पृश्य ... विहितामभ्यादधाति " का० श्रौ० सू० २ । ११२ ।

(न्त्यु) अथ यां द्वितीयाᳬं समिधमभ्यादधाति । व्वसन्तमेव तया समिन्धे स व्वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतूनन्त्समिन्ध ऽऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति सोऽभ्यादधाति समिदसीति समिद्धि व्वसन्तः ॥७

(न्तोऽथा) अथाभ्याधाय जपति । सूर्य्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्याऽइति गुप्त्यै वा ऽअभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्य्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति नेत्पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाᳬंस्यभ्यवचरानिति सूर्य्यो हि नाष्ट्राणाᳬं रक्षसामपहन्ता ॥ ८ ॥

अथ यां द्वितीयां समिधमभ्यादधाति वसन्तमेव तया समिन्धे । स वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून् समिन्धे । ऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्ति, ओषधीश्च पचन्ति । सोऽभ्यादधाति–"समिदसि"–(२ अ. ९ मं.) इति । समिद्धि वसन्तः ॥ ७ ॥

अथाभ्याधाय जपति–"सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्यै" (२ अ. ९ मं.)–इति । गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्ति । अथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद् गोप्तारं करोति–नेत् पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्यभ्यवचरानिति । सूर्यो हि नाष्ट्राणां रक्षसामपहन्ता ॥ ८ ॥

छन्दसां मध्ये गायत्र्याख्यमपि छन्दः प्रथमं 'समिन्धे' सन्दीपयति । समिद्धा च 'सा गायत्री' उष्णिगादीनि 'अन्यानि' चतुरुत्तराणि 'छन्दांसि' सन्दीपयति; समिद्धायाश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्यास्तत्र सर्वत्रानुगमात् । गायत्र्या 'समिद्धानि' तानि च 'छन्दांसि' 'देवेभ्यः' 'यज्ञं' 'वहन्ति' प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

अथोत्तराघारसमिधोऽभ्याधानं विधत्ते–अथ यामिति । द्वितीयाघारो हि नैर्ऋतिं दिशमारभ्यैशानीं दिशं प्रत्यनवच्छिन्नधारया होमः; ■ यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां समिधमादध्यात् । पूर्वाघारसमिदपेक्षया 'द्वितीयाम्'–इति व्यपदेशः । 'तया' च समिधा 'वसन्तः' ऋतुः सन्दीप्यते । निगदसिद्धमन्यत् ।

अभ्याधानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–स इति । समिद्धीति । "समिधो यजति"–इति तद्विधानात् । ईदृशी प्रसिद्धिरत्र 'हि'–शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ७ ॥

एवमाघारसमिदभ्याधानानन्तरं मन्त्रविशेषस्य जपं विधत्ते–अथाभ्याधायेति । मन्त्रस्य प्रयोजनमाह–गुप्त्यै वा इति । राक्षसादिसञ्चरणनिरसनं गोपनम् । गुप्त्यर्थं हि परिधिपरिधानम् । पूर्वस्यां दिशि परिधिर्नास्ति, तथा च 'एतत्' 'एतेन "सूर्यस्त्वा"–इति मन्त्रोच्चारणेन तमुक्तं 'सूर्यमेव' यज्ञस्य रक्षितारं करोति । शिष्टं स्पष्टम् । इममर्थं तैत्तिरीयके विस्पष्टमामनन्ति । "परिधीन्परिदधाति रक्षसामपहत्यै, संस्पर्शयति रक्षसामनन्ववचाराय, न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षा ᳬस्यपहन्ति" इति (तै. ब्रा. ३ । ३ । ७) ॥ ८ ॥

१–"चतुरक्षरचतुरः मात्राक्षरवाचः" इति पि. छं. सू. ३ । ११ । २–"उत्तरस्याः द्वितीया उत्तमिदस्यांति" का. श्रौ. सू. २ । २१३ । ३–(वं. स. २ । ६ । ११) ४–"सूर्यस्त्वेति जपत्यापरनीतिमोक्षमाश्वस्तृजनासात्" का. श्रौ. सू. ■ २१४ ।

(न्त्राथ) अथ यामेवामूं तृतीयाᳪं समिधमभ्यादधाति । (त्य) अनुयाजेषु ब्राह्मणमेव तया समिन्धे स ब्राह्मणः समिद्धो देवेभ्यो यज्ञं वहति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तते । स द्वे तृणेऽआदाय तिरश्ची निदधाति सवितुर्बाहू स्थऽइत्ययं वै स्तुपः प्रस्तरोऽथास्यैते भ्रुवावेव ऽतिरश्ची निदधाति तस्मादिमे तिरश्च्यौ भ्रुवौ क्षत्रं वै प्रस्तरो विशऽइतरं बर्हिः क्षत्रस्य चैव विशश्च विधृत्यै तस्मात्तिरश्ची निदधाति तस्मादेव विधृती नाम ॥ १० ॥

अथ यामेवामूं तृतीया समिधमभ्यादधाति—अनुयाजेषु, ब्राह्मणमेव तया समिन्धे । स ब्राह्मणः समिद्धो देवेभ्यो यज्ञं वहति ॥ ९ ॥

अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तते । स द्वे तृणे आदाय तिरश्ची निदधाति—" सवितुर्बाहू स्थः "—(२ अ. ९ मं.) इति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरः । अथास्यैते भ्रुवावेव तिरश्ची निदधाति । तस्मादिमे तिरश्च्यौ भ्रुवौ । क्षत्रं वै प्रस्तरः, विश इतरं बर्हिः । क्षत्रस्य चैव विशश्च विधृत्यै । तस्मात्तिरश्ची निदधाति । तस्मादेव विधृती नाम ॥ १० ॥

अनुयाजप्राक्कालेऽभ्याधानार्थेका समिद्वशेषितेत्यभिप्रेत्य तस्या समिधोऽभिधानव्यवधानमभ्याधानमनूद्य प्रलप्तास्य प्रयोजनमाह—अथ यामिति । अमूमिति । ' अद ' शब्दो विप्रकृष्टार्थवाची । विप्रकृष्टेऽनुयाजप्राक्कालेऽभ्याधानमित्यर्थः । ब्राह्मणमेव तयेति । " एषा ते अग्ने समित् "—इत्यादिना (वा. सं. २ । १४ । १) मन्त्रेण यजमानगामिनो वर्द्धनाप्यायनादिलक्षणफलस्य प्रतिपादनात् तेनाभ्याहितया समिधा यजमानरूपं ब्राह्मणमेव ' समिन्धे ' सन्दीपयति । गतमन्यत् ॥ ९ ॥

एवमाहवनीये कर्त्तव्या परिधिपरिधानाद्यो विहिता, अथ वेद्यां हविरासादनार्थं प्रस्तरस्तरण विधित्सुस्तदर्थं विधृत्यो सादनं विधत्ते—अथेति । बर्हिषा ' स्तीर्णां वेदिम्, उपलक्ष्याऽऽहवनीयसमीपादुपावर्त्ततेत्यर्थः । उपाहृत्य च बर्हिषः सकाशाद् ' द्वे तृणे आदाय ' बर्हिष उपरि ' तिरश्ची ' तिर्यगग्रे ' निदधाति ' " सवितु "—इति मन्त्रेण । तदेतत् तृणनिधानं प्रशंसति—अयं वा इति । ' प्रस्तर. ' हि यज्ञस्य ' स्तुप ' केशसङ्घातः । बर्हींषि श्मश्रुप्रभृतीनि लोमानि । तथा च प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये तिर्यङ्निहिते ' एते ' तृणे ' भ्रुवावेव ' भ्रूस्थानीये इत्यर्थः । लोकप्रसिद्ध्यैतद् द्रढयति—तस्मादिति । यस्मादेव यज्ञे केशश्मश्रुरूपेण संस्तुतयोः प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये संस्थिते तृणे तिर्यक् निधीयेते, ' तस्मात् ' कारणात् पुरुषशरीरस्य ' भ्रुवौ ' ' तिरश्च्यौ ' दृश्येते इत्यर्थः । तिर्यङ्निधानस्य प्रयोजनमाह—क्षत्रं वा इति । क्षत्रियवैश्यजातिस्थानीये प्रस्तरबर्हिषी, अतस्तयोर्विविध धारणाय

१–(तै. स. २ । ६ । ५ । १) । २–" आस्तीर्य वेदिं बर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरिति " इति का. श्रौ. सू. २ । २२५ । ३–अत्र " उपाहृत्य च बर्हिषः सकाशात् द्वे तृणे आदाय " इति भाष्यकारोक्तिः कात्यायनसूत्रभाष्यविरोधिन्येव । तथा च सूत्र " अन्ये वानुक्तत्वात् " २ । २२६ । अत्र कर्क –" अन्ये वा तृणे समादाय न वेदिसम्बन्धिनी । कुत एतत् । अनुक्तत्वादन्येषामिव तेषां च बर्हिस्तृणानां वर्हिस्तरणे विनियुक्तत्वात् । न च विनियुक्तं वचनमन्तरेणान्यत्र विनियोगमर्हतीत्यतस्तदाहृते तृणे आस्तीर्य वेदिं निदधातीति सूत्रार्थ " इत्यलमत्र इति । ४–' भ्रूस्थाने ' इति पा. ।

तत्प्रस्तरᳬं स्तृणाति । (त्यू) ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्य ऽइति साधुं देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह—यदाहोर्णम्रदसं त्वेति स्वासस्थं देवेभ्य ऽइति स्वासदं देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

तमभिनिदधाति । (त्या) आ त्वा वसवो रुद्रा ऽआदित्याः सदन्त्वित्येते वै त्रया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएते त्वासीदन्त्वित्येवैतदाहाभिनिहितऽएव सव्येन पाणिना भवति ॥ १२ ॥

(त्य) अथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णाति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाᳬस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता तस्मादभिनिहित ऽएव सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥

तत् प्रस्तरं स्तृणाति—"ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यः"—(२ अ० ५ मं.) इति । साधुं देवेभ्य इत्येवैतदाह—यदाहोर्णम्रदसं त्वेति । स्वासस्थं देवेभ्य इति—स्वासदं देवेभ्य इत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

तमभिनिदधाति—" आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु—" (२ अ. ५ मं.) इति । एते वै त्रया देवाः—यद्वसवो रुद्रा आदित्याः । एते त्वासीदन्त्वित्येवैतदाह । अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णाति—नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षांस्याविशानिति । ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता । तस्मादभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥

तत्तिर्यक् तृणनिधान सम्पद्यते, इतरथा हि प्रस्तरबर्हिषो साङ्कर्यात् क्षत्रियवैश्ययोरपि साङ्कर्यं स्यात् । यस्मादेवमेते तृणे तिर्यङ्निहिते विधारणप्रयोजने, तस्मादनयो 'विधृती' इति 'नाम' सम्पद्यत इति निर्ब्रूते—तस्मादिति ॥ १० ॥

प्रस्तरस्य समन्त्रकं स्तरणं विधत्ते—तदिति । ' तत् ' तत्र विधृत्योरुपरीत्यर्थः । प्रस्तरस्तरणमन्त्रस्तु बर्हिःस्तरणमन्त्रवत् । तत्र स्तीर्यमाणाया वेदेरभिधेयत्वात् ' साध्वी देवेभ्यः '—इत्येव स्त्रीलिङ्गतया व्याख्यातः; अत्र तु प्रस्तर एवाभिधेय इति ' साधु देवेभ्य ' इति पुंलिङ्गतया व्याख्यायत इत्येतावानेव विशेषः । अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् ॥ ११ ॥

स्तीर्णस्य प्रस्तरस्योपरि स्पर्शेन विधत्ते—तमभीति " आ त्वा "—इति मन्त्रेण प्रस्तरस्योपरि हस्तं निदध्यादित्यर्थः । मन्त्रव्याख्यानं सुगमम् । जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं प्रस्तरस्यान्वारम्भं विधत्ते—अभिनिहित एवेति । सव्यहस्तेन प्रस्तरः ' अभिनिहितः ' संस्पृष्टः ' एव ' भवेत् ॥ १२ ॥

अथेति । ' अथ ' अनन्तरमेव ' दक्षिणेन ' हस्तेन ' जुहूं ' प्रतिगृह्णीयात् । जुहूसादनपर्यन्तं प्रस्तरविमोको न युक्त इत्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह—नेदिहेति । उक्ताभिप्रायमेतत् ॥ १३ ॥

१–" तयोः प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति " का. श्रौ. सू. २ । २३० । २–१ का. २ प्र. ६ ब्रा. १ कं. इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
२–" अभिनिदधात्या त्वेति " इति का. श्रौ. सू. २ । २३१ ।

(त्यु) अथ जुहूं प्रतिगृह्णाति । घृताच्यसि जुहूर्नाम्नेति घृताची हि जुहूर्हि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय ऽँ सद ऽआसीदेति घृताच्यस्युपभृन्नाम्नेत्युपभृतं घृताची ह्युपभृद्धि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय ऽँ सद ऽआसीदेति घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवां घृताची हि ध्रुवा हि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय ऽँ सद ऽआसीदेति प्रियेण धाम्ना प्रिय ऽँ सद आसीदेति यदन्यद्धविः ॥ १४ ॥

स वा ऽउपरि जुहू ऽँ सादयति । (त्य) अथ ऽइतराः स्रुचः क्षत्रं वै जुहूर्विश ऽइतराः स्रुचः क्षत्रमेवैतद्विश ऽउत्तरं करोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा ऽउपासते तस्मादुपरि जुहू ऽँ सादयत्यथ इतराः स्रुचः ॥ १५ ॥

अथ जुहूं प्रतिगृह्णाति–" घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना "–(२ अ. ६ मं.) इति । घृताची हि जुहूर्हि, नाम्ना । " सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय*सद आसीद " (२ अ. ६ मं.) इति । " घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना "–(२ अ. ६ मं.) इत्युपभृतम् । घृताची हि, उपभृद्धि नाम्ना । " सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय*सद आसीद "–(२ अ. ६ मं.) इति । " घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना "–(२ अ. ६ मं.) इति ध्रुवाम् । घृताची हि, ध्रुवा हि नाम्ना । " सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय*सद आसीद–" (२ अ. ६ मं.) इति–यदन्यद्धविः ॥ १४ ॥

स वा उपरि जुहू*सादयति, अथ इतराः स्रुचः । क्षत्रं वै जुहूः, विश इतराः स्रुचः । क्षत्रमेवैतत्–विश उत्तरं करोति । तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा उपासते । तस्मादुपरि जुहूं सादयति, अथ इतराः स्रुचः ॥ १५ ॥

अथ जुह्वाः सादनं विधत्ते–अथ जुहूमिति । जुह्वादादानेन मन्त्रेण प्रस्तरे सादयेत् । प्रहणमात्रम्; मन्त्रस्य सादनलिङ्गत्वात् । अत एवोक्तं कात्यायनेन–" सव्ये पाणौ जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति, घृताचीति " " एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् । बर्हिष्युपभृतं ध्रुवायां चाक्षुष्टेऽनुपूर्वम् " इति–(का० श्रौ० सू० २ । २३२–२३३) । घृताची हीति । घृतमञ्चति प्राप्नोतीति ' घृताची ' । घृताचीत्येतत् प्रसिद्धमिति हेत्वर्थः; ' नाम्ना ' नामधेयेन, एषा स्रुक् ' जुहूर्हि ' न केवलं होमसाधनत्वादित्यभिप्रायः । मन्त्रशेषो निगदसिद्ध इत्यभिप्रेत्यानुवदति–सेदमिति । अथोपभृतः सादनं विधत्ते–घृताच्यस्युपभृन्नाम्नेत्युपभृतमिति । वाक्यशेषः पूर्ववद् योज्यः । ध्रुवायाः सादनं विधत्ते–घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवामिति । अन्यत् पूर्ववत् । स्रुगताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनं विधत्ते–प्रियेणेति । ' यद् ' आज्यात् ' अन्यद्धविः ' पुरोडाशादिकम् । " प्रियेण " इति मन्त्रेण तत् सादयेदिति शेषः ॥ १४ ॥

जुह्वादीनां सादने विशेषमाह–स वा इति । प्रस्तरस्योपरि जुहूमेव सादयेत् । तस्यावस्ताद् बर्हिषि ' इतराः ' उपभृदाद्याः ' स्रुचः ' सादयेदित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रकृता–" बर्हिष्युपभृतं ध्रुवायां च "

सोऽभिमृशति । ध्रुवा ऽअसदन्निति ध्रुवा ह्यसदन्नृतस्य योनाविति यज्ञो वा ऽऋतस्य योनिर्यज्ञे ह्यसदंस्ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिमिति तद्यजमानमाह पाहि मां यज्ञन्यमिति तदुप्यात्मानं यज्ञान्नान्तरेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्सर्वं परिददाति गुप्त्यै तस्मादाह ता विष्णो पाहीति ॥ १६ ॥ १ ॥ (३. ४)

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ३-१) ॥

सोऽभिमृशति-" ध्रुवा असदन् "-(२ अ. ६ मं.) इति । ध्रुवा ह्यसदन् । " ऋतस्य योनौ "-(२ अ. ६ मं.) इति । यज्ञो वा ऋतस्य योनिः, यज्ञे ह्यसदन् । "ता विष्णो पाहि, पाहि यज्ञं, पाहि यज्ञपतिम्"-(२अ.६मं.) इति । तद्यजमानमाह । "पाहि मां यज्ञन्यम्"-(२ अ. ६ मं.) इति । तदप्यात्मानं यज्ञान्नान्तरेति । यज्ञो वै विष्णुः, तद्यज्ञायैवैतत्सर्वं परिददाति गुप्त्यै । तस्मादाह-ता विष्णो पाहीति ॥ १६ ॥

(श्रौ० सू० २. २३६) इति । तदेतदनुपर्यवसादनमुपगादयति-क्षत्रं वा इति । स्थानत्वेन होमसाधनत्वात् जुहूः क्षत्रियजातिः । उपभृदादीनां तु जुहूवद्धोमे स्थानत्वाभावात्, प्रत्युत तस्याश्रयत्वाज्जुहूधारकत्वात् ता वैश्यजातिस्थानीयाः । निगदसिद्धः शेषः ॥ १५ ॥

समन्त्रकमासन्नानां हविषामभिमर्शनं विधत्ते-सोऽभिमृशतीति । मन्त्रप्रतीकस्यार्थः प्रसिद्ध इति 'हि'-शब्देन व्याचष्टे-ध्रुवा हीति । कर्मसमाप्तिपर्यन्तं नैश्चल्येन वेद्यां जुह्वाद्या उपसन्ना इत्यर्थः ।

" ऋतस्य योनौ "-इत्यस्य विवक्षितमर्थमाह-यज्ञो वा इति । ' ऋत ' शब्दः सत्यशब्दपर्यायः । सत्यफलकारणत्वात्, ऋतस्य योनिः 'यज्ञः' । तादृगर्थपरत्वं युज्यत इत्याह-यज्ञे हीति । 'यज्ञे' वर्त्मना जुह्वाद्याः ' असदन् ' आसादिताः स्थापिताः, अतः " ऋतस्य योनौ "-इत्यनेन यज्ञप्रतिपादनं युक्तमित्यर्थः । मन्त्रशेषमनूद्य व्याचष्टे-ता विष्णो इति । फलभोक्तृतया स्वामित्वाद् यज्ञपतिशब्देन यजमानो विवक्षित इत्याह-तद्यजमानमिति । यज्ञं नयति निष्पादयतीति ' यज्ञनीः ' अध्वर्युः । अतो यज्ञन्यमिति पदस्याध्वर्युपरतां व्याचष्टे-तदप्यात्मानमिति । ' तत् ' येन ' यज्ञन्यमिति ' अनेनाध्वर्युः स्वात्मानं यज्ञसकाशात् ' नान्तरेति ' अन्तरितं वियुक्तं न करोति । सिद्धप्रायमन्यत् ॥ १६ ॥ १ ॥ (३. ४.)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१-" प्रियेण धाम्नेति हवींषि वेद्यां कृत्वा ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभते" का. श्रौ. सू. २ । २३९ । २-'मन्त्रगतध्रुवाशब्दस्यार्थः ' इति पा० । ३-" पाहि मामित्यात्मानम् " का. श्रौ. सू. २ । २४० ।

इन्धे ह वा ऽएतदध्वर्युः । (रि) इध्मेनाग्निं तस्मादिध्मो नाम समिन्धे सामिधेनीभिर्होता तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥ १ ॥

स ऽआह । (हा) अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यग्नये ह्येतत्समिध्यमानायान्वाह ॥ २ ॥

तदु हैक ऽआहुः । (र) अग्नये समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयादहोता वा ऽएष पुरा भवति यदैवैनं प्रवृणीतेऽथ होता तस्माद् ब्रूयादग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येव ॥ ३ ॥

सामिधेन्यनुवचनम् ।

इन्धे ह वा एतदध्वर्युरिध्मेनाग्निम्–तस्मादिध्मो नाम । समिन्धे सामिधेनीभिर्होता–तस्मात् सामिधेन्यो नाम ॥ १ ॥

स आह–"अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि" इति । अग्नये ह्येतत् समिध्यमानायान्वाह ॥२॥

तदु हैक आहुः–अग्नये समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति । तदु तथा न ब्रूयात् । अहोता वा एष पुरा भवति । यदैवैनं प्रवृणीते–अथ होता । तस्माद् ब्रूयात्–अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येव॥३॥

अथेध्माधानाग्निसमिन्धनहेतुभूता सामिधेनीर्विवक्षन् तासां नाम निर्वक्ति–इन्धे ह वा इति । एत-च्छब्दमिदानीमनेनानन्तरं 'इध्मेन अध्वर्युः अग्निम्' 'इन्धे ह वै' सन्दीपयति खलु । 'एतद्'–इति क्रियाविशेषणम् । 'तस्मात्' इन्धनसाधनत्वात्, तस्य 'इध्म'–इति 'नाम' सम्पन्नम् । 'होता' च 'सामिधेनीभिः' "प्रवो वाजा" इत्यादिभिर्ऋग्भिर्वह्निं 'समिन्धे' । अत समिन्धनसाधनत्वात् तासामपि 'सामिधेन्य'–इति 'नाम' निष्पन्नम् । एवं नामनिर्वचनव्याजेनैतेन सामिधेनीभिः अग्निसमिन्धनं कार्यमिति प्रतिपादितं भवति ॥ १ ॥

अथ सामिधेनीर्वाचयितुरध्वर्योः सम्प्रैषमन्त्रोच्चारणं विधत्ते–स आहेति । इध्मेन सन्दीप्यमानाय 'अग्नये' तत्समिन्धनार्था या ऋचो वक्तव्याः, ता सामिधेनीः 'अनुब्रूहि' इति सम्प्रैषार्थः । तमिममर्थं श्रुतिः स्वयं दर्शयति–अग्नये ह्येतदिति ॥ २ ॥

मतान्तरं मतमुपन्यस्य निरस्यति–तदु हैक इति । एकेषां मते "होतः ! अनुब्रूहि"–'इति' कर्तृसम्बोधनविशेषः । "होतारिति चैके" (का० श्रौ० सू० ३ । २)। ननु युक्तमेवैतत्, किमिति "न ब्रूयादिति" निषिध्यते ? तत्राह–अहोतेति । प्रवरणात् पूर्वं सामिधेन्यनुवचनकाले होतृत्व नास्ति, यदा खल्वेनं प्रवृणीते–"अग्निर्दैवो दैव्यो होता" इति, 'अथ' अनन्तरमेवासौ 'होता' भवति, अतः सामिधेन्यनुवचनसमये होतृत्वाभावात् "होतरनुब्रूहि"–'इति' अयथार्थकम् ॥ ३ ॥

१–'इध्म समिन्धनात्' निरु० ८ । २ । १ । २–३ ब्रा० ७–१ । तै० ब्रा० ३ । ५ । ० । ३ । १२ । तै० स० २ । ५ । ७ । २ । ३–"होतृशब्दन्त्वत्र पूर्वेण सह इत्येके, न तत्रोक्ता सामिधेनीप्रसादनामय समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह" का० श्रौ० सू० ३ । १ । ४–तै० स० ६ । ३ । ५ । ५ । पुनरत्रैव ७ । ३ । एवमेव ऐ० ब्रा० १ । २ । ५ । ५–प्रैषार्थवाक्यमनु दे० ब्रा० १ । १ । ५ इत्यत्र द्रष्टव्य । ६–सोऽयं मन्त्रः [illegible] ४ प्र० २ ब्रा० ५ ६ इत्यत्र द्रष्टव्य ।

(घा) आग्नेयीरन्वाह । स्वयैवैनमेतद्देवतया समिन्धे गायत्रीरन्वाह गायत्रं वा ऽअग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसा समिन्धे वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री वीर्येणैवैनमेतत्समिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । (ङ) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्ब्रह्म गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुबेताभ्यामेवैनमेतदुभाभ्यां वीर्याभ्यां समिन्धे तस्मादेकादशान्वाह ॥५॥

स वै त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमां त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तस्मात्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

आग्नेयीरन्वाह । स्वयैवैनमेतद्देवतया समिन्धे । गायत्रीरन्वाह । गायत्रं वा अग्नेश्छन्दः । स्वेनैवैनमेतच्छन्दसा समिन्धे । वीर्यं गायत्री, ब्रह्म गायत्री, वीर्येणैवैनमेतत्समिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । ब्रह्म गायत्री, क्षत्रं त्रिष्टुब्–एताभ्यामेवैनमेतदुभाभ्यां वीर्याभ्यां समिन्धे–तस्मादेकादशान्वाह ॥ ५ ॥

स वै त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम् । त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञाः, त्रिवृदुदयनाः । तस्मात्–त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

देवताविशेषविशिष्टानां सामिधेनीनामनुवचनं विधत्ते–आग्नेयीरिति । अग्निदेवत्या ऋचः सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थः । तदेतदग्निदेवत्यत्वं प्रशंसति–स्वयैवैनमिति । विहितमनुवचनमनूद्य छन्दोविशेषं विधाय प्रशंसति–गायत्रीरिति । अग्नेर्गायत्र्याश्च प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादग्निसम्बन्धि छन्दो गायत्रम् । प्रजापतिमुखात् सहोत्पत्तिश्च तैत्तिरीयकैराम्नाता–" सोऽग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रं छन्दः "–(तै. सं. ७ । १ । १ । ६ ।) इति । प्रकारान्तरेण प्रशंसति–वीर्यं गायत्रीति । त्रिष्टुब्जगतीभ्यां कर्तुमशक्यस्य सोमाहरणलक्षणस्य वीर्यस्य करणाद् ' गायत्री ' वीर्यात्मिका । तथा सा ' गायत्री ' ब्रह्मरूपा । ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणजातिर्विवक्षिता । तस्याश्च गायत्रीछन्दसश्च प्रजापतिमुखादुत्पत्तिसाधारण्यात्तादात्म्यम् ॥ ४ ॥

सामिधेनीनां सङ्ख्याविशेषं विधाय प्रशंसति–एकादशेति । उभाभ्यां वीर्याभ्यामिति । छन्दोद्वारा ये निर्दिष्टे ब्रह्मक्षत्रे, तयोरिदं ब्राह्मं क्षात्रं चोभे वीर्ये, ताभ्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमोत्तमयोस्त्रिरुच्चारणं विधत्ते–स वै त्रिरिति । विहितं त्रिरुच्चारणं स्तौति–त्रिवृत्प्रायणा हीत्यादि । " त्रिसत्या हि देवा " (तै० सं० ६ । २ । १० । ३ । तै० ब्रा० ३ । २ । १ । ८) इति श्रुतेः, तदीया यज्ञाः प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरावृत्तियुक्ताः । अत एव ज्योतिष्टोमस्याज्यप्रउगादिशस्त्रेषु प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिर्दृश्यते । प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरावर्तनस्य यज्ञलिङ्गत्वादत्रापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिः कार्येत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

१–"सास्य देवता" (पा. सू. ४ । २ । २४) इत्यधिकारे " अग्नेर्ढक् " (पा. सू. ४ । २ । ३३) इति ढकि रूपम् आग्नेयीत्युच्यते अग्निदेवत्या इति । २–ऐ. ब्रा. ३ । १ । १ । इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ३–ऐ. ब्रा. ५ । ५ । ■ इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । ४–" त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमां ता· पञ्चदश भवन्ति–एवमृगणेषु च ■ प्रथमोत्तमे " इति का. श्रौ. अ. १ । ३ । २ । ३ । ५–" त्रिवृता हि देवा. " इति काँचत्पाठः ।

ताः प॒ञ्चद॑श सामिधे॒न्यः स॒म्पद्य॑न्ते । पञ्चद॒शो वै व॒ज्रो वी॒र्यं व॒ज्रो वी॒र्य॑मे॒वैत॒त्सामिधे॒नीर॒भि सं॒पाद॑यति॒ तस्मा॑दे॒तास्व॑नू॒च्यमा॑नासु॒ यं द्वि॒ष्या॒-त्त॒मङ्गु॑ष्ठाभ्या॒मव॑बाधेते॒दम॒हम॒मुम॑वबाध॒ ऽइति॒ तदे॑नमे॒तेन॒ वज्रे॒णाव॑-बाधते ॥ ७ ॥

प॒ञ्चद॑श॒ वा ऽअर्द्धमा॒सस्य॒ रात्र॑यः । (योऽर्ध) अर्धमास॒शो वै सं॑वत्स॒रो भ॑वन्नेति॒ तद्रा॒त्रीरा॑प्नोति ॥ ८ ॥

प॒ञ्चद॑शाना॒मु वै गा॑यत्री॒णाम् । (त्री) त्री॒णि च॑ श॒तानि॑ षष्टि॒श्चाक्ष॒राणि त्री॒णि च॒ वै श॒तानि॑ षष्टि॒श्च सं॑वत्स॒रस्याहा॑नि॒ तदहा॒न्याप्नो॑ति॒ तदु॑ सं॒वत्स॒रमा॑प्नोति ॥ ९ ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै वज्रः, वीर्यं वज्रः, वीर्यमेवैतत्सामिधेनीरभि-सम्पादयति । तस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात् तमङ्गुष्ठाभ्यामवबाधेत–" इदमहममुमव-बाधे " इति । तदेनमेतेन वज्रेणावबाधते ॥ ७ ॥

पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासशो वै संवत्सरो भवन्नेति, तद्रात्रीराप्नोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशानामु वै गायत्रीणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि । त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि । तदहान्याप्नोति, तदेव संवत्सरमाप्नोति ॥ ९ ॥

ताः पञ्चदशेति । पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्चदशस्तोमस्येन्द्रस्य च सह प्रजापतिबाहुमध्याद् उत्पत्ते-रत्र सम्बन्धाद् वज्रोऽपि पञ्चदशस्तोमात्मकः । सामिधेनीरभीति । " अभिरभागे "–(पा० सू० १. ४. ९१) इति लक्षणे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वात् " कर्मप्रवचनीययुक्ते " (पा० सू० २. ३. ८) इति द्वितीया । शिष्टं सुगमम् ।

अङ्गुष्ठाभ्यामवबाधेतेति । द्वेष्यं मनसा स्मृत्वा " इदमहम् " (तै० सं० १. ६. ६. ३) इति मन्त्रेण पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमौ पीडयेदित्यर्थः । ' अमुम् ' इत्यद शब्दस्य स्थाने द्वितीयया तन्नाम निर्देष्टव्यम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशसंख्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति–पञ्चदश वा इति । अर्द्धमासशो वा इत्यादि । एकैकेनैवार्द्धमासेन हि ' संवत्सरः ' ' भवन् ' वर्द्धमानः ' एति ' आगच्छति । एवमर्द्धमासरात्रिद्वारा संवत्सरसम्बन्धिन्यो या रात्रयः, ताः सर्वा आप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सामिधेनीनामक्षरसङ्ख्ययोपेतत्वेन संवत्सरसम्बन्धिनामहां प्राप्तिं दर्शयति–पञ्चदशानामिति । एवं सामिधे-नीभिः संवत्सरसम्बन्धिनामहोरात्राणां प्राप्तत्वात्तत्समुदायात्मकः कृत्स्न एव संवत्सरः प्राप्तो भवतीत्याह–तदेवेति ॥ ९ ॥

१–ऐ० ब्रा० ५ । ५ । ७ । इत्यत्र द्रष्टव्यम् । २– अङ्गुष्ठाभ्यां चावबाधेत पादाभ्यां वेदमहममुमवबाध इति द्रष्टव्यम् " " अभ्याद-धीत मनुष्योऽपि वा " " यं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायन् अङ्गुष्ठाभ्यामवबाधेत " का. श्रौ सू. ३ । ७ । ८ । ९ । इति ।

सप्तदश सामिधेनीः । (१) इष्ट्या ऽनुब्रूयादुपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्या इष्टिं निर्वपति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्तव एष एव प्रजापतिः सप्तदशः सर्वं वै प्रजापतिस्तत्सर्वेणैव तं काममनपराधं राध्नोति यस्मै कामायेष्टिं निर्वपत्युपांशु देवतां यजत्यनिरुक्तं वा उपांशु सर्वं वा अनिरुक्तं तत्सर्वेणैव तं काममनपराधं राध्नोति यस्मै कामायेष्टिं निर्वपत्येष इष्टेरुपचारः ॥ १० ॥

(२३) एकविंशतिं सामिधेनीः । (२) अपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्तवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष

सप्तदश सामिधेनीरिष्ट्या अनुब्रूयात् । उपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्या इष्टिं निर्वपति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य, पञ्चर्तवः । एष एव प्रजापतिः सप्तदशः । सर्वं वै प्रजापतिः । तत्सर्वेणैव तं काममनपराधं राध्नोति—यस्मै कामायेष्टिं निर्वपति । उपांशु देवतां यजति । अनिरुक्तं वा उपांशु । सर्वं वा अनिरुक्तम् । तत्सर्वेणैव तं काममनपराधं राध्नोति—यस्मै कामायेष्टिं निर्वपति । एष इष्टेरुपचारः ॥ १० ॥

एकविंशतिं सामिधेनीरपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादित्याहुः । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य, पञ्चर्तवः,

साप्तदश्यं विधत्ते—सप्तदश सामिधेनीरिष्ट्या अनुब्रूयादिति । उपरिष्टाद् " दर्शपूर्णमासयो. "—इति विशेषणाद्, वाक्यशेषे च " तं काममनपराधं राध्नोति "—इति कामप्राप्तिश्रवणाच्चेष्टिरत्राभिभूता काम्येष्टिरेवेष्टि-शब्देन विवक्षिता । अत एवापस्तम्बो, दर्शपूर्णमासव्यतिरिक्तेष्टिपशुबन्धानां सामिधेनीसाप्तदश्यं सूत्रयामास-" पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयो ; सप्तदशेष्टिपशुबन्धानाम् " (इति आप. श्रौ. सू. २ । १२ । २ । प. प. सू. ११३ । ११४) अथ तासां काम्येष्टीनां प्रधानयागस्योपांशुत्वं विधत्ते—उपांश्विति । सामिधेनी-साप्तदश्यस्य कामप्राप्तिसाधनतामुपपादयति—द्वादश वा इत्यादिना । हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणेन ' संवत्सरस्य पञ्चर्तव, एवं मासर्त्वात्मको यः संवत्सरः ' एष एव प्रजापतिः ' कथमनयोरैक्यमित्यत आह—सप्तदश इति । यतो मासर्तुरूपेण सप्तदशावयवसमुदायात्मकः संवत्सरः, प्रजापतिश्च " आश्रावय "—इत्यादि—सप्तदशाक्षरसमु-दायात्मकः । अतस्तयोः सप्तदशावयवोपेतत्वसाम्यात्तादात्म्यम् । अस्त्वेवं किं तत इत्याह—सर्वं वा इति । ' अनपराधम् '—अविकलम् । एवं साप्तदश्यं प्रशस्य विहितं यागस्योपांशुत्वमप्यनूद्य प्रशंसति—उपांश्विति । उपांशूच्चारणस्य पार्श्वस्थानामर्थविशेषाप्रत्यायकत्वादनिरुक्तत्वम्, अनिरुक्तं च विशेषनिरुक्तिविरहात् सर्वात्मकम् । तेन च सर्वात्मकेनानिरुक्तेनोपांशुत्वेन कार्त्स्न्येन कामप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । प्रतिपादितस्यार्थस्य सर्वेष्टिसाधारण्यमभिप्रेत्याह—एष इति । यत् सामिधेनीसाप्तदश्यमुपांशुयजनं च ' एष. ' सर्वस्याः ' इष्टेः ' धर्म इत्यर्थः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव पक्षान्तरं विधाय प्रशंसति—एकविंशतिमिति । सैषा गतिरित्यादि । मासाद्यपेक्षया ' यः '

१—" अथातः काम्यप्रायश्चित्तेष्टीना " " सप्तदशसामिधेन्यः " इति का. श्रौ. सू. २ । ५ । १-२ । तथा " सप्तदश सामिधेन्यः समिध्यमानवत्समिद्धवत्यावन्तरेण धाय्ये उपहास्यतो दधाति " इति तत्रैव । २-१ का. ३ म. ९ ना. १० कं. इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ३—" हेमन्तशिशिरयोः समासेन " ऐ. ब्रा. १ । १ । १ । ४—" ओ श्रावय (४), अस्तु श्रौषट् (४), यज (२), ये यजामहे (५), वौषट् (२) " इत्येव सप्तदशाक्षर (१७) छन्दस्कः ॥

ऽएवैकविꣳशो य एष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । तस्मादेकविꣳशतिमनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

(ता) ता हैता गतश्रेरेवानुब्रूयात् । (य) य इच्छेन्न श्रेयान्त्स्यान्न पापीयानिति यादृशाय हैव स तेऽन्वाहुस्तादृङ् वा हैव भवति पापीयान्वा यस्यैवं विदुष ऽएता ऽअन्वाहुः सो ऽएषा मीमाꣳसैव न त्वेवैता अनूच्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमामनवानन्ननुब्रूयात् । (त्र) त्रयो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेवैतल्लोकान्त्सन्तनोतीमाँल्लोकान्त्स्पृणुते त्रय ऽइमे पुरुषे प्राणा एतमेवास्मिन्नेतत्संततमव्यवच्छिन्नं दधात्येतदनुवचनम् ॥ १२ ॥

त्रयो लोकाः—तद्विंशतिः । एष एवैकविंशो य एष तपति । सैषा गतिः, एषा प्रतिष्ठा । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । तस्मादेकविंशतिमनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

ता हैता गतश्रेरेवानुब्रूयात् । य इच्छेन्न श्रेयान् स्यान्न पापीयानिति । यादृशाय हैव स तेऽन्वाहुः—तादृङ् वा हैव भवति, पापीयान्वा—यस्यैवं विदुष एता अन्वाहुः । सो एषा मीमांसैव, नत्वेवैता अनूच्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमामनवानन्ननुब्रूयात् । त्रयो वा इमे लोकाः, तदिमानेवैतल्लोकान् सन्तनोति,

---

'एकविंशः' सूर्यः, 'एष' एव 'सा' प्रसिद्धा 'गतिः' । यागदानादिभिर्धर्मैर्यद्गन्तव्यतया प्रतिपाद्यते तदात्मक इत्यर्थः । तथा 'एषा' एव 'प्रतिष्ठा', सर्वस्यापि लोकस्याश्रयभूत इत्यर्थः । तया च सामिधेनीनामेकविंशतिसङ्ख्यया गतिप्रतिष्ठारूपं सूर्यमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इमं पक्षमधिकारिविशेषे नियच्छति—ता हैता इति । गता प्राप्ता यस्य श्रीः, तस्यैव यजमानस्यैकविंशतिसामिधेनीरनुब्रूयात्, नान्यस्येत्यर्थः । गतश्रीव्यतिरिक्तस्यापीमं पक्षं कर्तव्यत्वेनाशङ्क्य निरस्यति—य इच्छेदिति । 'यः' यजमानः श्रैष्ठ्यं नैकृष्ट्यं च न कामयेत, 'सः' यजमानः 'तादृङ् वा भवति', 'यादृशाय' यथोपलक्षप्रकारेण नियतेन 'ते' होतारः सामिधेनीः 'अन्वाहुः' तत्प्रकारविशिष्ट एव भवतीत्यर्थः । तादृक्-शब्देन सामान्येन प्रतिपादितं विशिनष्टि—पापीयान् वेति । 'यस्य' खलु 'एवम्' अनियतमनुवचनप्रकारं 'विदुषः' यजमानस्य 'एताः' एकविंशतिसामिधेनीः 'अन्वाहुः', 'सः' 'पापीयान् वा' श्रेयान् वा भवतीत्यर्थः । य इच्छेन्न श्रेयानित्यादिना योऽर्थः प्रतिपादितः, सा 'एषा' 'मीमांसैव' विचार एव केवलम्, न तु तथाऽनुवचनं कार्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

कथं तदनुवक्तव्यमित्यत आह—त्रिरेव प्रथमामिति । एवशब्दो भिन्नक्रमः । प्रथमोत्तमयोः 'त्रिः' अनुवचनं कुर्वन् 'अनवानन्नेव' अनुच्छ्वसन्नेव 'अनुब्रूयात्' । तत्त्रिगुणमृचां सन्तानं लोकत्रयसन्तत्यै भवतीति स्तौति—त्रयो वा इति । 'सन्तनोति' सन्दधाति । ततश्च 'इमान् लोकान्' परस्परसंयुक्तान् 'स्पृणुते' प्रीणयति, बलयति वा । "स्पृ प्रीतिबलयोः"—(स्वा॰ प॰ १३) इति । प्राणापानव्यानात्मकाः 'त्रयः' प्राणभेदाः '

१– हैव सते ' ' हैव सतो '–' हैव सन्ते '–इति क्वचित् टिप्पण्याम् । अत्र संहितापाठे पदपाठे च 'स' 'ते'–इति विच्छिद्य पाठो भाष्यानुरोधेनाङ्कितः । वस्तुतस्तु–" सते "–इत्येकपदं चतुर्थ्यन्तं एकवचनान्तस्य पदस्य । २–" इति सततमनुब्रूयात् " इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ३ । १ । १६ । ३–कौमुदीपाठे तु ' स्पृ प्रीतिपालनयोः ' ' प्रीतिचलनयोरित्यन्ये '– इति दृश्यते ।

(१५) स यावदस्य वशः स्यात् । (दे) एवमेवानुविवक्षेत्तस्यैतस्य परिचक्षोत साम्यवान्यादनवानन्ननुविवक्षंस्तत्कर्म विवृहेत सा परिचक्षा ॥१४॥ स यद्येतन्नोदाशंसेत । (ता) अप्येकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात्तदेकैकयैवेमाँल्लोकान्त्सन्तनोत्येकैकयेमाँल्लोकान्त्स्पृणुतेऽथ यत्प्राणं दधाति गायत्री वै प्राणः स यत्कृत्स्नां गायत्रीमन्वाह तत्कृत्स्नं प्राणं दधाति तस्मादेकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

इमान् लोकान् स्पृणुते। त्रय इमे पुरुषे प्राणाः । एतमेवास्मिन्नेतत्संततमव्यवच्छिन्नं दधाति । यदनुवचनम् ॥ १३ ॥

स यावदस्य वशः स्यात्—एवमेवानुविवक्षेत् । तस्यैतस्य परिचक्षा,उत साम्यवान्याद्,अनवानन्ननु विवक्षंस्तत्कर्म विवृहेत । सा परिचक्षा ॥ १४ ॥

स यद्येतन्नोदाशंसेत अप्येकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् । तदेकैकयैवेमाँल्लोकान् सन्तनोति । एकैकयेमाँल्लोकान् स्पृणुते । अथ यत्प्राणं दधाति—गायत्री वै प्राणः, यत् कृत्स्नां गायत्रीमन्वाह—तत् कृत्स्नं प्राणं दधाति । तस्मादेकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तित्रयविशिष्टं प्राणमेव अनवानमनुब्रुवन् ' सन्ततं ' परस्परसंबद्धम्, ' अव्यवच्छिन्नं ' विच्छेदरहितं ' दधाति ' । एवमेवानुवचनं कर्तव्यमित्यभिप्रेत्य निगमयति—एतदिति ॥ १३ ॥

तिस्र ऋच. सन्ततमनुवक्तुं यो न शक्नोति, तेन कथमनुवक्तव्यमिति, तदाह—स यावदिति । ' अस्य ' होतुः ' यावद् ' अनुवक्तु ' स्ववशः स्यात् ', सा अनुवचनशक्तिः यावती, तावदित्यर्थः । ' एवमेव ' ' अनुविवक्षेत् ' अनुवक्तुमिच्छेत् । शक्त्यनुरूपमेवानुच्छ्वसनम्; शक्त्यभावे ऋङ्मध्येऽवसाने चोच्छ्वासे नास्ति दोष इत्यभिप्रायः । तदेतत्पक्षं निरस्यति—तस्येति । ' तस्यैतस्य ' पक्षस्य ' परिचक्षा ' निन्दा विद्यते । तामेव दर्शयति—उत साम्यवान्यादिति । अनवानन् अनुच्छ्वसन्, ' अनुविवक्षन् ' अनुवक्तुमिच्छन्, होता ' उत ' अपि ' साभि ' ऋङ्मध्ये ' अवान्यात् ' उच्छ्वासं कुर्यात्; तदा ' तत्कर्म ' ' विवृहेत ' विश्लिष्येत, शिथिलं भवतीत्यर्थः । सा परिचक्षेति । यथाशक्त्यनुवचनपक्षे एषैव निन्देत्यर्थः ॥ १४ ॥

तिस्र ऋचः सन्ततमनुवक्तुमशक्तस्य कस्तर्ह्युपाय इति त दर्शयति—स यदीति । ' एतद् 'अनन्तरोक्तं यथाशक्त्यनुवचनं निन्दायुक्तत्वात् ' सः ' होता ' न ' कामयेत, तदा ' एकैकाम् ' ऋचमनुच्छ्वसन्ननुब्रूयात् । अस्मिन्नपि पक्षे पूर्वोक्तलोकत्रय-प्राणत्रय-सन्तानमुपपादयति—तदेकैकयेति । त्रिपदा ह्येताः सामिधेन्यः; अत एकैकस्यामृचि पादत्रयस्य-सन्ततत्वात् ' एकैकयैव ' ऋचा त्रीन् ' लोकान् ' सन्तनोति । गायत्री वै प्राण इति । गायत्र्यास्त्रिपात्त्वात्, प्राणस्य प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तित्रयात्मकत्वात्, त्रित्वसङ्ख्यायोगसाम्यात्तादात्म्यम् । तथा च कृत्स्नगायत्र्याः सततानुवचनात् कृत्स्नप्राणसंतानमपि सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

१–' स्ववशः स्यात् ' ' स्ववशः शक्तिः स्यात् ' इत्यपि क्वचित्पाठः ।

ता वै सन्तताऽअव्यवच्छिन्नाऽअन्वाह संवत्सरस्यैवैतदहोरात्राणि संतनोति तानीमानि संवत्सरस्याहोरात्राणि सन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि परिप्लवन्ते द्विषत ऽउ चैवैतद्भ्रातृव्याय नोपस्थानं करोत्युपस्थानꣳह कुर्याद्यदसन्तताऽअनुब्रूयात्तस्मात्सन्तताऽअव्यवच्छिन्नाऽअन्वाह ॥ १६ ॥ २ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् (३. ९.)॥
तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (१--३)

ता वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना अन्वाह । संवत्सरस्यैवैतदहोरात्राणि संतनोति । तानीमानि संवत्सरस्याहोरात्राणि सन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि परिप्लवन्ते द्विषत उ चैवैतद् भ्रातृव्याय नोपस्थानं करोति । उपस्थानं ह कुर्याद्-यदसन्तता अनुब्रूयात् । तस्मात् सन्तता अव्यवच्छिन्ना अन्वाह ॥ १६ ॥

एवमनुवचनस्थानवानलक्षणं धर्मविशेषं विधाय सान्तत्यादिकं विधत्ते—ता वै सन्तता इति । ' ता ' एता सामिधेनी ' सन्तता ' परस्परसम्बद्धा, अत एव ' अव्यवच्छिन्ना ' विच्छेदरहिता 'अन्वाह' । संवत्सरस्येत्यादि । सामिधेनीनां संवत्सरस्याहोरात्ररूपता प्राक् प्रतिपादिता, अतस्तत्सान्तत्येन ' अहोरात्राणि ' अन्यैव ' सन्ततानि ' परस्परसम्बद्धानि कृतवान् भवतीत्यर्थः । तदेतद् दृष्टानुसारेण द्रढयति—तानीमानीति । यस्मादेव सामिधेनीसान्तत्येन संवत्सरसम्बन्धीनि ' अहोरात्राणि सन्ततानि ' तस्मादेवेदानीमपि ' तानि सन्ततानि अव्यवच्छिन्नानि ' पर्यावर्तन्त इत्यर्थः । सन्ततानुवचनस्य प्रयोजनान्तरमाह—द्विषत इति । ' द्विषते ' द्वेषं कुर्वते शत्रवे ' उपस्थानं न करोति ' सन्ततानुवचनेन छिद्ररहितत्वात् । छिद्रान्वेषणशीला राक्षसादयः प्रवेशोपायभूतं द्वारं न प्रपद्यन्त इत्यर्थः । विपक्षे बाधमाह—उपस्थानं हेति । उपतिष्ठते प्राप्नोत्यनेनेति ' उपस्थानं ' प्राप्तिसाधनद्वारम् ॥ १६ ॥ २ ॥ (३. ९.) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥
ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्, सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीत्रिदशतरुलतां हेममेरुं च भूमीं ।
रत्नोस्राः रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणः सिद्धपाणौ, व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविश्वसहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमनुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं, कार्पासाद्रिं कृपावान् गुडकृतमचलं राजतं राजपूज्यः ।
आज्यशैलं प्राज्यजन्मा लवणगमनृणः शार्करं चारुशीलः, रत्नाख्यौ रत्नभूतः गिरिमिह तनुते सायणः सिद्धिमार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मण
भाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

हिङ्कृत्यान्वाह । नासामा यज्ञोऽस्तीति वा ऽआहुर्न वा ऽअहिङ्कृत्य साम गीयते स यद्धिङ्करोति तद्धिङ्कारस्य रूपं क्रियते प्रणवेनैव साम्नो रूपमुपगच्छत्यो ३ मो ३ मित्येतेनो हास्यैष सर्व्व एव ससामा यज्ञो भवति ॥ १

यद्वेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारः प्राणो हि वै हिङ्कारस्तस्मादपिगृह्य नासिके न हिङ्कर्तुं शक्नोति वाचा वा ऽऋचमन्वाह वाक्च वै प्राणश्च मिथुनं तदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननं क्रियते सामिधेनीनां तस्माद्वै हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा ऽउपांशु हिङ्करोति । (त्य) अथ यदुच्चैर्हिङ्कुर्यादन्यतरदेव कुर्याद्वाचमेव तस्मादुपांशु हिङ्करोति ॥ ३ ॥

हिङ्कृत्यान्वाह । नासामा यज्ञोऽस्तीति वा आहुः । न वा अहिङ्कृत्य साम गीयते । स यद्धिङ्करोति, तद्धिङ्कारस्य रूपं क्रियते । प्रणवेनैव साम्नो रूपमुपगच्छति—ओ ३ म् ओ ३ म् इति । एतेनो हास्यैष सर्व एव ससामा यज्ञो भवति ॥ १ ॥

यद्वेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारः । प्राणो हि वै हिङ्कारः, तस्माद्—अपिगृह्य नासिके न हिङ्कर्तुं शक्नोति । वाचा वा ऋचमन्वाह । वाक् च वै प्राणश्च मिथुनम् । तदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननं क्रियते सामिधेनीनाम् । तस्माद्वै हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा उपांशु हिङ्करोति । अथ यदुच्चैर्हिङ्कुर्यात्, अन्यतरदेव कुर्यात्ः वाचमेव । तस्मादुपांशु हिङ्करोति ॥ ३ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तस्मिन् सामिधेन्यनुवचने धर्मविशेषं विधत्ते—हिङ्कृत्येति । 'हिं'—इति शब्दमुच्चार्येत्यर्थः । नासामेत्यादि । सामरहितस्य यज्ञत्वाभावात्, हिङ्कारप्रणवयोः सामावयवत्वात्, सामिधेनीषु तत्करणेन सामिधेनीयुक्तः सर्वोऽपि सामवान् यज्ञः संपद्यत इत्यर्थः । 'ओ३म्—ओ३म्'—इति वीप्सया सर्वासु सामिधेनीषु स्थितस्य प्रणवस्यानुकरणम् ॥ १ ॥

यद्वेवेत्यादिः हिङ्कारस्तुतिः । तत्र प्रसिद्धं प्राणात्मकत्वमुपपादयति—प्राणो वा इति । हिङ्कृत्यानुवचनम्, मिथुनतया स्तौति—वाचा वा इत्यादिना । नासिकास्थप्राणात्मको हिङ्कारः, तन्निवर्त्यत्वात्, ऋक् च वागात्मिका, तयोश्चार्थमनन्तरम्, 'प्राणश्च वाक् च' 'एतत्' एवं 'मिथुनम्'; स्त्रीपुंसरूपत्वात् । अतः सामिधेनीनां 'पुरस्तात्' यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजनननिमित्तं 'हिङ्कृत्य' अनुवचनेन 'मिथुनमेव क्रियते' इत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्यतरदेवेति । उच्चैर्हिङ्कारस्योच्चारणे हि सोऽपि वाचैव निर्वर्त्येत—इति वागात्मक एव स्यात् न प्राणात्मकः । तथा च मिथुनसम्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

१—"हु ३ म्"—इति सविकारः" इति सा. छां. भा. ४ । ८ । १ । १२ । २—"[illegible]" इत्यादि ४ प्र. २—७ सं. । अत्र सामविशेष "[illegible]" इत्यादि च ४ प्र. ८—२१ सं. सा. छां. भा. । ३—"प्राणो हिङ्कारः" सा. छां. भा. ४ । ७ । १ । ४—सा. छां. भा. ४ । १२ । १ । २ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

स वा ऽएति च प्रेति चान्वाह । गायत्रीमेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति पराच्यह देवेभ्यो यज्ञं वहत्यर्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चान्वाह ॥ ४ ॥

यद्देवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राणऽएत्युदानः प्राणोदानावेवैतद्दधाति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चान्वाह ॥ ५ ॥

यद्देवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्यत ऽएति प्रजायते प्रेति पशवो वितिष्ठन्त ऽएति समावर्तन्ते सर्वं वा ऽइदमेति च प्रेति च तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

स वा एति च प्रेति चान्वाह । गायत्रीमेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति । पराच्यह देवेभ्यो यज्ञं वहति, अर्वाची मनुष्यानवति, तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ ४ ॥

यद्देवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राणः, एत्युदानः, प्राणोदानावेवैतद्दधाति । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ ५ ॥

यद्देवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्यते, एति प्रजायते । प्रेति पशवो वितिष्ठन्ते । एति समावर्तन्ते । सर्वं वा इदमेति च प्रेति च । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

सामिधेनानां लिङ्गविशेषं विधत्ते—स वा एति चेति । आ इति 'एति', प्र इति 'प्रेति' । अत्र 'इति'-शब्देन प्रकृतविपर्यासकृतौ एतौ शब्दावर्थपरत्वात् प्रशब्दस्य अर्वाची-शब्दपरतया व्यवस्थाप्येते । तथा च आङुपसर्गयुक्ता प्रोपसर्गयुक्ताश्चर्चोऽनुब्रूयादित्यर्थः ।

तदेतल्लिङ्गद्वयं प्रयोजनकथनेन प्रशंसति—गायत्रीमेवेति । आङुपसर्गो ह्याभिमुख्ये वर्तते । अतस्तेन 'अर्वाचीम्' अभिमुखीं युनक्ति । परेत प्रेत इति पर्यायदर्शनात् प्रशब्दस्य पराङ्मुखत्वेऽपि वृत्तिरस्ति, अतोऽत्र प्रशब्देन पराङ्मुखत्ववाचिना पराङ्मुखीमेव तां 'युनक्ति'—इत्यर्थः ।

एवमुभयथा योजनस्य प्रयोजनमाह—पराच्यहेति । यतो देवयजनाभिमुख्येन 'पराची' पराङ्मुखी, अभिवर्तमानैव गायत्री द्युलोकं प्रति 'यज्ञं' वोढुं शक्नोति नार्वाची । सा तु सन्निधानात् 'मनुष्यान्' रक्षितुं शक्नोति । अतो लिङ्गद्वययुक्ता एवानुवक्तव्या ॥ ४ ॥

तदेतल्लिङ्गद्वयं विधाय प्रशंसति—यद्देवेत्यादिना । प्रेति वै प्राण इति । प्रशब्दस्य परागमनार्थत्वात्, प्राणस्य च परागवस्थितत्वादुभयोस्तादात्म्यम् । एत्युदान इति । आकारस्याभिमुख्यार्थत्वादुदानस्यान्तःप्रवेश-वृत्तिरूपत्वाच्च तादात्म्यम् ॥ ५ ॥

यद्देवेति चेति । प्रेति वै रेतः सिच्यत इति । सिच्यमानस्य रेतसः पराङ्मुखत्वात् प्र-शब्दस्य तस्य च तादात्म्यम् । अपत्यरूपेण जायमानस्याभिमुखमावर्तनादभिमुख्यवाचिन आकारस्य तादात्म्यम् । प्रेति पशव इत्यादि । पशूनां तृणादिभक्षणाय वनं प्रति पराग् गमनम्, तत् प्रशब्दार्थः । यच्च सायं समागमनम्, तदाकारस्यार्थः । किं बहुना 'सर्वम्' अपि 'इदम्' जगत् प्रगमनस्वभावमावर्तनस्वभावं च । तस्मादेतल्लिङ्गद्वयमनुवचने सम्पादनीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१ निरु० १।१।५,१।१।२,२।१।८;५।१।६। २—" प्रकृत्यतस्य प्रातिलम्यम् " इति निरु० १।१।५। ३—" अपर्यमानेव " इति क० पा०। ४—निरु० ४।२।३।

सोऽन्वाह । प्र वो व्वाजाऽअभिद्यवऽ इति तन्नु प्रेति भवत्यग्नऽआयाहि व्वीतयऽइति तद्वेति भवति ॥ ७ ॥

तदु हैक ऽआहुः । (रु) उभयं व्वाऽएतत्प्रेति संपद्यत ऽइति तदु तद्वा-तिविज्ञान्यमिव प्र वो व्वाजाऽअभिद्यव ऽइति तन्नु प्रेत्यग्न ऽआयाहि व्वीतय ऽइति तद्वेति ॥ ८ ॥

· सोऽन्वाह । प्र वो व्वाजा ऽअभिद्यव ऽइति तन्नु प्रेति भवति व्वाजा

सोऽन्वाह-" प्र वो वाजा अभिद्यव " इति । तन्नु प्रेति भवति । "अग्न आयाहि वीतय " इति । तद्वेति भवति ॥ ७ ॥

तदु हैक आहुः-उभयं वा एतत् प्रेति संपद्यत इति । तदु तद्वातिविज्ञान्यमिव । प्र वो वाजा अभिद्यव इति तन्नु प्रेति । अग्न आयाहि वीतय इति-तद्वेति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह-प्र वो वाजा अभिद्यव इति-तन्नु प्रेति भवति । वाजा इति । अन्नं वै वाजाः, अन्नमेवै-

---

तदेतदुदाहरणेन दर्शयति-सोऽन्वाहेति । प्र वो वाजा इति । एषा प्रशब्दलिङ्गयुक्ता सामिधेनी तै. ब्रा. ३ । ५ । २ । १ । तै. सं. २ । ५ । ७ । २ । अग्न आयाहीत्याङुपसर्गलिङ्गयुक्ता तै. ब्रा० ३ । ५ । २ । २ । तै. सं. २ । ५ । ८ । १-११ । ॥ ७ ॥

अनयोर्लिङ्गयोरैक्यमाशङ्क्य निरस्यति-तदु हेति । ' आयाहि '-इत्यनेन यदस्मात् प्रत्यागमनं प्रतिपादितम्, ' तत् ' स्वर्गवासिदेवगणापेक्षया पराग्गमनमेवेति ' एति ' लिङ्गमपि ' प्रेति ' लिङ्ग सम्पद्यते ' इति ' एकीभवनताभिप्रायः । ' तत् ' एतत् ' अतिविज्ञान्यं विज्ञानपथातिवर्ति । ' आयाहि ' इत्युक्ते यस्मा-दागमनेनेव शीघ्रं युद्धायारोहति न तु प्रगमनम् । तस्मात् प्रेति सर्वविद्भिरनिगमेऽर्थः । लिङ्गद्वयं तथैव व्यव-स्थितमित्यभिप्रेत्याहानुवदति-प्रव इति ॥ ८ ॥

विहितमनुवचनमनूद्य प्रथमतोऽनुवक्तव्यामृचं विधाय तत्प्रशंसति व्याचष्टे-सोऽन्वाहेत्यादिना । अत्र

१-इह माध्यन्दिनाः सामिधेन्य वक्ष्यमाणास्तैत्तिरीयश्रुतौ समाम्नाताः-यथा-" प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥ १ ॥ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ २ ॥ तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥ ३ ॥ स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ ४ ॥ ईडेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ॥ ५ ॥ वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः । तं हविष्मन्त ईडते ॥ ६ ॥ वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ ७ ॥ अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ८ ॥ समिध्यमानो अध्वरेऽग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे ॥ ९ ॥ समिद्धो अग्न आहुत देवान् यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाडसि ॥ १० ॥ आजुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥ ११ ॥"(कां. ३.प्र. ५. अ० २)

" अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारत, असावसौ, देवेद्धो मन्विद्ध ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः कविशस्तो ब्रह्मसंशितो घृताहवनः, प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता तूर्णिर्हव्यवाट् । आस्पात्रं जुहूर्देवानां चमसो देवपानः । अरा इवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसि । आवह देवान् यजमानाय, अग्निमग्न आवह, सोममावह, अग्निमावह, प्रजापतिमावह, अग्नीषोमावावह, इन्द्राग्नी आवह, इन्द्रमावह, महेन्द्रमावह, देवाँ आज्यपाँ आवह, अग्निं होत्रायावह, स्वं महिमानमावह, आ चाग्ने देवान् वह, सुयजा च यज जातवेदः ॥ " (तै० ब्रा० का० ३ । प्र० ५ । अ० ३)

इत्यत्रैव " तं त्वा समिद्भिरिति तृतीयमन्त्रस्यानन्तरम् सामिधेन्य दिसृणां प्रक्षेपः माध्यन्दिनीयसंहितापाठे नोपलभ्यते । अपि च समुद्धमन्त्रे इवास इति तैत्तिरीये पाठः । इह ॥ अजरो इवाग्न इति हस्तः पठ्यते । अन्ते च-" आ च वह जातवेदः सुयजा च यज "-इत्येव माध्यन्दिनीय- पाठ इति विशेषः ॥

ऽइत्यन्नं वै व्वाजा ऽअन्नमेवैतदभ्यनूक्तमभिद्यव ऽइत्यर्धमासा वा ऽअभिद्यवोऽर्धमासानेवैतदभ्यनूक्त ॐ हविष्मन्त ऽइति पशवो वै हविष्मन्तः पशूनेवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ९ ॥

घृताच्येति । व्विदेघो ह माथवोऽग्निं व्वैश्वानरं मुखे बभार तस्य गोतमो राहूगण ऋषिः पुरोहित ऽआस तस्मै ह स्मामन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति नेन्मेऽग्निर्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्याता ऽइति ॥ १० ॥

तमृग्भिर्ह्वयितुं दध्रे । व्वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्त ॐ समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे व्विदेघेति ॥ ११ ॥

तदभ्यनूक्तम् । अभिद्यव इति । अर्धमासा वा अभिद्यवः, अर्धमासानेवैतदभ्यनूक्तम् । "हविष्मन्त" इति । पशवो वै हविष्मन्तः, पशूनेवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ९ ॥

"घृताच्या" इति । विदेघो ह माथवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार । तस्य गोतमो राहूगण ऋषिः पुरोहित आस । तस्मै ह स्मामन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति–नेन्मेऽग्निर्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्याता इति ॥ १० ॥

तमृग्भिर्ह्वयितुं दध्रे–" वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे–विदेघ " इति ॥ ११ ॥

'वाजा' इति पदस्य [illegible] [illegible] न उक्तस्य पदं । अत एतत्पदोच्चारणेन 'अन्नमेव' 'अभ्यनूक्तम्' अभिप्रायानुवचन इव भवति । "वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिः" इत्यत्रापि पाठात् 'षु'– शब्दो निपातः । (निरु ? अ ९ ख० । ? । ? । ३ । ४ ।) [illegible] दिवमात् अभिगता इति व्युत्पत्त्या 'अभिद्यव' इत्यनेनार्धमासा उच्यन्त इति श्रावयति–अर्धमासा वा अभिद्यवः–इति । पशवो वै हविष्मन्तः– इति । [illegible] भविता हविषा गहना इत्यर्थः ॥ ९ ॥

घृताच्येति । घृतवान्ज्योतिर्मन्त्र्याग्निमभि[illegible]नानुवाक्यमाख्यायिकया दर्शयति–विदेघो ह माथव इत्यादिना । 'माथवः' मथुनाम्नः पुत्रो 'विदेघ' नाम राजा । स च स्वमुखे विश्वनरहितम् 'अग्निं' भारयामास । रहूगणस्य पुत्रो 'गोतमः' नाम ऋषिः, तस्य राज्ञः 'पुरोहितः' । स च राजा तेन ऋषिणा आहूयमानः 'तस्मै' न प्रत्युत्तरं ददौ । केनाभिप्रायेणेति चेत्, उच्यते–यदहं वदिष्यामि, मदीयात् 'मुखात्' सोऽग्निर्निष्पतेत्, नेत्र निष्पततु इत्येतेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

तमृग्भिरित्यादि । स च ऋषिः ऋङ्मन्त्रैस्तस्य मुखादग्निं मुञ्चन् 'तं' विदेघमाह्वातुं निश्चितवान्, निश्चितं च " वीतिहोत्रम् " (ऋ०सं०, ५.४.) इति मन्त्रेणाहुतवान् । एवमुक्तोऽप्यग्निस्तन्मुखे तूष्णीमेव स्थितवान् ॥ ११ ॥

१– 'वसिष्ठ' 'गौतम' इति मन्त्रोद्धरणे स न मुख्यं इति भाति । २– [illegible] 'विदेघ' इति वाज०-श्रुतौ । (११४।१।१०, १४।६।११।६, ०।२।३०) कौशल्यमाश्रित्य मूलं विदेघ इति ।

स न प्रतिशुश्राव । (स्रो) उदग्ने शुचयस्तुव शुक्रा भ्राजन्त ऽईरते । तुव ज्योतीᳬंष्यर्च्चयो विदेघा ३ ऽइति ॥ १२ ॥

स ह नैव प्रतिशुश्राव । तन्त्वा घृतस्नवीमह ऽइत्येवाभिव्याहरदथास्य घृतकीर्त्तावेवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्जज्वाल तन्न शशाक धारयितुᳬं सोऽस्य मुखान्निष्पेदे स ऽइमां पृथिवीं प्रापादः ॥ १३ ॥

(स्तु) र्तर्हि विदेघो माथव आस । सरस्वत्याᳬं स तत ऽएव प्राङ्दहन्नभीयायेमां पृथिवीं तं गोतमश्च राहूगणो विदेघश्च माथवः पश्चाद्दहन्तमन्वीयतुः स ऽइमाः सर्वा नदीरतिददाह सदानीरेत्युत्तराद्गिरेर्निर्द्धावति ताᳬं हैव नातिददाह ताᳬं ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥

स न प्रतिशुश्राव–" उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतींष्यर्चयो-विदेघा ३ " इति ॥ १२ ॥

स ह नैव प्रतिशुश्राव । " तन्त्वा घृतस्नवीमहे " इत्येवाभिव्याहरत्-अथास्य घृतकीर्तावेवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्जज्वाल । तं न शशाक धारयितुम् । सोऽस्य मुखान्निष्पेदे । स इमां पृथिवीं प्रापादः ॥ १३ ॥

तर्हि विदेघो माथव आस सरस्वत्याम् । स तत एव प्राङ् दहन्नभीयायेमां पृथिवीम् । तं गोतमश्च राहूगणो विदेघश्च माथवः पश्चाद्दहन्तमन्वीयतुः । स इमाः सर्वा नदीरतिददाह । सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्द्धावति, तां हैव नातिददाह । तां ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्ति, अनतिदग्धाऽग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥

स न इति । " सः ' विदेघोऽपि ' न ' प्रतिशुश्राव । पुनरपि ' सः ' ऋषिः " उदग्ने शुचयः " (सं. मं. १. १. १४. २८; ४. ४६. १३; ९. ९. १२; २. ४. १४. ११) इति मन्त्रेणाग्निः सुमन्कोत्रेन विदेघमाकारयामास । ' विदेघा ३ '–इति प्लुतिराह्वानार्था ॥ १२ ॥

स ह नैवेति । पुनरपि प्रतिश्रवणाभावे " तन्त्वा घृतस्नवीमहे "–' इति ' मन्त्रेणैवर्षिः (ऋ. सं० ५।२६।२) अग्निमभिव्याहृतवान् । ' सः ' चाग्निर्मन्त्रगतघृतशब्दोच्चारणसमये एव माथवस्य मुखमध्यात् ज्वलितोऽभूत् । ' तम् ' अग्निं ' धारयितुं ' सोऽपि ' न शशाक ' ज्वालाभिस्तेन दाहकत्वात् । ' स ' च मुखान्निर्गतः सन् ' पृथिवीं ' प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

तर्हीति । तस्मिन् समये माथवश्च तत्पुरोहितश्च ' सरस्वत्यां ' नद्यां निमग्नोऽभूत् । ' सः ' अग्निस्तस्मात् स्थानादारभ्य ' प्राङ् दहन् ' ' इमां ' सर्वां ' पृथिवीम् ' अभितो व्याप्नोत् । माथवगोतमावुभावपि ' दहन्तं ' ' तम् ' अग्निं ' पश्चात् ' अनुजग्मतुः । ' सः ' च दहनाग्निः पृथिव्यां यावत्यो नद्यः सन्ति, ताः ' सर्वा

१–भाष्ये तु चकारसहितेन भाव्यम् । २–ऋ. सं. ८ । २ । १० । १ ।

तत ऽएतर्हि। प्राचीनं बहवो ब्राह्मणास्तद्धाक्षेत्रतरमिवास स्रावितरमिवा-स्वदितमग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १५ ॥

तदु हैतर्हि। क्षेत्रतरमिव ब्राह्मणा ऽउ हि नूनमेनद्यज्ञैरसिष्वदन्त्सापि जघन्ये नैदाघे समिवैव कोपयति तावच्छीतानतिदग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

स होवाच। विदेघो माथवः क्वाहं भवानीत्यत एव ते प्राचीनं भुवनमिति होवाच सैषाप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा ते हि माथवाः ॥ १७ ॥

तत एतर्हि प्राचीनं बहवो ब्राह्मणाः। तद्धाक्षेत्रतरमिवास, स्रावितरमिवास्वदितमग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १५ ॥

तदु हैतर्हि क्षेत्रतरमिव। ब्राह्मणा उ हि नूनमेनद्यज्ञैरसिष्वदन्। सापि जघन्ये नैदाघे समिवैव कोपयति तावत्, शीतानतिदग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

स होवाच विदेघो माथवः—क्वाहं भवानीति। अत एव ते प्राचीनं भुवनमिति होवाच। सैषाप्येतर्हि कोसलविदेहाना मर्यादा। ते हि माथवाः ॥ १७ ॥

नदी 'अतिशयेन 'ददाह' शोषयामास। प्राचीनं इतोऽस्य पुरस्तात् 'सदानीरा' नाम नदी 'उत्तरात्' उदकप्रवाहा 'एति' गच्छति। तथा च व्यवहित सोऽग्नि। एतमग्निम्, सापि निःशेषेण धारयति, इतस्ततो गमन निवार्य धारितवतीत्यर्थः। स चाग्नि, 'ता' नदीमितरनदीवत्, 'नातिददाह'। अत एव सदा-सर्वदा नीरं जलमस्यामस्तीति व्युत्पत्त्या 'सदानीरा'–इत्युच्यते। तथा च निघण्टु–"करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी" इति। 'तां ■' नदीं 'पुरा' तद्दहनोत्तरकाले 'ब्राह्मणा' 'न तरन्ति' न लङ्घयन्ति। अग्निदाहाभावेनाविशुद्धत्वादिति हेतुमाह–अनतिदग्धेति ॥ १४ ॥

तत एतर्हीति। 'तत' तस्या नद्या 'प्राचीनं' प्राग्देशम्। 'एतर्हि' इदानीं 'बहवो ब्राह्मणा' निवसन्ति। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा. सू. २।१।२९।) प्राग्देशे सर्वोऽपि ब्राह्मणवास इत्यर्थः। 'तत्' च स्थानम्। 'अक्षेत्रतरमिव' अतिशयेन निवासायोग्यमिव 'आस' बभूव। तथा 'स्रावितर' मप्रमाणे निश्चितनीरवत्-देशेऽनुष्ठित यज्ञदानादिकमतिशयेन 'स्रावि' स्रवणशील फलप्रदानासमर्थं बभूवेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—अस्व-दितमिति। यतो 'वैश्वानरेणाग्निना' 'अस्वदितम्' अनास्वादितम्, अतस्तत्स्थानमपवित्रमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अस्य दोषस्य परिहारमाह—तदु हेति। 'एतर्हि' एतस्मिन् समये 'तद्' अपि स्थानं 'क्षेत्रतर' निवासयोग्य-मेव भवति। कुत इत्यत आह—ब्राह्मणा उ हीति। 'नूनम्' इति निश्चये, 'हि' यस्मात् 'एतत्' स्थानं ब्राह्मणा 'यज्ञैरसिष्वदन्' यज्ञानुष्ठानैरग्निनाऽऽस्वादितमकुर्वन्, तस्मादित्यर्थः। 'सा' च नदी 'जघन्ये' निकृष्टे सर्वरसवर्जिते 'नैदाघे' ग्रीष्मसम्बन्धिकालेऽपि सम्यक् 'कोपयति' बहुजलतया प्रकुपिता भवति। 'तावत्' पर्यन्ते हि काले 'वैश्वानरेणाग्निना' 'दग्धा' तदा च न निवारयितु तस्याः प्रकोपो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स होवाचेति। एवं सर्वेषु देशेषु दग्धेषु 'स' च माथवोऽग्निमेव प्रतीक्ष्य 'उवाच'–'क्व' कुत्र देशे

१–'काह०' इति पा०। इयते च स्यादंशिरयमरकोश १।१०।३२। इत्यत्र। २–" नूनमिति विचिकित्सार्थे " इति निरु० ११२।८।

(८) अथ होवाच । गोतमो राहूगणः कथन्नु न ऽआमन्त्र्यमाणो न प्रत्यश्रौषीरिति स होवाचाग्निर्मे वैश्वानरो मुखेऽभूत्स नेन्मे मुखान्निष्पद्यातै तस्मात्ते न प्रत्यश्रौषमिति ॥ १८ ॥

तदु कथमभूदिति । यत्रैव त्वं घृतस्नवीमह ऽइत्यभिव्याहार्षीस्तदेव मे घृतकीर्तावग्निर्वैश्वानरो मुखादुदज्वालीत्तं नाशकं धारयितुꣳ स मे मुखान्निरपादीति ॥ १९ ॥

स यत्सामिधेनीषु घृतवत् । (तत्) सामिधेन्यमेव तत्समेवैनं तेनेन्धे वीर्य्यमेवास्मिन्दधाति ॥ २० ॥

तदु घृताच्येति । देवाञ्जिगाति सुम्नयुरिति यजमानो वै सुम्नयुः स हि देवाञ्जिगीषति स हि देवाञ्जिघाꣳसति तस्मादाह देवाञ्जिगाति सुम्नयुरिति सैषाग्नेयी सत्यनिरुक्ता सर्वं वा ऽअनिरुक्तꣳ सर्वेणैवैतत्प्रतिपद्यते ॥२१॥

अथ होवाच गोतमो राहूगणः–कथन्नु नआमन्त्र्यमाणो न प्रत्यश्रौषीरिति । स होवाच–अग्निर्मे वैश्वानरो मुखेऽभूत्, स नेन्मे मुखान्निष्पद्यातै, तस्मात्ते न प्रत्यश्रौषमिति ॥ १८ ॥

तदु कथमभूदिति । यत्रैव त्वं 'घृतस्नवीमहे' इत्यभिव्याहार्षीः 'तदेव मे घृतकीर्तावग्निर्वैश्वानरो मुखादुदज्वालीत्; तन्नाशकं धारयितुम्, स मे मुखान्निरपादीति ॥ १९ ॥

स यत्सामिधेनीषु घृतवत्–सामिधेनमेव तत् । समेवैनं तेनेन्धे, वीर्यमेवास्मिन् दधाति ॥ २० ॥

तदु घृताच्येति । "देवाञ्जिगाति सुम्नयुः"–इति । यजमानो वै सुम्नयुः, स हि देवाञ् जिगीषति स हि देवाञ् जिघांसति । तस्मादाह–देवाञ् जिगाति सुम्नयुरिति । सैषाग्नेयी सत्यनिरुक्ता । सर्वं वा अनिरुक्तम्, सर्वेणैवैतत्प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

'अह भवानि' निवसेयम् ? 'इति' पृष्टे सोऽप्यग्निरेनम् 'उवाच' । किमिति । 'अतः' अस्याः नद्याः 'प्राचीनं' यद् 'भुवनं' भूमिः, एतदेव 'ते' तव निवासोऽस्त्विति । अत एव कारणात्, एतस्मिन्नपि काले 'सैषा' सदानीरा नदी कोसलदेशस्य च विदेहस्य च मर्यादात्वेन दृश्यते । 'हि' यस्मादेव माथवामाग्निरदात्, तस्मात्ते विदेहदेशा अपि माथवा इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

उक्तं वृत्तान्तं गोतमेन पृष्टः सन् विदेहोऽनुवदति–अथ होवाचेत्यादिना । परोक्षत्वात्पूर्वं श्रुतिवाक्ये लिट्–प्रयोगः । (पा. सू. ३ । २ । ११५ ।) गोतममाथवयोः प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्ये तु भूतानद्यतनत्वाल्लुङ्-प्रयोगो (पा. सू. ३ । २ । ११० ।) विशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयति–स यदिति । यस्माद् घृतशब्दोच्चारणेनाग्निः प्रज्वलितो बभूव, तस्मात् कारणात् 'सामिधेनीषु' 'यद्' घृतप्रातिपदिकयुक्तं पदम् 'तत्' 'सामिधेनमेव' अग्निसमिन्धनहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माद् घृताच्येतत्पदं सामिधेनीषु युक्ततरमिति निगमयति–तदिति । तैत्तिरीयकेऽपि स्वर्भानुरुच्छेपसंवादोदाहरणे घृतवत्पदस्याग्निजननहेतुत्वं प्रतिपादितम्–" यत्समावद्धिद कया त्वमग्निमजीजनो नाहमिति; सामिधेनीना-

(तुऽग्न) अग्न ऽआयाहि व्वीतय ऽइति । तद्वेति भवति व्वीतय ऽइति समन्तिकमिव ह वा ऽइमेऽग्रे लोका ऽआसुरित्युन्मृश्या हैव द्यौरास ॥ २२ ॥

ते देवाऽअकामयन्त । कथन्नु न इमे लोका व्वितरार्ठ स्युः कथन्न इदं व्वरीयऽइव स्यादिति तानेतैरेव त्रिभिरक्षरैर्व्यनयन्वीतय ऽइति त ऽइमे व्विदूरं लोकास्ततो देवेभ्यो व्वरीयोऽभवद्वरीयो ह वा ऽअस्मै भवति यऽएवं व्विद्वानेतामन्वाहुर्व्वीतय ऽइति ॥ २३ ॥

गृणानो हव्यदातय ऽइति । यजमानो वै हव्यदातिर्गृणानो यजमानायेत्येवैतदाह नि होता सत्सि बर्हिषीत्यग्निर्वै होतायं लोको बर्हिरस्मिन्नेवैत-

---

" अग्न आयाहि वीतये "—इति । तद्वेति भवति । वीतय इति—समन्तिकमिव ह वा इमेऽग्रे लोका आसुः, इत्युन्मृश्या हैव द्यौरास ॥ २२ ॥

ते देवा अकामयन्त—कथन्नु न इमे लोका वितरां स्युः, कथन्नु इदं वरीय इव स्यादिति । तानेतैरेव त्रिभिरक्षरैर्व्यनयन्—वीतय इति । त इमे विदूरं लोकाः, ततो देवेभ्यो वरीयोऽभवत् वरीयो ह वा अस्मै भवति—यस्यैवं विद्वान् एतामन्वाहुर्वीतय इति ॥ २३ ॥

"गृणानो हव्यदातये" इति । यजमानो वै हव्यदातिः । गृणानो यजमानायेत्येवैतदाह । "नि होता सत्सि बर्हिषि " इति । अग्निर्वै होता, अयं लोको बर्हिः । अस्मिन्नेवैतल्लोकेऽग्निं दधाति ।

मेवाह यर्ण यज्ञेऽस्यमत्रीः, यत् घृतवत्पदमनूच्यते, स आसा वर्ण "—(तै. सं. २ । ५ । ८ । ६) इति । यजमानो वा इत्यादि । 'सुम्न' सुख स्वर्गादिलक्षणमात्मन इच्छतीति (पा. सू. ३ । १ । ८) सुम्नयु यजमान । विजानीत्यस्याभिप्रायमाह—जिगीषतीति । जेतुमिच्छतीत्यर्थ ॥

ननु " गा स्तुतौ "—(जुहो. प० ७) इति धातु । अथ तस्य जिगीषतीति व्याख्यानमित्यत आह—स हीति । 'हि' यस्मात् यजमानो देवान् स्तुत्या 'विजानीति, इतु प्राप्तुमिच्छति । हन्तिरत्र गत्यर्थ । 'तस्मात्' जिगीषतीति युज्यत इत्यर्थ । " अभ्यस्तानामादि '—(पा. सू. ६ । १ । १८९)—इति भति दीर्घत्वम् । सर्वं वा अनिरुक्तमिति । प्रजापतिविशेषणानिरुक्तम्, तमर्वाग्मनमित्यर्थ ॥ २१ ॥

अग्न आयाहीति । " वीतये '—इति पद व्याख्यातुमितिहासमाह—समन्तिकमिवेति । संनिकृष्टा इति इत्यर्थ । सन्निकर्षमत्राभिनयेन दर्शयति—इत्युन्मृश्येति । सर्वोर्ध्व हस्तेन शाखाग्र स्पृश्यते 'इति ' एवमेव द्यौरपि हस्तस्पृश्येव बभूवेत्यर्थ ॥ २२ ॥

ते देवा इति ॥ वितरां स्युरिति । अतिशयेन विप्रकृष्टा भवेयुरित्यर्थ । वरीय इवेति । उरुतर विस्तीर्ण तमेवैतत्, त्रिभिरक्षरैर्वै तेन प्रकारेण स्यादित्यर्थ । विद्विष्टा इति—वीति । तथा च वीतये—इत्यस्य विविच्य न्यनयन्त्ययो भवति । एतदक्षरत्रयप्रयोगात् तत्र 'इमे लोका 'परस्पर ' विदूर ' विप्रकर्षं प्राप्ता इत्यर्थ । एतामन्वाहुरिति । " वीतय "—इति पदेन युक्ताम् 'अग्न आयाहि ' इत्यादिकामित्यर्थ ॥ २३ ॥

अस्या ऋचो द्वितीय पादमनूद्य व्याचष्टे—गृणान इति । हविषो दानात् ' हव्यदाति ' यजमान । अस्या ऋचोऽनुवचन भूलोकजयहेतुत्वेन प्रशसति—अग्निर्वै होतेत्यादिना ॥ २४ ॥

ल्लोकेऽग्निं दधाति सोऽयमस्मिँल्लोकेऽग्निर्हितः सैषेममेव लोकमभ्यनूक्तेम-मेवैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥ २४ ॥

(स्तं) तन्त्वा समिद्भिरङ्गिर इति । समिद्भिर्ह्येतमङ्गिरस ऐन्धताङ्गिर इत्यङ्गिरा उ ह्यग्निर्घृतेन वर्द्धयामसीति तत्सामिधेनं पद ँ᳒ समर्धनं तेनेन्धे वीर्यमेवास्मिन्दधाति ॥ २५ ॥ [शतं २००]

बृहच्छोचा यविष्ठ्येति । बृहद् ह्येष शोचति समिद्धो यविष्ठ्येति यविष्ठो ह्यग्निस्तस्मादाह यविष्ठ्येति सैषेतमेव लोकमभ्यनूक्तान्तरिक्ष-लोकमेव तस्मादाग्नेयी सत्यनिरुक्तानिरुक्तो ह्येष लोक एतमेवैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥ २६ ॥

सोऽयमस्मिँल्लोकेऽग्निर्हितः । सैषेममेव लोकमभ्यनूक्ता, इममेवैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥ २४ ॥

" तन्त्वा समिद्भिरङ्गिरः " इति । समिद्भिर्ह्येनमङ्गिरस ऐन्धत । " अङ्गिर " इति । अङ्गिरा उ ह्यग्निः । " घृतेन वर्द्धयामसीति " । तत्सामिधेनं पदम् । समर्धनं तेनेन्धे, वीर्य-मेवास्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

"बृहच्छोचा यविष्ठ्य " इति । बृहद् ह्येष शोचति समिद्धः । यविष्ठ्येति–यविष्ठो ह्यग्निः, तस्मादाह यविष्ठ्येति । सैषा एतमेव लोकमभ्यनूक्ता–अन्तरिक्षलोकमेव । तस्मादाग्नेयी सत्यनि-रुक्ता । अनिरुक्तो ह्येष लोकः । एतमेवैतया लोकं जयति–यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥ २६ ॥

तृतीयां सामिधेनीमनूद्य व्याचष्टे–तन्त्वेति । ' अङ्गिरस ' महर्षयो यत् ' समिद्भिः ' ' अग्निम् ' ' ऐन्धन्त ' समिद्धमकुर्वन्, तस्मादग्निरपि ' अगिर ' इति सम्बोध्यते । तदेतन्नाम अग्नेः प्रसिद्धमित्याह–अंगिरा उ हीति । " इतरे येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति " " अङ्गिरसामङ्गारपरिणामरूपत्वात् ' अङ्गिर. '–शब्दाभिधयता । अग्निरप्यङ्गाररूप इति युक्तं तस्याप्यङ्गिरस्त्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥

बृहच्छोचेति । यविष्ठो ह्यग्निरिति । ' यविष्ठः ' युवतमो नित्यतरुणः ; अजरामरत्वात् । अस्या ऋचोऽनुव-चनमन्तरिक्षलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति–सैषेति । " एतमेव "–इति सामान्योक्तं विवृणोति–अन्तरिक्षेति ऋचोऽन्तरिक्षलोकस्य साम्यमाह–तस्मादिति ॥ २६ ॥

१–अत्र ' ऐन्धते ' ति पाठस्तादृशो भवत्य । व्याकरणदृष्ट्या तु मात्वे भूत " ऐन्धन्त " इत्याकारकः पाठो युक्त इति भाति । २–तै. ब्रा. २ । ५ । २ । ३स. २ । ५ । ८ । १–११ । ३–तेषा वर्णन ऐ ब्रा ६ । ५ । ८–९ सान्द्र्वोर्दृष्टव्यम् । वस्तु-तस्तु " एतमु एवाङ्गिरस मन्यन्तेऽङ्गारा यदमः " इति सा श. ब्रा. ३ । २ । १० । ४–ऐ. ब्रा. ३ । ३ । ९ । निरु० ३ । ३ । ५ निघ० ५ । ५ । ११ । ५–' नित्यतरुण –अजरण. । ' इति पा. ।

स नः पृथु श्रवाय्यमिति । (त्य) अदो वै पृथु यस्मिन्देवाऽएतच्छ्रवाय्यं यस्मिन्देवाऽअच्छा देव विवाससीत्यच्छ देव विवासस्येतन्नो गमयेत्येवैतदाह ॥ २७ ॥

बृहदग्ने सुवीर्यमिति । (त्य) अदो वै बृहद्यस्मिन्देवाऽएतत्सुवीर्यं यस्मिन्देवाः सैषैतमेव लोकमभ्यनूक्ता दिवमेवैतमेवैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुषऽएतामन्वाहुः ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह । (हे) ईडेन्यो नमस्य ऽइतीडेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि दर्शत ऽइति तिरऽइव ह्येष तमांसि समिद्धो ददृशे समग्निरिध्यते वृषेति सᳬहीध्यते वृषा वृषो ऽअग्निः समिध्यत ऽइति सᳬहीध्यते ॥ २९ ॥

" स नः पृथु श्रवाय्यम् " इति । अदो वै पृथु–यस्मिन् देवाः । एतत् श्रवाय्यम्–यस्मिन् देवाः । " अच्छा देव विवाससि " इति । अच्छ देव विवाससि–एतन्नो गमय–इत्येवैतदाह ॥ २७ ॥

" बृहदग्ने सुवीर्यम्" इति । अदो वै बृहत्–यस्मिन् देवाः, एतत् सुवीर्यम्–यस्मिन् देवाः । सैषा एतमेव लोकमभ्यनूक्ता–दिवमेव। एतमेवैतया लोकं जयति–यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह–" ईडेन्यो नमस्यः– " इति । ईडेन्यो ह्येषः, नमस्यो ह्येषः । " तिरस्तमांसि दर्शतः "–इति । तिर इव ह्येष तमांसि समिद्धो ददृशे । " समग्निरिध्यते वृषा " इति । सं हीध्यते वृषा । " वृषो अग्निः समिध्यते–" इति । सं हीध्यते ॥ २९ ॥

चतुर्थी सामिधेनीमनूद्य द्युलोकशब्देन व्याचष्टे–स नो इत्यादिना । ' अदः ' विप्रकृष्टं द्युस्थानं खलु ' पृथु ' विस्तीर्णम् । तद्विशिनष्टि–यस्मिन्निति । ' यस्मिन् ' लोके ' देवाः ' सर्वे वसन्ति, तत् स्थानमत्र द्युनामवाच्यम् । देवनिवासत्वादेव ' एतत् ' ' श्रवाय्य ' श्रवणीयं प्रशस्यम् । पादान्तरमनूद्य व्याचष्टे–अच्छा देवेति । हे अग्ने त्वं द्युलोकस्य स्थानम् ' अच्छ ' अभिलक्ष्य ' विवाससि ' प्रकाशयेत्यर्थः । प्रकाशनं च प्राप्त्यर्थमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे–एतन्नो गमयेति ॥ २७ ॥

बृहदग्न इति । अदो वा इति । सर्वत्र हि विशेष्यरहितः इदंशब्दो भूलोकवचनः, अदःशब्दश्च द्युलोकवचनः ॥ २८ ॥

सामिधेन्यन्तरस्यानुवचनं विधत्ते–सोऽन्वाहेति । ' ईडेन्य ' स्तोतव्यः, ' नमस्य ' नमस्कर्तव्य इत्ययमर्थः प्रसिद्ध इति स्पष्टम् । द्वितीयं पादमनूद्य व्याचष्टे–तिरस्तमांसीति । ' एष ' खल्वग्निः समिद्धः सन् ' तमांसि ' तिरस्कुर्वन्निव दृश्यते । अनेन ' दर्शत '–इति पदस्य कर्मणि व्युत्पत्तिर्दर्शिता । ' समग्निरिध्यते ' इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ २९ ॥

१–ऋ० सं० ३।५।११।४।७ ३।५।८।१–११। २–ऋ० सं० ३।५।११।४।७ ३।५।८।१–११।

(तेऽश्वो) अश्वो न देववाहन इति । (त्यु) अश्वो ह वा ऽएष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति यद्वै नेत्यृच्योमिति तत्तस्मादाहाश्वो न देववाहनऽइति ३० तुᳪ᳭ हविष्मन्त ऽईडत ऽइति । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्याऽईडते तस्मादाह ताᳫ᳭हविष्मन्तऽईडत ऽइति ॥ ३१ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहीति । सᳪ᳭ ह्येनमिन्धतेऽग्ने दीद्यतं बृहदिति दीदयेव ह्येष बृहत्समिद्धः ॥ ३२ ॥ [अर्धप्रपाठकः ।]

तं वा एतम् । वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाहाग्नेय्यो वा ऽएताः सर्वाः सामिधेन्यो भवन्तीन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेन्द्रो वृषैतेनो हास्यैताः सेन्द्राः सामिधेन्यो भवन्ति तस्माद्वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाह ॥ ३३ ॥

"अश्वो न देववाहनः"–इति । अश्वो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति । यद्वै नेति ऋचि–ओमिति तत् । तस्मादाह--अश्वो न देववाहन इति ॥ ३० ॥

" तं हविष्मन्त ईडते"–इति । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या ईडते । तस्मादाह--तं हविष्मन्त ईडत इति ॥ ३१ ॥

" वृषणं त्वा वयं वृषन् वृष (णा) णः समिधीमहि "–इति । सं ह्येनमिन्धते । " अग्ने दीद्यतं बृहद् "–इति । दीदयेव ह्येष बृहत् समिद्धः ॥ ३२ ॥

तं वा एतं वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाह–आग्नेय्यो वा एताः सर्वाः सामिधेन्यो भवन्ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता, इन्द्रो वृषा एतेन उ ह अस्यैताः सेन्द्राः सामिधेन्यो भवन्ति । तस्माद् वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाह ॥ ३३ ॥

अश्वो नेति । " अश्वो न देववाहन. "–इत्यत्र ' न '–शब्दस्य निषेधार्थत्वमाशङ्क्य विवक्षितमर्थं दर्शयति–यद्वा इति । ' ऋचि ' ऋङ्मन्त्रे ' यत् ' ' न– ' इति पदम्, तत् ' ओमिति ' अङ्गीकारार्थतया प्रतिपत्तव्यम् । " एवम्परमोन्पेद "–इति हि निघण्टुः (१) ' अश्वो ह वा एष भूत्वा ' अश्वरूपमास्थायेति यावत् ॥ ३० ॥

तं हविष्मन्त इति । हविष्मन्तो ह्येतमित्यादि । चरुपुरोडाशादीनि ' हवींषि ' संपाद्य, तद्युक्ता ऋत्विग्यजमानास्तानि हवींषि देवान् प्रापयितुमग्निं स्तुवन्तीत्यर्थः । " ईड स्तुतौ " (अदा. आ. ९) इति धातुः ॥ ३१ ॥

वृषणन्त्वेत्यादि । निगदसिद्धम् । " दीद्यत बृहत् "–इत्यत्र दीद्यच्छब्दस्याभिप्रायमाह–दीदयेवेति । 'दीदयतिः ' दीप्तिकर्मा, छान्दसो धातुः । (निघ. १ । १६ । ४ । निरु. १० । २ । ६) । पूर्वाभिः समिद्धः स च ' एषः ' अग्निरस्मिन् समये ' बृहत् ' अधिक ' दीदयेव ' दिदीप–इतोत हि यतो ' दीद्यतं ' दीप्यमानत्वानित्यग्निविशेषणं युक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

" ईडेन्य "–इत्यस्य तृचस्य वृषण्वच्छन्दात्मानमुपजीव्य प्रशंसति–तं वा इत्यादि । अग्निविशेषणभूतेनापि

१–" ओमेवंपरमं मतं " इत्यमरकोषे ३ । ४ । १२ तथा " ओ३मित्यृचः प्रतिगर एव तथेति गाथा या ओमिति वै दैवं तथेति मानुषम्" ऐ. ब्रा. ७ । ३ । ६ । २–तै. ब्रा. ३ । ५ । २ । ७ । स. ब्रा. ८ । १–११ । ३–' दीदेतिः दीप्तिकर्मा ' इति पा० ।

सोऽन्वाह । (हा) अग्निं दूतं वृणीमहऽइति देवाश्च वा ऽअसुराश्चो-भये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तान्त्स्पर्द्धमानान्गायत्र्यन्तरा तस्थौ या वै सा गायत्र्यासीदियं वै सा पृथिवीयꣳ हैव तदन्तरा तस्थौ तऽउभय ऽएव विदाञ्चक्रुर्यतरान्वै न इयमुपावर्त्स्यति ते भविष्यन्ति परेतरे भविष्यन्तीति तामुभय ऽएवोपमन्त्रयाञ्चक्रिरेऽग्निरेव देवानां दूतऽआस सहरक्षाऽइत्य-सुररक्षसमसुराणाꣳ साग्निमेवानुप्रेयाय तस्मादन्वाहाग्निं दूतं वृणीमह ऽइति स हि देवानां दूतऽआसीद्धोतारं विश्ववेदसमिति ॥ ३४ ॥

सोऽन्वाह—"अग्निं दूतं वृणीमहे" इति। देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे। तान् स्पर्द्धमानान् गायत्र्यन्तरा तस्थौ । या वै सा गायत्र्यासीत्—इयं वै सा पृथिवी । इयं हैव तदन्तरा तस्थौ । त उभय एव विदाञ्चक्रुः—' यतरान् वै न इयमुपावर्त्स्यति, ते भविष्यन्ति, परेतरे भविष्यन्ति' इति । तामुभय एवोपमन्त्रयाञ्चक्रिरे । अग्निरेव देवानां दूत आस, सहरक्षा इत्यसुररक्षसमसुराणाम् । साग्निमेवानुप्रेयाय । तस्मादन्वाह—अग्निं दूतं वृणीमह इति । स हि देवानां दूत आसीत् । "होतारं विश्ववेदसम्" इति ॥ ३४ ॥

'वृषन्'—शब्देनेन्द्रोऽप्युपस्थाप्यते, ' वृषन्'—शब्दस्य तन्नामधेयत्वात् । अतो ' वृषन् '—शब्दयुक्तस्य तृचस्या-नुवचनादितरपक्षवत् सामिधेनीनामर्थान्द्रिमत्त्वञ्च सिद्ध्यतीत्यर्थ ॥ ३३ ॥

सामिधेन्यन्तरस्यानुवचन विधत्ते—सोऽन्वाहेति । अग्नेर्देवदूतत्वमुपपादयितुमितिहासमाह—देवाश्च वा इति । ' तान् ' मिथ स्पर्द्धमानान् देवासुरान् ' अन्तरा ' तेषामुभयेषा मध्यत इत्यर्थ । ' अन्तरान्तरेण—"[1] (पा० सू० २ । ३ । ४)—इति द्वितीया । इय वा इत्यादि । योत्स्यमानास्तानुभयविधान् निवारयितुं गायत्री मध्ये प्रादुर्भूता ' सेय पृथिव्येव ' इयमेव खलु पृथिवी तेषामुभयेषा मध्यवर्तिनी । कुत एतत्;— मेरोरुपरिभागे हि अमरावती नाम नगरी, तस्या हि देवा , तथा मेरोरधस्ताद्भागे च यदिरामुख नाम नगरम्, तस्मिन् असुरा निवसन्ति । तयोर्मध्ये पृथिवी वर्तत इति ' ह '—शब्दयोगादस्ति शास्त्रप्रसिद्धि । यतरान् वा इति । " विभाषा चोर्निर्धारणे "[2]—(पा० सू० ५ । ३ । ९२) इति यच्छब्दात् डतरच् । ' उपावर्त्स्यति ' उपाश्रिता भविष्यति । ' उपमन्त्रयाञ्चक्रे ' रहस्य दूतमुखेनाहूतवन्त इत्यर्थ । " मत्रि गुप्तपरिभाषणे "—(चुरा आ १४६) इति धातु , लिट्प्रत्ययान्तत्वादाम्प्रत्यय (पा. सू. ३ । १ । ३५–३६) । तस्मिन्नुपमन्त्रणे देवाना को दूत , को वा असुराणामित्युभय विविनक्ति—अग्निरेवेति । ' सहरक्षा ' नाम यत् 'असुर-रक्षसम्,' सुरविरोधि रक्ष । समासान्तो ' अ '—प्रत्यय । ' रक्ष '—शब्दस्य ,नियतनपुंसकत्वात् समासान्त-स्यापि तथात्वम् । स हि देवानामिति । ' हि ' यस्मादुक्तरीत्या ' अग्निं दूत वृणीमहे '—इति अनुवचन युक्तमित्यर्थ । द्विर्निगदमनूद्य तत्र पाठान्तरमुपन्यस्य दूषयति—होतारमित्यादिना ॥ ३४ ॥

१–अवैदिकमिद वर्णनमिति सुधामि ... च ... पुस्तके ... मिति हेयम् । २–" अव्ययोन्तरानतःछन्दसि " इति पा सू ५ । ४ । १०३ ।

तदु हैकेऽन्वाहुः । (हो) होता यो विश्ववेदस इति नेदरमित्यात्मानं ब्रवाणीति तदु तथा न ब्रूयान्मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्माद्यथैवर्चाऽनूक्तमेवमेवानुब्रूयाद्धोतारं विश्ववेदसमित्येवास्य यज्ञस्य सुक्रतुमित्येष हि यज्ञस्य सुक्रतुर्यदग्निस्तस्मादाहास्य यज्ञस्य सुक्रतुमिति सेयं देवानुपावर्तत ततो देवाऽभवन्परासुरा भवति ह वा ऽआत्मना परास्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं विदुषऽएतामन्वाहुः ॥ २८ ॥

(स्तां) तां वा ऽअष्टमीमनुब्रूयात् । (द्वा) गायत्री वा ऽएषा निदानेनाष्टाक्षरा वै गायत्री तस्मादष्टमीमनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

तदु हैकेऽन्वाहुः–' होता यो विश्ववेदसः ' इति । नेद् अरमित्यात्मानं ब्रवाणीति । तदु तथा न ब्रूयाद् । मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति, व्यृद्धं वै तद् यज्ञस्य–यन्मानुषम्; नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति । तस्माद्यथैवर्चाऽनूक्तमेवमेवानुब्रूयाद्–' होतारं विश्ववेदसम् ' इत्येव । " अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् " इति । एष हि यज्ञस्य सुक्रतुः–यदग्निः । तस्मादाह–अस्य यज्ञस्य सुक्रतुमिति । सेयं देवानुपावर्तत ततो देवा अभवन्, परासुराः । भवति ह वा आत्मना, परा अस्य सपत्ना भवन्ति–यस्यैवं विदुष एतामन्वाहुः ॥ २९ ॥

तां वा अष्टमीमनुब्रूयात् । गायत्री वा एषा निदानेन–अष्टाक्षरा वै गायत्री । तस्माद् अष्टमीमनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

तद्विति । " होता यो विश्ववेदस इति " पाठान्तरमनुब्रुवतामभिप्रायमाह–यद्यपि होतारमिति ' होतृ '–शब्दो द्वितीयान्तः; तथापि ' होता अरम् ' इत्यपि श्रुतिसामान्यात् प्रतीयते । स च ' अर '–शब्दः ' अलं '–शब्दपर्यायः । " पाल–मूल–लघ्वल्मङ्गुलीनाम् "–(पा० सू० ८ । २ । १८ वा० २ " वा लो रमापन्नं ") इति लत्वस्य विकल्पितत्वात् । ' अरं '–शब्दोऽत्र निवारणार्थः । ' आत्मानं ' निवारणविशिष्टं ' नेत् ' नैव ' ब्रवाणि '–इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । "होता यः"–इति पाठे तु नेदृशी विरुद्धा प्रतिपत्तिरस्ति ॥

तत्पक्षनिराकरणं–तदु तथेत्यादि । स्पष्टम् । " होतारम् "–इत्यार्षपाठं परित्यज्य " होता यः "–इति पाठविपरिणामस्य मनुष्यबुद्धिप्रभवतया मानुषत्वम् । यथैव वेदे पठितम्, तथैवानुवक्तव्यमित्युपसंहरति–तस्मादिति । कोऽसावेव तर्हि वेदे पठितमिति तदाह–होतारमिति । एवकारः पक्षान्तरव्युदासार्थः । प्रकृतमितिहासमनुस्मरति–सेयमिति । देवासुराणां मध्ये वर्तमाना या गायत्री, ' सेयं ' रहस्यमाहूता सती ' देवान् ' एव ' उपावर्तत ' उपाजगाम । ' ततः ' गायत्र्या उपावर्तनात् ' देवाः ' ' अभवन् ' अजयन् । ' असुरास्तु ' तत्सम्बन्धविरहात् ' पराभूताः ' । उक्तेतिहासज्ञानपुरःसरमेतां गायत्रीं प्रयुञ्जानस्य फलमाह–भवतीति । ' आत्मना ' स्वयं ' भवति ' भूष्णुः, समर्थो भवति । ' अस्य ' च शत्रवः ' पराभवन्ति ' इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अष्टसङ्ख्योपेतत्वेन प्रशंसति–तां वा इति । ' निदानेन ' मूलकारणेन विचार्यमाणा अष्टाक्षरात्मिका

१–तदित्थं मन्त्रेषु स्वल्पमात्रपरिवर्तनस्यापि वैदिकसम्प्रदाये परिवर्तनादिकं सर्वमेव निषिद्धमिति सूचितम् ।

(त्त) तद्धैके । पुरस्ताद्धाय्ये दधत्यन्नं धाय्ये मुखत ऽइदमन्नाद्यं दध्म इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादनवक्लृप्ता ह तस्यैषा भवति यः पुरस्ताद्धाय्ये दधाति दशमी वा हि तर्ह्येकादशी वा सम्पद्यते तस्यो हैवैषावक्लृप्ता भवति यस्यैतामष्टमीमन्वाहुस्तस्मादुपरिष्टादेव धाय्ये दध्यात् ॥३७॥

समिध्यमानो ऽअध्वर ऽइति । (त्य) अध्वरो वै यज्ञः समिध्यमानो यज्ञ ऽइत्येवैतदाहाग्निः पावक ऽईड्य इति पावको ह्येष ऽईड्यो ह्येष शोचिष्केशस्तमीमह ऽइति शोचन्तीव ह्येतस्य केशाः समिद्धस्य समिद्धो

तर्ह्येके पुरस्ताद् धाय्ये दधति–' अन्नं धाय्ये, मुखत इदमन्नाद्यं दध्म ' इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । अनवक्लृप्ता ह तस्यैषा भवति–यः पुरस्ताद्धाय्ये दधाति । दशमी वा हि तर्हि एकादशी वा सम्पद्यते । तस्यो ह एवैषा अवक्लृप्ता भवति–यस्यैतामष्टमीमन्वाहुः । तस्मादुपरिष्टादेव धाय्ये दध्यात् ॥ ३७ ॥

' समिध्यमानो अध्वरे'' इति । अध्वरो वै यज्ञः । समिध्यमानो यज्ञ–इत्येवैतदाह । ''अग्निः

' एषा गायत्री ' सापि प्रतिपाद्यम् ' अष्टाक्षरा ', सा चाष्टसङ्ख्या, तत्पूर्तिरेनु चान्येषा विशेषतो ' गायत्री '– इति । ताम् ' अष्टमीमनुब्रूयात् ' इत्यर्थ ॥ ३६ ॥

यत्र सप्तदश सामिधेन्य, तत्र " पृथुपाजा " " स मवाय "–इति द्वे धाय्ये तयो सामिधेनीषु प्रक्षेप्तव्ये । तयो स्थान पूर्वोक्तपक्षाभ्यां दर्शयति–तर्ह्येके इति । ' पुरस्तात् ' अष्टम्या पूर्वमित्यर्थ । तथा कुर्वतामभिप्रायमाह मुखत इति । अत्र च तदाय च ' अन्नाद्यं ' ' इद ' शब्दार्थम् ' मुखत ' मुखप्रदेश एव ' दध्म धाय्याम ' इति वदन्त ॥

तन्मतं दूषयति तदु तथेति । ' अनवक्लृप्ता ' असमर्था, ऊर्ध्वं द्वयोर्धाय्ययो प्रक्षेपात्– ' अग्नि दूतम् '–इत्यष्टमी, ' दशमी ' सम्पद्यते तथा चाष्टमी वचनेन " गायत्री वा एषा निदानेन "–इति प्रतिपादितगायत्रीत्वप्रतिपादनसमर्था स्यात् । तथा समिध्यमानवती–समिद्धवत्योर्मध्ये हि धाय्ये प्रक्षेप्तव्ये सा च मौनरूपं तत्कर्यात् ' एकादशी ' सम्पद्यत ' । उभयत्र ' वा '–शब्दौ । यथ तर्हि, अवक्लृप्तिरित्यत आह–तस्यो हेति । ' यस्य ' यजमानस्य सा सामिधेनीषु " अग्नि दूतम् "–इत्येषा अष्टमी । ' तस्यैषा ' ' अवक्लृप्ता ') अवक्लृप्ति समर्था ' भवति ' इत्यर्थ । कुत्र तर्हि धाय्ययो प्रक्षेप इति तत्राह–तस्मा- दिति । अष्टम्या ' उपरिष्टात् ' समिध्यमानवती–समिद्धवत्योर्मध्ये एव ' धाय्ये ' प्रक्षिपेत् । उक्त कात्याय- नेन– समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाय्ये दधाति ' –(श्रौ सू. २ । ६ । ९ ।) इति । आश्वलायनोऽप्यवदत्–" तृतीयस्या सामिधेन्यामावपेत प्रागुत्तमाया पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे धाय्ये इयुक्त एते प्रणीयात् "–इति (श्रौ. सू. २ । १ । २९ । ऋ स ३ । २७ । ५ । ६ ।) ॥ ३७ ॥

एवमष्टमी विधाय प्रशंसति–समिद्धवमान इति । निगदसिद्धमेतत् । शोचन्तीव ह्येतस्येति । दीप्य

१–" पथ्य–माधव्य–निकष्ट–चाव्या समदहितिविशयमयधनीषु "–इति पा सू ३ । १ । १२९ । " प्रयतेऽत्र समि- दिति वाच्य वद् " इति तत्र कौ । ९, आ ३ । २ । ७ । १२, ३ । ७ । तै स २ । ३ । १० । ३ । २–म स ३ । २७ । ५ । ६ । ३–' प्रतिपादित गायत्रीत्वसमर्थं स्यात् ' इति पा । ४–' सा च समिध्यमानवती पादद्वये नवमी सामदस्य अष्टम्या सहोत्कर्षेण, एकादशी सम्पद्यते ' एवमेव प्रतिभाति । ५–तै ब्रा. ३ । ५ । २ । १, स ७ । ५ । ८ । १–११ ।

ऽअग्न ऽआहुतेत्यतः प्राचीन ँ सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्यदन्यत्समिधोऽ पवृक्त ऽइव ह्येतद्धोता यद्वा ऽअन्यत्समिध ऽइध्मस्यातिरिच्यतेऽतिरिक्तं तद्यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषन्त ँ हास्य तद्भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते तस्मादतः प्राचीन ँ सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्यदन्यत्समिधः ॥ २८ ॥

(धो) देवान्यक्षि स्वध्वरेति । (त्य)अध्वरो वै यज्ञो देवान्यक्षि सुयज्ञियेत्येवैतदाह त्व ँ हि हव्यवाडसीत्येष हि हव्यवाड्यदग्निस्तस्मादाह त्व ँ हि हव्यवाडसीत्याजुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे वृणीष्व ँ हव्यवाहनमिति सम्प्रेष्यत्येवैतया जुहुत च यजत च यस्मै कामाय समैन्धिढ्वं तत्कुरुतेत्येवैतदाहाग्निं प्रयत्यध्वर ऽइत्यध्वरो वै यज्ञोऽग्निं प्रयति यज्ञ ऽइत्येवैतदाह वृणीष्व ँ हव्यवाहनमित्येष हि हव्यवाहनो यदग्निस्तस्मादाह वृणीष्व ँ हव्यवाहनमिति ॥ २९ ॥

पावक ईड्यः" इति । पावको ह्येषः, ईड्यो ह्येषः । "शोचिष्केशस्तमीमहे" इति । शोचन्तीव हि एतस्य केशाः समिद्धस्य । "समिद्धो अग्न आहुत" इति । अतः प्राचीनं सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्—यदन्यत्समिधः । अपवृक्त इव ह्येतद् होता । यद्वा अन्यत्समिध इध्मस्यातिरिच्यते—अतिरिक्तं तद् । यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं—द्विषन्तं हास्य तद् भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते । तस्माद् अतः प्राचीनं सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्—यदन्यत्समिधः ॥ २८ ॥

"देवान् यक्षि स्वध्वर" इति । अध्वरो वै यज्ञः । देवान् यक्षि सुयज्ञिय इत्येवैतदाह । "त्वं हि हव्यवाडसि" इति । एष हि हव्यवाड् यदग्निः । तस्मादाह—त्वं हि हव्यवाडसीति ।

मानस्याग्नेर्ये ऊर्ध्वमुखा ज्वालाविशेषाः, ते केशाः; ते च 'शोचन्ति' दीप्यन्ते । इवशब्दोऽवधारणे; शोचिषः—दीप्यमाना केशा यस्येति 'शोचिष्केशः' इत्यर्थः । दशम्याः सामिधेन्याः प्रागेवेध्मशेषस्य सर्वस्याभ्याधानं विधत्ते—समिद्धो अग्न इत्यादिना । तस्या दशम्याः सामिधेन्याः 'प्राचीन' प्राक् । "विभाषाऽञ्चेरदिक् स्त्रियाम्"—(पा० सू० ५ । ४ । ८) इति स्वार्थिकः ख—प्रत्ययः । यदन्यत्समिध इति । अनुयाजार्थायाः 'समिधः' यदन्यत् तत्सर्वमित्यर्थः । अस्मिन्नेव समये इध्मशेषस्य सर्वस्याभ्याधाने कुतो हेतोरित्याशङ्क्य हेतुमाह—अपवृक्त इवेति । 'एतत्' एतर्हि अस्मिन् समये होता 'अपवृक्त इव' अग्नेः समिन्धनं परिसमापयतीव । "समिद्धो अग्न आहुतेति"—समिन्धनस्य भूतत्वप्रतिपत्तेः । समिन्धनहेतुत्वाच्च सर्वस्येध्मस्य समिद्धावस्थायाः प्रागेवाभ्याधानं युक्तमित्यर्थः । प्रागनभ्याधाने दोषमाह—यद्वा अन्यदिति । अनुयाजसमिद्व्यतिरिक्तं 'यत्' इध्मसम्बन्धि काष्ठं समिद्धावस्थाया वर्त्तेत 'तदतिरिक्तम्' तच्च शत्रुवर्द्धनहेतुरित्यपि । "समिद्धो अग्न आहुत"—इत्यतः प्रागेवेध्मशेषः सर्वोऽपि प्रक्षेप्यः । अत एव कात्यायनेनोक्तम्—"समिद्ध इति प्रागतः सर्वमिध्ममेकवर्जमनुयाजार्थम्" (श्रौ० सू० ३ । १ । ११) इति ॥ २८ ॥

देवान् यक्षीत्यादि । निगदसिद्धम् । अन्तिमां सामिधेनीमनूद्य व्याचष्टे—आ जुहोतेति । [1] आ जुहोत

१—तै. ब्रा. ३ । ५ । २ । १० । ऋ. ३ । ५ । ८ । १–११ ।

' तं वा ऽएतम् । (म) अध्वरवन्तं त्रिचमन्वाह देवान्ह वै यज्ञेन यजमानान्त्सपत्नाऽअसुरा दुधूर्षांचक्रुस्ते दुधूर्षन्तऽएव न शेकुर्धूर्वितुं ते पराबभूवुस्तस्माद्यज्ञोऽध्वरो नाम दुधूर्षन्ह वाऽएनꣳ सपत्नः पराभवति यस्यैवं विदुषोऽध्वरवन्तं त्रिचमन्वाहुर्यावदेव सौम्येनाध्वरेणेष्ट्वा जयति तावज्जयति ॥ ४० ॥ ३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् । (४. १.)

" आजुहोता दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् " इति । सम्प्रेष्यत्येवैतया—आजुहुत च, यजत च, यस्मै कामाय समैन्धिढ्वं तत्कुरुतेत्येवैतदाह । " अग्निं प्रयत्यध्वर" इति । अध्वरो वै यज्ञः । अग्निं प्रयति यज्ञ इत्येवैतदाह । "वृणीध्वं हव्यवाहनम्"इति। एष हि हव्यवाहनो—यदग्निः । तस्मादाह—वृणीध्वं हव्यवाहनमिति ॥ ३९ ॥

तं वा एतम् अध्वरवन्तं त्रिचमन्वाह । देवान् ह वै यज्ञेन यजमानान् सपत्ना असुरा दुधूर्षांचक्रुः । ते दुधूर्षन्त एव न शेकुर्धूर्वितुम्, ते पराबभूवुः । तस्माद्यज्ञोऽध्वरो नाम । दुधूर्षन् ह वा एनं सपत्नः पराभवति—यस्यैवं विदुषोऽध्वरवन्तं त्रिचमन्वाहुः । यावदेव सौम्येनाध्वरेणेष्ट्वा जयति तावज्जयति ॥ ४० ॥

दुवस्यतेति । अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः सर्वेऽपि हवनादिक्रियां प्रवर्तन्ते, अतः प्रोक्षणासादनेत्यादिविषयः मन्त्रः सम्प्रैषरूप एव । आजुहोत दुवस्यतेति—पदयोरर्थमाह—जुहुत च यजत चेति । जुहुतेत्यत्र । 'त'—शब्दस्य " तप्तनप्तनथनाश्च " (पा० सू० ७. १. ४५) इति तबादेशः गुणे च सति जुहोतेति रूपं भवति । 'दुवस्यति' परिचरणार्थः (निघ० ३ अ० ५ ख० ५ पदम्) । 'दुवस्यत' परिचरत, यजतेत्यर्थः ।

तात्पर्यार्थमाह—यस्मै कामायेति । फलसाधनतया काम्यमानाय 'यस्मै' यागहोमादिकर्मणे, हे ऋत्विजः ! 'समैन्धिढ्वम्' अग्निसमिन्धनमकृढ्वम् । सोऽग्निः समिद्धः सम्पन्नः, अतोऽस्मिन् समये 'तत्कुरुतेत्येव' एवमर्थं मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । अग्निं प्रयतीत्यादि स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

तृचस्याध्वरशब्दयुक्तत्व प्रशंसितुमनुवदति—तं वा इति । " समिध्यमानो अध्वरे "—इत्यादिकस्तृच—अध्वरशब्दोपेतमनुवदन् । दुधूर्षांचक्रुरिति । धूर्वितुमिच्छां कृतवन्त इत्यर्थः । " धुर्वी हिंसायाम् " —(धा० प० ५७६) इत्यस्मात् सनि, वलोपे, प्रत्ययान्तत्वादाम्—प्रत्ययः । 'दुधूर्षन्त'' 'ते' असुरा देवान् 'धूर्वितुं' हिंसितुं 'न शेकुः' । शक्ता न भूत्वा पराहृता एव बभूवुः 'तस्मात्' अहिंस्यहेतुत्वात् 'अध्वर'—इति यज्ञस्य नाम सम्पन्नम् ।

एवं पुरावृत्तमुदाहृत्यैतद्विदुषः फलमाह—दुधूर्षन् हेति । यावद्देवेति । अध्वरशब्दो हि सोमयागे रूढः, स्यात्र दर्शपूर्णमासविषये मन्त्रेण प्रस्तुत इति सोमयागेन यावत्त्व फलं प्राप्नोति, तावद्दर्शपूर्णमासयागेनापि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ३ ॥ (४ १.)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—' तृच ' इति स्वर्णीयपाठः, कात्यायनवार्तिकस्मरणात् (पा सू ६ । १ । ३७ वा १) वस्तुतः शतपथे कात्यायनीये च सर्वत्रैव ' त्रिच ' इत्येव पाठः । २—तै ब्रा ३ । ५ । २ । १ । शा ३ । ५ । ८ । १ । ३ । ३—मा सं ३ । १ । ७ सं । ६ । ५ । ६६ वा ३ । ८ । २ । २५ भाग ।

एतद्ध वै देवाऽअग्निं गरिष्ठे युञ्जन् । (न्यु) यद्धोतृत्व ऽइडऽग्ने हव्यं वहेति तमेतद्गरिष्ठे युक्त्वोपामदन्वीर्यवान्वै त्वमस्यलं वै त्वमेतस्मा ऽअसीति वीर्यं समादधतो यथेदमप्येतर्हि ज्ञातीनां यं गरिष्ठे युञ्जन्ति तमुपमदन्ति वीर्यवान्वै त्वमस्यलं वै त्वमेतस्मा ऽअसीति वीर्यं समादधतः स यदत ऊर्ध्वमन्वाहोपस्तौत्येवैनमेतद्वीर्यमेवास्मिन्दधाति ॥ १ ॥

(न्यु) अग्ने महाँ२॥ ऽअसि ब्राह्मण भारतेति । ब्रह्म ह्यग्निस्तस्मादाह ब्राह्मणेति भारतेत्येष हि देवेभ्यो हव्यं भरति तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहुरेष उ वा ऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्ति तस्माद्वेवाह भारतेति ॥ २ ॥

निगदानुवचनम् ।

एतद् वै देवा अग्निं गरिष्ठे युञ्जन्–यद्धोतृत्वे 'इडे नो हव्यं वह' इति । तमेतद् गरिष्ठे युक्त्वो-पामदन् 'वीर्यवान् वै त्वमसि, अलं वै त्वमेतस्मा असि' इति–वीर्यं समादधतः । यथेदमप्येतर्हि ज्ञातीनां यं गरिष्ठे युञ्जन्ति, तमुपमदन्ति–वीर्यवान्वै त्वमसि, अलं वै त्वमेतस्मा असीति वीर्यं समा-दधतः । स यदत ऊर्ध्वमन्वाह–उपस्तौत्येवैनमेतत्, वीर्यमेवास्मिन् दधाति ॥ १ ॥

"अग्ने महाँ॥ असि ब्राह्मण भारत"–इति । ब्रह्म ह्यग्निः । तस्मादाह–ब्राह्मणेति । "भारतेति" । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति, तस्माद् भरतोऽग्निरित्याहुः । एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्ति, तस्माद्वेवाह–भारतेति ॥ २ ॥

सामिधेन्यनुवचनानन्तरमग्ने महाँ असीति निगदस्यानुवचनं विधित्सुस्तत्प्रतिपादनाय प्रशंसया कर्तव्यतां मद्गोदाहरणेन प्रतिपादयति–एतद्ध वा इति । 'गरिष्ठे' गुरुतमे । "प्रियस्थिर"–(पा० सू० ६. ४. १५७) इत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः । हविर्वहनार्थं गुरुतमे तस्मिन् होतृत्वे योजयित्वा तमग्निमाह्लादयितुम् 'उपामदन्' अस्तुवन् । "वीर्यवान् वै" इत्यादिः स्तुतिप्रकारः । अनया च स्तुत्या 'तम्' अग्निं 'वीर्ये' सम्यक् स्थापितवन्तः । तत् लौकिकेन दृष्टान्तेन प्रतिपादयति–यथेदमिति । निगदस्यानुवचनं विधत्ते–स यदिति । 'अतः' अस्मात् सामिधेन्यनुवचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

अनुवक्तव्यं निगदं पठित्वा पदशो व्याचष्टे–अग्ने महानित्यादिना । "स त्रेधायानं ब्रह्मणाग्निं तूर्दारं आयुं तूर्णायम्"–इत्यादिश्रुतेरग्निर्ब्राह्मणादित्यात्मना ब्रह्मरूपत्वावस्थानात् "ब्रह्म ह्यग्निः"–इति तादात्म्यप्रतिपादनम् । 'तस्मात्' ब्रह्मणो जातत्वात् 'ब्राह्मणेति' अग्निः स्तूयत इत्यर्थः । 'भारत' इति पदमनूद्य द्वेधा निर्ब्रूते–एष हीत्यादिना ॥ २ ॥

१–तै. ब्रा. ३ । ५ । ३ । १ । श. २ । ५ । १ । १ । २–निगदानां यजुष्ट्वाभिधानं–मी. द. २ अ. १ पा. ३८–४५ सू. । न्या. मा. २ । १ । १३ अधि. द्रष्टव्यम् । ३–इदंवोपदेशनं १० । ६ । ५ । ३ ।

(त्यु) अथार्षेयं प्रवृणीते । (त्र॒) ऽऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तस्मादार्षेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परस्तादर्वाक्प्रवृणीते । परस्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायसस्पुतय ऽउ चैवैतं निह्नुत ऽइदᳪं हि पितैवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात्परस्तादर्वाक्प्रवृणीते ॥ ४ ॥

स ऽआर्षेयमुक्त्वाह । देवेद्धो मन्विद्ध ऽइति देवा ह्येतमग्र ऽऐन्धत तस्मादाह देवेद्ध ऽइति मन्विद्ध ऽइति मनुर्ह्येतमग्र ऽऐन्ध तस्मादाह मन्विद्ध ऽइति ॥ ५ ॥

(त्यु) ऋषिष्टुत ऽइति । (त्य) ऋषयो ह्येतमग्र ऽस्तुवंस्तस्मादाहऽर्षिष्टुत ऽइति ॥ ६ ॥

विप्रानुमदित ऽइति । (त्ये) एते वै विप्रा यदृषय ऽएते ह्येतमन्वमदंस्तस्मादाह विप्रानुमदित ऽइति ॥ ७ ॥

आर्षेयानुवचनम् ।

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयति–' अयं महावीर्यो–यो यज्ञं प्रापदिति ' । तस्मादार्षेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परस्तादर्वाङ् प्रवृणीते । परस्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते, ज्यायसस्पतय उ चैवैतं निह्नुते, इदं हि–पितैवाग्रे, अथ पुत्रः, अथ पौत्रः, तस्मात्परस्तादर्वाङ् प्रवृणीते ॥ ४ ॥

निवित्पाठः ।

स आर्षेयमुक्त्वाह–" देवेद्धो मन्विद्धः "–(तै. ब्रा. ३. ५. ३. १) इति । देवा ह्येतमग्र ऐन्धत । तस्मादाह–देवेद्ध इति । मन्विद्ध इति । मनुर्ह्येतमग्र ऐन्ध । तस्मादाह–मन्विद्ध इति ॥५॥

"ऋषिष्टुतः"–(३. ५. ३, २) इति । ऋषयो ह्येतमग्रेऽस्तुवन् । तस्मादाह–ऋषिष्टुत इति ॥६॥

" विप्रानुमदितः "–(३. ५. ३. ३) इति । एते वै विप्राः–यदृषयः । एते ह्येतमन्वमदन् । तस्मादाह–विप्रानुमदित इति ॥ ७ ॥

आर्षेयमित्यादि । हौतृकर्तृकप्रवरविधिः ॥ ३ ॥

तत्र धर्मविशेषमाह–परस्तादर्वागिति । तस्मिन्नार्षेयप्रवरणे कूटस्थमृषिमारभ्य तत्पुत्रपौत्रादिक्रमेणार्वाचीनवरणं कर्तव्यम् । यथा भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येत्यादि । तथा च ' ज्यायस ' भावपरो निर्देशः, ज्यैष्ठ्यस्य ' पतय एवैनं निह्नुते ' अनेन प्रवरणेन निवेदयति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥

' देवेद्ध ' इत्यादिनिवित्पदानामनुवचनं विधत्ते–स आर्षेयमुक्त्वेति । तानि पदानि क्रमेण व्याचष्टे–

१–' एवैनत् निह्नुते ' क पा । २–कण्वशाखीनिवित्पदानि एकादश कर्तृभिन्नपदानि तु द्वादश । सन्ति च क्वचन पाठभेदाः । कर्तृविशेषपदानि कल्पसूत्रादिषु विदध्याचे पठितानि । (११ । १२) तै. ब्रा. २ । ५ । ३ । २ प्रपठितानि । कृष्णयजुर्निवित्पदानि तु तै. ब्रा. ३ । ५ । ३ । १–११ प्रपठितानि । तै. ७. २ । ५ । ५ । ३–१२ । अत्रापि प्रपठितानि । अस्मिन्ब्राह्मणे तु–

कविशस्त ऽइति । (त्ये) एते वै कवयो यदृषय ऽएते ह्येतमशꣳ सꣳस्तस्मादाह कविशस्त ऽइति ॥ ८ ॥

ब्रह्मसꣳशित ऽइति । ब्रह्मसꣳशितो ह्येष घृताहवन ऽइति घृताहवनो ह्येषः ॥ ९ ॥

प्रणीर्यज्ञानाꣳ रथीरध्वराणामिति । (त्ये) एतेन वै सर्वान्यज्ञान्प्रणयन्ति ये च पाकयज्ञा ये चेतरे तस्मादाह प्रणीर्यज्ञानामिति ॥ १० ॥

रथीरध्वराणामिति । रथो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति तस्मादाह रथीरध्वराणामिति ॥ ११ ॥

(त्य) अतूर्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति । न ह्येतꣳ रक्षाꣳसि तरन्ति तस्मादाहातूर्तो होतेति तूर्णिर्हव्यवाडिति सर्वꣳ ह्येष पाप्मानं तरति तस्मादाह तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

(त्या) आस्पात्रं जुहूर्देवानामिति । देवपात्रं वा ऽएष यदग्निस्तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति देवपात्रꣳ ह्येष प्राप्नोति ह वै तस्य पात्रं यस्य पात्रं प्रेप्सति य एवमेतद्वेद ॥ १३ ॥

"कविशस्तः"–(२. ५. ३. ४) इति । एते वै कवयो यदृषयः । एते ह्येतमशंसन् । तस्मादाह–कविशस्त इति ॥ ८ ॥

"ब्रह्मसꣳशित" (२. ५. ३. ५) इति । ब्रह्मसंशितो ह्येषः । "घृताहवनः"–(२. ५. ३. ६) इति । घृताहवनो ह्येषः ॥ ९ ॥

"प्रणीर्यज्ञानाꣳ रथीरध्वराणाम्"–(२. ५. ३. ७) इति । एतेन वै सर्वान् यज्ञान् प्रणयन्ति, ये च पाकयज्ञाः, ये चेतरे । तस्मादाह–प्रणीर्यज्ञानामिति ॥ १० ॥

रथीरध्वराणामिति । रथो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति । तस्मादाह–रथीरध्वराणामिति॥ ११॥

"अतूर्तो होता तूर्णिर्हव्यवाट्"–(२. ५. ३. ८) इति । न ह्येतं रक्षांसि तरन्ति । तस्मादाह–अतूर्तो होतेति । तूर्णिर्हव्यवाडिति । सर्वं ह्येष पाप्मानं तरति । तस्मादाह–तूर्णिर्हव्यवाडिति १२

"आस्पात्रं जुहूर्देवानाम्"–(तै० ब्रा० ३. ५. ३. ९) इति । देवपात्रं वा एष यदग्निः ।

देवा होतमित्यादिना । स्पष्टोऽर्थः । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ ॥

आस्पात्रमिति । आस्यरूपं पात्रम् 'आस्पात्रम्' । देवपात्रं [illegible] इति । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो

–निविल्पदानि पञ्चदश विहितानि । तथा च का. श्रौ सू. "पञ्चदश वा निविदः सम्पादयन्" इति । १ । २ । २ । शुक्लयजुषां तु दर्शपूर्णमासमारभ्य पशुबन्धपर्यन्तं हौत्रं पक्षद्वयम्, आर्त्विज्यं याजुर्वेदिकं वा तत्र याजुर्वेदिकं शुक्लयजुः पञ्चदशशाखात उपसंहृत्य कात्यायनेनोपनिबद्धम् । तेन च सायणभाष्ये तत्र तत्र समुचितानि संहिताब्राह्मणस्थतत्तद्धौत्रमन्त्रस्थलानि तु कण्वमाध्यंदिनव्यतिरिक्तशाखानामनुपलम्भात्संहितानि न तु वस्तुतः मूलभूतानि इत्यविरोधात् । । [illegible] सर्वत्रापि विशेयम् [illegible] इति ॥

चमसो देवपान ऽइति । चमसेन ह वा ऽएतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाह चमसो देवपान ऽइति ॥ १४ ॥

(त्य) अरा ऽरँ ॥ ऽइवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसीति । यथाग्नेर्नेमिः सर्वतः परिभूरेवं त्वं देवान्त्सर्वतः परिभूरसीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

(द्य) आवह देवान्यजमानायेति तदस्मै यज्ञाय देवानावोढवा ऽआहाग्निमग्न ऽआवहेति तदाग्नेयायाज्यभागायाग्निमावोढवा ऽआह सोममावहेति तत्सौम्यायाज्यभागाय सोममावोढवा ऽआहाग्निमावहेति तद्य ऽएष ऽउभयत्राच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तस्माऽअग्निमावोढवा ऽआह ॥ १६ ॥

तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुहति । देवपात्रं ह्येषः । प्राप्नोति ह वै तस्य पात्रम्—यस्य पात्रं प्रेप्सति, य एवमेतद्वेद ॥ १३ ॥

"चमसो देवपानः"—(३. ५. ३. १०) इति । चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति । तस्मादाह—चमसो देवपान इति ॥ १४ ॥

"अरा ऽरँ॥ इवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसि "—(३. ५. ३. ११) इति । यथाग्नेर्नेमिः सर्वतः परिभूः, एवं त्वं देवान् सर्वतः परिभूरसि—इत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

देवतावाहनम् ।

" आवह देवान्यजमानाय "—(तै. ब्रा. ३. ५. ३) इति । तदस्मै यज्ञाय देवानावोढवा आह ॥ १ ॥ " अग्निमग्न आवह "—(३. ५. ३) इति । तदाग्नेयायाज्यभागायाग्निमावोढवा आह ॥ २ ॥ " सोममावह "—(३. ५. ३) इति । तत्सौम्यायाज्यभागाय सोममावोढवा आह " अग्निमावह "—(३. ५. ३) इति । तद्य एष उभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥ तस्मा अग्निमावोढवा आह ॥ ४ ॥ ॥ १६ ॥

देवैरद्यमानत्वादग्नेर्देवपात्रत्वम् । एतद्वेदितुः फलमाह—प्राप्नोति हेति । 'यस्य' खलु भोज्यस्य वस्तुनः सम्बन्धि 'पात्रं' 'प्रेप्सति' प्राप्तुमिच्छति, तद्वस्तुसंबन्धि 'पात्रं' 'प्राप्नोति' एव वेदितेत्यर्थः ॥ १३॥१४॥

अरा ऽरँ॥ इवेति । यथारात्रेर्नेमिरिति । येषां चक्रस्य नाभौ नेम्यां च संयोजिता कीलिका 'अराः' तान् 'यथा' 'नेमिः' परितो वर्तमाना व्याप्नोति' तद्वद् 'देवान्' अग्निरपि सव्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

निवित्पदानन्तरं वक्तव्यमावाहननिगदमध्यनूच पदशो व्याचष्टे—आवह देवानित्यादिना । देवानावोढवा इति । आङ्पूर्वाद्वहतेः स्वार्थे तवेन्—प्रत्ययः (पा. सू. ३ । ४ । ९ ।) यष्टव्यान् देवान् आवोढुमानेतुमित्यर्थः । " आवह देवान् "—इति सामान्योक्तस्याऽऽवाहनस्य विवरणम् " अग्निमग्न आवह "—इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ १६ ॥

१–प्रयाजपात्रेति पदमिदमत्र प्रतिभाति । २–आवाहननिगदस्याऽऽद्यं तैत्तिरीयब्राह्मणे ३ । ५ । ३ सं० ३ । ५ । १ । ७ । ८ । तयोरत्र आम्नाता ।

(ह्रा) अथ यथादेवतम् । देवाँ २ ॥ऽआज्यपाँ २॥ऽआवहेति तत्प्रयाजानुयाजानावोढवा ऽआह प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपाऽअग्निꣳ होत्रायावहेति तदग्निꣳ होत्रायावोढवा ऽआह स्वं महिमानमावहेति तत्स्वं महिमानमावोढवा ऽआह वाग्वा ऽअस्य स्वो महिमा तद्वाचमावोढवाऽआहा च वह जातवेदः सुयजा च यजेति तद्याऽएवैतद्देवता ऽआवोढवाऽआह ता ऽएवैतदाहा चैना वहानुष्ठ्या च यजेति यदाह सुयजा च यजेति॥१७॥
स वै तिष्ठन्नन्वाह । (ह्रा) अन्वाह ह्येतदसौ ह्यनुवाक्या तदसावेवैतद्भूत्वान्वाह तस्मात्तिष्ठन्नन्वाह ॥ १८ ॥

अथ यथादेवतम् ॥ ५ ॥ "देवाँ २॥ आज्यपाँ २॥ आवह "–(३. ५. ३) इति । तत्प्रयाजानुयाजानावोढवा आह । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः ॥६॥ "अग्निꣳ होत्रायावह "–(३. ५. ३) इति। तदग्निं होत्रायावोढवा आह ॥७॥ "स्वं महिमानमावह (३. ५. ३)" इति । तत्स्वं महिमानमावोढवा आह । वाग् वा अस्य स्वो महिमा । तद्वाचमावोढवा आह ॥८॥ "आ च वह जातवेदः सुयजा च यज "–(३. ५. ३) इति । यथा एवैतद्देवता आवोढवा आह, ता एवैतदाह । आ चैना वहानुष्ठ्या च यजेति । यदाह–सुयजा च यजेति ॥ ९ ॥ १७ ॥
स वै तिष्ठन्नन्वाह । अन्वाह ह्येतद्, असौ ह्यनुवाक्या, तदसावेवैतद् भूत्वाऽन्वाह । तस्मात्तिष्ठन्नन्वाह ॥ १८ ॥

अथ यथादेवतमिति । दर्शपूर्णमासयोरुभयत्र योऽग्निः पुरोडाशदेवता; तदावाहनानन्तरं निर्वापसमये यस्यै यस्यै देवतायै येन क्रमेण निरुप्तम्, तेनैव क्रमेण तस्याः सर्वस्या देवतायाः "अग्नीषोमावावह "–इत्यादिवाक्यैरावाहनं कार्यमित्यर्थः । देवा२॥ ऽआज्यपानिति । प्रयाजानुयाजदेवतावाहनं विवक्षितमिति व्याचष्टे–तत्प्रयाजानुयाजानिति । कर्मवाचिना प्रयाजानुयाजशब्देन तत्सम्बन्धिनो देवा लक्ष्यन्ते । ते हि हविर्भागास्वीकाराय बोढव्याः । तेषामाज्यमेव हि भागः; "यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्, यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् "–(शत. ब्रा. १ कां. ३ प्र. १ ब्रा. ८–९ कं. इत्यत्र द्रष्टव्यम्) इति जौहवौपभृतयोराज्ययोस्तद्धविष्ट्वश्रवणात् । "अग्निं होत्राय "–इत्यनेन स्विष्टकृतोऽग्नेरावाहनं विवक्षितम् । स्वं महिमानमिति । देवताया अग्नेः स्वभूतो वाग्रूपो 'महिमा'; तस्यावाहनम् । "आवह जातवेदः " इति वाक्येन । प्राक्प्रतिपादितस्याज्यभागादिदेवतानां सर्वासामावाहनस्य निगमनम्–"सुयजा च यजेति "–इति । अस्य व्याख्यानम्–"अनुष्ठ्या च यजेति" इति । 'अनुष्ठ्या' अनुक्रमेण सम्यगित्यर्थः ॥ १७ ॥
यदेतत्सामिधेन्यादिकमनुवचनादि, तत्सर्वं तिष्ठतैव वक्तव्यमिति विधत्ते–स वा इति । द्युत इयत

१–" त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपाः, त्रयस्त्रिंशदसोमपाः । अष्टौ वसव. एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । देवाः सोमपाः; 'एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः,–एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः' इत्यैतरेयब्राह्मणे (२।२।८।) प्रयाजानां देवत्वमुक्तं द्रष्टव्यम् ।

(ह्य) आसीनो याज्यां यजति । इयᳫं᳚ हि याज्या तस्मान्न कश्चन तिष्ठन्याज्यां यजतीयᳫं᳚ हि याज्या तदियमेवैतद्भूत्वा यजति तस्मादासीनो याज्यां यजति ॥ १९ ॥ ४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (४. २.) ॥

यो ह वा ऽअग्निः सामिधेनीभिः समिद्धः । (ह्योऽति) अतितराᳫं᳚ ह वै स इतरस्मादग्नेस्तपत्यनवधृष्यो हि भवत्यनवमृश्यः ॥ १ ॥

स यथा हैवाग्निः । सामिधेनीभिः समिद्धस्तपत्येवᳫं᳚ हैव ब्राह्मणः सामिधेनीर्विद्वाननुब्रुवंस्तपत्यनवधृष्यो हि भवत्यनवमृश्यः ॥ २ ॥

आसीनो याज्यां यजति । इयं हि याज्या, तस्मान्न कश्चन तिष्ठन् याज्यां यजति । इयं हि याज्या, तदियमेवैतद् भूत्वा यजति । तस्मादासीनो याज्यां यजति ॥ १९ ॥

शान्तिकर्म ।

यो ह वा अग्निः सामिधेनीभिः समिद्धः, अतितरां ह वै स इतरस्मादग्नेस्तपति, अनवधृष्यो हि भवति, अनवमृश्यः ॥ १ ॥

स यथा हैवाग्निः सामिधेनीभिः समिद्धस्तपति, एवं हैव ब्राह्मणः सामिधेनीर्विद्वाननुब्रुवंस्तपति । अनवधृष्यो हि भवति, अनवमृश्यः ॥ २ ॥

आह–अन्वाह स्थितदिति । अनुवाक्या हि द्युलोकरूपा, तिष्ठंश्च द्युलोकसदृशो भवति । अतोऽनुवाक्या तावत् तिष्ठतैवानुवक्तव्या । अनुवचनसाम्यात्सामिधेन्यादिकमपि तिष्ठतैव पठितव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

याज्यायां विशेषमाह–आसीनो याज्यामिति । ‘हि’ यस्मात् ‘इयं’ पृथिव्यात्मिकैव ‘याज्या’ तस्माद् याज्यापाठस्तिष्ठता न कर्तव्यः, ‘आसीनश्च’ सन्निकर्षविशेषात् पृथिवीरूपापन्नो भवति, तदिदमित्युक्तम्–इयमेवैतद् भूत्वेति ॥ १९ ॥ ४ ॥ (४. २.) ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थोऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

सामिधेनीभिर्दीप्तस्य समिद्धस्याग्नेः लौकिकाग्निकाशादतिशयमाह–यो ह वा इति । यस्मादतिशयेन ‘तपति’ अत राक्षसादिभिः ‘धर्षितुं’ हिंसितुं मर्दितुं स्प्रष्टुं न शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

समिद्धाग्निदृष्टान्तेन एवं वेदितुर्होतुरपि तद्वदनुवदन् कुर्वतो यथोक्तविशेषप्राप्तिर्भवतीत्याह–स यथेति । ‘अनवधृष्य’ ‘अनवमृश्य’ इत्युभयत्र धृषेर्मृशेश्च–(धा. पा. प. १४२ । आमर्शन स्पर्श–इति सि. कौ.) ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते ”–(पा. सू. ३. १. ११०) इति कर्मणि क्यप् ॥ २ ॥

१–“ सर्वेषामप्यनुवाक्यान्ते याज्या ” इति आप श्रौ सू ३ । ७ । ३ । “पुरस्तात्लक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति । जातानेव भ्रातृव्यान्प्रणुदते । उपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्या जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते ” इति तै. स २ । ६ । २ । ३ । “ मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेय लक्ष्म तद्यस्यामृचि पूर्वार्द्धे विद्यते सा पुरोऽनुवाक्या, तथाच यस्यामुत्तरार्द्धे विद्यते सा याज्या । तद्यथा–“ अग्निर्मूर्धा ” इति पूर्वार्द्धेऽग्निशब्दः । ‘ विद्वानग्ने वाजये ’ इत्युत्तरार्द्धेऽग्निशब्दः ” इति च तत्र भा. भा । इयति वा अनुवाक्या पचष्टे यज्ञम्, सा या सम्पन्नलक्षणा सानुवाक्या स्यात्, अथ यौषट्कारान्ता सा याज्या स्यात् ” इति गौ. ब्रा. उ. २ । १७–१९ । “पुरोऽनुवाक्या देवतास्मरणार्था, याज्या च हवि प्रदानार्था ”–इति हि का श्रौ. सू १ । ८ । १ सू वृ. ।

सोऽन्वाह । प्रव ऽइति प्राणो वै प्रवान्प्राणमेवैतया समिन्धेऽग्न ऽआयाहि व्वीतय ऽइत्यपानो वा ऽएतवानपानमेवैतया समिन्धे बृहच्छोचा यविष्ठ्येत्युदानो वै बृहच्छोचा ऽउदानमेवैतया समिन्धे ॥ ३ ॥

स नः पृथु श्रवाय्यमिति श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्यꣳ श्रोत्रेण हीदमुरु पृथु शृणोति श्रोत्रमेवैतया समिन्धे ॥ ४ ॥

(न्ध्ऽ) ईडेन्यो नमस्य ऽइति । व्वाग्वा ईडेन्या व्वाग्घीदꣳ सर्व्वमीट्टे व्वाचेदꣳ सर्व्वमीडितं व्वाचमेवैतया समिन्धे ॥ ५ ॥

सोऽन्वाह–"प्रवः"इति । प्राणो वै प्रवान्, प्राणमेवैतया समिन्धे । "अग्न आयाहि वीतये" इति । अपानो वा एतवान्, अपानमेवैतया समिन्धे । "बृहच्छोचा यविष्ठ्य"–इति । उदानो वै बृहच्छोचाः, उदानमेवैतया समिन्धे ॥ ३ ॥

"स नः पृथु श्रवाय्यम्"–इति । श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्यम्, श्रोत्रेण हीदमुरु पृथु शृणोति श्रोत्रमेवैतया समिन्धे ॥ ४ ॥

"ईडेन्यो नमस्यः"–इति । वाग् वा ईडेन्या, वाग्घीदं सर्वमीट्टे । वाचेदं सर्वमीडितम् । वाचमेवैतया समिन्धे ॥ ५ ॥

अथैता. सामिधेनीः प्रत्येकं तत्तल्लिङ्गोपन्यासेन प्राणापानश्रोत्रादिकरणग्रामविशिष्टा नमस्कारहेतुतया प्रशंसति–सोऽन्वाहेत्यादिना । प्राणो वै प्रवानिति । प्रगमनयुक्तत्वात् ' प्राणः ' प्रशब्दवान् । प्राणवृत्तिर्हि रजादिकल्ताभ्यां प्राचीनं निर्गच्छति, अतः ' एतया ' प्रशब्दोपेतया प्रथमया सामिधेन्या प्रगमनवन्तं ' प्राणमेव ' ' समिन्धे दीपयति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । अपानो वा एतवानिति । बहिर्निर्गतस्य वायोरात्माभिमुखी वृत्तिरपान. । अतः आगमनविशिष्टत्वाद् ' अपान. ' आकारोपसर्गवानित्यर्थ. । उदानो वै बृहच्छोचा–इति । ' बृहत् ' अधिकं ' शोचते ' दीप्यत इति ' बृहच्छोचाः ' अग्निः । उदानवायुरपि देहस्योत्क्षेपणात् अधिकतेजोयुक्तः । अतो ' बृहच्छोचा '–इति शब्देन ' उदान. ' उपस्थाप्यते ॥ ३ ॥

स न इति । श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्यमिति । ' पृथु ' विस्तीर्णं श्रवणात्तत्र पृथु श्रवाय्यम् । अनेन शब्देन श्रोत्रेन्द्रियं विवक्षितमित्याह–श्रोत्रेण हीति । ' उरु '–इति पृथुशब्दव्याख्यानम् ॥ ४ ॥

ईडेन्य इति । वाग्वा ईडेन्येति । "ईडेन्यो नमस्य" इत्यृचि ' ईडेन्य '–शब्देन वाग् विवक्षिता । कथमेतदित्याशङ्क्योपपादयति–वागिति । ' वाग् ' एव खल्विदं ' सर्वं ' जगत् ' ईट्टे ' स्तौति । "ईड स्तुतौ"— (अदा० आ० ९) इति धातुः । यत्राप्यन्य. स्तोता, तत्रापि वाचैव करणभूतया सर्वमीडितं भवति । ईट्टे, ईड्यते अनयेति वा कर्तृकरणव्युत्पत्त्या ' ईडेन्य '–शब्दस्य वाग्वाचकत्वमवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

१–इदमधिकं क्वचित् । २–' प्रवोवाजा ' इति प्रथमा सामिधेनी ' भवती ' ' प्रतिलिङ्गा ' वा । तै. ब्रा. ३ । ५ । २ । १। ३–' अग्न आयाहि ' इति द्वितीया सामिधेनी ' आवती ' ' एतिलिङ्गा ' वा. तै. ब्रा. ३ । ५ । २ । २ । ४–' त त्वा ' इति तृतीया सामिधेनी ' शोचिती ' तै. ब्रा. ३ । ५ । २ । ३ । ५–' स नः पृथु ' इति चतुर्थी सामिधेनी ' पृथुवती ' तै. ब्रा. ३ । ५ । २ । ४ । ६–' ईडेन्यो नमस्य ' इति पञ्चमी सामिधेनी ' नमस्वती ' तै. ब्रा. ३ । ५ । २ । ५ ।

(न्धेऽश्वो) अश्वो न देववाहन ऽइति । मनो वै देववाहनं मनो हीदं मनस्विनं भूयिष्ठं वनीवाह्यते मन ऽएवैतया समिन्धे ॥ ६ ॥
अग्ने दीद्यतं बृहदिति । चक्षुर्वै दीदयेव चक्षुरेवैतया समिन्धे ॥ ७ ॥
(न्धेऽग्निं) अग्निन्दूतं वृणीमह ऽइति । स एवायं मध्यमः प्राण ऽएतमेवैतया समिन्धे स हैषान्तस्था प्राणानामतो ह्यन्य ऽऊर्ध्वाः प्राणाऽअतोऽन्येऽवाञ्चोऽन्तस्था ह भवत्यन्तस्थामेनं मन्यन्ते स एवमेतामन्तस्थां प्राणानां वेद ॥ ८ ॥
शोचिष्केशस्तमीमह ऽइति । शिश्नं वै शोचिष्केशꣳ शिश्नꣳ हीदꣳ शिश्निनं भूयिष्ठꣳ शोचयति शिश्नमेवैतया समिन्धे ॥ ९ ॥

"अश्वो न देववाहनः"–इति । मनो वै देववाहनम् । मनो हीदं मनस्विनं भूयिष्ठं वनीवाह्यते मन एवैतया समिन्धे ॥ ६ ॥
" अग्ने दीद्यतं बृहत "–इति । चक्षुर्वै दीदयेव । चक्षुरेवैतया समिन्धे ॥ ७ ॥
"अग्निं दूतं वृणीमहे"–इति । य एवाय मध्यमः प्राणः एतमेवैतया समिन्धे । सा हैषान्तस्था प्राणानाम्, अतो ह्यन्य ऊर्ध्वाः प्राणाः, अतोऽन्येऽवाञ्चः । अन्तस्था ह भवति । अन्तस्थामेनं मन्यन्ते, य एवमेतामन्तस्था प्राणाना वेद ॥ ८ ॥
" शोचिष्केशस्तमीमहे "–इति । शिश्नं वै शोचिष्केशम्, शिश्नं हीदं शिश्निनं भूयिष्ठं शोचयति । शिश्नमेवैतया समिन्धे ॥ ९ ॥

अश्वो न इति । मनो वै देववाहनमिति । " अश्वो न देववाहन " इति देववाहन शब्दो मनस उपलक्षक । 'हि' यस्मात् 'मन' 'मनस्विन' पुरुष 'भूयिष्ठम्' अत्यधिक 'वनीवाह्यते' भृश वहति देवान् शीघ्र प्रापयति । अतो देववाहन मन इत्यर्थं ॥ ६ ॥
अग्ने दीद्यतमिति । चक्षुर्वै दीदयेवेति । 'चक्षु' इन्द्रिय [illegible] रूपादिप्रकाशकत्वाद् " अग्ने दीद्यतम्"–इति दीद्यच्छब्देन दीप्तिवाचिनोऽस्याभ्यते । अतोऽनया चक्षु समिन्धनम् ॥ ७ ॥
अग्निं दूतमिति । य एवायं मध्यमः प्राण इति । प्राणापानादिपञ्चवृत्त्याश्रयभूतो 'य' त्रिधात्वन्यात्मको देहमध्येऽवस्थित 'प्राण' तस्य समिन्धनम् " अग्निं दूतम् "–इत्यनया । दूतो ह्यग्नि सर्वेषां देवानां मुखम् । तथा प्राणोऽग्निरिति । तेन समिन्धनस्योपपत्ति । सा हैषान्तस्थेत्यादि । 'सैषा' 'अग्निं दूत वृणीमहे' इति सामिधेनी, मध्यमप्राणरूपेण प्राणापानादिसस्तुतानामन्यासामृचाम् 'अन्तस्था' अन्तरवस्थिता भवति । 'अन्ये' हि 'प्राणा' चक्षु श्रोत्रादय 'अत' अस्मात्प्राणादारभ्य 'ऊर्ध्वा' चरन्ति । पायूपस्थादय- 'अन्ये' प्राणा 'अत' अस्मा मध्यमात्प्राणादेवारभ्य 'अवाञ्च' अवाङ्मुखा अन्तरवस्थिता भवन्ति । एव वेदितु फलमाह –अन्तस्थामिति । 'अन्तस्थाम्' अन्तरवस्थिता प्राणदेवतामित्यर्थ ॥ ८ ॥
के पुनरेतेषां मध्येऽवाञ्चोऽन्तस्था प्राणा इति, तान् दर्शयति –शोचिष्केशस्तमीमह इत्यादिना ।

१–" दूतो अग्ने' इति षष्ठी सामिधेनी "हविष्मती" तै० ब्रा ३ । ५ । २ । १ । २–" इत्य त्वा " इति सप्तमी सामिधेनी "इत्यस्वती" तै० ब्रा ३ । ५ । २ । ७ । ३–' अग्निं दूतं' इत्यष्टमी सामिधेनी "दूतवती" तै० ब्रा ३ । ५ । २ । ८ । ४–" समिध्य मानो " इति नवमी समिध्यमानवती, तै० ब्रा ३ । ५ । २ । ६ ।

समिद्धो ऽअग्न ऽआहुतेति । यऽएवायमवाङ्प्राण एतमेवैतया समिन्ध
आजुहोता दुवस्यतेति सर्वमात्मानꣳसमिन्धे ऽआनखेभ्योऽयोलोमभ्यः १०
स यद्येनं प्रथमायाꣳसामिधेन्यामनुव्याहरेत् । (त्तं) तं प्रति ब्रूयात्प्राणं वाऽ
एतदात्मनोऽग्नावाधाः प्राणेनात्मनऽआर्त्तिमारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ११
(य) यदि द्वितीयस्यामनुव्याहरेत् । (त्तं) तं प्रति ब्रूयादपानं वा
ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा अपानेनात्मनऽआर्त्तिमारिष्यसीति तथा हैव स्यात् १२
(य) यदि तृतीयस्यामनुव्याहरेत् ।(त्तं) तं प्रतिब्रूयादुदानं वाऽएतदा-
त्मनोऽग्नावाधा उदानेनात्मन आर्त्तिमारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥

"समिद्धो अग्न आहुत"–इति । य एवायमवाङ् प्राणः, एतमेवैतया समिन्धे । "आजुहोता दुवस्यत"–इति । सर्वमात्मानं समिन्धे–आ नखेभ्योऽथो लोमभ्यः ॥ १० ॥

स यद्येनं प्रथमायां सामिधेन्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–"प्राणं वा एतदात्मनोऽग्ना-वाधाः, प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यसि" इति । तथा हैव स्यात् ॥ ११ ॥

यदि द्वितीयस्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–"अपानं वा एतदात्मनोऽग्नावाधाः, अपाने-नात्मन आर्त्तिमारिष्यसि" इति । तथा हैव स्यात् ॥ १२ ॥

यदि तृतीयस्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–"उदानं वा एतदात्मनोऽग्नावाधाः, उदाने-नात्मन आर्त्तिमारिष्यसि" इति । तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥

शिश्नं वै शोचिष्केशमिति । तदुपपादनम्–शिश्नं हीति । अभिलषितस्त्रीविरहे अतिशयेन शोकहेतुत्वात् शोचिष्केश–शब्देन 'शिश्न' पुव्यञ्जनं लक्ष्यते । तथा चैतच्छब्दोपेतयर्चा आनन्दनव्यापारस्य उपस्थाख्यस्ये-न्द्रियस्य समिन्धनं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

समिद्धो अग्न इति । य एवायमवाङ् प्राण इति । प्राण–शब्द इन्द्रियवचनोऽवाङ्मुखः; अपानाख्यमिन्द्रिय-मित्यर्थः । सर्वमात्मानमिति । उक्तेन्द्रियसधानमापादमस्तकव्याप्त जीवात्मानमेवोत्तमया सामिधेन्या 'समिन्धे' । अस्या आत्मनश्चोत्कर्षान्या सर्वोपरि वर्त्तन साम्यम् ॥ १० ॥

एवमेकादश सामिधेनीः प्रत्यृचं लिङ्गविशेषोपन्यासेन प्राणापानादीनां समिन्धनहेतुतया प्रशस्य तत्र तदनु-वचनसमये शपतो द्वेष्यस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुत्वेन प्रशंसति–स यद्येनमिति । 'प्रथमायां सामिधेन्याम्' अनूच्यमानायाम् 'एन' होतारं 'यदि' द्वेष्यः 'अनुव्याहरेत्' शपेत् । "अनुव्याहारः शापः"–इति हि धूर्तस्वामी भाष्यकारः । 'तम्' अनुव्याहरन्त 'प्रति' होता 'ब्रूयात्'–'एतत्' एतर्हि 'आत्मनः' स्वसंबन्धिनं 'प्राणं' हे शत्रो ! 'अग्नौ' 'आधाः' निहितवानसि । 'ते' तव 'प्राणेन' निमि-त्तेन 'आत्मनः' स्वात्मनः 'आर्त्ति' पीडां प्राप्स्यसीति । एवं होत्रा प्रतिवचने कृते तस्य द्वेष्यस्य यथोक्तं

१–'न्द' इति पा. एवमन्यत्रापि । २–'समिद्धो अग्न' इति दशमी सामिधेनी 'समिद्धवती' इति तै. ब्रा. ३ । ५ । २ । १० । ३–'आजुहोता' इति एकादशी सामिधेनी 'उत्तमा' तै. ब्रा. ३ । ५ । २ । ११ । ४–'आसामेव सामिधेनीनां व्याख्यानानि पुरस्तादाम्नातानि तृतीयब्राह्मणे । ५–'आपस्तम्बीयप्रभृतिषु श्रौतसूत्रेषु एतत्कृतभाष्याणि स्वयापि पापठ्यन्त एव, यतपथस्याप्येतत्कृत भाष्य सायणादिभिरवलोकित स्यात् । इहैवोपरिष्टात् पुनरपि ६ । १ । १८ । पुनः ४ । ५ । २ । १२ । कात्यायनश्रौतव्याख्यानेऽप्येवमेव २५ । १० । १५ । इति । ६–'आरिष्यसी' त्यस्य व्याख्यानमिदम् ।

(ब्रा) यदि चतुर्थीमनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयाच्छ्रोत्रं वा ऽएतदात्मनोऽग्राबाधाः श्रोत्रेणात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि बधिरो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १४ ॥

(ब्रा) यदि पञ्चम्यामनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयाद्वाचं वा ऽएतदात्मनोऽग्राबाधा वाचात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि मूको भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

(ब्रा) यदि षष्ठ्यामनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयान्मनो वा ऽएतदात्मनोऽग्राबाधा मनसात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि मनोमुपिगृहीतो मोमुघश्चरिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥

(ब्रा) यदि सप्तम्यामनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयाच्चक्षुर्वा ऽएतदात्मनोऽग्राबाधाश्चक्षुषात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यस्यन्धो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥

(ब्रा) यद्यष्टम्यामनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयान्मध्यं वा ऽएतत्प्राणमात्मनोऽग्राबाधा मध्येन प्राणेनात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यस्युद्ध्माय मरिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १८ ॥

यदि चतुर्थीमनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–" श्रोत्रं वा एतदात्मनोऽग्राबाधाः, श्रोत्रेणात्मन आर्त्तिमारिष्यसि बधिरो भविष्यसि " इति । तथा हैव स्यात् ॥ १४ ॥

यदि पञ्चम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–" वाचं वा एतदात्मनोऽग्राबाधाः, वाचात्मन आर्त्तिमारिष्यसि मूको भविष्यसि " इति । तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

यदि षष्ठ्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–" मनो वा एतदात्मनोऽग्राबाधाः मनसात्मन आर्त्तिमारिष्यसि मनोमुपिगृहीतो मोमुघश्चरिष्यसि "–इति । तथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥

यदि सप्तम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–"चक्षुर्वा एतदात्मनोऽग्राबाधाश्चक्षुषात्मन आर्त्तिमारिष्यस्यन्धो भविष्यसि "–इति । तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यष्टम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–" मध्यं वा एतत्प्राणमात्मनोऽग्राबाधाः, मध्येन प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यस्युद्ध्माय मरिष्यसि "–इति । तथा हैव स्यात् ॥ १८ ॥

' तथैव ' सत्य भवेत् । कर्त्ता च प्राणापानादिप्रतिपादकत्व प्रागेव प्रतिपादितम् । एवमुत्तरत्रापि योजना । अर्थो निगदसिद्ध ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यदि षष्ठ्यामिति । मनोमुपिगृहीत इति । मनसो मोक्षण विपरिलोप तेन गृहीत, अत एवातिशयेन मूढश्चरिष्यसीत्यर्थ ॥ १६ ॥ १७ ॥

यद्यष्टम्यामिति । उद्ध्मायेति । ' उद्ध्मानम् ' ऊर्ध्वं श्वसनम् । तत्कृत्येत्यर्थ ॥ १८ ॥ १९ ॥

(द्य) यदि नवम्यामनुव्याहरेत् । (त्तं)ऽतं प्रतिब्रूयाच्छिश्नं वा ऽएतदात्मनोऽप्रावाधाः शिश्नेनात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि क्लीबो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १९ ॥

(द्य) यदि दशम्यामनुव्याहरेत् । (त्तं) तं प्रति ब्रूयादवाञ्चं वा ऽएतत्प्राणमात्मनोऽप्रावाधा ऽअवाचा प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यस्यपिनद्धो मरिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ २० ॥

(द्य) यद्येकादश्यामनुव्याहरेत् । (त्तं) तं प्रति ब्रूयात्सर्वं वा ऽएतदात्मानमप्रावाधाः सर्वेणात्मनार्त्तिमारिष्यसि क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ २१ ॥

(त्स) स यथा हैवाग्निः ऽऽ सामिधेनीभिः समिद्धमापद्यार्त्तिं न्येत्येवं ऽऽ हैव ब्राह्मणः ऽऽ सामिधेनीर्विद्वाऽऽसमनुब्रुवन्तमनुव्याहृत्यार्त्तिं न्येति ॥ २२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ (४. ३.)

यदि नवम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–"शिश्नं वा एतदात्मनोऽप्रावाधाः, शिश्नेनात्मन आर्त्तिमारिष्यसि क्लीबो भविष्यसि" इति । तथा हैव स्यात् ॥ १९ ॥

यदि दशम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–"अवाञ्चं वा एतत्प्राणमात्मनोऽप्रावाधाः, अवाचा प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यस्यपिनद्धो मरिष्यसि" इति। तथा हैव स्यात् ॥२०॥

यद्येकादश्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्–"सर्वं वा एतदात्मानमप्रावाधाः; सर्वेणात्मनार्त्तिमारिष्यसि क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसि" इति । तथा हैव स्यात् ॥ २१ ॥

॥ यथा हैवाग्निं सामिधेनीभिः समिद्धमापद्यार्त्तिं न्येति, एवं हैव ब्राह्मणं सामिधेनीर्विद्वांसमनुब्रुवन्तमनुव्याहृत्यार्त्तिं न्येति ॥ २२ ॥

यदि दशम्यामिति । अपिनद्धो मरिष्यसीतीति । 'अपिनद्ध' बन्धनयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

यद्येकादश्यामिति । क्षिप्रेऽमुं लोकमिति । 'क्षिप्रे' अल्प एव काले, कालविलम्बमन्तरेण; 'अमुं' द्युलोकं गमिष्यसीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सामिधेनीरनुब्रुवतो होतुरग्निसमानत्वात्तद्दृष्टान्तत्वेन होतृशापकारिणः प्रतिपादितामार्त्तिं निगमयति–स यथेति । 'सामिधेनीभिः करणैः 'समिद्धमग्निं' प्राप्य 'यथा आर्त्तिं' 'न्येति' नितरां प्राप्नोति, तथैव 'सामिधेनीः' विदुषो होतुर्द्वेष्यश्च तदनुव्याहारनिमित्तामुक्तविधां पीडां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥५ (४.३.) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

तं व्वा ऽएतमग्निꣳ समैन्धिषत । समिद्धे देवेभ्यो जुहवामेति तस्मिन्नेते ऽएव प्रथमेऽआहुती जुहोति मनसे चैव व्वाचे च मनश्च ह वै व्वाक्च युजौ देवेभ्यो यज्ञं व्वहतः ॥ १ ॥

स यदुपाꣳशु क्रियते । तन्मनो देवेभ्यो यज्ञं व्वहत्यथ यद्वाचा निरुक्तं क्रियते । तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं वहत्येतद्वाऽ इदं द्वयं क्रियते तदेते ऽएवैतत्सन्तर्प्पयति तृप्ते प्रीते देवेभ्यो यज्ञं व्वहात ऽइति ॥ २ ॥

स्रुवेण तमाघारयति । यं मनस ऽआघारयति व्वृषा हि मनो व्वृषा हि स्रुवः ॥ ३ ॥

स्रुचा तमाघारयति । यं व्वाच ऽआघारयति योषा हि व्वाग्योषा हि स्रुक् ॥ ४ ॥

(क्तु) तूष्णीं तमाघारयति । यं मनस ऽआघारयति न स्वाहेति चनानिरुक्तꣳ हि मनोऽनिरुक्तꣳ ह्येतद्यत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

आघारयोर्निदानम् ।

तं वा एतमग्निं समैन्धिषत—" समिद्धे देवेभ्यो जुहवाम "—इति । तस्मिन्नेते एव प्रथमे आहुती जुहोति—मनसे चैव वाचे च । मनश्च ह वै वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः ॥ १ ॥

स यदुपांशु क्रियते—तन्मनो देवेभ्यो यज्ञं वहति । अथ यद्वाचा निरुक्तं क्रियते—तद् वाग् देवेभ्यो यज्ञं वहति । एतद्वा इदं द्वयं क्रियते, तदेते एवैतत् सन्तर्पयति । तृप्ते प्रीते देवेभ्यो यज्ञं वहात इति ॥ २ ॥

स्रुवेण तमाघारयति—यं मनस आघारयति । वृषा हि मनः, वृषा हि स्रुवः ॥ ३ ॥

स्रुचा तमाघारयति—यं वाच आघारयति । योषा हि वाक्, योषा हि स्रुक् ॥ ४ ॥

तूष्णीं तमाघारयति—यं मनस आघारयति, न स्वाहेति चन । अनिरुक्तं हि मनः, अनिरुक्तं ह्येतद्—यत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

अथाघारयोर्होमे निदानभिप्रमर्थमनुवदति—तं वा एतमिति । 'तमेतम्' प्रकृतमाहवनीयम् 'अग्निम्' 'समैन्धिषत' सम्यग् दीप्तमकुर्वन् । केनाभिप्रायेणेति तमाह—समिद्ध इति । 'तस्मिन्' समिद्धेऽग्नौ 'एते एव' मुख्ये आघाररूपे 'आहुती' वाङ्मनसयोरर्थे 'जुहोति' । कुत ? 'मनश्च वाक् च' इत्युभौ 'युजौ' मिथुनाभूतौ सन्तौ 'देवेभ्यो यज्ञमभि' हविः प्रापयत इति ॥ १ ॥

तयोः क्रमेण हविःप्रापणं तत्—स यदिति । 'यत्' एतद् इदम् 'उपांशु' निरुक्तस्वरमाहुतिद्वयं 'क्रियते' तत्—तद् 'आहुतिद्वयम्' 'एते' मनोवाचौ सन्तर्पयति । शेषं सुगमम् ॥ २ ॥

स्रुवस्रुग्भ्यां क्रमेणाघारौ कर्त्तव्याविति विधत्ते—स्रुवेणेति । मनसो हि वाग्भेपत्तिकारा इव तद्, इति तयोः साम्यम् । अतो मनःसम्बन्धिनमाघारं स्रुवसाध्यं वक्ष्यम्, वाक्स्रुचौ स्त्रीत्वे समानम् । अतो वाक्सम्बन्धिनमाघारं स्रुचा एव युक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथानयोराघारयोः क्रमेणाभ्यन्तरत्व—समन्त्रत्व—रूपगुणौ विधत्ते—तूष्णीमित्यादिना । स्वाहेति

मन्त्रेण तमाघारयति । यं वाच आघारयति निरुक्ता हि वागनिरुक्तो हि मन्त्रः ॥ ६ ॥

(ऽ)आसीनस्तमाघारयति । यं मनस आघारयति तिष्ठंस्तं यं वाचे मनश्च ह वै वाक्च युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतो यतरो वै युजोर्ह्रसीयान्भवत्युपवहं वै तस्मै कुर्वन्ति वाग्वै मनसो ह्रसीयस्यपरिमिततरमिव हि मनः परिमिततरेव हि वाक्तद्वाच ऽएवैतदुपवहं करोति ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतस्तस्मात्तिष्ठन्वाचऽआघारयति ॥ ७ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्बिभयांचक्रुस्त ऽएतद्दक्षिणतः प्रत्युदश्रयन्नुच्छ्रितमिव हि वीर्यं तस्माद्दक्षिणतस्तिष्ठन्नाघारयति स यदुभयत ऽआघारयति तस्मादिदं मनश्च वाक्च समानमेव सन्नानेव शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतर आघारयोर्मूलमन्यतरः ॥ ८ ॥

मन्त्रेण तमाघारयति–यं वाच आघारयति । निरुक्ता हि वाक्, निरुक्तो हि मन्त्रः ॥ ६ ॥

आसीनस्तमाघारयति–यं मनस आघारयति, तिष्ठंस्तम्–यं वाचे । मनश्च ह वै वाक् च, युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः । यतरो वै युजोर्ह्रसीयान् भवति–उपवहं वै तस्मै कुर्वन्ति । वाग् वै मनसो ह्रसीयसी । अपरिमिततरमिव हि मनः, परिमिततरेव हि वाक् । तद्वाच एवैतदुपवहं करोति । ते सयुजौ, देवेभ्यो यज्ञं वहतः । तस्मात् तिष्ठन् वाच आघारयति ॥ ७ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुः । त एतद्दक्षिणतः प्रत्युदश्रयन् । उच्छ्रितमिव हि वीर्यम् । तस्माद्दक्षिणतस्तिष्ठन्नाघारयति । स यदुभयत आघारयति–तस्मा-

---

चनेति । 'चन'–शब्दोऽप्यर्थे, स्वाहेत्यपि शब्दं न ब्रूयादित्यर्थः । मनोदेवतस्याघारस्य तूष्णीकत्व युक्तमिति प्रतिपादयति–अनिरुक्तं हीति । निगदसिद्धमन्यत् ॥ ९ ॥ ६ ॥

उपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ क्रमेणाघारयोर्विधत्ते–आसीनस्तमिति । तिष्ठंस्तं यं वाच इति । 'आघारयति'–इत्युभयत्रानुषङ्गः । सर्वोघारस्य तिष्ठता होतव्यत्वमुपपादयति–मनश्च ह वै वाक् चेत्यादिना । 'युजौ' रथाद्यर्थं युगेऽश्वादिवद् युक्तौ भूत्वेत्यर्थः । यतरो वा इत्यादि । लोके हि रथादिषु युक्तयोरश्वयोर्मध्ये 'यतर.' खलु 'ह्रसीयान्' अतिशयेन ह्रस्वोऽल्पकायो 'भवति' तस्य साम्येन वहनाय 'उपवह' वहः स्कन्धप्रदेशतस्योपरि क्षिप्तमौन्नत्यकरं दाम्मय स्थूलपीठिकादिकं लौकिका. कुर्वन्ति । यस्मादेवं लोके, तस्मादल्पविषयत्वेनापरिमितविषयान्मनसो ह्रसीयस्या वाचः स्थितिक्रियाविशिष्टाघारेणौन्नत्यकरम् 'उपवहमिव' एतद् भवति । अतः 'ते' वाङ्मनसे उभे अपि 'सयुजौ' समानवहनप्रदेशे भवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुग्व्याघारस्याऽऽहवनीय–दक्षिणभाग–स्थितिलक्षण–धर्मविशेषं विधत्ते–देवा ह वा इत्यादिना ।

१–'स्रुग्व्याघारस्य' इति पा० ।

स्रुवेण तमाघारयति । यो मूलं यज्ञस्य स्रुचा तमाघारयति यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं तमाघारयति । यो मूलं यज्ञस्य तूष्णीमिव हीदं मूलं नो ह्यत्र व्वाग्वदति ॥ १० ॥

मन्त्रेण तमाघारयति । यः शिरो यज्ञस्य व्वागिव मन्त्रः शीर्ष्णो ह्ययमधि व्वाग्वदति ॥ ११ ॥

(त्या) आसीनस्तमाघारयति । यो मूलं यज्ञस्य निषण्णमिव हीदं मूलं तिष्ठंस्तमाघारयति यः शिरो यज्ञस्य तिष्ठतीव हीदꣳशिरः ॥ १२ ॥

दिदं मनश्च वाक् च समानमेव सन्नानेव । शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतर आघारयोः, मूलमन्यतरः ॥ ८ ॥

स्रुवेण तमाघारयति—यो मूलं यज्ञस्य । स्रुचा तमाघारयति—यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं तमाघारयति—यो मूलं यज्ञस्य । तूष्णीमिव हीदं मूलम्, नो ह्यत्र वाग् वदति ॥ १० ॥

मन्त्रेण तमाघारयति—यः शिरो यज्ञस्य । वागिव मन्त्रः । शीर्ष्णो ह्ययमधि वाग् वदति ॥ ११ ॥

आसीनस्तमाघारयति—यो मूलं यज्ञस्य । निषण्णमिव हीदं मूलम् । तिष्ठंस्तमाघारयति—यः शिरो यज्ञस्य । तिष्ठतीव हीदं शिरः ॥ १२ ॥

दक्षिणतः सतीति । आहवनीयस्य दक्षिणभागेऽसुरान् प्रत्युच्छ्रितवन्त । कथमुच्छ्रानमेवाभिन्यत आह—उच्छ्रितमिव हीति । 'उच्छ्रित' पर्वतादिर्यथा, तद्वत् वीर्यमपि दुरासदम् । तादृशीर्नयोगात्तेषामुच्छ्रितत्वमित्यर्थः । अथाघारयोर्दक्षिणोत्तरपारस्थितिमारभ्यैवोभयत कारणं विधत्ते—स यदिति । 'उभयत' दक्षिणत उत्तरतश्चेत्यर्थः । समानमेव सन्नानेवेति । मनश्च वाग् चेत्येतदुभयं समानविषयं समानाश्रयमेव 'सद्' भवदपि 'नानेव' भिन्नमिव भवतीत्यर्थः ।

स्रुवेण तमाघारयेतान्याघारिक प्राग्विहित प्रकारान्तरेण स्तौति—शिरो ह वै यज्ञस्येत्यादिना । अर्थो निगदसिद्ध ॥ ८ ॥ ९ ॥

मूलत्वेन शिरस्त्वेन स्रुवस्रुचोस्तदुपकल्पितेन तूष्णीत्वं निरुक्तत्वं च प्राग्विहितमनूद्य प्रशंसति—तूष्णीं तमित्यादिना । तूष्णीमिव हीति । लोके हि यद् वृक्षादीना मूलं तत् 'तूष्णीमिव हि' अदृश्यमानत्वात् । एतदेवोपपादयति—नो ह्यत्रेति । 'न' 'ह' खलु 'अत्र' मूलविषये शब्दव्यापारोऽस्ति, दूरे दृष्टिविषयत्वम् । अतो मूलभूताघारस्य लौकिकमूलवत् तूष्णीकत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

मन्त्रेणेति । वागिव मन्त्र इत्यादि । वागिन्द्रियकार्यवत् तदात्मको मन्त्रः । सा च वाक् 'शीर्ष्णः' उपरि तात्वोष्ठपुटादिव्यापारेण शब्दमुच्चारयति, अतो वागात्मकस्य 'यज्ञस्य' शिरस्त्वेनाघारस्य योग्यो युक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राग्विहितयोरासीनतिष्ठतोरपि मूलशिरस्त्वयोर्वर्णितेन प्रशंसा क्रियते—आसीनस्तमित्यादिना । निषण्ण-

स स्रुवेण पूर्वमाघारमाघारयाह । (ह्रा) अग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति यथा धुर-मभ्यूहेदेवं तद्यत्पूर्वमाघारमाघारयत्यभ्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति ॥ १३ ॥

(न्त्यु) अथ सम्मार्ष्टि । युनक्त्येवैनमेतद्युक्तो देवेभ्यो यज्ञं वहादिति तस्मात्सम्मार्ष्टि परिक्रामꣳ सम्मार्ष्टि परिक्रामꣳ हि योग्यं युञ्जन्ति त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १४ ॥

स सम्मार्ष्टि । (ष्ट्व) अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजजितꣳ सम्मार्ज्मीति यज्ञं त्वा वक्ष्यन्तं यज्ञियꣳ सम्मार्ज्मीत्येवैतदाहाथोपरिष्टा-

---

अग्निसंमार्जनम् ।

स स्रुवेण पूर्वमाघारमाघार्याह–"अग्निमग्नीत्सम्मृड्ढि"–इति । यथा धुरमभ्यूहेदेवं तत्-यत्पूर्वमाघारमाघारयति । अभ्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति ॥ १३ ॥

अथ सम्मार्ष्टि–युनक्त्येवैनमेतद्, युक्तो देवेभ्यो यज्ञं वहादिति । तस्मात् सम्मार्ष्टि । परिक्रामं सम्मार्ष्टि । परिक्रामं हि योग्यं युञ्जन्ति । त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १४ ॥

स सम्मार्ष्टि–" अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजजितꣳ सम्मार्ज्मि"–(२ अ.

मिव हीदमिति । 'इदं' इत्यादिमूल 'निषण्णमिव हि' एकत्रोपविष्टमिव हि भवति तालव्येन धाम्नस्य-विरहात् । अतो मूलभूतस्याघारस्यासनसंबन्धो युक्त इत्यर्थः । तिष्ठतीव हीदमिति । 'हि' यतः 'इदं' मनुष्यादीनां 'शिरः' 'तिष्ठतीव' अस्तीति, स्थितिक्रियाविशिष्टमिवोर्ध्वमिव दृश्यते । अतः शिरःसस्तुतस्या-घारस्य तिष्ठता कर्त्रा निष्पादनं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवमाघारयोः प्रतिनियतधर्मान् विधायाऽनुष्ठानक्रममाह–स स्रुवेणेति । पूर्वाघारानन्तरं, नोत्तराघारः, अपि तु "अग्निमग्नीत्"–इति, आग्नीध्रं प्रति सम्प्रैषं ब्रूयात् । तस्य वाक्यस्यार्थः–हे 'अग्नीत्' आग्नीध्र ! आहव-नीयाख्यम 'अग्निं' 'सम्मृड्ढि' सम्मार्जनं कुर्विति ।

विधित्सितस्य सम्मार्जनस्याघारानन्तर्यमुपपादयति–यथेति । अनडुहः स्कन्धदेशे 'यथा' 'धुरम्' युगधुरम् 'अभ्यूहेत' योजयेत, एवमसौ धुरोऽभ्यूहनमेव पूर्वाघारहोमेन क्रियते । अस्मिन्नर्थे लोकप्रसिद्धि-माह–अभ्युह्येति । 'हि' यतो रथादिवहनेऽनडुदश्वादिकं योज्यमानास्तदीयस्कन्धस्योपरि युगधुरम् 'अभ्युह्य' पश्चात् पाशैः 'युञ्जन्ति' बध्नन्ति; अतो धुरोऽभ्यूहनस्थानीयः पूर्वाघारहोम इत्यर्थः । (का० श्रौ० सू० २।१२) ॥ १३ ॥

अग्निसम्मार्जनं विधाय प्रशंसति–अथेति । 'एनम्' अग्निं हविर्वहनाय सम्मार्जनेन युनक्तीत्यर्थः । सम्मार्जने धर्मविशेषं विधत्ते–परिक्राममिति । परिक्रम्य परिक्रम्य–तत्तत्परिधिदेशे गत्वा तदनुसारेणाग्निं 'सम्मार्ष्टि' । अत एवोक्तं कात्यायनेन–" इध्ममन्तरेणैरनुपरिधि सम्मार्ष्टयग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामम् "–(श्रौ० सू० २. १३) इति । तत्रापि लोकप्रसिद्धिमुदाहरति–परिक्रामं हीति । एकैकस्मिन् परिधौ सम्मार्जनस्य त्रिरावृत्तिं विधाय प्रशंसति–त्रिस्त्रिरिति । " नित्यवीप्सयोः " (पा० सू० ८. १. ४.) इति द्विर्वचनम् ॥ १४ ॥

त्रिरित सम्मार्जनमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–स सम्मार्ष्टीति । मन्त्रस्याभिप्रायमाह–यज्ञं त्वेति । यज्ञसाधनत्वा-

---

१–" स्रुवेण पूर्वाघारमाघार्याहाऽग्निमग्नीत्सम्मृड्ढि " इति का. श्रौ. सू. २ । ३ । ११ । प्रजापतिर्देवता तेनात्र न स्वाहाकार इति कर्कः । २–सम्मार्जनेन हविर्वहनयुक्तं करोतीत्यर्थः ।

चूष्णीं त्रिस्तद्यथा युक्त्वा प्राजेत्प्रेहि व्हेत्येवमेवैतत्कशयोपक्षिपति प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं व्हेति तस्मादुपरिष्टाच्चूष्णीं त्रिस्तद्यदेतदन्तरेण कर्म क्रियते तस्मादिदं मनश्च वाक्च समानमेव सन्नानेव ॥ १५ ॥ ६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं संलग्नब्राह्मणम् (४. ४.) ॥
तृतीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १२८ ॥

अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स स्रुचोत्तरमाघारमाघारयिष्यन् । (न्यू) पूर्वेण स्रुचावञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति तद्देवेभ्यश्चैवैतत्पितृभ्यश्चार्त्विज्यं करिष्य-

---

७ मं.) इति । यज्ञं त्वा वक्ष्यन्तं यज्ञियं सम्मार्ज्मि, इत्येवैतदाह । अथोपरिष्टात् तूष्णीं त्रिः । तद्यथा युक्त्वा प्राजेत्–प्रेहि वहेति, एवमेवैतत्कशयोपक्षिपति–प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं वहेति । तस्मादुपरिष्टात्तूष्णीं त्रिः । तद्यदेतदन्तरेण कर्म क्रियते तस्मादिदं मनश्च वाक् च समानमेव सन्नानेव ॥ १५॥

उत्तराघारः ।

स स्रुचोत्तरमाघारमाघारयिष्यन् पूर्वेण स्रुचावञ्जलिं निदधाति–" नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यः "–(२ अ. ७ मं.) इति । तद्देवेभ्यश्चैवैतत् पितृभ्यश्चार्त्विज्यं करिष्यन् निह्नुते ।

हविरेव यज्ञमन्नादामिवेयम् । यज्ञसाधन हविर्लक्षणमन्नं देवेभ्यो ' वक्ष्यन्त ' वहन कारिष्यन्तमिति " वाज सारिष्यन्तम् "–इति पदद्वयस्यार्थ । ' वाजजितम् '–इत्यस्य व्याख्या ' यज्ञियम् '–इति । वाज यज्ञसाधन हविर्लक्षणमन्नं जयतीति ' वाजजित् ' तथा च ' यज्ञ ' यज्ञसाधनहविरर्हतीति ' यज्ञियम् ' इति शब्दार्थः सम्पन्नः ।

उपरिष्टात् सम्मार्जन विधत्ते–अथेति । परिधिक्रमानुसारेण पारितोऽग्नि सम्मृज्य, तदनन्तरमग्रे 'उपरिष्टात्' ' तूष्णीं ' ' त्रि ' सम्मृज्यात् । तदेतत् स्तौति–तद्यथेति । ' तत् ' तथा सति ' यथा ' खलु लोके युगधुरेऽनडुह सयोज्य ' प्रेहि ' प्रगच्छ, वोढव्य भार ' वह ' इत्येव वदन् ' कशया ' ताडनेन ' प्राजेत् ' प्रेरयेत्, एव कशयोपक्षेपणमेव तद्रूपं सम्मार्जनमित्यर्थः । स्तुत्यन्तरम् । मौनस्रुग्व्याघारयोर्मध्येऽनुष्ठान सम्मार्जनस्य प्रशसति–तद्यदिति । मनोवाग्भ्यामुत्पन्नयोराघारयोर्मध्ये सम्मार्जनस्य करणात् तद्व्यवधाने सति ' मनश्च वाक् च ' एतदुभय (समानमेव) समानविषय समानाश्रयमपि ' नानेव ' भिन्नमिव भवति ॥ १५ ॥ ६ ॥ (४।४)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

इति प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः समाप्तः ॥

अथ स्रुग्व्याघारस्य प्रयोगं प्रतिपादयते–स स्रुचेत्यादिना । पूर्वेण स्रुचाविति । जुह्वूपभृतोः पूर्वभाग

न्निह्नुते सुयमे मे भूयास्तमिति सुचावादत्ते सुभरे मे भूयास्तं भर्त्तुं वा७ शकेयमित्येवैतदाहास्कन्नमद्य देवेभ्य आज्य७ँ सम्भ्रियासमित्यविक्षुब्ध-मद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा ऽइत्येवैतदाह ॥ १ ॥

(ब्रा)अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिषमिति । यज्ञो वै विष्णुस्तस्माऽएवै-तन्निह्नुते मा त्वावक्रमिषमिति वसुमतीमग्ने ते छायामुपस्थेषमिति साध्वीमग्ने ते छायामुपस्थेयमित्येवैतदाह ॥ २ ॥

" सुयमे मे भूयास्तम् "–(२ अ० ७ मं०) इति । स्रुचावादत्ते–सुभरे मे भूयास्तम् । भर्त्तुं वां शकेयमित्येवैतदाह–" अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यं सम्भ्रियासम् "–(२ अ० ८ मं०) इति । अविक्षुब्धमद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा इत्येवैतदाह ॥ १ ॥

"अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिषम्"–(२ अ० ८ मं०) इति । यज्ञो वै विष्णुः, तस्मा एवैतन्निह्नुते–मा त्वावक्रमिषमिति । "वसुमतीमग्ने ते छायामुपस्थेषम् "–(२ अ० ८ मं०) इति । साध्वीमग्ने ते छायामुपस्थेयमित्येवैतदाह ॥ २ ॥

इत्यर्थः । समन्त्रकस्य अञ्जलिनिधानस्य प्रयोजनमाह–एवैभ्यश्चेति । ' आर्त्विज्यं करिष्यन् ' यदतिक्रमजनित-मपराधं तन्नमस्कारेण ' निह्नुते ' शमयतीत्यर्थः । समन्त्रकं जुहूपभृतोरादानं विधत्ते–सुयमे इति (का० श्रौ० सू० ३ । ११) । एतस्य मन्त्रभागस्य विवक्षितमर्थमाह–सुभरे इति । सुखमनुनियन्तुं भर्त्तुं शक्ये ' सुयमे ' हे जुहूपभृतौ ! युवामीदृश्यौ ' भूयास्तम् ' ' भर्त्तुं वा शकेयम् '–इति तात्पर्यार्थकथनम् । मन्त्रस्य द्वितीयभाग-मनूद्य व्याचष्टे–अस्कन्नमद्येति । यत् जुह्वादौ स्थितमाज्यं तत् ' अस्कन्नं ' यथा भवति तथा ' सम्भ्रि-यासम् ' सम्भर्त्तुं दातो भूयासमिति मन्त्रवाक्यस्यार्थः । तदिदमाह–अविक्षुब्धमद्येति । आज्यस्य स्कन्दने हि यज्ञस्य विक्षोभः स्यात्, स च मा भूदित्येव प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

लिङ्गादेवातिक्रमणे विनियोगः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य केवलं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–अङ्घ्रिणेति । हवीरूपेण वेद्यामवस्थितो यज्ञोऽत्र ' विष्णु '–शब्देन विवक्षितः । दक्षिणातिक्रमवेलायां तस्यातिक्रमशङ्का मा भूदिति तदभावः प्रतिपाद्यते–हे ' विष्णो ' हवीरूप यज्ञ ! ' त्वा ' त्वां 'मा अवक्रमिषम् ' अवज्ञया त्वां नातिक्रमामि । अपि तु होमार्थं तत्रापराधो यथा न भवति तथैव सञ्चरदेशे नातिक्रमामीत्यर्थः । एतल्लिङ्गकल्पितमेव विनियोगं कात्यायनः सूत्रयामास–" दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णविति, (३ । १ । १६ ।) "पारेधीनपरेण सञ्चरो होष्यतः "–इति " सव्येनैतो दक्षिणेनामुतः " (का० श्रौ० सू० ३ । १६–१८) । स्रुग्व्या-घारहोमार्थं यद्दक्षिणतोऽवस्थानम्, तदपि मन्त्रलिङ्गसिद्धमित्यभिप्रेत्य तं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–वसुमतीमिति । ' वसुमतीं ' धनवतीं वासयोग्यां ' साध्वीं ' त्वदीयां 'छायां' हे अग्ने ! 'उपस्थेषम्' उपेत्य तिष्ठेयमित्यर्थः ॥ २ ॥

१–" अपरमाहवनीयादञ्जलिङ्करोति नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम्" इति का० श्रौ० सू० ३ । १ । १५ । २–" अथ दक्षिणेन स्रुवमे म इति जुहूपभृतावादायोत्तरां जुहू कृत्वा " इति का० श्रौ० सू० ३ । १ । १६ । ३–सर्वार्थोऽत्र सञ्चरो नोत्तराचारमात्रे ।

व्विष्णो स्थानमसीति । यज्ञो वै व्विष्णुस्तुस्यैव ह्येतदन्तिकं तिष्ठति तुस्मादाह व्विष्णो स्थानमसीतीत ऽइन्द्रो व्वीर्यमकृणोदित्युतो हीन्द्रस्ति-ष्ठन्दक्षिणतो नाष्ट्रा रुक्षाᳬस्यपाहंस्तुस्मादाहेत इन्द्रो व्वीर्यमकृणोदित्यूर्ध्वो ऽध्वर ऽआस्थादित्यध्वरो वै यज्ञऽऊर्ध्वो यज्ञ ऽआस्थादित्येवैतदाह ॥३॥

(ग्र)अग्ने व्वेर्होत्रं व्वेर्दूत्यमिति । (तु) उभयं व्वा ऽएतदग्निर्देवानाᳬ होता च दूतश्च तुदुभयं व्विद्धि यद्देवानामसीत्येवैतदाहावतां त्वां द्यावा-पृथिवी ऽअव त्वं द्यावापृथिवी ऽइति नात्र तिरोहितमिवास्ति स्विष्टकृद्देवे-भ्यऽइन्द्रऽआज्येन हविषाभूत्स्वाहेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तुस्मादाहेन्द्र आज्येनेति व्वाचं वा ऽएतमाघारमाघारयतीन्द्रो व्वागित्यु वा ऽआहुस्तुस्मा-देवाहेन्द्रऽआज्येनेति ॥ ४॥

" विष्णो स्थानमसि "–(२ अ० ८ मं०) इति । यज्ञो वै विष्णुः, तस्यैव ह्येतदन्तिके तिष्ठति, तस्मादाह–विष्णो स्थानमसीति । " इत इन्द्रो वीर्यमकृणोत् "–(२ अ० ८ मं०) इति । अतो हीन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांस्यपाहन् , तस्मादाह–इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदिति । " ऊर्ध्वोऽध्वर आस्थात् "–(२ अ० ८ मं०) इति । अध्वरो वै यज्ञः, ऊर्ध्वो यज्ञ आस्थादित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

" अग्ने वेर्होत्रं वेर्दूत्यम् "–(२ अ० ९ मं०) इति । उभयं वा एतदग्निर्देवानाम्–होता च दूतश्च । तदुभयं विद्धि–यद्देवानामसीत्येवैतदाह । "अवतां त्वां द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावा-पृथिवी"–(२ अ० ९ मं०) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । "स्विष्टकृद् देवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहा "–(२ अ० ९ मं०) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता, तस्मादाह–इन्द्र आज्ये-नेति । वाचं वा एतमाघारमाघारयति । इन्द्रो वागित्यु वा आहुः । तस्मादेवाह–इन्द्र आज्येनेति ॥४॥

मन्त्रांशमनूद्य व्याचष्टे–विष्णोरिति । तस्यैव ह्येतदिति । यज्ञात्मको हि विष्णुराहवनीये निवसते । यत्र स्थित्वा अध्वर्युर्जुहोति । तत्र तस्यान्तिकमिति नेदीयस्त्वव्यपदेशः , एतल्लिङ्गसिद्धमवस्थाने मन्त्रस्य विनि-योगं कात्यायन उक्तवान्–" वसुमतीमित्यवस्थाय "–इति (का० श्रौ० सू० ३ । १ । १९.) । इत इन्द्र इत्यादि स्वाहान्तस्य मन्त्रस्य होमे विनियोगो लिङ्गसिद्ध इत्यभिप्रेत्य ■ मन्त्र भागशोऽनूद्य व्याचष्टे–इत इन्द्र इति । 'हि' यस्मादस्मिन् स्थाने तिष्ठन्निन्द्रो दक्षिणदिगवस्थितान् राक्षसादीन् ' अपाहन् ' अत कारणात् ' इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदिति ' मन्त्रभागो इन्द्रस्तुतिः । द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे–ऊर्ध्वोऽध्वर इति । इन्द्रेणापि राक्षसादीनां वारितत्वान्निर्विघ्नः ' यज्ञ ' ऊर्ध्वं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भागान्तरमनूद्य व्याचष्टे–अग्ने वेरिति । हे अग्ने! ' होत्रं ' होतृकर्म 'वेः' बुध्यस्व । तथा । 'दूत्यं' दूतकर्म ' वेः ' बुध्यस्व ' इति ' मन्त्रवाक्यार्थः । " विद् ज्ञाने "–(अ० प० ५४) इत्यस्माद्धातोर्लङि,

(त्य) अथासꣳस्पर्शयन्त्स्रुचौ पर्य्येत्य । ध्रुवया समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघार ऽआत्मा वै ध्रुवा तदात्मन्न्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति शिरो वै यज्ञस्योत्तर ऽआघारः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्द्धस्य शिर इत्याहुः ॥ ९ ॥

(र्यु) यजमान एव ध्रुवामनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमनु

अथासंस्पर्शयन्त्स्रुचौ पर्येत्य ध्रुवया समनक्ति । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघारः । आत्मा वै ध्रुवा । तदात्मन्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघारः । श्रीर्वै शिरः । श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्-योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवति, असावमुष्यार्द्धस्य शिर इत्याहुः ॥ ९ ॥

यजमान एव ध्रुवामनु । योऽस्मा अरातीयति स उपभृतमनु । स यद्धोपभृता समञ्ज्याद्-यो

(पा. सू. ३ । ४ । ६) लिपि " दश " (पा० सू० ८. २. ७९) इति दकारस्य त्वे वेरिति त्वम् । इममर्थमाह–उभयं वा इत्यादिना । 'देवानाम्' अर्थे आत्मनो यद् दूरतरं होतृत्वं स्वाङ्गीकृतवान् 'अग्नि' 'तद्-मय' 'विद्धि' जानीहीत्यर्थः । अग्नान्नित्याद्यात्मनि निगदमिदम् । अस्मिन् भागमनूद्य व्याचष्टे–स्विष्टकृदिति । 'देवेभ्यः' देवानामर्थे योऽग्निः 'स्विष्टकृत्' शोभनयागस्य कर्ता । हे अग्ने ! त्वं यस्मादेवं भवसि, तस्मा-द्नेन 'आज्येन हविषा' आहुतेन 'इन्द्रः' सहुतः 'अभूत्' भवतु, 'स्वाहा' स्वाहुतमिदमाज्यमस्त्विति मन्त्रवाक्यार्थः । इन्द्रो वै यज्ञस्येत्यादि स्पष्टम् । ननु 'मनसे चैव वाचे च' इति द्वितीयाघारस्य वाग्देवतार्थत्व प्रागाम्नातम् (श० प० १ । ४ । ४ । १) । तदिन्द्रार्थत्वे विरुद्धमत इत्याशङ्क्य, तयोस्तादात्म्यमाह–इन्द्रो वागित्यु वा आहुरिति । वाच इन्द्रेण व्याकृतत्वात् तत्तादात्म्यम् । अत एव तैत्तिरीयके " इमां नो वाचं व्याकुरु " इत्युपक्रम्याम्नातम्–" तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् " (तै० सं० ६. ४. ७, ९.) इति । एषा प्रसिद्धिस्त्र 'वै'–शब्देन द्योत्यते । तस्माद्देवाहेति । वाच इन्द्रस्य भेदाभावादपीत्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य लिङ्गसिद्धं होमे विनियोगमनूक्तवत् कात्यायनः–" इत इन्द्र इति ग्रहेष्वुत्तराघारम् " इति (का० श्रौ० सू० ३ । २ । १९ ।) इति ॥ ४ ॥

होमानन्तरं प्रत्याक्रम्य ध्रुवासमञ्जनं विधत्ते–अथेति । ध्रुवयेति । ध्रुवामित्यर्थः । तदाह कात्यायनः–"आघारमसꣳस्पर्शयन्स्रुचावेत्य जुह्वा ध्रुवाꣳ समनक्ति सञ्ज्योतिषेति" इति (का० श्रौ० सू० ३ । २ । २०) । तदेतत् समञ्जनं प्रशंसति–शिरो वा इति । उत्तराघारस्य यज्ञशिरस्त्वं प्राक्–(शत. १ का. ४ प्र. ६ ब्रा. १२ क.) प्रतिपादितम् । ध्रुवास्थस्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्याद् यज्ञस्य मध्यदेह एव ध्रुवा; आघारशेषस्य तस्यां समञ्जनात् 'शिरः' एव तस्मिन् 'प्रतिदधाति' इत्यर्थः । यज्ञशिरस्त्वमुपजीव्य श्रीरूपत्वेनाघारं प्रशंसति–शिरो वा इति । शिरसः श्रीत्वोपपादनम्–श्रीर्हि वै इति । 'हि'–शब्दद्योतितां प्रसिद्धिं लोके श्रीमि'ति शिरस्त्वं व्यवहारेणाविष्करोति । तस्मादिति । 'अर्द्धस्य' देशभागस्य ग्रामादेः 'यः श्रेष्ठो भवति' "अमुष्य" ग्रामादेः 'असौ' देवदत्तः 'शिरः' 'इति' लौकिकाः कथयन्ति, अतः शिरसः श्रीरूपत्वम् ॥ ९ ॥

किं तत इत्याह–यजमान एवेत्यादिना । 'ध्रुवामनु'–अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्, (पा. सू. १ । ४ ।

१–शिरःपदेन श्रीमतो व्यवहारमाविष्करोतीति तात्पर्यम् ।

स ध्रुवोपभृता समनक्त्यासौ यजमानायारातीयति तस्मिञ्छ्रियं दध्यात्तद्य-जमान एवैतच्छ्रियं दधाति तस्माद्ध्रुवया समनक्ति ॥ ६ ॥

स समनक्ति । सञ्ज्योतिषा ज्योतिरिति ज्योतिर्वा इतरस्यामाज्यं भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छेते तस्मादेवं समनक्ति ॥ ७ ॥

(त्र्य) अथातो मनसश्चैव वाचश्च । (श्रा) अहंभद्र उदितं मनश्च ह वै वाक्चाहं भद्र ऊदाते ॥ ८ ॥

तद्ध मन उवाच । (चा) अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मया त्वं किञ्च नानभिगतं वदसि सा यन्मम त्वं कृतानुकरानुवर्त्मास्यहमेव त्वच्छ्रे-योऽस्मीति ॥ ९ ॥

यजमानायारातीयति । तस्मिञ्छ्रियं दध्यात्, तद्यजमान एवैतच्छ्रियं दधाति, तस्माद् ध्रुवया समनक्ति ॥ ६ ॥

स समनक्ति । " सञ्ज्योतिषा ज्योतिः "–(२ अ० ९ म०) इति । ज्योतिर्वा इतरस्यामाज्यं भवति, ज्योतिरितरस्याम् । ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छेते । तस्मादेवं समनक्ति ॥ ७ ॥

अथातो मनसश्चैव वाचश्चाहंभद्र उदितम् । मनश्च ह वै वाक् चाहंभद्र ऊदाते ॥ ८ ॥

तद्ध मन उवाच–अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि, न वै मया त्वं किञ्चनानभिगतं वदसि सा यन्मम त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि, अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति ॥ ९ ॥

---

८४ ।) "कर्मप्रवचनीययुक्ते "–(पा० सू० २. ३ ८) इति द्वितीया । ध्रुवाभागो यजमान इत्यर्थः । ' असौ ' यजमानाय ' यः ' ' अरातीयति ' अराति शत्रुरिवाचरति । ' सः ' उपभृद्भाग । ' उपभृता '–इति द्वितीयार्थे तृतीया (पा. सू. २ । १ । ८९) । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

विहित समञ्जनमनूद्य मन्त्र विधत्ते–स समनक्तीति । सञ्ज्योतिषा ज्योतिरिति मन्त्रगतज्योतिः शब्दद्वयस्यार्थ-माह–ज्योतिर्वा इति । ध्रुवापेक्षया ' इतरा ' जुहू, तस्या यद् ' आज्यम् ' तत् तृतीयान्तज्योतिः शब्दार्थः । जुह्वपेक्षया ' इतरा ' ध्रुवा तस्या यद् ' आज्यम् ' तत् प्रथमान्तज्योतिः शब्दार्थः । एते चाज्यज्योतिषी क्रमेण श्र्यान्यात्मके, तदुभये समञ्जनेन ' सङ्गच्छेते ' सङ्गते एव भवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्राजापत्यस्य पूर्वाधारस्योपांशुत्व प्रतिपादयितु मनोवाग्भ्या कृत संवादमुपन्यसितु प्रतिजानीते–अथात इति । ' अथ '–शब्दोऽधिकारार्थः । ' अत ' परम् ' अह–भद्रे ' निमित्ते,–अहमेव भद्र, अहमेव भद्र इति स्वस्वोत्कर्षविषये, ' मनसो वाचश्च ' यदुक्त वचन तदभिधीयत इत्यर्थः । तमेवेतिहासमुदाहरति–मनश्चेति । ' अह–भद्रे ' आत्मीयोत्कर्षविषये ' ऊदाते ' विवाद चक्रतु । वदेः क्विति लिटि यजादित्वात् (पा० सू० ६ । १ । १५) सम्प्रसारणम् ॥ ८ ॥

तत्र मनसो वाक्यमुदाहरति–तद्धेति । श्रेयस्त्वकारणमाह–न वा इति । हे वाक् ! ' त्व ' ' मया ' मनसा

(त्यु) अथ ह वागुवाच । (चा) अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं वेत्थाहं तद्विज्ञपयाम्यह सं सञ्ज्ञपयामीति ॥ १० ॥

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः । स प्रजापतिर्मनस एवानूवाच मनऽएव त्वच्छ्रेयो मनसो वै त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान्कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥

सा ह वाक्परोक्ता विसिष्मिये । तस्यै गर्भः पपात सा ह वाक्प्रजापतिमुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं भूयासं यां मा परावोच ऽइति तस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत ऽउपांश्वेव तत्क्रियतेऽहव्यवाड्धि वाक्प्रजापतय ऽआसीत् ॥ १२ ॥

अथ ह वागुवाच–अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्वै त्वं वेत्थ–अहं तद्विज्ञपयामि, अहं संज्ञपयामीति ॥ १० ॥

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः । स प्रजापतिर्मनस एवानूवाच–मन एव त्वच्छ्रेयः. मनसो वै त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि; श्रेयसो वै पापीयान् कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥

सा ह वाक् परोक्ता विसिष्मिये । तस्यै गर्भः पपात । सा [illegible] वाक् प्रजापतिमुवाच–अहव्यवाडेवाहं तुभ्यं भूयासम्, यां मा परावोच इति । तस्माद् यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव तत् क्रियते । अहव्यवाड्धि वाक् प्रजापतय आसीत् ॥ १२ ॥

अविपर्यीकृतं ' किम् ' अपि ' न वदसि '; मनो विपर्यीकृतमेव वदसि । ' सा त्व ' ' मम ' ' कृतानुकरा ' मया यत्कृतं तदेवानुकुर्वती ' अनुवर्त्मा ' अनुगन्त्री भवसीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथैतस्य प्रत्युत्तरमाह–अथ वागुवाचेति । हे मनः ! ' अहमेव ' त्वच सकाशात् ' श्रेयसी ' कुतः ? ' यद्वै त्व ' यद्वस्तु त्व ' वेत्थ ' जानासि । ' अहं तद् विज्ञपयामि ' तदन्तर्गतविशेषं परेषां विविधं प्रतिपादयामि । तत् ' सञ्ज्ञपयामि ' सम्यग् ज्ञपयामि, प्रतिपादयामि । यतो विज्ञापन–सञ्ज्ञापन–साध्य ममैव, अतस्त्वत्तः श्रेयसीत्यर्थः ॥ १० ॥

ते प्रजापतिमिति । एवं विवदमाने ' ते ' मनश्च वाक् च ' प्रश्नं प्रति प्रजापतिम् ' ' एयतुः ' जग्मतुः । ' सः ' च ' मनस एव ' अनुकूलम् ' उवाच ' तद्वाक्यमुदाहरति–मन एवेति । कृतानुकरत्वस्य निकर्षहेतुत्वं लोकप्रसिद्ध्या दर्शयति–श्रेयसो वा इति ॥ ११ ॥

सा हेति । एवं प्रजापतिनोक्ते ' सा ' वाक् पराजितत्वेन ' उक्ता ' ' विसिष्मिये ' विगतस्मया मन्दवीर्या बभूव । तस्मात् पराभवात् तस्या वाचो यो ' गर्भः ' देवमनुष्यादीनामुत्पत्तिहेतुः, सोऽपि ' पपात ' । ' सा वाक् ' पराजयेन खिन्ना सती ' प्रजापतिम् ' ' उवाच ' उक्तवती । किमिति ? हे प्रजापते ! ' तुभ्यमहम् ' ' अहव्यवाड् ' हव्यवहनस्याहेतुभूतैव ' भूयासम् ' ' यां मा ' पराजितत्वेनोक्तवानसि । यस्मादेव वाचोक्तम्, ' तस्मात् ' एव कारणात्, यज्ञसंबन्धि यत् किमपि प्रजापतिदेवताकं कर्म, ' तत् ' सर्वं वाग्व्यापारविरहेण ' उपांश्वेव क्रियते ' अहव्यवाड्धि–इति प्रागुक्तार्थस्मारणम् ॥ १२ ॥

१–" वाक्च मनश्चार्तीयेतामहं देवेभ्यो हव्यं वहामीति वागब्रवीत् " इत्यादि चात्रोपाख्यानमाम्नातम् । तै. सं. २ । ५ । ११ ।

(ज्र) तद्धैतद्देवाः ।(०) रेतश्चर्मन्वा यस्मिन्वा बभ्रुस्तद्ध स्म पृच्छन्त्यत्रैवत्या३ इति ततोऽत्रिः सम्बभूव तस्मादप्यात्रेय्या योषितैनस्व्येतस्यै हि योषायै वाचो देवताया एते सम्भूताः ॥ १३ ॥ १ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । (४. ९.)

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (२-४) ॥

तद्धैतद्देवा रेतश्चर्मन् वा यस्मिन् वा बभ्रुः । तद्ध स्म पृच्छन्ति—अत्रैव त्या ३ इति । ततोऽत्रिः सम्बभूव । तस्मादप्यात्रेय्या योषितैनस्वी । एतस्यै हि योषायै वाचो देवताया एते सम्भूताः॥१३॥

स पतितो वाचो गर्भः कथनाभूदिति तदिदानीमनुमन्यते—तद्धैतदिति । 'तत्' 'ह' खलु 'एतत्' धाव सकाशात् पतित 'रेत' 'चर्मन्' चर्मणि 'अन्यस्मिन् वा' यस्मिन् कस्मिंश्चित्पात्रे देवा 'बभ्रु' धृतवन्त भृत्वा च 'तत्' प्रतिदिवस 'पृच्छन्ति'—अत्रैव त्या ३ इति । 'अत्र' अस्मिन् पात्रे कि 'त्या३त्' एतत्प्रसिद्ध रेत कथभूतम् ? 'इति' विचारयन्त इत्यर्थ । "विचार्यमाणानाम्"—(पा० सू० ८. २. ९७) इति प्लुति । यस्माद्देवैर्विचारितम्, 'तत' तस्मात् स गर्भ 'अत्रि' सम्बभूव । अत्रैव स्यादित्यत्रिरिति शब्दव्युत्पत्तिरित्यर्थ । यतो गर्भाद्यत्नात् सुतो गर्भोऽत्रि नाम, तस्मात् सुतगर्भा रजस्वला स्त्री नाम्ना 'आत्रेयी'—इत्याख्यायते । तया 'योषिता' सह सम्भाषणादिक कुर्वन् पुरुष 'एनस्वी' भवति । तैत्तिरीयकेऽप्याम्नातम्—"तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत, न सहासीत"—(तै० सं० २. ५. १. ५.) इति ।

ननु यस्या गर्भोऽत्रि सजात, सैव त्वात्रेयी, सर्वस्त्रीणा कथमात्रेयीत्वमित्यत आह—एतस्या इति । 'एतस्यै' स्त्रीरूपधारिण्या एतस्या खलु वाग्देवताया 'एते' लौकिका सर्वे गर्भा 'सम्भूता'। गर्भाशयलक्षणे चर्मणि हुत रेतो हि गर्भात्मना परिणमति, तच्च वाक्सम्बन्धेनेति सिद्ध सर्वासामात्रेयीत्वमित्यर्थ ॥ १३ ॥ १ ॥ (४. १.)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
रत्नाब्धीन्भूसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा हेमवाजिद्विपसहितरथौ सायण: सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घट च ॥
धान्याद्रि भव्यजन्मा तिलमवमतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान्गुडकृतमजहो राजत राजमुख्य. ।
आज्योत्थ प्राज्यकर्मा लवणजमतुल शार्कर चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रमात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थोऽध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

१—अत्रैव त्या ३ इति यस्माद्देवैर्विचारितम्—इति क० वा० पुस्तके पाठः । २—"आत्रेयी च रजस्वला ऋतुस्नातोच्यते" इत्य च कश्चित्—"यन्नलमद्धालामात्रेयीम्" इति ।

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै प्रवरायाश्रावयति । तद्यत्प्रवरायाश्रावयति यज्ञो वाऽआश्रावणं यज्ञमभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवृणा ऽइति तस्मात्प्रवरायाश्रावयति ॥ १ ॥

स इध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याश्रावयति । स यद्धानारभ्य यज्ञमध्वर्युराश्रावयेद्वेपनो वा ह स्यादन्यां वार्त्तिमार्च्छेत् ॥ २ ॥

(स) तद्धैके । वेदेस्तीर्णाये बर्हिरभिपद्याश्रावयन्तीध्मस्य वा शकलमपच्छिद्याभिपद्याश्रावयन्तीदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिपद्याश्रावयाम ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादेतद्वै किञ्चिद्यज्ञस्य यदिध्मः सन्नद्धो भवत्यग्निं ह्येवं सम्मृजन्ति तद्धैव खलु यज्ञमभिपद्याश्रावयति तस्मादिध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याश्रावयेत् ॥ ३ ॥

होतृप्रवरणम् ।

स वै प्रवरायाश्रावयति । तद्: यत् प्रवरायाश्रावयति—यज्ञो वा आश्रावणम्, यज्ञमभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवृणे-इति । तस्मात्प्रवरायाश्रावयति ॥ १ ॥

स इध्मसन्नहनान्येवाभिपद्य-आश्रावयति । स यद् ह अनारभ्य यज्ञमध्वर्युराश्रावयेद्—वेपनो वा ह स्याद् अन्यां वाऽऽर्तिमार्च्छेत् ॥ २ ॥

तद्धैके वेदेः स्तीर्णायै बर्हिरभिपद्याश्रावयन्ति, इध्मस्य वा शकलमपच्छिद्याभिपद्याश्रावयन्ति—'इदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य; इदं यज्ञमभिपद्याश्रावयामः' इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । एतद् वै किञ्चिद् यज्ञस्य—यदिध्मः सन्नद्धो भवति, अग्निं संमृजन्ति; तद्धैव खलु यज्ञमभिपद्याश्रावयति; तस्मादिध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याश्रावयेत् ॥ ३ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थे सामिधेन्यादिराधारान्ताः प्रदर्शिताः । प्रयोग., पञ्चमेऽध्यायेऽस्मिन् प्रवरादिर्निरूप्यते ॥

तत्र दैवहोत्रार्षेयमानुषहोतॄणां वरणं विवक्षुरादौ तदङ्गतया आश्रावणं विधत्ते—स वै प्रवरायाश्रावयतीति । 'सः' अध्वर्युः प्रवरार्थम् 'आश्रावयति' आश्रावयेत् । विहितमाश्रावणं प्रशंसति—तद्यत् प्रवरायेत्यादिना । आश्रावणस्य यज्ञनिर्वर्तकत्वाद्यज्ञत्वम् । अथ होतारमिति । दैवं होतारम् अग्निमित्यर्थः ॥ १ ॥

आश्रावणात्पूर्वमिध्मबन्धनदर्भाणां ग्रहणं विधत्ते—स इध्मसन्नहनान्येवेति । एवकारो वक्ष्यमाणपक्षद्वयनिरासार्थः ।

विपक्षे बाधमाह—स यद्धेति । यज्ञावयवस्य कस्यचिदनन्वालम्भे सति निरालम्बनत्वेन 'वेपनः' कम्पनशीलो 'वा स्यात्' 'अन्यां वा' पतनादिलक्षणाम् 'आर्तिम्' प्राप्नुयात् ॥ २ ॥

तत्र केषाञ्चित् पक्षमुपन्यस्यति—तद्धैक इति । स्तीर्णाया इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा०सू०२।३।६२वा.१) । तेषामभिप्रायमाविष्करोति—इदं वा इति । स्तरणमिन्धनलक्षणस्य कार्यस्य करणात् 'इदं' बर्हिरादिकं 'यज्ञस्य'

(त्त) स आश्राव्य । स एव देवानाᳲ होता तमेवाग्रे प्रवृणीतेऽग्निमेव तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निह्नुते यदहाग्रेऽग्निं प्रवृणीते तदग्नये निह्नुतेऽथ यो देवानाᳲ होता तमग्रे प्रवृणीते तद्देवेभ्यो निह्नुते ॥ ४ ॥

स आह । (हा) अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यग्निर्हि देवानाᳲ होता तस्मादाहाग्निर्देवो दैव्यो होतेति तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निह्नुते यदहाग्रेऽग्निमाह तदग्नये निह्नुतेऽथ यो देवानाᳲ होता तमग्र आह तद्देवेभ्यो निह्नुते ॥ ५ ॥

स आश्राव्य—य एव देवानां होता, तमेवाग्रे प्रवृणीते—अग्निमेव । तद् अग्नये चैवैतद् देवेभ्यश्च निह्नुते । यदहाग्रेऽग्निं प्रवृणीते—तद् अग्नये निह्नुते, अथ यो देवानां होता, तमग्रे प्रवृणीते, तद् देवेभ्यो निह्नुते ॥ ४ ॥

स आह—"अग्निर्देवो दैव्यो होता"—इति । अग्निर्हि देवानां होता, तस्मादाह—अग्निर्देवो दैव्यो होतेति । तद् अग्नये चैवैतद् देवेभ्यश्च निह्नुते । यदहाग्रेऽग्निमाह—तदग्नये निह्नुते । अथ यो देवानां होता—,तमग्रे आह—तद् देवेभ्यो निह्नुते ॥ ५ ॥

'किञ्चित्' अल्पम् । स्वल्पमन्यत् । नेत्तिरस्करोति—तद् तथेति । पश्चात्तदस्य विशेषमाह—एतद्वा इति । इध्म-सन्नहनाग्निसम्मार्जनलक्षण—कार्यद्वयकरणाद् 'एतत्' इध्मसन्नहनाग्रमेव 'यज्ञस्य' 'किञ्चित्' प्रशान्तमङ्गम्; अतस्तत्कारणमेव एव श्रेयानित्यर्थः । अत एव कात्यायन आहाविध्मसन्नहनान्येवाभिधाय पश्चात् पश्चान्या निर्दिदेश—"इध्मसन्नहनान्यादायो धावयेत्याग्नीध्रो धौत्रदित्यग्निद् वेदिर्बहिरिध्मगकल्मषाद्भिरन्ते" (का० श्रौ० सू० १ । २१-२२) इति ॥ २ ॥

अथ दैवहोतृवरणं विवक्षे—स आश्राव्येति । 'अग्ने' आर्षेयहोतृवरण—मानुषहोतृवरणाभ्या पूर्वम् । दैव-होतारं विशिनष्टि—अग्निमेवेति ॥

वरणस्य प्रयोजनमाह—तदग्नय इति । 'निह्नुते' 'नि-ह्नुङ्—अपनयने (धा० पा० अ० का० ११९६) अपनेनस्यमात्र अदनस्कारप्रयुक्तोऽपराधः । तस्य क्रियमाणत्वादग्नेर्निह्नवः । कथं देवानां निह्नवः स्यादिति स प्रकारं विभज्य दर्शयति—यदहाग्रेऽग्निमित्यादिना । अग्नेर्देवहोतृत्वेन देवसम्बन्धात् तद्वरणेन तेषामपि निह्नव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्र मन्त्रपाठ एवाग्नेर्वरणमित्याह—स आहेति । तथैव कात्यायनोऽप्याह—"अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादिना" (का० श्रौ० सू० ३. २६) प्रवरविधिशेषार्थवादे यो देवानां निह्नवः सस्यहविर्वरणाभ्यामुक्तः, तं मन्त्रपदतात्पर्याभिधानद्वारेणापि प्रतिपादयति—अग्निर्हीत्यादिना, अग्नेर्देवहोतृत्वसमर्थनेन ॥ ५ ॥

१–अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्ययमत्र प्रवरमन्त्रः संहितास्वपि न दृश्यन्ते । २–अत्रायं प्रयाजाख्य आयधर्मोऽपीह समुच्चयो समारोपितमुपुक्तिदर्शनम् । एवं च प्रयाजादिमन्त्रायने दक्षिणामुखता न विरुद्धा मन्त्रपुनर्भुक्तार्थ । तथा चाह आपस्तम्ब—"प्रत्याश्रावयदग्नीध्र उत्करे देशे तिष्ठन्नस्यामिध्मसन्नहनानीत्यादायदक्षिणामुख इति" आ० श्रौ० सू० २ अ० १५० । २–" देवा–देवान् वक्ष्यति इति विरुद्धान्यनुपन्नमन्त्रवत्" इति पूर्वे मन्त्र आनीयमुच्यते ।

देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वानिति । (त्ये) एष वै देवाननु विद्वान्युदग्निः स उएनाननु विद्वाननुष्ठ्या यक्षदित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

मनुष्वद्भरतवदिति । मनुर्ह वा ऽअग्रे यज्ञेनेजे तदनुकृत्येमाः प्रजा यजन्ते तस्मादाह मनुष्वदिति मनोर्यज्ञऽइत्यु वा ऽआहुस्तस्माद्वेवाह मनुष्वदिति॥७॥

भरतवदिति । (त्ये) एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहुरेषउउ वाऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्ति तस्माद्वेवाह भरतवदिति॥ ८॥

(त्य) अथार्षेयं प्रवृणीते । (तऽ) ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तस्मादार्षेयं प्रवृणीते ॥ ९ ॥

"देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वान्"-इति । एष वै देवाननु विद्वान्-यदग्निः । स एनाननु विद्वान् अनुष्ठया यक्षत्-इत्येवैतदाह ॥ ६ ॥

" मनुष्वद् भरतवद् "-इति । मनुर्ह वा अग्रे यज्ञेनेजे, तदनुकृत्येमाः प्रजा यजन्ते; तस्मादाह मनुष्वदिति । मनोर्यज्ञः-इत्यु वा आहुः, तस्माद्वेवाह-मनुष्वदिति ॥ ७ ॥

भरतवदिति-एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति, तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहुः । एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्ति, तस्माद्वेवाह-भरतवदिति ॥ ८ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैनम्-एतद् देवेभ्यश्च निवेदयति-' अयं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापद् ' इति, तस्मादार्षेयं प्रवृणीते ॥ ९ ॥

द्वितीयं मन्त्रभागमनूद्य व्याचष्टे-देवान् यक्षदिति । विद्वान्-इत्यनेन यष्टव्यदेवतापरिज्ञानम्, ' चिकित्वान् '-इति परिज्ञानस्यार्थस्याभिस्मरणम् । अग्नेस्तथाविधज्ञानवत्त्वं "विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नियक्षि" इत्यादिमन्त्रेषु (ऋ० स० २. १४. २) प्रसिद्धम् । ' अनुष्ठ्या ' अनुक्रमेणेत्यर्थः ॥ ६ ॥

मनुष्वदिति तृतीयमन्त्रभागमनूद्य ' मनुष्वत् ' पदस्य सामर्थ्यलभ्योऽर्थः-तदनुकृत्येत्यादि । अयमर्थः-यथा मनुः स्वकीये यज्ञे देवान् अनुक्रमेणेष्टवान्, एवम् ' इमाः प्रजाः ' अपि ' यजन्ते ' तद्वदग्निरपि होता भूत्वा यजत्वित्यर्थः । तस्यैवाभिप्रायान्तरमाह-मनोर्यज्ञ इत्यादिना । ' इति'-शब्दोऽप्यर्थे, ' वै '-शब्दः प्रसिद्धौ । अस्मिन् पक्षे ' मनुष्वत् '-इति " तत्र तस्येव " (पा०सू० ५. १. ११६) इति षष्ठ्यर्थे वतिः । यस्मात् ' मनोर्यज्ञ इति ' आहुः ' सर्वे जनाः, अतो मनोर्यागकर्तृत्वम् मनोर्यज्ञ इवास्मिन् यज्ञेऽपि देवान् यजत्वित्यर्थः । " नभोऽङ्गिरोमनुषां वेत्युपसङ्ख्यानम् "-(पा० सू० १ । ४ । १८ वा० २) इति भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया स्त्वाभावः ॥ ७ ॥

भरतवदितीति । भरतशब्दस्याग्न्यभिधायकत्वे द्वेधा व्युत्पत्तिं दर्शयति-एष हीत्यादिना ॥ ८ ॥

यजमानस्यार्षेयवरणं विधत्ते-अथार्षेयमिति । ' अथ ' दैवहोतृवरणानन्तरम् , ' आर्षेयम् ' ऋषीणां

१-" अनुषु " इत्येतस्यायं सम्बद्धच्छन्दसनावर्थं सुपूर्विति यथा । सम्बन्धानुक्षेपेण । ' अषदु ष्षु स्थः ' (३. १ । २५) इति विधीयमानः कृमत्वयो बहुवचनान्तिङ्गेरनुवर्तयति भवति इति ऋ० स० १ । १४ । २ भाष्ये सायणः । ' अनुष्ठया ' 'सु पां सुलुग्' (पा० सू० ७ । १ । ३९) तृतीयाया याजादेश इति व ऋ० सं० ४ । ४ । १५ भाष्ये स एवाह । २-भाषादित्री पद त्रुटितं प्रतिभाति ।

परस्तादर्वाक्प्रवृणीते । परस्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय ऽउ चैवैतन्निह्नुत ऽइदꣳ हि पितैवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात्परस्तादर्वाक्प्रवृणीते ॥ १० ॥

स ऽआर्षेयमुक्त्वाह । ब्रह्मण्वदिति ब्रह्म ह्यग्निस्तस्मादाह ब्रह्मण्वदित्या च वक्षदिति तद्या ऽएवैतद्देवता ऽआवोढवा ऽआह ता ऽएवैतदाहा च वक्षदिति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्राविताार ऽइति । (त्ये) एते वै ब्राह्मणा यज्ञस्य प्राविताारो येऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वत ऽएत ऽएनं जनयन्ति तदु तेभ्यो निह्नुते तस्मादाह ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्राविताार ऽइति ॥ १२ ॥

परस्तादर्वाक् प्रवृणीते । परस्ताद्धि अर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते, ज्यायसस्पतय उ चैवैतन्निह्नुते । इदं हि–पितैवाग्रे, अथ पुत्रः, अथ पौत्रः । तस्मात्परस्तादर्वाक् प्रवृणीते ॥ १० ॥

स आर्षेयमुक्त्वा आह–'ब्रह्मण्वद्' इति । ब्रह्म ह्यग्निः, तस्मादाह–ब्रह्मण्वदिति । 'आ च वक्षद्' इति । तद्या एवैतद् देवता आवोढवा आह ता एवैतदाह–आ च वक्षदिति ॥ ११ ॥

"ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः"–इति । एते वै ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो येऽनूचानाः ।

कस्मिन्नित्यत्र 'वृणीत' वरणं कुर्यात् । "अपुत्रस्पुत्रवत्" इति (का० श्रौ० सू० ३, २९) वर्णितम् । तत्प्रयोजनमाह–ऋषिभ्यश्चेति । 'स' यजमान 'अथ' यजमान शारीरसुताध्ययन- सम्पन्ना हि महासामर्थ्यवन्ति येनैवमुत्तरमुत्पादितानि पुरातनप्रसिद्धऋषिरूपत्वेन गम्यते, अतस्तेभ्योऽस्य यजमा- नस्य सामर्थ्यमावेदितं भवति । अत्रान्वाधाने देवतापरिग्रहात् तत्सन्निधानं सिद्धमिति अभिप्रेत्य 'ऋषिभ्यश्चैनं देवेभ्यश्च'–इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

विहितमार्षेयवरणमवरोहेण कर्तव्यमिति विधत्ते–परस्तादर्वागित्यादिना । ज्यायसस्पतय–इति । 'ज्यायान्' वृद्ध पूर्वमित्यर्थ, तस्य पति ततोऽपि ज्येष्ठ पूर्वपुरुष । प्रत्येकविवक्षयैकवचनप्रयोग, य पूर्व– पूर्वस्तस्मै–तस्मै तन्नामग्रहणेन निह्नव कृतवान् भवतीत्यर्थ ॥

परस्तादर्वाग्वरणमुपपादयति–इदं हीति । पिता, पुत्र, पौत्र, इत्यनेनैव क्रमेणोत्पत्तिरिति यत, 'इद हि' लोकसिद्धम्, अतस्तदनुसारेण आर्षे वरणेऽपि पूर्वपूर्वपुरुषमारभ्य अर्वाक्क्रमेण युक्तमित्यर्थ । तथा च कात्यायन स्वराभिधानसमये अवरोहक्रमेणैव वरणमाह–"भृगुवच्च्यवनवदप्नवानवदौर्ववज्जमदग्निवदित्यादिना" ॥ १० ॥

आर्षेयमिति । प्रवरशेषस्य प्रथमतो मन्त्रस्य व्याचष्टे–ब्रह्मण्वदिति । 'ब्रह्म' परिवृढ कर्म, । तत्सम्बन्धात् 'अग्नि' अपि 'ब्रह्म' स यथा आवहति, तद्वदित्यर्थ । आ च वक्षदिति । 'याश्च देवता' आवोढुम् आह्वातुम् "अग्निमग्न आ वह"–इत्यादिना 'आह' होता, 'ता एव' आवहत्विति ॥ ११ ॥

त मन्त्रवाक्यमाह–ब्राह्मणा इति । साङ्गवेदाध्यायिन 'अनूचाना' 'ये' सन्ति, त एवात्र

(त्य) असौ मानुष ऽइति । तदिमं मानुषꣳ होतारं प्रवृणीतेऽहोता हैष पुराथैतर्हि होता ॥ १३ ॥

स प्रवृतो होता जपति । देवता ऽउपधावति यथानुष्ठ्या देवेभ्यो वषट्कुर्याद्यथानुष्ठ्या देवेभ्यो हव्यं वहेद्यथा न ह्वलेदेवं देवता ऽउपधावति ॥ १४ ॥

तत्र जपति । (त्ये) एतत्त्वा देव सवितर्वृणत ऽइति तत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविताग्निꣳ होत्रायेति तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च

एते होमं तन्वते, एत एनं जनयन्ति । तद्ध तेभ्यो निह्नुते । तस्मादाह-ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितार इति ॥ १२ ॥

'असौ मानुषः' इति तदिमं मानुषं होतारं प्रवृणीते। अहोता ह्येष पुरा, अथेदानीं होता ॥ १३ ॥

स्वस्त्ययनजपः ।

स प्रवृतो होता जपति, देवता उपधावति । यथानुष्ठ्या देवेभ्यो वषट्कुर्याद्, यथानुष्ठ्या देवेभ्यो हव्यं वहेद्, यथा न ह्वलेद्-एवं देवता उपधावति ॥ १४ ॥

तत्र जपति-" एतत्त्वा देव सवितर्वृणते "-इति । तत्सवितारं प्रसवायोपधावति । स हि

'ब्राह्मण '-शब्दाभिधेया ऋत्विजः; ते 'प्रावितारः ' कर्तारः । अवतिरत्र क्रियावचनः । 'तन्वते '-इत्यस्य तात्पर्याभिधान 'जनयन्ति ' इति । यस्मादेतद्ब्राह्मणपाठात् तेभ्यो निह्नवः कृतो भवति, तस्मादयं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

आर्षेयवरणानन्तरं मानुषहोतृवरणं कर्तव्यम्, तत्र मन्त्रपाठ एव तद्वरणमित्याह-असाविति । 'तत्' तेन 'असौ '-इति मन्त्रपाठेन । असावित्यत्र होतुर्नाम प्रथमान्तं निर्दिशेत् । तथा च कात्यायनः-" असौ मानुष इति होतृनामग्रहणम् "-(का० श्रौ० सू० ३. ११. १२) इति । 'अहोता '-इति च्छेदः । 'एतर्हि ' एतस्मिन् मन्त्रलक्षणे वरणे सति ॥ १३ ॥

इत्थमध्वर्युकर्तृकं होतृवरणमभिधाय तस्य स्वं जपं विधत्ते-स प्रवृतो होता जपतीति । 'देवता उपधावतीति ' जपप्रयोजनकथनम्; 'तस्मात् ' मन्त्रे सति पित्रन्यादीनां श्रवणात् । उपधावनप्रकारं योजयित्वा दर्शयति-यथानुष्ठ्येति । यथा याज्यान्तमये होता वषट्कर्तव्यदेवता अनुदिश्य अनुदिश्य वषट्करोति, यथा वा अग्निस्तं देवमुद्दिश्य हव्यं वहति, तथा च स यज्ञो यथा 'न ह्वलेत् ' न चलेत्, न भ्रंशेत; एव स होता देवेभ्य उपधावनं कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

तत्र जपतीति । 'तत्र ' तस्मिन् वरणाख्ये कर्मणि । मन्त्रभागस्यायमर्थः-हे 'सवितः ! ' सकलकर्मानुज्ञातः ! 'देव ' 'एतत् ' एतेन मम वरणेन मद्व्याजेन 'त्वा ' त्वामेव 'वृणते ' अध्वर्यवः । 'तत् ' तेन

१-'प्रवृणीतेऽहोता ' इति मूल इति हेयम् । २-" अत्राध्वर्युकर्तृकं होतृवरणं श्रुत्या प्रतिपादितमत एव कात्यायनेन 'होतरेहि ' इत्याश्वलायनवत् 'एहि होतः ' इति [illegible] होतुरामन्त्रणमध्वर्युसूत्रे नोपनिबद्धो न वा हौत्रसूत्रेऽपि दर्शितः । [illegible] याजुर्वेदिकहौत्रपक्षे होतुरामन्त्रणमेषमत्वाश्वलायन इदानींतनाः [illegible] एव, तेषामाचारस्यैतद्विषयकाज्ञानमूलकमिति । ३-'अनुदिश्य वषट्करोति ' इति पा०।

निह्नुते यदहाग्नेऽग्निमाह तुदग्नये निह्नुतेऽथ यो देवानां होता तमग्र ऽआह तुद् देवेभ्यो निह्नुते ॥ १५ ॥

सह पित्रा वैश्वानरेणेति । संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिस्तत्संवत्सरायैवैतत्प्रजापतये निह्नुतेऽग्ने पूषन्बृहस्पते प्र च वद प्र च यजेत्यनुवक्ष्यन्वा ऽएतद्यक्ष्यन्भवति तदेताभ्य ऽएवैतद्देवताभ्यो निह्नुते यूयमनुब्रूत यूयं यजतेति ॥ १६ ॥ [शतम् ४००]

वसूनां रातौ स्याम । रुद्राणामुर्व्यायाꣳ स्वादित्या ऽअदितये स्यामानेहस ऽइत्येते वै त्रया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेषामभिगुप्तौ स्यामेत्येवैतदाह ॥ १७ ॥

देवना प्रसविता । " अग्निं होत्राय "–इति । यदग्नये चैवैतद् देवेभ्यश्च निह्नुते । यदहाग्नेऽग्निमाह–तद् अग्नये निह्नुते । अथ यो देवानां होता तमग्रे आह–तद् देवेभ्यो निह्नुते ॥ १५ ॥

" सह पित्रा वैश्वानरेण "–इति । संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः । तत्संवत्सरायैव एतत्प्रजापतये निह्नुते–" अग्ने पूषन् बृहस्पते प्र च वद, प्र च यज " इति । अनुवक्ष्यन् वा एतद् यक्ष्यन् भवति, तदेताभ्य एवैतद् देवताभ्यो निह्नुते–' यूयमनुब्रूत, यूयं यजत ' इति १६

" वसूनां रातौ स्याम, रुद्राणाम् उर्व्यायाम्, स्वादित्या अदितये स्यामानेहसः "–इति । एते वै त्रया देवाः–यद् वसवो रुद्रा आदित्याः । एतेषामभिगुप्तौ स्याम–इत्येवैतदाह ॥ १७ ॥

मन्त्रपाठेन सवितुरनुज्ञा लब्धा भवति । ' हि '–शब्देन " सविता वै प्रसवानामीशे " (ऐ० ब्रा० १. ३. १) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिर्द्योत्यते । अग्निं होत्रायेतीति । होतुः कर्म ' होत्र ' स्व–स्व–मन्त्रपाठादि, तत् होत्र कर्तुम् ' अग्निं ' वृणते, न तु मामित्यर्थः । मन्त्रगत यदग्नि–पदम्, यच्च तद्विशेषण देवहोतृपदम्, तदुभय पूर्ववद् विभज्य प्रशंसति–यदग्नय इत्यादिना ॥ १५ ॥

सह पित्रेत्यादि । विश्वे च ते नराश्च विश्वनरा , तेषां सम्बन्धी वैश्वानर , स च पालनात् 'पिता' उच्यते, तेन सह, अग्निं वृणत इति पूर्वत्र सम्बन्ध । वैश्वानरात्मक देवमग्निं च वृणत इत्यर्थ । वैश्वानरशब्दस्याग्नौ प्रसिद्धेश्चाभिमतमर्थमाह–संवत्सरो वा इति । " संवत्सरो वै प्रजापति " (ऐ० ब्रा० २ ३ ७) इति श्रुते । संवत्सरस्य प्रजापतित्वम्, तस्यैव सकलमनुष्योत्पादकत्वेन सम्बन्धाद् वैश्वानरत्वम् । अग्ने पूषन्निति मन्त्रभागस्याभिप्रायमाह–अनुवक्ष्यन् वा इति । होता अनुवाक्या पठिष्यन्, याज्यां च ' यक्ष्यन् ' च ' भवति ' ' तत् ' एतदनुवचन यजनस्यैव ' एताभ्य ' अग्न्यादिदेवताभ्य । निह्नवाय भवति । ' प्र च वद ' ' प्र च यजेति ' प्रवचनयजनयोस्तेष्वारोप । तमेव निह्नुतिं विशदयति–यूयमिति ॥ १६ ॥

वसूनामिति । रातिर्दानम्, तस्यां भवेम, धनं लभेमहीत्यर्थ । ' रुद्राणाम् ' ' उर्व्यायाम् '–इति उरुत्वे, तेषां च महत्त्वम्–तस्मिन् स्यामेति सम्बन्ध । ' स्वादित्या ' तेजसुपसदनेन सुपीता आदित्या वयम् ' अदि-

---

१–मन्त्रवरणविरैवाज्ञातो बोध्य । तथा [illegible] च पठित स्यात् । परं वैतानी तत्सामञ्जस्य । एवमग्रेऽपि ।

जुष्टामद्य देवेभ्यो वाचमुद्यासमिति । जुष्टमद्य देवेभ्योऽनूच्यासमित्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं देवेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १८ ॥

(जु) जुष्टां ब्रह्मभ्य इति । जुष्टमद्य ब्राह्मणेभ्योऽनूच्यासमित्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं ब्राह्मणेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १९ ॥

(जु) जुष्टां नराशंसायेति । प्रजा वै नरस्तत्ताभ्यः प्रजाभ्य आह तद्धि समृद्धं यश्च वेद यश्च न साध्वन्ववोचत्साध्वन्ववोचदित्येव विमृज्यन्ते यद्द्य होतृवर्ये जिह्मं चक्षुः परापतत् अग्निष्टत्पुनराभ्रियाज्जातवेदा विचर्षणिरिति यथा पूर्वेऽग्नीन्होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वन्नेवं यन्मेऽत्र प्रवरेणामायि तन्मे पुनराप्याययेत्येवैतदाह तथो हास्यैतत्पुनराप्यायते ॥ २० ॥

"जुष्टामद्य देवेभ्यो वाचमुद्यासम्"—इति । जुष्टमद्य देवेभ्योऽनूच्यासमित्येवैतदाह । तद्धि समृद्धं—यो जुष्टं देवेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १८ ॥

"जुष्टां ब्रह्मभ्यः"—इति । जुष्टमद्य ब्राह्मणेभ्योऽनूच्यासमित्येवैतदाह । तद्धि समृद्धं—यो जुष्टं ब्राह्मणेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १९ ॥

"जुष्टां नराशंसाय"—इति । प्रजा वै नरः । तत्ताभ्यः प्रजाभ्य आह । तद्धि समृद्धम् । यश्च वेद, यश्च न, साध्वन्ववोचत्—साध्वन्ववोचत्—इत्येव विमृज्यन्ते । "यद्द्य होतृवर्ये जिह्मं चक्षुः परापतत्, अग्निष्टत् पुनराभ्रियाज्जातवेदा विचर्षणिः"—इति । यथा पूर्वेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत—ते प्राधन्वन्; एवं यन्मेऽत्र प्रवरेणामायि, तन्मे पुनराप्यायय—इत्येवैतदाह । तथो हास्यैतत्पुनराप्यायते ॥ २० ॥

(तृऽस्था) अथाध्वर्युं चाग्नीध्रं च सम्मृशति । मनो वा ऽअध्वर्युर्वाग्घोता तन्मनश्चैवैतद्वाचं च सन्दधाति ॥ २१ ॥

तत्र जपति । पुण्मोर्वीरुऽऽहसस्पान्त्वग्निश्च पृथिवी चापश्च व्वाजश्चाहश्च रात्रिश्चेत्येता मा देवता ऽआर्तेर्गोपायन्त्वित्येवैतदाह तदाह तस्यो हि न ह्वास्ति यमेता देवता ऽआर्तेर्गोपायेयुः ॥ २२ ॥

अथाध्वर्युं चाग्नीध्रं च संमृशति । मनो वा अध्वर्युः, वाग् होता । तन्मनश्चैवैतद् वाचं च सन्दधाति ॥ २० ॥

तत्र जपति–" षण् मोर्वीरंहसस्पान्तु–अग्निश्च पृथिवी च आपश्च वाजश्च अहश्च रात्रिश्च "–इति । एता मा देवता आर्तेर्गोपायन्तु–इत्येवैतदाह । तस्यो हि न ह्वास्ति–यमेता देवता आर्तेर्गोपायेयुः ॥ २२ ॥

होतृज्ञानामेव सन्तापोऽपेक्षित, अपि तु यो ज्ञुण वाच जानाति, यथ न, स सर्वैरप्यय साधु इत्यवानित्येव रूपया वाचा ' विसृज्यन्ते ' उच्चार्यन्ते, तदेव समृद्धमित्यर्थ ।

इमानि मन्त्रवाक्यानि व्याख्याय कागामक मन्त्र व्याख्यातु साकल्येनानुवदति–यद्धोति । मन्त्रस्यायमर्थ – ' होतृवंर ' होतृवरणे निमित्तभूते सति ' यत् ' ' चक्षु ' मनुम् ' निहम् ' अशोभरोधेन छादितम् 'पराप्तत्' सन्निपतेत् ' तत् ' विशेषेण द्रष्टा 'अग्नि' पुनरामन्तु । चक्षुर्वत् प्रधान होत्रिस्याद्य यद्भ्रष्टमभूत्, तदग्नि समादधाविति तात्पर्यार्थ । मन्त्रस्य तात्पर्यार्थ प्रदर्शयति–यथेत्यादिना । पुरा 'यान् अमेऽग्नीन् होत्राय' एतवन्तः, 'ते' 'प्राधन्वन्' प्रगता नष्टा अभवन्, 'एवम्' इदानी 'मे' मदङ्गम् 'प्रवरेण' निमित्तेन 'अमायि' हिंसितमभूत्, तत् समाधत्स्वेत्युक्तमिति ॥ २० ॥

अथ वृतस्य होतु सम्मर्शन विधत्ते–अथाध्वर्युमिति । सम्मर्शनेनेष्ट विवक्षुरनयो सम्मर्शने कारणमाह–मनो वा इति । अध्वर्यो कर्तव्यविषयस्य मनोव्यापारस्य बाहुल्यात् मनोरूपत्वाभिधानम् । याज्यापुरोनुवाक्यादिकेवलवाग्व्यापाराद् होतुर्वागात्मकता, तदुभयात्मकत्वाद् यज्ञस्य, तयो सम्मर्शनेन मनोवाचो सन्धान इत भवति । संस्पर्शनप्रकारमाश्वलायन आह–" असेऽध्वर्युमन्वारभेत पार्श्वस्थेन पाणिना आग्नीध्रमङ्गुदेशेन " इति (आश्व० श्रौ० सू० १. ३. २९ ३६) ॥ २१ ॥

तत्र जपतीति । अन्वारम्भेन जपितव्य मन्त्र सतात्पर्यमाह–षण्मोर्वीरित्यादिना । अग्न्यादीनामुरुत्व लोकसिद्धम् । 'एता' मां दुरितात् पान्त्विति तस्यार्थ । अह शब्दस्य तात्पर्याभिधानम्–आर्तेरिति । आर्तिर्नाशः । अग्न्यादीनां प्रत्यक्षदेवतात्वात् तद्रक्षितस्य नाशाभाव प्रसिद्ध इत्याह–तस्यो हीति ॥ २२ ॥

१– होतृवर्ये ' इति ऋ० स० १ । ३१ । २ । " होताभिरक्त इति होतृवर्योया " इति तत्र सा० भा० । २–यद्यप्यत्र श्रौ पूर्वं होतुरध्वर्यग्नीध्रयो सम्मर्शं पश्चाज्जपाख्यम् कल्पसूत्रेषु होत्रकल्पे कात्यायनेन " षण्मोर्वीर " इत्यस्यावर्यैवेतननेन मन्त्रेण अनुमानमालभते " " इत्यन्वारम्भ इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणयोरसयोरध्वर्युमग्नीध्र च स्पृशति " का० सू० ३ । १४ । १५ । इति । ... । अतएव च " मधीय–सावन ... " श्रुतिस्तस्य बाधनम् । ... इति सोमयागे ... आहु । ... । ३–" ... " तच्छेषः । ... ४–... 'तत्र जपति' इति श्रुतिः ... विनियोग कृत । तथापि कात्यायनेन प्रथम ... विनियोगो दर्शित । अन्वारम्भे तु ' इत्यन्वारम्भ ' इत्यस्य विनियोग कृत । ... । ... च श्रुतिरर्थोपदिष्टा । ...

(रु) अथ होतृषदनमुपावर्तते । स होतृषदनादेकं तृणं निरस्यति निरस्तः परावसुरिति परावसुर्ह वै नामासुराणाᳬं होता स तमेवैतद्धोतृषदनान्निरस्यति ॥ २३ ॥

(त्र) अथ होतृषदन ऽउपविशति । (ती) इदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदामीत्यर्वाग्वसुर्ह वै नाम देवानाᳬं होता तस्यैवैतत्सदने सीदति ॥२४॥

तत्र जपति । विश्वकर्मस्तनूपा ऽअसि मा मोदोषिष्टं मा मा हि ᳬं सिष्ट-मेष वां लोक इत्युदङ्ङेजत्यन्तरा वा ऽएतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते तद् ताभ्यां निह्नुते मा मोदोषिष्टं मा मा हि ᳬं सिष्टमिति तथा हैनमेतौ न हिᳬंस्तः ॥ २५ ॥

अथ होतृषदनमुपावर्तते । स होतृषदनादेकं तृणं निरस्यति–"निरस्तः परावसुः"–इति । परावसुर्ह वै नामासुराणां होता, स तमेवैतद् होतृषदनाद् निरस्यति ॥ २३ ॥

अथ होतृषदने उपविशति 'इदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदामि' इति । अर्वाग्वसुर्ह वै नाम देवानां होता, तस्यैवैतत् सदने सीदति ॥ २४ ॥

तत्र जपति–"विश्वकर्मस्तनूपा असि । मा मोदोषिष्टम् । मा मा हिंसिष्टम् एष वां लोकः"–इति उदङ् एजति । अन्तरा वा एतद्–आहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते । तद् ताभ्यां निह्नुते–मा मोदोषिष्टम्–मा मा हिंसिष्टम्–इति । तथा हैनमेतौ न हिंस्तः ॥ २५ ॥

अथेति । सम्मर्शनदेशात् 'होतृषदनं' प्रत्यागच्छेत् । उत्तरवेदिश्रोणेर्होतृषदनम् । 'सः' होता तस्मात् सदनात् 'एकं तृणं' "निरस्त"–इति मन्त्रेण निरस्येत् । परावसोर्निरसने कारणमाह–परावसुर्हेति । 'परा' परागत 'वसु' यज्ञाख्यं धनं यस्मात्, स तथोक्तः ॥ २३ ॥

"अथ होतृषदन इति । उपवेशनमन्त्रमाह–इदमहमिति । 'अर्वा' अर्वाक्–अभिमुखं 'वसु' यज्ञाख्यं धनं यस्य, स तथोक्त । 'तस्य'; सदिदत्यनेनेति 'सदनं' स्थानम् । तत्र संस्थितिभावनया स्वयमपि तत्सदृशो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

तत्रोपविष्टस्य मन्त्रजपं विधत्ते–तत्रेति । हे विश्वकर्मन् ! कृत्स्नविश्वव्यापारं करोतीति विश्वकर्मा, 'तनूपाः' तनोः पाता, महादेव ! त्वं शरीरस्य पाता भवसि । उपवेशनस्थानादीषदुत्तरतश्चलनं समन्त्रकं विधत्ते–मा मेति । तस्यायमर्थः–हे उभा अग्नी ! युवां 'मा' माम् 'उत्' उत्कृष्टमाधिक्येन 'मा उषिष्टं' दाहं मा कार्ष्टम् । "उष दाहे"–इति (धा. पा. भ्वा. प. ६९६) धातुः । अस्यैव तात्पर्यमाह–'मा हिंसिष्टम्' इति । यतः 'एष' 'लोकः' 'वां' सम्बन्धि स्थानम्, अतो हेतोर्मां मा हिंसिष्टमिति प्रार्थना युक्ता । होतृषदनाद् 'उदङ्' उदङ्मुखः 'एजति' । "एजृ–कम्पने" (धा. पा. भ्वा. आ. २३४) जपन् कम्पते । 'अन्तरा वा' इत्यादिना दाहप्रसङ्गप्रदर्शनम् ॥ २५ ॥

१–आरम्भादेवास्मिन् ब्राह्मणे भूयमाणा इमे मन्त्रा इहैवाम्नाता द्रष्टव्याः, न तु संहितायां श्रुताः प्रायेण । २–सांख्या. श्रौ. सू. ५ । ६ । ६ । 'परावसुः' इति कौषी. ३ । १२७ । ३–'सम्प्रैष उपविशतः' (श्रौ० सू० ३. ३३) ।

(स्तोऽथा) अथाग्निमीक्षमाणो जपति । विश्वेदेवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य । प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानीति यथा येभ्यः पक्वꣳ स्यात्तान्ब्रूयादनु मा शास्त यथा व ऽआहरिष्यामि यथा वः परिवेक्ष्यामीत्येवमेवैतद्देवेषु प्रशासनमिच्छतेऽनु मा शास्त यथा वोऽनुष्ठ्या वषट्कुर्यामनुष्ठ्या हव्यं वहेयमिति तस्मा-देवं जपति ॥ २६ ॥ २ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् (५. १.) ॥

अग्निर्होता वेत्त्वग्नेर्होत्रमिति । (त्य) अग्निरिदꣳ होता वेत्त्वित्येवैत-दाहाग्नेर्होत्रमिति तस्यो हि होत्रं वेत्तु प्रावित्रमिति यज्ञो वै प्रावित्रं वेत्तु

अथाग्निमीक्षमाणो जपति—" विश्वेदेवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्नि-षद्य । प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि "—(ऋ० सं० १०. ५२. १) इति । यथा येभ्यः पक्वं स्यात्, तान् ब्रूयाद्—' अनु मा शास्त—यथा वऽआहरिष्यामि, यथा वः परिवेक्ष्यामि ' इति । एवमेवैतद् देवेषु प्रशासनमिच्छते—' अनु मा शास्त,—यथा वोऽनुष्ठ्या वषट् कुर्याम्, अनुष्ठ्या हव्यं वहेयम् ' इति । तस्मादेवं जपति ॥ २६ ॥

पञ्च प्रयाजयागाः ।

" तत्र स्रुगादापननिगदः । "

" अग्निर्होता वेत्त्वग्नेर्होत्रम् "—इति । अग्निरिदं होता वेत्तु—इत्येवैतदाह । अग्नेर्होत्रमिति ।

अथ समन्त्रकं जपं विधत्ते—अथाग्निमित्यादिना । मन्त्रस्यायमर्थः—हे ' विश्वेदेवाः ! ' ' इह ' यज्ञे होतृत्वेन ' वृतः ' अहं ' यथा ' येन प्रकारेण, ' यथा ' येन ' च ' पथा ' मार्गेण, ' वः ' ' हव्यम् ' ' आ ' समन्तात् ' वहानि ' प्रापयानि, तदुभयं ' मे ' मह्यं मदर्थम् ' प्रब्रूत ' । एतं मन्त्रस्यार्थं लोकदृष्टान्तप्रदर्शन-पुरःसरं विशदयति—यथा येभ्य इत्यादिना । ' यथा ' लोके कश्चित् पाचकः तत्स्वामिनं पृच्छति—' पक्वम् अन्नं यथाऽऽनेष्यामि, यथा वानीतं पात्रे समर्पयामीति । एवम्प्रकारप्रश्नस्य लोके दृष्टत्वाद् उक्तमनुशासनप्रार्थन-मित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमेवैतदिति । ' अनुष्ठ्या ' आनुपूर्व्येण ' वषट्कुर्याम् ' वषडिति शब्दं ब्रूयाम् । वषट्—शब्दो हविःप्रदानसाधनः । " स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते "—इति श्रुतेः । सिद्धमन्यत् ॥ २६ ॥ २ [५. १.]

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथ स्रुगादाननिगदं नवधा विभज्य व्याचिख्यासुः प्रथमं भागमनूद्य तस्यार्थमाह—अग्निर्होतेति । वेदितव्यस्य

१- दतुमा ' क० च० । २- ' होत्र ' मिति भाष्यकाराभिमतः पाठः प्रतिभाति । ३- " अग्निर्होतेति स्रुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधेः " (श्रौ० सू० ३. ३४)

यज्ञमित्येवैतदाह साधु ते यजमान देवतेति साधु ते यजमान देवता यस्य तेऽग्निर्होतेत्येवैतदाह घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेति तदध्वर्युं प्रसौति स यद्देकामिवाह ॥ १ ॥

यजमान ऽएव जुहूमनु । योऽस्माऽअरातीयति स ऽउपभृतमनु स यद्द्वे ऽइव ब्रूयाद्यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यादत्रैव जुहूमन्वाद्य उपभृतमनु स यद्द्वेऽइव ब्रूयादत्र ऽआद्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यात्तस्मादेकामिवैवाह ॥ २ ॥

तस्यो हि होत्रम् । " वेत्तु मावित्रम् "–इति । यज्ञो वै मावित्रम् । वेत्तु यज्ञमित्येवैतदाह । ' साधु ते यजमान! देवता '–इति । साधु ते यजमान देवता यस्य ते अग्निर्होता इत्येवैतदाह । ' घृतवतीमध्वर्यो ! स्रुचमास्यस्व '–इति । तदध्वर्युं प्रसौति । स यदेकामिवाह ॥ १ ॥

यजमान एव जुहूमनु, योऽस्मा अरातीयति–स उपभृतमनु । स यद् द्वे इव ब्रूयाद् यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यात् । अत्रैव जुहूमनु, आद्य उपभृतमनु । स यद् द्वे इव ब्रूयाद्–अत्र आद्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यात् । तस्मादेकामिवैवाह ॥ २ ॥

मन्त्रेऽनिर्देशात् ' इदम् '–इति तत्कर्मप्रदर्शनम् । दैव्यो ' होता ' ' अग्निः ' ' इदम् ' अनुष्ठेयं कर्म ' वेत्तु ' जानातु । एतन्मन्त्रवाक्यम् । ' वेत्विति ' किम् ? आह–इदं ' हौत्रं ' कर्म जानात्वित्याह । किं तद्वेदनेनेति ? तस्य हौत्रेण प्रतिनियतं सम्बन्धमाह–अग्नेरिति । ' तस्य उ हि ' तस्यैव हि । स च सम्बन्धनियम एवकारार्थेन ' उ '–शब्देन द्योत्यते । द्वितीयभागे मावित्रशब्दार्थमाह–यज्ञो वा इति । प्रकर्षेणावतीति ' मावित्रः ' यज्ञः । अवतेरित्रप्रत्ययः (उणा. ४ । १७१) । यज्ञपरिज्ञाने होत्रज्ञानमपि भवतीति तज्ज्ञानमाशास्यते ।

तृतीयभागे सामान्येन निर्दिष्टां यजमानदेवतां विशिष्य व्याचष्टे–साधु त इति । हे ' यजमान ! ' ते तव ' देवता ' ' साधु ' साध्वी । कथं साधुत्वम् ? कैषा सा ? तदाह–यस्य त इति । होतृत्वगुणकोऽग्निरेव तव देवतेत्याह स्म मन्त्रवाक्यम् ।

चतुर्थभागे वाक्यार्थस्य स्पष्टतात्पर्यमाह–घृतवतीमिति । घृतयुक्तां ' स्रुचम् ' ' आस्यस्व ' हस्ते धारयेत्यर्थः । अनेनाध्वर्योऽनुज्ञा दत्तवान् भवति (का. श्रौ. सू. ३ । ३९) । " उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम् " (पा. सू. ७ । १ । ७ वा. २)–इत्यात्मनेपदम् । मन्त्रे ' स्रुचम् '–इत्येकस्या एव निर्देश द्वित्वनिर्देशप्रसङ्गनिन्दापुरःसरं द्रढयति–स यदित्यादिना । ' सः ' होता ' एकामिव ' स्रुचमित्येकामेव ब्रूयात् ॥ १ ॥

यजमान एवेति । ' जुहूमनु ' जुह्वा अनुकूलः, तदभिमानीत्यर्थः । ' यः ' च यजमानस्य ' अरातीयति ' शात्रवमिच्छति, ' सः ' ' उपभृतमनु ' उपभृतोऽनुकूलः । यत एवमतो होता यदि ' द्वे इव ' जुहूपभृतावास्यस्वेत्येव ' ब्रूयात् ', तदा ' यजमानाय ' द्वेष्टारं शत्रुं ' प्रत्युद्यामिनं ' प्रतिकूलोद्योगवन्तं ' कुर्यात् ' । तथा च तैत्तिरीयकम्–" यजमानदेवत्या वै जुहूः, भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् "–(तै. सं. २. ६. ९. ३)

१–त्वत्रैव तैत्तिरीयके श्रुतः । ' यजमानदेवता ' इति मन्त्रभागस्थाने योऽग्नी होतारमवृथा इत्येतावान् मन्त्रभागोऽत्र दृश्यते । २–" घृतवतीमित्युक्ते स्रुचावादायाऽऽक्रम्यात्याह समिधो यजेति च प्रचारान्तानेदतः " का. श्रौ. सू. ३ । ३५ ।

देवयुवं विश्ववारामिति । (स्तु) उपस्तौत्येवैनामेतन्महयत्येव यदाह देवयुवं विश्ववारामितीडामहे देवाँ२ ॥ ऽईडेन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञियानितीडामहे तान्देवान्य ऽईडेन्या नमस्याम तान्ये नमस्या यजाम यज्ञियानिति मनुष्या वा ऽईडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञियाः ॥ ३ ॥

(५) या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पराभूता वै ता ऽएवमेवैतद्या ऽइमाः प्रजाऽ अपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति मनुष्याननु पशवो देवाननु वयाꣳस्योषधयो वनस्पतयो यदिदं किञ्चैवमु तत्सर्वं यज्ञ ऽआभक्तम् ॥ ४ ॥

" देवयुवं विश्ववाराम् "–इति । उपस्तौत्येवैनामेतत्, महयत्येव–यदाह, देवयुवं विश्ववारामिति । " ईडामहे देवाः ३ ॥ ईडेन्यान्, नमस्याम नमस्यान्, यजाम यज्ञियान् "–इति । ईडामहे तान् देवान्–य ईडेन्याः, नमस्याम तान्–ये नमस्याः, यजाम यज्ञियान्–इति । मनुष्या वा ईडेन्याः, पितरो नमस्याः, देवा यज्ञियाः ॥ ३ ॥

या वै प्रजा यज्ञे अनन्वाभक्ताः–पराभूता वै ताः । एवमेवैतद्–या इमाः प्रजा अपराभूताः–ता यज्ञ आभजति । मनुष्यान् अनु पशवः, देवान् अनु वयांस्योषधयो वनस्पतयो यदिदं किञ्च एवमु तत्सर्वं यज्ञे आभक्तम् ॥ ४ ॥

इति । दोषान्तरोऽप्यनेनापि द्विवचनं निवर्तत इति–अर्त्तवेति । ' आय ' अदनीयो व्रीहियवादिपदार्थः, तम् ' अत्र ' यजमानाय प्रतिकूलं कुर्यात् ॥ २ ॥

देवयुवमिति । देवानिच्छन्तीति ' देवयु ' " क्याच्छन्दसि " (पा ३. २. १७०)–इत्युप्रत्ययः । विश्वैरपि देवैर्वरणीया ' विश्ववारा ' । आभ्यां मन्त्रविशेषणाभ्याम् । ' एनां ' स्रुचम् एतत् ' उपस्तौत्येव ' श्लाघयत्येव । अत्र न कश्चिद्दूर्वोऽर्थोऽभिधीयत इति । नापि किमपि स्तुवन् इत्यत आह–' एतत् ' ' महयत्येव ' पूजयत्येव । ' यदाह ' यदेतद्वाक्यं मन्त्र आहेत्यर्थः ।

निगदस्य मानवादिभागत्रयं पृथक्–पृथग् व्याख्यातुमनुवदति–ईडामहा इत्यादि । ' ये ' देवा ' ईडेन्याः ' स्तुत्याः, स्तुतिभाजना इत्यर्थः ' ये ' च ' नमस्याः ' नमस्कारमर्हन्ति ये च ' यज्ञियाः ' यष्टव्याः हविर्भाजः, तान् सर्वान् अविशेषेण स्तुति नमस्कार–याग ' ईडामहे ' पूजयामहे–इति मन्त्रार्थः । ' ईडेन्यान् '–इति " ईड–स्तुतौ " (अ० आ ९) इत्यस्य ' केन्य ' प्रत्ययः । ईडेन्यादीन् प्रदर्शयति–मनुष्या वा इत्यादिना । कुशलादिस्तुतिमात्रेण प्रायेण परितुष्यन्तीति ' ईडेन्याः ' मनुष्याः " नमस्कारो हि पितॄणाम् " (तै० ब्रा० ३ ३ १०.८) इति श्रुतेः ' नमस्याः ' पितरः, हविःप्रदानमन्तरेणापरितोषात् ' देवाः ' यज्ञियाः ॥ ३ ॥

यजाम यज्ञियानित्यनेन यज्ञस्य सर्वस्तुत्यां यागं तदनुप्रवेशेन प्रशंसति–या वा इत्यादिना । देवमनुष्यादिप्रजासु प्रजासु मध्ये ' याः ' प्रजा यज्ञसम्बन्धेन यज्ञमन्वाभजन्, तत्प्रकारमाह–मनुष्याननु इति । ' मनुष्यान् ' अनुसृत्य ' पशवः ' गवाद्याः क्षीराद्यात्मना यज्ञमनुप्रविष्टाः । ' देवान् ' अनुसृत्य ' वयांसि ' पक्षिणोऽनुप्रविष्टाः, " वसन्ताय कपिञ्जलानालभते " (वा० सं० २४ २०. १) इति श्रुतेः । अथ वा

१–परितोषात्–पा० । २–" ओणादिक एन्यप्रत्ययः "–इति का० स० १ । ७५ । " इत्यत्र सा० भाष्ये । ३– तुर्देवमनुष्यादिभेदेन ।

ता वा ऽएताः । (०) नव व्याहृतयो भवन्ति नवेमे पुरुषे प्राणा ऽएता-
नेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मान्नव व्याहृतयो भवन्ति ॥ ५ ॥

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । तं देवा ऽअन्वमन्त्रयन्ता नः शृणूप न आव-
र्तस्वेति सोऽस्तु तथेत्येव देवानुपाववर्त तेनोपावृत्तेन देवा ऽअयजन्त
तेनेष्ट्वैतदभवन्यदिदं देवाः ॥ ६ ॥

स यदाश्रावयति । यज्ञमेवैतदनुमन्त्रयत ऽआ नः शृणूप न आवर्तस्वे-
त्यथ यत्प्रत्याश्रावयति यज्ञ ऽएवैतदुपावर्तते ऽस्तु तथेति तेनोपावृत्तेन

ता वा एता नव व्याहृतयो भवन्ति । नवेमे पुरुषे प्राणाः–एतानेवास्मिन् एतद् दधाति । तस्मान्नव व्याहृतयो भवन्ति ॥ ५ ॥

" आश्रावणप्रत्याश्रावणनिगदः । "

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । तं देवा अन्वमन्त्रयन्त–' आ नः शृणु, उप न आवर्तस्व ' इति । सः ' अस्तु तथा ' इत्येव देवानुपाववर्त । तेनोपावृत्तेन देवा अयजन्त । तेनेष्ट्वा एतद् अभवन्–यदिदं देवाः ॥ ६ ॥

स यदाश्रावयति–यज्ञमेवैतदनुमन्त्रयते–' आ नः शृणु; उप न आवर्तस्व ' इति । अथ यत्प्र-

---

एकहायनप्रभृति–पञ्चदशहायनान्ताः ' पशवो वयांसि ', तान्यनुप्रविष्टानीत्यर्थः । तान्यनुप्रवेशाच्चपुरोडाशाः, यूपादियज्ञसाधनद्वारेणौषधिवनस्पत्यादयः । किं बहुना ' यत् किं चेदं ' प्रतीयमान वस्तु अस्ति, ' तत् ' ' सर्वम् उ ' सर्वमप्येतमेव हारि हारया यज्ञमनुप्रविष्टमेव । अतो यज्ञसंस्पर्शवर्ता न कदाचित् परामर्शोऽस्ति, मद्संस्पृष्ट च न किञ्चिदस्तीति यज्ञस्तुतिः ॥ ४ ॥

निगदविभागगतां नवसङ्ख्यां प्रशंसति–ता वा इति । ' व्याहृतयः ' उक्तवाक्यानि । तानि च ' नव ' । सप्त शीर्षण्याः (ऐ. ब्रा. १ । ३ । ६, २ । १ । २) द्वाववाञ्चाविति[3] (ऐ. ब्रा. १ । १ । ६) प्राणा अपि नैव (तै. सं ३ । ५ । १० । ५) । तदेतेन नवविभागकरणेन अस्मिन् यजमाने ' पुरुषे ' ' एतान् ' प्राणान् ' नव ' स्थापितवान् भवति ॥ ५ ॥

अथाश्रावणप्रत्याश्रावणे विधातुमाख्यायिकामाह–यज्ञो हेति । पुरा किल ' यज्ञः ' केनचिद्व्याजेन देवेभ्यः अपक्रान्तवान् । ' त देवाः ' ' अन्वमन्त्रयन्त ' अनुनयेनाह्वयन्त ।–हे यज्ञ ! ' नः ' अस्माकं वचनं ' शृणु ' ' नः ' अस्मान् ' उपावर्तस्व ' प्रतिनिवर्तस्व । उपावर्तेति गुणश्छान्दसः । यद्वा उपावर्तनमुपावर्तः । आवर्तनामानं यागासम्भवात्तस्य साधनत्वव्यपदेशः । देवाः यजमानाः ' अयजन्त ' माविगत्या तेषां देवत्वव्यवहारः । ' देवाः ' इति ' यदिदं ' देवत्वमस्ति, ' एतत् ' तस्यानुष्ठानेन ' अभवन् ' प्राप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीमाश्रावणं विधत्ते–स यदिति । यस्मादेव, तस्मात् ' सः ' अध्वर्युराश्रावयेत् । ' एतत् ' एतेन यज्ञ-

---

१–" अग्निर्होता नव " इति तै. ब्रा. ३ । ५ । ४ । २–" सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः " इति ऐ. ब्रा. १ । ३ । ६; ३ । १ । २ । ३–" अवाञ्चः " नाभेरधस्ताद्वर्तमानः अपानवायवादय. " इति ऐ. ब्रा. १ । ३ । ६ इति सा० भा० । ४–" नव वै पुरुषे प्राणाः " इति तै. सं. ३ । ५ । १० । ५ । " शिरोऽवस्थितेषु सप्तसु छिद्रेषु अधोऽवस्थितयोश्च द्वयोश्छिद्रयोः सञ्चरन्तः प्राणा नवसङ्ख्याकाः " इति तत्रैव सा. भा । ५–प्राणानेव स्थापितवान् भवति–भा० । ६–मूले तु न इत्यत उपावर्त–इति पदम्–उपावृत्तेनेत्यस्य स्थाने उपावर्तेनेति भाष्यसम्मतः पाठः स्यादिति तु प्रतिभाति । ७–' ओ ३ श्रावय ' इत्यस्याश्रावणसंज्ञा ।

रेतसा भूतेनर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति यजमानेन परोक्षं यथा पूर्णपात्रेण सम्प्रदायं चरेयुरेवमनेनर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति तद्वाचैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति वाग्घि यज्ञो वागु हि रेतस्तदेतेनैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति ॥ ७ ॥

सोऽनुब्रूहीत्येवोक्त्वाध्वर्युः । (नो) नापव्याहरेन्नो एव होतापव्याहरेदाश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीधं यज्ञ उपावर्तते ॥ ८ ॥

सोऽग्नीन्नापव्याहरेत् । (आ) आ प्रत्याश्रावणात्प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्तत्पुनरध्वर्युं यज्ञ उपावर्तते ॥ ९ ॥ [काण्डस्यार्धम्]

त्याश्रावयति—यज्ञ एवैतमुपावर्तते ' अस्तु तथा ' इति । तेनोपावृत्तेन रेतसा भूतेन ऋत्विजः संप्रदायं चरन्ति, यजमानेन परोक्षम् । यथा पूर्णपात्रेण सम्प्रदायं चरेयुः—एवमनेन ऋत्विजः सम्प्रदायं चरन्ति । तद्वाचैवैतत् सम्प्रदायं चरन्ति, वाग् हि यज्ञः, वाग् उ हि रेतः, तदेतेनैवैतत् संप्रदायं चरन्ति ॥ ७ ॥

सः ' अनुब्रूहि ' इत्येवोक्त्वा अध्वर्युर्नापव्याहरेत्, नो एव होतापव्याहरेत् । आश्रावयति अध्वर्युः तदग्नीधं यज्ञ उपावर्तते ॥ ८ ॥

सोऽग्नीन्नापव्याहरेत्-आ प्रत्याश्रावणात् । प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्-तत् पुनरध्वर्युं यज्ञ उपावर्तते ॥९॥

मेवानुमन्त्रितवान् भवतीति तत्प्रकारप्रदर्शनम् । आ न इति । यत एतदेव तस्मात् । " आने भृगु " इत्यस्य आश्रावणार्थत्वात् । अथ प्रत्याश्रावणं विधत्ते—अथ यदिति । तेनाग्नीध्रकर्तृकेण प्रत्याश्रावणेन ' तथास्त्विति ' प्रतिनिवृत्तिः कृता भवति प्रत्याश्रवणशब्दस्य उक्तार्थप्रतीतेः । आश्रावणादिवषट्कारान्तमन्त्रवादे स्व स्व-समये मौनं विधित्सुराह—तेनेति । 'तेन' प्रत्यावृत्तेन 'रेतसा भूतेन' बीजभूतेन स्वर्गाख्यफलोदयात् बीजत्वं यज्ञस्य । ' ऋत्विजः ' अध्वर्य्वादयः स्वस्मिन्नाश्रितं यज्ञं ' सम्प्रदायं ' सम्यक् प्रदाय—प्रदाय, एकोऽपरस्मै सोऽन्यस्मै इत्येव प्रकारेण ' चरन्ति ' अनुतिष्ठन्ति । ' यजमानेन ' ' परोक्षं ' तमनपेक्ष्य तस्य तत्र व्यापाराभावात् । परस्परसमर्पणे दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा जलैरापूर्णं घटादिपात्रं गृहान्तर्गतप्रभूतभाण्डपूरणार्थं परस्परहस्तेन समर्पयन्ति, तद्वत् । एतदेव विशदयति—तद्वाचैवेति । ' तत् ' तदा ' वाचैव ' वाग्रूपेणैव, आश्रावणादिवाक्-मन्त्रेण यज्ञसिद्धेस्तथा यज्ञ वचनदेशः । अन्वेव किं तत आह—वाग्घीति । वाचा मन्त्राभिव्यक्त्या यज्ञस्योपलम्भात् रेतस्त्वम्, तदित्याद्युपसंहारः ॥ ७ ॥

अथ सम्प्रदायोक्तं यज्ञसम्प्रदानं विशिषन्नध्वर्य्वादि स्व-स्व-कालेषु मौनं विधत्ते—सोऽनुब्रूहीत्यादिना । ' सोऽध्वर्युः ' होतारं प्रति ' अनुब्रूहीत्युक्त्वैव ' तदनन्तरमेव ' नापव्याहरेत् ' प्रस्तुतानुपयोगि वचनं न ब्रूयात् । ' होता ' अपि अनुवचनद्वारेण वाग्रूपयज्ञस्य स्वस्मिन् समागमात् " नो एव अपव्याहरेत् " पुनः ' अग्नीध्रं ' प्रति ' अध्वर्युः ' यदा ' आश्रावयति ' तदानीं स वाग्यज्ञं तं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अतः ' स ' अपि ' न व्याहरेत् ' स्वप्रत्याश्रावणावधि । स ' अग्नीत् ' यदा ' अध्वर्युं ' प्रति प्रत्याश्रावयेत्, तदेव ' यज्ञ ' पुनः आगच्छेत् ॥ ९ ॥

१—तदनन्तरमेव आश्रावणापेक्षितवाक्यमात्र । २—' अस्तु श्रौ ३ षट् ' इत्यस्य प्रत्याश्रावणशब्दा । ३—' अनुब्रूहि ' इत्यनुवचनपाठान्तरं प्रैषं । ४—अनुवाक्यापाठनन्तरं ।

सोऽध्वर्युर्न्नापव्याहरेत् । (द्यु) आ यजेति व्वुक्तोर्यजेत्येवाध्वर्युर्होत्रे यज्ञुꣳ सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

स होता नापव्याहरेत् । (द्यु) आ वषट्कारात्तं व्वषट्कारेणाग्नावेव योनौ रेतोभूतꣳ सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायत ऽइति नु हविर्यज्ञेऽथ सौम्येऽध्वरे ॥ ११ ॥

स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युः । (र्नो) नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्तध्वमित्येवाध्वर्युरुद्गातृभ्यो यज्ञꣳ सम्प्रयच्छति ॥ १२ ॥

त ऽउद्गातारो नापव्याहरेयुः । (रो) ओत्तमाया ऽएषोत्तमेत्येवोद्गातारो होत्रे यज्ञꣳ सम्प्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥

सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत्—आ 'यज' इति वक्तोः । यजेत्येवाध्वर्युर्होत्रे यज्ञं सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

स होता नापव्याहरेत्—आ वषट्कारात् । तं वषट्कारेणाग्नावेव योनौ रेतोभूतं सिञ्चति । अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य—स ततः प्रजायते इति नु हविर्यज्ञे । अथ सौम्येऽध्वरे ॥ ११ ॥

स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युर्नापव्याहरेद्—आ उपाकरणाद् । 'उपावर्तध्वम्' इत्येवाध्वर्युरुद्गातृभ्यो यज्ञं सम्प्रयच्छति ॥ १२ ॥

त उद्गातारो नापव्याहरेयुः—आ उत्तमायाः । 'एषोत्तमा' इत्येवोद्गातारो होत्रे यज्ञं सम्प्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥

अतः 'सः' अपि 'अध्वर्युः' 'आ यजेति' यजेतिवचनावधि 'न' अपव्याहरेत्' । अथ पुनः 'अध्वर्युः' यदा 'यजेति' स्व-याज्यं 'होत्रे' सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

तदा प्रातयज्ञः 'सः' 'होता' वषट्कारपर्यन्तं 'नापव्याहरेत्' । स वषट्कारेणेति । 'सोऽध्वर्युः' होतृकृतेन 'वषट्कारेण' हवि प्रदानसाधनेन 'अग्नौ' योनिभूते 'रेतोभूत' हविः 'सिञ्चति' प्रयच्छति । यस्माद् उत्पद्यते तत्तस्य योनिरिति प्रसिद्धिः 'वै'—शब्देन उच्यते । उक्त वाङ्नियम विषयविशेषे व्यवस्थापयति—न्विति । अत्र सूत्रम्—" अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्धोता चाऽऽश्रावणात् " (का. श्रौ. सू. ३. ९६.) "आश्राविते अग्नीद्प्रत्याश्रावणात्" (का. श्रौ. सू. ३. ९७) "प्रत्याश्राविते ऽध्वर्युराहोतृप्रैषात्" (का. श्रौ. सू. ३. ९८) "होतावषट्काराद्धिति" (का. श्रौ. सू. ३. ९९) । अथ सोमविषय वाङ्नियम प्रतिजानीते—अथ सौम्येऽध्वरे इति ॥ ११ ॥

स वा इत्यादि । 'अध्वर्युः' ग्रहग्रहणादनन्तरम् 'आ उपाकरणात्' । यदा चोद्गातारः स्तोत्र प्रारभेरन्, तावत् 'नापव्याहरेत्' । यदा 'अध्वर्युः' उपावर्तध्वमिति ब्रूयात्, तदानीं तस्य यज्ञस्तान् 'उद्गातॄन्' प्राप्नोति ॥ १२ ॥

'ते उद्गातारः' अपि 'आ उत्तमायाः' 'नापव्याहरेयुः' । तत्प्रभृत्युत्तमस्तोत्रीयापर्यन्तं न वदेयुः । यदा च 'एषा' अन्तिमा स्तोत्रीयेति 'उद्गातारः' प्रज्ञापयन्ति ॥ १३ ॥

१–'यज' इति याज्यावषट्कारशब्दार्थौ होत्रे प्रैष । २–अपव्याहारो नाम लौकिकवदनमिति मत्व । ३–" प्रातर्वाच प्रवदतोः प्रातरनुवाकोपकरण देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिधमादधत् " का० श्रौ० सू० ९ । ३ । १० । इति । ४–तिसृषु ऋक्षु एके स्तोत्रिय साम गीयते साम्नो । तत्रान्त्या ऋगुत्तमा स्तोत्रिया भवति ।

स होता नापव्याहरेत् । (ह्रा) आ वषट्कारात्तं वषट्कारेणाग्नावेव योनौ रेतोभूतꣳ सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायते ॥ १४ ॥

स यद्ध सोऽपव्याहरेत् । (ह्रां) यं यज्ञ उपावर्तते यथा पूर्णपात्रं परासिञ्चेदेवꣳह स यजमानं परासिञ्चेत्स यत्र हैवमृत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति सर्वमेव तत्र कल्पते न मुह्यति तस्मादेवमेव यज्ञो भर्तव्यः ॥ १५ ॥

(स्ता) ता वा एताः । पञ्च व्याहृतयो भवन्त्यो श्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वौषडिति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः संवत्सरस्यैषैका यज्ञस्य मात्रैषा सम्पत् ॥ १६ ॥

स होता नापव्याहरेत्—आ वषट्कारात् । तं वषट्कारेणाग्नावेव योनौ रेतोभूतं सिञ्चति । अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य—स ततः प्रजायते ॥ १४ ॥

स यद् ह सोऽपव्याहरेत्—यं यज्ञ उपावर्तते, यथा पूर्णपात्रं परासिञ्चेद्—एवं ह स यजमानं परासिञ्चेत् । स यत्र हैवमृत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति—सर्वमेव तत्र कल्पते, न मुह्यति । तस्मादेवमेव यज्ञो भर्तव्यः ॥ १५ ॥

ता वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्ति—' ओ श्रावय, ' ' अस्तु श्रौषट्, ' ' यज, ' ' ये यजा-

---

' होता ' अपि तदा प्रभृति ' नापव्याहरेत् ' ' आवषट्कारात् ' । तं वषट्कारेणेत्यादि पूर्ववत् । अत्र सूत्रम्—" सोम च ग्रह गृहीत्वोपाकरणात् " (का. श्रौ. सू. १. १०) इति । " उत्तमस्तोत्रीयां प्रस्तुत्य होतुरेवेति ब्रुवन्त उद्गातारः " (का. श्रौ. सू. १ । ११, १२) शंसिष्यते होत्रे यज्ञप्रपन्ने, तदा प्रभृति वषट्कारपर्यन्तं होर्ता नापव्याहरेत् ॥ १४ ॥

उक्तवाङ्नियमाभावे बाधमाह—स यद्धेति । सोमयागे तस्य ग्रहणादि—प्रदानावधिकाले ' यं यज्ञ उपावर्तते, ' ' स ' ' यद् ' यदि ' अपव्याहरेत्, ' ' स ' ' यजमानं परासिञ्चेत् ' । अत्र दृष्टान्तः—' यथा ' ' पूर्णपात्रम् ' अभिमतप्रदेशे घटादिषु प्रक्षेपमकृत्वा अन्यत्र ' परासिञ्चेत् ' तादृगेव तत् । अपव्याहारेण यज्ञभ्रंशे सति स्वर्गादिफलभ्रंशाद् यजमान एव परासिक्तो भवति । उक्तविपर्यये को गुण इत्याह—स यत्रेति । एव सर्वेऽध्वर्य्वादय ऋत्विजः ' यत्र ' यज्ञे ' संविदाना ' ऐकमत्यं प्राप्ताः स्व-स्व—कर्तव्यमेकाग्रेण जानन्तोऽनुतिष्ठन्ति, ' तत्र ' तस्मिन् यज्ञे ' सर्वमेव ' अङ्गजातं ' कल्पते ' फलजननसमर्थं भवति । एवं सत्येकोऽप्यृत्विक् ' न मुह्यति ' स्वानुष्ठेयं न विस्मरति, अपव्याहारात्मकविक्षेपासम्भवात् । निगमयति—तस्मादिति । ' एवमेव ' अध्वर्य्वादिभिः यज्ञसम्प्रदानक्रमेण ' यज्ञः ' ' भर्तव्यः ' पोषयितव्यः ॥ १५ ॥

आश्रावणादिपञ्चकमन्त्रान् प्रशंसति—ता वा इति । व्याह्रियन्त इति ' व्याहृतयः ' वाक्यानि । तानि आश्रा-

---

१—अग्न्युपस्थानोपनिषदिति इत्यर्थः । २—" उपाकृत उद्गातार आसमाप्तेः " इति का० श्रौ० सू० १ । १ । १८ ।
३—" होतावषट्कारात् " इति का० श्रौ० सू० १ । १ । १० ।

(त्रा) तासा ँ सप्तदशाक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ एषैका यज्ञस्य मात्रैषा सम्पत् ॥ १७ ॥

(दो) ओ श्रावयेति वै देवाः । पुरोवातं ससृजिरेऽस्तु श्रौषडित्यभ्राणि समप्लावयन्यजेति विद्युतं ये यजामह इति स्तनयित्नुं वषट्कारेणैव प्रावर्षन् ॥ १८ ॥

(न्म) स यदि वृष्टिकामः स्यात् । (द्य) यदीष्ट्या वा यजेत दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयाद्वृष्टिकामो वा अस्मीति तत्रो ऽध्वर्युं ब्रूयात्पुरोवा-

---

महे,' ' वौषट् ' इति । पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्तः पशुः, पञ्चर्तवः संवत्सरस्य । एषैका यज्ञस्य मात्रा, एषा सम्पत् ॥ १६ ॥

तासां सप्तदशाक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । एषैका यज्ञस्य मात्रा, एषा सम्पत् ॥ १७ ॥

' ओ श्रावय ' इति वै देवाः पुरोवातं ससृजिरे । ' अस्तु श्रौषट् ' इति अभ्राणि समप्लावयन् । ' यज ' इति विद्युतम् । ' ये यजामहे ' इति स्तनयित्नुम् । वषट्कारेणैव प्रावर्षन् ॥ १८ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात्, यदीष्ट्या वा यजेत,—दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयात्—" वृष्टिकामो वा

यथोक्ताक्षरिकाणि । पञ्चसंख्यास्ति, यज्ञोऽपि ' पाङ्क्तः '; धानाः करम्भ—इत्यादिहविर्भिरपञ्चसङ्ख्यायोगात् । अतः सङ्ख्यासाम्यद्वारा व्याहृतिपञ्चको यज्ञोऽस्तु, ततः किमित्यत आह—पाङ्क्तः पशुरित्यादिना । पञ्चावः पादाः, शिर एकमिति वा, लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जभेदेन वा—पशोः पाङ्क्तत्वम् । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वेन ' पञ्चर्तवः संवत्सरस्य ' अयं यज्ञो व्याहृतिपञ्चकद्वारा पशुसंवत्सररूपाभ्यां शब्दाभ्यां परिमितो भवतीत्यर्थः । ' एषा ' पञ्चसंख्यात्मिका ' यज्ञस्य ' ' एका ' ' मात्रा ' इयत्ता । प्रकारान्तरमेतेनोक्तम्—एषा सम्पदिति । सङ्ख्याद्वारा सम्पादितसमृद्धिर्यज्ञस्य विद्युत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

आश्रावणादिके व्याहृतपञ्चकस्याकारेण प्रशस्य, तद्गताक्षरसङ्ख्ययापि प्रशंसति—तासामिति । " ओ श्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः " इति सप्तदशाक्षरता; प्रजापतिरपि मासर्तुगतसङ्ख्यया सप्तदशः । यज्ञस्य प्रजापतिरूपत्वाद्यज्ञोऽपि यज्ञः । ' एषा ' अक्षरसङ्ख्या प्रजापतिरूपत्वाद्यज्ञस्य ' एका ' ' मात्रा ' सम्पत् ॥ १७ ॥

विहितेष्वाश्रावणादिषु वृष्टिफलकत्वात् तत्र विशेषं विवक्षुस्तदुपोद्घातमाह—ओ श्रावयेतीति । ' अस्तु श्रौषट् '—' इति ' अनेन ' अभ्राणि ' उदक—समरणसामर्थ्यान् मेघान् ' समप्लावयन् ' सोम—न्यायतान्वृष्टिर् । ' ससृजिरे '—इति सर्वत्र सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि उद्देशिनामनुदेशिनां च पूर्वपूर्वभाव उत्तरोत्तरानुरूपत्वात् कार्यकारणभावाभिधानम् । अत उत्तरोत्तरेषु न तथा शङ्कनीयम् । स्तनयित्नुशब्दः स्तनयतीति व्युत्पत्त्या मेघवाची, तथाऽपि तस्य पृथगभिधानादत्र स्तननमात्रमभिधीयते ॥ १८ ॥

अथोपेक्षादिकमाह—स यदीति । ' सः ' यजमानो ' यदि वृष्टिकामः स्यात् '; स एव ' यदीष्ट्या ' सोमो-

---

१—पञ्चसङ्ख्यमीति पुस्तके प्रतिभाति । २—" धानाः, करम्भः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्येत्येव वै यज्ञो हविष्पङ्क्तिः " इति (ऐ० ब्रा० २. ३. ९) ३—" सप्तदशो वै प्रजापतिः द्वादश मासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान्संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः " इति ऐ. ब्रा. १।१।१।४—ऋ० ३।१९। पा० सू० ६।४।५५।

तश्च विद्युतञ्च मनसा ध्यायेत्यभ्राणि मनसा ध्यायेत्यग्नीधꣳ स्तनयित्नुञ्च वर्षञ्च मनसा ध्यायेति होतारꣳ सर्वाण्येतानि मनसा ध्यायेति ब्रह्माणं वर्षति हैव तत्र यत्रैवमृत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति ॥ १९ ॥

(न्त्यो) ओ श्रावयेति वै देवाः । (०) विराजमभ्याजुहुवुरस्तु श्रौषडिति वत्समुपावासृजन्यजेत्युदनयन्ये यजामहे ऽइत्युपासीदन्वषट्कारेणैव विराजमदुहतेयं वै विराडस्यै वा एष दोह ऽएवꣳ ह वा ऽअस्मा ऽइयं विराट्सर्वान्कामान्दुहे य ऽएवमेतं विराजो दोहं वेद ॥ २० ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् (५, २,) ॥

अस्मि" इति । तत्रो अध्वर्यु ब्रूयात्–'पुरोवातं च विद्युतं च मनसा ध्याय' इति । 'अभ्राणि मनसा ध्याय' इति अग्नीधम् । 'स्तनयित्नुं च वर्षं च मनसा ध्याय' इति होतारम् । 'सर्वाण्येतानि मनसा ध्याय' इति ब्रह्माणम् । वर्षति हैव तत्र–यत्रैवम् ऋत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति ॥ १९ ॥

'ओ श्रावय' इति वै देवाः विराजमभ्याजुहुवुः । 'अस्तु श्रौषट्' इति वत्समुपावासृजन् । 'यज' इति उदनयन् । 'ये यजामहे' इति उपासीदन् । वषट्कारेणैव विराजमदुहत । इयं वै विराट्, अस्यै वा एष दोहः । एवं ह वा अस्मै इयं विराट् सर्वान् कामान् दुहे–य एवमेतं विराजो दोहं वेद ॥२०॥

दिकया फलान्तरसाधनभूतया 'यजेत', तत्र प्रकृतिभूतयो 'दर्शपूर्णमासयोर्वा एव ब्रूयात्' ऋत्विज 'वृष्टिकाम' अहम् 'अस्मीति' । क प्रति किं ब्रूयादिति तद्विमज्याह–तत्रो इत्यादिना । 'तत्र' तेष्वेव कर्मसु 'अध्वर्युम्' 'ब्रूयात्', आश्रावणसमये पुरोवातविद्युतोर्ध्यानं 'मनसा कुर्यात्' इति । मनोव्यतिरेकेण ध्यानासम्भवाद्, एकाग्रमना इत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्येष्वपि योज्यम् । आग्नीध्रहोत्रो प्रत्येकस्य व्याहृतिद्वये सम्भवाद् एकैकस्य द्वयोर्द्वयोर्ध्यानम् । "सर्वेब्रह्मा"–इति (ऐ० ब्रा० ५ । ५ । ८) ब्रह्मण सर्वकर्तव्यानुसन्धानस्मरणात् सर्वविषयध्यानाभिधानम् । एवमङ्गभूते ध्याने सति वृष्टिफलं नियतमेवेत्याह–वर्षति हैवेति । 'संविदाना' फलविषये परस्परमैकमत्यं प्राप्ता ॥ १९ ॥

प्रकारान्तरेणाश्रावणादिनिमकं प्रशंसति–ओ श्रावयेतीति । चरुपुरोडाशादिना विशेषेण राजत इति 'विराट्' यज्ञात्मिका पृथिवी, सा धेनुत्वेन प्रकल्प्यते, "सा मे दुह्व यजमानाय कामान्"–इत्यादिमन्त्रेषु दोहनयाचनश्रवणात् । ता विराड्धेनुम् ओ श्रावयेत्यनेनाभिमुखमाह्वयन् । 'वत्समुपावासृजन्' स्तनपानाय वत्सस्य कण्ठगतं पाशं व्यश्लेषयन् । 'यजेति' अनेन तम् 'उदनयन्' अपारवीन वत्समुद्गृह्य सोऽभिमुखमनयन् । 'उपासीदन्' दोहाय गो समीपे स्थिता । 'वषट्कारेण' हविःप्रदानसाधनेन ताम् 'अदुहत' दोहनेन यज्ञमुदपादयन्नित्यर्थः । विराट्शब्दमाह–इयं वा इति । 'इय' पृथिव्येव खलु 'विराट्' उक्तमर्थं समर्थ्यते–अस्यै वा इति । 'एष' उक्तो 'दोह' 'अस्यै वै' अस्या यज्ञात्मिकाया पृथिव्या सम्बन्धी खलु, चरुपुरोडाशादियज्ञसाधनानां तस्या एवोत्पत्तेः । उक्तार्थवेदनं प्रशंसति–एवं ह वा इति । 'य' एतदाश्रावणादिकम् 'एव' दोहात्मकतया 'वेद' जानाति 'अस्मै' अस्या उक्तार्थं वेदित्रे 'इय विराट्' पृथिवी 'सर्वान्' धनादिरूपान् 'कामान्' 'दुहे' प्रयच्छतीति ॥ २० ॥ ३ ॥ (५ । २)

इति श्रीसायणाचार्यवि० माधवीये वेदार्थप्र० माध्यन्दिनशतपथब्रा० प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१–इयं वा इति पुस्तकान्तरे पाठः । २–अस्यार्थमाहेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

ऋतवो ह वै प्रयाजाः । (स्तु) तस्मात्पञ्च भवन्ति पञ्च ह्यृतवः ॥ १ ॥
(वो) देवाश्च वा ऽअसुराश्च । (श्चो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर ऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरेऽस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भविष्यतीति ॥ २ ॥

ततो देवाः । (ऽ) अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतान्प्रयाजान्ददृशुस्तैरयजन्त तैर्ऋतून्त्संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात्सपत्नानन्तरायंस्तस्मात्प्रजयाः प्रजया ह वै नामैतद्यत्प्रयाजा ऽइति तथो ऽएवैष ऽएतैर्ऋतून्त्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात्सपत्नानन्तरेति तस्मात्प्रयाजैर्यजते ३

" प्रयाजपञ्चकम् । "

ऋतवो ह वै प्रयाजाः । तस्मात्पञ्च भवन्ति, पञ्च हि ऋतवः ॥ १ ॥
देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे—एतस्मिन् यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरे 'अस्माकमयं भविष्यति, अस्माकमयं भविष्यति' इति ॥ २ ॥

ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः, त एतान् प्रयाजान् ददृशुः—तैरयजन्त । तैर्ऋतून् संवत्सरं प्राजयन्—ऋतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरायन्; तस्मात्प्रजयाः । प्रजया ह वै नामैतद्—यत्प्रयाजाः—इति । तथो एवैष एतैर्ऋतून् संवत्सरं प्रजयति, ऋतुभ्यः संवत्सरात्सपत्नानन्तरेति । तस्मात् प्रयाजैर्यजते ॥ ३ ॥

प्रयाजानुपदिष्टान् विधास्यन्, तत्रादौ तद्गतां सङ्ख्यां विधत्ते—ऋतवो ह वा इति । यस्माद् 'ऋतवः' हेमन्तशिशिरयोरैक्येन 'पञ्च' अतस्तदात्मका अपि 'प्रयाजाः' 'पञ्च' कर्तव्याः ॥ १ ॥
निर्वचनद्वारेण प्रशंसितुमाख्यायिकामाह—देवाश्चेति । स्पर्धाया विषयं दर्शयति—एतस्मिन्निति—। 'एतस्मिन्' दर्शपूर्णमासात्मके 'यज्ञे' 'प्रजापतौ'; आश्रावयाद्यौषडित्यादिसप्तदशात्मकस्य प्रजापतेर्यज्ञरूपत्वाद्—यज्ञे प्रजापतौ—इति सामानाधिकरण्यम् । स च सर्वोत्पादकत्वात् 'पिता'; तस्य च 'संवत्सरः प्रजापतिः' "सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता" च इति श्रुतेः (ऐ. ब्रा. २।२।७; २।९।७) संवत्सरात्मकत्वम् । उक्तरूपे प्रजापतौ 'अयमस्माकमेव भविष्यति, अस्माकमेवेति' स्पर्धामकुर्वन् ॥ २ ॥

तत इति । ते 'देवाः' 'अर्चन्तः' तद्पूजयन्तः, 'श्राम्यन्तः' आत्मानं क्लेशयन्तः 'चेरुः' अन्वतिष्ठन्,—तत्साधनमन्वतिष्ठन् । "तत एतान् प्रयाजान्[1] प्रजापतिजयलाभोपायत्वेन दृष्ट्वा, 'तैः' इष्ट्वा, तत्कालभूतान् 'ऋतून्', तद्द्वारा 'संवत्सरं' च प्राजयन् । जितेभ्यस्तेभ्यः सकाशात् स्वसपत्नान् असुरान् विरहितान् अकुर्वन् । 'तस्मात्' प्रजयसाधनत्वादेते 'प्रजया—प्रजयाः' इत्येतदस्ति, एतन्नामतः 'प्रयाजाः' एतु । यथा देवाः, 'तथा' एव 'एषः' इदानीन्तनोऽपि यजमानः 'एतैः' प्रयाजैः ऋतुसंवत्सरजयद्वारा स्वशत्रून् ऋतुसंवत्सरैर्व्यवहितान् करोति ॥ ३ ॥

१—समिधः, तनूनपात्, इडः, बर्हिः, स्वाहाकारः—इति पञ्च प्रयाजाः । द्वादशपक्षेऽतिरेवतासु पञ्चैताः प्रयाजा भवन्ती ॥

ते वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वा ऽआज्यमेतेन वै देवा वज्रेणा-
ज्येनऽर्तूंत्संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्यः संव्वत्सरात्सपत्नानन्तरायंस्तथो ऽएवैष
ऽएतेन वज्रेणाज्येनर्तूंत्संव्वत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संव्वत्सरात्सपत्नानन्तरेति
तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ४ ॥

(न्ये) एतद्वै संव्वत्सरस्य स्वं पयः । (यो) यदाज्यं तत्स्वेनैवेनमेतत्प-
यसा देवाः स्वमकुर्व्वत तथो ऽएवैनमेष ऽएतत्स्वेनैव पयसा स्वीकुरुते
तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥

स यत्रैव तिष्ठन्प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत् । (त्त) तत ऽएव नापक्रामेत्सं-
ग्रामो वा ऽएष सन्निधीयते यः प्रयाजैर्यजते यतरो वै संयत्तयोः पराज-
यतेऽप वै स क्रामत्यभितरामु वै जयन्क्रामति तस्मादभितरामभितरामेव
क्रामेदभितरामभितरामाहुतीर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

ते वा आज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वा आज्यम्, एतेन वै देवा वज्रेणाज्येन ऋतून् संवत्सरं प्राजयन्–ऋतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नान् अन्तरायन्, तथो एवैष एतेन वज्रेणाज्येन ऋतून् संवत्सरं प्रजयति–ऋतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नान् अन्तरेति । तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ४ ॥

एतद्वै संवत्सरस्य स्वं पयः–यदाज्यम् । तत् स्वेनैवैनमेतत्पयसा देवाः स्वीकुर्वत । तथो एवैनमेष एतत् स्वेनैव पयसा स्वीकुरुते । तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥

स यत्रैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य आश्रावयेत्, तत एव नापक्रामेत् । सङ्ग्रामो वा एष सन्निधीयते–यः प्रयाजैर्यजते यतरो वै संयत्तयोः पराजयते–अप वै स क्रामति, अभितरामु वै जयन् क्रामति । तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेत्, अभितरामभितरामाहुतीर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

ते वा इति । हुतम् इति 'हवि' इत्यत्, [illegible] । [illegible] । [illegible] 'एतेन [illegible]' [illegible] । 'तथो'–इत्यादि [illegible] ॥ ४ ॥

[illegible]–एतद्वा इति । आज्यमिति [illegible], 'एतद्' [illegible] 'स्वं पयः' । [illegible], [illegible] प्रायेण [illegible] । [illegible] 'पूर्वम्' 'एन' [illegible] 'स्वेनैव' [illegible] 'पयसा' 'स्वीकुर्वत' [illegible] । तथा 'एवैनमेष' इति यजमान प्रयाजाज्येन यजन् [illegible] स्वीकरोति । [illegible] ॥ ५ ॥

[illegible]–स यत्रैवेति । 'प्रयाजेभ्य' [illegible] 'यत्रैव' [illegible] 'आश्रावयेत्' 'तत एव' 'नापक्रामेत्' । [illegible]–सङ्ग्रामो वेति । 'यः प्रयाजैर्यजते' [illegible]

---

१ "[illegible]" [illegible] ३।६।१ ।
२–[illegible]

(ञ) तदु तथा न कुर्यात् । (ट) यत्रैव तिष्ठन्प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत्तत ऽएव नापक्रामेद्यत्रो ऽएव समिद्धतमं मन्येत तदाहुतीर्जुहुयात्समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा ऽआहुतयः ॥ ७ ॥

स ऽआश्राव्याह । समिधो यजेति तद्वसन्तꣳ समिन्धे स वसन्तः समिद्धो ऽन्यानृतून्त्समिन्ध ऽऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तद्वेव खलु सर्वानृतूनिराहाथ यज-यजेत्येवोत्तरानाहाजामिताये जामि ह कुर्याद्यत्तनूनपातं यजेडो यजेति ब्रूयात्तस्माद्यज-यजेत्येवोत्तरानाह ॥८॥

तदु तथा न कुर्यात् । यत्रैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य आश्रावयेत्-तत एव नापक्रामेद्; यत्रो एव समिद्धतमं मन्येत-तदाहुतीर्जुहुयात् । समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा आहुतयः ॥ ७ ॥

" उत्तरः प्रैषः । "

स आश्राव्य आह-'समिधो यज' इति । तद् वसन्तं समिन्धे, स वसन्तः समिद्धो अन्यान् ऋतून् समिन्धे, ऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्ति, ओषधीश्च पचन्ति । तद्वेव खलु सर्वानृतून् निराह । अथ 'यज यज' इत्येव उत्तरानाह-अजामिताये । जामि ह कुर्याद्-यत् 'तनूनपातं यज, इडो यज' इति ब्रूयात् । तस्माद्यज यजेत्येवोत्तरानाह ॥ ८ ॥

'सङ्ग्रामः सन्निधीयते' अतो युद्धाय 'सक्तयोः' मध्ये 'यः पराजयते', 'सोऽपक्रामति' पश्चात् पलायते । तस्मादपक्रमणं न युक्तमित्यर्थः ।

अथ पुरोऽभिक्रमणपक्षमनुमन्यस्य निराकरोति-अभितरामिवेति । 'जयन्' कश्चिज्जिगीषुः 'अभितरामु' शत्रोरत्यन्तमभिमुखं खलु 'क्रामति' यस्मादेव 'तस्मात्' प्रयाजमभिमुखमभिमुखमीषदीषत्पुरस्तादाक्रामेत् । आक्रमणानुसारेणाग्नावपि ईषदीषत्पुरस्तादाक्रम्य 'जुहुयात्' ॥ ६ ॥

अमुं पक्षं निषेधति-तद्विति । तर्हि कथमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव पक्षं निगमयति-यत्रैवेति । आश्रावणस्य प्रदानाङ्गतया तयोः प्रदेशैक्यलाभादित्यभिप्रायः । पक्षान्तरमाह-यत्रो एवेति । आहवनीयमध्ये यस्मिन्नेव प्रदेशेऽग्निं प्रज्वलितं मन्येत, तत्र प्रयाणि 'आहुतीर्जुहुयात्' । 'हि' यस्मात् समिद्धाग्निदेशहोमात् 'आहुतयः' अपि 'समिद्धाः' प्रदीप्ताः, फलजननसमर्थाः स्युः, अतोऽयमेव पक्षः श्रेयान् ॥ ७ ॥

आश्रावणानन्तरं कर्तव्यमाह-स इति । हे होतः ! समित्नामिका अग्निमूर्तीः प्रति तासां यागाय याज्यां पठेति प्रैषार्थः । तेन प्रैषेण साक्षाद् 'वसन्तम्' एव 'समिन्धे' दीप्तं करोति । न केवलं तस्यैव समिन्धनम्, अपि तु तद्द्वारा सर्वेषामप्यृतूनां समिन्धनं कृतं भवति । तथा च सति सर्वे ऋतवः स्व-स्व-कालोचिताः 'प्रजाः' सर्वा अभ्युत्पादयन्ति, तदुपजीवनाय 'ओषधीश्च पचन्ति' । तद्वेवेति । यस्मादेव कारणात् वसन्तसमिन्धनेन स्वयमपि समिद्धाः सन्तः प्राण्युत्पादनमोषधिपाकं चैव कुर्वन्ति, तस्माद्वसन्तः समिद्धोऽन्यान् ऋतून् समिन्ध इति 'सर्वान् ऋतून् निराह' । समिद्यागवदितरेषामपि नामनिर्देशपूर्वकत्वप्रसक्तौ तन्निवारयति-अथ यजयजेति । तदनिर्देशस्य प्रयोजनमाह-अजामिताया इति । अनतिरेकाय । "जाम्यातिरेकनाम"-इति यास्कः

१-'ध्रुवस्तिष्ठन्' (श्रौ० सू० ३. ३७) 'पूर्वं पूर्वं वाभिक्रमम्' (श्रौ० सू० ३. ३८) । २-पुनरुक्तनामेत्यर्थः । इति वृत्तिः । " जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते यत्समानीभ्यामृग्भ्यां समानेऽहन्यजति " इति ऐ. ब्रा. २ । ५ । २ ।

स वै समिधो यजति । वसन्तो वै समिद्वसन्तमेव तद्देवा ऽअवृञ्जत वसन्तात्सपत्नानन्तरायन्वसन्तम्वेवैष ऽएतद्वृङ्क्ते वसन्तात्सपत्नानन्तरेति तस्मात्समिधो यजति ॥ ९ ॥

(त्य) अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो वै तनूनपाद्ग्रीष्मो ह्यासां प्रजानां तनूस्तपति ग्रीष्ममेव तद्देवा ऽअवृञ्जत ग्रीष्मात्सपत्नानन्तरायन्ग्रीष्मम्वेवैष ऽएतद्वृङ्क्ते ग्रीष्मात्सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ १० ॥

(त्य) अथेडो यजति । वर्षा वा ऽइड इति हि वर्षा ऽइडो यदिदं क्षुद्रꣳ

"प्रयाजब्राह्मणम्" ।

स वै (१) "समिधो" यजति । वसन्तो वै समिद् । वसन्तमेव तद्देवा अवृञ्जत–वसन्तात् सपत्नानन्तरायन् । वसन्तमु एवैष एतद् वृङ्क्ते–वसन्तात् सपत्नानन्तरेति । तस्मात्समिधो यजति ॥ ९ ॥

अथ (२) "तनूनपातं" यजति । ग्रीष्मो वै तनूनपाद्–ग्रीष्मो हि आसां प्रजानां तनूस्तपति । ग्रीष्ममेव तद्देवा अवृञ्जत–ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् । ग्रीष्ममु एवैष एतद् वृङ्क्ते–ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति । तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ १० ॥

अथ (३) "इडो" यजति । वर्षा वा इडः । इति हि वर्षा इडः–यदिदं क्षुद्रं सरीसृपं

(नि० ४. २. ४) एकस्मिन् प्रथमे समियागे नामनिर्देशे सतीतरेषामप्यूहयितुं शक्यत्वेन निर्देशप्रायत्वात् पुनर्नामनिर्देशे 'जामि' भवेत् । जामि शब्दमुदाहृत्य प्रदर्शयति–जामि हेति । अतस्तनूनपात्प्रभृतीन् 'यज–यजेति' एव ब्रूयात् ॥ ८ ॥

"ऋतवो [illegible] वै" इत्यत्र सङ्ख्यया विहिता पञ्च प्रयाजाः, तेष्वेकैकं विभाज्य प्रशंसति–स वै समिध इत्यादिना । अत्र समिदादीनां वसन्तादात्मतया स्तुतौ सङ्ख्यासाम्यमेव साधारणम्, कारणविशेषस्तु तत्र तत्र दर्शयति–वसन्तो वा इत्यादि । वसन्तोऽपि निखिलवृक्षाणां कुसुमाद्युद्गमेन प्रदीपितास्तीति समिधो वसन्तस्याभिधानम् । अत 'तत्' तेन समियागेन 'वसन्तमेव अवृञ्जत' स्वैर्वश्यत्वादसुरेभ्यस्तद्वर्जितमकुर्वन् । तस्माद् 'वसन्तात्' 'सपत्नान्' असुरान् अन्तरायन् । यद्येषा नास्ति, तेन तेऽन्तर्हिता इति प्रसिद्धम् ।

पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनस्य प्रयोजनमाह–वसन्तमिति । 'उ' अपि च, इदानीमपीत्यर्थः । 'एतत्' एतेन समियागेन वसन्तमेव वृङ्क्ते' वर्जयति, स्वसपत्नेभ्य इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् । एवमुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ ९ ॥

अथ तनूनपातमित्यादि । ग्रीष्मस्य तनूनपात्साम्यं दर्शयति–ग्रीष्मो हीति । अयं सकलप्रजाशरीरसंतापकत्वेन तनूनां पालकत्वात् तनूनपात्त्वम्, अतोऽर्थेन साम्याद् ग्रीष्मस्तनूनपात् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ १० ॥

अथेड इत्यादि । इड इत्येनद्देवता यजेत । इडो वर्षात्वेनोपचारे क्षीय बहुत्वम् वीजम् । उक्त

१–"क्षुद्रꣳ" इति काण्वशाखायां पाठः । २–'यजयजेति ब्रूयात्' (श्रौ० सू० ३ २६) । ३–'पञ्च प्रयाजान्यजतीत्य पञ्चसङ्ख्या प्रयाजानामुक्त तैत्तिरीये । नवप्रयाजान्यजतीति, एकादश प्रयाजान्यजतीति, नवैकादशप्रयाजसङ्ख्या योगविशेषे सन्त्या वत्यासतैव पूर्वस्य" इति श० सू० (का० श्रौ० सू० ३ । ३ । १८) ४–अत्रत्यसमिद्व्याख्यानाद् यास्क. "यद्धेन इति धातवस्य अभिहितेन शाकपूणि" निरु० ८ । २ । १ । ५–'तनूनपाद्व्याख्यानप्रसङ्गे यास्क' "आज्यमिति कात्थक्य अग्निरिति शाकपूणि" इति निरु० ८ । २ । ३ ।

सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तुद्वर्षा ऽईडितमिवान्नमिच्छमानं चरति तुस्माद्वर्षा ऽइडो व्वर्षा ऽएव तुद्देवा ऽअवृञ्जत व्वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन्वर्षा ऽउ ऽएवैष ऽएतद्वृङ्क्ते व्वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति तुस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ बुर्हिर्यजति । शुरद्धि बुर्हिरिति हि शुरद्बुर्हिर्या ऽइमा ऽओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता व्वर्षा व्वर्द्धन्ते ताः शुरदि बुर्हिषो रूपं प्रस्तीर्णाः शेरे तुस्माच्छुरद्बुर्हिः शुरदमेव तुद्देवा ऽअवृञ्जत शुरदः सपत्नानन्तरायञ्छरदम्वेवैष ऽएतद्वृङ्क्ते शुरदः सपत्नानन्तरेति तुस्माद्बुर्हिर्यजति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ स्वाहा—स्वाहेति यजति । (त्यु) अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहा-

---

ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति—तद् वर्षा ईडितमिवान्नमिच्छमानं चरति—तस्माद्वर्षा इडः । वर्षा एव तद् देवा अवृञ्जत—वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरान् । वर्षा उ एवैष एतद् वृङ्क्ते—वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति । तस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥

अथ (४) बर्हिः यजति । शरद्धि बर्हिः । इति हि शरद् बर्हिः—या इमा ओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति, ता वर्षा वर्द्धन्ते, ताः शरदि बर्हिषो रूपं प्रस्तीर्णाः शेरे—तस्मात् शरद्बर्हिः । शरदमेव तद्देवा अवृञ्जत—शरदः सपत्नानन्तरायन् । शरदम्वेवैष एतद् वृङ्क्ते—शरदः सपत्नानन्तरेति । तस्माद्बर्हिर्यजति ॥ १२ ॥

अथ (५) "स्वाहा—स्वाहा"—इति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहाकारः, अन्त ऋतूनां

मान्यं समर्थयते—इति हीति । 'हि' एव खलु 'इडो वर्षाः' । कथमिति तत्राह—' यदिदं क्षुद्रकम् ' प्राणिजातमित्यर्थः । ' सरीसृप ' कृकलासगोधादिकम् । ' ग्रीष्महेमन्ताभ्यां ' निमित्ताभ्यां ' नित्यक्त ' नितरां परित्यक्तशरीरं क्षीणं ' भवति ' ; हिमे मर्मच्छायाना हविनिर्वाहत्वात, ग्रीष्मे रसानां शोषणादिति भावः । ' तत् ' सर्वं ' वर्षाः ' द्वितीयाबहुवचनं, ता. ताः—प्रति 'ईडितमिव' अहो क्लिष्टप्रायं सदिदानीं पुनर्वर्षेण इति सर्वैः प्रशासितमिव ' अन्न ' स्वोचित तृणजलादिरूपम् ' इच्छमानम् ' इच्छां कुर्वत्, इतस्ततः ' चरति '; वर्षासु तृणजलादिसमृद्धिसम्भवात् । यस्मादेव ' तस्मात् ' वर्षाणामिडात्वमुक्तमित्यर्थः । इष्यत इतीडिति—इट्शब्द-व्युत्पत्तेर्वर्षास्वपि सम्भवात् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

अथ बर्हिरित्यादि । वषा इति । उक्तप्रकारेण विनष्टाः, ता ' ओषधयः ' वर्षासु प्रवृद्धाः सत्यः 'शरदि' प्राप्तायां ' बर्हिषः ' आस्तीर्णस्य ' रूपम् ' प्राप्नुवन्ति । तत् कुत इत्यत आह—' आस्तीर्णाः ' अनुक्रमणमा-मान्येनाऽऽस्तृतदर्भवत् ' शेरे ' शेरते । ' तस्मात् ' दयमादित्वाद्धेतोः; शरद् बर्हिः ॥ १२ ॥

अथ स्वाहेत्यादि । अन्त्यप्रयाजे ' स्वाहाग्निम् ' ' स्वाहा सोमम् ' इति (तै. ब्रा. ३ । ५ । ५ । ५)

१–इड्व्याख्यायामाह यास्कः "इक इडेः स्तुतिकर्मण इन्धनेर्वा" इति निरु० ८ । २ । ४ । २–बर्हिर्व्युत्पत्तिमाह यास्कः "बर्हिः परिबर्हणात्" इति निरु० ८ । २ । ५ ।

कारोऽन्त ऋतूना ँ्ँ हेमन्तो व्वसन्ताद्धि पराद्धर्योऽन्त्येनैव तदन्त्यं देवा ऽअभ्यजयन्नन्त्येनान्त्यात्सपत्नानन्नुदायन्नन्त्येनो ऽएवैष ऽएतदन्त्यं वृङ्क्तेऽन्त्ये-नान्त्यात्सपत्नान्नुदते तस्मात्स्वाहा–स्वाहेति यजति ॥ १३ ॥

तद्वा ऽएतत् । (द) व्वसन्त ऽएव हेमन्तात्पुनरसुरेतस्माद्ध्येष पुनर्भ-वति पुनर्ह वा ऽअस्मिँल्लोके भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ १४ ॥

स वै व्यन्तु व्वेत्विति यजति । (त) अजामितायै जामि ह कुर्याद्-यन्तु व्यन्त्विति वैव यजेद्वेतु व्वेत्विति वा व्यन्त्विति वै योषा व्वेत्विति वृषा मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्माद्यन्तु व्वेत्विति यजति ॥ १५ ॥

हेमन्तः–वसन्ताद्धि परार्द्ध्यः । अन्त्येनैव तदन्त्यं देवा अभ्यजयन्–अन्त्येनान्त्यात् सपत्नानन्नुदायन् । अन्त्येनो एवैष एतदन्त्यं वृङ्क्ते–अन्त्येनान्त्यात् सपत्नान्नुदते । तस्मात् स्वाहा–स्वाहेति यजति ॥ १३ ॥

तद्वा एतद्–वसन्त एव हेमन्तात् पुनरसुः, एतस्माद्ध्येष पुनर्भवति । पुनर्ह वा अस्मिन् लोके भवति–य एवमेतद् वेद ॥ १४ ॥

स वै 'व्यन्तु, वेतु' इति यजति–अजामितायै । जामि ह कुर्याद्–यद् 'यन्तु–व्यन्तु'–इति वैव यजेद् 'वेतु' वेतु इति वा । व्यन्तु–इति वै योषा, वेतु–इति वृषाः मिथुनमेवैतद् प्रजननं क्रियते । तस्माद् व्यन्तु वेतु–इति यजति ॥ १५ ॥

(त्तु) अ॒थ चतु॒र्थे प्र॑या॒जे स॒मान॑यति ब॒र्हिषि। प्र॒जा वै ब॒र्ही रेत॑ऽआ॒ज्यं त॒त्प्र॒जास्वे॒वैत॒द्रेत॑: सि॒च्यते॒ तेन॒ रेत॑सा सि॒क्तेने॒माः प्र॒जाः पुन॑र॒भ्याव॒र्तं प्र॒जाय॑न्ते त॒स्माच्चतु॒र्थे प्र॑या॒जे स॒मान॑यति ब॒र्हिषि ॥ १६ ॥

सङ्ग्रा॒मो वा॒ऽए॒ष स॒न्नि॒धी॑यते। य॒: प्र॑या॒जैर्यज॑ते य॒त॒रं वै सं॒य॒त॒योर्मि॒त्र॒मा॒ग॒च्छति॒ स जय॑ति त॒देत॒दु॒प॒भृ॒तो॒ऽधि जु॒हूं मि॒त्र॒मा॒ग॒च्छति॒ तेन॒ प्र॒जय॑ति त॒स्माच्चतु॒र्थे प्र॑या॒जे स॒मान॑याति ब॒र्हिषि ॥ १७ ॥

य॒जमा॑न॒ऽए॒व जु॒हूम॒नु यो॒ऽस्मा॒ऽअ॑राती॒यति॒ स॒ऽउ॑प॒भृत॒म॒नु य॒जमा॑ना॒-यै॒वैत॒द्द्वि॒षन्तं॒ भ्रातृ॑व्यं ब॒लि॒ꣳहा॑रयत्यत्ते॒व जु॒हूम॒न्वा॒य॒ऽउ॑प॒भृत॒म॒न्व॒त्त्वेव॒-त॒दा॒द्यं ब॒लि॒ꣳहा॑रयति त॒स्माच्चतु॒र्थे प्र॑या॒जे स॒मान॑यति ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि। प्रजा वै बर्हिः, रेत आज्यम्। तद् प्रजास्वेवैतद्रेतः सिच्यते। तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते। तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १६ ॥

सङ्ग्रामो वा एष संनिधीयते—यः प्रयाजैर्यजते। यतरं वै संयतयोर्मित्रमागच्छति-स जयति। तदेतद्—उपभृतोऽधि जुहूं मित्रमागच्छति—तेन प्रजयति। तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि॥ १७॥

यजमान एव जुहूमनु योऽस्मा अरातीयति-स उपभृतमनु। यजमानायैवैतद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं

तैत्तिरीयके "यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति" (तै. ब्रा. ३. ३. ९.) यदुक्तमनार्पणमाज्यग्रहणमुक्तम्, तस्य विभागमाह—अथ चतुर्थं इति। 'चतुर्थे' बर्हिराख्ये 'प्रयाजे' होतव्ये सति, उपभृतः सकाशात् जुह्वां 'समानयति' आज्यम् ("[2] उपभृतो जुह्वामानयति" इति का. श्रौ. सू. ३। १९) एतद् प्रशंसति—प्रजा वा इत्यादिना। प्रजानां पुत्रादिरूपा उपरिबर्हणमभ्यवाद् बर्हिष्ट्वम्। तस्यास्य वृष्टिद्वारा प्रजादिरूपेणोत्पत्तेराज्य रेतः; अतो बर्हिष्यानयनात् 'प्रजासु' 'रेतः' सिक्तं भवति। 'सिक्तेन रेतसा' रेतोभूतेनाज्येन 'इमाः' परिदृश्यमाना 'प्रजाः' 'अभ्यावर्तम्' अभ्यावृत्त्याभ्यावृत्त्य कर्मवशाद् देहसम्बन्धं प्राप्नुवन्ति। तस्मादित्युपसंहारः ॥ १६ ॥

जुह्वामुपभृतः प्राप्तमाज्यं मित्रप्राप्त्यात्मना प्रशंसति—सङ्ग्राम इति। 'यः' च 'प्रयाजैः' यष्टाध्वर्युः तेन सङ्ग्राम एव संनिधापितो भवति। अत्र 'संयतयोः' युद्धाय प्रयतमानयोर्मध्ये 'यतरम्' एव योद्धारं 'मित्रं' सखायं साहाय्यं कर्तुम्" आगच्छति' 'स जयति' इति लोके प्रसिद्धम्; एवम् 'उपभृतः' सकाशाद् 'जुहूं' जुहूगतमाज्यं 'मित्रं' सद् 'आगच्छति;' 'तेन' मित्रप्राप्तिकारणेन 'जयति'। 'तस्मात् समानयति' ॥ १७ ॥

यजमान एव जुहूमिति। "अत्तैव जुहूम्"—इत्याज्यानयनार्थवादद्वयम्। "अध्वर्यो! स्रुचमाप्यस्व"—इत्येनस्य ब्राह्मणवद् व्याख्येयम्। उपभृतः सकाशादाज्यस्य आनेताऽध्वर्युः, शत्रोः सकाशात् 'बलिम्' उपायनद्रव्यमदनीयमन्नं च अत्रे यजमानाय प्रदापितवान् भवतीति सङ्ग्रहार्थः ॥ १८ ॥

१-इहापि पूर्वं २ प्र० ५ ब्रा० इत्यत्रास्मात्तं द्रष्टव्यम्। २-पुरस्तादिदैव १ कां० ४ प्र० ५ अ० २ ब्रा० २ कं० द्रष्टव्यम्।

स वा ऽअनवमृशन्त्समानयति । स यद्धावमृशेद्यजमानं द्विषता भ्रातृव्ये-णाऽवमृशेदत्तारमाद्येनावमृशेत्तस्मादनवमृशन्त्समानयति ॥ १९ ॥

(त्य) अथोत्तरां जुहूमुग्यूहति । यजमानमेवैतद्द्विषति भ्रातृव्येऽध्यूहत्य-त्तारमाद्येऽध्यूहति तस्मादुत्तरां जुहूमध्यूहति ॥ २० ॥

देवा ह वा ऽऊचुः । (हु) हन्त विजितमेवानु सर्व्वं यज्ञᳪ संᳪस्थापयाम यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः सᳪस्थित ऽएव नो यज्ञः स्यादिति॥२१

त ऽउत्तमे प्रयाजे । स्वाहाकारेणैव सर्व्वं यज्ञᳪ समस्थापयन्त्स्वाहा-ग्निमिति तदाग्नेयमाज्यभागᳪ समस्थापयन्त्स्वाहा सोममिति तत्सो-

बलिं हारयति । अतएव जुहूमनु, आद्य उपभृतमनु । अत्र एवैतद्—आद्यं बलिं हारयति । तस्माद् चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ १८ ॥

स वा अनवमृशन् समानयति । स यद्यवमृशेद्-यजमानं द्विषता भ्रातृव्येणावमृशेद्, अत्तार-माद्येनावमृशेत् । तस्मादनवमृशन् समानयति ॥ १९ ॥

अथोत्तरां जुहूमध्यूहति । यजमानमेवैतद् द्विषति भ्रातृव्येऽध्यूहति, अत्तारमाद्येऽध्यूहति । तस्मा-दुत्तरां जुहूमध्यूहति ॥ २० ॥

देवा ह वा ऊचुः—हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं संस्थापयाम, यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः— 'संस्थित एव नो यज्ञः स्याद्' इति ॥ २१ ॥

त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं समस्थापयन् । 'स्वाहाग्निम' इति तदाग्नेयमाज्यभागं

अथ तत्समानयनसमये उपभृदवमर्शनं विधत्ते बाधदर्शनेन निषेधति—स वा इत्यादिना । अत्तारमाद्ये-नेति । अनुपमर्शनस्यास्य स्तुतिः , तद्व्यतिरेकेण ' आद्येन ' अनेनावमर्शने भोक्तृभोज्ययोरस्य प्रतिकूलं कृतवान् भवति ॥ १९ ॥

अथोत्तरामिति । 'उत्तराम्' उपभृदुपरिस्थितां कृत्वा 'जुहूम्' 'अध्यूहति' विपर्यस्येत् । स्पष्टमन्यत्॥२०॥

अन्यत्स्वाहाकारेण तदनुक्रमेण निर्दिश्य स्वाहाकारेण सर्व सोमादिसंस्थापनमाह—देवा ह वेति । हन्त-यज्ञमस्माकमसुररक्षसशीलनार्थां निमग्नाः प्रयाजानन्तरमसुरशीलनार्थां वा हन्तशब्दः । 'हन्त' 'विजितमेव' प्रयाजस्यानन्तरमपि असुरविजयानन्तरम् स्यादिति इत्येतत् । 'अनु' तदनुसृत्य एतस्मिन्नुत्तमप्रयाजे 'सर्वं' प्रयाजव्यतिरिक्तं सकलमपि 'यज्ञं' 'संस्थापयाम' इति । तेषामभिप्राय दर्शयति—यदि न इति । 'यदि' समापनात् प्रागेव असुरा राक्षसाश्च 'नः' अस्माकम् यज्ञमासजेयुः, तर्हि सम्यक् सङ्गः स्यात्, अतः प्रागेव समापितः स्यादिति तेषामभिप्रायः ॥ २१ ॥

त इति । एवं विचार्य 'उत्तमे प्रयाजे' 'स्वाहाकारेणैव' स्वाहा—स्वाहायुक्तेनैव 'सकलं' अशेषम् 'यज्ञं'

१– अनवमृशन्त्सुचौ' (का० श्रौ० सू० ३। २९) इ०—' इतरा जुह्वमभ्युभा प्रत्यक्तव्यस्य जुह्वाति (श्रौ० सू० ३। ४०) 'उप-भृतम् ' (श्रौ० सू० ३। ४३) नाभिकेन ग्रहणम् ' (३। ४४) इति च ।

म्यमाज्यभाग ँ समस्थापयन्त्स्वाहाग्निमिति तद्य ऽएष ऽउभयत्राच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति त ँ समस्थापयन् ॥ २२ ॥

(ब्रा) अथ यथादेवतꣳ स्वाहा देवा ऽआज्यपा ऽइति तत्प्रयाजानुयाजान्त्समस्थापयन्प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा जुषाणो ऽअग्निराज्यस्य वेत्विति तदग्निꣳ स्विष्टकृत ँ समस्थापयन्नग्निर्हि स्विष्टकृत्स ऽएषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः सन्तिष्ठते यथैवैनं देवाः समस्थापयंस्तस्मादुत्तमे प्रयाजे स्वाहा-स्वाहेति यजति यावन्ति हवीꣳषि भवन्ति विजितमेवैतदनु सर्वं यज्ञ ँ सꣳस्थापयति तस्माद्यदत ऽऊर्ध्वं विलोम यज्ञे क्रियेत न तदाद्रियेत सꣳस्थितो मे यज्ञ ऽइति ह विद्यात्स हैष यज्ञो यातयामेवास यथा वषट्कृत ँ हुतꣳ स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥

समस्थापयन् । 'स्वाहा सोमम्' इति तत् सौम्यमाज्यभागं समस्थापयन् । स्वाहाग्निमिति-तद्य एष उभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति-तं समस्थापयन् ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतम् । 'स्वाहा देवा आज्यपाः' इति-तत् प्रयाजानुयाजान् समस्थापयन्; प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु"-(तै. ब्रा. ३. ५. ६. २) इति तदग्निं स्विष्टकृतं समस्थापयन्, अग्निर्हि स्विष्टकृत् । स एषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः संतिष्ठते-यथैवैनं देवाः समस्थापयन् । तस्मादुत्तमे प्रयाजे स्वाहास्वाहेति यजति । यावन्ति हवींषि भवन्ति,-विजितमेवैतद्-अनु सर्वं यज्ञं संस्थापयति । तस्माद् यदत ऊर्ध्वं विलोम यज्ञे क्रियेत-न तदाद्रियेत; 'संस्थितो मे यज्ञः' इति ह विद्यात् । स ह एष यज्ञो यातयामेवास-यथा वषट्कृतम्, हुतम्, स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥

'समस्थापयन्' । तत्प्रकारं विभज्य दर्शयति-स्वाहाग्निमितीत्यादिना । उभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाश इति । "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" इति श्रुत आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो दर्शे पौर्णमास्यां च नित्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतमिति । पौर्णमास्याममावास्यायां च विष्णुः, अग्नीषोमौ, प्रजापतिश्चेति विकल्पिता उपांशुयाजदेवताः (का. श्रौ. सू. ३ । ६७) एकादशकपालदेवताः; अग्नीषोमौ अमावास्याया चोभयत्र साधारणोऽष्टाकपालदेवोऽग्निः, इन्द्राग्नी-एकादशकपालदेवता, दधिपयोर्देवते इन्द्रमहेन्द्राविति या दर्शपूर्णमास-प्रधानदेवताः सन्ति, ता अनतिक्रम्य (तत्तद्देवता अनतिक्रम्य) तत्तद्देवत्याक यागं समस्थापयन्नित्यर्थः । अत्र देवतानामनियतत्वात् यथादेवतमिति सङ्ग्रहेणाभिधानम् । 'आज्यपाः' 'प्रयाजानुयाजा देवाः' (ऐ. ब्रा. २ । २ । ८) समिदाद्या स्वाहान्ताः (ऐ. ब्रा. २ । १ । ४) तेभ्य इदं हविः स्वाहुतमस्त्विति तस्यार्थः । "जुषाणो अग्निः" (तै. ब्रा. ३ । ५ । ६ । २ । ३) निरु. ८ । २ । ३ ।

१-"विष्णुर्वाऽमावास्यायां २ हौवाम्नानात्" का. श्रौ. सू. ३ । ३ । २५ । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् "सन्नयतोऽग्नीषोमौ असन्नयतो विष्णुरेति" इति शाखा. १ । ३ । १६-१८ । सन्नाय्ये दार्शिके दधिपयसी तदनुतिष्टन्नयतीति ।

(न्ते) ते देवा ऽअकामयन्त । कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्याययेमायातयामानं कुर्याम तेनायातयाम्ना प्रचरेमेति ॥ २४ ॥

स यज्जुह्वामाज्यं परिशिष्टमासीत् । (ष्टे) येन यज्ञ ᳪ समस्थापयंस्तेनैव यथापूर्व ᳪ हवीᳪष्यभ्यघारयन्पुनरेवैनानि तदाप्याययन्नयातयामान्यकुर्वन्नयातयाम ह्याज्यं तस्मादुत्तमं प्रयाजमिष्ट्वा यथापूर्वᳪ हवीᳪष्यभिघारयति पुनरेवैनानि तदाप्याययत्ययातयामानि करोत्ययातयाम ह्याज्यं तस्मात्तस्य तस्य च हविषोऽवद्यति पुनरेव तदभिघारयति

ते देवा अकामयन्त–' कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्याययेम अयातयामानं कुर्याम, तेनायातयाम्ना प्रचरेम ' इति ॥ २४ ॥

स यद् जुह्वामाज्यं परिशिष्टमासीत्–येन यज्ञं समस्थापयन्–तेनैव यथापूर्वं हवींष्यभ्यघारयन्, पुनरेवैनानि तदाप्याययन्, अयातयामान्यकुर्वन् । अयातयाम ह्याज्यम् । तस्मादुत्तमं प्रयाजमिष्ट्वा

निरु० ५ । ३ । २ । १६ । इत्यत्र ' स्विष्टकृदग्नि ' विवक्षितः स्विष्टकृद्यागान्त ... । तत्र ' स्विष्टकृन्नग्नि ' तदवनाय याग ' समस्थापयन् ' इत्यर्थः, सकलस्य ... स्विष्टकृद्धोमस्या-नुष्ठेयत्वात् । सैषा प्रसिद्धि ' अग्निर्होति ' ' हि ' शब्देनोच्यते ।

विवक्षितव्याख्यानस्य तात्पर्यमाह–यथैवेति । ' यथा ' ... ' यज्ञ ' समाप्तो भवति, तथा ' देवा ' प्रतिपादितप्रकारेण ... एव ' समस्थापयन् ' । यद्यर्थमाप्यायिकाऽत्र अपेक्षिता, तदिदानीं साधयन्नाह–तस्मादिति । यावन्ति हवींषि ' आज्यभागादिस्विष्टकृदन्तानि, तानि सर्वाणि प्रयाजत्वेनैव सम्पादितानि भवति । समापनमस्माह–तस्माद्यद्त ऊर्ध्वमिति । ' तस्मात् ' समापभाद्धतो ' अत ' अन्त्यप्रयाजाद् ' ऊर्ध्वं ' ' विलोम ' न्यून विपरीतप्रकारं वा, यदि ' क्रियते ' तद्विषयमादरं न कुर्यात्, तत्कथं समादध्यामिति चिन्ता न कुर्यादित्यर्थः । किन्तु ' यज्ञ संस्थित ' एव ' इति ' जानीयात् । ' स एष ' उक्तविधो ' यज्ञ ', अयातयामत्व ' ... एव ' यथा ' ... वषट्कारादिना उक्तं भवति, अतो यातयामत्वशङ्का ... । ... वषट्कारान्तत्वात् ' स एव ' शिष्ट ' यज्ञ ' ' यातयाम एव ' निर्गतिमार एव ॥ २३ ॥

अथ दर्वी ... शिष्टस्य यातयामत्वपरिहारं दर्शयति–ते देवा इति । ... प्रधान ... तत्र ... अत कथं ... इति तथा कामना ... हि ' पुनराप्याययेम ' इति ... इति । तमाह–अयातयामानमिति । ... यथा नाश्य भवति, एवं ... यातयामत्वम् ॥ २४ ॥

अत तदुपायं दर्शयति–स यदिति । ' स '–इत्ययमंशो वाक्यालङ्कारार्थः । ' आज्य ' जुह्वां ' परिशिष्ट ' प्रयाजहोमेभ्योऽवशिष्टमभूत्, उपयुक्तादन्य शेष अतोऽस्याज्यस्य कश्चिदुपयोग इति त दर्शयति–येनेति । ... यस्य ... निगत, तस्य तत एव हि आप्याययन्मुचितमिति ... योगादाप्यायि-धानम् । यथापूर्वमिति । आग्नेयोऽग्नीषोमीयादिर्हविषां पूर्वपूर्वमनतिक्रम्येत्यर्थः ।

स्विष्टकृत एव तत्पुनराप्याययत्ययातयाम करोत्यथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति न ततः पुनरभिघारयति नो हि ततः काञ्चन हविषोऽग्नावाहुतिं होष्यन्भवति ॥ २९ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (५. २)

स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणानेवैतत्समिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धस्तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स यद्युष्णः स्यादेव

यथापूर्वं हवींष्यभिघारयति, पुनरेवैनानि तदाप्याययति, अयातयामानि करोति । अयातयाम ह्याज्यम् । तस्माद् यस्य कस्य च हविषोऽवद्यति—पुनरेव तदभिघारयति, स्विष्टकृत एव तत् पुनराप्याययति, अयातयाम करोति । अथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति—न ततः पुनरभिघारयति । नो हि ततः काञ्चन हविषोऽग्नावाहुतिं होष्यन् भवति ॥ २९ ॥

‘ प्रयाजाः ५ । ’

स वै (१) “ समिधो ”—यजति । प्राणा वै समिधः, प्राणानेवैतत्समिन्धे । प्राणैर्ह्ययं पुरुषः

अभिघारमेवाप्यायनमित्याह—पुनरेवेति । आज्येनाप्यायनमेवायातयामकरणम् । आज्यस्यायातयामत्वं प्रसिद्धिः ‘ हि ’—शब्देनोच्यते । यदर्थं पुरस्तादभिघारणम्, तदिदानीं विधत्ते—तस्मादुत्तममिति । “ पुन उत्तरेऽभिघारणं ध्रुवाया हविष उपस्तरणश्च” इति (का. श्रौ. सू. ३।११) । अन्यत्रापि सर्वत्र यागार्थं यदवदानं पुनरभिघारणप्रदर्शनेनायातयामत्वं दर्शयति—तस्मादिति । यस्य कस्य चेति । पर्वणोः पुरोडाशस्य वा आज्यव्यतिरिक्तस्य ‘ हविषः ’ अवद्यतीति शेषः, तदवशेषमित्यर्थः । अवशिष्टस्य स्विष्टकृत्पुरस्तात् ‘ तत् ’ तेनाभिघारणेन स्विष्टकृतमेवाप्यायितवान् भवति, आप्यायनेन तदवशिष्टम् ‘ अयातयाम करोति ’; शेषाभिघारणस्यावद्यहविषोऽभिघारणात् ।

साधारणन्यायप्राप्तस्यास्य व्यतिरेकमाह—अथ यदेति । ‘ स्विष्टकृते ’ स्विष्टकृदर्थं ‘ यदा ’ अवदानं स्यात्, तदा ‘ ततः ’ स्विष्टकृतोऽवशिष्टस्याभिघारणात् न तानि आप्याययेदित्यर्थः ।

अनभिघारणे हेतुमाह—नो हीति । ततः हविषः सकाशात् ‘ काञ्चन ’ प्रधानस्याहुतेः [illegible] सम्बन्धिनीम् ‘ आहुतिम् ’ अध्वर्युः ‘ होष्यन् ’ भवति । अतोऽभिघारणस्याप्यायनार्थत्वमिति सिद्धम् ॥ २९ ॥ ४ ॥ (५. २.) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

अथ प्रयाजान् प्रकारान्तरेणानूद्य प्रशंसति—स वा इत्यादिना । ‘ एवम् ’ एतेन समिद्यागेन यजमानस्य ‘ प्राणानेव ’ समिन्धितवान् भवति । प्राणानां समिन्धनमुपपादयति—प्राणैर्हीति । ‘ अयं पुरुषः ’ क्षेत्रज्ञः । प्राणोत्क्रमणाभावे शरीरसम्बन्धाभावात् तेषां पुरुषसमिन्धनहेतुत्वम् । तथा प्रसिद्धिः ‘ हि ’—शब्देनोच्यते । समिद्धप्राणसम्बन्धेनाह प्रासङ्गिकं नैमित्तिकमभिमर्शनमाह—तस्मादिति । यजमानो ज्वरादिना उपतापवान्

१ प्रयो—इति क्वचित् पाठः । २—[illegible]

तावच्छꣳसेत समिद्धो हि स तावद्भवति यद्यु शीतः स्यान्नाशꣳसेत तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात्समिधो यजति ॥ १ ॥

(त्यु) अथ तनूनपातं यजति । रेतो वै तनूनपाद्रेत ऽएवैतत्सिञ्चति तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ २ ॥

(त्य) अथेडो यजति । प्रजा वा ऽइडो यदा वै रेतः सिक्तं प्रजायतेऽथ तदीडितमिवान्नमिच्छमानं चरति तदेवैतज्जनयति तस्मादिडो यजति ॥३॥

समिद्धः । तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्–यद्युपतापी स्यात । स यद्युष्णः स्याद्–एव तावद् शंसेत, समिद्धो हि स तावद् भवति । यद्यु शीतः स्यात्–नाशंसेत । तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति, तस्मात समिधो यजति ॥ १ ॥

अथ (२) " तनूनपातं "–यजति । रेतो वै तनूनपात् । रेत एवैतत् सिञ्चति । तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ २ ॥

अथ (३) " इडो "–यजति । प्रजा वा इडः । यदा वै रेतः सिक्तं प्रजायते–ऽथ तदीडितमिवान्नमिच्छमानं चरति. तत् एवैतज्जनयति–तस्मादिडो यजति ॥ ३ ॥

' यदि स्यात् ' तदाऽध्वर्युं समिद्यागसमये प्राणप्राबल्यार्थमतो 'अभिमृशेति' यजमान 'ब्रूयात्' । ' स यदि ' ' उष्ण ' औष्ण्यवानित्यर्थ । ' तावत्–आशंसेत ' अस्योपताप शाम्यत्विति, समिद्यागेषु ऽग्निदेवतामनुध्यायन् शमयेत् । ' तावता ' तदाशंसनमात्रेणैव ' समिद्ध ' प्रबलप्राणो गतोपतापो ' भवति ' एव । तापाभावे तत्र कर्तव्यमित्याह–यदीति । यस्मादेव तस्मात् ' प्राणा एव समिध "–इति सिद्धमित्यर्थ । तत्प्राणानित्याद्युपसंहार ॥ १ ॥

अथ तनूनपातमिति । ' रेतस सहसधानो शारीरावष्टम्भकत्वेन तनूनां पालनाद् तनू नपात्; अतस्तद्यागेन स प्राणे यजमाने ' रेत एव ' स्थापितवान् भवति ॥ २ ॥

अथेड इति । इडशब्दोऽन्नानि, तदुपजीवनेन प्रजानामिडत्वम् । एतदेवोपपादयति । ' यद् ' ' आसिक्तं ' 'प्रजायते'–उत्पद्यते, 'तद् ' एव 'ईडित' मिव प्रशस्यमानम् ' अन्नम् ' इच्छन् ' चरति', ' तत् ' तेन यागेन ' एतत् ' रेत ' जनयति' प्राणिरूपेणोत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

१–अत्र यद्यपि शतपथ अविशेषतः श्रुत " अथ तनूनपातं यजति " इति । परन्तु शाखान्तरेऽत्रार्थे न विशेषोऽपि । तथाहि । वसिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वराजन्यवर्जं [illegible] द्वितीयो नराशंस . . . " इति का. सू. १ । ३ । २५ । इत्युपलक्ष्यम् । ' नराशंसा अत्र आत्मसंज्ञ यजेत द्वितीयो वसिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वानां कण्वककश्यपानां सञ्चमश्च " इति शाखा १ । ७ । ३ । " [illegible] ” इति चाह यास्क (निरु० ८ । ३ । ७) अपरस्तु ' नराशंसो द्वितीय प्रयाजो वसिष्ठशुनकानां तनूनपादितरेषां प्रयाजो " इत्येवाह श्रौ. सू. ३ । आश्वलायन [illegible] (श्रौ. सू. ३ । २ । ११८) [illegible] –" [illegible] " इत्युपक्रम्य बहुविवादनन्तर " [illegible] " इति निर्णीतम् । (निरु० ८ । [illegible]) [illegible] (२ । २ । २ । ३ । ३ । १९–२० । ३ । [illegible]) [illegible] इति ॥

(त्यु) अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्भूमानमेवैतत्प्रजनयति तस्माद्बर्हिर्यजति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हेमन्तो वा ऽऋतूनाᳬस्वाहाकारो हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते तस्माद्धेमन्म्लायन्त्योषधयः प्र वनस्पतीनां पलाशानि मुच्यन्ते प्रतितरामिव वयाᳬसि भवन्त्यधस्तरामिव वयाᳬसि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते स्त्री ह वै तमर्द्धं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय यस्मिन्नर्द्धं भवति ऽ एवमेतद्वेद ॥ ५ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ते दण्डैर्धनुर्भिर्न व्यजयन्त ते हाविजयमाना ऽऊचुर्हन्त व्वाच्येव ब्रह्मन्विजिगीषा-

---

अथ (४) बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिः । भूमानमेवैतत् प्रजनयति; तस्माद् बर्हिर्यजति ॥ ४ ॥

अथ (५) " स्वाहास्वाहा "–इति यजति । हेमन्तो वा ऋतूनां स्वाहाकारः । हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते । तस्माद्धेमन् म्लायन्त्योषधयः, प्र वनस्पतीनां पलाशानि मुच्यन्ते, प्रतितरामिव वयांसि भवन्ति, अधस्तरामिव वयांसि पतन्ति । विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति–हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते । स्त्री ह वै तमर्द्धं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय–यस्मिन्नर्द्धं भवति–य एवमेतद्वेद ॥ ५ ॥

' प्रयाजानुमन्त्रणम् । '

देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ते दण्डैर्धनुर्भिर्न व्यजयन्त । ते हाविजयमाना

अथ बर्हिरिति । बृंहतेर्बृंहणार्थाद् बर्हिःशब्दः; अतो ' बर्हिर्भूमा ' खलु, अतः प्रजायमानमेतेन बर्हिर्यागेन बहुत्वमुत्पादयति ॥ ४ ॥

अथ स्वाहेत्यादि । यः स्वाहाकाराख्यः प्रयाजः, स ' ऋतूनां हेमन्तः ' अन्तिमत्वसाम्यात् । ' हेमन्तः ' खलु ' इमाः ' सर्वा अपि ' प्रजाः ' स्वकीयं ' वशं ' प्रापयति; इतरर्तुषु तपातिरेकादीनामभावात् । अत एव च यास्को हेमन्तपर्यायं हिमशब्दमिच्छन् व्युदाहरत्–" हिम पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा " (निरु. ४. ४. ६.) । वशीकरणप्रकारं स्पष्टं प्रदर्शयति–तस्मादित्यादिना । वशीकृतत्वादेतो. ' हेमन् ' हेमि, हेमन्ते हिमोपघातेन ' ओषधयः ' वनस्पतयश्च म्लाना गलितपर्णाश्च भवन्ति । तथा ' वयांसि ' पक्षिणः ' प्रतितरामिव ' उ इन्तं प्रतिकूला इव, हिमोपहतत्वाच्चादुपक्षीणा इत्यर्थः । ' अधस्तरामिव ' पतनं प्रच्यवनादूर्ध्वं गन्तुमशक्ता इव अधः पतन्ति । ' पुरुषः ' सर्वोऽपि ' विपतितलोमेव ' प्रलूनलोमेव कदर्यितवपुः ' भवति ' ॥ ५ ॥

उपसंहरति–हेमन्तो हीति । ' य एवमेतत् ' कृत्स्नमपि हिमवशीकरणं ' वेद ' ' सः ' वेदिता यस्मिन् ' अर्द्धं ' अर्द्धभागे देशे ' भवति ' सः ' तम् ' ' अर्द्धं ' देशं श्रियेऽन्नाद्याय च स्वीकुरुते खलु; स देशो धनकनकादिश्रिया, अन्नेन च समृद्धमन्नदर्शनो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इत्थं प्रयाजान् प्रशस्य तदनुमन्त्रणमन्त्रान् विधातुमाख्यायिकामाह–देवाश्च वा असुराश्चेति । ' प्राजा-

महे स यां नो वाचं व्याहृतां मिथुनेन नानुनिक्रामात्स सर्वं पराजयाताऽअथ सर्वमितरे जयानिति तथेति देवाऽअब्रुवंस्ते देवाऽइन्द्रमब्रुवन्व्याहरेति ॥ ६ ॥

स ऽइन्द्रोऽब्रवीत् । (इ) एको ममेत्यथास्माकमेकेतीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनꣳ ह्येकश्चैका च ॥ ७ ॥

द्वौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । (इ) अथास्माकं द्वे ऽइतीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनꣳ हि द्वौ च द्वे च ॥ ८ ॥

त्रयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । (इ) अथास्माकं तिस्र ऽइतीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनꣳ हि त्रयश्च तिस्रश्च ॥ ९ ॥

उक्तु—'हन्त वाच्येव अस्मत्र विजिगीषामहै, स यां नो वाचं व्याहृतां मिथुनेन नानुनिक्रामात्—स सर्वं पराजयातै, अथ सर्वमितरे जयान्' इति । 'तथा' इति देवा अब्रुवन् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन् 'व्याहर' इति ॥ ६ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत्— 'एको मम' इति । अथ—'अस्माकमेका' इतीतरेऽब्रुवन् । तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन् । मिथुनं हि—एकश्च एका च ॥ ७ ॥

'द्वौ मम' इतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथ 'अस्माकं द्वे' इतीतरेऽब्रुवन् । तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन् । मिथुनं हि—द्वौ च द्वे च ॥ ८ ॥

'त्रयो मम' इतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथ 'अस्माकं तिस्रः' इतीतरेऽब्रुवन् । तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन् । मिथुनं हि—त्रयश्च तिस्रश्च ॥ ९ ॥

[illegible] 'मनुष्या' [illegible] 'उक्त' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'उक्तु'—'वाच्येव [illegible] विजिगीषामहै'। [illegible] इति । 'न' [illegible] 'वाचम्' [illegible] 'मिथुनेन' [illegible] मिथुन [illegible] 'न अनुनिक्रामात्' [illegible] न [illegible] 'स सर्वं' 'पराजयातै' [illegible] । 'अथ' 'सर्वं' [illegible] 'इतरे' [illegible] 'जयान्' [illegible] । [illegible] 'तथेति' [illegible] 'इन्द्रं व्याहर इत्यब्रुवन्' ॥ ६ ॥

स इन्द्र इति । 'स' [illegible] 'इन्द्रोऽब्रवीत्'—'एक' [illegible] 'ममेति' [illegible] । 'अथ' 'इतरे' असुराः 'अब्रुवन्'—'अस्माकमेका इति' [illegible] । [illegible] 'तदु' [illegible] 'तत्' [illegible] 'मिथुनमेव' [illegible] 'अवि-न्दन्' [illegible] । [illegible] 'एकश्चैका च' [illegible] 'मिथुनं हि', [illegible] ॥ ७ ॥

द्वौ ममेत्यादि—[illegible] ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१—[illegible] । २—[illegible] ।

चत्वारो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् (ड) अथास्माकं चतस्र ऽइतीतरेऽब्रुवंस्तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनᳮं हि चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥

पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । (त) तत इतरे मिथुनं नाविन्दन्नो ह्यत ऽऊर्ध्वं मिथुनमस्ति पञ्च-पञ्चेति ह्येवैतदुभयं भवति ततोऽसुराः सर्व्वं पराजयन्त सर्व्वस्माद्देवा ऽअसुरानजयन्त्सर्व्वस्मात्सपत्नानसुरान्निरभजन् ॥ ११ ॥

(जंस्त) तस्मात्प्रथमे प्रयाज ऽइष्टे ब्रूयात् (डे) एको ममेत्येका तस्य यमहं द्वेष्मीति यद्यु न द्विष्याद्योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म ऽइति ब्रूयात् ॥१२॥

(द्वे) द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे । द्वे तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति ॥ १३ ॥

त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे । तिस्रस्तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म ऽइति ॥ १४ ॥

' चत्वारो मम ' इतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथ ' अस्माकं चतस्रः ' इतीतरेऽब्रुवन् । तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन् । मिथुनं हि—चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥

' पञ्च मम ' इतीन्द्रोऽब्रवीत् । तत इतरे मिथुनं नाविन्दन्, नो ह्यत ऊर्ध्वं मिथुनमस्ति—पञ्च-पञ्च इति ह्येवैतदुभयं भवति । ततोऽसुराः सर्वं पराजयन्त, सर्वस्माद् देवा असुरानजयन् । सर्वस्मात्सपत्नानसुरान् निरभजन् ॥ ११ ॥

तस्मात् प्रथमे प्रयाज इष्टे ब्रूयात्—' एको मम इति । एका तस्य यमहं द्वेष्मि ' इति । यद्यु न द्विष्यात्—' योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः ' इति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

' द्वौ मम ' इति द्वितीये प्रयाजे—' द्वे तस्य—योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः ' इति ॥ १३ ॥

' त्रयो मम ' इति तृतीये प्रयाजे—' तिस्रस्तस्य—योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः ' इति ॥१४॥

पञ्च ममेतीति । अथ ' इन्द्रः ' ' पञ्च ममेत्यब्रवीत् '; ' ततः ' इतरे ' असुराः ' मिथुनं ' ' नाविन्दन् '; लिङ्गद्वयेऽपि रूपाविशेषात् । अलाभे कारणं श्रुतिरेवाह—नो हीति । हिशब्दसूचितमर्थमाह—पञ्च-पञ्चेति । स्त्रियाः पुंसश्चोभयोरप्यभिधानं पञ्च पञ्चेत्येव, न व्यावर्तको रूपभेदोऽस्ति; ' ततः ' पञ्चप्रभृतीनां मिथुनस्यालाभात् ' असुराः ' ' सर्वं ' विवादास्पदं वेदम् ' पराजयन्त ' जेतुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः । अतो ' देवाः ' ' सर्वस्माद् ' अपि जयविषयात् ' असुरान् अजयन् ' । जयशब्दार्थमाह—सर्वस्मात्सपत्नानसुरान्निरभजन्निति ॥ ११ ॥

इदानीमर्थवादमिदं प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रान् प्रतिप्रयाजं विभज्य योजयति—तस्मादित्यादिना । यस्मादिन्द्रेणैको ममेत्युक्तम्, असुरैरेका ममेत्युक्तम्, ' तस्मात् ' ' प्रथमे प्रयाजे ' ' एको मम '—इत्यादि ' ब्रूयात् ' । एवं द्वितीयादिष्वपि—' द्वौ मम ', ' द्वे तस्य ' इत्यादि द्रष्टव्यम् । ' यं ' च ' अहं ' ' द्वेष्मि ' अहं यस्य द्वेषं करोमि, ' तस्य ' एका पुत्री स्यादिति ब्रूयादिति प्रथमप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रशेषस्यार्थः । पुत्र्या रक्षणप्रदानादौ बहुतरदुःखसम्भवात् तच्छत्रोराशा स्यात् । यदि कञ्चिदपि द्वेषं न कुर्यात्, तदा ' योऽस्मानित्यादि

१—" एको मम एका तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इत्येवं मिथुनैर्यथासमाम्नातम् " इति का. श्रौ. सू. ३ । ३ । ३ । एते च मन्त्रा मार्जिकस्वरेण पठनीयाः मन्त्रवादिति केचित् ।

चत्वारो ममेति चतुर्थे प्रयाजे । चतस्रस्तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति ॥ १५ ॥

पञ्च ममेति पञ्चमे प्रयाजे । न तस्य किञ्चन योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति स पञ्च-पञ्चेत्येव भवन्पराभवति तथास्य सर्वं सँवृङ्क्ते सर्व-स्मात्सपत्नान्निर्भजति य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥ ९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [९।४]

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

'चत्वारो मम' इति चतुर्थे प्रयाजे–'चतस्रस्तस्य–योऽस्मान् द्वेष्टि, य च वय द्विष्म इति ॥१५॥

'पञ्च मम' इति पञ्चमे प्रयाजे 'न तस्य किञ्चन–योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वय द्विष्मः' इति । स पञ्च पञ्चेत्येव भवन् पराभवति। तथास्य सर्वं सवृङ्क्ते सर्वस्मात् सपत्नान् निर्भजति–य एवमेतद्वेद॥१६

ब्रूयात् । वस्तुतो द्वेषाभावेऽपि रागादिभिर्द्वेषकरणात् तन्निरसन द्रष्टव्यमभिप्रेत्य 'य च वय द्विष्म' इत्य भिधानम् ॥ १२–१५ ॥

पञ्च ममेतीति । 'पञ्चम प्रयाजे पञ्च ममेति ब्रूयात् । एवं इतर विपरीतफलकामनया प्रार्थयमाह–न तस्य किञ्चनेति । तस्य 'इयहत शत्रो' 'किञ्चन' पञ्च पुत्रा पञ्च कन्या वा स्युरिति 'न' भूया-दित्यर्थ । अमुं पञ्चसङ्ख्याया मिथुनत्वस्य वचनस्यादर्शनादिति भाव । उक्तार्थज्ञान प्रशसति–पञ्च-पञ्चेत्येवेति । 'सर्वं' 'सवृङ्क्ते' वर्जयति, स्वय तत्प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ १६ ॥ ९ ॥ [९ ४]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं

स्मान्धान् पञ्चसीरीत्रिदशतरुलताधेनुलोकगर्भभूमी ।

रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणः सिद्धणाख्य

श्चक्रणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक् घटश्च ॥

धान्याद्रिं चन्दनाद्रिं तिलमकलतुल स्वर्णाद्रिं वर्णमुख्य

कार्पासाद्रिं कृपालुर्गुडलवणसमं राजतं राजपुष्य ।

आज्योत्थ प्राज्यदानात् सकलगतऋणः शार्कर चार्पितेष्टा

रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रनाथसहाय ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे

पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

१–चत्वारीदं मम कात्यायनेनाप्यस्य ... 'चत्वारो मम ... द्विष्म इति' (श्रौ सू १।४५) 'एवं मिथुनेर्यथासङ्ख्यम्' (श्रौ सू १।४६) 'न तस्य किञ्चनेति पञ्चमे' (श्रौ सू १।४७) अथ ... ... (श्रौ सू १।४८) इति । अत्र च ... इत्यध्याहार्यं ... । २–... ... न सन्ति ... ।

अथ प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्।

ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे। आ नो यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तर्गतास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १ ॥

तद्ध देवा न जज्ञुः। (त्त) त ऋतवो देवेष्वजानत्स्वसुरानुपावर्तन्ताप्रियान्देवानां द्विषतो भ्रातृव्यान् ॥ २ ॥

(त्यांस्तु) ते हैतामेधतुमेधांचक्रिरे। यामेषामेतामनुशृण्वन्ति कृषन्तो ह स्मैव पूर्वे वपन्तो यन्ति लुनन्तोऽपरे मृणन्तः शश्वद्धैभ्योऽकृष्टपच्या एवौषधयः पेचिरे ॥ ३ ॥

"प्रयाजानामिष्टौ माध्यम्"।

ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे, आ नो यज्ञे भजत, मा नो यज्ञादन्तर्गत, अस्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १ ॥

तद्ध देवा न जज्ञुः। त ऋतवो देवेष्वजानत्स्वसुराननुपावर्तन्त—अप्रियान् देवानां द्विषतो भ्रातृव्यान् २
ते हैतामेधतुमेधांचक्रिरे—यामेषामेतामनुशृण्वन्ति। कृषन्तो ह स्मैव पूर्वे वपन्तो यन्ति लुनन्तोऽपरे मृणन्तः, शश्वद्धैभ्योऽकृष्टपच्या एवौषधयः पेचिरे ॥ ३ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ वसन्तादिप्रयाजदेवेषु कथमग्रे सम्बन्ध इति तदुपपादनायाख्यायिकामाह—ऋतवो ह वा इति। 'ऋतवः' पुरा दर्शपूर्णमासादियज्ञे 'भागम्' 'ईषिरे' ऐच्छन्। ते देवान् प्रति अस्मानपि 'यज्ञे' भागिनः कुरुत। 'यज्ञाद्' अस्मान् 'अन्तरितान्' 'मा' कुरुत। अतोऽस्माकम् 'अपि' यज्ञे भागोऽस्त्वित्यब्रुवन् ॥ १ ॥

तद्ध देवा नेति। 'तत्' कार्यं 'देवा' 'न' प्राजानन्। तेषु 'अजानत्सु' कथमेभिः सह भागेनेति तद्वैरिभूतान् द्वेषकारिणः 'असुरान्' उपागम्य—॥ २ ॥

ते हैतामिति। तेषु 'याम्' ऋद्धिं देवाः श्रुत्वा अयन्ते, तादृशीम् 'एधतुम्' ऋद्धिमसुरेषु प्रवर्तयाञ्चक्रुः। तेषु प्रवर्द्धितेषु सत्सु असुराः केचन वपनात्पूर्वभाविनि क्षेत्रे हलैर्विदारणात् 'कृषन्तो' 'यन्ति' किल, केचन कृष्टे क्षेत्रे बीजानि 'वपन्तो' यन्ति, उप्तबीजाश्च केचन सस्यानि सम्यक् फलितानीति परस्परमुच्चारयन्तः परिणतानि सस्यानि 'लुनन्तो' यन्ति, केचन लूनानि व्रीहिफलानि 'मृणन्तः' प्रहरन्तः खले बलीवर्दाक्रमणादिना स्तम्बाद्धान्यं पृथक्कुर्वन्तः, तथा असुरदेशे सदा कर्षणनैरपेक्ष्येण व्रीहियवादयो मुहुर्मुहुः सर्वदा परिपक्वा आसन् ॥ ३ ॥

१–देवेषु अजानत्सु–इति पाठान्तरम्।

तद्ध देवानामाग ऽआस । कनीय ऽइन्न्वतो द्विषन्द्विषते ऽरातीयति किम्वे-तावन्मात्रमुपजानीत यथेदमितोऽन्यथासदिति ॥ ४ ॥

ते होचुः । (ऊ) ऋतूनेवानुमन्त्रयामहा ऽइति केनेति प्रथमानेवैनान्यज्ञे यजामेति ॥ ५ ॥

स हाग्निरुवाच । (चा) अथ यन्मां पुरा प्रथमं यजथ क्वाहं भवानीति न त्वामायतनाच्यावयाम ऽइति ते यदृतूनभिह्वयमाना अथाग्निमायतनान्ना-च्यावयंस्तस्मादग्निरच्युतो न ह वा ऽआयतनाच्यवते यस्मिन्नायतने भवति य ऽएवमेतमग्निमच्युतं वेद ॥ ६ ॥

ते देवा ऽअग्निमब्रुवन् । (न्पु) परेह्येनांस्त्वमेवानुमन्त्रयस्वेति स हेत्या-

---

तद्ध देवानामाग आस । 'कनीय इन्नवतो द्विषन्, द्विषतेऽरातीयति, किमु एतावन्मात्रमुपजानीत–यथेदमितोऽन्यथाऽसदिति' ॥ ४ ॥

ते होचुः– ऋतूनेवानुमन्त्रयामहे –इति । केनेति । 'प्रथमानेवैनान् यज्ञे यजाम' इति ॥ ५ ॥

स हाग्निरुवाच– 'अथ यन्मां पुरा प्रथमं यजथ, क्वाहं भवानि' इति । 'न त्वामायतनात् च्यावयाम' इति । ते यदृतूनभिह्वयमाना अथाग्निमायतनात्–नाच्यावयन्–तस्मादग्निरच्युतः । न ह वा आयतनाच्च्यवते–यस्मिन्नायतने, भवति–य एवमेतमग्निमच्युतं वेद ॥ ६ ॥

त देवा अग्निमब्रुवन्–' परेहि, एनांस्त्वमेवानुमन्त्रयस्व ' इति । स हेत्याग्निरुवाच–' ऋतवः !

तद्ध देवानामिति । एवं वैरस्वसुरेषु समृद्धेषु सत्सु 'देवानां' मध्ये 'आगः' अभूत् । कथमिति [illegible] 'अतः' अस्मात्, इन्नु–इति अतिक्रान्तो 'द्विषन्' द्वेषकर्त्रैवासुरसंघो 'द्विषते' स्वयमद्वेषाय 'अरातीयति' शत्रुवदाचरतीति [illegible] । एतत् 'कनीय इन्नु' निकृष्टं खलु । 'अतः' [illegible] न [illegible] । किन्तु 'इदम् [illegible] विहितं कार्यम्' 'इतः' अस्मात् इदानीं प्रवृत्तप्रकारात् 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण [illegible] 'असत्' भवत् । 'एतावन्मात्रम्' अवबुद्धवन्त इति परस्परमब्रुवन् ॥ ४ ॥

ते होचुरिति । [illegible] च, 'ऋतूनेव अनुमन्त्रयामहे'–इति निश्चित्य तत्रानुक्तो [illegible] (?) 'केन' इत्यत्र 'प्रथमानेव' [illegible] यजनमर्हन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तेन प्रार्थ्य तत्रोक्तकल्पे सत्यग्न–स हाग्निरिति । 'अग्निं' पूर्वं 'माम्' एव 'प्रथमम्' इष्टवन्तः इदानीं तु प्रथमं [illegible] 'अहं' कुत्र स्थाने यज्ञे 'भवानीति' अब्रवीत् । अथ ततोऽग्ने तमग्निं स्वस्थानात् 'न च्यावयाम इति' प्रतिश्रुत्य, ऋत्वाह्वानसमये 'अग्निं' स्वस्थानात् प्रच्युतं न चक्रुः । 'तस्मात्' 'अग्निः' स्वस्थानात् 'अच्युतः' अभूत् । 'एवं' 'यः' कोऽपि अग्नेरच्युतत्वप्रकारं जानाति, सोऽपि स्वस्था-नान्न च्यवत इति तत्त्वार्थज्ञानफलम् ॥ ६ ॥

ते देवा इति । अथ 'ते देवाः' अग्नेः स्वस्थानस्य पालनदाक्षिण्यादनुमन्त्रणे अग्निमेव प्रार्थयन्त ।

ग्निरुवाचऽर्त्तवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति कथं नोऽविद ऽइति प्रथमानेव वो यज्ञे यक्ष्यन्तीति ॥ ७ ॥

त ऽऋतवोऽग्निमब्रुवन् । (आ) आ वयं त्वामस्मासु भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भागमविद ऽइति स ऽएषोऽग्निर्ऋतुष्वाभक्तः समिधोऽअग्ने तनूनपादग्न ऽइडो ऽअग्ने बर्हिरग्ने स्वाहाग्निमित्याभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां भवति ग्रामस्य समानो ब्रुवाणः करोत्यभिमते ह वा ऽअस्मा ऽअभिमन्त ऽऋतव ओषधीः पचन्तीदꣳ सर्वं य ऽएवमेतमग्निमृतुष्वाभक्तं वेद ८

तदाहुः । (ई) यदुत्तमान्प्रयाजानावाहयन्त्यथ कस्मादेनान्प्रथमान्यजन्तीत्युत्तमान्ह्येनान्यज्ञेऽभ्याकल्पयन्प्रथमान्वो यजामेत्युत तेभ्यस्तस्मादुत्तमानावाहयन्ति प्रथमान्यजन्ति ॥ ९ ॥

अविदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति' । 'अथ नोऽविदः' इति. 'प्रथमानेव वो यज्ञे यक्ष्यन्ति' इति॥७॥

त ऋतवोऽग्निमब्रुवन्-' आ वयं त्वामस्मासु भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भागमविदः' इति । स एषोऽग्निर्ऋतुष्वाभक्तः-" समिधोऽअग्ने "-" तनूनपादग्ने "-" इडोऽअग्ने" " बर्हिरग्ने " स्वाहाग्निम् " (तै. ब्रा. ३. ९. ९) इति । आभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां भवति, ग्रामस्य समानो ब्रुवाणः करोति, अभिमते ह वा अस्मा अभिमन्त ऋतव ओषधीः पचन्तीदं सर्वम्, य एवमेतमग्निमृतुष्वाभक्तं वेद ॥ ८ ॥

तदाहुः—' यद् उत्तमान् प्रयाजानावाहयन्ति-अथ कस्मादेनान् प्रथमान् यजन्ति ' इति ।

' स ' तथेति प्रतिज्ञाय कल्पनानन्तरं ' उवाच ' आह । ऋतव इति । ' व ' युष्माकं 'यज्ञे' 'देवेषु' मध्ये ' भाग ' मुद्दिष्टवानस्मि ' इति' । केन प्रकारेणेति पृष्ट. 'प्रथमानेव' यूयं युष्मान् ' यक्ष्यन्ति'- -' इति उक्तवान्॥ ७॥

त ऋतव इति । अथ सन्तुष्टा ' ऋतव ' हे अग्ने ! त्वं ' यज्ञे ' अस्माकं प्रथमम् ' अविदः ; ' अतः ' त्वाम् ' ' अस्मासु ' मध्ये ' आभजाम '-इति ' अब्रुवन् ' । तत एवमतः ' अग्निः ' ' ऋतुषु ' भाग लब्धवान् । 'समिधो अग्ने '-'तनूनपादग्ने ' ' इड ' इत्याद्याभक्तप्रकारोपदर्शनम् । उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—आभक्तो ह वा इति । ' अत्र ' ग्रामस्य ' समान ' इति ग्रामस्य ' ब्रुवाणः ' कर्तिपुण्यो ' या पुण्यकृत्या ' य पुण्य कर्म दर्शपूर्णमासादिकं ' करोति ' तत्सम्बन्धिनि भागभाक् भवति, तथा ' एवम् ' उक्तप्रकारेण ' अग्निमृतुष्वाभक्तं ' ' यो वेद ' ' अस्मै ' अग्निना उक्तार्थज्ञानमाहात्म्येन ऋतवस्तस्य त्वभ्यर्हितमाम् भवेयुः । अतोऽस्मै सत्कृत्यकारेणाभिमता महिमा ' ऋतवः ' ' ओषधीः ' व्रीहियवादिकाः सस्यजातानि, पाकं कुर्वन्ति । तथ पाकेन ओषधयः ? किमन्यः ? इति, तत्राह—इदं सर्वमिति । यद्यन्योके परिदृश्यमानं तदिदं सर्वमोषधिजातमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रयाजदेवतानां प्राथम्यं ब्रह्मवादिनो चोद्यमुखेन प्रशंसति—तदाहुरिति । आवाहनक्रमेणैव सर्वत्र यागो दृष्टः; अत्र तथ नैतत्प्राप्यमिति तेषामाशयः । विशिष्टं तत्कारणं दर्शयति—उत्तमान् हीति । ' हि ' यस्मात् प्रथमभाग-

---

१-समिध इत्यादीनि प्रयाजमन्त्ररूपाणि । ते च मन्त्राः का. श्रौ. सू. कृताः । तथा तै. ब्रा. ३ । ५ । ५ तै. सं० २ । ६ । १ अत्रापि विहिताः सन्तीति ।

चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवाः । (०) यज्ञमाप्नुवंस्तं पञ्चमेन समस्थापयन्नथ यदत ऊर्ध्वमसᳬस्थितं यज्ञस्य स्वर्गमेव तेन लोकᳬसमाश्नुवत ॥ १० ॥

११

(५) स यद्येनान्पुरस्तात् । (६) असुररक्षसान्यासिसङ्क्षन्नग्निरेव तान्युपाहन्रक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि मध्यत आसिसङ्क्षन्नग्निरेव तान्युपाहन्रक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि पश्चादासिसङ्क्षन्नग्निरेव तान्युपाहन्रक्षोहा रक्षसामपहन्तात एवमेतत्सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकᳬसमाश्नुवत ॥ १२ ॥

उत्तमान् ध्यानान् यजामेत्याकल्पयन्–प्रथमान् वो यजाम'–इत्यब्रुवन्–तस्मादुत्तमानपीह यजन्ति, प्रथमान् यजन्ति ॥ ९ ॥

चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवा यज्ञमाप्नुवन्, तं पञ्चमेन समस्थापयन्, अथ यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य स्वर्गमेव तेन लोकं समाश्नुवत ॥ १० ॥

ते स्वर्गं लोकं यन्तोऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गात् बिभयाञ्चक्रुः । तेऽग्निं पुरस्तादकुर्वत–रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम्, अग्निं मध्यतोऽकुर्वत–रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम्, अग्निं पश्चादकुर्वत रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम् ॥ ११ ॥

स यद्येनान् पुरस्तादसुररक्षसान्यासिसङ्क्षन्–अग्निरेव तान्युपाहन्–रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि मध्यत आसिसङ्क्षन्–अग्निरेव तान्युपाहन्–रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि पश्चादासिसङ्क्षन्–अग्निरेव तान्युपाहन्–रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । त एवं सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकं समाश्नुवत ॥ १२ ॥

[illegible] उत्तमान्' [illegible] देवता [illegible], पश्चाद[illegible] पुनर[illegible] यत्ता त 'युष्मान् प्रथमान्' यजाम इत्यब्रुवन् । तस्मात् उत्तमाः [illegible] समानीमिति । [illegible] आश्रावय अस्तु श्रौषट् ' इत्यभिधानात् [illegible] । आज्यस्य [illegible] प्रयाजानुयाजाः ॥ ९ ॥

आज्य [illegible] चतुर्थेनेति । चतुर्थ-प्रयाजेनैव पुरा देवा [illegible] यज्ञम् [illegible] त पञ्चमेन समस्थापयन्' तत [illegible] [illegible] । यत्त ऊर्ध्वं यज्ञस्य' [illegible], तेन स्वर्गं लोकं ' समाश्नुवत ॥ १० ॥

स्वर्गमिति । असुरेभ्यो [illegible] आसङ्गात् बिभ्यतो [illegible] [illegible] 'अग्निं पुरस्तात्' पूर्वस्या [illegible] । तथा मध्ये पश्चाच्च–अग्निमेव [illegible] ॥ ११ ॥

स यद्येनानिति । [illegible] अग्निं ', स्वर्गं प्रति गच्छत ' एनान् ' [illegible] असुर [illegible] ' पुरस्तात् ' [illegible] ' आसङ्क्तुमिच्छन् , ' तानि ' असुररक्षांसि [illegible] [illegible] ॥ १२ ॥

तथो ऽएवैष ऽएतत् । (ञ) चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञमाप्नोति तं पञ्चमेन सᳪंस्थापयत्यथ यदत ऽऊर्ध्वमसᳪंस्थितं यज्ञस्य स्वर्गमेव तेन लोकᳪं समश्नुते ॥ १३ ॥

स यदाग्नेयमाज्यभागं यजति । (त्र) अग्निमेवैतत्पुरस्तात्कुरुते रक्षोहणᳪं रक्षसामपहन्तारमथ यदाग्नेयः पुरोडाशो भवत्यग्निमेवैतन्मध्यतः कुरुते रक्षोहणᳪं रक्षसामपहन्तारमथ यदग्निᳪं स्विष्टकृतं यजत्यग्निमेवैतत्पश्चात्कुरुते रक्षोहणᳪं रक्षसामपहन्तारम् ॥ १४ ॥

(ᳪ) स यद्येनं पुरस्तात् । (द) असुररक्षसान्यासिसङ्क्षन्त्यग्निरेव तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि मध्यत ऽआसिसङ्क्षन्त्यग्निरेव तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि पश्चादासिसङ्क्षन्त्यग्निरेव तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता स ऽएवᳪं सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकᳪं समश्नुते ॥ १५ ॥

तथो एवैष एतच्चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञमाप्नोति, तं पञ्चमेन संस्थापयति, अथ यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य—स्वर्गमेव तेन लोकं समश्नुते ॥ १३ ॥

स यदाग्नेयमाज्यभागं यजति—अग्निमेवैतत् पुरस्तात्कुरुते—रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम् । अथ यदाग्नेयः पुरोडाशो भवति—अग्निमेवैतन्मध्यतः कुरुते—रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम् । अथ यदग्निं स्विष्टकृतं यजति—अग्निमेवैतत् पश्चात्कुरुते—रक्षोहणं रक्षसामपहन्तारम् ॥ १४ ॥

स यद्येनं पुरस्तादसुररक्षसान्यासिसङ्क्षन्ति अग्निरेव तान्यपहन्ति—रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि मध्यत आसिसङ्क्षन्ति—अग्निरेव तान्यपहन्ति—रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि पश्चादासिसङ्क्षन्ति—अग्निरेव तान्यपहन्ति—रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । स एवं सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं समश्नुते १५

तथो एवैष इति । अत्र सर्वत्राग्निभिरादिमध्यान्तस्थितैः रक्षिताः स्वर्गं लोकं प्राप्ता यथा देवास्तथैवेदानीन्तनोऽपि यजमानः, चतुर्थेन प्रयाजेन यज्ञं स्वाधीनं कृत्वा पञ्चमेन समाप्य तदूर्ध्वभाविना असंस्थितेनावशिष्टेन यज्ञेन पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्चाग्निनैव यज्ञविघातकान् घातयित्वा निर्बाधः स्वर्गमश्नुते ॥ १३ ॥

अथ पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्च स्थापनप्रकारं दर्शयति—स यदाग्नेयमित्यादिना । सौम्यस्याप्याज्यभागस्य समभवात् 'आग्नेयम्'[1]—इति विशेषितम् । प्रथममाज्यभागमग्निं कृतवान् यजमानः स्वर्गप्राप्तिसमये 'अग्निमेव' रक्षोहननाय 'पुरस्तात्' कृतवान् भवति । अनेन प्रथममाग्नेयाज्यभागं कुर्यादिति च गम्यते । एवमाग्नेयेनाष्टाकपालेनाग्निं मध्यतः कुरुते आग्नेयेन स्विष्टकृता च पश्चात् ॥ १४ ॥

त्रिष्वपि यागेष्वाग्निस्थकरणस्य प्रयोजनमाह—स यद्येनं पुरस्तादित्यादिना । एतत्पूर्वोक्तवद् व्याख्येयम् ॥ १५ ॥

१–[illegible] ।

स यद्येनं पुरस्तात् । (य) यजुस्यानुव्याहरेत्तं प्रति ब्रूयान्मुख्यामार्तिमारिष्यस्यन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या ऽआर्तयस्तथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥

यदि मध्यतो यजुस्यानुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयादप्रजा ऽअपशुर्भविष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यं तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यन्ततो यजुस्यानुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयादप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसीति तथा हैव स्यात्तस्मादु ह नानुव्याहारीव स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ १८ ॥

स यद्येनं पुरस्तात् यजुस्यानुव्याहरेत्–तं प्रति ब्रूयात्–'मुख्यामार्तिमारिष्यसि–अन्धो वा बधिरो वा भविष्यसि' इति । एता वै मुख्या आर्तयः । तथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥

यदि मध्यतो यजुस्यानुव्याहरेत्–तं प्रति ब्रूयात्–'अप्रजा अपशुर्भविष्यसि' इति । प्रजा वै पशवो मध्यम्, तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यन्ततो यजुस्यानुव्याहरेत् तं प्रति ब्रूयात् 'अप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसि' इति । तथा हैव स्यात् । तस्मादु ह नानुव्याहारीव स्यात् । उत ह्येवंवित्परो भवति ॥ १८ ॥

" स एव सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमान "–इति यदग्निरक्षणमुक्तम्, तत्प्रशंसनाय कश्चिद् दृष्ट प्रयोजनमाह–स यद्येनमिति । ' स ' अनुव्याहारी निन्दक ' एनम् ' अग्निना रक्षितं यजमानं ' यजुस्य ' ' पुरस्तात् ' पूर्वभाग ' अनुव्याहरेत् ' येनकेनचिन्निन्दा वाक्यं ब्रूयात्, ' तं ' निन्दकं ' प्रति ' तं यजमानोऽपि ' ब्रूयात् '–' मुख्यामार्तिमारिष्यसि, अन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीति ' । एषैव मुख्याऽऽर्तिरित्याह–' एता ' अन्धबधिरादय इन्द्रियविरोधयादिता कालिमाभार्तिपरस्यैतास्मा मुख्यवम् ॥ १६ ॥

यदि मध्यत इत्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

यद्यन्तत इति ' क्षिप्रं ' अविलम्बितमस्मात्कालं भूमौ प्रतिष्ठारहितो ' दरिद्र ' सन् ' अमुं लोकम् ' स्वर्गम् ' एष्यसि ' ' इति ' । अत्र स्वर्गस्य नाशायकत्वात् ' अमुं लोकम् ' इत्येतदस्माल्लोकात्प्रच्युतिमात्रे पर्यवस्यति । किमेवमभिधानमात्रेण तथाविधाऽमुत्रप्राप्ति सिद्धा स्यादित्याशङ्क्योक्तम्–तथा हैव स्यादिति । उक्तप्रकार स्यादेवेत्यर्थः । यस्मादेवमवद्य फलम्, ' तस्मात् ' ' अनुव्याहारीव न स्यात् ' यज्ञस्य निन्दको न भवेदिति विधिः । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति–न केवलं यष्टैव, अपि तु ' एवंविद् ' अपि स्वदूषकात् स्वयं ' परः ' उत्कृष्टो ' भवति ' । अथवा–एष वेदनादेव तात्पर्यवान् भवेदिति व्याख्येयम् । तस्मादाज्यभागादीनामाग्नेयत्वकरणं प्रशस्तमिति तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

१–यत् तु मुखम् । नेदं मुखशब्दः प्रधानार्थः । किन्तु मुखे मुखप्रदेशे भवा पीडा मुख्या । यजुस्य मुखेऽनुव्याहरणादनुव्याहर्तुः मुखभागस्थेन्द्रियविकारो दिव्यतः पातः भवेत्–इति तात्पर्यम् ॥

संवत्सरꣳ ह वै प्रयाजैर्जयञ्जयति । स ह त्वेवैनं जयति योऽस्य द्वाराणि वेद किꣳ हि स तैर्गृहैः कुर्याद्यानन्तरतो न व्यवविद्याद्यथायथास्य ते भवन्ति तस्य वसन्त एव द्वारꣳ हेमन्तो द्वारं तं वा एतꣳ संवत्सरꣳ स्वर्गं लोकं प्रपद्यते सर्वं वै संवत्सरः सर्वं वा अक्षय्यमेतेनो हास्याक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ १९ ॥

(स्तु) तदाहुः । किन्देवत्यान्याज्यानीति प्राजापत्यानीति ह ब्रूयादनिरुक्तो वै प्रजापतिरनिरुक्तान्याज्यानि तानि हैतानि यजमानदेवत्यान्येव यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे प्रजापतिरेतेन ह युक्ता ऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्ति ॥ २० ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति

संवत्सरं ह वै प्रयाजैर्जयन् जयति । स ह त्वेवैनं जयति–योऽस्य द्वाराणि वेद । किं हि स तैर्गृहैः कुर्याद्–यानन्तरतो न व्यवविद्याद्–यथा यथास्य ते भवन्ति । तस्य वसन्त एव द्वारम्, हेमन्तो द्वारम् । तं वा एतं संवत्सरं स्वर्गं लोकं प्रपद्यते । सर्वं वै संवत्सरः, सर्वं वा अक्षय्यम् । एतेनो हास्याक्षय्यं सुकृतं भवति, अक्षय्यो लोकः ॥ १९ ॥

तदाहुः–'किंदेवत्यान्याज्यानि' इति । 'प्राजापत्यानि'–इति ह ब्रूयात् । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः, अनिरुक्तान्याज्यानि । तानि हैतानि यजमानदेवत्यान्येव, यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे प्रजापतिः–एतेन युक्ता ऋत्विजस्तन्वते–तं जनयन्ति ॥ २० ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य, द्विर्हविषोऽवदाय, अथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । सैषाज्येन मिश्राहुति-

---

प्रयाज एव किञ्चिद्विशेषितव्यमित्याह–संवत्सरं हेति । 'प्रयाजैः' साधनैः साध्यं 'जयन्' संवत्सरं खलु 'जयति' जितप्रकारः पूर्वाध्याये "देवाश्च वा असुराश्च" इत्यत्र "ऋतून् संवत्सरं प्राजयन्" इत्यादिनोक्तः (श. १ का. ९ अ. ३ ब्रा. २ क. इत्यत्र) । 'यः' 'अस्य' संवत्सरस्य 'द्वाराणि' जानाति–'सः' खल्वेव 'एनं' संवत्सरं 'जयति' नान्यः । 'यान्' प्रयाजान् 'अन्तरतः' मध्यतो 'हि' 'न' व्यवजानाति–'ते' च 'यथा' येन प्रकारेण 'अस्य' उपकारका 'भवन्ति'–'सः' अनुष्ठाता 'तैः' गृहमार्गैरनुष्ठेयैः प्रयाजैः 'किं कुर्यात्' किं साधयेत् । 'संवत्सरः' यद्येकैकः सन् क्षयिष्णुः, तत् 'सर्वं' तदपरित्यागेनात् सावदक्षय्य । एतस्यापरिज्ञानेन च 'सुकृतं' सत्फलभूतं पुण्यलोकश्च–तस्मादक्षय्यो भवति ॥ १९ ॥

अथाज्यद्रव्यं प्राजापत्यत्वेन प्रशंसितुमाह–तदाहुरिति । प्रजापतेः सकलदेवतात्मकत्वेनासाधारणसंज्ञानिरुक्तमशक्यत्वादनिरुक्तत्वम् । अत 'आज्यानि प्राजापत्यानीति ब्रूयात्' । आहुतिभेदेन बहुवचनम् । प्रजापतिशब्दस्यात्र विवक्षितमर्थमाह–तानि हेति । 'तानि एतानि' प्रयाजादियागसाधनद्रव्याण्याज्यानि 'यजमानदेवत्यानि' । तत्कारणं प्रतिपादयति प्रजापतित्वोपपादने । एतदुपपादयति–यजमानो हीति । एतदेवास्पष्टमस्यैवे-त्याशङ्क्याह–एतेनेति । ऋत्विजः दक्षिणादिदानेन पालनात् प्रजापतित्वम् । 'ऋत्विजः' तु 'एतेन' नियुक्ता एव यज्ञं 'तन्वते' स्व–स्वभागं निष्पादयन्ति । तदेवाह–तं जनयन्तीति । 'तं' यज्ञम् ॥ २० ॥

इदमाज्यं यजमानदेवताकत्वेन प्रशस्तम्, अतस्तेनोपस्तरणाभिघारणादि कर्तव्यमित्याह–स आज्यस्येति ।

सेषाज्येन मिथ्याहुतिर्हूयते यजमानेन हैवैषैतन्मिथ्या हूयते । यदि ह वाऽअपि दूरे सन्यजते यद्यन्तिके यथा हैवान्ते सन् ऽइष्टᳬ स्यादेवᳬ हैवंविदुष ऽइष्टम्भवति यद्य ह्यपि बहिरिव पापं करोति नो हैव बहिर्द्धा यज्ञाद्भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ २१ ॥ ६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् (॥ ६ ॥१॥)
इति चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

हूयते । यजमानेन हैवैषैतन्मिथ्याहूयते । यदि ह वा अपि दूरे सन् यजते, यद्यन्तिके—यथा हैवान्ते सत इष्टं स्यात्, एवं हैवंविदुष इष्टं भवति । यद्यु ह्यापि बहिरिव पापं करोति—नो हैव बहिर्द्धा यज्ञाद्भवति—य एवमेतद्वेद ॥ २१ ॥

'स' [illegible] आज्यस्य [illegible] पुरो[illegible] कृत्वा, 'हविः' हवि—पुरोडाशादि [illegible] 'अभिघारयति' 'मिथ्या' [illegible] 'आज्येन मिथ्या [illegible] हूयते' [illegible] यजमानेन [illegible] प्रतिपादितत्वात् । 'यजमानेन एव मिथ्या [illegible] । [illegible] कृत्वा [illegible] ॥

[illegible] यदि ह इति । यथा [illegible] 'अन्तिके' [illegible] देवयजनस्य सन्निधौ 'इष्टं' [illegible], 'एवम् आज्यस्य यजमानेन [illegible] जानतो यजमानस्य देशान्तर[illegible] 'इष्टं भवति' [illegible] नास्तीत्यर्थः । [illegible] —किन्तु [illegible] नास्तीत्यत्र—यद्यु हेति । 'य [illegible] 'यदि' 'ह अपि' कुर्यात्, स 'यज्ञात्' [illegible] 'नैव' 'बहिर्द्धा [illegible] भवति' । अथवा—[illegible] ॥२१॥६॥(१.१)॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—'यदि [illegible] स्यात्' [illegible] । ९ । १ । २१ । पुनः 'न यास्त्वो [illegible]' [illegible] ६ । ४ । ३० । ६ [illegible] 'न यास्ता [illegible]' [illegible] वदितै न तत्र ६ । ५ । ३ । इति ॥

अथ पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा–

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

यज्ञेन वै देवाः ।(ऽ) इमां जितिं जिग्युर्येषामियं जितिस्ते होचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास ॥ १ ॥

यज्ञेन ह वै देवाः । (ऽ) इमां जितिं जिग्युर्येषामियं जितिस्ते होचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्निति तमन्वेष्टुं दध्रिरे ॥ २ ॥

(आवाप–प्रदेशः ।)

यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युः—येषामियं जितिः । ते होचुः— 'कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्याद्' इति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा—यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुः—विदुह्य यज्ञं, यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन् । अथ यदेनेनायोपयन्—तस्माद् यूपो नाम । तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास ॥ १ ॥

'यज्ञेन ह वै देवा इमां जितिं जिग्युः—येषामियं जितिः । ते होचुः—'कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्याद्' —इति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा—यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुः—विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्, इति । तमन्वेष्टुं दध्रिरे ॥ २ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तद्देवा जयन्ति यदेषां जय्य-मासऽर्षयश्च तेभ्यो देवा वैव प्ररोचयाञ्चक्रुः स्वयं वैव दधिरे प्रेत तदेष्यामो यतो देवाः स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवतेति ते किं प्ररोचते किं प्ररोचत ऽइति चेरुरेतत्पुरोडाशमेव कूर्म्मं भूत्वा सर्प्पन्तं ते ह सर्व्व ऽएव मेनिरेऽयं वै यज्ञ ऽइति ॥ ३ ॥

ते होचुः । (२) अश्विभ्यां तिष्ठ सरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय तिष्ठेति स सर्प्पन्नेवाग्नये तिष्ठेति ततस्तस्थावग्नये वा ऽअस्थादिति तमग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुतमजुहवुराहुतिर्हि देवानां तत ऽएभ्यो यज्ञः प्रारोचत तमसृजन्त तमतन्वत सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूच्यते पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ [illegible] ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तद्देवा जयन्ति–यदेषां जय्यमास–ऋषयश्च । तेभ्यो देवा वैव प्ररोचयाञ्चक्रुः, स्वयं वैव दध्रिरे, प्रेत तदेष्यामः–यतो देवाः स्वर्गं लोकं समाश्नुवतेति । ते–' किं प्ररोचते किं प्ररोचते ' इति चेरुः । एतत् पुरोडाशमेव कूर्मं भूत्वा सर्पन्तम् । ते ह सर्व एव मेनिरे–' *अयं वै यज्ञः* ' इति ॥ ३ ॥

ते होचुः ' अश्विभ्यां तिष्ठ, सरस्वत्यै तिष्ठ, इन्द्राय तिष्ठ ' इति, [illegible] सर्पन्नेव । ' अग्नये तिष्ठ ' इति–ततस्तस्थौ । अग्नये वा अस्थात्–इति तमग्नावेव परिगृह्य सर्वहुतमजुहवुः । आहुतिर्हि देवानाम् । तत एभ्यो यज्ञः प्रारोचत, तमसृजन्त, तमतन्वत, सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूच्यते–पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

तेऽर्चन्त इति । तदन्वेषणेन ' अर्चन्तः ' अन्वेषणं पूजयन्तः, अन्वेषणप्रयासेनात्मानं खेदयन्त इतस्ततः सञ्चेरुः । एतत्क्रियाशङ्कयाह–श्रमेणेति । देवा ऋषयश्च पूर्वं जेतुं शक्यमर्थं श्रमेणैव ' जयन्ति ' अतः श्राम्यन्तश्चेरुरित्यनेन युक्तमित्यर्थः । अथ तदन्वेषणे एतेषां देवा अपि रुच्युत्पादनमकुर्वन् । तेऽपि स्वयमपि तदर्थं मनः कृत्वा परस्परं यूयं प्रगच्छत यस्मात् स्वर्गं लोकं देवाः प्राप्ताः, ' तत् ' स्थानम् ' एष्यामः ' इति ' उक्त्वा इतस्ततोऽन्वेषणं चक्रुः ' किं प्ररोचते किं प्ररोचते ' किं तत्र रुच्यम्, किं तत्र मतम् ' इति ' ब्रुवाणाः ' चेरुः ' । परिक्रम्य च ' पुरोडाशमेव ' कूर्मरूपं भूत्वा ' सर्पन्तम् ' (पुरोडाशम्) ' आ इत् ' आ–इयुरागमनयोग्यक्रियाध्याहारः समाजग्मुरित्यर्थः । ' ते सर्वे ' अपि ' अयं ' कूर्मः यथास्माभिरन्वेष्टव्यो ' यज्ञ इति ' निश्चिन्वन् ॥ ३ ॥

ते होचुरिति । ' ते ' " हे यज्ञावयव–पुरोडाश ! ' त्वम् ' ' अश्विभ्याम् ' अर्थाय ' तिष्ठ ' स्थितिं कुरु–मा पलायिष्ट " इति ' ऊचुः ' । तथापि (तथैव) ' सरस्वत्यै ' तिष्ठ इति ' इन्द्राय तिष्ठ '–इति चाब्रुवन् । तस्मिन् सर्पति सति ' अग्नये तिष्ठेति ' ऊचुः । ' ततः ' स स्थितवान् । अथ ते " अयं पुरोडाशोऽग्नये

1–' सव्यजाग्यौ शक्यार्थे ' (पा सू ६ । १ । ८१) इति जय्यशब्दस्य शक्यार्थे एव साधुत्वं बोध्यम् । २–अनुगमनपूर्वकं कूर्मस्य प्रतिरूपमिव करोति यजन्त का मन्त्र " इति पुरोडाशविषये आपस्तम्ब । आप० श्रौ सू १ । २५ । ८ । ५ ॥ ३–( ) चिह्नान्तर्गतः पाठः प्रक्षिप्तः ।

स वा एभ्यस्तत्पुरोऽदाशयत् । (ग्र) स एभ्यो यज्ञं प्रारोचयत्तस्मात्पु-
रोदाशः पुरोदाशो ह वै नामैतद्यत्पुरोडाश इति स एष उभयत्राच्युत
आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥

स न पौर्णमासꣳ हविः । (नौ) नामावास्यमग्नीषोमीय एव पौर्ण-
मासꣳ हविः सान्नाय्यमामावास्यं यज्ञ एवैष उभयत्रावक्लृप्तो नेद्यज्ञा-
द्रयानीति न्वेव पुरस्तात्पौर्णमासस्य क्रियत एवमामावास्यस्यैतन्नु तद्य-
स्मादत्र क्रियते ॥ ६ ॥

स वा एभ्यस्तत् पुरोऽदाशयत्—स एभ्यो यज्ञं प्रारोचयत्, तस्मात्पुरोदाशः, पुरोदाशो ह वै नामैतद्—यत् पुरोडाश इति । स एष उभयत्राच्युत आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥
स न पौर्णमासं हविः, नामावास्यम् । अग्नीषोमीय एव पौर्णमासं हविः, सान्नाय्यमामावास्यम् । यज्ञ एवैष उभयत्रावक्लृप्तः, 'नेद् यज्ञाद्रयानि' इति न्वेव पुरस्तात् पौर्णमासस्य क्रियते, एवमामावास्यस्य । एतन्नु तद्—यस्मादत्र क्रियते ॥ ६ ॥

रियत." इति 'तम्' अन्यथर्येण 'परिगृह्य' यथा देवतान्तरसम्बन्धराहित्येन सः 'अमवे' एव 'आस्थात्', तथा 'सर्वहुतमजुहवुः' । किमेकस्मै सर्वस्यापि प्रदानमिति तत्राह—आहुतिर्हि देवानामिति । प्रियेति शेषः । यतः प्रियस्य वस्तुनोऽसाकल्येन प्रदानमनुचितम्, अतः सर्वहोमो युक्त इत्यर्थः । 'ततः' अस्मात् कारणात् 'एभ्यः' ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यः 'प्रारोचन' रुचिमुदपादयन् । 'तम्' 'अन्वजन्त' हृदपादयन्, 'तम्' एव 'अतन्वत' अङ्गकलापैर्विस्तारितवन्तः । 'सोऽयं' यज्ञः 'परोऽवरम् अनूच्यते' यथा परभावी सन् कश्चित्पुरादिष्टः सम्मुखादन्यस्योपदेशनात् प्रथमेव 'अवरः' पश्चाद्भावी भवति, तथाऽनुक्रमेणोच्यत इत्यर्थः । तदेवाह—पितेव पुत्रायेति । 'अशन्यानि' इदानीमपि वेदविद्यानिकारात् अशन्यानीम इत्युक्तम् ॥ ४ ॥
अथ पुरोडाशं नामनिर्वचनद्वारेण स्तौति—स वा इति । यतः 'सः' कूर्मरूपेणाऽऽगतो मनुष्वेष्टिः, 'तत्' तत्र, यागसमये 'पुरः' पूर्वस्मिन् काले यज्ञमुख 'अदाशयत्' कल्पमदापयत् । तथा 'सः' पुरोडाशः 'एभ्यः' मनुष्येभ्योऽपि 'यज्ञं प्रारोचयत्', यस्मात् पुरोऽदाशयत्, 'तस्मात्' सः 'पुरोदाशः' इत्यस्य एतन्नाम । 'यत्' सर्वैरिदानीन्तनैः 'पुरोडाश इति' व्यवह्रियते ।
इत्थमर्थवादेन प्रशस्येदानीं त विधत्ते—स एष इति । 'सः' देवैराच्छादितः 'एषः' मनुष्यैर्लब्धः 'पुरोडाशः' 'आग्नेयः' अग्निदेवताकः । 'सः' 'उभयत्र' दर्शे पौर्णमास्यां च 'अच्युतः' नित्यं कर्तव्यः, 'भवति' ॥ ५ ॥
उभयमाचारण्यमेव स्थापयति—स नेति । पौर्णमास्यां सत्र 'पौर्णमासम्' एव 'आमावास्यम्' उभयाम-
कस्मान्निरन्वामावाद् ते हि प्रतिनियतैकहविषी इति—ते आह—अग्नीषोमीय एवेत्यादिना । उभयत्रापि निर-
न्तरानुष्ठानामभिप्रायमाह—यज्ञ एवैष इति । यज्ञभावनत्वात्, 'एषः' पुरोडाश. 'यज्ञ [illegible]' । [illegible] उभय-
कालेऽपि नियमेन दृष्टैः 'रयानि—' इति 'उभयत्रावक्लृप्तमतिक्रम्य नैव गच्छानि, यदा अन्यदनु-

१-तत्रेति क्वचित् । २-य. सू. ३ । २ । ३ । ॥ ८ । २ । ६० ॥ वा. २० ३६ ॥ २०३८ ॥ श. ब्रा. मा. २ । ४३ ॥
३-" सप्तम्य देवता " " आग्नेय " इति पा० सू० ४ । २ । २४ । २२ ॥

अथ ऽएनमुपधावंत ।(ट्टि) इष्ट्या मा याजयेत्यंतयैव याजयंद्यत्कामा वा ऽएतमृषयोऽजुहवुः स ऽएभ्यः कामः समर्द्धत यत्कामो ह वा ऽएतेन यजते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यतेऽग्नौ वै तस्यै जुहत्यग्ना ऽउ चेद्धाप्यन्त्स्यात्किमन्यस्यै देवताया आदिशेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ७ ॥

(था) अग्निर्वै सर्वा देवताः ।(ऽ) अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति तद्यथा सर्वा देवता ऽउपधावेदेवं तत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ८ ॥

अथ एनमुपधावंत् 'इष्ट्या मा याजय' इति—एतयैव याजयंत् । यत्कामा वा एतमृषयो ऽजुहवुः—स एभ्यः कामः समर्द्ध्यत । यत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन यजते—सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते । यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते—अग्नौ वै तस्यै जुहति । अग्ना उ चेद्धाप्यन्न स्यात्—किमन्यस्यै देवताया आदिशेत् । तस्मादग्नय एव ॥ ७ ॥

अग्निर्वै सर्वा देवताः—अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति । तद्यथा सर्वा देवता उपधावेद्—एवं तत् । तस्मादग्नय एव ॥ ८ ॥

भिप्राणि, तदा 'तेन्' परिभव भवति । "नेयंश इति येतेन सम्प्रयुज्यते परिभवे" (निरु १–३–६) इति हि निर्वचनेन तत्त्वभिप्रायेण 'पौर्णमासस्य' 'आमावास्यस्य' च मागस्थ 'पुरस्तात्' पूर्वकाले 'त्रियंत' । 'यस्मात्' दर्शे पौर्णमास्या च यस्मात्कारणादनुष्ठिते, 'तत्' तत्कारणम् 'एतत्तु' उभय निमित्त तत्तु ॥६॥

अस्यवाग्नेयस्य काह्निफलाय पृथक्–प्रयोगस्यनामाह–अथ इति । 'एनम्' अध्वर्युम् । 'एतयैव' । आग्नेयेष्ट्यैव । यत्कामा वा इति । पुरा 'एनम्' आग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशम् 'कामय' य काममपेक्ष्य 'अजुहवु' अन्वतिष्ठन्, 'एभ्य' 'स काम' समृद्धोऽभूत् । अत इदानीमपि य 'एतेन यजते' 'अस्मै' अपि 'स काम' भव येव ।

यस्मात्तदग्नावपालेष्टिं तत्र विप्रसामर्थ्यादभूत्—तत्राग्निं बहुना प्रशंसति—यस्यै वै कस्यै चेत्यादिना । या काचिद्देवतामुद्दिश्याज्यसोमादि 'हवि' 'गृह्यते' 'तत्' 'अग्नौ' 'एव' 'जुह्वति' नान्यत्र, अत. सर्वा सर्वस्य 'अग्नाऽउ' अग्नावेव 'होष्यन्' यदि भवेत्, तर्हि किमर्थम् 'अन्यस्यै' इन्द्रादिदेवतायै—अमुष्या इदमिति 'आदिशत्' । 'तस्मात्' अग्नौ होमस्यावश्यकत्वात् 'अग्नय एव' होम प्रशस्त इति शेष ॥ ७ ॥

इतोऽप्यग्नय एव प्रदान युक्तमित्याह—अग्निर्वा इति । उक्तप्रकारेण अग्नावेव सर्वदेवतार्थहवनात्तद्रूपत्वा-त्सर्वा 'सर्वा' 'अग्नि' एव । 'तत्' तस्मात् सर्वदेवतोपासनाद् यद्भवति, तदग्नेरुपासनेनैव स्यात् । 'तस्मादग्नय एव हविरादेशः प्रशस्त ॥ ८ ॥

---

१ समर्द्ध्यन्त इति पाठो युक्त इति भाति ॥ २–"यत्र तु" स काण्वक'ऽपि नयो दृश्यते किंवदे" इति क पाठ ॥ ३–'अस्या आग्नेय्या' इति क पाठ ।

(वा) अग्निर्वै देवानामद्धातमाम् । यं व्वा ऽअद्धातमां मन्येत तमुप-
धावेत्तस्मादग्नय एव ॥ ९ ॥
(वा) अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः । (मा) यं वै मृदुहृदयतमं मन्येत
तमुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ १० ॥
(वा) अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम् । यं वै नेदिष्ठमुपसर्तव्यानां मन्येत तमुप-
धावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ११ ॥
स यदीष्टिं कुर्वीत । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादुपाꣳशु देवतां यजति
तदीष्टिरूपं मूर्द्धन्वत्यौ याज्यानुवाक्ये स्यातां व्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ
संयाज्ये ॥ १२ ॥ १ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (६ । २)

अग्निर्वै देवानामद्धातमाम् । यं वा अद्धातमां मन्येत—तमुपधावेत् । तस्मादग्नय एव ॥ ९ ॥
अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं मन्येत—तमुपधावेत् । तस्मादग्नय एव ॥ १० ॥
अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम् । यं वै नेदिष्ठमुपसर्तव्यानां मन्येत—तमुपधावेत् । तस्मादग्नय एव ॥ ११ ॥
स यदीष्टिं कुर्वीत—सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । उपांशु देवतां यजति—तदीष्टिरूपम् । मूर्द्धन्वत्यौ याज्यानुवाक्ये स्याताम्, वार्त्रघ्नावाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये ॥ १२ ॥

अग्निर्वै देवानामिति । किं यथा लोके यम् ' अद्धातमाम् ' अतिशयेन प्रत्यक्षफलदं मन्येत, ' तम् ' एव ' उपधावेत् ', एवमग्निः प्रत्यक्षदेवत्वात् ' अग्नय एव ' ॥ ९ ॥

तथा—इतरदेवताभ्योऽग्नेरेव शीघ्रं प्रसादाय मृदुहृदयत्वात् प्रत्यक्षदेवत्वेन समीप एव मन्तव्यत्वात् एवं कामो युक्त इत्याह—अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतम इति । अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठमिति च ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ पृथक्प्रयोक्तव्यायां आग्नेय्यामिष्टौ वैशेषिकमङ्गजातमाह—स यदीत्यादिना । ' यदि ' ' इष्टिं ' दर्शपूर्णमासात् पृथगेव ' कुर्वीत, ' ' सः ' ' सामिधेनीः ' ' सप्तदश ' ' अनुब्रूयात् ', तथा प्रधानदेवतां उपांशु यजेत । ' तत् ' उपांशुत्वं काम्येष्टिरूपं खलु उपांशु काम्या इष्टय इत्युक्तं इति । तत्र ' मूर्द्धन्वत्यौ ' " अग्निर्मूर्द्धा,- भुवो यज्ञस्य (य. स. १३–१४, १९) " इत्येते मूर्द्धन्शब्दवत्यौ प्रधानस्य याज्ये त्रिष्टुभ्यानुवाक्ये, ' विराजौ ' विराट्छन्दस्के " प्रेद्धो अग्ने, इमो अग्ने (य. स. १७, ७६) " इत्येते भवतः ॥ १२ ॥ १ ॥ [६ २]

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१–अद्धा इत्यव्यय सत्यनामसु निघण्टौ पठितम् । निघ. ३।१०।४। इहोत्तरत्रापि बहुत्र २.३।१।२५।।१।१। ४।११ ॥ इति ॥
२–अत्र सामिधेन्याः सप्तदशत्वाख्यानं मतान्तराभिप्रायेणोक्तम्, वस्तुतस्तु पञ्चदशैव सामिधेनीरनुब्रूयादिति सिद्धान्तः । " सो एषा सामिधेनी न स्वैवैता अनूच्यन्ते " (श प १ । ३ । ५ । १२) इति वचनयोगेन सप्तदशसंख्याया एकविंशतिसंख्यायाश्च प्रागेव प्रत्याख्यातत्वात् । ३–पुरस्तात् (३।५।१०) इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४–" वयस्या सुमूर्धन्वत्यौ " इति पा. सू ४।४।१२७। ५–संयाज्यशब्दार्थस्तु वैतरेयब्राह्मणभाष्ये (१.१५) "स्विष्टकृत्सम्बन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः" इत्येवं सायणेन निरूपितम् ।

त्वष्टुर्ह वै पुत्रः । (त्रि) त्रिशीर्षा षडक्ष ऽआस तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुस्त-द्यदेवꣳ रूप ऽआस तस्माद्विश्वरूपो नाम ॥ १ ॥

तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास । सुरापाणमेकमन्यस्मा ऽअशनायैकं तमिन्द्रो दिद्वेष तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स यत्सोमपानमास । ततः कपिञ्जलः समभवत्तस्मात्स बभ्रुक ऽइव बभ्रुरिव हि सोमो राजा ॥ ३ ॥

(ऽथ) अथ यत्सुरापाणमास । ततः कलविङ्कः समभवत्तस्मात्सोऽभिमाद्यत्क ऽइव वदत्यभिमाद्यन्निव हि सुरां पीत्वा वदति ॥ ४ ॥

त्वष्टुर्ह वै पुत्रस्त्रिशीर्षा षडक्ष आस । तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुः । तद्यदेवंरूप आस—तस्माद् विश्वरूपो नाम ॥ १ ॥

तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास, सुरापाणमेकम्, अन्यस्मा अशनायैकम् । तमिन्द्रो दिद्वेष—तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स यत् सोमपानमास—ततः कपिञ्जलः समभवत् । तस्मात् स बभ्रुक इव । बभ्रुरिव हि सोमो राजा ॥ ३ ॥

अथ यत् सुरापाणमास—ततः कलविङ्कः समभवत् । तस्मात् सोऽभिमाद्यत्क इव वदति—अभिमाद्यन्निव हि सुरां पीत्वा वदति ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीयपशुप्रकरणं विधातुमाख्यायिकामाह—त्वष्टुर्ह वै पुत्र इति । पुरा किल 'त्वष्टुः' शिरस्त्रयेण युक्तः कश्चित् 'पुत्रः' बभूव । यतोऽयमुक्तरीत्या बहुरूपः, अत स 'विश्वरूप' इत्यन्वर्थनामा बभूव ॥ १ ॥

तस्येति । 'तस्य' शिरस्त्रयगतेषु मुखत्रयेषु मध्ये 'एकं मुखं' 'सोमपानं' सोमः पीयतेऽनेनेति करणे ल्युट्, (पा सू. ३ । ३ । ११७) सोमपानायाभूत् । अन्यन्मुखं 'सुरापाणं' सुरापानसाधनम् । 'वा भावकरणयोः' (पा सू. ८-४-१०) इति णत्वम् । 'अन्यस्मै' पानव्यतिरिक्ताय 'अशनाय' भोजनाय 'एकं मुखमासीत्' । 'स' विश्वरूपं दृष्ट्वा 'इन्द्रः' 'दिद्वेष' द्वेषमकरोत् । द्वेषकारणं तैत्तिरीयके समाम्नातम् "स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत् । परोक्षमसुरेभ्यः" (तै स २ ५. १. १.) इति । स क्रुद्ध इन्द्रः—'तानि' त्रीण्यपि शिरांसि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स यत्सोमपान इति । तेषु त्रिषु मुखेषु मध्ये 'यत्' सोमपानाय मुखं 'ततः' 'कपिञ्जलः' पक्षी 'समभवत्' । "कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः, कपिरिव जवते, ईषत्पिङ्गलो वा" (नि. ३, ४, १) इति यास्कः । एतदर्थविश्वासाय पक्षिणः सोमस्य च साम्यमाह—तस्मात् स बभ्रुक इवेति ॥ ३ ॥

अथ यत् सुरापाणमिति । तथा कलविङ्कोऽपि शब्दयति, अत —तत्तत्तदुक्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

१–एतदग्नीषोमीयपशुप्रकरणस्य 'न सुरान' इत्यन्न प्रन्थजात पुन पश्चमे काण्डेऽपि श्रुत ५ । ५ । ४ । २ । ८ ॥
२–अस्य निर्वचनम् 'त्वरा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्ता, त्विषतो वा स्याद् दीप्तिकर्मणः, त्वक्षतेर्वा स्यात् करोतिकर्मणः' इति यास्केनाभिहितम्–(नि ८ ३–१०) अन्यत्स्यान्तर्हितास्य विषयं दर्शनाय निरुक्त । ३–त्रिशिरोवर्णनं कृत सायणाचार्येण ऋ. सं. १ म २ अ १ सूक्तस्य । विश्वरूपस्तु त्रिशीर्षाणं ' ०–०शिरो मा " इत्यादौ द्रष्टव्यम् । ऋ स १० । ८ । ८ । ९५ । ९ ॥
४–' अथ तस्य प्रमाण्यापत्यन्तर्नैत्यनाञ्चन ' इत्यादि के प्येयम् । तत्र " अशनाय वादं तिजाग्नि वा" इति च तत्रोक्त ॥

(त्यु) अथ यदन्यस्मा ऽअशनायास । ततस्तित्तिरिः समभवत्तस्मात्स विश्वरूपतम ऽइव सन्त्येव घृतस्तोका ऽइव त्वन्मधुस्तोका ऽइव त्वत्पर्णेष्वाश्चुतिता ऽएव ᳪ रूपमिव हि स तेनाशनमावयत् ॥ ५ ॥

(त्स) स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मे पुत्रमवधीदिति सोऽपेन्द्रमेव सोममाजह्रे स यथायᳪ सोमः प्रसुत ऽएवमपेन्द्र ऽएवास ॥ ६ ॥

(त्से) इन्द्रो ह वा ऽईक्षाञ्चक्रे । (क्रऽ) इदं वै मा सोमादन्तर्यन्तीति स यथा बलीयानबलीयसऽएवमनुपहूत ऽएव यो द्रोणकलशे शुक्र ऽआस तं भक्षयाञ्चकार स हैनं जिहिᳪस सोऽस्य विष्वङ्ङेव प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाद्धे-

---

अथ यदन्यस्मा अशनायास—ततस्तित्तिरिः समभवत् । तस्मात्स विश्वरूपतम इव । सन्त्येव घृतस्तोका इव त्वत, मधुस्तोका इव त्वत पर्णेष्वाश्चुतिताः । एवंरूपमिव हि स तेनाशनमावयत् ॥ ५ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध—' कुविन्मे पुत्रमवधीद् '—इति । सोऽपेन्द्रमेव सोममाजह्रे । स यथायं सोमः प्रसुत, एवमपेन्द्र एवास ॥ ६ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्षाञ्चक्रे—' इदं वै मा सोमादन्तर्यन्ति ' इति । स यथा बलीयानबलीयसः—एवमनुपहूत एव—यो द्रोणकलशे शुक्र आस—तं भक्षयाञ्चकार । स हैनं जिहिंस । सोऽस्य विष्वङ्ङेव

अथ यदन्यस्मा । इति ' अथ ' पानात् ' अन्यस्मै ' ' अशनाय ' यन्मुखम्, तेनतित्तिरिः ' । यतो बहुरूपादनभक्षकान्मुखात् सम्भूतः; अतः सोऽस्यन्त बहुरूपवर्णान् दृश्यते । कथ तस्य तथात्वमिति तद्दर्शयति—सन्त्येवेति । त्वच्छब्दस्त्वशब्दसमानार्थः सर्वनामसु विकल्पेन पठितः, ' त्वत् ' एकस्मिन्नङ्गे ' घृतस्तोका इव ' घृतबिन्दवः परिदृश्यन्ते । तथा ' त्वत् ' एकत्राङ्गे मधोर्बिन्दव इव । एतदपि कुत इत्यत आह—' पर्णेषु ' पक्षेषु ' आश्चुतिता ' आक्षर प्राप्ताः, बहुरूपाणि दृश्यन्ते । कार्यगत वैरूप्य तत्कारणेऽपि समावयति—' एवरूपमिव ' घृतस्तोकादिरूपमिव खलु ' सः '—' तेन ' मुखेन ' अशनं ' ' जठरम् ' ' आवयत् ' अवेतिरत्र गत्यर्थः (धा. पा. भ्वा. प. ६००) अगमयत् ॥ ५ ॥

स त्वष्टेति । एवं पुत्रशिरस्सु छिन्नेषु ' स त्वष्टा ' असाविन्द्रो ' मे ' ' पुत्रं ' ' कुवित् ' बहुप्रकारम् ' अवधीत् '—' इति ' क्रुद्धो भूत्वा ' अपेन्द्रमेव ' इन्द्रेण विरहितमेव ' सोममाजह्रे ' । ' सः ' च ' सोमः ' ' यथा ' अपेन्द्रः ' प्रसुतः ' ' एव ' प्रदानेऽपि ' अपेन्द्र एव ' अभूत् ॥ ६ ॥

इन्द्रो ह वा इति । स च ' इन्द्रः ' ' इदम् ' एव सर्वेऽपि ' मा ' ' सोमात् ' व्यवहितं कुर्वत ' इति ' विचार्य—' यथा ' प्रबलो दुर्बलस्य धनमननुज्ञात एवापहरति,—' एवम् ' ' अनुपहूत एव ' द्रोणकलशे शोधितं

१—' तितिरिस्तरणात् ' ' तिलमात्रचित्र इति वा ' इति निरुक्तम् (३. ४. १.) २—एवंविधेषु पदेषु प्रथम मत्वर्थीयेन प्रत्ययेन भाव्यम् । ततः समासः । अतएव " न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः " इति न्याय विरच्यते । ३—अन्यार्थ इति यावत । ४—केषाञ्चिन्मतेऽकारान्तावेव द्वावपि त्वच्छब्दौ, केषाञ्चित्तु तान्तोऽपीति विकल्पार्थः । म. पा. १ । १ । १ (१ । १ । २७ सू.) इति ॥ ५—अयतिरत्रेति क्वचित्पाठः । ६—' इमेऽपि च सर्वेऽपि मां सोमाद् व्यवहितं कुर्वन्तीति विचार्य ' इति क. पा. । ७—द्रोणकलशो द्रुममय. कलशाकारो वैकङ्कतः सोमरसपात्रविशेषः । अस्योपर्येव पात्रमाहरन्ति । का. श्रौ. सू. ८।७।५। द्रष्टव्यम् ।

वास्य नु दुद्रावाथ सर्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्योऽद्रवत्तदतः सौत्रामणीतीष्टिस्तस्यां तद्व्याख्यायते यथैनं देवा ऽअभिषज्यन् ॥ ७ ॥

(न्स)स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मेऽनुपहूतः सोममभक्षदिति स स्वयमेव यज्ञवेशसं चक्रे स यो द्रोणकलशे शुक्रः परिशिष्ट ऽआस तं प्रवर्त्तयाञ्चकारेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति सोऽग्निमेव प्राप्य सम्बभूवान्तरेव सम्बभूवेत्यु हैक ऽआहुः सोऽग्नीषोमावेवाभिसम्बभूव सर्वा विद्याः सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यꣳसर्वाꣳ श्रीम् ॥ ८ ॥

प्राणेभ्यो दुद्राव, मुखादेवास्य न दुद्राव—अथ सर्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्योऽद्रवत् । तदतः 'सौत्रामणी' इतीष्टिः, तस्यां तद् व्याख्यायते—यथैनं देवा अभिषज्यन् ॥ ७ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध—'कुविन् मेऽनुपहूतः सोममभक्षद्' इति । स स्वयमेव यज्ञवेशसं चक्रे । स—यो द्रोणकलशे शुक्रः परिशिष्ट आस—तं प्रवर्त्तयाञ्चकार—'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व' इति । सोऽग्निमेव प्राप्य संबभूव । अन्तरेव संबभूवेत्यु हैक आहुः । सोऽग्नीषोमावेवाभिसंबभूव—सर्वा विद्याः, सर्वं यशः, सर्वमन्नाद्यम्, सर्वां श्रीम् ॥ ८ ॥

सोममभक्षयत् । 'स' च भक्षितः सोमः साम्यमप्राप्नुवन् नासिके 'निरद्रवत्' हिंसितवान्—पीडामकरोत् । तत सर्वतो नामप्रमुखप्राणे मुखव्यतिरिक्तेभ्यः स्तुतोऽभूत् । अथ चर्मन्व्यादिपदार्थरूपेण सुतेभ्यस्तेभ्यः सकाशात् 'सौत्रामणी' सुत्राम्णः सम्बन्धिनी इष्टिः 'निरुक्ता' । सोमे सुते येन प्रकारेण तमिन्द्रं हृतसोमं 'देवाः' चिकित्सितवन्तः 'तत्' तत्र सौत्रामणीप्रकरणे विस्पष्टमाम्नायते ॥ ७ ॥

स त्वष्टेति । अथ 'सः त्वष्टा' मम 'सोमम्' अनिमन्त्रितमनाहूतमेवायं अपिबदिति क्रुद्धः सन् 'स्वयमेव' नष्टस्य यज्ञस्य 'यज्ञवेशसम्' यज्ञहिंसामविहारं कृतवान् । कथं ? 'यो द्रोणकलशे' 'शुक्रः' सोमः 'परिशिष्टः' आसीत्, 'तम्'—आदाय प्रवर्तयामास—"इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व—" इत्युच्चार्य हुतवान् । 'सः' च हुतः सोमः—आग्नेरग्निसमकाल एव पुरुषरूपेण 'सम्बभूव' केचित् प्रवर्तनसामर्थ्यादग्निमप्राप्यैव मध्ये 'सम्बभूव' इति 'आहुः' । 'स' च समभवन् 'अग्नीषोमावेव' अभिव्याप्नुवन् भक्षयन् सम्बभूव । न केवलं जगत्कारणभूतौ तावेव किन्तु लोके या 'विद्याः' यद् 'यशः' यद् अन्नीयमन्नम्, या च 'श्रीः' तानि सर्वाण्यभिलक्ष्य भक्षयन् 'सम्बभूव' ॥ ८ ॥

१—"ते देवा अब्रुवन् सुत्रात वा एनमत्रासतेति तस्मात्सौत्रामणी नाम" इति (५।५।४।१२) नाम निर्वचनम् । "सुत्रा तत्रैनं पाप्मनोऽत्रामहीति" इत्यादिनोक्तमादिष्टं । (५।५।४।१२॥ १२।७।१।१०) ॥ २—इतोऽत्तर भागे द्रष्टव्यं । [illegible] ॥ ३—'अभिप्रसूतमनाकारिण एवापिबद्' इति क० ख० ।

(१५) स यद्वर्तमानः समभवत्। (क) तस्माद्वृत्रोऽथ यदपात्समभव-त्तस्मादहिस्तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृहतुस्तस्माद्दानव इत्याहुः॥९॥

(ख) अथ यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति। तस्मादु हैनमिन्द्र एव जघा-नाथ यद्ध शश्वदवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शश्वदु ह स एवेन्द्रमह-निष्यत्॥१०॥

(ग) अथ यदब्रवीद्वर्धस्वेति। तस्मादु ह स्मेषुमात्रमेव तिर्यङ् वर्धत इषुमात्रं प्राङ् सोऽपरमेवार्णवं समुद्रं दधाव पूर्वं स यावान्नास तावदन्नाद आस॥११॥

स यद् वर्तमानः समभवत्—तस्माद् वृत्रः, अथ यदपात् समभवत्—तस्मादहिः। तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृहतुः—तस्माद् 'दानव' इत्याहुः॥९॥

अथ यदब्रवीद् 'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व' इति—तस्मादु हैनमिन्द्र एव जघान, अथ यद् शश्वदवक्ष्यद् 'इन्द्रस्य—शत्रुर्वर्धस्व' इति—शश्वदु ह स एवेन्द्रमहनिष्यत्॥१०॥

अथ यदब्रवीद् 'वर्धस्व' इति—तस्मादु ह स्मेषुमात्रमेव तिर्यङ् ववृधे, इषुमात्रं प्राङ्। सोऽपरमेवार्णवं समुद्रं दधौ, अथ पूर्वम्। स यावान् स आस, तदेव तावदन्नाद आस॥११॥

स यद् वर्तमान इति। तथा 'सः' त्वष्टुः 'वर्तमानः' सर्वं व्याप्नुवन्नेव यतः 'समभवत्' 'तस्मात्' तस्य नाम—सर्वं व्याप्य वर्तत इति व्युत्पत्त्या 'वृत्रः' 'इति' संपन्नम्। तथा 'यत्' 'अपात्' पादरहितः सन् संभूतः—'तस्मात्' अतः सर्पणात्मकत्वाद् 'अहिः' इत्यपि नामाभवत्। 'तं' 'दनुश्च' 'दनायूश्च' मातृ—पितृ—स्थानीयौ भूत्वा रक्षणाय 'परिजगृहतुः' यस्मात्तस्मात् परिजगृहतुः 'तस्मात्' 'दानव इत्याहुः' सर्वे जनाः॥९॥

अथ यदब्रवीदिति। तथा स त्वष्टा मन्त्रपाठकाले (इन्द्रशत्रुरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वर—) इन्द्रः शत्रु-र्यस्येति बहुव्रीहिस्वरार्थं कृत्वा ("बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्" इति पा. सू. ६।२।१) मन्त्रं प्रयुक्तवान्, अतः सन्, 'इन्द्रो जघान'। यस्मात्—अन्तोदात्तत्वम्—तत्पुरुषलक्षणेन वा 'इन्द्रस्य शत्रुः'—इति अवग्रहनिर्देशेन वा ब्रूयात्, तदा निश्चितमेव 'स इन्द्रं' हन्यादेव॥१०॥

अथ यदिति। तथा वर्धस्वेति प्रयोगमात्रमेव। 'सः' वृत्रः 'इषुमात्रम्—इषुमात्रम्' प्रत्येकं तथा-

---

१—"यतो वृतावेव, वर्तमानो, वर्धतेर्वा, यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते" इति निरुक्ते (२।५।१७) इति॥ २—"अहिर्मेघः" एवमन्यत्रापि। अयनादहेरेतस्मादेव। निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति" इति निरु. २।५।१७॥ ३—"अन्तरात्। अन्तोऽन्त्य अयाचन वा सालवेन वा तस्मादित्यत्र" इति निरु. २।५।१२॥ ४—"अन्तोदात्तः" "समासस्य" इति पा. सू. ६।१।२२०—२२३॥ ५—"इन्द्रस्य शातयिता इन्द्रशत्रुरिति विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोदात्तत्वेन भवितव्यम्। बाहुव्रीहिस्वरं ह्यपः प्रयुक्तः। स च बहुव्रीहिर्न भवति। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वविधानात्। अतो बहुव्रीहौ इन्द्रः शातयिता अस्येत्यर्थो भवति। सोऽयं मन्त्रतः स्वरतः। इति तै. सं. २।४।१२। सा. भा.। आम्नायते चाप्यत्र "दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्" इति. पा. म. भा. १।१।१ आ.।

तस्मै ह स्म पूर्वाह्ने देवाः । (ऽ) अशनमभिहरन्ति मध्यन्दिने मनुष्या ऽअपराह्णे पितरः ॥ १२ ॥

स वा ऽइन्द्रस्तथैव नुतश्चरन् । (त्र) अग्नीषोमा ऽउपमन्त्रयाञ्चक्रेऽग्नीषोमौ युवं वै मम स्थो युवयोरहमस्मि न युवयोरेष किंचन कं म ऽइमं दस्युं व्वर्द्धयथ ऽउप मा व्वर्तेथामिति ॥ १३ ॥

तौ होचतुः । किमावयोस्ततः स्यादिति ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्तस्मादग्नीषोमीय ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १४ ॥

तस्मै ह स्म पूर्वाह्णे देवा अशनमभिहरन्ति, मध्यन्दिने मनुष्याः, अपराह्णे पितरः ॥ १२ ॥

स वा इन्द्रस्तथैव नुतश्चरन्नग्नीषोमावुपमन्त्रयाञ्चक्रे—"अग्नीषोमौ ! युवं वै मम स्थो, युवयोरहमस्मि न युवयोरेष किंचन, कं म इमं दस्यु वर्धयथ । उप मावर्तेथाम् " इति ॥ १३ ॥

तौ होचतु—" किमावयोस्ततः स्यात् " इति । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत् । तस्मादग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १४ ॥

शात् यत्रास्मुतेर्यावद् दूरं गच्छति ताव मात्र प्रतिक्षण 'तिर्यङ्' उभयपार्श्व 'वर्वृते' । 'प्राङ्' [illegible] 'ह्रस्- मानम्' अवर्द्धत । एतत् पश्चादुदग्देशस्याप्युपलक्षणम् । 'अपर' 'पूर्व' च 'समुद्र' तयोः प्राक्पश्चात्समुद्रावपि 'अनश्नौ' शरावदृश्या—अवाक् चकारेत्यर्थः । यावत्याकम् प्रवृद्ध आस, तावत्यावत् महदोऽन- मक्षक एवाभूत् ॥ ११ ॥

तस्मै ह स्मेति । एव महाशिने 'तस्मै' 'देवा' 'मनुष्याः' 'पितरश्च' पूर्वमध्यन्दिनापराह्णेषु क्रमेण सर्वेन 'अशनम्' प्रयच्छन्ति ॥ १२ ॥

स वा इन्द्र इति । इन्द्रस्तु वृत्रशरीरवृद्धिकमानुसारेणैवेषदीव प्रणुन्नो दूरे एव 'चरन्' ओदनमसह- मानो वृत्रमनुगतौ 'अग्नीषोमौ' इत्येवमनुमन्त्रयामास । कथ ? हे 'अग्नीषोमौ !' 'युवां' 'मम' स्थ भवथ., युवयोरहं स्व भवामि । यथाऽहं युवयोस्तथा 'एष' वृत्रो 'न किंचन' किमपि न भवति । अत 'कम्' कीदृग्महत्त्वोपेत 'दस्यु' 'वर्द्धयथ' ? अतोऽमु पारत्यज्य मां प्रति 'उपावर्तेथाम्' । 'इति'— इन्द्रः उपमन्त्रणप्रकारसमाप्त्यर्थ ॥ १३ ॥

तौ होचतुरिति । अथ 'तौ' 'इन्द्रम्' 'ऊचतु —' तत ' वृत्रवदननिर्गमनात् 'आवयो' 'किं' फल लभ्य 'स्यात्' ? " 'इति' । स एवमुक्त 'ताभ्याम्' 'एतम्' इदानीं विधीयमानम् 'एकादशकपालं पुरोडाशम्' अग्नीषोमदेवताक कृत्वा निरुप्त (त्त) वान्,—तयोरिदमिति कल्पितवानित्यर्थः ।

इदानीं त भाग विधत्ते—तस्मादिति । अग्नीषोमौ देवते यस्य स 'अग्नीषोमीयं', एकादशसु कपालेषु संस्कृत पुरोडाश 'एकादशकपालं' स भवेत्, पौर्णमास्यां कर्तव्य ॥ १४ ॥

१–तैत्तिरीयसंहितायामपि प्रकारान्तरेण(२ ५. २) । २–" तस्य देवता " (४ । २ । २४) इत्यधिकारे सास्य देवता... इति पा सू ४ । २ । ३१ । " देवताद्वन्द्वे च " पा. सू. ६ । ३ । २६ । इति " अग्ने ... " (८ । ३ । ८२) इति । ३–" ... " इति पा सू ४ । २ । १६ ॥

तावेनमुपावर्वृततुः । (स्ता) तावनु सर्वे देवाः प्रेयुः सर्वा विद्याः सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यꣳ सर्वा श्रीस्तेनेष्ट्वेन्द्र ऽएतदभवद्यदिदमिन्द्र एष उ पौर्णमासस्य बन्धुः स यो हैवं विद्वान्पौर्णमासेन यजत ऽएताꣳ हैव श्रियं गच्छत्येवं यशो भवत्येवमन्नादो भवति ॥ १५ ॥

तद्वै खलु हतो वृत्रः । स यथा दृतिर्निष्पीत ऽएवꣳ संलीनः शिश्ये यथा निर्धूतसक्तुर्भस्त्रैवꣳ संलीनः शिश्ये तमिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ।१६

(न्त्सु) स होवाच । मा नु मे प्रहार्षीस्त्वं वै तदेतर्ह्यसि यदहं व्येव मा

तावेनमुपावर्वृततुः, तावनु सर्वे देवाः प्रेयुः सर्वा विद्याः, सर्वं यशः, सर्वमन्नाद्यम्, सर्वा श्रीः । तेनेष्ट्वेन्द्र एतदभवद्–यदिदमिन्द्रः । एष उ पौर्णमासस्य बन्धुः । स यो हैवं विद्वान् पौर्णमासेन यजते–एतां हैव श्रियं गच्छति, एवं यशो भवति, एवमन्नादो भवति ॥ १५ ॥

तद्वै खलु हतो वृत्रः, स यथा दृतिर्निष्पीतः,–एवं संलीनः शिश्ये । यथा निर्धूतसक्तुर्भस्त्रा–एवं संलीनः शिश्ये । तमिन्द्रोऽभ्याद्रुद्राव हनिष्यन् ॥ १६ ॥

स होवाच–"मा नु मे प्रहार्षीः, त्वं वै तदेतर्ह्यसि–यदहम्; व्येव मा कुरु, मामुया भूवम्"

तावेनमिति । अथ 'तौ' 'एनम्' इन्द्रं प्रत्युपावृत्तावभूताम् । 'तावनु' 'सर्वे' अपि वृत्रमुखान्तर्गताः 'देवाः' 'प्रेयुः' निरीयुः । तथा वृत्रेण भक्षिता विद्यायशोऽन्नश्रियः 'सर्वाः' अपीन्द्रं प्रति निर्गताः । 'यत्' 'इदम्' इदानीं परिदृश्यमानप्रकारमिन्द्रस्य सर्वाधिपत्यमस्ति, तत् 'तेन' अग्नीषोमीयैकादशकपालयागेन 'इष्ट्वा' 'अभवत्' । उक्तमर्थं निगमयति–एष उ इति । 'एष' एव "त्वष्टुर्ह वै–" इत्याद्युपक्रम्य "तेनेष्ट्वेन्द्र एतदभवत्"–इत्यन्तेनोक्त एव 'पौर्णमासस्य' पौर्णमास्यामसाधारण्येनानुष्ठेयस्य हविषो 'बन्धुः' बन्धकोऽर्थनियामकः । एतदेव ब्राह्मणमित्यर्थः । विहितमर्थमनूद्य प्रशंसति–यो हैवं विद्वानिति । अत्र यद्यपि पौर्णमासीशब्देन कालवाचिना तत्कालक्रियमाणं सर्वं कर्माभिधेयम् । तथाप्याग्नेयाष्टाकपालस्य साधारण्याद्, वाक्यशेषे श्रीप्रभृतेरेव फलत्वेन श्रवणाच्चाग्नीषोमीय एकादशकपाल एव परिगृह्यते । 'यः' यजमानः 'एवम्' उक्तमर्थं 'विद्वान्' जानन्, 'पौर्णमासेन' पौर्णमास्यां क्रियमाणेनाग्नीषोमीयेन 'यजते' अनुतिष्ठति 'सः' 'एताम्' इन्द्रेणानुभूतां 'श्रियम्' तथाविधं यशोऽन्नं च प्राप्नोति ॥ १५ ॥

तद्वै खल्विति । अथ तदानीमग्नीषोमादिनिर्गमनानन्तरमेव 'वृत्रो' 'हतः', निष्पीतो दृतिरिव चर्मनिर्मितपात्रमिव, सः यथा 'संलीनः' सङ्कुचितशरीर इति, एवं संलीनो भूमावशयिष्ट, यथा 'निर्धूतसक्तुका भस्त्रा' चर्ममयी संलीना, 'तद्वत्' 'संलीनः' शेते; कुक्षिगतानां सक्तुस्थानीयानां देवानाम्,–उदकस्थानीयानामग्न्यादीनां च त्यागात् दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । अथ शयानं वृत्रं हननेच्छयेन्द्रः शीघ्रमाजगाम ॥ १६ ॥

स होवाचेति । तं दृष्ट्वा वृत्रोऽब्रवीत्–"इदानीमेतत् सर्वं त्वमेव भवसि, पूर्वं यदहं सर्वमभवम्; अतो

१–'सलीनः' इति क. पा. एवमग्रेऽपि । २–'सङ्कुचितकृशतनुः पतति' इति पा. । ३–'अथ तं शयानं हननेच्छया' इति क. पा. ।

कुरु मामुया भूवमिति स वै मेऽन्नमेधीति तथेति तं द्वेधान्वभिनत्तस्य यत्सौम्यं न्यक्तमास तं चन्द्रमसं चकाराथ यदस्यासुर्यमास तेनेमाः प्रजा उदरेणाविध्यत्तस्मादाहुर्वृत्र एव तर्ह्यन्नाद आसीद्वृत्र एतर्हीतीदं हि यदसावापूर्यतेऽस्मादेवैतल्लोकादाप्यायतेऽथ यदिमाः प्रजा अशनमिच्छन्तेऽस्मा एवैतद्वृत्रायोदराय बलिं हरन्ति स यो हैवमेतं वृत्रमन्नादं वेदान्नादो हैव भवति ॥ १७ ॥

ता उ हैता देवता ऊचुः (यौ) या इमा अग्नीषोमावन्वाजग्मुरग्नी-

इति । स वै " मेऽन्नमेधि " इति । " तथा " इति । तं द्वेधान्वभिनत्, तस्य यत् सौम्यं न्यक्तमास—तं चन्द्रमसं चकार । अथ यदस्यासुर्यमास—तेनेमाः प्रजा उदरेणाविध्यत् । तस्मादाहुः—' वृत्र एव तर्ह्यन्नाद आसीद्, वृत्र एतर्हि ' इति । इदं हि यदसावापूर्यते—अस्मादेवैतल्लोकादाप्यायते । अथ यदिमाः प्रजा अशनमिच्छन्ते—अस्मा एवैतद् वृत्रायोदराय बलिं हरन्ति । स यो हैवमेतं वृत्रमन्नादं वेद—अन्नादो हैव भवति ॥ १७ ॥

ता उ हैता देवता ऊचुः—या इमा अग्नीषोमावन्वाजग्मुः " अग्नीषोमौ ! युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थः, ययोर्वामिदम् । युवयोरस्मानन्वाभजतम् " इति ॥ १८ ॥

व्याकुर्वेन शरीरं विविधम्, आ सर्वतो मेरुपर्यन्तं कुरु, विदारयेत्यर्थः । ' अमुया ' इदानीमनुभूयमानप्रकारया स्थित्या ' मा भूवम् ' सर्वदा न भवामि, ' इति ' । ' स ' एवमुक्त इन्द्रः, " तर्हि ममान्नं भव " इत्युवाच । ' तथा ' अस्तु ' इति ' उक्तम् । ' तम् ' इन्द्रो ' द्वेधा ' ' अन्वभिनत् ' तदनुक्रमेण व्यदारयत् । तेन ' यत् ' सौम्यं श्रेष्ठं भूतमासीत्, ' तं चन्द्रमसं चकार ' प्रतिनिर्देश्यापेक्षया पुंलिङ्गता । ' यत् ' ' असुर्यम् ' असुरेभ्यो हितम्—उच्छिष्टमासीत्, ' तेन ' ' इमाः ' सर्वा अपि प्रजा उदरप्रदेशेन अयुध्यत—तद्रूपेणोदरस्थापयामासेत्यर्थः । यस्मादेव ' तस्माद् ' य कश्चिद् यदि बहुन्नं भक्षयेत्, ' तर्हि ' तदा सर्वेऽपि जना इदानीं वृत्र एतर्हि—अन्नाद आसीद्—' इत्याहुः ' । प्रसिद्धे सार्वत्रिकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तः । उक्तमर्थं समर्थयते—एतर्हीति । ' असौ ' चन्द्रः पूर्वपक्षे ' आपूर्यते '—इति यत् तत् ' इदं हि ' किमिदम् ? तदाह—' अस्मात् ' ' लोकादेव ' चन्द्र ' आप्यायते ' अस्माल्लोकाच्चन्द्रस्याप्यायनप्रकारमुपरिष्टाद् वक्ष्यते—" तदेनमन्न ओषधिभ्य सम्भृत्याहुतिभ्योऽभिजनयति, स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृशे "—इति । यदा ' इमाः ' बुभुक्षिताः ' प्रजाः ' ' अशनमिच्छन्ति ' तदा ' अस्मा एव वृत्राय ' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । वृत्ररूपाय ' उदरायैव ' ' बलिं हरन्ति ' । अतो वृत्रभागविशेषस्यान्नरूपेण स्थापनं युक्तमित्यर्थः । ' स यो हैवमिति ' ज्ञानफलम् ॥ १७ ॥

प्रयाजानन्तरमाज्यभागौ वक्तव्यावन्तरितौ, अनन्तरमग्नीषोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन विधातुमाह—ता उ हेति ।

१—"मम कुरु" इति क्वचित् पा । २—" यदस्य सौम्य " इत्यादि पा । ३—निर्देश्यस्य चन्द्रमसोऽपेक्षयेत्यर्थः । " वद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपाददते " इति न्यायादिति भावः । ४—असुरशब्दस्य गवादिषु पाठात् । " तस्मै हितम् " (पा सू ५ । १ । ५) इत्यर्थे " उगवादिभ्यो यत् " (पा सू ५ । १ । २) इति यत् । बहुलोऽत्र "असुरस्य स्वम्" (पा सू ४ । ४ । १२३) इति यदित्येव स्यात्पुनःपाम् । ५—अयुध्यत्-इति पा । ६—इदैवाग्रे (६-४-१५) इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ७—पा सू २ । ३ । ६२ । वा. १ (१५०६) ।

पोमौ युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थो युयोर्वामिदं युवयोरस्मानन्वाभजतमिति ॥ १८ ॥

तौ होचतुः । किमावयोस्ततः स्यादिति यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपांस्तद्वां पुरस्तादाज्यस्य यजानिति तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तत्र सौम्येऽध्वरे नु पशौ यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपानिति ह्यब्रुवन् ॥ १९ ॥

(न्तु) स हाग्निरुवाच । मय्येव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्याभजामीति तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति ॥ २० ॥

(त्यु) अथ ह सोम उवाच । मामेव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्या-

---

तौ होचतुः–" किमावयोस्ततः स्याद् " इति । " यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपान्–तद् वां पुरस्तादाज्यस्य यजान् " इति । तस्माद् यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति–तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति । तत्र सौम्येऽध्वरे, न पशौ । 'यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपान्' इति ह्यब्रुवन् ॥ १९ ॥

स हाग्निरुवाच–" मय्येव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु, तद्वोऽहं मय्याभजामि " इति । तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति–तस्मादाहुः–' अग्निः सर्वा देवताः ' इति ॥ २० ॥

अथ ह सोम उवाच–" मामेव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु, तद्वोऽहं मय्याभजामि " इति । तस्मात् सोमे सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति, तस्मादाहुः–' सोमः सर्वा देवताः ' इति ॥ २१ ॥

वृत्रदेहाद् ' अग्नीषोमावनु ' निर्गताः सर्वाः ' देवताः ' ' तौ ' अग्नीषोमौ प्रतीदमब्रुवन्–" यतो वृत्रदेहान्निर्गतयोर्युवयोरिदं पुरोडाशाद्यं प्रातिस्विकमभूत्, अतो युवामेव प्रभूतभागभाजौ भवथः, ' युवयोः ' मध्ये ' अस्मान् ' अपि ' अन्वाभजतम् ", इति ॥ १८ ॥

तौ होचतुरिति । अथ ' तावूचतुः '–" ' ततः ' युष्मदनुप्रवेशाद् ' आवयोः ' ' किं, ' स्यात् ? ' " ' इति ' उक्ता देवतास्तयोः–" हे अग्नीषोमौ ! लोके यष्टारो ' यस्यै कस्यै च देवतायै ' इन्द्रादिदेवतानां मध्ये यां कांचिद्देवतां प्रति ' हविः ' ' निर्वपान् ' निर्वपेयुः, तत्र च निरुप्तप्रधानदेवताभ्यः पूर्वम् ' आज्यस्य ' औज्यं ' यजान् ' यजेयुः " इदानीं विधत्ते–तस्मादिति । ' तस्माद् ' देवैर्दत्तत्वाद् यत्र निर्वपति, तत्र ' आज्यभागावग्नीषोमाभ्याम् ' अनुष्ठेयौ । आज्यभागौ प्रशंसति–तत्र सौम्ये इति । पशुसोमयोराज्यभागौ ' न ' कुर्यात् । निर्वापाभावादेव पशुसोमयोरप्राप्तस्याज्यभागस्य पुनर्निषेधेनैष्टिकमाज्यभागविधानं स्तूयते । यथा दशमाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे–' न सौम्येऽध्वर इत्यत्र किं निषिध्यते, उत पर्युदस्यते, अथार्थवादः ? ' इति त्रेधा विकल्प्यार्थवाद इति राद्धान्तितम् । सोमपश्वोस्तदप्राप्तौ कारणमाह–यस्यै कस्यै चेति । 'निर्वपानिति ह्यब्रुवन्' इति निर्वापस्य विशेषितत्वात्, तयोस्तदभावादिति भावः ॥ १९ ॥

इदानीं ताभ्यां देवताभ्यः कृतमुपकारं दर्शयति सहाग्निरित्यादिना, अथ ह सोम इत्यादिना च । अग्निः

१–" प्रातिस्विकमसाधारणधर्मे " इति त्रिकाण्डशेषकोषः ॥ २–' आज्यभागम् ' क० पाठः । ३–" अपूर्वेचार्थवादःस्यात् " इत्यत्र मीमांसादर्शने १०–८–३ ।

भजामीति तस्मात्सोमꣳसर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मादाहुः सोमः सर्वा देवता ऽइति ॥ २१ ॥

(त्यु) अथ यदिन्द्रे सर्वे देवास्तस्थानाः । (स्तु) तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता ऽइन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽइत्येतद्ध वै देवास्त्रेधैकदेवत्या ऽअभवन्त्स यो हैव-मेतद्वेदैकधा हैव स्वानाꣳ श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

द्वयं वा ऽइदं न तृतीयमस्ति । (स्त्या) आर्द्रं चैव शुष्कञ्च यच्छुष्कं तदाग्नेयं यदार्द्रं तत्सौम्यमथ यदिदं द्वयमेवाथ किमेतावत्क्रियत ऽइत्यग्नीषोमयोरेवाज्यभागावग्नीषोमयोरुपाꣳशुयाजोऽग्नीषोमयोः पुरोडाशो यद्वत एकतमेनैवेदꣳसर्वमाप्नोत्यथ किमेतावत्क्रियता ऽइत्यग्नीषोमयोर्हैवैतावती विभूतिः प्रजातिः ॥ २३ ॥

अथ यदिन्द्रे सर्वे देवास्तस्थानास्तस्मादाहुः–' इन्द्रः सर्वा देवताः, इन्द्रश्रेष्ठा देवाः ' इति । एतद्ध वै देवास्त्रेधैकदेवत्या अभवन् । स यो हैवमेतद् वेद, एकधा हैव स्वानां श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति–आर्द्रं चैव, शुष्कं च । यच्छुष्कं–तदाग्नेयम्, यदार्द्रं तत्सौम्यम् । अथ यदिदं द्वयमेव–अथ किमेतावत् क्रियते ? इति । अग्नीषोमयोरेवाज्यभागौ, अग्नीषोमयोरुपांशुयाजः, अग्नीषोमयोः पुरोडाशः । यद्वत एकतमेनैवेदं सर्वमाप्नोति–अथ किमेतावत् क्रियता ? इति । अग्नीषोमयोर्हैवैतावती विभूतिः-प्रजातिः ॥ २३ ॥

सर्वदेवार्थमाहुत्याधारतालक्षणम्–सोमस्तु सर्वदेवतानामाहुतिलक्षणम्, उपकारं कृतवन्तौ । यस्मादेव ' तस्माद् ' ब्रह्मवादिन –अग्नेः सोमस्य च सर्वदेवतात्मकताम् ' आहुः ' ॥ २० ॥ २१ ॥

अथ यदिन्द्र इति । ' यद् ' यस्माच्च ' इन्द्रे ' सर्वे देवाः । ' तस्थानाः ' स्थितवन्तः, अतः ' इन्द्रः सर्वा देवता ' अत्र कारणमाह–इन्द्रज्येष्ठा देवा इतीति । ज्येष्ठत्व[2] "तावेनमुपावर्ततुस्तावनु सर्वे देवा "–इत्यादिनोक्तत्वादवगन्तव्यम् । ' एतद्ध ' एतेनैव खलु कारणेन सर्वेऽपि ' देवाः ' ' त्रेधा ' त्रिप्रकारेण अग्निसोमेन्द्रात्मका ' एकदेवत्या ' एकैकदेवतार्था । ' अभवन् ' तादर्थ्ये यत् । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति–स य इति । अग्न्यादीनामेकदेवत्वलक्षणश्रेष्ठत्वपरिज्ञानेन स्वयमपि स्वकीयानां मध्ये एक एव ' श्रेष्ठो भवति ' ॥ २२ ॥

आज्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां यदग्नीषोमदेवताकत्वमस्ति, तत् प्रशंसितुमाह–द्वयं वा इत्यादि । लोके पदार्थाः सर्वेऽपि शुष्कार्द्रभावेन द्विविधाः, अतः, तृतीयविधस्याभावाद्–' यच्छुष्कं तदाग्नेयम् ' भविष्यति, यदार्द्रं ' तत्सौम्यम् ' अतो लोके विद्यमानं वस्तुद्वयमेव, अस्मादेव कारणात्–अग्नीषोमयोर्योगेन समाप्तं भविष्यति । ' किम् ' ' एतावद् ' बहु ' क्रियते ' ' इति ' ब्रह्मवादिनां चोद्यम् । एतावदिति सङ्ग्रहेणोक्तस्य विवरणम्–अग्नीषोमयोरिति । अग्नीषोमयोरेवाज्यभागावित्यादित्रयाणामपि प्रधानत्वोपपत्तिमाह–अग्नीषोमयोर्हैं-

---

१–' इन्द्रज्येष्ठा ' इति ' भाष्यसम्मतः ' पाठः । २–' स्तेनस्तावेनमुपावर्तताम् ' इत्यादिः पाठः । ३–अग्निमेव प्रागपरे पुरस्तात् १५ कण्डिका द्रष्टव्या ।

सूर्य एवाग्नेयः । (अ) चन्द्रमाः सौम्योऽहरेवाग्नेयꣳ रात्रिः सौम्या य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स आग्नेयो योऽपक्षीयते स सौम्यः ॥ २४ ॥

(ऽ) आज्यभागाभ्यामेव । सूर्याचन्द्रमसावाप्नोत्युपाꣳशुयाजेनैवाहोरात्रे आप्नोति पुरोडाशेनैवार्द्धमासावाप्नोतीत्यु हैक आहुः ॥ २५ ॥

(स्तु) तदु होवाचासुरिः । (यु) आज्यभागाभ्यामेवातो यतमे वा यतमे वा द्वे आप्नोत्युपाꣳशुयाजेनैवातो यतमे वा यतमे वा द्वे आप्नोति पुरोडाशेनैवातो यतमे वा यतमे वा द्वे आप्नोति सर्वं म आप्तमसत्सर्वं जितꣳ सर्वेण वृत्रꣳ हनानि सर्वेण द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हनानीति तस्माद्वा एतावत्क्रियत इति ॥ २६ ॥

सूर्य एवाग्नेयश्चन्द्रमाः सौम्यः (१) । अहरेवाग्नेयम्, रात्रिः सौम्या (२) । य एवापूर्यते अर्द्धमासः स आग्नेयोऽपक्षीयते स सौम्यः (३) ॥ २४ ॥

आज्यभागाभ्यामेव सूर्याचन्द्रमसावाप्नोति, उपांशुयाजेनैवाहोरात्रे आप्नोति, पुरोडाशेनैवार्द्धमासावाप्नोति,—इत्यु हैक आहुः ॥ २५ ॥

तदु होवाचासुरिः—आज्यभागाभ्यामेवातो यतमे वा यतमे वा द्वे आप्नोति । उपांशुयाजेनैवातो यतमे वा यतमे वा द्वे आप्नोति । पुरोडाशेनैवातो यतमे वा यतमे वा द्वे आप्नोति । सर्वं मे आप्तमसत्, सर्वं जितम्, सर्वेण वृत्रं हनानि, सर्वेण द्विषन्तं भ्रातृव्यं हनानि, इति । तस्माद् वा एतावत् क्रियते—इति ॥ २६ ॥

इत्यादिना । 'एतावती' सूर्यचन्द्रादिभेदेन त्रेधा 'विभूतिः' विभवो महत्त्वः । विभूतिरित्यस्य व्याख्यानं प्रजातिरिति । 'प्रजातिः' प्रकर्षेणोत्पत्तिः ॥ २३ ॥

सूर्यादियुगलत्रयस्याग्नीषोमात्मकतां विभज्य दर्शयति—सूर्य एवेति । सूर्यादीनामग्नीषोमात्मकत्वाग्न्यनुष्ठानत्वे हेतुः । आदित्यस्य प्रकाशकत्वेनाग्नेयत्वं सवितुः किरणानामनुवर्तनेन चन्द्रमसस्सौम्यत्वात्; अपक्षीयमाणस्य सौम्यत्वं च क्रमेण सूर्योदयनये सति सर्वोपकारत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

अस्त्वेवं किं तत इत्यत आह—आज्यभागाभ्यामेवेति । अतस्त्रिविधविभूतये आज्यभागादि यागत्रयमनुष्ठेयमित्यर्थं युक्तमिति केचिदाहुः ॥ २५ ॥

तदु होवाचेति । 'आसुरिः' तेषाम् 'दवाच' तमेषु त्रिषु यागेष्वाज्यभागाभ्यामेव सूर्यादीनां युगलत्रयात्मिकासु त्रिविधासु विभूतिषु 'यतमे वा यतमे वा' 'द्वे' वस्तुनी, 'यतमे वा' अहोरात्ररूपे वा, शुक्लकृष्णपक्षरूपे वा, द्वे 'आप्नोति' यीत्सया त्रिविधान्यपि युगलानि परिगृह्यन्ते । आज्यभागपुरोडाशान्यतमेनैकेनापि देवताद्वयात्मकं त्रिविधं यागेनैकेनैव त्रिविधयागानुष्ठानेन विभूतिलाभः सर्वाप्तिरित्यर्थः ।

१-विभवः इति क्वचित्पाठः । २-सर्वावाप्त्यर्थमस्तु—इति क्वचित्पाठः । ३-'अह्नोऽर्धमासयोश्च सत्त्वं मन्यते' इति क. प. ।

तदाहुः । किमिदं जामि क्रियतेऽग्नीषोमयोरेवाज्यस्याग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य यदनन्तर्हितं तेन जामीत्यनेन ह त्वेवाजाम्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवत्यृचमनूच्य जुषाणेन यजत्यृचमनूच्यर्चा यजति तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवत्यनेन ह त्वेवाजाम्युपांश्वाज्यस्य यजत्युच्चैः पुरोडाशस्य स यदुपांशु तत्प्राजापत्यꣳरूपं तस्मात्तस्यानुष्टुभमनुवाक्यामन्वाह वाग्घ्यनुष्टुब्वाग्घि प्रजापतिः ॥ २७ ॥

तदाहुः–किमिदं जामि क्रियते–अग्नीषोमयोरेवाज्यस्य, अग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य, यदनन्तर्हितं तेन जामि–इति । अनेन ह त्वेवाजामि–आज्यस्येतरम्, पुरोडाशस्येतरम्–तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवति । ऋचमनूच्य जुषाणेन यजति, ऋचमनूच्य ऋचा यजति–तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवति । अनेन ह त्वेवाजामि–उपांश्वाज्यस्य यजति, उच्चैः पुरोडाशस्य । स यदुपांशु–तत् प्राजापत्यं रूपम् । तस्मात्तस्यानुष्टुभमनुवाक्यामन्वाह । वाग् ह्यनुष्टुप्, वाग् हि प्रजापतिः ॥ २७ ॥

वाचार्यो मन्यते । आसुरिपक्षं निगमयति–तस्मादिति । 'तस्माद्' यस्मादेकैकेन सर्वविभूतिराप्ता भवति, तस्मात् कारणाद् एतावत् 'यागत्रयमप्याग्नीषोमीयमेव' क्रियते' ॥ २६ ॥

अथाज्यभागादियागत्रयद्रव्ययोराज्यपुरोडाशयोरेकदेवतात्वप्रयुक्तं जामितादोषमाक्षिप्य द्रव्यमन्त्रधर्माणां भेदेन तद्दोषं परिहरति–तदाहुरित्यादिना । आज्यपुरोडाशस्य, प्रदानमिति शेषः । अथवा 'आज्यस्य' 'पुरोडाशस्य' वा षष्ठ्यावपि 'अग्नीषोमयो' एव दृश्येते इत्यर्थः । कथमेतावता जामितेति, तत्राह–यदिति । एकतरत् 'यद्' यस्तुद्वय तद्विलक्षणेन वस्त्वन्तरेणाव्यवहितम्, 'तेन' अव्यवधानेन तद्वस्तु 'जामि' भवति । अत्र तु अव्यवधानाभावेन 'अनेन' वक्ष्यमाणेन च खल्वजामि । केनेति–उच्यते–'आज्यस्य' द्रव्यस्य 'इतरम्' इतरत् कर्म–उपांशुयाजाख्यम्, तथा 'पुरोडाशस्येतरम्' आज्याख्यम्, अन्योन्यापेक्षयोरुभयोरितरत्वम् । अन्यदिवेति । द्रव्यभेदादेकदेवत्यमपि धर्मद्वयम् 'अन्यदिवान्यदिव' भवतीत्यर्थः, अतोऽन्ययोर्न जामिताऽस्ति । द्वितीय-परिहार–आज्यभाग प्रधानद्वय वति कोटिद्वय विषयीकृत्य प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम् । (मन्त्रभेदेन आज्यभाग-प्रधानद्वययोरजामित्वम्,) प्रधानद्वययो 'जुषाण'–इत्यस्यासम्भवात् । यद्यप्याज्यभागप्रधानयोर्दैवतैक्यम्, तथाप्याज्यभागस्य 'ऋचम्' "अग्निर्वृत्राणि"–(वा स. ३३ । ९ ।) "त्वं सोमासि"–इत्यादिकामनुवाक्यां कृत्वा "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु"–"जुषाण सोम"–(तै० ब्रा० ३ । ५ । ६ । १, २) इति 'जुषाणेन यजति,' प्रधानाभ्यां तु क्रमेण "अग्नीषोमा यो अद्य वाम्" (ऋ० १. ९–३, २.) "अग्नीषोमा सवेदसा"–(ऋ स १ ९३ ९ । तै ब्रा. ३. ५. ७. ४.) इत्यनूच्य, "आन्य दिवो मातरिश्वा जभार–" (ऋ १ ९३ ६) "युवमेतानि"–(ऋ.स. १.९३ ५ । तै. ब्रा. ३. ५. । ७ ४) इत्यृग्भ्यां यजति । अन्यदिवेत्यादि । पूर्ववत् दोषः । तथाऽऽज्यपुरोडाशयोरपांशूच्चैस्त्वभेदादप्यजामित्वम् । "तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति"–श्रुत्यन्तरादुपांशुत्वविधानं युक्तम् । विहितमाज्यस्योपांशुत्वं प्रशंसति–

१–' यथा तत्परिहरति ' इति क पा । २–' द्वितीय परिहार '–इत्यादिकं नास्ति क्वचित् । ३–नास्त्येतत् क्वचित् । ४–' इत्यनूच्य ' ' आन्यं मातरिश्वा दिवो मातरिश्वा जभार ' ' अग्नीषोमौ युवमेतानि ' इत्यृग्भ्यां यजति ' इति क्वचित्पाठः ।

(रे) एतेन वै देवाः । (ऽ) उपाꣳशुयाजेन यं यमसुराणामकामयन्त तमुपत्सर्यं वज्रेण वषट्कारेणाघ्नंस्तथो ऽएवैष ऽएतेनोपाꣳशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपत्सर्यं वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपाꣳशुयाजं यजति ॥ २८ ॥

स वा ऽऋचमनूच्य जुषाणेन यजति । तदन्विमा ऽअन्यतरतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगस्थि हि दन्तोऽन्यतरतो ह्येतदस्थि करोति॥२९॥

(ल्य) अथऽर्चमनूच्यऽर्चा यजति । तदन्विमा ऽउभयतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगस्थि हि दन्त ऽउभयतो ह्येतदस्थि करोत्येता वा

एतेन वै देवा उपांशुयाजेन यं यमसुराणामकामयन्त–तमुपत्सर्यं वज्रेण वषट्कारेणाघ्नन्, तथो एवैष एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपत्सर्यं वज्रेण वषट्कारेण हन्ति । तस्मादुपांशुयाजं यजति ॥ २८ ॥

स वा ऋचमनूच्य जुषाणेन यजति, तदन्विमा अन्यतरतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते । अस्थि हि ऋग्, अस्थि हि दन्तः, अन्यतरतो ह्येतदस्थि करोति ॥ २९ ॥

अथ ऋचमनूच्यर्चा यजति, तदन्विमा उभयतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते । अस्थि हि ऋग्, अस्थि

यद्वुपांश्विति । उपांशुत्वस्यानिरुक्तत्वात्–प्रजापतेरपि सर्वात्मकत्वेन तथात्वात्प्रजापतिरूपत्वम् । 'तस्मात्'–उपांशोः प्रजापतिरूपत्वात् 'तस्य' प्रजापतेरग्नीषोमावनुष्टुप्छन्दस्काम् " अग्नीषोमा यो अद्य वाम् "–इत्येताम्, 'अनुवाक्याम्' अनुब्रूते । एतावता कथं साम्यप्रतीतिरित्यत आह–वाग्घीति । " अनुष्टुप् च वै सप्तदशश्च समभवताम् सानुष्टुप् चतुरुत्तराणि छन्दांस्यसृजत "–इति सामब्राह्मणे (१ प्र. २ ख.) श्रवणादनुष्टुभो वाग्रूपत्वम् । ततोऽपि किमित्यत आह–वाग्घि प्रजापतिरिति । " आघारवन्तस्तु श्रौषड्ित्यादि "–" एष वै सप्तदशः प्रजापतिरिति " श्रुतेः–(तै. स. १ । ६ । ११)–प्रजापतिरूपत्वम् ॥ २७ ॥

सिद्धवद् व्यवहृतमुपांशुयाजमिदानीं सार्थवादं विदधाति–एतेन वै देवा इति । 'एतेन' उपांशुयाजेन, 'असुराणां' मध्ये 'य–यम्' असुरं हन्तुमैच्छन्, 'तं–तम्' उपत्सार्य उप पार्श्वे च गत्वा, उच्चैरुच्चार्यमाणेन वषट्कारात्मकेन च 'वज्रेण' 'अघ्नन्' । वषट्कारस्य वृत्रशिरश्छेदनसाधनत्वाद्वज्रत्वम् । तथो एवेत्यादि स्पष्टम् । तस्माद्–उपांशुयाजं यजेदिति विधिः । उपांशु इज्यते देवता अत्र यागे इति 'उपांशुयाजः' ॥ २८ ॥

आज्यभागोपांशुयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्वैलक्षण्यमुक्तम्, तदेव विधाय प्रशंसति–स वा ऋचमनूच्य जुषाणेनेत्यादिना । उदाहृतो जुषाणशब्दयुक्तो मन्त्रो, 'तत्' तादृगनुष्ठानम् 'अनु' तत्सामर्थ्यादित्यर्थः । 'अन्यतरतः' तयोरन्यत्र ऋक्करणादेतत् कर्म 'अन्यतरतः' 'अस्थि' अस्थिवद् दृढं करोति । तस्मादन्यतरत ऋक्करणं युक्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथर्चमनूच्यर्चेति । एतत् 'ऋचमनूच्य ऋचा'–इत्येतद् व्याख्येयम् । 'उभयतोदन्ताः' पुरुषाश्वादयः

१–'उपत्सर्यं' 'उपसार्य'–इति द्वः पाठो लभ्यते । सायनभाष्यसम्मत्या तु 'उपोत्सार्य'–इति पाठो युक्तः प्रतीयते । अथवा–उपोत्सृष्टे वैदिकं प्रयोगे 'त्सृ'–धातु स्यात् । तत्र सर्वादिभुषिरिवादौ तद्धातुप्रयोगस्य दृष्टत्वात् ॥

ऽइमा द्रुय्यः प्रजा ऽअन्यतुरुतोदन्ताश्चैवोभयुतोदन्ताश्च स य एवं विद्वा-नग्नीषोमयोः प्रजातिं युजति बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति ॥ २० ॥

स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन् । नु सत्रा सुहित ऽइव स्यात्तेनेदमुदरमसुर्यं विल्नात्याहुतिभिः प्रातर्दैवमेष ऽउ पौर्णमासस्योपचारः ॥ २१ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । (तत्) सम्प्रति वृत्रं हनानि सम्प्रति द्विषन्तं भ्रातृव्यं हनानीति ॥ २२ ॥

स वा ऽउत्तरामेवोपवसेत् । (स्तु) समिव वा ऽएष क्रमते यः सम्प्रत्युप-वसत्यनद्धा वै संक्रान्तयोर्यतरो वेतरमभिभवतीतरो वेतरमथ य ऽउत्तरा-मुपवसति यथा पराक्रम्यावृत्तं सम्पिष्यात्प्रत्यालभमानं सोऽन्यतो-ग्रात्येव स्यादेवं तद्य ऽउत्तरामुपवसति ॥ २३ ॥

द्वि दन्तः-उभयतो ह्येतदस्य करोति । एता वा इमा द्रय्यः प्रजाः-अन्यतरतोदन्ताश्चैवोभयतो-दन्ताश्च । स यो हैव विद्वानग्नीषोमयोः प्रजातिं यजति-बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति ॥ २० ॥

पूर्णमासोपचारः ।

स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन्न सत्रा सुहित इव स्यात्-तेनेदमुदरमसुर्यं विल्नात्याहुतिभिः प्रातर्दैवम् । एष उ पौर्णमासस्योपचारः ॥ २१ ॥

स वै संप्रत्येवोपवसेत्-संप्रति वृत्रं हनानि, संप्रति द्विषन्तं भ्रातृव्यं हनानीति ॥ २२ ॥

स वा उत्तरामेवोपवसेत् । समिव वा एष क्रमते-यः सम्प्रत्युपवसति, अनद्धा वै संक्रान्तयोर्यतरो वेतरमभिभवति, इतरो वेतरम् । अथ य उत्तरामुपवसति-यथा पराक्रम्यावृत्तं सम्पिष्यात्प्रत्या-लभमानम्-सोऽन्यतोग्रात्येव स्याद्, एवं तद्,-य उत्तरामुपवसति ॥ २३ ॥

अनिद्धा । द्विविधप्रजात्पत्तिरक्षण प्रजान्तरामभावात् सर्वप्रजालाभाय याज्यानुवाक्यायुगलयोरुक्तं वैलक्षण्यम् । उक्तार्थज्ञानपूर्वकानुष्ठान प्रशंसति-स य इति । अग्नीषोमयो प्रजातिर्मूर्धन्वोमादिरूप विविक्तैमेवन्, तदाति कारणम् समागोमानुवाक्याग्नीषोमयपुरोडाशाच्च वषट्कारमनुतिष्ठन्नाप्स्यर्थ ॥ २०-२२ ॥

पक्षान्तरमाह-स वा उत्तरामिति । न पूर्वां पौर्णमासीमनुवर्तेत् 'उत्तरामेव' । उत्तरोत्तरामार्थं गुणमाह-अथ य उत्तरामिति । यथा कश्चिच्छत्रोः प्राप्य अभिमुखं पलायमानं हननोद्योगरहितं सम्यक् चूर्णितं करोति, तद्वदुत्तरं पौर्णमास्येव भवति, अग्निनिर्दिष्टस्योत्तरस्योपस्थाग्नालिनायत्वात् । 'य उत्तराम्' इति पुनरुपसंहार ॥ २३ ॥

१-"पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेत्" इति श्रौ सू २ । १ । १ । इति ॥ २-षष्ठान्तरमाहुत्यवेक्षन्तर्यन्तो मन्या नास्ति क्वचित् । ३-'तद्धृतं पौर्णमास्यम्' इत्यादि पा ।

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । (च) यथा वा ऽअन्यस्य हतꣳसम्पिꣳष्यादेवं तद्य ऽउत्तरमुपक्रमति सोऽन्यस्यैव कृतानुकरोऽन्यस्योपावसायी भवति तस्मात् सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३४ ॥

(छ) प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानस्य । पर्वाणि विसस्रꣳसुः स वै संवत्सर ऽएव प्रजापतिस्तस्यैतानि पर्वाण्यहोरात्रयोः सन्धी पौर्णमासी चामावास्या चर्त्तुमुखानि ॥ ३५ ॥

स विस्रस्तैः पर्वभिः । (ज) न शशाक सꣳहातुं तमेतैर्हविर्यज्ञैर्देवा ऽअभिषज्यन्नग्निहोत्रेणैवाहोरात्रयोः सन्धी तत्पर्वाभिषज्यंस्तत्समदधुः पौर्णमासेन चैवामावास्येन च पौर्णमासीं चामावास्यां च तत्पर्वाभिषज्यंस्तत्समदधुश्चातुर्मास्यैरेवर्त्तुमुखानि तत्पर्वाभिषज्यंस्तत्समदधुः ॥ ३६ ॥

स वै संप्रत्येवोपवसेत् । यथा वा अन्यस्य हतं संपिंष्यात् एवं तद्—य उत्तरमुपवसति । सोऽन्यस्यैव कृतानुकरः, अन्यस्योपावसायी भवति; तस्मात् संप्रत्येवोपवसेत् ॥ ३४ ॥

प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानस्य पर्वाणि विसस्रंसुः । स वै संवत्सर एव प्रजापतिः, तस्यैतानि पर्वाणि—अहोरात्रयोः सन्धी, पौर्णमासी च अमावास्या च ऋतुमुखानि ॥ ३५ ॥

स विस्रस्तैः पर्वभिर्न शशाक संहातुम्, तमेतैर्हविर्यज्ञैर्देवा अभिषज्यन्—अग्निहोत्रेणैवाहोरात्रयोः सन्धी, तत्पर्वाभिषज्यन्—तत्समदधुः । पौर्णमासेन चैवामावास्येन च पौर्णमासीं च अमावास्यां च, तत्पर्वाभिषज्यन्—तत् समदधुः । चातुर्मास्यैर्ऋतुमुखानि तत्पर्वाभिषज्यन्—तत् समदधुः ॥ ३६ ॥

इदं पक्षान्तरं सांप्रतिकमभिधाय प्रथम पक्ष सिद्धान्तयितुं पुनराह—स वै सम्प्रत्येवोपवसेदिति । ननु द्वितीयपक्षानादरे किं कारणमिति तत्राह—यथा वा अन्यस्येति । 'यथा' कश्चिन्मन्दोऽन्येन पूर्वमेव घातितम्, पुनः स्वयम् 'पिंष्यात्', 'एवं' 'तद्' उत्तरेण भवति । यत एव प्रतिनिहतस्य पक्षस्य सेनाक्रान्तत्वात् । उत्तरानादरे कारणान्तरमाह—सोऽन्यस्यैवेति । किञ्च उत्तरोपवासी 'अन्यस्य' अन्येन कृतं कार्यं तस्य 'अनुकरः' अनुकारी—कृतस्यैव कार्यस्य पुनः करणशीलो भवति । तथा 'अन्यस्य उपावसायी' अन्येनाध्यवसितस्य पुनरध्यवसायी 'भवति' । सम्प्रत्युपवसन्तं दृष्ट्वा, तदनुकारं स्वयमपि परैरुपसा-दुपवसतीत्येवं प्रतिभानात् । 'तस्माद्' भवति—इति साम्प्रतिकमतम् ॥ ३४ ॥

सम्प्रति—पक्षमेव सिद्धान्तयितुमाख्यायिकामाह—प्रजापतेर्हेति । पुरा 'प्रजाः' सृजतः 'प्रजापतेः' सन्धयो विस्रस्ता आसन् किल । ननु कः प्रजापतिः ? कानि पर्वाणि ? इति, उच्यते—संवत्सरः सकलप्रजोत्पत्तेः 'स संवत्सर एव प्रजापतिः,' 'तस्य' कालात्मकस्य 'पर्वाणि' 'अहोरात्रयोः सन्धी' प्रातस्सायङ्कालौ तथा एतौ 'सन्धी' 'पौर्णमासी च अमावास्या च' कालौ । 'ऋतुमुखानि' वसन्तादीनि, तानि विस्रस्तानि ॥ ३५ ॥

स विस्रस्तैरिति । 'सः' विस्रस्तानां 'संहातुं' सन्धातुं शक्तो नाभूत् । 'तम्' अशक्तं 'एतै-

स स॒ꣳहि॑तैः पर्व्वभिः। (रि) इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्थौ यदिदं प्रजापतेरन्नाद्यꣳ स यो हैवंविद्वान्त्सम्प्रत्युपवसति सम्प्रति हैव प्रजापतेः पर्व्व भिषज्यत्यवति हैनं प्रजापतिः स एवमेवान्नादो भवति य एवं विद्वान्त्सम्प्रत्युपवसति तस्मादु सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३७ ॥

(ध्रु) चक्षुषी ह वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ। तस्मात्पुरस्ताज्जुहोति पुरस्ताद्धीमे चक्षुषी तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी दधाति तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ ३८ ॥

स संहितैः पर्वभिरिदमन्नाद्यमभ्युत्तस्थौ–यदिदं प्रजापतेरन्नाद्यम्। स यो हैवं–विद्वान् संप्रत्युपवसति–संप्रति हैव प्रजापतेः पर्व भिषज्यति, अवति हैनं प्रजापतिः, स एवमेवान्नादो भवति–य एवं विद्वान् सम्प्रत्युपवसति। तस्मादु सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ २७ ॥

चक्षुषी ह वा एते यज्ञस्य–यदाज्यभागौ तस्मात्पुरस्ताद् जुहोति। पुरस्ताद्धीमे चक्षुषी तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी दधाति–तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ २८ ॥

हविर्यज्ञैः ' देवाः ' ' अभिषज्यन् ' भेषजमकुर्वन्। सोमव्यतिरिक्ताग्न्यपुरोडाशादिसाध्या ' हविर्यज्ञाः '। विभज्य योजयति–सायं प्रातश्च–क्रियमाणेनाग्निहोत्रेण ' अहोरात्रयोः ' ' सन्धी ' एतदात्मकं प्रजापतेः ' तत् पर्व ' अचिकित्सन्, ' समदधुः ' समाहितमकुर्वन्। तथा ' पौर्णमासी चामावास्या च ' पौर्णमास्यमावास्याख्ये पर्वणी। वैश्वदेवादि–चातुर्मास्यैरेव वसन्ताद्यृतुमुखानि ' समदधुः ' ॥ ३६ ॥

स संहितैरिति। ' स ' एव कालात्मकः प्रजापतिः दृढपर्वा संवत्सरात्मके यदन्नं मासादिरूपं भवति–तत् सर्वमभिलक्ष्य भोक्तुमुत्थितवान्। कालावयवानां विच्छेदाभावात् तत्तत्कालोचितमन्नं भोगयोग्यमासीदित्यर्थः।

इदानीमुपवासयोग्यं पर्व विधत्ते–सम्प्रतीति। ' सम्प्रति ' ' हैव ' पर्वसन्धिसमकाल एव ' प्रजापतेः पर्व ' सम्प्रति उपवसन् चिकित्सितवान् भवति। तथैव सम्प्रत्युपवासिनं रक्षति, प्रजापतिवत् स्वयमपि सर्वान्नादो भवति ' य एवं विद्वान् '–इत्युपसंहारः। तस्मादिति स्वाभिमतपक्षनिगमनम्। कात्यायनस्तु ब्राह्मणे सोपपत्तिकाभिधानमभिप्रेत्य पक्षद्वयमपि विकल्पेनोवाच–" पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेत्, उत्तरां वा "–(का. श्रौ. सू. २. १) इति ॥ ३७ ॥

आज्यभागस्थाननियममाह–चक्षुषी ह वा इति। ' यत् ' यतः ' आज्यभागौ ' चक्षुःस्थानीयौ–अतः ' पुरस्तात् ' कर्तव्यौ, तयोः पुरस्तात्करणेन ' यज्ञस्य चक्षुषी ' ' पुरस्तात् ' कृतवान् भवति। यतो यज्ञे ते ' पुरस्तात् ' क्रियेते, अत इदानीमपि प्राणिनां ' चक्षुषी ' पुरस्ताद् वर्तेते ॥ ३८ ॥

१–' सोमव्यतिरिक्तपुरोडाशादि ' इत्येव पाठः। २–' यदत्र दृढपर्वा संवत्सरात्मको ' इत्यादि क. पा.।

उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हैके (क८) आग्नेयमाज्यभागं जुह्वति दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागमेतत्पुरस्ताच्चक्षुषी दध्म ऽइतिवदन्तस्तदु तद्वाविज्ञान्यमिव हवींᳬषि ह वा ऽआत्मा यज्ञस्य स यदेव पुरस्ताद्धविषां जुहोति तत्पुरस्ताच्चक्षुषी दधाति यत्रो ऽएव समिद्धतमं मन्येत तद्वाहुती-र्जुहुयात्समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा ऽआहुतयः ॥ ३९ ॥

स वा ऋचमनूच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमे ऽअस्थन्त्सत्यनस्थिके चक्षुषी ऽआश्लिष्टे ऽअथ यदृचमनूच्यर्चा यजेदस्थि हैव कुर्यान्न चक्षुः ॥ ४० ॥

(ए)ते वा ऽएते । अग्नीषोमयोरेव रूपमन्वायत्ते यच्छुक्लं तदाग्नेयं

उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हैके आग्नेयमाज्यभागं जुह्वति, दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागम्—एतत्पुरस्ताच्चक्षुषी दध्मः—इति वदन्तः । तदु तद्वा अविज्ञान्यमिव । हवींषि ह वा आत्मा यज्ञस्य । स यदेव पुरस्ताद्धविषां जुहोति—तत्पुरस्ताच्चक्षुषी दधाति । यत्रो एव समिद्धतमं मन्येत तद्वाहुतीर्जुहुयात् । समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा आहुतयः ॥ ३९ ॥

स वा ऋचमनूच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमे अस्थन् सत्यनस्थिके चक्षुषी आश्लिष्टे । अथ यदृचमनूच्यर्चा यजेद्—अस्थि हैव कुर्याद् न चक्षुः ॥ ४० ॥

ते वा एते अग्नीषोमयोरेव रूपमन्वायत्ते । यत् शुक्लम्—तद् आग्नेयम्, यत् कृष्णं तत् सौम्यम् ।

अत्र केषाञ्चित् पक्षमाह—उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे इति । तेषामभिप्रायमाह—एतदिति । 'एतत्' एतेन—पूर्वभागेऽप्युत्तरदक्षिणभागयोर्होमेन 'पुरस्तात्' साक्षात् 'चक्षुषी' स्थान एव स्थापयाम इति । अस्य पक्षस्य दुरवगमत्वमाशङ्क्य पूर्वोक्तमेव पक्षं सिद्धान्तयति—तदु तद्वेत्यादिना । 'अविज्ञान्यमिव' विज्ञानेन हीनमिव, वैषम्याभावेन साक्षात् स्थानविज्ञानस्याशक्यत्वात् । तस्य कस्य पुरस्तादित्यत आह—हवींषीति । यागशरीररूपस्य द्रव्यस्यागात्मकत्वाद् यत्र प्रधानानि हवींषि हूयन्ते,—तेषां पुरोभागमाज्यहवनात् स्वस्थाने चक्षुःस्थाने भवतीत्यर्थः । उक्तपुरोभागविशेषमाह—यत्रो एवेति । उत्तरपूर्वार्द्धादिस्थानमनपेक्ष्य प्रधानहविः पुरोभागे, यत्रैवाग्नौ समिद्धे होतव्यम्; तथा सति 'आहुतयः' अपि 'समृद्धाः' स्युः । अत्र कात्यायनः—"आग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धे, दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यम्, समिद्धतमे वा"—इति (श्रौ. सू. ३।३।१७।२०।२१।२२) ॥ ३९ ॥

आज्यभागयागयोरनुवाक्यायोर्याज्यायाश्च जुषाणेनेत्येव पूर्वमुक्तम्, तदपि तयोश्चक्षुष्ट्वप्रयुक्तमित्याह—स वा ऋचमनूच्येति । 'अस्थन्' अस्थनि,—मुखेऽस्थिमये सति ऋग्यजुषयोः काठिन्यमृदुत्वात् साम्यादस्थ्यनस्थ्यात्मना । यद्वै यज्ञस्य समाम्नानेन यजुषा क्रियते, तत् शिथिलितम्; यदृचा तद् दृढमिति । 'ऋचा' "अग्निर्वृत्राणि"—इत्यादिकया; 'यजुषा' "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु, जुषाणः सोम"—इति, ऋग्यजुषोश्च मृदुशिथिलत्वे समाम्नाते । उक्तप्रकारतामेवान्यथाभावे दोषदर्शनेन समर्थयते—यदृचमनूच्येति । अथर्चावेव कुर्वन् प्राणिनां यज्ञस्य वा 'अस्थि' अस्थिस्थानं मुखं केवलं 'कुर्यात्,' 'न चक्षुः' चक्षुस्तु वर्जयत्येव ॥ ४० ॥

आग्नेयसौम्ययोराज्यभागयोर्यच्चक्षुष्ट्वं लौकिकचक्षुस्साम्येन समर्थयते—ते वा एते इति । 'ते' चक्षुषी

१–'ऋग्यजुषयोः' 'ऋग्यजुषोः' इति च क्वचित्पाठः । २–अन्यथान्यभावे–क. पा. ।

यत्कृष्णं तत्सौम्यं यदि वेतरथा यदेव कृष्णं तदाग्नेयं यच्छुक्लं तत्सौम्यं यदेव वीक्षते तदाग्नेयꣳ रूपꣳ शुष्के ऽइव हि वीक्षमाणस्याक्षिणी भवतः शुष्कमिव ह्याग्नेयं यदेव स्वपिति तत्सौम्यꣳ रूपमार्द्रे इव हि सुषुपुषो ऽक्षिणी भवत ऽआर्द्र ऽइव हि सोम आजरसꣳ ह वाऽस्मिँल्लोके चक्षुष्मान्भवति सचक्षुरमुष्मिँल्लोके सम्भवति य ऽएवमेतौ चक्षुषी ऽआज्यभागौ वेद ॥ ४१ ॥ २ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६ । २] ॥

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । सोऽबलीयान्मन्यमानो नास्तृपीतीव बिभ्यन्निलयाञ्चक्रे स परः परावतो जगाम देवा ह वै विदाञ्चक्रुर्हतो वै वृत्रोऽथेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

यदि वेतरथा—यदेव कृष्णं तदाग्नेयम्, यत् शुक्लं तत् सौम्यम् । यदेव वीक्षते तदाग्नेयं रूपम्—शुष्के इव हि वीक्षमाणस्याक्षिणी भवतः, शुष्कमिव ह्याग्नेयम् । यदेव स्वपिति तत्सौम्यं रूपम्—आर्द्रे इव हि सुषुपुषोऽक्षिणी भवतः, आर्द्र इव हि सोमः । आ जरसं ह वा अस्मिन् लोके चक्षुष्मान् भवति, सचक्षुरमुष्मिन् लोके संभवति—य एवमेतौ चक्षुषी आज्यभागौ वेद ॥ ४१ ॥

दर्शोपचारः ।

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । सोऽबलीयान् मन्यमानो नास्तृपीतीव बिभ्यन्निलयाञ्चक्रे । स परः परावतो जगाम । देवा ह वै विदांचक्रुः—हतो वै वृत्रः—अथेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

प्रत्येकम् 'अग्नीषोमयो रूपम्' 'अन्वायत्ते' अनुप्राप्ते । कथम् ? चक्षुषि 'यच्छुक्लं तदाग्नेयम्' सितभास्वरत्वसाम्यात्, चन्द्रमसि कार्ष्ण्यस्य दृष्ट्यनुसारेण स्फुटं प्रतिभासाद् 'यत्कृष्णं तत् सौम्यम्' । अथ "आग्नेयं कृष्णमिव"—(य० वा० स० २९. २८.) इत्यादिषु कार्ष्ण्यस्याग्नेयत्वश्रवणादग्निसम्बन्धि प्रकाशकाभिधर्मबाध सोमे भूयसः शैत्यस्य दर्शनाच्च—उक्तवैपरीत्यमाशङ्क्याह—यदि वेतरथेति । इदानीं दर्शनादर्शनाभेदेनाग्नीषोमप्रकृतामाह—यदेव वीक्षत इति । 'यदेव' चक्षुरुन्मीलनकाले सर्वं पश्यति । एतदुपपादयति—शुष्के इवेति । सर्वमपि वस्त्वग्निसम्बन्धे शुष्कं भवतीति प्रसिद्धम् । स्वपितिरप्यदर्शनमुपलक्षयति—यदेवेति । दर्शनं न करोतीत्यर्थ, 'सुषुपुषः' सुप्तवतः—स्वपेः क्वसुः (पा० सू० ३ । २ । १०७, ६ । १ । १९) सोमोऽप्यार्द्रप्रभव आप्यमण्डलत्वात् । वेदितुः प्रशंसा—आ—जरसमिति । वयोहानिपर्यन्तं 'चक्षुष्मान् भवति' इत्यर्थः । 'अमुष्मिन्' स्वर्गलोकेऽपि 'सचक्षुः' एव 'सम्भवति' । आज्यभागयोश्चक्षुष्ट्ववेदिता ॥ ४१ ॥ २ ॥ [६. २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

अथामावास्यानि हवींषि विधातुमाख्यायिकामाह—इन्द्रो ह यत्रेति । 'यत्र' यस्मिन् देशे 'इन्द्रः'

तमन्वेष्टुं दध्रिरे । (रेऽग्नि) अग्निर्देवतानाᳪं हिरण्यस्तूप ऋषीणां बृहती छन्दसां तमग्निरनुविवेद तेनैताᳪं रात्रिᳪं सहाजगाम स वै देवानां वसुर्वीरो ह्येषाम् ॥ २ ॥

ते देवा ऽअब्रुवन् । (न्न) अमा वै नोऽद्य वसुर्वसति यो नः प्रावात्सीदिति ताभ्यामेतद्यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्याᳪं समानमोदनं पचेद्दुं वा तदह मानुषᳪं हविर्देवानामेवमाभ्यामेतत्समानᳪं हविर्निरवपन्नैन्द्राग्नं द्वादशकपालं पुरोडाशं तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥

तमन्वेष्टुं दध्रिरे—अग्निर्देवतानां, हिरण्यस्तूप ऋषीणां, बृहती छन्दसाम्। तमग्निरनु विवेद। तेनैतां रात्रिं सहाजगाम। स वै देवानां वसुः, वीरो ह्येषाम् ॥ २ ॥

ते देवा अब्रुवन्—अमा वै नोऽद्य वसुर्वसति, यो नः प्रावात्सीदिति। ताभ्यामेतद्—यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्यां समानमोदनं पचेद्दुं वा। तदह मानुषं हविः। देवानामेवमाभ्यामेतत् समानं हविर्निरवपन्—ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं पुरोडाशम्। तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥

‘घ्नन्’ वृत्रमारयन् ‘वज्रम्’ ‘प्रजहार’ तदा स्वेन बलेन मत्वा ‘अवमेनत्’ अहमिति मत्वा ‘नास्तृषि’। “स्तृञ् हिंसायाम्” (“स्तृणातिरघ्नस्य वधकर्मसु पाठात्” निरु० ३।११।१२) लुङ् (पा. सू. ३।२।११० ॥ ३।४।६।) अहं न हिंसितवानस्मीति मत्वा ननु पुनर्वधशङ्कया निलीनोऽभूत्। एतदेवाह—‘परः परावतो जगाम’ अत्यन्त विप्रकृष्टदेशं गतवान्। परावदिति दूरनाम (निघण्टु ३।२६।५। निरु. ७।७।४ ॥ ११।४।१४)। तस्य “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” (पा० सू० ५. १. ११८.) इति वतुप्। ततो ‘देवाः’ वृत्रे हते ‘इन्द्रः’ तत्रविलयशङ्कया कुत्र निलीनः ‘इति’ विदित्वा, अन्वेष्टुं मतिं कृत्वा देवऋषिच्छन्दसां मध्ये अग्निर्हिरण्यस्तूपो बृहती चान्वेष्टारोऽभवन्। तत्र ‘अग्निः’ ‘अनुविवेद’ अनुसृत्य लब्धवान्। लब्धेनेन्द्रेण सह ‘एताम्’ रात्रिम्। रात्रिशब्दो दिनस्योपलक्षणः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। इन्द्रमन्वेषमाणमागत्य सहोषितवान्। किं कारणं तत्र तस्य वसतिः इति, तदाह—स वा इति। ‘सः’ इन्द्रो ‘देवानाम्’ ‘वसुः’ धनदाता, (या० निरु० ६।२।४) वसयिता वा (या० निरु० १२।४।७) एवं ‘हि’ यतः ‘एषाम्’ देवानां मध्ये ‘वीरः,’ अत्यन्तदमनशीलो निर्भयो युक्तः। “इन्द्रो हि देवानां वसु”—इति तैत्तिरीयके समानप्रकरणेऽभिधानात् “स वै”—इति तच्छब्देनेन्द्र एव परामृष्टः ॥ १ ॥ २ ॥

ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं विधातुमाह—ते देवा इति। ‘ते देवाः’ ‘नः’ अस्माकं सम्बन्धी ‘यः’ इन्द्रः प्रवासनकरोत्, सः ‘नः’ ‘वसुः’ ‘अद्य’ ‘अमा’ अग्निना सह ‘वसति’—‘इति’ उक्त्वा, ‘ताभ्याम्’ सन्निधानेन सह वसद्भ्यामिन्द्राग्निभ्याम्, द्वादशकपाले हविर्निरवपन्निति शेषः; प्रयच्छाम इत्यर्थः।

१—एतदग्रे—(७। १ ॥ तमन्वेष्टुमिति।) इति क्वचित् पुस्तकेऽधिकमुपलभ्यते। २—निरुक्तम् १२. ४. ७ द्रष्टव्यम्।
३—“[illegible]” इति पा. सू. २।३।५॥

स इन्द्रोऽब्रवीत् । (द्यु) यत्र वै वृत्राय वज्रं प्राहरं तद्व्यस्मये स कृश इवास्मि न वै मेदं धिनोति यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति तथेति देवा अब्रुवन् ॥ ४ ॥

(वँस्ते) ते देवा ऽअब्रुवन् । (न्न) न वा ऽइममन्यत्सोमाद्धिनुयात्सोममेवास्मै सम्भरामेति तस्मै सोमꣳसमभरन्नेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष ऽएताꣳरात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोकमागच्छति स ऽइहैवापश्चौषधीश्च प्रविशति स वै देवानां वस्वन्नꣳह्येषां तद्यदेष ऽएताꣳरात्रिमिहामा वसति तस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत् । यत्र वै वृत्राय वज्रं प्राहरं, तद् व्यस्मये । स कृश इवास्मि । न वै मेदं धिनोति । यन्मा धिनवत् तन्मे कुरुतेति । तथेति देवा अब्रुवन् ॥ ४ ॥

ते देवा अब्रुवन् । न वा इममन्यत् सोमाद्धिनुयात् । सोममेवास्मै संभरामेति । तस्मै सोमं समभरन् । एष वै सोमो राजा देवानामन्नं—यच्चन्द्रमाः । स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे, तदिमं लोकमागच्छति । स इहैवापश्चौषधीश्च प्रविशति । स वै देवानां वसु, अन्नं ह्येषाम् । तद् यदेष एतां रात्रिमिहामा वसति—तस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

ननु देवताभेदेन हविर्भेदः किं न स्यात् ? इत्यत आह—यथा ज्ञातिभ्यामिति । परस्परसुच्छिष्टता मान्नी-ष्ववगमयितु ज्ञातिसख्योरुपन्यासः । 'समानम्' एकमेव पचति पक्त्वा समानं प्रयच्छतीत्यर्थः । 'मानुषम्' मनुष्येभ्य पर्यन्य सत्, उपकरणमिति शेषः । अस्त्वेवं देवानां किमायातमित्याह—हविर्देवानामिति । 'देवानां' तु सहागतानां 'हविः समानमेव' उपकरणमित्यर्थः । एवं पूर्वाचारानुसारेणैव इदानीं विधत्ते—तस्मादैन्द्राग्न इति ॥ ३ ॥

अथ सान्नाय्य विधातुमाह—स इन्द्र इत्यादिना । 'यत्र' यस्मिन्काले 'वज्रम्' 'प्राहरम्' प्राक्षिपम्, 'तत्' तदा 'व्यस्मये' विस्मितोऽभवम्, विगतप्राणके स्मयदर्शनात् । यतः 'कृशोऽस्मि' तस्मात् 'इदं' कठिनं पुरोडाशम् 'मा' मां 'न धिनोति' न प्रीणयति अतो मम प्रीतिकरं हविः सम्पादयत 'इति' ॥४॥

ते देवा इति । उक्ता 'देवा' 'इमम्' इन्द्रं प्रीणयितुं 'सोमादन्यत्' 'न' शक्नोतीति विचार्य, तस्मै 'सोममेव' सम्भृतवन्तः । कथं सम्भरेयुरिति तत्प्रकार उच्यते—चन्द्रमा इति । 'यत्' योऽस्ति 'एष' एवाभिदृश्यमानः 'सोमो राजा' 'स' एवोभयतश्चन्द्रदर्शनरहितायां सम्पूर्णामावास्यायां भूलोकमागत्याप्स्वोषधीषु च प्रविशति । 'स' प्रविष्ट एव चन्द्रमा 'देवानां वसु' देवधनम् । कुतः ? यतः 'एषाम्' व्रीहि-यवसोमादिरूपेण 'अन्नम्' भवति, अतो वसुरित्यर्थः । चन्द्रमसोऽत्रौषधिसहवासप्रसङ्गात् 'अमावास्या'-शब्दनिर्वक्ति—तद्यदेष इति । 'इह' भूलोके 'एतां रात्रिम्' अपरिदृष्टचन्द्रायां रात्रौ साकल्येन 'अमा वसति' अमा सह वसति, अत ओषधिचन्द्रमसामस्यां तिथौ सहवासात् सा तिथिः 'अमावास्या नाम' अभवत् ॥ ५ ॥

तं गोभिरनुविद्याप्य समभरन् । (न्य) यदोषधीराश्नंस्तदोषधिभ्यो यद-पोऽपिबंस्तदद्भ्यस्तमेवꣳ सम्भृत्यातच्य तीव्रीकृत्य तमस्मै प्रायच्छन् ॥६॥
(न्त्सौ) सोऽब्रवीत् । (द्वि) धिनोत्येव मेदं नैव तु मयि श्रयते यथेदं मयि श्रयाते तथोपजानीतेति तꣳ शृतेनैवाश्रयन् ॥ ७ ॥
(यँस्त) तद्वा एतत् । (त्स) समानमेव सत्पय एव सदिन्द्रस्यैव सत्त-त्पुनर्निर्वाचक्षते । यदब्रवीद्धिनोति मेति तस्माद्दध्यथ यदेनꣳ शृतेने-वाश्रयंस्तस्माच्छृतम् ॥ ८ ॥ [अर्धप्रपाठकः]
(१ॐ) स यथांशुराप्यायेत । (ते) एवमाप्यायतापि पाप्मानꣳ हरिमाणमह-

तं गोभिरनु विद्याप्य समभरन् । यदोषधीराश्नन्—तदोषधिभ्यः । यदपोऽपिबन्—तदद्भ्यः । तमेवं संभृत्यातच्य तीव्रीकृत्य तमस्मै प्रायच्छन् ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीत् । धिनोत्येव मेदं, नैव तु मयि श्रयते । यथेदं मयि श्रयाते, तथोपजानीतेति । तं शृतेनैवाश्रयन् ॥ ७ ॥

तद्वा एतत् समानमेव सत्, पय एव सत्, इन्द्रस्यैव सत्, तत् पुनर्निर्वाचक्षते । यदब्रवीद्—धिनोति मेति । तस्माद्दधिः । अथ यदेनं शृतेनैवाश्रयन्—तस्माच्छृतम् ॥ ८ ॥

स यथांशुराप्यायेत, एवमाप्यायत, अप पाप्मानं हरिमाणमहत । एष उ आमावास्यस्य बन्धुः । स यो हैवं विद्वान् संनयति, एवं हैव प्रजया पशुभिराप्यायते । अप पाप्मानं हते । तस्मादु संनयेत् ॥ ९ ॥

तं गोभिरिति । 'तम्' अनुप्रविष्टं सोमं 'गोभिः' अनुक्रमेण विविधं व्याप्तिमिव धारयित्वैव 'समभरन्' । तत्प्रकारमाह—यदोषधीरिति । 'ओषधीः' 'आश्नन्' अभक्षयन् गावः, 'तत्' तेन 'ओषधिभ्यः' सोममभरन् । तथा—अनुप्रविष्टसोमा अपः पिबन्ति गावः, तेन 'अद्भ्यः' । अनुपलक्षितानां तृणादयवां धीरत्वया परिणामादिति भावः । एवंप्रकारेण सम्भरणमेव सोमस्य तीव्रीकरणम् । अथवा 'तीव्रीकृत्य' अन्यदालवनं कृत्वेत्यर्थः । अथ 'तम्' सम्भृतम् 'अस्मै' इन्द्राय 'प्रायच्छन्' ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीदिति । 'सः' इन्द्रः सांनाय्येन्द्रम् 'अब्रवीत्' । 'इदम्' दधि 'मा' मां 'धिनोत्येव', 'तु' परन्तु 'मयि' 'नैव श्रयते' न तिष्ठति, न सान्द्र्यं भजत इत्यर्थः । अतो 'मयीदं' 'यथा' 'श्रयाते' श्रयेत, 'तथा' उपायं बुध्यध्वमिति । तेऽपि 'तं' इन्द्रं 'शृतेनैव' पयःसंस्कारेणैव 'अश्रयन्' । यद्यपि तैत्तिरीयके प्रथमं शृतं पश्चाद् दधीति क्रमः तथाप्यत्र सायम्प्रातर्दोहाभ्यां दधिपयसोः सम्पादनेन क्रमेणाभिधानमिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तद् प्रशंसति—तद्वा एतदिति । 'तत्' प्रथमतः अन्नात्मकम् 'एतत्' पुनर्रूपेण परिणतम्, वस्तुतः 'समानमेव' एकरूपमेव ॥ ८ ॥

सांनाय्यस्य सोमात्मकतामभिधाय, आप्यायनसाम्यादपि तदात्मकतामाह—स यथांशुरिति । 'अंशुः'

१–" शृतेन प्रातःसवने धीनीयदधा मध्यन्दिने नीतमिश्रेण तृतीयसवने" इति तै० ब्रा० १ । ४ । ८ । ६ ॥ इति द्रष्टव्यम् ॥
२–पूर्वं सायं दोहेन दधि सम्पाद्यते, ततो वामदिने प्रातर्दोहेन शृतम् ॥ इति ॥

तेषु ऽएष ऽआमावास्यस्य बन्धुः स यो हैवं विद्वान्त्सन्नयत्येव ॐहैव प्रजया पशुभिरप्यायतेऽप पाप्मानॐहते तस्माद्वै सन्नयेत् ॥ ९ ॥

(च)तदाहुः । (अ) नासोमयाजी सन्नयेत्सोमाहुतिर्वा ऽएषा सानव-रुद्धा सोमयाजिनस्तस्मान्नासोमयाजी सन्नयेदिति ॥ १० ॥

तद्वु समेव नयेत् । (न) नन्वत्रान्तरेण शुश्रुम सोमेन नु मा याजयताथ म ऽएतदाप्यायनॐसम्भरिष्यथेत्यब्रवीदिति न वै मेदं धिनोति यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति तस्माऽएतदाप्यायनॐसमभरंस्तस्मादप्यसोमयाजी समेव नयेत् ॥ ११ ॥

(ह्रा) वार्त्रघ्नं वै पौर्णमासम् ।(मि) इन्द्रो ह्येतेन वृत्रमहन्नथैतदेव वृत्र-हत्यं यदामावास्यं वृत्रॐह्यस्मा ऽएतज्जघ्नुष ऽआप्यायनमकुर्वन् ॥१२॥

तदाहुः । नासोमयाजी सनयेत्। सोमाहुतिर्वा एषा । साऽनवरुद्धा सोमयाजिनः । तस्मान्नासोम-याजी सनयेदिति ॥ १० ॥

तद्वु समेव नयेत्, नन्वत्रान्तरेण शुश्रुम-सोमेन नु मा याजयत, अथ मे एतदाप्यायन संभरि-ष्यथेति । अब्रवीदिति-न वै मेदं धिनोति, यन्मा धिनवत् तन्मे कुरुतेति । तस्मा एतदाप्यायन समभरन् । तस्मादप्यसोमयाजी समेव नयेत् ॥ ११ ॥

वार्त्रघ्नं वै पौर्णमासम् । इन्द्रो ह्येतेन वृत्रमहन् । अथैतदेव वृत्रहत्यं, यदामावास्यम् । वृत्रं ह्यस्मा एतज्जघ्नुष आप्यायनमकुर्वन् ॥ १२ ॥

नाम, स यथा 'आप्यायत, एवम्' नानात्मनि । तथा पौर्णमास्यां 'पाप्मानम्' 'अप' 'हन्ति' 'हारयति' शरीरहारनिमनहन्नानि । आकारि कर्मर्थनुतमहति-एष उ इति । 'एष' इन्द्रो ह यत्र इत्यथ नादिकं आमावास्यस्य 'कस्य' 'बन्धु' ब्राह्मणम् । उक्तार्थज्ञानप्रयोगपूर्वकं नानात्म विधत्ते-स या हैव विद्वानिति ॥ ९ ॥

विहितस्य सान्नाय्यस्याधिकारिता निषेधं केचिदिच्छन्ति-तदाहुरिति । 'तत्' तत्र सान्नाय्यविषये 'आहुः' इत्यत्र । तत्र निषेधमाह-सोमाहुतिरिति । सान्नाय्याहुतिः परम्परया 'सोमाहुतिः' खलु, 'सा एषा' पूर्वं सोमयागित्वात् 'अनवरुद्धा' न सम्बद्धा, अतः 'असोमयाजी न सनयेदिति' ॥ १० ॥

स्वाभिमत पक्षं प्रतिजानाति-तद्विति । अस्मिन्नर्थे सम्वदन् पुनराह-नन्वत्रान्तरेणेति । 'ननु' 'अत्र' विषये 'अन्तरेण' मध्य एव श्रुतवन्तः स्म । कथम्? 'नु' निश्चयेन 'मा' मामिन्द्रं 'सोमेन' 'याजयत', 'अथ' पश्चात् 'मे' मम, 'एतत्' सान्नाय्यलक्षणम् 'आप्यायनम्' 'संभरिष्यथ'-'इति' इन्द्रेणोक्तं वचनमिति । स्वाभिमतमनन्तरोक्तं पूर्वोदाहृतं वाक्यं प्रकारान्तरेण पुनः प्रावर्तयन्निति-न वै मेदमित्या-दिना । पूर्ववदेवाख्यातम् । अतः सनयेदिति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ११ ॥

अमावास्यायोगस्य कारणं विविच्य पुनरुक्तमाह-वार्त्रघ्नं वा इति । पौर्णमास्यां क्रियमाणं यद्धविरस्ति,

---

१-'तस्मा 'अनवरुद्धा' न सम्बद्धा, अतो न सनयेदिति' इति ह० पा० । २-मूले तु 'समभरन्' इत्यपेक्षन्ते । ३-कल्पितमत्र प्रकृत समस्ती कल्पितदा द्रष्टव्य ।

(वर्हिस्त) तद्वा ऽएतदेव वार्त्रघ्नम् । यत्पौर्णमासमथैष ऽएव वृत्रो यच्चन्द्रमाः स यत्रैष ऽएतार्ठ० रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदेनमेतेन सर्वं हन्ति नास्य किञ्चन परिशिनष्टि सर्वर्ठ० ह वै पाप्मानर्ठ० हन्ति न पाप्मनः किञ्चन परिशिनष्टि य एवमेतद्वेद ॥ १३ ॥

तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्वो नोदेतेत्यद्धो हैव देवानामविशीर्णमन्नं भवत्यथैभ्यो वयमित ऽउप प्रदास्याम ऽइति तद्धि समृद्धं यदक्षीण ऽएव पूर्वस्मिन्नन्नेऽथापरमन्नमागच्छति स ह बहन्न ऽएव भवत्यसोमयाजी तु क्षीरयाज्यद्धो हैव सोमो राजा भवति ॥ १४ ॥

तद्वा एतदेव वार्त्रघ्नं, यत् पौर्णमासम् । अथैष एव वृत्रो, यच्चन्द्रमाः । स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे, तदेनमेतेन सर्वं हन्ति, नास्य किञ्चन परिशिनष्टि । सर्वं ह वै पाप्मानं हन्ति, न पाप्मनः किञ्चन परिशिनष्टि–य एवमेतद्वेद ॥ १३ ॥

तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्वो नोदेतेति । अद्धो हैव देवानामविशीर्णमन्नं भवति, अथैभ्यो वयमित उपप्रदास्याम इति । तद्धि समृद्धं यदक्षीण एव पूर्वस्मिन्नन्नेऽथापरमन्नमागच्छति । स ह बहन्न एव भवति । असोमयाजी तु क्षीरयाजी । अद्धो हैव सोमो राजा भवति ॥ १४ ॥

तद् 'वार्त्रघ्नं' वृत्रहननसम्बन्धि: वृत्रहननाय तदनन्तरं निमित्तनाशनाय एकादशकपालोऽग्नावैष्णवहविषोः प्रदानात् । हननसाधनत्वेनैव दर्शयति–इन्द्रो हीति । आग्नावैष्णवं तु हविः 'वृत्रहत्ये' वृत्रहननेऽपि; वृत्रं हत्वा इन्द्रस्याप्यायनार्थं कृतमत् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणोपायेन वृत्रवधार्थमाह–तद्वा एतदिति । उक्तप्रकारेण 'पौर्णमासं' हविः 'वार्त्रघ्नम्' । चन्द्रमा इति । स यथास्मिन् एव 'वृत्रः' "तस्य यत् सौम्यमासीत्, तं चन्द्रमसं चकार" इति प्रागुक्तत्वात् । स उक्तरूपो वृत्र 'यत्र' यस्मिन् दिवसे 'पुरस्तात् पश्चात्' च 'न' दृश्यते, 'तत्' तेन 'एनं' वृत्रम् एतेन हविषा 'सर्वं' साकल्येन 'हन्ति', 'न किञ्चन', अवशेषयति । अतः सर्वनाशप्रयाय चन्द्रदर्शनरहितायां तदामावास्यायामेवेष्टिरनुष्ठेया । उक्तार्थवेदनं प्रशंसति–सर्वं ह वा इति ॥ १२ ॥

इदानीं तिथिविषये केषाञ्चित् पक्षमाह–तद्धैक इति । केचन चन्द्रदर्शनयुक्तायां चतुर्दश्यामुक्तान्यामावास्यायामेवोपवसन्ति । एतन्निमित्तमाह–'श्वः' परस्मिन्नहनि 'नोदेतेति' अस्मदीय एव भविष्यति काले उदये न प्राप्नोतीति; अतोऽदर्शनेनैव तत्पक्षो न युक्त इत्यभिप्रायः । तत्पक्षे को दोष इत्यत आह–अद्धो हैवेति । 'अद्धः' अविप्रकृष्टं प्रत्यक्षं चन्द्राख्यं अन्नं 'देवानामविशीर्णमिव भवति'; अतो यथा न विशीर्णं भवेत्, तथा कर्तव्यम् । 'अथ' चन्द्रदर्शनानन्तरमेव 'एभ्यः' देवेभ्यः 'वयम्' 'इतः' लोकात् 'प्रदास्याम इति' अविशीर्णत्वमेव दर्शयति–तद्धीति । पूर्वदिनावशिष्टे पुनरागमने सम्यक्तयान्वेति 'तत् समृद्धम्' तथाविधस्य एव प्रदानं भवति । तस्मात् चन्द्रदर्शनयुक्तनिषेधोऽयुक्तो युक्त इति ।

१–अत्रैव पूर्वं ५ प. २ ब्रा. ६ क. ३ म. १७ कं० द्रष्टव्यम् ॥

(त्य) अथ यथैव पुरा । केवलीरोषधीरश्नन्ति केवलीरपः पिबन्ति ताः केवलमेव पयो दुहऽएवं तदेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष ऽएतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोकमागच्छति स ऽइहापश्चौषधीश्च प्रविशति तदेनमद्भ्य ऽओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति स ऽएष ऽआहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे ॥ १९ ॥

तद्वा ऽएतद् । (द) अविक्षीणमेव देवानामन्नाद्यं परिप्लवतेऽविक्षीणᳪं ह वा ऽअस्यास्मिँल्लोकेऽन्नं भवत्यक्षय्यममुष्मिँल्लोके सुकृतं य ऽएवमेतद्वेद ॥१६

अथ यथैव पुरा केवलीरोषधीरश्नन्ति, केवलीरपः पिबन्ति, ताः केवलमेव पयो दुहे, एवं तत् । एष वै सोमो राजा देवानामन्नं, यच्चन्द्रमाः । स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे, तदिमं लोकमागच्छति । स इहापश्चौषधीश्च प्रविशति । तदेनमद्भ्य ओषधिभ्यः संभृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति । स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे ॥ १९ ॥

तद्वा एतदविक्षीणमेव देवानामन्नाद्यं परिप्लवते । अविक्षीणं ह वा अस्यास्मिँल्लोकेऽन्नं भवति अक्षय्यममुष्मिन् लोके सुकृतं, य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

दृष्टोपवासपक्षे दोषाभिधानपुरःसरमदर्शनोपवासमेव समर्थयते—असोमयाजी त्वित्यादिना । 'तु'—शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । 'असोमयाजी क्षीरयाजी भवति', "तमेव नयेत्"—इति निगमितत्वात् । 'अदो हैव' आहुतं क्षीरमेव लोकान्तरवर्ति सत्, 'सोमो राजा भवति,' "स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे"—इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८ ॥

अस्तु, तत्र किमित्यत आह—अथ यथैवेति । 'यथा' 'पुरा' चन्द्रस्यौषध्युदकेषु प्रवेशरहितकाले, अमावास्यातः पूर्वदिवस इत्यर्थः । तत्र यथा गावः 'केवली' चन्द्रानुप्रवेशरहिता 'ओषधी' 'अपः' चाहारं कृत्वा, 'केवलं' चन्द्ररहितम् 'एव' 'पयो दुहे' दुहते । (धा० पा० अदा. उ, २०४) "लोपस्त आत्मनेपदेषु "—(पा० सू० ७ १. ४१.) इति तलोपः, "बहुलं छन्दसि" (पा० सू० ७. १. ८.) इति रुट् । 'एवम्' 'तत्' क्षीरयजनं भवति, चन्द्रानुप्रवेशरहितं केवलं भवतीत्यर्थः । अतो दृष्टोपवासे चन्द्रस्यौषध्यप्स्वननुप्रवेशेन कैवल्यात् तदानीं क्षीरस्य चन्द्रात्मकत्वाभावात् स पक्षो न युक्त इत्यर्थः । अस्तु, को दोष इत्याशङ्क्यामावास्यायां चन्द्रानुप्रवेशवता क्षीरेण भवितव्यमित्याह—एष वा इति । एतत् सांनाय्यब्राह्मणवद् व्याख्येयम् । 'एनम्' अमावास्यायामप्स्वोषधीष्वनुप्रविष्टम्—ताभ्य 'आहुतिभ्यः' सकाशात् क्षीररूपेण 'सम्भृत्य' 'अधिजनयति' पुनरुत्पादयति क्षीरयाजी । 'स एष' अमुं लोकमागतः, पुनराहुतिद्वारा अन्तरिक्षे उत्पन्नः 'पश्चात्' प्रतीच्यां दिशि 'ददृशे' दृश्यते ॥ १९ ॥

तद्वा एतदिति । 'तद्' एतच्चन्द्राख्यमन्नं 'परिप्लवते' परिभ्रमति । तत्कार्यज्ञानं प्रशंसति—अविक्षीणं ह वा अस्यास्मिन्निति ॥ १६ ॥

१–एतदविक्षीणं [illegible] । २–[illegible] । ३–'क्षीररूपेण' 'संभृत्य' 'अनुनेय' 'एकायत्' इति [illegible] ।

तद्वा ऽएताᳫं रात्रिम् । देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रच्यवते तदिमं लोकमागच्छति ते देवा ऽअकामयन्त कथन्नु नऽइदं पुनरागच्छेत्कथन्न ऽइदं परागेव न प्रणश्येदिति तद्य ऽएव सन्नयन्ति तेष्वाशᳫंसन्त ऽएत ऽएव नः सम्भृत्य प्रदास्यन्तीत्याह वा ऽअस्मिन्त्स्वाश्च निष्ट्याश्च शᳫंसन्ते य ऽएवमेतद्वेद यो वै परमतां गच्छति तस्मिन्नाशᳫंसन्ते ॥ १७ ॥

तद्वा ऽएष ऽएवेन्द्रः । (न्द्रो) य ऽएष तपत्यथैष ऽएव वृत्रो यच्चन्द्रमाः सोऽस्यैष भ्रातृव्यजन्मेव तस्माद्यद्यपि पुरा विदूरमिवोदितोऽथैनमेताᳫं रात्रिमुपैव न्याप्लवते सोऽस्य व्यात्तमापद्यते ॥ १८ ॥

तद्वा एतां रात्रिं देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रच्यवते । तदिमं लोकमागच्छति । ते देवा अकामयन्त । कथं नु न इदं पुनरागच्छेत् । कथं न इदं परागेव न प्रणश्येदिति । तद्य ए एव संनयन्ति तेष्वाशंसन्त एत एव नः संभृत्य प्रदास्यन्तीति । आ ह वा अस्मिन् स्वाश्च निष्ट्याश्च शंसन्ते य एवमेतद्वेद । यो वै परमतां गच्छति । तस्मिन्नाशंसन्ते ॥ १७ ॥

तद्वा एष एवेन्द्रो य एष तपति । अथैष एव वृत्रो यच्चन्द्रमाः । सोऽस्यैव भ्रातृव्यजन्मेव । तस्माद् यद्यपि पुरा विदूरमिवोदितः, अथैनमेतां रात्रिमुपैव न्याप्लवते । सोऽस्य व्यात्तमापद्यते ॥ १८ ॥

अन्नस्याविर्भूतत्वाद् सान्नाय्यस्यावश्यं दातव्यतामाह—तद्वा एतां रात्रिमिति । चन्द्रोऽक्षय एवान्नरूपः; च्युतस्य च भूलोकप्रवेश उक्तः ; अस्मिंश्च तदन्नं तथैव प्रणाशमप्राप्य यथा पुनरागच्छेदिति कामयित्वा सान्नाय्ययाजिभ्योऽस्माकं क्षीररूपेण पुनः सम्पाद्य दास्यन्तीत्याशासां कुर्वन्ति । अतोऽवश्यं चन्द्रदर्शनरहितदिने सान्नाय्यं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति—आह वा इति । ‘निष्ट्याः’ नीचाः, “समानीयथ निष्ट्यः” (तै० ब्रा० २. ४. ३. २.) इत्यादिमन्त्रवर्णात् । उक्तार्थज्ञानिकृष्टतराः । त ज्ञानिनमप्यशनाच्छादनादिकं प्रयच्छतीत्याशंसनीयत्व युक्तमेवेत्याह—यो व इति ॥ १७ ॥

चन्द्रस्य क्षयोदयकारणाभिधानव्याजेन चन्द्रदर्शनरहितामामावास्यां प्रशंसति—तद्वा एष एवेन्द्र इत्यादिना । तपन्नादित्य एवेन्द्रः, परमैश्वर्ययोगात् । चन्द्रस्य वृत्रत्वं प्रतिपादितम् । ‘स चन्द्रमाः’ ‘अस्य’ सूर्यस्य शत्रुजन्मेव भवति । अनेन सूर्याचन्द्रमसोरिन्द्रवृत्रत्वे समर्थिते भवेत. । भ्रातृव्यत्व समर्थयते—तस्मादिति । यस्माद्य तस्य भ्रातृव्यः, ‘तस्मात्’ ‘पुरा’ अमावास्यातः पूर्वदिवसेषु अत्यन्त दूरं यथा भवति तथा ‘उदितः’ अपि ‘अथैनं’ सूर्यमिन्द्रं प्रति ‘एतां रात्रिम्’ अमुममावास्यादिवसं प्रति ‘उपैव’ समीप एव ‘न्याप्लवते’ आगच्छति । अथ ‘सः’ एव ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘व्यात्तं’ विवृतं मुखं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

१—वृत्रपदार्थनिर्णये त्वेवमुक्तं यास्केन “तत्को वृत्रः मेघ इति नैरुक्ताः । त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः । अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्त्यहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विवृद्ध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाञ्चकार तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिर आपः” इत्यादि निरुक्ते २ । १६ । ३ ॥ इति ॥

तं ग्रसित्वोदेति। स न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे ग्रसते ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य सपत्नाः सन्तीत्याहुर्य एवमेतद्वेद ॥ १९ ॥

तं निर्धीय निरस्यति। स एष धीतः पश्चाद्ददृशे स पुनराप्यायते स एतस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते यदि ह वा अस्य द्विषन्भ्रातृव्यो वणिज्यया वा केनचिद्वा सम्भवत्येतस्य हैवान्नाद्याय पुनः सम्भवति य एवमेतद्वेद ॥ २० ॥

तद्धैके। महेन्द्रायेति कुर्वन्तीन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधादथ वृत्रं हत्वा यथा महाराजो विजिग्यान एवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति तदिन्द्रायेत्येव कुर्यादिन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधादिन्द्रो वृत्रं जघ्निवांस्तस्मादिन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥ ३ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् (६. ४.) ॥

तं ग्रसित्वोदेति। स न पुरस्तान्न पश्चाद् ददृशे। ग्रसते ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्यम्—अयमेवास्ति, नास्य सपत्नाः सन्तीत्याहुर्य एवमेतद्वेद ॥ १९ ॥

तं निर्धीय निरस्यति। स एष धीतः पश्चाद्ददृशे, स पुनराप्यायते। स एतस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते। यदि ह वा अस्य द्विषन् भ्रातृव्यो वणिज्यया वा केनचिद् वा सम्भवति, एतस्य हैवान्नाद्याय पुनः सम्भवति य एवमेतद्वेद ॥ २० ॥

तद्धैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति। इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधात्। अथ वृत्रं हत्वा यथा महाराजो विजिग्यान एव महेन्द्रोऽभवत्। तस्मान्महेन्द्रायेति तदिन्द्रायेत्येव कुर्यात्। इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधात्। इन्द्रो वृत्रं जघ्निवान्। तस्मादिन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥

तं ग्रसित्वेति। 'स' सूर्यान्तर्गतः शत्रुं गिलन्निव दर्शे उदेति। 'तं' तस्मिन्दिवसे 'न पुरस्तात्' दृश्यते। एतदर्थं प्रशंसति—ग्रसते ह वा इति। यद्वा यजमानभ्रातृव्यस्यान्तादर्शनात् तद्वान् 'सपत्ना न सन्ति' इत्याहुः ॥ १९ ॥

एवं सपत्नं चन्द्रं नि रात्रेण पीत्वा पुनर्निरस्यति—तं निर्धीयेति। पूर्वस्यां दिशि भक्षितः, 'पश्चात्' भागे निर्गतो रेखामात्रो दृश्यते, 'स' च 'पुनः' कलाक्रमेण तस्यैव सूर्यस्यान्नाय प्रवर्द्धते।

शत्रुं प्रत्याह—यदि हेति। 'अस्य' शत्रुरपि अनेन हन्यमानोऽपि कृषिवाणिज्यादिक्रियया कयाचिद्वृत्त्या समृद्धो भवन् 'एतस्य' शत्रुरन्नायैव वर्द्धते ॥ २० ॥

सान्नाय्यस्यैन्द्रत्वमाम्नायशिक्षया प्रतिपादितम्, तत्र केषाञ्चिन्मतमनूद्य पुनरैन्द्रत्वमेव सिद्धान्तयति—तद्धैके इति। 'तत्' सान्नाय्यम्। महेन्द्रत्वे कारणमाह—एष पुरेति। पूर्वं केवलमिन्द्रः सन्नपि यथा कश्चिद्राजमात्रः सन् पश्चाच्छत्रून् जित्वा महाराजत्वं प्राप्नोति। यत एव वृत्रं हत्वा महेन्द्रोऽभवत्, अत एव युक्त-

अथ प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत्तदस्या आहरन्त्या अपादस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तत्पतित्वा पर्णोऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति तस्मात्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति ॥ १ ॥

सान्नाय्यसंपादनम् ।

स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति यत्र वै गायत्री सोममच्छापतद्, तदस्या आहरन्त्या अपादस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञः ।

मित्यर्थः । स्वपक्षे युक्तिमाह—वृत्रस्य वधादिति । वृत्रवधात् प्राक् यतोऽयं केवलः 'इन्द्रः', तथाविध एव स 'वृत्रं हतवान्'; अतः पश्चादागतं महत्त्वमप्रयोजकमिति 'इन्द्रायेत्येव कुर्यात्' इति ॥ २१ ॥ ३ ॥ [६. ४.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं
सताम्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलतां धेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोर्वीं हेमवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योर्वीं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रमात्मीयमार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

प्रधानयागः सकलः साङ्गानः सम्प्रकीर्तितः । प्राधान्येनाथ तद्धर्मा निरूप्यन्तेऽथ सप्तमे ॥ ७ ॥

तत्रादौ सन्निहितत्वात् सान्नाय्यधर्माः प्रथममुच्यन्ते । तत्र वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदं विधास्यन् तदुचितं शाखायाः पर्णत्वं सार्थवादमाह—स वै पर्णशाखयेति । 'सः' वत्सानामपाकर्ता । शाखायाः पर्णत्वं प्रशस्तु-

१—"सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निं प्रति इति सान्नाय्यं हविर्विशेषः" इति (पा सू ३ । १ । १२९) सूत्रवृत्तौ दीक्षितः ॥ 'तच्च दधिपयोलक्षणम्' इति चात्रैव (११ । २ । ६ । ६) भाष्ये सायण ॥ 'सान्नाय्यं दुग्धदधिरूपं हविरिति' (का. श्रौ. सू. ४ । २ । १७) सूत्रवृत्तौ याज्ञिकदेवश्च । सान्नाय्यविधानादिकं सर्वमेतत् पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे ४ । ११ कण्डिकायां द्रष्टव्यम् ॥

तामाच्छिनत्ति । (त्ती) इषे त्वोर्जे त्वेति वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे त्वेत्यूर्जे त्वेति यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह ॥ २ ॥

(द्वा) अथ मातृभिर्वत्सान्त्समवार्जन्ति । स वत्सᳬं शाखयोपस्पृशति वायव स्थेत्ययं वै वायुर्योऽयं पवत एष वा इदᳬं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च वर्षत्येष एवैतासां प्रप्याययिता तस्मादाह वायव स्थेत्युपायव स्थेत्यु हैक आहुरुप हि द्वितीयोऽयन्तीति तदु तथा न ब्रूयात् ॥ ३ ॥

तद् पतित्वा पर्णोऽभवत् । तस्मात् पर्णो नाम । तद् यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति—तस्मात् पर्णशाखया वत्सानपाकरोति ॥ १ ॥

तामाच्छिनत्ति–' इषे त्वा ' ' ऊर्जे त्वा '–(वा. सं. १ । १) इति । वृष्टयै तदाह यदाह इषे त्वेति । ऊर्जे त्वा इति । यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह ॥ २ ॥

अथ मातृभिर्वत्सान्त्समवार्जन्ति । स वत्सं शाखयोपस्पृशति–"वायवः स्थ "–(वा सं. १.१)

मनुवदति–तद्यत्पर्णशाखयेति । ' यत्र ' यस्मिन् देशे ' गायत्री ' पक्षिरूपेण ' सोमम् ' अभिलक्ष्य आनयनाय अगच्छन्, ' तत् ' ' अस्या आहरन्त्याः ' ' अपादस्ता ' अधस्तात् प्रदेशे ' अभ्यायत्य ' यत् ' पर्णं ' पात ' प्रचिच्छेद ' । कस्येत्याह–गायत्र्या वा सोमस्य वा राज्ञ इति । ' वा '–शब्दश्चार्थे, ' गायत्र्या ' ' सोमस्य ' चेत्यर्थः, अननुगमनत्वेन विकल्पस्यानुचितत्वात् । पतितात् पर्णात् उत्पन्न पलाश , तस्य ' पर्णत्वम् ' । अस्त्वेव तथाप्यस्यैव शाखाकरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह–तद्यदेवेति । ' तस्मात् ' सोमांशस्यैव सम्पादितप्रायत्वात् ' पर्णशाखया ' एव मातृभ्य सकाशात् ' वत्सान् ' ' अपाकुर्यात् ' पृथक्कुर्यात् । कात्यायनस्तु शमीशाखामपि विकल्पेनात्राबोचत्–" पर्णशाखां छिनत्ति शामीलीं वा " इति (का. श्रौ सू. ४. ३०) " शम्या ष्लच् " इति (पा. सू ४. ३. १४२) विकारे ष्लच् ॥ १ ॥

इदानीं छेदने मन्त्र विधत्ते–तामिति । तदिति । इत्यत इदाद् । यदिद्, तदास्यमित्यर्थः । पृथग्योगस्य विवक्षितत्वात् वाक्ययोरपि पौर्वापर्यं विवक्षितमिति गम्यते । स्पष्टमन्यत् ।

सूत्रकारस्तु मन्त्रभेदपक्षमप्यङ्गीकृत्य शाखाच्छेदे एव विकल्पितम्, उेदनसन्नमनयोर्वेति योगाभिमतामाह–" पर्णशाखां छिनत्ति शामीलीं वेषे त्वेति, ऊर्जे त्वेति वा " (का. श्रौ. सू. ४. ३०) " छिनत्तीति बोभयो साकाङ्क्षत्वात् " (का. श्रौ. सू ४. ३१) ' अनमयामीति वोत्तर " (का. श्रौ. सू. अ. ४. सू ३२) इति ॥ २ ॥

अथ वत्सानां मातृभ्यो योजनम् । तत्रैकस्य शाखया समन्त्रकमुपस्पर्शनमाह–अथ मातृभिरिति । ' समवार्जन्ति ' संयोजयन्ति । हे वत्स ! गावश्च ' यूयं ' वायव स्थ ' प्रवर्द्धकत्वेन वायुरूपा यद् यूयमपि वायवो भवथेति मन्त्रार्थः । (कां श्रौ सू. ४. ३६) कथमेते वायुत्वव्यवहार इति तत्समर्थनायाह—अयं वा

१–" मानवन्धनाभिच्छावहरन्त्या " इति [illegible] पा । २–" अपादस्ता " इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः । स एव साधुः । अपअदस्तम्–अङ्गुलीभिरक्षितम् । ते आ. ४ । १ । २ ते ब्रा ३ । २ । १ । १२ द्रष्टव्यम् । ३–" मातृभिर्वत्सान्त्समवार्जन्ति शाखयोपस्पृशति वायवस्थेति " इति ।

(३) अथ मातॄणामेकाᳬशाखयोपस्पृशति । वत्सेन व्याकृत्य देवो वः सविता प्रार्प्पयत्विति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता यज्ञᳬ सम्भरानिति तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्प्पयत्विति ॥ ४ ॥

श्रेष्ठतमाय कर्मण ऽइति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म्म यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण ऽइति ॥ ५ ॥

(त्वा) आप्यायध्वमघ्न्या ऽइन्द्राय भागमिति । तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येवमेवैतद्देवताया ऽआदिशति यदाहाप्यायध्वमघ्न्या ऽइन्द्राय भागमिति ॥ ६ ॥

इति । अयं वै वायुर्योऽयं पवते । एष वा इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च वर्षति । एष वा एतासां प्रप्याययिता । तस्मादाह–वायवः स्थ–इति । "उपायवः स्थ"–इत्यु हैक आहुः । उप हि द्वितीयोऽयतीति–तदु तथा न ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ मातॄणामेकां शाखयोपस्पृशति वत्सेन व्याकृत्य–"देवो वः सविता प्रार्प्पयतु"–(वा० सं० १ । १) इति । सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूता यज्ञं सम्भरान्–इति–तस्मादाह–"देवो वः सविता प्रार्प्पयतु"–इति ॥ ४ ॥

"श्रेष्ठतमाय कर्मणे"–(वा० सं० १ । १) इति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म्म । यज्ञाय हि । तस्मादाह–"श्रेष्ठतमाय कर्मणे"–इति ॥ ५ ॥

"आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागम्"–(वा० सं० १ । १) इति । तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति । एवमेवैतद्देवताया आदिशति–यदाह–"आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागम्"–इति ॥ ६ ॥

इत्यादि । वायोर्गवां वर्द्धकत्वसमर्थनाय सर्वजगद्वर्धकतामाह–एष वा इदं सर्वमिति । एतन्मन्त्रशेषत्वेन शाखान्तरे पठित (तै. सं. १ । १ । १) (तै. ब्रा. ३ । २ । १) मन्त्रमनूद्य निराचष्टे–उपायवस्थेत्यु हैक इति (तै. सं. १. १. १.) "उपायवस्थेति चैके" (का. श्रौ. सू. ४. ३७) । यदेन मागं ब्रूयात्, यजमानस्य 'द्वितीयः' शत्रुरागच्छति, अतो 'न ब्रूयात्' ॥ ३ ॥

प्रसुतानां गवां मध्ये एकस्या वत्सात् पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रं ("देवो व इति मातॄणामेकां व्याकृत्य" का. श्रौ. सू. ४. ३८) चाह–अथ मातॄणामिति । 'वत्सेन' 'व्याकृत्य' पृथक्कृत्य । प्रेषणकर्मणि सवितुः प्रयोजकत्वे कारणमाह–सविता वा इति । 'यज्ञं' यज्ञसाधनं क्षीरम्, तत् 'सम्भरान्' सम्भरेयुः ॥ ४ ॥

किं तत् श्रेष्ठतमं कर्म ? इति, तदाह–यज्ञो वा इति । साक्षात्स्वर्गसाधनत्वादितरकर्मभ्यः 'श्रेष्ठतमत्वम्' ॥५॥

मन्त्रमागे यद्देवताविशेषनामनिर्देशपूर्वकमादेशनम्, तत्प्रशंसति–आप्यायध्वमघ्न्या इति । यथा अग्नये हविर्ग्रहणादौ अग्नये जुष्टमित्यादि (श. अ. १. ब्रा. २ क. १७) नामविशेषतो देवतादेशनं क्रियते, तद्वदिदमपि पाठेनैव कृतं भवतीत्यर्थः. ("ऐन्द्रमवति माहेन्द्रं वा" का. श्रौ. सू. ४. ३९) ॥ ६ ॥

प्रजावतीरनमीवा ऽअयक्ष्मा ऽइति । नात्र तिरोहितमिवास्ति मा वस्ते-न ऽईशत माघशᳬंस ऽइति मा वो नाष्ट्रा रक्षाᳬंसीशतेत्येवैतदाह ध्रुवा ऽअस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीरित्यनपक्रमिण्योऽस्मिन्यजमाने बह्व्यः स्यातेत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

(ह्रा) अथाहवनीयागारस्य वा पुरस्तात् । (द्रा) गार्हपत्यागारस्य वा शाखामुपगूहति यजमानस्य पशून्पाहीति तद्ब्रह्मणैवैतद्यजमानस्य पशून्परिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥

तस्यां पवित्रं करोति । वसोः पवित्रमसीति यज्ञो वै वसुस्तस्मादाह वसोः पवित्रमसीति ॥ ९ ॥

" प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः "–(वा० सं० १ । १) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । " मा वस्तेन ईशत माघशंसः "–(वा० सं० १ । १) इति । मा वो नाष्ट्रा रक्षासीशत–इत्येवै-तदाह । " ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीः "–(वा० सं० १ । १) इति । अनपक्रमिण्यो-ऽस्मिन् यजमाने बह्व्यः स्यात–इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथाहवनीयागारस्य वा पुरस्तात् गार्हपत्यागारस्य वा शाखामुपगूहति । "यजमानस्य पशून् पाहि "–(वा० सं० १ । १) इति । तद् ब्रह्मणैवैतद्यजमानस्य पशून् परिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥

तस्यां पवित्रं करोति–" वसोः पवित्रमसि "–(वा० सं० १ । २) इति । यज्ञो वै वसुः । तस्मादाह–" वसोः पवित्रमसि "–इति ॥ ९ ॥

प्रजावतीरित्यादि । स्पष्टार्थतामाह–नात्रेति । 'मा व ' इत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह–नाष्ट्रेति । 'नाष्ट्रा' नाष्ट्राणि नाशकारीणि, 'रक्षांसि' रक्षन्ति यास्य इति रक्षणापादानभूतानि स्तेनव्याघ्रादीनि 'नाष्ट्रा' । ध्रुव-शब्दगोपतिशब्दयोरर्थमाह–ध्रुवा अस्मिन्निति ॥ ७ ॥

शाखागूहनप्रदेशविशेषम्, तत्र समन्त्रक गूहनमाह–अथाहवनीयागारस्येति । अग्निपुरोदेशे स्थापयन्नप्यु-क्तमु मन्त्र ब्रूयात्–यजमानस्येति (कौ. श्रौ सू. ४. ४०) । हे शाखे ' त्वं 'यजमानस्य पशून्' रक्ष । एत-न्मन्त्रपाठस्तात्पर्यमाह–तद्ब्रह्मणैवेति । एतन्मन्त्रपाठेन शाखायै पशूनां परिदानं तदधीनत्वेन रक्षणार्पणम् ॥ ८ ॥

इदानीं दोहनार्थं शाखायां समन्त्रकं पवित्रबन्धनं विधत्ते–तस्यां पवित्रमिति । (दोहनार्थं) 'तस्यां' शाखायां ' पवित्रं ' कुशद्वयात्मकं त्रिवृत वा ' करोति ' बध्नीयात् । तथा च सूत्रम्–" वसो पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ " (का. श्रौ. सू. ४. ४४.) " त्रिवृद्वा " इति (का. श्रौ. सू. ४. ४५.) । 'वसु' शब्दार्थमाह–यज्ञो वा इति । पुनात्यनेनेति (पा. सू. ३. २. १८९) पवित्रम् ' तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥

१–" यजमानस्य पशूनित्यन्त्यपाठस्त्वन्यत्र कुशाग्रास्यामुपगूहति " इति । २–" त्रिवृदर्भमयं पवित्रम् " इत्या-पस्तम्बः । " हस्तप्रादेशमात्रं ॥ त्रिवृत्कृत्वा पवित्रम् " । पवित्रं वेण्वाकारमिति केचित् । अवक्रयवेणामिति धौम्याः । वस्तुतो द्वे ग्रामे दर्भतृणे पवित्रं कृत्वा शाखायां बध्नाति । कुशानवलय रज्वाकारं कृत्वा वा बध्नातीति सम्प्रदायः ॥

(त्यु) अथ यवाग्वैताᳬᳬँरात्रिमग्निहोत्रं जुहोति । (त्यु) आदिष्टं वा ऽएतद्देवतायै हविर्भवति यत्पयः स यत्पयसा जुहुयाद्यथान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुयादेवं तत्तस्माद्यवाग्वैताᳬᳬँरात्रिमग्निहोत्रं जुहोति जुहृत्यग्निहोत्रमुपकल्प्तोखा भवत्यथाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति यदा प्राहोपसृष्टेति ॥ १० ॥

(त्यु) अथोखामादत्ते । द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तौत्येवैनामेतन्महयत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति मातरिश्वनो घर्मोऽसीति यज्ञमेवैतत्करोति यथा घर्म्मं प्रवृञ्ज्यादेवं प्रवृणक्ति विश्वधा ऽअसि परमेण धाम्ना

अथ यवाग्वैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति । आदिष्टं वा एतद्देवतायै हविर्भवति यत् पयः । स यत् पयसा जुहुयाद्–यथाऽन्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुयाद्–एवं तत् । तस्माद्यवाग्वैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति । जुह्वत्यग्निहोत्रम्–उपकल्प्तोखा भवति–अथाह–" उपसृष्टां प्रब्रूतात् " इति । यदा प्राह–उपसृष्टेति ॥ १० ॥

अथोखामादत्ते–"द्यौरसि पृथिव्यसि"–(वा० सं० १ । २) इति । उपस्तौत्येवैनामेतत्, महयत्येव, यदाह–" द्यौरसि पृथिव्यसि "–इति । " मातरिश्वनो घर्मोऽसि "–(वा० सं० १ । २) इति । यज्ञमेवैतत् करोति । यथा घर्मं प्रवृञ्ज्याद्–एवं प्रवृणक्ति । " विश्वधा असि परमेण

अमावास्यायां रात्रौ सन्नयतः क्षीरस्यायागार्थत्वेन निषेधादग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरं विधत्ते–अथ यवाग्वेति । एतच्छब्दार्थमाह–यत्पय इति । निषेधाभ्युपगमपुरःसरं स्वयमेवोपसंहरति–स यत्पयसेति । इन्द्रार्थस्य दुग्धस्य आन्यार्थत्वस्याप्युक्तत्वात् । यद् यवाग्वेव होतव्यम् । "यवाग्वाऽग्निहोत्रहोमः सन्नयतः"–(का. श्रौ. सू. ४ अ. ४६ सू.) इति कात्यायनः । जुह्वत्यग्निहोत्रमिति । दोहकालोपलक्षणार्थम्, जुह्वति समकालम्; तद्धोमे पारिमाण एव ' उखा ' सामान्यस्थाली सा अध्वर्युणा अग्न्यगारदेशे ' उपकल्प्ता ' भवति । तस्याः समानयनानन्तरम् ' उपसृष्टां ' वत्सेन संसृष्टाम् ' प्रब्रूतात् '–' इति ' दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः प्राह ' यदा ' उपसृष्टा, तदा ' उपसृष्टेति ' दोग्धा ' प्राह ' ब्रूयादित्यर्थः । दोग्धा च शूद्रव्यतिरिक्तो भवेत्; " आर्यस्तो दोहयत्यशूद्रेण "–(का. श्रौ. सू. ४ । ११ सू.) इति सूत्रात् ॥ १० ॥

अध्वर्योः समन्त्रकं स्थाल्योद्दानं विधत्ते–अथोखामिति । उखायाः द्यु-पृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुतिमात्रमिदमित्याह–उपस्तौत्येवेति । सापि किमर्थेत्यत आह–महयत्येवेति । स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम् । अधिश्रयणे मन्त्रमाह–मातरिश्वन इति । ' मातरि ' अन्तरिक्षे श्वयतीति ' मातरिश्वा '

१–यो यवाग्वैव नित्यमग्निहोत्रं जुहोति न तस्या एतद्विधीयते, अपि तु यः पयसा नित्यमग्निहोत्रं जुहोति तस्य दर्शेऽयवः पूर्वेद्युरमावास्यायां तत्स्थाने यवागूर्विधीयते । येन द्रव्येणाग्निहोत्रमुपक्रमते तेनैव हविर्द्रव्येण यावज्जीवं जुहुयादिति नियमस्त्वनेन शास्त्रेण बाध्यते । २–तण्डुलैः शिथिलक्वाथ यवागूरित्युच्यते । ३–वत्सेन कृत्वा इत्यर्थः । ४–द्यु-पृथिव्यात्मकत्वासम्भवेऽप्युखाया उपचारेणेति वार्थः । नैरुक्तिकेति सायणः । ५–" द्योर्के पीरसीति स्थाल्यादानं " इति का. श्रौ. सू. ४ । ४८ । ६–" मातरिश्वन इत्यधिश्रयति " का. श्रौ. सू. ४ । ४९ ।

दृꣳहस्व मा ह्वारिति दृꣳहत्येवैनामेतदशिथिलां करोति मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवैतदह्वलामाशास्ते॥११॥

(स्तेऽथ) अथ पवित्रं निदधाति । तद्धं प्राङ्निदध्यात्प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदगुदीची हि मनुष्याणां दिगयं वै पवित्रं योऽयं पवते सोऽयमिमाँल्लोकांस्तिर्यङ्ङनुपवते तस्मादुदङ्ङ्निदध्यात् ॥ १२ ॥

(त) तद्यथैवादः । सोमꣳराजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येवमेवैतत्सम्पावयत्युदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति येन तत्सोमꣳराजानꣳसम्पावयन्ति तस्मादुदङ्ङ्निदध्यात् ॥ १३ ॥

धाम्ना दृंहस्व मा ह्वाः"– (वा० सं० १ । २) इति । दृंहत्येवैनामेतद्–अशिथिलां करोति । "मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीद्"–(वा० सं० १ । २) इति–यजमानो वै यज्ञपतिः । तद् यजमानायैवैतदह्वलामाशास्ते ॥ ११ ॥

अथ पवित्रं निदधाति । तद्धं प्राङ् निदध्यात् । प्राची हि देवानां दिक् । अथो उदक् । उदीची हि मनुष्याणां दिक् । अयं वै पवित्रम्, योऽयं पवते । सोऽयमिमाँल्लोकांस्तिर्यङ्ङनुपवते । तस्मादुदङ् निदध्यात् ॥ १२ ॥

तद्यथैवादः सोमं राजानं पवित्रेण सम्पावयन्ति–एवमेवैतत् सम्पावयति । उदीचीनदशं वै तत् पवित्रं भवति–येन तत् सोमं राजानं सम्पावयन्ति । तस्मादुदङ् निदध्यात् ॥ १३ ॥

वायुरादित्यो वा (निरुक्त. ७ । ७ । ४) तस्य धर्म्मस्त्वमसि, तेन दीप्यमानत्वात् एतत्पाठेन 'यज्ञमेव' हतवान् भवति । तत्कथमिति, तदुपपादयति–यथेति । यज्ञे 'यथा' 'धर्मं' प्रवर्ग्यं 'प्रवृञ्ज्यात्', 'स्व' स्थान्यधिश्रयणेन 'प्रवृणक्ति' प्रवर्ग्यं हतवान् भवति, अतो यज्ञसम्पादनम् । "विधनाया"–इति मन्त्रभागस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् । "मा ते"–इति मन्त्रभागे 'यज्ञपति'–शब्दार्थमाह–यजमानो वा इति । 'ह्वला' नाश, तदभावम् 'आशास्ते'–'मा ह्वार्षीत्'–इत्यनेन । "ह्वृ–कौटिल्ये" (धा. पा. भ्वा.प ९३१) इति धातु ॥ ११ ॥

अथ पवित्रस्थापन तदभिनिर्ममाह–अथ पवित्रमिति । कमाराकरणानन्तरं यत् शाखापवित्रं कृतम्, तत् प्रागग्रं स्थाल्यां 'निदध्यात्' । दैव्यस्य पवित्रस्य देवदिगाभिमुख्यं युक्तम्, प्राच्या इन्द्राधिष्ठितत्वात्, इन्द्रस्य च सर्वदेवतात्मकत्वात्, तदेव च पवित्रम् । दिगन्तरमाह–अथो ऽउदगुदीची हीति । उत्तरस्यां प्रायेण मनुष्यप्राचुर्यात् । किञ्च यस्माज्जगत्पवित्रभूतो वायुरपि 'तिर्यङ्ङनुपवते' तिर्यग् गच्छति, अतोऽस्यापि पवित्रत्वात् तत्सौम्याय 'उदङ् निदध्यात्' ॥ १२ ॥

साम्नाय्यस्य सोमात्मकत्वात् तत्पवनसाधनदशापवित्रस्याप्युदगग्रत्वं युक्तमिति सदृष्टान्तमाह–तद्यथैवाद इति ॥ १३ ॥

१–"वसो पवित्रमसि पवित्रमस्या करोत्युदक्" इति का० श्रौ० सू० ४ । ५० ॥

(त्त) तन्निदधाति वसोः पवित्रमसीति । यज्ञो वै वसुस्तस्मादाह वसोः पवित्रमसीति शतधारꣳ सहस्रधारमित्युपस्तौत्येवैनदेतन्महयत्येव यदाह शतधारꣳ सहस्रधारमिति ॥ १४ ॥

(त्थ) अथ वाचंयमो भवति । (त्द) आ तिसृणां दोग्धोर्वाग्वै यज्ञोऽविक्षुब्धो यज्ञं तनवा इति ॥ १५ ॥

तदानीयमानमभिमन्त्रयते । देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वेति तद्यथैवादः सोमꣳ राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येवमेवैतत्सम्पावयति ॥ १६ ॥

(त्ध) अथाह कामधुक्ष इति । (त्न) अमूमिति सा विश्वायुरित्यथ द्वितीयां पृच्छति कामधुक्ष इत्यमूमिति सा विश्वकर्मेत्यथ तृतीयां पृच्छति कामधुक्ष इत्यमूमिति सा विश्वधाया इति तद्यत्पृच्छति वीर्या-

---

तन्निदधाति—" वसोः पवित्रमसि "—(वा० सं० १ । ३) इति । यज्ञो वै वसुः । तस्मादाह—" वसोः पवित्रमसि " इति । " शतधारं सहस्रधारम् "—(वा. सं० १ । ३) इति । उपस्तौत्येवैनदेतद्, महयत्येव, यदाह—" शतधारं सहस्रधारम् " इति ॥ १४ ॥

अथ वाचंयमो भवति—आ तिसृणां दोग्धोः । वाग्वै यज्ञः । अविक्षुब्धो यज्ञं तनवा—इति ॥ १५ ॥

तदानीयमानमभिमन्त्रयते—" देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा "—(वा० सं० १ । ३) इति । तद् यथैवादः सोमं राजानं पवित्रेण सम्पावयन्ति—एवमेवैतत् सम्पावयति ॥ १६ ॥

अथाह—" कामधुक्षः "—(वा. सं. १ । ३) इति । अमूमिति । " सा विश्वायुः "—(वा० सं० १ । ४) इति । अथ द्वितीयां पृच्छति—कामधुक्ष—इति । अमूम्—इति । "सा विश्वकर्मा"—(वा० सं० १ । ४) इति । अथ तृतीयां पृच्छति—" कामधुक्ष "—इति । अमूमिति । " सा

पवित्रनिधानस्य मन्त्रमाह—तन्निदधाति वसोरिति (का. श्रौ. सू. ४ अ. १२ सू.) ॥ १४ ॥

मौनकालनियमनविधिमाह—अथेति । ' तिसृणां दोग्धोः ' तिसृणां गवां दोहपर्यन्तं । ' वाचा ' मन्त्रेण साध्यत्वात् ' वाग्—यज्ञः ' । अथ वाक्शब्देन नियता वाग् विवक्षिता । वाचि यज्ञेनानौचित्यां सत्यां मनसि विक्षेपो भवति, तत्परिहाराय वाङ्नियमनविधानम् ॥ १५ ॥

पयस आसेचनलक्षणे अध्वर्योर्व्यापारे विनियुङ्क्ते—तदानीयमानमिति । ' अभिमन्त्रयते ' आनीयमानेन जपः; "स्थाल्यन्वारब्धे देवस्त्वा"—इति—" आसिच्यमाने जपति " इति सूत्रम् (का. श्रौ. सू. ४ अ. १२ सू.) ' सुप्वा ' सुष्टु पवित्रेण पावयित्वा । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

अथाहेति । अध्वर्युः प्रथमानां गवि दुग्धायां ' कां ' गाम् ' अधुक्षः ' दुग्धवानसीति (" कामधुक्ष इति प्रश्नः " इति का. श्रौ. सू. ४. अ. १२ सू.) सूत्रम् । सोऽपि दोग्धा अमूं गोमिति दुग्धाया गोर्नाम

ण्येवास्मिन्नेतद्दधाति तिस्रो दोग्धि त्रयो वा ऽइमे लोका ऽएभ्य ऽएवैनदेतल्लोकेभ्यः सम्भरत्यथ कामं वदति ॥ १७ ॥

(स) अथोत्तमां दोहयित्वा । येन दोहयति पात्रेण तस्मिन्नुदस्तोकमानीय पल्यङ्ग्य प्रत्यानयति यत्र पयसोऽहायि तदिदमप्यसदिति रसस्यो चैव सर्वत्वायेदꣳ हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत ऽएष रसः सम्भवति तस्माद्दु रसस्यो चैव सर्वत्वाय तदु द्वास्यातनक्ति तीव्रीकरोत्येवैनदेतत्तस्माद्द्वास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

विश्वधायाः"–(वा० सं० ३।४)इति । तद् यत्पृच्छति–वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति । तिस्रो दोग्धि । त्रयो वा इमे लोकाः । एभ्य एवैनदेतल्लोकेभ्यः सम्भरति, अथ कामं वदति ॥ १७ ॥

अथोत्तमां दोहयित्वा येन दोहयति पात्रेण–तस्मिन्नुदस्तोकमानीय, पल्यङ्ग्य, प्रत्यानयति । यत्र पयसोऽहायि तदिदमप्यसदिति । रसस्यो चैव सर्वत्वाय । इदं हि यदा वर्षति–अथौषधयो जायन्ते । ओषधीर्जग्ध्वा, अपः पीत्वा, तत एष रसः सम्भवति । तस्माद्दु रसस्यो चैव सर्वत्वाय । तदु द्वास्यातनक्ति । तीव्रीकरोत्येवैनदेतत् । तस्माद्द्वास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

' अमूम् ' इति निर्दिशन् । अथ सोऽध्वर्युरमुं ' सा विश्वायुः '–' इति ' ब्रूयात् । (" प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह " इति । का. श्रौ. सू. ४. १४) इत्यनुसन्धेयमिति ध्यात्वा । ' विश्वायुः ' बहुधा, बह्वीरित्यर्थः । ' विश्वकर्मा ' बहुप्रतिनाकनदोहकर्मेति ("प्रत्यभिमन्त्र उदपात्रं प्रतिमन्त्रयम्" इति का. श्रौ. सू. ४. ११) ' विश्वधाया ' धीमेति इति ' धाया ' भवन् बहुधा (का. श्रौ. सू. ४ अ. ११ सू.) एवं प्रश्नपूर्वकं तासां गुणकथनेन तस्मै वीर्यसम्पादनमिति । लोकत्रयगता सङ्ख्या भिन्नते–तिस्रो दोग्धीति । तिसृणां क्षीरसम्पत्तौ त्रिभ्यो लोकेभ्य एव सम्भृतत्वं भवति, अतः तिस्रो दुह्यात् । अत्र "यावत् समधिकस्यात्" (का. श्रौ. सू. ४ अ. १७ सू.) " तिस्रो वा विवाचात् " इत्यादि (का. श्रौ. सू. ४ अ. १८–२० सूत्र) द्रष्टव्यम् । अतः परं वाङ्नियमं विसृजेदित्याह–अथ कामं वदतीति ॥ १७ ॥

दोहनपात्रमन्योदकस्य पुनः क्षीरे समर्पणमाह–अथोत्तमामिति ' उदस्तोकम् ' उदकबिन्दुमात्रमित्यर्थः । ' पल्यङ्ग्य ' पात्रं गमयित्वा, दोहपात्र उदकमानीय प्रत्यानयेदर्थः । ' यत्र ' यस्मिन् ' पयः ' ' अहायि ' इत्यभूत् । तदिदमपीति । 'अपि'–शब्दो निश्चयार्थः,–तदपि ' असत् ' भवेदिति । एतत् सम्प्रोक्षणोदकप्रयोजनम् । तदपि किमर्थमित्यत आह–रसस्यो चैवेति । ' उ च, एव ' इति निपातत्रयम् । ' रसस्य ' क्षीरस्यैव ' सर्वत्वाय ' कार्त्स्न्याय । वस्तु नाम क्षीरेणैव सर्वत्वम्, तन्मुखेन क्षालितोदकेन कथं सर्वत्वमित्युदकस्यापि क्षीरोत्पादकत्वमाह–इदं हि यदेति । परिशिष्टानयनमन्त्र (तै. ब्रा. १ का. ४ प्र. ३. १) इत्ये दर्शितः –" सारक्षाननमस्यति समृच्छन्नमृतात्तवी " मित्यादिना (का. श्रौ. सू. ४ अ. ११) । तदु द्वास्येत्यादि । आतञ्चनेनैव क्षीरं तीव्रीकृतं भवति । तीव्रीकरणं दाढर्यकरणम् । क्षीरादपि दधि भवतीति लोके प्रसिद्धम्,–" यत्र विनतन्ते दुग्धं"–इति श्रुतम् (श. ब्रा. ६ अ. ४ ब्रा. ११ क.) । आतञ्चनस्य सूत्रकार आह–" दध्नाऽऽतनक्ति " (का. श्रौ. सू. ४ अ. १२ सू.) इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स ऽआतनक्ति । (क्षी) इन्द्रस्य त्वा भागꣳसोमेनातनच्मीति तद्यथे-वाद्रो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येवमेवैतद्देवताया ऽआदिशति यदाहेन्द्रस्य त्वा भागमिति सोमेनातनच्मीति स्वदयत्येवैनदेवद्देवेभ्यः ॥ १९ ॥

(भ्योऽथो) अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनदुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यवमृशानिति वज्रो वा ऽ आपस्तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति तस्मादुदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति । विष्णो हव्यꣳरक्षेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतद्धविः परिददाति गुप्त्यै तस्मादाह विष्णो हव्यꣳ रक्षेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । [७. १.]

स आतनक्ति–" इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनच्मि "–(वा० सं० १ । ४) इति । तद्यथैवाद्रो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति–एवमेवैतद्देवताया आदिशति–यदाह–" इन्द्रस्य त्वा भागम् "–इति । " सोमेनातनच्मि "–इति । स्वदयत्येवैनदेतद्देवेभ्यः ॥ १९ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनदुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षांस्यवमृशानिति । वज्रो वा आपः । तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यतोऽपहन्ति । तस्मादुदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति–" विष्णो हव्यं रक्ष "–(वा० सं०–१ । ४) इति । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञायैवैतद्धविः परिददाति गुप्त्यै । तस्मादाह–" विष्णो हव्यं रक्ष "–इति ॥ २१ ॥

तत्र मन्त्रमाह–स आतनक्ति इन्द्रस्य त्वेति । मन्त्रे देवतानामनिर्देशं प्रशंसति–तद्यथेति । पूर्ववद्व्याख्येयम् (श. ब्रा. ७ अ. १ ब्रा. ६ क.) सोमस्य देवानामतिप्रियत्वात् कीर्तितेन एतद्धव्यं तेभ्यः स्वादूकृतवान् भवति ॥ १९ ॥

अथोदकवतेति । पिधानपात्रस्योदकपूर्णत्वे प्रयोजनमाह–नेदिति । ' नेत् '–इति परिभये (" नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये " इति निरु० १ । ३ । ६) यद्युदकपूर्णं न कुर्याम्, 'एनत्' क्षीरमुपरिभागे, ' रक्षांसि ' ' अवमृशान् ' अवमृशेयुः; एतद्भयात्तदहमित्यर्थः । सोदकत्वे कथं तत्परिहार इति तदाह–वज्रो वा आप इति ॥ २० ॥

सोऽपिदधातीति । पिधानमन्त्रे (" सोदकेनापिदधात्यमृन्मयेन विष्णो हव्यमिति " इति का. श्रौ. सू. ४ अ. १३ सू.) विष्णुशब्दार्थमाह–यज्ञो वा इति । स च त्र्यात्मना व्याप्तिमत्वात् ' यज्ञो विष्णुः ' ॥ २१ ॥ ४ ॥ (७. १)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१ –७–१) ॥

१–यदिमृण्मयस्तोपूर्णं तत्राऽन्तर्दधाति ॥

ऋणꣳ ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥

स यदेव यजेत । तेन देवेभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेनान्यजते यदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥

(स्व) अथ यदेवानुब्रुवीत । तेनर्षिभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोत्यृषीणां निधिगोप इति ह्यनूचानमाहुः ॥ ३ ॥

(५) अथ यदेव प्रजामिच्छेत । तेन पितृभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेषाꣳ सन्तताव्यवच्छिन्ना प्रजा भवति ॥ ४ ॥

अवदानक्लृप्तिः ।

ऋणं ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥

स यदेव यजेत–तेन देवेभ्य ऋणं जायते । तद्ध्येभ्य एतत् करोति–यदेनान् यजते, यदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥

अथ यदेवानुब्रुवीत–तेन ऋषिभ्य ऋणं जायते । तद्ध्येभ्य एतत् करोति–ऋषीणां निधिगोपः–इति ह्यनूचानमाहुः ॥ ३ ॥

अथ यदेव प्रजामिच्छेत–तेन पितृभ्य ऋणं जायते । तद्ध्येभ्य एतत् करोति–यदेषां सन्तताऽव्यवच्छिन्ना प्रजा भवति ॥ ४ ॥

अवदानक्लृप्तिमुक्त्वा (श. प. ब्रा. ७।२।६) निरूढपशावपि कर्तव्यमाह–ऋणं हेति । ' यः ' द्विजन्मा ' स जायमान एव ' देवादिभ्यश्चतुर्भ्योऽपि ' ऋणवान् ' अधमर्णको ' जायते '[1] ऋणित्वे जननमेव निमित्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

तदृणोद्धरणोपायं विवृणोति–स यदेवेति । ' यजेत '–इति ' यत् ' ' तेन ' कारणेन यागेन निमित्तेन ' देवेभ्यः ' ' तद् ऋणं जायते ' । ' हि ' यस्माद् यागकर्मैव ' एभ्यः ' देवेभ्यः ' एतत् ' इदानीं ' करोति ' अतस्तेभ्यः तद् ऋणमित्यर्थः । तच्छब्दार्थमाह–यदेनानिति । यागहोमावुभावपि नियमेन देवार्थमेव यतः क्रियेते, अतस्तयोः स्वम्, तस्मादवश्यमृणमुद्धरणं जायत इत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २ ॥

अथेति । ' अनुब्रुवीत ' अनुवचनं कुर्वीत, अधीयीतेत्यर्थः । निधिगोप इतीति । इतस्तत्स्मानोऽपि यो न विनश्यति, स ' निधिः ' । तादृशः ऋषीणां सम्बन्धी यो वेदाख्यो निधिः, तस्य गोपायिता ' इति ' वेदम् ' अनूचानम् ' ' आहुः ' बुधाः । अनस्तेषां प्रवचनमनिति गम्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

१–" जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी " (तै. सं. ६ । ३ । १०। ५) इति का. श्री. सू. १ । २ । ६ ॥ २–" ... " (तै. ब्रा. १ । ३ । १२-१३) ॥ म. स्मृ. ६ । ३५–३७ ॥ ४ । २५७ । या. स्मृ. १ । ७ । ११ । ब्र. सू. ३ । ४ । ५१ । ५८ ॥

(त्य) अथ युदेव व्वासयेत । तेन मनुष्येभ्य ऽऋणं जायते तुद्धयेभ्य ऽएतत्करोति युदेनान्व्वासयते युदेभ्योऽशनं ददाति स यु ऽएतानि सुर्व्वाणि करोति स कृतकर्मा तुस्य सुर्व्वमाप्तथ्ँ सुर्व्वं जितम् ॥ ५ ॥

(थ्ँ) स येन देवेभ्य ऽऋणं जायते । तुदेनांस्तदवदयते यद्यजतेऽथ यदग्नौ जुहोति तुदेनांस्तदवदयते तुस्माद्यत्किञ्चाग्नौ जुह्वति तुदव-दानं नाम ॥ ६ ॥

तद्धै चतुरवत्तं भवति । (ती) इदं वा ऽअनुवाक्याथ याज्याथ व्वषट्कारो-ऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवत्येवथ्ँ हि देवताऽअव-दानान्यन्वायत्ता ऽअवदानानि वा देवता ऽअन्वायत्तान्यतिरिक्तथ्ँ ह तुदवदानं यत्पञ्चमं कस्मा ऽउ हि तुदवद्येत्तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ७ ॥

अथ यदेव वासयेत–तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते । तद्धयेभ्य एतत् करोति–यदेनान् वासयते, यदेभ्योऽशनं ददाति । स य एतानि सर्वाणि करोति, स कृतकर्मा, तस्य सर्वमाप्तं, सर्वं जितम् ॥५॥

स येन देवेभ्य ऋणं जायते–तदेनांस्तदवदयते–यद् यजते । अथ यदग्नौ जुहोति–तदेनांस्तदवद-यते । तस्माद् यत् किञ्चाग्नौ जुह्वति तदवदानं नाम ॥ ६ ॥

तद्धै चतुरवत्तं भवति । इदं वा अनुवाक्या, अथ याज्या, अथ वषट्कारः, अथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवति । एवं हि देवता अवदानान्यन्वायत्ता । अवदानानि वा देवता अन्वायत्तानि । अतिरिक्तं तदवदानम्, यत् पञ्चमम् । कस्मा उ हि तदवद्येत् । तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ७ ॥

अथ यदेवेति । 'वासयेत' गृहे; अन्नादिप्रदानेनेदानीमनकाशां प्रयच्छेत् । 'यः' जायमानो ब्राह्मणः 'एतानि' यागानुवचनादीनि 'सर्वाणि' अपि 'करोति' । 'सः' 'कृतकर्मा' कृतकृत्यः । तस्मात् आप्तव्यं 'सर्वमाप्तं' भवति, देवादिभिर्जेतव्यानं 'सर्वं' जेतव्यं 'जितं' भवति ॥ ५ ॥

स येनेति । इत्थं तेषामृणत्वं प्रति तेन 'अवदयते' दयतिर्दानार्थः; (धा. पा. भ्वा. आ. ४८१) अव-मत्यर्पणम्, देवानां स्वभूतमृणम्, विभज्य दानात् भवति । तच्छब्दार्थमाह–यद्यजत इति । यदस्ति तत्तेन यागेनेत्यर्थः; एवं होमेनापि । 'यस्मादेव' तस्मात् 'यत् किञ्च' पशुपुरोडाशादिकं 'अग्नौ जुह्वति,' 'तत्' अवत्तं हविः 'अवदानम्'–इति प्रसिद्धं भवति ॥ ६ ॥

तस्यावदेयस्य चतुष्ट्वं विधत्ते–तद्वा इति । तत्र कारणमाह–इदं वा इति । 'इदं वा' अनुवाक्यात्मक-मिदं खलु प्रथमम्; 'अथ' पश्चाद् 'याज्या,' 'अथ' प्रधानसाधनो 'वषट्कारः' । पश्चाद्धविःस्वा-मिनी 'देवता' 'चतुर्थी' भवति । 'एवं' क्रमेण पुरोऽनुवाक्यायाज्याश्रितमो 'देवताः', क्रमेण चत्वारि 'अवदानानि अन्वायत्ताः' । 'हि'–शब्दश्चार्थे ("हीत्येषोऽनेककर्मा" इति निरु. १. २. ४., १. ४. २); अवदानानि च चत्वारि, चतस्रः पुरोऽनुवाक्यायाज्यादिदेवताः 'अन्वायत्तानि' अनुप्राप्तानि । अत उभयेषां समसङ्ख्याकत्वात् तन्न्यूनाधिकभावो न युक्त इत्यर्थः । चतसृभ्योऽवदानचतुष्टयस्यावश्यकत्वात् न्यूनसङ्ख्या-

(त्यु) उतो पञ्चावत्तमेव भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्तवः संवत्सरस्यैषो पञ्चावत्तस्य सम्पद्बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति यस्यैवं विदुषः पञ्चावत्तं क्रियत ऽएतद्ध न्वेव प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं यच्चतुरवत्तं तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मात्रमिवैवावद्येत् । (न्मा) मानुषं ह कुर्याद्यन्महदवद्येद्व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्माद्यावन्मात्रमिवैवावद्येत् ॥ ९ ॥

(त्त) स ऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति द्वे वा ऽआहुती सोमाहुतिरेवान्याज्याहुतिरन्या तत ऽएषा केवली

उतो पञ्चावत्तमेव भवति । पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्तः पशुः, पञ्चर्तवः संवत्सरस्य एषो पञ्चावत्तस्य संपत् । बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति—यस्यैवं विदुषः पञ्चावत्तं क्रियते । एतद्ध न्वेव प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं यच्चतुरवत्तं, तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मात्रमिवैवावद्येत् । मानुषं ह कुर्याद्—यन्महदवद्येद् । व्यृद्धं वै तद् यज्ञस्य—यन्मानुषं, नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति । तस्माद् यावन्मात्रमिवैवावद्येत् ॥ ९ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । द्वे वा आहुती—सोमाहुति-

---

पत्र न शक्यम् । अधिकपदोपात्तम् एवममाशङ्क्य परिहरति—अतिरिक्तं हेति । अतिरेकमेव दर्शयति—कस्मा इति । ' कर्म ' प्रयोजनात् ' पञ्चम् अवदेत् ' तदनिमित्तिन्या पञ्चम्या देवतानां मनावादिति भावः ॥७॥

पञ्चावत्तपक्षमभिप्रेत्य पञ्चादिनिमित्तलाभात् पञ्चावदानप्रशंसामाह—उतो—इति । यज्ञस्य पाङ्क्तत्वं धाना-करम्भादिहविःपञ्चकादिनाऽवगन्तव्यम् (मै. सं. १. ९. ११) । ऐतरेयकेऽपि—" यो वै यज्ञम् " इत्यादिना (ऐ. ब्रा. २. ३. ९) ईश्वरपत्न्यादिनिर्देशो यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमुपपादितम् । पशो पाङ्क्तत्वं लोमत्वगा-दिभिरिति प्रयुक्तम् । (श. प. १।२।३।७) हेमन्तशिशिरयोरैक्याभिप्रायेण संवत्सरः पाङ्क्तः । (ऐ. ब्रा. १. १. १) एवन्तु पञ्चावत्ते सति तद्गतपञ्चसङ्ख्याद्वारा ' सम्पत् ' यज्ञादिकं पञ्च सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलमाह—बहुर्हैवेति ॥

अथ पुनश्चतुरवत्तमेव स्थापयति—एतद्धेति । एतदेव ' चतुरवत्त ' ' कौरुपाञ्चाल ' कुरुपाञ्चालदेशे प्रसिद्धम्, अतस्तत्र प्रज्ञातत्वात्तदनुष्ठानसम्प्रदायानुरोधेन ' चतुरवत्तम् ' एव कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

अवदानस्येयत्ता विवक्षते—स वा इति । ' यावन्मात्रमिव ' ' इव '—शब्दोऽनर्थको वाक्यालङ्कारे ("इवशब्दो-ऽपि दृश्यते " इत्यादि नि. १. २. ५.) ' यावन्मात्रमेव ' अङ्गुष्ठपर्वमात्रमेवेत्यर्थः ।

आधिक्ये दोषमाह—मानुषं ह इति । मनुष्याणां इच्छयादिपरिमितत्वादाधिक्यं मानुषत्वकरणम् ॥ ९ ॥

इदानीं चतुरवदानप्रकारं दर्शयति—स आज्यस्येति । पुरोडाशौ द्वौ, तदर्थं दशार्धे चोपस्तरणाभिघारणा-भ्याम् (श्रौ. सू. १ अ. १ का. २१ क.) चतुरवत्तम् ।

1–"पञ्च", सम्मत, करम्भ, पुरोडाश, पयस्या" इति । २–हविष्पङ्क्तिः, अक्षरपङ्क्तिः, नाराशंसपङ्क्तिः, सवनपङ्क्तिः इति ।

यत्सोमाहुतिरथैपाज्याहुतिर्यद्धविर्यज्ञो यत्पशुस्तदाज्यमेवैतत्करोति तस्मादुभयत आज्यं भवत्येतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यं तज्जुष्टमेवैतद्देवेभ्यः करोति तस्मादुभयत ऽआज्यं भवति ॥ १० ॥

(त्य) असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । ते ऽउभे योषे तयोर्मिथुनमस्ति वषट्कार एव तद्वा ऽएष एव वषट्कारो य ऽएष तपति स ऽउद्यन्नेवामूमधिद्रवत्यस्तं यन्निमामधिद्रवति तदेतेन वृष्णेमां प्रजातिं प्रजायते यैनयोरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

रेवान्या—आज्याहुतिरन्या । तत एषा केवली यत् सोमाहुतिः । अथैपाज्याहुतिः—यद्धविर्यज्ञः, यत् पशुः । तदाज्यमेवैतत् करोति—तस्मादुभयत आज्यं भवति । एतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यम्, तज्जुष्टमेवैतद् देवेभ्यः करोति—तस्मादुभयत आज्यं भवति ॥ १० ॥

हवनस्तुतिः ।

असौ वा अनुवाक्या, इयं याज्या—ते उभे योषे । तयोर्मिथुनमस्ति वषट्कार एव । तद्वा एष एव वषट्कारः—य एष तपति । स उद्यन्नेवामूमधिद्रवति, अस्तं यन्निमामधिद्रवति । तदेतेन वृष्णेमां प्रजातिं प्रजायते—यैनयोरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

पुरोडाशस्योभयत आज्यकरणं प्रशंसितुमाह—द्वे वा इति । सर्वाप्याहुतिः सोमाज्यभेदेन द्विविधा; तत्र सोमस्य स्वरूपेणाहुतित्वादाज्यापेक्षैव नास्ति; अवशिष्टौ हविर्यज्ञपशुयज्ञावाज्याहुतिकौ भवितव्यौ; अतस्तत्र तयोः 'एतत्' एतेनोपस्तरणाभिघारणेन आज्यमेव कृतवान् भवति । 'एतद्वै जुष्टम्'—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

अवदानाय धर्ममुक्त्वा प्रधानधर्मं विधातुमाह—असौ वा इति । अनुवाक्या—याज्ययोः क्रमेण देवताह्वानहविःप्रदानसाधनत्वं वक्ष्यते (श. प. ब्रा. ७ अ. २ ब्रा. १७ क) आह्वातव्यानां देवानां द्युलोकसम्बन्धात्, प्रदानस्यैवैतल्लोकसम्बन्धात्, तयोः क्रमेण द्युभ्वात्मकत्वम् । तयोः स्त्रीलिङ्गत्वाद् द्वन्द्वे, वषट्कारस्य पुंलिङ्गत्वात् सह मिथुनताऽस्ति । उभयोरन्तराले तपन्नादित्य एव वषट्कारः स चोदयास्तमयसमये दिवं पृथिवीं चाधिकृत्य गच्छति (ऐ. ब्रा. ३. ४. ६) । 'तत्' तस्मात् 'एतेन वृष्णा' अनेन वर्षकेण, आदित्येन सह सङ्गते सत्यौ, ते एवमिदानीं प्रसिद्धाम् 'इमां प्रजातिं' 'प्रजायेते'; सर्वेषामप्युत्पद्यमानानां भावानां तत्रैवोत्पत्तेः, उत्पद्यमानपदार्थात्मना ते एव प्रकृष्टे जायेते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१—"अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशिमांस्ततः । वाजपेयोऽतिरात्रश्चाप्तोर्यामोऽत्र सप्तमः । इत्येते सुत्याः" इति गो० ब्रा. १. ५. २३ । सुत्याः सोमसंस्थाः सोमयज्ञा इत्येतेऽभिधार्थाः । २—"अन्वाधेयमग्निहोत्रं पौर्णमास्यमावास्ये । नवेष्टिश्चातुर्मास्यानि पशुबन्धोऽत्र सप्तमः ॥ इत्येते हविर्यज्ञाः" इति गो. ब्रा. १. ५. २३. "अष्टका पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः" गौ. ध. सू. ८ । ५ ॥ अत्र—अष्टका, पार्वण, श्राद्धम्, श्रावण्याग्रहायणी, चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः इत्येवमासां सप्तानामपि पाकयज्ञसंस्थानां पशुयज्ञमध्यत्व भुवन् सत्यजतमामध्यमिर्नितान्त कप्राम । "तत्रापि पाकयज्ञेनेजे स घृतं दधि मस्त्वामिक्षामित्यप्सु जुहयाञ्चकार" इति (श. प. १ । ८ । १ । ७) शतपथश्रुत्या घृतदध्यादिद्रव्यसाधनयज्ञस्य पाकयज्ञतयाऽऽख्यानात्, पशुपुरोडाशकयज्ञस्य पशुयज्ञतया अन्यत्राख्यानाच्च पाकयज्ञपशुयज्ञयोर्भेदस्य सुप्रसिद्धत्वात् । विशेषस्त्वत्र "आर्यसर्वस्व"—ग्रन्थस्य द्वितीये यज्ञविभागाध्याये द्रष्टव्यः । ३—"स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेति । त यदस्तमेतीति मन्यन्तेऽह्न एव तदन्तमित्वाथात्मानं विपर्यस्यते । रात्रीमेवावस्तात्कुरुतेऽहः परस्तात्" इत्यादि । ऐ. ब्रा. ३ । ४ । ६ ॥

सोऽनुवाक्यामनूच्य । याज्यामनुद्रुत्य पश्चाद्वषट्करोति पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति तदेने ऽउभे पुरस्तात्कृत्वा वृष्णा वषट्कारेणाधिद्रावयति तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा एष यद्वषट्कारः । (स्त) तद्यथा पात्र उद्धृत्य प्रयच्छेदेवं तदथ यत्पुरा वषट्काराज्जुहुयाद्यथाधो भूमौ निदिग्धं तदमुया स्यादेवं तत्तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा ॥ १३ ॥ [शतम् ६००]

तद्यथा योनौ रेतः सिञ्चेत् । (दे) एवं तदथ यत्पुरा वषट्काराज्जुहुयाद्यथा योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यादेवं तत्तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा ॥ १४ ॥

सोऽनुवाक्यामनूच्य, याज्यामनुद्रुत्य, पश्चाद् वषट्करोति । पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति । तदेने उभे पुरस्तात् कृत्वा वृष्णा वषट्कारेणाधिद्रावयति । तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद्, वषट्कृते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा एष यद्वषट्कारः । तद्यथा पात्र उद्धृत्य प्रयच्छेत्—एवं तत् । अथ यत्पुरा वषट्कारा-ज्जुहुयाद्—यथाधो भूमौ निदिग्धं तदमुया स्यात्—एवं तत् । तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहु-याद्, वषट्कृते वा ॥ १३ ॥

तद् यथा योनौ रेतः सिञ्चेत्—एवं तत् । अथ यत्पुरा वषट्काराज्जुहुयाद्—यथा योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यात्—एवं तत् । तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयात्, वषट्कृते वा ॥ १४ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोः स्त्रीत्वात्मकत्वाभिधानस्य प्रयोजनमाह—सोऽनुवाक्यामिति । तयोः समनन्तरं वषट् कुर्यादिति विधिः । उक्तेऽर्थे लोकाचरणं प्रमाणयति—पश्चाद्वा इति । 'पश्चात् परीत्य' स्त्रियाः पश्चाद्देशादागत्य 'अधिद्रवति' अभिगच्छति । 'तत्' तेन याज्यापुरोऽनुवाक्यानन्तरं वषट्कारकरणेन 'एने उभे' द्यावापृथिव्यात्मिके याज्यापुरोऽनुवाक्ये 'पुरस्तात् कृत्वा' 'वृष्णा' सेक्त्रा 'वषट्कारेण' तत्सूर्यात्मकेन द्रवणमाक्रान्तवान् भवति । "तस्मात्"—इति स्पष्टम् । वौषडित्युच्चारणकाले वा, समनन्तरं वा प्रदानमस्तु; सर्वथा वषट्कारात् प्राङ् न जुहुयादित्यर्थः । अनेनैव पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्वषट्कारात् पूर्वभावित्वं सिद्धम् ॥ १२

प्रदानस्य वषट्कारानन्तरत्वं प्रकारान्तरेणोपपादयति—देवपात्रं वा इति । पिबन्त्यनेन देवा इति 'देवपात्रं' 'वषट्कारः' । 'तत्' वषट्कारावसाने प्रदानम् 'एवं' भवति, पात्रोद्धारपूर्वकप्रदानमिव भवति । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह—अथ यत्पुरेति । 'अधोभूमौ निदिग्धम्' भूमौ प्राप्तं द्रव्यं तेनोपयोगाभावात् देवानभिप्रयच्छन्ने 'अमुया' अनेन वषट्कारात्पूर्वकालहोमेन 'स्यात्' तद्वत् स्यादित्यर्थः । 'तस्मात्'—इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

तद्यथा योनौ—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १४ ॥

(घाऽसौ) असौ वा अनुवाक्येयं याज्या । सा वै गायत्रीयं त्रिष्टुबसौ स वै गायत्रीमन्वाह तदमूमनुब्रुवन्नसौ ह्यनुवाक्येमामन्वाहेयँ हि गायत्री ॥ १५
(ज्यु) अथ त्रिष्टुभा यजति तदनया यजन्नियँ हि याज्यामुष्या अधि वषट्करोत्यसाऽउ हि त्रिष्टुप्तदेने सयुजौ करोति तस्मादिमे सम्भुञ्जाते ऽनयोरनुसम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा अनुसम्भुञ्जते ॥ १६ ॥
स वा अह्वयन्निवैवानुवाक्यामनुब्रूयात् । (द) असौ ह्यनुवाक्या बृहद्वयसो बार्हतँ हि तद्रूपं क्षिप्र एव याज्यया त्वरेतेयँ हि याज्या रथ-

---

असौ वा अनुवाक्या, इयं याज्या । सा वै गायत्रीयम्, त्रिष्टुबसौ । स वै गायत्रीमन्वाह । तदमूम-नुब्रुवन्-" असौ ह्यनुवाक्या "-इमामन्वाह । इयं हि गायत्री ॥ १५ ॥

अथ त्रिष्टुभा यजति । तदनया यजन्-" इयं हि याज्या "-अमुष्या अधिवषट्करोति । असौ उ हि त्रिष्टुप् । तदेने सयुजौ करोति । तस्मादिमे सम्भुञ्जाते । अनयोरनुसम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा अनुसम्भुञ्जते ॥ १६ ॥

स वा अह्वयन्निवैवानुवाक्यामनुब्रूयात् । असौ ह्यनुवाक्या, बृहद्वयसी । बार्हतं हि तद्रूपम् । क्षिप्र एव याज्यया त्वरेत । इयं हि याज्या, रथन्तरं हीयम्, राथन्तरं हि तद्रूपम् । इयाति वा

पुरोऽनुवाक्यायाज्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ कर्तव्ये इति विधातुमाह—असौ वा इति । ' अनुवाक्या ' ' असौ ' द्युलोकः, तत्स्थाना; ' याज्या ' तु ' इयम् ' भूः । ' सेयं ' पृथिवी गायत्र्यात्मिका, ' असौ ' द्युलोकः त्रिष्टुबात्मकः । तथा सति " गायत्रीमन्वाह "-इति यत्, ' तत् ' तेन अनुवाक्यात्मकम् ' अनुब्रुवन् ' गायत्रीछन्दोद्वारा ' इमां ' पृथिवीमेवोक्तवान् भवति । द्युलोकस्य कथमनुवाक्यात्वमित्याशङ्क्य अनुवाक्यात्मकत्वं वाक्यशेष एव स्मारयति । पृथिव्या अप्यनुवाक्यात्वं गायत्र्यात्मकत्वादित्याह—इयं हीति । इत्थमनुवाक्यायां गायत्रीत्वे द्यावापृथिव्यावुभे अपि योजितवान् भवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

याज्यायास्त्रिष्टुप्त्वसम्पादनेऽपि तथैव योजितवान् भवतीत्याह—अथेति । ' त्रिष्टुभा यजति ' त्रिष्टुभं याज्यां कुर्यात् । तत्र याज्यया भुवा यजतीति यत्, ' तत् ' तेन ' अनया ' पृथिव्यैव यजति । तत्कथमित्यत आह—तदिति । ' तत् ' तेन त्रिष्टुप्त्वकरणेनानया यजति । एतां भुवमेव याज्यां कृतवान् भवतीत्यर्थः । उक्तार्थसमर्थनाय पूर्वोक्तं स्मारयति-इयं हि याज्येति । अतः ' अमुष्या अधि ' द्युलोकस्योपरि एव ' वषट् '-कृतवान् भवति । एतत्समर्थनायाह-त्रिष्टुबिति । ' तत् ' तेन, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्गायत्रीत्रिष्टुप्त्वकरणेनानेन ' एने ' द्यावापृथिव्यौ प्रतिपादितप्रकारेण ' सयुजौ ' परस्परं संयुक्तौ कृतवान् भवति । ' तस्मात् ' सायुज्यात् ' इमे ' सहाभ्यवहरतः, " द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा "-इति (ऐ० ब्रा० १. १. १ । तै. ब्रा. २ । १ । ७ । १ ॥ ८ । २) सहप्रदानात् । अथवा वृष्ट्यन्नयोः परस्परसापेक्षत्वात् (श० प० ब्रा० १ अ० ९ ब्रा० ३ कं० ९ । १७ । ७ । २ । १ । १०) सहभागः । अतस्तयोः सहभागम् ' अनु ' ' सर्वाः ' अपि ' प्रजाः ' तत्स्थप्राणिनः ' अनुसम्भुञ्जते ' अनुसृत्य भुञ्जते । अत उभयोः समानलोकात्मकत्वात्, तयोश्च परस्परसाहित्याद् याज्यानुवाक्ययोः साहित्येनापि प्रतिलब्धमित्यर्थो लभ्यते ॥ १६ ॥

अथानुवाक्याया उच्चारणधर्ममाह—स वा अह्वयन्निवैवेति । ' अह्वयन्निव ' वर्णानाह्वोऽयन्निव शनैरनुवाक्या

न्तरꣳ हीयꣳ रथन्तरꣳ हि तद्रूपꣳ ह्वयति वा ऽअनुवाक्यया प्रयच्छति याज्यया तस्मादनुवाक्यायै रूपꣳ हुवे हवामह ऽआगच्छेदम्बर्हिः सीदेति ह्वयति हि तया प्रयच्छति याज्यया तस्माद्याज्यायै रूपं वीहि हविर्जुषस्व हविराभृषायस्वाद्धि पिब प्रेति यत्र हि तया प्रच्छति ॥१७॥

सा वा पुरस्ताल्लक्षणा । सानुवाक्या स्यादसौ ह्यनुवाक्या तस्या ऽअमुष्या ऽअवस्ताल्लक्ष्म चन्द्रमा नक्षत्राणि सूर्यः ॥ १८ ॥

अनुवाक्यया, प्रयच्छति याज्यया । तस्मादनुवाक्यायै रूपम्–हुवे, हवामहे, आगच्छ, इदम्बर्हिः सीद–इति । यद् ह्वयति हि तया । प्रयच्छति याज्यया–तस्माद् याज्यायै रूपम्–वीहि, हविर्जुषस्व, हविराभृषायस्व, अद्धि, पिब, प्र, इति यत्र हि तया यच्छति ॥ १७ ॥

सा या पुरस्ताल्लक्षणा–सानुवाक्या स्यात् । असौ ह्यनुवाक्या । तस्या अमुष्या अवस्ताल्लक्ष्म,–चन्द्रमा नक्षत्राणि सूर्यः ॥ १८ ॥

ब्रूयात् । अग्निर्गन्धर्वं 'पर्यङ्ग्याले' (ऋ० म० १० सू० १६ ऋ० ७) । उक्तविधानुवचन 'बृहत्' साम्ना (सा० स० आ० गा० १. १ २७) स्तौति–असौ हीति । 'अनुवाक्या' 'असौ' द्यौ, एव 'बृहत्' सामापि द्यौ (ता० ब्रा० १६ । ११ ।) (तै० ब्रा० २. ७. १२) । 'हि' यतो द्युभागो-ऽनुवाक्या बृहत्साम, 'तत्' तस्मात् तद्गत मन्द्रत्व 'बार्हत' बृहतीसम्बन्धि 'रूपम्' ॥

याज्याया उच्चारणे धर्ममाह–क्षिप्र एव याज्ययेति । 'याज्यया' निमित्तया उच्चारणे वर्णविषया त्वरां कुर्यात् । इयं हीत्यादि (सा० स० आ० गा० २. १. २१ ।) (तै० ब्रा० २. ७. १२ ।) पूर्वापेक्षया त्वरतीति 'तत्' क्षिप्रोच्चारण 'राथन्तरम्' (ता० ब्रा० १६. ११) ।

अथ पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्लक्षणान्यन्यानि वक्तु कार्यभेदमाह–ह्वयति वा इति । 'अनुवाक्यया' यष्टव्यदेवान् आह्वयति, तानेव 'याज्यया' यजति । 'तस्मात्' आह्वानार्थत्वात्, आह्वानार्थ यल्लिङ्गम्, तत् 'अनुवाक्याया रूपम्' तानि लिङ्गानि दर्शयति–हुव इत्यादिना । 'हि' यस्मात् 'तया' अनुवाक्यया यष्टव्यदेवान् आह्वयति, तस्मादाह्वानप्रकाशक "हुवे"–इत्यादि यल्लिङ्गजातम्, तद्वत्येव सर्वत्रानुवाक्या कार्येत्यर्थः ॥

प्रयच्छति याज्ययेत्यादि । यस्माद् याज्या हवि प्रदानसाधनम्, 'तस्मात्' अस्या. तत्प्रदानप्रकाशक लिङ्ग 'रूपम्' । अभिहितलिङ्गानि दर्शयति–वीहीति । 'हि' यस्मात् 'तया' याज्यया प्रयच्छति हवि, 'तस्मात्' प्रदानप्रकाशक यद् "वीहि"–इत्यादिलिङ्गम्, तद्वत्येव सर्वत्र याज्या कार्येत्यर्थ ॥ १७ ॥

लक्षणान्तरमाह–सा या पुरस्ताल्लक्षणेति । 'पुरस्तात्' मन्त्रस्य पुरोभागे 'लक्षण' यष्टव्यदेवनाम यस्या 'सा' 'अनुवाक्या' पुरोऽनुवाक्या । तस्या अवस्ताल्लक्षणत्वे कारणमाह–तस्या इति । 'तस्या.' पुरोऽनुवाक्याया 'अमुष्या' "असौ हि अनुवाक्या" इत्युक्तत्वात् (श० प० का० १. अ० ७. ब्रा० २. क० १७)

"१–शाट्यायनब्राह्मणमप्यत्रानुमत्र्यं " बार्हताथन्तरं वषट्कुर्यात्–पुरस्ताद्देवैर्मुखादिष्टाहस्त–यद्वस्य तदपस्तात्–यद्वांवं यद्बृहत्–अथो इव वै रथन्तरं–असौ बृहत् । अनयोरेव तत्प्रतिष्ठति–एतावन्तं वाचो विकार–अनेनैव तद्वाचो विकारेण देवेभ्यो हविः प्रयच्छति " इति । शा ब्रा० अ १ ख ५ ।

(ग्रं॰२४१) अथ योपरिष्टाल्लक्षणा सा याज्या स्यादियᳪं हि याज्या तस्या ऽअस्या ऽउपरिष्टाल्लक्ष्मौषधयो वनस्पतय ऽआपोऽग्निरिमाः प्रजाः १९

सा ह त्वेव समृद्धानुवाक्या । यस्यै प्रथमात्पदाद्देवतामभिव्याहरति सो ऽएव समृद्धा याज्या यस्या ऽउत्तमात्पदाद्देवताया अधिवषट्करोति वीर्यं वै देवतऽर्चस्तदुभयत ऽएवैतद्वीर्येण परिगृह्य यस्यै देवतायै हविर्भवति तस्यै प्रयच्छति ॥ २० ॥

स वै वौगिति करोति वाग्वै वषट्कारो वागेतो रेत ऽएवैतत्सिञ्चति षडित्यृतवो वै षड् तदृतुष्वेवैतद्रेतः सिच्यते तदृतवो रेतः सिक्तमिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति तस्मादेवं वषट्करोति ॥ २१ ॥

अथ योपरिष्टाल्लक्षणा—सा याज्या स्यात् । इयं हि याज्या । तस्या अस्या उपरिष्टाल्लक्ष्म—ओषधयः, वनस्पतयः, आपः, अग्निः, इमाः प्रजाः ॥ १९ ॥

सा ह त्वेव समृद्धानुवाक्या—यस्यै प्रथमात् पदाद्देवतामभिव्याहरति । सो एव समृद्धा याज्या—यस्या उत्तमात् पदाद्देवताया अधि वषट्करोति । वीर्यं वै देवतर्चः । तदुभयत एवैतद् वीर्येण परिगृह्य यस्यै देवतायै हविर्भवति—तस्यै प्रयच्छति ॥ २० ॥

स वै वौगिति करोति । वाग्वै वषट्कारः, वागेतत्, रेत एवैतत्सिञ्चति । षडिति । ऋतवो वै षट् । तदृतुष्वेवैतद्रेतः सिच्यते । तदृतवो रेतः सिक्तमिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति । तस्मादेवं वषट्करोति ॥२१॥

सामानाधिकरण्यम् । तस्याः पन्नगवत्सर्पाः 'अवस्ताल्लक्ष्म' अधस्ताल्लक्ष्माणीव; अधोभागे तेषां परिक्रमणात् । अतोऽस्या अपि तथात्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

अथ योपरिष्टाल्लक्षणेति वाक्यं पूर्ववाक्यवद्व्याख्येयम् । 'तस्याः' याज्यारूपायाः 'अस्याः' भूम्याः ॥१९॥

उक्तं पुरस्तादुपरिष्टाल्लक्षणत्वं विशिनष्टि—सा ह त्वेवेति । 'यस्यै' यस्या अनुवाक्यायाः 'प्रथमात् पदात्' "अग्निः प्रत्नेन सोमगीर्भिः" इत्यादिलक्षणाद् (ऋ० सं० ८. ४४. १२. तै० ब्रा० ३. ५. ६. २ । तै०सं० २. ६. २. २) यद्यन्यदेवता ब्रूयात्, 'सा एव समृद्धा अनुवाक्या' । 'याज्या' तु सा समृद्धा, 'यस्या उत्तमात् पदात्' "जिह्वा अग्ने चकृषे" इत्यादिकात् (ऋ० सं० १०. ८. ६. । तै० ब्रा० ३. ५. ७. २ । तै० सं० २. ६. २. ८) तैरभिहितायाः 'देवतायाः' उपरि 'वषट्करोति' । ननु कथं देवतासद्भावमात्रेण समृद्धत्वमिति, तदाह—वीर्यं वा इति । 'देवता वै वीर्यम्' मन्त्रप्रतिपाद्यस्य तत्प्रकाशनार्थत्वात् (ऋ० सं० १. ५५. ३.) ॥ २० ॥

अथ याज्यानन्तरभाविनं वषट्कारं विभज्य विधाय प्रशंसति—स वै वौगितीति । 'वौगिति' उच्चारणं कुर्यात् । तत्प्रशंसति—वाग्वा इति । 'वौग्'—इत्येतदौकारस्थाने आकारे कृते 'वाग्'—इति भवति, अतो 'वषट्कारो वाक्' । सा च 'वाक्' 'रेतः' सेचनसाधनत्वात् । उच्चारणमेव तत्सेकः । तथा षडिति करो-

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । (श्वो) उभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुरेतावेवार्द्धमासौ य ऽएवापूर्य्यते तं देवा ऽउपायन्योऽपक्षीयते तमसुराः२२

(स्ते) ते देवा ऽअकामयन्त । कथं न्विममपि संवृञ्जीमहि योऽयमसुराणामिति तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतꣳ हविर्यज्ञं ददृशुर्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्यामयजन्त ताभ्यामिष्ट्वेतमपि समवृञ्जत ॥ २३ ॥

स ऽएषोऽसुराणामासीद् । (व्र) यदा वा ऽएता ऽउभौ परिप्लवेते ऽअथ मासो भवति मासशः संवत्सरः सर्वं वै संवत्सरः सर्वेण तद्देवा ऽअसुराणाꣳ समवृञ्जत सर्वस्मात्सपत्नानसुरान्निरभजन्त्सर्वम्वेवैष ऽएत-

---

दर्शपूर्णमासनिर्वचनम् ।

देवाश्च वा असुराश्च–उभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुः–एतावेवार्द्धमासौ । य एवापूर्यते–तं देवा उपायन् । योऽपक्षीयते तमसुराः ॥ २२ ॥

ते देवा अकामयन्त–" कथं न्विममपि संवृञ्जीमहि, योऽयमसुराणामिति " । तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । त एतं हविर्यज्ञं ददृशुः–यद्दर्शपूर्णमासौ । ताभ्यामयजन्त । ताभ्यामिष्ट्वेतमपि समवृञ्जत॥२३॥

स एषोऽसुराणामासीत् । यदा वा एता उभौ परिप्लवेते–अथ मासो भवति । मासशः संवत्सरः ।

सात्यनुसन्धन, सुपादित्यर्थः । सङ्ख्याया ऋतुष्वपि सम्भवात् ' ऋतव ' एव ' षट् '–इत्यनेन विवक्षिता , प्राक् षडित्यत्र यौगिकेनान्य स्थापनात् । तेन ' मित्र ' ' रेत ' ' इमा ' सर्वा ' प्रजा ' उत्पादयन्ति । ' तस्मात् ' ' एव ' षौषडिति ' वषट् ' कुर्यात् ॥ २१ ॥

इत्थ दर्शपूर्णमासोभयसाधारणमवदानादिकं वषट्कारान्तं धर्ममभिधाय तत्प्रसङ्गायवान्तरशब्दाभिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासनाम प्रशंसति–देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ' प्राजापत्या ' प्रजापतेः पुत्राः ' दाय ' पैतृकं वित्तम् (म० स० ९, १६४ । ऋ० सं० १० । ११४ । १० । ऐ० ब्रा० ७ । २ । ९ ता० ब्रा० १६ । ४ । तै० स० ३ । १ । ९ । ४ ।) ' उपेयु ' । किं तत् ? ' एतावेव ' प्रसिद्धावेव ' अर्द्धमासौ ' मासस्यार्द्धौ शुक्लकृष्णपक्षौ । " अर्द्धं नपुंसकम् " (पा० सू० २ । २ । २ ।) इत्येकदेशिसमास । विभज्याह–य एवापूर्यत इति । अनयोः कालात्मकत्वादनयोरन्नद्वयम् ॥ २२ ॥

एवं विभागे सति ' देवा ' ' कथम् ' असुरेभ्य , तदीयमपि भाग ' संवृञ्जीमहि ? ' अपहरेमहि । एवं कामयित्वा तत्साधन प्रयासेनान्विष्य ' दर्शपूर्णमासौ ' यागावेवापश्यन् । ' ताभ्यां ' ' एतमपि ' कृष्णपक्षमपि स्वसमलभन्त ॥ २३ ॥

तदा तदुभयात्मको मासः सम्पन्न, तदावर्तनात्मकः संवत्सरश्च असुरेभ्य ' समवृञ्जत ' स्वाधीन कृतवन्त । अतो न्यूनातिरेकाभावेनात्मा संवत्सरोऽत्र सर्वात्मना ' संवत्सरः सर्वम् ' संवत्सरात्मकत्वात् ' सर्वस्मात् ' कालात्

त्सपत्नानाᳪं संवृङ्क्ते सर्वस्मात्सपत्नान्निर्भजति य एवमेतद्वेद ॥ २४॥

स यो देवानामासीत् । (त्स) स यवायुवत हि तेन देवा योऽसुराणाᳪं सोऽयवा न हि तेनासुरा अयुवत ॥ २५ ॥

(ता) अथो इतरथाहुः । (यं) स एव देवानामासीत्सोऽयवा न हि तमसुरा अयुवत योऽसुराणाᳪं स यवायुवत हि तं देवाः सन्दमहः सगरा रात्रिर्यव्या मासाः सुमेकः संवत्सरः स्वेको ह वै नामैतद्यत्सुमेक इति

ह्यर्वै वै संवत्सरः । सर्वमेव तद्देवा असुराणां समवृञ्जत, सर्वस्मात्सपत्नानसुरान् निरभजन् । सर्वमेवैष एतत्सपत्नानां संवृङ्क्ते, सर्वस्मात्सपत्नान्निर्भजति-य एवमेतद्वेद ॥ २४ ॥

स यो देवानामासीत् स यवा । अयुवत हि तेन देवाः । योऽसुराणां सोऽयवा । न हि तेनासुरा अयुवत ॥ २५ ॥

अथो इतरथाहुः । य एव देवानामासीत् सोऽयवा । न हि तमसुरा अयुवत । योऽसुराणां स यवा । अयुवत हि तं देवाः । सन्दमहः । सगरा रात्रिः । यव्या मासाः । सुमेकः संवत्सरः । स्वेको

'सपत्नान् असुरान्' भागरहितान् अकुर्वन् । 'निरभजन्'-इति तात्पर्याभिधानम् । 'सर्वम् एव एषः'-इति वेदितुः फलम् । अतो दर्शपूर्णमासानुष्ठानं सपत्नसर्वस्वहरणमिति प्रशंसा ॥ २४ ॥

स यो देवानामिति । 'सः यः' इति वाक्यालङ्कारे । 'सः' आपूर्यमाणपक्षः पुरा 'देवानामासीत्' । 'सः' 'यवायुवत' । यौतीति "यु मिश्रणेऽमिश्रणे च" (धा० पा० अदा० प० २३ ।) यवः, तस्य यवेति नाम । कथम्? 'हि' यस्मात् 'तेन' आपूर्यमाणपक्षेण सह 'देवाः' 'अयुवत' समसृज्यन्त । 'असुराणां' कृष्णपक्षस्तु 'अयवा' । कथम्? 'हि' यस्मात् 'तेन' कृष्णपक्षेण सह 'नायुवत' तस्य देवैरसङ्गतत्वात् ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामवैपरीत्यमन्यमताह-अथो इति । 'देवानां' स्वभूतो 'यः' असौ 'अयवा', देवानां प्रतिनियतस्वभूतत्वेनासुरसम्बन्धाभावात् । अतोऽयवनादमिश्रणादयवा शुक्लपक्षः । 'असुराणां' स्वभूतः कृष्णपक्षो 'यवा', उपायेनापहृत्य देवैर्मिश्रितत्वात् ।

अनयोरेवावयवावयवत्रयात्मार्धमहोरात्रमासर्तुसंवत्सराणामपि नाम दर्शयति-सन्दमित्यादिना । यवशब्दाभिधेयान् शुक्लकृष्णपक्षान् अर्हतीति (यवशब्दात् 'दण्डादिभ्यो यत्' इत्यर्हत्यर्थे यत्प्रत्ययात् । स्याच्च-दण्डादेराकृतिगणत्वं मन्तव्यम्) (पा० सू० ५ अ० १ पा० ६६ सू०) 'मासः यव्याः' 'स्वेकः'-इत्यस्य सकारोपजनेन 'सुमेकः'-इति संवत्सरस्य नाम सम्पन्नम् । 'सु' सुष्ठु 'एकः', 'स्वेकः' । "सर्वं वै संवत्सरः"-इत्युक्तत्वेन (श० प० ७ अ० २ ब्रा० २४ क०) सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक एव कालः । अतस्तस्यैतन्नाम युक्तम्, तथैव परोक्षेण "परोक्षप्रिया इव हि देवाः" (तै० ब्रा० १।५।९।२ । ऐ० ब्रा० ३।३।९।) 'सुमेकः'-इति व्यवहारः ।

युवा च हि वा ऽअयवा यवेतीवाथ येनैतेषाꣳ होता भवति तद्याविहोत्र-मित्याचक्षते ॥ २६ ॥ ५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् (७ । २) ॥

पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

ह वै नामैतत्—यत्सुमेक इति । यवा च हि वा अयवा—यवेतीव । अथ येनैतेषां होता भवति, तद्याविहोत्रमित्याचक्षते ॥ २६ ॥

प्रसङ्गादहरादिनामाभिधाय प्रकृतमुपसंहरति—यवा चेति । 'यवा अयवा च हि' 'यवेतीव' यवेत्येव भवति, यवनस्योभयत्रानुगतत्वात् । अथवा देवैर्बाध्यमानस्य कृष्णपक्षस्यापि यवनात् पक्षद्वयमपि 'यवा' । अत 'एतेषां' यवादीनां मध्ये 'येन' निमित्तेन 'होता' भवेत, 'तत' कार्यं 'याविहोत्रम्' । तैत्तिरीयकेऽपि "ऋतव्या उपदधाति"—इत्यत्र (तै०स०५.३ १.२.) चयनेप्रकरणे यवादयो व्याख्याता ॥२६॥(७.२)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (७-२)॥

॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः ॥ (१-५)

१–'सुमेक'—यवा अयवा इति सप्तम्यां । पठन्तु "यावा, अयावा, एवा, ऊमाः सब्दः, सगरः, सुमेकः" इति यावाया-यर्द्धमासा वसन्तादृतुपर्यन्तः । सुमेकशब्दः संवत्सरवाची । ह इहके त्व त्वद्युराभ्याविति योज्यम् । इति तै० स० ४ । ४ । ८ । २१–२५ । सा० भा० ॥

अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा ।

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

यज्ञेन वै देवाः । (०) दिवमुपोदक्रामन्नथ योऽयं देवः पशूनामीष्टे स इहाहीयत तस्माद्वास्तव्य इत्याहुर्वास्तौ हि तदहीयत ॥ १ ॥

स येनैव देवा दिवमुपोदक्रामन् । (न्ते) तेनो एवार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुरथ योऽयं देवः पशूनामीष्टे स इहाहीयत ॥ २ ॥

स ऐक्षत । (ता) अहास्व हान्तर्यन्तु मा यज्ञादिति सोऽनूदक्राम स आयतयोत्तरत उपोत्पेदे स एष स्विष्टकृतः कालः ॥ ३ ॥

(न्ते) ते देवा अब्रुवन् । (न्मा) मा विस्राक्षीरिति ते वै मा यज्ञान्मान्तर्गताहुतिं मे कल्पयतेति तथेति स समवृहत्स नास्यत्स न कञ्चनाहिनत् ॥ ४ ॥

स्विष्टकृदाहुतिः ।

यज्ञेन वै देवा दिवमुपोदक्रामन् । अथ योऽयं देवः पशूनामीष्टे स इहाहीयत । तस्माद्वास्तव्य इत्याहुः । वास्तौ हि तदहीयत ॥ १ ॥

स येनैव देवा दिवमुपोदक्रामन्, तेनो एवार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । अथ योऽयं देवः पशूनामीष्टे-य इहाहीयत ॥ २ ॥

स ऐक्षत-" अहास्म हान्तर्यन्तु मा यज्ञाद् " इति । सोऽनूदक्राम । स आयतयोत्तरत उपोत्पेदे स एष स्विष्टकृतः कालः ॥ ३ ॥

ते देवा अब्रुवन्-मा विस्राक्षीरिति । ते वै मा यज्ञान्मान्तर्गताः आहुतिं मे कल्पयतेति । तथेति । स समवृहत्, स नास्यत्, स न कञ्चनाहिनत् ॥ ४ ॥

अथाग्नये स्विष्टकृद्यागम्, तस्य प्रधानयागसमानन्तर्यञ्च विधातुमाख्यायिकामाह-यज्ञेन वा इति । पुरा खलु ' देवाः ' ' यज्ञेन ' साधनेन ' दिवं ' प्राप्ताः; तथा पश्वभिमानी ' देवः ' रुद्रः ' इह ' यज्ञवास्तावुषित्वा द्युलोकादहीनोऽभूत् । अत एव ' वास्तौ ' एव स्थितत्वाद्रुद्रो ' वास्तव्य इति ' वेदविदः कथयन्ति ॥ १ ॥

रुद्रस्येहैव हीनभावे कारणाभिधानायाह-स येनैवेति । ' अथ ' रुद्रः ' देवाः ' ' येन ' यज्ञेन साधनेन ' दिवं ' गताः, ' तेनैव ' साधनेन । तत्साधयितुं साधनमतिदुस्सम्पादमिति ब्रुवन् आत्मानमन्तरेण क्लेशापनयनाय स्वर्गसाधनमन्वतिष्ठत् । ॥ २ ॥

स ऐक्षतेति । न चाहं देवैस्त्यक्तोऽभूवम् । मां यज्ञादेते व्यवहितं कुर्वन्तीत्येवेति विचार्य स्वयं यज्ञप्रदेशं प्रत्युदक्राम । स क्रुद्धो भूत्वोत्तरस्यां दिशि स्विष्टकृत्काले यज्ञं प्रतिरोद्धुमुत्तस्थौ ॥ ३ ॥

तथा च सति-ते देवा अब्रुवन्निति । ' ते देवाः ' अमुं यज्ञं विसृष्टं मा कार्षीरित्यब्रुवन् । अथ सः

१-' मनुष्यमात्मनः ' इति क. पा. ।

(चे) ते देवा ऽअब्रुवन् । (न्या) यावन्ति नो हवीᳬषि गृहीतान्यभूवन्त्सर्वेषां तेषाᳬ हुतमुपजानीत यथास्मा ऽआहुतिं कल्पयामेति ॥ ५ ॥

तेऽध्वर्युमब्रुवन् । (न्य) यथापूर्वᳬ हवीᳬष्यभिघारयैकस्मा ऽअवदानाय पुनराप्याययायातयामानि कुरु तत ऽएकैकमवदानमवद्येति ॥ ६ ॥

सोऽध्वर्युः । (यं) यथापूर्वᳬ हवीᳬष्यभ्यघारयदेकस्मा ऽअवदानाय पुनराप्याययदयातयामान्यकरोत्तत ऽएकैकमवदानमवाद्यत्तस्माद्वास्तव्य ऽइत्याहुर्वास्तु हि तद्यज्ञस्य यद्धुतेषु हविष्षु तस्माद्यस्मै कस्मै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तः सर्वत्र ह्येवैनं देवा ऽअन्वाभजन् ॥ ७ ॥

ते देवा अब्रुवन् " यावन्ति नो हवींषि गृहीतान्यभूवन्, सर्वेषां तेषां हुतमुपजानीत, यथास्मा आहुतिं कल्पयाम "—इति ॥ ५ ॥

तेऽध्वर्युमब्रुवन्—"यथापूर्वं हवींष्यभिघारय, एकस्मा अवदानाय पुनराप्यायय, अयातयामानि कुरु, तत एकैकमवदानमवद्य"—इति ॥ ६ ॥

सोऽध्वर्युर्यथापूर्वं हवींष्यभ्यघारयत्, एकस्मा अवदानाय पुनराप्याययत्, अयातयामान्यकरोत्, तत एकैकमवदानमवाद्यत्। तस्माद्वास्तव्य इत्याहुः। वास्तु हि तद् यज्ञस्य—यद्धुतेषु हविष्षु । तस्माद्यस्मै कस्मै च देवतायै हविर्गृह्यते, सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तः, सर्वत्र ह्येवैनं देवा अन्वाभजन् ॥ ७ ॥

रुद्रोऽपि हे देवा ! 'ते' यूयं 'मा' मां 'यज्ञात्' अन्तर्हितं 'मा' कार्ष्ट, अत एव आहुतिं 'मे' मदर्थं 'कल्पयतेति' उक्तवान् । ते 'तथा' 'अस्तु' 'इति' उक्ते 'स' रुद्रो यज्ञं 'समवृहत्' ऊर्ध्वं प्रापयत्, न च हविरादिकं बहिः क्षिप्तवान् । तथा 'कञ्चन' किमपि यज्ञस्यावयवं न हिंसितवान् ॥ ४ ॥

ते देवा इति । अथ 'ते देवाः' परस्परमिदम् 'अब्रुवन्' अस्माकं प्रदानाय 'यावन्ति हवींषि गृहीतानि', 'तेषां' पूर्वमाहुतानां 'हुतं' शिष्टम् 'उपजानीत' 'यथा' येन प्रकारेण हव्येण 'अस्मै' रुद्राय आहुतिं 'कल्पयाम' 'इति' ॥ ५ ॥

एवमुक्त्वा, " तेऽध्वर्युमब्रुवन् " इति । हे अध्वर्यो ! त्वमस्मत्प्रदत्तानि 'हवींषि' आग्नेयादिक्रमेण अभिघारणं कुरु । तथा चैकस्मै, ततोऽप्यवशिष्टायावदानाय, 'पुनः' तदवत्तशेषम्, 'पुनः' अभिघारणेन 'आप्यायय', तत अयातयाम कृत्वा सर्वाण्यप्यवत्तशेषाणि अयातसाराणि कुरु 'ततः' 'एकैकं' यावन्त्यवदानशेषाण्येवैकैकमवदानं कुरु ॥ ६ ॥

देवैरभिहितमथमध्वर्युणा तथैवानुष्ठितमर्थं श्रुतिर्भूतार्थेन लेटाऽनुवदति—सोऽध्वर्युरित्यादिना । इदानीमवशिष्टभाक्त्वेन रुद्रस्य वास्तव्यत्वप्रसिद्धिमाह—तस्मादिति । आख्यायिकासिद्धमर्थमिदानीं विधत्ते तस्माद् यस्मै कस्मै चेति । हविर्ग्रहणवत्सर्वप्रदेशेष्वपि स्विष्टकृतो नियमत्वे कारणाभिधानं—सर्वत्र हीति । रुद्रं 'अन्वाभजन्' ॥ ७ ॥

(जंस्त) तद्वा ऽअग्नय ऽइति क्रियते । (तेऽग्नि) अग्निर्वै स देवस्तस्यै-तानि नामानि शर्व ऽइति यथा प्राच्या ऽआचक्षते भव ऽइति यथा बाहीकाः पशूनाम्पती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्याशान्तान्येवेतराणि नामान्य-ग्निरित्येव शान्ततमं तस्मादग्नय ऽइति क्रियते स्विष्टकृत ऽइति ॥ ८ ॥

ते होचुः । (यं) यत्त्वय्यमुत्र सत्यग्रक्ष्महि तन्नः स्विष्टं कुर्विति तदेभ्यः स्विष्टमकरोत्तस्मात्स्विष्टकृत ऽइति ॥ ९ ॥

सोऽनुवाक्यामनूच्य सम्पश्यति । ये तथाग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रिया धामानीति तदाग्नेयमाज्यभागमाहायाट्सोमस्य प्रिया धामानीति

तद्वा अग्नय इति क्रियते । अग्निर्वै स देवः । तस्यैतानि नामानि शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते भव इति यथा बाहीकाः पशूनां पती रुद्रः, अग्निरिति । तान्यस्याशान्तान्येवेतराणि नामानि, अग्निरित्येव शान्ततमम् । तस्मादग्नय इति क्रियते स्विष्टकृत इति ॥ ८ ॥

ते होचुः—"यत्त्वय्यमुत्र सत्यग्रक्ष्महि तन्नः स्विष्टं कुर्विति" । तदेभ्यः स्विष्टमकरोत् । तस्मात् स्विष्टकृत इति ॥ ९ ॥

सोऽनुवाक्यामनूच्य संपश्यति—ये, तथाग्निं स्विष्टकृतम् । "अयाडग्निरग्नेः प्रिया धामानि" इति तदाग्नेयमाज्यभागमाह । "अयाट् सोमस्य प्रिया धामानि"—इति तत्सौम्यमाज्य-

कथमग्नये स्विष्टकृते क्रियत इत्याशङ्क्याह—तद्वा अग्नय इतीति । प्राच्यादिदेशभेदेन शर्वादिनामभेदेऽपि देवतैकैवेत्यर्थः । यद्येवं तर्हि अन्यनाम किन्न स्यादित्यत आह—तान्यस्येति । 'अस्य' रुद्रस्य अग्निनामाभिधे-यस्य पावकादिनाम; सर्वलोकोपकारित्वात् 'तस्मात्' तत्र सर्वत्र 'अग्नये—इति क्रियते' ॥ ८ ॥

अथ किमर्थं स्विष्टकृत इति विशेषणं हविर्दातृभिः क्रियते ? तत्र कारणमाह—ते होचुरिति । 'यद्' यस्मात् 'त्वयि' 'अमुत्र' आहवनीयदेशे आहुत्याधारभूते 'सति' 'अयक्ष्महि' इष्टवन्तः, तस्मात्; अथवा 'यत्' हविर्जातम् 'अयक्ष्महि' 'तत्' सर्वं 'स्विष्टम्' अवैकल्येनेष्टं 'कुरु'; यथा साङ्गं फलवद्भवति, तथा कुर्वित्यर्थः । यस्मादूचुः, 'तस्मात्' स तथैव 'स्विष्टमकरोत्' सर्वत्रापि विशेषणत्वेन 'स्विष्टकृत इति' क्रियते । तस्मात् "अग्नये स्विष्टकृते" इति स्विष्टकृद्यागसमये ब्रूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ स्विष्टकृन्निगदमभिधातुमाह—सोऽनुवाक्यामिति । 'सः' होता । स्विष्टकृदनुवाक्यानन्तरं 'ये' आन-न्तर्येण प्रयाजाज्यभागादिदेवाः स्थिताः, तान्, तं 'स्विष्टकृतमग्निं' च 'सम्पश्यति' संस्मरेत् सम्भूयानुवदे-दित्यर्थः । सन्दर्शनप्रकारमनूद्य क्रमेण व्याचष्टे—अयाडग्निरित्यादिना । 'अयं' स्विष्टकृत् 'अग्निः' 'अग्नेः' प्रथमाज्यभागदेवस्य 'प्रिया' प्रियाणि 'धामानि' 'इति' निःशेषाणि 'अयाट्' इष्टवान् । 'तत्'

१–'स्विष्टकृत इति विशेषणस्य कारणमाह' इति क० पुः ।

२–ए एव निगदः—अग्निः स्विष्टकृदित्यारभ्य—आशीर्वाग्भुवनस्येति—इत्यन्तः वा० सं० २१ अ० ४७ कण्डिका मन्त्रे द्रष्टव्यः ॥

तत्सौम्यमाज्यभागमाहायाडग्नेः प्रिया धामानीति तद्य ऽएष ऽउभयत्राच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ १० ॥

(ब्रा) अथ यथादेवतम् । (मं) अयाड्देवानामाज्यपानां प्रिया धामानीति तत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपा यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानीति तदग्निँ होतारमाह तदस्मा ऽएतां देवा आहुतिं कल्पयित्वाथैनेनैतद्भूयः समशाम्यन्प्रिय ऽएनं धामन्नुपाह्वयन्त तस्मादेवँ सम्पश्यति ॥ ११ ॥

तद्धैके । देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाट्कारादग्नेरयाट् सोमस्यायाडिति तदु तथा न कुर्याद्विलोम ह ते यज्ञे कुर्वन्ति ये देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाट्-

---

भागमाह । " अयाडग्नेः प्रिया धामानि "—इति । तद्य एष उभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ १० ॥

अथ यथादेवतम् । " अयाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि "—इति तत्प्रयाजानुयाजानाह । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । " यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि "—इति तदग्निं होतारमाह । तदस्मा एतां देवा आहुतिं कल्पयित्वाथैनेनैतद्भूयः समशाम्यन् । प्रिय एनं धामन्नुपाह्वयन्त । तस्मादेवं संपश्यति ॥ ११ ॥

तद्धैके देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाट्कारात्—अग्नेरयाट्, सोमस्यायाडिति । तदु तथा न कुर्यात् । विलोम ह ते यज्ञे कुर्वन्ति—ये देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाट्कारात् । इदं हि प्रथममभिव्याहरन्नयाट्कार-मेवाभिव्याहरति । तस्मादयाट्कारमेव पूर्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥

तेनैव मन्त्रभागपाठेन प्रथमम् ' आज्यभाग ' स्विष्ट इतवानि उक्तवान् भवति । एवमितरवाक्यान्यपि योज्यानि । एष स्विष्टकृन्निगद आवाहननिगदेनैव व्याख्यातप्राय (श. प. ४ अ. २ ब्रा. ११ क०) ॥ १० ॥

सम्प्रत्यना चात्र स्विष्टकृदग्निरेवान्तरदेवतास्विष्टिकर्तव्यत्वेनोक्तः, सोऽभिधीयते—यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानीत्यनेन । अत्राज्यभागादिदेवेभ्योऽधियक्षितत्वाद्यागादिति भूतार्थे प्रयोगात् स्विष्टकृदग्नेः स्वस्येव पर यष्टव्यत्वम् । यक्षदिति विध्यर्थे पञ्चमलकार (पा० सू० ३ । ४ । ७ ।) अग्निं होतारमाहेति । होमाधारमग्निमाह । स एव स्विष्टकृदग्निः, " स्व्यमुत्र सत्ययस्मही युक्तत्वात् (श० प० ७ अ० २ ब्रा० ९ क०) " विमतत्सदर्शनमात्रेणाग्निः कथं स्विष्टं कुर्यादित्याशङ्क्य तस्य प्रीत्युत्पादनप्रकारं दर्शयति—तदस्मा इति । ' तत् ' तस्मात् ' अस्मै ' स्विष्टकृतेऽग्नये पूर्वम् ' एतामाहुतिं कल्पयित्वा ' ' अथ ' इदानीम् ' एतेन ' अनेन यक्षदग्नेरिति मार्गेण ' भूयः समशाम्यन् ' भूयसीं प्रीतिमुदपादयन् । तस्मादिति । सर्वथाग्नेः सन्तुष्टत्वात् स्विष्टकृत्त्वकरणस्य प्रकाशनादेव सम्पश्येदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अयाट्कारात् प्राग् देवतानामनिर्देशमेकीयमतत्वेनोपन्यस्य निराचष्टे—तद्धैक इति । तत् स्वयमेव प्रदर्शयति—अग्नेरयाट् सोमस्यायाडिति । अग्नेः सोमस्य च यानि धामानि, तानि स्विष्टकृदग्निः सम्यगिष्टा-

काऽऽदिद ध्र्ँ हि प्रथममभिव्याहरन्नयाद्काऽऽमेवाभिव्याहरति तस्मादपाद्-कारमेव पूर्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥

(य्‌)यक्षत्स्वं महिमानमिति । यत्र वा ऽअदो देवता ऽआवाहयति तदपि स्वं महिमानमावाहयति तदतः प्राङ्नैव किञ्चन स्वाय महिम्न ऽइति क्रियते तदत्र तं प्रीणाति तथो हास्यैपोऽमोघायावाहितो भवति तस्मादाह यक्षत्स्वं महिमानमिति ॥ १३ ॥

(त्या)आ यजतामेज्या ऽइष ऽइति । प्रजा वा ऽइषस्ता ऽएवैतु-द्यायजूकाः करोति ता ऽइमाः प्रजा यजमाना ऽअर्चन्त्यः श्राम्यन्त्य-श्चरन्ति ॥ १४ ॥

" यक्षत् स्वं महिमानम् "–इति । यत्र वा अदो देवता आवाहयति, तदपि स्वं महिमानमावाहयति । तदतः प्राङ् नैव किञ्चन स्वाय महिम्न इति क्रियते। तदत्र तं प्रीणाति । तथो हास्यैपोऽमोघायावाहितो भवति । तस्मादाह–यक्षत् स्वं महिमानमिति ॥ १३ ॥

" आ यजतामेज्या इषः "– इति । प्रजा वा इषः । ता एवैतद्यायजूकाः करोति । ता इमाः प्रजा यजमाना अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १४ ॥

निष्पर्थः । ' विलोम ' विरुद्धम्, स्विष्टीकरणस्यैवाभ्यर्हितत्वेन प्रथमनिर्देष्टव्यत्वात् । अतः ' प्रथममभिव्याहरन् ' पुरस्तोऽयाद्कारमेव प्रथममभिव्याहरेत् ॥ १२ ॥

स्व महिमानमित्यस्य तात्पर्यमाह–यक्षत् स्वं महिमानमिति । अय स्विष्टकृदग्निः ' [illegible] महिमान ' स्वकीयं देवतारूपमपि ' यक्षत् ' यजेत । स्विष्टकृत इदानीमपि अहुतत्वाद्यजेदिति नोच्यत इत्यभिप्रायः । ' यत्र ' यष्टव्यदेवताः' आवाहयति ' तत्रापि ' स्व महिमान ' महत्त्वस्य विग्रहमप्यावाहयति । अतो यथा आवाहिता देवताः सर्वा अपीष्टाः, एव स्वमहिमार्थमपि यष्टव्यम् । यतः, अतः ' प्राङ् ' ' किञ्चन ' ' स्वाय महिम्ने ' इदं हविः ' इति ' ' न क्रियते ', तस्माद् ' अत्र ' स्विष्टकृन्निगदाभिधानसमये ' तत् ' तेन स्वं महिमानमित्यनेन ' तम् ' अग्नेर्महिमान प्रीणितवान् भवति । अत एव यक्षदग्नेरित्येतद् अग्नेरपि यागानुज्ञाप्रदानादेव पूर्वं प्रागावाहनसमये आवाहितः स्वो महिमा । ' तथो ह ' तथैव सति ' अस्य ' यजमानस्य ' अमोघाय ' साफल्याय ' आवाहितो ' भवेत् । तस्मादित्युपसंहारः ॥ १३ ॥

आ यजतेति । ' आ यजतामेज्या इषः '–इति भागस्य तात्पर्यमाह–इड्शब्देनान्नमुच्यते; तदुपजीवित्वात् ' प्रजाः ' अपि ' इषः '; ' एज्याः ' पुनः पुनरिज्याः, अत एतत्पाठेन यजमानरूपाः प्रजाः ' यायजूकाः ' इष्टिशीलाः ' करोति ' । अतः कारणात् ' ता इमाः ' सर्वा यजमानरूपाः प्रजा इदानीम् ' अर्चन्त्यः ' यहुकर्म कुर्वन्त्यः ' श्राम्यन्त्यः ' आत्मानं व्यापारैः क्लेशयन्त्यः ' चरन्ति ' यागाननुतिष्ठन्ति ॥ १४ ॥

१–देवतां देवतानामन्तरमभिव्याहरन् प्राङ् । तद्विरुद्धं स्विष्टीकरणस्यैवाभ्यर्हितत्वेन प्रथम निर्देष्टव्यत्वात् । इति क. पाठः ।

सो ऽअध्वरा जातवेदा जुषताᳪ हविरिति । तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तस्मादाह जुषताᳪ हविरिति ॥ १५ ॥

तद्यदेते ऽअत्र । याज्यानुवाक्ये ऽअवक्लृप्ततमे भवतस्तृतीयसवनं वै स्विष्टकृद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं पिप्रीहि देवाँ३ ऽउशतो यविष्ठेति तदनुवाक्यायै वैश्वदेवमग्ने यदद्य विशो ऽअध्वरस्य होतरिति तद्याज्यायै वैश्वदेवं तद्यदेते ऽएवᳪ रूपे भवतस्तेनो ऽएते तृतीयसवनस्य रूपं तस्माद्वा ऽएते ऽअत्र याज्यानुवाक्ये ऽअवक्लृप्ततमे भवतः ॥ १६ ॥

(स्ते) ते वै त्रिष्टुभौ भवतः । (तो) व्यास्तु वा ऽएतद्यज्ञस्य यत्स्विष्ट-

---

" सोऽध्वरा जातवेदा जुषतां हविः"–इति । तद्यज्ञस्यैवैतत् समृद्धिमाशास्ते । यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति । तस्मादाह जुषतां हविरिति ॥ १५ ॥

तद्यदेते अत्र याज्यानुवाक्ये अवक्लृप्ततमे भवतः। तृतीयसवनं वै स्विष्टकृत् । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । " पिप्रीहि देवाँ ३ उशतो यविष्ठ "–इति । तदनुवाक्यायै वैश्वदेवम् । " अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः "–इति । तद्याज्यायै वैश्वदेवम् । तद्यदेते एवंरूपे भवतः–तेनो एते तृतीयसवनस्य रूपम् । तस्माद्वा एते अत्र याज्यानुवाक्ये अवक्लृप्ततमे भवतः ॥ १६ ॥

ते वै त्रिष्टुभौ भवतः । वास्तु वा एतद्यज्ञस्य–यत् स्विष्टकृत् । अवीर्यं वै वास्तु । इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् । इन्द्रियमेवैतद्वीर्यं वास्तौ स्विष्टकृति दधाति । तस्मात्त्रिष्टुभौ भवतः ॥ १७ ॥

सो ऽध्वरेति । सो अध्वरेत्यस्य तात्पर्यमाह–तद्यज्ञस्यैवैतदिति । ' हवि ' सौविष्टकृतम्, ' जातवेदा ' आहुत्याधार स्विष्टकृदग्निः । ' यत् ' ' हवि ' सौविष्टकृतं ' देवा ' सेवन्ते, ' तेन ' सेवितेन हविषा ' महत् ' उत्तम स्थान ' जयति ' यजमान , अत समृद्धेरभिप्रेतत्वादेतत्पाठो युक्त ॥ १५ ॥

इथ स्विष्टकृल्लिङ्गं व्याख्याय तस्य याज्या पुरोऽनुवाक्याश्चाह–तद्यदेते इति । ' अत्र ' स्विष्टकृति । ' तद्यत् ' तस्मात् ' एते ' वक्ष्यमाणे एव ' याज्यानुवाक्ये ' ' अवक्लृप्ततमे ' अत्यन्त योग्ये भवत । तयोरवक्लृप्तत्वमाह–तृतीयसवनं वा इति । अथ ' स्विष्टकृद् '–याग ' तृतीयसवन ' तत्स्थानीय , अन्तिमत्वसाम्यात् । तच्च ' तृतीयसवनं ' ' वैश्वदेव ' विश्वेदेवास्तस्याभिमानिन , अत सर्वथा वैश्वदेवेन भवितव्यम् । तत्रापि " पिप्रीहि "–इति (ऋ० सं० १० । २ । १ ।) (तै० सं० ४ । ३ । १३ । १–२) या ऋगस्ति, ' तत् ' ' अनुवाक्यायै ' अनुवाक्याया ' वैश्वदेव ' रूपम्, तत्र " देवान् "–इति देवानां बहुवचश्रवणात् । " अग्ने यदद्य " इत्येतत् (ऋ० सं० ६ । १५ । १४ ।) (तै० सं० ४ । ३ । १३ । १४) ' याज्यायै ' याज्याया वैश्वदेवत्वम्, अत्र " विशः "–इति बहुवचनलिङ्गात् । ' एते ' ऋचौ ' एवंरूपे ' वैश्वदेवलिङ्गके " पिप्रीहि देवान् "–" अग्ने यदद्य विशः "–इत्येवंरूपे, ' तेन उ ' तेनैव कारणेन ' एते ' द्वे ऋचौ ' तृतीयसवनस्य रूपम् ' ॥ १६ ॥

तयोर्यत् त्रिष्टुप्त्वम्, तत्प्रशंसति–ते वै त्रिष्टुभाविति । स्विष्टकृतो हुतावशिष्टरूपत्वात् ' एतद् ' ' यज्ञस्य '

कृदवीर्यं वै वास्त्विन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुविन्द्रियमेवैतद्वीर्यं वास्तौ स्विष्टकृति दधाति तस्मात्त्रिष्टुभौ भवतः ॥ १७ ॥

(ऽ) उतो ऽनुष्टुभावेव भवतः । (तो) वास्त्वनुष्टुब्वास्तु स्विष्टकृद्वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति पेसुकं वै वास्तु पिस्यति ह प्रजया पशुभिर्यस्यैवं विदुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥

(स्तु) तदु ह माह्लवेयः । (योऽ) अनुष्टुभमनुवाक्यां चक्रे त्रिष्टुभं याज्यामेतदुभयं परिगृह्णामीति स रथात्पपात स पतित्वा बाहुमपि शश्रे स परिममृशे यत्किमकरं तस्मादिदमापादिति स हैतदेव मेने यद्विलोम यज्ञेऽकरमिति तस्मान्न विलोम कुर्यात्सच्छन्दसावेव स्यातामुभे वैवानुष्टुभाऽवुभे वा त्रिष्टुभौ ॥ १९ ॥

उतो अनुष्टुभावेव भवतः । वास्त्वनुष्टुप् । वास्तु स्विष्टकृत् । वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति । पेसुकं वै वास्तु । पिस्यति ह प्रजया पशुभिः—यस्यैवं विदुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥

तदु ह माह्लवेयोऽनुष्टुभमनुवाक्यां चक्रे, त्रिष्टुभं याज्याम्—एतदुभयं परिगृह्णामीति । स रथात् पपात, स पतित्वा बाहुमपि शश्रे । स परिममृशे—यत् किमकरम्, तस्मादिदमापदिति । स हैतदेव मेने—यद्विलोम यज्ञेऽकरमिति । तस्मान्न विलोम कुर्यात् । सच्छन्दसावेव स्याताम्—उभे वैवानुष्टुभौ, उभे वा त्रिष्टुभौ ॥ १९ ॥

'वास्तु' वास्तु-स्थानीयम् । तच्च वास्तु 'अवीर्यं' निस्सारम्; उपयुक्तशेषत्वात् । त्रिष्टुप्प्रजापतेः वक्षस्थलरूपः उरोबाहुभ्यः सकाशादिन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात् 'त्रिष्टुबिन्द्रियम्' अत एव 'वीर्यम्' अतः पुरोऽनुवाक्यायाज्ये त्रिष्टुप्करणेन अयजे 'स्विष्टकृति' 'इन्द्रियं वीर्यमेव' स्थापितवान् भवति ॥ १७ ॥

पक्षान्तरमाह—उतो अनुष्टुभावेवेति । स्विष्टकृतः प्रधानेभ्योऽतिरिक्तत्वेनाधिकत्वात् 'वास्तु' 'अनुष्टुप्' अपि गायत्र्यादिसवनच्छन्दसोऽतिरिक्तत्वात् 'वास्तु'; अत एव 'वास्तावेव' 'वास्तु' स्थापितवान् भवति । तच्च वास्तु 'पेसुकम्' अभिवर्द्धनशीलम्; अत एव तज्ज्ञानवान् यः 'अनुष्टुभौ' याज्यानुवाक्ये कुर्यात् सोऽपि 'प्रजया पशुभिः' 'च पिस्यति' (निघ. २ । १४ । २१ ।) "पिसृ पेसृ गतौ" (धा० पा० भ्वा० प० ७२०) अभिवृद्धो भवति ॥ १८ ॥

याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षणच्छन्दस्त्वपक्षं निराकर्तुमाख्यायिकामाह—तदु हेति । माह्लवेयस्तूक्तोभयपक्षोक्तफलवरोधाय 'अनुष्टुभमनुवाक्यां', 'त्रिष्टुभं याज्याम्' अकरोत् । 'सः' विलक्षणानुष्ठानदोषेण कदाचित् सञ्चारसमये 'रथात् पपात' । पतन्नेकं 'बाहुं' भूमौ प्रसारितवान्; स बाहुर्विसस्तोऽभूदित्यभिप्रायः । 'सः' च विचार्य किञ्चिदविहितं कृतवानस्मि, 'तस्मात्' 'इदं' रथात्पतन 'आपत्' प्राप्तमभूदिति निश्चित्य, "यदनन्तरं यद्भवति, तत्तस्य कारणम्"—इति न्यायादिदं विपरीतानुष्ठानमेव कारणं बुद्धवान् ।

१-अत्र व्यत्ययेन स्वन् । २-'शश्रे'-हस्तस्वेदयभयोः ।

स वा उत्तरार्द्धादवद्यति । (त्यु) उत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक्तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युत्तरार्द्धे जुहोत्येतस्यै वै दिश उदपद्यत तं तत एवाशमयंस्तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥

स वा अभ्यर्द्ध इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति । (त्री) इतरा आहुतीः पशवोऽनुप्रजायन्ते रुद्रियः स्विष्टकृद्रुद्रियेण पशून्प्रसजेद्यदितराभिराहुतिभिः सᳪसृजेत्तेऽस्य गृहाः पशव उपमूर्य्यमाणा ईयुस्तस्मादभ्यर्द्ध इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥

स वा उत्तरार्द्धादवद्यति । उत्तरार्द्धे जुहोति । एषा ह्येतस्य देवस्य दिक् । तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यति, उत्तरार्द्धे जुहोति । एतस्यै वै दिश उदपद्यत, स तत एवाशमयन्—तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यति, उत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥

स वा अभ्यर्द्ध इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति । इतरा आहुतीः पशवोऽनुप्रजायन्ते । रुद्रियः स्विष्टकृत् । रुद्रियेण पशून् प्रसजेत्—यदितराभिराहुतिभिः सᳪसृजेत् । तेऽस्य गृहाः पशव उपमूर्य्यमाणा ईयुः । तस्मादभ्यर्द्ध इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥

यस्मादेव 'तस्मात्' सर्वत्र विपरीतं 'न' अनुतिष्ठेत् । अत 'उभे' याज्यानुवाक्ये 'अनुष्टुभावेव वा त्रिष्टुभावेव वा', स्विष्टकृद्याज्यानुवाक्ये 'सच्छन्दसी' समानच्छन्दस्के भवेताम् ॥ १९ ॥

स्विष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेषमाह—स वा उत्तरार्द्धादिति । 'उत्तरपूर्वदिशो' लोकपालत्वेन रुद्रसम्बन्ध सर्वशास्त्रप्रसिद्धं, तेन कारणेनापि उत्तरार्द्धादेवावदानं, तत्रैव होमश्च कर्त्तव्य इत्याह—एतस्यै वै दिश इति । स्विष्टकृद्यागविधानसमये "उच्चरत उपोत्पेदे" इत्युक्तत्वात् (श० प० ७ अ० २ ब्रा० २ क०), "यत उत्पद्यते, 'तं तत एव' शमयितव्यम्"—इति नियमात् उत्तरतोऽवदानहोमौ कर्त्तव्यौ । तथा च कात्यायनः—"यावदविरुत्तरार्द्धात् स्विष्टकृत्सतत एव होमः" इति—(का० श्रौ० सू० ३ अ० १८–१९) ॥ २० ॥

उत्तरदेशे प्रदानेऽपि प्रधानहविषां सहासंस्पर्शं विधत्ते—स वा अभ्यर्द्ध इवेति । 'इतराभ्य' प्रधान—'आहुतिभ्य' सकाशात् 'अभ्यर्द्धे' सन्निहितप्रदेश एव ■ तासां स्थाने । विपक्षे बाधमाह—इतरा इति । 'इतरा आहुतीरनु' यजमानस्य 'पशव' 'प्रजायन्ते'; ता पश्वुत्पत्तिजनका इत्यर्थः । स्विष्टकृद्यागश्च 'रुद्रिय' रुद्रदेवत्य । एवं सति यदि ताभिः सह स्विष्टकृदाहुतिमसंयोजयेत्, तदा रुद्रेण सह 'पशून्' 'प्रसजेद्' योजयेत् । अत एतेनापराधेन यजमानस्य गृहावस्थिता 'पशव' 'उपमूर्य्यमाणा' समीप एव म्रियमाणा प्राप्नुयुः । तस्मादितराभ्यो नातिदूरे जुहुयात् । तथा च सूत्रम्—" असंसृजन्नाहुतिभि " इति (का० श्रौ० सू० ३–७१) ॥ २१ ॥

१—" इमो हविः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् " अम० ३ । ३ । २ ॥

(त्ये) एष वै स यज्ञः । (ज्ञो) येन तद्देवा दिवमुपोदक्रामन्नेष ऽआहवनीयोऽथ य ऽइहाहीयत स गार्हपत्यस्तस्मादेतं गार्हपत्यात्प्राञ्चमुद्धरन्ति ॥ २२ ॥

तं वा ऽअष्टासु विक्रमेष्वादधीत । (ता) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र्यैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥

(त्ये) एकादशस्वादधीत । (त्ते) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रिष्टुभैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥

द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जगती जगत्यैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति नात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत तदादधीत स यद्वा ऽअप्यल्पकमिव प्राञ्चमुद्धरति तेनैव दिवमुपोत्क्रामति ॥ २५ ॥

"यज्ञपरिशिष्टम् ।"

एष वै स यज्ञो येन तद्देवा दिवमुपोदक्रामन्–एष आहवनीयः । अथ य इहाहीयत–स गार्हपत्यः । तस्मादेतं गार्हपत्यात् प्राञ्चमुद्धरन्ति ॥ २२ ॥

तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीत । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्र्यैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥

एकादशस्वादधीत । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥

द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जगती । जगत्यैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति । नात्र मात्राऽस्ति । यत्रैव

आहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हविः–श्रपणं विधास्यति, तदर्थं तयोरभावान्तरदेशपरिमाणं विधातुमाह–एष वा इति । 'येन' साधनेन 'तद्देवाः' 'दिवं' गताः, 'स एष यज्ञः' खलु । एष यज्ञ इत्येतद्विशिनष्टि–एष आहवनीय इति । यज्ञसाधनत्वादाहवनीयस्य यज्ञत्वम् । यस्त्विह भूमावेवावशिष्टः, 'स गार्हपत्यः' । 'तस्मात्' इदानीमपि दिवङ्गन्तुकामाः 'एतम्' आहवनीयं यज्ञसाधनं 'गार्हपत्यात्' 'प्राञ्चं' प्राग्देशं प्रति 'उद्धरन्ति' यजमानायोद्धरेयुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

उद्धृत्य प्राच्यां कियत्सु आदध्यात् ? इत्यत्र बहून् पक्षानाहुः–तमष्टास्वित्यादिना । विक्रमशब्देनात्र विक्रम्यते अनेनेति व्युत्पत्त्यैकपादप्रक्षेपपरिमितोऽंश उच्यते 'क्रमु पादविक्षेपे' (धा० पा० भ्वा० प० ४५१) अन्यत्र यजमानसम्मानस्य करणात् । गार्हपत्यमवधीकृत्य तथाविधेषु अष्टसु प्रक्रमेषु गतेष्वाहवनीयमादधीत । तथा सति तद्द्वारा अष्टसङ्ख्यायुक्त–'गायत्र्यैव' 'दिवं' प्राप्तवान् भवति । तस्माद्गायत्रीसाम्यलाभादष्टप्रक्रमपरिमाणाधानं प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २४ ॥

क्रियासौकर्यानवहत्वेनान्यान् पक्षाननिवार्य कर्मणो यावन्मात्रं पर्याप्तमिति मन्यते, तावन्मात्रमेव कुर्यादित्याह–नात्रेति । 'अत्र' आधानविषये अष्टत्वादि–'मात्रा' 'नास्ति' शास्त्रतः । अतः स्वेच्छया 'यत्रैव' देशे

---

[1] "प्रक्रमेण क्रमन प्रक्रमः । क्रमणेनापरिमितः प्रक्रमो भवति" "तस्मात्ताड् प्रक्रमति मोनिक्रमात्" इत्यादिश्रुतेः (३।५।१।१) अपरिमितः पुरुषपदमोक्षः । तस्माद् द्विपदः प्रक्रमः । इति सत्यव्रतसामश्रमिणः । परं चात्र द्विपदः प्रक्रमो ज्योतिष्टोम एव । आधाने तु एकपद एवेति । तदुक्तं कात्यायनेन श्रौतसूत्रे "आधाने पदिकं कुर्याद् द्विपदः सौमिको भवेत् । क्रमो व त्रिपदः कुर्यात्तदष्ट वाजिकौ ध्रुवः" इति शुल्बसूत्रे ७क. २४ श्लो. ।

तदाहुः । (रा) आहवनीये हवीᳮषि श्रपयेयुरतो वै देवा दिवमुपोदक्रामं-स्तेनो ऽएवार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्मिन्हवीᳮषि श्रपयाम तस्मिन्यज्ञं तनवामहा ऽइत्यपस्खल ऽइव ह स हविषा यद्गार्हपत्ये श्रपयेयुर्यज्ञ ऽआहवनीयो यज्ञे यज्ञं तनवामहा ऽइति ॥ २६ ॥

(त्यु) ततो गार्हपत्य ऽएव श्रपयन्ति । (न्त्या) आहवनीयो वा ऽएष न वा ऽएष तस्मै यदस्मिन्नशृत ᳮ श्रपयेयुस्तस्मै वा ऽ एष यदस्मिञ्छृतं जुहुयुरित्यतो यतरथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ २७ ॥

स्वयं मनसा मन्येत तदादधीत । स यद्वा अप्यल्पकमिव भाजमुद्धरति, तेनैव दिवमुपोत्क्रामति ॥२५॥

तदाहुः । आहवनीये हवींषि श्रपयेयुः । अतो वै देवा दिवमुपोदक्रामन् । तेनो एवार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः-तस्मिन् हवींषि श्रपयाम, तस्मिन् यज्ञं तनवामहा इति । अपस्खल इव ह ■ हविषा-यद् गार्हपत्ये श्रपयेयुः । यज्ञ आहवनीयः, यज्ञे यज्ञं तनवामहा इति ॥ २६ ॥

ततो गार्हपत्य एव श्रपयन्ति । आहवनीयो वा एषः । न वा एष तस्मै-यदस्मिन्नशृतं श्रपयेयुः । तस्मै वा एष-यदस्मिञ्छृतं जुहुयुरिति । अतो यतरथा कामयेत तथा कुर्यात् ■ ॥ २७ ॥

आहवनीय आहितं कर्म सुकरं भवतीति ' स्वयं मनसैव मन्येत ' निश्चिनुयात्, तत्र ' आदधीत ', तस्मात् ' अल्पकमिव ' अल्पकमपि, भाजकमादन्यल्पमपि ' प्राञ्च ' दिशं प्रयुद्धरेत् । तेनैव ' आमनैव ' दिवं ' प्राप्नोत्येव । अत्र कात्यायनः-" पुरस्तादाहवनीयस्याग्नस्तु प्रक्रमध्येनादशसु द्वादशसु मन्या वा "-इति (का० श्रौ० सू० ४-२।६) ॥ २५ ॥

इदानीं हवि-श्रपणविषये केषाञ्चित्पक्षमाह-तदाहुरिति । आहवनीय एव श्रपणमभिप्रायमाह-अतो वा इति । ' अतः ' अस्मादाहवनीयात् ' देवाः ' ' दिवं ' प्राप्ताः, अतोऽस्माभिरपि तत्रैव श्रपणं कर्तव्य-मिति तेषामाशयः । तदुपोत्क्रमणसाधनत्वमेव द्रढयन्नाह-तेनो एवेति । तेनैवाहवनीयेन साधनेन प्रयासा-त्मकं हविःप्रदानादि सकलं कर्मान्वतिष्ठन्, अतस्तस्योत्क्रमणसाधनत्वम् । अतो वयमपि अन्यत्र श्रपण-मन्यत्र जुहवाम इति वैयधिकरण्यं मा भूदिति तस्मिन्नेव आहवनीये श्रपणं यागञ्च करवामेति । वैयधिकरण्ये दोषमाह-अपस्खल इवेति । ' गार्हपत्ये श्रपयेयुः ' इति यत् ' सोऽपस्खल इव ' अपस्खलनमिव ' हविषा ' भवति । फलितानां भाण्डादीनां शुषविमोकादिसम्पादनप्रदेशः ' स्खलः ' । यथा ब्रीह्यादिराशिः खलाद् बहिरपि प्राप्तो व्यर्थो भवति, एवमन्यत्र श्रपणमपि । अत प्रागुक्तप्रकारेण आहवनीय एव ' यज्ञे ', ' यज्ञं ' यज्ञसाधन-त्वान् श्रप्यमाणं हविरपि यज्ञ ॥ २६ ॥

अन्येषां पक्षमाह-ततो इति । प्रथमपक्षोक्तमाहवनीये श्रपणमनुपपन्नमिति सम्भावयति-आहवनीयो वा इति । आहवनीयस्य हवः प्रक्षेपार्थत्वात् । किञ्चाचरितेनाहवनीयेन, साक्षात्तस्मिन्नेव श्रपणमन्वियादाशङ्क्य तस्य श्रपणा-योग्यत्वमाह-न ■ एष इति । ' एष ' आहवनीयः शृतश्रपणाय ' न वै ' भवितुं खल्वपर्यं । तर्हि

१-' स्वधाः ' इति पाठान्तरम् । वस्तुतो निरक्षर एव पाठः साधु । " भाजकमुद्धरेदिति "-इति का० श्रौ० सू० २३ अ० ११४ सू० । का० श्रौ० सू० २३ अ० ११६ सू० । आप० श्रौ० सू० ७। ११। १४। " कपालं प्रेषादनापत्त्य " इति । ११ १० प्रश्नोत्तरेच ।

(स्तु) स हैष यज्ञ उवाच । नग्नताया वै बिभेमीति का तेऽनग्नतेत्य-भित एव मा परिस्तृणीयुरिति तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्ति तृष्णाया वै बिभेमीति का ते तृप्तिरिति ब्राह्मणस्यैव तृप्तिमनुतृप्येयमिति तस्मात्सᳬस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तर्पयति ॥२८॥१॥

इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । (७. ३.)

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ । दिवं वोषसं वा मिथुन्येनया स्यामिति ताᳬ सम्बभूव ॥ १ ॥

स हैष यज्ञ उवाच । नग्नताया वै बिभेमीति । का तेऽनग्नतेति । अभित एव मा परिस्तृणीयुरिति । तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्ति । तृष्णाया वै बिभेमीति । का ते तृप्तिरिति । ब्राह्मणस्यैव तृप्तिमनुतृप्येयमिति । तस्मात् संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयात् । यज्ञमेवैतत् तर्पयति ॥ २८ ॥

अथाग्नेः प्राशित्रहरणम् ।

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ—दिवं वा, उषसं वा मिथुन्येनया स्यामिति । तां संबभूव ॥१॥

कस्मा उचित इति तत्राह—तस्मै वा इति । असौ शृतस्य होमायोचित इत्यर्थः । अथवा एव व्याख्येयम् । " आहवनीयो वा एष " इति मुख्य आहवनीय एवोच्यते । यस्मात् ' एष आहवनीयः ' आहवनार्हः, अत एव पक्वस्य हविषो होमाय योग्यः; न त्वामस्य पाकायेति अग्निद्वयपक्षेऽप्युपपत्तिसम्भवाच्छ्रपणस्यैच्छिकत्वमाह—अतो यतरथेति । यथा कामयते, तथैव कुर्यात् ॥ २७ ॥

अथाग्नेः परिस्तरणं विधातुमाह—स हैष इति । ' यज्ञः ' अग्निः; एष आहवनीय इत्युक्तत्वात् । ' नग्नता ' प्रावरणराहित्यम् । अग्नेर्नग्नत्वपरिहारमजानाना पृच्छन्ति—का त इति । ' अनग्नता '—इति च्छेदः । तस्मादिति-परिस्तरणविधिः । इष्टयज्ञमूलब्राह्मणसंतर्पणं विधातुमाह—तृष्णाया इति । भीत्युपन्यासस्तस्यावश्यपरिहर्तव्यत्व-द्योतनार्थः । कः परिहारस्तृष्णाया इति पृष्ट आह—ब्राह्मणस्यैवेति । ' एव '—कारेण स्वतर्पणादपि ब्राह्मण-तर्पणमेव श्रेय इत्ययमर्थो द्योत्यते । ' ब्राह्मणस्य '—इति जात्यैकवचनम् (पा. सू. १ । २ । ५८) ब्राह्मण-नित्यभिधानात् । तस्मादिति । ' ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयात् ' यजमान इति शेषः ' एतत् ' एतेन ब्राह्मणतर्पणेन ' यज्ञमेव ' अग्निमेव ॥ २८ ॥ १ ॥ (७. ३) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ *

(प्राशित्रावदानविध्यर्थमाख्यायिकामाह—प्रजापतिर्हेति । दिवमिति केचिदाहुरुषसमित्यपरे । तथा चैतरेयब्राह्मणम् (ऐ. ब्रा. ३ । ३ । ९) " दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये "—इति । प्रजापतिर्ह वै । प्राशित्रब्राह्मणमेतत् । तत्र रौद्रस्येषोरनीक प्रजापतेर्यज्ञस्य शल्यात्मकं निरवदेयम् । ब्रह्मणा च सवितृप्रसवेन बृहस्पतिरूपेण प्राशनीयमित्येतदाख्यानेन दर्श्यते । " प्रजापतिः ' प्राणपिण्डलोकरूपयज्ञात्मा, अभि-

1—" प्राशित्रं ब्रह्मणो भागावदानम् । तद् ह्रियते येन पात्रेण तत्पात्रं प्राशित्रहरणम् । तच्च आदर्शसदृशं वर्तुलं चमससदृशं चतु-रस्रं वा खातवच्च भवति । का. श्रौ. सू. १ । ३ । ४०—४१ । द्रष्टव्यौ ।

*—उपलब्धेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेषु शतपथब्राह्मणीयप्रथमकाण्डस्यैतदन्तमेव सायणभाष्यं दृश्यते । अग्रेतनाद्यस्य काण्डसमाप्ति-पर्यन्तं हरिस्वामिकृतं भाष्यमेव सर्वत्र विद्यते । अत एतदेव संगृह्यते । " काण्डस्यान्तिमं सायणीयं भाष्यं इतःपरं नोपलब्धमिति भवत्य तदन्वेषणे च यातयध्वम् प्रकाशनार्थं भाष्यवैदिकवाङ्मयसंशोधकैः ॥ इति ॥

तद्वै देवानामाग ऽआस । य ऽइत्थꣳ स्वां दुहितरमस्माकꣳ स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥

ते ह देवा ऊचुः । (यो) योऽयं देवः पशूनामीष्टेऽतिसन्धं वा ऽअयं चरति य ऽइत्थꣳ स्वां दुहितरमस्माकꣳ स्वसारं करोति विध्येममिति तꣳ रुद्रोऽभ्यायत्य विव्याध तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द तथेन्नूनं तदास ॥ ३ ॥

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन्क्ष्मया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चदिति तदाग्निमारुतमित्युक्थं तस्मिंस्तद्व्याख्यायते यथा तद्देवा रेतः प्राजनयँस्तेषां यदा देवानां क्रोधो व्यैदथ प्रजापतिमभिषज्यंस्तस्य तꣳ शल्यं निरकृन्तन्त्स वै यज्ञ ऽएव प्रजापतिः ॥ ४ ॥

तद्वै देवानामाग आस—य इत्थं स्वां दुहितरमस्माकं स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥

ते ह देवा ऊचुर्योऽयं देवः पशूनामीष्टे—" अतिसन्धं वा अयं चरति—य इत्थं स्वां दुहितरमस्माकं स्वसारं करोति, विध्येममिति " । तं रुद्रोऽभ्यायत्य विव्याध । तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द, तथेन्नूनं तदास ॥ ३ ॥

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम्—" पिता यत् स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चत् " इति । तदाग्निमारुतमित्युक्थम् । तस्मिंस्तद्व्याख्यायते—यथा तद्देवा रेतः प्राजनयन् । तेषां

ध्यानवान्, ' दिव वा उषसं वा ' लोकात्मना दिवम्, कालात्मना उषसम्, प्राणपिण्डात्मना ऋक्षेभ्यो मृगो रोहितम्, रोहिणी नाम नक्षत्रम्, यज्ञात्मना वाचम् । कथमभिदध्यौ ? ' मिथुनी ' मिथुनवान् ' एनया ' ' स्यामिति ' ' तां ' सम्भूव ' सङ्गत ॥ १ ॥

तद्वै देवानाम् । ' तद् ' दुहितृगमनं ' देवानां ' चेतसि ' आगः ' अपराधो बभूव । अपराधी सर्वमेवं ' करोतीति ' ॥ २ ॥

ते ह देवाः । ' योऽयं देवः पशूनामीष्टे तम् ' ऊचुः '—' अतिसन्धं ' सन्धा सन्धानं मर्यादा व्यवस्था, " दुहिता न गन्तव्या "—इति, अतीत्य सन्धानं तमतिसन्धं समाचरणम् । मर्यादामतीत्य ' अयं चरति ' तत्-अपराधित्वाभिप्रहारं इति ' विध्य इमम् ' । " व्यध—ताडने " (धा पा. दि. प. ७१) ताडयेत्युक्तेति । यज्ञात्मृष्टिमवितथतामनकामो चेष्टितम् ' तं ' ' रुद्र ' आक्रम्य स्व विद्वान् । " तथेन्नूनम् " । इच्छन्दो-ऽवधारणार्थे (निरु. १ । ३ । ९) ' नूनं '—शब्दो यस्मादर्थे (निरु. १ । २ । ४) यस्मात् तथैव ' तदास ' ॥ ३ ॥

तस्मादेतत् । ' तस्मात् ' सत् ' ऋषिणा ' मन्त्रेण ' अभ्यनूक्तम् ' । ' पिता ' प्रजापतिः ' स्वां दुहितरं ' ' अधिष्कन् ' अधिस्कन्, तथा च ' सञ्जग्मानः ' सङ्गतः सन्, ' क्ष्मया ' क्ष्मायां पृथिव्यां यत् ' रेतः ' ' निषिञ्चत् ' अभिषिक्तवान् । तस्माद्रेतस " साध्योऽजनयन् यत्र देवा वास्तोष्पतिं व्रतपा निरतक्षन् "—इति (ऋ. सं. १० । ६१ । ७) (ऐ. ब्रा. ३ । ३ । ९) ' तदाग्निमारुतमिति ' नाम्ना ' उक्थं ' शस्त्रम् ।

१—" तमस्यै मृगो भूत्वा रोहितं भूत्वा०—० या रोहित्स रोहिणी " इत्यादि ऐ० ब्रा० ३ । ३ । ९ । २—" येषा रौद्री ऋक्स्वेद " ऐ० ब्रा० ३ । ३ । १० ।

(स्ते) ते होचुः । (कु) उपजानीत यथेदं नामुयासत्कनीयो ह्याहुतेर्य-
थेदꣳ स्यादिति ॥ ५ ॥

ते होचुः । (र्भे) भगायैनद्दक्षिणत ऽआसीनाय परिहरत तद्भगः प्राशि-
ष्यति तद्यथाहुतमेवं भविष्यतीति तद्भगाय दक्षिणत ऽआसीनाय पर्या-
जह्रुस्तद्भगोऽवेक्षाञ्चक्रे तस्याक्षिणी निर्ददाह तथेन्नूनं तदास तस्मादाहु-
रन्धो भग इति ॥ ६ ॥

ते होचुः । (र्नो) नो न्वेवात्राशमत्पूष्ण ऽएनत्परिहरतेति तत्पूष्णे पर्या-
जह्रुस्तत्पूषा प्राश तस्य दतो निर्जघान तथेन्नूनं तदास तस्मादाहुरदन्तकः
पूषेति तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति यथादन्तकायैवम् ७

(न्ते) ते होचुः । (र्नो) नो न्वेवात्राशमद्बृहस्पतय ऽएनत्परिहरतेति तद्
बृहस्पतये पर्याजह्रुः स बृहस्पतिः सवितारमेव प्रसवायोपाधावत्सविता वै
देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुवेति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत्तदेनꣳ
सवितृप्रसूतं नाहिनत्ततोऽर्वाचीनꣳ शान्तं तदेतन्निदानेन यत्प्राशित्रम् ॥८॥

यद्वा देवानां क्रोधोऽभ्येद्-अथ प्रजापतिमभिपन्न्यन्। तस्य तं शल्यं निरकृन्तन्, स वै यज्ञ एव प्रजापतिः ॥ ४ ॥

ते होचुः—उपजानीत यथेदं नामुयासत्, कनीयो ह्याहुतेर्यथेदं स्यादिति ॥ ५ ॥

ते होचुः—भगायैनद्दक्षिणत आसीनाय परिहरत, तद्भगः प्राशिष्यति, तद्यथाहुतमेवं भविष्यतीति। तद्भगाय दक्षिणत आसीनाय पर्याजह्रुः तद्भगोऽवेक्षाञ्चक्रे, तस्याक्षिणी निर्ददाह, तथेन्नूनं तदास। तस्मादाहुरन्धो भग इति ॥ ६ ॥

ते होचुः—नो न्वेवात्राशमत्, पूष्ण एनत् परिहरतेति। तद् पूष्णे पर्याजह्रुः, तत् पूषा प्राश, तस्य दतो निर्जघान, तथेन्नूनं तदास। तस्मादाहुरदन्तकः पूषेति। तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति, प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति, यथा अदन्तकाय—एवम् ॥ ७ ॥

ते होचुः—नो न्वेवात्राशमत्, बृहस्पतय एनत् परिहरतेति। तद् बृहस्पतये पर्याजह्रुः। स बृहस्पतिः सवितारमेव प्रसवायोपाधावत्। सविता वै देवानां प्रसविता। इदं मे प्रसुवेति। तदस्मै सविता

'तस्मिन्' 'तद्' विभज्याख्यायते। 'यथा' 'तत्' 'रेतः' 'देवाः' प्रजनितवन्त इत्याख्यानशेषयोजना। यज्ञस्य क्रूरतायै 'स वै यज्ञ एव' इत्याख्यानस्य प्रकृतसम्बन्धोपक्षेपः ॥ ४ ॥

ते होचुः। यथेदमिति। यत् 'इदम्' यज्ञोऽनीकं यज्ञस्तविलिष्टम्, तद् 'यथा' 'न' वृथा स्यात्, 'यथा' च प्रवानाहुतेर्न महत् स्यात्, तथा उपायं जानीतेति 'ते' देवाः 'ऊचुः' ॥ ५ ॥ ६ ॥

ते होचुर्नो न्वेव। प्रायः प्रसन्न एव ब्राह्मणार्थः, किञ्चित्तु वक्ष्यामः। 'नो'—इति प्रतिषेधः (निरु. १। ४। २७ ॥ वा. ११। ४। ९); 'नु'—इति वाक्यपूरणः (निरु. १। २।) "नु इत्येषोऽनेककर्मा"। 'अशमत्' न शान्तम्। 'दतः' दन्तान्। 'प्रपिष्टानां' तण्डुलानामिति शेषः ॥ ७ ॥

'न अहिनत्'। हिनोतेर्हिंसाकर्मणः (धि.वं. ४। १। ९४)। न हतवान् 'ततोऽर्वाचीनम्'। बृह-

(१ॅ) यत्प्राशित्रमवद्यति । यदेवात्राविद्धं यज्ञस्य यद्रुद्रियं तदेवैत-न्निर्मिमीतेऽथाप उपस्पृशति शान्तिरापस्तदद्भिः शमयत्यथेडां पशू-न्त्समवद्यति ॥ ९ ॥

स वै यावन्मात्रमिवैवावद्येत् (ञ) यथा शल्यः प्रच्यवते तस्माद्याव-न्मात्रमिवैवावद्येदन्यतरत आज्यं कुर्यादधस्ताद्वोपरिष्टाद्वा तथा खद-न्निस्तरणवद्भवति तथा निस्रवति तस्मादन्यतरत आज्यं कुर्यादधस्ता-द्वोपरिष्टाद्वा ॥ १० ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघार-यति तद्यथैव यज्ञस्यावदानमेवमेव तत् ॥ ११ ॥

प्रसविता प्रासुवत् । तदेनं सवितृप्रसूतं नाहिनत् । ततोऽर्वाचीनं शान्तम् । तदेतन्निदानेन—यत् प्राशित्रम् ॥ ८ ॥

स यत् प्राशित्रमवद्यति । यदेवात्राविद्धं यज्ञस्य—यद्रुद्रियं, तदेवैतन्निर्मिमीते । अथाप उपस्पृशति । शान्तिरापः । तदद्भिः शमयति ॥

इडाकर्म ।

अथेडां पशून् समवद्यति ॥ ९ ॥

स वै यावन्मात्रमिवैवावद्येत् । यथा शल्यः प्रच्यवते । तस्माद्यावन्मात्रमिवैवावद्येत् । अन्यतरत आज्यं कुर्यात्—अधस्ताद् वा, उपरिष्टाद् वा । तथा खदन्निस्तरणवद्भवति, तथा निस्रवति । तस्मादन्यतरत आज्यं कुर्यात्—अधस्ताद् वोपरिष्टाद् वा ॥ १० ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य, द्विर्हविषोऽवदाय, अथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । तद्यथैव यज्ञस्यावदानम्—एवमेव तत् ॥ ११ ॥

स्वतिप्रशमनादर्वाक् ' शान्तम् ' । तदेतन्निदानेनेति । इतिहासमुपसंहृत्याभिदेवज्ञानाय प्राशित्रं प्राश्यतेऽस्मेति ' प्राशित्रम् ' । " अण्प्रकरणे अग्निदादिभ्य उपसंख्यानम् "—इति (पा. सू. ५ । १ । ९७ वा. १) हि स्मरन्ति ॥ ८ ॥

स यत् । यदेवात्रेति । असारस्वभावाद् यदत्र किंचिद्शान्तं ' तत् ' ' निर्मिमीते ' बहिष्करोति, निष्क र्षतीत्यर्थः । ' अथ ' ' अप उपस्पृशति ' अध्वर्युः । अथेडां पशूनिति । पशुत्वमिडाया प्रसिद्धम् । (ऐ. ब्रा. २ । ४ । ६) (तै. सं. २ । ६ । ७ । ३ ।) पशवश्च रुद्राद्रक्षणीयाः , अतो रुद्रिये प्राशित्रे दत्ते अप उपस्पृश्य ' इडामवद्यति ' ॥ ९ ॥

स वै । इडावदानार्थतामुपसर्जनस्य दर्शयति—'खदन् ' । " खद—स्थैर्ये हिंसायां च " (धा. पा. भ्वा. प ५०) अल्पतरत्वादस्थिरस्पर्शादनश्नन्, ' निस्तरणवद्भवति ' इतरथा तु चतुर्गृहीतं महत्त्वाद्गाढं स्यादित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

स आज्यस्य ।—इति वचनात् विकल्पः पूर्वेण सह ॥ ११ ॥

१—' अथ उपस्तीर्येडां पशवानामित्यादि " का. श्रौ. सू. ३ । ७४ ॥

(त्त) तत्र पूर्वेण परिहरेत् । (त्थ) पूर्वेण हैके परिहरन्ति पुरस्ताद्वै प्रत्यञ्चौ यजमानं पशव उपतिष्ठन्ते रुद्रियेण ह पशून्प्रसजेद्यत्पूर्वेण परिहरेत्तेऽस्य गृहाः पशव उपमूर्यमाणा ईयुस्तस्मादित्येव तिर्यक्प्रगिहीत तथा ह रुद्रियेण पशून्न प्रसजति तिर्यगेवैनं निर्मिमीते ॥ १२ ॥

तत्प्रतिगृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति ॥ १३ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुवेति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत्तदेनꣳ सवितृप्रसूतं नाहिनदेवमेवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुवेति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तदेनꣳ सवितृप्रसूतं न हिनस्ति ॥ १४ ॥

तत्प्राश्नाति । (त्द) अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीति न वा अग्निं किंचन हिनस्ति तथो हैनमेतन्न हिनस्ति ॥ १५ ॥

तत्र पूर्वेण परिहरेत् । पूर्वेण हैके परिहरन्ति । पुरस्ताद्वै प्रत्यञ्चो यजमानं पशव उपतिष्ठन्ते । रुद्रियेण ह पशून् प्रसजेत्–यत् पूर्वेण परिहरेत्, तेऽस्य गृहाः पशव उपमूर्यमाणा ईयुः । तस्मादित्येव तिर्यङ् प्रगिहीत । तथा ह रुद्रियेण पशून्न प्रसजति । तिर्यगेवैनं निर्मिमीते ॥ १२ ॥

तत् प्रतिगृह्णाति–" देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि "–(वा. सं. २ । ११) इति ॥ १३ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः सवितारं प्रसवायोपाधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता–इदं मे प्रसुवेति, तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तदेनं सवितृप्रसूतं नाहिनत् । एवमेवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति । सविता वै देवानां प्रसविता–इदं मे प्रसुवेति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति । तदेनं सवितृप्रसूतं न हिनस्ति ॥ १४ ॥

तत् प्राश्नाति–" अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि "–(वा. सं. २ । ११) इति । न वा अग्निं किंचन हिनस्ति, तथो हैनमेतन्न हिनस्ति ॥ १५ ॥

तत्र पूर्वेण । ' इत्येव '–इत्यभिनयेन अध्वर्युरमेवं दर्शयति । एवमेवाध्वर्युसञ्चरेण ' तिर्यङ् प्रगहीत ' । " ओहाङ्–गतौ " (धा. पा. जु. आ. ७)–प्रगच्छेत् प्राशित्रम् ॥ १२ ॥

तत्प्रतिगृह्णाति ।–इत्यत आरभ्य प्रकर्ण प्राय आध्यायसमाप्तेः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

१–" अध्वर्युः सञ्चरेण ब्रह्मणे प्रदाय पूर्वेणैके " का. श्रौ सू. ३ । ७४ । २–" देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति " का. श्रौ. सू. ३ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ।

तस्मादु दद्भिः खादेत् । (स) नेन्म इदꣳ हविर्यं दतो हिनसदिति तस्मादु दद्भिः खादेत् ॥ १६ ॥

(द) अथाप आचामति । शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयतेऽथ परिक्षाल्य पात्रम् ॥ १७ ॥

(स) अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता स एतं भागं प्रतिविदान आस्ते यत्प्राशित्रं तदस्मै पर्याहार्षुस्तत्प्राशीदथ यमस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी स यदत ऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तदभिगोपायति तस्माद्वा अस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति ॥ १८ ॥

स वै वाचंयम एव स्यात् । (वृ) प्रसन्नमस्यास्यामीत्यैतस्माद्वचसो विवृहन्ति वा एते यज्ञं क्षण्वन्ति ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययेडया चरन्ति ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमस्तद्ब्रह्मा सन्दधाति न ह सन्दध्याद्वावद्यमान आसीत तस्माद्वाचंयम एव स्यात् ॥ १९ ॥

तस्माद् दद्भिः खादेत्, नेन्म इदं हविर्यं दतो हिनसदिति । तस्माद् दद्भिः खादेत् ॥ १६ ॥

अथाप आचामति । शान्तिरापः । तदद्भिः शान्त्या शमयते । अथ परिक्षाल्य पात्रम् ॥ १७ ॥

अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता । स एतं भागं प्रतिविदान आस्ते यत् प्राशित्रम् । तदस्मै पर्याहार्षुः । तत् प्राशीत् । अथ यमस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति, तेन भागी सः । यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य, तदभिगोपायति । तस्माद्वा अस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति ॥ १८ ॥

स वै वाचंयम एव स्यात्—" प्रसन्नम् अस्यास्यामि "— इत्यैतस्माद् वचसः । विवृहन्ति वा एते, यज्ञं क्षण्वन्ति—ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययेडया चरन्ति । ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः । तद् ब्रह्मा सन्दधाति । न ह सन्दध्याद्—यद्वावदमान आसीत । तस्माद्वाचंयम एव स्यात् ॥ १९ ॥

अथापः । ' अथ परिक्षाल्य पात्र ' " नाभिमाल्भते "—इति शाखान्तरान् सङ्केत. ॥ १७ ॥

अथास्मै ब्रह्मभागम् ।—इत्याद्यर्थवम् । ' प्रतिविदान ' जानन्, एष मे भाग इत्याशय । पूर्वम् ' आस्ते ' । ' पर्याहार्षु ' पर्याहृतवन्त । ' प्राशीत् ' प्राशितवान् । अनेन तु ब्रह्मभागेन ' भागी ' । स्विष्टेनैव यज्ञमेव ' गोपायति ' ॥ १८ ॥

स वै वाचंयमः । वाच यच्छतीति " वाचि यमो व्रते " इति (पा. सू. ३ । २ । ४०) " वाचंयमपुरन्दरौ च " इति पा. सू. ६ । ३ । ६९) ' वाचंयमं ' असम्बन्धवचनादुपरमयति, एवन्तो वाचंयम,

---

१–" यजुरन्य पात्रे नाभिमाल्भते " इत्यादि का. श्रौ. सू. २ । ४ । ११–" आचामसे परिग्रहणे " का श्रौ सू ३। ५६ ।
२–' यजमान मद्गुयाज्ञवल्क्यान्' " मासानीहत्यादि वा "—आगताभावमहुताशु इति का. श्रौ २ । ११ । १६ । १७ ।

(त्स) स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत् । (त्र) तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः॥२०

स यत्राह-ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति तद्ब्रह्मा जपत्येतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहु-रिति तत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पतये ब्रह्मण ऽइति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तद्य ऽएव देवानां ब्रह्मा तस्मा ऽएवैतत्प्राह तस्मादाह बृहस्पतये ब्रह्मण ऽइति तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामवेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ २१ ॥

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्येति । मनसा वा इदᳬ सर्वमात्तं तन्मनसैवैत-त्सर्वमाप्नोति बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञᳬ समिमं दधात्विति

स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्-तत्रो वैष्णवीमृचं वा, यजुर्वा जपेत् । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञं पुनरारभते, तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ २० ॥

स यत्राह "ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति"-तद् ब्रह्मा जपति-"एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुः"-(वा० सं० २ । १२) इति । तत्सवितारं प्रसवायोपधावति । स हि देवानां प्रसविता । "बृहस्पतये ब्रह्मणे"-(वा० सं० २ । १२) इति । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तद् एव देवानां ब्रह्मा तस्मा एवैतत् प्राह । तस्मादाह बृहस्पतये ब्रह्मण इति । "तेन यज्ञमव, तेन यज्ञपतिं, तेन मामव"-(वा० सं० २ । १२) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ २१ ॥

"मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य"-(वा०सं०२।१३) इति । मनसा वा इदं सर्वमात्तम् । तन्मनसैवैतत्सर्वमाप्नोति । "बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु"-(वा०सं०२।१३)

ब्रह्मा स्यात् । कियन्तं कालम् ? 'ब्रह्मन् ! प्रस्थास्यामीति' 'आ एतस्मात्' 'प्रवदः' अध्वर्युवचनात् । अभिविधावाङ् ॥ मर्यादायाम्; प्रत. ? सम्बाधनवचनात् । 'विहृन्ति' विच्छिन्दन्ति । 'भ्रण्वन्ति' हिंसन्ति । 'ये मन्ये यज्ञस्य' 'पाकयज्ञियया' पाकयज्ञार्हया विलक्षणया 'इडया' 'चरन्ति' । पाकयज्ञेषु हुतशेषो भक्ष्यते, इडादुतशेषो भक्ष्यते; तेन पाकयज्ञार्हेत्युच्यते । "ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः" अतिशयेन यज्ञस्य चिकित्सिता; स हि प्रायश्चित्तैर्यज्ञं चिकित्सतीत्यभिप्रायः । ततः किम् ? यद् वाचंयमो भवति, 'तत्' तेन 'ब्रह्मा' यज्ञं 'सन्दधाति'; अन्यथा तु नैव सन्दध्यात् । 'यद्' यदि 'वावचमानः' पुनःपुनर्वदमानः 'आसीत्' ॥१९॥

स यदि पुरा ।-इति प्रायश्चित्तविधिः ॥ २० ॥

स यत्राह । इत्यनुयाजप्रसवविधिः । नात्र तिरोहितमिति । विस्पष्ट एवार्थः । कथं सविता ? उच्यते-यस्मात् 'ते' तुभ्यम् 'एते' अध्वर्यवो 'यज्ञ प्राहुः', 'बृहस्पतये' च, न मह्यं मनुष्याय, 'तेन' कारणेन त्वमनुज्ञया यज्ञादीनव पालय (का० श्रौ. सू. २ । ४२) ॥२१॥

मनो जूतिः । 'मनः' च देवानां 'जूतिः' गन्त्री' 'जुषताम्' प्रीयतां तृप्यत्वाज्येन । 'बृहस्पतिः'

१-"एवं च इति हविरभिमन्त्रितः प्रवर्तनि" प्रतिष्ठेति ब्रूयात्" इति का. श्रौ. सू. २।४१-४२।

यद्विवृढं तत्सन्दधाति विश्वे देवास ऽइह मादयन्तामिति सर्व्वे वै विश्वे देवाः सर्व्वेणैवैतत्सन्दधाति स यदि कामयेत ब्रूयात्प्रतिष्ठेति यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ २२ ॥ २ ॥

इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥

इति । यद्विवृढम्, तत्सन्दधाति । " विश्वे देवास इह मादयन्ताम् "–(वा० सं० २ । ११) इति । सर्वे वै विश्वेदेवाः । सर्वेणैवैतत् सन्दधाति । स यदि कामयेत ब्रूयात्–" प्रतिष्ठ "–(वा० सं० २ । १३) इति । यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ २२ ॥

च ' यज्ञ ' ' तनोतु, सन्दधातु ' च । ' विश्वे ' च ' देवा ' तृप्यन्तु, त्वयाऽनुज्ञातेऽध्वर्यो । तस्मादनुजानी-हीत्यभिप्रायमालक्ष्य सवितु , भय ब्रह्मा आह–सार्वात्म्यादहमेव सविता, तत्थ ' प्रतिष्ठ ' अध्वर्यो । अति-सजन लोट् (पा सू ३ । ३ । १६३) ॥ २२ ॥ २ (७ ४.)

इत्याचार्यहरिस्वामिन कृतौ शतपथभाष्ये सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ शतपथभाष्ये सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥ ७ ॥

अथ प्रथमकाण्डे अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

मनवे ह वै प्रातः । (१) अवनेग्यमुदकमाजह्रुर्यथेदं पाणिभ्यामवनेजनायाहरन्त्येवं तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी ऽआपेदे ॥ १ ॥

स हास्मै वाचमुवाद । बिभृहि मा पारयिष्यामि त्वेति कस्मान्मा पारयिष्यसीत्यौघ ऽइमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा ततस्त्वा पारयितास्मीति कथं ते भृतिरिति ॥ २ ॥

स होवाच । यावद्वै क्षुल्लका भवामो बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवत्युत मत्स्य ऽएव मत्स्यं गिलति कुम्भ्यां माग्रे बिभरासि स यदा तामतिवर्धा ऽअथ कर्षूं खात्वा तस्यां मा बिभरासि स यदा तामतिवर्धा ऽअथ मा समुद्रमभ्यवहरासि तर्हि वा ऽअतिनाष्ट्रो भवितास्मीति ॥ ३ ॥

मनवे ह वै प्रातरवनेग्यमुदकमाजह्रुः,—यथेदं पाणिभ्यामवनेजनायाहरन्ति—एवम् । तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी आपेदे ॥ १ ॥

स हास्मै वाचमुवाद—" बिभृहि मा, पारयिष्यामि त्वा " इति । ' कस्मान्मा पारयिष्यसि ' इति । ' ओघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा ततस्त्वा पारयितास्मि ' इति । कथं ते भृतिरिति ॥ २ ॥

स होवाच—" यावद् वै क्षुल्लका भवामः,—बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवति,—उत मत्स्य एव मत्स्यं

मनवे ह वै । इत्याख्यानमेतत् । तत्रेडाया मानवीति देवता मनु, " मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी " इत्येतानि च लिङ्गान्यपि व्याख्यातुमितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रायश एव, किन्तु दर्शयामः । ' मनवे ' वैवस्वताय, ' प्रातः ' प्रभाते, (पा. सू. ५ । ३ । १७ । वा. १) अवनेग्यं हस्तावनेजनयोग्यम् । कर्मणि कृत्यः । (पा. सू. ३ । ४ । ७०) ' आजह्रुः ' आनीतवन्तः, परिचारकाः । ' यथा ' ' इदं ' अधुना ' पाणिभ्याम् ' हस्तार्थं पाणिभ्याम् ' आहरन्ति '—तथा आजह्रुः । ' तस्य ' मनोः प्रक्षालयतः ' मत्स्यः ' ' पाणी ' प्राप्तः । अतिवेगोऽर्थेन सिद्ध्यर्थं देवतैव मत्स्यरूपेणागता ॥ १ ॥

स हास्मै । ' सः ' मत्स्यः ' अस्मै ' मनवे ' वाचम् ' उदितवान् कीदृशीम् । ' बिभृहि ' पुषाण (पुष्णीहि) ' मा ' माम् । किमर्थम् । ' पारयिष्यामि '—" पार—तीर कर्मसमाप्तौ "—(चु. प. ११) रक्षिष्यामि ' त्वा ' ' इति ' । ' कस्मात् ' इति मनोरनुप्रश्नः (पा. सू. १ । ४ । २५) । अपादानत्वे ' ओघः ' उदकप्रवाहः, [illegible] ' इति ' मत्स्यवचः । ' कथम् ' इति मनोः प्रश्नः—कथं तव ' भृतिः ' भरणम्—पुष्टिः ' इति ' ॥ २ ॥

स होवाच । ' क्षुल्लकाः ' क्षुद्रकाः—अल्पकाः ' नाष्ट्रा '—इति । ' गिलति ' " गॄ निगरणे " (तु. प., ११७) निगिरति । ' बिभरासि ' अन्वेषणार्थे (पा. सू. ३ । ४ । ९४) लिङर्थे लेट्, (पा. सू. ३ । ४ । ७) ।

१—[illegible] ' पारयिष्यामि ' इत्येव तु ... —" पार तीर कर्म-समाप्तौ " इति धातोः चु. प. १७८ धा. ॥

शश्वद्ध झष आस । स हि ज्येष्ठं वर्धतेऽथेतिथीᳬं समां तदौघ आगन्ता तन्मा नावमुपकल्प्योपासासै स औघ उत्थिते नावमापद्यासै ततस्त्वा पारयितास्मीति ॥ ४ ॥

तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यवजहार । स यतिथीं तत्समां परिदिदेश ततिथीᳬं समां नावमुपकल्प्योपासांचक्रे स औघ उत्थिते नावमापेदे तᳬं स मत्स्य उपन्यापुप्लुवे तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच तेनैतमुत्तरं गिरिमतिदुद्राव ॥ ५ ॥

गिलति, कुम्भ्या माग्रे बिभरासि । स यदा तामतिवर्द्धै, अथ कर्षूं खात्वा तस्यां मा बिभरासि । स यदा तामतिवर्द्धै, अथ मा समुद्रमभ्यवहरासि । तर्हि वा अतिनाष्ट्रो भवितास्मि" इति ॥ ३ ॥

शश्वद् झष आस,—स हि ज्येष्ठं वर्द्धते । " अथ इतिथीं समां तदौघ आगन्ता,—तन्मा नावमुपकल्प्योपासासै, स औघ उत्थिते नावमापद्यासै, ततस्त्वा पारयितास्मि " इति ॥ ४ ॥

तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यवजहार । स यतिथीं तत्समां परिदिदेश—ततिथीं समां नावमुपकल्प्योपासांचक्रे । स औघ उत्थिते नावमापेदे । तं स मत्स्य उपन्यापुप्लुवे । तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच । तेनैतमुत्तरं गिरिमतिदुद्राव ॥ ५ ॥

निष्टपा—पुष्णीया । एवमेव ' अभ्यवहरासि, ' ' उपासासै ' ' आपद्यासै ' इति व्याख्येयानि । ' अतिवर्द्धै ' अतिरिच्य वर्द्धितास्मीति प्राप्ते " यदापयोरिड् उगमस्त्वानम् " (पा. सू. ३. १. ३४. वा.) ततश्च ' लिङर्थे लेट् ' (पा. सू. ३ । ४ । ७) इति यदायोगे लेट् । ' कर्षू ' (निरु. ६ । २२ । ९) खातिका । अनीतो नाष्ट्रान् नाशयितॄन्—इति ' अतिनाष्ट्र ' ॥ ३ ॥

शश्वद् । शश्वच्छब्दोऽत्र सामर्थ्यात् क्षिप्रवचनः । ' झष ' महामत्स्य, क्षिप्रमेव महामत्स्योऽभवदित्यर्थः । अथ यस्मात् क्षिप्रमेव महामत्स्य एव संवृत्तः । ' हि ' यस्मात् ' स ' ' ज्येष्ठ ' बृहत्तम ' वर्द्धते ' ; सर्व एव हि जलचरा अतिशयेन वर्द्धन्ते, स तु मत्स्यत्वादनाष्ट्रत्वाच्च बृहत्तम वर्द्धत इति श्रुतिवचनम् । ' अथेतिथीम् ' इति मत्स्यवचनम्—अयमपि समुद्रमभ्यवहृते ' इतिथीम् ' इत्यभिनय, तेन सङ्ख्येयां समां दर्शितवान् ; दशतीनां दशानां द्वादशानां वा पूरणी—इतिथी—बदम वद्वादेशश्चाऽदस, (पा. सू. ५ । २ । ५३) टित्वात् ङीप् (पा. सू. ४ । १ । १५) इयत्परिमाणो यस्यां सा—इतिथीति केचिदिच्छन्ति,—तेष्वपि इयतिथीं यावतिथीं तावतिथीमिति प्राप्ते छान्दसो यशब्दवशब्दलोपः । समा संवत्सर, ताम् ' समाम् ' समायामित्यर्थ, ' तत् ' स इति लिङ्गव्यत्यय —स पूर्वोक्त ' औघ ' ' आगन्ता, ' ' तत् ' तदा ' नावम् ' उपकल्प्य ' माम् ' उपासासै ' उपासीथा । ' औघे ' चोत्थिते त्वं ' नावम् ' त्वम् ' आपद्यासै ' आरोहेरित्यर्थ ॥ ४ ॥

तमेवं भृत्वा । यावतीनां पूरणी ' यतिथी ' ' परिदिदेश ' परिदिष्टवान्—आख्यातवान्, ' ततिथी ' तावतीनां पूरणीं ' समाम् ' ' नावमुपकल्प्य ' मत्स्यमुपासितवान् । ' औघे ' च ' उत्थिते ' ' नावम् ' अधिरूढः ' स ' च मनु ' स मत्स्य ' ' उप '—समीपे नौके—एतमुपकर्ष्येमिति सम्बन्ध, ' आपुप्लुवे ' आगत । ' तस्य ' मत्स्यस्य ' शृङ्गे ' मविलम्बनयैव निष्पादिते ' नाव पाश ' प्रतिमुक्तवान् । ' तेन ' पाशेन सह मत्स्य ' एतम् ' ' उत्तरं गिरिम् ' हिमवन्तमधिजगाम ॥ ५ ॥

स होवाच । (चा) अपीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीद्यावद्यावदुदकꣳसमवायात्तावत्तावदन्ववसर्पासीति स ह तावत्तावदेवान्ववससर्प्प तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्प्पणमित्यौघो ह ताः सर्व्वाः प्रजा निरुवाहाथेह मनुरेवैकः परिशिशिषे ॥ ६ ॥ [अर्धप्रपाठकः]

सोऽर्च्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । (स्त) तत्रापि पाकयज्ञेनेजे स घृतं दधि मस्त्वामिक्षामित्यप्सु जुहवाञ्चकार ततः संवत्सरे योषित्सम्बभूव सा ह पिब्दमानेवोदेयाय तस्यै ह स्म घृतं पदे सन्तिष्ठते तया मित्रावरुणौ सञ्जग्माते ॥ ७ ॥

ताꣳ होचतुः कासीति । मनोर्दुहितेत्यावयोर्ब्रूष्वेति नेति होवाच स

स होवाच—" अपीपरं वै त्वा, वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व, तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छै-त्सीद्, यावद् यावदुदकं समवायात् तावत् तावदन्ववसर्पासि " इति । स ह तावत् तावदेवान्ववससर्प । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणमिति । औघो ह ताः सर्वाः प्रजाः निरुवाह; अथेह मनुरेवैकः—परिशिशिषे ॥ ६ ॥

सोऽर्चन् श्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । तत्रापि पाकयज्ञेनेजे । स घृतं दधि मस्तु आमिक्षाम्—इत्यप्सु जुहवाञ्चकार । ततः संवत्सरे योषित् सम्बभूव । सा ह पिब्दमानेवोदेयाय । तस्यै ह स्म घृतं पदे सन्तिष्ठते । तया मित्रावरुणौ सञ्जग्माते ॥ ७ ॥

तां होचतुः—" का असि " इति । " मनोर्दुहिता " इति । " आवयोर्ब्रूष्व " इति । " न " इति

स होवाच । मत्स्यवचनम्—पालितवानस्मि त्वाम्; अधुनाऽत्र ' वृक्षे ' ' नाव प्रतिबध्नीष्व'; किंचापरम्—' गिरौ ' सन्तं ' त्वा ' त्वाम् ' उदकम् ' ' अन्तश्छैत्सीद् ' तद्देशमध्यं भित्त्वा पृथगकार्षीद्, इदमस्माद्देशादि-त्यर्थः । कथं पुनस्तां नावं छिनत्ति ? ' यावद् यावद् ' अधुनः ' उदकं समवायात ' एकीभावाय,—अव—अधः,' अपात्—गच्छेत्—अवतरेदित्यर्थः; ' तावत्तावत् ' त्वमपि तदेवोदकम् ' अनु ' ' अवसर्पासि ' अवतरेः । ' सः ' मनुः प्राप्ते काले ' तावत् तावदेव ' अन्ववसृप्तः । येन च वर्त्मना मनुरवसृप्तः, ' तद् ' अद्यत्वे ' अपि ' एतद् ' ' उत्तरस्य गिरेः मनोरवसर्पणम् ' ' इति ' आहुरिति शेषः । अवसृप्तोऽनेनेत्यवसर्पणम् ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यन् । तपस्तप्तवान् ' प्रजाकामः ' । तत्रापि ' ' सः ' मनुः ' पाकयज्ञेन ' अनेन ' ईजे ' इष्टवान्—घृतादिभिः । ' ततः ' तस्मात्पाकयज्ञादेव ' संवत्सरे ' पूर्णे ' योषित् ' मिश्रीभावान्विका सम्भूता । ' सा ' योषित् ' पिब्दमाना ' पाकधर्मात्मिका " पिब—क्षरणे " (धा. ग्वा. प. ९२८) आ—दकारप्रत्ययः, तत्त्वेन साक्षादात्मगामिफलत्वादात्मनेपदम् । पिबतेर्दकारप्रत्ययसोगाद् बत्वम्; घृतप्रभवत्वाद् घृत स्रवन्ती इव ' उदेयाय ' उद्गता; उदकादुत्थिता । एवञ्च सुस्निग्धा पिब्दमाना येन ' तस्यै ' तस्याः ' पदे घृतं सन्तिष्ठते ' ' स्म ' तया च ' मित्रावरुणौ कथमपि संगतौ ॥ ७ ॥

ताꣳ होचतुः । कावयोर्दुहितेति ' ब्रूष्व ' ' इति ' ऊचतुः । ' अपि त्वं ' मागः, तं प्रायतवन्तौ ।

ऽएव मामजीजनत तस्यैवाहमस्मीति तस्यामपि त्वमीपाते तद्वा जज्ञौ तद्वा नु जज्ञावेति त्वेवेयाय सा मनुमाजगाम ॥ ८ ॥

ताᳬ ह मनुरुवाच कासीति । तव दुहितेति कथं भगवति मम दुहितेति या ऽअमूरप्स्वाहुतीरहौषीर्घृतं दधि मस्त्वामिक्षां ततो मामजीजनथाः साशीरस्मि तां मा यज्ञेऽवकल्पय यज्ञे चेद्वै मावकल्पयिष्यसि बहुः प्रजया पशुभिर्भविष्यसि यामु मया काञ्चाशिषमाशासिष्यसे सा ते सर्वा समर्द्धिष्यत ऽइति तामेतन्मध्ये यज्ञस्यावाकल्पयन्मध्यᳬ ह्येतद्यज्ञस्य यदन्तरा प्रयाजानुयाजान् ॥ ९ ॥

(जाँस्त) तयार्चञ्छ्राम्यँश्चचार प्रजाकामः । (स्तु) तयेमां प्रजातिं प्रजज्ञे येयं मनोः प्रजातिर्यामेनया काञ्चाशिषमाशास्त सास्मै सर्वा समार्द्ध्यत ॥ १० ॥

होवाच—" य एव मामजीजनत, तस्यैवाहमस्मि " इति । तस्यामपि त्वमीपाते । तद्वा जज्ञौ, तद्वा न जज्ञावति त्वेवेयाय, सा मनुमाजगाम ॥ ८ ॥

ता ह मनुरुवाच—" का असि " इति । " तव दुहिता " इति । " कथं भगवति ! मम दुहिता " इ[illegible] ।शीरस्मि, र[illegible] मु मया क[illegible] मध्य ह्येतद् यज्ञस्य—यदन्तरा प्रयाजानुयाजान् ॥ ९ ॥

तयार्चन् श्राम्यंश्चचार—प्रजाकामः । तयेमां प्रजातिं प्रजज्ञे येयं मनोः प्रजातिः, यामेनया काञ्चाशिषमाशास्त—सास्मै सर्वा समार्द्ध्यत ॥ १० ॥

' तद् ' भागिव ' वा जज्ञौ ' वाशब्दश्चशब्दार्थे, जानातिश्च प्रतिपूर्वो द्रष्टव्य प्रतिज्ञातवती च ' न ' च प्रतिज्ञातवतीति । यावता मैत्रावरुणीति व्यपदिश्यते, तावत्प्रतिज्ञातवती यत्र तस्याः किंचिदाभ्यां द्वूयेतेति,—एवं न प्रतिज्ञातवती ॥ ८ ॥

ता ह मनुः । ' अजीजनथाः ' ' जनितवानसि । ' आशीरस्मि ' आशीर्हेतुत्वादाशीः । ' अवकल्पय ' साङ्गतया समर्थय, समर्थां कुरु । ' मया ' हेतुभूतया—मय्युपहूयमानायाम् " उपहूतोऽयं यजमान "—इत्येतेन होतृवचनेन ' याम् आशिषम्—आशासिष्यसे ' इति ' ताम् ' ' एतत् ' एतां मैत्रावरुणीं मानवीं घृतपदीं ' मध्ये यज्ञस्य ' यज्ञस्यान्ते, समर्थयन् ' प्रयाजानुयाजान् अन्तरा ' । इति इडायाम् ॥ ९ ॥

तयार्चन् । ' तया ' सह दर्शपूर्णमासयोर्देवार्चनव्रतलक्षण ' तपः ' ' श्राम्यन् ' कुर्वन् ' चचार '

१—इदमाद्येनैतस्यामवर्तं पुरोडाशादिहविर्भिश्चपुनः ।

सैषा निदानेन यदिडा । स यो हैवं विद्वानिडया चरत्येतां हैव प्रजातिं प्रजायते यां मनुः प्राजायत यामेनया काञ्चाशिषमाशास्ते सास्मै सर्वा समृद्ध्यते ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवति । पशवो वा ऽइडा पाङ्क्ता वै पशवस्तस्मात्पञ्चावत्ता भवति ॥ १२ ॥

स समवदायेडाम् । पूर्वार्द्धे पुरोडाशस्य प्राशित्रं पुरस्ताद्ध्रुवायै निदधाति तां होत्रे प्रदाय दक्षिणात्येति ॥ १३ ॥

स होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतोष्ठयोर्निलिम्पते मनसस्पतिना ते हुतस्याश्नामीषे प्राणायेति ॥ १४ ॥

(त्य) अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतोष्ठयोर्निलिम्पते व्वाचस्पतिना ते हुतस्याश्नाम्यूर्ज ऽउदानायेति ॥ १५ ॥

सैषा निदानेन-यदिडा । स यो हैवं विद्वानिडया चरति-एतां हैव प्रजातिं-यां मनुः प्राजायत; यामेनया काञ्चाशिषमाशास्ते-सास्मै सर्वा समृद्ध्यते ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवति । पशवो वा इडा, पाङ्क्ता वै पशवः । तस्मात् पञ्चावत्ता भवति ॥ १२ ॥

स समवदायेडाम्, पूर्वार्द्धे पुरोडाशस्य प्राशित्रं, पुरस्ताद् ध्रुवायै निदधाति; तां होत्रे प्रदाय दक्षिणात्येति ॥ १३ ॥

स होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतोष्ठयोर्निलिम्पते-' मनसस्पतिना ते हुतस्याश्नामीषे प्राणायेति १४

अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतोष्ठयोर्निलिम्पते-' वाचस्पतिना ते हुतस्याश्नामि-ऊर्जे उदानाय ' इति ॥ १५ ॥

' तया ' हेतुभूतया,-' इमाम् प्रजातिम् '-प्रजायत इति प्रजातिः,-ततो ' यामेनया '-इत्यादि तत्करणफलम् ॥ १० ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता । उपस्तरणादिविशेषः शाखान्तरात् । ' पशवो वा इडा ' पशुप्रभवघृतादिप्रभवत्वात् " पशव इडा " (तै. स. २।६।७।३) (ऐ. २।४।६) ॥ १२ ॥

स समवदाय । प्रसन्ना ॥ १३ ॥

स होतुरिह । इहेत्यभिनयेन प्रदेशिन्याः पर्वमध्यम दर्शयति, शाखान्तरात् ॥ १४ ॥

अथ होतुरिह । ' इह '-इति हेत्वन्तरम्; शाखान्तरादेव । ओष्ठयोरिति । अत्राविशेषेण ' निलिम्पते '

१-" इडां पञ्चावत्तां " इत्यादि का. श्रौ. सू. ३ । ७४ । २-" यजमानभाग पूर्वार्द्धादीर्घम्प्राशीर्यं पुरस्ताद् ध्रुवायाः करोति" " इडा २ होत्रे प्रदायाविधन्दक्षिणातिक्रामति " इति का श्रौ. सू. ३ । ७५-७६ ॥ ३-" इडाम्प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति " इति का. श्रौ. सू. ३ । ७७ । ४-" प्रदेशिन्याः पर्वणी उत्तमे अञ्जयित्वौष्ठयोरभ्यात्मं निमार्ष्टि " इति आप० श्रौ. सू. ३ अ. ७. खं. ॥

(त्ये) एतद्ध वै मनुर्बिभयाञ्चकार । (रे) इदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म ऽइह रक्षाꣳसि यज्ञं न हिꣳस्युरिति तामेतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येव प्रापयत तथो ऽएवैनामेष ऽएतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येव प्रापयतेऽथ यत्प्रत्यक्षं न प्राश्नाति नेदनुपहूतां प्राश्नानीत्येतद्वेवैनां प्रापयते यदोष्ठयोर्निलिम्पते ॥ १६ ॥

(तेऽय) अथ होतुः पाणौ समवद्यति । समवत्तामेव सतीं तदेनां प्रत्यक्षꣳ होतरि श्रयति तयात्मन्श्रितया होता यजमानायाशिषमाशास्ते तस्माद्धोतुः पाणौ समवद्यति ॥ १७ ॥

(त्यु) अथोपाꣳशूपह्वयते । (तऽ) एतद्ध वै मनुर्बिभयाञ्चकारेदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म ऽइह रक्षाꣳसि यज्ञं न हन्युरिति तामेतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्युपैवोपाꣳशूपाह्वयत तथो ऽएवैनामेष ऽएतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्युपैवोपाꣳशूपह्वयते ॥ १८ ॥

एतद्ध वै मनुर्बिभयाञ्चकार–' इदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य–यदियमिडा पाकयज्ञिया, यद्वै म इह रक्षांसि यज्ञं न हिंस्युः ' इति । तामेतत् ' पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य–इत्येव प्रापयत । तथो एवैनामेष एतत् पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य–इत्येव प्रापयते । अथ यत् प्रत्यक्षं न प्राश्नाति–नेदनुपहूतां प्राश्नानि–इति । एतद्वेवैना प्रापयते–यदोष्ठयोर्निलिम्पते ॥ १६ ॥

अथ होतुः पाणौ समवद्यति । समवत्तामेव सतीं तदेना प्रत्यक्षं होतरि श्रयति । तयात्मन्–श्रितया होता यजमानायाशिषमाशास्ते तस्माद्धोतुः पाणौ समवद्यति ॥ १७ ॥

अथोपांशूपह्वयते । एतद्ध वै मनुर्बिभयाञ्चकार–' इदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य–यदियमिडा पाक-

---

निलिम्पतीति श्रुतिः शाखान्तरे तु–अवरमवरं उत्तरमुत्तरे । किं पुनर्निलिम्पते ? द्रवत्वात्, सन्निधानाद्, मदनीयत्वाच्च–आज्यम् । तत्रापि " एतद्वेवैना प्रापयते " इत्याज्यनिश्चयवचनादिडयैवाज्यमिति गम्यते ॥ १६ ॥

एतद्ध वै मनुः । निर्वपार्थवादोऽयम् । ' बिभयाञ्चकार ' भीतः । " तनिष्ठम् " तनुतमम्, ' पाकयज्ञिया ' पाकयज्ञार्हा, मनुष्यप्रधाना मन्दनवीर्येत्यभिप्रायः । " यद् " " इयम् इडा " । ' यत् ' ' इह ' तनिष्ठे देशे ' यज्ञं न हिंस्युः ' महत् स्यादिति शेषः । एवं मीतः निम्यत । तामेतादिति । ' ताम् ' इडाम् ' एतद् ' यद् " ओष्ठयोर्निलिम्पते "–इति वक्ष्यते, तत् ' पुरा रक्षोभ्यः ' यावदेवोपहान शुत्वा रक्षांसि नागच्छन्ति–तावत् ' प्रापयत '–" प्राणेष्वेव हूयते "–इति वक्ष्यते–त प्राणद्वारा प्राशितवान् । ' पुरा रक्षोभ्य, पुरा रक्षोभ्य ' इति द्विर्वचनं प्रयोगान्तरव्याप्त्यभिप्रायम् (पा. सू. ८ । १ । १ वा ४) ॥ १६ ॥

अथ होतुः । अवान्तरेडावदानमेतत् ॥ १७ ॥

अथोपांशु । अत ऊर्ध्वं होत्रमिडोपह्वानं विधीयते, तदपि द्विविधम्–उपांशु चोच्चैश्च । तत्र प्रथमं तावत्–

१–एतन्मन्त्रद्वयस्थाने च तै० सं० २ । ६ । ८ । इत्यत्र द्रष्टव्यम् । २–" अवान्तरेडामादधाति पूर्वत् "–" इडाम् " इति का. श्रौ. सू. ३ । ७८–७९ । व. मा. २ । ७ । ६ । इति ।

स उपह्वयते । (तऽ) उपहूतꣳ रथन्तरꣳ सह पृथिव्योप माꣳ रथन्तरꣳ सह पृथिव्या ह्वयतामुपहूतं वामदेव्यꣳ सहान्तरिक्षेणोप मां वामदेव्यꣳ सहान्तरिक्षेण ह्वयतामुपहूतं बृहत्सह दिवोप मां बृहत्सह दिवा ह्वयतामिति तदेतामेवैतदुपह्वयमान ऽइमांश्च लोकानुपह्वयत ऽएतानि च सामानि ॥१९॥

(न्यु) उपहूता गावः सहर्षभा ऽइति । पशवो वा ऽइडा तदेनां परोऽक्षमुपह्वयते सहर्षभा ऽइति समिथुनामेवैनामेतदुपह्वयते ॥ २० ॥

(तऽ) उपहूता सप्तहोत्रेति । तदेनाꣳ सप्तहोत्रा सौम्येनाध्वरेणोपह्वयते ॥ २१ ॥

(तऽ) उपहूतेडा तकुरिरिति । तदेनां प्रत्यक्षमुपह्वयते तकुरिरिति सर्वꣳ ह्येषा पाप्मानं तरति तस्मादाह तकुरिरिति ॥ २२ ॥

यक्षियाः यदि म इह रक्षांसि यज्ञं न हन्युः' इति । तामेतत्पुरा रक्षोभ्यः–पुरा रक्षोभ्य–इत्येवोपांशूपाह्वयत । तयो एवैनामेष एतत् पुरा रक्षोभ्यः–पुरा रक्षोभ्य–इत्येवोपांशूपह्वयते ॥ १८ ॥

स उपह्वयते । " उपहूतं रथन्तरं सह पृथिव्या, उप मां रथन्तरं सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहूतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण, उप मां वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण ह्वयताम्, उपहूतं बृहत् सह दिवा, उप मां बृहत् सह दिवा ह्वयताम्–इति । तदेतामेवैतदुपह्वयमान इमांश्च लोकानुपह्वयते–एतानि च सामानि ॥ १९ ॥

उपहूता गावः सहर्षभा इति । पशवो वा इडा । तदेनां परोक्षमुपह्वयते । सहर्षभा इति–समिथुनामेवैनामेतदुपह्वयते ॥ २० ॥

" उपहूता सप्तहोत्रा "–इति–तदेनां सप्तहोत्रा सौम्येनाध्वरेणोपह्वयते ॥ २१ ॥

" उपहूतेडा तकुरिः "–इति–तदेनां प्रत्यक्षमुपह्वयते । तकुरिरिति । सर्वं ह्येषा पाप्मानं तरति–तस्मादाह तकुरिरिति ॥ २२ ॥

दुपांशूपह्वान मुच्यते । उपपूर्वो ह्वयतिरभ्यनुज्ञाया वर्तते–उपाभ्यनुजानीत इत्यर्थः । एतादिति , 'विभयाञ्चकार' भीतः–बिभ्यत्, पूर्ववद्व्याख्या । इयं हि इडा सर्वैः ऋत्विग्यजमानैर्विभज्य भक्षणीया, तत्र चोनातिरेकाशङ्का-निवृत्तये परस्परमनुज्ञातव्यम्; तच्चैतत्साधारणमेवानुज्ञानं मध्यमस्थानीयो होता सर्वैरन्वारब्धः करोति ॥ १८ ॥

स उपह्वयते । यदीडाऽनुज्ञातव्या, रथन्तरादीनां किमापतितम् ? अत आह–तदेतामेवैतादिति । इडाया एवैतानि रथन्तरादीनि पृथिव्यादीनि च रूपाणि, ततश्च तस्यामुपहूतायां तान्युपहूतानि भवन्ति,–तेषु चोपहूतेषु सोपहूता भवतीत्यर्थविदेहिकीं विभूतिं ख्यापयितुं तद्द्वारेणैवोपह्वयते । तथा च कश्चिदाह–" तदेनां परोक्षमुपह्वयते" इति । उप मां रथन्तरमिति । सर्वत्र रथन्तरादिमयी इडा देवता, तां नार्हन्त्यननुज्ञाता मनुष्या भक्षयितुम्; अतः साऽनुज्ञाप्यते–मामिति । एतच्च तुल्यहेतुत्वात्सर्वेषामृत्विग्यजमानानां प्रदर्शनार्थम् ॥ १९ ॥

उपहूता गावः । प्रसक्तान्यतत्सः । 'प्राणः' 'शरीरम्' इडाया एतद् द्रष्टव्यम् ॥२०॥२१॥२२॥२३॥

(त्थु) उपहूतः सखा भक्ष ऽइति । प्राणो वै सखा भक्षस्तत्प्राणमुपह्वयत ऽउपहूतꣳ हेगिति तच्छरीरमुपह्वयते तत्सर्वमुपह्वयते ॥ २३ ॥

(तेऽथ) अथ प्रतिपद्यते । (तऽ) इडोपहूतोपहूतेडोपो ऽअस्माँ२ ऽइडा ह्वयतामिडोपहूतेति तदुपहूतामेवैनामेतत्सतीं प्रत्यक्षमुपह्वयते सा वै सासीद्गौर्वै सासीच्चतुष्पदी वै गौस्तस्माच्चतुरुपह्वयते ॥ २४ ॥

स वै चतुरुपह्वयमानः । (नोऽ) अथ नानेवोपह्वयतेऽजामितायै जामि [redacted] कुर्याद्यदिडोपहूतेडोपहूतेत्येवोपह्वयेतोपहूतेडेति त्वेडोपहूतेति तदर्वाचीमुपह्वयत ऽउपहूतेडेति तत्पराचीमुपो ऽअस्माँ२ ऽइडा ह्वयतामिति तदात्मानमेवैतदन्तरेत्यन्यथेव च भवतीडोपहूतेति तत्पुनरर्वाचीमुपह्वयते तदर्वाचीमेवैनामेतत्पराचीमुपह्वयते ॥ २५ ॥

मानवी घृतपदीति । मनुर्ह्येतामग्रेऽजनयत तस्मादाह मानवीति घृतपदीति यदेवास्यै घृतं पदे समतिष्ठत तस्मादाह घृतपदीति ॥ २६ ॥

उत मैत्रावरुणीति यदेव मित्रावरुणाभ्याꣳ समगच्छत स ऽएव मैत्रावरुणो न्यङ्गो ब्रह्म देवकृतोपहूतेति ब्रह्म ह्येषा देवकृतोपहूतोपहूतो

"उपहूतः सखा भक्षः"—इति । प्राणो वै सखा भक्षः—तत् प्राणमुपह्वयते । "उपहूतं हेग"—इति । तत् शरीरमुपह्वयते । तत् सर्वमुपह्वयते ॥ २३ ॥

अथ प्रतिपद्यते "इडोपहूता–(१) उपहूतेडा–(२) उपो अस्मान् इडा ह्वयताम्–(३) इडोपहूता–(४)"—इति । तदुपहूतामेवैनामेतत् । सतीं प्रत्यक्षमुपह्वयते । सा वै सासीद्–गौर्वै सासीद् । चतुष्पदी वै गौः । तस्माच्चतुरुपह्वयते ॥ २४ ॥

स वै चतुरुपह्वयमानः–अथ नानेवोपह्वयते अजामितायै । जामि [redacted] कुर्याद्–यद्–' इडोपहूता [illegible] डा–इति तत् [illegible] । इडोपह्- [illegible]

"मानवी घृतपदी"—इति,–मनुर्ह्येतामग्रेऽजनयत, तस्मादाह–' मानवी '–इति । घृतपदी–इति,–यदेवास्यै घृतं पदे समतिष्ठत, तस्मादाह ' घृतपदी '–इति ॥ २६ ॥

"उत मैत्रावरुणी"–इति । यदेव मित्रावरुणाभ्यां समगच्छत । स एव मैत्रावरुणो न्यङ्गः

अथ प्रतिपद्यते । "अपोपाह्वयते" इति यदुक्तम्, तस्यावच्छेदार्थम् 'अथ प्रतिपद्यते' इत्याह । तेन ऊर्ध्वं यथाप्राप्तमुपह्वयितव्यम् ॥ २४ ॥

[illegible]ऽयः परम् । "वत्सा वै दैव्या अध्वर्यव"—इति सायणस्य हविः समवति–अध्वर्यव-

---

१–' तस्य विच्छेदार्थम् ' ' तस्याविच्छेदार्थम् ' इत्यपि क्वचित् पाठः ।

दैव्या ऽअध्वर्यव ऽउपहूता मनुष्या ऽइति तद्देवांश्चैवैतदध्वर्यूनुपह्वयते ये च मानुषा वत्सा वै दैव्या ऽअध्वर्यवोऽथ य ऽइतरे ते मानुषाः ॥ २७ ॥

(०) य ऽइमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्द्धानिति । (त्ये) एते वै यज्ञमवन्ति ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वत ऽएत ऽएनं जनयन्ति तदु तेभ्यो निह्नुते वत्सा ऽउ वै यज्ञपतिं वर्द्धन्ति यस्य ह्येते भूयिष्ठा भवन्ति स हि यज्ञपतिर्वर्द्धते तस्मादाह ये च यज्ञपतिं वर्द्धानिति ॥ २८ ॥

(त्यु) उपहूते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऽऋतावरी देवी देवपुत्रे ऽइति । तदिमे द्यावापृथिवी ऽउपह्वयते ययोरिदꣳ सर्वमध्युपहूतोऽयं यजमान ऽइति तद्यजमानमुपह्वयते तद्यदत्र नाम न गृह्णाति परोऽक्षꣳ ह्यत्राशीर्यदिडायां मानुषꣳ ह कुर्याद्यन्नाम गृह्णीयादव्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेदव्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्न नाम गृह्णाति ॥ २९ ॥

" ब्रह्म देवकृतोपहूतेति "—ब्रह्म ह्येषां देवकृतोपहूता । " उपहूता दैव्या अध्वर्यवः, उपहूता मनुष्याः "—इति । तद् देवांश्चैवैतद् अध्वर्यूनुपह्वयते, ये च मानुषाः । वत्सा वै दैव्या अध्वर्यवः, अथ य इतरे—ते मानुषाः ॥ २७ ॥

" य इमं यज्ञमवान्, ये च यज्ञपतिं वर्द्धान् "—इति,—एते वै यज्ञमवन्ति—ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः । एते ह्येनं तन्वते, एत एनं जनयन्ति,—तदु तेभ्यो निह्नुते । वत्सा उ वै यज्ञपतिं वर्द्धन्ति—यस्य ह्येते भूयिष्ठा भवन्ति—स हि यज्ञपतिर्वर्द्धते । तस्मादाह—ये च यज्ञपतिं वर्द्धानिति॥२८॥

" उपहूते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऋतावरी देवी देवपुत्रे"—इति । तदिमे द्यावापृथिवी उपह्वयते—ययोरिदं सर्वमधि । " उपहूतोऽयं यजमानः "—इति, तद् यजमानमुपह्वयते । तद्यदत्र नाम न गृह्णाति—परोक्षं ह्यत्राशीः—यदिडायाम् । मानुषं ह कुर्याद्—यन्नाम गृह्णीयात् । व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य—यन्मानुषम्, नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणि—इति । तस्मान्न नाम गृह्णाति ॥ २९ ॥

दित्यभिप्रायः । इडां च भक्ष्यां भक्ष्यत्वेनानुज्ञाय भक्षयितॄननुजानीते—उपहूता दैव्या अध्वर्यव इत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

तत्राप्यविशेषेणानुज्ञाय विशेषत आशीःमनुजानीते—उपहूते द्यावापृथिवी इति । स हि द्यावापृथिव्यो-रधिदैवरूपेणानुज्ञायते । उपहूतोयं यजमानः इति । यजमानस्य विशेषोपह्वानम्; परोक्षं ह्यत्राशीरिति । कथं परोक्षम् ? उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूत—इत्यनुज्ञामात्रमिह श्रूयते, नाशास्त इति, ' यत्त्वाशास्यते, तदनुज्ञातव्यम्' -इति अनुज्ञया आशीर्गम्यत इत्यभिप्रायः । ततश्च यजमानोऽपि सामान्यरूपेणैव—यजमान इति वाच्यः, न विशेषरूपेण—देवदत्तो, यज्ञदत्त इति । तद् विस्पष्टं प्रत्यक्षं मानुषमित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

(त्यु)त्तरस्यां देवयज्यायामुपहूत इति । तदस्मा ऽएतज्जीवातुमेव परोऽक्षमाशास्ते जीवन्हि पूर्वमिष्ट्वाथापरं यजते ॥ ३० ॥

तदस्मा ऽएतत्प्रजामेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवत्यमुं लोकमात्मनैत्यथास्मिँल्लोके प्रजा यजते तस्मात्प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥

तदस्मा ऽएतत्पशूनेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स पूर्वमिष्ट्वाथापरं यजते ॥ ३२ ॥

भूयसि हविष्करण ऽउपहूत ऽइति । तदस्मा ऽएतज्जीवातुमेव परोऽक्षमाशास्ते जीवन्हि पूर्वमिष्ट्वाथ भूयोभूय ऽएव हविष्करोति ॥ ३३ ॥

तदस्मा ऽएतत्प्रजामेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवत्येक ऽआत्मना भवत्यथोत दशधा प्रजया हविष्क्रियते तस्मात्प्रजा भूयो हविष्करणम् ॥ ३४ ॥

तदस्मा ऽएतत्पशूनेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स पूर्वमिष्ट्वाथ भूयोभूय ऽएव हविष्करोति ॥ ३५ ॥

“उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतः”—इति, तदस्मा एतद् जीवातुमेव, परोक्षमाशास्ते । जीवन् हि पूर्वमिष्ट्वाथापरं यजते ॥ ३० ॥

तदस्मा एतत्प्रजामेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवति—अमुं लोकमात्मनैति । अथास्मिन् लोके प्रजा यजते । तस्मात् प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥

तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति—स पूर्वमिष्ट्वाथापरं यजते ॥ ३२ ॥

“ भूयसि हविष्करण उपहूतः ”—इति, तदस्मा एतद् जीवातुमेव परोक्षमाशास्ते । जीवन् हि पूर्वमिष्ट्वाथ भूयोभूय एव हविष्करोति ॥ ३३ ॥

तदस्मा एतत्प्रजामेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवति—एक आत्मना भवति,—अथोत दशधा प्रजया हविष्क्रियते । तस्मात्प्रजा भूयो हविष्करणम् ॥ ३४ ॥

तदस्मा एतत्पशूनेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति—स पूर्वमिष्ट्वाथ भूयो भूय एव हविष्करोति ॥ ३५ ॥

उत्तरस्याम् । यदिदमस्यामुपहूत, तद् ' उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूत ' साऽपि दशाया एव विभूतिरित्यभिप्राय । तदस्मा एतदिति । जीवनादीनामुत्तरेज्याहेतुत्वादुत्तरया देवेज्यया जीवनादीनि लक्ष्यन्ते—इति दर्शयति । [illegible] परोक्षमाह पुनरिति गम्यमानमर्थमिति ' परोक्षमाशास्ते ' इति दर्शयति । एतेन ' भूयो हविष्करणम् ' [illegible] इति व्याख्यातम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एषा वा ऽआशीः । (र्जी) जीवेयं प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेयमिति तद्य-त्पशूनाशास्ते तच्छ्रियमाशास्ते श्रीर्हि पशवस्तद्देताभ्यामेवैतदाशीर्भ्याᳯँ सर्वमाप्तं तस्माद्वा ऽएते ऽअत्र द्वे ऽआशिषौ क्रियेते ॥ ३६ ॥

देवा म ऽइदᳯँ हविर्जुषन्तामिति । तस्मिन्नुपहूत ऽइति तद्यज्ञस्यैवैत-त्समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तस्मादाह जुषन्तामिति ॥ ३७ ॥ [शतम् ७००] ॥

तां वै प्राश्नन्त्येव । नाग्नौ जुह्वति पशवो वा ऽ इडा नेत्पशूनग्नौ प्रवृण-जामेति तस्मान्नाग्नौ जुह्वति ॥ ३८ ॥

प्राणेष्वेव हूयते । होतरि त्वद्यजमाने त्वदध्वर्य्यौ त्वदथ यत्पूर्वार्द्धं

एषा वा आशीः–जीवेयम्, प्रजा मे स्यात्, श्रियं गच्छेयम्–इति । तद्यत्पशूनाशास्ते–तच्छ्रियमाशास्ते । श्रीर्हि पशवः । तद्देताभ्यामेवैतदाशीर्भ्यां सर्वमाप्तम् । तस्माद्वा ▪.एते अत्र द्वे आशिषौ क्रियेते ॥ ३६ ॥

"देवा म इदं हविर्जुषन्ताम्"–इति। तस्मिन् उपहूतः–इति तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते। यद्धि देवा हविर्जुषन्ते–तेन हि महज्जयति । तस्मादाह–जुषन्तामिति ॥ ३७ ॥

तां वै प्राश्नन्त्येव, नाग्नौ जुह्वति । पशवो वा इडा–नेत् पशूनग्नौ प्रवृणजाम इति । तस्मा-न्नाग्नौ जुह्वति ॥ ३८ ॥

प्राणेष्वेव हूयते–होतरि त्वद्, यजमाने त्वद्, अध्वर्यौ त्वद् । अथ यत्पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य–प्रक्षीर्य

एषा वा आशीः । एवैव, नातोऽधिकाऽस्तीत्यभिप्रायः । तद्यत्पशूनिति । पशुग्रहणं श्रियमुपलक्षणार्थमित्यभि-प्रायः । तद्देताभ्यामिति । यद्यपि जीवनादिलक्षणेनऽनुमयत्राभिन्नम्, तथापि स्वरूपेणोत्तरस्या इज्याया बहु-हविष्करण भिद्यते; अल्पेनापि हविषा उत्तरस्या देवयज्याया उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

देवा म इदं हविः । 'देवा मे इद हविः' 'जुषन्ताम्' सेवन्ताम् । यो मनोरथो यजमानस्य तस्य 'तस्मिन्' अयमनुज्ञातः, सोऽस्य समृद्ध्यतामित्यर्थः । तद्यज्ञस्यैवैतदिति । हविर्जोषणद्वारेण यज्ञसमृद्धिफल-माशास्त इति दर्शयति ॥ ३७ ॥

तां वै प्राश्नन्त्येव । प्रसन्ना ॥ ३८ ॥

प्राणेष्वेव । त्वच्छब्दः समुच्चयार्थः । होत्रादिग्रहण प्रदर्शनार्थम्, ब्रह्माग्नीध्रयोरपि; "पञ्च प्राश्नन्ति"–

१–इदमिह पुरोडाशप्राशनमाशीःप्रसङ्गवश संहितापाठे विपर्ययेणाम्नायेते । संहितायां तु–(१) सज्योतिषा ज्योतिरिति ध्रुवो-ध्रुवया समञ्जनमन्त्रमाम्नाय–(२) मयीदमिन्द्र इत्याशीर्मन्त्रः, तदनन्तरम्–(३) उपहूता पृथिवी–इति पुरोडाशप्राशनमन्त्रः, ततः–(४) देवस्य त्वा इत्यादिः प्राशित्रप्रतिग्रहप्राशनमन्त्रः, ततः–(५) एष ते इत्यादिर्मार्जनमन्त्रः, ततः–(६) एषा ते इति होतृमन्त्रणमन्त्र आम्नायते । इत्थं कतिचित्प्रयोगेषु व्यत्यासो दृश्यते तथा सुनोर्भुवया समञ्जनप्रयोगात्पूर्वं चेऽत्र शतपथे प्रयोग-मन्त्रा व्याख्यातास्ते पुरोडाशप्राशनात् प्राचीनाः केऽपि संहितायां न दृश्यन्त इति संहिताब्राह्मणयोः प्रयोगविभेदः । २–'ब्रह्माग्नीध्रावपि प्राश्ने पञ्चसख्या ग्रहणा' इतीहार्थिके क. पाठः ।

पुरोडाशस्यार्द्धं पुरस्ताद्ध्रुवायै निदधाति यजमानो वै ध्रुवा तद्यजमा-
नस्य प्राशितं भवत्यथ यत्स्वयं न प्राश्नाति नेदसꣳस्थिते यज्ञे प्राश्ना-
नीत्येतदेवास्य प्राशितं भवति सर्वे प्राश्नन्ति सर्वेषु मे हुतमसदिति पञ्च
प्राश्नन्ति पशवो वा ऽइडा पाङ्क्ता वै पशवस्तस्मात्पञ्च प्राश्नन्ति ॥ ३९ ॥
(स्वधा) अथ यत्र प्रतिपद्यते । तच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति
तदु पितॄणां भाजनेन चतस्रो वा ऽअवान्तरदिशो ऽवान्तरदिशो वै पितर-
स्तस्माच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति ॥ ४० ॥

पुरस्ताद्ध्रुवायै निदधाति—यजमानो वै ध्रुवा, तद्यजमानस्य प्राशितं भवति । अथ यत्स्वयं न प्राश्नाति—'नेदसंस्थिते यज्ञे प्राश्नानि' इति । एतदेवास्य प्राशितं भवति । सर्वे प्राश्नन्ति—सर्वेषु मे हुतमसदिति । पञ्च प्राश्नन्ति । पशवो वा इडा, पाङ्क्ता वै पशवः—तस्मात् पञ्च प्राश्नन्ति ॥ ३९ ॥

अथ यत्र प्रतिपद्यते—तच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति । तदु पितॄणां भाजनेन । चतस्रो वा अवान्तरदिशः । अवान्तरदिशो वै पितरः । तस्माच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति ॥ ४० ॥

इति वचनात् । अथ यत्स्वयं नेति । पुनर्वचनं यजमानभागप्राशनार्थम् । नेदसंस्थित इति । नो सम्भिन्ने, प्राशानीति वचनादुच्यते । 'अस्य' यजमानस्य 'प्राशितं भवति' इति । अग्नौ हुतस्य भक्षणादि । "दैवो वा अस्यैष आत्मा मानुषोऽन्यः"—इत्यनेन दर्शितेनात्मना यजमानेन प्राशनमित्यभिप्रायः । अथ यत्स्वयमिति । यजमानस्यात्मनुष्ठानं न प्राश्नाति, इडा तु विशेषत उद्धृता प्राश्यत्वेन । नेदसंस्थित इति । अस्मिन् अनुष्ठानसमाप्तियज्ञ नेदस्मिन्, तासामिडात्वयुक्त स्वस्वरूपेणैवेत्यभिप्रायः । एतदेवास्येति । होतान्तरेणैव प्राशितं भवतीत्यभिप्रायः । अन्ये तु प्रत्यक्षमेव प्राशिष्यति, अप्राशयमाने यजमाने भागान्तरमपरेणानु-पसदे । "सर्वे प्राश्नन्ति" इत्यत्रोदं सम्बध्यते ॥ ३९ ॥

अथ यत्र प्रतिपद्यते । 'यत्र' काले होता 'प्रतिपद्यते' "इडोपहूता"—इत्येतं निगदम् 'तत्' तदा 'चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशम्' अग्नीत्; "अग्नीत् चतुर्धा करोति"—इति कात्यायनात् । बर्हिषि सीदतीति 'बर्हिषत्' । यथा बर्हिषद् भवति, तथा करोति, बर्हिषि सादयतीत्यर्थः । (तच्चतुर्धाकरणमध्येवस्य पुरोडाशस्य प्रकृतेऽभिमर्शनीयत्र इति । एवं चतुःप्रकारं चतुर्धा, अवदानानामवरान् प्राश्नन्तीत्येव न पञ्च प्राश्नन्तीति विशेषः) 'तत्' चतुर्धा कृतस्य बर्हिषि सादनम्, 'अत्र' दर्शपूर्णमासयोः 'पितॄणां भाजनेन' हेतुना, क्रियत इति शेषः । पितॄणां हविर्भागार्थमित्यर्थः । किं तत् पितृभ्यो दीयते ? नेत्याह । किन्तर्हि ? चतुर्धा-करणादिद् बर्हिष्यवस्थानमात्र पितृभाजनत्वम् । तदाह—चतस्रो वा इति । अवान्तरदिशो वै पितर इति । तासु हि पितृत्वेन तेभ्यो दीयते । तस्मादिति निगमः ॥ ४० ॥

(त्यु) अथ यत्राहोपहूते द्यावापृथिवी ऽइति । तदग्नीध आदधाति तदग्नीत्प्राश्नात्युपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहोपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहेति द्यावापृथिव्यो वा ऽएष यदाग्नीध्रस्तस्मादेवं प्राश्नाति ॥ ४१ ॥

(त्यु) अथ यत्राशिषमाशास्ते । तज्जपति मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्रायो मघवानः सचन्ताम् ॥ अस्माकꣳसन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिष ऽइत्याशिषामेवैष प्रतिग्रहस्तथा ऽएवात्रर्त्विजो यजमानायाशिष ऽआशासते ता ऽएवैतत्प्रतिगृह्यात्मन्कुरुते ॥ ४२ ॥

अथ यत्राह–' उपहूते द्यावापृथिवी ' इति । तदग्नीध आदधाति, तदग्नीत् प्राश्नाति । " उपहूता पृथिवी माता, उप मां पृथिवी माताह्वयताम्, अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा "–(वा० सं० २।१०) " उपहूतो द्यौः पिता, उप मां द्यौः पिता ह्वयताम्, अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा "–(वा० सं० २।११) इति । द्यावापृथिव्यो वा एषः–यदाग्नीध्रः, तस्मादेवं प्राश्नाति ॥ ४१ ॥

अथ यत्राशिषमाशास्ते–तज्जपति–' मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधातु, अस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाशिषः, सत्या नः सन्त्वाशिषः '–(वा० सं० २।१०) इति । आशिषामेवैष प्रतिग्रहः । तथा एवात्रर्त्विजो यजमानायाशिष आशासते–ता एवैतत्प्रतिगृह्यात्मन् कुरुते ॥ ४२ ॥

अथ यत्राहोपहूते । ' तदग्नीध आदधाति ' । आङ्पूर्वो दधातिः (धा. शु. उ. १०) अन्यत्र स्थापने प्रयुक्तोऽत्र तर्पणे द्रष्टव्यः ।

न चैव इडाभागः; किं तर्हि ? अन्य एवायमग्नीद्भागः; प्राशित्रभेडा च, यथाग्नीध आदधातीतीडाया भेदेन व्यपदेशात् । एतेन ब्रह्मभागयजमानभागयोरपीडाव्यतिरेकः सिद्धः । ' द्यावापृथिव्यो वा एष यदाग्नीध्रः ' । अग्निमिन्धे दीपयति सम्मार्गेणेति ' अग्नीत् ' । अग्निसमिन्धनादियोगादाग्नीध्रस्य तत्परत्वम् । स इन्द्रः द्यावापृथिव्यौ तर्पयति । " धूमेनामूं वृष्ट्येमाम् "–(ऋ. सं. १ । १६४ । ५१) इति । धूमेन ' अमूं ' द्याम्, वृष्ट्या ' इमां ' पृथिवीमिति द्यावापृथिव्यौ आग्नीध्रः; तस्मिन् भक्षणादिना प्रीते सिद्धे, सिद्धा द्यावापृथिव्योः प्रीतिरिति ॥ ४१ ॥

अथ यत्राशिषम् । ' यत्र ' काले ' आशिषम् ' " उपहूतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायाम् " इति होता ' आशास्ते ', ' तत् ' तदा जपति[1] । कः ? यजमानः, आशिषां तदर्थत्वात् । " तथा एवात्रर्त्विजो यजमानायाशिष आशासते, ता एवैतत् प्रतिगृह्यात्मन् कुरुते "–इति वाक्यशेषात् ॥ ४२ ॥

१–" मात्राप्युपहूता पृथिवी इति " इति का. श्रौ. सू. ३ । ८९ । २–" आशास्ते मयीदमिति यजमानो जपति " इति का. श्रौ. सू. ३ । ९० ॥

(तु३थ) अथ पवित्रयोर्मार्जयन्ते । पाकयज्ञियमेव वा ऽएतद्विड्याचारिषुः पवित्रपूता यद्त ऽऊर्द्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात्पवित्रयोर्मार्जयन्ते ॥ ४३ ॥

(न्तु३य) अथ ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति । यजमानो वै प्रस्तरः प्राणोदानौ पवित्रे यजमाने तत्प्राणोदानौ दधाति तस्मात्ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८ । ३)

ते वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति । (न्त्य) अनुयाजेभ्यो यातयामेव वा ऽएतदग्निर्भवति देवेभ्यो हि यज्ञमूढ्वाभवत्ययातयाम्न्यनुयाजाꣳस्तनवामहा ऽइति तस्माद्वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति ॥ १ ॥

अथ पवित्रयोर्मार्जयन्ते । पाकयज्ञियमेव वा एतद्विड्याचारिषुः–पवित्रपूता–यद्त ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य–तत्तनवामहा इति । तस्मात्पवित्रयोर्मार्जयन्ते ॥ ४३ ॥

अथ ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति । यजमानो वै प्रस्तरः, प्राणोदानौ पवित्रे, यजमाने तत् प्राणोदानौ दधाति । तस्मात्ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति ॥ ४४ ॥

अथानुयाजकर्म ।

ते वा एते उल्मुके उदूहन्ति–अनुयाजेभ्यः । यातयामेव वा एतदग्निर्भवति–देवेभ्यो हि यज्ञमूढ्वान् भवति, अयातयाम्न्यनुयाजांस्तनवामहै–इति । तस्माद्वा एते उल्मुके उदूहन्ति ॥ १ ॥

अथ पवित्रयोः । 'पवित्रतो' पवित्राभ्यामिति विभक्तिव्यत्ययः । कुत ? 'पवित्रपूता यद्वतऽऊर्ध्वं मसंस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहै'–इति वाक्यशेषात् । मार्जयन्ते[1] मृज् शौचालङ्कारयोः " (चुरा. उभ. २१९) । चौरादिकत्वाण्णिच् (पा. सू. ३ । १ । २५) । शोधयन्त्यात्मानमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अथ ते पवित्रे । 'यजमानो वै प्रस्तरः' इत्यस्मादपि उत्कृष्टत्वात् । 'प्राणोदानौ पवित्रे, द्वित्वात् । अपिसृजति' अनुसृजति[2] ॥ ४४ ॥ ३ ॥ (८ । ३)

श्रीमत्तीर्थस्मिनप्रणय विक्रमार्कक्षितीशितु ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यातवान्श्रुतिन् ॥

इत्याचार्य–श्रीहरिस्वामिन कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञे अष्टमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ।

ते वा एते उल्मुके । अनुयाजकर्मोच्यते । 'अथाग्निं कल्पयति'–इत्यस्मिन् (श. १ का ३ । ३ । १२) क्रमे उल्मुके द्वे 'उदूहन्ति' ऊर्ध्वं नयन्ति–अग्नि पृथक् कुर्वन्ति,–ऋत्विग्यजमाना । साक्षादध्वर्यु,

---

1–" पवित्रयोर्मार्जयन्ते यजमानं वेदे स्तृणीतेत्यन हीति " क श्री. सू. ३ । ६ । ३ ॥ २–" ते प्रस्तरे दधाने " इति का. श्री. सू. ३ । ६ । ४ ॥ ३–' उल्मुक मत्स्कम् ' इत्यमर: २ । ९ । ३० ॥

ते पुनरनुसꣳस्पर्शयन्ति पुनरेवैतदग्निमाप्याययन्त्ययातयामानं कुर्वन्त्ययातयाम्नि यदुत ऽऊर्द्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात्पुनरनुसꣳस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥

(न्त्य) अथ समिधमभ्यादधाति । समिन्ध ऽएवैनमेतत्समिद्धे यदुत ऊर्द्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात्समिधमभ्यादधाति ॥ ३ ॥

ताꣳ होतानुमन्त्रयते । (त८) एषा ते ऽअग्ने समित्तया वर्द्धस्व चा च प्यायस्व ॥ वर्द्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहीति तद्यथैवादः समिध्यमानायान्वाहैवमेवैतदन्वाह तदेतद्धोतुः कर्म स यदि मन्येत न होता वेदेत्यपि स्वयमेव यजमानोऽनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥

ते पुनरनुसंस्पर्शयन्ति, पुनरेवैतदग्निमाप्याययन्ति—अयातयामानं कुर्वन्ति, अयातयाम्नि यदुत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य—तत्तनवामहे—इति । तस्मात् पुनरनुसंस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥

अथ समिधमभ्यादधाति—समिन्ध एवैनमेतत् । समिद्धे—यदुत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य—तत्तनवामहे—इति । तस्मात् समिधमभ्यादधाति ॥ ३ ॥

तां होताऽनुमन्त्रयते—“ एषा ते अग्ने समित्—तया वर्द्धस्व चा च प्यायस्व, वर्द्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि ”—(वा० सं० २ । १४) इति । तद्यथैवादः समिध्यमानायान्वाह—एवमेवैतदन्वाह । तदेतद्धोतुः कर्म । स यदि मन्येत—‘ न होता वेद ’ इति, अपि स्वयमेव यजमानोऽनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥

स्तरे तदनुशानेन । अथ कस्मात् बहव एव साक्षादुद्वहन्ति ? एकेनोद्वहनेनैकस्यैव कर्तुरपेक्षितत्वात् । यथा यानुयाजयजने तेषां स्वस्वायागारेभ्यं बहुत्वम्, एवमुद्वहनेऽपीति गम्यते । किमर्थमुद्वहन्ति ? ‘ अनुयाजेभ्यः ’ अनुयाजार्थम् । कोऽनुयाजेषु तयोरग्न्ययोगः ? इति चेत्, ‘ यातयामा ’ गतरसः, गतवीर्यः ‘एतत्’ एतस्मिन्ननुयाजकाले अग्निर्भवति, ‘ देवेभ्य, ’ यस्माद् ‘ यज्ञमुद्वहन् भवति ’ तनश्च गतवीर्यत्वादनुयाजेष्वक्षमः स्यात् । अान्या प्राग्गुर्नाताभ्यां पुन ससृष्टाभ्यामगतवीर्यो भविष्यतीत्यभिप्रायः । अत एवाग्निकल्पनकाले उद्वहन्तीति गम्यते । अनुयाजेभ्यः उल्मुके उत्सार्य देवयागायाग्निं कल्पयन्तीति हि तत्र युज्यते ॥ १ ॥

ते पुनरनु । अनुयाजेभ्य उल्मुके उत्सार्य देवयागेऽतीते पश्चात् ‘ संस्पर्शयन्ति ’ सङ्गमयन्ति ॥ २ ॥

अथ समिधमभ्यादधाति । उल्मुकसमानेन पुनर्नवीकृतोऽग्निः ॥ ३ ॥

तां होता । समिधा सामिधेनीस्थानीयया च “ एषा ते ”—इत्यनयर्चा “एषा त इति होताऽनुमन्त्रयते” इति (का. श्रौ. सू. ३ । ६ । २) “ समिध्यते ”—इत्येतदादिभ्यां द्वाभ्यामाह । तदेतदिति । यस्मादेवमनुमन्त्रणात्मकं कर्म होतुः, नाध्वर्योः । ‘ स यजमानः ’ ‘ होता न वेद इति मन्येत ’, तदा स्वयमप्यनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥

(त्रा) अथ सम्मार्ष्टि । पुनरुत्तर्य्येवैनमेतद्युक्तो यदत ऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तद्वहादिति तस्मात्सम्मार्ष्टि सकृत्सकृत्सम्मार्ष्टि त्रिस्त्रिर्वा ऽअग्रे देवेभ्यः सम्मृजन्ति नेत्तथा करवाम यथा देवेभ्य ऽइति तस्मात्सकृत्सकृत्सम्मार्ष्ट्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यत्त्रिः पूर्वं त्रिरपरं तस्मात्सकृत्सकृत्सम्मार्ष्टि ॥ ५ ॥

स सम्मार्ष्टि । (ऋचं) अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा ससृवाꣳसं वाजजितꣳ सम्मार्ज्मीति सरिष्यन्तमिति वा ऽअग्र ऽआह सरिष्यन्निव हि तर्हि भवत्यथात्र ससृवाꣳसमिति ससृवेव ह्यत्र भवति तस्मादाह ससृवाꣳसमिति ॥ ६ ॥

(त्य) अथानुयाजान्यजति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य ऽएष यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ता ऽइष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सर्वास्विष्टास्वथैतत्पश्चेवानुयजति तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥

अथ सम्मार्ष्टि—पुनरुत्तर्य्येवैनमेतद्, युक्तो यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य—तद्वहाद्—इति । तस्मात् संमार्ष्टि । सकृत् सकृत् संमार्ष्टि । त्रिस्त्रिर्वा अग्रे देवेभ्यः संमृजन्ति, नेत्तथा करवाम—यथा देवेभ्यः—इति—तस्मात् सकृत् सकृत् संमार्ष्टि—अजामितायै । जामि ह कुर्याद्—यत् त्रिः पूर्वं त्रिरपरम् । तस्मात् सकृत् सकृत् संमार्ष्टि ॥ ५ ॥

स संमार्ष्टि—"अग्ने वाजजिद् वाजं त्वा ससृवांसं वाजजितं संमार्ज्मि"—(वा०सं० २ । १४) इति । सरिष्यन्तमिति वा अग्र आह—सरिष्यन् इव हि तर्हि भवति । अथात्र—ससृवांसम्—इति—ससृवेव ह्यत्र भवति । तस्मादाह ससृवांसमिति ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् यजति । या वा एतेन यज्ञेन देवता ह्वयति—याभ्य एष यज्ञस्तायते, सर्वा वै तत्ता इष्टा भवन्ति । तद् यत्तासु सर्वासु इष्टासु अथैतत् पश्चेवानुयजति, तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥

अथ सम्मार्ष्टि । सम्मार्गो ह्यन्याप्युच्यते ॥ ५ ॥

स सम्मार्ष्टि । 'ससृवान्' सम्प्राप्तानिति प्रश्ने तत्कालेऽर्थः ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् । 'अंशानुयाजविविक्तान्ते , तस्मात् " अनुयाजान् यजति "—इत्युत्तरमाहार्थ्यते । 'या वा एतेन'—इति निर्वचनम् ॥ ७ ॥

(मा) अथ यदनुयाजान्यजति । छन्दाᳬंसि वा ऽअनुयाजाः पशवो वै देवानां छन्दाᳬंसि तद्यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्त्येवं छन्दाᳬंसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति तद्यत्र छन्दाᳬंसि देवान्त्समतर्पयन्नथ छन्दाᳬंसि देवाः समतर्पयंस्तदतस्तत्प्रागभूद्यच्छन्दाᳬंसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमवाक्षुर्यदेनान्त्समतीतृपन् ॥ ८ ॥

(तु) अथ यदनुयाजान्यजति । छन्दाᳬंसि वा ऽअनुयाजाश्छन्दाᳬंस्येवैतत्सन्तर्पयति तस्मादनुयाजान्यजति तस्माद्येन वाहनेन धावयेत्तद्विमुच्य ब्रूयात्पाययतैनत्सुहितं कुरुतेत्येष ऽउ वाहनस्यापह्नवः ॥ ९ ॥

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । तद्वै कनिष्ठं छन्दः सद्गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते तदु तद्वीर्येणैव यच्छ्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्तद्यथायथं मन्यन्ते यत्कनिष्ठं छन्दः सद्गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यतेऽथात्र यथायथं देवाश्छन्दाᳬंस्यकल्पयन्ननुयाजेषु नेत्पापवस्यसमसदिति ॥ १० ॥

अथ यदनुयाजान् यजति,–छन्दांसि वा अनुयाजाः, पशवो वै देवानां छन्दांसि। तद् यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्ति–एवं छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति। तद् यत्र छन्दांसि देवान् समतर्पयन्, अथ छन्दांसि देवाः समतर्पयन्। तदतस्तत् प्रागभूत्–यच्छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमवाक्षुः–यदेनान् समतीतृपन् ॥ ८ ॥

अथ यदनुयाजान् यजति–छन्दांसि वा अनुयाजाः, छन्दांस्येवैतत् संतर्पयति–तस्मादनुयाजान् यजति। तस्माद् येन वाहनेन धावयेत्–तद्विमुच्य ब्रूयात्–'पाययतैनत्, सुहितं कुरुत' इति। एष उ वाहनस्यापह्नवः ॥ ९ ॥

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति। तद् वै कनिष्ठं छन्दः सद् गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते। तदु

अथ यदनुयाजान् इति अर्थवादसम्बन्धार्थः पुनरुपन्यासः। छन्दांसीति। यदा छन्दोभिर्देवास्तर्पिताः, अथोपरकाले देवैश्छन्दांसि, तर्पितानीतीतिहासः। तमधियज्ञं योजयति–'तद्' 'अतः' अनुयाजेभ्यः 'प्राग्' वृत्तमभिधेयम्। किं तत्? यच्छन्दोभिर्देवास्तर्पितास्तदेतत्प्रयाजेषु रूपं दर्शितम्। प्रयाजादौ स्विष्टकृदन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यस्तु द्वितीयो वृत्तान्तो देवैश्छन्दसां तर्पणम्, स यज्ञे दर्शनीयः; तदर्थमनुयाजा इज्यन्त इति दर्शयन्नाह–अथ यदनुयाजान् यजतीति ॥ ९ ॥

स वै खलु। उत्तरस्यां कण्डिकायां बर्हिषो जगतीत्वं वक्ष्यते, तस्यां तु जगत्या अनुयाजेषु प्राथम्यकारणमाह–तद्वै इति। तत्र सामिधेनीषु 'कनिष्ठम्' अक्षरसङ्ख्ययाऽल्पतमं 'छन्दः' 'गायत्री' 'प्रथमा छन्दसां'

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । (त्य) अयं वै लोको बर्हिरोषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ऽओषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिँल्लोक ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्तदिदꣳ सर्वं जगदस्यां तेनेयं जगती तज्जगतीं प्रथमामकुर्वन् ११

(त्र) अथ नराशꣳसं द्वितीयं यजति । (त्य) अन्तरिक्षं वै नराशꣳसः प्रजा वै नरस्ता इमा अन्तरिक्षमनु वावद्यमानाः प्रजाश्चरन्ति यद्वै वदति शꣳसतीति वै तदाहुस्तस्मादन्तरिक्षं नराशꣳसोऽन्तरिक्षमु वै त्रिष्टुप्त्रिष्टुभं द्वितीयामकुर्वन् ॥ १२ ॥

तद् वीर्येणैव–यत् श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरत् । तद् अयथायथं मन्यन्ते यत्कनिष्ठं छन्दः सद् गायत्री प्रथमा छन्दसा युज्यते । अथात्र यथायथं देवाश्छन्दांस्यकल्पयन्–अनुयाजेषु, नेद् पापवस्यसम् असद्–इति ॥ १० ॥

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै लोको बर्हिः, ओषधयो बर्हिः; अस्मिन्नेवैतल्लोके ओषधीर्दधाति । ता इमा अस्मिन् लोके ओषधयः प्रतिष्ठिताः, तदिदं सर्वं जगदस्याम् । तेनेयं जगती । तज्जगतीं प्रथमामकुर्वन् ॥ ११ ॥

अथ नराशंसं द्वितीयं यजति अन्तरिक्षं वै नराशंसः, प्रजा वै नरः–ता इमा अन्तरिक्षमनु वावद्य-

---

यज्ञेषु ‘ युज्यते ’ । ‘ तत् ’ तेन ‘ वीर्येण ’ ‘ यच्छ्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरत् ’ । यत्र ‘ अयथायथं ’ अयथार्थं स्थानविपर्यासं ‘ मन्यन्ते ’ विद्वांसः । ‘ यद् ’ जगत्या परिमाणतो ज्येष्ठायामेव निष्ठमानाया-मल्पाक्षरा ‘ गायत्री प्रथमा युज्यते ’, तद् ‘ यथायथं ’ कर्तुमिह ‘ अनुयाजेषु ’ ‘ देवा ’ जगतीं प्रथमाम् ‘ अकल्पयन् ’ । सा च जगती बर्हिरित्यभिप्रायः । किमर्थम् ? ‘ नेत् पापवस्यसमसत् ’ ‘ पापं ’ ज्येष्ठापेक्षया कनिष्ठम्, तत् पापमेव, ‘ वस्यसम् ’ प्रशस्यतरम्, यत् ‘ नेत्–असत् ’, तदनुकारात्र प्रजास्वपि यत्पापं पितरं पुत्र-कर्माणि, तद् ‘ वस्यसम् ’ यथाश्रुतं, प्रशस्यतरमितरस्मादपापीयान्मा भूदिति ॥ १० ॥

यदि देवा यथायथमत्राकल्पयन्, एवं तर्हि जगती प्रथमं याज्या, किं बर्हिषा ? एतदाशङ्क्य बर्हिषो जगतीत्वं वक्तुं बर्हिः शब्दप्रयोगे च कारणं वक्तुं पुनराह–स वै खलु इति । ‘ अयं वै लोको बर्हिः ’ येन बर्हिराख्या देवताऽत्रेज्यते, एषा अयं लोकः । कथम् ? पारद्वौ हि सः । एवमपि जगतीशब्देनैव युक्तम्, ‘ अयं लोको बर्हिः ’ यदुक्तं, किं बर्हिः–शब्देन ? अत आह–ओषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ओषधीर्दधातीति । ‘ बर्हिः–शब्देन जगत्यामभीष्टमनोयाग्ये गुणो लभ्यत इत्यभिप्रायः । यतश्च लोको बर्हिः, बर्हिश्च प्रथम-मिज्यते, तत एव यथायथं छन्दांसि कल्पितानि भवन्तीत्यत आह–तदिदमिति । अयमेव लोको जगत्यस्याधारत्वाद् ‘ जगती ’ तावदस्मिन् लोके बर्हिषीज्यमाने जगती छन्दसां प्रथममिष्टा भवतीत्ययथायथपरिहारः । तज्जगतीं प्रथमामिति । “ यद्बर्हिः प्रथममयजन् देवाः, तज्जगतीं प्रथमामकुर्वन्निव यथायथमकुर्वन् ”–इतीतिहासदोषस्य पूर्वेण सम्बन्धः । ‘ तथो एवैष यद्बर्हिर्यजति, तज्जगतीं प्रथमां करोति । तनयानारतम्यस्य यथायथं करोति ’–इति चोपसंहार इतिहासस्य द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

अथ नराशंसम् । नराः प्रजाः शंसन्ति वदन्त्यस्मिन्निति ‘ अन्तरिक्षं नराशंसः ’ । ‘ अन्तरिक्षमु वै

१–‘ यच्छ्रेव सद् तत्र –[illegible]–नेत् [illegible] ’–इति क० पा० ।

(ग्रु) अथाग्निरुत्तमः । (ग्रो) गायत्री वा अग्निस्तद्गायत्रीमुत्तमामकुर्वन्नेवं यथायथेन क्लृप्तेन च्छन्दांसि प्रत्यातिष्ठंस्तस्मादिदमपापवस्यसम् ॥ १३ ॥

देवान्यजेत्येवाध्वर्युराह । देवन्देवमिति सर्वेषु होता देवानां वै देवाः सन्ति च्छन्दांस्येव पशवो ह्येषां गृहा हि पशवः प्रतिष्ठो हि गृहाश्छन्दांसि वा ऽनुयाजास्तस्माद्देवान्यजेत्येवाध्वर्युराह देवन्देवमिति सर्वेषु होता ॥ १४ ॥

मानाः प्रजाश्चरन्ति, यद्वै वदति—शंसतीति वै तदाहुः । तस्मादन्तरिक्षं नराशंसः । अन्तरिक्षमु वै त्रिष्टुप्—तत् त्रिष्टुभं द्वितीयामकुर्वन् ॥ १२ ॥

अथाग्निरुत्तमः । गायत्री वा अग्निः, तद्गायत्रीमुत्तमामकुर्वन् । एवं यथायथेन क्लृप्तेन छन्दांसि प्रत्यतिष्ठन्, तस्मादिदमपापवस्यसम् ॥ १३ ॥

'देवान् यज' इत्येवाध्वर्युराह, देवं देवमिति सर्वेषु होता । देवानां वै देवाः सन्ति छन्दांस्येव—पशवो ह्येषाम् । गृहा हि पशवः, प्रतिष्ठो हि गृहाः छन्दांसि वा अनुयाजाः । तस्माद्—देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह, देवं देवमिति सर्वेषु होता ॥ १४ ॥

त्रिष्टुप्'; मध्यमत्वादेकादशभागत्वाच्च । दश दिशः, आत्मनैकादश । रुद्रसंबन्धाद्वा—इहापि तथैवेतिहासोऽधिपत्रे उपसंहारार्थः । 'पत्नराशसमयजन्, तत् त्रिष्टुभं द्वितीयामकुर्वन्'; 'पत्नराशसं यजति, तत् त्रिष्टुभं द्वितीया करोति'—इति ॥ १२ ॥

अथाग्निरुत्तमः । अत्र यष्टव्य इति शेषः । गायत्री वा अग्निः 'आग्नेयी हि' ॥ १३ ॥

देवान् यजेत्येव । बर्हिरादिषु यष्टव्येषु बर्हिर्यजेत्यादिरूपेन्द्रयाभ्यावचने चेदमुच्यते । 'देवान्'—इति बहुवचनान्तेन देवशब्देनाध्वर्युः प्रेष्यति, न बर्हिर्यजेत्यादिना । होतापि सर्वत्र 'देवदेवमिति' आह, न बर्हिरादेव केवलमित्यर्थः[4] ।

ननु चोत्तरयोर्देवो देव इत्याह, न देव देवमिति[5] ? सत्यमेवम् । यथा प्राप्ते त्वनुवदितव्ये देवशब्दाद्वीप्साद्विर्वचनमेतत् (पा. सू. ३ । ३ । ११३) प्रातिपदिकनिर्देशमात्रपर द्रष्टव्यम् । किं पुनः कारणं बर्हिरादिषु वक्तव्येषु देवान् आह ? यस्माच्छन्दोदेवत्या अनुयाजाः, 'छन्दांसि' च 'देवानां देवाः', परोक्षत्वाच्च देवशब्दः प्रशस्ततरः । अतः छन्दो वः गायत्र्यादिर्वा, तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह—इत्येतमर्थं 'देवानां वै देवाः सन्ति'—इत्यादिना दर्शयति । 'पशवो हि' इति देवत्वोपपत्तिः । पशूनाञ्च साक्षाद्देवत्वमसिद्धमिति 'गृहा हि पशवः' इत्याह । गृहभोगाः पशुमर्त एवेति 'गृहाः' पशवः । गृहाणामप्यसिद्ध देवत्वमिति 'प्रतिष्ठो हि गृहाः'—इत्याह । प्रतितिष्ठन्त्यस्यामिति 'प्रतिष्ठा' शरणम्, गतिरित्यर्थः । यश्च यस्य शरणं गतिरत्यन्तोपकारी, स तस्य देव इति प्रसिद्धम् । "तस्माद् देवान् यजेत्याह" इत्युपसंहारः ॥ १४ ॥

१—एकादश हि रुद्रा मध्यमस्थानश्चेत्यभिहितं निरुक्तादौ, तत्सम्बन्धात्तच्छन्दसोऽन्तरिक्षत्वमभिहितमित्याशयः । २—अग्निच्छन्दोगायत्र्ये राज्ञाभिपदेनोक्तेति भावः । ३—'बर्हिर्यजेत्यादिना होतापि सर्वत्र देव देवमित्याह—इत्येतावन्मात्रम् क्वचित्पुस्तके । ४—"अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति, यज यजेत्युत्तरौ, देवान्देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दाद्विरतिदर्शनाच्च" इति का. श्रौ. सू. ३ । ५ । ६—९ ॥ ५—'इह प्रथमो बर्हिर्योगः—तत्र देव इति समाम्नातम् । द्वितीयो नराशंसयागः—तृतीयः स्विष्टकृद्यागः, दशोभयत्र—देव—इत्याम्नातम् । ६—पशुमन्त इति तु क्वाचित्कोऽपपाठ एवाभाति ।

व्वसुवने व्वसुधेयस्येति । देवताया ऽएव व्वषट्क्रियते देवतायै हूयते न वा ऽअत्र देवतास्त्यनुयाजेषु देवम्बर्हिरिति तत्र नाग्निर्नेन्द्रो न सोमो देवो नराशꣳस ऽइति नात ऽएकश्चन यो वा ऽअत्राग्निर्गायत्री स निदानेन ॥ १९ ॥

(ना) अथ यद्वसुवने व्वसुधेयस्येति यजति ।(त्य) अग्निर्वै व्वसुवनिरिन्द्रो व्वसुधेयोऽस्ति वै छन्दसां देवतेन्द्राग्नी ऽएवैवमु हैतद्देवताया ऽएव व्वषट्क्रियते देवतायै हूयते ॥ १६ ॥

"वसुवने वसुधेयस्येति"–देवताया एव वषट् क्रियते, देवतायै हूयते । न वा अत्र देवतास्ति–अनुयाजेषु–"देवं बर्हिः"–इति । तत्र नाग्निः, नेन्द्रः, न सोमो देवो "नराशंसः"–इति । नात एकश्चन । यो वा अत्राग्निः–गायत्री स निदानेन ॥ १९ ॥

अथ यद् 'वसुवने' 'वसुधेयस्य' इति यजति । अग्निर्वै वसुवनिः, इन्द्रो वसुधेयः । अस्ति वै छन्दसां देवता–इन्द्राग्नी एव । एवमु हैतद् देवताया एव वषट्क्रियते, देवतायै हूयते ॥ १६ ॥

वसुवने वसुधेयस्येति । अनुयाजेषु मन्त्रेषु होता हेति सम्बन्ध । देवताया एवेति । काण्डिकाद्वयेनास्य पदद्वयस्यान्तरार्थव्याख्यानम् । तस्योपक्रम –सर्वत्र यागे 'देवतायै एव' होता 'वषट् क्रियते' । 'देवतायै' एवाध्वर्युणा 'हूयते' एतदुचितम् । 'अत्र' तु 'अनुयाजेषु' प्रसिद्धा 'देवता' 'न अस्ति,' बर्हिर्नराशंसयोर्देवतात्वेनाप्रसिद्धे, अग्नेश्च गायत्रीप्रधानत्वात् । तेन 'वसुवने' 'वसुधेयस्य'–इति शब्दाभ्यामग्निमिन्द्रञ्चोपादाय, ताभ्यां बर्हिरादिरूपाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामनेभ्यो बर्हिरादिभ्यो वषट् करोति होता, अध्वर्युश्च तदात्मकेभ्य एव जुहोतीत्युपसंहार ॥ १९ ॥

अथ यद । अग्निर्वै वसुवनिः । वसु हविर्लक्षणं वनति भजति, इतद्वा यजमानेभ्यो ददज्जनीति 'वसुवनि' । 'इन्द्रो वसुधेय' । वसूनि हवींषि धीयन्तेऽस्मिन्निति 'वसुधेय', वसूनि वा दधाति ददातीति वा 'वसुधेय' । "कृत्यल्युटो बहुलम्"–(पा सू ३. ३ ११३) इति कर्मण्यधिकरणे वा कृत्य । तत किम् ? देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्राय । ननु चात्र जगत्यादिभ्यश्छन्दोभ्यो बर्हिरादिशब्देभ्यो वषट् कर्तव्यमिन्द्राग्निभ्यां किमायातिम् ? नैष दोष । इन्द्राग्निभ्यां प्रसिद्धदेवतारूपप्रतिपत्तये जगत्यादीन्येव लक्षयिष्यन्ते, यथा बर्हिरादिभि । कथं पुनरिन्द्राग्निभ्यां जगत्यादीनि लक्ष्यन्तेऽसम्बद्धाभ्यामित्यत आह–अस्ति वै छन्दसामिति । प्राणेनेन्द्रेणाधिष्ठितया वाचा छन्दांस्यभिव्यज्यन्त इति 'इन्द्राग्नी एव देवता छन्दसाम्' । तदधिष्ठात्र्या देवतया शक्यान्यामसम्बद्धानि जगत्यादीनि लक्षयितुम् । एवमपि 'वसुवने' इत्यामन्त्रितान्तम्, 'वसुधेयस्य'–

१–विग्रहव्याख्या, साधारणव्याख्या चेति व्याख्याद्वैविध्य मेहाभिमतम् । यदिह निरुपव्याख्यात्मकान्तःऽपरफक्किकायां समुपविष्यत । ततस्तथा एव मध्यान्ते साधारणव्याख्या वर्णयिष्यते ॥

(तेऽस्थो) अथोत्तममनुयाजमिष्ट्वा समानीय जुहोति प्रयाजानुयाजा वा ऽएते तद्यथैवादः प्रयाजेषु यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं बलिᳪं हारयत्यत्र ऽआर्यं बलिᳪं हारयत्येवमेवैतदनुयाजेषु बलिᳪं हारयति ॥१७॥४॥

इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ [८ । २] ॥

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥ कण्डिका ॥ ११९ ॥

अथोत्तममनुयाजमिष्ट्वा समानीय जुहोति । प्रयाजानुयाजा वा एते, तद् यथैवादः प्रयाजेषु यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं बलिं हारयति—अत्र आर्यं बलिं हारयति—एवमेवैतदनुयाजेषु बलिं हारयति ॥ १७ ॥

इति षष्ठ्यन्तम्; तं कथम् ' बर्हिर्वेतु '—इति प्रथमान्तेन बर्हिरादिना सम्बध्यते ? नैष दोषः । एव स्तु हैतादिति । ध्रुवं हे अस्येनेन विभक्ती व्यत्ययेन (पा. सू. ३ । १ । ८५) चतुर्थ्यर्थेऽत्र दर्शयति । तथापि च नैव सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः । कथं तर्हि ? बर्हिर्वेतु वसुवने—वसुधेयाभ्यां शौवतिनि बर्हिरादिनिक जगती निर्वेश्यन्,—तस्यै एवैन्द्राग्निरूपायै वषडित्यर्थः । ननु चात्र याज्यायामनुवर्तयेदान्यसमर्थः, प्रैषे तु वषट्कार एव नास्ति— " देवं बर्हिः ०—० वसुवने वसुधेयस्य यज " (का. श्रौ. सू. १९ । ६ । १२) इति, तत्र कथमेकवाक्यता स्यात् ? नैष दोषः; तस्यापि हि यास्काचार्येण " वसुवननाय च वसुधानाय च " (निरु. ९. ४. १०)— इति तादर्थ्ये चतुर्थ्या एकवाक्यता दर्शिता । अथवा विनैव विभक्तिव्यत्ययादर्थो वक्तव्यः । हे भगवन् ! ' वसुवने ' अग्ने ! छन्दसो देवता त्वदनुगृहीतमेतद् देवं बर्हिःशब्दकं छन्दः ' वसुधेयस्य ' इन्द्रस्य स्वरूपमधिष्ठाय ' वेतु ' इति । एवमपि चैन्द्राग्नित्वमस्य कीर्तनमात्रादेव देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः । एवं तावदन्तरोऽर्थः । हे 'वसुवने' अग्ने ! वसुधेयस्य प्रशस्तस्यान्नभागस्य 'वेतु' 'देवं बर्हिः'—इति वाक्यार्थः ॥ १६ ॥

अथोत्तमम् । प्रयाजानुयाजा वा एत इति । प्रागवनेताः ' प्रयाजाः ' अवानाद्नवेताः ' अनुयाजाः ' । इति " प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजाः " (निरु. ८ । २ । ७) इति प्रयाजानुयाजनिरुक्तौ समानयनेन भवितव्यमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ४ ॥ (८ । २)

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छतपथीं श्रुतिम् ॥ १ ॥

इत्याचार्यश्रीहरिस्वामिनः कृतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये हविर्यज्ञे अष्टमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (८–२) ॥

इति षष्ठप्रपाठकः समाप्तः ॥ ६ ॥

१–इत्येते मन्त्राः तै. ब्रा. ३ । ५ । ९ । १ । –२ । तै. सं. ३ । ६ । २ । ११ । इत्यत्र द्रष्टव्याः । २–मध्यस्थस्य ' वेतु ' पदस्यार्थोऽयम् । यास्कस्तु ' वीतां ' इत्यस्य ' पिबेतां कामयेतां वा ' इति द्विवचनमनुवदन् । निरु. ९ । ४ । १० ॥ ३–' यजेति सम्प्रैषः ' इति तत्र सम्प्रैषः । ४–भाष्यपाठ एव इति सूचयति । तेन स्पष्टमेव भवितव्यमिति विभागः—इत्येतावन्मात्रं संस्कृतत्वं स्यात् क्वचित् पुस्तके ।

अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै स्रुचौ व्यूहति । (त्य) अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति जुहूं प्राचीं दक्षिणेन पाणिनाग्नीषोमौ तमपनुदतां यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च व्वयं द्विष्मो व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतं प्रतीचीꣳ सव्येन पाणिना यदि स्वयं यजमानः ॥ १ ॥

(नो) यद्यु ऽअध्वर्युः । (र) अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जयत्वयं यजमानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहाम्यग्नीषोमौ तमपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीति पौर्णमास्यामग्नीषोमीयꣳ हि पौर्णमासꣳ हविर्भवति ॥ २ ॥

(त्यु) अथामावास्यायाम् । (मि) इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषं व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च व्वयं द्विष्मो व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीति यदि स्वयं यजमानः ॥ ३ ॥

सूक्तवाक–शंयुवाक–कर्मारम्भः ।

स वै स्रुचौ व्यूहति–" अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषम्, वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि "–(वा. सं. २ । १५) इति–जुहूं प्राचीं दक्षिणेन पाणिना । " अग्नीषोमौ तमपनुदतां–यो-ऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मो, वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि "–(वा. सं. २ । १५) इति–उपभृतं प्रतीचीं सव्येन पाणिना–यदि स्वयं यजमानः ॥ १ ॥

यद्यु अध्वर्युः–" अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जयत्वयं यजमानो, वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामि, अग्नीषोमौ तमपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि, यश्चैनं द्वेष्टि, वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि "–इति पौर्णमास्याम् । अग्नीषोमीयं हि पौर्णमासं हविर्भवति ॥ २ ॥

अथामावास्यायाम् । " इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषम्, वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ।

स वै स्रुचौ व्यूहति । (" एष जुहूपभृतौ व्यूहति " इत्यादि का. श्रौ. सू. ३ । ११७) । 'ऊह–वितर्के ' (भ्वा. आ. ६४९) प्रेरणे त्वत्र द्रष्टव्य । अन्योऽन्यविपरीत नामयनी युगन्यासमधिकर्तुं व्यूहनस्य प्रेरकता-घनेस्त्रुग्युगस्तुनेर्व्यन्तावेव विधी मन्तव्यौ । अग्नीषोमयोरिति । (का. श्रौ. सू. ३ । ११७) । लिङ्गक्रमाख्यात-मन्त्रानुवाद । ' जुहूं प्राचीं दक्षिणेन पाणिना ' व्यूहतीत्यनुवर्तते । एष तावदेको विधि, अपरोऽपि–' उपभृतं प्रतीचीं सव्येन पाणिना ' इति (का. श्रौ. सू. ३ । ११७) । ' यदि स्वयं यजमान '–इति, लिङ्गात् प्राप्तस्य यजमानस्यानुवाद ॥ १ ॥

एवमेव ' यद्यु अध्वर्यु ' इति (" अध्वर्युर्वानूजयत्वय " इत्यादि का. श्रौ. सू. ३ । ११९) मन्त्रोपदि-

---

१–' नामयनायुगन्यासमात्रमेनन्, अज्ञानक (प्रज्ञानेक) युग्युगेस्त्वगनवेव विधी मन्तव्यौ ' इति क. पु. पाठः ।

(नो) यद्यु ऽअध्वर्युः । (रि) इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जयत्वयं यजमानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी तमपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्यमावास्यायामैन्द्राग्नर्ठ ह्यमावास्यर्ठ हविर्भवत्येवं यथादेवतं व्यूहति तद्यदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥

यजमान ऽएव जुहूमनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमनु प्राञ्चमेवैतद्यजमानमुदूहत्यपाञ्चं तमपोहति योऽस्मा ऽअरातीयत्यत्तैव जुहूमन्वाद्य ऽउपभृतमनु प्राञ्चमेवैतदत्तारमुदूहत्यपाञ्चमाद्यमपोहति ॥ ५ ॥

तद्वा ऽएतत् । (त्त) समान ऽएव कर्म्मन्व्याक्रियते तस्मादु समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायेत ऽइदर्ठ हि चतुर्थे पुरुषे तृतीये सङ्गच्छामहऽइति विदेवं दीव्यमाना जात्याऽआसत ऽएतस्मादु तत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी तमपनुदतां–योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः,–वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि" (वा. सं २ । १५) इति–यदि स्वयं यजमानः ॥ ३ ॥

यद्यु अध्वर्युः–' इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जयत्वयं यजमानो–वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामि । इन्द्राग्नी तमपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि, यश्चैनं द्वेष्टि,–वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि "–इति अमावास्यायाम् । ऐन्द्राग्नं ह्यामावास्यं हविर्भवति । एवं यथादेवतं व्यूहति । तद्यदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥

यजमान एव जुहूमनु । योऽस्मा अरातीयति स उपभृतमनु । प्राञ्चमेवैतद् यजमानमुदूहति, अपाञ्चं तमपोहति–योऽस्मा अरातीयति । अत्तैव जुहूमनु । आद्य उपभृतमनु । प्राञ्चमेवैतद् अत्तार-मुदूहति, अपाञ्चमाद्यमपोहति ॥ ५ ॥

तद्वा एतत् समान एव कर्मन् व्याक्रियते । तस्मादु समानादेव पुरुषाद् अत्ता चाद्यश्च जायेते । इदं हि–चतुर्थे पुरुषे तृतीये संगच्छामहे–इति विदेवं दीव्यमाना जात्या आसते–एतस्मादु तत् ॥ ६ ॥

परोऽध्वर्योरनुवादः । अनुवादे च सति यदि कालवचनः पौर्णमासीशब्दः, यदि वा कर्मवचनः–प्रयोगे न कश्चित् कर्मणि विशेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं यथादेवतं व्यूहनीयमर्थनवाद विधिः । तनश्च " अग्नीषोमयोरिति पौर्णमास्याम् ", " अग्नेविष्णोरिन्द्र-स्येति " मामाव्यमानिनोऽमावास्यायां प्रयोगः सिद्धः । ननु च या–या यत्र–यत्र देवता सा–सा तत्र–तत्रेत्यभिप्रायं कथमर्थमिति समानो यथादेवतमिति, तनश्च प्रयाजादिदेवतास्वपि व्यूहनं प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रधान-देवते अभिप्रेतमैन्द्राग्नं याजकैः । पूर्वशब्देन प्रधानदेवतालक्षणमिति प्रकाशमनिर्दिशति । तनश्च प्रधानदेवताभि-रेव व्यूहनं, नान्याभिः; असर्वाभिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

यजमानः । प्रत्ता ॥ ५ ॥

तद्वा एतत् । यस्मात् ' एतत् ' ' समाने ' अङ्गिके, व्यूहनकर्मणि विश्वागन् ' आक्रियते ' अभिव्यज्यते,

---

१–' इति पौर्णमास्याममावास्यायां वैकृतत्वा एव व्यवस्थया अनुवादः ' इत्यधिक क. पु । २–तयोरनुवादस्य–क. पु । ३–प्रधानमैन्द्राग्नमित्येव–ख. । ४–' व्यूहेत् । न सर्वाभिरित्यर्थः ' क. पु ख. ।

भोक्तृत्व भोग्यत्वञ्च, तस्माद्यज्ञानुकारेण भूतेष्वपि ' समानाद् ' अभिन्नात् पुरुषाद् ' अत्ता च ' भोक्ता च, ' आद्यश्च ' भोग्यश्च–भर्ता च भार्या च ' जायेते ' । यथा समाने कर्मणि जुहूपभृतौ तथैव ।

ननु समानजातीययोर्विवाह एव नास्ति, कुतो भोक्तृभोग्यभाव ? पशुन्यायेन सति सापि कश्चिद्वर्तेत, न स यज्ञानुकारे स्यात्, किं तर्हि ? यजमानैकतानुकार स्यात् ? सत्यम्, एव व्यवहारस्य अन्याय्यस्यापि यज्ञमूलत्वात् । तमेव व्यवहार दर्शयति–इदश्चीति । (यस्माद् ' इद ' प्रत्यक्ष विलक्षणम् ' आसते ' अधुनापि ' जात्या ' समानजातीया), ' दीव्यमाना ' रममाणा परितुष्टान्त करणा नाकार्य्यकारिण व्यापारशून्या ' आसते ' कथ दीव्यमाना ? ' विदेवम ' दिवेर्व्यवहारार्थस्य (दिवा पर. १) अन्योन्य भोक्तारो भोग्यै सह, भोग्या भोक्तृभि सह ' दीव्यामहे ' व्यवहृत्य व्यवहृत्य । कथ व्यवहृत्य ? व्यवहर्तॄणामभिप्रायेण । व्यवहार दर्शयति– ' इद ' प्रत्यक्षमेव–विवाहेन वय सङ्गच्छामहे । एकस्मादेव पुरुषान्मूलत उत्पद्य, पुनरेव कुटुम्बारम्भेण समानापत्यारम्भेण च सङ्गच्छामह इति भर्तॄणा भार्याणा चाभिप्रायवचनम् । एव व्यवहार दीव्यमाना आसते । ते क पुन सङ्गच्छामह इत्याह, किमनन्तर एव पुरुषे ? नेत्याह–' चतुर्थे तृतीये ' । वा–शब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्य, चतुर्थे वा तृतीये वेत्यर्थ । तथा च काण्वाना " तृतीये चतुर्थे वा "–इति श्रूयते । (तृतीये पुरुषे सङ्गच्छामह इति, चतुर्थे सङ्गच्छामह इति च युज्यते) चतुर्थे सङ्गच्छामह इति सौराष्ट्राणा व्यवहार । तृतीये सङ्गच्छामह इति दाक्षिणात्यानाम् । ते हि मातुलदुहितृषु पितृष्वसृपुत्रेषु सङ्गच्छन्ते । ते च मूलपुरुषाद् गण्यमानास्तृतीया भवन्ति । तत्रैतस्माल्लिङ्गादेव दीव्यमाना आसत इति । । तत्र ' जात्या ' न जातीया, सदृशा, श्रेयस कर्म्मणश्चतुरस्तस्यान्तरा इत्यर्थ । तत किम् ? एतस्मादेव स्रुग्व्यूहनात् कारणात् तथा भवतीति शेष ॥

एवं चातुर्थिके कथ विवहनमिति समुदये श्रुतितो निर्णय । स्थाली चाज्यार्थेकम्, स्रुक् च स्रुवश्चेत्येकम्, आहवनीयश्च समिच्चेत्येकम्, आहुतिश्च स्वाहाकारश्चेत्येकम्, इत्य चत्वार । चतुर्थे निवृत्ते तृतीये च निवृत्ते वय सङ्गच्छामह इति दिष्टाना समुदय । चतुर्थे प्रयाजे समानाय, पञ्चमेऽनुयाजे च समानीय, ततो व्यूहनमिति देशाचारमनुसारात्, न शास्त्रप्रवृत्ते । यथा " मातुलस्य सुता केचित् पितृष्वसृसुतादि कान् । विवहन्ति कपिदेशे सङ्कोच्यापि सपिण्डताम् " (निर्ण. सि. धृतशातातप) इति । " आयाहीन्द्र पथिभिरीळितभिर्यज्ञमिम नो भागधेय जुषस्व । तृप्ता जुहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव "–(ऋ स. १०।१०।९) इति ऋग्वेदे विवहनमेव । " असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितु । सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ॥ " (मनुस्मृ. ३ अ ५ श्लो) इति मनो सङ्गत्या भूत्वा षण्मिथुनान्यतीत्य विवहेदिति श्रौत निरूपणम् । " यो ह वा अग्निहोत्रे षण्मिथुनानि वेद, मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते "–(श प. ११ । २ । ९ । १) इति षण्मिथुनानि । इत्थ मिथुनभावत्वा पारणयनमिति आर्त्वा । न चेय श्रुतिर्विवाहविधेया, किन्त्विय तन्तानावश्य-

---

१–जुहूपस्थानापन्नाना च सूर्य्याकर्णदोहनोदुम्बरसुतादीनामपि व्यूहन भवति । यदहोमहान्याश्च ध्रुवदाज्योपभृतश्च चरभृ स्थानापन्नावादे । का श्रौ सू ३ । ५ । ११ इत्यस्य प्रतिर्द्रष्टव्या । २–" पश्वान्व्यायेन स निमापिण्ड्य कश्चिद्वर्तेत–न स यज्ञानुकारी " इति क पु पाठ । ३–" किं तर्हि " समानजातीयेऽपि कश्चित् दावनादि व्यवहार " इति क पु पा । ४–' इदमासत–कथमासते ? ' इत्येव च पर्नासतपाठस्थाने ■ पा । ५–काण्वाना तृतीये पुरुषे सङ्गच्छामह इति श्रुत, चतुर्थ सङ्गच्छामह इति युज्यते पा । ६–द बनाद्यत्र पाठो नास्त्येव क्वचित् । ७–इत परमत्र कठकण्डिकान्तो ग्रन्थो नास्ति क । ८–मातुलकन्यापुद्वाहेऽपि दोषोऽपि तत्रैव म स ११ अ १७१–१७२ श्लो० ॥ ९–(१ मि) यजमान, पत्नी च । (२ मि) वत्स, अग्निहोत्री च । (३ मि) स्थाली, अङ्गारश्च । (४ मि) स्रुक्, स्रुवश्च । (५ मि) आहवनीयश्च, समिच्च । (६ मि) आहुतिः स्वाहाकारश्च ॥ १०–" सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते " इति म. स १० अ ५ श्लो० ॥ ११–केचनाल्पा ग्रन्थश्रुत्या " मातुलस्य सुतामूढ्वा " इत्यादि शातातपवचनैस्तत्रापि प्रतिपादितस्य मातुल–

(इ) अथ जुह्वा परिधीन्त्समनक्ति । यया देवेभ्योऽहौषीद्यया यज्ञꣳ समतिष्ठिपत्तयैवैतत्परिधीन्प्रीणाति तस्माज्जुह्वा परिधीन्त्समनक्ति ॥ ७ ॥

स समनक्ति । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेत्येते वै त्रया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेभ्यस्त्वेत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

(ह) अथ परिधिमभिपद्याश्रावयति । परिधिभ्यो ह्येतदाश्रावयति यज्ञो वा ऽआश्रावणं यज्ञेनैवैतत्प्रत्यक्षं परिधीन्प्रीणाति तस्मात्परिधिमभिपद्याश्रावयति ॥ ९ ॥

अथ जुह्वा परिधीन् समनक्ति । यया देवेभ्योऽहौषीद् यया यज्ञं समतिष्ठिपत्—तयैवैतत् परिधीन् प्रीणाति । तस्माद् जुह्वा परिधीन् समनक्ति ॥ ७ ॥

स समनक्ति—"वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वा"—(वा. सं. २।१६।) इति। एते वै त्रया देवाः—यद् वसवो रुद्रा आदित्याः । एतेभ्यस्त्वेत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अथ परिधिमभिपद्याश्रावयति । परिधिभ्यो ह्येतदाश्रावयति । यज्ञो वा आश्रावणम्—यज्ञेनैवैतत् प्रत्यक्षं परिधीन् प्रीणाति—तस्मात्परिधिमभिपद्याश्रावयति ॥ ९ ॥

विभागप्रशंसा । यथा जुहूपभृतौ चिरकालं सह स्थिते, तथा तृतीयचतुर्थसन्तानावधि सह स्थितिः । ततः किम् ? 'एतस्माद्' एवम्प्रकारेण जुहूपभृतोः 'तद्' विवहनम् । 'उ' इति "अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण" (निरु. १. २. ४.) इति यास्कभणितेरुकारो विनिग्रहार्थीयः । एवं, चात्र विनिग्रहार्थः । यथा—मूलात् पञ्चतीन्य ततो विवहनम् । मूलात् षष्ठे च पञ्चातीत्य, इत्येव प्रदर्शनपरम् स्त्रीमिथुने पुम्मिथुने चेति 'तत्' तथा भवतीति विशेषः ॥ ६ ॥

अथ जुह्वा । 'समनक्ति' संश्लेषयति । जुह्वा' स्रुक्—पात्रेण, अर्थात्तद्गतेनाज्येन । यया देवेभ्य इति । परिधयोऽपि ह्यग्नयो देवाः, तेऽपि देवपात्रेण देवा अर्हन्ति, पात्रभिन्ना तु न समर्पणमित्यभिप्रायः 'अहौषीत्' हुतवानध्वर्युः । 'समतिष्ठिपत्' संस्थापितवान् ॥ ७ ॥

स समनक्ति । अथ एते मन्त्राः । एषामेकैकेन एकैकमुपधानक्रमेण यथाक्रममनक्ति । 'एतेभ्यस्त्वेत्येवैतदाह' इत्यपि प्रत्येकाभिप्रायम् । वसुभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वामनज्मि । त्वयि पार्थिवात्मात्मके हुते पार्थिवा वसवस्तृप्यन्तो; वस्वर्थं त्वामनज्मीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ८ ॥

अथ परिधिम् । 'अभिपद्य' अभिगम्य, हस्तेनालभ्येत्यर्थः[१] ।

परिधिभ्यो हीति । ननु मूलवाक्यप्रैषार्थैतदाश्रावयति, तद्द्वारेण च यजमानदेवताभ्य:, प्रस्तराय वा, परिधीनां किमापतितम् ? सत्यमेतत् । तद्देवत्वाद्यज्ञार्हा परिधय:, तेन प्रसिद्धयज्ञोपकरणेनाश्रावणेन परार्थनारो-

---

—कन्यामातुलगोत्रजकन्यापरिणयननिषेधस्य बाधमिच्छन्ति । परं तत्तोषमज्ञानं वा स्वीयजातिवृत्तस्य शास्त्रीयत्वस्थापनार्थं बुद्धिपूर्वको दुराग्रहः । यतः अस्याः शतपथश्रुतेर्लौकिकार्थवादपरत्वेन तादृशार्थवादकल्पितश्रुत्या प्रत्यक्षस्मृतिबाधस्यानुचितत्वात् । अलौकिकार्थवादश्रुत्यापि कल्पितश्रुत्यैव स्मृतिबाध इति पूर्वतन्त्रसिद्धान्तात् ॥

१—"अभ्युत्स्य जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रं" इति का. श्रौ. सू. ३।५। १० ॥ २—" मध्यमं परिधिं गृहीत्वाऽऽश्राव्याहेति " इत्यादि का. श्रौ. सू. ३।६।२ ॥

स ऽआश्राव्याह । (हे) इषिता दैव्या होतार ऽइति दैव्या वा ऽएते होतारो यत्परिधयोऽग्नयो हीष्टा दैव्या होतार ऽइत्येवैतदाह यदाहेषिता दैव्या होतार ऽइति भद्रवाच्यायेति स्वयं वा ऽएतस्मै देवा युक्ता भवन्ति यत्साधु वदेयुर्यत्साधु कुर्युस्तस्मादाह भद्रवाच्यायेति प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति तदिमं मानुषᳪं होतारᳪं सूक्तवाकाय प्रसौति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ प्रस्तरमादत्ते । यजमानो वै प्रस्तरस्तद्यत्रास्य यज्ञोऽगं-स्तदेवैतद्यजमानᳪं स्वगाकरोति देवलोकं वा ऽअस्य यज्ञोऽगन्देवलोक-मेवैतद्यजमानमपिनयति ॥ ११ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात् (हे) एतेनैवाददीत संजानाथां द्यावापृथिवी ऽइति यदा वै द्यावापृथिवी संजानाते ऽथ वर्षति तस्मादाह संजानाथां द्यावापृथिवी ऽइति मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावतामिति तद्यो वर्षस्येष्टे स

स आश्राव्याह–" इषिता दैव्या होतारः "–इति । दैव्या वा एते होतारो–यत्परिधयः अग्नयो हीष्टा दैव्या होतारः–इत्येवैतदाह–यदाह–'इषिता दैव्या होतारः' इति। "भद्रवाच्याय"–इति । स्वयं वा एतस्मै देवा युक्ता भवन्ति–यत् साधु वदेयुः–यत्साधु कुर्युः–तस्मादाह–भद्रवाच्यायेति । " प्रेषितो मानुषः, सूक्तवाकाय "–इति । तदिमं मानुषं होतारं सूक्त वाकाय प्रसौति ॥ १० ॥

अथ प्रस्तरमादत्ते । यजमानो वै प्रस्तरः । तद् यत्रास्य यज्ञोऽगन्–तदेवैतद् यजमानं स्वगा-करोति । देवलोकं वा अस्य यज्ञोऽगन्,–देवलोकमेवैतद् यजमानमपि नयति ॥ ११ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात्–एतेनैवाददीत–" संजानाथां द्यावापृथिवी "–(वा. सं. २. १६)

प्याकम्य क्रियमाणेन लेशतो यज्ञभाज कृता भवन्तीत्युपकारमात्रेऽश्रगार्थो तादर्थ्ये चतुर्थी प्रयुक्ता । प्रत्यक्षम-व्यभिचारं यदत्यसमाश्रावणम्, तेन ' एतत् प्रत्यक्षम् ' यो यज्ञ, जुहूत्सु होमेष्वपि यज्ञेष्वपि भवतीति तत्र तथा प्रत्यक्ष जुहोतने यज्ञ ॥ ९ ॥

स आश्राव्याह । ' दैव्या वा एते होतारो यत्परिधय ' इति प्रतिज्ञा । ' अग्नयो हि ' ति हेतुवचनम् । ' इष्टा ' इति इषितत्या इच्छाया स्थानम् ' अर्थाष्टा '–मान्विता इत्यर्थ ॥ १० ॥

अथ प्रस्तरम् । ' स्वगा ' अव्ययमेतत्, स्वस्थानगामिवचनम्, स्वस्थानगामिनं करोतीत्यर्थ । ' अगन् ' अगमत्, गत इत्यर्थ । ' अपिनयति ' सन्नयति[२] ॥ ११ ॥

स यदि वृष्टिकामः । काम्यतया मन्त्र विधाय नित्यतयापि त्मेव विधत्ते–तमेतेनैवाददीतेति । यदा

१–स्वगाकार स्वगानार्थो वैदिकशब्द । स्वगा–करोति–स्वागत करोतीत्यर्थ ॥ " स्वगा स्वाध्य वे ब १ । ८ । ४ । ५ ध म ॥ २–" सजात्यमिति प्रत्यदान " इति का श्री सू ३ । ६ । ४ ।

त्वा व्वृष्ट्यावत्त्वित्त्येवैतदाहायं वै व्वर्पस्येष्टे योऽयं पवते सोऽयमेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्च प्रत्यङ्च ताविमौ प्राणोदानौ प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तद्य एव व्वर्षस्येष्टे स त्वा व्वृष्ट्यावत्त्वित्त्येवैतदाह तमेतेनैवाददीत यदा ह्येव कदा च व्वृष्टिः सुमिव तमनक्त्याहुतिमेवैतत्करोत्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति ॥ १२ ॥

स वा ऽअग्रं जुह्वामनक्ति। मध्यमुपभृति मूलं ध्रुवायामग्रमिव हि जुहूर्मध्यमिवोपभृन्मूलमिव ध्रुवा ॥ १३ ॥

सोऽनक्ति। व्यन्तु व्वयोक्तᳪरिहाणा ऽइति व्वय ऽएवैनमेतद्भूतमस्मान्मनुष्यलोकाद्देवलोकमभ्युत्पातयति तन्त्रीचेरिव हरति द्वयं तद्यस्मान्त्रीचेरिव हरेद्यजमानो वै प्रस्तरोऽस्या एवैनमेतत्प्रतिष्ठायै नोद्धन्तीहो एव व्वृष्टिं नियच्छति ॥ १४ ॥

इति। यदा वै द्यावापृथिवी संजानाते—अथ वर्षति। तस्मादाह—'संजानाथां द्यावापृथिवी' इति। "मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम्"—(वा. सं. २. १६) इति। तयो वर्षस्येष्टे—स त्वा वृष्ट्यावतु—इत्येवैतदाह। अय वै वर्षस्येष्टे योऽयं पवते। सोऽयमेक इवैव पवते, सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राङ् च प्रत्यङ् च। ताविमौ प्राणोदानौ; प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ। तद्य एव वर्षस्येष्टे स त्वा वृष्ट्यावतु—इत्येवैतदाह। तमेतेनैवाददीत। यदा ह्येव कदा च वृष्टिः सुमिव तमनक्ति—आहुतिमेवैतत् करोति। आहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छाद्—इति ॥ १२ ॥

स वा अग्रं जुह्वामनक्ति, मध्यमुपभृति, मूलं ध्रुवायाम्। अग्रमिव हि जुहूः, मध्यमिवोपभृत्, मूलमिव ध्रुवा ॥ १३ ॥

सोऽनक्ति—"व्यन्तु वयोऽक्तं रिहाणाः"—(वा. सं. २. १६) इति। वय एवैनमेतद्भूतम्। अस्माद् मनुष्यलोकाद् देवलोकमभ्युत्पातयति तन्त्रीचेरिव हरति, द्वयं तद्—यस्मान्त्रीचेरिव हरेत्; यजमानो वै प्रस्तरः—अस्या एवैनमेतत् प्रतिष्ठायै नोद्धन्ति—इहो एव वृष्टिं नियच्छति ॥१४॥

ह्येवेति। सर्वदैव वृष्टिः सुगमम्, ततश्च सर्व एव वृष्टिकाम इत्यभिप्राय.। ततश्च स्वर्गादिकामेनाप्यविरुद्धत्वान् प्रयोक्तव्य एवैष। आहुतिमेवैतदिति। अप्रनेनाय होमयोग्यो भवतीत्यभिप्राय ॥ १२ ॥

स वा अग्रम्। 'अग्रं' अग्रमिव जुहू सा सुगस्तत हित्वाहवनीय यावद्याति। 'मध्यम्' मध्यमिवोपभृत्; सापि हि वेदेर्पजनिस्थान यावदुत्क्रामति। 'मूलम्' मूलमिव ध्रुवा, न हि सा चलति कचित् ॥ १३ ॥

सोऽनक्ति। 'व्यन्तु' खादन्तु इम प्रस्तर देवाः येभ्यो होष्यते। कीदृशम्? वय. पक्षिभूत गत सत्, तेनाहवनीय द्युलोक वा—इत्येत मन्त्रार्थं 'वय एवैनम्'—इति दर्शयति ॥ १४ ॥

१—"अग्रजुह्वामुपभृति मध्यम्मूलमिनगध्याम्" इति का श्रौ सू ३। ६। ६। ७॥

स हरति । मरुतां पृषतीर्गच्छेति देवलोकं गच्छेत्येवैतदाह यदाह मरुतां पृषतीर्गच्छेति व्वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो व्वृष्टिमावहेतीयं वै व्वशा पृश्निर्यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं व्वशा पृश्निरियं भूत्वा दिवं गच्छेत्येवैतदाह ततो नो व्वृष्टिमावहेति व्वृष्टाद्वा ऽऊर्ग्रसः सुभूतं जायते तस्मादाह ततो नो व्वृष्टिमावहेति ॥ १९ ॥

(त्य) अथैकं तृणमुपगृह्णाति । यजमानो वै प्रस्तरः स यत्कृत्स्नं प्रस्तरमनुप्रहरेत्क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह यजमानो ज्योग्जीवति यावद्धेवास्येह मानुषमायुस्तस्मा ऽएवैतदुपगृह्णाति ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्तं धारयित्वानुप्रहरति । तद्यत्रास्येतर ऽआत्मागंस्तदेवास्यैतद्गमयत्यथ यन्नानुप्रहरेदन्तरियाद्ध यजमानं लोकात्तथो ह यजमानं लोकान्नान्तरेति ॥ १७ ॥

स हरति–" मरुतां पृषतीर्गच्छ "–(वा. सं. २. १६) इति । देवलोकं गच्छ–इत्येवैतदाह– यदाह–' मरुतां पृषतीर्गच्छ ' इति । " वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह "–(वा. सं. २. १६) इति । इयं वै वशा पृश्निः–यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितम् । तेनेयं वशा पृश्निः । इयं भूत्वा दिवं गच्छ–इत्येवैतदाह । ततो नो वृष्टिमावह–इति । वृष्टाद्वा ऊर्ग्रसः, सुभूतं जायते, तस्मादाह–ततो नो वृष्टिमावह–इति ॥ १९ ॥

अथैकं तृणमुपगृह्णाति । यजमानो वै प्रस्तरः । स यत्कृत्स्नं प्रस्तरमनुप्रहरेत्–क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्, तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति–यावद्ध एवास्येह मानुषमायुः–तस्मा एवैतदुपगृह्णाति ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्तं धारयित्वाऽनुप्रहरति । तद्यत्रास्येतर आत्माऽगन्, तदेवास्यैतद्गमयति । अथ यन्नानुप्रहरेद्–अन्तरियाद्ध यजमानं लोकात्; तथो ह यजमानं लोकान्नान्तरेति ॥ १७ ॥

स हरति । [1]इयं भूत्वेति । यथेयं पृथिवी मूल्यमूला अन्नसम्पृक्ता ' पृश्नि ', तद्योगाच्च वशा वश्या काम्या, एव त्वमपि दर्भमयत्वान्मूलिनान्तेनोपेत, धृतेन वा मूलेन, ततश्च ' इयमिव भूत्वा '–इत्येतमर्थमनेनाह । ' वृष्टाद्वा ऊर्ग्रस ' ' सुभूत ' भूताना समृद्धि –' जायते ' इति वृष्ट्यावाहनप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

अथैकं तृणम् । यदेक तृणमपगृह्णाति,[2] तथा क्रियमाणे ' यजमान ' ' ज्योक् ' चिर ' जीवति '। तावत् कृत्स्नानुप्रहरणकृतदोषपरिहारायापगृह्णाति इत्युक्तम्, अधुना तत्स्वकृतोऽप्यायुष क्षयोऽत्र तेनापग्रहणेन रक्ष्यत इत्याह–यावद्धेवेति । उ–शब्दश्चार्थे । ' यावत् ' च ' इह ' लोके, ' अस्य ' ' मानुषम् ' पूर्वकर्मोपात्तम् ' आयु ' ' तस्मै एव एतदपगृह्णाति' इति । एवशब्द समुच्चये ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्तम् । प्रसन्ना ॥ १७ ॥

१–" मरुतामिति नानिर्हृत्य " इति का० श्रौ० सू० ३।६।१० ॥ २–" तृणमादायानुप्रहरति " इति का० श्रौ० सू० ३।६।७॥

तं प्राञ्चमनुसमस्यति। प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां दिक्तमङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन्न काष्ठैर्दारुभिर्वा ऽइतरऽँ शवं व्यृषन्ति नेन्नथा करवाम यथेतरऽँ शवमिति तस्मादङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन्न काष्ठैर्यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ १८ ॥

(ब्रा) अथाग्नीदाहानुप्रहरेति । तद्यत्रास्यैतर ऽआत्मागंस्तद्देवास्यैतद्गमयेत्येवैतदाह तूष्णीमेवानुप्रहृत्य चक्षुष्पा ऽअग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्यात्मानमुपस्पृशति तेनो ऽअप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ १९ ॥

(स्त्रु) अथाह संवदस्वेति । संवादयैनं दैवैरित्येवैतदाहागानग्नीदित्यगन्नस्त्वित्येवैतदाहागन्निर्तीतरः प्रत्याह श्रावयेति तं वै दैवैः श्रावय तमनुबोधयेत्येवैतदाह श्रौषडिति विदुर्वा ऽएनमनुवा ऽएनमभुत्सतेत्येवैतदाहैवमध्वर्युश्चाग्नीच्च देवलोकं यजमानमुपिनयतः ॥ २० ॥

तं प्राञ्चमनुसमस्यति–प्राची हि देवानां दिक् । अथो उदञ्चम्–उदीची हि मनुष्याणां दिक् । तमङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन्–न काष्ठैः । दारुभिर्वा इतरं शवं व्यृषन्ति । नेत्तथा करवाम–यथेतरं शवमिति । तस्मादङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन्–न काष्ठैः । यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ १८ ॥

अथाग्नीदाह–' अनुप्रहर ' इति । तद्यत्रास्यैतर आत्मागन्–तद्देवास्यैतद्गमय–इत्येवैतदाह । तूष्णीमेवानुप्रहृत्य–" चक्षुष्पा अग्नेऽसि, चक्षुर्मे पाहि "–(वा. सं. २. १६) इति । आत्मानमुपस्पृशति । तेनो अप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ १९ ॥

अथाह–' संवदस्व '–इति । संवादयैनं दैवैरित्येवैतदाह । ' अगानग्नीद ' इति–अगन्

तं प्राञ्चमनु । ' तं ' प्रकृतं प्रस्तरं ' प्राञ्चं ' प्रागग्रं सूक्तवाके उक्तमात्रे ' अनु ' पश्चात् ' समस्यति ' सममेव प्रक्षिपति । ' तमङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन् ' । " युप रुप लुप विमोहने " (दिवा. प. १२९–१३१) पुनः–पुनस्तं मूर्च्छयेयुः , ' न काष्ठैः ', हस्तेनोपक्षिपेयुरित्यर्थः । किं कारणम् ? " दारुभिर्वा इतर मानुष शवं व्यृषन्ति " ऋष–ऋषी–गतौ (तुदा. पर. ७) नयनेऽत्र द्रष्टव्यः । विस्तारयन्ति, सुगन्धिं कारयन्त्यर्थः । तदुपचाराच्चास्य यज्ञियस्य विलक्षणेनोपचारेण भवितव्यमिति । नेत्तथेति । ' नेत् '–इति परिभये । तत्तथेत्याह ॥ १८ ॥

अयाग्नीदाह । प्रसन्ना [1]॥ १९ ॥

अथाह । [2]संवदस्वेत्यादीनां व्याहृतीनां ब्राह्मणस्तावदर्थः । अग्नीदध्वर्युं प्रेष्यति–' संवदस्व ' त्वं मया सह शंयुवाकप्रैषार्थमिति । तमध्वर्युः पृच्छति–' अगानग्नीत् ' हे अग्नीत् ! किमगमत् प्रस्तरशरीरो यज-

---

१–युरण वायेन्त्यर्थं–क० पा० । २–" अग्नेदाहानुप्रहरेति " इति का० श्रौ० सू० ३ । १३२ ॥ " प्रास्य तूर्णं चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते " इति का० श्रौ० सू० ३।१३३ ॥ ३–" संवदस्वागानग्नीदित्यध्वर्युरवरोत्यादि " इति का० श्रौ० सू० ३।१३४॥

(तो) अथाह स्वगा दैव्या होतृभ्य ऽइति । दैव्या वा ऽएते होतारो यत्परिधयोऽग्नयो हि तानेवैतत्स्वगाकरोति तस्मादाह स्वगा दैव्या होतृभ्य इति स्वस्तिर्मानुषेभ्य ऽइति तदस्मै मानुषाय होत्रेऽह्वला-माशास्ते ॥ २१ ॥

(स्तेऽथ) अथ परिधीननुप्रहरति । स मध्यममेवाग्रे परिधिमनु प्रह-रति यं परिधिं पर्यधत्था ऽअग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः ॥ तं त ऽएतमनु-

---

त्वल्वित्येवैतदाह । ' अगन् '–इतीतरः प्रत्याह । ' श्रावय ' इति, तं वै देवैः श्रावय, तमनुबोधये-त्येवैतदाह । ' श्रौषट् ' इति–विदुर्वा एनम्, अनु वा एनमभुत्सत–इत्येवैतदाह । एवमध्वर्युश्चा-ग्नीध्र देवलोकं यजमानमपिनयतः ॥ २० ॥

अथाह–' स्वगा दैव्या होतृभ्यः '–इति । दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयः । अग्नयो हि । तानेवैतत् स्वगा करोति । तस्मादाह–स्वगा दैव्या होतृभ्य–इति । ' स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ' इति–तदस्मै मानुषाय होत्रेऽह्वलामाशास्ते ॥ २१ ॥

अथ परिधीननुप्रहरति । स मध्यममेवाग्रे परिधिमनुप्रहरति–" यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने

मान स्वर्गं लोकम् ' किं दृष्ट प्रस्तर इत्यर्थः । अग्नीत्तु ' अगन् ' इति प्रतिवचनं ददाति । गतो यजमान, दृष्ट प्रस्तर इत्यर्थः । अध्वर्युरेवाह–यद्येवम्, तत शंयुवाकपरिधिप्रहरणयो कालो वर्तते, ततश्च ' श्रावय ' होतारम्, आकर्णयेत्यर्थः । अग्नीध्राह–' श्रौषट् ' शृणोत्येवायमवहित , ब्रूहि त्वं यद्विवक्षितमिति ।

' स्वगा दैव्या होतृभ्य ' इति शंयुवाकप्रैषः । हे होतः ! शंयोर्बार्हस्पत्यस्य कार्यचिस्म् ब्रूहि । ' स्वगा ' स्वस्थानगामिनः त्वा ' दैव्या ' देवेभ्यो ' होतृभ्य ' पारिविशारोभ्योऽत्र इयताम् परिधय इत्यर्थः । ' मनु-ष्येभ्य ' तु होतृभ्य ' स्वस्ति ' अविनाशोऽस्त्विति येनेन वाक्य ' ब्रूहि ' इति । श्रुतिस्तु साङ्केतिक गूढतममर्थं व्याचष्टे–तत्र च पर्यन्त प्रहरणस्य अनन्तवाक्प्रैषमन्त्रमाश्रावणमनुबध्नन् परिधीनामनुप्रहरणमित्युक्तम्, तथेहापि परिधिप्रहरणमन्वेष्य शंयुवाकप्रैषस्य तद्वा व्याहृत्योऽनुबध्नान् प्रस्तरत्वात् प्रकाशयन्तीति दर्शयति । संवादरूपेण देवैरिति । प्रियमिश्रानिधिमार्गेदिने सम्भावयेत्यर्थः । शिघ्रो लोकमत्र दर्शयति–अगानग्नीदिति । गमन-द्रष्टिभे । तमयाग्नीध पृच्छति–किं गतोऽय यजमानो येन भवान्गने ? न गत इत्यनन्तरोक्तेऽध्वर्युराह–यद्यत तर्हि मद्वचनेन श्रावयेनमिति । अग्नीदाह–श्रौषडिति । ' विदुर्वा एनमिति ' आनत्येन दृश । एवमादिवाक्ता-रूपानमर्यात्यर्थ । अनु वा एनमभुत्सतेति । पूर्वमेवात बुद्धो देवैरित्यथ वा श्रौषडित्यस्यार्थ ॥ २० ॥

" अथाह स्वगा " । " तदस्मै मानुषाय "–इति प्रयोगे बहूना मानुषाणां होतॄणामभावादेकवचनमयमेतदेवैकवचनमिति दर्शयति ॥ २१ ॥

अथ परिधीन् । प्रमत्ता ॥ २२ ॥

१–" स्वगा दैव्या होतृभ्य स्वस्तिर्मानुषेभ्य शंयोर्ब्रूहि " इति का श्रौ सू. ३ । ६ । १६ ।

ज्ञोषं भराम्येष नेत्त्वदपचेतयाता ऽइत्यग्नेः प्रियं पाथोऽपीतमितीतरावनु समस्यति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथ जुहूञ्चोपभृतं च सम्प्रगृह्णाति । (त्य)[1] अद्धो हैवाहुतिं करोति यदनक्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तस्माज्जुहूञ्चोपभृतञ्च सम्प्रगृह्णाति ॥ २३ ॥

स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । यद्वा अनादिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते सर्वा वै तस्मिन्देवता अपित्विन्यो मन्यन्ते न वा ऽएतत्कस्यै चन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति यदाज्यं तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णात्येतद्धु वैश्वदेवꣳ हविर्यज्ञे ॥ २४ ॥

स सम्प्रगृह्णाति । सꣳस्रवभागा स्थेषा बृहन्त ऽइति सꣳस्रवो ह्येव खलु

देव पणिभिर्गुह्यमानः । तं त एतमनुजोषं भरामि-एष नेत् त्वदपचेतयातै "-(वा. सं. २. १७) इति । " अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम् "-(वा. सं. २. १७) इतीतरावनुसमस्यति ॥ २२ ॥

अथ जुहूं चोपभृतं च संप्रगृह्णाति । अद्धो हैवाहुतिं करोति-यदनक्ति । आहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छाद्-इति । तस्माद् जुहूं चोपभृतं च संप्रगृह्णाति ॥ २३ ॥

स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । यद्वा अनादिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते-सर्वा वै तस्मिन् देवता अपित्विन्यो मन्यन्ते । न वा एतत् कस्यैचन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति-यदाज्यम् । तस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । एतद्ध वैश्वदेवं हविर्यज्ञे ॥ २४ ॥

स सम्प्रगृह्णाति । " संस्रवभागा स्थेषा बृहन्तः "-(वा. सं. २. १८) संस्रवो ह्येव खलु

अथ जुहूम् । ' सम्प्रगृह्णाति ' सहैव उद्गृह्णाति-संस्रवहोमाय, आज्यशेषस्य स्वगाकाराय च । कुत एतत् ? मन्त्रवर्णाद् शाखान्तरेषाच्च । आहुतिर्भूत्वेति । ' एतेन प्रस्तरमनुसमस्यति ' ' परिधीननुप्रहरति'-इत्येते (श० प० ८ । ३ । २८ । २२) (कौ० श्रौ० सू० ३ । १३९) अपि होमचोदने एव वक्तव्ये । " अद्धो हैवाहुतिम् "-इति परिधिप्रस्तरकाशङ्कां निवर्तयति । एवं ह्याशङ्क्यते-" यदै हविरभ्यक्तं यदभिघारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यम् "-इति वचनाद् हविरभिघारणीयम्, अनन्तरमेव च हुताः परिधयः; तेऽभिघारिताः आहुतिर्भवति; अतस्तेषामाहुतित्वार्थैते स्रुचौ सम्प्रगृह्येते, न पृथगेव संस्रवहोमः कर्तव्य इति; तन्निराकरोति । अत एव परिधयः आहुतित्वा ये ते आज्येन जौहवेनाक्तास्तस्मान्न तेषामाहुतित्वाय स्रुचौ सम्प्रगृह्येते, किं तर्हि ? आहुतिर्भूत्वा इदमेवाज्यं ' देवलोकं ' गच्छेदित्येवमर्थं ' सम्प्रगृह्णाति ' । यथैव प्रस्तरपरिधीनां स्वगाकारो ह्युक्तः, एवमाज्यशेषस्यापि विलक्षस्येत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

स वै विश्वेभ्यः । ' अपित्विन्यः ' भागिन्यः; अत्र वयमपीत्येव मन्यन्ते ॥ २४ ॥

स सम्प्रगृह्णाति । (कौ० श्रौ० सू० ३ । १३९) संस्रवो होमेति । यदा यः परिशिष्टः संस्रवः,

१-" परिधीननु प्रहरति यथाग्रंचिनीति प्रथम मेतरा च जुगरदयो निरत्मीति " इति का. श्रौ. सू. ३ । १३५ । २-" स्रुचौ प्रगृह्णाति संस्रवभागा इति मन्त्रेण जुहुयेति " इति का. श्रौ. सू. ३ । १३६ ॥

परिशिष्टो भवति प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवा ऽइति प्रस्तरश्च हि परिधय-श्चानुप्रहृता भवन्तीमां व्वाचमभिविश्वे गृणन्तऽइत्येतदु व्वैश्वदेवं करो-त्यासद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वᳬस्वाहाव्वाडिति तद्यथा व्वषट्कृतᳬहुत-मेवमस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्यानसो हविर्गृह्णन्ति । (न्स्यु) अनसस्तस्य धुरि व्विमुञ्चन्ति यतो युनजाम ततो व्विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो व्विमुञ्चन्ति यस्यो पात्रे स्फ्ये तस्य यतो युनजाम ततो व्विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो व्विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा ऽएते यज्ञस्य यत्स्रुचौ । ते ऽएतद्युक्ते यत्प्रचरति स यं निधा-यावद्येद्यथा व्वाहनमवाच्र्छेदेवं तत्ते ऽएतत्स्विष्टकृति व्विमोचनमागच्छ-तस्ते तत्सादयति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुङ्क्तेऽनुयाजेषु सोऽनुयाजै-

---

परिशिष्टो भवति । " प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवाः "–(वा. सं. २ । १८) इति । प्रस्तरश्च हि परिधयश्चानुप्रहृता भवन्ति । " इमां वाचमभिविश्वे गृणन्तः "–(वा. सं. २ । १८) इति । एतदु वैश्वदेवं करोति । " आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं स्वाहावार् "–(वा. सं. २।१८) इति । तद्यथा वषट्कृतं हुतम्–एवमस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्यानसो हविर्गृह्णन्ति–अनसस्तस्य धुरि विमुञ्चन्ति–यतो युनजाम ततो विमुञ्चाम इति । यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति । यस्यो पात्रे स्फ्ये तस्य–यतो युनजाम ततो विमुञ्चाम इति । यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा एते यज्ञस्य–यत्स्रुचौ । ते एतद्युक्ते–यत् प्रचरति । स यं निधायावद्येद्, यथा वाहनमवाच्र्छेद्–एवं तत् । ते एतत् स्विष्टकृति विमोचनमागच्छतः । ते तत्सादयति, तद्विमुञ्चति, ते

सदा तद्वाज समवभागा एव भवन्तीत्यभिप्रायः । प्रस्तरश्च हीति । प्रस्तरे परिधिषु च हुतेषु तदिन्धनोऽग्नि शरीर येषा तं, ' प्रस्तरेष्ठा परिधेयाश्च ' भवन्त्येवेत्यभिप्राय ॥ २५ ॥

स यस्यानसः । विमुञ्चन्ति ' उद्धपस्तौ । यतो युनजामेति व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

युजौ ह वा एते । विमोचनार्थवादोऽयम् । तत्र च " यत्र वा अनु प्रजा "–इत्यधिभूत वक्ष्यते, (श० प० ८ अ० ३ ब्रा० २७ क०) तदुपक्रमार्थं ' युजौ ' योक्तृव्यावस्थौ ' एते यज्ञस्य यत् स्रुचौ '–इत्याह । स य निधायावद्येदिति । प्रसङ्गेनार्थप्राप्त चरकश्रुतिप्राप्त च निधायावदान प्रतिषेधति । ' वाहन ' वाहयति नेदंभारति वाहनमध्वादि, यथा तत् ' अवाच्र्छेत् ' अध पतेत् वाह्यमान, ' एव ' निधान स्रुचो प्राग्विमोकादधस्खलनम्, ' तत् ' यज्ञस्य स्यादित्यर्थ । ते एतत् स्विष्टकृतीति । ये स्रुचौ युक्ते, ' ते ' ' स्विष्टकृति ' वर्तेते इति शेष । ' वि ' अपगमसमाप्तोऽर्थ (निरु० १ । १ । ९)। विमुच्यतेऽस्मिन्निति ' विमोचनम् ' स्थानम्, तत् ' आगच्छत '। ' ते ' ' तत् ' तत्र ' सादयति ' अध्वर्यु , ' तत् ' तत्र ' विमु-

श्चरित्वैतद्विमोचनमागच्छति ते तत्सादयति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुङ्क्ते यत्सम्प्रगृह्णाति तयां गतिमभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वा विमुञ्चते यद्वं वा ऽअनुप्रजास्तस्मादयं पुरुषो युङ्क्तेऽथ विमुञ्चतेऽथ युङ्क्ते तयां गतिमभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वान्ततो विमुञ्चते स सादयति घृताची स्थो धुर्यौ पातᳪं सुम्ने स्थः सुम्ने माधत्तमिति साध्व्यौ स्थः साधौ माधत्तमित्येवैतदाह ॥२७॥

इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७–१ ॥

एतत्पुनः प्रयुङ्क्तेऽनुयाजेषु । सोऽनुयाजैश्चरित्वैतद्विमोचनमागच्छति । ते तत्सादयति, तद्विमुञ्चति, ते एतद् पुनः प्रयुङ्क्ते—यद् सम्प्रगृह्णाति । तयां गतिमभियुङ्क्ते, तां गतिं गत्वा विमुञ्चते । यद्वं वा अनु प्रजाः । तस्मादयं पुरुषो युङ्क्ते, अथ विमुञ्चते, अथ युङ्क्ते, तयां गतिमभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वाऽन्ततो विमुञ्चते । स सादयति–" घृताची स्थो धुर्यौ पातं, सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम् "–(वा. सं. २ । १९) इति । साध्व्यौ स्थः । साधौ मा धत्तमित्येवैतदाह ॥ २७ ॥

चति ' । विश्रामार्थम् ' पुनः ' च ' अनुयाजेषु ' प्रयुङ्क्ते । तदन्ते च विश्रामार्थमेव पुनः ' विमुञ्चति ' । ' पुनः ' च ' सम्प्रगृह्णाति ' ' प्रयुङ्क्ते '; तदन्ते च कृतार्थः सन् ' ' गतिं ' गतं ' अभियुङ्क्ते ' करोति । मन्त्रेण देशान्तरेण च गम्यत इति ' गतिः ' अथवा गन्तव्यः । ' यां गतिं ' यमध्वान ' अभि ' गन्तुं ' युङ्क्ते ', ' तां गतिं ' तमध्वान ' गत्वा ' विमुञ्चते । " यद्वं वा अनुप्रजाः " इत्यविश्रान्तिकयोर्योगविमोकयोरभिभूतवचनम् । ' साध्व्यौ '–इति ' सुम्ने '–इत्यस्य व्याख्यानम्; ' साधौ '–इति च ' सुम्ने '–इत्यस्य ' सुम्नं ' सुखम्, तत्साभिप्रायमभिप्रायः " घृताची इति धुरि निदधाति–अनसि चेद्ग्रहणे " " इत्येवाम्याह्वेद् "(का० औ० सू० २ । १२७–१२८ ।) ॥ २७ ॥ १ ॥ (८. १.) ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्येऽष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ।

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्येऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथ प्रथमकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स यत्राह । इपिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेपितो मानुषः सूक्तवाकायेति यदतो होतान्वाह सूक्तेव तदाह यजमानायैवैतदाशिषमाशास्ते तद्वा ऽएतदुपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते द्वयं तद्यस्मादुपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएष जनयति । यो यजत ऽएतेन ह्युक्ता ऽऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्त्यथाशिषमाशास्ते तामस्मै यज्ञ ऽआशिषᳬसन्नमयति यामाशिषमाशास्ते यो माजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएष प्रीणाति । यो यजत ऽएतेन यज्ञेनर्ग्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्स देवान्प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी

स यत्राह–' इपिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेपितो मानुषः सूक्तवाकायेति ' । यदतो होतान्वाह–सूक्तेव तदाह । यजमानायैवैतदाशिषमाशास्ते । तद्वा एतदुपरिष्टाद् यज्ञस्याशिषमाशास्ते । द्वयं तद्, यस्मादुपरिष्टाद् यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा एष जनयति–यो यजते । एतेन ह्युक्ता ऋत्विजस्तन्वते, तं जनयन्ति, अथाशिषमाशास्ते । तामस्मै यज्ञ आशिषं सन्नमयति–यामाशिषमाशास्ते, यो माऽजीजनतेति । तस्माद्वा उपरिष्टाद् यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा एष प्रीणाति–यो यजते । एतेन यज्ञेनर्ग्भिरिव त्वद्, यजुर्भिरिव त्वद्, आहुतिभिरिव

स यत्राह । आध्वर्यव सूक्तवाकप्रैष शंयुवाकप्रैषश्चाम्नातावुक्त (श० प० ब्रा० अ० ८ । ब्रा० ३ । क० १०) तत्प्रसङ्गात् सूक्तवाकशंयुवाकयोर्होत्रयोरेतद्ब्राह्मणम् । तत्रापि सूक्तवाकस्य प्रयोजन विवक्षु –कालसम्बन्धमनुपादाय प्रयोजनमाह–स यत्राहेति । यस्मिन् कालेऽध्वर्युराह–" इपिता दैव्या "–इत्यादि, (का० श्रौ० सू० । ३ । १२१ सू०) ' अत ', अत इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्य, तत ऊर्द्ध्वं ' होता ' ' यदाह ' " इद द्यावापृथिवी '–इत्यादि, (श० प० अ० ९ । ब्रा० १ । क० ४) ' तत् ' ' सूक्तेवान्वाह ' । इति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् । शोभनार्थवाच्छोभनादिवचनानि सूक्तानि, तानि सूक्तानी वाक वाचको ग्रन्थ सूक्तवाक इत्येव सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्राय । यजमानायेति सूक्तवाकस्य सङ्क्षेपार्थाभिधानम् । यदपि चात्रातीतार्थकारेन तदपि आशी परमेवेति दर्शयिष्यति " तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते "–इति (श० प० अ ९ । ब्रा १ । क १०) तद्वा एतदिति कारणविवक्षयोपन्यास ॥ १ ॥

यज्ञं वा । ' एष ' ' य ' यजमान ' मा ' ' अजीजनत ' जनितवान्, ' अस्मै ' तस्मै ' आशिष ' सन्नमयामीति मन्यमानो ' यज्ञ ' यजमानमुत्तरकाल ' सन्नमयति ', न प्रागित्यभिप्राय ॥ २ ॥

देवान्वा एषः । त्वच्छब्द समुच्चये, ऋग्भिश्च यजुर्भिश्चाहुतिभिश्चेत्यर्थ । ' देवान् ' ' प्रीत्वा ' तर्पयित्वा,

भूत्वाथाशिषमाशास्ते तामस्मै देवा आशिषꣳ संनमयन्ति यामाशिषमाशास्ते यो नोऽप्रैषीदिति तस्माद्वा उपरिष्टाद्यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥ ३ ॥

(स्तुतेऽथ) अथ प्रतिपद्यते । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदिति भद्रꣳ ह्यभूद्यो यज्ञस्य सꣳस्थामगन्नार्ध्म सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्युभयं वा एतद्यज्ञ एव यत्सूक्तवाकश्च नमोवाकश्चारात्स्म यज्ञमविदाम यज्ञमित्येवैतदाहाग्ने त्वꣳ सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथिव्योरित्यग्निमेवैतदाह त्वꣳ सूक्तवागस्युपशृण्वत्योरनयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामित्युन्नवत्यौ तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

त्वद् स देवान् मीत्वा तेष्वपित्वी भवति । तेष्वपित्वी भूत्वायाशिषमाशास्ते । तामस्मै देवा आशिषं सन्नमयन्ति–यामाशिषमाशास्ते, यो नोऽप्रैषीदिति । तस्माद्वा उपरिष्टाद् यज्ञस्याशिषमाशास्ते ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । "इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदिति" । भद्रं ह्यभूद्–यो यज्ञस्य संस्थामगन् । "आर्ध्म सूक्तवाकमुत नमोवाकम्"–इति । उभयं वा एतद्यज्ञ एव–यत् सूक्तवाकश्च नमोवाकश्च । अरात्स्म यज्ञम्, अविदाम यज्ञमित्येवैतदाह । "अग्ने त्वं सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथिव्योरिति" । अग्निमेवैतदाह । त्वं सूक्तवागसि, उपशृण्वत्योरनयोर्द्यावापृथिव्यो-

---

शाखान्तरेषदीवे सन्तप्रश्ने (१) सन्दस्वा, 'तेषु' देवेषु, तेषां मध्ये 'अपित्वी' भागी भवति । भागी हि भाग प्रार्थयमानो लभते, नाभागीत्यभिप्रायः । 'यो न.' 'अप्रैषीत्' तर्पितवान् 'तस्मै' 'आशिष' सन्नमयाम इति मन्यमाना 'देवा.' 'सन्नमयन्ति' । तथोर्द्धं यज्ञात्, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । होता वक्तुमारभत इत्यर्थः । "इदं द्यावापृथिवी"–इत्यादिसूक्तवाकः (तै० ब्रा० ३ । ५ । १०) तत्रादौ तावत् हे 'द्यावापृथिव्यौ !' 'इदं' तावद् युवयोः प्रसादादस्माकं कल्याणं जातमेव । किञ्च ? 'आर्ध्म' ऋद्धवन्तः, 'सूक्तवाक' देवान् स्तुतवन्तो वयमित्यर्थः । 'उत' अपि 'नमोवाकम्' अन्नदानवचनं च प्राप्तवन्तः । यज्ञेन द्वयमपि भवेदिति देवता इष्टा अस्माभिरित्यर्थः । अधुना युवयोरेव प्रसादादिद 'सूक्तोच्य' सूक्तवचनमृद्ध्यास्मेत्याशीः । 'अग्ने त्वम्'–इति अग्निं होतानुधावति । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'त्वम्' एव सूक्तानां वक्ता 'असि'; नाहं मनुष इति विदित्वा मामधिष्ठातुमर्हसीत्यभिप्रायः । 'उपशृण्वत्योः' 'द्यावापृथिव्योरिति' एकान्तमनक्तमपि कुर्यात्, न जनसंसदीत्यभिप्रायः । "ओमन्वती"–इत्याशीर्यजमानं प्रत्यक्षीकृत्य । "तयोराविदि, अग्निरिदमित्यादि" (तै०ब्रा० ३ । ५ । १०) मिथो हेतुवचनम्,–यस्माद्–द्यावापृथिव्योरनुमन्यमानयोरग्न्यादयो हवींष्यजुषन्त, तस्माद् द्यावापृथिव्यौ ओमन्वदादिगुणौ स्तामिति सम्बन्धः । अस्या मृधेदिवि । परोक्षीकृत्य यजमानं तस्मा आशिष आशास्ते ।

१–"नमोवाकमृध्यास्म सूक्तोच्यमग्ने त्वं सूक्तवागसि" इति यः पाठः स आश्वलायनानां शाखायनानां च बोध्यः । तत्सूत्रयोस्तथा पाठात् ॥ २–'शाकरद्गत्या तर्पणीय दत्वा' इति कुत्र पाठः ।

शङ्ग्वी जीवदानू ऽइति । शङ्ग्वी ते जीवदानू स्तामित्येवैतदाहात्रस्नू ऽअप्रवेदे ऽइति मा ह कस्माच्चन मत्रासीर्मो त ऽइदं पुष्टं कश्चन प्रविदत्तेत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

(हो) उरुगव्यूती अभयं कृताविति । (स्तु) उरुगव्यूती तेऽभये स्तामित्येवैतदाह वृष्टिद्यावा रीत्यापेति वृष्टिमत्यौ ते स्तामित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

रिति । " ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामिति " । अन्नवत्यौ तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान ! द्यावापृथिवी स्तामित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

" शङ्ग्वी जीवदानू "–इति । शङ्ग्वी ते जीवदानू स्तामित्येवैतदाह । " अत्रस्नू अप्रवेदे "–इति । मा ह कस्माच्चन मत्रासीः । मो त इदं पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

" उरुगव्यूती अभयं कृताविति " । उरुगव्यूती तेऽभये स्तामित्येवैतदाह । " वृष्टिद्यावा रीत्यापेति " । वृष्टिमत्यौ ते स्तामित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

उपरां देवयज्यामित्यादि । यदनेन हविषेत्याशिष एव समाप्ते " इदम नमो देवेभ्य " इति याचितेभ्यो निह्नव । एतमेवार्थं 'मद्र क्षमूर्'–इत्यादि विवृण्वन् दर्शयति । 'अराम्स यज्ञम्'–इति तत् " आर्ध्म सूक्तवाकमित्यस्य पर्यायवचनम् । 'अरात्स '–इत्यस्यापि 'अविदाम '–इत्येतत्पर्यायवचन ससाशिनवन्तो लब्धवन्तो यज्ञ, वयमित्यर्थ । ' उपश्रुती ' । उपशृणोतीत्युपश्रुति, तत सप्तमीद्विवचने उपश्रुत्योरिति प्राप्तम्, ततश्छान्दस पूर्वसवर्णं ' उपश्रुती '–इति, उपशृण्वत्योरेति तद् दर्शयति । दिवस्पृथिव्योः–इत्यस्य शब्दस्वाधि ' द्यावापृथिव्यो ' इति । ओमन्वती । अवति तर्पयति इति ' ओमन् ' (निरु. ६ । १ । ५) अन्नम तद्वती, ओमन्वत्यौ ' अन्नवत्यौ '–इति समाधि ॥ ४ ॥

शङ्ग्वी । दाम से गावो च शङ्ग्व्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्णं । जीवदानू[1] जीवनस्य दात्र्यौ । अत्रसनशीले " अत्रस्नू " । अत्रस्नू च ते देवते उदासीनो न त्रस्यतीति देवधर्मं यजमाने दर्शयति–मा ह कस्माच्चन मत्रासीरिति । " अप्रवेदे " प्रवेदन प्रलाभ, नास्ति प्रवेदनमेतयो ' अप्रवेदे ' दुर्लभे, तादृश्यौ चेमासीनम्य । ' पुष्टम् ' पुष्टिरित्येतद् दुर्लभता न भवतीत्येतत् ' मो त इद पुष्ट ' ' कश्चन ' कश्चिदपि ' प्रविदत ' प्राप्लभत इत्यभिदिशति ॥ ५ ॥

उरुगव्यूती । गाव अवन्ति तृप्यन्त्यस्यामिति ' गव्यूति ' गोप्रचार, सा च क्षेम उर्वी भवति । व्याघ्रादिभये त्रमन्ति, न दूर ग्रामाद्गावो गच्छन्तीत्यनुर्वी गव्यूतिर्भवति । तेन गवा क्षेमदेन् द्यावापृथिव्यौ स्तामित्यर्थ । अभय कृताविति । समान्येनाभयङ्करे स्तामिति । ' वृष्टिद्यावा ' वृष्टेर्दात्र्यौ । ददातेर्वनिप् (पा० सू० ३ । २ । ७४) यकारश्चागम " आतो यक् "–इति (पा० सू० [illegible] । २ । ३३) वृष्टिदावाविति प्राप्ते । " रीत्यापा " । रीतिम्ट्टभिस्तामापन इति ' रीत्यापा ', सुष्टु वर्षवत्याविन्यर्थ ॥ ६ ॥

---

[1]–जीवदानु–जारदानु–शब्दावभिन्नार्थौ । संहिताभेदाद्भिन्नरूपौ श्रूयते । एतत्पदसिद्ध्यर्थंमेव वार्तिककृता " शके स्म सम्प्रसारण " इति पठितम् । (पा सू १।१।७) उत्र " शकि आलेरपि सिद्ध भवतानि च भाष्येऽपि । ते आ 'जरदानु '(१।५।१०)

शम्भुवौ मयोभुवावितिं । शम्भुवौ ते मयोभुवौ स्तामित्येवैतदाहोर्जस्वती च पयस्वती चेति रसवत्यौ त ऽउपजीवनीये स्तामित्येवैतदाह ॥७॥

सूपचरणा च स्वधिचरणा चेति । सूपचरणाह तेऽसावस्तु यामधस्तादुपचरसि स्वधिचरणो त ऽइयमस्तु यामुपरिष्टादधिचरसीत्येवैतदाह तयोराविदीति तयोरनुमन्यमानयोरित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

(ड्रा) अग्निरिदꣳ हविः । (र) अजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽक्रुतेति तदाग्नेयमाज्यभागमाह सोम ऽइदꣳ हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽक्रुतेति तत्सौम्यमाज्यभागमाहाग्निरिदꣳ हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽक्रुतेति तद्य एष ऽउभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ ९ ॥

'शम्भुवौ मयोभुवाविति'। शम्भुवौ ते मयोभुवौ स्तामित्येवैतदाह। 'ऊर्जस्वती च पयस्वती चेति'। रसवत्यौ त उपजीवनीये स्तामित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

'सूपचरणा च स्वधिचरणा चेति'। सूपचरणा ह तेऽसावस्तु यामधस्तादुपचरसि। स्वधिचरणो त इयमस्तु—यामुपरिष्टादधिचरसीत्येवैतदाह। 'तयोराविदीति' तयोरनुमन्यमानयोरित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

"अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽक्रुतेति"। तदाग्नेयमाज्यभागमाह। "सोम इदं हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽक्रुतेति"। तत्सौम्यमाज्यभागमाह। "अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोऽक्रुतेति"। तद् य एष उभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ ९ ॥

शम्भुवौ। दुःखोपशमन 'शम्' भावयत इति 'शम्भुवौ' स्तामिति सर्वेण सम्बध्यते। 'मयः' सुखम्, अनुकूलवेदनीयम्, तद्भावयत 'मयोभुवौ'। 'ऊर्जस्वती' (तै० सं० २।६।९।१) "ऊर्ज—बलप्राणनयो." (धा० पा० चु० प० १९) ऊर्जयतीति 'ऊर्क्' रसः, सोऽनयोरस्तीत्यूर्जस्वत्यौ। ऊर्जो मतुप्यसुगागमः। मकारस्य वत्वम् (पा० सू० ८।२।९।) 'एतदाह'—रसवत्यौ ते स्तामित्याहेति। 'पयः' आप्यायन स्थावरजङ्गमाना नोपयालकम्, तद्वत्यौ; तदाह—उपजीवनीये स्तामित्येवैतदाहेति ॥७॥

सूपचरणा। अक्लेशेनोपचर्यत इति सूपचरणा द्यौः; सा ह्यविरुद्धा अक्लेशेनैवोपचर्यते। एवं 'स्वधिचरणा' पृथिवी; तस्यां हि दृढायामक्लेशेन चरन्ति। "छन्दसि गत्यर्थेभ्यः."—इति (पा० सू० ३।३।१२९) खलर्थे युच्प्रत्ययः। एतदाह—सूपचरणा ह तेऽसावस्त्वित्यादिना। आवेदनम् 'आवित्'। आवेदनेनात्र यजतिशब्दानुमतिर्लक्ष्यते। यस्य जानत शक्तस्य वद् विजने, स तदनुमन्यत इति गम्यते ॥ ८ ॥

अग्निरिदꣳ हविः। तदाग्नेयमिति समाम्नायवचनम्। यदेतदग्निना हविषः सेवनमतीतं कीर्त्यते एव तावद् आग्नेयाज्यभागं याग इत्याह। अथवा आज्यभागौ भागश्चाज्यभागः; आज्यमेव होतव्यमिति भागशब्दार्थं दर्शयति। एव पुरोडाशेन कैवल्यस्य भवति, इतरथा तत्र पुरोडाशेन यागो लक्ष्येत। 'अजुषत'—इत्यादीन्तु शब्दानग्रे व्याख्यास्यति ॥ ९ ॥

(ब्रा) अथ यथादेवतम् । (तं) देवा ऽआज्यपा आज्यमजुषन्तावीवृधन्त महो ज्यायोऽक्रतेति तत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै देवाऽआज्यपा ऽअग्निर्होत्रेणेदꣳहविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृतेति तदग्निꣳ होत्रेणाजुषतेत्येवं याऽ इष्टा देवता भवन्ति ताः सम्पश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हविरजुषतेति तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते [illegible] यद्वै देवा हविर्जोपयन्ते [illegible] १० ॥

[illegible] तꣳह्येतज्ज्यायाꣳसमिव कुर्वते तस्मादाह महो ज्यायोऽकृतेति ॥ ११ ॥

अथ यथादेवतम् । "देवा आज्यपा आज्यमजुषन्तावीवृधन्तमहो ज्यायोऽक्रतेति"—तत् प्रयाजानुयाजानाह । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । "अग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतावीवृधतमहोज्यायोऽकृतेति"—तदग्निं होत्रेणाजुषतेति । एवं या इष्टा देवता भवन्ति ताः संपश्यति—असौ हविरजुषत असौ हविरजुषतेति । तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते । यद्धि देवा हविर्जुषन्ते—तेन हि महज्जयति । तस्मादाह,—अजुषतेति, अवीवृधतेति । यद्वै देवा हविर्जोपयन्ते तदपि गिरिमानं कुर्वते । तस्मादाह—अवीवृधतेति ॥ १० ॥

महो ज्यायोऽकृत इति । यज्ञो वै देवानां महः । तं ह्येतज्ज्यायांसमिव कुर्वते । तस्मादाह—महो ज्यायोऽकृतेति ॥ ११ ॥

अथ यथादेवतम् । या या देवता यष्टव्या, ता तामाहेति वर्तते । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः इति । प्रयाजानुयाजरूपा देवानामाज्यपा इत्यर्थः । 'अग्नि' 'होत्रेण' । "इत्थंभूतलक्षणे तृतीया" (पा० सू० २ । ३ । २१) 'होत्रेण' देवताह्वानेन कर्मणा युक्त 'अग्नि' 'हवि अजुषत' स्विष्टकृदित्यर्थः । एव या इष्टा इत्यनेन यथादेवतमित्यर्थं स्फुटीकरोति । तत्रेष्टदेवतावाचिनामेव देवतापदाना-मस्मिन् प्रदेशे मन्त्रवाक्ये विहतानूहविधिः मिस्यते । प्रकृतौ च पौर्णमास्यमावास्यादेवतापदाना व्यवस्था भविष्यति । 'समृद्धिमाशास्ते' इत्येतदुपपन्नम्, भूतानुवादस्वरूपत्वात् । अजुषतेत्यस्य यदपि हेतुवचन यद्धि देवा हविर्जुषन्त, तेन हि महज्जयतीति, तदप्याशीस्त्व न साधयति, किन्ताहि—"ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामिति" (श० प० ९ अ० १ ब्रा० ४ क०) अत्राशिषो हेतुत्वेनोच्यते—अग्निरजुषतेति । ततश्च यस्माद् द्यावापृथिव्योरपि अग्निरजुषत, तस्माद् द्यावापृथिव्यौ ओमन्वती स्तामित्याशी पर-मेतार्नातिरप्रगकार्तनमि युगपत यज्ञसमृद्धयाशीर्विचनम् । 'यद्वै देवा हविर्जोपयन्ते'—इति । स्वैरुदरै सेव्यन्ते, तथा हि यद्दता तृतयं यत् सोममपि यजमानेन दत्तम्, तद् बहु कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

महो ज्यायोऽकृतेति । पूर्वमेकवचनान्तं व्याख्याय इद बहुवचनान्तं व्याचष्टे । व्याख्यानश्राद्धाभित-ज्ञापनार्थम् । यज्ञो वै देवाना महः । महत मह, पूजा, विभूति । सा च यज्ञ देवा वृद्धतर प्रशस्यतर वा प्रागवस्थान कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

१-होत्रमाहाजुषतेति इति क. पा. ।

(त्य) अस्यामृधेद्धोत्रायां देवङ्गमायामिति । (त्य) अस्याᳫं राध्नोतु होत्रायां देवङ्गमायामित्येवैतदाहाशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति नाम गृह्णाति तदेनं प्रत्यक्षमाशिषा सम्पादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्वमाशास्त ऽइति । सा यामुत्रोत्तरा देवयज्या तदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम् ॥ १३ ॥

(ष्ठं) सुप्रजास्त्वमाशास्त ऽइति । तद्यदमुत्र भूयो हविष्करणं तदिह प्रत्यक्षᳫं सुप्रजास्त्वं प्रशासनᳫं स कुर्याद्य ऽएवं कुर्यादुत्तरां देवयज्यामाशास्त ऽइति त्वेव ब्रूयात्तदेव जीवातुं तत्प्रजां तत्पशून् ॥ १४ ॥

(न्भू) भूयो हविष्करणमाशास्त ऽइति । तद्देव तत्सजातवनस्यामाशास्त ऽइति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह जायते तत्प्राणानाशास्ते ॥१५॥

"अस्यामृधेद्धोत्रायां देवङ्गमायामिति"। अस्यां राध्नोतु होत्रायां देवङ्गमायामित्येवैतदाह । "आशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति"—नाम गृह्णाति। तदेनं प्रत्यक्षमाशिषा सम्पादयति ॥१२॥

" दीर्घायुत्वमाशास्ते "—इति सा यामुत्रोत्तरा देवयज्या तदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम् ॥१३॥

" सुप्रजास्त्वमाशास्त " इति । तद्यदमुत्र भूयो हविष्करणं तदिह प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वम् । प्रशासनं स कुर्याद्—य एवं कुर्यात् । " उत्तरां देवयज्यामाशास्त"—इति त्वेव ब्रूयात्, तदेव जीवातुं, तत्प्रजां तत्पशून् ॥ १४ ॥

" भूयो हविष्करणमाशास्ते " इति तद्देव तत् । " सजातवनस्यामाशास्ते " इति । प्राणा वै सजाताः । प्राणैर्हि सह जायते । तत् प्राणानाशास्ते ॥ १५ ॥

अस्यामृधेत् । तदेनं प्रत्यक्षमिति । श्रुतया आशिषा विशेषेण 'आशास्ते' 'अय यजमान' इति । स 'ऋधेत्' 'राध्नोतु'। 'देवङ्गमाया' देवप्रापणशीलायाम् । यद्वेदायाम् " उपहूतोऽय यजमानः " इ(शा० प० ८ अ० १ ब्रा० २९ कं०) आशीःशब्दाभावान्नामाभावाच्च परोक्षम् आशिषा सम्पादयति॥१२॥

दीर्घायुत्वमाशास्ते । 'अमुत्र' इडायाम् । 'उत्तरा देवयज्या' " उपहूतोऽय यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायाम् " इति, (श० प० ८ अ० १ ब्रा० ३० क०) 'तदिह' 'प्रत्यक्ष' श्रौत 'दीर्घायुत्वम्' आशास्त इति दीर्घजीवित्वमुपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १३॥

सुप्रजास्त्वमाशास्ते । 'प्रशासन' प्रशास्यन्तेऽनेन देवाः प्रार्थ्यमाना इति प्रशासनम्, पुरुषस्य साक्षात् स्वार्थपरत्व 'कुर्यात्' इत्यर्थः । " उत्तरां देवयज्याम् "—इत्येवं देवार्थाशीःपूर्वकान् स्वार्थानाशीरन् यजमाना. । यजनीयदेवानां भवति च यथा जीवनादित्रयमन्तर्गतम्, तथोक्तमेव (श०प० १।८।१।३१–३३) ॥ १४ ॥

भूयो हविष्करणमाशास्ते । तद्देव तदिति । यदेवैतत् पूर्वं जीवनादित्रय देवपुरःसरम " उत्तरा देवयज्याम् " इत्युक्तम् (तै० ब्रा० ३ । ५ । १०) । तदेतद् 'भूयो हविष्करणमिति । किमर्थं तर्हि ? यदेवोच्यते—तद्देव तदिति, अर्थभेदात् । अन्या हि उत्तरा देवेज्या, पुनर्योगमात्रमन्यद् 'भूयः' बहु 'हवि-

दिव्यं धामाशास्त ऽइति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तद्देवलोक ऽएवैनमेतदपित्विनं करोति यदनेन हविषाशास्ते तदश्याच्छ्या- दिति यदनेन हविषाशास्ते तदस्मै सर्वं समृद्ध्यतामित्येवैतदाह ॥ १६ ॥

ता वा ऽएताः । पञ्चाशिषः करोति तिस्र ऽइडायां ता ऽअष्टावष्टाक्षरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री वीर्यमेवैतदाशिषोऽभिसम्पादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । (ड) अतिरिक्तं ह कुर्याद्यदतो भूयसीः कुर्याद्यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषन्तं हास्य तद्भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते तस्मा- न्नातो भूयसीः कुर्यात् ॥ १८ ॥

(द)अपीद्ध कनीयसीः सप्त । तदस्मै देवा रासन्तामिति तदस्मै देवा ऽअनु- मन्यन्तामित्येवैतदाह तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेः परिमानुषा

" दिव्यं धामाशास्ते "–इति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते–यो यजते । तद्देवलोक एवैनमेतदपित्विनं करोति–यदनेन हविषाशास्ते । " तदश्यात्, तदृध्याद् "–इति । यदनेन हविषाशास्ते–तदस्मै सर्वं समृद्ध्यतामित्येवैतदाह ॥ १६ ॥

ता वा एताः पञ्चाशिषः करोति । तिस्र इडायाम् । ता अष्टौ । अष्टाक्षरा वै गायत्री । वीर्यं गायत्री । वीर्यमेवैतदाशिषोऽभिसम्पादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तं ह कुर्याद्–यदतो भूयसीः कुर्यात् । यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं– द्विषन्तं हास्य तद्भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते । तस्मान्नातो भूयसीः कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपीद्ध कनीयसीः सप्त । " तदस्मै देवा रासन्ताम् "–इति । तदस्मै देवा अनुमन्यन्ता-

त्यरणम्,' प्रयोगानुल्या मनमनयदविकल्पत्वेयवीनकल्पम् । मनाना आदर, आमिकाद्य प्राणान्येषाम् तस्य सम्बन्धितैरवियोग ' सजातवनस्या ' (तै० सं० २ । ६ । ९) । ' वनस् '–शब्द कण्ड्वादिषु द्रष्टव्य , " कण्ड्वादिभ्यो यक् " (पा० सू० ३ । १ । २७) वनन वनस्या ॥ १५ ॥

दिव्यं धाम । दिवि भव " दिव्यम् " । देवलोके मेऽपीति । ' यो यजते ' स एवमर्थं इह तावत्कामान्येव, येन कार्यं देवलोकेऽपि मे कथं नाम स्यादिति तत स्थानमासन आशास्त इत्यभिप्राय । ' अश्यात् ' " अशू व्याप्तौ " (धा० पा० स्वा० प० १७) प्राप्नोतु । ' ऋध्यात् ' समृद्ध्यताम् ॥ १६ ॥

ता वा एताः । ' पञ्चाशिष ' उपस्तुतदेवयज्या, भूयो हविष्करणम्, सजातवनस्या, दिव्यं धाम, यदनेनेति च कर्मकृत्ये समीहितम्, एता पञ्च । ' तिस्र इडाया ' देवानामहविष्करणम् " देवा म इदं हविर्जुषन्ताम् " इति (शा० ब्रा० १ का० ८ । १ । ३०–३८) । " वीर्यं गायत्री " वीर्यवती सा, यद्गायत्री श्येनो हि भूत्वा दिव सोममाहरत् ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः । शाखान्तरपठितानां प्रतिषेध ॥ १८ ॥

अपीद्ध कनीयसीः । कनीयस्त्वे कारण प्रदेशान्तरे उक्तम् " न्यूनाद्धा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्–

१–" सजाता मानेव सान्तगति " ।

ऽइति तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेर्ध्यस्मा ऽएतद्वनवामहा ऽइत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

(हे) इष्टश्च वित्तश्चेति । (त्वे) ऐषिषुरिव वा ऽएतद्यज्ञन्तमविदं-स्तस्मादाहेष्टश्च वित्तश्चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽअँहसस्पातामित्युभे चैनं द्यावापृथिवी आर्त्तेर्गोपायतामित्येवैतदाह ॥ २० ॥

तदु हैक ऽआहुः ।(रु)उभे च मेति तथा होताशिष ऽआत्मानं नान्त-रेतीति तदु तथा न ब्रूयाद्यजमानस्य वै यज्ञ ऽआशीः किन्नु तत्रर्त्विजां यां वै कांच यज्ञ ऋत्विज ऽआशिषमाशासते यजमानस्यैव सा न ह स ऽएतां कञ्चनाशिषं प्रतिष्ठापयति य ऽआहोभे च मेति तस्माद् ब्रूयादुभे चैन-मित्येव ॥ २१ ॥

मित्येवैतदाह । "तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेः परिमानुषा" इति । तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेर्ध्यस्मा एतद्वनवामहा इत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

" इष्टश्च वित्तश्चेति " । ऐषिषुरिव वा एतद्यज्ञम्, तमविदन्,—तस्मादाह—इष्टश्च वित्तश्चेति । " उभे चैनं द्यावापृथिवी अंहसस्पाताम् "— इति । उभे चैनं द्यावापृथिवी आर्त्तेर्गोपायता-मित्येवैतदाह ॥ २० ॥

तदु हैक आहुः—' उभे च मा ' इति । तथा होताशिष आत्मानं नान्तरेतीति । तदु तथा न ब्रूयात् । यजमानस्य वै यज्ञ आशीः किन्नु तत्रर्त्विजाम् । यां वै कांच यज्ञ ऋत्विज आशिष-माशासते—यजमानस्यैव सा । न ह स एतां कञ्चनाशिषं प्रतिष्ठापयति—य आह—उभे च मा—इति । तस्माद् ब्रूयाद्—' उभे चैनम् '—इत्येव ॥ २१ ॥

ग्नेरनुष्ठानात् " (श० प० २ । १ । १ । १२) इति । ' वनन्तात् ' " वनु दाने " (धा० पा० भ्वा० आ० ६२७) ददतु; कर्मनिर्व्यञ्जमाना देवा अनुजन्यन्तामिति भावः । ' तत् ' ' अग्निः ' होता ' देवः ' ' देवेभ्यः ' ' वनुताम् ' " वनु याचने " (धा० पा० त० आ० ८) याचताम् । ' वयं ' च मानुष-होतारः । आत्मनि बहुवचनम् । ' अग्नेः ' ' अधि '—शब्दोऽत्राधिरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वयोगनार्थः । अनेकस्य-र्थपञ्चम्येऽनर्थानार्थञ्चयोन्तकः (पा० सू० २ अ० ३ पा० २८ सू० भा०) ॥ १९ ॥

इष्टश्च वित्तश्च । ' उभे च द्यावापृथिवी ' ' एनम् ' यजमानम् ' गोपायताम् ' इति सम्बन्धः । ' इष्टं ' कर्म, यज्ञः, सर्वकाल मनोरथैर्वाञ्छितमित्यर्थः । ' वित्तं ' तदेव लब्धम् । देवेषु ' ऐषिषुः ' प्रार्थितवन्तः ऋत्वि-ग्यजमानाः । ' यज्ञम् तमविदन् ' " विद्लृ लाभे " (धा० पा० तु० उ० १६१) लब्धवन्तः ॥ २० ॥

तदु हैकऽआहुः । ' उभे च मा ' मां द्यावापृथिवी इत्येव होता ब्रूयात् । एके आहुः—" यजमानस्य वै यज्ञ आशीः किन्नु तत्रर्त्विजाम् "—इति; न काश्चिदप्याशिष ऋत्विजामित्यर्थः । कथम् १ ' यां कांच '

१—" नैकवचन युक्ते गुरवज्ञाने चेयते " इति ॥

(वे) इह गतिर्वामस्त्वेति । तद्देव यज्ञस्य साधु तदेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाहेह गतिर्वामस्त्वेति ॥ २२ ॥

(ती) इदं च नमो देवेभ्य इति । तद्यज्ञस्यैवैतत्संस्थां गत्वा नमो देवेभ्यः करोति तस्मादाहेदञ्च नमो देवेभ्य इति ॥ २३ ॥

(त्यु) अथ शंयोराह । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य संस्थां विदाञ्चकार स देवलोकमपीयाय तदन्तर्हितमिव मनुष्येभ्य आस ॥२४॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य संस्थां विदाञ्चकार स देवलोकमपीयायेति ते तामेव यज्ञस्य संस्था-

" इह गतिर्वामस्त्व "–इति । तदेव यज्ञस्य साधु, तदेवास्मिन्नेतद्दधाति, तस्मादाह–इह गतिर्वामस्त्वेति ॥ २२ ॥

" इदं च नमो देवेभ्यः "–इति । तद् यज्ञस्यैवैतत् संस्थां गत्वा नमो देवेभ्यः करोति । तस्मादाह–' इदञ्च नमो देवेभ्य ' इति ॥ २३ ॥

अथ शंयोराह । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य संस्थां विदाञ्चकार, स देवलोकमपीयाय, तदन्तर्हितमिव मनुष्येभ्य आस ॥ २४ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास–'शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य संस्थां विदाञ्चकार, स देवलोक-

सर्वनिर्दय ' अविकम्पयन्तो ', ' यजमानन्दैव वा ' भवति न तृषिवान् । तत्र च एव सर्वो भवति, ' न ' ' ह ' ' कथन ' कविदनि ' एतमेवैव प्रतिष्ठापयति ' । कथन् ? यत्र तदा प्रतिष्ठापयतो यजमान, तत्र इत्याह । यथाहुरिति, तत्र ह न प्रतिनिर्भजति । " तस्मादु भूयाडुभे चैनमित्येव "–इति । उभे च मैत्रावरुणछन्दस्यर्दं ॥ २१ ॥

इह गतिः । ' इह ' यजमाने ' गति ' प्रतिष्ठा ' वामस्य ' कमनीयस्य (निरु० ९ । ४ । ४ । ९) ' साधु ' कर्मणि शोभे । तदेव यज्ञस्य दधाति । मनसापि किञ्चिदभ्यसि, तद् यजमाने वा भूदिन्दर्य ॥ २२ ॥

इदञ्च नमः । इदमिति नमस्कारा मन्त्रस्य, तदाह–' नमस्करोति '–इति । होता ' देवेभ्य ' पितृभ्यश्च नमस्कृत, यज्ञान्तकर्मसमये हविषा वा देवेभ्यः निवेदन ॥ २३ ॥

अथ शंयोः । शंयुर्नाम बृहस्पतेः पुत्रः । स यज्ञस्य लोके कामे, तस्यान्तरी यज्ञस्य संस्था न भवति, यतो ' स विदाञ्चकार ', दुर्भेद्याने शु शतौ तदनन्तरं कल्पयति यस्मा तस्यान्तर्हितमिवाह– शंयोर्वाकमिति । विशेषत आह होता अध्वर्युना प्रेषित तत् ' अञ्जसा ' ऋजु, तत्पर्यन्तं । ' स ' च कर्मकाल ' देवलोकम् ' ' अपीयाय ' अगमत् । ' तत् ' तदा ' तद् ' विज्ञानमन्तर्हितमिव ' अन्तर्हितं ' तिरोहितं ' मनुष्येभ्य ' बभूव ॥ २४ ॥

तद्वा ऋषीणाम् । यद तस्य सम्यगा प्रतिष्ठितेन, तत्पितृमित्रकाले कुमारत्वेन तस्य च तत्

१–२ वाक्य वायुपक्षन्त्वस्यामन् । तत्रायमु । तै० ब्रा० ३ । ५ । ११ बहुष्वपि तथा । ३–४ वाक्यम् तै० ब्रा० ३।१।१०। २–४ वायु ' यतु–तद्यजमानस्य यज्ञो वृक्ष । वृत्रस्तैल्पस्य यत्नानतेन यज्ञोमेतस्तिदम् ।

मुपायन्याᳬंशंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद्यच्छंयोरब्रुवंस्तामेवैष एतद्यज्ञस्य सᳬंस्थामुपैति याᳬंशंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद्यच्छंयोराह तस्माद्वै शंयोराह ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते । तच्छंयोरावृणीमह इति तां यज्ञस्य सᳬंस्थामावृणीमहे याᳬंशंयुर्बार्हस्पत्योऽवेदित्येवैतदाह ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इति । गातुᳬं ह्येष यज्ञायेच्छति गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य सᳬंस्थां दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य इति स्वस्ति नो देवत्रास्तु स्वस्ति मनुष्यत्रेत्येवैतदाहोर्ध्वं जिगातु भेषज-मित्यूर्ध्वो नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतदाह ॥ २७ ॥

शन्नो ऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पद इति । (त्ये) एतावद्वा ऽइदᳬंसर्वं यावद्द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च तस्मा ऽएवैतद्यज्ञस्य सᳬंस्थां गत्वा शं करोति तस्मादाह शन्नो ऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पद इति ॥ २८ ॥

मपीमाय' इति। ते तामेव यज्ञस्य संस्थामुपायन्—यां शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद्—यच्छंयोरब्रुवन् । तामेवैष एतद् यज्ञस्य संस्थामुपैति—यां शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद्—यच्छंयोराह । तस्माद्वै शंयोराह ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते—" तच्छंयोरावृणीमहे " इति । तां यज्ञस्य संस्थामावृणीमहे—यां शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेदित्येवैतदाह ॥ २६ ॥

" गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये "—इति । गातुं ह्येष यज्ञायेच्छति, गातुं यज्ञपतये—यो यज्ञस्य संस्थाम् । " दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः "—इति । स्वस्ति नो देवत्रास्तु, स्वस्ति मनुष्यत्रा—इत्येवैतदाह । " ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् "—इति । ऊर्ध्वः नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतदाह ॥ २७ ॥

" शन्नोऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे "—इति । एतावद्वा इदं सर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च । तस्मा एवैतद् यज्ञस्य संस्थां गत्वा शं करोति । तस्मादाह ' शन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ' इति ॥ २८ ॥

विदित्वा तामघोऽवतारितवन्तः । तस्याश्चान्यूनवीर्यतायै आह—ते तामेवेति । यच्छंयोर्वाक्यमब्रुवन् ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते । यत् ' शंयोः ' सम्बन्धि संस्थानं शंयुना दृष्टम्, 'तत्' ' आवृणीमहे ' प्रार्थयामहे ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय । कीदृशम्? ' गातुं ' गमनं ' यज्ञाय ' द्युलोकगमनम्, 'यज्ञपतये' अपि च, यज्ञे यजमाने च ' दैवी ' देवेषु भवा ' स्वस्तिः ' अविनाशः ' नः ' अस्माकम् 'अस्तु'; ' स्वस्तिः ' च ' मानुषेभ्यः ' मानुषेषु च ' नः ' अविनाशोऽस्तु । न इति ब्रुवन् स्वामिनं व्यपदिशति । 'ऊर्ध्वं' देवलोकं ' जिगातु ' जयतु, ' भेषजं ' संसारव्याधिविनाशनं यज्ञाख्यं कर्म । यज्ञेन हि यो जितः स यजमानेन जित एव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

शन्नोऽअस्तु । यज्ञे गच्छति तदनुकारेण द्विपदादेरपि गमनं मा भूदिति 'शं' सुखमाशास्ते । एवमेव मन्त्रार्थं ब्राह्मणं व्याचष्टे, तदसमक्षेव ॥ २८ ॥

(त्यु) अथानयेत्युपस्पृशति । (त्यु) अमानुष ऽइव वा ऽएतद्भवति यदार्त्विज्ये प्रवृत ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥ २९ ॥
इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥७।२॥ (९. १.) (अर्धप्रपाठकः ॥)

ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्ति । जुहूं च स्रुवं चाध्वर्युरादत्ते व्वेदꣳहोताज्यविलापनीमध्वर्युरादत्ते ॥ १ ॥

(त्त) तद्धैकेषामध्वर्युः । पूर्वेणाहवनीयं पर्येति तदु तथा न कुर्याद्बहिर्द्धा ह यज्ञात्स्यात्पश्चात्पर्येयात् ॥ २ ॥

अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष इव वा एतद्भवति—यदार्त्विज्ये प्रवृतः । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा । तदस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । तदु खलु पुनर्मानुषो भवति । तस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥२९॥

" अथ पत्नीसंयाजः । "

ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्ति । जुहूं च स्रुवं चाध्वर्युरादत्ते, वेदं होता आज्यविलापनीमग्नीत् ॥ १ ॥

तद्धैकेषामध्वर्युः पूर्वेणाहवनीयं पर्येति । तदु तथा न कुर्यात् । बहिर्द्धा ह यज्ञात् स्यात्—पश्चेनेयात् २

अथानया । 'अनया' दक्षिणस्य पाणेः कनिष्ठिकया 'इति' एवमित्यभिनयेन (' ओहगमिहे'त्यादौ कात्यायने यत्र प्रवृत्तो व्याहृत) पृथिव्या उपदर्शनं दर्शयति । " इय—वै पृथिवीति वाक्यशेषादन्यवचनमेतेन मन्त्र मन्यन्ते;—अनयेत्येतेन मन्त्रेणोपस्पृशति । किम् ? वाक्यशेषात् पृथिवीमिति । तेनाप्येव कनिष्ठिकया पृथिवीमुपस्पृशतीति काण्वश्रुत्युपरोध । क पुनरुपस्पृशति ? " यदग्नो होतान्वाह " इति (श० प० १।९।१।१) उत्तरत्र होतृशब्दश्रवणादध्वर्युरुपस्पृशति । " अमानुष इव वाऽएतत् "—इति " अग्निर्दैव्यो होता " (श० प० १।९।१।९)—इति वियमाणेऽभिमान विधिनोगत स पृथिवीस्पर्शनेनाभिनयेन मनुष्यमपि पृथिवीमुपगतोऽस्मीति दर्शयति । पृथिव्युपगमेनापि तत्स्वगतमनुष्यभावोपगमसुपलक्ष्य । योनिनिर्मोचने बह्वृच्येवद्—" यदि शुक न विमुच्यते, स दहते "—इति (श० प० ६। ७।४।८), तस्मात् सर्वयज्ञेषु शुक विमोक्तव्यम् । एवं प्रासङ्गिक होतृब्राह्मण समाप्तम् ॥ २९ ॥ (९. १)

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य शासितु । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिन कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु नवमाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम् ॥

ते वै पत्नीः । पत्नीसंयाजब्राह्मणमेतत् । 'ते' वक्ष्यमाणा अध्वर्य्वादय 'पत्नी' देवाना 'संयाजयिष्यन्त' देवै सह संगता याजयिष्यन्त । यजमान सन्तजन्ते, न यजमानेन समिन्धमानाग्ने ऋत्विज संयाजयन्ति । संयाजनार्थं 'प्रति' यस्मादत्र गार्हपत्यदेशादागता, तमत्र 'परायन्ति' गमनप्रतिलोम आहवनीयान्तराम्तमभिमुखमायन्ति । आगच्छन्तश्चेद कुर्वन्ति—"जुहूं च स्रुवं चाध्वर्युरादत्ते "—इत्यादि ॥ १ ॥

तद्धैकेषाम् । 'बहिर्द्धा' बहिरेव बहिर्द्धा, 'यज्ञात्' स्याद्भवेत् । आहवनीयात् प्राक् यज्ञ, न चाहवनीयात् प्राक् नाम किञ्चिदस्ति, तथाऽप्यमुना यज्ञाद्बहिः यज्ञवाहा भवेयुरित्यभिप्राय ॥ २ ॥

१—" नाग्निष्टाव बन्धनस्य पटं कर्ति शुल्क । २—' पत्नीनामग्नात्वा गार्हपत्य मजन्त " इत्यादि सुव्यक्तमप्यत्र का० श्रौ. सू. ३ । १४०—१४३ ॥

(ज) जघनेनो हैव पत्नीम् । (मु) एकेपामध्वर्युरेति नो ऽएव तथा कुर्यात्पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनार्द्धः पत्नी यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्यादेवं तद्बहिर्द्धा हैव यज्ञात्स्यात्पत्नेयात् ॥ ३ ॥

(द) अन्तरेणो हैव पत्नीम् । (मु) एकेपामध्वर्युरेति नो ऽएव तथा कुर्यादन्तरियाद्ध यज्ञात्पत्नीं पत्नेयात्तस्माद् पूर्वेणैव गार्हपत्यमन्तरेणाहवनीयञ्चैति तथा ह न बहिर्द्धा यज्ञाद्भवति यथो ऽएवादः प्रचरन्नन्तरेण सञ्चरति स ऽउ ऽएवास्यैष सञ्चरो भवति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ पत्नीः संयाजयन्ति । यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात्प्रजायन्ते मिथुनात्प्रजायमानाऽ अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेनाऽएतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

जघनेनो हैव पत्नीमेकेपामध्वर्युरेति, नो एव तथा कुर्यात् । पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्याध्वर्युः, जघनार्द्धः पत्नी । यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्यात्—एवं तत् । बहिर्द्धा हैव यज्ञात् स्यात्—पत्नेयात् ॥ ३ ॥

अन्तरेणो हैव पत्नीमेकेपामध्वर्युरेति । नो एव तथा कुर्यात् । अन्तरियाद्ध यज्ञात् पत्नीम्—पत्नेयात् । तस्माद् पूर्वेणैव गार्हपत्यमन्तरेणाहवनीयञ्चैति । तथा ह न बहिर्द्धा यज्ञाद् भवति । यथो एवादः प्रचरन्नन्तरेण सञ्चरति—स उ एवास्यैष सञ्चरो भवति ॥ ४ ॥

अथ पत्नीः संयाजयन्ति । यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । यज्ञात्—प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते । मिथुनात्प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते । तदेना एतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात् प्रजन-

---

जघनेनो । गार्हपत्यमुत्तरेणातीत्य पत्नी चापरेण । पत्नीदक्षिणपार्श्वे स्थितो यज्ञादित्यपरे शाखिन आहुः । भसद्गुत्सर्गायतनम् 'भसत्तः' यथा भसदि शिरः संयोजयेत्, तथायुक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अन्तरेणो । 'गार्हपत्यमन्तरेण' अतीत्य गार्हपत्यस्य पत्न्याश्चान्तरालेनेत्यपरे ॥ ४ ॥

अथ पत्नीः । "यज्ञाद्वै प्रजाः"—इत्यस्मिन् काले पत्नीषु संयाज्यमानासु 'यज्ञस्य' जघनार्द्धे मिथुनं प्रजननं कृतं भवतीत्याह । प्रजापतिभावाय यज्ञसम्पादनाय युक्तः सन् सर्गस्य हेतुर्भवति । सोऽपि न च सर्वात्मना किं तर्हि ? यदाधियज्ञिकं मिथुनं तेनांशेन प्रजासर्गस्य साक्षात्कारणं भवति । तदाह—यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते न स्वतः, एवं च तदपि मिथुनं यज्ञस्यान्ते वर्त्तते, तस्मात् 'प्रजाः प्रजायन्ते' । स हि यज्ञपुरुषस्य जघनार्द्धभागित्यभिप्रायः । ततश्च यदेनाः पत्नीः सह देवैर्यजति, 'तदेनाः' प्रजाः एतदन्ततो यज्ञस्य 'मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति' यस्माद्वेवमधियज्ञं क्रियते, 'तस्माद्' यज्ञानुकारिणो 'मिथुनाद्' एव लिङ्गद्वयात् 'प्रजननादन्ततः' जघनभागाद् 'यज्ञस्य' यज्ञकार्यपुरुषस्य 'इमाः' 'प्रजायन्ते' तस्यानियमनम् ॥५॥

चुतस्रो देवुता यजति । चुतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै मिथुनं द्वे द्वे हि खुलु भुवतो मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तुस्माच्चतस्रो देवुता यजति ॥ ६ ॥

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । रेतो वा ऽआज्यꣳ रेत ऽएुवैतुत्सिञ्चति तुस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥

तेुनोपाꣳशु चरन्ति । तिर ऽइव वै मिथुनेन चर्यते तिर ऽइवैतद्यदुपाꣳशु तुस्मादुपाꣳशु चरन्ति ॥ ८ ॥

(न्यु) अथ सोमं यजति । रेतो वै सोमो रेत ऽएुवैतुत्सिञ्चति तुस्मात्सोमं यजति ॥ ९ ॥

(न्यु) अथ त्वुष्टारं यजति । त्वष्टा वै सिक्तꣳ रेतो विकरोति तुदेुष ऽएुवैतुत्सिक्तꣳ रेतो विकरोति तुस्मात्त्वुष्टारं यजति ॥ १० ॥

नात् प्रजनयति । तस्मादस्मिन्मिथुनात् प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते । तस्मात् पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

चतस्रो देवता यजति । चतस्रो वै मिथुनम् । द्वन्द्वं वै मिथुनम् । द्वे द्वे हि खलु भवतः । मिथुनमेवैतद् प्रजननं क्रियते । तस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा आज्यहविषो भवन्ति । रेतो वा आज्यम् । रेत एवैतत्सिञ्चति । तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ७

तेनोपांशु चरन्ति । तिर इव वै मिथुनेन चर्यते । तिर इवैतद्—यदुपांशु । तस्मादुपांशु चरन्ति ८

अथ सोमं यजति (१) । रेतो वै सोमः—रेत एवैतद् सिञ्चति । तस्मात् सोमं यजति ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारं यजति (२) । त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति । तस्मात् त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

चतस्रो देवताः । चतस्र इति[१] देवाना पत्न्यो यद्यपि बह्व्य (श० प० ११ का० १ अ० ६ ब्रा० १७ क०) तथाप्येतैव सा हविर्भागदेवतान्यभिप्राय । द्वे द्वे हीति । द्वाभ्यां देवताभ्यां मिथुनम्, अपराभ्यामपरं मिथुनम्, ताभ्यामपि मिथुनाभ्यामपरं मिथुनमित्येतद्दर्शयति ॥ ६ ॥

ता वा आज्यहविषः । 'रेत आज्यम्' सारत्वात्, कारणद्रव्यत्वस्नेहैश्च । रेत एवैतदग्निया 'सिञ्चति' प्रजार्थम् ॥ ७ ॥

तेनोपांशु । उपांशुचरणशब्देन सर्वं ("उपांꣳशु चरति" "चरणशब्दे सर्वं देवताऽभ्यन्न" इति (का० श्रौ० सू० ३ । १४४ १४५ । १४६) होत्राध्वर्यवमेव ग्राह्य 'तिर' अन्तर्हितमप्रकाश 'मिथुनेन' स्त्रीपुंसेन 'चर्यते' लोके तेन यज्ञपूर्वकेन भवनीयम् 'उपांशु' चाप्रकाशम् । तस्मादुपांशुपसंहार ॥८॥

अथ सोमम् । यद्यप्याज्येनैव रेतोऽर्थ सिद्ध, तथापि देवलोकमपि तत्सम्पाद्यमिति 'सोम' यजति ("यजति सोमं त्वष्टारं देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिमिति" का० श्रौ० सू० ३ । १४६) ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारम् । मिथुनोत्पादनाय यत्र कश्चन पुंसि गर्भ्ये मिथुनात् त्रिगुण एवाग्रवर्णाय इत्यभिप्राय ।

१—"चतस्रोऽन्यत्पदिव, त एव चत्वार पत्नीसंयाजा" इत्यादि—तैत्तिरीयोपनिषत् (११ । १ । ६ । १७) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ॥

(त्वु) अथ देवानां पत्नीर्यजति । पत्नीषु वै योनौ रेतः प्रतिष्ठितं तत्ततः प्रजायते तत्पत्नीष्वेवैतद्योनौ रेतः सिक्तं प्रतिष्ठापयति तत्ततः प्रजायते तस्माद्देवानां पत्नीर्यजति ॥ ११ ॥

स यत्र देवानां पत्नीर्यजति । तत्पुरस्तात्तिरः करोत्युप ह वै तावद्देवता ऽआसते यावन्न समिष्टयजुर्जुहोतीदं नु नो जुहवदिति ताभ्यऽएवैतत्तिरः करोति तस्मादिमा मानुष्यः स्त्रियस्तिर ऽइवैव पुंसो जिघत्सन्ति या ऽइव तु ता ऽइवेति ह स्माह याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

(त्स्येऽस्या) अथाग्निं गृहपतिं यजति । (त्य) अयं वा ऽअग्निर्लोक ऽइममेवैतल्लोकमिमाः प्रजा ऽअभिप्रजनयति ता ऽइमं लोकमिमाः प्रजा ऽअभिप्रजायन्ते तस्मादग्निं गृहपतिं यजति ॥ १३ ॥

अथ देवानां पत्नीर्यजति (३)। पत्नीषु वै योनौ रेतः प्रतिष्ठितं, तत्ततः प्रजायते । तत्पत्नीष्वेवैतद्योनौ रेतः सिक्तं प्रतिष्ठापयति तत्ततः प्रजायते । तस्माद्ध देवानां पत्नीर्यजति ॥ ११ ॥

स यत्र देवानां पत्नीर्यजति—तत्पुरस्तात्तिरः करोति । उप ह वै तावद्देवता आसते—यावन्न समिष्टयजुर्जुहोति—इदं नु नो जुहवदिति । ताभ्य एवैतत्तिरः करोति । तस्मादिमा मानुष्यः स्त्रियस्तिर इवैव पुंसो जिघत्सन्ति । या इव तु ता इवेति ह स्माह याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

अथाग्निं गृहपतिं यजति (४)। अयं वा अग्निर्लोकः । इममेवैतल्लोकमिमाः प्रजा अभि-

---

' त्वष्टा ' वायुः सोऽप्यात्ममध्यस्थितः सिक्तमात्रमेव ' रेतः ' यावन्त्यवयवानि यस्य प्राणिनः, तावन्ति तस्य सूक्ष्मविभागानि खण्डितानि करोति । तथाविधवाक्यानुकारेण, नान्यथेति यद्येऽपि मिथुने त्वष्टा विकुर्वन् दर्शनीयः सोऽयमत्यन्त इति तदेव एवैतदित्याह ॥ १० ॥

अथ देवानां पत्नीः । पत्नीषु वै योनाविति । पत्न्या एव ' योनिः ' प्रजाधारणस्थानम्, तस्मिन्नेव ' रेतः ' ' प्रतिष्ठितम् ' । ' ततः ' एव च ' प्रजायते ' अपत्यरूपेण, पत्नीनां योनेरेव निक्षिप्तरेतसः प्रसूतिर्भवति । ' तत्पत्नीष्वेव ' योनिभूतासु ' सिक्तं रेतः ' प्रतिष्ठापयति । ' ततः ' ' ताभ्यो ' देवानां पत्नीभ्यः ' प्रजायते ' सर्वः; योषितोऽनुरूपस्येत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

स यत्र देवानाम्पत्नीः । तत्पुरस्तात्तिरः करोति अन्तर्धानमाहवनीयात् । ताभ्य एवैतत् ' तिरः ' अन्तर्धानं ' करोति ' । ' तस्मात् ' हेतोः ' मानुष्यः स्त्रियः ' ' तिर इव ' ' पुंसः ' " अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति "—इत्यपादानात्पञ्चमी (पा. सू. १ । ४ । २८) ' पुंसः '—इति । पुंसः अन्तर्हिता, पुंसः अदृश्यमाना ' जिघत्सन्ति ' भक्षयितुमिच्छन्ति । ' या इव '—इत्यनुकारः । याः पुंसः पुरो जिघत्सन्त्यश्नन्ति स्त्रियः, ' ता इव ' । अस्माद्वाक्यानुकारात् ' इत्याह याज्ञवल्क्यः ' । क्षुद्रयोषितस्तु पुंसः समक्षमपन्तेऽश्नन्ति; तथैवालोऽनुरागादित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

अथाग्निं गृहपतिम् । ' अयं लोकोऽग्निः ' गृहपतिः । गार्हपत्यो हि गृहपतिः; " अयमग्निर्गार्हपत्यः "—

१–निरु ८ । २ । १०, ११, १२; १० । २ । १० इत्येतेषु खण्डेषु व्याख्याताः । २–" तृतीयेऽन्तर्हितं पुरस्तात् " पत्न्यन्वारम्भेऽध्वर्युः का. श्रौ. सू. ३ । १४७ । १४८ ॥

तदिडान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति न प्रस्तरो यत्र वा ऽअदः प्रस्तरेण यजमानꣳ स्वगाकरोति पतिं वाऽअनु जाया तदेवास्यापि पत्नी स्वगाकृता भवतीयसितुꣳ ह कुर्याद्यत्प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात्तस्मादिडान्तमेव स्यादतो प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद् । (१) यथैवादः प्रस्तरेण यजमानꣳ स्वगाकरोत्येवमेवैतत्पत्नीꣳ स्वगाकरोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् । (द्वे) वेदस्यैकं तृणमाच्छिद्याग्रं जुह्वामनक्ति मध्यꣳ स्रुवे बुध्नꣳ स्थाल्याम् ॥ १६ ॥

प्रजनयति । वा इमं लोकमिमाः प्रजा अभिप्रजायन्ते । तस्मादग्निं गृहपतिं यजति ॥ १३ ॥

तदिडान्तं भवति । नह्यत्र परिधयो भवन्ति, न प्रस्तरः । यत्र वा अदः प्रस्तरेण यजमानं स्वगा करोति, पतिं वा अनु जाया—तदेवास्यापि पत्नी स्वगाकृता भवति । इयासितं ह कुर्याद्—यत्प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद् । तस्मादिडान्तमेव स्यात् । उतो प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद्—यथैवादः प्रस्तरेण यजमानं स्वगाकरोति—एवमेवैतत् पत्नीं स्वगा करोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्याद्—वेदस्यैकं तृणमाच्छिद्याग्रं जुह्वामनक्ति, मध्यं स्रुवे, बुध्नं स्थाल्याम्॥१६

इति वचनात्; गार्हपत्यश्चायं लोकः । ततश्च यत् ' अग्निं ' ' गृहपतिं यजति ' तत् ' इम लोकम् ' लोकोपलक्षिते देशे ' प्रजाः प्रजनयति ' । ततश्च यज्ञानुकारेण तथैव ' ताः प्रजायन्ते ' ॥ १३ ॥

तदिडान्तम् । इडान्तम् ' इडान्तम् ' । ' इडान्तं ' यजनान्तमित्यभिप्राये, तद् इडा पत्नीसंयाजेषु विधीयते । तस्याश्च पूर्वोक्त एव विधिः । अर्थवादोऽपि च पूर्वोक्त एवेति नोक्तः । तस्मादहोऽवकल्पयेत्यादि यथैव हि देवेभ्यिडाऽवकॢप्ता, तथा स्त्रीष्वपि देवेष्वित्यभिप्रायः । " न ह्यत्र परिधय "—इत्यादिस्तु इडाया अन्तत्वेऽर्थवादः । तत्राभिप्राय । अत्रापि पत्नीयज्ञे । यथैव इडा देवयज्ञे भवत्येव सूक्तवाक—शंयुवाकान्यपि भवितव्यमित्यत आह—न ह्यत्र परिधयो भवन्तीति । परिधिप्रस्तरसम्बन्धौ सूक्तवाक—शंयुवाकौ तदभावेऽनुपपन्नावित्यभिप्राय । ननु च प्रस्तरप्रहरणेन यजमानः स्वगाकृतो देवयज्ञे, अत्रापि यज्ञे पत्नी तथा स्वगाकर्तव्या, इतरथा [illegible] स्वर्गाल्लोकात्साऽन्तरितैव स्यात् । इत्यत आह—प्रस्तरेणेति । प्रस्तरकरणे 'इयसितं ह कुर्यात्' ' इयसु '—शब्दोऽवसानवचन , कण्डूादिषु (ग.धा. ३ । ३ । २७—२८) पठ्यते । अवसन्नमवसादं पत्न्या. कुर्याद्;—यजमाने गच्छति स्वर्गं लोकं पत्नी न गता, अत्रैवावसन्ना सा, अधुना यातीत्येतत्कुर्याद्; न च युक्तम्; पतिं ह्यनु च जायेत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तरस्य । ' प्रस्तरस्य ' ' रूपं ' प्रतिनिधिं ' कुर्यात् ', अध्वर्युणा तत्र यथैवाद इति । स्वेनैव महिम्ना यजमानवत् । तत्र ' स्वगाकरोति ' नाभिदृशामन्यत्तात्पर्यं ॥ १५ ॥

स यदि । प्रसक्ता ॥ १६ ॥

१–" इडान्तं भवतीडान्ता वा " इति का. श्रौ सू ३ । १४९ ॥

ऽइदुमकिल्विषमन्नं कुर्वित्यैवैतदाह सुपदा योनावित्यात्मन्येतदाह स्वाहा वाडिति तद्यथा वुषट्कृतॅं हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥२०॥ [शतम् ८००]

(त्यु) अथ वेदं पुत्नी विस्रॅंसयति । योषा वै वेदिर्वृषा वेदो मिथुनाय वै वेदः क्रियतेऽथ यदेनेन यज्ञऽउपालभते मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥

(तेऽय) अथ यत्पुत्नी विस्रॅंसयति । योषा वै पुत्नी वृषा वेदो मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तुस्माद्वेदं पुत्नी विस्रॅंसयति ॥ २२ ॥

सा विस्रॅंसयति । वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूया ऽइति यदि यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

वैतदाह । "अविषं नः पितुं कृणु "–इति । अन्नं वै पितुः अनमीवं न इदमकिल्विषमन्नं कुर्वित्ये- वैतदाह । " सुपदा योनौ "–इति । आत्मन्येतदाह । " स्वाहा वाट्" (वा०सं० २।२०)– इति । तद्यथा वषट्कृतं हुतम्–एवमस्यैतद्भवति ॥ २० ॥

अथ वेदं पत्नी विस्रंसयति । योषा वै वेदिः । वृषा वेदः । मिथुनाय वै वेदः क्रियते । अथ यदेनेन यज्ञ ऽउपालभते, मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥

अथ यत्पत्नी विस्रंसयति । योषा वै पत्नी, वृषा वेदः । मिथुनमेवैतत्–प्रजननं क्रियते । तस्माद् वेदं पत्नी विस्रंसयति ॥ २२ ॥

सा विस्रंसयति–" वेदोऽसि; येन त्वं देव वेद, देवेभ्यो वेदोऽभवः, तेन मह्यं वेदो भूयाः"–इति । यदि यजुषा चिकीर्षेद्–एतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

स यस्य कार्यतया नास्ति, तदनमीवम् । ' आत्मनि ' यज्ञी, दक्षिणाग्निहोमादि शाखान्तरात् ॥ २० ॥

अथ वेदं । (" पत्नी वेद प्रमुञ्चति वेदोऽसीति योक्त्रं च " इत्यादि का० श्रौ० सू० ३ । १५६) । विस्रंसनमुपक्रम्यत्नेन, अर्थवादस्तु ' यदि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्दहति "–इति (श० प० ६ का० ७ अ० ४ ब्रा० ८ कं०) गम्यमान एवेति नोक्त । यस्मात्तु कर्तृवेदार्थवाद वक्ष्यति–" अथ यत्पत्नी विस्रंसयति "– इति, (श० प० १ का० ९ । २ । २२) अधुना विस्रंसनप्रसङ्गादुत्पत्ति–विनियोगौ वेदस्याह । तत्र स्याद्विमाबद् योषा वै वेदिरिति । विनियोग–' अथ यद् । ' एतेन ' वेदेन ' यज्ञे ' किञ्चित् ' उपाल- भते ' उपग्रहकाले, गृहीतमपि सन् ' उपचर्यते ' उपकाराय सुगृहीतत्वाद् यद् गृह्णाति, यत् ' मिथुन क्रियते ', तत्प्रजननाय च वेदस्य ग्रहणे विनियोग । स च एकद्रव्ये इत्येतन्मिथुनवचनादेव गम्यते, नैक- द्रव्ये हि कर्मणि आहृतौ अन्योन्यमिव मिथुन सिद्धम् । तदपि सर्वे कर्मणि समवहोमादौ वेदेनोपग्रहणम्, न सर्वत्रैवेतनुपग्रहान्तरात् ॥ २१ ॥

अथ यत् पत्नी । प्रमत्ता ॥ २२ ॥

सा विस्रंसयति । ' यदि यजुषा ' कर्तुमिच्छेदिति ' यदि '–शब्दात् पाक्षिक वेदस्य यजुषा करणमिति

१–" उपन्त्र शुक्लुव प्रतहवर्षेणद्भवायतेति " इति का श्रौ सू ३ । १५३ ॥ २–" सत्वनाहय दक्षिणायां रहन्यग्रे सम्वत्या इति च " इति का श्रौ सू ३ । ५४ ॥ " विश्वेपाणुनी " का श्रौ. सू ३ । १५५ ॥ इत्यादि ॥

३– एकद्रव्ये सत्ये वेदेनोपग्रहणम् "–" समवहोम "–"कृतमन्तु " का श्रौ सू १। १० । ६ । ७ । ८ ।

(स) तमा वेदेः सᳫंस्तृणाति । योषा वै वेदिर्वृषा वेदः पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति पश्चाद्देवैनामेतत्परीत्य वृष्णा वेदेनाधिद्रावयति तस्मादा वेदेः सᳫंस्तृणाति ॥ २४ ॥

(स्तु) अथ समिष्टयजुर्जुहोति । प्राह्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइत्यथ यद्धुत्वा समिष्टयजुः पत्नीः संयाजयेत्प्रत्यङ्ङु हैवास्यैष यज्ञः सन्तिष्ठेत तस्माद्वा ऽएतर्हि समिष्टयजुर्जुहोति प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति ॥२५॥

(स्तु) अथ यस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य एष यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सर्वासु समिष्टास्वथैतज्जुहोति तस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥

(स्रा) अथ यस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य एष यज्ञस्तायत ऽउप ह वै ता ऽआसते यावन्न समिष्टयजुर्जुह्वतीदं

तमा वेदेः संस्तृणाति । योषा वै वेदिः । वृषा वेदः । पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति । पश्चाद्देवैनामेतत् परीत्य वृष्णा वेदेनाधिद्रावयति । तस्मादा वेदेः संस्तृणाति ॥ २४ ॥

(अथ समिष्टयजुः ।)

अथ समिष्टयजुर्जुहोति–' प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ' इति । अथ यद्धुत्वा समिष्टयजुः पत्नीः संयाजयेत्–प्रत्यङ्ङु हैवास्यैष यज्ञः सन्तिष्ठेत । तस्माद्वा एतर्हि समिष्टयजुर्जुहोति–प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता इति ॥ २५ ॥

अथ यस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा एतेन यज्ञेन देवता ह्वयति–याभ्य एष यज्ञस्तायते, सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति । तद्व यत् तासु सर्वासु समिष्टासु–अथैतज्जुहोति । तस्मात्समिष्टयजुर्नाम २६

अथ यस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा एतेन यज्ञेन देवता ह्वयति–याभ्य एष यज्ञस्तायते, उप ह वै ता आसते–यावन्न समिष्टयजुर्जुह्वति–'इदं नु नो जुहतु ' इति । ता एवैतद् यथायथं व्यवसृजाति–

गम्यते । अथ मनुषा करणचिकीर्षाऽनुपपन्नेति सामर्थ्यात् पतिः कुर्यादिति । तच करणमासाद्याज्यनिर्वापकाले विज्ञेयमिति । कः पुनः कुर्यात् ? यजमानः; शाखान्तरात् " मह्यं भूयाः " इति मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ २३ ॥

तमा वेदेः । " स्तृणात्या वेदेः " इति (का० श्रौ० सू० ३ । १९७) । 'आङ्' अत्राभिविधौ, संस्तृणाति वेदिं व्याप्येति । " योषा वै वेदिर्वृषा वेदः "–इति शेषात् । वेदिं संस्तृणोति समाख्यानादध्वर्युः; होत्रे तु विशेषवचनाद्धोता संस्तृणाति ॥ २४ ॥

अथ समिष्टयजुः । " प्रौवच्च समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इति " इति (का० श्रौ० सू० ३।१९८) प्रसन्नार्थमस्तः ॥ २५–२८ ॥

१–' इति वचनादातीर्य्योगः " इत्यधिकं क्वचित् । २–यास्यायणे यूपेण गार्हपत्यस्या वहिरसांतेति । (१ । १५ । १५) ।
३–" यजोता मावेदे स्तृणातीति " (१ । १५०) इत्यत्र कात्यायनेनमूत्रमत्र्यं दर्शं ।

नु नो जुहुत्विति ताऽएवैतद्यथायथं व्युवसृजति यत्रयत्रासां चरणं तदनु यज्ञं वाऽएतदजीजनत यदेनमतत तं जनयित्वा यत्रास्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठा-पयति तस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २७ ॥

स जुहोति । देवा गातुविद ऽइति गातुविदो हि देवा गातुं वित्त्वेति यज्ञं वित्त्वेत्येवैतदाह गातुमितेति तदेतेन यथायथं व्युवसृजति मनसस्पतऽइमं देवयज्ञꣳ स्वाहा वाते धाऽइत्ययं वै यज्ञो योऽयं पवते तदिमं यज्ञꣳ सम्भृत्यैतस्मिन्यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञꣳ सन्दधाति तस्मादाह स्वाहा वाते धा ऽइति ॥ २८ ॥

(स्रु) अथ बर्हिर्जुहोति । (त्य) अयं वै लोको बर्हिरोषधयो बर्हिरस्मि-न्नेवैतल्लोक ऽओषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिँल्लोक ऽओषधयः प्रतिष्ठिता-स्तस्माद्बर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा ऽअतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्ह्येवान्तो यज्ञस्य यदूर्ध्वꣳ समिष्टयजुषोऽतिरिक्तं तद्यदा हि समिष्टयजुर्जुहोत्यथैताभ्यो जुहोति तस्मा-दिमा ऽअतिरिक्ता ऽअसम्मिता ऽओषधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

यत्र यत्रासां चरणं तदनु । यज्ञं वा एतदजीजनत—यदेनमतत, तं जनयित्वा यत्रास्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठा-पयति । तस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २७ ॥

स जुहोति—" देवा गातुविदः "—इति । गातुविदा हि देवाः । " गातुं वित्वा "—इति । यज्ञं वित्त्वेत्येवैतदाह । " गातुमित "—इति । तदेतेन यथायथं व्यवसृजति । " मनसस्पत इमं देवयज्ञ स्वाहा वातेधाः "—(वा० सं० २ । २९) इति । अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । तमिमं यज्ञं सम्भृत्यैतस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति । यज्ञेन यज्ञं सन्दधाति । तस्मादाह—स्वाहा वाते धाः—इति २८

अथ बर्हिर्जुहोति । अयं वै लोको बर्हिः । ओषधयो बर्हिः । अस्मिन्नेवैतल्लोक ओषधीर्दधाति । ता इमा अस्मिँल्लोक ओषधयः प्रतिष्ठिताः । तस्माद्बर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

ता वा अतिरिक्ता जुहोति । समिष्टयजुर्ह्येवान्तो यज्ञस्य । यदूर्ध्वं समिष्टयजुषः—अतिरिक्तं तत् । यदा हि समिष्टयजुर्जुहोति—अथैताभ्यो जुहोति । तस्मादिमा अतिरिक्ता असम्मिता ओषधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

अथ बर्हि । (" बर्हि सम्बर्हिरनि " इति का० श्रौ० सू० ३ । ९९) । ' अयं वै लोको बर्हि ' " वृहि वृद्धौ " (धा० पा० भ्वा० प० ७३७) पारवृद्धोऽयं लोकः । ततः किपदेतद्बर्हि शब्दवाच्यता च ओषधिवाच्यता च । बर्हि शब्दवाच्यांशेन ' तद् बर्हिरयं लोकः ' तस्यापि बर्हिशब्दकत्वात्, ओषधित्वांशेन तत्सर्वा ' ओषधय ' । ततश्च यद् ' बर्हि ' अधियज्ञ ' जुहोति ', तत् ' एतल्लोके ' ' ओषधी ' बर्हिष ओषध्यात्मकत्वात् ' दधाति ', तत्रेद तथैव दृश्यते ॥ २९ ॥

ता वा अतिरिक्ताम् । बर्हिराहुतिं यस्मात् ' अतिरिक्तां जुहोति ' । कथम् ? ' समिष्टयजुर्ह्येवान्तो

स जुहोति । सुम्बर्हिरङ्क्ताᳬं हविषा घृतेन समादित्यैर्व्वसुभिः सुम्मरुद्भिः॥ समिन्द्रो व्विश्वेदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहेति ॥ ३१ ॥

(त्सु) अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । युक्ते वा ऽएतद्यज्ञं यदेनं तनुते स यन्न निनयेत्पराङ् हाविमुक्त ऽएव यज्ञो यजमानं प्रक्षिणीयात्तथो ह यज्ञो यजमानं न प्रक्षिणाति तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति । कस्त्वा व्विमुञ्चति स त्वा व्विमुञ्चति कस्मै त्वा व्विमुञ्चति तस्मै त्वा व्विमुञ्चति पोषायेति तत्पुष्टिमुत्तमां यजमानाय निराह स

स जुहोति-" सं बर्हिरङ्क्तां हविषा घृतेन, समादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः । समिन्द्रो विश्वेदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहा "-(वा० सं० २ । २२) इति ॥३१॥

अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । ' युक्ते वा एतद् यज्ञम् '-यदेनं तनुते । स यन्न निनयेत्-पराङ् हाविमुक्त एव यज्ञो यजमानं प्रक्षिणीयात् । तथो ह यज्ञो यजमानं न प्रक्षिणाति । तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः एव परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति-" कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति, कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा

यज्ञस्य; नहि देवताविसर्जनार्थमित्यभिप्रायः । ततश्च या ' ऊर्ध्वं समिष्टयजुषः ' साऽतिरिक्ता, तत्रासु गतासु च देवतासु । ' यदा हि '-' हि ' शब्दः ' च '-शब्दार्थे, यदा च ' समिष्टयजुर्जुहोति ', ' अथ ' अनन्तरम् ' एताभ्यः ' ओषधिभ्यः । " तादर्थ्ये चतुर्थी " (पा० सू० २ । ३ । १३ वा० १) ओषधयोऽस्मिँल्लोके कथं नाम भविष्यन्तीत्येवमर्थं ' जुहोति ' ॥ ३० ॥

स जुहोति । प्रतत्रा ॥ ३१ ॥

अथ प्रणीता । (१२ । ९ । २ । ७ इत्यत्र प्रणीताप्रणयनं वक्ष्यति) अध्वर्युरुत्तरपार्श्वाद् दक्षिणपार्श्वं वेदेः (आहवनीयं प्रदक्षिणतो) गत्वा स्वदेशेऽवस्थिता एव ' प्रणीता ' ' निनयति ' नीर्निनयति, भूमौ पर्यस्यतीत्यर्थः । ' युक्ते वा ' इति निनयनार्थवादः । ' दक्षिणतः ' इत्येतस्य " तथा ह्युदग् भवति " इत्यर्थवादं वक्ष्यति (श० प० १ । ९ । ३ । १) ' पराङ् ' अनावृत्तो ' यज्ञो यजमानं प्रक्षिणीयात् ' " क्षि हिंसायाम् " (भ्वा० प० २८) हिंस्यात् । ' तथा ' नीयमानासु प्रणीतासु ' न प्रक्षिणाति ' न हिनस्ति ॥ ३२ ॥

स निनयति । (" वेदं प्रणीतानि नयति परीत्य कस्त्वेति " इति का० श्रौ० सू० ३ । १६०) तत्पुष्टिमुत्तमामिति । पुष्टेर्हेतुभूताः, तासु निरस्यमानासु मा भूत् पुष्टेर्निरासस्तेन पुष्टिं निराह-उत्तमामिति ।

१-समिष्टयजुर्होमेनैव यज्ञसमाप्तिः । अत एतत्प्रतिपत्तिकर्मेत्युच्यते । अथेदोपरिष्टाद्धुतिपरिगणनानुसारेण सामिधेन्य इत्याचेत्य श्रुता " ताः पञ्चदश सामिधेन्यः, द्वावाघारौ, पञ्च प्रयाजाः, इडा, त्रयोऽनुयाजाः, सूक्तवाकश्च शंयोर्वाकश्च तास्त्रयो दशाहुतयोऽत्र यदेतद् दः पत्नीसंयाजेषु सम्यग्जुहोति समिष्टयजुः ताः पञ्चदशाहुतयः इत्यादि ११ । २ । ३ । ५ । ६ ॥

येनैव प्रणयति तेन निनयति येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति तेन विमुञ्चन्ति योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति योक्त्रेण विमुञ्चन्त्यथ फलीकरणान्कपालेनाधोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यति रक्षसां भागोऽसीति ॥ २३ ॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्चो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ऽएतस्मिन्न्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरेऽस्माकमयम्भविष्यत्यस्माकमयम्भविष्यतीति ॥ २४ ॥

ततो देवाः । सर्वं यज्ञं संवृज्याथ यत्पापिष्ठं यज्ञस्य भागधेयमासीत्तेनैनानिरभजन्नस्य पशोः फलीकरणैर्हविर्यज्ञात्सुनिर्भक्ता ऽअसन्निति एष वै सुनिर्भक्तो यं भागेन निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्त्येव स

विमुञ्चति, योगाय "–इति । तत्पुरिमुत्तमां यजमानाय निराह । स येनैव प्रणयति–तेन निनयति । येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति–तेन विमुञ्चन्ति । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति–योक्त्रेण विमुञ्चन्ति । अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यति । "रक्षसां भागोऽसि "–(वा० सं० २ । २३ ।) इति ॥ २३ ॥

देवाश्च वा असुराश्च–उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे एतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरे–'अस्माकमयम्भविष्यत्यस्माकमयम्भविष्यति' इति ॥ २४ ॥

ततो देवाः सर्वं यज्ञं संवृज्य, अथ यत् पापिष्ठं यज्ञस्य भागधेयमासीत्–तेनैनानिरभजन्–अस्य पशोः फलीकरणैर्हविर्यज्ञात्–सुनिर्भक्ता असन्निति । एष वै सुनिर्भक्तो यं भागेन निर्भजन्ति ।

भाग्यधेयस्यान्ते इत्यर्थः । आग्नर्येव दिष्टम्, तत्र रक्षोनिरासप्रधानयागादि, ततश्च निनयनमेवाग्यर्योयेद्दे उक्तमित्यभिप्रायः । स येनैव प्रणयतीति । कस्चैन्येताभिरनिर्व्यक्ताभिर्व्याहतिभिरित्यभिप्रायः । अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः । फलीक्रियन्ते तण्डुला एभिरिति फलीकरणा अङ्गीभवन्ति तण्डुलनिष्पत्तौ "अभूततद्भावे" (पा० सू० ५ । ४ । ५० । वा० १०) "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः"–(पा० सू० ५ । ४ । ५०) 'फलीकरणान्' तण्डुलादीन् 'उपास्यति' उत्क्षिपति उत्करे । 'कपालेन' मध्यमेन प्रथमनातिकामादिति 'अधोऽधः' अधस्तादातिदूरे 'कृष्णाजिनम्'–इति, 'अधोऽध इत्येनयोरनिमित्ता द्वितीया–(पा० सू० २ । ३ । वा० २) । कृष्णाजिनस्याधस्तात्, समीप इत्यर्थः "पुरोडाशकपालेन फणालनास्यन्दय कृष्णाजिनपुरस्तादिति" (का० श्रौ० सू० २ । १६१) ॥ २३ ॥

देवाश्च वै । प्रसन्ना ॥ २४ ॥

ततो देवाः । 'सर्वं यज्ञ' हविर्यज्ञाख्यम्, 'संवृज्य' समाप्तिपूर्वं सहृत्य । अथेति । 'अथ' अनन्तरम् । 'भागधेय' भाग [illegible] भागधेयम्, स्वार्थिको धेयः "भागरूपनामभ्यो धेयः" इति (पा० सू० ५ । ४ ।

१–ईस एव पाठः [illegible] "[illegible]"–इति [illegible] एवकारोऽस्थाने पतन् प्रयुक्त [illegible] । [illegible] । [illegible] । भाष्यपुस्तकेषु मूलपाठे "एकार"–एवात्र निर्दिष्ट इति मन्तव्यम् ॥

तावच्छꣳसत उत हि वशे लब्ध्वाह किं मा बभक्थेति स यमेवेभ्यो देवा भागमकल्पयंस्तमेवैभ्य एष एतद्भागं करोत्यथ यदधोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यत्यनग्रावेवैभ्य एतदन्धे तमसि प्रवेशयति तथो एवासृक्पशो रक्षसां भागोऽसीत्यनग्रावन्धे तमसि प्रवेशयति तस्मात्पशोस्तेदनीं न कुर्वन्ति रक्षसाꣳ हि स भागः ॥ ३९ ॥ ३ ॥

इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ [९।२]

सꣳस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति तथा ह्युदग्भवति तस्माद्दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति देवलोके मेऽप्यसदिति वै

अथ यम् अभागं निर्भजन्ति-ऐव स तावच्छंसते । उत हि वशे लब्ध्वाह-' किं मा बभक्थ ' इति । स यमेवैभ्यो देवा भागमकल्पयन्-तमेवैभ्य एष एतद्भागं करोति । अथ यदधोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यति-अनग्रावेवैभ्य एतदन्धे तमसि प्रवेशयति । तथो एवासृक् पशोः "रक्षसां भागोऽसि"-इति-अनग्रावन्धे तमसि प्रवेशयति । तस्मात् पशोस्तेदनीं न कुर्वन्ति । रक्षसां हि स भागः ॥ ३९ ॥

अथ याजमानो विष्णुक्रमः ।

संस्थिते यज्ञे दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति । तथा ह्युदग् भवति । तस्माद्दक्षिणतः परीत्य

---

३९ । बा० २) । ' तेन ' भागधेयेन पापिष्ठेन ' एनान् ' असुरान् ' निरभजन् ' निर्भक्तवन्तः; यहिर्यज्ञाद् कृतवन्तः । केन, कस्मात् ? आह-" अस्ना पशोः " । असृक्शब्दस्य असन्नादेशः (पा०सू० ६ । १ । ६३). ' अस्ना ' लोहितेन ' पशोः ' ' निरभजन् ' । ' फलीकरणैः ' पाण्डुरभागैः ' हविर्यज्ञात् निर्भजन्तोऽभूवन् ' एष सुनिर्भक्तः ' ' भागिन ' स्वल्पभागेनापि भक्तम् । ' अभागं ' भागमदत्त्वा यं ' निर्भजन्ति ' ' सः ' भागी भयनम् ' शसते ' एव । ' उत ' अपि । अबलो हि बलस्तां वशो भवति । ' लब्ध्वा ' आसाद्य ' आह ' भूते-ऽलताविल्काल पर्यायात् । ' किं ' त्व ' मा ' मां ' बभक्थ ', मनसि किं मह्यं त्वया दत्तमित्यर्थः । यं ' भागम् ' ' एभ्यः ' रक्षोभ्यः ' देवाः ' ' अकल्पयन् ' कल्पितवन्तः । ' उपास्यति ' समीपे प्रक्षिपति । अग्निहोत्रे ' अन्धे तमसि ' ' प्रवेशयति ' ' तथा ' ' पशोः असृक् ' अपि । तस्मादिति । तेदनीकरणाभावेन रक्षोभागः । तेदनीकरणेन लोहित सिद्धम् ॥ ३९ ॥ ३ । [९. २] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥
इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु नवमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

संस्थिते यज्ञे । याजमानकर्माभिधायि ब्राह्मणमेतत् । ' दक्षिणतः परीत्य ' अध्वर्युः ' निनयति ' ' हि ' यतः, ' तथा ' कृते ' उदग् भवति ', परीत्येत्युक्ते दक्षिणादागत्य निनयनायोदगागमनं भवति । उदपात्र-

यजते यो यजते सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति सैति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ १ ॥

स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्थाः । (स्त) तदुभयतोऽग्निशिखे समोषन्त्यौ तिष्ठतः प्रति तमोषतो यः प्रत्योष्योऽथ तꣳ सृजेते योऽतिसृज्यः शान्तिरेषस्तदेतमेवैतत्पन्थानꣳ शमयति ॥ २ ॥

पूर्णपात्रं निनयति । ' देवलोके मेऽप्यसत् ' इति वै यजते—यो यजते । सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवा-भिप्रैति । तदनूची दक्षिणा—यां ददाति, सैति । दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ १ ॥

स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्थाः । तदुभयतोऽग्निशिखे समोषन्त्यौ तिष्ठतः । प्रति तमोषतो—यः प्रत्योष्यः, अथ तं सृजेते योऽतिसृज्यः । शान्तिरेषः । तदेतमेवैतत्पन्थानं शमयति ॥ २ ॥

[illegible] न सर्वो विधि । पुन ' "अथ विष्णुक्रमान् क्रमते "—इति (श०प० १ । ९ । ३ । ८) [illegible] अथ '—[illegible] विधानात् । तथा [illegible] दक्षिणतः पर्यन्य पर्य-[illegible] । पूर्णपात्रं देवलोके मेऽप्यसदित्यादि । अथ यद्‌ ' असत् ' भवतु । एतमर्थं यजमानो 'यजते' ' यो यजते ' स यज्ञोऽस्य यजमानस्य देवलोकमेवाभिप्रैति ' । [illegible], अतो मया [illegible] । ' तदनूची ' इत्यत्र [illegible] ([illegible]) दक्षिणात्वम् । [illegible] दक्षिणेति । ' दक्षिणामन्वारभ्य ' सा हि [illegible], [illegible], [illegible] ॥ १ ॥

● [[illegible] ॥ १ ॥]

स एष देवयानः । [illegible], देवयानेन पितृलोकं पन्था । एवञ्च केवल-कर्मणां पुनरावृत्तिर्दर्शिता । [illegible] ' अन्वारभ्य '—इत्युक्तम् (श० प० १ । ९ । ३ । २०) [illegible] "द्वे सृती अशृणवं पितॄणाम्" इत्युपक्रम्य, [illegible] पुनरावृत्तिर्दर्शिता— " ते य एवमेतद्विदुः "—इत्यादिना (श० प० १४ । ९ । १ । ४–१९) । ' वा '—शब्दो व्यवस्थितः ' तदुभयतः ' ' अग्निशिखे ' अग्निज्वाले ' समोषन्त्यौ ' सम्यग्दहन्त्यौ ' तिष्ठतः ' । [illegible] । [illegible] ' अतिसृजतः ' । [illegible] शमयति । [illegible] ' शान्तिः ' । [illegible] । केवलस्य [illegible] [illegible] यजमानो याति, स देव एव । स एष [illegible]

● [illegible] ॥

१–' [illegible] ([illegible] । ') इति पाठः क्वचित् पुस्तकेषु ।

पूर्णं निनयति । सुर्व्वं वै पूर्णᳬसुर्व्वेणैवैनमेतच्छमयति सन्ततमुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैनमेतदुव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

युद्वेव पूर्णपात्रं निनयति । यद्वै यज्ञस्य मिथ्या क्रियते व्यस्य तद्वृहन्ति क्षण्वन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति ॥ ४ ॥

पूर्णं निनयति । सुर्व्वं वै पूर्णᳬ सुर्व्वेणैवैतत्सन्दधाति सुन्ततमुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैतदुव्यवच्छिन्नेन सुन्दधाति ॥ ५ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वेणैवैनमेतच्छमयति । सन्ततमव्यवच्छिन्नं निनयति । सन्ततेनैवैनमेतदव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

यद्वेव पूर्णपात्रं निनयति । यद्वै यज्ञस्य मिथ्या क्रियते—व्यस्य तद्वृहन्ति, क्षण्वन्ति । शान्तिरापः । तदाद्भिः शान्त्या शमयति, तदद्भिः संदधाति ॥ ४ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वेणैवैतत्संदधाति । सन्ततमव्यवच्छिन्नं निनयति । सन्ततेनैवैतदव्यवच्छिन्नेन संदधाति ॥ ५ ॥

देवानेति; " देवो भूत्वा देवानप्येति " इति वचनात् । पितॄंश् केवलात्कर्मणः । ' तदुभयतः ' तत्र उभयतः, उभयोरपि मार्गयो. ' अग्निदिखे ' सर्वरसमयः ' ओषत ' दहत । योऽग्निस्तत्कृत्य , समोषत; यस्तु कृतनियतकर्मा, तमतिसृजत. । परन्त्वनेन पूर्णसेकेन शान्ते जाते ' यः ' ' प्रत्युष्यः ' " उष दाहे " (धा० पा० भ्वा० प० ६९७) प्रतिदहनार्हः ' त ' ' प्रत्योषतः ' प्रतिदहतः । यथा दर्शितयज्ञादावेष एवाग्निसंयोगो निमित्तमिति, एवं तदपि ते प्रदीप्ते दहतः । ' अतिसृजेते ' अनिमर्जनम् विसर्जनम् ॥ २ ॥

[देवलोकगामी मनुष्यानमर्गास्तर श्रुतिरेवाह—स एषः । स यज्ञो देवयानः दैवे प्रापयंयः, पितृभिः प्रापणीयः पितृयाणः । देवयानोऽग्निहोत्रिणामप्या स्वर्गगमनाय, पितृयाणोऽन्यमनुष्याणामपा । तदुभयत अग्नेराहवनीयादेः देवयानपितृयाणौ शिखे ऊर्ध्वभागे भोपन्यो सन्तिष्ठत । अपां शान्तिसाधनत्वात् तन्निनयनेन शान्तो भवति देवस्य ॥ २ ॥]

पूर्णम् । अपा पूर्णम्; ' शान्तिरापः '—इति वचनात् (श. प. १ का. ९ अ. ३ ब्रा, २ कं.) उदकस्यैव तावदाधिदैविक निनयनस्य प्रयोजनम् (का. श्रौ. सू. ३ । १६२) ॥ ३ ॥

[**पूर्णम्** । अर्थाञ्जलेन निनयनधर्मस्य पूर्णम् । सन्ततमव्यवच्छिन्नम् , अनवखण्डितेन भागनिनयनेन ॥ ३ ॥]

आधियज्ञं दर्शयन्नाह—यद्वेवेति । ' यद्वै मिथ्या क्रियते यज्ञस्य' अकरणमन्यथाकरणञ्च, ' तद्विवृहन्ति ' व्यर्थं कुर्वन्ति 'यज्ञीया आप' क्षण्वन्ति, 'क्षणु हिंसायाम्' (धा०पा०त० ८०३) हिंसन्ति, दुःखायन्तीत्यर्थः ॥४॥५॥

[**यद्वेव** । यज्ञस्य यत्किञ्चिन्मिथ्या प्रमादादिना क्रियते । व्यस्य तदिति । अस्य यजमानस्य तन्मिथ्याकृतं विवृहन्ति विनाशयति, यज्ञः सम्पूर्णो भवति; क्षण्वन्ति हिंसन्ति, तत् मिथ्यादि न तु स्वायतीत्यर्थ । शान्तिरापः इति समानम् ॥ ४ ॥]

[**पूर्णम्** । एतत् मिथ्याकृतं सन्दधाति सन्धित करोति । सन्ततमनवखण्डितम् । तेन यज्ञस्यानुसन्धानं भवतीति शेषः ॥ ५ ॥]

१–" पूर्णपात्रं निनयति पर्यस्य सन्ततं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सवर्चसेति " इति ॥

तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । सं वर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सᳫं शिवेन ॥ त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमिति यद्विवृढं तत्संदधाति ॥ ६ ॥

(त्व) अथ मुखमुपस्पृशते । इयं तद्यस्मान्मुखमुपस्पृशतेऽमृतं वा ऽआपोऽमृतेनैवैतत्सᳫंस्पृशत ऽएतदु चैवैतत्कर्म्मात्मन्कुरुते तस्मान्मुखमुपस्पृशते ॥ ७ ॥

तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति–" सं वर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सं शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् "–(वा० सं० २ । २४ ।) इति । यद्विवृढं तत् संदधाति ॥ ६ ॥

अथ मुखमुपस्पृशते । इयं तद्–यस्मान्मुखमुपस्पृशते । अमृतं वा आपः । अमृतेनैवैतत्संस्पृशते । एतदु चैव–एतत्कर्म्मात्मन् कुरुते । तस्मान्मुखमुपस्पृशते ॥ ७ ॥

तदञ्जलिना । (का० श्रौ० सू० ३ । १९२) यद्यपि " अनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् "–इति लिङ्गात् मुखोपस्पर्शनाङ्गता मन्त्रस्य प्रतिभाति तथापि वाक्यात्प्रतिग्रहणाङ्गता । तथाहि " यद्विवृढं तत्संदधाति " इति ग्रहणार्थवाद एव परतो दृश्यते, अर्थवादान्तराभावात्, अथशब्देन च मुखोपस्पर्शनस्य व्यवधानार्थवादान्तरदर्शनाच्च । लिङ्गं चाविरुद्धमेव, मुखहस्तयोरपि शरीरैकदेशत्वात् । यद्विवृढमिति । यजमानस्यैव यज्ञो वर्तते, तस्यैव स्थितस्य ' यद्विवृढं तत्संदधाति '–इत्यभिप्रायः । कण्वानान्तु " तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति–तत्र जपति सवर्चसेति " । गृह्णतो यज्ञशरीरमेव च जप्यमान प्रतिग्रहणाय स्पर्शनेऽपि प्रकाशयिष्यति । कः पुनः प्रतिगृह्णाति ? यजमानः, अध्वर्योर्निनयने व्यापृतत्वात्, अथ कोऽपीति सिद्धे आशीर्लिङ्गत्वान्मन्त्रस्य यजमान एव । तथाच पक्षस्य " यद्विवृढं तत्सन्दधातीति " उपपत्त्या, अत उपरत्र च (श. १ । कां ९ अ ३ ब्रा ७ क) " एतदु चैवैतत् कर्म कुरुते "–इति मन्त्रवाक्यशेषैरेव च सवमेवात परं याजमानमित्यवगम्यते ॥ ६ ॥

अथ मुखम् । "मुखं विमृष्टे" (का० श्रौ० सू० ३ । १९३) । "एतदु चैवैतत्कर्मात्मन् कुरुते "–इति शेषाद् यजमान आत्मानमेव मुखमद्भिरुपस्पृशत इति गम्यते । यस्मात् कारणान्मुखं स्पृशति, ' तद् इयम् ' इदं ते कारणे इत्यर्थः । तत्रैकं तावत्–' अमृतेनैवैतदात्मानं संस्पृशते '–इति । कथमद्भिः संस्पृश्यमानेऽमृतेन संस्पृश्यते ? तदाह–अमृतं [redacted] आपः इति । यच्च देवानामन्नममृतम्, ता आपः, आप एव हि शुद्धतमा अमृतमित्यभिप्रायः । अमृतस्पर्शनं यजमानेन कर्तव्यमित्येकं कारणम् । अपरमपि–एतच्च कर्म आत्मनि ' कुरुते ' यजमानः । कथम् ? यज्ञो वा आपः, आपश्च संक्षेपणहेतुरित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

१–कण्वशाखीयाना प्रतिग्रहोत्तर मन्त्रमाकाराविशेषाभावेन आन्वाहन्त्र प्रकृताधिष्टेतस्य शतपथश्रुतिपाठस्य माध्यन्दिनशाखीयत्वं सूच्यते । किन्तु माध्यन्दिनपठितत्वेन प्रसिद्धस्य यजुर्वेदसंहितापाठस्य मन्त्रपाठक्रमानुसारित्वेऽपि मेऽस्ता शतपथश्रुतिसंहितास्विदन्यत्र प्रविवादं प्रदर्शितम् ।

(ते॒ऽथ) अथ विष्णुक्रमान्क्रमते । देवान्वा ऽएष प्रीणाति यो यजत ऽएतेन यज्ञेनर्ग्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्स देवान्प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी भूत्वा तानेवाभिप्रक्रामति ॥ ८ ॥

यद्वेव विष्णुक्रमान्क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य ऽइमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवमुत्तमेनैतामेवैष ऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते तस्माद्विष्णुक्रमान्क्रमते तद्वा ऽइत ऽएव पराचीनं भूयिष्ठा ऽइव क्रमन्ते ॥ ९ ॥

तदु तत्पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त । गायत्रेण च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मो दिवि विष्णुर्व्य-

---

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । देवान्वा एष प्रीणाति–यो यजते–एतेन यज्ञेन–ऋग्भिरिव त्वद्, यजुर्भिरिव त्वद्, आहुतिभिरिव त्वत् । स देवान् प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति । तेष्वपित्वी भूत्वा तानेवाभिप्रक्रामति ॥ ८ ॥

यद्वेव विष्णुक्रमान् क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः । स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे–यैषामियं विक्रान्तिः । इदमेव प्रथमेन पदेन पस्पार, अथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन, दिवमुत्तमेन, एतामेवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते । तस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते । तद्वा इत एव पराचीनं भूयिष्ठा इव क्रमन्ते ॥ ९

तदु तत् " पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण च्छन्दसा । ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः । अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन च्छन्दसा । ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं

अथ विष्णुक्रमान् । (का० श्रौ० सू० ३ । १६४ ।) विष्णोः यज्ञस्य सम्प्रवेशानिव दत्वा ' देवान् प्रीत्वा ', देवेषु मध्ये ' अपित्वी ' भागी ' भूत्वा ' च उपैति विष्णुक्रमैर्देवयाजीत्यर्थः । " अनुपसर्गाद्वा " इति (पा० सू० १ । ३ । ४३) क्रमेरात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

[अथ विष्णुक्रमान् । विष्णोर्यज्ञस्य क्रमणं विष्णुक्रमास्तान् विष्णुप्रवेशानेव कुरुते । देवान्वा । देवानेतान् एष यजमानः प्रीतान् करोति, यो हविर्यज्ञं सम्पादयति । त्वच्छब्दः समुच्चये । ऋगादिभिर्देवान् प्रीत्वा तेषु देवेषु मध्ये भागवान् भवति । भागीत्व प्राप्य तान् विष्णुक्रमानेव सर्वतोभावेन प्रक्रामति ॥ ८ ॥]

यद्वेव विष्णुक्रमान् । यजमानशरीरस्थ एव ' यज्ञो विष्णुः ' यजमानार्थं ' विक्रमते ' । ' तद्वै ' तत्र ' इत एव ' लोकान् ' पराचीनम् ' ऊर्ध्वम्, अन्तरिक्षं दिवमित्येव ' भूयिष्ठा इव ' बहुतमा इव ' क्रमन्ते ' ॥ ९ ॥

[विष्णुरेव देवेभ्योऽर्थाय विष्णुक्रमलक्षणां विक्रान्तवान् । प्रथमेन पादेन पृथिवीं विक्रमरूपेण पस्पार । " स्पृ प्रीतिचलनयोः " लिट् । द्वितीयेन पादेनान्तरिक्षं विक्रान्तवान् । उत्तमेन दिवि क्रमणात्मकेन, एतां विष्णुक्रमात्मिकां यज्ञो विक्रमते । तस्माद्धेतोः विष्णुक्रमान् क्रमते इति ॥ ९ ॥]

विष्णुक्रमणे मन्त्राः–" तदु तत् पृथिव्याम् "–इति प्रसन्ना । " इत्येवमिमाँल्लोकान् "–इति उत्तर-

---

१–" विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्र पृथिव्यामिनीत ऊर्ध्वां वा " इति ॥ का. श्रौ. सू. ३ । १६४ ॥

क्रᳪंस्त जागतेन च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म ऽइत्येवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्याथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य ऽएष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्याथैतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति परस्तात्त्वेवार्वाङ् क्रमेत य ऽइतोऽनुशासनं चिकीर्षेदद्वयं तद्यस्मात्परस्तादर्वाङ्क्रमते ॥ १० ॥

(तेऽप) अपसरणतो ह वा ऽअग्रे देवा जयन्तोऽजयन् । (न्दि) दिवमेवाग्रेऽथेदमन्तरिक्षमथतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदन्त तथो ऽएवैष एतदपसरणत ऽएवाग्रे जयञ्जयति दिवमेवाग्रेऽथेदमन्तरिक्षमथैतोऽनपसरणात्सपत्नान्नुदत ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ११ ॥

द्विष्मः । दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त जागतेन च्छन्दसा । ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः "—इत्येवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्य—अथैषा गतिः, एषा प्रतिष्ठा—य एष तपति । तस्य ये रश्मयः—ते सुकृतः, अथ यत्परं भाः—प्रजापतिर्वा सः, स्वर्गो वा लोकः । तदेवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्य—अथैतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । परस्तात् त्वेवार्वाङ् क्रमेत—य इतोऽनुशासनं चिकीर्षेत् । द्वयं तद्—यस्मात् परस्तादर्वाङ् क्रमते ॥ १० ॥

अपसरणतो ह वा अग्रे देवा जयन्तोऽजयन्—दिवमेवाग्रे, अथेदमन्तरिक्षम्, अथेतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदन्त । तथो एवैष एतदपसरणत एवाग्रे जयन् जयति—दिवमेवाग्रे, अथेदमन्तरिक्षम्, अथेतोऽनपसरणात्सपत्नान्नुदते । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा । तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ११

पश्चात्पार्थवादः । गम्यत इति ' गतिः ', प्रतितिष्ठन्त्यस्यामिति ' प्रतिष्ठा ' ' तस्य ' आदित्यस्य ' ये रश्मयः ' कदम्बकेसरवदनन्तभेदाः, ' ते सुकृतः ' ये पूर्वे यजमानाः तेषां शरीराः । उपरितनमेव ' यत् ' प्रकाशरूपं ' प्रजापतिः ', ' स्वर्गो वा लोकः ' अज्ञानानां कर्मकर्तॄणां प्रजानां पतिः, ज्ञानिनामुपभोग्य स्थानम्, ' तत् ' तत्र, [illegible] गच्छन्तीत्यभिप्रायः । ' भा ' प्रकाशमात्र सूर्यरूपम् । (पक्षान्तरोपन्यासः) " परस्तात् त्वेव " । ' तु '—शब्दः त्वशब्दार्थे ' ' एव '—इत्यवधारणार्थे । ' इतः ' अस्मादेव लोकात् ' अनुशासनम् ' अस्मिन्नेव लोके फलोपभोगं बहुकालमध्यास्ते, स ' अर्वाङ् ' विक्रमणेनैव ' यस्मात् ' अध्वर्यव ' परस्तात् ' क्रमेत, ' तद्द्वय ' कारणम् ॥ १० ॥

[तद्दु यद् पृथिव्यां । प्रथमा । इमान् पृथिव्यन्तरिक्षद्युलक्षणान्, एव समारुह्यान् कृत्वा अवन्ताम् । विष्णुक्रमणस्यार्थवादः—एषा गतिः । गम्यत इति गतिः, प्रतिकूल तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा । य एष आदित्य तस्यादित्यस्य ये रश्मयः किरणकदम्बाः ते सुकृत इति । अर्वाङ् । परस्तात् मासन प्रजापतिर्वा, स एव स्वर्गो लोको निरुपद्रवत्वात् । एवम्प्रकारेण, यज्ञा एता गतिं प्रतिष्ठां प्राप्नोति । परस्तात् अर्वाङ् अर्वाचनशील क्रमते । इतो लोकात्स्वशासनं कर्तुमिच्छेत् । द्वयमिहामुत्रलक्षणमर्वाचनमति ॥ १० ॥]

अपसरणतो ह । जितापसरणेन जितवन्तो द्युलोकात्प्रथमम्, तस्माल्लोकादपसृत्य असुरान् हतवन्तो देवाः । द्वितीयश्च फलोपभोगानन्तरं प्रतिष्ठायां प्रत्युतानां स्वर्गाल्लोकान्निरपद्रवात् । ततश्च यदि तत् पराचीनं क्रमेत, तदेतां गतिं गत्वा ' प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ' ॥ ११ ॥

[अपसरणतः । जयन्तो देवा दिवमग्रे, ततोऽन्तरिक्षम् । इतः अपसरणात् एतदाचरणादेव सपत्नान्नुदन्त स्थापितवन्त । एवमन्याचरणतोऽपि भवति । इयं वै इति । प्रतिष्ठितम् ॥ इति ॥ ११ ॥]

तदु तदिवि विष्णुर्व्यक्रꣳस्त । जागतेन च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रꣳस्त त्रैष्टुभेन च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रꣳस्त गायत्रेण च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽइत्यस्यां ह्येदꣳ सर्वमन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तस्मादाहास्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽइति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ प्राङ्प्रेक्षते । प्राची हि देवानां दिक्तस्मात्प्राङ्प्रेक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते । (त्रेऽग) अगन्म स्वरिति देवा वै स्वरगन्म देवानित्येवैतदाह संज्योतिषाभूमेति सं देवैरभूमेत्येवैतदाह ॥ १४ ॥

तदु तदु "दिवि विष्णुर्व्यक्रꣳस्त जागतेन च्छन्दसा—ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः। अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रꣳस्त त्रैष्टुभेन च्छन्दसा—ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः। पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रꣳस्त गायत्रेण च्छन्दसा—ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः। अस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठायै "—इति। अस्यां हीदं सर्वमन्नाद्यं प्रतिष्ठितम्। तस्मादाह—अस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया इति ॥ १२ ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते। प्राची हि देवानां दिक्। तस्मात् प्राङ् प्रेक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते—"अगन्म स्वः"—इति। देवा वै स्वः। अगन्म देवानित्येवैतदाह। "सं ज्योतिषाभूम "—(वा० सं० २। २५) इति। सं देवैरभूमेत्येवैतदाह ॥ १४ ॥

तदु तदिवि। (का. श्रौ. सू. ३। १९५–१९६) यद्वि स्वर्गे अभावम्, तत्प्यस्मिन्नेव लोके प्रतिष्ठितम्; चन्द्रमसोऽप्यायामनं प्रतिपदि सामान्येन क्रियते; अतः 'अस्मादन्नात्' निष्कासने क्रियन् सर्वस्मान्निष्कासितो भवति ॥ १२ ॥

[इत ऊर्ध्वं वेदीति तत्प्रकारमाह—तदु तदिति। दिवि-अन्तरिक्षे पृथिव्यामस्मादन्नादस्यैत्यन्तम्। अस्यै प्रतिष्ठायै वेद्यै। "यावती वै वेदिस्तावती पृथिवीति" ॥ १२ ॥]

अथ प्राङ् प्रेक्षते। "अगन्म स्वरिति प्राङ्" इति (का. श्रौ. सू. ३। १९७) प्राङ् निरीक्षणेन सन्तापिता गच्छन्तो देवा निरीक्षिता भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते। ("संज्योतिषेत्याहवनीयं" इति का. श्रौ. सू. ३। १९८) यथा: अग्नेस्तेजस्वीतिवत् 'स्वर्देवाः' देव-शरीरत्वात् ज्योतिर्देवा.। 'समभूम' तद्देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

[स प्रेक्षते। स्वरिति। यतो ह वै स्वरिति यजमानमूर्धा. स्वः शब्दवाच्या यत्र देवा अधिष्ठिताः। देवानगन्मेति। इति ॥ १४ ॥]

१—" अस्मादन्नादिति यजमानेपदार्थे " " अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिं " का. श्रौ. सू. ३। १९५–१९६ ॥

(१५) अथ सूर्यमुदीक्षते । सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति तस्मात्सूर्यमुदीक्षते ॥ १५ ॥

स ऽउदीक्षते । स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरित्येष वै श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरिति वर्चोदा ऽअसि वर्चो मे देहीति त्वेवाहं ब्रवीमीति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तद्ध्येव ब्राह्मणेनेष्टव्यं यद्ब्रह्मवर्चसी स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेय ऽएष मा मह्यं गा दास्यतीति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते ॥ १६ ॥

(१७) अथावर्तते । सूर्यस्यावृतमन्वावर्त ऽइति तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्तते ॥ १७ ॥

अथ सूर्यमुदीक्षते । सैषा गतिः, एषा प्रतिष्ठा । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । तस्मात्सूर्यमुदीक्षते ॥ १५ ॥

स उदीक्षते–"स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिः"–(वा.सं. २।२६) इति । एष वै श्रेष्ठो रश्मिः–यत्सूर्यः–तस्मादाह–'स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिः' इति । "वर्चोदा असि वर्चो मे देहि"–(वा. सं. २।२६) इति त्वेवाहं ब्रवीमि–इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः । तद्ध्येव ब्राह्मणेनेष्टव्यम्–यद् ब्रह्मवर्चसी स्यादिति । उतो ह स्माहौपोदितेयः–एष वाव मह्यं गा दास्यति । गोदा गा मे देहीति । एवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते ॥ १६ ॥

अथावर्तते–"सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते"–(वा. सं. २।२६) इति । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वा, एतस्यैवावृतमन्वावर्तते ॥ १७ ॥

अथ सूर्यमुदीक्षते । "स्वयम्भूरिति सूर्यम्" इति । "वर्चोदा इति वै या कामं कामयते" इति (का. श्रौ. सू. २।१६९–१७०) सूर्य. खलु यज्ञकर्तॄणां गन्तव्यं प्रतिष्ठा च ॥ १५ ॥

स उदीक्षते (का. श्रौ. सू. २।१६९–१७०) तेजोविनो रश्मिशब्देनोच्यते । एष तेषामतिशयः । 'याज्ञवल्क्य इत्याह स्म'–'वर्चोदा असि वर्चो मे देहीति' (एतदेवाशास्महे वयम्) 'अहमिति ब्रवीमि' । 'ब्राह्मणेन तदेष्टव्यम्' 'यत्' अह ब्राह्मण्ययुक्तं स्यामिति तु 'आह स्म' उक्तवान् 'औपोदितेयः' । उप-गम्य उदिता पितुरुपोदिता, "स्त्रीभ्यो ढक्" (पा. सू. ४।१।१२०) उपोदितायाः अपत्यमिति विग्रहः । 'गा दास्यति' इति गो-प्रार्थना 'एव' प्रजादिष्वपि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥

[स उदीक्षते । प्रश्नः । 'इति त्वेवाह इत्येवाहं' ब्रवीमि । यर्च एव वाचनं ब्राह्मणेन तादि एष्टव्यमेव यतो ब्रह्मवर्चसी स्याद् । तत्र समार्थे वदित आदित्यो यस्या ह्युपोदिता तस्या अपत्यमौपोदितेय । एष वाव मह्य सम्प्रदानभूताय गाः पयस्वतीः दास्यति । हे गोदा मे मह्यं गा देहि । एवमित्याशास्ति इति ॥ १६ ॥]

अथावर्त्तते । प्रदक्षिणमावर्त्तते । एव हि तस्य सूर्यस्यावृत्तिः "सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणं" इति (का. श्रौ. सू. २।१७१) ॥ १७ ॥

(ब्रेऽग) अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । इयं तद्यस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद्गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति यावद्वे-वास्येह मानुषमायुस्तस्मा उएवैतदुपतिष्ठते तस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ १८ ॥

स उपतिष्ठते । (ब्रेऽग्ने) अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासꣳसुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूया इति नात्र तिरोहितमि-वास्त्यस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्त्वित्यनार्तानि नो गार्हपत्यानि सन्त्वि-त्येवैतदाह शतꣳ हिमा इति शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवैतदाह तदप्ये-तद्ध्रुवमाद्रियेतापि हि भूयाꣳसि शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्माद-प्येतद्ध्रुवमाद्रियेत ॥ १९ ॥

अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । इयं तद्–यस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते । गृहा वै गार्हपत्यः । गृहा वै प्रतिष्ठा । तद्गृहेष्वेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । यावदेवास्येह मानुषमायुः–तस्मा एवैतदुपतिष्ठते । तस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ १८ ॥

स उपतिष्ठते–"अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासम्, सुगृह-पतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः"–(वा. सं. २।२७) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । "अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु"–इति । अनार्तानि नो गार्हपत्यानि सन्तु–इत्येवैतदाह । "शतं हिमाः"–इति । शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवैतदाह । तदप्येतद्ध्रुवमाद्रियेत–अपि हि भूयांसि शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्मादप्येतद्ध्रुवमाद्रियेत ॥ १९ ॥

अथ गार्हपत्यम् । "गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इत्यादि–(का. श्रौ. सू. २। १७१) कारणद्वयं तस्याप्यु-पस्थाने । पूर्वोपस्थानादिना स्वर्गतिः, गार्हपत्योपस्थानेन स्वगृहे प्रतितिष्ठति । द्वितीयश्च 'यावदेवास्येह' मानुषमायुः 'उपतिष्ठते' ॥ १८ ॥

[अथ गार्हपत्यम् । इयं गार्हपत्यमित्यत्र गार्हपत्योपस्थानमावश्यते । गृहा वै इत्यादयोः प्रवर्तनार्थाः । यावदिति । च इति अनेककर्मा निपातः । यावत्प्रमाणमस्य पुरुषस्य आयुर्जीवनं तस्मै एतदायुषे उपतिष्ठते । तस्मादिति निगमः । इति ॥ १८ ॥]

स उपतिष्ठते । 'अस्थूरि' 'णौ' असहायगोवाह्यः स्थूरः, तत्रासहायमात्रं लक्ष्यते; स्थूरोऽस्मिन्न-स्तीति स्थूरि, न स्थूरि अस्थूरि, ससहायि 'नौ' तत्र गार्हपत्ये कर्मणि प्रवृत्ते अहमिन्धनादिना पालकः, अस्थूरी गृहपतिः; स्वे कर्मणाम् अत आह–अनार्तानीति । अस्थूरित्येन च सामर्थ्यादाक्षिप्त यजमानस्य जीवित-मिति "शतं वर्षाणि जीव्यासमित्याह"–इति (का० श्रौ० सू० । २ । १७२ ।) विद्णोति ॥ १९ ॥

[स उपतिष्ठते । अग्ने इति । गृहपतो- परस्परमाशंसनं स्फुटतरमेव । अस्थूरि असहायगोवाह्यः स्थूरः, तत्रासहायमात्रं लक्ष्यते; स्थूरोऽस्मिन्नस्तीति स्थूरि, अस्थूरि सहाययुक्तः स्वम् । अत आहानार्तानीति । अस्थूरित्येन च सामर्थ्यादिति यजमानस्य

१–"अस्थूरि" 'अस्थूरिणि' एकाश्वयुक्तं वाहनं स्थूरीत्युच्यते, तद्विपरीतो बहुभिरश्वैर्युक्तः शकटोऽस्थूरिः तेन च सम्पूर्णता-लक्ष्यते । इति ऋ सं. ६ । १५ । १९ सा. भा. । एकपार्श्वे बलीवर्दयुक्तं शकटं स्थूरि–न स्थूरि–अस्थूरि उभयोरमार्गं इति वा सं. २ । २७ । १ इत्यत्र महीधरः । इहान्यत्रापि पुन. श्रोष्यसि १ । ७ । ४ । १०॥

(श्रा) अथ सूर्यमुदीक्षते । सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति तस्मात्सूर्यमुदीक्षते ॥ १५ ॥

स उदीक्षते । स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरित्येष वै श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरिति वर्चोदा असि वर्चो मे देहीति त्वेवाहं ब्रवीमीति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तद्ध्येव ब्राह्मणेनेष्टव्यं यद्ब्रह्मवर्चसी स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेय एष वाव मह्यं गा दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृध्यते ॥ १६ ॥

(तेऽष्ठा) अथावर्तते । सूर्यस्यावृतमन्वावर्त इति तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्तते ॥ १७ ॥

अथ सूर्यमुदीक्षते । सैषा गतिः, एषा प्रतिष्ठा । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । तस्मात्सूर्यमुदीक्षते ॥ १५ ॥

स उदीक्षते–"स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिः"–(वा.सं. २।२६) इति । एष वै श्रेष्ठो रश्मिः–यत्सूर्यः–तस्मादाह–'स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिः' इति । "वर्चोदा असि वर्चो मे देहि"–(वा. सं. २।२६) इति त्वेवाहं ब्रवीमि–इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः । तद्ध्येव ब्राह्मणेनेष्टव्यम्–यद् ब्रह्मवर्चसी स्यादिति । उतो ह स्माहौपोदितेयः–एष वाव मह्यं गा दास्यति । गोदा गा मे देहीति । एवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृध्यते ॥ १६ ॥

अथावर्तते–"सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते"–(वा. सं. २।२६) इति । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वा, एतस्यैवावृतमन्वावर्तते ॥ १७ ॥

अथ सूर्यमुदीक्षते । "स्वयम्भूरिति सूर्यम्" इति । "वर्चोदा इति यं वा कामं कामयते" इति (का. श्रौ. सू. ३।१६९–१७०) सूर्यं खलु यजमानस्य गन्तव्य प्रतिष्ठा च ॥ १५ ॥

स उदीक्षते (का. श्रौ. सू. ३।१६९–१७०) तत्रोत्तमो रश्मिशब्देनोच्यते । एष सेवामतिष्ठाय. । 'याज्ञवल्क्य इत्याह स्म'–'वर्चोदा असि वर्चो मे देहीति' (एतदेवाऽऽस्महे वयम्) 'अहमिति ब्रवीमि' । 'ब्राह्मणेन तदेष्टव्यम्' 'यत्' अह ब्राह्मण्ययुक्त स्यामिति तु 'आह स्म' उक्तवान् 'औपोदितेयः' । उपगम्य उदिता पितुरुपोदिता, "स्त्रीभ्यो ढक्" (पा. सू. ४।१।१२०) उपोदितायाः अपत्यमिति विग्रहः । 'गा दास्यति' इति गो प्रार्थना 'एव' प्रजादिष्वपि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥

[स उदीक्षते । प्रथमा । 'इति लेखाह इत्येवाह' ब्रवीमि । वर्च एव याचते ब्राह्मणेन तर्हि एष्टव्यमेव यतो ब्रह्मवर्चसी स्यात् । एवं सत्यपि ३ दिन आदित्यो यत्वा ह्युपोदिता तस्या अपत्यमौपोदितेय । एव एवा मह्यं सम्पदानमूताय गा॰ पयस्वनी॰ दास्यति । हे गोदा मे मह्यं गा देहि । एवमित्यादयामीः इति ॥ १६ ॥]

अथावर्तते । प्रदक्षिणमावर्तते । एव हि तस्य सूर्यस्यावृत्ति "सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणं" इति (का. श्रौ. सू. ३।१७१) ॥ १७ ॥

(तेऽप) अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । इयं तद्यस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद्गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति यावद्वे-वास्येह मानुषमायुस्तस्मा ऽएवैतदुपतिष्ठते तस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥१८॥

स ऽउपतिष्ठते । (तेऽग्ने) अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूया ऽइति नात्र तिरोहितमि-वास्त्यस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्त्वित्यनार्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्त्वि-त्येवैतदाह शतꣳ हिमा ऽइति शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवैतदाह तदप्ये-तन्नुद्वमाद्रियेतापि हि भूयाꣳसि शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्माद-प्येतन्नुद्वमाद्रियेत ॥ १९ ॥

अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । इयं तद्–यस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते । गृहा वै गार्हपत्यः । गृहा वै प्रतिष्ठा । तद्गृहेष्वेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । यावदेवास्येह मानुषमायुः–तस्मा एवैतदुपतिष्ठते । तस्माद्गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ १८ ॥

स उपतिष्ठते–"अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासम्, सुगृह-पतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः"–(वा. सं. ३।३७) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । "अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु"–इति । अनार्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्तु–इत्येवैतदाह । "शतं हिमाः"–इति । शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवैतदाह । तदप्येतन्नुद्वमाद्रियेत–अपि हि भूयांसि शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्मादप्येतन्नुद्वमाद्रियेत ॥ १९ ॥

अथ गार्हपत्यम् । "गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इत्यादि–(का. श्रौ. सू. ४। १७२) कारणद्वयं तस्योपस्थाने । पूर्वोपस्थानादिना स्वर्गाप्तिः, गार्हपत्योपस्थानेन स्वगृहे प्रतितिष्ठति । द्वितीयञ्च 'यावदेवास्येह' मानुषमायुः 'उपतिष्ठते' ॥ १८ ॥

[अथ गार्हपत्यम् । इयं गतिप्रतिष्ठात्मकं गार्हपत्योपस्थानमुच्यते । गृहा वै इत्यादयोऽर्थवादाः प्रवर्तनार्थाः । यावद्वेति । व इति अनेककर्मा निपातः । यावत्प्रमाणमस्य पुरुषस्य आयुर्जीवनं तस्मै एतदायुषे उपतिष्ठते । तस्मादिति निगमः । इति॥१८॥]

स उपतिष्ठते । 'अस्थूरि' 'णौ' असहायगोयोगः स्थूरः, तत्रासहायमात्रे लक्ष्यते, स्थूरोऽस्मिन्न-स्तीति स्थूरि, न स्थूरि अस्थूरि, ससहायि 'णौ' तव गार्हपत्ये कर्मणि प्रवृत्ते अहमिन्धनादिना पालकः, अस्थूरी गृहपतिः त्वं कर्मणाम्, अत आह–अनार्तानीति । अस्थूरित्वेन च सामर्थ्योदाशीर्यजमानस्य जीवित-मिति "शतं वर्षाणि जीव्यासमित्याह"–इति (का॰ श्रौ॰ सू॰ ।२।१७२।) विवृणोति ॥ १९ ॥

[स उपतिष्ठते । अग्ने इति । गृहपत्योः परस्परमाशासनं स्फुटत्वमेव । अस्थूरि असहायगोयोगः स्थूरः, तत्रासहायमात्रं लक्ष्यते, स्थूरोऽस्मिन्नस्तीति स्थूरि, अस्थूरि सहायसंयुक्तं स्यात् । अत आहानार्तानीति । अस्थूरित्वेन च सामर्थ्योदितं यजमानस्य

१–"अस्थूरि" 'अस्थूरीणि' एकाश्वयुक्तः शकटः स्थूरीत्युच्यते, तद्विपरीतो बहुभिरश्वैर्युक्तः शकटोऽस्थूरिः तेन च सम्पूर्णता-लक्ष्यते । इति ऋ. सं. ६ । १५ । १९ सा. भा. । एकपार्श्वे बलीवर्दयुक्तं शकटं स्थूरि–न स्थूरि–अस्थूरि तदुपमानं इति वा. सं. ३ । ३७ । १ इत्यत्र महीधरः । इहोत्तरत्रापि पुनः श्रोष्यसि ३ । ७ । ४ । १०॥

(ताथा) अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्त ऽइति तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्त्तते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । (ती) इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनवदिति यदि पुत्रो न स्यादप्यात्मन ऽएव नाम गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

(इ) अथाहवनीयमुपतिष्ठते । प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति तूष्णीमुपतिष्ठते ॥ २२ ॥

अथावर्त्तते–" सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते "–(वा० सं० २ । २७) इति । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वा–एतस्यैवावृतमन्वावर्त्तते ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनवादिति । यदि पुत्रो न स्याद्–अथात्मन एव नाम गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अथाहवनीयमुपतिष्ठते ' प्राङ्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठातै ' इति । तूष्णीमुपतिष्ठते ॥ २२ ॥

जीविनमावाने–यत हिंसा यर्कं न सम्भाव्याकभे अभ्यासम् । इत्यर्हे ते विहितोऽति–एतद्गुरुरपि नार्हेतेन । तेनापि यर्हेऽस्य यत्र, यर्हेत्तनमतापि पुत्रो जायते । तस्मादेते भिन्नेनम् इति ॥ १९ ॥]

अथावर्त्तते । " सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणम् " इति (का० श्रौ० सू० २ । १७४) मन्त्रवर्णात् प्रादक्षिण्यम्, सूर्यस्यावृतमन्विति मन्त्रे दृश्यते, सूर्यो हि प्रादक्षिण्येन गच्छति " गच्छति प्राङुरविष्णाविति " इति (का० श्रौ० सू० ३ । १७५) ' एतस्यैव ' सूर्यस्य ॥ २० ॥

[अथावर्त्तते । सूर्यस्य वर्त्तमानम्–तामन्वावर्त्तते । तदेतामेति । निवदस्याख्यातम् । पुण्या मन्त्रवर्णा मदाहितं सम्पश्यत्र गृह्णीयात् इति ॥ २० ॥]

अथ पुत्रस्य । " तनोऽसितनूरस्यनुमेत्यादि०–०पुत्रनाम गृह्णाति " इति (का. श्रौ. सू. २ । १७६) कथं पुनर्गृह्णाति ? " तनोऽसि तनुरसि "–इत्येतस्मिन् मन्त्रे " आत्मनोऽविद्यमाने तनेत्रे वा ज्योतिषे स्वेति वा " इति–(का श्रौ. सू., २ । १७७ ।) तस्यदैकवाक्यभूतं गृह्णाति । कुतः ? वाक्यमनाम्नानात् । ' इदं मे कर्म, इदं वीर्यम्, पुत्रो देवदत्तोऽनुसन्तनवत् '–इति ; किमर्थं नाम गृह्णाति ? ' इदं मे ' ' वीर्यं ' विक्रमम्, ' पुत्र ' देवदत्तादि ' अयम् ' ' अनुसन्तनवत् ' अनुसन्तनोतु । कथम् ? ' मे ' मम ' इदं वीर्यमनुसन्तनवदिति ' मा विच्छिन्द्यादित्येवमर्थम् । पक्षान्तरमाह–' यदि पुत्रो न स्यात् " कथञ्चित् पुत्ररहितो भवेत्, अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा तदा ' आत्मनो नाम गृह्णीयात् ' । तथा च ' इदं मे कर्मेदं वीर्यं देवदत्तोऽहं सन्तनवानि '–इति नामग्रहणम् ॥ २१ ॥

अथाहवनीयम् । " आहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीम् " इति (का. श्रौ. सू. २ । १७८) गार्हपत्योपस्थानादिकर्मणा यत्पदं न प्राप्नोति, अत उपस्थानयज्ञक्रिया प्रत्यक्तस्था जाता, सा च जघन्या, अधोगतिवात्, अत आहवनीयोपस्थानं क्रियते प्राङ्मस्थित्यै । अपि च प्रत्यगमनशब्दो हि नरकपातवाचकः, एवञ्चाधोगतिर्यज्ञस्य स्यात् । तूष्णीमिति । समर्थो मन्त्रे प्राप्ते तूष्णीमुपस्थानं क्रियतेऽतीति मन्त्रनिवृत्तिः क्रियते ॥ २२ ॥

[अथाहवनीयम् । प्र यस्य चक्षुरवारास्ते । तस्य मेऽत्र पत्स्यामम् इति ॥ २२ ॥]

१–" अनद्दु पुत्रं तव जनयतु पुत्रस्य नामाभिव्याहृत्य " इति शाङ्खायन २।१७।११ " त्रिः पुत्रस्य नाम गृह्णाति " इत्यापस्तम्ब । ४ । १६ । ४ । २–" तूष्णीमिति लौकिकमुपस्थानमेव क्रियते, मन्त्राभावात् । एव च तत्समये क्रियाः विकल्पयति ' इति हरिस्वामी ।

(तेऽय) अथ व्रतं विसृजते । (त) इदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्यु-मानुष इव वा एतद्भवति यद्व्रतमुपैति न हि तदवकल्पते यद्ब्रूयादिद-महꣳ सत्यादनृतमुपैमीति तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्येवं व्रतं विसृजेत ॥ २३ ॥ ४ ॥

इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ कण्डिकासंख्या ११४ ॥
ब्राह्मणसंख्या ३७ एवं कण्डिकासंख्या ८३८ ॥

अथ व्रतं विसृजते—"इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि"-(वा० सं० २ । २८) इति अमानुष-इव वा एतद्भवति—यद्व्रतमुपैति । न हि तदवकल्पते यद्ब्रूयात्—इदमहं सत्यादनृतमुपैमि इति । तद् खलु पुनर्मानुषो भवति । तस्माद् ' इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि ' इत्येवं व्रतं विसृजेत ॥ २३ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिः सम्पूर्णा ॥

अथ व्रतम् । " व्रतं विसृजते येनोपेयात् " इति—(का. श्रौ. सू. ३ । १०९) पूर्वोक्तामितिकर्तव्यता-मनूद्य पञ्चसमाप्तिनिर्गतविसर्गसम्बद्धा विधीयते, यदिदमुक्तं " सस्थिते " श. प. १ का. १ । १ । २ ।) इति, तदिदमवसरप्राप्तं व्रतं विसृजते । स्वशाखायाम् " इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि "—(श. प. १ का. १ । १ ।४) इति मन्त्रोच्चारोऽभिप्रेतः—अत एव पश्चान्तरन्यासो न कृतो भगवत्या श्रुत्या ॥

समाप्तोऽयं पौर्णमासः, सर्वास्विष्टिषु पशुबन्धेषु यागेषु सौत्रामण्यां च प्रकृतिभूतः । यद्यप्ये कृताधानस्य भवति, तथापि आधानेष्टीनां तनूहविस्सम्बद्धानां पौर्णमासयागः प्रकृतिः, तस्मात् पूर्वमुपदेश्यः । ननु तर्हि तनूह-विषामेव सर्वेष्टिप्रकृतित्वं कृत्वा तान्येव पूर्वं कस्मान्नोपदिष्टानि ? सत्यम् ! किन्तु तेष्वितिकर्तव्यतावैकल्यदर्शनात् सर्वप्रकृतित्वं न सम्भवति, तस्मात्पौर्णमासयाग एव पूर्वमुपदिष्टः ॥ २३ ॥ ४ ॥

[अथ व्रतं । व्रतमिति कर्मणो नामधेयम् । तस्य विसर्गं कुरुते यजमान इदमहमिति । यद्व्रतं विसृजते, तेन मनुष्योऽमानुष इव देव इव भवति । न हीति । मन्त्ररूपान्तरं दूषणम् । व्रतविसर्गानन्तरं पुनः मानुषो जायते, तस्मादिदमहमित्यनेन मन्त्रेण व्रतं विसृजेदिति विधिः । तद् खल्विश्वधारणार्थः । " अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण " इति स्मरणात् (निरु १ । २ । ४) खलु-पदं सन्देहनिवृत्त्यै ॥ वै तस्यैव वरिष्ठ्यादि विष्पर्धेन् इति ॥ २३ ॥] ॥ इति परिशिष्टम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ ३ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

मूर्त्या त्रिविक्रमार्केण वल्मा कनकवेदिकाम् । दशमाध्यायस्य कृतवान् श्रुत्यर्थनिर्णतिं हरिः ॥ १ ॥

इति श्रीसकलविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां शुक्लयजुर्वेदीये माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणभाष्ये हविर्यज्ञं नाम प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥ १ ॥

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतं
प्रथमं काण्डम् ।

(तत्र ७ अ ४ ब्राह्मणादारभ्य हरिस्वामिन
एव भाष्यमुपलभ्यम् ।)

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम्

सायणभाष्ययुतमेतत् ।

तत्र

द्वितीयं काण्डम् २ ।

॥ ओ३म् ॥

एकपादिकानाम—द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

हरिः ओ३म् ॥ स यद्वा ऽइतश्चेतश्च सम्भरति । तत्सम्भाराणां सम्भा-
रत्वं यत्रयत्रास्यैकं ततस्ततः सम्भरति तद्यशसेव त्वदेवैनमेतत्समर्द्ध-
यति पशुभिरिव त्वन्मिथुनेनेव त्वत्सम्भरत् ॥ १ ॥

अथाग्न्याधानम् ।

तत्र सम्भाराख्यानम् ।

स यद्वा इतश्चेतश्च सम्भरति तत्-सम्भाराणां सम्भारत्वम् । यत्र-यत्रास्यैकं ततस्ततः सम्भरति । तद् यशसेव त्वद्-एवैनमेतत् समर्द्धयति । पशुभिरिव त्वद् । मिथुनेनेव त्वद्- सम्भरत् ॥ १ ॥

(त्र) अथोल्लिखति । तद्यदेवास्यै पृथिव्या ऽअभिष्ठितं वाभिष्ठ्यूतं वा तदेवास्या ऽएतदुद्धन्त्यथ यज्ञियायामेव पृथिव्यामाधत्ते तस्माद्वा उल्लिखति ॥ २ ॥

(त्यु) अथाद्भिरभ्युक्षति । (त्ये) एष वा अपाꣳ सम्भारो यदद्भिरभ्युक्षति तद्यदपः सम्भरत्यन्नं वा ऽआपोऽन्नꣳ हि वा ऽआपस्तस्माद्यदेमं लोकमाप आगच्छन्त्यथेहान्नाद्यं जायते तदन्नाद्येनैवैनमेतत्समर्द्धयति ॥ ३ ॥

अथोल्लिखति, तद्–यदेवास्यै पृथिव्या अभिष्ठितं वा, अभिष्ठ्यूतं वा । तदेवास्या एतदुद्धन्ति । अथ यज्ञियायामेव पृथिव्यामाधत्ते तस्माद्वा उल्लिखति ॥ २ ॥

अथाद्भिरभ्युक्षति । एष वा अपां सम्भारो यदद्भिरभ्युक्षति । तद् यद्–अपः सम्भरति–अन्नं वा आपः–अन्नं हि वा आपस्तस्माद् यदेमं लोकमाप आगच्छन्ति अथेहान्नाद्यं जायते । तदन्नाद्येनैवैनमेतत् समर्द्धयति ॥ ३ ॥

इति सम्भारा ' इति व्युत्पत्त्या तेषां ' सम्भार '–नाम सम्पन्नमित्यर्थः ।) इतश्चेतश्चेति । " नित्यवीप्सयोः "– (पा० सू० ८ । १ । ४) इति द्विर्वचनम् । एतदेव विशदयन् सम्भरणं निमित्तते–यत्र–यत्रेति । यस्मिन् यस्मिन् पदार्थे ' अग्ने ' सम्बन्धि तेजो ' न्यक्त ' निलीनं भवति, तस्मात् सर्वस्मादपि सम्भरणं कार्यमित्यर्थः । एतत् सम्भरणीयद्रव्यविशेषोपजीवनेन प्रशंसति–तद्यशमेवेति । सम्भरति पुरस्ताद् सर्वतोषनशा श्रुतवान् त्रिष्वपि वाक्येषु स्वदित्यनन्तरं सम्बध्यते । स्वच्छब्दश्च एवशब्दपर्यायः " उत त्व पश्यन् " (ऋ० सं० १० । ७१ । ४) इत्यादौ तथा दर्शनात् । " अप्येकः पश्यन् न पश्यति वाचम् " इति यास्कः । (नि० १ । ६ । २) ' तत् ' तत्र ' स्वेत् ' एकं हिरण्याख्यं वस्तु ' सम्भरन् ' ' एनम् ' अग्निमेनेन सम्भरणेन ' यशसैव समर्द्धयति ' । हिरण्यस्य यशोरूपत्वमग्रे (श० प० २ । १ । १ । ५) वक्ष्यते । एवमुत्तरवाक्ययोरपि योजना । तत्र स्वदिति पदाभ्यामुपोदनद्रव्ये विवक्षिते । तयोश्च पशुमिथुनत्वत्वे उपरिष्टात् (श० प० २ । १ । १ । ४–६) समाम्नास्येते ॥ १ ॥

तस्य च हिरण्यादिसम्भारस्य निवपनमुल्लेखनाभ्युक्षणसंस्कृतेष्वेव गार्हपत्याद्यायतनेषु कार्यमिति मनसि निधाय प्रथममुल्लेखनं विधाय प्रशंसति–अथोल्लिखतीति । ' अस्यै पृथिव्यै ' इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० सू० २ । ३ । ६२) । अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धि, यत् ' अभिष्ठितम् ' उपर्यवस्थानेन पादस्पर्शनेन दूषितम्, ' अभिष्ठ्यूतम्, तदुपरि निष्ठीवनादिजनितमित्यर्थः । ' वा '–शब्दौ चार्थौ । यज्ञियायामिति । यज्ञार्हायामित्यर्थः ॥ २ ॥

उल्लिखितानामग्न्यायतनानामभ्युक्षणं विधत्ते–अथेति । एतदभितः सर्वतो यदभ्युक्षणम्, ' एष वा अपां सम्भारः ' न तु हिरण्यादिवत् पृथगुपादाय तासां निवपनं कार्यमित्यर्थः । ' अन्नं वै ' इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ ३ ॥

१–वीतमिति पा । २–' तद् ' इति पा । ३–यदि च भूतो निपुनत्वाय निपातः, पश्चात् तत्र वक्तव्य तथापि "अल्पाच्तरम्" (पा. सू. २ । २ । ३४) इति द्वन्द्वस्य तत्पूर्वनिपातो ज्ञेयः । ४–एतदनन्तरम् " अथ यस्माद्विषयमिति नेत्यादि ... " इत्यधिकः पाठः क पु । ५–" ... हिरण्य निवपे ... " इति का. श्रौ. सू. ४ । २ । १० ॥

योषा वा ऽआपः । (पो) वृषाग्निर्मिथुनेनैवैनमेतत्प्रजननेन समर्द्धयत्य-
द्भिर्वा ऽइदꣳ सर्वमाप्तमद्भिरेवैनमेतदाप्त्वाधत्ते तस्मादपः सम्भरति ॥४॥
(त्यु) अथ हिरण्यꣳ सम्भरति । (त्य) अग्निर्ह वा ऽअपोऽभिदध्यौ मिथु-
न्याभिः स्यामिति ताः सम्बभूव तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्धिरण्यमभवत्तस्मा-
देतदग्निसङ्काशमग्नेर्हि रेतस्तस्मादप्सु विन्दन्त्यप्सु हि प्रासिञ्चत्तस्मा-
देनेन न धावयति न किञ्चन करोत्यथ यशो देवरेतसꣳ हि तद्यशसैवैनमेत-
त्समर्द्धयति सरेतसमेव कृत्स्नमग्निमाधत्ते तस्माद्धिरण्यꣳ सम्भरति ॥५॥

योषा वा आपः, वृषाग्निः । मिथुनेनैवैनमेतत् प्रजननेन समर्द्धयति । अद्भिर्वा इदं सर्वमाप्तम् । अद्भिरेवैनमेतदाप्त्वाधत्ते—तस्मादपः सम्भरति ॥ ४ ॥

अथ हिरण्यं सम्भरति । अग्निर्ह वा अपोऽभिदध्यौ—"मिथुन्याभिः स्यामिति" । ताः सम्बभूव' तासु रेतः प्रासिञ्चत्—तद्धिरण्यमभवत्, तस्मादेतदग्निसङ्काशम् । अग्नेर्हि रेतः । तस्मादप्सु विन्दन्ति, अप्सु हि प्रासिञ्चत् । तस्मादनेन न धावयति, न किञ्चन करोति । अथ यशो देवरेतसं हि । तद्यश-सैवैनमेतत् समर्द्धयति । सरेतसमेव कृत्स्नमग्निमाधत्ते । तस्माद्धिरण्यं सम्भरति ॥ ५ ॥

एवमन्नाद्यहेतुत्वेनाम्युक्षणं प्रशस्य मिथुनत्वेन प्रशंसति—योषा वा इति । अपां स्त्रीलिङ्गत्वादग्नेश्च पुंलिङ्ग-त्वादुभय मिलित सदेक मिथुनम्, तच्च पुत्रपौत्रादिप्रजननहेतुरिति 'एनम्' अग्निं 'समर्द्धयति' एतेन 'मिथु-नेन' । तदिति प्रागुक्त तद्विधानं भवति । एवं लिङ्गाभावत्वेन प्रशस्य अपूर्वाद्यप्रतिपादनार्थपर्यालोचनयापि प्रशंसति—अद्भिर्वा इति । "आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्"—इति श्रुति (तै० ब्रा० १ । १ । ३ । ५.) 'सर्वम्' 'इदम्' जगत् 'अद्भिः' खलु 'आप्तम्' अत आप्तत्वात्तानिस्ताभिरद्भिः 'एनम्' अग्निं प्राप्य 'आधत्ते' इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् सम्भारनिधानकालेऽभ्युक्षणार्थं कस्मिंश्चित् पात्रेऽपः सम्भरेदिति निगमयति तस्मादिति ॥ ४ ॥

हिरण्यस्य सम्भरणं विधत्ते—अथ हिरण्यमिति । तच्च हिरण्यमग्न्युत्पन्नत्वेन प्रतिपादयति—अग्निर्ह वा इत्यादिना । 'अभिदध्यौ' अभिध्यातवानित्यर्थः । "ध्यै चिन्तायाम्" (भ्वा० प० ९३३) इत्यस्मा-ल्लिटि "आत औ णल." (पा० सू० ७ । १ । ३४) इत्यौत्वम्, अभिध्यानप्रकारमाह—मिथुन्याभि-रिति । 'आभिः' अद्भिरभ्युक्षणाद्भिः स्त्रीभि. 'मिथुनी स्याम्' प्रयोगमिथुन तत्संयोगान्मिथुन भवानीत्यर्थः । मिथुनशब्दादभूततद्भावे (पा० सू० ५ । ४ । ५० । वा० २) च्विः । तस्मादेतदिति । यस्मादग्नेर्वीर्यं हिरण्यात्मना परिणतम्, 'तस्मात्' एतत् हिरण्यम् 'अग्निसङ्काशम्' अग्ने. सदृशमेव वर्ण्यन उपलभ्यते । यस्माच्चाप्सु निषिक्तम्, तस्मात् 'तद्धिरण्यम्' 'अप्सु' 'विन्दन्ति' लभन्त इत्यर्थः । तस्मादनेनेति । यस्मादग्नेर्वै हिरण्यम्, 'तस्मादनेन' दन्तान् 'न धावयेत्' । तथा यदन्यत् किमपि हीनं कर्म, तदपि नेन न कुर्यादित्यर्थः ।

अथ यश इति । 'अथ'—शब्दो वाक्यालङ्कारे । यस्मात्तद्धिरण्यं 'देवरेतस' देवस्याग्नेर्वीर्यम्, तस्माद् यशोरूपम् । देवरेतसमिति "अनसन्तात्"—(पा० सू० ५ । ४ । १०३) इत्यकारः समासान्त. । तथा च

(त्य) अथोषान्सम्भरति । (त्य) असौ ह वै द्यौरस्यै पृथिव्या ऽएतान्पशून्प्रददौ तस्मात्पशव्यमूषरमित्याहुः पशवो ह्येवैते साक्षादेव तत्पशुभिरेवैनमेतत्समर्द्धयति तेऽमुत ऽआगता ऽअस्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठितास्तमनयोर्द्यावापृथिव्यो रसं मन्यन्ते तदनयोरेवैनमेतद्द्यावापृथिव्यो रसेन समर्द्धयति तस्मादूषान्त्सम्भरति ॥ ६ ॥

(त्य) अथाखुकरीषꣳसम्भरति । (त्या) आखवो ह वा ऽअस्यै पृथिव्यै रसं विदुस्तस्मात्तेऽधोऽध ऽइमां पृथिवीं चरन्तः पीविष्ठा ऽअस्यै हि रसं विदुस्ते यत्र तेऽस्यै पृथिव्यै रसं विदुस्ततऽउत्किरन्ति तदस्या ऽएवैनमेतत्पृथिव्यै रसेन समर्द्धयति तस्मादाखुकरीषꣳसम्भरति पुरीष्य ऽइति वै तमाहुर्यः श्रियं गच्छति समानं वै पुरीषं च करीषं च तदेतस्यैवावरुद्ध्यै तस्मादाखुकरीषꣳसम्भरति ॥ ७ ॥

अथोषान् सम्भरति । असौ ह वै द्यौरस्यै पृथिव्या एतान् पशून् प्रददौ, तस्मात् पशव्यमूषरमित्याहुः । पशवो ह्येवैते साक्षादेव । तत् पशुभिरेवैनमेतत् समर्द्धयति । तेऽमुत आगता अस्या पृथिव्या प्रतिष्ठिता । तमनयोर्द्यावापृथिव्यो रस मन्यन्ते । तदनयोरेवैनमेतद् द्यावापृथिव्यो रसेन समर्द्धयति । तस्मादूषान् सम्भरति ॥ ६ ॥

अथाखुकरीष सम्भरति । आखवो ह वा अस्यै पृथिव्यै रस विदुः, तस्मात्तेऽधोऽध इमा पृथिवीं चरन्तः पीविष्ठाः अस्यै हि रस विदुस्ते । यत्र तेऽस्यै पृथिव्यै रस विदुः, ततः उत्किरन्ति ।

हिरण्यसम्भरणेन यशसैव ' 'एनम्' अग्निं समृद्ध करोति । एतेन–' यशसेव त्वद् ' इति प्रागुक्त (श० प० २ । १ । १ । १ ।) व्याख्यात भवति । सरेतसमेवेति । हिरण्यस्य सम्भरणाभावे हि रेतसोऽन्यत्र स्थितत्वात् तद्रहित आहितोऽग्निरुत्सन्न एव भवति तत्सम्भरणे तु सरेतस ॥ ॥ ५ ॥

ऊषाख्यमृद्विशेषस्य सम्भरण विधत्ते–अथोषानिति । ऊषाणां पशुरूपत्व प्रतिपादयन् तत् समृद्धिहेतुत्वेन स्तौति–असौ ह वा इति । यस्मात् ' पृथिव्यै ' द्युलोकेन इमे पशवो दत्ता , ' तस्मात् ' , तत्सम्बन्धि ' ऊषरम् ' ऊषयुक्त स्थान पशव्य पशुभ्यो हितम् ' इति ' ब्रह्मवादिन ' आहु । पशवो हि, तादृश स्थानमासाद्य लिहन्ति अत पशुहितत्वात् पशवात्मका 'एवैते' ऊषा । ऊषरामिति । " ऊषसुषिमुष्कमधो ॥ " (पा. सू. ५ । २।१०७) इति मत्वर्थीयो र । स्पष्टमन्यत् । द्यावापृथिव्यो रसत्वेनैतान् प्रशसति–तेऽमुत इति । ' अमुत ' अमुष्माद् द्युलोकात् ' आगता ', ' अस्यां ' पृथिव्यां प्रतिष्ठिता च अत पशुरूपस्य ऊषद्रव्यस्य द्यावापृथिवीरसत्वम् । किं तत स्यात्–तदनयोरिति ॥ ६ ॥

द्रव्यान्तरस्य सम्भरण विधत्ते–" अथाखुकरीषमिति । आखुभि खननेन बिलात् बहिर्नीता पांसव आखुकरीषम् । तदत पृथिवीरस त्वेन स्तौति–आखवो हेति । यस्मात् 'आखव ' पृथिवीरसज्ञा ' तस्मात् ' एव पृथिवी–

1– ' अमाता ' इति क० पु० पा० ।

(त्यु) अथ शर्कराः सुम्भरति । देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे सा हेयं पृथिव्यलेलायद्यथा पुष्करपर्णमेवं ताᳪं ह स्म वातः संवहति सोपैव देवाञ्जगामोपासुरान्त्सा यत्र देवानुपजगाम ॥ ८ ॥

तद्धोचुः । (हं) हन्तेमां प्रतिष्ठां दृᳪंहामहै तस्यां ध्रुवायामशिथिलायाममी ऽअग्नी ऽआदधामहै ततोऽस्यै सपत्नान्निर्भक्ष्याम ऽइति ॥ ९ ॥

यदस्या यवैनमेतत् पृथिव्यै रसेन समर्द्धयति । तस्मादाखुकरीषं सम्भरति, पुरीष्य इति वैतमाहु:—यः श्रियं गच्छति । समानं वै पुरीषं च करीषं च । तदेतस्यैवावरुद्ध्यै,—तस्मादाखुकरीषं सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ शर्कराः सम्भरति । देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । सा हेयं पृथिव्यलेलायत्, यथा—पुष्करपर्णमेवम् । तां ह स्म वातः संवहति । सोपैव देवान् जगामोपासुरान् । सा यत्र देवानुपजगाम ॥ ८ ॥

तद्धोचुः—" हन्तेमां प्रतिष्ठां दृंहामहै, तस्यां ध्रुवायामशिथिलायाममी आदधामहै; ततोऽस्यै सपत्नान् निर्भक्ष्याम इति " ॥ ९ ॥

मध्ये 'अधोऽवः चरन्तः' पृथिव्या अन्तरधस्तात् समीपे चरन्तः, (तत्रत्यरसास्वादनेन 'पीविष्ठाः' अतिशयेन पीवानो मांसलाः, ते च) (तद्रसास्वादनसम्बन्धिनि' यत्र यत्स्थाने 'रसं' 'विदुः' जानन्ति तद् स्थानं गत्वा) 'एतम्' उपजीव्य पांसून् बहिः 'उत्किरन्ति' उत्क्षिपन्ति । "कॄ विक्षेपे" (तु० प० १२९) इति धातुः । अत आखूत्करस्य पृथिवीरसत्वात् तेनैव 'एनम्' अग्निं समृद्धं करोति । प्रकारान्तरेण स्तौति—पुरीष्य इतीति । 'यः' खलु 'श्रियं' सम्पदं 'गच्छति,' 'त पुरीष्य इति' लोका वर्णयन्ति । नन्वेवं पुरीषस्यैव श्रीप्राप्तिहेतुता, करीषस्य किमायातमित्यत आह—समानमिति । पुरीषकरीषशब्दावत्र समानार्थावित्यर्थः । अतः करीषसम्बन्धादग्निः श्रियं प्राप्नोति । तादृशस्याग्नेरवरोधाय करीषसम्भरणं कार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

शर्कराणां सम्भरणं विधत्ते—अथ शर्करा इति । मृन्मिश्रिताः सूक्ष्मपाषाणाः शर्कराः । तेषामभिश्रितानां तादर्थ्येहेतुत्वमितिहासेन दर्शयति—देवाश्च वा इति । देवा असुरा उभये स्पर्द्धाञ्चक्रिरे । देवासुरेषु युद्धाय उत्थितेषु तद्भयात् 'पृथिवी अलेलायत्' चाञ्चल्यं प्राप्नोत् । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । 'यथा' जलस्योपरि 'पुष्करपर्णम्' इतस्ततश्चलं भवति, 'एवम्' पृथिव्यपि इतस्ततः कम्पिता । 'तां' तदवस्थामापन्नां 'पृथिवीं' 'वातः' वायुः पुष्करपर्णवदेव 'संवहति स्म' यथा दारुमयीं (नावं) कश्चित् परपारं नयति, स्थानात् स्थानान्तरं प्रापयति । 'सा' त्वेवं कम्पमाना पृथिवी उभयविधानपि तान् 'उपजगाम' पदान्तरे 'सा' 'उप' 'आ' 'एव' इति छेदः ॥ ८ ॥

यदा च सा देवान् प्राप्नोत्, तदा तत्कृतं परिहारं दर्शयति—तद्धोचुरिति । 'प्रतिष्ठां' प्रतिष्ठितां 'दृंहामहै' दृढीकरवामहै । 'ध्रुवायां' निश्चलायाम्, 'अशिथिलायां' दृढायाम् 'अग्नी' गार्हपत्याहवनीयावादध्मः । वाक्यार्थः स्पष्टः । 'ततः' तस्मात् अग्न्याधानात् 'अस्यै' अस्याः पृथिव्याः सकाशात् शत्रुभूतानसुरान् 'निर्भक्ष्यामः' निर्भक्तान् भागरहितान् कुर्मेत्यर्थः । इत्थं प्रतिज्ञातवन्तस्ते ॥ ९ ॥

तद्यथा शङ्कुभिश्चर्म विहन्यात् । (दे) एवमिमां प्रतिष्ठां शर्कराभिः पर्यबृंहन्त सेयं ध्रुवाऽशिथिला प्रतिष्ठा तस्यां ध्रुवायामशिथिलायामग्नी ऽआदधत ततोऽस्यै सपत्नान्निरभजन् ॥ १० ॥

(जँस्त) तथो ऽएवैष ऽएतत् । (दि) इमां प्रतिष्ठां शर्कराभिः परिबृंहते तस्यां ध्रुवायामशिथिलायामग्नी ऽआधत्ते ततोऽस्यै सपत्नान्निर्भजति तस्माच्छर्कराः सम्भरति ॥ ११ ॥

तान्वा ऽएतान् । (न्य) पञ्च सम्भारान्त्सम्भरति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्तवः संवत्सरस्य ॥ १२ ॥

तदाहुः । षडेवऽर्तवः संवत्सरस्येति न्यूनमु तर्हि मिथुनं प्रजननं क्रियते न्यूनाद्वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तच्छ्रेयसमुत्तरवत्तस्मात्पञ्च भवन्ति यद्यु षडेवऽर्तवः संवत्सरस्येत्यग्निरेवैतेषां षष्ठस्तथो ऽएवैतदन्यूनं भवति ॥ १३ ॥

तद्यथा शङ्कुभिश्चर्म विहन्यात्, एवमिमां प्रतिष्ठां शर्कराभिः पर्यबृंहन्त । सेयं ध्रुवाऽशिथिला प्रतिष्ठा । तस्यां ध्रुवायामशिथिलायामग्नी आदधत । ततोऽस्यै सपत्नान्निरभजन् ॥ १० ॥

तथो एवैष एतत् इमां प्रतिष्ठां शर्कराभिः परिबृंहते । तस्यां ध्रुवायामशिथिलायामग्नी आधत्ते । ततोऽस्यै सपत्नान् निर्भजति । तस्माच्छर्कराः सम्भरति ॥ ११ ॥

तान्वा एतान् पञ्च सम्भारान् सम्भरति । पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पञ्चर्तवः संवत्सरस्य ॥ १२ ॥

तदाहुः—षडेवर्तवः संवत्सरस्य इति । न्यूनमु तर्हि मिथुनं प्रजननं क्रियते । न्यूनाद्वा इमाः प्रजाः

इत्य प्रतिष्ठाया दृढीकरणं दर्शयति—तद्यथेति । 'यथा' लोके 'चर्म' भूमौ प्रसार्य 'शङ्कुभिः' कीलैः 'विहन्यात्' 'एव' 'प्रतिष्ठां' सर्वप्राण्याधारभूताम् 'इमां' पृथिवीं शर्कराभिः 'पर्यबृंहन्त' परितः दृढीकरणेनानेन दृढीकृतवन्तः । निगदसिद्धमन्यत् ॥ १० ॥

एवं पुरावृत्तमुदाहृत्यैतद्दृष्टान्तेन प्रकृतमनुसन्धत्ते—तथो एवेति । स्पष्टार्थमेतत् ॥ ११ ॥

विहितसम्भरणमनूद्य तत्सङ्ख्यां सम्पादनेन प्रशंसति—तान् वा एतानिति । तान् पूर्वोक्तान् 'पञ्च सम्भारान्' 'सम्भरति' उदकहिरण्यवल्मीकवपावराहविहतशर्करा पञ्च सम्भाराः । पाङ्क्तो यज्ञ इति । पञ्चावत्ता पङ्क्तिः, (ऐ० ब्रा० ६ । ४ । ४, ५।४।२।) तद्वत्त्वात्, 'यज्ञ' अग्निहोत्रादिपशुसोमान्तहविष्क (ऐ० ब्रा० २।२।६) इति पञ्चसङ्ख्यायोगात् 'पाङ्क्तः' । अस्थिमज्जादिपञ्चधातुमयत्वात् 'पशुः' अपि 'पाङ्क्तः' (ऐ० ब्रा० ६ । ५ । २) संवत्सरसम्बन्धिनः 'ऋतवः' वसन्ताद्या अपि पञ्चसङ्ख्याकाः । हेमन्तशिशिरयोः समासाभिप्रायेणैतत् । तथा चैतरेयकम्—"हेमन्तशिशिरयोः समासेन"—(ऐ० ब्रा० १ । १ । १) इति ॥ १२ ॥

तदेतत् पञ्चत्वं लोकप्रसिद्धिविरुद्धमित्याशङ्कते—तदाहुरिति । हेमन्तशिशिरौ हि पृथक्त्वेन लोके प्रसिद्धौ,

---

१—उदक, हिरण्य, वल्मीक, पुरीष, पाषाण इति पञ्च द्रव्याणि । २—त्वक्, मांस, स्नायु, अस्थि, मज्जा चेति पञ्च धातवः । यद्वा पञ्च शाखाः हस्तपादादय एवमेव अन्ये पञ्च पाङ्क्तस्य व्याख्यातारः । यथाशक्ति व्याख्यातम् ।

तदाहुः । (नै) नैवैकश्चन सम्भारꣳ सम्भरेदित्यस्यां वा एते सर्वे पृथिव्यां भवन्ति स यदेवास्यामाधत्ते तत्सर्वान्त्सम्भारानाप्नोति तस्मान्नैवै- कश्चन सम्भारꣳ सम्भरेदिति तदु समेव भरेद्यद्ध्येवास्यामाधत्ते तत्स- र्वान्त्सम्भारानाप्नोति यदु सम्भारैः सम्भृतैर्भवति तदु भवति तस्मादु समेव भरेत् ॥ १४ ॥ १ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१–१) ॥

प्रजायन्ते । तच्छ्वःश्रेयसमुत्तरावत् । तस्मात्पञ्च भवन्ति । यद्वु षडेवर्तवः संवत्सरस्येति । अग्निरेवै- तेषां षष्ठः, तयो एतँस्तदन्यूनं भवति ॥ १३ ॥

तदाहुः—नैवैकश्चन सम्भारं सम्भरेदिति । अस्यां वा एते सर्वे पृथिव्यां भवन्ति । स यदेवास्या- माधत्ते तत्सर्वान् सम्भारानाप्नोति । तस्मात्—नैवैकश्चन सम्भारं सम्भरेदिति । तदु समेव भरेत् । यद्ध्येवास्यामाधत्ते—तत् सर्वान् सम्भारानाप्नोति । यदु सम्भारैः सम्भृतैर्भवति, तदु भवति । तस्मादु समेव भरेत् ॥ १४ ॥ १ ॥

इत्यग्न्याधानप्रकरणे सम्भारब्राह्मणम् ।

जनत्वयोरैक्यं न युक्तमिति भावः । परिहरति—न्यूनमिति । 'तर्हि' तथा सति चतुष्के मिथुनद्वयसम्पत्तिः पञ्चके तु तन्मिथुनद्वयमेकेन 'न्यूनं' भवति, तद्वै प्रजननसाधनम् । अत्र लोकप्रसिद्धिमाह—न्यूनादिति । स्त्रीपुंसयोर्वीर्यस्य परस्परन्यूनत्वे सति तस्मात् 'न्यूनात्' मिथुनात् स्त्रीपुंलक्षणान्यपत्यानि 'जायन्ते' । यस्मादेवं 'तस्मात्' पञ्चसम्भारलक्षणेन यत् मिथुनस्य न्यूनत्वम्, 'तत्' 'श्वःश्रेयसम्' श्वः परदिने, श्रेयसो जनकम् । "श्वसो वसीय श्रेयसः" (पा०सू० ५।४।८०) इत्यच् समासान्तः । 'उत्तरावत्', उत्तरा आगामिन्यभिवृद्धिः, तयोपेतमित्यर्थः । एवमुक्तावपि षट्केऽपि सम्भाराणां पञ्चसङ्ख्याकत्वमुपपाद्यापादि न्यूनत्वं नाम किञ्चिन्नन्यैतेत्याशङ्क्य परिहरति— यद्वु इति । यदि षडृतवः संवत्सरस्य सङ्घातिन, तर्हि एतेषां सम्भाराणामाधीयमानः 'अग्निरेव' 'षष्ठः' षट्सङ्ख्यापूरक ॥ १३ ॥

असम्भारपक्षमाह—तदाहुरिति । एकश्चनेति । एकमपीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह—अस्यामिति । आरोपित सर्वसम्भारभूतायां पृथिव्यामाधानादेव तत्कार्यप्राप्तेर्न पृथक् सम्भारापेक्षेत्यर्थः । सम्भरणपक्षमेव निगमयति— तदु समेवेति । यदु सम्भारैरिति । 'यत्' यत्राधाने सम्भृतैः 'सम्भारैः' निष्पन्नं भवति, 'तत्' तत्राधानं भवति, सम्भारविरहे तु तदाधानमेव न भवतीति तुतस्तस्य पृथिवीसम्बन्धवशात् सम्भरणप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १४ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीये काण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ १ ॥

१–' तत्प्रजननसाधनम् ' इति पठान्तरम् । २–' न्यूनत्वं नाम न कश्चिदेव ' इति क. पुस्तके ।

कृत्तिकास्वग्नी ऽआदधीत । (ते) एता वा ऽअग्निनक्षत्रं यत्कृत्तिकास्त-द्वै सलोम यो ऽग्निनक्षत्रे ऽग्नी ऽआदधाते तस्मात्कृत्तिकास्वादधीत ॥ १ ॥

(ते) एकं द्वे त्रीणि । चत्वारीति वा ऽअन्यानि नक्षत्राण्यथैता एव भूयिष्ठा यत्कृत्तिकास्तद्भूमानमेवैतदुपैति तस्मात्कृत्तिकास्वादधीत ॥ २ ॥

(ते) एता ह वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते । सर्वाणि ह वाऽअन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवन्ते तत्प्राच्यामेवास्यैतद्दिश्याहितौ भवतस्तस्मात् कृत्तिकास्वादधीत ॥ ३ ॥

(ता) अथ यस्मान्न कृत्तिकास्वादधीत । (क्षां) ऋक्षाणाᳫं ह वाऽएता अग्रे पत्न्य आसुः सप्तऽर्षीनु ह स्म वै पुराऽर्क्षा इत्याचक्षते ता मिथुनेन

अथ नक्षत्रब्राह्मणम् ।

कृत्तिकास्वग्नी आदधीत । एता वा अग्निनक्षत्रं यत् कृत्तिकाः । तद्वै सलोम-योऽग्निनक्षत्रेऽग्नी आदधाते । तस्मात् कृत्तिकास्वादधीत ॥ १ ॥

एकं द्वे त्रीणि चत्वारीति वा अन्यानि नक्षत्राणि । अथैता एव भूयिष्ठाः यत् कृत्तिकाः तद् भूमानमेवैतदुपैति । तस्मात् कृत्तिकास्वादधीत ॥ २ ॥

एता ह वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते । सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवन्ते । तत्प्राच्यामेवास्यैतद्दिश्याहितौ भवतः । तस्मात्-कृत्तिकास्वादधीत ॥ ३ ॥

अथ यस्मात्-न कृत्तिकास्वादधीत । ऋक्षाणां ह वा एता अग्रे पत्न्य आसुः । सप्तर्षीन् ह स्म

कर्मणः कालसापेक्षत्वादाधानस्य नक्षत्र विधत्ते-कृत्तिकास्वित्यादिना (का श्रौ. सू. ४ । १७६) । ' अग्नी ' गार्हपत्याहवनीयाविल्यर्थः । अग्निदेवतात्वादग्निनक्षत्रं कृत्तिकारूपम् । श्रुतं हि-" कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवता " इति । तस्मिन्नग्निनक्षत्रेऽग्न्याधानं ' सलोम ' सदृशं, योग्यमिति यावत् ॥ १ ॥

अथैतस्य नक्षत्रस्य बहुतारकत्वेन प्रशंसति-एकमिति । कृत्तिकातः ' अन्यानि नक्षत्राणि एक-द्वि-त्रि-चतु-सङ्ख्याधिष्ठानान्यवस्थितानि, कृत्तिकास्तु षट्सङ्ख्याधिष्ठानत्वेनात् ' भूयिष्ठा ' बहुतराः । तत्रार्द्रादीनाम् ' एकम् ' अधिष्ठानम् , फल्गुन्यादीनां ' द्वे ' अश्वियादीनां ' त्रीणि ' पुनर्वस्वादीनां ' चत्वारि ' । ' तत् ' तस्मात्, एभ्यो भूयिष्ठनक्षत्राधानात् यजमानोऽपि ' भूमानं ' बहुत्वमेवोपगच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

नियतदिक्सम्बन्धत्वेनैतां प्रशंसति-एता ह वा इति । ' प्राच्यै ' प्राच्याः ' दिशः ' सकाशात् ' न च्यवन्ते ' दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपवशात् चलन्ति, किन्तु नियमेन शुद्धप्राच्यामेवोद्यन्तीति, ' अन्यानि ' ▪ ' नक्षत्राणि ' प्राचीदिग्भागाद् दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपवशाच्चलन्ति, प्राचीदिग्भागाद् दक्षिणत उत्तरतश्च नियमेन परावर्तन्ते । तत् प्राच्यामित्यादि । निगदसिद्धम् ॥ ३ ॥

कृत्तिकास्वाधानस्य निषुनवृद्धिहेतुत्वान्निषेधति-अथ यस्मादिति । ' यस्माद् ' वक्ष्यमाणदोषोऽस्ति,

१-' एतद्वा अग्नेर्नक्षत्रं यत् कृत्तिकाः " (तै० ब्रा० १ । १ । २ । १) २-" तत्र विस्तारः ... ।

व्यार्ध्यन्तामी ह्युत्तराहि सप्तऽर्षय उद्यन्ति पुर एता अशमिव वै तद्यो मिथु-
नेन व्यृद्धः स नेन्मिथुनेन व्यृद्ध्याऽइति तस्मान्न कृत्तिकास्वादधीत ॥ ४ ॥

तद्वेव दधीत । (तामि) अग्निर्वा ऽएतासां मिथुनमग्निनैता मिथुनेन समृद्धास्तस्मादेव दधीत ॥ ५ ॥

रोहिण्यामग्नी ऽआदधीत । रोहिण्याꣳ ह वै प्रजापतिः प्रजाकामोऽग्नी ऽआदधे स प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टा एकरूपा उपस्तब्धा-
स्तस्थू रोहिण्य इवैव तद्वै रोहिण्यै रोहिणीत्वं बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति य एवं विद्वान् रोहिण्यामाधत्ते ॥ ६ ॥

वै पुरक्षा इत्याचक्षते । ता मिथुनेन व्यार्ध्यन्त । अमी ह्युत्तराहि सप्तर्षय उद्यन्ति, पुर एताः । अश-
मिव वै तत्—यो मिथुनेन व्यृद्धः । स नेन्मिथुनेन व्यृद्ध्यै इति । तस्मात्—न कृत्तिकास्वादधीत ॥४॥

तद्वेव दधीत । अग्निर्वा एतासां मिथुनम् । अग्निनैता मिथुनेन समृद्धाः । तस्मादेव दधीत ॥५॥

रोहिण्यामग्नी आदधीत । रोहिण्यां ह वै प्रजापतिः प्रजाकामोऽग्नी आदधे स प्रजा असृजत । ता अस्य प्रजाः सृष्टा एकरूपा उपस्तब्धास्तस्थुः, रोहिण्य इवैव । तद्वै रोहिण्यै रोहिणीत्वम् । बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति—य एवं विद्वान् रोहिण्यामाधत्ते ॥ ६ ॥

तस्मात् 'कृत्तिकासु न आदधीत' । कोऽसौ दोषः ? तमुपन्यस्यति— ऋक्षाणां हेति । ऋक्षशब्दार्थमाह—सप्तर्षीनिति । 'ऋक्षं' नक्षत्रम्; तद्रूपेणावस्थानात् । इह 'ऋक्ष'-शब्देन सप्तर्षयोऽभिधीयन्ते पुरे ऋक्षा इति पुरेत्यस्य "ऋत्यकः" (पा. सू. ६-१-१२८) इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च । 'व्यार्ध्यन्त' वियुक्ता अभवन् । वृद्धिमेव देशभेदोदयेन स्पष्टयति—अमी हीति । 'अमी' खलु 'सप्तर्षयः' 'उत्तराहि' । "आहि च दूरे"—(पा. सू. ५ । ३ । ३७) इति । 'आहि' प्रत्ययः । दूरदेशे उत्तरदिग्भागे 'उद्यन्ति' । 'एता' कृत्तिकाः 'पुरः' पूर्वस्यां दिशि । अतो एव भार्याः विभिन्नदेशावस्थानेन पुरुषसम्भोगविरहान्मिथुन-व्यृद्धिः । तदासमीचीनमित्याह—अशमिव वै तदिति । अत्र कृत्तिकास्वाधाने कुर्वन्नपि तद्वत् मिथुनेन व्यृध्यते, अतो 'न इत्' नैवाहं 'मिथुनेन' 'व्यृध्यै' व्यृद्धो भवानीत्यभिप्रेत्य तत्र नादधीतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथैतद्दोषं परिहृत्याधानक्षमत्वं निगमयति—तद्वेवेति । 'तदु एव आ एव' तस्मिन्नपि नक्षत्रे आदधीतैव । अग्निर्वा इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

नक्षत्रान्तरं विधाय प्रशंसति—रोहिण्यामिति । 'आदधे' आधानं कृतवान् । 'उपस्तब्धाः' प्रतिबद्धगतयो विनाशरहिताः पुत्रपौत्रादिरूपेणैकरूप्या अविच्छिन्नप्रवाहाः 'तस्थुः' स्थितवत्यः । ताश्च 'रोहिण्यः' स्वर्गादि-लोकारोहणसाधनभूता इव स्थिताः । एतदुपजीवनेन नामनिर्वचनं करोति—तद्वा इति । स्पष्टार्थमन्यत् ॥ ६ ॥

रोहिण्यामु ह वै पशवः । (यो) अग्नीऽआदधिरे मनुष्याणां कामꣳ रोहेमेति ते मनुष्याणां काममरोहन्यमु हैव तत्पशवो मनुष्येषु काममरोहंस्तमु हैव पशुषु कामꣳरोहति य एवं विद्वान्रोहिण्यामाधत्ते ॥ ७ ॥

मृगशीर्षेऽग्नीऽआदधीत । (ते) एतद्वै प्रजापतेः शिरो यन्मृगशीर्षꣳ श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्द्धस्य शिर इत्याहुः श्रियꣳ ह गच्छति य एवं विद्वान् मृगशीर्षेऽआधत्ते ॥ ८ ॥

(तेऽथ) अथ यस्मान्न मृगशीर्षेऽआदधीत प्रजापतेर्वा एतच्छरीरं यत्र वा ऽएनं तदविध्यंस्तादिषुणा त्रिकाण्डेनेत्याहुः स ऽएतच्छरीरमजहाद्वास्तु वै शरीरमयज्ञियं निर्वीर्यं तस्मान्न मृगशीर्षे ऽआदधीत ॥ ९॥

रोहिण्यामु ह वै पशवोऽग्नी आदधिरे—मनुष्याणां कामं रोहेमेति । ते मनुष्याणां काममरोहन् । यमु हैव तत् पशवो मनुष्येषु काममरोहन्, तमु हैव पशुषु कामं रोहति—य एवं विद्वान् रोहिण्यामाधत्ते ॥ ७ ॥

मृगशीर्षेऽग्नी आदधीत । एतद्वै प्रजापतेः शिरो यन्मृगशीर्षम् । श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्—योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवति, असावमुष्यार्द्धस्य शिर इत्याहुः । श्रियं ह गच्छति—य एवं विद्वान् मृगशीर्षे आधत्ते ॥ ८ ॥

अथ यस्माद्—न मृगशीर्षे आदधीत । प्रजापतेर्वा एतच्छरीरं यत्र वा एनं तदविध्यंस्तादिषुणा

रोहिण्याधानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—रोहिण्यामु हेति । मनुष्याणां कामं रोहेमेति । 'मनुष्याणां' 'कामं' भोग्यवस्तुविषयं, तत्पूरणसामर्थ्ययोगेन तं प्राप्नुयामेत्यर्थः । यमु हैवेति । रोहिण्याधानेन काम्यमानभोग्यवस्तुजातपूरणसामर्थ्यम् 'मनुष्येषु' अवस्थितम् 'यमु' यमेव 'कामं' प्राक् प्राप्नुवन्, 'तम्' एव इदानीं 'पशुषु' अवस्थितं रोहिण्यामाधानतः प्राप्नोति । एवमेव सर्वे जना उपजीव्यत्वेन कामयन्त इति भावः ॥७॥

नक्षत्रान्तरं विधाय प्रशंसति—मृगशीर्ष इति । एतद्वा इति । पुरा खलु प्रजापतिः मृगरूपमास्थाय मृगीभूतां स्वदुहितरमेवोपागमत् । एतत् ज्ञात्वा—अकार्यकारिणः प्रजापतेः शिरश्छेत्तुं देवाः कश्चित् क्रोधमयं पुरुषं निर्माय प्रत्यतिष्ठिपन् । स चेषुणा तस्य शिरश्चिच्छेद । तच्च मृगशरीरमिषुच्छिन्नशिरश्चेत्येतदुभयमन्तरिक्षमुत्प्लुत्य नक्षत्रात्मनाऽवस्थितं सदृश्यते । तथा चैतरेयके—" प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् "—(ऐ० ब्रा० ३, ३, ९.) इत्युपक्रम्य " सो एवेषुस्त्रिकाण्डा "—इत्यन्तेनायमर्थः प्रतिपादितः । ईदृशी श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरत्र वैशब्देन द्योत्यते । श्रीर्वै शिर इत्यादि । व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

तदेतं मृगशीर्षाख्यस्य नक्षत्रस्याधाने प्रजापतिशिरश्छेदसम्भूतेस्तद्दोषादाधानं निषेधति—अथ यस्मान्नेति ।

१—' योग्यवं ' इति पा । २—' काम्यमानं भोग्यवस्तुजातं पूरणसामर्थ्ययोगात् ' इति क पा । ३—" यो रोहिण्यामग्निमाधत्ते, ऋध्नोत्येव " इति तै० ब्रा० १ १ २ २ । ४—" मृगरूपमास्थाय " इति पा. । ५—' स्वां दुहितरमेवाभ्युपागमत् ' इति पा । ६—' वेगवत्त्वेनेषुं शिरश्छेत्तुमसृजन् ' इति पा ।

तद्देव दधीत । न वा ऽएतस्य देवस्य वास्तु नायज्ञियं न शरीरमस्ति यत्प्रजापतेस्तस्माद्देव दधीत पुनर्वस्वोः पुनराधेयमादधीतेति ॥ १० ॥

फल्गुनीष्वग्नी ऽआदधीत । (ते) एता वा ऽइन्द्रनक्षत्रं यत्फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्न्योऽर्जुनो ह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्जुन्यो वै नामैतास्ता एतत्परोऽक्षमाचक्षते फल्गुन्य इति को ह्येतस्यार्हति गुह्यं नाम

त्रिकाण्डेनेत्याहुः । स एतच्छरीरमजहात् । वास्तु वै शरीरमयज्ञियं निर्वीर्यम् । तस्मात्-न मृगशीर्षे आदधीत ॥ ९ ॥

तद्देव दधीत । न वा एतस्य देवस्य वास्तु, नायज्ञियम्, न शरीरमस्ति, यत्-प्रजापतेः । तस्मात्-देव दधीत । पुनर्वस्वोः पुनराधेयमादधीतेति ॥ १० ॥

फल्गुनीष्वग्नी आदधीत । एता वा इन्द्रनक्षत्रं यत् फल्गुन्यः । अप्यस्य प्रतिनाम्न्यः । अर्जुनो ह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नाम अर्जुन्यो वै नामैताः । ता एतत् परोक्षमाचक्षते-फल्गुन्य इति ।

मृगशीर्षाधान न कार्यम्, अत्र हेतुः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । कोऽसौ हेतुः ? तमाह-प्रजापतेरिति । मृगशीर्षाख्यस्य नक्षत्रस्य प्रजापतिशरीरत्वमाह-' यत्र ' यस्मिन् समये ' एनम् ' प्रजापतिं मृगरूपम्, ' तत् ' तेन स्वदुहितृगमनरूपेण दोषेण हेतुना देवाः ' अविध्यन् ', ' तत् ' तदानीं पञ्चदशरात्रमन्त्राविषयत्रयोपेतेन ' इषुणा ' तस्य तच्छिरश्छिन्नम् ' इत्याहुः ' ब्रह्मवादिनः । ' स ' च प्रजापतिस्तदानीम् ' एतच्छरीरम् ' त्यक्तवान् । अतो निरात्मकत्वात् ' निर्वीर्यम् ' नक्षत्रात्मनाऽवस्थित मृगशिरः ' वास्तु ' शून्यस्थानम् । यत एवात्मना त्यक्तम्, अत एव ' शरीरम् ' विशरणशीलम् अत एव च ' अयज्ञियम् ' यज्ञानर्हम्, न हि मृतशरीरस्य यज्ञत्वं सम्भवति । ' तस्मात् ' तदात्मके मृगशीर्षाख्ये नक्षत्रे आधान न युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

इमं दोष परिहरन् प्रागुक्तमेव पक्षं निगमयति-तद्देवेति । देवस्येति । मनुष्येण त्यक्तस्य शरीरस्य हि वास्त्वादिरूपत्वम् । अयं हि प्रजापतिर्देवः, तेन त्यक्तस्य तत्त्वाभावात् वास्त्वादिरूपो दोषो नास्ति, मृगरूपस्य तस्य शिरः स्वमहिम्नैव नक्षत्ररूपेण सम्पन्नम्, न खलु मानुष शिरस्तथा भवितुमर्हति । तस्मात् तत् तदाधानमेवेति तत्राधाने नोक्तदोष इत्यर्थः ।

पुनर्वस्वाख्यस्य नक्षत्रस्य लिङ्गवशात् पुनराधेयविषयतामाह-पुनर्वस्वोरिति । आहितानामग्नीनां पुनर्निमित्तवशादाधान पुनराधेयम् । (पुनर्वस्वोरिति द्विवचन पुष्याभिप्रायम्) नक्षत्र चैतत् नष्टस्य वसुनः पुनःप्राप्तिहेतुत्वात् पुनर्वस्वाख्यम् । तथा च तैत्तिरीयके समाम्नातम्-" पुनर्वस्वोरग्निमादधीत, पुनरेवैनं वाम वसूपावर्तते "-(तै. ब्रा. १. १. २. ३.) इति ॥ १० ॥

नक्षत्रान्तर विधाय प्रशंसति-फल्गुनीष्वग्नी इति । पूर्वोत्तरयो फल्गुन्याख्ययोर्नक्षत्रयोः प्रत्येकमधिष्ठातृद्वित्वेऽपि द्वित्वम् । फल्गुनीनामोऽर्थविवेकेन प्रशसति-एता वा इति । कथमस्य नक्षत्रस्येन्द्रसम्बन्ध इत्यत

१-' स्वमृगरूपम् ' इति पाठः । २-" त्रिकाण्डा, अनीक, शल्यः, तेजनम् इत्यवयवत्रयोपेता "-इति ऐ ब्रा. ३ । ३ । ९ सा भाष्ये । ३-' मनुष्यत्यक्तस्य तत्त्वाभावात् ' इति पा. । ४-' नक्षत्ररूपत्व सम्पन्नम् ' इति पा. । ५-" पुनराधेयमाधानप्रतिज्ञातेन " का. श्रौ. सू. ४. २५९. " पुनर्वस्वोः " का. श्रौ. सू. ४. २६३ ॥ ६-' पुनर्वस्वाभिप्रायत्वात् '-इति क. पा. । ७-' द्वित्वम् ' इति क. ।

ग्रहीतुमिन्द्रो वै यजमानस्तत्स्व ऽएवैतन्नक्षत्रेऽग्नी आधत्त ऽइन्द्रो यज्ञस्य देवता तेनो हास्यैतत्सेन्द्रमग्न्याधेयं भवति पूर्वयोरादधीत पुरस्तात्क्रतुर्हैवास्मै भवत्युत्तरयोरादधीत श्वःश्रेयसँ हैवास्मा ऽउत्तरावद्भवति ॥ ११ ॥

हस्तेऽग्नी ऽआदधीत य इच्छेत्प्र मे दीयेतेति तद्धा ऽअनुष्ठ्या यद्धस्तेन प्रदीयत प्र हैवास्मै दीयते ॥ १२ ॥

चित्रायामग्नी ऽआदधीत । देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे त ऽउभय ऽएवामुं लोकँ समारुरुक्षाञ्चक्रुर्दिवमेव ततोऽसुरा रौहिणमित्यग्निं चिक्यिरेऽनेनामुं लोकँ समारोक्ष्याम इति ॥ १३ ॥

को ह्येतस्यार्हति गुह्यं नाम ग्रहीतुम् । इन्द्रो वै यजमानः । तत् स्व एवैतन्नक्षत्रेऽग्नी आधत्ते । इन्द्रो यज्ञस्य देवता । तेनो हास्यैतत् सेन्द्रमग्न्याधेयं भवति । पूर्वयोरादधीत–पुरस्तात्क्रतुर्हैवास्मै भवति । उत्तरयोरादधीत–श्वःश्रेयसं हैवास्मा उत्तरावद् भवति ॥ ११ ॥

हस्तेऽग्नी आदधीत–य इच्छेत् ' प्र मे दीयेतेति ' । तद्धा अनुष्ठ्या, यद्धस्तेन प्रदीयते । प्र हैवास्मै दीयते ॥ १२ ॥

चित्रायामग्नी आदधीत । देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । त उभय एवामुं लोकं समारुरुक्षाञ्चक्रुर्दिवमेव । ततोऽसुरा रौहिणमित्यग्निं चिक्यिरे–" अनेनामुं लोकं समारोक्ष्याम ' इति ॥ १३ ॥

आह–अप्यस्येति । ' अस्य ' इन्द्रस्य प्रतिनिधिभूता फल्गुन्य सम्भाव्यन्ते । ' अपि ' सम्भावनार्थे । प्रतिनिधित्वं च समानशब्दाभिधेयत्वादित्याह– अर्जुनो हेति । ' अर्जुन ' ' इति ' हि इन्द्रस्य रहस्यं नाम अत एव खलु तत्पुत्रः पाण्डवमध्यमः तन्नामप्रसिद्धः । अर्जुनफल्गुनशब्दौ च पर्यायौ, "अर्जुनः फल्गुनः पार्थः "–इति समानार्थतया परिगणनात् । 'अर्जुन्यः' एव 'एताः', परोक्षेण 'फल्गुन्य इति' उच्यन्ते । ननु किं परोक्षेणेत्यत आह–कोऽर्हतीति । अत फल्गुनीशब्दस्य परम्परयेन्द्रोपलक्षकत्वात् तन्नामकं नक्षत्रम् । इन्द्रो वा इत्यादि । स्पष्टम् । फल्गुनीषु पूर्वे उत्तरेऽनुपजीव्य तद्विहितमाधानं प्रशंसति पूर्वयोरित्यादिना । पुरस्तात् क्रतुरिति । पूर्वस्मिन्नागामिनि काले ज्योतिष्टोमादिलक्षणः 'क्रतुः' स्यादिति तात्पर्यम् । श्वःश्रेयसमित्यादि । उक्तार्थम् ॥ ११ ॥

एवं परोक्षार्थमाधानस्य प्रपञ्च्य ' तस्मार्थं नक्षत्रान्तरं प्रशंसति–हस्तेऽग्नी आदधीतेत्यादि । अथ मह्यं प्रदीयतामिति य इच्छेत् स हस्ते आदधीताग्नी । हस्तेन प्रदत्तं साक्षात् प्रदीयत एव । ' ह ' इति पुरावृत्ते । ' अनुष्ठ्या '–शब्दः साक्षाद्वाची । स्वहस्तेन ' यत् ' खलु दानम्, ' तद् ' एव ' अनुष्ठ्या ' अनुष्ठानेन समीचीनम् । अतो हस्तनक्षत्रे अग्न्याधानात् परकर्तृकं हस्तेन दानं प्राप्नोतीति तात्पर्यार्थः ॥ १२ ॥

नक्षत्रान्तरं विधाय प्रशंसति–चित्रायामित्यादि । आरुरुक्षाञ्चक्रुरिति । आरोढुमिच्छां कृतवन्त इत्यर्थः ।

१–" पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत " इत्यादि, " उत्तरयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत " इत्यादि च तै० ब्रा० १ । १ । २ । ४ ।
२–" हस्तो धनकामस्य " का० श्रौ० सू० ४ । १७ । ३–" चित्रा च क्षत्रियस्य " इति का० श्रौ० सू० ४ । १८ ।

(ग्री) इन्द्रो ह वा ऽईक्षाञ्चक्रे । (क ऽ) इमं चेद्वा ऽइमे चिन्वते तत एव नोऽभिभवन्तीति स ब्राह्मणो ब्रुवाण एकेष्टकां प्रवव्य्येयाय ॥ १४ ॥

स होवाच । हन्ताहमिमामप्युपदधा ऽइति तथेति तामुपायत्त तेषामल्पकादेवाग्निरसञ्चित ऽआस ॥ १५ ॥

(सा) अथ होवाच । (चा) अन्वाऽअहं तां दास्ये या ममेहेति ताममभिपद्याववर्ह तस्यामावृढायामग्निर्व्यवशशादाग्नेर्व्यवशादमन्वसुरा व्यवशेदुः स ताऽएवेष्टका वज्रान्कृत्वा ग्रीवाः प्रचिच्छेद ॥ १६ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्षाञ्चक्रे 'इमं चेद्वा इमे चिन्वते, तत एव नोऽभिभवन्ति' इति । स ब्राह्मणो ब्रुवाण एकेष्टकां प्रवव्य्येयाय ॥ १४ ॥

स होवाच–'हन्ताहमिमामप्युपदधै' इति । तथेति तामुपायत्त । तेषामल्पकादेवाग्निरसञ्चित आस ॥ १५ ॥

अथ होवाच–'अन्वा अहं तां दास्ये या ममेह' इति । ताममभिपद्याववर्ह । तस्यामावृढायामग्निर्व्यवशशाद । अग्नेर्व्यवशादमनु असुरा व्यवशेदुः । स ता एवेष्टका वज्रान् कृत्वा ग्रीवाः प्रचिच्छेद ॥ १६ ॥

अमुमिति 'अदस्'-शब्देन परोक्षेण यो लोको निर्दिष्टः, तं विशिनष्टि–दिवमेवेति । 'ततः' अनन्तरम् 'असुराः' 'रौहिणमिति' एतन्नामकं रौहिणमाख्यम् 'अग्निं' 'चिक्ये'[1] । व्यत्ययेनैकवचनम्, (पा. सू. ३ । ४ । ९) 'चिक्यिरे' चितवन्तः । अनेनेत्यादि । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

इत्थं द्युलोकं समारुरुक्षतोऽसुरानालक्ष्य तेषां विघ्नकरणमिन्द्रश्चिन्तयति–इन्द्रो हेति । इमं चेदित्यादि । यम् 'इमम्' अग्निं वयं चेष्यामः, इममेव चेदसुरा अपि चिन्वीरन्, 'ततः' तस्मात् 'एव' साधनात् 'नः' अस्मान् 'अभिभवन्ति' असुरा अभिभवितुं समर्था भवन्ति । 'इति' एवं विचार्य, 'सः' इन्द्रः 'ब्राह्मणः' भूत्वा असुरहितं ब्रुवाण एव 'एकामिष्टकां' 'प्रवव्य' गृहीत्वा 'इयाय' जगाम ॥ १४ ॥

स होवाचेति । गत्वा च तान् असुरान् 'उवाच' । 'अहम्' अपि 'इमाम्' इष्टकां भवदीयेऽग्नौ 'उपदधै' उपधानं करवाणि 'इति' । 'तथा' 'इति' तैरनुज्ञातः, 'ताम्' इष्टकां तत्र 'उपायत्त' । अन्यदीये चयने अन्यदीयेष्टकोपधानमशास्त्रीयमित्येतस्मात् 'अल्पकादेव' अंशात् 'तेषाम्' असुराणाम् 'अग्निः' असम्यक् चितो विकलो बभूव ॥ १५ ॥

अथ होवाचेति । 'अथ' कालान्तरे स एव ब्राह्मणरूप इन्द्रस्तानसुरान् 'उवाच' । 'इह' अस्मिन्नग्निप्रदेशे 'या' 'मम' इष्टका, 'ताम्' अहम् 'आदास्ये' इत्युक्त्वा तत्स्वीकारमभिप्राय, 'ताम्' इष्टकाम् 'आववर्ह' उद्धृतवान्, तस्मात् स्थानात् पृथक्कृतवान्[2], "वृहू उद्यमने"–(तु. प. ९।७) इति धातुः । 'तस्यां' चेष्टकायां चित्याग्नेः सकाशादपनीतायां सत्याम्, सः 'अग्निः' 'व्यवशशाद'

१–भाष्यकारमते 'चिक्ये' इत्येव मूले न तु 'चिक्यिरे' इत्यनेन व्याख्यानेन प्रतीयते । २–"अग्नेः अग्नेः यथोचिरात्" इत्यत्र । ७ । ८ । ११ । 'व्यवमदत्' इति पाठः ।

ते ह देवाः समेत्योचुः । (श्रि) चित्रं वाऽअभूम य ऽइयतः सपत्नानवधिष्मेति तदु चित्रायै चित्रात्वं चित्रᳬह भवति हन्ति सपत्नान्हन्ति द्विषन्तं भ्रातृव्यं य एवं विद्वांश्चित्रायामाधत्ते तस्मादेतत्क्षत्रिय एव नक्षत्रमुपेप्सेज्जिघाᳬसतीव ह्येष सपत्नान्जीव जिगीषते ॥ १७ ॥

नाना ह वाऽएतान्यग्रे क्षत्राण्यासुः । (सुं) यथैवासौ सूर्य्यऽएवं तेषामेष उद्यन्नेव वीर्य्यं क्षत्रमादत्त तस्मादादित्यो नाम यदेषां वीर्य्यं क्षत्रमादत्त १८

ते ह देवा ऊचुः । (श्रीं) यानि वै तानि क्षत्राण्यभूवन् न वै तानि क्षत्राण्यभूवन्निति तदु नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं तस्मादु सूर्य्यनक्षत्रऽएव स्यादप

ते ह देवाः समेत्योचुः—' चित्रं वा अभूम, य इयतः सपत्नानवधिष्म ' इति । तदु चित्रायै चित्रात्वम् । चित्रं ह भवति, हन्ति सपत्नान्, हन्ति द्विषन्तं भ्रातृव्यम्, य एवं विद्वांश्चित्रायामाधत्ते । तस्मादेतत् क्षत्रिय एव नक्षत्रमुपेप्सेत् । जिघांसतीव ह्येष सपत्नान्, जीव जिगीषते ॥ १७ ॥

नाना ह वा एतान्यग्रे क्षत्राण्यासुः—यथैवासौ सूर्यः, एवम् । तेषामेष उद्यन्नेव वीर्यं क्षत्रमादत्त । तस्मादादित्यो नाम—यदेषां वीर्यं क्षत्रमादत्त ॥ १८ ॥

ते ह देवा ऊचुः—' यानि वै तानि क्षत्राण्यभूवन्, न वै तानि क्षत्राण्यभूवन् ' इति तदु नक्षत्राणा

विशीर्णो बभूव । तदनन्तरं रथेनाऽरं ' असुरा ' च ' व्यमशेदु ' व्यवसथा, शिथिला बभूवु । स ता इत्यादि । ' स ' इन्द्रः ' ता ' चित्यासिमन्त्रा ' इष्टका ' ' एव ' ' तस्मात् ' विभाग असुरान्नाभिर्ना ' प्रवि ' प्रविच्छेद ॥ १६ ॥

चित्रानाम निर्वक्ति—ते ह देवा इति । चित्रास्वेष्टका । ' इयत ' एतावत ' सपत्नान् ' ' अवधिष्म ' अमस्तकावहम । तत् अस्या एव चित्रत्वात् ' चित्रा ' नाम सम्पन्नमित्यर्थः । चित्रं इत्यादि निगदसिद्धम् । तस्मादेतदित्यादि । यस्मादुक्तरीत्या चित्रानक्षत्रस्य शत्रुहननसाधनत्वम्, ' तस्मात् ' आधाने क्षत्रिय एव, ' एतत् ' नक्षत्र ' उपेप्सेत् ' स्वीकुर्यात् । तत्र कारणमाह—जिघांसतीवेति । ' एष ' खलु क्षत्रियः अन्यान्—शत्रून् ' जिघांसति ' हन्तुमिच्छति ' इव, ' तथा ' जिगीषते ' ' इव ' विजेतुमिच्छतीव । तस्मात् शत्रुहननकामस्य क्षत्रियस्यैतन्नक्षत्रम्, नेतरस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

सूर्येणापहृतवीर्याणि कृत्तिकादिनक्षत्राण्यनादृत्य तेजस्विनि यथाभक्त नक्षत्र उदयति सत्याधान कार्यमित्याह—नाना ह वा इति । पुरा खलु कृत्तिकादिनक्षत्रमण्डलानि सूर्यमण्डलवत् तेजस्वीन्येव बभूवुः । ' एष ' खलु ' सूर्य ' ' उद्यन् ' उदयं प्राप्नुवन् ' क्षत्र ' तेजः सामर्थ्यं चोदयमाप्नुवन् ' एव ' तेषां ' ' वीर्यम् ' ' आदत्त ' स्वीकृतवान् । ' तस्मात् ' आदानात् ' आदित्य ' इति उच्यते ॥ १८ ॥

नक्षत्रमिति नामधेयं निर्वक्ति—ते हेति । ' यानि ' खलु पुरा ' क्षत्राणि ' ' अभूवन्, ' ' तानि ' इदानीं सूर्येण

१—' व्यवशद् '—इ के कु. पा. । २—" चित्रा च सूर्य्यस्य " का श्रौ सू ४ । १७८ । ३—" स विद्वानक्षत्रमिन्दर्शति " इत्यादि तै० ब्रा० १ १ २ ६ । ४—' आदत्त ' इति पाठान्तरम् ।

हय्येषां व्वीर्यं क्षत्रमादत्त यद्यु नक्षत्रकामः स्यादेतद्वाऽअनपराद्धं नक्षत्रं यत्सूर्य्यः स एतेनैव पुण्याहेन यदेतेषां नक्षत्राणां कामयेत तदुपेत्सेत्तस्मादु सूर्यनक्षत्र ऽएव स्यात् ॥ १९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः । (स्ते) ते देवा ऽऋतवः शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरो य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स देवा योऽपक्षीयते स पितरोऽहरेव देवा रात्रिः पितरः पुनरह्नः पूर्वाह्णो देवाऽ अपराह्णः पितरः ॥ १ ॥

नक्षत्रत्वम् । तस्मादु सूर्यनक्षत्र एव स्यात्, एष ह्येषां वीर्य्यं क्षत्रमादत्त । यद्यु नक्षत्रकामः स्यात् । एतद्वा अनपराद्धं नक्षत्रं यत् सूर्यः । स एतेनैव पुण्याहेन यदेतेषां नक्षत्राणां कामयेत, तदुपेत्सेत् । तस्मादु सूर्यनक्षत्र एव स्यात् ॥ १९ ॥ इत्यग्न्याधानप्रकरणे नक्षत्रब्राह्मणम् ।

अथ ऋतुब्राह्मणम् ।

वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः—ते देवा ऋतवः शरद् हेमन्तः शिशिरः—ते पितरः । य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स देवाः । योऽपक्षीयते, स पितरः । अहरेव देवाः । रात्रिः पितरः । पुनरह्नः पूर्वाह्णो देवाः । अपराह्णः पितरः ॥ १ ॥

क्षत्रगुणस्यापहतत्वात्, न विद्यते क्षत्रमेषामिति व्युत्पत्त्या 'नक्षत्राणि' सम्पन्नानीत्यर्थः ।"तथा नेमानि क्षत्राणीति' यास्कः । अपाहततेजस्कत्वादिमानि क्षत्राणि न भवन्तीति नक्षत्रशब्दव्युत्पत्तिः । यस्मादेव कृत्तिकादीन्यपहतवीर्याणि, तस्मान्एव कारणात् सूर्यात्मके ' एव ' तेजस्विनि नक्षत्रे आधान स्यात् । तत्र हेतुमाह—एष हीति । ' हि ' यस्मात् ' एषः ' सूर्यः ' एषां ' नक्षत्राणा वीर्यादिकम् ' आदत्ते', तस्मात् सवीर्ये तस्मिन्नाधान युज्यत इत्यर्थः । यदि च यजमानः तेषां तत्पूजार्थं नक्षत्रकामः स्यात्, तदानीमपि सूर्यात्मकमेव नक्षत्रमुपाददीतेत्याह—एतद्वा इति । ' अनपराद्धम् '—इति हेतुगर्भविशेषणम् । यतस्तेजोवियोगलक्षणापराधरहितम्, अतस्तदेव सूर्यात्मकं नक्षत्रं कामयेतेत्यर्थः । तेन कृत्स्ननक्षत्रफलप्राप्तिमाह—स एतेनैवेति । ' एतेनैव ' सूर्येणोपेता पुण्यकालात्मना ' तत् ' कृत्स्ननक्षत्राधानफलं ' उपेत्सेत् ' उपगच्छेत् । उपेत्सेत्-इत्युपपूर्वक आप्नोति (स्वा० प० २९) रित्यर्थः सन्नन्तः । " आप्ज्ञप्यृधामीत् " (पा० सू० ७. ४. ५५) इतीत्वम् । आधानार्थमुपगन्तुमिच्छेदित्यर्थः । ' तस्मात् ' सूर्यात्मके एव नक्षत्र उदाति सत्याधानं स्यात्, न रात्रावित्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (२—१—२) ॥

अथाधानस्य वसन्ताद्यृतुषु फलसिद्ध्यर्थं वसन्तादीनां देवपित्रात्मना द्वेधा विभागमाह—वसन्त इत्यादिना ।

१–" सूर्यो नक्षत्रं कालोपलक्षणं यस्य सोऽयं सूर्यनक्षत्रः । सूर्योपलक्षित एव काले आदधीत । न नक्षत्रोपलक्षित इत्यर्थः । कथं तत्सूर्यकालं लक्षयति । उदगयनम् " इत्यादि—आह हरिस्वामी । २ " ततस्मात् प्राग्नयर्थम् ' इति पाठः । ३–' नक्षत्राणां प्राप्ति ' इति क० पा० । ४–' नक्षत्रेऽग्न्याधानफल '—इति क० पा० ।

(स्ते) ते वा ऽएत ऽऋतवः । (वो) देवाः पितरः स यो हैवं विद्वान्देवाः पितर ऽइति ह्वयत्या हास्य देवा देवहूयं गच्छन्त्या पितरः पितृहूयमुवन्ति हैनं देवा देवहूयेऽवन्ति पितरः पितृहूये स ऽएवं विद्वान्देवाः पितर ऽइति ह्वयति ॥ २ ॥

स यत्रोदङ्ङावर्त्तते । देवेषु तर्हि भवति देवांस्तर्ह्यभिगोपायत्यथ यत्र दक्षिणावर्तते पितृषु तर्हि भवति पितॄंस्तर्ह्यभिगोपायति ॥ ३ ॥

स यत्रोदङ्ङावर्तते तर्ह्यग्नी ऽआदधीतापहतपाप्मानो देवा अप पाप्मानꣳ हतेऽमृता देवा नामृतत्वस्याशास्ति सर्वमायुरेति यस्तर्ह्याधत्तेऽथ यत्र दक्षिणावर्तते यस्तर्ह्याधत्तेऽनपहतपाप्मानः पितरो न पाप्मानमपहते मर्त्याः पितरः पुरा हायुषो म्रियते यस्तर्ह्याधत्ते ॥ ४ ॥

ते वा एत ऋतवः—देवाः, पितरः । स यो हैव विद्वान् ' देवाः पितरः ' इति ह्वयति—आ हास्य देवा देवहूयं गच्छन्ति, आ पितरः पितृहूयम् । अवन्ति हैनं देवा देवहूये, अवन्ति पितरः पितृहूये—य एवं विद्वान् ' देवाः, पितरः ' इति ह्वयति ॥ २ ॥

स यत्रोदङ्ङावर्त्तते—देवेषु तर्हि भवति, देवाँस्तर्ह्यभिगोपायति । अथ यत्र दक्षिणावर्त्तते—पितृषु तर्हि भवति, पितॄंस्तर्ह्यभिगोपायति ॥ ३ ॥

स यत्रोदङ्ङावर्त्तते, तर्ह्यग्नी आदधीत । अपहतपाप्मानो देवाः, अप पाप्मानं हते, अमृता देवाः—नामृतत्वस्याशास्ति, सर्वमायुरेति यस्तर्ह्याधत्ते । अथ यत्र दक्षिणावर्त्तते, यस्तर्ह्याधत्ते—अनपहतपाप्मानः पितरः, न पाप्मानमपहते । मर्त्याः पितरः पुरा ह्यायुषो म्रियते—यस्तर्ह्याधत्ते ॥ ४ ॥

वसन्तादिऋतुत्रय देवानां सूर्यदर्शनाद्धर्मवत्त्वादिति तेषां तादात्म्यम्, शरदादीनां तद्वैलक्षण्यात् पितृरूपत्वम् । य एवाभूयम—इत्यादि । निगदसिद्धम् ॥ १ ॥

ते वा एत ऋतव इति । स यो हैव विद्वानित्यादि । एवमृतूनां देवत्वं पितृत्वं च 'स' 'विद्वान्' तान् ऋतून् ' देवाः पितरः ' ' इति ' 'ह्वयति' व्यवहरतीत्यर्थः । तस्य फलमाह—आ हास्येति । 'अस्य' आहूतु ' देवहूय ' देवाह्वानं प्रति देवा ' आगच्छन्ति' तथा ' पितृहूय ' पैतृकमाह्वानं प्रति पितरोऽप्यागच्छन्ति आगताश्च तं स्वसम्बद्धे कर्मणि ' एनम् ' आह्वातारं ' अवन्ति ' रक्षन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

आधानस्योदगयन काल विधित्सुरयनयोर्देवपितृसम्बन्धं कथयति—स यत्रेति । ' स ' सूर्यो यस्मिन् काले दक्षिणगोलादुत्तरगोलं प्रति ' उदङ् ' पर्यावर्त्तते, ' तर्हि ' तदा, तस्मिन् समये मेरोरुत्तरभागेऽवस्थितानां देवानां स दृष्टिगोचरो भवतीति तेषु उदङ् 'देवेषु' प्रकाशको भवतीति । 'अथ' 'यत्र' यस्मिन् काले पुनरुत्तरगोलाद् दक्षिणगोलं पर्यावर्त्तते, तदा दक्षिणदिगवस्थितस्य पितृलोकस्य प्रकाशकः सन् तेषु 'पितृषु' भवति ॥ ३ ॥

एवमुत्तरायणे दक्षिणायने च देवपितृसम्बन्धमभिधाय, तत्सम्बद्धमाधानमपि तत्रैव कार्यमिति विधत्ते—स

१–' तस्मात् ' इति क० पा० । २–' अथावर्त्तते ' इ० क० पा० ।

ब्रह्मैव वसन्तः क्षत्रं ग्रीष्मो विडेव वर्षास्तस्माद्ब्राह्मणो वसन्त ऽआदधीत ब्रह्म हि वसन्तस्तस्मात्क्षत्रियो ग्रीष्म ऽआदधीत क्षत्रꣳ हि ग्रीष्मस्तस्माद्वैश्यो वर्षास्वादधीत विड्ढि वर्षाः ॥ ५ ॥

स यः कामयेत । ब्रह्मवर्चसी स्यामिति वसन्ते स आदधीत ब्रह्म वै वसन्तो ब्रह्मवर्चसी हैव भवति ॥ ६ ॥

(त्व) अथ यः कामयेत । क्षत्रꣳ श्रिया यशसा स्यामिति ग्रीष्मे स ऽआदधीत क्षत्रं वै ग्रीष्मः क्षत्रꣳ हैव श्रिया यशसा भवति ॥ ७ ॥

(त्व) अथ यः कामयेत । बहुः प्रजया पशुभिः स्यामिति वर्षासु स ऽआदधीत विड्वै वर्षा अन्नं विशो बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति य एवं विद्वान्वर्षास्वाधत्ते ॥ ८ ॥

ब्रह्मैव वसन्तः, क्षत्रं ग्रीष्मो, विडेव वर्षाः । तस्माद् ब्राह्मणो वसन्त आदधीत, ब्रह्म हि वसन्तः । तस्मात् क्षत्रियो ग्रीष्म आदधीत, क्षत्रं हि ग्रीष्मः । तस्माद् वैश्यो वर्षास्वादधीत, विड्ढि वर्षाः ॥ ५ ॥

स यः कामयेत–'ब्रह्मवर्चसी स्याम्' इति, वसन्ते स आदधीत । ब्रह्म वै वसन्तो, ब्रह्मवर्चसी हैव भवति ॥ ६ ॥

अथ यः कामयेत–'क्षत्रं श्रिया, यशसा स्याम्' इति, ग्रीष्मे स आदधीत । क्षत्रं वै ग्रीष्मः क्षत्रं हैव श्रिया यशसा भवति ॥ ७ ॥

अथ यः कामयेत–'बहुः प्रजया पशुभिः स्याम्' इति, वर्षासु स आदधीत । विड् वै वर्षाः, अन्नं विशः । बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति–य एवं विद्वान् वर्षास्वाधत्ते ॥ ८ ॥

यत्रेति । तदेतत् प्रशंसति–अपहतपाप्मान इति । देवाना पापराहित्यान्मरणधर्मराहित्याच्च तत्सम्बन्धिन्ययनेऽग्न्याधानकारिणोऽपि तदुभयं सिद्ध्यतीत्यर्थः । दक्षिणायन आधानुक्तवैपरीत्यमाह–अथ यत्रेति ॥ ४ ॥

एवमुदगयन विधाय तत्रापि ब्रह्मक्षत्रादिवर्गानुसारेण ऋतुव्यवस्था करोति–ब्रह्मैव वसन्त इत्यादिना । वसन्ताद्या ऋतवः जात्या ब्रह्मक्षत्राद्यात्मका., अतस्तेषां क्रमेण तत्तज्जात्याधानकालत्वम् ॥ ५ ॥

एवं नित्यपक्षमभिधाय काम्यपक्षमाह–स य इति । ब्रह्मवर्चसी हैवेति । ब्राह्मणजात्यात्मके वसन्त आधानात् क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणगतेजस्सम्पन्नो भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ६ ॥

अथ यः कामयेतेति । क्षत्रं श्रियेति । क्षत्रियजातेरपि 'श्रिया' सम्पदा कीर्त्या च क्षत्रात्मकः स्यामिति कामयमानस्य ब्राह्मणादेः ग्रीष्म आधानकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ यः कामयेतेति । बहुप्रजापश्वादिसमृद्धिकामस्य वैश्यस्यापि तत्फलप्राप्त्यै वर्षास्वाधानं सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

१–"वसन्तो ब्राह्मणब्रह्मवर्चसकामयोः" का० श्रौ० सू० ४. १७९ । २–"ग्रीष्मः क्षत्रियश्रीकामयोः" का० श्रौ० सू० ४।१८० । ३–"वर्षाः प्रजापशुकामवैश्यरथकाराणाम्" का० श्रौ० सू० ४।१८१ ।

ते वाऽ एत ऽऋतवः । (८) उभय ऽएवापहतपाप्मानः सूर्य्य ऽएवैषां पाप्मनोऽपहन्तोद्यन्नेवैषामुभयेषां पाप्मानमपहन्ति तस्माद्यदैवैनं कदा च यज्ञ ऽउपनमेदथाग्नी ऽआदधीत न श्वःश्वमुपासीत को हि मनुष्यस्य श्वो वेद ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् (१।३)॥

यदहरस्य श्वोऽग्न्याधेयꣳ स्यात् । (३) दिवैवाश्नीयान्मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति तेऽस्यैतच्छ्वोऽग्न्याधेयं विदुस्तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसथः ॥ १ ॥

ते वा एत ऋतवः—उभय एवापहतपाप्मानः । सूर्य एवैषां पाप्मनोऽपहन्ता । उद्यन्नेवैषामुभयेषां पाप्मानमपहन्ति । तस्माद्—यदैवैनं कदा च यज्ञ उपनमेत्, अथाग्नी आदधीत । न श्वःश्वमुपासीत । को हि मनुष्यस्य श्वो वेद ॥ ९ ॥ इत्यग्न्याधानप्रकरणे तृतीयमृतुब्राह्मणम् ॥

अथ उपवसथब्राह्मणम् ।

यदहरस्य श्वोऽग्न्याधेयं स्यात्, दिवैवाश्नीयात् । मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति । तेऽस्यैतच्छ्वो ऽग्न्याधेयं विदुः । तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति । तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति—स उपवसथः ॥ १ ॥

एवमयनविशेषमृतुविशेषं चाभिधाय पक्षान्तरं च वक्तुं सर्वेषामप्यृतूनां पाप्मसम्बन्धराहित्यमाह—ते वा एत इति । उभय एवेति । देवपितृसम्बन्धितया द्विधा प्रतिपादिता एवेत्यर्थः । पापराहित्ये कारणमाह—सूर्य एवेति । यस्मादेव सर्वेऽप्यृतवः पापराहित्येन शुद्धाः, ‘तस्मात्’ यस्मिन् कस्मिंश्चिदृतौ सोमयागमभिगच्छेत्, ‘अथ’ अनन्तरमेवाग्न्याधानं कुर्यात् । न श्वःश्वमुपासीतेति । ‘श्वः श्वः करवाणि’ इत्येवं कालान्तरप्रतीक्षी न कुर्यात् । तत्र हेतुमाह—को हीति । ‘मनुष्यस्य’ ‘श्वः’ कालसम्बन्धि जीवनं ‘कः’ नाम ‘वेद’ जानीयात् ? आयुषोऽस्थिरत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १ । ३ ॥

अग्न्याधेयदिवसात् पूर्वस्मिन् उपवसथदिवसे कर्तव्यं व्रतमुपदिशति—यदहरस्येति । ‘दिवैव’ इत्येवकारेण रात्रावशनं व्यावर्त्यते । “मनो ह वै देवा”—इत्यादि दर्शपूर्णमासिकप्रस्तावे प्रागेव (श. प. १ । १ । १ । ७ । ८) व्याख्यातम् ॥ १ ॥

१–“शिशिर सार्वकर्मिक”—इति च पाठान्तरम् । २–‘प्रतीक्षा न कार्या’ इति च ।

(स्तु) तुन्वेवानवक्लृप्तं यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्तस्मादु दिवाश्नीयात्तदपि काममेव नक्तमश्नीयान्नो ह्यनाहिताग्नेर्व्रतचर्यास्ति मानुषो ह्येव तावद्भवति यावदनाहिताग्निस्तस्मादपि काममेव नक्तमश्नीयात् ॥ २ ॥

(त्त) तद्धैकेऽजमुपबध्नन्ति । (न्त्या) आग्नेयोऽजोऽग्नावेव सर्वन्त्वाप्नोतीति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादग्न्युपस्थानः स्यादनीशऽएनं प्रातर्दद्यात्तेनैव ते काममाप्नोति तस्मादु तन्नाद्रियेत ॥ ३ ॥

(त्ता) अथ चातुष्प्राश्यमोदनं पचन्ति छन्दांस्यनेन प्रीणीम इति यथा येन वाहनेन स्यन्त्स्यन्त्स्यात्तत्सुहितं कुर्वीत ब्रूयादेवमेतदिति वदन्त-

---

तन्वेवानवक्लृप्तम्—यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्, अथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्; तस्मादु दिवाश्नीयात् । तदपि काममेव नक्तमश्नीयात् । नो ह्यनाहिताग्नेर्व्रतचर्यास्ति, मानुषो ह्येव तावद् भवति—यावदनाहिताग्निः तस्मादपि काममेव नक्तमश्नीयात् ॥ २ ॥

तद्धैकेऽजमुपबध्नन्ति—' आग्नेयोऽजोऽग्नावेव सर्वमाप ' इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । अग्न्युपस्थानः स्यात्, अनीश एवैनं प्रातर्दद्यात्, तेनैव तं काममाप्नोति; तस्मादु तन्नाद्रियेत ॥ ३ ॥

अथ चातुष्प्राश्यमोदनं पचन्ति—'छन्दांस्यनेन प्रीणीम' इति । यथा येन वाहनेन स्यन्त्स्यन् स्यात्,

---

दिवैव भोजनं न रात्राविति प्रतिपाद्य पक्षान्तरमाह—तन्वेवेति । तदपीति । ' तत् ' तत्र विषये ' कामं ' यथेच्छं रात्रावपि ' अश्नीयात् ' । तत्र कारणमाह—नो ह्यनाहिताग्नेरिति । ' न ' खलु ' अनाहिताग्नेः ' व्रतचरणम् ' अस्ति '; तस्यैतत्पुरुषत्वानुभवात्, आहिताग्निर्हि संस्कारेण देवत्वं प्राप्नोति । नक्तमश्नीयादिति भावः ॥ २ ॥

तद्धैक इति । अजमुपबध्नन्तीति । उपवसथदिनस्य रात्रौ गार्हपत्यागारे कस्यचिदजस्य बन्धनं कार्यमित्येकेषां मतम् । तत्प्रतिपादनपरं—आग्नेयोऽज इति । अग्निना सह प्रजापतिमुखजातत्वात् ' अजः आग्नेयः ', अतोऽजस्य सन्निधानमात्रेण ' अग्नेः ' ' सर्वमपि ' काम्यमानं प्राप्नोति, ' इति ' एतन्निदानं वदन्त इत्यर्थः । तदेतन्निराचष्टे—तदु तथा नेति । कथं तर्हि कार्यमिति, तदाह—यदीति । ' अजः ' यद्यजस्य ' अजः ' निर्दिष्टं चेत्, ' एनम् ' अजम् ' प्रातः ' आग्नेयदक्षिणाकाले ' अग्नीधे ' ऋत्विजे ' दद्यात् ' तथा च कात्यायनः—" गार्हपत्यागारेऽजं बध्नाति न वा निबद्धं प्रातरग्नीधे दद्यात् " (का. श्रौ. सू. ४-१९७) —इति । तेनैवेत्यादि । निगदसिद्धम् ॥ ३ ॥

ओदनपाकविधिं मतान्तरकथनेनोक्तं प्रतिपादयति—अथ चातुष्प्राश्यमोदनमिति । चतुर्भिरृत्विग्भिः प्र-

---

१—" प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति, स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत, गायत्री छन्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां, तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त "—इति तैत्ति० सं० ७. १. १. ४. ।

स्तदु तथा न कुर्याद्यत्राऽस्य ब्राह्मणाः कुले वसन्त्यृत्विजश्चानृत्विजश्च तेनैव तं काममाप्नोति तस्मादु तन्नाद्रियेत ॥ ४ ॥

तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा । सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृतेनान्वज्य समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्यादधाति शमीगर्भमेतदाप्नुम इति वदन्तः स य पुरस्तात्संवत्सरमभ्यादध्यात्स ह तं काममाप्नुयात्तस्मादु तन्नाद्रियेत ॥ ५ ॥

तद् मुदित करवैव ब्रूयात्, एवमेतदिति वदन्त'। तदु तथा न कुर्यात् । यत्र अस्य ब्राह्मणाः कुले वसन्ति—ऋत्विजश्चानृत्विजश्च, तेनैव तं काममाप्नोति, तस्मादु तन्नाद्रियेत ॥ ४ ॥

तस्य सर्पिरासेचन कृत्वा सर्पिरासिच्य, आश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृतेनान्वज्य, समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्यादधाति शमीगर्भमेतदाप्नुमः' इति वदन्तः । स यः पुरस्तात्संवत्सरमभ्यादध्यात्—स ह तं काममाप्नुयात्, तस्मादु तन्नाद्रियेत ॥ ५ ॥

दिभिरृत्विग्भि प्राशितव्यमित्यर्थ । छन्दांस्यनेनेति । 'अनेन' ब्रह्मौदनप्राशनेन गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्याख्यानि छन्दांसि 'प्राशान' ' इत्येतदाहुरित्यभिप्राय । अस्यौदनस्य चतुर्भिर्ऋत्विग्भि प्राशन युक्तमिति दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति । 'येन वाहनेन' अश्वादिना 'स्यन्दन्' यान्यन् 'स्यात्' 'तद्' वाहन 'मुञ्चेत' 'मुञ्चत' कर्तुं यथा ब्रूयात्, 'एवमेतद्' ओदो ऋत्विग्भ कर्मोपयुक्तत्वात् प्राशन युक्तमित्यर्थ । स्यन्त्स्यन्निति "स्यन्द् प्रस्रवणे" (म्वा आ० ७६२)—इत्यस्माल्लुट रूपमिदम् ।

इम प्राशनपक्ष निरस्योपपादयति—तदु तथेति । 'ऋत्विजश्चानृत्विजश्च ब्राह्मणा ' 'अस्य' यजमानस्य 'कुले वसन्ति ' इति 'यत् ' 'तेनैव' वासेन 'त काममाप्नोति,' य काम प्राशननिमित्तकः प्राप्तुन इत्यर्थ ॥ ४ ॥

अथ पक्तौदनस्य यत्कर्तव्य तदाह—तस्य सर्पिरासेचनमिति । सर्पिरासिच्यतेऽस्मिन्निति सर्पिरासेचनम्, घृतधारणार्थमोदने निम्न 'कृत्वा' इत्यर्थ । सर्पिरासिच्येत्यादि । स्पष्टम् । समिद्वतीभिर्घृतवतीभिरिति । समिच्छब्दयुक्ताभिर्घृतशब्दयुक्ताभिरित्यर्थ । तत्तु कात्यायन उदाजहार—"आश्वत्थीस्तिस्र समिधो घृताक्ता आदधाति समिद्वतीभिरिति प्रत्यृचम्" (का. श्रौ. सू. ४ । १९९) इति । समिदाधान कुर्वतामभिप्रायमाह—शमीगर्भमिति । शमीगर्भो योऽश्वत्थ , तत्स्थो योऽग्नि , तम्, 'एतत्' एतेनाश्वत्थसमिदाधानेन 'आप्नुम' 'इति' ब्रुवाणा इत्यर्थ । तस्य च समिदाधानस्य कालविशेषमाह—स य इति । अन्याधानस्य 'पुरस्तात्' 'य ' यजमान 'ता ' समिध 'अभ्यादध्यात्' 'स ' स्वलु 'त कामम्' प्राप्नुयात्' 'तस्मात्' समिदाधानार्थ एवैनदनौ न प्राशनार्थ इति 'तत्' प्राशन नादरणीयमिति । निगमयति—तस्मादिति ॥ ५ ॥

१–'वाहयन्निव स्यन्दाने' इति पाठः । २–"रुद्रो" इति पाठः । ३–"ब्रह्मौदनस्य मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्र समिधो घृताक्ता आदधाति समिद्वतीभिरिति प्रत्यृचम्" (का० श्रौ० सू० ४ १९९)

तदु होवाच भाल्लवेयः । (यो) यथा वा ऽअन्यत्करिष्यन्त्सोऽन्यत्कुर्याद्यथाऽन्यद्वदिष्यन्त्सोऽन्यद्वदेद्यथाऽन्येन पथैष्यन्त्सोऽन्येन प्रतिपद्येतैवं तद्य एतं चातुष्प्राश्यमोदनं पचेदपराद्धिरेव सेति न हि तदवकल्पते यस्मिन्नग्नावृचा वा साम्ना वा यजुषा वा समिधं वाभ्यादध्यादाहुतिं वा जुहुयाद्यत्तं दक्षिणा वा हरेयुरनु वा गमयेयुर्दक्षिणा वा ह्येनत्थ्ँ हरन्त्यन्वाहार्यपचनो भविष्यतीत्यनु वा गमयन्ति ॥ ६ ॥

(न्त्यु) अथ जाग्रति जाग्रति देवाः (स्तु) तद्देवानेवैतदुपावर्त्तते स सदेवतरः श्रान्ततरस्तपस्वितरोऽग्नी ऽआधत्ते तद्वपि काममेव स्वप्यान्नो ह्यनाहिताग्निर्व्रतचर्यास्ति मानुषो ह्येवैष तावद्भवति यावदनाहिताग्निस्तस्माद्वपि काममेव स्वप्यात् ॥ ७ ॥

तदु होवाच भाल्लवेयः–' यथा वा अन्यत्करिष्यन् सोऽन्यत् कुर्यात्, यथाऽन्यद्वदिष्यन् सोऽन्यद्वदेत्, यथाऽन्येन पथैष्यन् सोऽन्येन प्रतिपद्येत, एवं तत्–य एतं चातुष्प्राश्यमोदनं पचेत् । अपराद्धिरेव सेति । न हि तदवकल्पते–यस्मिन्नग्नावृचा वा, साम्ना वा यजुषा वा, समिधं वाऽभ्यादध्यात्, आहुतिं वा जुहुयात्; यत्तं दक्षिणा वा हरेयुः, अनु वा गमयेयुः । दक्षिणा वा ह्येनं हरन्ति, अन्वाहार्यपचनो भविष्यतीत्यनु वा गमयन्ति ॥ ६ ॥

अथ जाग्रति जाग्रति देवाः, तद्देवानेवैतदुपावर्त्तते । स सदेवतरः श्रान्ततरस्तपस्वितरोऽग्नी आधत्ते, तद्वपि काममेव स्वप्यात् । नो ह्यनाहिताग्निर्व्रतचर्यास्ति, मानुषो ह्येवैष तावद् भवति–यावदनाहिताग्निः, तस्माद्वपि काममेव स्वप्यात् ॥ ७ ॥

अस्मिन्नर्थे संवादं दर्शयति–तदु होवाच भाल्लवेय इति । ' तत् ' तत्र विषये इन्द्रद्युम्नः ' भाल्लवेयः ' उक्तवान् । कथमिति; तदाह–यथा वा इत्यादि । ' यथा ' ' अन्यत् ' चिकीर्षन्ः तदनुपयुक्तस्यान्यस्य करणं यथा व्यधिकरणत्वादसङ्गतम्, तथा अग्नीनाधित्सताऽग्नावेव किञ्चित् कर्त्तव्यम् । तत्परित्यज्य चातुष्प्राश्यकरणमसङ्गतम्; अतोऽसमृद्धिक एव तथाविधौदनपाक इति भाल्लवेयाभिप्रायः ।

तमिमं दोषं परिहृत्य प्राशनपक्षमेव निगमयति–न हि तदित्यादिना । ऋक्सामादिमन्त्रैर्यस्मिन्नग्नौ समिधमाहुतिं च प्रक्षिपेत्, तस्याग्नेर्दक्षिणाहरणमनुगमनं च यदि स्यात्, सोऽग्निरन्वाहार्यपचनः । अन्वाहार्य ओदनः, तस्य पक्तिहेतुर्भविष्यति । अतो दक्षिणाहरणमनुगमनं वाहुतिसंस्कृतस्याग्नेर्नोपकल्पते । अतः पक्वतण्डुलो [illegible] होमार्थः, किन्तु प्राशनार्थ इत्यभिप्रायः । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

तस्यां रात्रौ यजमानस्य जागरणं विधत्ते–अथ जाग्रतीति । व्यत्ययेन (पा. सू. ३ । १ । ८५) बहुवचनम्, जागर्तीत्यर्थः । जाग्रति देवा इत्यादि । श्वः करिष्यमाणेष्वाधानादिकर्मसङ्गभूता ये देवा उपवसथे-

---

१ " इन्द्रद्युम्न एव भाल्लवेय " इत्यग्रे स्फुटीभविष्यति (श. प. १० । ६ । १ । १) अन्यत्र च (छा. उप. ५ । ११ । १)

२ ' तत्पाकहेतुः ' इति पा. १–" रात्रिं जागरणवारणे " श्रौ. सू. ४. २०७ ।

(ज) तद्धैकेऽनुदिते मथित्वा । तमुदिते प्राञ्चमुद्धरन्ति तद् तदुभे ऽअहोरात्रे परिगृह्णीमः प्राणोदानयोर्मनसश्च वाचश्च पर्याप्त्या ऽइति वदन्तस्तद् तथा न कुर्यादुभौ हैवास्य तथाऽनुदित ऽआहितौ भवतोऽनुदिते हि मथित्वा तमुदिते प्राञ्चमुद्धरन्ति स य ऽउदित ऽआहवनीयं मन्थेत्स ह तत्पर्याप्नुयात् ॥ ८ ॥

(झ) अहर्वै देवाः । (ऽ) अनपहतपाप्मानः पितरो न पाप्मानमपहते मर्त्याः पितरः पुरा ह्यायुषो म्रियते योऽनुदिते मन्थत्यपहतपाप्मानो देवा अप पाप्मानꣳ हतेऽमृता देवा नामृतत्वस्याशास्ति सर्वमायुरेति श्रीर्देवाः श्रियं गच्छति यशो देवा यशो ह भवति य एवं विद्वानुदिते मन्थति ॥ ९ ॥

अग्निमन्थनब्राह्मणम् ।

तद्धैकेऽनुदिते मथित्वा, तमुदिते प्राञ्चमुद्धरन्ति । तद् तदुभे अहोरात्रे परिगृह्णीमः–' प्राणोदानयोर्मनसश्च वाचश्च पर्याप्त्यै ' इति वदन्तः । तद् तथा न कुर्यात्–उभौ हैवास्य तथाऽनुदित आहितौ भवतः । अनुदिते हि मथित्वा तमुदिते प्राञ्चमुद्धरन्ति । स य उदित आहवनीयं मन्थेत्–स ह तत्पर्याप्नुयात् ॥ ८ ॥

अहर्वै देवाः । अनपहतपाप्मानः पितरो न पाप्मानमपहते । मर्त्याः पितरः । पुरा ह्यायुषो म्रियते–

ऽहनि यजमानगृहमागता, ते खल्वस्यां रात्रौ ' जाग्रति ' जागरणं कुर्वन्ति । तेषु च जाग्रत्सु यजमानस्य स्वापो न युक्त इति तेन जागरणेन यजमानो ' देवानेव ' जाग्रत ' उपावर्तते ' जागतो भवति । ' स ' च यजमान ' सदेवतर ' अतिशयेन देवसहितो निद्राभाववान् । अतिशयित अमनातोऽन्याधान-मोक्ष्ना जागरणवशात् प्राप्नोतीत्यर्थः । अथाग्न्याधानस्य कालमनुजानाति–तद्यपीति ॥ ७ ॥

एव रात्रौ नानायामाधास्यमानस्याग्नेर्मन्थनविषयमेकीय मतमुपन्यस्यति–तद्धैक इति । ' अनुदिते' सूर्यो-दयात् प्रागेवोषःकाले मन्थनं कार्यम्, सूर्ये चोदिते आहवनीयार्थं तस्य प्राग्उद्धरणम् एव वदतामभिप्रायमाह–तदिति । तेन मन्थनोद्धरणयोरहोरात्रसम्बन्धित्वेन, अत एव ' अहोरात्रे ' ' परिगृह्णीम ' कर्माङ्गतया स्वीकुर्मः । तस्यापि प्रयोजनमाह–प्राणोदानयोरिति । अहोरात्रे परिग्रहस्य तद्रूपयोः ' प्राणोदानयोः ' वाङ्मनसयोश्च ' पर्याप्ति ' प्रयोजनमित्येवं प्रतिपादयन्त इत्यर्थः । तमिमं पक्षं निषेधति–न कुर्यादिति । तत्र दोषमाह–उभौ हैवेति । गार्हपत्याहवनीयौ ' उभौ ' अपि ' अस्य ' यजमानस्य ' अनुदिते ' रात्रावेव ' आहितौ ' भवतः । ननु उदिते ह्याहवनीयमादधातीति, कथमुभयोरनुदिते आधानमिति, तत्राह–अनुदिते हीति । ' अनुदिते ' मथितो योऽग्निः, स एवाहवनीयत्वेन स्थाप्यत इति तस्यापि रात्रिसम्बन्धो दुर्निवार । तस्मात् ' उदिते ' एव ' आहवनीयम् ' अग्निं ' मन्थेत् ' ॥ ८ ॥

रात्रौ मन्थनस्य दोषाभिधानपुरःसरमुदिते मन्थनं प्रशंसति–अहर्वा इति । गतार्थमेतत् ॥ ९ ॥

१–" प्रगेदोषाकाले " इति क. पा. । २–" उदिते उद्धरणम् " का० श्रौ० सू० ४ । २३६ ।

तदाहुः ।(यु॑) यन्नऽर्चा न साम्ना न यजुषाऽग्निराधीयतेऽथ केनाधीयत ऽइति ब्रह्मणो हैवेष ब्रह्मणाधीयते वाग्वै ब्रह्म तस्यै वाचः सत्यमेव ब्रह्म ता वाऽएताः सत्यमेव व्याहृतयो भवन्ति तदस्य सत्येनैवाधीयते ॥ १०
भूरिति वै प्रजापतिः ।(रि) इमामजनयत भुवऽइत्यन्तरिक्षꣳस्वरिति दिवमेतावद्वा ऽइदꣳ सर्वं यावदिमे लोकाः सर्वेणैवाधीयते ॥ ११ ॥
भूरिति वै प्रजापतिः ।(त्रं) ब्रह्माजनयत भुव इति क्षत्रꣳ स्वरिति विशमेतावद्वाऽइदꣳ सर्वं यावद्ब्रह्म क्षत्रं विट् सर्वेणैवाधीयते ॥ १२ ॥

योऽस्तुदितं मन्यति । अपहतपाप्मानो देवा अपपाप्मानं हते । अमृता देवाः । नामृतत्वस्याशास्ति– सर्वमायुरेति । श्रीर्देवाः । श्रियं गच्छति । यशो देवाः । यशो ह भवति; य एवं विद्वानुदिते मन्यति१॥

तदाहुः–यन्नर्चा, न साम्ना, न यजुषाऽग्निराधीयतेऽथ केनाधीयत इति । ब्रह्मणो हैवेषः, ब्रह्मणाधीयते । वाग् वै ब्रह्म, तस्यै वाचः सत्यमेव ब्रह्म । ता वा एताः सत्यमेव व्याहृतयो भवन्ति, तदस्य सत्येनैवाधीयते ॥ १० ॥

भूरिति वै प्रजापतिरिमामजनयत, भुव इत्यन्तरिक्षम्, स्वरिति दिवम् । एतावद्वा इदं सर्वम्– यावदिमे लोकाः सर्वेणैवाधीयते ॥ ११ ॥

भूरिति वै प्रजापतिर्ब्रह्माजनयत, भुव इति क्षत्रम्, स्वरिति विशम् । एतावद्वा इदं सर्वम्– यावद् ब्रह्म-क्षत्रं-विट् । सर्वेणैवाधीयते ॥ १२ ॥

अथ व्याहृतीनामाधानसाधनत्वं विधातुं पृच्छति–तदाहुरिति । ऋक्सामयजुरात्मकास्त्रिविधा मन्त्राः, तैः 'यद्' यस्मात् 'अग्निः न आधीयते' केन तर्हि आधेय इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तस्योत्तरम्–ब्रह्मणो हेति । ब्रह्मणः सम्बन्धि यद् ब्रह्म तेनाधान कार्यम् । किं तदिति, तदुभयं दर्शयति–वाग्वा इति । षष्ठ्यन्तेन निर्दिष्टं यद् ब्रह्म, तद् वागात्मकम्; तस्या वाचः सम्बन्धि यद् वाक्यम्, 'सत्यम्' विद्यमानार्थप्रतिपादकम्, तद् 'एव' 'ब्रह्म' । तत्र वाचः सत्यं किमिति तद् दर्शयति–ता वा एता इति । 'ताः' एता भूरादि- व्याहृतयो यदुदाहितसत्यरूपाः, 'तत्' तस्मात् 'अस्य' यजमानस्य व्याहृतिभिरग्न्याधाने 'सत्येनैव' सोऽग्निराहितो भवति ॥ १० ॥

व्याहृतीनां सत्यरूपत्वमुपपादयितुं तत्कारणकथनेन प्रशंसति–भूरिति वा इति । सृष्टिसमये प्रजापतिः 'भूरिति' अनया व्याहृत्या 'इमां' भूमिम् 'अजनयत' । 'भुव इत्यन्तरिक्षम्' इत्यादावप्येवं योजना । इमे त्रयो लोका इति । यावदस्ति एतावदेव इदं सर्वं जगदतो भूरादिलोकहेतुभिर्व्याहृतिभिराधीयमानोऽग्नि- रनेन 'सर्वेणैव' जगता आहितो भवति ॥ ११ ॥

ब्रह्मक्षत्रादिवर्णत्रयोत्पत्तिहेतुत्वेन तत्कारणकथनेन प्रशंसति–भूरिति वा इति । 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः, 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिः । स्वरित्यादि । निगदसिद्धम् ॥ १२ ॥

१–यत् क्वचित् पुस्तके अत्र 'रात्रौ मन्थनस्य दोषाभिधानपरमेतत्' इति पाठ उपलभ्यते, तदवधानाविजृम्भितम् । तस्य पूर्वकण्डिकाविवरणान्तर्गतत्वात् ।

भूरिति वै प्रजापतिः । (स) आत्मानमजनयत भुवऽइति प्रजाᳪं स्वरिति पशूँस्तावद्वा इदᳪं सर्वं यावदात्मा प्रजा पशवः सर्वेणैवाधीयते॥१३॥
स वै भूर्भुव इति । (त्ये) एतावतैव गार्हपत्यमादधात्यथ यत्सर्वैराद-ध्यात्केनाहवनीयमादध्याद्द्वे ऽअक्षरे परिशिनष्टि तेनो ऽएतान्ययातयामानि भवन्ति तैः सर्वैः पञ्चभिराहवनीयमादधाति भूर्भुवःस्वरिति तान्यष्टा-वक्षराणि सम्पद्यन्तेऽष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमे-तच्छन्दसाधत्ते ॥ १४ ॥

देवान्ह वा ऽअग्नी ऽआधास्यमानान् । (नॉस्ता) तानसुररक्षसानि ररक्षु-र्नाग्निर्जनिष्यते नाग्नी आधास्यध्व ऽइति तद्यदरक्षंस्तस्माद्रक्षाᳪंसि ॥१५॥

भूरिति वै प्रजापतिरात्मानमजनयत, भुव इति प्रजाम्, स्वरिति पशून् । एतावद्वा इदं सर्वम्-यावदात्मा-प्रजा पशवः । सर्वेणैवाधीयते ॥ १३ ॥

स वै भूर्भुव इत्येतावतैव गार्हपत्यमादधाति । अथ यत्सर्वैरादध्यात् केनाहवनीयमादध्यात् । द्वे अक्षरे परिशिनष्टि, तेनो एतान्ययातयामानि भवन्ति । तैः सर्वैः पञ्चभिराहवनीयमादधाति भूर्भुवः स्वरिति । तान्यष्टावक्षराणि सम्पद्यन्ते । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्रमग्नेश्छन्दः । स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाधत्ते ॥ १४ ॥

देवान् ह वा अग्नी आधास्यमानांस्तानसुररक्षसानि ररक्षुः—नाग्निर्जनिष्यते, नाग्नी आधास्यध्व इति । तद्—यदरक्षंस्तस्माद्रक्षांसि ॥ १५ ॥

स्वात्मप्रजापशुसर्जनहेतुत्वेन तद् प्रशंसति—भूरिति वा इति । एतावद्वा इति । 'इदं सर्वं' सर्वं जगद् 'एतावद् वै' एतावदेव । 'यावत्' आत्मास्वरूपेणावस्थित स्वात्मनो भोगसम्पादनहेतवः 'प्रजा' 'पशव' चेति एतत्रितयात्मकमेव सर्वं जगत्, अनेन 'सर्वेण' सोऽग्निराहितो भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं साधारण्येन व्याहृतीनामाधानसाधनत्वं प्रतिपाद्य गार्हपत्याधाने विशेषमाह—स वा इति । द्वाभ्यामेव व्याहृतिभ्यां 'गार्हपत्यम्' 'आदधाति' । तिसृभिरपि व्याहृतिभिर्गार्हपत्याधाने आहवनीयाधानस्य मन्त्रो न स्यात्, अत भुवरिति 'द्वे अक्षरे' परिशेषयेत् । 'तेन' कारणेन परिशिष्टाक्षरद्वयसहितान्येतानि भूराद्यक्षराणि 'अयातयामानि' अगतसाराणि 'भवन्ति' । आहवनीयाधाने तिसृणां व्याहृतीनां विनियोगमाह—तैः सर्वैरिति । 'तान्यष्टावक्षराणि' इत्यादि निगदसिद्धम् । गायत्रमग्नेश्छन्द इति । उभयोः प्रजापतिमुखजातत्वात् ॥ १४ ॥

अग्निमन्थनसमये तस्य पुरस्तादश्वस्य धारणं विधित्सुरितिहासं दर्शयति—देवान्ह इति । 'अग्नी' गार्हपत्याहवनीयौ । 'ररक्षुः' निरुद्धवन्त इत्यर्थः । निरोधप्रकारमाह—नाग्निरिति ॥ १५ ॥

१—'भोक्तृरूपेणावस्थितः' इति पा० । २—प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत । तमग्निर्देवतान्वसृज्यत, गायत्री छन्दो रथन्तरं साम—" इत्यादि तै० सं० ७ । १ । १ । ४ ।

ततो देवा एतं वज्रं ददृशुः । (यं) यदश्वं तं पुरस्तादुदश्रयंस्तस्याभये- ऽनाष्ट्रे निवातेऽग्निरजायत तस्माद्यत्राग्निं मन्थिष्यन्त्स्यात्तदश्वमानेतवै ब्रूयात्स पूर्वेणोपतिष्ठते वज्रमेवैतदुच्छ्रयति तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते ऽग्निर्जायते ॥ १६ ॥

स वै पूर्ववाट् स्यात् । (स) स ह्यपरिमितं वीर्यमभिवर्द्धते यदि पूर्ववाहं न विन्देदपि य एव कश्चाश्वः स्याद्यद्यश्वं न विन्देदप्यनड्वानेव स्यादेष ह्येवानडुहो बन्धुः ॥ १७ ॥

(स्तं) तं यत्र प्राञ्चं हरन्ति । तत्पुरस्तादश्वं नयन्ति तत्पुरस्तादेवै- तन्नाष्ट्रा रक्षांस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण हरन्ति ॥ १८ ॥

ततो देवा एतं वज्रं ददृशुर्यदश्वम् । तं पुरस्तादुदश्रयन् । तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवातेऽग्निरजायत । तस्माद्यत्राग्निं मन्थिष्यन्त्स्यात्-तदश्वमानेतवै ब्रूयात् । स पूर्वेणोपतिष्ठते, वज्रमेवैतदुच्छ्रयति, तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवातेऽग्निर्जायते ॥ १६ ॥

स वै पूर्ववाट् स्यात्, स ह्यपरिमितं वीर्यमभिवर्द्धते । यदि पूर्ववाहं न विन्देत्, अपि य एव कश्चाश्वः स्यात् । यद्यश्वं न विन्देत्, अप्यनड्वानेव स्यात् । एष ह्येवानडुहो बन्धुः ॥ १७ ॥

तं यत्र प्राञ्चं हरन्ति, तत्पुरस्तादश्वं नयन्ति । तत्पुरस्तादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यपघ्नन्नेति । अथाभयेनानाष्ट्रेण हरन्ति ॥ १८ ॥

देवैः कृतं परिहारं दर्शयति– ततो देवा इति । अश्वाख्यं ' यत् ' वज्रं ' तं ' मन्थनदेशस्य ' पुरस्तात् ' ' उदश्रयन् ' उच्छ्रितमस्थापयन् । ' तस्य ' वज्रस्य सम्बन्धिनि, ' अभये ' भयरहिते, ' अनाष्ट्रे ' रक्षःप्रभृति-नाशकरहिते, ' निवाते ' वातरहिते; एवम्भूते स्थाने मन्थनाद् ' अग्निः ' उदपद्यतेत्यर्थः । एवमितिहाससुपन्यस्य प्रकृते योजयति–तस्मादिति । ' आनेतवै ' आनेतुमित्यर्थः । तुमर्थे तवैप्रत्ययः (पा. सू. ३ । ४ । ९) । स पूर्वेणेत्यादि । उक्तप्रायम् ॥ १६ ॥

स चाश्वः पूर्ववयस्क एवानेतव्य इत्याह–स वै पूर्ववाडिति । पूर्वे वयसि वहतीति ' पूर्ववाट् ' । " वहश्च " (पा. सू. ३. २. ६४.) इति ण्विः । तस्यालाभे पक्षान्तरमाह–अपि य एवेति । निगदसिद्ध-मन्यत् । एष ह्येवेति । अश्वविशेषैः स्तावकोऽर्थवादः, अनडुद्विधेरपि एष एव स्तावक इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आहवनीयदेशं प्रत्यग्नेर्हरणसमयेऽश्वस्यापि पुरस्तान्नयनं विधत्ते–तमिति । तस्य प्रयोजनमाह–तत्पुरस्ता-दिति । स चाश्वोऽग्नेः पुरस्ताद् गमनमार्गे विद्यमानं रक्षःप्रभृतिकम् ' अपघ्नन् ' हिंसन् ' एति ' गच्छति । तथा च भयादिरहितेन मार्गेण तस्याग्नेर्हरणं सिध्यतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१–अत्रोपसर्गात्परत्वान्न वकारवदुच्चारणम् । २–" अश्वमानयेति ब्रूयात् " का० श्रौ० सू० ४ । २१८ । ३–" वामदेव्यमिति प्रैष्यत्यध्वः पुरस्तात्पुरा तदभावेऽश्वनाऽप्यभावेऽनड्वान् " का. श्रौ० सू० ४ । २२४ ।

तं वै तथैव हरेयुः । (स्य॒) यथैनमेष प्रत्यङ्ङुपाचरेदेष वै यज्ञो यदग्निः प्रत्यङ् हैवैनं यज्ञः प्रविशति तं क्षिप्रे यज्ञ उपनमत्यथ यस्मात्पराङ्भवति पराङ् हैवास्माद्यज्ञो भवति स यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्पराङस्माद्यज्ञोऽभूदितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ १९ ॥

(दे) एष उ वै प्राणः । (स्तं) तं वै तथैव हरेयुर्यथैनमेष प्रत्यङ्ङुपाचरेत्प्रत्यङ् हैवैनं प्राणः प्रविशत्यथ यस्मात्पराङ्भवति पराङ् हैवास्मात्प्राणो भवति स यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्पराङस्मात्प्राणोऽभूदितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ २० ॥ [शतम् ९००]

(द) अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । तं वै तथैव हरेयुर्यथैनमेष प्रत्यङ्ङुपाचरेत्प्रत्यङ् हैवैनं यज्ञः प्रविशति तं क्षिप्रे यज्ञोऽउपनमत्यथ यस्मात्प-

---

तं वै तथैव हरेयुः—यथैनमेष प्रत्यङ्ङुपाचरेत् । एष वै यज्ञो—यदग्निः । प्रत्यङ् हैवैनं यज्ञः प्रविशति, तं क्षिप्रे यज्ञ उपनमति । अथ यस्मात्पराङ् भवति, पराङ् हैवास्माद्यज्ञो भवति । स यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्—' पराङस्माद्यज्ञोऽभूत् ' इति, ईश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ १९ ॥

एष उ वै प्राणः । तं वै तथैव हरेयुः—यथैनमेष प्रत्यङ्ङुपाचरेत् । प्रत्यङ्हैवैनं प्राणः प्रविशति[1] अथ यस्मात्पराङ् भवति, पराङ् हैवास्मात् प्राणो भवति । स यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्—' पराङस्मात्प्राणोऽभूत् ' इति, ईश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ २० ॥

अयं वै यज्ञो, योऽयं पवते । तं वै तथैव हरेयुः—यथैनमेष प्रत्यङ्ङुपाचरेत् । प्रत्यङ् हैवैनं यज्ञः

तस्मिन् हरणे विशेषमाह—तं वा इति । ' यथा ' ' एनं ' यजमानम् ' एष ' अग्निः ' प्रत्यङ् उपाचरेत् ' अभिमुखमुपावर्तेत, ' तम् ' अग्निम् ' तथैव ओहरेयु ' आहवनीयायतनस्य पूर्वभागं प्रापयेयुरित्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह—एष वा इति । ' एष ' एव ' वै ' खल्वग्निः ' यज्ञ ' तन्निष्पादकत्वात् । तस्य प्रत्यगावर्तनेन ' एनं ' यजमानं ' यज्ञ ' एव ' प्रत्यङ् प्रविशति ' अभिमुखं आवर्तते । तथा च ' तं ' यजमानं ' क्षिप्रे ' अल्पकाल एव, शीघ्रं यज्ञ उपगच्छति । एतद् व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—अथ यस्मादिति । सोऽग्निः ' यस्मात् ' यजमानात् ' पराङ् ' पराङ्मुखो भवति, तर्हि ' अस्मात् ' ' यज्ञ ' अपि पराङ्मुख एव ' भवति ' ' तत्र ' तथा सति ' यः ' कश्चिद् द्वेष्य ' एनं ' यजमानम् ' अनुव्याहरेत् ' । किमिति—' यज्ञोऽस्मात् पराङ् अभूत् ' इति यजमानं ' तथैव ' भवितुम् ' ईश्वर ' ' स्यात् ' ॥ १९ ॥

एवमग्नेर्यज्ञरूपत्वेन प्रत्यगावर्तनं प्रतिपाद्य प्राणात्मकत्वादपि तत् प्रतिपादयति—एष उ वा इति । ' एष ' खल्वग्निः ' प्राण ' । तं वा इत्यादि । पूर्ववत् ॥ २० ॥

अथैनं यज्ञात्मकमग्निं वायुतादात्म्येन स्तौति—अयं वा इति । तं वा इत्यादि पूर्ववत् ॥ २१ ॥

1—' अवहरेयु ' इ० क० पा० । 2—' मनुष्ययजमानात् ' इति क० पा० ।

राङ्भवति पराङ् हैवास्माद्यज्ञो भवति स यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्पराङस्माद्यज्ञोऽभूदितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ २१ ॥

(दे) एष उ वै प्राणः । (स्तं) तं वै तथैव हरेयुर्यथैनमेष प्रत्यङ्ङुपाचरेत्प्रत्यङ् हैवैनं प्राणः प्रविशत्यथ यस्मात्पराङ्भवति पराङ् हैवास्मात्प्राणो भवति स यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्पराङस्मात्प्राणोऽभूदितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात्तस्माद् तथैव हरेयुः ॥ २२ ॥

(र) अथाश्वमाक्रमयति । तमाक्रमय्य प्राञ्चमुन्नयति तं पुनरावर्तयति तमुदञ्चं प्रमुञ्चति वीर्य्यं वाऽअश्वो नेदस्मादिदं पराग्वीर्य्यमसदिति तस्मात्पुनरावर्तयति ॥ २३ ॥

तमश्वस्य पदऽआधत्ते वीर्य्यं वाऽअश्वो वीर्य्यंऽएवैनमेतदाधत्ते तस्मादश्वस्य पद आधत्ते ॥ २४ ॥

प्रविशति, तं क्षिप्रे यज्ञ उपनमति । अथ यस्मात्पराङ् भवति, पराङ् हैवास्माद् यज्ञो भवति । स यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्–' पराङस्माद् यज्ञोऽभूत् ' इति, ईश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ २१ ॥

एष उ वै प्राणः । तं वै तथैव हरेयुः–यथैनमेष प्रत्यङ्ङुपाचरेत् । प्रत्यङ् हैवैनं प्राणः प्रविशति । अथ यस्मात्पराङ् भवति, पराङ् हैवास्मात् प्राणो भवति । स यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्–' पराङस्मात्प्राणोऽभूत् ' इति, ईश्वरो ह यत्तथैव स्यात् । तस्माद् तथैव हरेयुः ॥ २२ ॥

अथाश्वमाक्रमयति । तमाक्रमय्य प्राञ्चमुन्नयति । तं पुनरावर्त्तयति । तमुदञ्चं प्रमुञ्चति । वीर्यं वा अश्वः, नेदस्मादिदं पराग् वीर्यमसदिति । तस्मात्पुनरावर्त्तयति ॥ २३ ॥

तमश्वस्य पद आधत्ते । वीर्य्यं वा अश्वः, वीर्य्यं एवैनमेतदाधत्ते । तस्मादश्वस्य पद आधत्ते ॥२४॥

वाय्वात्मकमग्निं प्राणरूपतया स्तौति–एष उ वा इति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ २२ ॥

एवमग्नेर्हरणप्रकारमित्थं प्रतिपाद्य तदनन्तरकर्त्तव्यमाह–अथाश्वमिति । आहवनीयायतने सम्भारान् निधाय दक्षिणपूर्वपादेन ' अश्वमाक्रमयति ' । एवम् ' आक्रमय्य ' ' प्राञ्च ' नीत्वा ' तम् ' अश्वम् ' पुनरावर्त्तयति ' आवृत्य स्थापयति । अनन्तरं ' तम् ' अश्वम् ' उदञ्चम् ' उदङ्मुखं प्रमुञ्चति । सूत्र्यते हि कात्यायनेन–" सम्भारानधिष्ठाप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्राञ्च नीत्वाऽऽवर्त्य स्थापयति" (का० श्रौ० सू० ४ । २२९) इति । पुनरावर्त्तनस्य प्रयोजनमाह–नेदस्मादिति । अश्वलक्षणं यद् ' इदं ' वीर्यम्, तत् ' नेत् ' नैव ' अस्मात् ' ' पराग् '–भूतम् भवेदित्यनेनाभिप्रायेण तस्याश्वस्य पुनरावर्त्तनं कार्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

आहवनस्याग्न्याधानं विधत्ते–तमश्वस्येति । आहवनीयायतने यदश्वस्य पदम्, तस्मिन् ' तम् ' अग्निं मन्त्रेण स्थापयेत् । तदेतत् प्रशंसति–वीर्यं वा इति ॥ २४ ॥

स वै तूष्णीमेवाग्रऽउपस्पृशति । (त्य) अथोद्यच्छत्यथोपस्पृशति भूर्भुवः स्वरित्येतेन तृतीयेनादधाति त्रयो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेवैतल्लोकानाप्नो- त्येतन्न्वेकम् ॥ २५ ॥

(त्र) अथेदं द्वितीयम् । (न्त्र) तूष्णीमेवाग्रऽ उपस्पृशत्यथोद्यच्छति भूर्भुवः स्वरित्येतेन द्वितीयेनादधाति यो वा ऽ अस्यामप्रतिष्ठितो भारमुद्यच्छति नैनं शक्नोत्युद्यन्तुꣳ स उ हैनꣳ शृणाति ॥ २६ ॥

स यत्तूष्णीमुपस्पृशति । तदस्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठन्ति सोऽस्यां प्रतिष्ठित आधत्ते तथा न व्यथते तदु हैतत् पञ्चेव दधिरे ऽआसुरिः पाञ्चिर्माधुकिः सर्वं वा ऽ अन्यदियमितमिव प्रथमेनैवोद्यत्वादध्याद् भूर्भु-

स वै तूष्णीमेवाग्र उपस्पृशति, अथोद्यच्छति, अथोपस्पृशति, भूर्भुवः स्वरित्येतेन तृतीयेनादधाति । त्रयो वा इमे लोकाः, तदिमानेवैतल्लोकानाप्नोति । एतन्न्वेकम् ॥ २५ ॥

अथेदं द्वितीयम् । तूष्णीमेवाग्र उपस्पृशति, अथोद्यच्छति, भूर्भुवः स्वरित्येतेन द्वितीयेनादधाति । यो वा अस्यामप्रतिष्ठितो भारमुद्यच्छति, नैनं शक्नोत्युद्यन्तुम्, स उ हैनं शृणाति ॥ २६ ॥

स यत्तूष्णीमुपस्पृशति, तदस्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठन्ति, सोऽस्यां प्रतिष्ठित आधत्ते, तथा न व्यथते । तदु हैतत् पञ्चेव दधिरे—आसुरिः, पाञ्चिः, माधुकिः । सर्वं वा अन्यदियमितमिव, प्रथमेनैवोद्यत्वाद्

तत्र [illegible]—स वा इति । 'अग्रे' प्रथमम् [illegible] 'तूष्णीम्' 'उपस्पृशति' [illegible] पुरस्तात् 'उपस्पृशति' । [illegible] तस्मिन् पदे स्थापयति । [illegible]—त्रयो वा इति । [illegible]—एतदिति । 'एतत्' [illegible] 'एकम्' [illegible] ॥ २५ ॥

[illegible]—अथेदं द्वितीयमिति । तूष्णीमेवेत्यादि । [illegible] 'तूष्णीं' [illegible] द्वितीयेनोपस्पृशति । [illegible] इत्यर्थः । एतस्योपस्पर्शनस्य प्रयोजन- माह—यो वा अस्यामिति । 'अस्यां' भूम्याम् [illegible] 'भारमुद्यच्छति' स 'एनं' भारम् 'उद्यन्तुं' [illegible] उपरि [illegible] भार एव 'एनं' पुरुषं हिनस्ति ॥ २६ ॥

स यत् तूष्णीमुपस्पृशतीति । [illegible] भूम्यां प्रतिष्ठाय भारमुद्यच्छति, स भार [illegible] । [illegible] तथा च तेन [illegible] भूम्यां प्रतिष्ठित [illegible] भवति, '[illegible] व्यथते' न चलति । ("व्यथ भयसञ्चलनयोः" धा० पा० भ्वा० आ० ७६९)—इति धातुः । पक्षान्तरं [illegible] पक्षे दोषमाह तदु हैतदिति । [illegible] द्वितीयस्य [illegible] 'पञ्चेव' पश्चादपि 'दधिरे' [illegible] । एतावता को दोष इति स्यात्—सर्वं वा इति । [illegible]

१–"[illegible] द्वितीयस्य [illegible] भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववत्" [illegible]

भुवः स्वरिति तदेवानियसितमित्यतो यतमथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ २७ ॥

(द) अथ पुरस्तात्परीत्य । पूर्वार्द्धमुल्मुकानामभिपद्य जपति द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णेति यथाऽसौ द्यौर्बह्वी नक्षत्रैरेवं बहुर्भूयासमित्येवैतदाह यदाह द्यौरिव भूम्नेति पृथिवीव वरिम्णेति यथेयं पृथिव्युर्व्येवमुरुर्भूयासमित्येवैतदाह तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठऽ इत्यस्यै ह्येनं पृष्ठऽ आधत्तेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधऽ इत्यन्नादोऽग्निरन्नादो भूयासमित्येवैतदाह सैषाशीरेव स यदि कामयेत जपेदेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ २८॥

व्याहृ–भूर्भुवः स्वरिति, तदेवानियसितमिति । अतो यतमया कामयेत, तथा कुर्यात् ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात्परीत्य पूर्वार्द्धमुल्मुकानामभिपद्य जपति–"द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णा"–(वा सं० ३ अ० ५ मं०) इति । यथाऽसौ द्यौर्बह्वी नक्षत्रैः, एवं बहुर्भूयासमित्येवैतदाह–यदाह–'द्यौरिव भूम्ना इति । पृथिवीव वरिम्णेति । यथेयं पृथिव्युर्वी, एवमुरुर्भूयासमित्येवैतदाह–" तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठे "–(३ अ० ५ मं०) इति । अस्यै ह्येनं पृष्ठ आधत्ते । "अग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे "–(३ अ० ५ मं०) इति । अन्नादोऽग्निः, अन्नादो भूयासमित्येवैतदाह । सैषाऽऽशीरेव, स यदि कामयेत–जपेत् । यद्यु कामयेत अपि नाद्रियेत ॥ २८ ॥

यमनेन तद्व्यतिरिक्त सर्वमायतनस्थ मन्भारादिकम् ' इयसिनम् ' इयत्तया परिच्छिन्न व्यक्तमिव भवति । अतोऽग्निमुद्यम्य प्रथमेनैवोद्यमनेन व्याहृतिभि. 'आदध्यात्' । तथा एव सति ' अनियमितम् ' अव्यक्तमेव सर्वं भवति । उक्ताना पक्षाणामिच्छया विकल्पमाह–यतमथेति । एतत् पक्षत्रयमपि सूत्रित कात्यायनेन–" अग्निना पद द्विरपभृत्य तृतीयेनादधाति, द्वितीयेन प्रथमेन वा भूर्भुव स्वरिति "–(का. श्रौ. सू. ४. २३६.) इति॥ २७॥

आहितस्याग्ने पूर्वभागस्थमुल्मुकमन्वारभ्य मन्त्रस्य जपं विवक्ते–अथ पुरस्तादिति । मन्त्रतात्पर्यमाह–यथाऽसाविति । बहुभिः ' नक्षत्रै ' ' यथाऽसौ द्यौ. ' ' बह्वी ' बहुत्वोपेता, ' एवम् ' अहमपि पुत्रपौत्रादिबहुत्वेन ' बहुर्भूयासम् ' इति ' द्यौरिव भूम्ना ' इत्यस्य भागस्यार्थः । पृथिवीत्यादिकमनूद्य तात्पर्यमाह–यथेऽयं पृथिवीति ' उर्वी ' विस्तीर्णा, ' एवम् ' अहमपि ' वरिम्णा ' उरुत्वेन सुविस्तीर्णो भूयासमिति । [भागान्तरमनूद्य व्याचष्टे–तस्यास्त इति । उक्त्व प्रत्युपमानभूतायाः ' तस्या. ' 'ते' तव ' पृष्ठे ' उपरिभागे ' अग्निम् आदधे '–इत्युत्तरत्र सम्बन्ध । अस्यै हीति । अस्या एव खलु पृथिव्याः ' पृष्ठे ' उपरि आधत्ते, अतो युक्त ' तस्यास्ते ' इति वाक्यमिति भावः । अग्निम भागमनूद्य व्याचष्टे–अग्निमन्नादमिति । आहवनीयादिरूपेण जाठररूपेण च हविर्भक्षणम्, तद्विलक्षण च सर्वमन्नमत्तीति ' अन्नादोऽग्निः ' । एवमन्नादशब्देनाग्नेर्विशेषणादहमप्यन्नादो भूयातमिति तात्पर्यगम्योऽर्थः । सैषाशीरित्यादि । ' एषा ' मन्त्रात्मिका ऋक् ' आशीः ' फलप्रार्थनमेव, अतः सत्यां कामनायां तस्य मन्त्रस्य जप.; तदभावे तु जपोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थ. ॥ २८ ॥

१–" इयमुशब्दोऽवसानवचन. कण्ड्वादिषु पठ्यते " । इति सायणाचार्यः । श. प. ब्रा १ । ९ । २ । १४ । इत्यत्र ।

२–" पुरस्तात् परिक्रम्येध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याह ", का श्रौ. सू. ४. २३७ । .

(त्रा) अथ सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठते। (तऽ) आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः। पितरं च प्रयन्त्स्वः॥ अन्तश्चरति रोचनाऽस्य प्राणादपानती। व्यख्यन्महिषो दिवम्॥ त्रिंशद्धाम विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते। प्रतिवस्तोरह द्युभिरिति तद्यदेवास्यात्र सम्भारैर्वा नक्षत्रैर्वर्तुभिर्वाऽऽधानेन वाऽनाप्तं भवति तदेवास्यैतेन सर्वमाप्तं भवति तस्मात्सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठते ॥ २९ ॥

तदाहुः। (त्रं) न सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठेतेतीयं वै पृथिवी सर्पराज्ञी स यदेवास्यामाधत्ते तत्सर्वान्कामानाप्नोति तस्मान्न सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठेतेति ॥ ३० ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

अग्न्युपस्थानब्राह्मणम्।

अथ सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठते–"आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः। पितरं च प्रयन्त्स्वः"–(३ अ० ६ मं०) "अन्तश्चरति रोचनाऽस्य प्राणादपानती। व्यख्यन्महिषो दिवम्"–वा० सं० (३ अ० ७ मं०) "त्रिंशद्धाम विराजति वाक् पतङ्गाय धीयते। प्रति। वस्तोरह द्युभिः"–(३ अ० ८ मं०) इति। यदेवास्यात्र सम्भारैर्वा, नक्षत्रैर्वा, ऋतुभिर्वा, आधानेन वाऽनाप्तं भवति, तदेवास्यैतेन सर्वमाप्तं भवति। तस्मात्सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठते ॥ २९ ॥

तदाहुः– न सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठेतेति। इयं वै पृथिवी सर्पराज्ञी, स यदेवास्यामाधत्ते, तद् सर्वान् कामानाप्नोति। तस्मान्न सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठेतेति ॥ ३० ॥

इत्यग्न्याधानप्रकरणे चतुर्थमुपस्थानब्राह्मणम्।

अथ तन्मन्त्रैः सर्पराज्ञीभिरुपस्थानं विधत्ते–अथ सर्पराज्ञ्या इति। सर्पणशीलानां प्राणिनां राज्ञी 'सर्पराज्ञी' तत्सम्बन्धिनीभिर्ऋग्भिः 'उपतिष्ठते'। का पुनस्ता इति चेत् तत्र पठति–आयं गौरिति प्रथमा, अन्तश्चरति रोचनेति द्वितीया, त्रिंशद्धामेति (वा० सं० ३। ६, ७, ८) तृतीया। आयं गौरित्यादि मन्त्रार्थो मन्त्रभाष्ये द्रष्टव्यः। अस्योपस्थानस्य प्रयोजनमाह–तद् यदेवेति। 'अस्य' यजमानस्य 'अत्र' अग्न्याधाने सम्भारादिभिर्विकल्पितैर्यद् 'अनाप्तम्' अप्राप्तं भवति, 'एतेन' उपस्थानेन 'अस्य' तद् 'सर्वम्' आप्यते, सर्पराज्ञ्याः सर्वविधानभूतत्वात्। अत एव तत्रान्यत्राप्याम्नातम्–"इयं वै सर्पराज्ञी, देवा वै सर्पाः, तेषामियं राज्ञी" (ऐ० ब्रा० ५. ४ ४) इति च ॥ २९ ॥

तेषां पृथिव्यामेवाधानेन सम्पत्स्यमाना सर्वेषामनवाप्तत्वात्, तदवाप्त्यै सर्पराज्ञीभिरुपस्थानं न कार्यमिति

१–"आयं गौरिति सर्पराज्ञीभिरुपतिष्ठते" का० श्रौ० सू० ४।१२।२८। २–"इयं वै सर्पराज्ञी" इति तै० ब्रा० १।४।६।६। "देवा वै सर्पास्तेषामियं राज्ञी" इति तै० ब्रा० २.२.६.१। तां० ब्रा० ९।८।७ (माध्यन्दिनी) आर्षे ब्रा० ३।३५ (सर्पराज्ञी) ऋ० सं० १०।१८९। सा भा० (काण्व)

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

उद्धृत्याहवनीयं पूर्णाहुतिं जुहोति । तद्यत्पूर्णाहुतिं जुहोत्यन्नादं व्वा ऽएतु-मात्मनो जनयते यदग्निं तस्माऽएतदन्नाद्यमपिदधाति यथा कुमाराय वा जाताय व्वत्साय वा स्तनमपि दध्यादेवमस्माऽएतदन्नाद्यमपिदधाति ॥ १ ॥

पूर्णाहुतिहोमब्राह्मणम् ।

उद्धृत्याहवनीयं पूर्णाहुतिं जुहोति। तद्यत्पूर्णाहुतिं जुहोति, अन्नादं वा एतमात्मनो जनयते—यदग्निम्‌ तस्मा एतदन्नाद्यमपिदधाति, यथा कुमाराय वा जाताय वत्साय वा स्तनमपिदध्यात्, एवमस्मा एतदन्नाद्यमपिदधाति ॥ १ ॥

पक्षान्तरमाह—यदाहुरिति। निगदव्याख्यातम् ॥ ३० ॥ [१. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (२–१–४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं
समाख्यान् पञ्चसीरीन्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिद्धणार्यो
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं माज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजाः
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिद्धणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आदित आरभ्यैतावत्पर्यन्तं तात्पर्यार्थाभिधानविनियोगादिप्रदर्शनपुरस्सरं वाक्ययोजनं कृतम्; इत आरभ्यो-परितनाध्यायगतानि यानि वाक्यानि, तानि समाम्नायतया पूर्ववदेव योजयितुं शक्यानीति ग्रन्थविस्तरभयात् केवलं प्रकटार्थकथनं विषमपदविवरणं च क्रियते । एवं गार्हपत्याद्यग्निषु स्थानेषु स्वरूपेण सिद्धेषु क्षुधितस्याग्नेः शमनाय पूर्णाहुतिं विधत्ते—उद्धृत्याहवनीयमित्यादिना ॥ १ ॥

१–' प्रकटप्रकटार्थकथनम् ' इति क० पा० । २–" उद्धरेति यजमानो ब्रूयात् सायमानग्निहोत्रे " " गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमनस्तमित उदितयोः " का० श्रौ० सू० ४ । १२ । १–२ ।

स एतेनान्नेन शान्तः । (८) उत्तराणि हवीꣳषि श्रप्यमाणान्युपरमति शश्वद्ध वाऽअध्वर्युं वा यजमानं वा प्रदहेत्तौ ह्यस्य नेदिष्ठं चरतो यद्यस्मि-न्नेतामाहुतिं न जुहुयात्तस्माद्वा एतामाहुतिं जुहोति ॥ २ ॥

द्वै [illegible]

च्छमयति ॥ ३ ॥

यां वै प्रजापतिः प्रथमामाहुतिमजुहोत्स्वाहेति वै तामजुहोत्सो स्विदेषा निदानेन तस्मात्स्वाहेति जुहोति तस्यां वरं ददाति सर्वं वै वरः सर्वे-णैवैनमेतच्छमयति ॥ ४ ॥

तदाहुः । (२) एतामेवाहुतिꣳहुत्वाथोत्तराणि हवीꣳषि नाद्रियेतैतयैव तं काममाप्नोति यमभिकाममुत्तराणि हवीꣳषि निर्वपतीति ॥ ५ ॥

स एतेनान्नेन शान्त उत्तराणि हवींषि श्रप्यमाणान्युपरमति । शश्वद्ध वा अध्वर्युं वा यजमानं वा प्रदहेत्, तौ ह्यस्य नेदिष्ठं चरतः, यद्यस्मिन्नेतामाहुतिं न जुहुयात् । तस्माद्वा एतामाहुतिं जुहोति ॥ २ ॥

तां वै पूर्णां जुहोति । सर्वं वै पूर्णम्, सर्वेणैवैनमेतच्छमयति । स्वाहाकारेण जुहोति । अनिरुक्तो वै स्वाहाकारः, सर्वं वा अनिरुक्तम्, सर्वेणैवैनमेतच्छमयति ॥ ३ ॥

या वै प्रजापतिः प्रथमामाहुतिमजुहोत्, स्वाहेति वै तामजुहोत् । सो स्विदेषा निदानेन । तस्मात्स्वाहेति जुहोति । तस्या वरं ददाति । सर्वं वै वरः, सर्वेणैवैनमेतच्छमयति ॥ ४ ॥

उत्तराहुतिः ।

तदाहुः—एतामेवाहुतिं हुत्वा—अथोत्तराणि हवींषि नाद्रियेत । एतयैव तं काममाप्नोति—यमभिकाममुत्तराणि हवींषि निर्वपतीति ॥ ५ ॥

स एतेनान्नेन शान्त इति । शश्वद्ध वा अध्वर्युमिति । अशान्त खल्वग्निः 'शश्वत्' ध्रुवम्—अध्वर्यु-यजमानयोरन्यतरं प्रदहेत्, 'तौ' खलु 'अस्य' अग्नेः 'नेदिष्ठम्' अन्तिकतमम्, चरतो सञ्चरत—इत्यर्थः । "अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ"—(पा सू. ५ । ३ । ६३) इत्यन्तिकस्य नेदादेशः ॥ २ ॥ ३ ॥

मन्त्ररहितेन स्वाहाकारमात्रेण होममुपपादयति—या वा इति । पुरा खलु प्रजापतिः पुरुषोऽश्वादिसर्वजगत्स-र्जनहेतुभूतां 'प्रथमामाहुतिम्' स्वाहाकारेणैव 'अजुहोत्' । 'एषा' अपि पूर्णाहुतिस्तथा क्रियमाणा 'निदानेन' निदानभूतेन फलकारणेन 'सो स्वित्' सैव, प्रजापतिना हुता प्रथमाहुतिः खल्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्णाहुतेः सकलकामावाप्तिहेतुत्वमाह—तदाहुरिति । यम् 'कामम्' 'अभि'—उद्दिश्य 'उत्तराणि' यजमानादीनि 'हवींषि' निरुप्यन्ते । 'तम् कामम्' 'एतयैव' पूर्णाहुत्या प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१–अशान्तो ह्यग्निः' इति क० पा० । २– सर्वेणै' इति क० पा० । ३–"निरुप्याज्य गार्हपत्यऽधिश्रित्य स्रुचमुत्र च समृज्यो-द्वास्यैरुपावेश्य गृहीत्वाऽन्वारब्ध एव सर्वं स्वाहा" का श्रौ सू. ४ । १२४० । ४–पुरस्यात्प्रादि इत्यपि पाठ उपलभ्यते ।

स वाऽअग्नये पवमानाय निर्वपति । प्राणो वै पवमानः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति तद्वेतयैवास्मिँस्तद्दधात्यन्नꣳ हि प्राणोऽन्नमेषाहुतिः ॥ ६ ॥

(१) अथाग्नये पावकाय निर्वपति । (२) अन्नं वै पावकमन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति तद्वेतयैवास्मिँस्तद्दधात्येषा ह्येव प्रत्यक्षमन्नमाहुतिः ॥ ७ ॥

(३) अथाग्नये शुचये निर्वपति । वीर्यं वै शुचि यद्वाऽअस्यैतदुज्ज्वलत्येतदस्य वीर्यꣳ शुचि वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति तद्वेतयैवास्मिँस्तद्दधाति यदा ह्येवास्मिन्नेतामाहुतिं जुहोत्यथास्यैतद्वीर्यꣳ शुच्युज्ज्वलति ॥ ८ ॥

तस्मादाहुः । (४) एतामेवाहुतिꣳ हुत्वाथोत्तराणि हवीꣳषि नाद्रियेतैतयैव तं काममाप्नोति यमभिकाममुत्तराणि हवीꣳषि निर्वपतीति तदु निर्वपेदेवोत्तराणि हवीꣳषि परोऽक्षमिव वाऽएतद्यददस्तदिदमितीव ॥ ९ ॥

स वा अग्नये पवमानाय निर्वपति । प्राणो वै पवमानः, प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति, तद्वेतयैवास्मिंस्तद्दधाति । अन्नं हि प्राणः, अन्नमेषाहुतिः ॥ ६ ॥

अथाग्नये पावकाय निर्वपति । अन्नं वै पावकम्, अन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति, तद्वेतयैवास्मिंस्तद्दधाति । एषा ह्येव प्रत्यक्षमन्नमाहुतिः ॥ ७ ॥

अथाग्नये शुचये निर्वपति । वीर्यं वै शुचि । यद्वा अस्यैतदुज्ज्वलति, एतदस्य वीर्यम् । शुचि वीर्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति, तद्वेतयैवास्मिंस्तद्दधाति । यदा ह्येवास्मिन्नेतामाहुतिं जुहोति, अथास्यैतद्वीर्यं शुच्युज्ज्वलति ॥ ८ ॥

तस्मादाहुः—एतामेवाहुतिं हुत्वाथोत्तराणि हवींषि नाद्रियेत । एतयैव तं काममाप्नोति, यमभिकाममुत्तराणि हवींषि निर्वपतीति । तदु निर्वपेदेवोत्तराणि हवींषि । परोक्षमिव वा एतत्—यददः, तदिदमितीव ॥ ९ ॥

तत्प्राप्तिकारणमाह—स वा इत्यादिना । पवमानहविर्भिर्हि जातेऽग्नौ प्राणान्नवीर्याणि यथाक्रमं स्थाप्यन्ते । ' तत् ' सर्वम् ' एतयैव ' पूर्णाहुत्या भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अत. पवमानेष्टिकार्यस्य पूर्णाहुत्यैव कृतत्वादन्येषामनिर्वापपक्षं निगमयति—तस्मादाहुरिति । निर्वापपक्षमेव सिद्धान्तयति—उत्तराणीति । आधानानन्तरभावीनि 'अग्नये पवमानाय—' इत्यादिना विधेयानीत्यर्थः । परोक्षमिव वेति । ' यददः ' प्राणान्नवीर्यधारण पूर्णाहुत्याऽग्नौ क्रियते, ' एतत् ' परोक्षमिव, पवमानेष्टिभिः ' तत्—

१—" अग्नये पवमानाय—प्रथमा " (का. श्रौ. सू ४. २५०) " अग्नये पावकायाग्नये शुचये " (का. श्रौ. सू ४. २५१) ।
२—"आधानानन्तरभवानि " इति पा० । ३—" यददः " इति क० ।

स यदग्नये पवमानाय निर्व्वपति । प्राणो वै पवमानो यदा वै जायतेऽथ प्राणोऽथ यावन्न जायते मातुर्व्वेव तावत्प्राणमनुप्राणिति यथा वा तज्जातऽएवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यदग्नये पावकाय निर्व्वपति । (त्यु) अन्नं वै पावकं तज्जातुऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ यदग्नये शुचये निर्व्वपति । व्वीर्य्यं व्वै शुचि यदा वाऽअन्नेन व्वर्द्धतेऽथ व्वीर्य्यं तदन्नेनैवेनमेतद्वर्द्धयित्वाथास्मिन्नेतद्वीर्य्यꣳ शुचि दधाति तस्मादग्नये शुचये ॥ १२ ॥

तद्वैतदेव सद्विपर्यस्तमिव । (वा) अग्निर्ह यत्र देवेभ्यो मनुष्यानभ्युपावर्तते तद्वेक्षाञ्चक्रे मेव सर्व्वेणेवात्मना मनुष्यानभ्युपावृतमिति ॥ १३ ॥

स यदग्नये पवमानाय निर्वपति । प्राणो वै पवमानः, यदा वै जायतेऽथ प्राणः । अथ यावन्न जायते, मातुर्वैव तावत् प्राणमनुप्राणिति । यथा वा—तज्जात एवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति ॥ १० ॥

अथ यदग्नये पावकाय निर्वपति । अन्नं वै पावकम्, तज्जात एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ११ ॥

अथ यदग्नये शुचये निर्वपति । वीर्यं वै शुचि । यदा वा अन्नेन वर्द्धते, अथ वीर्यम् । तदन्नेनैवैनमेतद् वर्द्धयित्वा, अथास्मिन्नेतद् वीर्यं शुचि दधाति । तस्मादग्नये शुचये ॥ १२ ॥

तद्वैतदेव सद्विपर्यस्तमिव । अग्निर्ह यत्र देवेभ्यो मनुष्यानभ्युपावर्तते । तद्वेक्षाञ्चक्रे—मेव सर्वेणेवात्मना मनुष्यानभ्युपावृतमिति ॥ १३ ॥

यदम्—इति—इव ' प्रत्यक्षत एव क्रियते, पवमानपावकशुचिशब्दै प्राणान्नवीर्याणां प्रतिपादनात् । अतस्ता इष्टयो नियमेन कर्तव्या इत्यर्थ ॥ ९ ॥

ता इष्टीर्विभाग प्रशंसति—स यदित्यादिना । प्राणो[1] वै पवमान इति । पवनक्रिया हि वायुधर्म, प्राणश्च वाय्वात्मक इति पवमानशब्देन तत्प्रतिपादनम् । एतेन चाग्निं विशिंषन् प्राणमेवास्मिन् जातेऽग्नौ स्थापितवान् भवति । जननात् पूर्वं मातुर्गर्भावस्थस्य तु प्राणो मातु प्राणादभिन्न इति न तत्र पृथक् तद्धारणापेक्षेत्यर्थ. १०॥११

अथ यदग्नये शुचय इति । यदा वा अन्नेनेति लौकिकदृष्टान्तकथनम् । अन्नेनैवैनमिति । पावकेष्टिरूपेणान्नेनाग्निं ' वर्द्धयित्वा ' अनन्तरमेव ' अस्मिन् ' अग्नावनया तृतीयेष्ट्या ' शुचि ' दीप्यमानं ' वीर्य ' च धारयतीत्यर्थ ॥ १२ ॥

तद्वैतादिति । ' तदेतत् ' सर्वं पूर्णाहुतिपक्षे ' सत् ' विद्यमानमपि ' विपर्यस्तमिव ' भवति । अतो नासौ पक्षो युक्त इत्यर्थ । न केवलमेतावदेवेष्टीनां प्रयोजनम्, अपि तु मनुष्यैराधीयमानस्याग्ने कार्त्स्न्यमप्यभि

१-' पवमादिनेष्टी—' इति पा० क० । २—'प्राणा ' इति क पा । ३—' पवमानक्रिया हि वायुधर्म प्राण, स वाय्वात्मक ' इति क॰ पाठ । ४—' जनेन ' इति क० पा० ।

स एतास्तिस्रस्तनूरेषु लोकेषु व्यन्यधत्त । यदस्य पवमानꣳ रूपमासीत्तदस्यां पृथिव्यां न्यधत्ताथ यत्पावकं तदन्तरिक्षेऽथ यच्छुचि तद्दिवि तद्वाऽऋषयः प्रतिबुबुधिरे यऽउ तर्ह्यृषयऽआसुरसर्वेण वै नऽआत्मनाग्निरभ्युपावृतदिति तस्माऽएतानि हवीꣳषि निरवपन् ॥ १४ ॥

(न्त्स) स यदग्न॑ पानाय निर्वपति । यदेवास्यास्यां पृथिव्याꣳरूपं तदेवास्यैतेनाप्नोत्यथ यदग्नये पावकाय निर्वपति यदेवास्यान्तरिक्षे रूपं तदेवास्यैतेनाप्नोत्यथ यदग्नये शुचये निर्वपति यदेवास्य दिवि रूपं तदेवास्यैतेनाप्नोत्येवमु कृत्स्नमेवाग्निमनपनिहितमाधत्ते तस्मादु निर्वपेदेवोत्तराणि हवीꣳषि ॥ १५ ॥

स एतास्तिस्रस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत्त । यदस्य पवमानं रूपमासीत्, तदस्यां पृथिव्यां न्यधत्त । अथ यत्पावकम्, तदन्तरिक्षे । अथ यच्छुचि, तद्दिवि । तद्वा ऋषयः प्रतिबुबुधिरे; य उ तर्ह्यृषय आसुः । असर्वेणेव न आत्मनाग्निरभ्युपावृतदिति । तस्मा एतानि हवींषि निरवपन् ॥ १४ ॥

स यदग्नये पवमानाय निर्वपति–यदेवास्यास्यां पृथिव्यां रूपम्, तदेवास्यैतेनाप्नोति । अथ यदग्नये पावकाय निर्वपति–यदेवास्यान्तरिक्षे रूपम्, तदेवास्यैतेनाप्नोति । अथ यदग्नये शुचये निर्वपति यदेवास्य दिवि रूपम्, तदेवास्यैतेनाप्नोति । एवमु कृत्स्नमेवाग्निमनपनिहितमाधत्ते । तस्मादु निर्वपेदेवोत्तराणि हवींषि ॥ १५ ॥

सम्वेदन इत्याख्यायिकापुरस्सरमाह–अग्निर्ह वा इति । अभ्युपावृतमिति । अभ्युपागममित्यर्थः । इतेर्लुङि उत्तमैकवचने द्युतादित्वात् (पा. सू. ३ । १ । ५५) च्लेरङ् ॥ १३ ॥

स एतास्तिस्र इति । ' सः ' अग्निर्ह मनुष्यान् प्रत्यागमनसमये ' एताः ' पवमानपावकशुच्याख्याः ' तिस्रः ' आत्मीयाः ' तनूः ' पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु यथाक्रमं निधाय ' असर्वेण ' असकलेनैव ' आत्मना ' स्वरूपेण अस्मान् ' अभि '–लक्ष्य ' उपावृतत् ' उपागमत् । ' इति ' इममर्थम् ' ऋषयः ' अबुध्यन्त । ' तस्मै ' अग्नये कार्त्स्न्यसम्पादनाय पवमानहवींषि निरवपन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

स यदग्नये पवमानायेत्यादि । स्पष्टम् । अनपनिहितमाधत्त इति । यत् पृथिव्यादिष्वग्निना निक्षिप्तमात्मीयं रूपम्, तदाभिः पवमानेष्टिभिः संहृत्य ' कृत्स्नमेव ' तम् ' अग्निम् ' आहितवान् भवतीत्यर्थः । तस्मादिति, निर्वापपक्षनिगमनम् । कात्यायनोऽपि "द्वादशाहान्ते तनूहवींषि निर्वपति" (का. श्रौ. सू. ४. २४९)–इति तनूरूपपवमानेष्टिनिर्वापं प्रक्रम्य " सद्यो वा न वा" (का. श्रौ. सू. ४. २४९) इत्यकरणपक्षमपि सूत्रयामास ॥ १५ ॥

१–' समाप्यते ' इ. क. पा । २–" आग्नेय एव का पुरस्तादादित्यस्य " इति का. श्रौ. सू. १० । ११ । ३–' न सर्वेण ' इ. क. पा ।

केवलबर्हिः प्रथमꣳहविर्भवति समानबर्हिषी ऽउत्तरे ऽअयं वै लोकः प्रथमꣳ हविरथेदमन्तरिक्षं द्वितीयं द्यौरेव तृतीयं बहुलेव वा इयं पृथिवी लेलयेवान्तरिक्षं लेलयेवासौ द्यौरुभे चिदेनां प्रत्युद्यामिनी स्तामिति तस्मात्समानबर्हिषी ॥ १६ ॥

अष्टाकपालाः सर्वे पुरोडाशा भवन्ति । (न्त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाधत्ते तानि सर्वाणि चतुर्विꣳशतिः कपालानि सम्पद्यन्ते चतुर्विꣳशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाधत्ते गायत्र्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति गायत्रमग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाधत्ते ॥ १७ ॥

केवलबर्हिः प्रथमं हविर्भवति । समानबर्हिषी उत्तरे । अयं वै लोकः प्रथमं हविः, अथेदमन्तरिक्षं द्वितीयम्, द्यौरेव तृतीयम् । बहुलेव वा इयं पृथिवी, लेलयेवान्तरिक्षम्, लेलयेवासौ द्यौः उभे चिदेना प्रत्युद्यामिनी स्तामिति । तस्मात्समानबर्हिषी ॥ १६ ॥

अष्टाकपालाः सर्वे पुरोडाशा भवन्ति । अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्रमग्नेश्छन्दः, स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाधत्ते । तानि सर्वाणि चतुर्विंशतिः कपालानि सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री, गायत्रमग्नेश्छन्दः, स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाधत्ते । गायत्र्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति । गायत्रमग्नेश्छन्दः, स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाधत्ते ॥ १७ ॥

केवलबर्हिरिति । अग्नये पवमानायेतत् यत् ' प्रथम हवि ', तत् ' केवलबर्हि ' येननम्, न साधारणे तन्त्रयुक्त कर्तव्यम्, हविरन्तरेण न समुच्चित्यानुष्ठेयमित्यर्थ । समानबर्हिषी इति । ' उत्तरे ' हविषी समानतन्त्रे कार्ये इत्यर्थ । तदेतद्द्वयमुपपादयति " अयं वा इत्यादिना । ' बहुला, इव ' स्थूलेव । लेलयेवान्तरिक्षमिति । लीनमिव ह्यन्तरिक्ष नीरूपत्वात् । तथा ' द्यौ ' अपि विप्रकृष्टत्वाल्लीयमानेव भवति । अत एते ' उभे ' अपि ' एनाम् ' पृथिवी ' प्रति उद्यामिनी ' ' स्ताम् ' बाधितुमुद्युक्ते भवेताम् । अत प्रथम हवि पृथक्तन्त्रं कार्यम्, उत्तरे तु समानतन्त्रे कार्ये इति निगमयति—तस्मादिति ॥ १६ ॥

अष्टाकपालाः सर्वे इत्यादि । स्पष्टम् । गायत्र्यो याज्यानुवाक्या भवन्तीति । यागान्तरेषु हि पुरोनुवाक्या गायत्री, याज्या त्रिष्टुप्, अत्र तु पुरोनुवाक्या याज्याश्च सर्वा गायत्र्य कर्तव्या । अत एवाश्वलायनेन तथैव सूत्रि-

---

१–' पवमानायेति यत् ' इति क० पा० । २–' जनन्तसाधारणम्, अत्र युक्तम् '–इति क० पा० । ३–' लीयमानेवाल्पतरमिव भवति ' इति क० पु० पा० । ४–' इन्तुमुद्युक्ते ' इति पा० । ५–कात्यायनोऽप्येवमाह–" अग्नऽआयूꣳष्यग्ने पवस्वेति प्रथमस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । द्वितीयायाम् अग्ने पावकरोचिषामन्द्र पावकदीदिव इति हविष । अग्नि शुचिव्रततम शुचिर्विप्रः शुचि कवि । शुचीरोचत आहुत । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीꣳष्यर्चय इति द्वितीयस्य । इति हौत्रिकपरिशिष्टे । अ० २ खड १–२ । नमा भिद्दत्तमूतमसि । गायत्र्यावीलितवत्यौ तयाज्ये । अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् । त्वयामज्येमुवाजिनं त्वयानावामोऽध्वर । पुष्पि श्रद्धेयमित्ताळिद इति । खड १ । द्वितीयायां अग्निवत्यौ सयाज्ये । अग्निनाग्नि समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड्जुह्वास्य । त्वं ह्यग्नेऽअग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता । सखासख्या समिध्यसे । इति हौत्रिकपरिशिष्टे अ० २ खड० । १–२ ।

(ते॒ऽथा) अथा॒दित्यै॑ च॒रुं निर्व॑पति । प्र॒च्यव॑त ऽइव॒ वा ऽए॒षो॑ऽस्माल्लो॒काद्य॑ऽए॒तानि॑ ह॒वीꣳषि॑ नि॒र्वप॒तीमान्हि लो॒कान्त्स॑मा॒रोह॒न्नेति ॥ १८ ॥

स यद॒दित्यै॑ च॒रुं निर्व॑पति । (ती) इ॒यं वै पृ॑थि॒व्यदि॑तिः सेयं प्र॑ति॒ष्ठा त॒द॒स्यामे॒वैतत्प्र॑ति॒ष्ठायां॒ प्रति॑तिष्ठति॒ तस्मा॑द॒दित्यै॑ च॒रुं निर्व॑पति ॥ १९ ॥

तस्यै॒ वि॒राजौ॑ संया॒ज्ये॑ स्याता॒मित्या॑हुः । (वि) वि॒राड्डी॒यमि॒त्यथो॑ त्रि॒ष्टुभौ॑ त्रि॒ष्टुभी॑य॒मित्यथो॒ ज॑गत्यौ॒ जग॑ती ई॒यमि॒ति वि॒राजा॑वि॒त्त्वेव॒ स्याता॑म् ॥ २० ॥

तस्यै॑ धे॒नुर्द॑क्षिणा । धे॒नुरि॑व॒ वाऽइ॒यं म॑नु॒ष्ये॑भ्यः स॒र्वा॒न्का॒मान्दु॒हे मा॒ता धे॒नुर्मा॒तेव॒ वाऽइ॒यं म॑नु॒ष्या॒न्बिभ॒र्त्ति त॒स्मा॒द्धे॒नुर्द॑क्षि॒णैत॒न्न्वे॒क॑म॒यन॑म् ॥ २१ ॥

अथादित्यै चरुं निर्वपति । प्रच्यवन इव वा एषोऽस्माल्लोकाद्—य एतानि हवींषि निर्वपति, इमान् हि लोकान् समारोहन्नेति ॥ १८ ॥

स यददित्यै चरुं निर्वपति, इयं वै पृथिव्यदितिः, सेयं प्रतिष्ठा—तदस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । तस्माददित्यै चरुं निर्वपति ॥ १९ ॥

तस्यै विराजौ संयाज्ये. स्यातामित्याहुः विराड्डीयमिति । अथो त्रिष्टुभौ । त्रिष्टुब्भीयमिति । अथो जगत्यौ । जगती ईयमिति । विराजावित्त्वेव स्याताम् ॥ २० ॥

तस्यै धेनुर्दक्षिणा धेनुरिव वा इयं मनुष्येभ्यः सर्वान् कामान् दुहे । माता धेनुः । मातेव वा इयं मनुष्यान् बिभर्ति । तस्माद्धेनुर्दक्षिणा । एतन्न्वेक मयनम् ॥ २१ ॥

तम्—" अग्न आयूंषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपा, स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषाऽग्निः शुचिव्रततम उदग्ने शुचयस्तवेति (आश्व. श्रौ. सू. २ । १ । २०—२९) ॥ १७ ॥

अथादित्यै चरुमिति । " आदित्यै चरुरनुतीया " (का. श्रौ. सू. ४ । २ । २९२) इमान् हि लोकान्त्समारोहन्नेतीति । पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकानि पवमानहवींषि क्रमेण निर्वपंस्तत्र इमानेव पृथिव्यादिलोकान् सोपानक्रमेण सम्यगारोहन्नस्माल्लोकात् ' प्रच्यवते '। अतस्तत्परिहारायादित्येष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः. १८॥१९

तस्यै विराजौ संयाज्ये—इति । " प्रेद्धो अग्ने " " इमो अग्ने " ऋ. सं. ७ । १ । १ । ३, १८.) इत्येते स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये ' स्याताम् ' इत्यर्थः । विराजावित्त्वेवेति । तु—शब्देन त्रिष्टुब्जगतीपक्षौ व्यावर्त्त्येते ॥ २० ॥

तस्यै धेनुरिति । (का. श्रौ. सू ४. २९६ ।) एतन्न्वेकमयनमिति । पवमानेष्टिरूपताम् ' एतत् नु एकम् ' अनुष्ठानस्य विधानम् ॥ २१ ॥

१—" तृतीयायां विराजौ संयाज्ये । प्रेद्धोऽअग्ने० । वा० सं० अ० १७ मं० ७६ । "इमोऽअग्नेवीततमानिहव्याजस्रं वक्षिदेवतातिमच्छ । प्रतिनई सुरभीणिव्यन्तिवे " । का. हो. सू. अ. २ खंडः ३ । सा० सू० २ । २ । १५ ॥

(मु) अथेदं द्वितीयम् । (मा) आग्नेयमेवाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति परोऽक्षमिव वाऽएतद्यदग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचय ऽइतीवाथाऽअसर्वेनमेतत्प्रत्यक्षमाप्त तस्मादग्नयेऽथादित्यै चरुं निर्व्वपति स स एव चरोर्बन्धुः स बन्धुः ॥ २२ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ५ ॥ २ ॥ १ ॥

घ्नन्ति वाऽएतद्यज्ञम् । यदेनं तन्वते यन्न्वेव राजानमभिषुण्वन्ति तत्तं घ्नन्ति यत्पशुꣳ संज्ञपयन्ति विशासति तत्तं घ्नन्त्युलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याꣳ हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ १ ॥

अथेदं द्वितीयम्, आग्नेयमेवाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति । परोक्षमिव वा एतत्—यदग्नये पवमानाय, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये इतीव । अथाञ्जसैवेनमेतत् प्रत्यक्षमाप्नोति—तस्मादग्नये । अथादित्यै चरुं निर्वपति । स य एव चरोर्बन्धुः स बन्धुः ॥ २२ ॥

दक्षिणाब्राह्मणम् ।

घ्नन्ति वा एतद्यज्ञं यदेनं तन्वते । यन्न्वेव राजानमभिषुण्वन्ति, तत्तं घ्नन्ति । यत् पशुं संज्ञपयन्ति, विशासति, तत्तं घ्नन्ति । उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ १ ॥

अन्यदप्यस्तीत्याह—अथेदमिति । आग्नेयमेवेति । न तु पवमानादिविशेषणमादरणीयमित्येवकारार्थः । परोक्षमिव वा इति । पवमानादिविशेषणैर्विशेष्यमाणोऽग्निस्तत्तद्वैशिष्ट्यद्वारा पारोक्ष्यमापद्यते, अतस्तत्परिहारेण ' अञ्जसा ' ऋजुनैव मार्गेण केवलाग्नये, पवमानायाग्नये, पावकायाग्नये, शुचयेऽग्नये निर्वपन् न प्रत्यक्ष एव स्वीकरोतीत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे आदित्ययागः कर्तव्य इत्याह—अथादित्या इति । स य एवेति । प्रागुक्तब्राह्मणातिदेशः ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ २—२—१ ॥

षड्द्वादशादिदक्षिणा आधानस्य विधास्यन् तत्राम निमित्तं प्रस्तौति—घ्नन्तीति । यदेनं तन्वत इति । सामान्येनोक्तं विभजति—यन्न्वेवेति । यज्ञे सोमाभिषवपशुसंज्ञपनावहननादिकरणात् । तद्द्वारा तत्सम्बन्धी [illegible] एव हतो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१—" अग्नेय एव वा पुरस्तादादित्यस्यति " कात्यायन अ० ४ ख० १० सू० ११ अस्मिन्पक्षे—आग्नेयीष्टि. १ अदितीष्टिं २ तदिष्टिद्वयमेव न पवमानेष्टि पावकेष्टिश्चेति ।

स ऽएष यज्ञो हतो न ददक्षे । तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदेवास्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति ॥ २ ॥

ता वै षड् दद्यात् । (त्प) षड् वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयति ॥ ३ ॥

द्वादश दद्यात् । (द्वा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयति ॥ ४ ॥

चतुर्विंशतिं शतिं दद्यात् । (ज्र)चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयत्येषा मात्रा दक्षिणानां दद्यात्त्वेव यथाश्रद्धं भूयसीस्तद्यद्दक्षिणा ददाति ५॥

स एष यज्ञो हतो न ददक्षे । तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयन् । तद् यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयन्, तस्माद्दक्षिणा नाम । तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदेवास्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयति, अथ समृद्ध एव यज्ञो भवति । तस्माद्दक्षिणा ददाति ॥ २ ॥

ता वै षड् दद्यात् । षड् वा ऋतवः सम्वत्सरस्य । सम्वत्सरो यज्ञः, प्रजापतिः । यावानेव, यज्ञः, यावत्यस्य मात्राः तावतीभिर्दक्षयति ॥ ३ ॥

द्वादश दद्यात् । द्वादश वै मासाः सम्वत्सरस्य । सम्वत्सरो यज्ञः, प्रजापतिः । स यावानेव यज्ञः यावत्यस्य मात्राः तावतीभिर्दक्षयति ॥ ४ ॥

चतुर्विंशतिं दद्यात् । चतुर्विंशतिर्वै सम्वत्सरस्यार्द्धमासाः । सम्वत्सरो यज्ञः, प्रजापतिः । स यावानेव यज्ञः यावत्यस्य मात्राः तावतीभिर्दक्षयति । एषा मात्रा दक्षिणानाम् । दद्यात् त्वेव यथाश्रद्धम् । भूयसीस्तत्—यद् दक्षिणा ददाति ॥ ५ ॥

स एष यज्ञ इति । न ददक्ष इति । फलं जनयितुं न शशाकेत्यर्थः । 'अदक्षयन्' दक्षं समर्थमकुर्वन् । तद्यदेनमित्यादि दक्षिणानाम्नो निर्वचनम् । एवं पुरा हतस्य यज्ञस्य प्रहते योजयति—तद्यदेवेति । "वृद्ध समर्द्धयतीति दक्षिणा" इति यास्कोऽपि[1] ॥ २ ॥

ता वा इति, दक्षिणादानविधिः । द्वादशचतुर्विंशतिपक्षावत्र वैकल्पिकौ द्रष्टव्यौ । अत एवोक्तं सूत्रकृता—"षड् दक्षिणाः प्रतिभज्य ददाति, द्वादश, चतुर्विंशतिं वा" (का० श्रौ० सू० ४. २७४) इति । आपस्तम्बोऽप्याह स्म—"षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देया इति वा विकल्पन्ते"—(आ० श्रौ० सू० ५ । २ । १२ । १४.) इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

एषा मात्रेति । एतद् दक्षिणानां परिमाणमित्यर्थः । इतोऽधिकमपि यथाविभवमिच्छानुसारेण देयमिति विवेच—दद्यात् त्वेवेति[2] ॥ ५ ॥

1-निरु अ० १ पा० ३. खं० ७ । २-"भूयसीर्वा यथाश्रद्धम्" का० श्रौ० सू० ४ । २८५ ।

द्वया वै देवा देवाः । (ऽ) अहैव देवा ऽअथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसो ऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां द्वेधा विभक्त एव यज्ञ आहुतय एव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानाꣳ शुश्रुवुषामनूचानानामाहुतिभिरेव देवान्प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणाञ्छुश्रुवुषोऽनूचानांस्त ऽएनमुभये देवाः प्रीताः सुधायां दधति ॥ ६ ॥

तद्यथा योनौ रेतो दध्यात् । (दे) एवमेवैतदृत्विजो यजमानं लोके दधति तद्यदेभ्य ऽएतद्ददाति ये मेदꣳ सम्प्रापिपन्निति नु दक्षिणानाम् ॥ ७ ॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे त ऽउभय ऽएवानात्मान आसुर्मर्त्या ह्यासुरनात्मा हि मर्त्यस्तेषूभयेषु मर्त्येष्वग्निरेवामृत आस तꣳ ह स्मोभयेऽमृतमुपजीवन्ति स यꣳ ह स्मैषां घ्नन्ति तद्ध स्म वै स भवति ॥ ८ ॥

द्वया वै देवाः । देवा अहैव देवाः । अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः, ते मनुष्यदेवाः । तेषा द्वेधा विभक्त एव यज्ञः । आहुतय एव देवानाम्, दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवुषामनूचानानाम् । आहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति, दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान् ब्राह्मणाञ्छुश्रुवुषोऽनूचानान् । त एनमुभये देवाः प्रीताः सुधायां दधति ॥ ६ ॥

तद्यथा—योनौ रेतो दध्यात्, एवमेवैतदृत्विजो यजमानं लोके दधति । तद् यदेभ्य एतद्ददाति । ये मेदं सम्प्रापिपन्, इति नु दक्षिणानाम् ॥ ७ ॥

फलवाक्यब्राह्मणम् ।

देवाश्च [illegible] असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । त उभय एवानात्मान आसुः मर्त्या आसुः, अनात्मा हि मर्त्यः । तेषूभयेषु मर्त्येष्वग्निरेवामृत आस । तं ह स्मोभयेऽमृतमुपजीवन्ति । स यं ह स्मैषां घ्नन्ति, तद्ध स्म वै स भवति ॥ ८ ॥

आहुतिदृष्टान्तेनैतद्दक्षिणादानं प्रशंसति—द्वया वा इति । द्वैविध्यमेव दर्शयति—देवा अहैवेति । अग्न्यादिदेवरूपा एव देवाः केचित्, अपरे तु ब्राह्मणरूपदेवास्ते विशेष्यन्ते—शुश्रुवांस इत्यादिना । 'शुश्रुवांस' बहुश्रुताः, 'अनूचाना' साङ्गवेदाध्ययनेन ज्ञातार्थानुष्ठानपरा । एते मनुष्यरूपा देवाः । अत एव तैत्तिरीयकम्—"एते देवा प्रत्यक्षं यद् ब्राह्मणा" (तै. [illegible]. १. ७ ३ १) इति । यथा आहुतिभिरग्न्यादिदेवानां प्रीणयति, एवं मनुष्यदेवान् प्रीणयति दक्षिणादानेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तद्यथा योनाविति । यथा गर्भाशये निक्तं रेतो गर्भरूपेण परिणमति, न व्यर्थो भवति, एवमेवर्त्विजो यजमानं कर्मरूपे स्वर्गलोके स्थापयन्तीत्यर्थः । ये मेदमिति । 'ये' खलु ऋत्विजो 'मा' माम् 'इदम्' कर्मफलं 'सम्प्रापिपन्' सम्यक् प्रापितवन्त 'इति' अनेनाभिप्रायेणैभ्यो दक्षिणा देयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाग्न्याधानस्य आनूत्पत्तयेऽत्र वक्ष्यमाणाख्यायिकामाह—देवाश्चेति । अनात्मान आसुरिति । आत्मज्ञानरहिताः

ततो देवाः । (स्तु) तनीयांस इव परिशिशिषिरे तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुरुतासुरान्त्सपत्नान्मर्त्यानभिभवेमेति तऽएतदमृतमग्न्याधेयं ददृशुः ९

(स्तु) ते होचुः । (हं) हन्तेदममृतमन्तरात्मन्नादधामहै तऽ इदममृतमन्तरात्मन्नाधायामृता भूत्वाऽस्तर्या भूत्वा स्तृत्यान्त्सपत्नान्मर्त्यानभिभविष्याम इति ॥ १० ॥

ते होचुः । (रु) उभयेषु वै नोऽयमग्निः प्र त्वसुरेभ्यो ब्रवामेति ॥ ११ ॥

ते होचुः । (रा) आ वै वयमग्नी धास्यामहेऽथ यूयं किं करिष्यथेति १२

ते होचुः । (इ) अथैनं वयं न्येव धास्यामहेऽत्र तृणानि दहात्र दारूणि

ततो देवास्तनीयांस इव परिशिशिषिरे । तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः—उतासुरान् सपत्नान् मर्त्याननभिभवेम इति । त एतदमृतमग्न्याधेयं ददृशुः ॥ ९ ॥

ते होचुः—हन्तेदममृतमन्तरात्मन्नादधामहै, त इदममृतमन्तरात्मन्नाधाय, अमृता भूत्वा, अस्तर्या भूत्वा, स्तर्यान् सपत्नान्मर्त्याननभिभविष्याम इति ॥ १० ॥

ते होचुः—उभयेषु वै नोऽयमग्निः, प्र तु एतासुरेभ्यो ब्रवामेति ॥ ११ ॥

ते होचुः—आ वै वयमग्नी धास्यामहे, अथ यूयं किं करिष्यथेति ॥ १२ ॥

ते होचुः—अथैनं वयं न्येव धास्यामहे 'अत्र तृणानि दह' 'अत्र दारूणि दह' 'अत्रौदनं पच' 'अत्र मांसं पच' इति । स यं तमसुरा न्यदधत, तेनानेन मनुष्या भुञ्जते ॥ १३ ॥

अविवेकिनो जाताः । अनात्मत्वादेव हेतोः 'मर्त्या' मरणधर्माणश्च सञ्जाताः । 'तेषूभयेषु' देवासुरेषु 'मर्त्येषु' सत्सु 'अग्निरेव' अमरणधर्मा 'आस' । यं ह स्म जानन्ति । 'एकम्' देवानां मध्ये 'यम्' एव असुराः 'घ्नन्ति,' 'सन्' तत्र 'स वै हत' एव 'भवति' ॥ ८ ॥

ततो देवा इति । एवं कर्मणामुत्कर्षेऽपि देवाः अल्पीयांस एव परिशिष्टा बभूवुः । (मरणधर्मोपेतानसुरान् वयमभिभवेमेत्यभिप्रायेण) 'ते' देवाः 'अर्चन्तः' पूजयन्तः, 'श्राम्यन्तः' श्रमं प्राप्नुवन्तः 'चेरुः' त एत-दित्यादि । स्पष्टम् ॥ ९ ॥

ते होचुरिति । अनुतमन्तरात्मन्निति । सर्वैर्नश्वरदेहैर्युक्तेन्द्रियैः 'आत्मनि' हृदये आधाय वयमपि 'अमृता भूताः' अत एव 'अस्तर्याः' अहिंस्याश्च भूता इत्यर्थः ॥ १० ॥

ते होचुरिति । उभयेषु वा इति । देवासुरेषु 'उभयेषु' अस्मासु स्थितः । 'अयमग्निः' अतः 'असुरेभ्यः' । निर्वेदयामाभिः स अग्निरत्र इति निवारणितव्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ते होचुरित्यादि । निगदसिद्धम् ॥ १२ ॥

ते होचुरिति । न्येव धास्यामह इति । यदि यूयं देवा अग्निमाधास्यध्वे, तर्हि वयमपि नमेवाग्निं निधास्या-

---

१—'तेषु मर्त्येषु' इति क० पा० । २—'अग्निरेक एव' इति क० पा० । ३—'तत्र स देवो हत एव स [illegible] ति क. पा. । 'तत्र सर्वहत एव भवति' इत्यपि क. पा. । 'तत्र स स हत एव भवति' इत्यपि क. पाठः । ४—कोष्ठ- [illegible] पाठः क० पुस्तके नोपलभ्यते । ५—'मर्त्यरहितान्' इति क. पा. । ६—'अवधारितव्य' इति क. पा. ।

दहात्रौदनं पचात्र मांसं पचेति स यं तमसुरा न्युदघत तेनानेन मनुष्या भुञ्जते ॥ १३ ॥

(तेऽथै) अथैनं देवाः । (ऽ) अन्तरात्मन्नादधत त ऽइममृतमन्तरात्मन्नाधायामृता भूत्वाऽस्तर्य्या भूत्वा स्तर्य्यान्त्सपत्नान्मर्त्यानभ्यभवंस्तथो ऽएवैष एतदमृतमन्तरात्मन्नाधत्ते नामृतत्वस्याशास्ति सर्वमायुरेत्यस्तर्य्यो हैव भवति न हैनं सपत्नस्तुस्तूर्षमाणश्चन स्तृणुते तस्माद्यश्चाहिताग्निश्चानाहिताग्निश्च स्पर्द्धेतेऽआहिताग्निरेवाभिभवत्यस्तर्य्यो हि खलु स तर्हि भवत्यमृतः ॥ १४ ॥

(स्त) तद्यत्रैनमदो मन्थन्ति । तज्जातमभि प्राणिति प्राणो वा ऽअग्निर्जातमेवैनमेतत्सन्तं जनयति स पुनरपानिति तदेनमन्तरात्मन्नाधत्ते सोऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवति ॥ १५ ॥

तमुद्दीप्य समिन्धे । (न्धऽ) इह यक्ष्यऽइह सुकृतं करिष्यामीत्येवैनमेतत्समिन्धे सोऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवति ॥ १६ ॥

अथैनं देवा अन्तरात्मन्नादधत । त इममृतमन्तरात्मन्नाधाय, अमृता भूत्वा, अस्तर्य्या भूत्वा स्तर्य्यान् सपत्नान्मर्त्यानभ्यभवन् । तथो एवैष एतदमृतमन्तरात्मन्नाधत्ते । नामृतत्वस्याशास्ति, सर्वमायुरेति अस्तर्यो हैव भवति । न हैनं सपत्नस्तुस्तूर्षमाणश्चन स्तृणुते । तस्माद्—यदाहिताग्निश्चानाहिताग्निश्च स्पर्द्धेते, आहिताग्निरेवाभिभवति । अस्तर्यो हि खलु स तर्हि भवत्यमृतः ॥ १४ ॥

तद्यत्रैनमदो मन्थति, तज्जातमभिप्राणिति । प्राणो वा अग्निः, जातमेवैनमेतत्सन्तं जनयति । स पुनरपानिति । तदेनमन्तरात्मन्नाधत्ते । सोऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवति ॥ १५ ॥

तमुद्दीप्य समिन्धे । इह यक्ष्ये, इह सुकृतं करिष्यामि, इत्येवैनमेतत्समिन्धे । सोऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवति ॥ १६ ॥

मेदे । ' तृणानि दह ' इत्याद्यनुवाक्यम् । हे अग्ने ! अत्र पृथिव्याम् ' तृणानि दह, दारूणि दह ' इत्येवमग्निं प्रेषयन्तो भूमौ तमस्थापयन्, यमग्निमिन्धन्तोऽसुरास्तेनाग्निनाऽमुना मर्त्या भुञ्जते ॥ १३ ॥

अथैनमित्यादि । ' देवा ' ' तु ' ' एनम् ' अग्निम् ' आत्मन् ' आत्मनि, ' अन्तः ' हृदयमध्ये ' आधार ' स्थापनमुपलक्षयते यथ ।

[illegible] प्रकृते योजयति—तथो एवैष इति । अस्तर्यो हीति । [illegible] यस्माद्दाहिताग्निरहितस्य, तस्माद् विद्यमानोऽप्यनाहिताग्निमभिभवितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु अग्निराहवनीयादावग्न्यर्थं बहिराधीयते, कथं तस्यान्तराधानमिति, तत्राह—तद्यत्रेति । अभिप्राणितीति । मन्थनात् ' जातम् ' ' तम् ' अग्निम् ' अभि ' उपरि प्राणनं करोति । स पुनरपानितीति । अग्नेरुपरि श्वासमुत्सृज्य तमेव श्वासं पुनरन्तर्नयेत् । तेन श्वासमग्निरप्यन्तः प्रविशन् यजमानस्य हृदय आहितो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

निमन्थनादारभ्याग्नेर्दीपनसमिन्धने विधत्ते—तमिति । उद्दीपनं काष्ठप्रक्षेपः, समिन्धनं सम्यक् प्रज्वलनम्,

अन्तरेणागाद्व्यवृतदिति । न ह वाऽअस्यैतं कश्चनान्तरेणैति यावज्जीवति योऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवति तस्मादु तन्नाद्रियेत यदनुगच्छेन्न ह वाऽअस्यैषोऽनुगच्छति यावज्जीवति योऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवति ॥ १७ ॥

ते वाऽएते प्राणा ऽएव यदग्नयः । प्राणोदानावेवाहवनीयश्च गार्हपत्यश्च व्यानोऽन्वाहार्यपचनः ॥ १८ ॥

तस्य वाऽएतस्याग्न्याधेयस्य । सत्यमेवोपचारः स यः सत्यं वदति यथाऽग्निᳬ समिद्धं तं घृतेनाभिषिञ्चेदेवᳬ हैनᳬ स उद्दीपयति तस्य भूयो-

---

अन्तरेणागाद् व्यवृतदिति । न ह वा अस्यैतं कश्चनान्तरेणैति, यावज्जीवति; योऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवति । तस्मादु तं नाद्रियेत, यदनुगच्छेत् । न ह वा अस्यैषोऽनुगच्छति, यावज्जीवति; योऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवति ॥ १७ ॥

ते वा एते प्राणा एव, यदग्नयः । प्राणोदानावेव, आहवनीयश्च गार्हपत्यश्च । व्यानोऽन्वाहार्यपचनः ॥ १८ ॥

आहिताग्नेर्व्रतब्राह्मणम् ।

तस्य वा एतस्याग्न्याधेयस्य सत्यमेवोपचारः । स यः सत्यं वदति, यथा—अग्निं समिद्धं तं घृतेनाभिषिञ्चेत्, एवं हैनं स उद्दीपयति । तस्य भूयो भूय एव तेजो भवति, श्वः श्वः श्रेयान् भवति । अथ

तदुभयमन्तरग्नी दर्शयति—इहेति । ' इह ' अस्मिन् बाधेऽग्नौ ' यक्ष्ये ' यागं करिष्ये, तत्फलं च सम्पादयिष्यामीति यो मनोव्यापारो सङ्कल्पो, स एवान्तराहितस्याग्नेरुद्दीपनसमिन्धने इत्यर्थः । योऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवतीत्युपसंहारः ॥ १६ ॥

एवमन्तरग्निमत्स्थानस्य व्यवायादिदोषोऽपि नास्तीति प्रतिपादयति—अन्तरेणेत्यादिना । अग्नियजमानयोर्मध्ये देवदत्तादेरागतेन च व्यवायादिभिः ' व्यवृतत् ' व्यावृतो विमुखो भवेदिति यो दोषः, सोऽप्यत्र नास्ति । तत्र हेतुमाह—न ह वा इति । न खलु हृदयमध्ये स्थापितस्याग्नेर्यजमानस्य च मध्ये कोऽपि गच्छति यावज्जीवन्; अतो व्यवायशङ्का न कार्येति । एवं विदुषोऽग्न्यनुगमनशङ्कापि न कार्येत्याह—तस्मादिति । न ह वा अस्येति । बाह्यस्याग्नेरनुगमेऽपि अन्तराहितस्याग्नेर्यावज्जीवमवस्थानात्, न खल्वस्य यजमानस्यैषोऽग्निरनुगच्छन्नुपशाम्यति ॥ १७ ॥

नन्वन्तर्गार्हपत्यादयोऽग्नयो न सन्ति, कथं तेषामनुगम इत्यत आह—ते [illegible] इति । गार्हपत्यादीनां प्राणोदानव्यानात्मनाऽवस्थितत्वात् नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आहिताग्निना सत्यमेव वदितव्यम्, न कदाचिदप्यनृतमित्युभयं प्रतिपादयति—तस्य वेत्यादिना ॥ १९ ॥

१-' तदुभयमान्तरेऽग्नौ ' इति मव. पा. । २-" अनृतातिव्यपनोदपूतिदार्वाशनवर्जितफलान्युदकानि वर्जयेत् " का० श्रौ० सू० ४. १५७ ।

भूय एव तेजो भवति श्वःश्वः श्रेयान्भवत्यथ योऽनृतं वदति यथाऽग्निᳪं समिद्धं तमुदकेनाभिषिञ्चेदेवᳪं हैनᳪं स जासयति तस्य कनीयः कनीय एव तेजो भवति श्वःश्वः पापीयान्भवति तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ १९ ॥

(त) तदु हाप्यरुणमौपवेशिं ज्ञातय ऊचुः । स्थविरो वा असि अग्नी आधत्स्वेति स होवाच ते मैतद्ब्रूथ वाचंयम एवैधि न वा आहिताग्निनाऽनृतं वदितव्यं न वदन्जातु नानृतं वदेत्तावत्सत्यमेवोपचार इति ॥ २० ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ।१।६ (२।२) प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥१॥

योऽनृतं वदति, यथा–अग्निं समिद्धं तमुदकेनाभिषिञ्चेत्, एवं हैनं स जासयति । तस्य कनीयः कनीय एव तेजो भवति, श्वः श्वः पापीयान् भवति । तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ १९ ॥

तदु हाप्यरुणमौपवेशिं ज्ञातय ऊचुः–स्थविरो वा असि, अग्नी आधत्स्वेति । स होवाच–ते मैतद् ब्रूथ, वाचंयम एवैधि । न वा आहिताग्निनानृतं वदितव्यम् । न वदन् जातु नानृतं वदेत् । तावत् सत्यमेवोपचार इति ॥ २० ॥ इत्यग्न्याधानविधिः संपूर्णः ॥

[अस्याः कण्डिकाया हरिस्वामिकृतापि व्याख्या समुपलभ्यते, सा यथा–तस्य वा एतस्येति । तस्याग्न्याधानस्यैतत् ... तेषामाहिताग्नीनामनेना ... । "सत्यम्" नानृतम्, ... सत्यमेव ... । कथम् ? य सत्यं वदति आहिताग्निः स एवमेनमाहितमग्निं ... समिद्धम् ... 'जासयति' "जसु हिंसायाम्" । हिनस्ति क्षपयति । तस्य ... तेजसो ... भवति । तस्मा- दाहिताग्निना रक्षणार्थं सत्यं वदेदिति ॥ १९ ॥]

एतत्सत्यवदनस्याग्निसमिन्धनहेतुत्वमृषिवाक्यसम्बन्धेन द्रढयति–तदु हेति । 'तत्' तत्रोक्तविषयेऽपि उत्पन्न पूर्ववृत्तान्तं सजान । उपवेशो नाम कश्चित्, तस्य पुत्रम् 'अरुणम्' तदीया 'ज्ञातयः' ऊचुः । किमिति ? हे अरुण ! 'स्थविर' वृद्ध 'असि' अत आमुष्मिकसिद्धये अग्न्याधानं कुर्विति । स चैव प्रत्युक्तवान् । कथमिति । मैतद् ब्रूथेति तद्वचनम् । 'वाचंयम एवैधि' वाग्यत एव भवेति । कुत एव प्राप्येते तत्राह–न वा इति । आहिताग्निना हि अनृतं न वदितव्यम् । वाग्व्यवहारं कुर्वतस्त्वनृतवदननिषेधो न सम्भवति । यस्मादवनृषिणोक्तम्–"न वदन् जातु"–इत्यादि तस्मात् सत्यवचनमेवाग्न्याधेयस्योपनिषदं ॥ २० ॥ १ ॥ (२–२)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २–२–२ ॥

१–कथमिति–अद्यमया ... "हे" ब्रूथ "मैतद्" वचन "ब्रूथ" । इति ह० पाठः । २–" अनृतात्स्यपनोद पूतिशरं ... वर्जयेत् " इति का० श्रौ० सू० ४ । १५–१ । ... वर्जयेत् । इति तत्र दे० भा० क० ॥

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्, द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

वरुणो हैनद्राज्यकाम ऽआदधे । स राज्यमगच्छत्तस्माद्यश्च वेद यश्च न वरुणो राजेत्येवाहुः सोमो यशस्कामः स यशोऽभवत्तस्माद्यश्च सोमे लभते यश्च नोभावेवागच्छतो यशऽएवैतद् द्रष्टुमागच्छन्ति यशो ह भवति राज्यं गच्छति य ऽएवं विद्वानाधत्ते ॥१॥

(तेऽग्नौ) अग्नौ ह वै देवाः । सर्वाणि रूपाणि निदधिरे यानि च ग्राम्याणि यानि चारण्यानि विजयं वोपप्रेष्यन्तः कामचारस्य वा कामायायं नो गोपिष्ठो गोपायदिति वा ॥ २ ॥

तान्यु हाग्निर्निचकमे । तैः सङ्गृह्यर्तून्प्रविवेश पुनरेम इति देवा एदग्निं तिरोभूतं तेपाथ्ँ हेयुसेवास किमिह कर्त्तव्यं केह प्रज्ञेति वा ॥ ३॥

अथ पुनराधानम् ।

वरुणो हैनद् राज्यकाम आदधे । स राज्यमागच्छत् । तस्माद्यश्च वेद, यश्च नः वरुणो राजेत्येवाहुः । सोमो यशस्कामः । स यशोऽभवत् । तस्माद्यश्च सोमे लभते, यश्च नः उभावेवागच्छतः यश एवैतद् द्रष्टुमागच्छन्ति । यशो ह भवति, राज्यं गच्छति–य एवं विद्वानाधत्ते ॥ १ ॥

अग्नौ ह वै देवाः सर्वाणि रूपाणि निदधिरे । यानि च ग्राम्याणि, यानि चारण्यानि, विजयं वोपप्रेष्यन्तः, कामचारस्य वा कामाय, अयं नो गोपिष्ठो गोपायदिति वा ॥ २ ॥

तान्यु हाग्निर्निचकमे । तैः सङ्गृह्यर्तून् प्रविवेश । पुनरेम इति देवा एदग्निं तिरोभूतम् । तेषां ह हेयसेवास–किमिह कर्तव्यम् ? केह प्रज्ञेति ? वा ॥ ३ ॥

अथ पुनराधेय विधित्सुः स्तवंक्षानिन्दकमन्यारेय परकीतिस्याथंवादेन राज्ययशोहेतुत्वेन प्रशंसति–वरुण इति । सोमो यशस्काम इति । आद्धे इत्यनुषङ्गः उत्तमर्थं प्रकृते योजयति–यशो हेति । ' यशः ' यशस्वी भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

पुनराधेय विधातुमाख्यायिकया प्रस्तौति–अग्नौ हेति । निधाने कारणानि विकल्पयति ग्रीष्युमन्यमति–विजयं वेति । असुरान् विजेतुमुपगमनसमये पूर्वनिर्धाम्याधानस्यार्थमर्थनिधानमित्येक. पक्षः । ' कामचारस्य ' कामाय यथेच्छ क्रीडितुम्, सञ्चरणस्य यः कामः तदर्थं वा तन्निधानमिति द्वितीयः । भूः एव स्थिताना ' नः ' अस्माकं देवानां मध्येऽयमग्निः ' गोपिष्ठः ' गोपायितृतमो रक्षणकुशलोऽस्मदीयं धनं ' गोपायत् ' रक्षितुं शक्नोतीत्यनेनाभिप्रायेण वा तन्निधानमिति तृतीयः पक्षः ॥ २ ॥

तान्यु हेत्यादि । ' तानि ' देवैर्निहितानि ' ग्राम्यारण्यानि ' रूपाणि स. ' अग्निः ' नितरां कामितवान्,

---

१–"पुनराधेयमाधानप्रतिज्ञानस्य" का० श्रौ० सू० ४।२५५। २–"प्रहनिभूतम्" इति क० पा०। ३–"पक्षनिरस" –इति क० पा०। ४–" राज्ययशस्कामस्य वा " का० श्रौ० सू० ४ । २६० । ५–' एतदाद्ये ' इति क० पा० । ६–' पुनराधेयविधानमान्याचिकया ' इति क० पा० । ७–' पूर्वसिद्धस्याधानस्य क्षेमार्थं निधान– ' इति क० पा० । ८–' गोपायितुम् ' इति क० पा० ।

तत ऽएतत्त्वष्टा पुनराधेयं ददर्श । तदादधे तेनाग्नेः प्रियं धामोपजगाम सोऽस्माऽउभयानि रूपाणि प्रतिनिःससर्ज यानि च ग्राम्याणि यानि चारण्यानि तस्मादाहुस्त्वाष्ट्राणि वै रूपाणीति त्वष्टुर्ह्येव सर्वꣳ रूपमुप ह त्वेवान्याः प्रजा यावच्छो यावच्छ इव तिष्ठन्ते ॥ ४ ॥

तस्मै कं पुनराधेयमादधीत । (ते) एवꣳ हैवाग्नेः प्रियं धामोपगच्छति सोऽस्माऽउभयानि रूपाणि प्रतिनिःसृजति यानि च ग्राम्याणि यानि चारण्यानि तस्मिन्नेतान्युभयानि रूपाणि दृश्यन्ते परमता वै सा स्पृहयन्त्यु हास्मै तथा पुष्यति लोक्यम्वेवापि ॥ ५ ॥

तत एतत् त्वष्टा पुनराधेयं ददर्श । तदादधे तेनाग्नेः प्रियं धामोपजगाम । सोऽस्मा उभयानि रूपाणि प्रतिनिःससर्ज—यानि च ग्राम्याणि, यानि चारण्यानि । तस्मादाहुस्त्वाष्ट्राणि वै रूपाणीति । त्वष्टुर्ह्येव सर्वं रूपम् । उप ह त्वेवान्याः प्रजा यावच्छो यावच्छः इव तिष्ठन्ते ॥ ४ ॥

तस्मै कं पुनराधेयमादधीत । एवं हैवाग्नेः प्रियं धामोपगच्छति । सोऽस्मा उभयानि रूपाणि प्रतिनिःसृजति—यानि च ग्राम्याणि, यानि चारण्यानि । तस्मिन्नेतान्युभयानि रूपाणि दृश्यन्ते । परमता वै सा । स्पृहयन्त्यु हास्मै तथा पुष्यति लोक्यम्वेवापि ॥ ५ ॥

अह मेधेनन् सर्वमुपमोक्ष्ये इति । 'ने ' विक्षेपे सह विद्यमान सर्वं सङ्गृह्य समन्तायान् ' अनूत् ' चोरादिः पर्वतमिव प्रविष्टवान् । देवा अप्यस्पर्दीय स्थान ' पुन ' ' एम ' आगच्छाम । ' इति ' अनेनाभिप्रायेण ते ' निरोभूतम् ' ' अग्निम् ' अगच्छन् । पूर्वं यस्मिन्स्थाने सोऽग्निः स्थित, तत्र तमपश्यता ' तेषाम् ' देवानामेव ' स्वर्गो इव आस विहीनावस्था प्राप । अग्निरस्पर्दीय सर्वं धनमपहृत्य गत, ' इह ' अस्मिन् विषये ' किम् ' अस्माभि ' कर्तव्यम् ' ? ' का वा ' बुद्धि ? ' इति ' ॥ ३ ॥

तत एतदिति । एवं विचारयत्सु मध्ये ' तत ' अनन्तरमेव ' त्वष्टा ' ' एतद् ' वक्ष्यमाण ' पुनराधेयम् ' ' ददर्श ' । तदादध इत्यादि । निगदसिद्धम् । उप ह त्वेवेति । ' उप ह तु एव ' । ' यावच्छ ' याव-प्रकार-विशिष्ट स्वाष्ट्र रूपम् ' अन्या प्रजा ' ' उपतिष्ठन्ते, ' तावन्त्यो जायन्त इत्यर्थ । शोभा तु सर्वेषामहार्या ॥ ४ ॥

तस्मा इति । पुनराधेयविधि । यदाहृतायिवया प्रतिपन्न प्रयोजनम्, अग्निप्रियधामोपगमनादिलक्षणम्, तदर्थं पुनराधानं कुर्यादित्यर्थ । प्रथमाहितस्याग्नेः विधानान्तरेण पुनरन्यायतनेषु स्थापन पुनराधेयम् । एवं हेत्यादि । निगदसिद्धम् । परमता वै सेति । येय ग्राम्यारण्योभयप्राप्ति ' सा ' ' परमता ' परमेव सर्वोत्कृष्टत्वम् । किञ्च ' अस्मै ' पुनराधेय कृतवते सर्वे जना ' स्पृहयन्ति ' आद्रियन्ते । " स्पृहेरीप्सित "–(पा०

१– अतोऽस्मै ' अन्वदध ' इति क्वचित्पुस्तके, ' अनन्तरम् ' इति च क० पुस्तकेऽधिकमुपलभ्यते । २– ' आगच्छत् ' इति क० । ३– ' देवान अतिशयेनावस्था प्राप ' ' देवानां विहीनावस्था प्राप ' इति च क० । ४– ' इदमा ' विक्तीति हरिस्वामिमत । प्रथमकाण्डव्याख्याने तत्र, इदम्शब्दोऽप्यनर्थक अनुवादेषु पठ्यते इति २.१.२.१.१४ इत्यत्र भाष्ये । अनुसारं ' दृश्यन्ते ' ' इदमा ' ' दृश्यन्ते ' इतीमान्यपि रूपाणि एकधनुवाभि समानार्थानि च । इतीव सरस्व(१० क) ' दृश्यन्त ' इति च विवेच्यम् । ५–यावच्छो यावच्छ [illegible] । यावच्छब्दे उपचार । अत्यन्तमेवोत्कर्ष । इति हरिस्वामी ।

(ष्या) आग्नेयोऽयं यज्ञः । ज्योतिराग्निः पाप्मनो दग्धा सोऽस्य पाप्मानं दहति स इह ज्योतिरेव श्रिया यशसा भवति ज्योतिरमुत्र पुण्यलोकत्वैतत्तु तद्यस्मादादधीत ॥ ६ ॥

स वै वर्षास्वादधीत । वर्षा वै सर्वऽऋतवो वर्षा हि वै सर्वऽऋतवो-ऽयादो वर्षमकुर्मादो वर्षमकुर्मेति संवत्सरान्त्सम्पश्यन्ति वर्षा ह त्वेव सर्वेषामृतूनाथं रूपमुत हि तद्वर्षासु भवति यदाहुर्ग्रीष्मऽइव वाऽअद्येत्यु-तो तद्वर्षासु भवति यदाहुः शिशिरऽइव वाऽअद्येति वर्षाद्विद्वर्षाः ॥ ७ ॥

(ऽ) अथैतदेव परोऽक्षथं रूपम् । यदेव पुरस्ताद्वाति तद्वसन्तस्य रूपं यत्स्तनयति तद्ग्रीष्मस्य यद्वर्षति तद्वर्षाणां यद्विद्योतते तच्छरदो यद्वृष्ट्वोद्ग्र-

---

आग्नेयोऽयं यज्ञः । ज्योतिरग्निः पाप्मनो दग्धा । सोऽस्य पाप्मानं दहति । स [illegible] ज्योतिरेव श्रिया यशसा भवति । ज्योतिरमुत्र पुण्यलोकत्वा । एतत्तु तद्-यस्मादादधीत ॥ ६ ॥

स वै वर्षास्वादधीत । वर्षा वै सर्वे ऋतवः । वर्षा हि वै सर्वे ऋतवः-अयादो वर्षमकुर्म, अदो वर्षमकुर्मेति संवत्सरान् संपश्यन्ति । वर्षा ह त्वेव सर्वेषामृतूनां रूपम्, उत हि तद्वर्षासु भवति । यदाहुः-ग्रीष्म इव वा अद्येति । उतो तद् वर्षासु भवति । यदाहुः-शिशिर इव वा अद्येति । वर्षाद्विद्वर्षाः ॥७॥

अथैतदेव परोक्षं रूपम् । यदेव पुरस्ताद्वाति, तद्वसन्तस्य रूपम् । यत्स्तनयति, तद् ग्रीष्मस्य ।

सू० १. ४. ३९.) इति सम्प्रदानसञ्ज्ञा । तथा अयमपि ' लोक्यम् ' लोकनीयमुत्कर्षं प्राप्य ' पुष्यति ' प्रहृष्टो भवति ॥ ९ ॥

विहितं पुनराधेयमग्निसम्बन्धोपवर्णनेन प्रशंसति-आग्नेयोऽयं यज्ञ इति । ज्योतिरात्मको ह्यग्निः ' पाप्मनः ' ' दग्धा ' दाहकः । अतः ' सः ' अग्नि- स्वसम्बन्धिपयज्ञं कुर्वत- ' अस्य । पापं निर्दहति । एतत्तु तदिति । यस्मै फलाय आदधीत ' एतत् ' उक्तविविफलं खलु ' तत् ' इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य पुनराधेयस्य त्रैवर्णिकसाधारण्येन ऋतुविशेषं विधत्ते-स वा इति । ऋत्वन्तरं परित्यज्य वर्षर्तुविधाने कारणमाह- वर्षा वा इति । एतदुपपादयति-वर्षा हि वा इत्यादिना । यस्मादेवं वर्षर्तुः सर्वात्मकः, तस्मात् समुदायात्मकं संवत्सरं वर्षशब्देन लोको व्यवहरतीति दर्शयति-अयेति । सर्वर्तुरूपा वर्षा इति प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते-वर्षा ह त्वेवेति । एतदुपपादयति-तदिति । ग्रीष्मशिशिरधर्मयोः प्रकाशशैत्ययो , वर्षासु महो-वायुवृष्टियोगाच्च वर्षर्तोस्तावदृतुत्रयात्मकत्वम् । तत्र ग्रीष्मे वसन्तस्य, वर्षासु शरदः, शिशिरे हेमन्तस्य, समान-धर्मतयाऽन्तर्भावात् सर्वर्तुरूपत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं प्रत्यक्षविषयं प्रकाशादिधर्मयोगेन सर्वत्वमभिधाय परोक्षधर्मवशादपि तत् प्रतिपादयति-अथैतदिति ।

१-' एतदुक्तविधं खलु श्रीयशो ज्योतिष युष्फं एतत्तु तदित्यर्थः । ' अमुत्र ' अमुष्मिँल्लोके पुण्यलोकत्वेन ज्योतीरितदाधाने भवेत् । इतीदृक् पाठः क्वचित्पुस्तक उपलभ्यते । २-" वर्षासु मध्यंदिने वा " का० श्रौ० सू० ४. २६४. । ३-" वर्षर्तोरेव विधाने ' इति [illegible] । ४-' सद्भावात्, वर्षर्तोश्च वर्षर्तोस्तावदृतुत्रयात्मकत्वम् ' इति क. पा. । ५-' तत् ' इति क. पा. ।

द्युति तद्धेमन्तस्य वर्षाः सर्व्वऽऋतव ऋतून्प्राविशदृतुभ्य एवैनमेतन्नि-र्मिमीते ॥ ८ ॥

(तऽ) आदित्यस्यैव सर्व्वऽऋतवः । (सो) यदैवोदेत्यथ वसन्तो यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदाऽपराह्णोऽथ शरद्यदैवास्तमेत्यथ हेमन्तस्तस्मादु मध्यन्दिनऽएवादधीत तर्हि ह्येषोऽस्य लोकस्य नेदिष्ठं भवति तन्नेदिष्ठादेवैनमेतन्मध्यान्निर्मिमीते ॥ ९ ॥

छाययेव वाऽअयं पुरुषः । पाप्मनानुषक्तः सोऽस्यात्र कनिष्ठो भवत्यध-स्पदमिवैवस्यते तत्कनिष्ठमेवैतत्पाप्मानमवबाधते तस्मादु मध्यन्दिन ऽएवादधीत ॥ १० ॥

यद्वर्षति, तद्वर्षाणाम् । यद् विद्योतते, तच्छरदः । यद् वृष्ट्वोद्गृह्णाति, तद्धेमन्तस्य । वर्षाः सर्वे ऋतवः । ऋतून् प्राविशत्, ऋतुभ्य एवैनमेतन्निर्मिमीते ॥ ८ ॥

आदित्यस्यैव सर्वे ऋतवः । यदैवोदेति—अथ वसन्तः । यदा सङ्गवः । अथ ग्रीष्मः । यदा मध्य-न्दिनः—अथ वर्षाः । यदापराह्णः—अथ शरत् । यदैवास्तमेति—अथ हेमन्तः । तस्माद् मध्यन्दिन एवादधीत तर्ह्येषोऽस्य लोकस्य नेदिष्ठं भवति, तन्नेदिष्ठादेवैनमेतन्मध्यान्निर्मिमीते ॥ ९ ॥

छाययेव वा अयं पुरुषः पाप्मनानुषक्तः । सोऽस्यात्र कनिष्ठो भवति—अधस्पदमिवैवस्यते । तत् कनिष्ठमेवैतत्पाप्मानमवबाधते । तस्माद् मध्यन्दिन एवादधीत ॥ १० ॥

पुरोवातोदयो हि वसन्तादीनां परोक्षभूता धर्माः । तेषां च सर्वेषां वर्षासु सद्भावात् सर्वर्तुरूपत्वं वर्षः । ऋतून् प्राविशदित्यादि । यस्मादग्निः प्रागुक्तरीत्या ऋतून् प्राविशत्, तस्मादेव वर्षाकालाधानमेभ्य ऋतुभ्य पुनरुत्पादनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्र पुनराधानमपि मध्यन्दिने कर्तव्यमिति विधित्सुस्तदर्थमादित्यस्य सर्वर्तुरूपतामाह—आदित्यस्यैवेति । प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नात्मका अह्नोऽवस्था सूर्यसम्बन्धिन ऋतवः । तत्र वर्षाख्यस्याधानस्य विहित-त्वात् तदात्मके मध्यन्दिन एव तत् कुर्यादित्यर्थः । तदेतन्मध्यन्दिनाधानं प्रशंसति—तर्हीति । 'तर्हि' तस्मिन् मध्यन्दिने समये 'एष' आदित्य 'अस्य लोकस्य' 'नेदिष्ठम्' अन्तिकतमो 'भवति' । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरेण तन्मध्यन्दिनाधानं प्रशंसति—छाययैवेति । सोऽस्येति । 'अस्य' पुरुषस्य छायारूपः 'सः' पाप्मा 'अत्र' अस्मिन् मध्यन्दिने 'कनिष्ठः' अल्पतमः 'भवति' । स च पाप्मा पुरुषस्य पादयो-रधस्तादिव 'इवस्यते' प्राप्नोति । "इषुँ गतौ"–(धा. पा. भ्वा. प. २९) इति धातुः । तत् कनिष्ठमि-त्यादि सुगमम् ॥ १० ॥

१–'स्वेदमा दि' इति क पु. पा. । २–"वर्षासु मध्यन्दिने वा" का० श्रौ० सू० ४.२६४ । ३–'पुरुषस्य' इति क. । ४–'पुरुषच्छायेव' इत्यधिकः पाठः । ५–'इषो' इति क्वचित्पुस्तकपाठः ।

तं वै दर्भैरुद्धरति । दारुभिर्वै पूर्वमुद्धरति दारुभिः पूर्वं दारुभिरपरं जामि कुर्यात्समदं कुर्यादापो दर्भा आपो वर्षा ऋतून्प्राविशदद्भिरेवैनमेतदद्भ्यो निर्मिमीते तस्माद्दर्भैरुद्धरति ॥ ११ ॥

(त्य) अर्कपलाशाभ्याम् । व्रीहिमयमपूपं कृत्वा यत्र गार्हपत्यमाधास्यन्भवति तन्निदधाति तद्गार्हपत्यमादधाति ॥ १२ ॥

(त्य) अर्कपलाशाभ्याम् । यवमयमपूपं कृत्वा यत्राहवनीयमाधास्यन्भवति तन्निदधाति तदाहवनीयमादधाति पूर्वाभ्यामेवैनावेतदग्निभ्यामन्तर्दध्म इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्रात्रिभिर्ह्येवान्तर्हितौ भवतः ॥ १३ ॥

तं वै दर्भैरुद्धरति । दारुभिर्वै पूर्वमुद्धरति । दारुभिः पूर्वम्, दारुभिरपरम्; जामि कुर्यात्, समदं कुर्यात्, आपो दर्भाः, आपो वर्षाः, ऋतून् प्राविशत् । अद्भिरेवैनमेतदद्भ्यो निर्मिमीते । तस्माद्दर्भै-रुद्धरति ॥ ११ ॥

अर्कपलाशाभ्यां व्रीहिमयमपूपं कृत्वा यत्र गार्हपत्यमाधास्यन् भवति, तन्निदधाति, तद्गार्हपत्य-मादधाति ॥ १२ ॥

अर्कपलाशाभ्यां यवमयमपूपं कृत्वा यत्राहवनीयमाधास्यन् भवति, तन्निदधाति; तदाहवनीयमा-दधाति । पूर्वाभ्यामेवैनावेतदग्निभ्यामन्तर्दध्म इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात्-रात्रिभिर्ह्येवान्त-र्हितौ भवतः ॥ १३ ॥

तस्य पुनराधीयमानस्याग्नेर्दर्भैरेवोद्धरणं कार्यमिति विधत्ते—तं वा इति । आधानवत् पुनराधानेऽपि दारुभि-रुद्धरणे दोषमाह—दारुभिः पूर्वमिति । उभयोरेकरूपत्वे जामितादोषः स्यात् । तथा 'समदम्' दारविशेषं परस्परं तयोः कलहमपि जनयेदित्यर्थः । विहितं दर्भैरुद्धरणं प्रशंसति—आप इति । दर्भाणामप्विकारत्वं प्रथम-काण्डे प्रतिपादितम्—" ता उपर्युपर्यतिपुप्लुविरे ऽत इमे दर्भाः "—इति (श. प. १।१।३।५) ॥ ११ ॥

व्रीहियवमययोरपूपयोरर्कपर्णद्वयाद्गृहीतयोर्गार्हपत्याहवनीयायतनयोर्निधानं विधत्ते—अर्कपलाशाभ्यामि-त्यादिना । अत एतौ कात्यायनेन—" वर्षासु मध्यन्दिने वा " " कुशैराधानम् " " व्रीह्यपूपमर्कपलाशयोः पक्वं गार्हपत्यस्य स्थाने निदधात्येवमाहवनीयस्य यावम् " (का० श्रौ० सू० ४. २६४–२६६) इति ॥ १२ ॥

अपूपनिधानस्य प्रयोजनमाह—पूर्वाभ्यामिति । पूर्वमाहितौ यौ गार्हपत्याहवनीयौ ताभ्यामित्यर्थः । तदेत-न्निषेधति—तदु तथेति । रात्रिभिर्हीति । अनुगतयोरग्न्योः रात्रिभिरेव व्यवधानात् । नापूपव्यवधानेन प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १३ ॥

१–" कुशैराधानम् " का० श्रौ० सू० ४. २६५ । २–" व्रीह्यपूपमर्कपलाशयोः पक्वं गार्हपत्यस्थाने निदधात्येवमाहवनीयस्य यावमपूपम् " का. श्रौ. सू. ४. २६६ ।

(त) आग्नेयमेव पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तस्य पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति पञ्च वा ऋतव ऽऋतून्प्राविशदृतुभ्य ऽएवैनमेतन्निर्मिमीते ॥ १४ ॥

सर्व्वऽ आग्नेयो भवति । (त्ये) एवं हि त्वष्टाग्नेः प्रियं धामोपागच्छत्त-स्मात्सर्व्वऽआग्नेयो भवति ॥ १५ ॥

तेनोपाꣳशु चरन्ति । यद्वै ज्ञातये वा सख्ये वा निष्केवल्यं चिकीर्षति तिरऽइवैतेन बोभवद्वैश्वदेवोन्यो यज्ञोऽथैष निष्केवल्य ऽआग्नेयो यद्वै तिर-ऽइव तदुपाꣳशु तस्मादुपाꣳशु चरन्ति ॥ १६ ॥

(न्यु) उच्चैरुत्तममनुयाजं यजति । कृतकर्मेव हि स तर्हि भवति सर्व्वो हि कृतमनुबुध्यते ॥ १७ ॥

आग्नेयमेव पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तस्य पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति । पञ्च वा ऋतवः ऋतून् प्राविशत् । ऋतुभ्य एवैनमेतन्निर्मिमीते ॥ १४ ॥

सर्व आग्नेयो भवति । एवं हि त्वष्टाग्नेः प्रियं धामोपागच्छत् । तस्मात् सर्व आग्नेयो भवति ॥१५॥

तेनोपांशु चरन्ति । यद्वै ज्ञातये वा सख्ये वा निष्केवल्यं चिकीर्षति, तिर इवैतेन बोभवत् । वैश्वदेवोऽन्यो यज्ञः अथैष निष्केवल्य आग्नेयः । यद्वै तिर इव, तदुपांशु । तस्मादुपांशु चरन्ति ॥ १६ ॥

उच्चैरुत्तममनुयाजं यजति । कृतकर्मेव हि स तर्हि भवति । सर्वो हि कृतमनुबुध्यते ॥ १७ ॥

आग्नेयमेवेति । यदोऽन्याधेये पवमानेष्टिकार्यम्, तदाग्नेय एव पञ्चकपालं करोतीति न पृथक्तया कर्तव्या इत्येवकारार्थः ॥ १४ ॥

सर्व आग्नेयो भवतीति । अस्या पञ्चकपालेष्ट्याज्यभागादि सर्वोऽपि यागोऽग्निदेवत्य कार्य इत्यर्थः ॥१५॥

तेनोपांशु चरन्तीति । विहितमुपांशुत्वमुपपादयति—ज्ञातये वेति । 'यद्' इत 'निष्केवल्यम्' इतरेभ्यो निष्कृष्य केवलम्, तदेकभाग चिकीर्षति, कर्तुमिच्छति । 'एतेन' 'तिर इव' 'बोभवद्' भवति, तिरोहित परोक्षमेव तत् प्रदीयत इत्यर्थः । यद्वै तिर इवेति । 'यत्' खलु तिरोहितमिव भवति, तत् 'उपांशु' भवति । उपांशूच्चार्यमाणस्यापि परश्रोत्रग्राह्यत्वाभावेन तिरोहितत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

उच्चैरुत्तममनुयाजं करोतीति । यावत् 'उत्तम' तृतीयोऽनुयाज, तावत्पर्यन्तमुपांशुस्वर, तत ऊर्ध्वं मुच्चैरेव मन्त्रप्रयोग इत्यर्थः । तत्र कारणमाह—कृतकर्मेवेति ॥ १७ ॥

१—" यदाऽन्याधेयपवमानेष्टिकार्यं तदाग्नेय एव (पञ्च) कपालं करोति " इति क. पा. । ३—" आग्नेय पञ्चकपाल यथा २ ब्रा० प्राशुत्वादनुयाज " " तद्वेम्या " का श्रौ सू ४ । २६७ । २६८ ॥ २—तिरोहितत्वात् 'उपांशु' इति क. ।

स आश्राव्याह । समिधो यजेति तदाग्नेयꣳ रूपं परोऽक्षं त्वग्नीन्यजेति त्वेव ब्रूयात्तदेव प्रत्यक्षमाग्नेयꣳ रूपम् ॥ १८ ॥

(ꣳ) स यजति । (त्य) अग्नऽआज्यस्य व्यन्तु वौषडग्निराज्यस्य वेतु वौषडग्निराज्यस्य व्यन्तु वौषडग्निराज्यस्य वेतु वौषडिति ॥ १९ ॥

(त्य) अथ स्वाहाग्निमित्याह । (ह) आग्नेयमाज्यभागꣳ स्वाहाग्निं पवमानमिति यदि पवमानाय प्रियेरन्त्स्वाहाग्निमिन्दुमन्तमिति यद्यग्नय इन्दुमते प्रियेरन्त्स्वाहाग्निꣳ स्वाहाग्नीनाज्यपाञ्जुषाणोऽग्निराज्यस्य वेत्विति यजति ॥ २० ॥

(त्य) अथाहाग्नयेऽनुब्रूहीति । (त्या) आग्नेयमाज्यभागꣳ सोऽन्वाहाग्निꣳ स्तोमेन बोधय समिधानोऽअमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधदिति

स आश्राव्याह–" समिधो यज "–इति । तदाग्नेयं रूपम्, परोक्षं तु " अग्नीन्यज " इति त्वेव ब्रूयात् । तदेव प्रत्यक्षमाग्नेयं रूपम् ॥ १८ ॥

स यजति–" अग्न आज्यस्य व्यन्तु वौषट् । अग्निराज्यस्य वेतु वौषट् । अग्निराज्यस्य व्यन्तु वौषट्–अग्निराज्यस्य वेतु वौषट् "–इति ॥ १९ ॥

अथ स्वाहाग्निमित्याह आग्नेयमाज्यभागम्–" स्वाहाग्निं पवमानम् "–इति । यदि पवमानाय प्रियेरन् । " स्वाहाग्निमिन्दुमन्तम् "–इति । यद्यग्नय इन्दुमते प्रियेरन् " स्वाहाग्निं स्वाहाऽग्नीनाज्यपान् जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु "–इति यजति ॥ २० ॥

अथाह अग्नयेऽनुब्रूहि इति आग्नेयमाज्यभागम्, सोऽन्वाह–" अग्निं स्तोमेन बोधय समि-

---

प्रयाजादिषु [illegible] मन्त्रान्तराणि–स आश्राव्येति । [illegible] " समिधो यज "–इति [illegible] वचनम्, ' परोक्षं रूपम् ', [illegible] किन्तु तत् ' परोक्षम् ' । अतः [illegible] स्थाने " अग्नीन् यज "–' इत्येव ' ' ब्रूयात् ' ॥ १८ ॥

[illegible] यजतीति । [illegible] ' अग्ने ', ' अग्निः ', ' अग्निना ', ' अग्नेः '–[illegible] ॥ १९ ॥

[illegible]–अथ स्वाहेति । [illegible] स्वाहा देवानाज्यपानिति [illegible] " [illegible] " इति [illegible] ॥ २० ॥

अथाहाग्नय इति । [illegible] " अग्निं स्तोमेन बोधय "–इति [illegible]

१–' [illegible] ' इति क. ख. । २–" [illegible] " ([illegible]) ३–' [illegible] ' इति क. । ४–' [illegible] ' इति क. । ५–' [illegible] ' इति क. । ' [illegible] ' [illegible] । ६–[illegible] । ७–" [illegible] " [illegible] । ८–[illegible] ।

स्वधितीव खलु वा एष एतद्यदुद्वासितो भवति सम्प्रत्येवैनमेतत्समुद्दीपयति जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्विति यजति ॥ २१ ॥

(त्यु) अथ यद्यग्नये पवमानाय म्रियेरन् । (ब्र) अग्नये पवमानायानुब्रूहीति ब्रूयात्सोऽन्वाहाग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः ॥ आरे बाधस्व दुच्छुनामिति तथाहाग्नेयो भवति सोमो वै पवमानस्तदु सौम्याज्यभागान्नयन्ति जुषाणोऽग्निः पवमान आज्यस्य वेत्विति यजति २२॥

(त्यु) अथ यद्यग्नय इन्दुमते म्रियेरन् । (ब्र) अग्नय इन्दुमतेऽनुब्रूहीति ब्रूयात्सोऽन्वाहेह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः । एभिर्वर्धास इन्दुभिरिति तथाहाग्नेयो भवति सोमो वा इन्दुस्तदु सौम्याज्यभागान्नयन्ति जुषाणोऽग्निरिन्दुमानाज्यस्य वेत्विति यजत्येवमु सर्वमाग्नेयं करोति ॥ २३ ॥

ध्यानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् "—इति (ऋ. सं. मं. ९ सू. १४, ऋ. १ । वा. स. अ. २२ मं. १९) स्वधितीव खल्वा एतद् यदुद्वासितो भवति । सम्प्रत्येवैनमेतत्समुद्दीपयति— " जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु "—इति यजति ॥ २१ ॥

अथ यद्यग्नये पवमानाय म्रियेरन्—" अग्नये पवमानायानुब्रूहि " इति ब्रूयात् । सोऽन्वाह— " अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् "—(वा. सं. अ. १९ मं. ३८) इति । तथाहाग्नेयो भवति । सोमो वै पवमानः । तदु सौम्यादाज्यभागान्नयन्ति— " जुषाणोऽग्निः पवमान आज्यस्य वेतु "—इति यजति ॥ २२ ॥

अथ यद्यग्नय इन्दुमते म्रियेरन्—" अग्नय इन्दुमतेऽनुब्रूहीति ब्रूयात् । सोऽन्वाह—" एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः । एभिर्वर्धास इन्दुभिः "—इति (वा. सं. अ. २६ मं. १३) तथाहाग्नेयो भवति । सोमो वा इन्दुः । तदु सौम्यादाज्यभागान्नयन्ति— " जुषाणो अग्निरिन्दुमानाज्यस्य वेतु "—इति यजति । एवमु सर्वमाग्नेयं करोति ॥ २३ ॥

तस्या पुनराधेयत्वकल्पमाह—स्वधितीवेति । ' समुद्दीपयति ' सम्यगुज्ज्वलयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

द्वितीयाज्यभागस्य प्रकृतवद्दक्षेऽपि याज्यानुवाक्ये दर्शयति—अथ यद्यग्नय इत्यादिना । निगदसिद्धोऽर्थः ॥२२॥

यद् यद्यग्नय इति । एवमु सर्वमिति । इन्दुमत्या प्रकाशमानाग्न्यादेराग्नेयानिमित्तकरणात् तत् सर्वमाग्नेयं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

(त्सु) अथाहाग्नयेऽनुब्रूहीति हविषः । (पोऽग्निं) अग्निं यजाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूह्यग्निᳬं स्विष्टकृतं यजेत्यथ यद्देवान्यजेत्यग्नीन्यजेत्येवैतदाह ॥ २४ ॥

स यजति । (त्य) अग्नेर्व्वसुवने व्वसुधेयस्य व्वेतु व्वौङ्गग्ना ऽउ व्वसुवने व्वसुधेयस्य व्वेतु व्वौङ्गदेवोऽअग्निः स्विष्टकृदिति स्वयमाग्नेयस्तृतीय ऽएवमाग्नेयाननुयाजान्करोति ॥ २५ ॥

ता वाऽएताः । षड्विभक्तीर्यजति चतस्रः प्रयाजेषु द्वेऽअनुयाजेषु षड्वाऽऋतव ऽऋतून्प्राविशदृतुभ्य एवैनमेतान्निर्म्मिमीते ॥ २६ ॥

द्वादश वा त्रयोदश वाऽक्षराणि भवन्ति । द्वादश वा वै त्रयोदश वा संव्वत्सरस्य मासाः संव्वत्सरऽऋतून्प्राविशदृतुभ्य एवैनमेतत्संव्वत्सरान्निर्म्मिमीते न द्वे चन सहाजामितायै जामि ह कुर्य्याद्यद्द्वे चित्सह स्यातां व्यन्तु व्वेत्वित्येव प्रयाजानाᳬं रूपं व्वसुवने व्वसुधेयस्येत्यनुयाजानाम् ॥ २७ ॥

अथाह–" अग्नयेऽनुब्रूहि " इति " हविषोऽग्निं यज " " अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि " " अग्निं स्विष्टकृतं यज " इति । अथ यद् " देवान् यज "–इति । अग्नीन् यजेत्येवैतदाह ॥ २४ ॥

स यजति–"अग्नेर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु वौङ्क् अग्ना उ वसुवने वसुधेयस्य वेतु वौङ्क् देवो अग्निः स्विष्टकृत–" इति स्वयमाग्नेयस्तृतीयः एवं वा आग्नेयाननुयाजान् करोति २५

ता वा एताः षड् विभक्तीर्यजति । चतस्रः प्रयाजेषु, द्वे अनुयाजेषु । षड् वा ऋतवः । ऋतून् प्राविशत् । ऋतुभ्य एवैनमेतन्निर्मिमीते ॥ २६ ॥

द्वादश वा त्रयोदश वा अक्षराणि भवन्ति । द्वादश वा वै त्रयोदश वा सम्वत्सरस्य मासाः । सम्वत्सरमृतून् प्राविशत् । ऋतुभ्य एवैनमेतत् सम्वत्सराग्निर्मिमीते । न द्वे चन सहाजामितायै । जामि ह कुर्याद्–यद् द्वे चित् सह स्याताम् । " व्यन्तु वेतु "–इत्येव प्रयाजानां रूपम् । " वसुवने वसुधेयस्य "–इत्यनुयाजानाम् ॥ २७ ॥

अथानन्तिष्टकृतोऽग्निमन्त्रस्य इति दर्शयति–अथाहाग्नय इति । प्रथमप्रयाजवत् प्रथमानुयाजेऽपि ' देवान् यज "–इत्यस्य स्थाने " अग्नीन् यज "–इत्यग्निविभक्तिः कार्या ॥ २४ ॥

तथा द्वितीयेऽप्यनुयाजे " अग्ना उ "–इति विभक्तिः प्रयोक्तव्येति प्रतिपादयति–स यजतीत्यादिना । स्वयमाग्नेय इति ' तृतीयः ' त्वनुयाजः ' स्वयमाग्नेय स्वयमेवाग्निशब्दवानिति न पृथक् तत्राग्निविभक्तिः प्रक्षेप्तव्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

एव प्रयाजानुयाजेषु प्रक्षिप्ताः सम्भूयाग्नी प्रशंसति–ता वा इति ॥ २६ ॥

तासां विभक्तीनामक्षरसङ्ख्यामुपजीव्य प्रशंसति–द्वादश वेति । ' अग्ना उ '–इत्यत्रानिमाक्षरत्यागे सति

१–" प्रयाजस्विष्टकृतोऽग्नेरेव सम्बन्ध स्वान-सम्बन्ध इति दर्शयति " इति क०पु० "अधुना स्विष्टकृतोऽप्यग्निसम्बन्ध इति" इति–च क० पु० पा० ॥ २–का० श्रौ० सू० ४।३।१।१५ ।द्रष्टव्यम् ।

तस्य हिरण्यं दक्षिणा । (पाम्रे) आग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तस्माद्धिरण्यं दक्षिणानड्वान्वा स हि व्वहेनाग्नेयोऽग्निदग्धमिव ह्यस्य व्वहं भवति देवानाथं हव्यवाहनोऽग्निरिति व्वहति प्र ऽएष मनुष्येभ्यस्तस्मादनड्वान्दक्षिणा ॥ २८ ॥

इति द्वितीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् । (२ । ३)

प्रजापतिर्ह वा ऽइदमग्र ऽएक ऽएवास स ऐक्षत कथं नु प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत सोऽग्निमेव मुखाज्जनयाञ्चक्रे तद्यदेनं मुखादजनयत तस्मादन्नादोऽग्निः स यो हैवमेतमग्निमन्नादं व्वेदान्नादो हैव भवति ॥ १ ॥

तस्य हिरण्य दक्षिणा । आग्नेयो वा एष यज्ञो भवति, अग्ने रेतो हिरण्यम्, तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा । अनड्वान्वा । स हि वहेनाग्नेयः । अग्निदग्धमिव ह्यस्य वह भवति । देवाना हव्यवाहनोऽग्निरिति । वहति वा एष मनुष्येभ्यः । तस्मादनड्वान् दक्षिणा ॥ २८ ॥ इति पुनराधेयविधिः सम्पूर्णः ।

इत्याधानब्राह्मणं समाप्तम् ।

अथाग्निहोत्रब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास । स ऐक्षत—“ कथं नु प्रजायेय” इति । सोऽश्राम्यत्, स तपोऽतप्यत सोऽग्निमेव मुखाज्जनयाञ्चक्रे । तद् यदेनं मुखादजनयत—तस्मादन्नादोऽग्निः । स यो हैवमेतमग्निमन्नाद वेद, अन्नादो [illegible] भवति ॥ १ ॥

द्वादशाक्षराणि भवन्ति, तेन सह त्रयोदश भवन्तीत्यर्थ । न द्वे चनेति । चनेशब्दोऽप्यर्थ । ‘द्वे’ अपि वक्ष्यमाणे ‘न’ ‘सह’ प्रयुञ्जीत, किमर्थम् ? ‘अनामिताये’ आमितादोषराहित्याय । व्यतिरेके तत्सद्भावमाह—जामि हेति । क पुनस्त द्वे ? इति त विभज्य दर्शयति—त्यन्तु—रेखित्यादिना ॥ २७ ॥

पुनराधेयस्य दक्षिणा विधत्ते—तस्येति । स हि वहेनेति । स खल्वनड्वान् ‘वहेन’ स्कन्धेनाग्निसम्बद्धो भवति । तस्योपपातम्—अग्निदग्धमिवेति । अनडुहश्च साम्यमाह—देवानामिति । अतो वहनसाम्यात् पुनराधीयमानस्याग्ने ‘अनड्वान् दक्षिणा’ उत्कृष्टेत्यर्थ ॥ २८ ॥ १ [२ ३] ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २—२—३ ॥

एवमाधानपुनराधाने विधाय तन्निष्पन्नानामग्नीनां फलवत्कर्मार्थत्वात् तत्साध्य सायम्प्रातरनुष्ठेयमग्निहोत्राख्य कर्म विधित्सुस्तदर्थमाख्यायिकामाह—प्रजापतिर्हवा इत्यादिना ॥ १ ॥

---

१ ‘अप्राकन्य चिकन’ इति अमरकोष ३ । ४ । ३ । २—“ हिरण्य दक्षिणाऽनड्वान् वासो रैवतीर्वेत्युच्छृते ” का श्री सू ४ २५१ । ३ प्रथमकाण्डस्य अ १ ब्रा २ क ९ द्रष्टव्या । ४—‘वहन स्यात् ।’ इति क. पा ॥ ५— तत्साधन-मनुष्ठेयम्’ इति क पा. ।

तद्वा ऽएनमेतदग्रे देवानामजनयत । तस्मादग्निरग्निर्ह वै नामैतद्यदग्निरिति स जातः पूर्वः प्रेयाय यो वै पूर्व एत्यग्र ऽएतीति वै तमाहुः सोऽएवास्याग्निता ॥ २ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः । (२) अन्नादं वा ऽइममात्मनोऽजीजनं यदग्निं न वा ऽइह मदन्यदन्नमस्ति यं वा ऽअयं नाद्यादिति कल्वालीकृता हैव तर्हि पृथिव्यास नौषधय आसुर्न वनस्पतयस्तदेवास्य मनस्यास ॥ ३ ॥

(३) अथैनमभिव्यात्तः प्रत्याववृते । तस्य भीतस्य स्वो महिमापचक्राम वाग्वा ऽअस्य स्वो महिमा वागस्यापचक्राम स ऽआत्मन्नेवाहुतिमीषे स ऽउदमृष्ट तद्यदुदमृष्ट तस्मादिदं चालोमकमिदं च तत्र विविद घृताहुतिं वैव पय आहुतिं वोभयं हैव तत्पय ऽएव ॥ ४ ॥

तद्वा एनमेतदग्रे देवानामजनयत—तस्मादग्निः । अग्निर्ह वै नामैतद्—यदग्निरिति । स जातः पूर्वः प्रेयाय । यो वै पूर्व एति—अग्र एतीति वै तमाहुः । सा उ एवास्य अग्निता ॥ २ ॥

स ऐक्षत—प्रजापतिः । अन्नादं वा इममात्मनोऽजीजनं यदग्निम् । न वा इह मदन्यदन्नमस्ति, यं वा अयं नाद्यादिति । कल्वालीकृता हैव तर्हि पृथिव्यास, नौषधय आसुः, न वनस्पतयः, तदेवास्य मनस्यास ॥ ३ ॥

अथैनमभिव्यात्तः प्रत्याववृते । तस्य भीतस्य स्वो महिमापचक्राम । वाग्वा अस्य स्वो महिमा । वागस्यापचक्राम । स आत्मन्नेवाहुतिमीषे । स उदमृष्ट । तद् यदुदमृष्ट—तस्मादिदं चालोमकमिदं च । तत्र विविद—घृताहुतिं वैव पयआहुतिं वा—उभयं ह तैव तत् पय एव ॥ ४ ॥

तद्वा इति । अत्र [illegible] स अग्र इति [illegible] इति नामनिर्वचनं कृत्वा [illegible] । स जात इति । 'अग्रे' [illegible] अग्निः । 'अग्र' [illegible] 'अग्निता' [illegible] ॥ २ ॥

एवं [illegible] प्रजापतिरैक्षत—स [illegible] । अजीजन इति । [illegible] । [illegible] । न च [illegible] विद्यते, [illegible] । ननु [illegible] विद्यन्ते, [illegible] कल्वालीकृतेति । 'तर्हि' तस्मिन् समये, [illegible] पृथिवी बभूव, तत्र ओषधिवनस्पतयः । एवं सति 'तद्' वक्ष्यमाणमन्नं, 'एव' 'अस्य' प्रजापतेः मनसि बभूव ॥ ३ ॥

अथैनमिति । अथ [illegible] 'अग्निः' 'एनम्' 'व्यात्त' प्रजापतिमभि [illegible] मुखेन [illegible] बभूव । तस्मात् 'भीतस्य' प्रजापतेः । स्वो महिमेत्यादि, स्पष्टम् । स आत्मन्नेवेति । 'स' प्रजापतिः

१— अभिव्यात्तमुखः [illegible] "अभिव्यात्तम्" इति [illegible] ॥ २— [illegible] इति [illegible] ।

स हैनं नाभिराधयांचकार । केशमिश्रमिव हास तां व्यौषदोषं धयेति तत ओषधयः समभवंस्तस्मादोषधयो नाम स द्वितीयमुदमृष्ट तत्पुनरपरामाहुतिमविन्दद् घृताहुतिं वैव पयआहुतिं वोभयᳪं ह त्वेव तत्पय एव ॥५॥

स हैनमभिराधयांचकार । स व्यचिकित्सज्जुहवानी३ मा हौषा३मिति तᳪं स्वो महिमाभ्युवाद जुहुधीति स प्रजापतिर्विदांचकार स्वो वै मा महिमाहेति स स्वाहेत्येवाजुहोत्तस्मादु स्वाहेत्येव हूयते तत एष उदियाय य एष तपति ततोऽयं प्रववौ योऽयं पवते तत एवाग्निः पराङ् पर्यावर्त ॥ ६ ॥

सा हैनं नाऽभिराधयांचकार । केशमिश्रमिव हास । तां व्यौषत्—ओषं धयेति । तत ओषधयः समभवन्—तस्मादोषधयो नाम । स द्वितीयमुदमृष्ट । तत्रापरामाहुतिं विवेद, घृताहुतिं वैव पयआहुतिं वा—उभयं ह त्वेव तत्पय एव ॥ ५ ॥

सा हैनमभिराधयांचकार । स व्यचिकित्सत्—जुहवानी ३ मा हौषा ३ मिति । तं स्वो महिमाऽभ्युवाद—जुहुधीति । स प्रजापतिः विदांचकार—स्वो वै मा महिमाऽऽहेति । स स्वाहेत्येवाजुहोत्—तस्मादु स्वाहेत्येव हूयते । तत एष उदियाय—य एष तपति । ततोऽयं प्रववौ—योऽयं पवते । तत एवाग्निः पराङ् पर्यावर्त ॥ ६ ॥

'आत्मनि' स्वशरीरे 'एव' आहुतिरूपं सम्पादयितुमिच्छां कृतवान् । कृत्वा च '■' 'उदमृष्ट' हस्ताभ्यां स्वाङ्गेभ्यो निर्मार्जनं कृतवान् । यस्मादेव तस्मादेव कारणात् एतच्च उभयमपि पाणितलम् 'अलोमकं' लोमरहितं दृश्यते । उमाजनेन 'तत्राहुतिं' 'विवेद' लेभे । तां विशिनष्टि—घृताहुतिमिति । उभयं हेति । यद्यत्र पयोघृतमन्यतमाहुतिद्रव्यम् 'तत् उभयम्' अपि 'पय एव' घृतस्य पयोविकारत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

सा हैनमित्यादि । 'नाभिराधयांचकार' अभिमतं तृप्तं न चकारेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—केशमिश्रेवेति । केशमिश्रेव आहुतिर्न तृप्तिं, प्रत्युत बीभत्सामेव जनयति । एवं प्रजापतेस्तत्र द्रव्यमाहुतिरूपेण नाभ्यप्रियत । तां वह्निः तत्रस्थां 'व्यौषत्' अदहत् । उत्पादितवान् 'ओष' एकं रूपम् 'धय' पिब 'इति' । एवमसौ प्रक्षिप्तवान् तस्मात् 'ओषधय' पृथिव्यां समभवन् । एवमोषधीरूपस्य द्रव्यस्योत्पत्तिमुक्त्वा प्रातराहुतिदेवताया सूर्यस्योत्पत्तिमाह—स द्वितीयमिति । पूर्ववत् योज्यम् ॥ ५ ॥

सा हैनमित्यादि । स व्यचिकित्सदिति । अस्यां द्वितीयस्यामाहुतौ स प्रजापतिः विचिकित्सां कृतवान्, किमिदं मन्त्रात्मकं द्रव्यं जुहवानि, किं वा नेति । एवं संशयानम् अभिप्रायं प्रजापतेः स्वकीयो 'महिमा' 'अभ्युवाद' अभिव्यक्तवान्,—'संशयं मा कार्षीः, होमं कुरु' इति । स्वो वा इति । यस्मात् 'स्वो महिमा आह, तस्मात् 'स' प्रजापतिः 'स्वाहेत्येव तत्' द्रव्यम् अजुहोत् । तत एष इति । तस्माद्धोमात् 'एष' सूर्य उदितः उत्पन्नो बभूव । पवमानो वायुरपि तत एवोत्पन्नः । एवमनन्तरोत्पन्नो सर्वो ■ अग्निरपि प्रजापतिस्वरूपात् मध्यमात् देशात् पराङ्मुखः पर्यावृत्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स हुत्वा प्रजापतिः । प्र चाजायतात्स्यतश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमत्रायत स यो हैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येताꣳ हैव प्रजातिं प्रजायते यां प्रजापतिः प्राजायतैवमु हैवात्स्यतोऽग्नेर्मृत्योरात्मानं त्रायते ॥ ७ ॥

स यत्र म्रियते । यत्रैनमग्नावभ्यादधति तदेषोऽग्नेरधिजायतेऽथास्य शरीरमेवाग्निर्दहति तद्यथा पितुर्वा मातुर्वा जायेतैवमेषोऽग्नेरधिजायते शश्वद्ध वा एष न सम्भवति योऽग्निहोत्रं न जुहोति तस्माद्वा अग्निहोत्रꣳ होतव्यम् ॥ ८ ॥

तद्वा एतत् । (दे) व विचिकित्सायै जन्म यत्प्रजापतिर्व्यचिकित्सत्स विचिकित्सञ्छ्रेयस्यध्रियत यः प्र चाजायतात्स्यतश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमत्रायत स यो हैवमेतद्विचिकित्सायै जन्म वेद यदु किं च विचिकित्सति श्रेयसि हैव ध्रियते ॥ ९ ॥

स हुत्वा न्यमृष्ट । ततो विकङ्कतः समभवत्तस्मादेष यज्ञियो यज्ञपात्रीयो

स हुत्वा प्रजापतिः प्र चाजायत, अत्स्यतश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमत्रायत । स यो हैवंविद्वानग्निहोत्रं जुहोति—एतां हैव प्रजातिं प्रजायते—यां प्रजापतिः प्राजायत । एवमु हैवात्स्यतोऽग्नेर्मृत्योरात्मानं त्रायते ॥ ७ ॥

स यत्र म्रियते, यत्रैनमग्नावभ्यादधति—तदेषोऽग्नेरधिजायते । अथास्य शरीरमेवाग्निर्दहति । तद्यथा पितुर्वा मातुर्वा जायेत, एवमेषोऽग्नेरधिजायते । शश्वद्ध वा एष न सम्भवति—योऽग्निहोत्रं न जुहोति—तस्माद्ध वा अग्निहोत्रं होतव्यम् ॥ ८ ॥

तद्वा एतदेव विचिकित्सायै जन्म—यत् प्रजापतिर्व्यचिकित्सत् । स विचिकित्सञ्छ्रेयस्यध्रियत—यः प्र चाजायत, अत्स्यतश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमत्रायत । स यो हैवमेतद्विचिकित्सायै जन्म वेद—यदु किञ्च विचिकित्सति, श्रेयसि हैव ध्रियते ॥ ९ ॥

स हुत्वा न्यमृष्ट-ततो विकङ्कतः समभवत् । तस्मादेषः, यज्ञियो य[illegible]ो ह्यसः । तत एते

स हुत्वेत्यादि । यस्मादेवं प्रजापतिराहुत्या भूर्यादिलक्षणां प्रजामुत्पादयत् '[illegible]त.' भक्षणं करिष्यतः 'अग्नेः' 'आत्मानम्' 'अत्रायत' । तस्माद् विदुषोऽप्येव फलमित्याह—स य इति ॥ ७ ॥

स यत्र म्रियत इति । अग्निहोत्रहोमं कुर्वन् देहावसाने 'अग्नौ' प्रक्षिप्तः मातापितृशरीरादिव तस्मादग्नेः सकाशात् दिव्यशरीरोऽभिनव उत्पद्यते । यस्त्वग्निहोत्रं न जुहोति, स त्वेव नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तद्वा एतदित्यादि । विचिकित्सापुरस्सराद्धव्यनुष्ठानेन प्रजापतेः श्रेयःप्राप्तिर्जाता, 'एवंविद्' इदानीन्तनोऽपि यजमानो विमर्शपूर्वकानुष्ठानेन श्रेयः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अग्निहोत्रहवणी स्रुक् विकङ्कतवृक्षेण निर्मातव्येत्यभिप्रेत्य तस्योत्पत्तिमाह—स हुत्वेति । [illegible]

१—" वैकङ्कत स्रुव् भवत्य पाणिना सम्मार्ष्टि " इति का. श्रौ. सू. ४।३२१।

वृक्षस्तत एते देवानां वीरा अजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्यः स यो हैवमे-
तान्देवानां वीरान्वेदाहास्य वीरो जायते ॥ १० ॥

त उ हैत ऊचुः । (वी) वयं वै प्रजापतिं पितरमनु स्मो हन्त वयं तत्सृ-
जामहै यदस्मानन्वसदिति ते परिश्रित्य गायत्रेणापहिङ्कारेण तुष्टुविरे तद्य-
त्पर्यश्रयन्त्स समुद्रोऽथेयमेव पृथिव्या स्तावः ॥ ११ ॥

(स्ते) ते स्तुत्वा प्राञ्च उच्चक्रमुः । पुनरेम इति देवा एतांꣳ सम्भू-
ताꣳ सा हैनानुदीक्ष्य हिञ्चकार ते देवा विदाञ्चक्रुरेष साम्नो हिङ्कार
इत्यपहिङ्कारꣳ हैव पुरा ततः सामास स एष गवि साम्नो हिङ्कारस्त-
स्मादेषोपजीवनीयोपजीवनीयो ह वै भवति य एवमेतं गवि साम्नो
हिङ्कारं वेद ॥ १२ ॥

ते होचुः । (भं) भद्रं वा इदमजीजनामहि ये गामजीजनामहि यज्ञो ह्येवे-
यं नो ह्यृते गोर्यज्ञस्तायतेऽन्नꣳ ह्येवेयं यद्धि किञ्चान्नं गौरेव तदिति ॥ १३ ॥

देवाना वीरा अजायन्त—अग्निः, योऽयं पवते, सूर्यः । स यो हैवमेतान् देवाना वीरान् वेद—आहास्य वीरो जायते ॥ १० ॥

त उ हैत ऊचुः—वयं वै प्रजापतिं पितरमनु स्मः, हन्त वयं तत् सृजामहै—यदस्माननु असदिति । ते परिश्रित्य गायत्रेणापहिङ्कारेण तुष्टुविरे । तद् यत्पर्यश्रयन् स समुद्रः । अथेयमेव पृथिव्या स्तावः ॥ ११

ते स्तुत्वा प्राञ्च उच्चक्रमुः—पुनरेम इति देवा एतां सम्भूताम् । सा हैनानुदीक्ष्य हिंचकार । ते देवाः विदाञ्चक्रुः 'एष साम्नो हिङ्कारः' इति । अपहिङ्कारं हैव पुरा ततः सामास । स एष गवि साम्नो हिङ्कारः—तस्मादेषोपजीवनीया । उपजीवनीयो ह वै भवति—य एवमेतं गवि साम्नो हिङ्कारं वेद ॥ १२ ॥

ते होचुः—भद्रं वा इदमजीजनामहि—ये गामजीजनामहि यज्ञो ह्येवेयम्, नो ह्यृते गोर्यज्ञस्तायते । अन्नं ह्येवेयम्, यद्धि कि —गौरेव तदिति ॥ १३ ॥

ज म अनूप, तद्वेदनप त एते इति । देवाना मध्ये 'वीरा' प्रबला इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ होमद्रव्यस्य प र्वत्र प्रथमतो गोरुत्पत्तिमाह—त उ हेति । यथाऽस्मदीय पिता प्रजापतिः अस्मान् सृष्टवान् 'वयं' 'तम् अनु' 'स्म' भवाम 'यत्' यत्र 'अस्मान्' 'अनु' अनन्तरम् 'असद्' भवेत् जानत, 'हन्त वयं सृजामहै' एवं प्रतिज्ञाय गां सृजन्ति हिङ्कारवर्जितेन गायत्रसाम्ना बहिष्पवमानेन 'तुष्टुविरे' स्तुतवन्तः । 'तस्य' स्तोत्रदेशस्य 'यत्' परिश्रयणं 'स समुद्र' अभवत् यश्च 'स्ताव' स्तोत्रदेशः, सा 'पृथिवी' जातेत्यर्थः ॥ ११ ॥

ते स्तुत्वेति । पुनरेम इति । पुनरागच्छाम इति स्तोत्रदेशात् प्रयुत्क्रम्य तस्मात् स्तोत्रात् 'सम्भूतां गां ते देवा' प्राप्नुवन्नित्यर्थः । सा हैनानित्यादि निगदसिद्धम् ॥ १२ ॥

ते होचुरित्यादि । 'भद्रम्' उत्कृष्टं खलु 'इदम्' 'अजीजनामहि' अजनयाम । तदेतत् भद्रत्वमाह—

१- यस्यन्' इति क पा ।

तद्वा ऽएतद्देवतानां नाम । (मे) एतद्यज्ञस्य तस्मादेतत्परिहरेत्साधु पुण्यमिति वह्वृचो ह ग्रा ऽअस्यैता भवन्त्युपनामुक ऽएनं यज्ञो भवति य ऽएवं विद्वानेतत्परिहरति साधु पुण्यमिति ॥ १४ ॥

तामु हाग्निरभिदध्यौ । मिथुन्यनया स्यामिति ताᳬ्ँ सम्बभूव तस्याᳬ्ँ रेतः प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवत्तस्मादेतदामायां गवि सत्याᳬ्ँ शृतमग्नेर्हि रेतस्तस्माद्यदि कृष्णायां यदि रोहिण्याᳬ्ँ शुक्लमेव भवत्यग्निसङ्काशमग्नेर्हि रेतस्तस्मात्प्रथमदुग्धमुष्णं भवत्यग्नेर्हि रेतः ॥ १५ ॥

(स्ते) ते होचुः (हं) हन्तेदं जुहवामहा ऽइति कस्मै न ऽइदं प्रथमाय होष्यन्तीति मह्यमिति हैवाग्निरुवाच मह्यमिति योऽयं पवते मह्यमिति सूर्यस्ते न सम्पादयाञ्चक्रुस्ते हासम्पाद्योचुः प्रजापतिमेव पितरं प्रत्ययाम स यस्मै नऽइदं प्रथमाय होतव्यं वक्ष्यति तस्मै नऽइदं प्रथमाय होष्यन्तीति ते प्रजापतिं पितरं प्रतीत्योचुः कस्मै न इदं प्रथमाय होष्यन्तीति॥१६॥

तद्वा एतद्देवतानां नाम, एतद्यज्ञस्य । तस्मादेतत्परिहरेत् साधु पुण्यमिति । वह्वृचो ह वा अस्यैता भवन्ति उपनामुक एनं यज्ञो भवति—य एवं विद्वानेतत्परिहरति—साधु पुण्यमिति ॥ १४ ॥

तामु हाग्निरभिदध्यौ—मिथुन्यनया स्यामिति । तां सम्बभूव । तस्यां रेतः प्रासिञ्चत् । तत्पयोऽभवत् । तस्मादेतदामायां गवि सत्यां शृतम्, अग्नेर्हि रेतः । तस्माद्यदि कृष्णायाम्, यदि रोहिण्याम्, शुक्लमेव भवति अग्निसङ्काशम्, अग्नेर्हि रेतः—तस्मात् प्रथमदुग्धमुष्णं भवति अग्नेर्हि रेतः ॥ १५ ॥

ते होचुः—हन्तेदं जुहवामहा इति । कस्मै न इदं प्रथमाय होष्यन्तीति । मह्यमिति हैवाग्निरुवाच, मह्यमिति—योऽयं पवते, मह्यमिति सूर्यः । ते न सम्पादयाञ्चक्रुः । ते हासम्पाद्योचुः—प्रजापतिमेव पितरं प्रत्ययाम, स यस्मै न इदं प्रथमाय होतव्यं वक्ष्यति, तस्मै न इदं प्रथमाय होष्यन्तीति । ते प्रजापतिं पितरं प्रतीत्योचुः—कस्मै न इदं प्रथमाय होष्यन्तीति ॥ १६ ॥

यज्ञो हीति । यस्माद् गोर्व्यतिरेके क्षीरघृतादिहविषोऽभावात् यज्ञो न निर्माीयते, अस्मा यं गौः यज्ञात्मिका । अन्नरूपत्वेनापि स्तौति—अन्नं हीति ॥ १३ ॥

तासां गवां यज्ञस्य च साधारणमेकं नामोपदिश्य प्रशंसति—तद्वा इति । गां यज्ञं च एतदुभयमुत्कृष्टं पुण्यरूपमिति अनेनाभिप्रायेण 'परिहरेत्' रक्षेत् । तस्य परिहरणस्य फलमाह—वह्वृचोहेति । 'उपनामुकः' उपनमनशीलः, यज्ञ एनमुपगतो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

पयस उत्पत्तिमाह—तामु हेति । 'अभिदध्यौ' अभिध्यानं कृतवान् । कथमिति, एतया गवा मिथुनी-भवामीति । तां सम्बभूवेत्यादि, स्पष्टम् ॥ १५ ॥

एवं पयोरूपस्य हविष उत्पत्तिमभिधाय, अग्निसूर्यवायूनां मध्ये कस्मै प्रथमं देयं कस्मै चानन्तरमित्येतद् विभजति—ते होचुरिति । ते देवाः 'ऊचुः' अस्मदीयः पिता प्रजापतिः यथा अजुहोत्, एवमिदं वयं 'जुह-

स होवाच । (चा) अग्नयेऽग्निरनुष्ठ्या स्वꣳ रेतः प्रजनयिष्यते तथा प्रजनयिष्यथऽइत्यथ तुभ्यमिति सूर्य्यमथ यदेव हूयमानस्य व्यश्नुते तदेवैतस्य योऽयं पवतऽइति तदेभ्य इदमप्येतर्हि तथैव जुह्वत्यग्नयऽएव सायꣳ सूर्य्याय प्रातरथ यदेव हूयमानस्य व्यश्नुते तदेवैतस्य योऽयं पवते १७॥

ते हुत्वा देवाः । (५) इमां प्रजातिं प्राजायन्त यैषामियं प्रजातिरिमां विजितिं व्यजयन्त येयमेषां विजितिरिममेव लोकमग्निरजयदन्तरिक्षं वायुर्दिवमेव सूर्य्यः स यो हैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येताꣳ हैव प्रजातिं प्रजायते यामेतऽएतत्प्राजायन्तैतां विजितिं विजयते यामेतऽएत-

---

स होवाच—अग्नये । अग्निरनुष्ठ्या स्वं रेतः प्रजनयिष्यते, तथा प्रजनयिष्यथ इति । अथ तुभ्यमिति सूर्यम । अथ यदेव हूयमानस्य व्यश्नुते, तदेवैतस्य—योऽयं पवत इति । तदेभ्य इदमप्येतर्हि तथैव जुह्वति—अग्नय एव सायम्, सूर्याय प्रातः, अथ यदेव हूयमानस्य व्यश्नुते तदेवैतस्य—योऽयं पवते ॥ १७ ॥

ते हुत्वा देवा इमां प्रजातिं प्राजायन्त—यैषामियं प्रजातिः, इमां विजितिं व्यजयन्त—येयमेषां विजितिः । इममेव लोकमग्निरजयत्, अन्तरिक्षं वायुः, दिवमेव सूर्यः । स यो हैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति—

यामहे' । किंच यजमाना 'न' अस्माकं मध्ये 'कस्मै' 'प्रथमाय' 'होष्यन्ति' 'इति' दकुर्वन्त । महाग्निरादि, निगादमिदम् । ते न सम्पादयाञ्चक्रुरिति । 'ते' देवा परस्परं सम्पन्ना ऐकमत्यं गता न बभूवुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

स होवाचेति । अग्निरनुष्ठ्ये इति । एवं विवदमानेषु आगतेषु स प्रजापतिरेवमुक्तवान्—'अग्नये' प्रथमं होतव्यम् ' 'अग्निर्हि' 'अनुष्ठ्या' अनुष्ठानेन प्रजननेन स्वकीयं 'रेत' गवि पयोरूपेण निरवर्तयत् 'तथा' यूयमपि । तस्मादग्नेरनन्तरमेव 'प्रजनिष्यथ' प्रजाता भवथ । तस्मादग्नय एव प्रथमं होतव्यमित्युक्त्वा, प्रजापतिः 'अथ' अनन्तरं 'तुभ्यम्' होतव्यम् 'इति' 'सूर्यम्' प्रति उक्तवान् । हूयमानस्य च पयसः 'यद्' 'व्यश्नुते' विशुद्धिमाप्नोति । एवं वायोर्भाग इति वायुं प्रत्यब्रवीत् । तदेभ्य इत्यादि । यस्मादेव प्रजापतिनोक्तम्, तस्मादेव कारणात् तत् पय एव 'अग्नये सायं जुह्वति', 'प्रातः सूर्याय' इति विभागः सम्पन्नः ॥ १७

'ते हुत्वा देवा' इति । ते च देवा 'एवं' 'हुत्वा' प्रजात्यादिष्टं फलं प्राप्नुवन् । एतद् ज्ञात्वा इदानीन्तनोऽपि यजमानो 'यः' 'अग्निहोत्रं जुहोति,' स 'एताम्' अग्निसूर्यादिभिः प्राप्तां प्रजातिम् । इत सुगमम् ॥

१—' निरुदमति '—इ क था । २—' हविर्होमा " इति का श्रौ सू ४ । १० । १६ । "वाग्यतो दोहमभूत्याहोमात् क्षीरहला वेद्—दधि च दर्वेव च तद । पयसा सर्वकामः पशुकामो वा, यवाग्वा ग्रामकामः, तण्डुलैर्बलकामः, दध्नेन्द्रियकामः, ओजस्कामो च घृतेनान्नाद्यकामः, हि न तेजस्कामः, सवत्सं जुहुयादेतेषामेकेनैव कामसंयोगे'—इत्यादीनि सूत्राणि (का श्रौ. सू. ४ । १५ । ३१-३६) पर्यालोच्यानि ॥

व्यजयन्तैतैरु हैव सुलोको भवति यऽ एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्माद्वा ऽअग्निहोत्रᳪं होतव्यम् ॥ १८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २–२ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ २–२–४ ॥

इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एतां हैव प्रजातिं प्रजापते–र्यामेत एतत् प्राजायन्त, एतां विजितिं विजपते–र्यामेत एतद्व्यजयन्त । एतैरु हैव सलोको भवति, य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । तस्माद्वा अग्निहोत्रं होतव्यम् ॥ १८ ॥

एतावता अग्निहोत्राख्यस्य कर्मणः पयो द्रव्यम्, तच्च सायम्प्रातःकालयोरनुष्ठेयम्, तत्र सायङ्कालीनस्य अग्निर्देवता, प्रातःकालीनस्य सूर्यः, इत्येतत् प्रतिपादितं भवति ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ २–२–४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनककल्पतुलाऽऽरूढौ स्वर्णगर्भं
रत्नाश्वान् पञ्चसीरीं त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोद्यां हस्तिवाजिद्विसहितरथौ सायणः सिङ्गणार्यो
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥ २ ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमयमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमवडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृगः शार्करं चार्कतेजा
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रमाऽऽसिङ्गणार्यः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥

१–" सायं प्रातर्वा " का. श्रौ. सू. ४ । १३–२७ । २–" प्रदीप्तमग्निहोत्रार्थं ज्वलत्यग्नौ होति वा "–" अग्निर्ज्योतिरिति होति प्रातः " का. श्रौ. सू. ४ । १४ । १२–१५ ॥ ३–" अग्निवर्चसे सूर्याय–पश्चात् ज्योतिः–सूर्यो ज्योतिः " ... का. श्रौ. सू. ४ । १५ । ८–९–१० ॥

अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

सूर्य्यो ह वा ऽअग्निहोत्रम् । तद्यदेतस्या ऽअग्र आहुतेरुदैत्तस्मात्सूर्य्यो ऽग्निहोत्रम् ॥ १ ॥

(२) स यत्सायमस्तमिते जुहोति । स इदं तस्मिन्निह सति जुहवानीत्यथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति स ऽइदं तस्मिन्निह सति जुहवानीति तस्माद्वै सूर्य्योऽग्निहोत्रमित्याहुः ॥ २ ॥ [शतम् १०००]

(३) अथ यदस्तमेति । तदग्नावेव योनौ गर्भो भूत्वा प्रविशति तं गर्भं भवन्तमिमाः सर्व्वाः प्रजा अनुगर्भा भवन्तीलिता हि शेरे सञ्जानाना ऽअथ यद्रात्रिस्तिर ऽएवैतत्करोति तिर ऽइव हि गर्भाः ॥ ३ ॥

सूर्यो ह वा अग्निहोत्रम् । तद्यदेतस्या अग्रे आहुतेरुदैत्, तस्मात्सूर्योऽग्निहोत्रम् ॥ १ ॥

स यत्सायमस्तमिते जुहोति—स इदं तस्मिन्–इह सति जुहवानीति । अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति–स इदं तस्मिन्–इह जुहवानीति । तस्माद्वै सूर्योऽग्निहोत्रमित्याहुः ॥ २ ॥

अथ यदस्तमेति, तदग्नावेव योनौ गर्भो भूत्वा प्रविशति । तं गर्भं भवन्तमिमाः सर्वाः प्रजा अनुगर्भा भवन्ति ईलिता हि शेरे सञ्जानानाः । अथ यद्ध रात्रिः, तिर एवैतत्करोति । तिर इव हि गर्भाः ॥ ३ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सायम्प्रातर्होमयोः कालविशेषं विधित्सुरग्निहोत्रं सूर्यात्मना प्रशंसति–सूर्यो हेति । तदुपपादयति–एतस्या इति । प्रजापतिना प्रथमं हुतायाः इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण सूर्यात्मकतां ब्रुवन् सायम्प्रातर्होमयोः कालविशेषं विधत्ते–स यदिति । 'स' यजमानः 'इह' अग्नौ तस्मिन् सूर्ये 'सति' 'इदं' हविः जुहवानि इति मन्यते, स सायमग्निहोत्रमस्तमिते कुर्यात्, प्रातर्होममनुदिते, अनुदितो हि सूर्योऽग्निरेकीभूतो वर्तते "अग्निं वाव आदित्यः सायं प्रविशति"–(तै०ब्रा० २ । १ । २ । ९) इति श्रुतेः । यस्मादेवमग्निहोत्रं सूर्यसम्बद्धम्, तस्मात् तादात्म्येन स्तुतिः ॥ २ ॥

रात्रौ सूर्यस्याग्न्यवस्थानं प्रतिपादयति–अथ यदिति । सूर्यस्य गर्भभावमनु रात्रौ 'सर्वाः प्रजाः' 'गर्भा एव भवन्ति' । तासां गर्भसाम्यमाह–ईलिता इति । रात्रौ हि सर्वाः प्रजाः 'सञ्जानानाः' समानमत्र विधं ज्ञानं प्राप्ताः 'ईलिताः' स्तुताः दृष्टाः 'शेरे' शेरते । "लोपस्त आत्मनेपदेषु" इति तलोपः (पा० सू० ७।१।४१) पुनरपि गर्भसाम्यमाह–अथ यदिति । गर्भरूपेणाग्नाववस्थितं सूर्यं रात्रिः 'तिर एव' तिरोहितमाच्छादितं करोति । यत्तदव तस्मात् असौ 'गर्भः' "तिर इव हि" लौकिकगर्भस्य प्रसिद्धिरिति शब्देनोक्तम् ॥ ३ ॥

१–"उदिते यजमानो मयदस्यवमस्योरग्निहोत्रम्" । का० श्रौ० सू० ४ । १३ । १ ॥ २–"अस्तमिते जुहोति" । का० श्रौ० सू० ४ । १४ । १ ॥ ३–"प्रातर्होमस्त्वनुदिते" । का० श्रौ० सू० ४ । १५ । १ ॥

स यत्सायमस्तमिते जुहोति । गर्भमेवैतत्सन्तमभिजुहोति गर्भꣳ सन्तमभिकरोति स यद्गर्भꣳ सन्तमभिजुहोति तस्मादिमे गर्भा अनश्नन्तो जीवन्ति ॥ ४ ॥

(न्यु) अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति । प्रजनयत्येवैनमेतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विभ्राजमान ऽउदेति शश्वद्ध वै नोदियाद्यदस्मिन्नेतामाहुतिं न जुहुयात्तस्माद्वा ऽएतामाहुतिं जुहोति ॥ ५ ॥

स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येत । (ते) एवꣳ रात्रेः पाप्मनो निर्मुच्यते यथा ह वाऽअहिस्त्वचो निर्मुच्येतैवꣳ सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते य ऽएवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तदेतस्यैवानु प्रजातिमिमाः सर्वाः प्रजाऽ-अनु प्रजायन्ते वि हि सृज्यन्ते यथार्थम् ॥ ६ ॥

स यत् सायमस्तमिते जुहोति—गर्भमेवैतत्सन्तमभिजुहोति, गर्भं सन्तमभि करोति । स यद्गर्भं सन्तमभिजुहोति—तस्मादिमे गर्भा अनश्नन्तो जीवन्ति ॥ ४ ॥

अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति—प्रजनयत्येवैनमेतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विभ्राजमान उदेति । शश्वद्ध वै नोदियाद्—यदस्मिन्नेतामाहुतिं न जुहुयात् । तस्माद्वा एतामाहुतिं जुहोति ॥ ५ ॥

स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येत—एवं रात्रेः पाप्मनो निर्मुच्यते । यथा ह वा अहिस्त्वचो निर्मुच्येत—

एवं गर्भरूपत्वं प्रतिपाद्य अस्तमिते होममनूद्य स्तौति—स यत्सायमिति । गर्भं सन्तमिति । अस्तमयात्, पूर्वं हि सूर्यस्याकाशेऽवस्थानाद् गर्भभावो नास्ति, तदूर्ध्वन्तु अग्नौ गर्भरूपेण प्रविशन्तम् ' अभि ' होमं कुर्वन्, परस्मिन् दिवसे पुनर्जनयितुं वर्द्धयति । यद्गर्भमित्यादि । यस्माद् गर्भभूतस्य सूर्यस्य रात्रावग्निहोत्रहविषा वर्द्धनम्, तस्मादेवञ्जातीया इतरे गर्भाः ' अनश्नन्तः ' अशनमकुर्वन्तोऽपि ' जीवन्ति ' वर्द्धन्ते ॥ ४ ॥

एवं सायंहोमस्य गर्भवृद्धिहेतुतामभिधाय, प्रातर्होमस्य तज्जननहेतुत्वमुपपादयन्, तस्य ततः प्रागेवानुदिते, कर्तव्यतामाह—अथ यत् प्रातरिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रातराहुतेर्जननहेतुतामुपपादयति—सोऽयमिति । तेजो भूत्वेति । आहुत्या वर्द्धितस्तेजस्वी भूत्वेत्यर्थः । शश्वद्ध वा इति । नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इतः सूर्यस्य तेजःप्राप्तिं दृष्टान्तेनोपपादयति—स यथेति । रात्रेः पाप्मन इति । रात्रिरूपात् तेजःप्रतिबन्धकात् पापादित्यर्थः । एवं सूर्याग्निहोत्रहोमान्ययनिर्मोकं प्रतिपाद्य विदुषोऽपि प्रतिपादयति—यथा ह वा इति । वि हि सृज्यन्त इति । अनुदितहोमान्ते सूर्यस्योदये सति ' यथार्थं ' यथाप्रयोजनं ' सर्वाः प्रजाः ' विसृज्यन्ते प्रवर्तन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१–सन्ति चात्र बहवः काम्यकल्पविधयः । तद्यथा—"यथास्तमिते पर्युदयत स्वर्गकामस्य, तमोऽपवे शतं जुहुयाद्धिवनी प्रात. पशुकामस्य, अन्त.पशौ पशुकामस्य सायं प्रात., प्रवाने श्रीकामस्य प्रातः" का. श्रौ. सू ४ । १६ । १२–१५ तथैव होमापरस्य. प्रयोगेऽपि बहुविधस्तत्रैवोक्तः—" प्रथमामेष्टः पूर्वमग्ने प्रजानु निहत्यैव सहस्रमनन्यतः, भूयिष्ठामिति गृहीत्वैव सहसा, प्रदोष. तमे श्रीवत्सकामस्य, अग्निमत्यवत्ये मेघप्रकामस्य वाः सम्पादे प्रत्ययानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य" इति का श्रौ.सू. ४।१५।१६–२०।

(१ँ) स युः पुराऽऽदित्यस्यास्तमयात्।(द्वा) आहवनीयमुद्धरत्येते वै विश्वे देवा रश्मयो योऽथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स ऽइन्द्रो वै तदु ह वै विश्वे देवा अग्निहोत्रं जुह्वतो गृहानागच्छन्ति स यस्यानुद्धृतमागच्छन्ति तस्माद्देवा ऽअपप्रयन्ति तद्वाऽअस्मै तद्व्यृध्यते यस्माद्देवा अपप्रयन्ति तस्यानु व्यृद्धिं यश्च वेद यश्च नानुद्धृतमभ्युस्तमगादित्याहुः ॥ ७ ॥

(२)अथ यु पुराऽऽदित्यस्यास्तमयात् । (द्वा) आहवनीयमुद्धरति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोप क्लृप्तेनोपासीतैवं तत्स यस्योद्धृतमागच्छन्ति तस्याहवनीयं प्रविशन्ति तस्याहवनीये निविशन्ते ॥ ८ ॥

एवं सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते—य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । तदेतस्यैवानु प्रजातिमिमाः सर्वाः प्रजा—अनु प्रजायन्ते । वि हि सृज्यन्ते यथार्थम् ॥ ६ ॥

स यः पुराऽऽदित्यस्यास्तमयादाहवनीयमुद्धरति । एते वै विश्वे देवा रश्मयः, योऽथ यत्परं भाः, प्रजापतिर्वा स इन्द्रो वा । तद्ु ह वै विश्वे देवा अग्निहोत्रं जुह्वतो गृहानागच्छन्ति । स यस्यानुद्धृत-मागच्छन्ति, तस्माद् देवा अपप्रयन्ति । तद्वा अस्मै तद् व्यृध्यते—यस्माद् देवा अपप्रयन्ति । तस्यानु व्यृद्धिं—यश्च वेद यश्च न,—अनुद्धृतमभ्यस्तमगादित्याहुः ॥ ७ ॥

अथ यः । पुराऽऽदित्यस्यास्तमयादाहवनीयमुद्धरति । यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपक्लृप्तेनो-पासीत एवं तत् । स यस्योद्धृतमागच्छन्ति तस्याहवनीयं प्रविशन्ति तस्याहवनीये निविशन्ते ॥ ८ ॥

सायमग्निहोत्रस्याहवनीयविहरणमस्तमयात् प्रागेव कर्तव्यमिति विधिमभिप्रेत्य सिद्धवदनुवदति—स यः पुरेति । आहवनीयमुद्धरतीति । गार्हपत्यादाहवनीयं प्रणयेदित्यर्थः । एतदुपपादयितुं यजमानगृहं प्रति देवाना-मागमनमाह—एते वा इत्यादिना । एते खलु सूर्यस्य 'रश्मय' 'विश्वे देवा' 'अथ' 'यत्' 'पर भा' रश्मिना-मुपर्यवस्थित सूर्याख्य ज्योतिः 'स प्रजापतिर्वा इन्द्रो वा' तत् ज्योतिः प्राजापत्यात्मकमिन्द्रात्मकं च विकल्पेन भवतीत्यर्थः । 'तेऽस्तमयात् प्रागवस्थिता विश्वे देवा' अग्निहोत्रिणो यजमानस्य 'गृहान् आगच्छन्ति' ते चागता आहवनीयानुद्धरणे स्थानाभावात् निवर्तन्ते, उद्धृते त्वाहवनीये त प्रविश्य निविशन्ते इत्याह—स यस्यानुद्धृतमित्यादिना । तद्वा अस्मा इति । आगतानां देवानां यदपगमनम् तेन अस्मै यजमानाय तद् अग्निहोत्रं व्यृध्यते विगतर्द्धिकं भवतीत्यर्थः । तस्यानु व्यृद्धिमिति । 'तस्य' अग्निहोत्रस्य 'व्यृद्धिम्' अनुलक्ष्य, 'यश्च' एव 'वेद', 'यश्च' 'न वेद' ते सर्वे अनुद्धृतमाहवनीयमभिलक्ष्य सूर्योऽस्तमगादिति सर्वे निन्दन्तीत्यर्थः ॥७॥

अथ यः पुरेति । आवसथेनोपक्लृप्तेनेति । आवसन्त्यस्मिन्निति 'आवसथम्' आसनम् । तेनोपक्लृप्तेन आयास्यन्तं श्रेयांसं यथोपासीत, 'एवं' 'तत्' अस्तमयात् प्राक् आहवनीयोद्धरणमित्यर्थः । निविशन्त इति "नेर्विशः"—(पा० सू० १ । ३ । १७) इत्यात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

१—गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमनर्थं मन्त्रादिरहितो । इति का० श्रौ सू० ४ । १३ । १ ।

स युत्सायमुस्तमिते जुहोति । (त्य) अग्नावेवैभ्य ऽएतत्प्रविष्टेभ्यो जुहोत्युथ यत्प्रातरुदिते जुहोत्युप्रेतेभ्य ऽएवैभ्य ऽएतज्जुहोति तुस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्यामह ऽइति ह स्माहासुरिर्यथा शून्यमावसथमाहरेदेवं तद्विति ॥ ९ ॥

द्वयं वा ऽइदं जीवनम् । (म्मू) मूलि चैवामूलं च तदुभयं देवानाथ्ँ सन्मनुष्या ऽउपजीवन्ति पशवो मूला ओषधयो मूलिन्यस्ते पशवो मूला ओषधीर्मूलिनीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति ॥१०॥

स युत्सायमुस्तमिते जुहोति । (त्य) अस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुहवानि यदेषामिदथ्ँ सदुपजीवामऽ इति स यत्ततो गृन्याश्नाति हुतोच्छिष्टमेव तन्निरवत्तवल्यश्नाति हुतोच्छिष्टस्य ह्येवाग्निहोत्रं जुहृदशिता ॥ ११ ॥

स यत् सायमस्तमिते जुहोति—अग्नावेवैभ्य एतत्प्रविष्टेभ्यो जुहोति । अथ यत्प्रातरुदिते जुहोति—अप्रेतेभ्य एवैभ्य एतज्जुहोति । तस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्यामह—इति ह स्माहासुरिः । यथा शून्यमावसथमाहरेद्—एवं तद्विति ॥ ९ ॥

द्वयं वा इदं जीवनम्—मूलि चैवामूलं च । तदुभयं देवानां सन्मनुष्या उपजीवन्ति । पशवो मूलाः, ओषधयो मूलिन्यः । ते पशवो मूला ओषधीर्मूलिनीर्जग्ध्वाऽपः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति॥ १०॥

स यत् सायमस्तमिते जुहोति—अस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुहवानि, यदेषामिदं सदुपजीवाम इति । स यत्ततो गृन्याऽश्नाति, हुतोच्छिष्टमेव तन्निरवत्तमल्यश्नाति । हुतोच्छिष्टस्य ह्येवाग्निहोत्रं जुहृदशिता ॥ ११ ॥

स यत् सायमित्यादि । निगदसिद्धम् । तस्मादुदितहोमिनामित्यादि । यस्मात् सूर्यरश्मिरूपा विश्वेदेवा उदयात् प्राक् अग्नौ आसते, उदिते च सूर्ये ततोऽपगच्छन्ति, तस्मात् उदयात् परं प्रातर्होमं कुर्वताम् 'अग्निहोत्रं विच्छिन्नम्' एव भवति । कथं विच्छिन्नमित्यत अर्थं दर्शयति—यथा शून्यमिति । 'यथा' आगतेऽतिथौ गृहस्थगते सति ' शून्यं ' सदावासस्थानं प्रतिपन्नमिति न तर्पणीयान्नपानादिकम् ' आहरेत ' ' एवं ' आहवनीयाद्रश्मिरूपेषु देवेषु ' तन् ' उदितं सूर्यं प्रति गतेषु तदुद्देशेनाहवनीयहोम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतावेवास्तमितानुदितहोमौ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—द्वयं वा इदमित्यादिना । देवानां सादिति । ' देवानां ' स्वभूतं सदित्यर्थः । किं तत् ? मूलं किं वा मूलयुक्तम् ? एष रस इति । क्षीरात्मको रस इत्यर्थः ॥ १० ॥

स यत्सायमस्तमित इति । अस्य रसस्य जीवनस्येति । मूल्यमूलोभयनिष्पन्नस्य सर्वप्राणिजीवनहेतोः क्षीरात्मकस्य रसस्य भागं प्रथमं ' देवेभ्यः ' तत्स्वामिभ्यः ' जुहवानि' पश्चात् तदुपभुक्तशेषैः सर्वे वयम् ' उप

१—अथ विच्छिन्नमित्यस्यैतदर्थं दर्शयति । इति क. पु. पाठः ।

(ताथ) अथ यत्प्रातरुदिते जुहोति । (त्य) अस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुहवानि यदेषामिदꣳ सदुपजीवाम इति स यत्ततोऽश्नाश्नाति हुतोच्छिष्टमेव तन्निरवत्तबल्यश्नाति हुतोच्छिष्टस्य ह्येवाग्निहोत्रं जुह्वदाशिता ॥ १२ ॥

तदाहुः । समेवान्ये यज्ञास्तिष्ठन्तेऽग्निहोत्रमेव न सन्तिष्ठतेऽपि द्वादशसंवत्सरमन्तवदेवाथैतदेवानन्तꣳ सायꣳ हि हुत्वा वेद प्रातर्होष्यामीति प्रातर्हुत्वा वेद पुनः सायꣳ होष्यामीति तदेतदनुपस्थितमग्निहोत्रं तस्यानुपस्थितिमन्वनुपस्थिता इमाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनुपस्थितो ह वै श्रिया प्रजया प्रजायते य एवमेतदनुपस्थितमग्निहोत्रं वेद ॥ १३ ॥

अथ यत् प्रातरुदिते जुहोति—अस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुहवानि—यदेषामिदं सदुपजीवाम इति । स यत्ततोऽश्नाऽश्नाति, हुतोच्छिष्टमेव तन्निरवत्तबल्यश्नाति । हुतोच्छिष्टस्य ह्येवाग्निहोत्रं जुह्वदाशिता ॥ १२ ॥

तदाहुः । समेवान्ये यज्ञास्तिष्ठन्ते, अग्निहोत्रमेव न सन्तिष्ठते, अपि द्वादशसंवत्सरम्—अन्तवदेव, अथैतदेवानन्तम् । सायं हि हुत्वा वेद—प्रातर्होष्यामीति । प्रातर्हुत्वा वेद—पुनः सायं होष्यामीति । तदेतदनुपस्थितमग्निहोत्रम् । तस्यानुपस्थितिमन्वनुपस्थिता इमाः प्रजाः प्रजायन्ते । अनुपस्थितो ह वै श्रिया प्रजया प्रजायते—य एवमेतदनुपस्थितमग्निहोत्रं वेद ॥ १३ ॥

जीवम ' ' इति ' अन्नाभिप्रायेण पर्येमा ' अग्निहोत्र ' जुहुयादित्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह—स यदिति । ' तत ' अतो होमानन्तरं रात्र्या कालेन ' यत् ' भक्षितं भवति, ' तत् ' सर्वं ' हुतोच्छिष्टमेव ' भुक्तं भवति । निरवत्तबलीति । निष्क्रान्तो बलिर्देवभागो यस्मात्, तन्निरवत्तबलि । एवम् ' अग्निहोत्रं जुह्वत् ' पुरुषः हुतोच्छिष्टस्यैव रात्रौ ' आशिता ' भोक्ता भवति ॥ ११ ॥

प्रातर्होमेऽप्यवमाह—अथ यदिति ॥ १२ ॥

अग्निहोत्रहोमस्यान्ययज्ञवैलक्षण्येनासमाप्यितत्वं प्रतिपादयति—तदाहुरिति । ' अन्ये ' ज्योतिष्टोमादयो ' यज्ञाः ' ' सन्तिष्ठन्ते ' समाप्यन्त एव । यत्तु द्वादशसंवत्सरसाध्यं सत्रम्, तदप्यवसानवदेव, अग्निहोत्रं तु ' अनन्तम् ' अवसानरहितम् । तदानन्त्यं दर्शयति—सायं हीति । अस्त्वेवमग्निहोत्रस्यापरिसमाप्तत्वम्, किं तत इत्याह—तस्यानुपस्थितिमन्विति । अनुपस्थिता परिसमाप्तिरहिता । ' श्रिया ' ' अनुपस्थितः ' अपरित्यक्तः, सर्वदा संयुक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१—'प्रथमा दशकाल प्रयुक्तमा वा' का श्रौ सू ४।१५।१५ ॥ २—तत्सर्वं हुतोच्छिष्टमेव । इति क पु पाठ' ॥

तद्दुग्ध्वाधिश्रयति । शृतमसदिति तदाहुर्यर्ह्युदन्तं तर्हि शृतं तर्हि जुहुयादिति तद्वै नोदन्तं कुर्यादुप ह दहेद्यदुदन्तं कुर्यादप्रजज्ञि वै रेत उपदग्धं तस्मान्नोदन्तं कुर्यात् ॥ १४ ॥

(द) अधिश्रित्यैव जुहुयात् । (ध) यन्न्वेवैतदग्ने रेतस्तेन न्वेव शृतं यदेनदग्नावधिश्रयन्ति तेनो एव शृतं तस्मादधिश्रित्यैव जुहुयात् ॥ १५ ॥

(न) तदवज्योतयति । शृतं न्वेदानीत्यथापः प्रत्यानयति शान्त्यै न्वेव रसस्यो चैव सर्वत्वायेदं हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति तस्मादु रसस्यो चैव सर्वत्वाय तस्माद्यद्येनं क्षीरं केवलं पानेऽभ्याभवेदुदस्तोकमाश्चोतयितवै ब्रूयाच्छान्त्यै न्वेव रसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ १६ ॥

तद्दुग्ध्वाऽधिश्रयति । शृतमसदिति । तदाहुः यर्ह्युदन्तं तर्हि शृतं तर्हि जुहुयादिति । तद्वै नोदन्तं कुर्यात्, उप ह दहेद् यदुदन्तं कुर्यात्—अप्रजज्ञि वै रेत उपदग्धम्—तस्मान्नोदन्तं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अधिश्रित्यैव जुहुयात् । यन्न्वेवैतदग्ने रेतस्तेन न्वेव शृतम् । यदेनदग्नावधिश्रयन्ति तेनो एव शृतम् । तस्मादधिश्रित्यैव जुहुयात् ॥ १५ ॥

तदवज्योतयति—शृतं न्वेदानीति । अथापः प्रत्यानयति—शान्त्यै न्वेव, रसस्यो चैव सर्वत्वाय । इदं हि यदा वर्षति—अथौषधयो जायन्ते, ओषधीर्जग्ध्वाऽपः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति—तस्मादु रसस्यो चैव सर्वत्वाय । तस्माद्यद्येनं क्षीरं केवलं पानेऽभ्याभवेत्—उदस्तोकमाश्चोतयितवै ब्रूयात्—शान्त्यै न्वेव रसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ १६ ॥

एवं पयसो होमसाधनत्वं विधाय तस्य दोहनानन्तरमग्नावधिश्रयणं विधत्ते—तद्दुग्ध्वाधिश्रयतीति । 'शृतमसत्' पक्वं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । "शृतं पाके" (पा. सू. ६।१।२७) इति निपात्यते । कियदवधिकः पाक इत्याशङ्क्य तत्रैकं मतमुपन्यस्यति—तदाहुरिति । 'यर्हि' यस्मिन् काले तत् पयः 'उदन्तं' पाकवशादुद्गतान्तं बुद्बुदवद् भवति, 'तर्हि' तस्मिन् काले तच्छृतं भवति । तदवस्थापन्नेन पयसा 'जुहुयात्' इत्यर्थः । तदेतन्निषिध्य पक्षान्तरमाह—तद्वा इति । उप ह दहेत् एव । को दोष इति, तत्राह—अप्रजज्ञीति । रेतः सत्तुल्यं ह्येतत् पयः तच्च 'उपदग्धम्', अप्रजज्ञि अप्रजननशीलम्, प्रजोत्पादकं न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कथं तर्हि दग्धव्यमित्याह—अधिश्रित्यैवेति । अधिश्रयणानन्तरमेव 'जुहुयात्', न तु पाकेनोदन्तं कुर्यात् । नन्वशृतस्य होमयोग्यत्वं नास्तीति चेत् तत्राह—यन्न्वेवेति । पयसोऽग्निरेतस्त्वं प्रागाम्नातम्—"तस्यां रेतः प्रासिञ्चत् तत् पयोऽभवत्"—(श० प० २ का० २ अ० ४ ब्रा० १५ कं.) इति । तथा चाग्निरेतस्त्वादेव पयः शृतमेव सर्वदा । अतश्चाग्नावधिश्रयणमात्रादेव तच्छृतं भवतीति तदवस्थेनैव जुहुयादित्यर्थः ॥ १५ ॥

तदवज्योतयतीति । ज्वालायुक्तेन दर्भाग्रेण अवाङ्मुखं प्रकाशनीयमित्यर्थः । अथापः प्रत्यानयतीत्यादि, स्पष्टम् । उदस्तोकमाश्चोतयितवा इति । उदकस्य बिन्दुराश्चोतयितव्य आसेक्तव्य इति ब्रूयादित्यर्थः ॥ १६ ॥

१—"पूर्वेणाहवनीयं यथा हरेयं यर्हिपयसोऽधिश्रयत्युदन्तं निरस्याहुरान्" इति का धौ [illegible] ।४।३।१६॥ २—'दग्धव्यम्' 'होतव्यम्' इ पा. ।

(अथ) अथ चतुरुन्नयति । चतुर्द्धा विहितᳬ ह्वीदं पयोऽथ समिधमादायोद्द्रवति समिद्धहोमायैव सो ऽनुपसाद्य पूर्व्वामाहुतिं जुहोति स यदुपसादयेद्यथा यस्मा ऽअशनमाहरिष्यन्त्स्यात्तदन्तरा निदध्यादेवं तदथ यदनुपसाद्य यथा यस्मा ऽअशनमाहरेत्तस्मा ऽआहृत्यैवोपनिदध्यादेवं तदुपसाद्योत्तरां नानावीर्ये ऽएवैने ऽएतत्करोति मनश्च ह वै वाक्चैते ऽआहुती तन्मनश्चैवैतद्वाचं च व्यावर्त्तयति तस्मादिदं मनश्च वाक्च समानमेव सन्नानेव ॥ १७ ॥

स वै द्विरग्नौ जुहोति । द्विरुपमार्ष्टि द्विः प्राश्नाति चतुरुन्नयति तद्दश दशाक्षरा वै विराड् विराड् वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ १८ ॥

अथ चतुरुन्नयति, चतुर्द्धा विहितं हीदं पयः । अथ समिधमादायोदाद्रवति—समिद्धहोमायैव । सोऽनुपसाद्य पूर्वामाहुतिं जुहोति । स यदुपसादयेद् यथा यस्मा अशनमाहरिष्यन्त्स्यात्, तदन्तरा निदध्याद् एवं तत् । अथ यदनुपसाद्य—यथा यस्मा अशनमाहरेत् तस्मा आहृत्यैवोपनिदध्याद् एवं तत् । उपसाद्योत्तरां नानावीर्ये एवैने एतत् करोति । मनश्च ह वै वाक् चैते आहुती । तन्मनश्चैवैतद्वाचं च व्यावर्तयति । तस्मादिदं मनश्च वाक् च समानमेव सन्नानेव ॥ १७ ॥

स वै द्विरग्नौ जुहोति, द्विरुपमार्ष्टि, द्विः प्राश्नाति, चतुरुन्नयति, तद्दश । दशाक्षरा वै विराट् । विराड् वै यज्ञः । तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ १८ ॥

अथ चतुरुन्नयतीति । चतुर्द्धा विहितं हीति । चतुर्भ्यः स्तनेभ्यो दुग्धत्वात् चतुर्धा विहितत्वम् । समिद्धहोमायैवेति । समिद्धेऽग्नौ होमार्थमुन्नीतपयस्कामेवैकदुग्धां स्रुचि एकां समिधमुपरि निधाय गार्हपत्यदेशादाहवनीयं प्रतिगच्छेदित्यर्थः । गत्वा च तस्मिन्नाहवनीयाग्नौ होमद्रव्यम् ‘अनुपसाद्य’ अनिधाय, हस्ते धृत्वैव गार्हपत्यदेशादाहवनीयं प्रतिगत्यैव पूर्वामाहुतिं जुहुयात् “होम्यमुपसादयति”—इति यदुपसादनं तैत्तिरीयके समाम्नातम् । तदनूद्य तस्याकृतता दृष्टान्तेनोपपादयति—स यदुपसादयेदिति । अन्तरा निदध्यादिति, भोक्तुमुपविष्टस्य पुरःस्थित पात्रस्थान्य मध्ये मार्गे अशनं द्विस्थितमन्नादिकं निदध्यात् ‘एवं’ ‘तत्’ उपसादनमित्यर्थः । अनुपसादनस्यानुग्राह्यमाह—यदनुपसाद्येति । एवं प्रथमामाहुतिं हुत्वा उपसादनपुरस्सरमेव द्वितीयामाहुतिं जुहुयादिति विधत्ते—उपसाद्योत्तरामिति । जुहोतीत्यनुषङ्गः । एवमनुपसादनोपसादनलक्षणधर्मभेदादेते आहुती ‘नानावीर्ये’ नानासामर्थ्ये एव करोतीत्यर्थः । एते अनुपसादनोपसादने प्रकारान्तरेण प्रशंसति—मनश्च ह [illegible] इति । ‘व्यावर्तयति’ धर्मभेदेन पृथक् करोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

होमोपमार्जनप्राशनोन्नयनानां सङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति—स वै द्विरिति । विराड् वै यज्ञ इति । सर्वप्रकृतिभूतस्याग्निहोत्रस्य दशसङ्ख्यायोगेन विराट्सम्पन्नस्य विराट्त्वमित्यर्थः । अनयो स्रुच्योर्मार्जनप्राशनयोरविहितयो. स्तोतुमपेक्षत्वात् तयोर्विधिरुन्नेतव्यः ॥ १८ ॥

१—अहुतः स्रुवानुवति । का. श्रौ. सू. ४ । १३४ । २—अभ्युद्द्रवति, इतिपद्येन [illegible] । होम्यमुपसादयति, अन्तः [illegible] । दुग्धमुन्नयति, द्विवेत प्रोक्षति । तै. ब्रा. २ । १ । ५ । ८ ।

स यदग्नौ जुहोति । तद्देवेषु जुहोति तस्माद्देवाः सन्त्यथ यदुपमार्ष्टि तत्पितृषु चौषधीषु च जुहोति तस्मात्पितरश्चौषधयश्च सन्त्यथ यद्धुत्वा प्राश्नाति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मान्मनुष्याः सन्ति ॥ १९ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पराभूता वै ता एवमेवैतद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञमुखऽआभजति तेनो ह पशवोऽन्वाभक्ता यन्मनुष्याननु पशवः ॥ २० ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) न वै यज्ञ इव मन्तवै पाकयज्ञऽइव वाऽइतीदꣳ हि यदन्यस्मिन्यज्ञे स्रुच्यवद्यति सर्वं तदग्नौ जुहोत्यथैतदग्नौ हुत्वोत्सृप्याचामति निर्लेढि तदस्य पाकयज्ञस्येवेति तदस्य तत्पशव्यꣳ रूपं पशव्यो हि पाकयज्ञः ॥ २१ ॥

स यदग्नौ जुहोति–तद्देवेषु जुहोति–तस्माद्देवाः सन्ति । अथ यदुपमार्ष्टि–तत्पितृषु, चौषधीषु च जुहोति–तस्मात्पितरश्चौषधयश्च सन्ति । अथ यद्धुत्वा प्राश्नाति–तन्मनुष्येषु जुहोति–तस्मान्मनुष्याः सन्ति ॥ १९ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः–पराभूता वै ताः । एवमेवैतत्–या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञमुख आभजति । तेनो ह पशवोऽन्वाभक्ताः–यन्मनुष्याननु पशवः ॥ २० ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः–न वै यज्ञ इव मन्तवै पाकयज्ञ इव वा इति, इदं हि यदन्यस्मिन्यज्ञे स्रुच्यवद्यति सर्वं तदग्नौ जुहोति । अथैतदग्नौ हुत्वोत्सृप्याचामति, निर्लेढि । तदस्य पाकयज्ञस्येवेति । तदस्य तत्पशव्यं रूपम् । पशव्यो हि पाकयज्ञः ॥ २१ ॥

तेषां होमोपमार्जनप्राशनानामुपयोगमाह–स यदिति । देवाः सन्तीति । अग्नौ प्रक्षिप्तेनाग्निहोत्रहविषोपचितावयवाः सन्तः सर्वदा विद्यन्त इत्यर्थः । पितृषु चौषधीषु चेति । तत्र प्रथमेनोपमार्जनेन ओषधीनां तृप्तिः द्वितीयेन पितृणामिति द्रष्टव्यम् । ओषधयश्च सन्तीति । सर्वदा विद्यन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

या वै प्रजा इति । ' अनन्वाभक्ताः ' भागरहिताः, ' ताः पराभूताः ' खलु । अत एव प्राशने सति ' या इमाः ' सर्वाः प्रजाः ' यज्ञमुखे ' यज्ञानां मुखभूतेऽग्निहोत्रे यजमान आहुतिभागयुक्ताः करोतीत्यर्थः । कस्तर्हि पशूनां भाग इति, तत्राह–तेनो हेति । ' मनुष्यान् अनु ' मनुष्याधीनतया यतो गवाद्याः ' पशवः ' तिष्ठन्ति, तेनैव कारणेन मनुष्यद्वारा तेऽपि भागयुक्ता इत्यर्थः ॥ २० ॥

अस्याग्निहोत्रस्य याज्ञवल्क्याभिमतं पाकयज्ञत्वमुपन्यस्यति–तदु होवाचेति । न खल्वग्निहोत्रहोमो दर्शपूर्णमासादियज्ञवत् केवलयज्ञत्वेन मन्तव्यः, अथ खलु पाकयज्ञ इव भवति ' इति '–शब्दो वाक्यसमाप्तौ । एतदुपपादयति–इदं हीति । इदं खल्वग्निहोत्रं वक्ष्यमाणरूपम् ' तत्र पशन्यावदानादिकं (कर्म) केवलो यज्ञधर्मः

१–इत्यस्य निर्लेढ्यत्यम्भोत्सिञ्चति रेखाजेन पितृभिन्न तृतीयाद्युत्तरं घस स्थानविन्योति । का. श्रौ. ४ । १४१ ।

सैषैकाहुतिरिवास । यामेनाम् प्रजापतिरजुहोदथ यदेतु ऽएतत्पश्चेवाभि-
यन्ताग्नियोंऽयं पवते सूर्य्यस्तस्मादेषा द्वितीयाहुतिर्हूयते ॥ २२ ॥

सा या पूर्वाहुतिः । साग्निहोत्रस्य देवता तस्मात्तस्यै जुहोत्यथ योत्तरा
स्विष्टकृद्भाजनमेव सा तस्मात्तामुत्तरार्द्धे जुहोत्येषा हि दिक् स्विष्टकृत-
स्तन्मिथुनायैवैषा द्वितीयाहुतिर्हूयते द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजननम् ॥ २३ ॥

तद्द्वयमेवैते ऽआहुती । भूतं चैव भविष्यच्च जातं च जनिष्यमाणं चागतं
चाशा चाद्य च श्वश्च तद्द्वयमेवानु ॥ २४ ॥

(न्वा) आत्मैव भूतम् । (म) अद्धा हि तद्यद्भूतमद्धो तद्यदात्मा
प्रजैव भविष्यदनद्धा हि तद्यद्भविष्यदनद्धो तद्यत्प्रजा ॥ २५ ॥

सैषैकाहुतिरिवास यामेनाम् प्रजापतिरजुहोत् । अथ यदेतत्पश्चेवाभियन्त आग्नियोऽयम् पवते सूर्य-स्तस्मादेषा द्वितीयाहुतिर्हूयते ॥ २२ ॥

सा या पूर्वाहुतिः साग्निहोत्रस्य देवता। तस्मात्तस्यै जुहोति। अथ योत्तरा—स्विष्टकृद्भाजनमेव सा। तस्मात्तामुत्तरार्द्धे जुहोति, एषा हि दिक् स्विष्टकृतः। तन्मिथुनायैवैषा द्वितीयाहुतिर्हूयते । द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजननम् ॥ २३ ॥

तद् द्वयमेवैते आहुती भूतं चैव भविष्यच्च, जातं च जनिष्यमाणं च, आगतं च आशा च, अद्य च श्वश्च, तद्द्वयमेवानु ॥ ॥ २४ ॥

आत्मैव भूतम् । अद्धा हि तद्—यद्भूतम् अद्धो तद्—यदात्मा । प्रजैव भविष्यत् । अनद्धा हि तद्—यद्भविष्यत् अनद्धो तद्—यत् प्रजा ॥ २५ ॥

अग्नौ किञ्चिद्धुत्वा किञ्चिदवशेष्य बहिर्निर्गम्य आचमननिर्हरणादिकं पाकयज्ञधर्मं, तस्याग्निहोत्रस्य पाकयज्ञस्य ततो रूपम् । अन्वेषणं, किं तत् इत्याह—तद्यस्येति । ' तत् ' पाकयज्ञियम् ' अस्य ' अग्निहोत्रस्य ' रूप पश्यन् ' पशुभ्यो हितम्, पशूनामभिसाधननिमित्तम् ॥ २१ ॥

सैषेत्यादि । ' असू ' विस्पष्टा ' याम् ' आहुतिं ' प्रजापतिः ' सृष्टिकाले प्रथमम् ' अजुहोत् ' ' सैषा ' ' एका ' अग्निहोत्रस्य पूर्वाहुतिः । अनन्तरम् ' यत् ' अग्निवायुसूर्याः ' पश्चा ' पश्चात् ' इव ' ' आभियन्त ' अभवन्त अनन्तरमेव एषा द्वितीयाहुतिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

तत्र पूर्वाहुतिरग्निहोत्रस्य प्रधानदेवतायै भवतीत्याह—सा येति । द्वितीया तु स्विष्टकृद्भागभेयेत्याह—अथ येति । एषा हि दिगिति । ' स्विष्टकृत ' स्विष्टकृदाहुते ' उत्तरार्द्धे ' यथाक्रमेण '' भूतं चैव भविष्यच्च ''—इत्यादि वक्ष्यमाणद्वयात्मक इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तद् द्वयमेवेति । भूतमित्यादि । ' भूतम् ' अतीतकालावच्छिन्नम् ' भविष्यत् ' आगामिकालावच्छिन्नम् । एव जातादिषु योज्यम् । आशा चेति । अप्राप्तोत्तर प्राप्तव्यमित्यर्थः । अद्य च श्वश्चेति । वर्तमानानागत-कालौ । एव तद्वैव ' तद् द्वयमेवानु ' इत्यादिना यथाक्रमेणैते आहुती भवत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ तयोराहुत्योः सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वे विवक्षन् भूतभविष्यदादिद्वन्द्वस्यात्मप्रजात्मकत्वम्, अद्धानद्धात्मत्वं च दर्शयति—आत्मैव भूतमित्यादिना। आत्मा स्वयं हिता ' एव ' भूतम्, यच्च भूतम् तद् ' अद्धा ', अनु-

(जुहोत्यस्मै) आत्मैव जातम् । (म) अद्धा हि तद्यज्जातमद्धो तद्यदात्मा प्रजैव जनिष्यमाणमनद्धा हि तद्यज्जनिष्यमाणमनद्धो तद्यत्प्रजा ॥ २६ ॥
(जुहोत्यस्मै) आत्मैवागतम् । (म) अद्धा हि तद्यदागतमद्धो तद्यदात्मा प्रजैवाशानद्धा हि तद्यदाशानद्धो तद्यत्प्रजा ॥ २७ ॥
(जुहोत्यस्मै) आत्मैवाद्य । (द्या) अद्धा हि तद्यदद्याद्धो तद्यदात्मा प्रजैव श्वोऽनद्धा हि तद्यच्छ्वोऽनद्धो तद्यत्प्रजा ॥ २८ ॥
सा या पूर्वाहुतिः । सात्मानमभिहूयते तां मन्त्रेण जुहोत्यद्धा हि तद्यन्मन्त्रोऽद्धो तद्यदात्माऽथ योत्तरा सा प्रजामभिहूयते तां तूष्णीं जुहोत्यनद्धा हि तद्यत्तूष्णीमनद्धो तद्यत्प्रजा ॥ २९ ॥

आत्मैव जातम् । अद्धा हि तद्–यज्जातम् अद्धो तद्–यदात्मा । प्रजैव जनिष्यमाणम् । अनद्धा हि तद्–यज्जनिष्यमाणम् । अनद्धो यद्–यत्प्रजा ॥ २६ ॥
आत्मैवागतम् । अद्धा हि तद्–यदागतम् अद्धो तद्–यदात्मा । प्रजैवाशा । अनद्धा हि तद्–यदाशा अनद्धो तद्–यत्प्रजा ॥ २७ ॥
आत्मैवाद्य । अद्धा हि तद्–यदद्य । अद्धो तद्यदात्मा । प्रजैव श्वः । अनद्धा हि तद्–श्वः अनद्धो तद्–यत्प्रजा ॥ २८ ॥
सा या पूर्वाहुतिः सात्मानमभिहूयते । तां मन्त्रेण जुहोति । अद्धा हि तद्–यन्मन्त्रः । अद्धो तद्–यदात्मा । अथ योत्तरा सा प्रजामभिहूयते । तां तूष्णीं जुहोति । अनद्धा हि तद्–यत्तूष्णीम् । अनद्धो तद्–यत् प्रजा ॥ २९ ॥

भूतत्वात् प्रत्यक्षम् । एवमात्मनो भूतस्य च अद्धात्वसाम्यादात्मा भूतमिति तादात्म्यमित्यर्थः । " प्रजैव भविष्यदिति " प्रतिज्ञा । तदुपपादनम्–अनद्धा हीत्यादि । ' अनद्धा ' अप्रत्यक्षम्; प्रजाभविष्यतोरप्रत्यक्षत्वसाम्यात् तादात्म्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥
एवम् आत्मैव जातमित्यादिषु द्वन्द्वान्तरेषु योजना ॥ २६ ॥
आत्मैवागतमिति । आत्मप्रजारूपेण अद्धानद्धारूपेण चाहुती स्तुत्वा हूयते, स चाद्धारूपो मन्त्रोऽपि देवताप्रकाशकत्वात् तथा ॥ २७ ॥
आत्मैवाद्येति । अद्येति वर्तमानकालः, श्व इत्यागामिकालः ॥ २८ ॥
सा या पूर्वाहुतिरिति । ' तां ' पूर्वाहुतिं मन्त्रेण जुहुयादित्यर्थः । उत्तराहुतिस्तु भविष्यज्जनिष्यमाणा अनागताद्यात्मकप्रजास्थानीया, सा चानद्धारूपा; अमन्त्रकत्वमपि तथेति, तूष्णीं तु भविष्यज्जनिष्यमाणानागताद्यात्मकप्रजास्थानीया, सा चानद्धारूपा; अमन्त्रकमपि तथेति तूष्णीमेव सा होतव्येत्यर्थः ॥ २९ ॥

१–तूष्णीं द्वितीयाम् । का. श्रौ. सू. । ४ ११७ ।

स जुहोति । (त्य) अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेत्यथ प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति तत्सत्येनैव हूयते यदा ह्येव सूर्योऽस्तमेत्यथाग्निर्ज्योतिर्यदा सूर्यऽउदेत्यथ सूर्यो ज्योतिर्यद्वै सत्येन हूयते तद्देवान्गच्छति ॥ ३० ॥

तदु हैतद्देवारुणये ब्रह्मवर्चसकामाय तक्षानूवाचाग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चऽइति ब्रह्मवर्चसी हैव भवति य ऽएवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३१ ॥

तद्वस्त्येव प्रजननस्येव रूपम् । (म) अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति तदुभयतो ज्योती रेतो देवतया परिगृह्णात्युभयतः परिगृहीतं वै रेतः प्रजायते तदुभयत ऽएवैतत्परिगृह्य प्रजनयति ॥ ३२ ॥

स जुहोति-" अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा "-(वा० सं० अ० ३ मं १०) इति। अथ प्रातः-" सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा "-(वा० सं० अ० ३ मं. ११) इति । तद् सत्येनैव हूयते । यदा ह्येव सूर्योऽस्तमेति-अथाग्निर्ज्योतिः। यदा सूर्य उदेति-अथ सूर्यो ज्योतिः । यद्वै सत्येन हूयते तद् देवान् गच्छति ॥ ३० ॥

तद् हैतद्देवारुणये ब्रह्मवर्चसकामाय तक्षा-नूवाच-"अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः"-(वा.सं.अ.३।१२) इति। ब्रह्मवर्चसी हैव भवति, य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ३१

तद्वस्त्येव प्रजननस्येव रूपम्-" अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा"-(वा. सं. अ. ३. मं. ११) इति । तदुभयतो ज्योती रेतो देवतया परिगृह्णाति । उभयतः परिगृहीतं वै रेतः प्रजायते, तद् उभयत एवैतत्परिगृह्य प्रजनयति ॥ ३२ ॥

कालद्वयेऽपि पूर्वस्या आहुतेः क्रमेण मन्त्रं दर्शयति-स जुहोतीति । मन्त्रयोः सत्यरूपत्वमुपपादयितुमर्थसद्भावमाह-यदा हीत्यादिना। अस्तङ्गतः सूर्योऽग्निमेवानुप्रविशतीति रात्रावग्निर्ज्योतीरूपो भवति, पुनरयमन्तः सूर्यमग्निरनुप्रविशतीत्यहनि सूर्यो ज्योतीरूपो भवति । अतश्च कालद्वये अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिरिति (वा. सं. अ. ३।१०।११) यदेतन्मन्त्रवाक्यद्वयं तत् समवेतार्थत्वात् सत्यम्॥३०॥

अनयोः सायम्प्रातर्होमयोर्ब्रह्मवर्चसकामस्य कर्तव्ययोराख्यानपुरस्सरं मन्त्रविशेषौ दर्शयति-तदु हैतदिति । अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिरिति चत्वारो वर्चःशब्दाभिधेयस्य तेजसः प्रतिपादका, अत एताभ्यां मन्त्राभ्यां जुह्वतः पुरुषस्य ब्रह्मतेजः सम्पद्यत इत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन-" अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य "-इति (का. श्रौ. सू. ४ । १२९) ॥ ३१ ॥

तद्वस्त्येवेत्यादि । तस्मिन् होममन्त्रे प्रजननस्य रूपमिव 'रूपम्' विद्यते । ज्योतिःशब्दाभिधेय मध्येऽवस्थित

१-सर्वत्र सायमग्निर्ज्योतिरिति सजूरिति वा । का श्रौ सू । ४ । १२८ ।

(त्य) अथ प्रातः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति तदुभयतो ज्योती रेतो देवतया परिगृह्णात्युभयतः परिगृहीतं वै रेतः प्रजायते तदुभयत एवैतत्परिगृह्य प्रजनयति तत्प्रजननस्य रूपम् ॥ ३३ ॥

तदु होवाच जीवलश्चैलकिः । (ग॑) गर्भमेवारुणिः करोति न प्रजनयतीति स एतेनैव सायं जुहुयात् ॥ ३४ ॥

(इ) अथ प्रातः । (ज्यों) ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहेति तद्बहिर्द्धा ज्योती रेतो देवतया करोति बहिर्द्धा वै रेतः प्रजातं भवति तदेनत्प्रजनयति ॥ ३५ ॥

तदाहुः । (र) अग्नावेवैतत्सायं सूर्यं जुहोति सूर्ये प्रातरग्निमिति तद्वै तदुदितहोमिनामेव यदा ह्येव सूर्योऽस्तमेत्यथाग्निर्ज्योतिर्यदा

अथ प्रातः "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा"–(वा.सं. अ. ३ । ९ । १ । २) इति । तदुभयतो ज्योती रेतो देवतया परिगृह्णाति । उभयतः परिगृहीतं वै रेतः प्रजायते, तद् उभयत एवैतत्परिगृह्य प्रजनयति । तत् प्रजननस्य रूपम् ॥ ३३ ॥

तदु होवाच जीवलश्चैलकिः । " गर्भमेवारुणिः करोति न प्रजनयति " इति । स एतेनैव सायं जुहुयात् ॥ ३४ ॥

अथ प्रातः " ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा "–(वा. सं. अ. ३ मं. ९) इति । तद् बहिर्द्धा ज्योती रेतो देवतया करोति । बहिर्द्धा वै रेतः प्रजातं भवति तदेनत् प्रजनयति ॥३५॥

तदाहुः–अग्नावेवैतत्सायं सूर्यं जुहोति, सूर्ये प्रातरग्निमिति । तद्वै तदुदितहोमिनामेव । यदा ह्येव

' रेतः ' ' उभयतः ' ' देवतया ' देवतावाचिपदाभ्यां ' परिगृह्णाति ' उभयतः परिगृहीतत्वं रेतसः प्रजननरूपम् । अतः "अग्निर्ज्योतिः "–"सूर्यो ज्योतिः"–(वा.स. अ. ३ । ९ । १ । २ ।) इति मन्त्रयोः प्रजननरूपसद्भावात् ताभ्यां होमे प्रजासम्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तदु होवाचेत्यादि । एलकस्य पुत्रः ' ऐलकिः, ' ' जीवलः ' इति तस्य नाम । गर्भमेवेति । कालद्वयेऽपि ज्योतिश्शब्दस्य देवतावाचिपदगृहीतत्वात् रेतः परिगृहीतमन्तरवस्थितं गर्भावस्थमेव भवति; न तु प्रजारूपेणोत्पद्यत इत्यादिः तद्दोषोपन्यासः, एतेनेत्यादि- तत्परिहारः ।

"अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा" (वा.सं.अ.३।९।४) इत्येतेनैव सायं जुहुयात् । तेन गर्भो धृतो भवति । प्रातःकाले [1] " ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा "–(वा. सं. अ. ३ । ९ । ९) इत्यनेन मन्त्रेण होमे सति रेतोरूपस्य ज्योतिश्शब्दस्य हिङ्करणात् अन्तर्गतो गर्भो बहिः ' प्रजातं भवति ' ॥ ३४ ॥

अथ प्रातरिति । स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

तदाहुरिति । अग्नावेवैतदिति । अग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रेण जुह्वत् ' अग्नावेव ' सन्त सूर्यं ' जुहोति '

१–ज्योति. सूर्य इति वा प्रातः । का. श्रौ सू. । ४ । १६६ । २–'बहिर्भावकरणात्' इ० पा० । ३–'प्रजातो भवति ' इ० पा०

सूर्य उदेत्यथ सूर्यो ज्योतिर्नास्य सा परिचक्षेयमेव परिचक्षा यत्तस्यै नाम्ना देवतायै हूयते याऽग्निहोत्रस्य देवताऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति तत्र नाग्नये स्वाहेत्यथ प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति तत्र न सूर्याय स्वाहेति ॥ ३६ ॥

(त्य) अनेनैव जुहुयात् । (त्स) सजूर्देवेन सवित्रेति तत्सवितृमत्प्रसवाय सजू राव्येन्द्रवत्येति तद्रात्र्या मिथुनं करोति सेन्द्रं करोतीन्द्रो हि यज्ञस्य देवता जुषाणो ऽअग्निर्वेतु स्वाहेति तदग्नये प्रत्यक्षं जुहोति ॥३७॥

(त्य) अथ प्रातः । सजूर्देवेन सवित्रेति तत्सवितृमत्प्रसवाय सजूरुषसेन्द्रवत्येत्यह्नेति वा तदह्ना वोषसा वा मिथुनं करोति सेन्द्रं करोतीन्द्रो

सूर्योऽस्तमेति–अथाग्निर्ज्योतिः । यदा सूर्य उदेति–अथ सूर्यो ज्योतिः । नास्य सा परिचक्षा । इयमेव परिचक्षा–यत् तस्यै नाम्ना देवतायै हूयते याऽग्निहोत्रस्य देवता । "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा"–इति, तत्र नाग्नये स्वाहेति । अथ प्रातः । "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा"–इति, तत्र न सूर्याय स्वाहेति ॥ ३६ ॥

अनेनैव जुहुयात्–"सजूर्देवेन सवित्रा"–(वा.सं.अ.३ म.१०) इति, तद् सवितृमत्प्रसवाय । "सजू रात्र्येन्द्रवत्या"–इति । तद् रात्र्या मिथुनं करोति । सेन्द्रं करोति, इन्द्रो हि यज्ञस्य देवता । "जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा"–(वा.सं.अ. ३मं.१०) इति, तद् अग्नये प्रत्यक्षं जुहोति ॥३७॥

अथ प्रातः "सजूर्देवेन सवित्रा"–(वा. सं. अ. ३ मं. १०) इति, तत् सवितृमत्प्रसवाय । "सजूरुषसेन्द्रवत्या"–(वा. सं. अ. ३ मं. १०) इति, अह्ना–इति वा । तद् अह्ना वोषसा

तथा च ज्योतिश्शब्दः सूर्यवचनः । प्रातःकाले सूर्ये सत्यमग्निं जुहोति । अतः सूर्यो ज्योतिरिति ज्योतिश्शब्दोऽग्निवचनः । अतो यथापठिताभ्यामेव मन्त्राभ्यां होम इत्यभिप्रायः । तदुदितहोमिनामित्यादि । 'तत्' उक्तविधानात् 'उदितहोमिनामेव,' नानुदितहोमिनां सम्भवति । कथमिति चेत्, उभयत्र–सूर्ये अस्तमिते 'अग्निज्योतिः' प्रकाशमानो भवति, उदिते त्वाग्नेयतेजसस्तत्क्रमात् सूर्यश्च प्रकाशवान् भवति । तस्मात् "अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः"–इति मन्त्रनिर्माणस्याग्निहोत्रहोमस्य असौ पूर्वोक्तरूप (श० प०२ कां० २. प्र० १ब्रा०१४क.) गर्भमेव करोति, न प्रजनयतीति एवरूपा निन्दा नास्तीत्यर्थः ।

तर्ह्युदितहोमपक्ष एवाश्रयणीय इत्याशङ्क्य तत्र दोषान्तरमाह–इयमेव परिचक्षेति । 'यत्' यस्मात् 'अग्नये स्वाहा', 'सूर्याय स्वाहा' इति तस्यै देवतायै प्रत्यक्षं न हूयते, किन्तु "अग्निर्ज्योतिः–सूर्यो ज्योतिः"–इति प्रथमान्तत्वेन सम्प्रदानविभक्तेरभावाद् देवतात्वस्य परोक्षमेवास्य पक्षस्य निन्देत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं नित्यनिन्दां प्रदर्श्य, अनिन्द्यं पक्षान्तरमाह–अनेनैवेति । तदुक्तम् सूत्रकृता–"प्रदीप्तामभिजुहोति अग्निर्ज्योतिरिति सजूरिति वा"–इति (वा० सं० अ० ३ । ९ । १०) (का० श्रौ० सू० ४ । १२८) ।

१–प्रातर्जुहोत्यनुदिते । का श्रौ. सू. ४ । १४६ ।

हि यज्ञस्य देवता जुषाणः सूर्य्यो व्वेतु स्वाहेति तत्सूर्य्याय प्रत्यक्षं जुहोति तस्मादेवमेव जुहुयात् ॥ ३८ ॥

(ते) ते होचुः । को न इदꣳ होष्यतीति ब्राह्मण ऽएवेति ब्राह्मणेदं नो जुहुधीति किं मे ततो भविष्यतीत्यग्निहोत्रोच्छिष्टमेवेति स यत्स्रुचि परिशिनष्टि तदग्निहोत्रोच्छिष्टमथ यत्स्थाल्यां यथा परीणहो निर्व्वपेदेवं तत्तस्मात्तद्य ऽएव कश्च पिबेत्तद्धे नाब्राह्मणः पिबेदग्नौ ह्यधिश्रयन्ति तस्मान्नाब्राह्मणः पिबेत् ॥ ३९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् २-३ । (३ । १)

वा मिथुनं करोति । सेन्द्रं करोति । इन्द्रो हि यज्ञस्य देवता । "जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा"—(वा. सं. अ. ३ मं. १०) इति, तत् सूर्याय प्रत्यक्षं जुहोति । तस्मादेवमेव जुहुयात् ॥ ३८ ॥

ते होचुः—" को न इदं होष्यति "—इति । ब्राह्मण एवेति । ब्राह्मण ! " इदं नो जुहुधि " इति, " किं ? मे ततो भविष्यति " इति, " अग्निहोत्रोच्छिष्टमेव " इति । स यत् स्रुचि परिशिनष्टि तद्, अग्निहोत्रोच्छिष्टम् । अथ यत् स्थाल्याम्—यथा परीणहो निर्वपेद् एवं तत् । तस्मात्तद् य एव कश्च पिबेत् । तद्ध नाब्राह्मणः पिबेत् । अग्नौ ह्यधिश्रयन्ति । तस्मान्नाब्राह्मणः पिबेत् ॥ ३९ ॥

इति अग्निहोत्रे होमविधिः ।

तत् सवितृमदित्यादि, सुगमम् । प्रत्यक्षं जुहोतीति । ' जुषाणः ' इति. भेवमान ' अग्नि ' ' वेतु ' कामयतामिति प्रतिपादनात् अग्नेर्हेम. प्रत्यक्ष इति प्रागुक्तात् पश्चाद् वैलक्षण्यमित्यर्थः । प्रातःकालीनमन्त्रेऽप्येवं द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

हुतशिष्टस्य स्थालीमध्यस्थपयसो ब्राह्मणाना पान विधित्सु. ततोऽन्य एव ब्राह्मणोऽग्निहोत्रहोमस्याध्वर्युरिति प्रतिपादयति—ते होचुरित्यादिना । अथ यत् स्थाल्यामिति । अग्निहोत्रहोमसाधनभूतायां स्रुचि यत् हुतशिष्टम्, तस्यैव 'द्वि प्राश्नाति' इति प्राशन विहितम्; यत्तु स्थाल्यामवशिष्यते, तत् नाग्निहोत्रोच्छिष्टम् । तत्र दृष्टान्तः—यथा परीणह इति । परितो नद्ध परिश्रित धान्यपूर्णं शकटस्योपरि स्थापितम्, यथा तस्माद्धविर्निर्वापवितु तद्गत धान्य न शेष्यते, किन्तु पुनरपि यागान्तरयोग्यमेव । ' एव ' ' तत् ' स्थाल्या पय इत्यर्थः । तथा चाध्वर्योरेव तत् पानमिति नियमाभावात् य. कोऽपि ब्राह्मणस्तत् पिबेदित्यर्थ ॥ ३९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ २—३—१ ॥

१—अनामिकया द्विः प्राश्नाति । का. श्रौ. सू ४ । १४० । २—'पात्रीवतम्' इति [redacted] पा । ३—स्थाल्या परिशिनष्टि तद्ब्राह्मणः पिबेत् । का. श्रौ सू. ४ । १२५ ।

एता ह वै देवता योऽस्ति । तस्मिन्वसन्तीन्द्रो यमो राजा नडो नैषिधो-ऽनश्नन्त्साङ्गमनोऽसन्पाथंसवः ॥ १ ॥

(स्त) तद्वा ऽएषु ऽएवेन्द्रः । (न्द्रो) यदाहवनीयोऽथैषु ऽएव गार्हपत्यो यमो राजाऽथैषु ऽएव नडो नैषिधो यदन्वाहार्यपचनस्तद्यदेतमहरहर्दक्षिणत ऽआहरन्ति तस्मादाहुरहरहर्वै नडो नैषिधो यमथं राजानं दक्षिणत ऽउपनयतीति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ य ऽएष सभायामग्निः । (रे) एष ऽएवानश्नन्त्साङ्गमनस्त-द्यदेतमनशित्वैवोपसङ्गच्छन्ते तस्मादेषोऽनश्नन्नथ यदेतद्भस्मोद्धृत्य परावपन्त्येष ऽएवासन्पाथंसवः स यो हैवमेतद्वेदैवं हास्मिन्नेता देवता वसन्तीति सर्वान्हैवैताँल्लोकाञ्जयति सर्वांल्लोकाननुसञ्चरति ॥ ३ ॥

उपस्थानम् ।

एता ह वै देवता—योऽस्ति तस्मिन्वसन्ति—इन्द्रो, यमो, राजा नडो नैषिधः, अनश्नन्त्साङ्गमनः, असन् पांसवः ॥ १ ॥

तद्वा एष एवेन्द्रो—यदाहवनीयः । अथैष एव गार्हपत्यो यमो राजा । अथैष एव नडो नैषिधो—यदन्वाहार्यपचनः । तद्यदेनमहरहर्दक्षिणत आहरन्ति । तस्मादाहुः—अहरहर्वै नडो नैषिधो यमं राजानं दक्षिणत उपनयतीति ॥ २ ॥

अथ य एष सभायामग्निः—एष एवानश्नन्त्साङ्गमनः । तद् यदेतमनशित्वैवोपसङ्गच्छन्ते—

अथान्युपस्थान [illegible] देवतास्वरूपमाह—एता ह वा इति । ' योऽस्ति ' यो यजमानो [illegible] तस्मिन् ' एता ' वक्ष्यमाणा देवता निवसन्ति । ताश्च "इन्द्र, यम, नड, नैषिध " इति । [illegible] प्रसिद्धो राजा । 'अनश्नन्त्साङ्गमन ' इति सभ्योऽग्निरुच्यते 'असन् पांसव'—[illegible] ॥१॥

[illegible] ' अन्वाहार्यपचन ' अग्निः, ' एष एव ' ' नड ' नडः, ' नैषिध ' — इति [illegible] । [illegible] दक्षिणत्वेन [illegible]—तद्यदिति । अग्निहोत्रहोमकाले ' एनम् ' अन्वाहार्यपचनं ' यद् ' यस्मात् ' दक्षिणत अहरहः आहरन्ति ' तस्मादेव ' नैषिध [illegible] ' दक्षिणतः ' [illegible] ॥ २ ॥

अथ य एष सभायामग्निः, एष एवानश्नन्निति । ' एष ' सभ्योऽग्निः, [illegible] इति [illegible] इति च पदद्वयेन प्रतिपादित इत्यर्थः । भस्मोद्धृत्येति ।

१— इन्द्रो यमो नडो नैषिध इति । [illegible] ' इति च क. पा. । २—[illegible] इति [illegible] । ३ [illegible] । ४—[illegible] । क. श्रौ. सू. ४ । ३७० । ५—भस्मोद्धृत्येत्यादि । कात्या. सू. ४ । ३७८ ।

तेषामुपस्थानम् । यदेव सायं प्रातराहवनीयमुप च तिष्ठत उप चास्ते तदेव तस्योपस्थानमथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमास्ते वा शेते वा तदेव तस्योपस्थानमथ यत्रैव संव्रजन्नन्वाहार्यपचनमुपस्मरेत्तदेव तं मनसोपतिष्ठेत तदेव तस्योपस्थानम् ॥ ४ ॥

(अ) अथ प्रातः । (उ) अनशित्वा मुहूर्तं सभायामासित्वापि कामं पल्ययेत तदेव तस्योपस्थानमथ यत्रैव भस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत्तदेव तस्योपस्थानमेवमु हास्यैता देवता उपस्थिता भवन्ति ॥ ५ ॥

तस्मादेषोऽश्नन् । अथ यदेतद् भस्मोद्धृत्य परावपन्ति, एष एवासन् पांसवः । स यो हैवमेतद्वेद–‘ एवं मय्येता देवता वसन्तीति ’ सर्वान् हैवैतॉंल्लोकान् जयति, सर्वांल्लोकाननुसञ्चरति ॥ ३ ॥

“ तेषामुपस्थानम् ” । यदेव सायं–प्रातराहवनीयमुप च तिष्ठते, उप चास्ते–तदेव तस्योपस्थानम् । अथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् आस्ते वा शेते वा–तदेव तस्योपस्थानम् । अथ यत्रैव संव्रजन्नन्वाहार्यपचनमुपस्मरेत्–तदेव तं मनसोपतिष्ठेत, तदेव तस्योपस्थानम् ॥ ४ ॥

अथ प्रातरनशित्वा मुहूर्तं सभायामासित्वापि कामं पल्ययेत–तदेव तस्योपस्थानम् । अथ यत्रैव भस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत्–तदेव तस्योपस्थानम् । एवमु हास्यैता देवता उपस्थिता भवन्ति ॥५॥

गार्हपत्याहवनीयादिगतं भस्म उद्गृह्य यत्, प्रान्तेऽवावपन्ति ‘ परावपन्ति ’ । एष एवासन्निति । भस्मनः पांसुतुल्यत्वात् ‘ पांसवः ’ भस्मरूपाः पांसुमन्तोऽग्निरित्यर्थः । एवं यज्ञानामग्नीनामिन्द्रादिदेवतात्मकत्वं प्रतिपाद्य एतद्वेदितुः फलमाह–स य इति ॥ ३ ॥

तेषामुपस्थानमिति । वक्ष्यत इति शेषः । आहवनीयस्य समीपेऽवस्थानमासनं वा क्रियते, ‘ तदेव तस्योपस्थानम् ’ तस्याग्नेस्तदेवोपस्थानमित्यर्थः । प्रतिपरेत्य आवहनीयागारात् प्रतिनिवर्त्य गार्हपत्यसमीपे यदासनं वा शयनं वा क्रियते ‘ तदेव तस्योपस्थानम् ’ । संव्रजन्निति । यत्र देशान्तरे प्रवसन्यजमानः अहरहः पाकसमये न साक्षान्द्भूतस्वकीयान्वाहार्यपचनं स्यात्, तत्रैव ‘ तं मनसोपतिष्ठेत ’ ‘ तदेव तस्योपस्थानम् ’ अग्निहोत्रं स्याद्भ्यापि तस्य सम्पन्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ प्रातरिति । सभायामासित्वेति । भोजनात् प्रागेव ‘ मुहूर्तं ’ ‘ सभायाम् ’ उपविश्य, पश्चात् यथेच्छ ‘ पल्ययेत ’ परिगमनं कुर्वीत ‘ तत् ’ आसनं ‘ तस्य ’ सभ्याग्नेः ‘ उपस्थानम् ’ । उद्धृतभस्मोपनिगमनमेवावसथ्योपस्थानम् (का. श्रौ. सू. ४ । २०७) ॥ ५ ॥

१–सायं प्रातराहवनीयस्य समीपेऽवस्थाने । का. श्रौ. सू. ४ । २०४ । उपशयनं वा गार्हपत्ये । का. श्रौ. सू. ४ । २०५ । २–संव्रजन्मनसोऽन्वाहार्यपचनं दक्षिणाग्निम् । का. श्रौ. सू. ४ २०६ । ३–७६ पृष्ठे चतुर्थी टिप्पणी द्रष्टव्या ।

यजमानदेवत्यो वै गार्हपत्यः । (स्योऽथै) अथैष भ्रातृव्यदेवत्यो यदन्वाहार्यपचनस्तस्मादेतं नाहरहराहरेयुर्न ह वा ऽअस्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं विदुष ऽएतं नाहरहराहरन्त्यन्वाहार्यपचनो वा ऽएषः ॥ ६ ॥

(५) उपवसथ ऽएवैनमाहरेयुः । (सु) यत्रैवास्मिन्नद्यश्वस्तो भवन्ति तथो हास्यैषोऽमोघायाहृतो भवति ॥ ७ ॥

नवावसिते वैनमाहरेयुः । (स्तु) तस्मिन्पचेयुस्तद्ब्राह्मणा ऽअश्नीयुर्यद्यु तत्र विन्देद्यत्पचेदपि गोरेव दुग्धमधिश्रयितवै ब्रूयात्तस्मिन्ब्राह्मणान्पाययितवै ब्रूयात्पापीयाꣳसो ह वा ऽअस्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं विदुष एवं कुर्वन्ति तस्मादेतमेव चिकीर्षेत ॥ ८ ॥

यजमानदेवत्यो वै गार्हपत्यः । अथैष भ्रातृव्यदेवत्यो यदन्वाहार्यपचनः । तस्मादेतं नाहरहराहरेयुः न ह वा अस्य सपत्ना भवन्ति । यस्यैवं–विदुष एतं नाहरहराहरन्ति–अन्वाहार्यपचनो वा एषः ॥ ६ ॥

उपवसथ एवैनमाहरेयुः । यत्रैवास्मिन्नद्यश्वस्तो भवन्ति । तथो हास्यैषोऽमोघायाहृतो भवति ॥ ७ ॥

नवावसथे वैनमाहरेयुः । तस्मिन् पचेयुः, तद् ब्राह्मणा अश्नीयुः । यद्यु तत्र विन्देद् यत् पचेद्, अपि गोरेव दुग्धमधिश्रयितवै ब्रूयात्, तस्मिन् ब्राह्मणान् पाययितवै ब्रूयात् । पापीयांसो ह [illegible] अस्य सपत्ना भवन्ति, यस्यैवं–विदुष एवं कुर्वन्ति । तस्मादेवमेव चिकीर्षेत् ॥ ८ ॥

यदेतदन्वाहार्यस्याहरहर्दक्षिणत आहरणम्, तदुपवसथ एवाहनि कर्तव्यं नान्यत्रेति विधित्सुराह–यजमानदेवत्यो वा इति । अहरहराहरणे यजमानस्य शत्रुसम्बन्धिता भवतीत्यर्थः । "अन्वाहार्यपचनः"–इति यौगिकी संज्ञा, तस्मिन् सोऽन्वाहार्यः ॥ ६ ॥

उपवसथ इति ओदनो यस्मिन्नहनि अग्नौ पक्तव्यः । तत्रैवोपवसथेऽहनि संन्धेोद्धरणं कर्तव्यमित्यर्थः । अमोघायेति । सप्रयोजनायेत्यर्थः ॥ ७ ॥

पक्षान्तरमाह–नवावसथेवेति । नवः आवसथो नवावसथः नूतनं स्थानम् । तत्र 'एनम्' अन्वाहार्यपचनम् 'आहरेयुः' । आहरणप्रयोजनमाह–तस्मिन्निति । यद्यु तत्रावन्देदिति । पक्तव्यालाभे गोर्दुग्ध्वा पय एव तस्मिन्नग्नौ 'अधिश्रयितवै' अधिश्रयितुं 'ब्रूयात्' तुमर्थे तवै प्रत्ययः । (पा० सू० ३।४।९) एवमन्वाहार्यपचनस्याहरहर्दक्षिणत आहरणमित्येकः पक्षः । यत्तु देशान्तरं प्रवसन् यजमानः अहरहः पाकमसम्भावयन्नपि स्वकीयमन्वाहार्यपचनं स्मरन् उपवसथ एवेति द्वितीयः, नवावसथे वेति तृतीयः । सूत्रकृताऽप्युक्तम्–"आहरणमकेषामुपवसथे नवावसथे वा तस्मिन् पचेयुरपि सम्, पाक्याभावे गोः पयोऽधिश्रयितवै ब्रूयात्" इति । एवमन्वाहार्यपचनस्य न प्रतिदिवसमाहरणं किन्तूपवसथे नवावसथे वेति यदुक्तम्, तस्य फलमाह–पापीयांस इति । अन्वाहार्यपचनस्य भ्रातृव्यस्थानीयत्वात् तस्य प्रतिदिवसमाहरणाभावात् शत्रुक्षयो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१–" नवावसथे "–इति सायणः । २–अहरहराहरणम् । का० श्रौ सू० ४ । ३०१ । ३–एकेषामुपवसथे । का श्रौ सू० ४ । ३०२ । ४–स्थितिप्रयोजनम्-२ क पा । ५–अमोघायेति-२ क पा । ६–नवावसथेन वा । का श्रौ सू० ४ । ३०३ । ७–तस्मिन्पचेयुर्ब्राह्मणान् । का श्रौ सू० ४ । ३०४ । ८–गोपयसाभावे पयोऽधिश्रयितवै ब्रूयात् । का श्रौ सू० ४ । ३०५ ॥

(त्त) तद्यत्रैतत्प्रथमꣳ समिद्धो भवति । धूप्यत ऽइव तर्हि हैष भवति रुद्रः स यः कामयेत यथेमा रुद्रः प्रजा ऽअश्रद्धयेव त्वत्सहसेव त्वन्निघातमिव त्वत्सचतऽएवमन्नमद्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य ऽएवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ यत्रैतत्प्रदीप्ततरो भवति । तर्हि हैष भवति वरुणः स यः कामयेत यथेमा वरुणः प्रजा गृह्णन्निव त्वत्सहसेव त्वन्निघातमिव त्वत्सचत ऽएवमन्नमद्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं यऽएवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यत्रैतत्प्रदीप्तो भवति । (त्यु) उच्चैर्धूमः परमया जूत्या बल्बलीति तर्हि हैष भवतीन्द्रः स यः कामयेतेन्द्र ऽइव श्रिया यशसा स्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ ११ ॥

तद्यत्रैतत् प्रथमं समिद्धो भवति—धूप्यत इव तर्हि हैष भवति रुद्रः । ' स यः कामयेत '—यथेमा रुद्रः प्रजा अश्रद्धयेव त्वत्, सहसेव त्वत्, निघातमिव त्वत्, सचते—' एवमन्नमद्यामिति ' तर्हि ह स जुहुयात् । प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ ९ ॥

अथ यत्रैतत्प्रदीप्ततरो भवति—तर्हि हैष भवति वरुणः । ' स यः कामयेत—' यथेमा वरुणः प्रजा गृह्णन्निव त्वत्, सहसेव त्वत्, निघातमिव त्वत्, सचते—' एवमन्नमद्यामिति ' तर्हि ह स जुहुयात् । प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं—य एवं—विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १० ॥

अथ यत्रैतत् प्रदीप्तो भवति—उच्चैर्धूमः परमया जूत्या बल्बलीति—तर्हि हैष भवतीन्द्रः स यः

अथाहवनीयाग्नेरवस्थाविशेषमुपजीव्य रुद्रवरुणेन्द्रादिदेवतारूपता भुवंस्तत्फलाय काम्यान् होमकालानाह—तद्यत्रैतदिति । काष्ठैः समिद्धोऽग्निर्यदा प्रथम धूमायमानो भवति तस्मिन् समये एष रुद्रात्मको भवति । यथेमा रुद्र इति । ' यथा ' खलु ' रुद्रः ' ' इमाः ' सर्वाः ' प्रजाः ' ' अश्रद्धयेव त्वत् ' अप्रियेणेव एकवारम्, ' सहसेव त्वत् ' बलात्कारेणेव एकवारम्, तथा ' निघातमिव त्वत् ' प्रजाना हननमिव एकवारम्, ' सचते ' समवैति; ' एवम् ' एवाह सर्वम् ' अन्नम् ' उपसहृत्य ' अद्याम् ' भक्षयेयम् ' इति ' ' यः कामयेत ' ' सः ' यजमानः ' तर्हि ' तस्मिन् रुद्रावस्थेऽग्नौ ' जुहुयात् ' इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ९ ॥

अथ यत्रैतत् प्रदीप्ततरो भवतीति । प्रदीप्ततरश्च आहवनीयो वरुणात्मकः । 'गृह्णन्निव' त्वदिति । वरुणो हि पापिष्ठसी प्रजाः आत्मीयैः पाशैः ' गृह्णन्निव ' भवति, तद्वदयमपि सर्वमन्नाद्यमुत्पादयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ यत्रैतत् प्रदीप्तो भवतीति । उच्चैर्धूम इति । यस्यामवस्थायामाहवनीयः प्रदीप्तः सन्नुद्गतधूमो भूत्वा महता वेगेन ' बल्बलि '—' इति ' एव शब्दायते, तदवस्थोऽग्निरिन्द्रात्मक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१–' प्रथमसमिद्धे धूप्यमाने प्रजासु वैहत्येन सहसाऽमत्सरम् । का. श्रौ. सू. ४. २६० । २–धूप्यत इव भवति । इ क. पा. । ३–भूयिष्ठाग्निर्वि गृह्णीत्वेव सहसा । का. श्रौ. सू. ४ । २६१ । ४–प्रदीप्ततमे श्रैष्ठ्यकामस्य । का. श्रौ. सू. ४ । २६२ ।

(त्यु) अथ यत्रैतत्प्रतितरामिव । तिरश्चीवार्चिः सꣳशाम्यतो भवति तर्हि हैष भवति मित्रः स यः कामयेत मैत्रेणेदमन्नमद्यामिति यमाहुः सर्वस्य वाऽअयं ब्राह्मणो मित्रं न वा ऽअयं कञ्चन हिनस्तीति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य ऽएवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ यत्रैतदङ्गाराश्चाकश्यन्त ऽइव । तर्हि हैष भवति ब्रह्म स यः कामयेत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य ऽएवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १३ ॥

(त्ये) एतेषामेकꣳ संवत्सरमुपेत्सेत् । (त्त्व) स्वयं जुह्वद्यदि वास्यान्यो जुहुयादथ योऽन्यथान्यथा जुहोति यथापो वाभिखनन्नन्यद्वान्नाद्यꣳ स सामि निवर्तेतैवं तदथ यः सार्धं जुहोति यथापो वाभिखनन्नन्यद्वान्नाद्यं तत्क्षिप्रेऽभितृन्द्यादेवं तत् ॥ १४ ॥

कामयेत–' इन्द्र इव श्रिया यशसा स्याम् ' इति । तर्हि ह स जुहुयात् । प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं–य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ ११ ॥

अथ यत्रैतत् प्रतितरामिव तिरश्चीवार्चिः संशाम्यतो भवति, तर्हि हैष भवति मित्रः । स यः कामयेत–' मैत्रेणेदमन्नमद्यामिति ' यमाहुः–सर्वस्य वा अयं ब्राह्मणो मित्रम् । न वा अयं कंचन हिनस्तीति । तर्हि ह स जुहुयात् । प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं–य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यत्रैतदङ्गाराश्चाकश्यन्त इव–तर्हि हैष भवति ब्रह्म । स यः कामयेत–'ब्रह्मवर्चसी स्यामिति ' तर्हि ह स जुहुयात् । प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं–य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १३ ॥

एतेषामेकं संवत्सरमुपेत्सेत्–स्वयं जुह्वत्, यदि वाऽस्यान्यो जुहुयात् । अथ योऽन्यथान्यथा जुहोति–यथाऽपो वाऽभिखनन्, अन्यद्वान्नाद्यम्, स सामि निवर्तेत–एवं तत् । अथ यः सार्धं जुहोति–यथाऽपो वाऽभिखनन्, अन्यद्वान्नाद्यम्–तत् क्षिप्रेऽभितृन्द्यात् एवं तत् ॥ १४ ॥

अथ यत्रैतत् प्रतितरामिवेति । काष्ठेषु दग्धेषु ' संशाम्यत ' अग्नेः अर्चिः.[1] ' प्रतितरां ' निकृष्टतराम्, ' इव ' ऊर्ध्वाऽधोगमानाभावे ' तिरश्चीव ' भवति तदवस्थापन्न आहवनीयो मित्र इत्यर्थः । एतदवस्थहोमे योऽनधिकारिणमाह–यमाहुरिति । ब्राह्मणस्य यजमानस्य होमकाले इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ यत्रैतदङ्गाराश्चाकश्यन्त इवेति । सर्वासु ज्वालासु निवृत्तासु केवलमङ्गारा अत्यर्थं दीप्यन्ते, तस्यामवस्थायाम् ' एष ' अग्निः ' ब्रह्म ' परब्रह्मात्मको ' भवति ' ॥ १३ ॥

एतेषामेकमित्यादि । ' एतेषां ' रुद्रादवस्थाविशेषाणां मध्ये ' एकं ' ' संवत्सरं ' संवत्सरपर्यन्तं निरन्तरमनुतिष्ठेत् । ' यदि ' यजमानः ' स्वयम् ' एवाग्निहोत्रं ' जुह्वन् ' भवति ' अन्यो वा ' ' अध्वर्यु

१–अर्चिः प्रत्ययन्ते मैत्रमात्मस्थम् । का श्रौ सू ४ । २६३ । २–ऊर्ध्वाधोगमनेन रहित इव भवति । इति क पाठः
३–अङ्गारेषु चाकश्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य । का श्रौ सू ४ । २६४ ॥

(ङ) अन्नयो ह वा ऽएता ऽअन्नाद्यस्य यदाहुतयः । (यो) अभि हैवै-तदन्नाद्यं तृणत्ति यऽएवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ १५ ॥

सा या पूर्व्वाहुतिः । (स्तं) ते देवा ऽअथ योत्तरा ते मनुष्या ऽअथ यत्स्रुचि परिशिनष्टि ते पशवः ॥ १६ ॥

स वै कनीय ऽइव पूर्व्वामाहुतिं जुहोति भूय इवोत्तरां भूय इव स्रुचि परिशिनष्टि ॥ १७ ॥

स यत् कनीय ऽइव पूर्व्वामाहुतिं जुहोति कनीयाꣳसो हि देवा मनुष्येभ्यो ऽथ यद्भूयऽइवोत्तरां भूयाꣳसो हि मनुष्या देवेभ्योऽथ यद्भूय ऽइव स्रुचि परिशिनष्टि भूयाꣳसो हि पशवो मनुष्येभ्यः कनीयाꣳसो ह वाऽअस्य भार्या भवन्ति भूयाꣳसः पशवो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तद्वै समृद्धं यस्य कनीयाꣳसो भार्या ऽअसन्भूयाꣳसः पशवः ॥ १८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । (३।२) तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ।

अन्नयो ह वा एता अन्नाद्यस्य यदाहुतयः। अभि हैवैतदन्नाद्यं तृणत्ति–य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति १५

सा या पूर्वाहुतिः–ते देवाः । अथ योत्तरा–ते मनुष्याः। अथ यत् स्रुचि परिशिनष्टि–ते पशवः १६

स वै कनीय इव पूर्वामाहुतिं जुहोति. भूय इवोत्तराम्, भूय इव स्रुचि परिशिनष्टि ॥ १७ ॥

स यत् कनीय इव पूर्वामाहुतिं जुहोति–कनीयांसो हि देवा मनुष्येभ्यः । अथ यद् भूय इवो-

---

जुहुयात् ', उभयोरप्येष सवत्सरनियमः । यस्तु संवत्सरमध्ये उक्तनियमं परित्यज्य ' अन्यथा ' प्रतिदिवसं प्रकारान्तरेण 'जुहोति', तस्य दोषं ध्यानत्वदुपन्यस्यनाह–यथेति । ' अनः ' शकटस्य वाहीकादिकं ' खनन् ' ' अन्यद् ' व्रीहियवादिकम् ' अन्नाद्यं वा ' सम्पादयन् ' तानि ' अहर्कृते ' यथा निवर्तेत ' ' एवम् ' एव ' तत् ' अन्यथाऽग्निहोत्रहवनमित्यर्थः ।

संवत्सरपर्यन्तं निरन्तरमेकं पक्षं कुर्वतो यजमानस्योदिष्टफलप्राप्तिमाह–अथ य इति । ' सार्द्धं ' सह, नैरन्तर्येण ' यः ' संवत्सरं 'जुहोति', सिद्धमन्यत् । 'अन्नाद्यम्' 'अभितृणत्ति' च व्याख्यातपूर्वम्. ॥१४॥१५॥

पूर्वोत्तराहुतिद्रव्ययोरवशिष्टस्य चोत्तरोत्तरं भूयस्त्वं विधाय प्रतिपादयति–सा येत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

स यत् कनीय इति । भार्या भवन्तीति । भर्तव्याः प्रजा भवन्तीत्यर्थः । तद्वै समृद्धमिति । यत्र खलु भोक्तृणामल्पत्वम् भोग्यसम्पत्तिर्भूयसी, तत् खलु समृद्धमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीये काण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् । (२–३–२) ॥

१–संवत्सर जुहुयादेकेनैकेन कल्पेनेति । का. श्रौ. सू. ४ । ३०१ ॥ २–उभय सहार्थं । का. श्रौ. सू.–४ । ३०२ ।

१–स्वयं वा जुहुयात् । अन्यतरथे नियम ॥ का. श्रौ. सू. ४ । ३०५–३६० ॥

अथ तृतीयप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणं ।
तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

हरिः ॐ । यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे । स यत्राग्निᳬं ससृजे स इदं जातः सर्वमेव दग्धुं दध्रऽइत्येवाविल्मेव ता यास्तर्हि प्रजाऽआसुस्ता हैनᳬं सम्पेष्टुं दध्रिरे सोऽतितिक्षमाणः पुरुषमेवाभ्येयाय ॥ १ ॥

स होवाच । न वा ऽअहमिदं तितिक्षे हन्त त्वा प्रविशानि तं मा जनयित्वा बिभृहि स यथैव मां त्वमस्मिँल्लोके जनयित्वा भरिष्यस्येवमेवाहं त्वाममुष्मिँल्लोके जनयित्वा भरिष्यामीति ॥ २ ॥

तथेति तं जनयित्वाऽबिभः । स यदग्नीऽआधत्ते तदेनं जनयति तं जनयित्वा बिभर्ति स यथा हैवैषु एतमस्मिँल्लोके जनयित्वा बिभर्त्येवमु हैवैषु ऽएतममुष्मिँल्लोके जनयित्वा बिभर्त्ति ॥ ३ ॥

परम्–भूयासो हि मनुष्या देवेभ्यः । अथ यद् भूय इव स्रुचि परिशिनष्टि–भूयासो हि पशवो मनुष्येभ्यः । कनीयासो ह वा अस्य भार्या भवन्ति, भूयासः पशवः । य एव विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । तद्धै समृद्धम् । यस्य कनीयासो भार्या असन्, भूयासः पशवः ॥ १८ ॥

यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे । स यत्राग्निं ससृजे स इदं जातः सर्वमेव दग्धुं दध्रे । इत्येवाविल्मेव ताः–यास्तर्हि प्रजा आसुः । ता हैनं सम्पेष्टुं दध्रिरे । सोऽतितिक्षमाणः पुरुषमेवाभ्येयाय ॥ १ ॥

स होवाच–" न वा अहमिदं तितिक्षे, हन्त त्वा प्रविशानि, तं मा जनयित्वा बिभृहि स यथैव मा त्वमस्मिँल्लोके जनयित्वा भरिष्यसि एवमेवाहं त्वाममुष्मिँल्लोके जनयित्वा भरिष्यामीति ॥ २ ॥

तथेति तं जनयित्वाऽबिभः । स यदग्नी आधत्ते–तदेनं जनयति–तं जनयित्वा बिभर्ति । स यथा हैवैष एतमस्मिँल्लोके जनयित्वा बिभर्ति, एवमु हैवैष एतममुष्मिँल्लोके जनयित्वा बिभर्ति ॥ ३ ॥

अथैतयोर्गार्हपत्याहवनीययोरग्न्योरुपस्थान विधि सु प्राग्विहिते आधानाग्निहोत्रे समुच्चित्य क्रमेण स्तौति–यत्र वा इत्यादिना । यदा खलु प्रजापति प्रजा सृष्टवान्, तदा ' अग्निम् ' इममपि ससर्ज । ' स ' च ' जात ' अग्नि ' सर्वम् ' 'इदं' जगत् ' दग्धुम् ' ' दध्रे ' उद्युक्तो बभूव, 'इति' इदं सर्वं जगद् व्याकुलमभूदित्यर्थः । ता हैनमिति । ' एनम् ' अग्निम् । सोऽतितिक्षमाण इत्यादि । ' अतितिक्षमाण ' प्रजाभिश्चिकीर्षित पेषणमसहमान कर्माधिकारिण ' पुरुषम् ' अभिजगामेत्यर्थः ॥ १ ॥

स होवाचेति । अभिगम्य किमुक्तवानिति, तदाह–न वा अहमिति । 'तितिक्षे' सोढुं शक्नोमि । निगदसिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

एवमग्निना प्रार्थित , 'तथा' 'इति' अङ्गीकृत्य पुरुषेण तथैवानुष्ठितमिति दर्शयति–स यदग्नी इत्यादिना ॥ ३॥

तन्न साम्युद्वासयेत । सामि हास्मै स ग्लायति स यथा हैवेष एतस्मा ऽअस्मिँल्लोके सामि ग्लायत्येवमु हैवेष एतस्मा ऽअमुष्मिँल्लोके सामि ग्लायति तस्मान्न साम्युद्वासयेत ॥ ४ ॥

स यत्र म्रियते । यत्रैनमग्नावभ्यादधति तदेषोऽग्नेरधिजायते स ऽएष पुत्रः सन्पिता भवति ॥ ५ ॥

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । (५१) शतमिन्नु शरदोऽअन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ॥ पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोरिति पुत्रो ह्येष सन्त्स पुनः पिता भवत्येतत्तु तद्यस्माद्ग्नीऽआदधीत ॥ ६ ॥

तन्न साम्युद्वासयेत । सामि हास्मै स ग्लायति । स यथा हैवेष एतस्मा अमुष्मिँल्लोके सामि ग्लायति-एवमु हैवेष एतस्मा अमुष्मिँल्लोके सामि ग्लायति । तस्मान्न साम्युद्वासयेत ॥ ४ ॥

स यत्र म्रियते-यत्रैनमग्नावभ्यादधति-तदेषोऽग्नेरधिजायते । स एष पुत्रः सन् पिता भवति ॥५॥

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम्-" शतमिन्नु शरदो अन्ति देवाः । यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति । मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः "-इति । (वा.सं.अ. २९मं. २२) पुत्रो ह्येष सन्त्सः पुनः पिता भवति। एतत्तु तद्-यस्मादग्नी आदधीत॥६॥

एवमग्न्याधानेन जनितस्याग्नेर्भरणं विधाय, तस्य मरणात् प्राक् उद्वासन निषेधति-तन्नेति । ' सामि ' मध्ये यद्यग्निम् ' उद्वासयेत् ' विसृजेत, तर्हि ' अस्मै ' यजमानाय ' सः ' अग्निः ' सामि ' अर्द्धग्लानियुक्तो भवति । स यथेत्यादि । इह लोके येयमग्निग्लानि[१], सा आमुष्मिकयजमानग्लानेर्हेतुर्भवतीत्यर्थः । तस्मादामरणान्तम् अग्निर्द्धार्य इति निगमयति-तस्मादिति । (का. श्रौ. सू. २ ॥ १०८) ॥ ४ ॥

स यत्रेति । यत्रैनमग्नाविति । ' एनं ' मृतं यजमानं पैतृमेधिकविधिना अग्नौ प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । ' सः ' ' एषः ' अग्निः । पुत्रः सन् पिता भवतीति । यजमानस्य जीवनावस्थायामाधानेनोत्पादितत्वादग्निस्तस्य पुत्रः, मरणादूर्ध्वन्तु तस्मादग्नेर्यजमानस्य जननात् पुत्र एव तस्य पिता भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पुत्रस्य सतः पितृत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य काम्विदृच संवादयति-तस्मादिति । ' ऋषिणा ' मन्त्रेण । ॥ च " शतमिन्नु शरदः " इत्यादिकः (ऋ. स. १ । ७९ । ९) । तस्य चायमर्थः-हे ' देवाः ! ' ' अन्ति ' अन्तिके, मनुष्याणां समीपे आयुष्ट्वेन परिकल्पिताः ' शतं ' शतसङ्ख्याका एव ' शरदः ' सवत्सराः खलु ' यत्र ' यस्मिन् आयुषि शतसंवत्सरे ' तनूनां ' शरीराणां ' जरसं ' जरां ' चक्र ' कृतवन्तः; ' यत्र ' च ' पुत्रासः ' सन्तोऽपि अपत्योत्पादनेन पितरो भवन्ति, ' नः ' अस्माकं तत् आयुः ' गन्तोः ' गमनात् पूर्वं ' मध्या ' मध्ये मा रीरिषत हिंसन मा कुरुत इति । पुत्रो ह्येष सन्निति । मानुषस्य यजमानस्य ' एषः ' अग्निः आधाना-

---

१-"धृति रसोत्पुरुषेश्वमादायाग्राह्य स्वर्गाय नाशय करोति " इति सूत्रभाष्ये कर्कोद्धृता श्रुतिः । अपि च । आम्युत्सर्गे दोषो दृश्यते इत्युपक्रम्य " वीरहा वा स एष भवति योऽग्निमुत्सादयति " इति । " वीरः अग्निः " । अग्निधारणं पुरुषधर्मः ।

तद्वा ऽएष एव मृत्युः । (य॑) य ऽएष तपति तद्यदेष ऽएव मृत्युस्त-स्माद्या ऽएतस्मादर्वाच्यः प्रजास्ता म्रियन्तेऽथ याः पराच्यस्ते देवा-स्तस्मादु तेऽमृतास्तस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिता यथाश्वोऽश्वाभिधान्या वाभीशुभिर्वैवमस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहितास्तस्मादु रश्मयः प्राणानभ्यवतायन्ते ॥ ७ ॥

स यस्य कामयते । तस्य प्राणमादायोदेति स म्रियते स यो हैतं मृत्यु-मनतिमुच्याथास्मिँल्लोकमेति यथा हैवास्मिँल्लोके न संयतमाद्रियते यदा यदैव कामयतेऽथ मारयत्येवमु हैवामुष्मिँल्लोके पुनः पुनरेव प्रमारयति ॥८॥

स यत्सायमस्तमिते द्वे ऽआहुती जुहोति । तदेताभ्यां पूर्वाभ्यां पद्भ्यामेतस्मिन्मृत्यौ प्रतितिष्ठत्यथ यत्प्रातरनुदिते द्वे ऽआहुती जुहोति तदेताभ्यामपराभ्यां पद्भ्यामेतस्मिन्मृत्यौ प्रतितिष्ठति स ऽएनमेष ऽउद्यन्ने-

---

तद्वा एष एव मृत्युः—य एष तपति । तद् यदेष एव मृत्युः—तस्माद्, या एतस्मादर्वाच्यः प्रजास्ता म्रियन्ते । अथ याः पराच्यस्ते देवाः । तस्मादु तेऽमृताः । तस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिताः । यथाऽश्वोऽश्वाभिधान्या वाभीशुभिर्वा—एवमस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिताः तस्मादु रश्मयः प्राणानभ्यवतायन्ते ॥ ७ ॥

स यस्य कामयते—तस्य प्राणमादायोदेति—स म्रियते । स यो हैतं मृत्युमनतिमुच्य, अथास्मिँल्लोकमेति—यथा हैवास्मिँल्लोके न संयतमाद्रियते—यदा यदैव कामयते—अथ मारयति—एवमु हैवामुष्मिँल्लोके पुनः पुनरेव प्रमारयति ॥ ८ ॥

स यत् सायमस्तमिते द्वे आहुती जुहोति—तदेताभ्यां पूर्वाभ्यां पद्भ्यामेतस्मिन् मृत्यौ प्रतितिष्ठति । अथ यत् प्रातरनुदिते द्वे आहुती जुहोति—तदेताभ्यामपराभ्यां पद्भ्यामेतस्मिन् मृत्यौ प्रतितिष्ठति

तुरन्तरा ' पुत्र सन् ' देहराशीरमात्मनस्य तस्याभेदप्रतिपादनेन ' पुन पिता भवति ' ' इति ' ' एतत् ' खलु ' ऋषिणा ' अभ्यनूक्तम् ' इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अग्निहोत्रहोमस्यामृतत्वप्राप्तिसाधनत्वं वक्तुं सूर्यस्य मृत्युरूपतां प्रतिपादयति—तद्वा एष एवेति । रश्मिभिरिति सूर्यस्य किरणैः प्राणेषु बद्धा इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—यथेति । अश्वोऽभिधीयते बध्यतेऽनयेत्यश्वाभिधानी तया अभीशवोऽन्या रज्जवस्ताभिर्वेत्यर्थः । तस्मादु रश्मय इति । यस्मात् सूर्यरश्मिभिः प्राणेषु प्रजा बद्धाः तस्मादेव कारणात् ते ' रश्मयः ' ' प्रजानां प्राणान् ' ' अभि '—लक्ष्य ' अवतायन्ते ' अवलम्बन्ते ॥ ७

स यस्येत्यादि । निगदसिद्धम् । स यो हैतमिति । ' एतं ' सूर्यात्मकं मृत्युम् ' अनतिमुच्य ' अनतिक्रम्य ' यः ' स्वर्गं प्राप्नोति, ' स ' भूलोक इव तत्रापि ' पुनरेव ' म्रियते, न त्वमृतत्वप्राप्तिस्तस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

कथं तर्हि तस्य मृत्योर्विमोक इति, तत्राह—स यदिति । सायम्प्रातरग्निहोत्रहोमे द्वे द्वे आहुती हूयेते, अत स्ताभिश्चतसृभिराहुतिभिः तस्मिन् सूर्यात्मके ' मृत्यौ ' विषयभूते सति, यजमानः प्रतितिष्ठति । ' स एषः

वादायोदेति तदेतं मृत्युमतिमुच्यते सैषाग्निहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिरति ह वै पुनर्मृत्युं मुच्यते य एवमेतामग्निहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिं वेद ॥ ९ ॥

यथा वा इषोरनीकम् । (मे) एवं यज्ञानामग्निहोत्रं येन वा इषोरनीकमेति सर्वा वै तेनेषुरेत्येतेनो हास्य सर्वे यज्ञक्रतव एतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥ १० ॥

(ऽ) अहोरात्रे ह वा अमुष्मिँल्लोके परिप्लवमाने । पुरुषस्य सुकृतं क्षिणुतोऽर्वाचीनं वा अतोऽहोरात्रे तयो हास्याहोरात्रे सुकृतं न क्षिणुतः ॥ ११ ॥

स यथा रथोपस्थे तिष्ठन् । (स्तु) उपरिष्टाद्रथचक्रे पल्यङ्गमाने अवपश्येदेवं परस्तादर्वाचीनोऽहोरात्रे उपावेक्षते न ह वा अस्याहोरात्रे सुकृतं क्षिणुतो यऽ एवमेतामहोरात्रयोरतिमुक्तिं वेद ॥ १२ ॥

स एनमेव उद्यन्नेवादायोदेति । तदेतं मृत्युमतिमुच्यते । सैषाग्निहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिः । अति ह वै पुनर्मृत्युं मुच्यते–य एतामग्निहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिं वेद ॥ ९ ॥

यथा वा इषोरनीकम्–एवं यज्ञानामग्निहोत्रम् । येन वा इषोरनीकमेति, सर्वा वै तेनेषुरेति । एतेनो हास्य सर्वे यज्ञक्रतवः–एतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥ १० ॥

अहोरात्रे ह वा अमुष्मिँल्लोके परिप्लवमाने पुरुषस्य सुकृतं क्षिणुतः । अर्वाचीनं वा अतोऽहोरात्रे. तयो हास्याहोरात्रे सुकृतं न क्षिणुतः ॥ ११ ॥

स यथा रथोपस्थे तिष्ठन्नुपरिष्टाद् रथचक्रे पल्यङ्गमाने उपावेक्षेत, एवं परस्तादर्वाचीनोऽहोरात्रे उपावेक्षते, न ह वा अस्याहोरात्रे सुकृतं क्षिणुतः–य एवमेतामहोरात्रयोरतिमुक्तिं वेद ॥ १२ ॥

सूर्यः ' एनं ' यजमानं रश्मिभिः ' आदाय ' एव ' उदेति, ' स च ' एत ' मृत्युम् अतीत्य ' मुच्यते ' इत्यर्थः । एवमग्निहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिं प्रतिपाद्य, तद्विदुः फलमाह–अति हेति ॥ ९ ॥

एवमग्निहोत्रद्वारा इतरयज्ञेष्वतिमुक्तिः सिद्धेति दर्शयति–यथा वा इत्यादिना । ' यथा ' खलु ' इषोः ' बाणस्य ' अनीकम् ' मुखम् प्रधानम्, ' एवम् ' एव ' यज्ञानामग्निहोत्रम् ' । ' येन ' खलु लक्षणेन 'इषोरनीकं' शल्यरूपम् ' एति ' प्राप्नोति ' तेन ' " सर्वा इषुः " प्राप्नोति एवम् अग्निहोत्रमन्वञ्चः सर्वे दर्शपूर्णमासादयः यज्ञक्रतवः तद्द्वारा सूर्यात्मकं ' मृत्युम् ' अतिक्रान्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं मृत्योरतिमुक्तिरहोरात्राभ्यामपि यजमानेन ज्ञातव्येति प्रतिपादयति–अहोरात्रे हेति । ' परिप्लवमाने ' पर्यावर्त्तमाने ' अहोरात्रे ' आमुष्मिकं स्वर्गादिसुखहेतुभूतं ' सुकृतं ' कर्म ' क्षिणुतः ' क्षपयतः । यदा तु विद्वान् ऊर्ध्वरितरीत्या सूर्यमतिक्रम्य वर्तते, तदा ' अहोरात्रे ' एवार्वाचीने भवतः, तथा चाहोरात्रानाक्रान्तत्वाद् विदुषः सुकृतं न क्षीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति–स यथेति । ' रथोपस्थे ' रथस्योत्सङ्गे ' उपरिष्टात् ' ' तिष्ठन् ' पल्यङ्गमाने

पूर्वेणाहवनीयं परीत्य । (त्या) अन्तरेण गार्हपत्यं चेति न वै देवा मनुष्यं विदुस्त ऽएनमेतदन्तरेणातियन्तं विदुरयं वै नऽ इदं जुहोतीत्यग्निर्वै पाप्मनोऽपहन्ता । तावस्याहवनीयश्च गार्हपत्यश्चान्तरेणातियतः पाप्मानमपहतः सोऽपहतपाप्मा ज्योतिरिव श्रिया यशसा भवति॥१३॥

(त्थु) उत्तरतो वा ऽअग्निहोत्रस्य द्वारम् । (थ्रं) स यथा द्वारा प्रपद्येतैवं तदथ यो दक्षिणत ऽएत्यास्ते यथा बहिर्धा चरेदेवं तत् ॥ १४ ॥

(थ्रो) नौर्ह वा ऽएषा स्वर्ग्या । यदग्निहोत्रं तस्याऽएतस्यै नावः स्वर्ग्यायाऽआहवनीयश्चैव गार्हपत्यश्च नौमण्डे ऽअथैष एव नावाजो यत्क्षीरहोता ॥ १५ ॥

... न्तरेणाति-
... गार्हपत्य-
... ३ ॥

उत्तरतो वा अग्निहोत्रस्य द्वारम् । स यथा द्वारा प्रपद्येत-एवं तत् । अथ यो दक्षिणत एत्यास्ते-यथा बहिर्धा चरेद् एव तत् ॥ १४ ॥

नौर्ह वा एषा स्वर्ग्या-यदग्निहोत्रम् । तस्या एतस्यै नावः स्वर्ग्याया आहवनीयश्चैव गार्हपत्यश्च नौमण्डे । अथैष एव नावाजो यत्क्षीरहोता ॥ १५ ॥

पर्यावर्तमाने रथचक्र ' अर्वाचीन ' अवाङ्मुख ' अवेक्षेत ' । एवं सूर्यमतिक्रम्य स्थितो विद्वानपि सूर्यमण्डलस्यावस्तात्पर्यावर्तमाने अहोरात्रे अवाङ्मुखोऽवेक्षेत इत्यर्थः । न ह वेत्यादि सुगमम् ॥ १२ ॥

होमार्थमन्तरागमनं विधाय प्रशंसति-पूर्वेणेति (का० श्रौ० सू० ४ । २०६) । दक्षिणतः प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु । अत्र प्रवृत्ते द्वारनियम । आहवनीयस्य पुरस्तात् पारक्रम्य गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये ग... इत्यर्थः । तथा च सूत्रितम्-" अन्तरेणापरामी गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः " (का० श्रौ० सू० ४।१३।७) इति । न वै देवा इत्यादि सुगमम् ॥ १३ ॥

उत्तरतो वा इति । यदेतद् ' दक्षिणेन वा ' इति कात्यायनेन विकल्पेनोक्तम् तद् दूषयति-अथ य इति । अग्निहोत्रहोमार्थमुत्तरस्यां दिशि द्वारप्रवेशोपाय । तथा च उत्तरतः प्रवेशं विधाय गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमनतिक्रम्यैव ' यः ' यजमानः दक्षिणस्यां दिशि एत्यागत्य आहवनीयसमीपे ' आस्ते, ' सोऽग्निहोत्रं प्रवेष्टुमशक्तो बहिरेवावतिष्ठते, यथा प्रासादस्य द्वारमविदित्वा देशमप्राप्य प्रवेष्टुमशक्तो बहिरवस्थितो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथैतदग्निहोत्रं नौरूपेण स्तुवन्नुक्तं प्रवेशं प्रतिपादयति-नौर्हेत्यादिना । नौमण्डे इति । ' स्वर्ग्यायाः ' स्वर्गप्राप्तिहेतुभूतायाम्नस्या अग्निहोत्ररूपाया ' नावः ' ' आहवनीयगार्हपत्यौ ' ' नौमण्डे ' उभे पार्श्वे, भित्ती इत्यर्थः । नावाज इति । नावमजति क्षिपति प्रेरयतीति नावाजः, (कर्णधारः) ॥ १५ ॥

स यत्प्राङ्पोदेति। तदेनां प्राचीमभ्यजति। स्वर्गं लोकमभि तया स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते तस्या ऽउत्तरत ऽआरोहणꣳ सैनꣳ स्वर्गं लोकꣳ समापयत्यथ यो दक्षिणत ऽएत्यास्ते यथा प्रतीर्णायामागच्छेत्स विहीयेत स तत ऽएव बहिर्धा स्यादेवं तत् ॥ १६ ॥

(३) अथ यामेताꣳ समिधमभ्यादधाति सेष्टका येन मन्त्रेण जुहोति तद्यजुर्येनैतामिष्टकामुपदधाति यदा वा ऽइष्टकोपधीयतेऽथाहुतिर्हूयते तदस्योपहितास्वेवेष्टकास्वेता ऽआहुतयो हूयन्ते या ऽएताऽ अग्निहोत्राहुतयः ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वा ऽअग्निः। संवत्सरो वै प्रजापतिः संवत्सरे संवत्सरे ह वा ऽअस्याग्निहोत्रं चित्येनाग्निना सन्तिष्ठते संवत्सरे संवत्सरे चित्य-

स यत् प्राङुपोदैति—तदेनां प्राचीमभ्यजति—स्वर्गं लोकमभि। तया स्वर्गं लोकं समश्नुते। तस्या उत्तरत आरोहणम्। सैनं स्वर्गं लोकं समापयति। अथ यो दक्षिणत एत्यास्ते—यथा प्रतीर्णाया- मागच्छेत्, स विहीयेत, स तत एव बहिर्धा स्याद् एवं तत् ॥ १६ ॥

अथ यामेतां समिधमभ्यादधाति—सेष्टका। येन मन्त्रेण जुहोति—तद् यजुः। येनैतामिष्टकामुपद- धाति—यदा वा इष्टकोपधीयते—अथाहुतिर्हूयते—तदस्योपहितास्वेवेष्टकास्वेता आहुतयो हूयन्ते—या एता अग्निहोत्राहुतयः ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वा अग्निः। संवत्सरो वै प्रजापतिः। संवत्सरे संवत्सरे ह वा अस्याग्निहोत्रं चित्येनाग्निना

स यत् प्राङित्यादि। प्राङ्मुखः सन् गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति होमायोद्गच्छन् ताम् 'एनां' नावं प्राच्यां दिशि अवस्थितं 'स्वर्गम्' 'अभ्यजति' अभिप्रेरयति। उत्तरत आरोहणमिति। आरुह्यतेऽनेनेत्यारोहणं प्रवेशद्वारम्। ततश्च उत्तरत आरुह्यमाणा सा अग्निहोत्ररूपा नौः एनं यजमानं 'स्वर्गं लोकं' सम्यक् प्रापयति। दक्षिणतः प्रवेशने दोषमाह—अथ य इति। नावि 'प्रतीर्णायां' सत्यां यस्तरीतुम् 'आगच्छेत्' 'सः' तत्रैव 'विहीयेत' त्यज्येत, ततश्च 'बहिर्धा' बाह्यो भवेत्; एवमेव 'तत्' दक्षिणतः प्रवेशनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथैतदग्निहोत्रं चित्याग्निरूपतया स्तौति—अथ यामिति। होमार्थं या समिदग्नौ आधीयते 'सा' च 'इष्टका'; 'येन' च मन्त्रेण अग्निहोत्रं 'जुहोति' 'तद्' एव इष्टकोपधानार्थं 'यजुः'। यदा वा इत्यादि। सायम्प्रातःकालेषु समिदाधानमेवेष्टकोपधानम्। तथा चयनलक्षणे एवाग्नौ सायम्प्रातराहुतयः कात्स्न्येन हुता भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ चित्यस्याग्नेः संवत्सररूपतया जुहन् तावत्कालेनाप्यस्याग्निहोत्रहोमस्य तत्सम्पत्तिमुपपादयति—प्रजापतिर्वा इति। चित्योऽग्निः प्रजापतिना सृष्टत्वात् तदात्मकः, प्रजापतिश्च संवत्सरकालात्मकः; अतः संवत्सरपर्यन्तमभि-

१—मध्ये निष्क्रम्याविश्य समित्समाद[illegible]याग्निज्योतिष तया वासुमतीं प्राणती १स्वर्ग्या २स्वर्ग्यायेष[illegible]मि भारतीम् इति। का. श्रौ. सू. ४।१३७।२—'सन्तिष्ठन्ते' इति पा.।

महिमानमाप्नोति य उ एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येतद्ध हास्याग्निहोत्रं त्रिंशेनाह्ना सम्पद्यते त्रिंशन्महिमानमाप्नोति ॥ १८ ॥

सप्त च वै शतान्यशीतीनामुच्यः । (चो) विंशतिश्च स यत्सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति ते ह द्व्याहुती ताऽवतस्य संवत्सरऽस्याहुतयः सम्पद्यन्ते १९
सप्त चैव शतानि विंशतिश्च । संवत्सरे संवत्सरे ह वाऽअस्याग्निहोत्रं महतोक्थेन सम्पद्यते संवत्सरे संवत्सरे महदुक्थमाप्नोति य उ एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येतद्ध हास्याग्निहोत्रं महतोक्थेन सम्पद्यते महदुक्थमाप्नोति ॥ २० ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ २ ॥ (२—३)

त्यनुते । संवत्सरे संवत्सरे त्रिंशन्महिमानमाप्नोतीत्यर्थ एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति, एतद्ध ह्यस्याग्निहोत्रं त्रिंशेनाह्ना सम्पद्यते, त्रिंशन्महिमानमाप्नोति ॥ १८ ॥

सप्त च वै शतान्यशीतीनामुच्यः विंशतिश्च ७२० (७२००) । स यत् सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति ते द्वे आहुती । ता अन्य संवत्सरस्य आहुतयः सम्पद्यन्ते ॥ १९ ॥

सप्त चैव शतानि विंशतिश्च । संवत्सरे-संवत्सरे ह वा अस्याग्निहोत्रं महदुक्थेन सम्पद्यते । संवत्सरे-संवत्सरे महदुक्थमाप्नोतीत्यर्थ एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति-एतद्ध अस्याग्निहोत्रं महदुक्थेन सम्पद्यते-महदुक्थमाप्नोति ॥ २० ॥

अग्नौ ह वै देवाः । सर्वान्पशून्निदधिरे ये च ग्राम्या ये चारण्या विजयं वोपप्रेष्यन्तः कामचारस्य वा कामायायं नो गोपिष्ठो गोपायदिति वा ॥ १ ॥

तान्नु हाग्निर्निचकमे । तैः सङ्गृह्य रात्रिं प्रविवेश पुनरेम इति देवाऽएतदग्निं तिरोभूतं ते ह विदाञ्चक्रुरिह वै प्राविक्षद्रात्रिं वै प्राविक्षदिति तमेतत्प्रत्यायत्यां रात्रौ सायमुपातिष्ठन्त देहि नः पशून्पुनर्नः पशून्देहीति तेभ्योऽग्निः पशून्पुनरददात् ॥ २ ॥

(तु) तस्मै कमग्नीऽउपतिष्ठेत । (ता) अग्नी वै दातारौ तावेवैतद्याचते सायमुपतिष्ठेत सायं हि देवा ऽउपातिष्ठन्त दत्तो हैवास्माऽएतौ पशून्य ऽएवं विद्वानुपतिष्ठते ॥ ३ ॥

(तेऽथ) अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । (तो) उभये ह वाऽइदमग्रे सहासुर्देवाश्च मनुष्याश्च तद्यद्ध स्म मनुष्याणां न भवति तद्ध स्म देवान्याचन्त

अग्नौ ह वै देवाः सर्वान् पशून्निदधिरे–ये च ग्राम्याः, ये चारण्या विजयं वोपप्रेष्यन्तः, कामचारस्य वा कामाय–'अयं नो गोपिष्ठो गोपायद्' इति वा ॥ १ ॥

तान्नु हाग्निर्निचकमे । तैः सङ्गृह्य रात्रिं प्रविवेश । ' पुनरेम '–इति देवा एतदग्निं तिरोभूतम् । ते ह विदाञ्चक्रुः–इह वै प्राविक्षद्, रात्रिं वै प्राविक्षदिति । तमेतद् प्रत्यायत्यां रात्रौ सायमुपातिष्ठन्त–' देहि नः पशून् पुनर्नः पशून् देहि ' इति । तेभ्योऽग्निः पशून् पुनरददात् ॥ २ ॥

तस्मै कमग्नी उपतिष्ठेत । अग्नी वै दातारौ । तावेवैतद्याचते । सायमुपतिष्ठेत । सायं हि देवा उपातिष्ठन्त । दत्तो हैवास्मा एतौ पशून्–य एवं विद्वानुपतिष्ठते ॥ ३ ॥

अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । उभये ह वा इदमग्रे सहासुः–देवाश्च, मनुष्याश्च । तद्यद्ध स्म मनुष्याणां

अथ सायङ्कालीनमग्न्युपस्थानं विधित्सुस्तदर्थमाख्यायिकामाह–अग्नौ हेति । एतच्च पुनराधानब्राह्मणे (श. प. २ का. २ अ. ३ ब्रा. २–३ कं.) व्याख्यातम् । तत्र हि ' अपः प्रविवेश, ' अत्र तु ' रात्रिं प्रविवेश ' इत्येतावान् विशेषः । तमेतदित्यादि । ' प्रत्यायत्याम् ' आगामिन्यां ' रात्रौ ' ' सायं '–काले ' तम् ' अग्निं देवा. ' उपातिष्ठन्त ' । उपस्थानप्रकारमाह–देहि न इति ॥ १ ॥ २ ॥

यस्माद्देवमनुष्यस्थानात् पशवो देवैर्लब्धाः, तस्माद् यजमानोऽपि तदुपस्थानं कुर्यादिति विधत्ते–तस्मा इति । तस्मै पशुप्राप्तिलक्षणाय फलाय । ' कम् ' इति वाक्यपूरणे । अन्यदभिहितम् । दत्तो हैवेति । य एवं सायमग्नी उपतिष्ठेतैव तस्मै यजमानाय तावग्नी अभिमतं फलं प्रयच्छत इत्यर्थः । एवमुपस्थानविधिः ॥ ३ ॥

पूर्वमुपस्थानं विधाय उपस्थानानुपस्थानपक्षौ पूर्वपक्षसिद्धान्तत्वेन प्रतिपादयति–अथ यस्मादिति । यस्मात्

१–सायमाहुत्यः २.हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते व्यस्तपेन । इति का. श्रौ. सू. ४ । १०४ ।=शाखा=२=११= इत्यादि=वरिते=१=३१ इत्यतः=आहवनीयोपस्थानं=पूर्ववदुपस्थानं वा । २–' वाक्यपादिपूरणे ' इति क. । ३–' अथोपस्थानदोषानौ पूर्वपक्षौ सिद्धान्तत्वेन '–इति क. ।

ऽइदं वै नो नास्तीदं नोऽस्त्विति ते तस्याऽएव ग्रोच्यायै द्वेषेण देवास्ति-रोभूता नेद्धिनसानि नेद्द्वेष्योऽसानीति तस्मान्नोपतिष्ठेत ॥ ४ ॥

(ब्रा) अथ यस्मादुपैव तिष्ठेत । यज्ञो वै देवानामाशीर्यजमानस्य तद्वाऽएष ऽएव यज्ञो यदाहुतिराशीरेव यजमानस्य तद्यदेवास्यात्र तदे-वैतदुपतिष्ठमानः कुरुते तस्मादुपैव तिष्ठेत ॥ ५ ॥

(ब्रा) अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । यो वै ब्राह्मणं वाशꣳसमानोऽनुचरति क्षत्रियं वाऽयं मे दास्यत्ययं मे गृहान्करिष्यतीति यो वै तं वाधेन वा कर्म्मणा वाभिराधयिषति तस्मै वै स देयं मन्यतेऽथ य आह किं नु त्वं ममासि यो मे न ददासीतीश्वर ऽएनं द्वेष्टोरीश्वरो निर्व्वेदं गन्तोस्त-स्मान्नोपतिष्ठेतैतद्धिवैव ऽएतं याचते यदिन्धे यज्जुहोति तस्मान्नो-पतिष्ठेत ॥ ६ ॥

न भवति—तद्ध स्म देवान् याचन्ते—' इदं वै नो नास्तीदं नोऽस्तु ' इति । ते तस्या एव याच्ञायै द्वेषेण देवास्तिरोभूताः—' नेद्धिनसानि, नेद्द्वेष्योऽसानि ' इति । तस्मान्नोपतिष्ठेत ॥ ४ ॥

अथ यस्मादुपैव तिष्ठेत । यज्ञो वै देवानामाशीर्यजमानस्य । तद्वा एष एव यज्ञो यदाहुतिः । आशीरेव यजमानस्य तद्—यदेवास्यात्र । तदेवैतदुपतिष्ठमानः कुरुते । तस्मादुपैव तिष्ठेत ॥ ५ ॥

अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । यो वै ब्राह्मणं वाशंसमानोऽनुचरति, क्षत्रियं वा—अयं मे दास्यति, अयं मे गृहान् करिष्यतीति । यो वै तं वाधेन वा, कर्मणा वा अभिराधयिषति । तस्मै वै स देयं मन्यते । अथ य आह—किं नु त्वं ममासि, यो मे न ददासीति । ईश्वर एनं द्वेष्टोः, ईश्वरो निर्वेदं गन्तोः । तस्मान्नोपतिष्ठेत । एतद्धिवैव एतं याचते—यदिन्धे, यज्जुहोति, तस्मान्नोपतिष्ठेत ॥ ६ ॥

अभ्युपस्थानं न कर्त्तव्यम्, तत्कारणमुच्यते । देवा खलु पुरा मनुष्यैः सार्द्धमिह लोके निवसन्त तद्या-चनेन पीडिता मनुष्येभ्यस्तिरोभूता, अतोऽग्निरपि उपस्थानेन याच्यमानस्तिरोभवति, याचितस्यास्याप्रदानेन नैव यजमानं ' हिनसानि, ' अत एव द्वेष्योऽपि न भवानीत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । यस्मादेव तस्मान्नोपस्थेयोऽग्नि-रिति पूर्वपक्षः ॥ ४ ॥

अथ यस्मादित्यादि । यस्मात् कारणादभ्युपस्थानं कर्त्तव्यम् तदुच्यते—' देवानां ' सम्बन्धी यो ' यज्ञ, ' स हि यजमानस्य ' आशीः '—फलप्रार्थनरूप, ' तत् ' तथा सति येषाऽग्निहोत्राहुतिः ' एष एव यज्ञ ' सैव यजमानस्याशीः । तद्यदेवेत्यादि । यजमानस्य यत्, तदाशीरूपं फलम्, तदेवाभिमतमग्निहोत्रेऽग्निमुपतिष्ठमान कुरुत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पुनरप्यनुपस्थानपक्षं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति—अथ यस्मादित्यादिना । यो वै ब्राह्मणमित्यादि ब्राह्मणक्षत्रिययोरन्यतरमाशंसमानः फलाभिलाषी पुरुष ' अनुचरति ' अनुवर्त्तते । तस्याभिप्रायमाह—अयं मे

१—न वा विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः । का श्रौ सू ४।१२।५

(ता) अथ यस्माद्रुपेव तिष्ठते । (ता) उत वै यावन्दातारं लभतेऽथ । एनं भर्ता भार्य्यं नानुबुध्यते स यदेवाह भार्य्यो वै तेऽस्मि बिभृहि मेत्यथैनं वेदाथैनं भार्य्यं मन्यते तस्माद्रुपेव तिष्ठतेऽदमित्र समस्तं यस्मादुपतिष्ठन्त ॥ ७ ॥

प्रजापतिर्वा एष भूत्वा । यावत ऽईष्टे यावदेनमनु तस्य रेतः सिञ्चति यदग्निहोत्रं जुहोतीदमेवैतत्सर्वमुपतिष्ठमानोऽनुतिष्ठतीदᳬ सर्वमनुप्रजनयति ॥ ८ ॥

अथ यस्मादुपेव तिष्ठते । उत वै यावन्दातारं लभते स्म, उतो भर्ता भार्य्यं नानुबुध्यते । स यदेवाह ' भार्य्यो वै तेऽस्मि, बिभृहि मा ' इति । अथैनं वेद, अथैनं भार्य्यं मन्यते । तस्मादुपेव तिष्ठते—इदमित्र समस्तम् । यस्मादुपतिष्ठन्त ॥ ७ ॥

प्रजापतिर्वा एष भूत्वा—यावत ईष्टे, यावदेनमनु तस्य रेतः सिञ्चति—यदग्निहोत्रं जुहोति—इदमेवैतत् सर्वमुपतिष्ठमानोऽनुतिष्ठति, इदं सर्वमनु प्रजनयति ॥ ८ ॥

इति । गर्भिसमनुगच्छति पुरुषः, न आत्मनाऽपि ' वर्तते ' वर्तनेन स्मृतिशास्त्रेण, ' कर्मणा वा ' [illegible] ' अभिनिरावर्तयति ' अभिगच्छति [illegible] ' तस्मै ' पुरुषाय ' स. ' आत्मनाऽपि प्रभु, धन देय दातारं ' मन्यते ' । [illegible] भावने, स ' एवं ' आत्मनाऽपि प्रभु ' ईष्टे. ' (पा. सू. ३ । ४ । १६) [illegible] ' ईश्वर ' समर्थः स्यात्, तथा ' निर्दिः ' [illegible] ' तस्मैः ' तत्पुरुष ' ईश्वरः ' स्यात् । [illegible]—किं मिति । हे देवदत्त ! [illegible] मह्यं न ददासि, स एवं मम किं यासि ? न किञ्चिदपि भवति, तथा हि प्रयोजनमित्यर्थः । एवं [illegible] कार्यं, [illegible] [illegible] कर्तव्यमित्याह—एतदिति । [illegible] प्राग् [illegible] यावन्तं, यावत [illegible] (तै. सं. १ कां. ५ प्र. ९. अ, ६–७ ग.) ॥ ६ ॥

अथ यस्मादिति । कोऽपि ' यावत् ' पुरुषो ' दातारं ' प्राप्नोति, स च ' भर्ता ' पोषकः प्रभुः ' भार्य्यं ' पोष्यं यावत् भर्ता ' नानुबुध्यते ', ' स. ' पिव यावतः एवम् ' आह ' विज्ञापयति—हे स्वामिन् ! अहं ' ते ' तव ' भार्य्यः ' पोष्य, ' अस्मि ', ' मा ' मां ' बिभृहि ' पोषय ' इति ' । एवं विज्ञापनानन्तरमेव ' एनं ' यावतः पुरुष ' वेद ' जानाति । अनन्तरम् ' एनं ' ' भार्य्यं ' पोष्यं ' मन्यते ' तस्मात् [illegible] [illegible] न [illegible] किञ्चित् । ' इदमित् ' इदमेव ' समस्तं ', [illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] कारणात् [illegible] कर्तव्य तदुच्यते—प्रजापतिर्वा इति । [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] । [illegible] यजमान [illegible] [illegible] ' अनुप्रजनयति ' अनुक्रमेणोत्पादयति । तस्मादस्मिन्नुपस्थाने कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

१—[illegible] । [illegible] । इति याज्ञिक-देवोक्तिः । तत्र च [illegible] [illegible] पूर्वं [illegible], [illegible] मन्त्रा इति बोध्यम् ।

स वा ऽउपवत्या प्रतिपद्यते । (त॰) इयं वा ऽउप द्वयेनेयमुप यद्धीदं किञ्च जायतेऽस्यां तदुपजायतेऽथ यत्न्यृच्छत्यस्यामेव तदुपोप्यते तदुह्वा रात्र्या भूयोभूय ऽएवाक्षय्यं भवति तदक्षय्येणैवैतद्भूम्ना प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

स ऽआह । (हो) उपप्रयन्तोऽअध्वरमित्यध्वरो वै यज्ञ ऽउपप्रयन्तो यज्ञमित्येवैतदाह मन्त्रं वोचेमाग्नयऽइति मन्त्रमु ह्यस्माऽएतद्वक्ष्यन्भवत्यारे ऽअस्मे च शृण्वतऽइति यद्यप्यस्मदारकादस्यथ नऽ एतच्छृण्वेवैवमेवैतन्मन्यस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥

(हो) अग्निर्मूर्द्धा दिवः । ककुत्पतिः पृथिव्या ऽअयम् ॥ अपाᳬं रेताᳬंसि जिन्वतीत्यन्वेव धावति तद्यथा प्राचन्कल्याणं ब्रूयादामुष्यायणो वै त्वमस्यलं वै त्वमेतस्माऽअसीत्येवमेषा ॥ ११ ॥

स वा उपवत्या प्रतिपद्यते—इयं वा उप द्वयेनेयमुप । यद्धीदं किञ्च जायते—अस्यां तदुपजायते—अथ यत् न्यृच्छति—अस्यामेव तदुपोप्यते । तदुह्वा रात्र्या भूयो—भूय एवाक्षय्यं भवति, तदक्षय्येणैवैतद् भूम्ना प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अथ बृहदुपस्थानम् ।

स आह । (१) " उपप्रयन्तो अध्वरम् "—इति (वा. सं. ३ । ११) । अध्वरो वै यज्ञः । उपप्रयन्तो यज्ञमित्येवैतदाह । " मन्त्रं वोचेमाग्नये "—इति (वा. सं. ३ । ११) । मन्त्रमु ह्यस्मा एतद्वक्ष्यन् भवति । " आरे अस्मे च शृण्वते "—इति (वा. सं. ३ । ११) यद्यप्यस्मदारकादसि अथ न एतच्छृण्वेव—एवमेवैतन्मन्यस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥

(२) " अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति "—

तत्र प्रथमाया ऋचो लिङ्गविशेषमुपन्यस्य प्रशंसति—स वा इति । ' उपवत्या ' उपशब्दयुक्तया ऋचा (वा. सं. ३ । ११) । इयं वा इत्यादि । ' इत वा उप ' योऽयमुपेत्युपसर्गः, इत भूमिरेव स ' द्वयेन ' द्विप्रकारेण ' इत ' भूमि उपशब्दवाच्या । तत्प्रकारद्वयं दर्शयति—यद्धीदमिति । ' यत् ' किञ्च जायमान ' तत् ' सर्वम ' अस्याम् ' ' उपजायते ' । ' यत् ' ' न्यृच्छति ' विनाशमपि प्राप्नोति, ' तत् ' अपि ' अस्याम् ' एव ' उपोप्यते ' निलीयते । अतो उत्पद्यमानेन लीयमानेन चेय भूमिरुपशब्दवाच्या इति उपशब्दवाच्या वा इत्यर्थः । यतेदं जायमानं लीयमानं यदुभयम् एव अहोरात्राभ्याम् अक्षय्य भवति तस्मादेतेनोपशब्दयुक्तं प्रतिपद्यमान क्षयरहितेनैव भूम्ना ' प्रतिपद्यते ' उपस्थान प्रारभते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इदानीमुपस्थानमन्त्रान् विधित्सुस्तानुपवर्णयन् विधाय प्रशंसति—स आहेति । अध्वरो वै यज्ञ इत्यादि सुगमम् । द्वितीय पादमनूद्य तत्र मन्त्रशब्दो वक्ष्यमाणमन्त्रपर इति व्याचष्टे—मन्त्रमु ह्यस्मा इति । आरे अस्मे चेति । अस्मच्छब्दात् पञ्चम्यर्थे शेआदेश इति व्याचष्टे—अस्मदारकादिति ॥ १० ॥

अथ द्वितीयमृचमस्मिन्नुपस्थाने वक्तव्यत्वेन विधित्सन्नृचं तात्पर्यमाह—अग्निर्मूर्द्धेति । अन्वेव धावतीति अनुधावति अनुवर्त्य प्रशंसतीति यावत् । एतत् सदृष्टान्तमुपपादयति—तद्यथेति ॥ ११ ॥

१–' प्रारभते ' इति क० । २–' प्रशंसति ' इति पाठः ।

(पुरोऽर्थे) अथैन्द्राग्नी । (ग्न्यु) उभा वामिन्द्राग्नी ऽआहुवध्याऽउभा राधसः सह मादयध्यै॥ उभा दातारविषाꣳ रयीणामुभा व्वाजस्य सातये हुवे वामिति्येष वाऽइन्द्रो य एष तपति स यदस्तमेति तदाहवनीयं प्रविशति तदुभावेवैतत्सह सन्ता ऽउपतिष्ठतऽउभौ मे सह सन्तौ दत्तमिति तस्मादैन्द्राग्नी १२

अयं ते योनिर्ऋत्वियः । (यो) यतो जातोऽअरोचथाः ॥ तं जानन्नग्नऽआरोहाथा नो व्वर्द्धया रयिमिति पुष्टं वै रयिर्भूयो भूयऽएव न इदं पुष्टं कुर्वित्येवैतदाह ॥ १३ ॥

(हा) अयमिह प्रथमः । (ग्रो) धायि धातृभिर्होता यजिष्ठोऽअध्वरेष्वीड्यः ॥ यमप्नवानो भृगवो व्विरुरुचुर्व्वनेषु चित्रं व्विभ्वं व्विशेव्विशऽइत्यन्वेव धावति तद्यथा याचन्कल्याणं व्वदेदामुष्यायणो वै त्वमस्यलं वै त्वमेतस्माऽअसीत्येवमेषा यथोऽएवैष तथोऽएवैनमेतदाह यदाह व्विभ्वं व्विशेव्विशऽइति व्विभूर्ह्येष व्विशेव्विशे ॥ १४ ॥

इति (वा. सं. ३ । १२) । अन्वेव धावति । तद्-यथा याचन् कल्याणं वदेद् 'आमुष्यायणो वै त्वमसि, अलं वै त्वमेतस्मा असि' इत्येवमेषा ॥ ११ ॥

अथैन्द्राग्नी (३) "उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्यै । उभा दातारविषाꣳ रयीणाम् । उभा वाजस्य सातये हुवे वाम् "-इति (वा०सं० ३ ।१३) । एष वा इन्द्रो य एष तपति । स यदस्तमेति तदाहवनीयं प्रविशति । तदुभावेवैतत् सह सन्ता उपतिष्ठते 'उभौ मे सह सन्तौ दत्ताम्' इति । तस्मादैन्द्राग्नी ॥ १२ ॥

(४)"अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्द्धया रयिम्"-इति (वा.सं.३।१४) । पुष्टं वै रयिः । भूयो-भूय एव न इदं पुष्टं कुरु-इत्येवैतदाह ॥१३॥

(५) " अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशे-विशे"-इति (वा. सं. ३।१५) । अन्वेव धावति तद्-यथा याचन् कल्याणं वदेत्-आमुष्यायणो वै त्वमसि,अलं वै त्वमेतस्मा असि इति-एवमेषा । यथो एवैष तथो एवैनमेतदाह-यदाह-' विभ्वं विशेविशे ' इति । विभूर्ह्येष विशे-विशे ॥ १४ ॥

अथैन्द्राग्नीति । अग्निर्भूर्द्धनन्तरम् उभा वाम्-इतीन्द्राग्निदेवताका ऋक् आग्न्युपस्थाने प्रयोक्तव्येत्यर्थः । अस्यामृचि 'इन्द्राग्नी'-शब्दस्य विवक्षितमर्थमाह-एष वा इन्द्र इति ॥ १२ ॥

चतुर्थीमृच पठित्वा व्याचष्टे-अयं त इति । पुष्टं वा इति । यदत्र रयिशब्दवाच्यम्, तत् पुष्टिहेतुभूतं धनम् । भूयो भूय इत्यादि, मन्त्रगत-' वर्द्धय '-पदाभिप्रायकथनम् ॥ १३ ॥

अथ तत्सितृपस्थाने पञ्चमीमृच विधाय तात्पर्यं कथयति-अयमिहेति । विभूर्ह्येष इति । 'विशे-विशे' मनुष्ये प्रजार्थे ' एषः ' अग्निः ' विभू ' तत्तदभीष्टप्रदाने समर्थ इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(ओ३म्) अस्य प्रत्नाम्। (अनु) अनु द्युतँ शुक्रं दुदुह्रेऽअह्रयः। पयः सहस्रसामृषिमिति परमा वाऽएषा सनीनां यत्सहस्रसनिस्तदेतस्यैवावरुद्ध्यै तस्मादाह पयः सहस्रसामृषिमिति ॥ १५ ॥

तदेतत्समाहार्य्यँ षड्टचम्। तस्योपवती प्रथमा प्रत्नवत्युत्तमावोचाम तद्यस्मादुपवत्यथाद एव प्रत्नं यावन्तो ह्येव सनाग्रे देवास्तावन्त एव देवास्तस्मादद प्रत्नं तदिमेऽएवान्तरेण सर्वे कामास्तेऽस्माऽइमे सञ्जानाने सर्वान्कामान्त्संनमतः ॥ १६ ॥

स वै त्रिः प्रथमां जपति। त्रिरुत्तमां त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तस्मात्त्रिः प्रथमां जपति त्रिरुत्तमाम् ॥ १७ ॥

"अस्य प्रत्नामनु द्युतम् शुक्रं दुदुहे अह्रयः। पयः सहस्रसामृषिम्"—इति (वा सं ३।१६) परमा वा एषा सनीनां यत्—सहस्रसनिः। तदेतस्यैवावरुद्ध्यै तस्मादाह पयः सहस्रसामृषिमिति ॥ १५ ॥

तदेतत् समाहार्य्यं षड्टचम्। तस्योपवती प्रथमा, प्रत्नवत्युत्तमा। अवोचाम तद्—यस्मादुपवती। अथाद् एव प्रत्नम्। यावन्तो ह्येव सनाग्रे देवाः—तावन्त एव देवाः। तस्माद् अदः प्रत्नम्। तदिमे एवान्तरेण सर्वे कामाः—ते अस्मा इमे सञ्जानाने सर्वान् कामान्त्संनमतः ॥ १६ ॥

स वै त्रिः प्रथमां जपति त्रिरुत्तमाम्। त्रिवृत्—प्रायणा हि यज्ञाः, त्रिवृदुदयनाः। तस्मात् त्रिः प्रथमां जपति, त्रिरुत्तमाम् ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचं विधाय प्रशंसति—अस्येति। परमा वा एषा इति। 'सनीनां' दानानां मध्ये 'यत्' 'सहस्रसनि' सहस्रसङ्ख्याकस्य धनस्य दानं 'एषा' 'परमा' सर्वोत्कृष्टा सनिः। एताश्च षड्टचो मन्त्रकाण्डे एव व्याख्याता इति नात्र पुनर्व्याख्यायन्ते ॥ १५ ॥

अधीता ऋचः समुद्दिश्य प्रथमोत्तमयोर्लिङ्गविशेषोपन्यासेन स्तौति—तदेतदिति। 'समाहार्यम्' एकैका मृचं प्रदेशान्तरे पठिता समाहृत्य समुदायीकृतमेतत् 'षड्टचं' सूक्तम्। 'तस्य' 'प्रथमा' 'उपवती' 'उत्तमा तु प्रत्नवती' प्रत्नशब्दयुक्ता। तत्रोपवती भूम्यभिप्रायेत्येतत् प्रागेव 'अवोचाम' तेन परं तत् प्रतिपादनमित्यर्थः। अथाद एवेति। 'अदः' द्युलोक एव 'प्रत्नम्'। तस्य प्रत्नशब्दाभिधेयता—मुपपादयति—यावन्त इति। 'सना' इति निपातः पुरेत्यस्यार्थे। 'यावन्त एव' हि 'अग्रे' 'सना' सनातना 'देवा,' 'तावन्त एव देवा' इदानीमपि, 'तस्मात्' तदाश्रयभूता द्यौः पुरातनत्ववाचिना प्रत्नशब्देनाभिहित इत्यर्थः। तदिमे एवेति। 'इमे' द्यावापृथिव्यौ 'अन्तरेण' "अग्निर्मूर्द्धा"—इत्यादिमन्त्र-प्रतिपाद्या 'सर्वे कामा' अवस्थिताः। ते अस्मा इत्यादि, स्पष्टम् ॥ १६ ॥

प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्जपं विधाय प्रशंसति—स वै त्रिः प्रथमां जपतीति। अस्य षड्टचस्य सूक्तस्य 'उपप्रयन्त'—इतीयं प्रथमा 'अस्य प्रत्नाम्'—इतीयमुत्तमा, उपस्थानकाले तयोस्त्रिर्जपः कार्यः। यतः 'यज्ञाः' 'त्रिवृ-

---

१—कण्वमाध्यन्दिनशाखयोरुभयत्र इति पाठान्तरम्। २—'प्रत्नशब्दनामधेयताम्' इति क। ३—त्रिवृत्प्रथमाऽस्य प्रत्नां पारते त्रिरावर्तयेदिति च। का० श्रौ० सू० ४। २७६। अत्रमादत्र त्रिवृदिदं तत्प्रहणात्तस्योपस्थानामेव त्रिरावृत्तिः। त्रिरावृत्तिर्न यजुषि इत्यादीति क।

यद्द वाऽअत्राग्निहोत्रं जुह्वत् । (द्वा) व्वाचेन वा कर्म्मणा वा मिथ्या करोत्यात्मनस्तदवयत्यायुषो वा व्वर्चसो वा प्रजायै वा ॥ १८ ॥

तदु खलु तनूपा ऽअग्नेऽसि । तन्वं मे पाह्यायुर्दाऽअग्नेऽस्यायुर्मे देहि व्वर्चोदा ऽअग्नेऽसि व्वर्चो मे देहि ॥ अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्मऽआपृणेति ॥ १९ ॥

यद्द वाऽअत्राग्निहोत्रं जुह्वत् । (द्वा) व्वाचेन वा कर्म्मणा वा मिथ्या करोत्यात्मनस्तदवयत्यायुषो वा व्वर्चसो वा प्रजायै वा तन्मे पुनराप्याययेत्येवैतदाह तथो हास्यैतत्पुनराप्यायते ॥ २० ॥

(तऽद्दु) इन्धानास्त्वा । शतᳬ हिमा द्युमन्तᳬ समिधीमहीति शतं व्वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाह तावत्त्वा महान्तᳬ समिधीमहीति यदाह

यद्द वा अत्राग्निहोत्रं जुह्वत्–वाचेन वा कर्मणा वा मिथ्या करोति,–आत्मनस्तदवयति–आयुषो वा, वर्चसो वा, प्रजायै वा ॥ १८ ॥

तदु खलु–" तनूपा ह्यग्नेऽसि–तन्वं मे पाहि, आयुर्दा अग्नेऽसि–आयुर्मे देहि, वर्चोदा अग्नेऽसि–वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण "–इति (वा० सं० ३ । १७) इति ॥ १९ ॥

यद्द वा अत्राग्निहोत्रं जुह्वत्–वाचेन वा कर्मणा वा मिथ्या करोति आत्मनस्तदवयति–आयुषो वा, वर्चसो वा, प्रजायै वा–तन्मे पुनराप्यायय–इत्येवैतदाह । तथो हास्यैतद् पुनराप्यायते ॥ २० ॥

" इन्धानास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तं समिधीमहि "–इति (वा० सं० ३ । १८)। शतं वर्षाणि जीव्यास्म–इत्येवैतदाह । तावद् त्वा महान्तं समिधीमहीति । यदाह–द्युमन्तं समिधीमहीति ।

त्मायणा ' त्रिवृ प्रारम्भा., निर्वापप्रोक्षणसामिधेन्यनुवचनादिषु तथा त्रिवृदुदयनाशिवहस्समाप्ताधा. आज्यपत्रअगादि शस्त्रसमाप्तिषु परिधानीयायाः त्रिरावृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ १७ ॥

" तनूपा अग्नेऽसि "–इत्यादिमन्त्रैराहवनीयोपस्थान विधित्सुर्लेनिवर्तुं (?) दोषमुपन्यस्यति–यद्द वा इति । अग्निहोत्रहोम कुर्वन् ' वाचेन वा ' व्यवहारसाध्येन मन्त्रोच्चारणेन, शरीरसाध्येन ' कर्म्मणा वा, ' ' यत् ' ' मिथ्या करोति ' अन्यथाऽनुतिष्ठति, ' तत् ' तेन ' आत्मनः ' यजमानस्य ' आयुषः ' जीवनस्य, ' वर्चसः ' तेजसः, ' प्रजायै ' प्रजायाश्च ' अवयति ' खण्डयति । ' वा '–शब्दश्चार्थे ॥ १८ ॥

अथैतद्दोषपरिहाराय तदुचितमन्त्रकरणकोपस्थानमाह—तदु खल्विति । ' तत् ' तत्र खलु दोषे सतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यद्द वा इत्याद्युक्तार्थम् । तन्म इत्यादि । यदेतन्मिथ्याकरणेनायुरित्यादि खण्डितम्, हे अग्ने ! ' तत् ' तव मदीयम् ' पुन. ' ' आप्यायय ' वर्द्धयेति " तन्म आ पृण "–इति मन्त्रभागस्य व्याख्यानम् ॥ २० ॥

इन्धानास्त्वेत्यादि । " शतं हिमाः "–इत्यस्य तात्पर्यमाह शतं वर्षाणीति । शतसंवत्सरजीवनवन्तो

१–' तन्निवर्तयितुम् ' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

द्युमन्तँ समिधीमहीति व्वयस्वन्तो व्वयस्कृतँ सहस्वन्तः सहस्कृतमिति व्वयस्वन्तो व्वयं भूयास्म व्वयस्कृत्त्वं भूयाऽइत्येवैतदाह सहस्वन्तो व्वयं भूयास्म सहस्कृत्त्वं भूयाऽइत्येवैतदाहाग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासोऽअदाभ्यमिति त्वया व्वयँ सपत्नान्पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह ॥ २१ ॥

चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीयेति । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयँ सङ्गृह्येव चित्राणि व्वसति तस्मान्नारकाचित्रं ददृशे ॥ २२ ॥

(श ऽ) एतेनो ह स्म वाऽऋषयः । (यो) रात्रेः स्वस्ति पारँ समश्नु-

---

" वयस्वन्तो वयस्कृतम्, सहस्वन्तः सहस्कृतम् "—इति (वा० सं० ३ । १८) । वयस्वन्तो वयं भूयास्म, वयस्कृत् त्वं भूयाः—इत्येवैतदाह । सहस्वन्तो वयं भूयास्म, सहस्कृत् त्वं भूया इत्येवैतदाह । " अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् "—इति (वा० सं० ३।१८)। त्वया वयं सपत्नान् पापीयसः क्रियास्म—इत्येवैतदाह ॥ २१ ॥

" चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय " इति (वा. सं. ३।१८)। त्रिरेतज्जपति। रात्रिर्वै चित्रावसुः । सा हीयं सङ्गृह्येव चित्राणि वसति । तस्मान्नारकाचित्रं ददृशे ॥ २२ ॥

एतेन ह स्म वा ऋषयो रात्रेः स्वस्ति पारं समश्नुवते, एतेनो ह स्मैनान् रात्रेर्नाष्ट्रा रक्षांसि न

भूयास्मेत्यर्थः । तैत्तिरीयकेऽप्येतद् विशदीकृतम्—" शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह " इति (तै० सं० १। ५ । ८ । ५) । द्युमन्तमिति मन्त्रशेषमागम्यार्थमाह—तावदेवेति । ' तावत् ' शतसंवत्सरपर्यन्तावधि, हे अग्ने ! त्वां ' द्युमन्तं ' दीप्तिमन्तं ' महान्तं ' ' समिधीमहि ', सन्दीपयेमेत्यर्थः । वयस्वन्तो वयस्कृतमित्यादि । वय इत्यन्ननाम । (निघ० २ । ७ । ७) प्रभूतान्नयुक्ता भूत्वा वयसोऽन्नस्य कर्तारं त्वामुपतिष्ठेमहि । एवं ' सहस्वन्तः '—इत्यत्रापि योजना । उभयत्र विशेषणद्वयमपि विधेयाभिप्रायमिति व्याचष्टे—वयस्वन्तो वयमिति । वयः अन्नं करोतीति वयस्कृत्, सहः शत्रूणामभिभवनं तद्वन्तः सहस्वन्तः, तादृशं सहः शत्रुविषयकमभिभवनं करोतीति सहस्कृत् । अग्ने सपत्नदंभनमित्यादि । सपत्नो दम्यते हिंस्यतेऽनेनेति सपत्नदम्भनोऽग्निः । तथा च ' त्वया ' ' वयं ' ' सपत्नान् ' शत्रून् ' पापीयसः ' अतिशयेन निकृष्टान् ' क्रियास्म ' करवामेति विशेषणतात्पर्यकथनम् ॥ २१ ॥

" चित्रावसो "—इत्यादिमन्त्रस्य त्रिर्जपं विधत्ते (का. श्रौ. सू. ४ । १७१)—त्रिरेति । रात्रिर्वा इत्यादि । ' हि ' यस्मात् ' सा इयं रात्रिः ' ग्रहनक्षत्रादीनि ' चित्राणि ' ' सङ्गृह्य इव वसति, ' ' तस्मात् ' ' चित्रावसु ' रात्रेर्नामधेयम् । अत एव इदानीमपि रात्रौ नभसि ' तारकालक्षणं चित्रं ' ' ददृशे ' दृश्यते॥२२॥

अस्य मन्त्रजपस्य प्रयोजनं वक्तुं पुरावृत्तमुदाहरति—एतेनेति । ' एतेन ' " चित्रावसो "—इति मन्त्रेण

१—मूले तु बहुषु पुस्तकेषु " तस्मान्नारकाचित्रं ददृशे " इत्येव पाठोऽस्ति । भाष्ये तु " तारकालक्षणं चित्रं ददृशे, दृश्यते " इत्येव पाठोऽस्ति । तत् भाष्यानुसारिपुस्तकस्य " तस्मान्नारकाचित्रं ददृशे " इत्येव मूले पाठस्यैव स्थापितोऽस्ति । कस्मिन्नपि पुस्तकेऽन्यथा नैवास्ति पाठः ।

वत्र ऽएतेनो ह स्मैनान्रात्रेर्नाष्ट्रा रक्षाᳬसि न विन्दन्त्येतेनो ऽएवैष एतद्रात्रेः स्वस्ति पारᳬ समश्नुत ऽएतेनोऽएनᳬ रात्रेर्नाष्ट्रा रक्षाᳬसि न विन्दन्त्येतावत्तु तिष्ठञ्जपति ॥ २३ ॥

(त्य) अथासीनः । सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथा ऽइति तद्यदस्तं यन्नादित्य ऽआहवनीयं प्रविशति तेनैतदाह समृषीणाᳬ स्तुतेनेति तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह संप्रियेण धाम्नेत्याहुतयो वाऽअस्य प्रियं धामाहुतिभिरेव तदाह समहमायुषा संवर्चसा संप्रजया सᳬ रायस्पोषेण ग्मिषीयेति यथा त्वमेतैः समगथा ऽएवमहमायुषा वर्चसा प्रजया रायस्पोषेणेति यद्भूम्नेति तदेवमहमेतैः सङ्गच्छा ऽइत्येवैतदाह ॥ २४ ॥

विन्दन्ति । एतेनो एवैष एतद् रात्रेः स्वस्ति पारं समश्नुते, एतेनो एनं रात्रेर्नाष्ट्रा रक्षांसि न विन्दन्ति । एतावत्तु तिष्ठन् जपति ॥ २३ ॥

अथासीनः । " सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः "–इति (वा. सं. ३।१९) । तद्यदस्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति । तेनैतदाह " समृषीणां स्तुतेन "–(वा. सं. ३ । १९) इति । तद् यदुपतिष्ठते तेनैतदाह । "सं प्रियेण धाम्ना"–(वा. सं.३।१९)। आहुतयो वा अस्य प्रियं धाम । आहुतिभिरेव तदाह । " समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सं रायस्पोषेण ग्मिषीय "–(वा. सं. ३।१९) इति । यथा त्वमेतैः समगथाः–एवमहमायुषा वर्चसा प्रजया रायस्पोषेणेति । यद्भूम्नेति–तदेवमहमेतैः सङ्गच्छा–इत्येवैतदाह ॥ २४ ॥

' रात्रेः ' ' पारम् ' अवसान ' स्वस्ति ' क्षेमेण ' समश्नुवते स्म ' सम्प्राप्नुवन् । तथा ' एनान् ' ऋषीन् एतन्मन्त्रजपेनैव रात्रेः प्रीणनात् तामनुगामिनो राक्षसादयो ' न विन्दन्ति ' 'नाविन्दन्'नालभन्त । इदानीन्तनस्यापि इमं मन्त्रमभ्युपस्थाने जपतो यजमानस्य तत्फलमाह–एतेनो एवेति । एतावद्विति । "उपप्रयन्त"–इत्यारभ्य " चित्रावसो"–इत्येतत्पर्यन्तमाहवनीयस्य समीपे ' तिष्ठन् ' जपेत् (का. श्रौ. सू. ४ । २७६) ॥ २३ ॥

अथासीन इति । (का. श्रौ. सू. ४ । २७७) वक्ष्यमाणान् " सं त्वमग्ने "–इत्यादिकान् मन्त्रान् तत्रैवासीनो जपेदित्यर्थः । हे ' अग्ने ! त्वं सूर्यस्य ' ' वर्चसा ' तेजसा ' समगथाः ' सङ्गतवानसि ' इति ' प्रतीयमानमिमं मन्त्रार्थमुपपादयति–तद् यदस्तं यन्निति । 'अस्तं यन्' अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । सूर्यस्य चाहवनीयप्रवेशः " अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा "–इति होममन्त्रार्थकथनप्रस्तावे प्रतिपादितः । समृषीणामित्यादि । ' ऋषीणां ' सम्बन्धि यत् ' स्तुत ' स्तोत्रं तेन सङ्गतवानसीति मन्त्रवाक्यार्थः ।

एतर्हि प्रकृताभ्युपस्थानाभिप्रायमाह–तद्यदिति । आहुतयो वा अस्येति । ' अस्य ' अग्नेः आज्यदधिक्षीरादिद्रव्यसाध्याः ' आहुतयो वा ' आहुतय एव ' प्रियं धाम ' तेजोमयं[1] शरीरम् । तथा चाहुतिभिरेव

1–' तेजोमयम् ' इति पाठः ।

(ह्रा) अथ गामभ्येति। (त्व) अन्ध स्थान्धो वो भक्षीय मह स्थ महो वो भक्षीयेति यानि वो वीर्य्याणि यानि वो महाᳪंसि तानि वो भक्षीयेत्येवैतदाहोर्ज स्थोर्जं वो भक्षीयेति रस स्थ रसं वो भक्षीयेत्येवैतदाह रायस्पोष स्थ रायस्पोषं वो भक्षीयेति भूमा स्थ भूमानं वो भक्षीयेत्येवैतदाह॥ २५॥ [शतम् ११००]

रेवती रमध्वमिति रेवन्तो हि पशवस्तस्मादाह रेवती रमध्वमित्यस्मिन्योनावस्मिन्गोष्ठेऽस्मिँल्लोकेऽस्मिन्क्षय इति इहैव स्त मापगातेत्यात्मन एवैतदाह मदेव मापगातेति॥ २६॥

अथ गामभ्येति–"अन्ध स्थान्धो वो भक्षीय मह स्थ महो वो भक्षीय"–इति (वा. सं. ३।२०)। यानि वो वीर्याणि, यानि वो महांसि, तानि वो भक्षीय–इत्येवैतदाह। "ऊर्ज स्थोर्ज वो भक्षीय"–इति (वा. स ३।२०)। रस स्थ रस वो भक्षीय–इत्येवैतदाह। "रायस्पोष स्थ रायस्पोषं वो भक्षीय"–इति (वा० सं० ३।२०)। भूमा स्थ भूमानं वो भक्षीय–इत्येवैतदाह॥ २५॥

"रेवती रमध्वम्"–इति (वा. सं ३।२१)। रेवन्तो हि पशवः। तस्मादाह रेवती रमध्वमिति। "अस्मिन्योनावस्मिन् गोष्ठेऽस्मिल्लोकेऽस्मिन् क्षये। इहैव स्त मापगात"–इति (वा. सं. ३।२१)। आत्मन एवैतदाह–मदेव मापगातेति॥ २६॥

सङ्गतवानसीत्यर्थः। समहमायुषेत्यादि। हे अग्ने! यथा त्वमेतैरायुरादिभिः 'समगथाः' सङ्गतवानसि। गमेर्लुङि "गातिस्था"–(पा. सू. २।४।७७) इति सिचो लुक् "अनुदात्तोपदेश"–(पा. सू. ६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः। एवम् 'अहम्' अपि एतैः सङ्गच्छेयेत्यर्थः। यद् भूम्नेति। 'रायस्पोषेण'–इत्यस्य व्याख्यानम्, 'भूमा' धनकनकादिबहुत्वेनेत्युक्तं यावानर्थो भवति, रायस्पोषेणेत्यनेन तावानर्थः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः॥ २४॥

अथ गामभ्यैतीति। अग्निहोत्रहोमार्थस्य पयसो दोग्ध्री या गौः, ताम् "अन्ध स्थान्धो वो भक्षीय"–इति मन्त्रेण अभिगच्छेदित्यर्थः। अन्धःशब्दोऽन्नवाची (निरु. २।७।१। निरु. ५।१।१) तेन च तज्जनितं वीर्यं लक्ष्यत इति व्याचष्टे–यानि वो वीर्य्याणीति। हे गावः 'यूयम्' 'अन्ध स्थ' क्षीरान्नरूपा भवथ, अतस्तदुपभोगजनितानि 'वः' युष्मत्सम्बन्धीनि 'वीर्याणि' 'महांसि' तेजांसि, 'तानि' 'भक्षीय' सम्भजेयेत्यर्थः। रस स्थेति "ऊर्ज बलप्राणनयोः"–(धा. पा. चु. प. १६) इत्यस्माद् धातोर्निष्पन्नः 'ऊर्क्'–शब्दो बलकरत्वमाचष्ट इत्यभिप्रायः। भूमा स्थेति। 'रायस्पोष'–शब्दस्य भूमार्थत्वं प्रागाख्यातम्–"रायस्पोषेणेति यद् भूम्नेति" (श. प. ब्रा. २ का. ३ अ. ४ ब्रा. २४ क.)॥ २५॥

रेवती रमध्वमितीति। रेवन्तो हीत्यादि। 'रेवन्तः' रयिमन्तः, पुत्रपौत्रादिसमृद्धया धनयुक्ताः पशवो

१–अग गत्यर्थो गच्छति। इति का. श्रौ. सू. ।४।१४।२०८। एतेन स्थितवत्याः पयोऽर्थम् उपगमनम्। एतदर्थस्य न्यायः। एव च सति गावः एवैतदुपस्थानं नान्यत्रेति बर्कः।

(त्यु) अथ गामभिमृशति । स१ꣳहितासि विश्वरूपीति विश्वरूपा ऽइव हि पशवस्तस्मादाह विश्वरूपीत्यूर्जा माविश गौपत्येनेत्यूर्जेति यदाह रसेनेति तदाह गौपत्येनेति यदाह भूम्नेति तदाह ॥ २७ ॥

(द्या) अथ गार्हपत्यमभ्येति । स गार्हपत्यमुपतिष्ठत उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ॥ नमो भरन्त ऽएमसीति नम एवास्मा ऽएतत्करोति यथैनं न हि२ꣳ स्यात् ॥ २८ ॥

(द्या) राजन्तमध्वराणाम् । गोपामृतस्य दीदिविम् ॥ वर्द्धमान२ꣳ स्वे दम ऽइति स्वं वै त ऽइदं यन्मम तन्नो भूयो-भूय ऽएव कुर्वित्येवैतदाह॥२९॥

अथ गामभिमृशति-" संहितासि विश्वरूपी "-इति (वा. सं. ३ । २२)। विश्वरूपा इव हि पशवः । तस्मादाह-विश्वरूपीति । "ऊर्जा माविश गौपत्येन "-इति (वा. सं. ३ । २२) ऊर्जेति यदाह-रसेनेति तदाह । गौपत्येनेति यदाह-भूम्नेति तदाह ॥ २७ ॥

अथ गार्हपत्यमभ्येति । स गार्हपत्यमुपतिष्ठते-"उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि "-इति (वा० सं० ३ । २२)। नम एवास्मा एतत् करोति-यथैनं न हिंस्यात् ॥ २८ ॥

" राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्द्धमानं स्वे दमे "-इति । (वा० सं० ३ । २३)। स्वं वै त इदं-यन्मम । तन्नो भूयो भूय एव कुर्वित्येवैतदाह ॥ २९ ॥

रयिमन्त. "रयेर्मतौ बहुलम्" (पा. सू. ६।१।३४ वा.) इति सम्प्रसारणम् । आत्मन एवेति । अभिमन्त्रिति मन्त्रगतेनदशब्देन सन्निहितवाचिना स्वस्यत्वद्गृहगोष्ठानि विशेषेण ' आत्मन. 'एव ' स्वस्यैव एतत् फलमाशास्त इत्यर्थः । हे गाव ! यूयम् ' इह ' मदीये गोष्ठे ' स्त ' भवत, ' मापगात ' मा अपगच्छतेति मन्त्रभागस्यार्थः । मत्तापगमनाद्यर्थानुपादानात् तमुदन्यस्य योजयति-मदेवेति । मत्सकाशादेव मापगच्छतेत्यर्थः ॥२६॥

समन्त्रक गोस्पर्शन विधाय प्रशंसति-अथ गामिति । ' विश्वानि ' सर्वाणि, शुक्लकृष्णादीनि रूपाणि यस्याः सा विश्वरूपीति श्रुत्याभिप्रेत्य व्याचष्टे-विश्वरूपा इव हीति ॥ २७ ॥

एवमाहवनीयस्य समन्त्रकमुपस्थान सप्रपञ्च विधाय, गार्हपत्यस्य तद् विधत्ते-अथ गार्हपत्यमभ्येतीत्यादिना । नम एवास्मा इति । " नमो भरन्तः "-इति नमस्कारस्य सम्पाद्यत्वावगमात् अतिक्रमजनितापराधनिवृत्त्यर्थं गार्हपत्याय नमस्कारमेव करोतीत्यर्थ. । इतरथा हि प्रथमाग्निं गार्हपत्यमतिक्रम्य आहवनीयस्योपस्थानकरणात् स गार्हपत्य क्रुद्धः सन् ' यथैनं ' यजमानं ' न हिंस्यात् ', तथा नमस्कारः क्रियत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एव प्रथमाया ऋचस्तात्पर्यमभिधाय द्वितीयामृच पठित्वा तात्पर्यविशेषमाह-राजन्तमध्वराणामिति । स्वं वा इत्यादि । दम इति गृहनाम । (निघ. ३ । ४ । १२) यन्मदीय गृह हे अग्ने ! ' ते ' तव स्वभूतम्, अतस्तथाविधं गृहं 'न.' अस्माकं पुन -पुन कुर्विति "स्वे दमे"-इति मन्त्रपदयोर्विवक्षितोऽर्थः इति भाव ॥२९॥

१-स २ हिंतेत्यालम्भं गामेव । का श्रौ सू ४।१२।५ । २-' ध्यांसिम् ' इ० पा० । ३-'समम ' इति क० । ४-'गार्हपत्ये ' इति क० । ५-गार्हपत्य मन्त्रोपस्थानं करोतीति । कात्या० । ४ । १२।०।

स नः । पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव ॥ सचस्वा नः स्वस्तयऽइति यथा पिता पुत्राय सूपचरो नैवैनं केनचन हिनस्त्येवं नः सूपचर एधि मैव त्वा केनचन हि ँ सिष्मेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

(द्वा) अथ द्विपदाः । (ऽ) अग्ने त्वं नोऽअन्तम ऽउत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवाऽ अच्छानक्षि द्युमत्तमꣳ रयिं दाः ॥ तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः । स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्याणोऽअघायतः समस्मादिति ॥ ३१ ॥

यद्वा ऽआहवनीयमुपतिष्ठते । पशूँस्तद्याचते तस्मात्तमुच्चावचैश्छन्दोभिरुपतिष्ठतऽउच्चावचा ऽइव हि पशवोऽथ यद्गार्हपत्यं पुरुषांस्तद्याचते तद्गायत्रं प्रथमं त्रिचं गायत्रं वा ऽअग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसोपधावति ३२

" स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव ॥ सचस्वा नः स्वस्तये "–इति । (वा० सं० ३ । २४) । यथा पिता पुत्राय सूपचरो–नैवैनं केनचन हिनस्ति–एवं नः सूपचर एधि, मैव त्वा केनचन हिंसिष्म–इत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ द्विपदाः । " अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छानक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ॥ तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः । स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्याणो अघायतः समस्मात् "–इति (वा० सं० ३ । २५ । २६) ॥ ३१ ॥

यद्वा आहवनीयमुपतिष्ठते–पशूंस्तद्याचते । तस्मात्तमुच्चावचैश्छन्दोभिरुपतिष्ठते–उच्चावचा इव

स नः पितेवेति । गार्हपत्योपस्थाने तृतीया । तत्र " पितेव सूनवे "–इति दृष्टान्तसिद्धमर्थं निरुक्त्यानुवदति–यथा पितेति । ' सूपचर ' सुष्ठु उपचारेतु नमस्कारादिभिरुपचारे पुत्रस्य सेवितु योग्य एव भवति । स च पुत्र ' एन ' पितर केनचिदपि साधनेन ' नैव ' ' हिनस्ति ' बाधते । एव गार्हपत्याग्ने । त्व ' न. ' अस्माक ' सूपचर एधि ' सुष्टूपचरितु योग्यो भव, वयमपि त्वा केनचिदपि साधनेन " मैव हिꣳसिष्म ' इति योजना ॥

एते चोपत्वाग्ने इत्यादिका मन्त्रा , वक्ष्यमाणाश्चाग्ने त्वमित्यादिका ; सर्वे एव संहितायां व्याख्यातत्वाद् ग्रन्थविस्तरभयादत्र पुनर्न व्याख्यायन्ते ॥ ३० ॥

अथ चतसृभिर्द्विपदाभिर्गार्हपत्यस्योपस्थानमाह–अथ द्विपदा इत्यादि । अथ " उपत्वाग्ने " इत्यादि (वा० स० ३ । २२-२३-२४) गायत्रीणामनन्तर गार्हपत्योपस्थाने ' द्विपदा ' प्रयोक्तव्या । तत्र, " अग्ने त्वम् "–इति प्रथमा, " वसुरग्निः "–इति द्वितीया, " तं त्वा शोचिष्ठ "–इति तृतीया, " स नो बोधि "–इति चतुर्थी ॥ ३१ ॥

द्विपदाभिर्गार्हपत्योपस्थानस्य पुरुषप्राप्तिहेतुतां वक्तुमाहवनीयोपस्थानस्य पशुप्राप्तिहेतुतामाह–यद्वा आहव-

१–काण्वसंहितायामिति बोध्यम् ।

(त्यु) अथ द्विपदाः । पुरुषच्छन्दसं वै द्विपदा द्विपाद्वा ऽअयं पुरुषः पुरुषानेवैतद्याचते पुरुषान्हि याचते तस्माद्द्विपदाः पशुमान्ह वै पुरुषवान्भवति य ऽएवं विद्वानुपातिष्ठते ॥ २३ ॥

(तेऽथ) अथ गामभ्यैति । (त्री) इडऽएह्यदितऽएहीतीडा हि गौरदितिर्हि गौस्तामभिमृशति काम्या ऽएतेति मनुष्याणाᳬं ह्येतासु कामाः प्रविष्टास्तस्मादाह काम्या ऽएतेति मयि वः कामधरणं भूयादित्यहं वः प्रियो भूयासमित्येवैतदाह ॥ २४ ॥

हि पशवः । अथ मद्दु गार्हपत्यं–पुरुषांस्तद्याचते । तद्दु गायत्रं प्रथमं त्रिचम् । गायत्रं वा अग्नेश्छन्दः । स्वेनैवैनमेतच्छन्दसोपपरैति ॥ २२ ॥

अथ द्विपदाः । पुरुषच्छन्दसं वै द्विपदाः । द्विपाद्वा अयं पुरुषः । पुरुषानेवैतद्याचते । पुरुषान् हि याचते–तस्माद्द्विपदाः । पशुमान् ह वै पुरुषवान् भवति–य एवं विद्वानुपतिष्ठते ॥ २३ ॥

अथ गामभ्यैति । “ इड एह्यदित एहि ”–इति (वा० सं ३ । २७) । इडा हि गौः–अदितिर्हि गौः–तामभिमृशति । “ काम्या एत ”–इति (वा० सं० ३ । २७) । मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः । तस्मादाह काम्या एतेति । “ मयि वः कामधरणं भूयात् ”–इति (वा० सं० ३ । २७) । अहं वः प्रियो भूयासमित्येवैतदाह ॥ २४ ॥

नीममिति । उच्चावचैरिति । न्यूनाधिकपरिमाणयुक्तैः "उपप्रयन्त" इत्यादिमन्त्रैर्गायत्र्यादिच्छन्दोभिरित्यर्थः ॥ अथ मद्दु गार्हपत्यमित्यादि । " उपत्वाग्ने " इत्यादिभिः ' मद् ' ' गार्हपत्यम् ' उपतिष्ठते, तेनोपस्थानेन ' पुरुषान् ' पुत्रपौत्रादीनेव ' याचते ' प्रार्थयत इत्यर्थः । तच्च पुरुषप्रार्थनं द्विपदाभिरेवेति वक्तुमुपत्वाग्न इति गायत्रतृचस्य प्रयोजनमाह–गायत्रं वा अग्नेश्छन्द इति । प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वादित्यर्थः (तै० सं० ७ का. १ । १ । ४ ।) ' उपपरैति ' उपप्राप्नोति ॥ २२ ॥

अथ द्विपदा इति । पुरुषच्छन्दसं वा इति । पुरुषवत् पादद्वयोपेतत्वात् ' द्विपदाः पुरुषच्छन्दसम् ' पुरुषसमानाकृतिकं छन्दः । छन्दश्शब्दादकारः समासान्तः (पा० सू० ९ । ४ । १०२) । पशुमान् ह वै पुरुषवानिति । आहवनीयगार्हपत्योपस्थानयोः समुच्चित्य प्रशंसा; गार्हपत्योपस्थानस्यापि पुरुषवत्पादद्वयोपेतत्वात् ॥ २३ ॥

गोसमीपगमन तदुपस्पर्शनञ्च समन्त्रकं विधत्ते–अथ गामभ्यैतीति । इड एहीति । इडाऽदितिशब्दौ गोनामत्वेन प्रसिद्धावित्यर्थः । कामाः प्रविष्टा इति । ' मनुष्याणां ' क्षीरदध्यादिविषयाः 'कामाः' 'हि' यस्मात् ' एतासु ' गोषु ' प्रविष्टाः ' ' तस्मात् ' एताः कामनाविषयत्वात् 'काम्याः' इत्यर्थः ॥ २४ ॥

१–गां गच्छतीड एहीति । ताम्बेव वा । का. श्रौ. सू. ४ । १८१ । २–काम्या एतेत्यालभते । का. श्रौ. सू. ४ । १८२ ।

(ह्रा) अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च । प्राङ्तिष्ठन्नभिमीक्षमाणो जपति सोमानँ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ॥ कक्षीवन्तं यऽ औशिजः ॥ यो रेवान्यो ऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः॥ स नः सिषक्तु यस्तुरः॥ मा नः शँसो ऽअररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य रक्षा णो॥ ब्रह्मणस्पतऽइति ॥२५॥

यद्वाऽआहवनीयमुपतिष्ठते । दिवं तदुपतिष्ठतेऽथ यद् गार्हपत्यं पृथिवीं तदथैतदन्तरिक्षमेषा हि दिग्बृहस्पतेरेतांँ ह्येतद्दिशमुपतिष्ठते तस्माद्बार्हस्पत्यं जपति ॥ २६ ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु । द्युक्षं मित्रस्यार्य्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥ न हि तेषाममाचन नाध्वसु वारणेषु । ईशे रिपुरघशँसः ॥ ते हि पुत्रासोऽअदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रमिति तन्नास्ति नाध्वसु वारणेष्वित्येते ह वाऽअध्वानो वारणा यऽइमेऽन्तरेण द्यावापृथिवीऽएतान् ह्येतदुपतिष्ठते तस्मादाह नाध्वसु वारणेष्विति ॥ २७ ॥

अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्नभिमीक्षमाणो जपति । "सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ॥ कक्षीवन्तं य औशिजः"–(वा. सं. ३ । २८ ।)" यो रेवान् यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः"–(वा. सं. ३।२९) " मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य रक्षा णो ब्रह्मणस्पते "–इति (वा. सं. ३।३०) ॥ २५ ॥

यद्वा आहवनीयमुपतिष्ठते–दिवं तदुपतिष्ठते । अथ यद् गार्हपत्यम्–पृथिवीं तद् । अथैतदन्तरिक्षम्–एषा हि दिग् बृहस्पतेः । एतां ह्येतद्दिशमुपतिष्ठते । तस्माद् बार्हस्पत्यं जपति ॥ २६ ॥

" महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्य्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य "–(वा. सं. ३।३१)

अथान्तरेणेत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ २५ ॥

सोमानमित्यस्य जपस्य तृचस्य च प्रयोजनमाह–यद्वा इति । आहवनीयगार्हपत्ययोरुपस्थानाभ्यां द्यावापृथिव्योरुपस्थानं कृतं भवति । अनेन " सोमानम् " इति (वा. सं. ३ । २८–३०) तृचस्य जपेन द्यावापृथिव्योः मध्यवर्तिनोऽन्तरिक्षस्योपस्थानं कृतं भवतीत्यर्थः । तस्य देवताविशेषसम्बन्धं प्रशंसति–एषा हीति । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना येयमूर्ध्वा ' दिक् ' 'एषा' ' बृहस्पतेः ' सम्भूता । अत एव तैत्तिरीयके समाम्नातम्–" ऊर्ध्वा दिग् बृहस्पतिर्देवता "–(तै. ब्रा. ३ । ११।५–६) इति । नन्वेतत् तृचं ब्राह्मणस्पत्यम्, कथं बार्हस्पत्यम् ? इति । नैष दोषः; तयोर्भेदाभावात् । अत एव दाशतय्यां " गणानां त्वा "–(ऋ. सं.२।२३) इत्यादिषु ब्राह्मणस्पत्यसूक्तेषु तत्र बृहस्पतिः स्तूयते ॥ २६ ॥

महि त्रीणामित्यादि । एतदपि सत्रमन्त्रयोर्मध्ये तिष्ठन् जपेदित्यनुषङ्गेण वाक्यसमाप्तिः । अस्य तृचस्य

१–सोमानमित्यनुतत्र मन्त्रोपस्थानपरः । का. श्रौ. सू. ४–२८।

(त्य) अथैन्द्री । (न्द्रीन्द्रो) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सेन्द्रमेवैतदग्न्युपस्थानं कुरुते कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषऽइति यजमानो वै दाश्वान्न यजमानाय द्रुह्यसीत्येवैतदाहोपोपेन्नु मघवन्भूय ऽइन्नु ते दानं देवस्य पृच्यतऽइति भूयो भूयऽएव न ऽइदं पुष्टं कुर्वित्येवैतदाह ॥ ३८ ॥

(द्वा) अथ सावित्री । सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्मा ऽएते सवितृप्रसूता एव सर्वे कामाः समृध्यन्ते तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो यो नः प्रचोदयादिति ॥ ३९ ॥

"न हि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु । ईशे रिपुरघशंसः"-(वा०सं०३।३२)"ते हि पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् "-इति (वा. सं. ३।३३) तत्रास्ति नाध्वसु वारणेष्विति । एते ह वा अध्वानो वारणाः-य इमेऽन्तरेण द्यावापृथिवी । एतान् ह्येतदुपतिष्ठते । तस्मादाह नाध्वसु वारणेष्विति ॥ ३७ ॥

अथैन्द्री । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सेन्द्रमेवैतदग्न्युपस्थानं कुरुते । " कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे "-इति (वा. सं. ३ । ३४) यजमानो वै दाश्वान् यजमानाय द्रुह्यसि-इत्येवैतदाह । " उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते "-इति (वा. सं. ३ । ३४) । भूयो-भूय एव न इदं पुष्टं कुरु-इत्येवैतदाह ॥ ३८ ॥

अथ सावित्री । सविता वै देवानां प्रसविता । तथो हास्मा एते सवितृप्रसूता एव सर्वे कामाः समृध्यन्ते । " तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्"-इति (वा. सं. ३ । ३५) ॥ ३९ ॥

प्रयोजनमाह-तत्रास्तीति । ' तत्र ' तस्मिन्नृचे " न अध्वसु वारणेषु "-' इति ' ' अस्ति, ' तत्याभिप्रायो वर्ण्यत इति शेषः । एते ह वा इत्यादि । द्यावापृथिव्योर्मध्ये य ' इमे ' ' अध्वानः ' वितताः ' एते ' खलु पुरुषस्य फलप्राप्तिवारणाय भवन्ति, अतो द्यावापृथिवीमत्तयोर्गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये स्थित्वा इम तृचं जपन् ' एतान् ' एव मार्गान् ' उपतिष्ठते ' इत्यर्थः । एवमध्वनामुपस्थितत्वात् त वारयितुं न कोऽपि ईश्वर इति " नाध्वसु वारणेषु "-इति मन्त्रपादस्यार्थः ॥ ३७ ॥

अथैन्द्रीत्यादि । ' ऐन्द्री ' इन्द्रदेवताका " कदाचन स्तरीरसि "-इत्यादिका अग्न्युपस्थाने प्रयोक्तव्या । तया च तदग्न्युपस्थानमिन्द्रसहितं सत् यज्ञात्मना निष्पद्यत इत्यर्थः । तत्र पूर्वार्द्धमनूद्य तात्पर्यमाह-कदाचनेति । यजमानो वै दाश्वानिति । " दाशृ दाने " (धा. पा. भ्वा ९१९) इत्यस्मात् " दाश्वान् साह्वान् " (पा. सू. ६ । १ । १२) इति निपातनात् हविषा दाता यजमानो दाश्वानित्युच्यते । तया च ' दाशुषे ' यजमानाय कदाचिदपि ' स्तरीः ' हिंसकः ' न असि ' न भवसि न द्रुह्यसीति तात्पर्यार्थकथनम् । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे-उपोपेदिति । ' हे मघवन् ' अस्मभ्य दीयमान त्वदीय धन ' भूयो भूय एव ' ' उपपृच्यते ' समीपं प्राप्नोति; तदिदमाम्नातम्-भूयो-भूय एवेति ॥ ३८ ॥

अथ सवितृदेवताकामृचं विधाय प्रशमति- अथ सावित्रीति । का पुनरसौ सावित्री ? इति, तामाह-तत्सवितुरिति ॥ ३९ ॥

(त्यु) अथाग्नेयी । तदग्नयऽएवैतदात्मानमन्ततः परिददाति गुप्त्यै परि ते दूडभो रथोऽस्मा २ ॥ ऽअश्नोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुष इति यजमाना वै दाश्वाᳬँसो यो ह वाऽअस्यानाधृष्यतमो रथस्तेनैष यजमानानभिरक्षति स यस्तेऽनाधृष्यतमो रथो येन यजमानानभिरक्षसि तेन नः सर्व्वतोऽभिगोपायेत्येवैतदाह त्रिरेतज्जपति ॥ ४० ॥

(त्यु) अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । (ती) इदं मेऽयं वीर्य्यं पुत्रोऽनुसन्तनवदिति यदि पुत्रो न स्यादप्यात्मन एव नाम गृहीयात् ॥ ४१ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ २ ॥ (३ । ४)

अथाग्नेयी । तदग्नय एवैतदात्मानमन्ततः परिददाति गुप्त्यै । " परि ते दूडभो रथोऽस्मा२ ॥ अश्नोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः "–इति (वा स ३ । ३६) । यजमाना वै दाश्वांसः । यो ह वा अस्यानाधृष्यतमो रथ,–तेनैष यजमानानभिरक्षति । स यस्तेऽनाधृष्यतमो रथो येन यजमानानभिरक्षसि, तेन नः सर्वतोऽभिगोपाय–इत्येवैतदाह । त्रिरेतज्जपति ॥ ४० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । ' इद मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनवद् ' इति । यदि पुत्रो न स्याद्–अप्यात्मन एव नाम गृह्णीयात् ॥ ४१ ॥ इति वृहदुपस्थानम् ।

अग्निदेवताकामृच विधत्ते–अथाग्नेयीति । 'परिददाति' परिदान रक्षणार्थं दानम् । तादर्थ्यमेव विस्पष्टयते–गुप्त्या इति । यजमाना वा इत्यादि । अर्थानुमवाक्य ,परैरप्रधृष्यो यो रथो विद्यते, 'तेन' रथेन' एष 'अग्नि 'यजमानान् अभिरक्षति' ॥

एवमग्ने स्वभावमभिधाय मन्त्रे योजयति–स य इति । हे अग्ने ! ' स ' प्रसिद्ध ' य ' ' रथ ' ' ते ' त्वदीय , शत्रुभिरप्रधृष्यो विद्यते ' येन ' च ' यजमानान् ' ' अभित ' सर्वत ' रक्षसि ', 'तेन , 'रथेन ' ' न ' अस्मान् सर्वत अपि ' अभिगोपाय ' इत्यर्थ । अस्या ऋचस्त्रिर्जप विधत्ते–त्रिरेतदिति ॥ ४० ॥

दर्शपूर्णमासयोरिवात्रापि पुत्रनामग्रहण विधत्ते–अथ पुत्रस्येति । ' मय ' मदीय ' पुत्र ' ' इद ' यज्ञानुष्ठानलक्षण ' वीर्यम् ' ' अनुसन्तानवत् ' अनुक्रमेण सन्तनुयात्, सन्ततमनवच्छिन्न कुर्यात्, ' इति ' अनेनाभिप्रायेण नामग्रहणम् । पुत्राभावे ॥ यजमान स्वस्यैव ' नाम ' गृह्णीयात् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (२–३–४)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

महाण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापुरुषौ स्वर्णगर्भं सप्ताम्भोन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोर्वा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यो व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक् घटञ्च ॥
धान्याद्रि धर्यैज मा तिलमवमनुल स्वर्णज वर्णमुख्य कार्पासीय कृपावान् गुडकृतमजडो राजत राजपूज्य ॥
आज्योत्थ प्राज्यज मा लवणजमनृण शार्कर चार्कतेजा रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरमहत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयोऽध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

१–पौर्णमासवत् पुत्रनामग्रहण । द्रष्ट का श्रौ. सू. ४ । २८४ । वस्तुदेशात् तनेव वर्त्योऽद्ध सर्वे भवेत । इत्येतन्नामग्रहणान्तमुपस्थानम् । २– आज्यजमा'–इ० पा० । ३–' सायणाचार्येण'–इ० पा० ।

अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अथ हुतेऽग्निहोत्र ऽउपतिष्ठते । भूर्भुवः स्वरिति तत्सत्येनैवैतद्वाचꣳ समर्धयति यदाह भूर्भुवः स्वरिति तया समृद्धयाऽऽशिषमाशास्ते सुप्रजाः प्रजाभिः स्यामिति तत्प्रजामाशास्ते सुवीरो व्वीरैरिति तद्वीरानाशास्ते सुपोषः पोषैरिति तत्पुष्टिमाशास्ते ॥ १ ॥

यद्वाऽअदो दीर्घमग्न्युपस्थानम् । (मा) आशीरेव साशीरियं तदेतावतैवैतत्सर्व्वमाप्नोति तस्मादेतेनैवोपतिष्ठेतेतेन न्वेव व्वयमुपचराम इति ह स्माहासुरिः ॥ २ ॥

अथ क्षुल्लकोपस्थानमासुरिदृष्टम् ।

अथ हुतेऽग्निहोत्र उपतिष्ठते–" भूर्भुवः स्वः "–(वा० सं० ३ । ३७) इति । तत्सत्येनैवैतद्वाचं समर्धयति । यदाह–भूर्भुवः स्वरिति । तया समृद्धयाऽऽशिषमाशास्ते । " सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम् "–इति (वा० सं० ३ । ३७) । तत्प्रजामाशास्ते । " सुवीरो वीरैः "–इति (वा० सं० ३ । ३७) । तद्वीरानाशास्ते । " सुपोषः पोषैः "–इति (वा० सं० ३ । ३७) । तत्पुष्टिमाशास्ते ॥ १ ॥

यद्वा अदो दीर्घमग्न्युपस्थानम्–आशीरेव सा । आशीरियम् । तदेतावतैवैतत्सर्वमाप्नोति । तस्मादेतेनैवोपतिष्ठेत । एतेन न्वेव वयमुपचराम इति ह स्माहासुरिः ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवमग्निहोत्रहोमोपस्थानं विधाय लघूपस्थानमन्त्रानपि दर्शयति–**अथ हुत** इति । अग्निहोत्रहोमानन्तरं " भूर्भुवः स्व', सुप्रजाः "–' इति ' अनेनैव मन्त्रेण आहवनीयम् ' उपतिष्ठते '[1] । पूर्वोक्तादुपस्थानमन्त्रजातादस्य मन्त्रस्यातिशयमाह–**तत् सत्येनेति** । सत्यरूपा ह्येता व्याहृतयः त्रयीसारत्वात् । तथा चाम्नातम्– " भूरित्यृग्वेदाद्, भुव इति यजुर्वेदात्, स्वरिति सामवेदात् "–इति (ऐ. ब्रा. ५ । ५ । ७ ।) । एव व्याहृतिरूपेण ' सत्येनैव ' इमां मन्त्ररूपां ' वाच '[2] ' समर्द्धयति '[3] । ' तया ' च ' समृद्धया ' वाचा प्रागुक्तां सर्वामपि ' आशिषम् ' ' आशास्ते ' प्रार्थयत इत्यर्थः । तदाशासनप्रकारं दर्शयति–**सुप्रजा** इति । ' प्रजाभिः ' पुत्रपौत्रादिरूपाभिः ' सुप्रजाः ' शोभनप्रजोपेताः ' स्याम् ' । एकः प्रजाशब्दोऽनुवादः । एव **सुवीरो वीरैरिति** । वीर्यवन्तः पुत्राः वीराः; तेषां प्रजाशब्देन परिगृहीतत्वेऽपि पुनः प्राधान्यख्यापनार्थं पृथगाशासनमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

प्रागुक्तोपस्थानेनास्य समानकार्यकारित्वात् विकल्पमाह–यद्विति । ' अदः ' पूर्वोक्तं ' दीर्घं ' बहुकर्तव्यो-

---

१–भूर्भुव' स्वरिति वोमौ । का. श्रौ. सू. ४ । २८५ । समावत्यमी भूर्भुवः स्वरित्यनेनोपतिष्ठते । क्रमस्तु पूर्वोक्त एव । क्रमांतराविधानात् । अस्य च वात्सप्रेण सह विकल्पः । एतच्च अप्रोषितेऽपि भवति । अत्रोपस्थाने वा प्रति गमनस्य स्पर्शनस्य चाविधानात् इति कर्कभाष्याशय. । २–' मन्त्ररूपां वाचमस्य ' इति ' मन्त्रभावादस्य ' इति च क. पा. । ३–' एव तद्व्याहृतिरूपेण ' इति क.

(३) अथ प्रवत्स्यन् । (न्या) गार्हपत्यमेवाग्रऽउपतिष्ठतेऽथाहवनीयम् ॥ ३ ॥

(४) स गार्हपत्यमुपतिष्ठते । नर्य प्रजां मे पाहीति प्रजाया हैष ईष्टे तत्प्रजामेवास्माऽएतत्परिददाति गुप्त्यै ॥ ४ ॥

(प्या) अथाहवनीयमुपतिष्ठते । शंस्य पशून्मे पाहीति पशूनाᳪ हैष ईष्टे तत्पशूनेवास्माऽएतत्परिददाति गुप्त्यै ॥ ५ ॥

(प्या) अथ प्र वा व्रजति प्र वा धावयति । स यत्र वेलां मन्यते तत्स्यत्त्वा * वाचं विसृजतेऽथ प्रोष्य परेत्य यत्र वेलां मन्यते तद्वाचं यच्छति स यद्यपि राजान्तरेण स्यान्नैव तमुपेयात् ॥ ६ ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानम् ।

अथ प्रवत्स्यन् गार्हपत्यमेवाग्र उपतिष्ठते–अथाहवनीयम् ॥ ३ ॥

स गार्हपत्यमुपतिष्ठते । "नर्य प्रजां मे पाहि"–इति (वा० सं० ३ । ३७) । प्रजाया हैष ईष्टे । तत् प्रजामेवास्मा एतत् परिददाति गुप्त्यै ॥ ४ ॥

अथाहवनीयमुपतिष्ठते–"शंस्य पशून्मे पाहि"–इति (वा० सं० ३ । ३७) । पशूनां हैष ईष्टे । तत् पशूनेवास्मा एतत् परिददाति गुप्त्यै ॥ ५ ॥

अथ प्र वा व्रजति, प्र वा धावयति । स यत्र वेलां मन्यते तत्स्यत्त्वा वाचं विसृजते । अथ प्रोष्य परेत्य यत्र वेलां मन्यते तद्वाचं यच्छति । स यद्यपि राजान्तरेण स्यात्–नैव तमुपेयात् ॥ ६ ॥

पैत बहुमन्त्रसाध्य यदुपस्थानम्, तत् 'आशी' फलप्रार्थनम् 'एव' । तथा "भूर्भुव [illegible]"–इति मन्त्रनाध्यमुपस्थानमपि तादृगाशीर्युक्तम् । 'तत्' तत 'एतावतैव' उपस्थानेन 'एतत्' प्रागुक्तं 'सर्वं' फलम् 'आप्नोति' । अस्मिन्नुपस्थाने ऋषिवचनं संवादयति–एतेन न्वेवेति । 'एतेनैव' लघूपस्थानेनैव 'वयम्' अग्निम् 'उपचराम' 'इति' । यस्मादेवम् 'आसुरि' महर्षि 'आह स्म' उक्तवान्, 'तस्मात्' इदमेवोपस्थानं कर्तव्यमित्यर्थः । अत एव सूत्र्यते–"भूर्भुवः स्वरिति वोभौ" (का. श्रौ सू. ४।२८९) इति ॥ २ ॥

अथ प्रवासं करिष्यता यजमानेन कर्तव्यमुपस्थानं दर्शयति–अथ प्रवत्स्यन्निति । 'प्रवत्स्यन्' प्रवासं करिष्यन् । विहिते गार्हपत्याहवनीयोपस्थाने ॥ ३ ॥

तत्र गार्हपत्योपस्थानमनूद्य मन्त्रं विधत्ते–स गार्हपत्यमिति । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह–प्रजाया इति । एष हि गार्हपत्य 'प्रजाया ईष्टे', तस्याग्नेर्योनिभूतत्वात् । अत 'अस्मै' गार्हपत्याय प्रजाया रक्षणार्थं परिदानं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रवत्स्यतो यदाहवनीयोपस्थानं विहितम्, तदनूद्य मन्त्रं विधत्ते–अथाहवनीयमिति । पशूनां हेत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ ५ ॥

अथ प्र वा व्रजतीति[1] । एवं गार्हपत्याहवनीययोः समन्त्रकमुपस्थानं कृत्वा, वाहनरहितश्चेत् स्वयं 'प्रव्र-

* स्यत्त्वा ' इ पा । १-प्रवत्स्यन् उपतिष्ठेतेति प्रतिषेधः । का श्रौ सू ४–२८६ । २-प्रवसन् यजमानः कुर्यादित्यकाल मनिमन्त्रणादर्भमात्रत्वा छुत्य इति का श्रौ सू ४–२८८ ।

(स॒) स॒ ऽआ॑हव॒नीय॑मे॒वाग्र॒ऽउप॑तिष्ठते । (ते॒ऽथ) अथ॒ गार्ह॑पत्यं गृ॒हा वै गार्ह॑पत्यो गृ॒हा वै॑ प्र॒ति॒ष्ठा त॒द्गृ॒हेष्वे॒वै॒तत्प्र॒ति॒ष्ठायां॒ प्र॒ति॒ति॒ष्ठति॒ ॥ ७ ॥

स॒ ऽआ॑हव॒नीय॑मु॒प॑तिष्ठते । (त॒ऽआ) आ॒गन्म॑ वि॒श्ववे॑दसम॒स्मभ्यं॑ वसु॒वि॒त्तम॑म् ॥ अग्ने॑ स॒म्राड॒भि द्यु॒म्नम॒भि सह॒ आय॑च्छ॒स्वेत्य॒थोप॒विश्य॒ तृणा॒न्युप॒लुम्प॑ति ॥ ८ ॥

स आहवनीयमेवाग्र उपतिष्ठते—अथ गार्हपत्यम् । गृहा वै गार्हपत्यः, गृहा वै प्रतिष्ठा । तद्गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

स आहवनीयमुपतिष्ठते—"आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् । अग्ने सम्राडभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व"—इति (वा. सं. ३।३८) । अथोपविश्य तृणान्युपलुम्पति ॥ ८ ॥

जति ' गच्छति; वाहनसहितश्चेत् अश्वरथादीन् ' यावयति ' प्रगमयति । ' सः ' च गच्छन् ' यत्र ' यस्मिन् देशे ' वेलां ' स्वनिवासग्राममर्यादां ' मन्यते ', तत्स्थानप्राप्तिपर्यन्तं वाग्यमो गत्वा, तदनन्तरं ' वाचं विसृजेत् ' न तु ततः प्रागित्यर्थः । पुनरागमनसमयेऽपि तत्स्थानप्रभृति अग्निसमीपगमनपर्यन्तं वाग्यमनं विधत्ते—अथ प्रोष्येति । ' प्रोष्य ' प्रवासं कृत्वा पुनरागम्य यत्र ग्राममर्यादां मन्यते, तत्र वाग्यमनो भवेत् । एवं वाग्यतस्य यजमानस्य अग्न्यागारस्य च मध्ये यदि राजा आगच्छेत्, ' तम् ' अपि नैव ' उपेयात् ' उपगच्छेत् । वाग्यमनानन्तरं राजादिपूज्यजनसन्निधानेऽपि तदनादरेण अग्निगतमनस्क एव तत्समीपं गच्छेदित्यर्थः । तदेतद् भेस्पष्टमापस्तम्बेन सूत्रितम्—" आराद्ग्निभ्यो वाचं यच्छति, यद्येनं राजा पिवाऽऽचार्यो वाऽन्तरेणाग्नीन् स्यात्तदिर्दर्शने नैनमाद्रियेत "—इति (आप. श्रौ. सू. २१ । ९ । ६ ।) ॥ ६ ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानवैपरीत्यमागतोपस्थानस्य विधत्ते—स इति । आहवनीयस्यैव प्रथममुपस्थानं पश्चाद् गार्हपत्यस्येत्यर्थः । गार्हपत्योपस्थानस्य पश्चाद्भावं प्रतिपादयति—गृहा वा इति । सर्वाग्नीनां योनित्वात् गृहपतिना संयुक्तत्वाच्च गार्हपत्यस्य गृहशब्दाभिधेयत्वम् ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमकर्तव्यमाहवनीयोपस्थानं समन्त्रकं दर्शयति—स आहवनीयम् इति । मन्त्रस्य चायमर्थः—हे ' सम्राट् ' सम्यग्राजमान ' अग्ने ! ' ' विश्ववेदसं ' सर्वधनोपेतम्, ' अस्मभ्य ' अस्मदर्थं 'वसुवित्तम' वसुनः धनस्य लम्भयितृतमं त्वाम् ' आगन्म ' आगमाम । त्वं च ' द्युम्न ' धनं, ' सहः ' पराभिभवहेतुभूतं बलं च ' अभ्यायच्छस्व ' अभिगमयेत्यर्थः ॥

सनिदाघानं विधत्ते—अथेति । उपस्थानानन्तरमाहवनीयसमीपे उपविश्य ' तृणानि ' तृणोपलक्षितानि समिदादीनि ' उपलुम्पति ' प्रच्छिद्य तस्मिन्नग्नौ प्रक्षिपेत् । "लुप्लृ छेदने" (धा. पा. तु. उ. १९०) ॥८॥

१–एत्य च मत्वा वाग्यमनम् । इति का. ४।२८९ । २–सनिदाघानित्युक्त्वेत्य केचिदुपलभ्यन्ताम् आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनामन्योहि मतिमन्त्रम् । इति कात्या. ४–२९० ॥ ३–समित्परिसमूहनानि चोपविश्य । इति कात्या. ४–२९१ ॥

(त्यु) अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । (तेऽयु) अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्वेत्यथोपविश्य तृणान्युपलुम्पत्येतद्ध जपनेनेन्न्वेव भूयिष्ठा इवोपतिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

स वै खलु तूष्णीमेवोपतिष्ठेत । (ते) इदं वै यस्मिन्वसति ब्राह्मणो वा राजा वा श्रेयान्मनुष्योऽन्वेव तमेव नार्हति वक्तुमिदं मे त्वं गोपाय प्राहं वत्स्यामीत्यथास्मिन्नेते श्रेयाꣳसो वसन्ति देवा अग्नयः क उ तानर्हति वक्तुमिदं मे यूयं गोपायत प्राहं वत्स्यामीति ॥ १० ॥

मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति । स वेद गार्हपत्यः परिदां मेदमुपागादिति तूष्णीमेवाहवनीयमुपतिष्ठते स वेदाहवनीयः परिदां मेदमुपागादिति ११

अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । " अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभिद्युम्नमभि सह आयच्छस्व "–इति (वा० सं. ३। ३९) । अथोपविश्य तृणान्युपलुम्पति । एतद्ध जपनेनेन्न्वेव भूयिष्ठा इवोपतिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

स वै खलु तूष्णीमेवोपतिष्ठेत । इदं वै यस्मिन् वसति ब्राह्मणो वा राजा वा श्रेयान्मनुष्यः अन्वेव–तमेव नार्हति वक्तुम् ' इदं मे त्वं गोपाय, प्राहं वत्स्यामि ' इति । अथास्मिन्नेते श्रेयांसो वसंति–देवा अग्नयः । क उ तानर्हति वक्तुम्–'इदं मे यूयं गोपायत प्राहं वत्स्यामि ' इति ॥ १० ॥

मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति । स वेद गार्हपत्यः–' परिदां मेदमुपागाद् ' इति । तूष्णीमेवाहवनीयमुपतिष्ठते । स वेदाहवनीयः–' परिदां मेदमुपागाद् ' इति ॥ ११ ॥

आगतस्य यजमानस्य गार्हपत्योपस्थानं समन्त्रकं विधत्ते–अथेति । मन्त्रार्थस्तु,–' गृहपतिः ' गृहाणां पालयिता, गृहपतिना संयुक्तः ' अयमग्निः ' अस्मदीयायाः प्रजायाः ' वसुवित्तमः ' वसुनो धनस्य लम्भयितृतम इति परोक्षकृतः पूर्वोऽर्धर्चः । उत्तरस्तु प्रत्यक्षकृतः । हे ' अग्ने गृहपते ! ' । अभि द्युम्नमित्यादि । पूर्ववद् योज्यम् ॥ ९ ॥

इत्थं प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं च समन्त्रकं विधाय, तयोरमन्त्रकपक्षमप्याह–स वा इति । इदं वा इत्यादि । इह खलु लोके दृश्यते,–ब्राह्मणादीनामन्यतमः ' श्रेयान् ' श्रेष्ठः पुरुषो ' यस्मिन् ' एव जने ' वसति ' सः ' मनुष्यः ' ' सः ' श्रेयांसम् अनुसृत्य वर्तमानः, मदीयम् ' इदं ' गृहादिकं ' त्वं गोपाय ', ' अहं ' प्रवासं करिष्यामीति एवं नियोगतो ' वक्तुं ' ' नार्हति ', यथैव लोके, तथा ' अस्मिन् ' यजमाने ' एते श्रेयांसो वसन्ति ', के पुनस्ते ? इति, उच्यते–यजमाने निवसन्तस्ते श्रेयांसः ' अग्नयः ' गार्हपत्याद्याः । ' क उ ' नाम ' तान् ' ' इदं मे यूयं गोपायत ' इत्येवं नियोगेन ' वक्तुमर्हति ' । अतः ' सर्वं प्रजा मे दास्य पशून् मे पाहि ' त्येवं नियोगरूपतया मन्त्रो न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

मन्त्रप्रयोगाभावेऽपि प्रजापालनादिविषया बुद्धिस्तेषां स्वयमेव भवतीत्याह–मनो ह वै देवा इति । ' मनु-

---

१–तूष्णीं वोपस्थानं पूर्ववत् । इति कात्या० श्रौ. सू. ४–२५२।

(त्त) अथ प्र वा व्रजति प्र वा धावयति । स यत्र वेलां मन्यते तत्स्यत्त्वा वाचं विसृजतेऽथ प्रोष्य परेत्य यत्र वेलां मन्यते तद्वाचं यच्छति स यद्यपि राजान्तरेण स्यान्नैव तमुपेयात् ॥ १२ ॥

(त्स) स आहवनीयमेवाग्रऽउपतिष्ठते । (त्ऽथ) अथ गार्हपत्यं तूष्णीमेवाहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीमुपविश्य तृणान्युपलुम्पति तूष्णीमेव गार्हपत्यमुपतिष्ठते तूष्णीमुपविश्य तृणान्युपलुम्पति ॥ १३ ॥

(त्य) अथातो गृहाणामेवोपचारः । (ऽ) एतद्ध वै गृहपतेः प्रोषुषऽआगताद् गृहाः समुत्रस्ता ऽइव भवन्ति किमयमिह वदिष्यति किं वा करिष्यतीति स यो ह तत्र किं चिद्वदति वा करोति वा तस्माद्गृहाः प्रत्रसन्ति तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोरथ यो ह तत्र न वदति न किं चन करोति तं गृहा उपसुश्रयन्ते न वाऽअयमिहावादीन्न किं चनाकरदिति स यदिह्यपि सुक्रुद्ध इव स्याच्छ एव ततस्तत्कुर्याद्यद्वदिष्यन्वा करिष्यन्वा स्यादेष उ गृहाणामुपचारः ॥ १४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ (४ ॥ १)

अथ प्र वा व्रजति, प्र वा धावयति । स यत्र वेलां मन्यते तत् स्यत्त्वा वाचं विसृजते । अथ प्रोष्य परेत्य यत्र वेलां मन्यते तद्वाचं यच्छति । स यद्यपि राजान्तरेण स्यात्, नैव तमुपेयात् ॥ १२॥
स आहवनीयमेवाग्र उपतिष्ठते—अथ गार्हपत्यम् । तूष्णीमेवाहवनीयमुपतिष्ठते, तूष्णीमुपविश्य तृणान्यपलुम्पति । तूष्णीमेव गार्हपत्यमुपतिष्ठते, तूष्णीमुपविश्य तृणान्यपलुम्पति ॥ १३ ॥
अयातो गृहाणामेवोपचारः । एतद्ध वै गृहपतेः प्रोषुषः आगताद् गृहाः समुत्रस्ता इव भवन्ति—किमयमिह वदिष्यति, किं वा करिष्यतीति । स यो ह तत्र किञ्चिद्वदति वा करोति वा—तस्माद् गृहाः प्रत्रसन्ति । तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोः । अथ यो ह तत्र न वदति, न किं चन करोति—

ष्यस्य ' ' मनः ' यद्विषय सत् सर्वं ' देवा ' स्वयमेव सर्वतो ' जानन्ति '; अतः ' म ' ' गार्हपत्यः ' अपि यजमानस्य मनोगतं स्वयमेव ' वेद ' जानाति । किमिति, ' पारेदा ' पारेदानं रक्षणम् उद्दिश्य ' मा ' मान् ' इदम् ' इदानीम् ' उपागात् ' उपगतोऽय यजमान ' इति ' । यस्मादेवं जानाति, तस्मात् म गार्हपत्योऽपि तूष्णीमेवोपस्थेयः । आहवनीयोपस्थानस्यापि तूष्णीं कर्तव्यतामाह—तूष्णीमेवाहवनीयमित्यादिना । योजना तु पूर्ववत् ॥ ११–१२ ॥

एवं प्रवासादागतस्य यजमानस्याग्निविषय कर्तव्यमुपदिश्य गृहविषयमपि तद् वक्तु प्रतिजानीते—अथात इति[2] । उपचरणमुपचारः समाधानम वक्ष्यत इति शेषः । "गृहा मा बिभीत" इति (वा.सं. ३।४१) मन्त्रेणोपस्थानं

1–' एव प्रवत्स्यदुपस्थानम्यामन्त्रणमुक्त्वाऽऽगतोपस्थानम्यापि तमाह–' इति पाठः । 2–गृहा मा बिभीतेत्येतत्र च । का. श्रौ. सू. ४–२९३ ।

प्रजापतिं वै भूतान्युपासीदन् । (अ) प्रजा वै भूतानि वि नो धेहि यथा जीवामेति ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदंस्तानब्रवीद्यज्ञो वोऽन्नममृतत्वं व ऊर्ग्वः सूर्यो वो ज्योतिरिति ॥ १ ॥

वै गृहा उपमन्त्रयन्ते—न वा अयमिहावादीत्, न किञ्चनाकरदिति । स यदिहापि मुक्केव इव स्यात्—स्व एव ततस्तत्कुर्यात्—यद् वदिष्यन्वा करिष्यन् वा स्यात् । एष उ गृहाणामुपचारः ।
इति अग्निहोत्रविधिः सम्पूर्णः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञः ।

प्रजापतिं वै भूतान्युपासीदन् । प्रजा वै भूतानि । 'वि नो धेहि यथा जीवाम' इति । ततो देवा

विधिमुक्त्वा मयसम्भावनामाह—एतद् वा इति । 'प्रोष्य' प्रवास कृतवतो यजमानात् 'गृहा' 'सन्त्रस्ता' भीता 'इव' भवन्ति । भीतिकारणमाह—किमयमिति । 'अथ' यजमानोऽस्मद्विषये 'किं वदिष्यति' 'किं वा कारयिष्यति' 'इति' अनेनाभिप्रायेण तेषां भयशङ्का । स यो हैत्यादि । 'सः' खलु यजमानः आगत्य तत्र 'गृहा मा बिभीत' इत्येतमन्त्रेण उपस्थाय किञ्च यद् किञ्चिद् वदेद् कुर्वन् वा भवति, अस्मद्विषये क्रुद्ध एवासौ वर्तत इति 'तस्मात्' यजमानाद् 'गृहा' 'प्रचलन्ति' प्रकम्पेणोद्विजन्ते ॥

अस्तु गृहाणां प्रकम्पः, को दोष इत्यत आह—तस्येश्वर इति । 'तस्य' यजमानस्य 'कुलं' वंश 'विशोब्धो' विनष्ट कर्तुम् 'ईश्वर' । ईश्वर इति अव्ययमेतदव्ययम् (पा सू. २ । ३ । ८९ । सो. भा.) । ईश्वर , गृहा समर्था भवन्ति । अथ यो हेत्यादि । यस्तु गृहानुपगम्य किमपि न वदति, न करोति च, मौनव्रतस्थ भवन्, 'गृहा मा बिभीत'—इति मन्त्रेणोपस्थान वा करोति, 'तं' यजमानं गृहा 'उपसमश्नन्ते' उपगच्छन्ति । उपगमनता तेषामभिप्रायमाह—न वा इति । 'अ' खल्वय यजमान 'इह' अस्मिन् स्थाने 'किम्' अपि 'न' 'अवादीत्', 'किम्' अपि 'न' 'अकरत्' अकार्षीत्, यदि क्रुद्धः स्यात्, तदा वदिष्यन् वदिष्यति, यत् किञ्च करिष्यति च, तस्मात् अस्य यजमानस्य अस्मद्विषये क्रोधो नास्तीत्यनेनाभिप्रायेण तमुपगच्छन्ति इत्यर्थः ।

स यदिहापीत्यादि । 'स' यदि 'अस्मिन् गृहविषये यदपि' 'सः' आगतो यजमानोऽपगमनवशमात् 'क्रुद्धः' 'इव' 'एव' 'स्यात्' 'तत' तस्मादागमनदेशात् 'स्व' 'अनन्तरदिवसे' 'एव' 'तत्' वक्तव्य कर्तव्यं चोपचरतिरिति प्रयुञ्जीत न त्वागमनदिवसे इत्यर्थः । तदुक्तं सूत्रकृता—"गृहा मा बिभीतेति गृहानुपतिष्ठेत, क्षेमाय व इति प्रविशति, न हिंस्यात् गृहान् काम अस्तु" ॥ १४ ॥ [४. १.]

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अथानन्तरमध्याय पिण्डपितृयज्ञस्य मासि मासि कर्तव्यता विधिमुन्नदर्शयितुमाख्यायिकामाह—प्रजापतिं वा

१—'गृहान्विते' इति का श्रौ. सू ४ । १२६ । २—का श्रौ. सू ४ । १२६ ।
२ 'पूर्वपक्षे—विकल्पतः' उपवसथे ... मावास्यायामिष्टिवत् दर्शपूर्णमास कर्तव्यम्, तत्र च ... इति (का श्रौ. सू ४ । १) भाष्य कर्कः ।

(त्यु) अथैनं पितरः । प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदंस्तानब्रवीन्मासि मासि वोऽशनꣳ स्वधा वो मनोजवो वश्चन्द्रमा वो ज्योतिरिति ॥ २ ॥

(त्यु) अथैनं मनुष्याः । प्रावृता उपस्थं कृत्वोपासीदंस्तानब्रवीत्सायंप्रातर्वोऽशनं प्रजा वो मृत्युर्वोऽग्निर्वो ज्योतिरिति ॥ ३ ॥

यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्–' यज्ञो वोऽन्नम्, अमृतत्वं वः, ऊर्ग्वः, सूर्यो वो ज्योतिः ' इति ॥ १ ॥

अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्–' मासि–मासि वोऽशनम्, स्वधा वः, मनोजवो वः, चन्द्रमा वो ज्योतिः ' इति ॥ २ ॥

अथैनं मनुष्याः प्रावृता उपस्थं कृत्वोपासीदन् । तानब्रवीत्–' सायंप्रातर्वोऽशनम् । प्रजा वः, मृत्युर्वः, अग्निर्वो ज्योतिः ' इति ॥ ३ ॥

इति । भवन्ति सद्भावं प्रतिपद्यन्त इति ' भूतानि ' । ' प्रजाः ' देवपितृमनुष्याणां वक्ष्यमाणाः । तासामभिप्रायमाह–वि न इति । ' नः ' अस्मान् ' विधेहि ' त्वमित्थं कुरु–त्वमित्थं कुरु इत्याज्ञापय । ' यथा ' येन प्रकारेण वय ' जीवाम ' जीवनवन्तो भवेम ' इति ' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

ततो देवा इत्यादि । प्रजापतेस्तामनहेतुत्वेनोपसदनसमये देवादिभिर्यच्चिह्नं धृतम्, तत्तच्चिह्नानुसारेण तेषां देवादीनां यज्ञादिविशेषभाक्त्वं प्रजापतिर्जीवनहेतुत्वेनोपदिष्टवानिति प्रघट्टकार्थः । यज्ञो वोऽन्नमिति । हे देवाः ! ' वः ' युष्माकं ' यज्ञः ' ' अन्नम्, ' अतो युष्माकमेव ' अमृतत्वम् '; ' ऊर्क् बलं ' च ' वः ' युष्माकमेव; ' सूर्यः ' एव ' वः ' युष्माकं ' ज्योतिः ' ' इति ' ।

एवं यज्ञोपवीतित्वादिचिह्नयुक्तान् देवान् प्रेक्ष्य, यज्ञादिचतुष्टयं प्रजापतिः तेषां जीवनहेतुत्वेनोपदिष्टवान् ॥ १ ॥

अथैनं पितर इत्यादि । अत्राप्येवं योज्यम् । मासि मासीति । प्रतिमासं दर्शेऽनुष्ठीयमानं यत् पिण्डपितृयज्ञाख्यं हविः, तद् ' वः ' युष्माकम् ' अशनम् '; ' स्वधा '–कारोऽपि ' वः ' युष्माकमसाधारणम्; मनस इव जवः ' मनोजवः ' सोऽपि युष्माकमेव । सोमलोकवर्तिनां युष्माकं ' चन्द्रमाः ' एव ज्योतिः भवत्विति ॥ २ ॥

अथैनं मनुष्या इत्यादि । प्रावृताः उत्तरवाससा सवृताः कण्ठलम्बितवाससः, निवीतिन इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयकम्–" निवीतं मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतं पितृणाम्, उपवीतं देवानाम् " (तै. स. २ । ५ । ११ । १) इति । उपस्थं कृत्वेति । यतः प्रजापतेरुपसदनसमये मनुष्यैरुपस्थप्रावरणमनुष्ठितम्, अत एवेदानीं भुक्त्यादिसमये उपस्थप्रावरणेनोपसीदन्ति । प्रजा व इति । प्रजायन्त इति ' प्रजाः ' पुत्रपौत्रादिरूपाः । " उपसर्गे च संज्ञायाम् "–(पा. सू. ३ । २ । ९९) इति डप्रत्ययः । मृत्युर्व इति । देहारम्भकर्मोपजनितं मरणं ' वः ' युष्माकमसाधारणो धर्म इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१–' केवलवीतवाससः ' इति क. पाठः ।

(त्यु) अथैनं पशव उपासीदन् । (दंस्ते) तेभ्यः स्वैपमेव चकार यदैव यूयं कदा च लभाध्वै यदि काले यदनाकालेऽथैवाश्नाथेति तस्मादेते यदैव कदा च लभन्ते यदि काले यदनाकालेऽथैवाश्नन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्यु) अथ हैनᳪं शश्वदप्यसुरा उपसेदुरित्याहुः । (स्ते) तेभ्यस्तमश्च मायां च प्रददावस्त्यहैवासुरमायेतीव पराभूता ह त्वेव ताः प्रजास्ता इमाः प्रजास्तथैवोपजीवन्ति यथैवाभ्यः प्रजापतिर्व्यदधात् ॥ ५ ॥

अथैनं पशव उपासीदन् । तेभ्यः स्वैपमेव चकार—' यदैव यूयं कदा च लभाध्वै—यदि काले, यदनाकाले—अथैवाश्नाथ ' इति । तस्मादेते यदैव कदा च लभन्ते—यदि काले, यदनाकाले—अथैवाश्नन्ति ॥ ४ ॥

अथ हैनं शश्वदप्यसुरा उपसेदुरित्याहुः । तेभ्यः तमश्च, माया च प्रददौ । अस्त्यहैवासुरमायेतीव पराभूता ह त्वेव ताः प्रजाः । ता इमाः प्रजास्तथैवोपजीवन्ति—यथैवाभ्यः प्रजापतिर्व्यदधात् ५

गवादिपशूनामपि प्रजापत्युपसदनं, तत्कर्तृकं तद्भक्षजनितमरणं तद्दानकल्पनं चाह—अथैनं पशव इत्यादिना । स्वैपमेवेति । यथा देवपितृमनुष्याणां यज्ञादिरूपां तत्कल्पनां चकार, तथैव गवादिपशूनामपि तदुचिताहारकल्पनां कृतवानित्यर्थः । तत्प्रकारं दर्शयति—यदैवेति । गवाद्याः पशवो यूयं 'यदा कदा च' काले अकाले [redacted] तृणादिरूपमाहारजातं ' लभाध्वै ', ' अथ ' अनन्तरमेव तत् लब्धं तृणाद्याहारजातम् ' अश्नाथ ' । 'इति'—शब्दः प्रजापतिवाक्यसमाप्तौ । तस्मादेत इत्यादि । यस्मादेव प्रजापतेः सकाशात् लब्धवरा, ' तस्मात् ' ' एते ' गवाद्याः पशवः तृणाद्याहारं ' यदा एव कदा च लभन्ते ', ' काले ' [redacted] ' अकाले ' वा, ' अथ ' अनन्तरमेव तत् भक्षयन्ति, न त्वस्मदादिवत् सायम्प्रातरादिकालविशेषमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथासुरकृतं प्रजापत्युपसदनं परोक्षेण निर्दिशति—अथ हैनमिति । ' शश्वद् ' बहुवारं ' असुरा अपि ' ' उपसेदुः ' उपसदनं चक्रुरित्यभिज्ञाः कथयन्ति । एवं देवपितृमनुष्यादीनामुपसदनमिव असुरकृतमुपसदनं जिज्ञासित्वाह—तेभ्यस्तमश्च मायाञ्चेति । येषां दृष्ट्या अदर्शनं तमः, अघटनघटनशक्तिर्माया । तदुभयं यस्मात् प्रजापतिरसुरेभ्यो दत्तवान्, तस्मात् इदानीमपि ' असुरमाया ' असुरस्य स्वभूता मायेत्यस्ति व्यवहारः । अत एव ते मायाविन इत्याख्यायन्ते । पराभूता ह त्वेवेति । ' ताः ' असुर्यः ' प्रजाः ' देवादिवत् यज्ञादीनां जीवनहेतूनां प्रजापतिसकाशादलाभात् केवलं तमोमायाभ्यां युक्ताः सत्यः पराभवं प्राप्ता इत्यर्थः । इत्थं प्रजापतिना देवादिभ्यः कल्पितां वृत्तिं प्रदर्श्य, तदनतिक्रमेण तेषां जीवनं प्रतिपादयति—ता इमा इति । प्रजायन्त इति ' प्रजाः ' प्रागनुक्रान्ताः ' इमाः ' देवपितृमनुष्याद्याः, ' यथा ' येन प्रकारेण " यज्ञो वोऽन्नम् " इत्यादिना वृत्तिं प्रजापतिः कल्पितवान्, ' तथैव ' व्यवस्थितां वृत्तिं नियमेन देवाद्या उपजीवन्ति ॥ ५ ॥

१–' इत्याच्छादकमावर्ण्यं ' इति ' इत्याच्छादनं सामर्थ्यं ' इति च पा० । २–' अघटितघटनाशक्तिर्माया ' इति पा० ।

(६) नैव देवा ऽअतिक्रामन्ति । न पितरो न पशवो मनुष्या ऽएवैके ऽतिक्रामन्ति तस्माद्यो मनुष्याणां मेद्यत्यशुभे मेद्यति विहूर्छति हि न ह्ययनाय चन भवत्यनृतᳬं हि कृत्वा मेद्यति तस्मादु सायंप्रातराश्येव स्यात्स यो हैवं विद्वान्त्सायंप्रातराशी भवति सर्वᳬं हैवायुरेति यदु ह किंच वाचा व्याहरति तदु हैव भवत्येतद्धि देवसत्यं गोपायति तद्वैतत्तेजो नाम ब्राह्मणं य एतस्य व्रतᳬं शक्नोति चरितुम् ॥ ६ ॥

नैव देवा अतिक्रामन्ति, न पितरो, न पशवः, मनुष्या एवैकेऽतिक्रामन्ति । तस्माद्यो मनुष्याणां मेद्यति–अशुभे मेद्यति विहूर्छति हि न हि अयनाय चन भवति । अनृतं हि कृत्वा मेद्यति । तस्मादु सायंप्रातराश्येव स्यात् । स यो हैवं विद्वान् सायंप्रातराशी भवति–सर्वं हैवायुरेति । यदु ह किञ्च वाचा व्याहरति–तदु हैव भवति । एतद्धि देवसत्यं गोपायति । तद्वैतत् । तेजो नाम ब्राह्मणम्–य एतस्य व्रतं शक्नोति चरितुम् ॥ ६ ॥

नैव देवा इति । न तु ते प्रजापतेराज्ञामतिक्रामन्ति । अथ मनुष्याणामशने नियम विधित्सुरनियमप्रसक्तिं दर्शयितुं प्रजापतिकल्पनेरतिक्रममनुवदत्यस्यति–मनुष्या ऐवेति । ' एके ' च नाम ' मनुष्या ' अज्ञानवशात् प्रजापतिना कल्पितां प्रागुदाहृतां वृत्तिम् ' अतिक्रामन्ति ' यस्मादेव ' तस्मात् ' मनुष्याणां मध्ये ' यः ' ' मेद्यति ', स्निह्यति पुष्यतीति यावत् । " ञिमिदा स्नेहने "–(धा. पा. भ्वा. आ. ७४४) इति धातुः । स च मेदस्वीनुष्णोऽदनादिजनितमदवशेन ' अशुभे ' नरकपातायनर्थहेतुभूते पापे ' मेद्यति ' स्निह्यति, तात्पर्येण वर्त्तते । तस्मात् पापात् सः ' विहूर्छति ' अधः पतति । ' हुर्छा कौटिल्ये '–(धा. पा. भ्वा.प.२११) इति धातुः । अयनाय चनेति । ' चन '–शब्दोऽप्यर्थे । ' अयनाय ' पुण्यलोकगमनायापि ' न हि भवति ' । कुत इत्यत आह–अनृतं हीति । यस्मात् ' अनृतम् ' असत्यम्, प्रतिषिद्ध ' कृत्वा ' ' मेद्यति ' प्रमत्तो भवति । इत्थं प्रजापत्याज्ञातिक्रमेणानियमदर्शनात् मनुष्येषु नियमापेक्षा विद्यत इति तात्पर्यार्थः । औरोद्धातिकं नियमविधिं दर्शयति–तस्मादिति । सायम्प्रातरशितुं शीलमस्येति ' सायम्प्रातराशी ' " सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये "–(पा. सू. ३ । २ । ७८) इति णिनिः । ' एव '–कारेण अन्तरा भोजनं निवार्यते । विहितमनूद्य प्रशंसति–स यो हैवमिति । यदु ह किञ्चेति । उक्तभोजनकालनियमवान् यदपि किञ्चिद् ' वाच ' ' व्याहरति ' भाषते, तथैव यथार्थं भवति । ' हि ' यस्माद्, असौ ' एतत् ' ' देवसत्यं ' देवेन प्रजापतिना कल्पितं सत्यं ' गोपायति ' रक्षति । " गुपू रक्षणे "–(धा. पा. भ्वा २९६) इति धातुः । " गुपूधूपविच्छि "–(पा. सू. ३ । १ । २८) इत्यायप्रत्ययः । ' तद् ' तदेव सत्यं ' तेजो नाम ' ' तेजः '–शब्दवाच्यतया प्रसिद्धं ' ब्राह्मणम् ' ब्राह्मणसम्बन्धि रूपम् । कः पुनरसावीदृशमिदं देवसत्यं गोपायतीति तमाह–य एतस्येति । ' एतस्य ' प्रजापतेरुच्चारितस्य ' व्रतं ' ' चरितुं ' ' यः ' यजमानः ' शक्नोति ', स देवसत्यं गोपायतीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

१–' पुरुषो ' इ. पा. । २–' प्रमत्तो– ' इ. पा. ।

तद्वाऽएतत् ।(न्मा)मासि मास्येव पितृभ्यो ददतो यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेऽथैभ्यो ददात्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स एताᳫं रात्रिं क्षीयते तस्मिन्क्षीणे ददाति तथैभ्योऽसमदं करोत्यथ यदक्षीणे दद्यात्समदᳫं ह कुर्याद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च तस्माद्यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेऽथैभ्यो ददाति ॥ ७ ॥

स वाऽअपराह्णे ददाति । पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणां तस्मादपराह्णे ददाति ॥ ८ ॥

तद्वा एतत्—मासि मास्येव पितृभ्यो ददतो—यदैवैष न पुरस्तात् न पश्चात् ददृशे—अथैभ्यो ददाति । एष वै सोमो राजा देवानामन्नम्—यच्चन्द्रमाः—स एतां रात्रिं क्षीयते । तस्मिन्क्षीणे ददाति । तथैभ्योऽसमदं करोति । अथ यदक्षीणे दद्यात्—समदं ह कुर्यात्, देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च । तस्माद्यदैवैष न पुरस्तात् न पश्चात् ददृशेऽथैभ्यो ददाति ॥ ७ ॥

स वा अपराह्णे ददाति । पूर्वाह्णो वै देवानाम्, मध्यन्दिनो मनुष्याणाम्, अपराह्णः पितॄणाम् । तस्मादपराह्णे ददाति ॥ ८ ॥

इथ पिण्डपितृयज्ञस्य मासि मासि कर्तव्यता "मासि मासि वोऽशनं स्वधा च"—(शु. य. २ का० १ आ० २ क.) इत्यादिना मन्त्रलिङ्गेन प्रतिपादयन्ती श्रुतिः विधत्ते—तद्वा एतदिति । 'मासि मासि' इति—वीप्सायाम् "नित्यवीप्सयोः"—(पा० सू० ८ । १ । ४) इति द्विर्वचनम् । जीवता हि मनुष्याणां यथामासमशनं विहितम्, तदनुरूपं देवतादिलोकस्य पितृगणस्य प्रत्येकमासे मासि मास्येव पितृयज्ञः कर्तव्य इत्यर्थः । स च पितृयज्ञोऽमावास्यायामेव कर्तव्यो नान्यस्यां तिथाविति दर्शयति—यदैवैष इति । 'एषः' चन्द्रमाः यदा खलु 'एव' चन्द्रः 'न' 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि, 'पश्चात्' पश्चिमायां दिशि 'न' 'ददृशे' दृश्यते 'अथ' अनन्तरमेव 'एभ्यः' पितृभ्यः पिण्डान् ददत् । पुरस्तात् पश्चाद्वा न दृश्यते, इत्येतदुपपादयति—एष वा इति । 'यत्' च 'चन्द्रमाः' इति दृश्यते, 'एषः' खलु 'राजा' राजमानः 'सोमः' 'देवानामन्नम्' इति, "यमादित्या अंशुमाप्याययन्ति"—(तै० सं० २ । ४ । १४ । २ ।) इति मन्त्रवर्णात् । 'सः' (चन्द्रमाः) 'एताम्' अमावास्यासम्बन्धिनीं 'रात्रिं' प्राप्य 'क्षीयते' क्षीणो भवति । तस्मिन् क्षीणे सति च पितृभ्यो हविर्दद्यात्, तथा च सति एभ्यः पितृभ्यो देवैः सार्द्धम् 'असमदं' कलहं न 'करोति' । 'अथ' 'यद्' यदि 'अक्षीणे' दर्शनयोग्ये तस्मिन् सोमे चतुर्दश्यां प्रतिपदि वा पितृभ्यो हविर्दद्यात्, तदा देवेभ्यः पितृभ्यश्च कलहं कुर्यात्, तेनैव देवान्नभक्षणेन भोक्तृदेवैः सहैकपात्रत्वात् देवानामिवाविवेकेन कलहो भवेदित्यर्थः । तस्मादिति, निगमनम् ॥ ७ ॥

अपराह्णकालं विधातुमुपक्रमते—स वा इति । अह्नः पञ्चधा विभक्तस्य चतुर्थो भागोऽपराह्णः, तस्मिन् पिण्डपितृयज्ञोऽनुष्ठेयः । अत एव सूत्रे कात्यायनेन—"अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः, चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायां निर्वपेत्" ॥ ८ ॥

१–'स्वधादिस्यान्नमन्त्र' इति क० पा० । २–" यजुर्वदन्ते वै पितृयोगं पितृदेवत्यम् । पितरो महस्रं देव स्वधयेति" ॥ ३–(का० श्रौ० सू० ४ । १ ।) ।

स जघनेन गार्हपत्यं । प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीन ऽएतं गृह्णाति स तत एवोपोत्यायोत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणा तिष्ठन्नवहन्ति सकृत्फली-करोति सकृद्ध ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृत्फलीकरोति ॥ ९ ॥

तुथं श्रपयति । तस्मिन्नधिश्रितऽआज्यं प्रत्यानयत्यग्नौ वै देवेभ्यो जुह्व-त्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैवं पितॄणां तस्मादधिश्रितऽआज्यं प्रत्यानयति॥१०

स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीन एवं गृह्णाति । स तत एवोपोत्यायोत्तरेणा-न्वाहार्यपचनं दक्षिणा तिष्ठन्नवहन्ति । सकृत्फलीकरोति । सकृद्ध ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्स-कृत्फलीकरोति ॥ ९ ॥

तं श्रपयति–तस्मिन्नधिश्रित आज्यं प्रत्यानयति । अग्नौ वै देवेभ्यो जुह्वति, उद्धरन्ति मनुष्येभ्यः, अथैव पितृणाम् । तस्मादधिश्रित आज्यं प्रत्यानयति ॥ १० ॥

तत्र हविर्ग्रहणप्रकारमाह–स जघनेन गार्हपत्यमिति । गार्हपत्यस्य पश्चिमदेशे व्रीहिपूर्णस्य निर्वापार्थस्य शकटस्य दक्षिणतः आसीनः प्राचीनावीती एव पितृयज्ञार्थं हविर्गृह्णीयात् । मन्त्रस्याविहितत्वाद तूष्णीमेवैतद् ग्रहणम् । अत एव सूत्रितम्–"अपरेण गार्हपत्य पात्रमूर्णं स्रुव स्रुवं वा तूष्णीं गृहीत्वा "–इति । पश्चैवं गृहीतानां व्रीहीणामवहनन विधाय प्रशंसति–स तत एवेत्यादिना । 'ततः' तस्मात् हविर्ग्रहणस्थानात् । उत्तरेणेति । दक्षिणाग्नेरदूरेण उत्तरत इत्यर्थः । "एनबन्यतरस्याम्–" (पा. सू. ५ । ३ । ३५) इत्येनप् । "एनपा द्वितीया "– (पा. सू. २ । ३ । ३१) इति द्वितीया । दक्षिणा तिष्ठन्निति । दक्षिणतस्तिष्ठन् "दक्षिणादाच् "– (पा. सू. ५ । ३ । ३६) इति आच् प्रत्ययः ।

ऐष्टिकहविष इव फलीकरणस्य त्रित्वं प्रसक्तमपवदितुं सकृत्वं विधत्ते–सकृदिति । एकवारमेव फलीकुर्यात्, न तु त्रिः । तत्र हेतुमाह–सकृद्ध ह्येवेति । 'हि' यस्माद् 'सकृत्' एकवारमेव 'पराञ्चः' पराञ्चो गताः प्रेताः 'पितरः' अभवन्, न तेषां पुनरावृत्तिरस्ति, अतस्तेषां सकृत्त्वमसाधारणो धर्मः ॥ ९ ॥

श्रपणं विधत्ते–तमिति । सकृत्फलीकृतांस्तण्डुलान् स्थाल्यां प्रक्षिप्य, तं चरुं दक्षिणाग्नौ श्रपयेदित्यर्थः । उद्वासनात् प्रागेव तस्मिञ्चरौ अभिघारणं विधत्ते–तस्मिन्निति । 'अधिश्रिते' अग्नेरुपरि स्थापिते 'तस्मिन्' चरौ पक्के सति 'आज्यं' 'प्रत्यानयति' प्रतिक्षिपति । तदेतदुपपादयति–अग्नौ वा इति । देवार्थं यदाज्यम्, तत् 'अग्नौ' 'जुह्वति' यजमानाः । देवेभ्यो यदाज्य देयं तत् होमेनैव दीयत इत्यर्थः । उद्धरन्तीति । 'मनुष्येभ्यः' देयं यत् (आज्यम्), तत् तेषां पुरस्तात् भोजनपात्रेषु 'उद्धरन्ति' उद्धृत्य पुरतः स्थापय-न्तीत्यर्थः । अथैवमिति । 'अथ'–शब्द उत्तरवैलक्षण्ये । पितृणां तु एवमधिश्रितावस्थायामेव चरावाज्यमव-नेयमिति यथोक्तम्, एवमेव पितृभ्य आज्यं देयम्, न त्वग्नौ होमेनापि पुरस्तादुद्धरणेनापि । 'तस्मादिति' प्रतिज्ञातनिगमनम् ॥ १० ॥

१–'एतं' इति पा. । २–का. श्रौ. सू. ४ । ४ । ३–अपरेण गार्हपत्य पात्रमूर्णं स्रुवं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् । का. श्रौ. सू. ४ । ४ ॥ ४–सकृत्फलीकरोति । का. श्रौ. सू ४ । ५ । ५–दक्षिणाग्नौ श्रपण२ होमश्च । का. श्रौ. सू ४ । १ ।

स उदङ्ङास्यार्धे द्वेऽआहुती जुहोति देवेभ्यः । (भ्यो) देवान्वाऽएष ऽउपावर्तते यऽआहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत्पितृयज्ञेनेवाचारीत्तद् देवेभ्यो निह्नुते स देवैः प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो ददाति तस्मादुदङ्ङास्यार्धे द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यः ॥ ११ ॥

स वाऽअग्नये च सोमाय च जुहोति । स यदग्नये जुहोति सर्वत्र ह्येवाग्निरन्तर्भक्तोऽथ यत्सोमाय जुहोति पितृदेवत्यो वै सोमस्तस्मादग्नये च सोमाय च जुहोति ॥ १२ ॥

स उदङ्ङास्यार्धे द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यः । देवान्वा एष उपावर्तते–य आहिताग्निर्भवति, यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते । अथैतत् पितृयज्ञेनेवाचारीत् । तदु ह देवेभ्यो निह्नुते । स देवैः प्रसूतः–अथैतत् पितृभ्यो ददाति । तस्मादुदङ्ङास्यार्धे द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यः ॥ ११ ॥

स वा अग्नये च सोमाय च जुहोति । स यदग्नये जुहोति–सर्वत्र ह्येवाग्निरन्तर्भक्तः । अथ यत् सोमाय जुहोति । पितृदेवत्यो वै सोमः तस्मादग्नये च सोमाय च जुहोति ॥ १२ ॥

अथ तस्य चरोरेतदनन्तरं होमं विधत्ते–स उदङ्ङास्यार्धे इति । उदगन्तरालस्य 'देवेभ्यः' देवार्थम्, 'अग्नौ' 'द्वे आहुती' 'जुहुयात्' । यद्यपि 'अग्नये,' 'सोमाय' इति द्वयोरेवात्र होमः, तथापि देवेभ्य इति सामान्याभिधानं बहुवचनम् । तत एव सूत्र्यते–"अग्निश्चाऽन्विद्वयोर्होमस्य मध्येन जुहोति अग्नये इति सोमायेति च"–इति ॥

ननु पित्र्येण हविषा देवेभ्यो होमोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्योपपादयति–देवान् वा इत्यादिना । 'यः' 'आहिताग्निः', 'य' 'च दर्शपूर्णमासयाजी' 'एष' यजमानो 'देवान्' 'उपावर्तते' उपगच्छति, अतस्तेभ्यो देवेभ्यो हविरत्र देयमिति भावः । अथैतदिति । 'अथ'–शब्दोऽत्र वैलक्षण्यद्योतकः । 'एतत्' इदानीं दैविकं कर्म परित्यज्य पित्र्येण कर्मणा 'अचारीत्' पित्र्यं कर्म कृतवानित्यर्थः । तथा सत्यपदीक्षकर्मानुष्ठानेन देवानां कोपः स्यात् अतस्तन्निवृत्त्यै पित्र्येऽपि कर्मणि 'देवेभ्यः' होमेन तदपराधं 'निह्नुते' अपनयति, प्रीणयति वा । एवं होमेन तोषितैः 'देवैः' 'प्रसूतः' अनुज्ञातः 'स' यजमानः 'अथ' अनन्तरमेव 'एतत्' हविः 'पितृभ्यः' ददाति । तदुभयं निगमयति–तस्मादिति ॥ ११ ॥

देवेभ्य इति सामान्येनोक्तं विशिनष्टि–स वा इति । तत्पक्षे देवान् परित्यज्य अग्नये सोमाय च हवने कारणमाह–स यदग्नय इति । 'सर्वत्र' दैवेषु च सर्वेषु कर्मसु 'अग्निः' 'अन्तर्भक्तः' अनुप्रविष्टो भवति, न ह्यग्निमन्तरेण दैविकं पित्र्यं वा किञ्चित् कर्म निष्पद्यते, अतोऽत्राऽपीदं युक्तमित्यर्थः । पितृदेवत्यो वा इत्यादि । यतः "चन्द्रमा वो ज्योतिः"–इति प्रजापतिः पितॄणां ज्योतिष्ट्वेन चन्द्रमसं कल्पितवान्, अतः स 'सोमः' पितृदेवत्यः । अत एव धूमादिमार्गेण पितॄणां चन्द्रलोकप्राप्तिरुपपन्ना–"चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति"–(छां० उ० ५।१०।४) इति । यत एवम्, अतः पित्र्ये कर्मणि सोमाय हवनं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

१–श० ब्रा० २।४।२।

स जुहोति । (त्य) अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेत्यग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति तत्स्विष्टकृद्भाजनमथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनꣳ सकृदुल्लिखति तद्वेदिभाजनꣳसकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृदुल्लिखति ॥ १३ ॥

(त्य) अथ परस्तादुल्मुकं निदधाति । स यदनिधायोल्मुकमथैतत्पितृभ्यो दद्यादसुररक्षसानि हैषामेतद्विमथ्नीरंस्तथो हैतत्पितृणामसुररक्षसानि न विमथ्नते तस्मात्परस्तादुल्मुकं निदधाति ॥ १४ ॥

स जुहोति–" अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहा "–(वा. सं.२।२९) इति । अग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति–तत् स्विष्टकृद्भाजनम् । अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं सकृदुल्लिखति–तद् वेदिभाजनम् । सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः । तस्मात्सकृदुल्लिखति ॥ १३ ॥

अथ परस्तादुल्मुकं निदधाति । स यदनिधायोल्मुकमथैतत् पितृभ्यो दद्यात्–असुररक्षसानि हैषामेतद्विमथ्नीरन् । तथो हैतत् पितृणामसुररक्षसानि न विमथ्नते । तस्मादुल्मुकं निदधाति ॥१४॥

उक्तदेवतयोर्होममन्त्रौ विधत्ते–स जुहोतीति । ' कव्यं ' पित्र्यं हविः, तद् वहति पितॄन् प्रापयतीति ' कव्यवाहनः ' । " कव्यपुरीषपुरीष्येषु–" (पा० सू० ३ । २ । ६५) इति ञ्युट् । एतच्च पितृगामग्नेरसाधारणं नामधेयम् । अत एवाम्नायते–" त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणां, सहरक्षा असुराणाम्–" (तै० सं० २ । ५ । ८ । ६) इति । ' कव्यवाहनाय अग्नये ' इदं हविः ' स्वाहा ' सुहुतमस्तु । पितृगणैर्युक्ताय ' सोमाय ' इदं हविः ' स्वाहा ' सुहुतमस्तु ।

मेक्षणस्याग्नौ प्रक्षेपं विधत्ते–अग्नाविति । स्थाल्यामोदनं येन काष्ठेन गृहीत्वा हूयते, तत् ' मेक्षणम् ' । ' तत् ' अभ्याधानं ' स्विष्टकृद्भाजनम् ' अस्य होमस्य स्विष्टकृत्स्थानीयम् ॥

अथ पिण्डप्रदानाय स्थानविशेषं तत्संस्कारं च विधाय प्रशंसति–अथ दक्षिणेनेति । ' अथ '–शब्दोऽत्रान्यप्रतिषेधार्थः । दक्षिणाग्नेरदूरेण स्फ्येन ' सकृदुल्लिखति ' एकयत्नेन दक्षिणप्राची लेखां कुर्यात् । ' तत् ' उल्लिखितं स्थलं ' वेदिभाजनं ' वेदिस्थानीयम्, तत्कार्यकरमित्यर्थः । सकृदु ह्येवेत्यादि,उक्तार्थम् ॥ १३ ॥

उल्लिखितप्रदेशस्यान्ते अग्नेर्निधानं विधत्ते–अथ परस्तादिति । ' परस्तात् ' परस्मिन् विप्रकृष्टे, पर्यन्ते इत्यर्थः । विपक्षे बाधविधानपुरस्सरमेतदुल्मुकनिधानमुपपादयति–स यदिति । सुरविरोधीनि रक्षांसि ' असुररक्षसानि ', ' एषां ' पितॄणां स्वभूतम् ' एतत् ' पिण्डरूपं हविः ' विमथ्नीरन् ' अपहरेयुः । तथो हेति । तथा चोल्मुकनिधाने सतीत्यर्थः । ' न विमथ्नते ' नापहरन्ति । " मन्थ विलोडने–" (धा० पा० भ्वा० प० ४२) इति धातुः ॥ १४ ॥

१–प्राग्य तद्दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यनेन वा । (का. श्रौ. सू. ४ । ७,) अग्नौ मेक्षणं प्रास्य । अग्नेरेव दक्षिणेनास्येन वा स्फ्येनोल्लेखनमित्यर्थः । २–' उल्मुकं परस्तात् करोति ये रूपाणीति । (का. श्रौ. सू. ४ । ८) लेखायाः परस्तादग्नेः ।

स निदधाति । ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाऽअसुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ॥ परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाँल्लोकात्प्रणुदात्यस्मादित्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मादेवं निदधाति ॥ १९ ॥

(त्य) अथोदपात्रमादायावनेजयति । (त्य) असाववनेनिक्ष्वेत्येव यजमानस्य पितरमसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथाऽशिष्यतेऽभिषिञ्चेदेवं तत् ॥ २० ॥

स निदधाति " ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाँल्लोकात्प्रणुदात्यस्मात् "–(वा. सं. २ । ३०) इति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मादेवं निदधाति ॥ १९ ॥

अथोदपात्रमादायावनेजयति–" असाववनेनिक्ष्व " इत्येव यजमानस्य पितरम् । असाववनेनिक्ष्वेति पितामहम् । असाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहम् । तद् यथाऽशिष्यते अभिषिञ्चेदेवं तद् ॥ २० ॥

विहितं दस्युनिवारणे मन्त्रं विधत्ते–स निदधातीति । यदेतदुल्मुकनिधानं विहितम्, तद् " ये रूपाणि–" इत्यनेन मन्त्रेण कर्त्तव्यमित्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु,–' ये ' ' असुराः ' मायावशात् पितृणां रूपाणि ' प्रतिमुञ्चमानाः ' धारयन्तः सन्तः पितृवद् दीप्यमानया ' स्वधया ' सह ' चरन्ति ' वर्तन्ते । ' ये ' च पूर्वं ' परापुरः निपुरः ' पूर्वनिर्दिष्टानेन युक्ताः सन्तो ' भरन्ति ' हविर्हरन्ति । परापुरो निपुर इति, परा–नि–पूर्वात् पृणातेः सम्पदादिलक्षणे भावे क्विपि बहुलमिति, स च धातुरत्र निरुपपदे दाने वर्तते । अत एवोक्तमापस्तम्बेन– " सव्या [illegible] पाणिना " –(आ० श्रौ० सू० २ । ६ । १९) इति । पुरन्दरनिर्वचनप्रसङ्गे यास्केनाप्युक्तम्–" पुत्र, पुरु त्रायते, निपरणाद्वा, पुन्नरकं ततस्त्रायत इति वा " (निरु० २।३।२) इति । यद्वा ' परा ' प्रभूतानि ' पुरः ' शरीराणि येषां ते ' परापुरः ', ' नि ' निकृष्टानि अल्पानि ' पुरः ' शरीराणि येषां ते ' निपुरः ', महदल्पशरीरा इत्यर्थः । एवं प्रकारा असुरा ये सन्ति, ' तान् ' ' अस्मात् ' ' लोकात् ' पितृयज्ञस्थानात् ' अग्निः ' ' प्रणुदाति ' । लेटि रूपम्, (पा० सू० ३।४।९४) आडागम इत्यर्थः । उल्मुकनिधाने प्रतिपत्तिं ब्राह्मणं व्याचष्टे–अग्निर्हीति । ' एवं निदधाति ' अग्निरूपेणोल्मुकेन मन्त्रेण निदध्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

पिण्डदानस्य पूर्वाङ्गभूतमवनेजनं विधत्ते–अथोदपात्रमिति । ' उदपात्रम् ' उदकपूर्णं पात्रम् । " एक– [illegible] "–(पा. सू. ६ । २ । १९) इत्युदकस्योदादेशः । " असाववनेनिक्ष्व "– इत्यवनेजनमन्त्रः । तत्र असावित्यस्य स्थाने पितॄणां यथाक्रमं नाम निर्दिश्य,–हे यजमानस्य पितः ! ' अवनेनिक्ष्व ' हस्तयोरवनेजनं कुरु शोधयेति मन्त्रार्थः । " णिजिर् शौचपोषणयोः " (धा. पा. जु. ८. ११)–इति धातुः । एवं पितामहप्रपितामहविषयौ मन्त्रौ योज्यौ ।

१–दस्यवः पितृरूपेण प्रविष्टा हविर्हरन्तीत्यर्थः । (का० श्रौ० सू० ४ । १ । ११) २–असाववनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृनाम गृहीत्वा । (का० श्रौ० सू० ४ । १ । १०) यजमानस्यैवावनेजनं ।

(८) अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्ति । (न्यु) अग्रमिव वै देवानां मध्यमिव मनुष्याणां मूलमिव पितॄणां तस्मादुपमूलं दिनानि भवन्ति सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति ॥ १७ ॥

तानि दक्षिणोपस्तृणाति । तत्र ददाति स वा इति ददातीव वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैवं पितॄणां तस्मादिति ददाति ॥ १८ ॥

अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्ति । अग्रमिव देवानाम्, मध्यमिव मनुष्याणाम्, मूलमिव पितॄणाम् । तस्मादुपमूलं दिनानि भवन्ति । सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति । सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः । तस्मात् सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति ॥ १७ ॥

तानि दक्षिणोपस्तृणाति । तत्र ददाति । स वा इति ददाति । इतीव वै देवेभ्यो जुह्वति, उद्धरन्ति मनुष्येभ्यः, अथैवं पितॄणाम् । तस्मादिति ददाति ॥ १८ ॥

अस्यावनेजनस्य पिण्डदानात् प्राक्कर्तव्यतां दृष्टान्तेनोपपादयति–तद्यथेति । 'अशिष्यते' भोक्ष्यमाणाय पुरुषाय यथा 'अभिषिञ्चेत्' उदकं हस्ते ददाति, 'एवम्' एव तत् पितॄणामवनेजनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ तस्मिन्नुल्लिखिते स्थाने बर्हिः स्तरितुं तत्सम्पादनं विधत्ते–अथ सकृदाच्छिन्नानीति । एकयत्नेन च्छिन्नानि । 'उपमूलं' मूलसमीपे । 'दिनानि' खण्डितानि बर्हींषि पितृयज्ञार्थानि 'भवन्ति', एवंगुणविशिष्टानि बर्हींष्याहर्तव्यानीत्यर्थः । मूलसमीपे छेदनमुपपादयति–अग्रमिवेत्यादिना । अत एव तैत्तिरीयकेऽप्याम्नायते–"यत् पर्वणि दिनं तद् देवानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां, यत् समूलं तत् पितॄणाम्"–इति । छेदनगतं सकृत्त्वमनूद्य स्तौति–सकृदाच्छिन्नानीति ॥ १७ ॥

बर्हिषः स्तरणं विधत्ते–तानीति । 'दक्षिणा' दक्षिणत, उल्लिखितप्रदेशे 'तानि' बर्हींषि 'उपस्तृणाति' । तथैव कात्यायनेन सूत्रितम्–"उपमूल सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा"–(का. श्रौ. सू. ४।१।१) इति । पिण्डदानं विधत्ते–तत्रेति । 'तत्र' तस्मिन् बर्हिषाऽऽस्तीर्णे देशे पिण्डान् दद्यादित्यर्थः । तत्र प्रकारविशेषमभिनयेन विधत्ते–स वा इतीति । 'इति' अनेन प्रकारेण अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्येन पित्र्येण तीर्थेनेत्यर्थः । देवमनुष्यसम्प्रदानके दाने तद्विपरीत्यकथनेनोपपादयति–इतीव वै देवेभ्य इति । अनेन च प्रकारेण अंगुल्यग्रेण देवतीर्थेन 'देवेभ्यः' हवींषि 'जुह्वति' 'मनुष्येभ्यः' तु ययायोग्यं भोक्तव्यमन्नम् 'उद्धरन्ति' उद्धृत्य पात्रान्तरे स्थापयन्ति । न तु तत्र देवपित्रादितीर्थविशेषोऽपेक्षितः । अथैवमिति । 'अथ'–शब्द उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः । देवमनुष्यवैलक्षण्येन एवमुक्तेन पित्र्येण तीर्थेन पितॄणां सम्बन्धि हविर्देयमित्यर्थः । तस्मादिति । प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ १८ ॥

१–उपमूल२सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा अवाग्वनिर्क्त पिण्डान् ददात्यवनेतत्त इति । का० श्रौ० सू० ४।१।१ । उपमूलमिति अन्यपदविग्रहो नित्यसमास० । मूलसमीपे यानि सकृदाच्छिन्नानि तानि उपमूलं दिनानि बर्हिस्तृणानि । अन्यत्रापि उपमूलं इत्युक्तवादिति कर्कः ।

स ददाति । (त्यु) असावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे ये च त्वामन्वित्यु हैक आहुस्तदु तथा न ब्रूयात्स्वयं वै तेषाꣳ सह येषाꣳ सह तस्मादु ब्रूयादसावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रेऽसावेतत्त इति पितामहायासावेतत्त इति प्रपितामहाय तद्यदितः पराग्ददाति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः ॥ १९ ॥

तत्र जपति । (त्यु) अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

स ददाति-असावेतत्ते इत्येव यजमानस्य पित्रे, ये च त्वामन्वित्यु हैक आहुः । तदु तथा न ब्रूयात् । स्वयं वै तेषां सह येषां सह । तस्मादु ब्रूयात्-असावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे । असावेतत्त इति पितामहाय, असावेतत्त इति प्रपितामहाय । तद् यदितः पराग्ददाति-सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः ॥ १९ ॥

तत्र जपति-"अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्"-(वा. सं. २।३१) इति । यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

पितृपितामहप्रपितामहानां विहिते पिण्डदाने मन्त्रान् विधत्ते-स ददातीत्यादिना । "असावेतत्ते"-(का० श्रौ० सू० ४ । ११) इति पिण्डदानमन्त्रः । तत्र 'असौ'-इत्यस्य स्थाने पित्रादीनां नाम सम्बुद्ध्यन्तं निर्देष्टव्यम् । हे यज्ञशर्मन् ! 'एतत्' पिण्डरूपं हविः 'ते' तुभ्यं मया दीयत इति मन्त्रार्थः । "ये च त्वामनु"-इति वक्ष्यमाणशाखान्तराभिमतमन्त्रशेषनिरासार्थः 'एव'-कारः । अनेन च मन्त्रेण प्रथमं यजमानस्य पित्रे पिण्डं दद्यात्, अनेनैव पितामहप्रपितामहयोरपि पिण्डदानम् । तत्रैकीयं मतमुपन्यस्य दूषयति-ये च त्वेति । तस्य च मन्त्रशेषस्यायमर्थः,-हे पितः ! 'त्वाम्' 'अनु'-तव 'ये' वर्तन्ते तेभ्योऽयं पिण्डः तृप्तिं करोत्विति । स्वयं वा इत्यादि । पितृत्वं प्राप्तवन्तो यच्छब्दनिर्दिष्टास्तेषां 'स्वयं' पिण्डदाता सहभावी भवति । तथा च एव एषां स्वयं सहभावी, तेभ्यः पिण्डदाने स्वात्मने पिण्डं दत्तवान् भवति । अतस्तत्प्रतिपादको "ये च त्वामनु"-इति मन्त्रभागो न वक्तव्य इत्यर्थः । प्रथमं पक्षं निगमयति-तस्मादिति । तद्यदित इत्यादि । अनेन हि क्रमेण ते पितृत्वं प्राप्ताः-प्रथमं प्रपितामहः, पश्चात् पितामहः, ततः पितेति, इमं क्रमं परित्यज्य पिण्डदाने 'इतः' पितुरारभ्य प्रपितामहान्तं 'पराक्' पराचीनं पिण्डान् दद्यात्, यतस्ते पितरः सकृत्पराक्त्वधर्मयुक्ता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

पिण्डदानानन्तरं मन्त्रजपं विधत्ते-तत्र जपतीति । तद्गतं किञ्चित् पदं व्याचष्टे-अत्रेति । मन्त्रार्थस्तु,-'अत्र' अस्मिन् देशे हे 'पितरः' ! 'मादयध्वम्' तृप्ता भवत, तदर्थं च 'यथाभागं' [redacted] स्व भागमनतिक्रम्य मया दत्तान् पिण्डान् 'आवृषायध्वम्' अश्नीतेति । वृषायध्वमित्यस्यैतदर्थपरतां श्रुतिः स्वयं व्याचष्टे-यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाहेति ॥ २० ॥

(ह्रा) अथ पराङ्पर्य्यावर्तते । तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यस्तिर इवैतद्भवति स वाऽआतमितोरासीतेत्याहुरेतावान्ह्यसुरिति स वै मुहूर्त्तमेवासित्वा ॥ २१ ॥

(त्र्याऽथो) अथोपपल्ययम्य जपति । (त्यु) अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह ॥ २२ ॥

(ह्रा) अथोदपात्रमादायावनेजयति । (त्यु) असाववनेनिक्ष्वेत्येव यज-

---

अथ पराङ् पर्यावर्त्तते । तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यः । तिर इवैतद्भवति । स वा आतमितोरासीतेत्याहुः । एतावान्ह्यसुरिति । स वै मुहूर्तमेवासित्वा ॥ २१ ॥

अथोपपल्ययम्य जपति । "अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत"-(वा० सं०२।३१) इति । यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह ॥ २२ ॥

अथोदपात्रमादायावनेजयति-" असाववनेनिक्ष्व " इत्येव यजमानस्य पितरम् । असाववनेनिक्ष्वेति पितामहम् । असाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहम्, तद् यथा जक्षुपेऽभिषिञ्चेदेवं तत् ॥ २३ ॥

जपानन्तरं परागावर्त्तनं विधत्ते-अथ पराङ् पर्यावर्त्तत इति । पराङ्मुखः सन् पिण्डाभिमुख्यं विहाय पर्यावर्त्तेतेत्यर्थः । एतदुपपादयति-तिर इवेति । पितरो हि मनुष्येभ्यः तिरोभूताः; अन्तर्धानशक्तियोगात् । अतः पितॄणां तिरोधानेन भवितव्यम् । एतर्हि पिण्डदातरि पर्यावर्त्तमाने सति तेषां ' तिर इव ' तिरोधानमिव भवति । पर्यावर्त्तनकालस्य परिमाणं विधत्ते-स वा इति । स खलु पर्यावर्तमानः ' आतमितोः ' निरुद्धश्वासगतेरात्मनो यावत् तमनं ग्लानिः भवति, तावत् आसीत ' इति ' केचित् ' आहुः ' प्रतिपादयन्ति । " तमु ग्लानौ " (धा० पा० दि० प० ९९) इत्यस्मात् " भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् "-(पा० सू० ३ । ४ । १६) इति तोसुन् प्रत्ययः । तत्रोपपत्तिमाह-एतावानिति । एतावत्परिमाणो भवति । तस्मादेतावन्तं कालमासीतेति । पक्षान्तरमाह-स वा इति । ' सः ' खलु ' मुहूर्त्तं ' द्वादशक्षणात्मको यो मुहूर्त्तसञ्ज्ञकः कालः, तावत्पर्यन्तम् ' एव ' आसीतेत्यर्थः । एवकारः पूर्वोक्तपक्षान्यवच्छेदार्थः । ' आसित्वा '-इति ' क्त्वा '-प्रत्ययः वक्ष्यमाणक्रियापेक्षः ॥ २१ ॥

उक्तकालानन्तरं पर्यावर्त्तमानस्य मन्त्रजपं विधत्ते-अथेति । ' उपपल्ययम्य ' पिण्डसमीपं परिप्राप्य । परिपूर्वादयतेर्ल्यपि " उपसर्गस्यायतौ "-(पा. सू. ८ । २ । १९ ।) इति लत्वम् । अमीमदन्तेति मन्त्रं जपेत् । अर्थस्तु-' पितरः ' पिण्डपितृदेवताः " अमीमदन्त " तृप्ता अभूवन् । तृप्त्यर्थान्मादयतेर्ण्यन्ताल्लुङि यङि रूपम् । ते च ' यथाभागं ' स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य ' आवृषायिषत ' अभुञ्जत ' इति ' तत्र ' आवृषायिषत '-इति पदस्य विवक्षितमर्थमाह-यथेति । आङ्पूर्वो वृषयतिरभ्यवहारे वर्त्तते, तस्माल्लुङि बहुवचनान्तमेतत् पदम्, अतः ' आशिषुः ' ' इति ' तस्य व्याख्यानम् । " अश् भोजने "-(धा. पा. क्र्या. प. ५१) इत्यस्माल्लुङि बहुवचने आशिषुरिति रूपम् ॥ २२ ॥

पिण्डदानात् प्रागिवेदानीमपि पित्रादीनामुदकावनेजनं विधत्ते-अथोदपात्रमिति । "असाववनेनिक्ष्व" इति

१-' वेच्छाय ' इति क. । २-इदानींतनपाठपाठे तु ' तमु कांक्षायां ' इति पाठो लभ्यते । ३-" अथात्यामीमदन्तेति जपति । का० श्रौ० सू० ४ । १४ । ४-अवनेग्य पूर्ववत् । ४ । १५ ।

मानस्य पितरमसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथा जक्षुषेऽभिषिञ्चेदेवं तत् ॥ २३ ॥

(उ) अथ नीविमुद्वृह्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविस्तस्मान्नीविमुद्वृह्य नमस्करोति यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति षट् कृत्वो नमस्करोति षड्वा ऽऋतव ऋतवः पितरस्तस्मात्षट्कृत्वो नमस्करोति गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणाᳫं ह पितर ऽईशत ऽएषो ऽएतस्याशीः कर्मणोऽथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डान्त्स यजमानभागोऽग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपिसृजति ॥ २४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ (४१२)

अथ नीविमुद्वृह्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविः । तस्मान्नीविमुद्वृह्य नमस्करोति । यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति । षट् कृत्वो नमस्करोति । षड्वा ऋतवः । ऋतवः पितरः । तस्मात् षट्कृत्वो नमस्करोति । " गृहान्नः पितरो दत्त "–(वा. सं. २ । ३२) इति । गृहाणां ह पितर ईशते । एषो एतस्याशीः कर्मणः । अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डान् । स यजमानभागः । अग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यभ्यादधाति । पुनरुल्मुकमपिसृजति ॥ २५ ॥ इति पिण्डपितृयज्ञाधिकारः ॥

सम्मन्त्र । तत्र तत्र त्रिष्वपि मन्त्रेषु ' असौ ' इत्यस्य स्थाने पित्रादीनां नामानि क्रमेण निर्दिशेत् । अर्थस्तु प्रागेव दर्शितः । एतदवनेजनं लोकव्यवहारेणोपपादयति–तद्यथेति । ' तत् ' तत्र विषये निदर्शनमभिधीयते । यथा ' जक्षुषे ' भुक्तवते पुरुषाय मुखप्रक्षालनार्थं हस्ते उदकम् ' अभिषिञ्चेत् ' ' एवम् ' एव ' तत् ' पिण्डदानानन्तरमपि जलावसेचनमित्यर्थः । ' जक्षुषे ' इति अदेर्लिट् " क्वसौ " लिट्यन्यतरस्याम् "–(पा. सू. २ । ४ । ४०) इति घस्लादेशः, पुनश्चतुर्थ्येकवचने सम्प्रसारणे च रूपम् ॥ २३ ॥

नमस्कारं विधत्ते–अथ नीविमिति । ' नीविः ' परिधानीयस्य वाससो दशा, ताम् ' उद्वृह्य ' विस्रस्य पितॄन् ' नमस्करोति ' । तत्र विस्रंसने कारणमाह–पितृदेवत्येति । यतो ' नीविः ' ' पितृदेवत्या ' पितृदेवतार्था, पितॄणां तृप्तिकरीति यावत् । " देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् " (पा. सू. ५ । ४ । २४) । ' तस्मात् ' तां ' नीविम् '–' उद्वृह्य ' विस्रस्य प्रदर्श्य ते नमस्कर्तव्या इत्यर्थः । नीवेः पितृदेवत्यत्वं तैत्तिरीयकेऽप्याम्नातम्–" अग्नेस्तूषाधानं, वायोर्वातपानं पितॄणां नीविः "–(तै. सं. ६ । १ । १ । ३) इत्यादि । नमस्कारस्य प्रयोजनमाह–यज्ञो वा इति । नमस्कारेण हि पूजा गम्यते, ' यज्ञ ' पूजात्मकः, " यज देवपूजा "–(धा. पा. भ्वा उ १०२७) इति यजतेस्तदर्थत्वात् । अतो नमश्शब्दो यज्ञात्मकः । तेन नमस्कारेण ' एतान् ' पितॄन् ' यज्ञियान् ' यागार्हान् ' एव ' ' करोति ' । " यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ "–(पा. सू. ५ । १ । ७१) इति अर्हार्थे घप्रत्ययः । विहितश्च नमस्कारो " नमो वः "–इति मन्त्रेण कर्तव्यः । उक्तं हि कात्यायनेन–

१–इह सूत्रदाने पिण्डपात्रे कर्मपरादर्भे च मन्त्रा संहितायां पठ्यन्ते ते [illegible] न सन्ति ।

" नीविं विस्रंस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति "–(का. श्रौ. सू. ६ । १९) इति । तस्मिंश्च मन्त्रे षड्न्यो " नमः "–इति प्रयुज्यते, तत्सङ्ख्यामनूद्य स्तौति–षड्कृत्वः इति । " नमो वः पितरो रसाय " " नमो वः पितरः शोषाय "–इत्येवं षड्वारं नमस्कुर्यादित्यर्थः । ऋतवः पितर इति । वसन्ताद्यृतुषु प्रमीतस्य तत्तदनुरूपत्वप्राप्तेस्तादात्म्यव्यपदेशः । तथा चान्यत्र श्रूयते–" यस्मिन्नृतौ पुरुषः प्रमीयते, सोऽस्यामुष्मिंल्लोके भवति–यदि वसन्ते प्रमीयते, वसन्तो भवति "–इत्यादि । तस्मात् तेषामृतूनां षट्सङ्ख्यात्वयोगात् तादात्म्यापन्नानां पितॄणां नमस्कारोऽपि षड्वारः कर्तव्य इति युक्तमुक्तम्–" नमो वः पितरः " इति ।

नमस्कारमन्त्रो निगदव्याख्यात इत्यभिप्रेत्य तच्छेषमुपादाय व्याचष्टे–"गृहान्नः पितरो दत्त इति"–इति । शेषसहितस्य तस्य मन्त्रस्यायमर्थः–हे पितरः ! युष्मत्सम्बन्धिने ' रसाय ' वसन्तर्तुजाताय नमोऽस्तु । हे पितरः ! युष्मत्सम्बन्धिने ग्रीष्मजन्याय 'शोषाय' शोषणाय नमोऽस्तु । एवमुपरत्रापि योज्यम् । ' जीवः ' वर्षर्तौ वृष्ट्यर्थं क्रियमाणो वेगः । ' स्वधा '–इति अन्ननाम, (निघं. २ । ७ । १७) व्रीह्यादिरूपमन्नं शरदादिषु पच्यते; अतः शरदृतुसम्बन्धिने अन्नायेत्यर्थः । हेमन्तशिशिरयोर्हिमेन सर्वेषां पीडनात् तद्रूपौ पितृधर्मौ ' घोरमन्यू ' । " नमो वः पितरः पितरो नमो वः "–इति व्यतिहारोक्तिरादरातिशयद्योतनार्था । एवं नमस्कृतान् पितॄन् प्रार्थयते–हे ' पितरः ' ! ' नः ' अस्मभ्यम् ' गृहान् ' पुत्रपौत्रादिरूपान् ' दत्त ' प्रयच्छत । पितॄणां दानसामर्थ्यं मन्त्रशेषस्य चाशीःपरत्वं स्पष्टमिति व्याचष्टे–गृहाणामिति । ' पितरः ' खलु ' गृहाणाम् ' ' ईशते ' ईश्वरा भवन्ति । " अधीगर्थदयेशाम् "–(पा. सू. २ । ३ । ५२) इति कर्मणि षष्ठी । ' एतस्य ' पिण्डपितृयज्ञाख्यस्य ' कर्मणः ' ' एषा ' ' आशीः ' फलप्रार्थना ' उ ' एवेत्यर्थः ।

पिण्डशेषस्यावघ्राणं विधत्ते–अथावजिघ्रतीति । " घ्रा गन्धोपादाने "–(धा. पा. भ्वा. प. ९१) इत्यस्माल्लटि " पाघ्राध्मा "–(पा. सू. ७ । ३ । ७८) इति जिघ्रादेशः । तथा च अवघ्राण ' पिण्डान् ' पिण्डपात्रे ' प्रत्यवधाय ' प्रतिक्षिप्य कर्तव्यम् । तदवघ्राण ' यजमानभागः ' यजमानस्य स्वकीयोंऽश इति विधेयभागापेक्षया पुंल्लिङ्गनिर्देशः । स्तीर्णस्य बर्हिषः प्रतिपत्तिं विधत्ते–अग्नाविति । ' अभ्यादधाति ' प्रक्षिपतीत्यर्थः । उल्मुकस्यापि संसर्जनं विधत्ते–पुनरिति । " ये रूपाणि "–इति मन्त्रेण यदुल्मुकं पुरस्तात् पृथक् कृतम्, तदिदानीं पुनः संसृजेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (२–४–२) .

१–एतद्धृत्युपस्थाने सूत्राणि प्रतिपिण्डम् । का. श्रौ. सू.–४ । १६ । सूत्राणीति–बहुवचनोपदेशात्–त्रीणि त्रीणीति कर्कः । ऊर्णादशां वा । का. श्रौ. सू.–४ । १७ । वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा ४ । १८ । उत्तरे वयसि पञ्चाशत्प्रभृत्यवस्थायामिति कर्कः । ऊर्ज–मित्यपो निषिञ्चति का. श्रौ. सू. ४–१९ ॥ पिण्डमूलेषु–तर्पयत मे पितॄन् इति क्रियापदमिति कर्कः । अवघ्रायावजिघ्रति यजमान । का. श्रौ. सू. ४–२० । उल्मुकमङ्गाराच्छिन्नान्यग्नौ का. श्रौ. सू. ४ । २१ । अभ्यादधातीति वाक्यशेषः । पूर्वे सहदाच्छिन्नानि–तत उल्मुकम् । अग्नौ, सहदाच्छिन्नान्याधायाभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपि संसृजतीति वचनात् । अजादित्वादल्पाच्तरत्वाच्च पूर्वनिपात इति कर्कः ।

तदु होव ... ब्वा ऽअयं द्यावापृथिव्यो
रसोऽस्य ... तस्माद्वाऽआग्रयणेष्ट्या
यजत ऽइति ॥ १ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजा-

...

मनुष्याऽआशुर्न पशव ऽआलिलिशिरे ता हेमाः प्रजा ऽअनाशकेन नोत्प-
राबभूवुः ॥ २ ॥

तदु होवाच कहोडः कौषीतकिः । अनयोर्वा अयं द्यावापृथिव्यो रसः । 'अस्य रसस्य हुत्वा देवेभ्यः, अथैनमश्नाम' इति । तस्माद्वा आग्रयणेष्ट्या यजत इति ॥ १ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा उभयीरोषधीः याश्च मनुष्या उपजीवन्ति, याश्च पशवः—कृत्ययेव त्वद्, विषेणेव त्वत्, प्रलिलिपुः उतैवं चिद्देवानभिभवेमेति । ततो न मनुष्या आशुः । न पशव आलिलिशिरे । ता हेमाः प्रजा अनाशकेन नोत्पराबभूवुः ॥ २ ॥

अथ विनिन्दितायां आग्रयणेष्टिमतभेदेन प्रयोजनं दर्शयितुं तावद् कहोलस्य मतमुपन्यस्यति—तदु होवाचेति । 'तत्' तत्र, वक्ष्यमाणे आग्रयणेष्टिविषये 'उवाच' उक्तवान् 'कौषीतकिः' कुषीतकस्य पुत्रः । तामुक्तिं दर्शयति—अनयोरिति । योऽयं व्रीहियवाद्योषध्यात्मको रसः, सः 'अयम्' अनयोः द्यावापृथिव्योः, 'रसः' द्युसम्बन्धिन्या वृष्ट्या भूमेः सम्भवात् । 'अस्य रसस्य' । कर्मणि षष्ठी (पा सू २।३।६६) । इमं रसं देवेभ्यः प्रथमं 'हुत्वा' 'अथ' अनन्तरं हुतशिष्टम् 'इमम्' 'अश्नाम' भुञ्जामहे इत्यर्थः । तस्मादिति, आग्रयणेष्टिविधिः । यस्मादेवं कहोलेनोक्तम्, 'तस्मात्' नवान्नस्य हुतशिष्टत्वसिद्धये 'आग्रयणेष्ट्या' यजेतेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ याज्ञवल्क्याभिमतं प्रयोजनं दर्शयितुं प्रस्तौति—तदु होवाचेति । तत्रेतिहासमाचष्टे—देवाश्चेति । 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः 'पस्पृधिरे' स्पर्धां कृतवन्तः । 'अपस्पृधेथामानृचुः'—(पा सू ६।१।३६) इति क्वचित् सम्प्रसारणेन निपातनस्योपलक्षणार्थत्वात् लिट्यपि स्पृधेः सम्प्रसारणम् । उभयीरोषधीरिति । उभयविधा ओषधयः—मनुष्यान्नभूता व्रीहियवाद्याः पश्वन्नभूतास्तृणाद्याश्च, ता सर्वाः 'कृत्ययेव त्वत्' त्वच्छब्द एकशब्दपर्यायोऽविभक्तिकः । 'त्वत्' एकत्र 'कृत्यया' व्यापादयन् 'इव' 'त्वत्' अन्यत्र 'विषेण' च 'प्रलिलिपुः' प्रकर्षेण लिप्ता अकुर्वन् । लेपनाभिप्रायमाह—उतैवमिति । 'एवम्' अपि 'देवान्' 'अभिभवेम इति' निरसूयामेति । 'ततः' अनन्तरम् असुरकृतं विषलेपं ज्ञात्वा 'मनुष्याः' 'न आशुः' न बुभुजिरे, 'पशवश्च' 'न' 'आलिलिशिरे' । केवलम् 'अनाशकेन' अनशनेन 'ता इमाः' सर्वाः 'प्रजाः' 'पराबभूवुः' पराभूता अभवन् ॥ २ ॥

१—आग्रयण्यैन्द्राग्नसमप्रधानस्य का श्री सू ४ । १५६ । अग्रपाकशब्देन शब्दपूर्णां स्पृशति इति कर्के । बर्हणां यजनानां च । का श्री सू ४ । १५७ । अद्वितीयमे आ० ना बतकच्चे दर्शना इति व्यवस्था ।

(स्त) तद्ध देवाः शुश्रुवुः । (इ) अनाशकेन ह वाऽइमाः प्रजाः पराभवन्तीति ते होचुर्हन्तेदमासामपजिघांसामेति केनेति यज्ञेनैवेति यज्ञेन ह स्म वै तद्देवाः कल्पयन्ते यदेषां कल्प्यमासऽर्षयश्च ॥ ३ ॥

ते होचुः । कस्य नऽइदं भविष्यतीति ते मम ममेत्येव न सम्पादयाञ्चक्रुस्ते ह्यसम्पाद्योचुराजिमेवास्मिन्नजामहै स यो न उज्जेष्यति तस्य न ऽइदं भविष्यतीति तथेति तस्मिन्नाजिमाजन्त ॥ ४ ॥

ताविन्द्राग्नी ऽउदजयतां तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीन्द्राग्नी ह्यस्य भागधेयमुदजयतां तौ यत्रेन्द्राग्नी ऽउज्जिगीवांसौ तस्थुस्तद्विश्वे देवा ऽअन्वाजग्मुः ॥ ५ ॥

तद्ध देवाः शुश्रुवुः—अनाशकेन ह वा इमाः प्रजाः पराभवन्ति इति । ते होचुः 'हन्तेदमासामपजिघांसाम' इति । केनेति ? यज्ञेनैवेति । यज्ञेन ह स्म वै तद्देवाः कल्पयन्ते यदेषां कल्प्यमास, ऋषयश्च ॥ ३ ॥

ते होचुः—कस्य न इदं भविष्यतीति । ते—'मम मम' इत्येव न सम्पादयाञ्चक्रुः । ते ह्यसम्पाद्योचुः—आजिमेव अस्मिन्नजामहै, स यो न उज्जेष्यति—तस्य न इदं भविष्यतीति । तथेति । तस्मिन्नाजिमाजन्त ॥ ४ ॥

ताविन्द्राग्नी उदजयताम् । तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । इन्द्राग्नी ह्यस्य भागधेयमुदजयताम् । तौ यत्रेन्द्राग्नी उज्जिगीवांसौ तस्थतुः—तद् विश्वेदेवा अन्वाजग्मुः ॥ ५ ॥

तद्ध देवाः शुश्रुवुरिति । देवाश्च तमनशनात्मकं केनोपायेन अस्माभिरपनुदाम परिहरामेति विचार्य, यज्ञेनैवेति निश्चित्य, 'एषां' मनुष्यादीनां 'यत्' 'कल्प्यं' कल्पनीयं सम्पादनं 'आस' तत् अकल्पयन् । न केवलं देवा एव, 'ऋषयः' अपि यज्ञेनैव अकल्पयन् ॥ ३ ॥

ते होचुरित्यादि । प्रजानामनशनदोषनिवारणार्थम् । 'इदं' हविः 'नः' अस्माकं मध्ये 'कस्य भविष्यति ?' 'इति' विचारिते 'ते' सर्वे देवाः 'मम' इदं—'मम' 'इदम्' इति 'एवं' 'न सम्पादयाञ्चक्रुः' सम्पादनं संमतिं नालब्धवन्तः । 'ते' च देवाः इदं परस्परं विप्रतिपत्तिं प्राप्य 'आजिम्' आजिं धावनम्, तदास्पदमेवाकल्पयन् । आजिर्नाम मल्लैर्धावनभूमिः पदार्थः, तत्र केनचित् पदार्थे निमित्ते सति 'अजामहै' धावाम । "अज गतिक्षेपणयोः" (धा. पा. भ्वा. प. २३०) इति । तथा च 'नः' अस्माकं मध्ये 'यः' उज्जेष्यति, 'तस्य' 'इदं' 'हविः' 'भविष्यति' इति एवं विचार्य, 'तथा' 'इति' सङ्गीकृत्य, 'तस्मिन्' विषये आजिधावनं कृतवन्तः ॥ ४ ॥

ताविन्द्राग्नी इति । 'तौ' प्रसिद्धौ 'इन्द्राग्नी' आजिधावनेन तद्धविः 'उदजयताम्' इत्यादेः तस्मादेव कारणात् 'अन्यान्' देवान् परित्यज्य अनशनदोषघ्ने प्रथम हविः इन्द्राग्निदेवताकम्, द्वादशसु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशात्मकं भवति । अनेनाभिप्रायेण ऐन्द्राग्नयागः प्रथमः कर्तव्य इति विधिरुन्नीतो भवति ॥

१-' अस्मिन् हविषि विजिते सति ' इति पा० ।

क्षत्रं वा ऽइन्द्राग्नी । विशो विश्वे देवा यत्र वै क्षत्रमुज्जयत्यन्वाभक्ता वै तत्र विट्तद्विश्वान्देवानन्वाभजतां तस्मादेष वैश्वदेवश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

तं वै पुराणानां कुर्यादित्याहुः । क्षत्रं वा ऽइन्द्राग्नी नेत्क्षत्रमभ्यारोहयाणीति तौ वा ऽउभावेव नवानाँ स्यातां यद्धि पुरोडाश ऽइतरश्चरुरितरस्तेनैव क्षत्रमनभ्यारूढं तस्मादुभावेव नवानाँ स्याताम् ॥ ७ ॥

तदु ह विश्वेदेवा ऽऊचुः । (२) अनयोर्वा ऽअयं द्यावापृथिव्यो रसो

क्षत्रं वा इन्द्राग्नी, विशो विश्वेदेवाः । यत्र वै क्षत्रमुज्जयति अन्वाभक्ता वै तत्र विट् । तद् विश्वान्देवानन्वाभजताम् । तस्मादेष वैश्वदेवश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

तं वै पुराणानां कुर्यादित्याहुः । क्षत्रं वा इन्द्राग्नी नेत्क्षत्रमभ्यारोहयाणि इति । तौ वा उभावेव नवानां स्याताम्—यद्धि पुरोडाश इतरः, चरुरितरः । तेनैव क्षत्रमनभ्यारूढम् । तस्मादुभावेव नवानां स्याताम् ॥ ७ ॥

त उ ह विश्वेदेवा ऊचुः—अनयोर्वा अयं द्यावापृथिव्यो रसः—इन्तेमे अस्मिन्नाभजामेति । ताभ्या-

---

वैश्वदेवचरुरूप द्वितीय हविर्विधातु विश्वेषां देवानामाजिसम्बन्धमाह—यत्रेति । ' यत्र ' यस्मिन् समये 'उज्जिगीवांसौ उज्जितवन्तौ 'इन्द्राग्नी, तत्र ' । जयतेर्लिटि क्वसौ " सन्लिटोर्जेः " (पा सू. ७।३।५७) इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम्, ' तत् ' तस्मिन् समये विश्वेदेवाख्याः गणरूपा देवा इन्द्राग्नी ' अन्वाजग्मुः ' आगतवन्तः । प्रथममिन्द्राग्नी आजिं प्राप्तवन्तौ तदनन्तरं विश्वेदेवाः प्राप्तवन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवस्य हविष ऐन्द्राग्नानन्तर्ये कारणान्तरमाह—क्षत्रं वा इति । देवेषु मध्ये ' इन्द्राग्नी ' ' क्षत्र क्षत्रियजाति, ' विश्वे देवा ' ' विश ' वैश्यजाति । ' यत्र ' खलु 'क्षत्र' क्षत्रियो राष्ट्रादिकम् ' उज्जयति, ' ' तत्र ' विट् ' वैश्यजातिरपि ' अन्वाभक्ता ' भवति, यस्मादेव लोके, ' तत् ' तस्मात् ताविन्द्राग्नी स्वाविशः ' विश्वान् देवान् ' ' अन्वाभजताम् ' अन्वाभक्तान् कृतवन्तौ । तस्मादित्यादि वैश्वदेवयागविधिः ॥ ६ ॥

तस्य यागस्य पुराणव्रीहिनिष्पाद्यत्वं पूर्वपक्षत्वेन प्रतिपादयति—तं वा इति । ' पुराणानां ' पुरातनानां व्रीहीणां सम्बन्धिनं ' तं ' वैश्वदेवं चरुं ' कुर्यात् ' ' इति आहुः ' अभिज्ञाः कथयन्ति । क्षत्रं वा इति । तदुपपादनम्—नेत् क्षत्रमिति । नैव क्षत्रियजातेरुपरि वैश्यजातिं तत्समत्वेन ' आरोहयाणि ' आरूढां करवाणीति, सर्वथा हि क्षत्रियवैश्ययोर्वैषम्येण भवितव्यमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण वैषम्यं दर्शयन्नुभयोरपि हविषोर्नवधान्यप्रकृतित्वमाह—तौ वा उभावेव नवानामिति । यद्धीति । ' यत् ' यस्मात् तयोरन्यतरः पुरोडाशः, अन्यतरश्चरुः, ' तेनैव ' वैलक्षण्येन विशा ' क्षत्रम् अनभ्यारूढम् ' क्षत्रियजातिरनभ्यारूढा भवति । तस्मादित्यादि, प्रतिज्ञापूरणार्थं निगमनम् ॥ ७ ॥

अथ तस्यामेवाग्रयणेष्टौ तृतीय द्यावापृथिव्य हविर्विधानमाह—त उ हेति । तेऽपि ' विश्वेदेवा ' ' ऊचुः '

१—वैश्वदेवश्चरुः का० श्रौ सू. ४।१५८ । स च व्रीहिकाले ऐन्द्राग्नः । यवकाले यावः । स च पयसि कर्तव्य इत्याह विकल्पेन कात्यायन ' पयसि वा ' इति ४।१५९ । पयःपक्के श्रामिता चर्वो कार्या इति तत्रैव कर्कः । इदमेवाग्रयणं यथारण्येन क्रियते तदा सौम्य श्यामाकचरुः कर्तव्य इत्याह सूत्रकार ' सौम्य श्यामाकश्चरुरुत्पन्ने ' इति । ४।१७१ । स च कालनिर्देशात् तत्रैव भवतीति तत्र कर्कः । अतश्चेनाग्नि इदमाग्रयणं यदि प्रत्यक्षौ क्रियते तदा स न चरुणैव कर्तव्य इत्याह सूत्रकार " वेणवो यवे " ४।१७२ । सोऽपि सौम्य एव भवतीति तत्रैव कर्केणोक्तम् । यथा श्यामाकवेणग्रायणे च दीक्षणाद्याह सूत्रकार ' पुन समृद्धौ वासो दक्षिणा सौम्य यशुपत्नौ वर्षीयान् वा वासः ' ४।१७४ ॥ २—राज्यादिकम्-इ० पा० ।
३—पुराणानां वा चरु । का० श्रौ सू. ४।१६३ ।

हन्तेमे ऽअस्मिन्नाभजामेति ताभ्यामेतं भागमकल्पयन्नेतं द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशं तस्माद्द्यावापृथिव्य ऽएककपालः पुरोडाशो भवति तस्येयमेव कपालमेकेव हीयं तस्मादेककपालो भवति ॥ ८ ॥

तस्य परिचक्षा । यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तोऽथैतꣳ सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेऽवद्यति सा परिचक्षोतो हुतः पर्यावर्तते ॥ ९ ॥

तदाहुः । पर्याभूद्वाऽअयमेककपालो मोहिष्यति राष्ट्रमिति नास्य सा परिचक्षाऽऽहवनीयो वाऽआहुतीनां प्रतिष्ठा स यदाहवनीयं प्राप्यापि दश-

मेतं भागमकल्पयन्—एतं द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशम् । तस्माद् द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति । तस्येयमेव कपालम्, एकेव हीयम् । तस्मादेककपालो भवति ॥ ८ ॥

तस्य परिचक्षा । यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तः । अथैतं सर्वमेव जुहोति—न स्विष्टकृतेऽवद्यति । सा परिचक्षा । उतो हुतः । पर्यावर्तते ॥ ९ ॥

तदाहुः—पर्याभूद्वा अयमेककपालो, मोहिष्यति राष्ट्रमिति—नास्य सा परिचक्षा । आहवनीयो वा

उक्तवन्तः । कथमिति, नवधान्यस्य हविः अनयो द्यावापृथिव्योः अय रसः, इति प्रागुपपादितम् । 'हन्त'—इत्यनुकम्पायाम् । 'अस्मिन्' नवहविषि 'इमे' द्यावापृथिव्यौ वयम् 'आभजाम' प्रापयामेत्यर्थः । ते च 'ताभ्यां' द्यावापृथिवीभ्याम् 'एतं' हविर्भागम् 'अकल्पयन्' य एष द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशः, तम् । तस्मादिति, द्यावापृथिव्ययागविधिः । तस्य द्यावापृथिव्यस्य हविषः एकस्मिन्नेव कपाले संस्कारमुपपादयति—तस्येयमेवेति । 'तस्य' 'इयं' भूमिः 'एव' 'कपालम्' पुरोडाशश्रपणाधिष्ठानम्; 'हि' यस्मात् 'इयम्' 'एकेव' एकाकारेव भवति, 'तस्मात्' तद्देवत्यः पुरोडाशोऽपि 'एककपालः' इति कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आग्नेयेनैव द्यावापृथिव्योर्याग विधित्सुः पुरोडाशपक्षे दोषमुपन्यस्यति—तस्य परिचक्षेति । 'तस्य' एककपालस्य पुरोडाशस्य काचित् 'परिचक्षा' निन्दा विद्यते । तामेव दर्शयति—यस्या इति । सर्वेषु हि यागेषु 'स्विष्टकृद्' यागः 'अन्वाभक्तः' अनुप्रातोऽस्ति, "शेषात् स्विष्टकृते समवद्यति"—इतीष्टशिष्टप्रतिपत्तित्वेन तस्य विहितत्वात् । अथैव सति अस्मैककपाल पुरोडाशं 'सर्वमेव जुहोति' हविरन्तरवत् स्विष्टकृतेऽग्नये 'न अवद्यति' अतोऽस्यैककपालस्य स्विष्टकृद्यागाभावात् 'सा' एव 'परिचक्षा' निन्दा । दोषान्तरमप्याह—उतो हुत इति । 'उत उ' अपि च अग्नौ 'हुतः' सन् एककपालः पुरोडाशः यदि 'पर्यावर्तते' पर्यावर्तेत ॥ ९ ॥

तदाहुरिति । 'तत्' तत्र विषये 'आहुः' ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । किमिति—'अयम्' 'एककपालः'

१—द्यावापृथिवीय एककपालः । का. श्रौ. सू. ४ । १६० । अस्य वैश्वदेवैकैककपालत्वमुक्तत्वम् । तेन सर्वहुत । अपरिवर्तनं च प्राप्तम् । तदुभयमनायनिष्टम् । अतः आज्यस्य यजेत—इत्यग्रिमसिद्धान्तपूर्वेण द्यावापृथिवीयस्य आज्येनैव—नेककपालेन वैश्वदेविकैककपालत्वमुक्तत्वात् । तथा बर्हि- अहतस्य सर्वस्येव चेहापि भवति । न नवप्रयाजादि ऐन्द्राग्नवैश्वदेवविशेषात् । आज्येन यागे नाहवनास-पर्यावर्तनादि भवति । पुरोडाशधर्मत्वेनाज्यधर्मत्वाभावात् । इति कर्काचार्यः । २—'सर्वहुतमेव जुहोति' इति पा. ।

कृत्वः पर्यावर्तेत न तदाद्रियेत यदि त्वन्ये वदन्ति कस्तत्सन्धमुपेयात्तस्मा-
दाज्यस्यैव यजेदाज्यꣳ ह वाऽअनयोर्द्यावापृथिव्योः प्रत्यक्षꣳ रसस्त-
त्प्रत्यक्षमेवैने ऽएतत्स्वेन रसेन मेधेन प्रीणाति तस्मादाज्यस्यैव यजेत् १० ॥
(दे) एतेन वै देवाः । (०) यज्ञेनेष्ट्वोभयीनामोषधीनां याश्च मनुष्या
ऽउपजीवन्ति याश्च पशवः कृत्यामिव त्वद्विषमिव त्वदपजघ्नुस्तत ऽआश्न-
न्मनुष्या ऽआलिशन्त पशवः ॥ ११ ॥

आहुतीनां प्रतिष्ठा । स यद्याहवनीयं प्राप्य अपि दशकृत्वः पर्यावर्तेत न तदाद्रियेत । यदि त्वन्ये वदन्ति, कस्तत्सन्धमुपेयात् । तस्मादाज्यस्यैव यजेत् । आज्यं ह वा अनयोर्द्यावापृथिव्योः प्रत्यक्षं रसः । तत् प्रत्यक्षमेवैने एतत्स्वेन रसेन मेधेन प्रीणाति । तस्मादाज्यस्यैव यजेत् ॥ १० ॥

एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्ट्वा, उभयीनामोषधीनां—याश्च मनुष्या उपजीवन्ति, याश्च पशवः—कृत्यामिव त्वत्, विषमिव त्वत्—अपजघ्नुः । तत—आश्नन् मनुष्याः, आलिशन्त पशवः ॥ ११ ॥

'पर्यभूत्' पर्यावृत्तोऽभूत्, तेन पर्यावर्तनेन 'रात्रुम्' एव पर्यावृत्य सन् 'मोहिष्यति' मूढ भविष्यतीति । नाम दोष । पारहरति—नास्येति । अस्यैकपालस्य । पर्यावृत्तिरूपा 'पारेवक्षा' निन्दा न भवतीत्यत आह—आहवनीय इति । स वा आहवनीयो हि सर्वाहुतीनामाधारभूत । तत्प्राप्ते पूर्वं पर्यावर्तने दोष', तदुपरकालन्तु 'अपि' 'दशकृत्व दशवार' 'पर्यावर्तेत' । 'तत्' तत्र आदरो नैव कर्तव्य । देवतोद्देशेन हविषं प्रक्षिप्तत्वादित्यभिप्राय । तस्मात् विशिष्टयागाभावकृता एव निन्दा परिशिष्यते, तत्परिहाराय पक्षान्तरमाह—यदीति । 'यदि तु' 'अन्ये' शाखिन 'वदन्ति' 'क' नाम 'सन्' उक्तदोषसन्धान कर्तुम् 'उपेयात्' उपगच्छेत् । अतो दोषमहित एककपालरूप पारेत्याज्य । किन्तर्हि द्यावापृथिव्यस्य यागस्य कथनम्, तदाह तस्मादिति । यदेतत् ध्रुवास्थमाज्यं सर्वयज्ञसाधारणम् तस्य 'आज्यस्य एव' सकाशात् चतुरवदानमवदाय द्यावापृथिव्योर्यजेदित्यर्थ । इममर्थ प्रशंसति—आज्यं हेति । प्रत्यक्षं रस इति । आज्यस्य द्रवत्वगुणयोगात् प्रत्यक्षरसत्वम्, व्रीहियवादेस्तु धान्यस्य काठिन्यात् परोक्षत्वम् । मेधेनेति । सारभूतेनेत्यर्थ ।

निन्दाया उपरस्य प्रशमार्थमभिप्रेत्य कात्यायनेन तत् पक्षद्वयमपि सूत्रितम्—"द्यावापृथिवीय एककपाल. । आज्यस्य वा " इति (का श्रौ सू० ४ । १६०–१६१) । आपस्तम्बोऽपि—"अपि वैककपालेन कुर्वीत आज्येन द्यावापृथिवी यजेत "—इत्युक्तवान् ॥ १० ॥

अस्या आग्रयणेष्टेरनाग्निदोषनिर्हरणहेतुत्व प्रतिपादयितु पुरावृत्तमुदाहरति—एतेनेति । 'याश्च' व्रीहियवाद्या ओषधी 'मनुष्या' 'उपजीवन्ति' 'याश्च' तृणाद्या 'पशव' 'उपजीवन्ति' तासाम् 'उभयीनाम् ओषधीनाम्, इति सम्बन्ध । कृत्यामिव त्वदिति । ओषधीषु कृत्या—विषादिक यत् असुरै प्रक्षिप्तम्, तदनेन यागेन देवा अपघ्नन्त इत्यर्थ. । तत इत्यादि । ततो देवैरासां निर्दोषकरणात् 'मनुष्या'

(वो॒ऽथ) अ॒थ य॒देष॒ ऽए॒तेन॑ य॒जते॑ । तन्ना॑ह॒ न्वे॑वैत॒स्य॑ त॒था क॒श्चन॑ कृ॒त्य॑-येव त्वा॑द्वि॒षेणे॑व त्वत्प्रलि॒म्पती॒ति दे॒वा॒ऽअकुर्व॒न्निति॑ त्वे॒वैष॒ ऽए॒तत्क॑रोति य॒मु चै॒व दे॒वा भाग॑मक॒ल्पय॑न्त त॒मु चै॒वैभ्य॑ ऽए॒ष॒ऽए॒तद्भा॒गं क॑रोती॒मा॒ऽ उ चै॒वैत॑दु॒भयी॒रोष॑धी॒र्याश्च॑ मनु॒ष्या॒ उप॒जीव॑न्ति॒ याश्च॑ प॒शव॒स्ता॒ ऽअन॑मीवा अकिल्वि॒षाः कु॑रुते॒ ता॒ ऽअ॒स्यान॑मीवा॒ ऽअकिल्वि॒षा॒ ऽइ॒माः प्र॒जा॒ऽ उप॒-जीव॑न्ति त॒स्माद्वा॒ ऽए॒ष॒ ऽए॒तेन॑ य॒जते॑ ॥ १२ ॥

त॒स्य॑ प्रथम॒जो गौर्द॑क्षिणा । (णा॒ऽङ्य॒) अ॒भ्यु॒मिव॒ हीद॒ꣳ स य॒दीजा॑नः स्या॒द्द॒र्शपू॒र्णमा॒सा॒भ्यां॑ वा य॒जेता॒थैते॑न य॒जेत॒ य॒द्यु॒ऽअनी॑जानः स्या॒च्चातु॑-र्मा॒स्य॒मे॒वैत॑मोद॒नम॒न्वाहा॒र्य॒पच॑ने प॒चेयु॒स्तं ब्रा॒ह्मणा॒ ऽअश्नी॑युः ॥ १३ ॥

अथ यदेष एतेन यजते—तन्नाह न्वेवैतस्य तथा कश्चन—कृत्ययेव त्वद्, विषेणेव त्वत्, प्रलिम्पतीति देवा अकुर्वन् । इति त्वेवैष एतत्करोति । यमु चैव देवा भागमकल्पयन्त—तमु चैवैभ्य एष एतद्भागं करोति । इम उ चैवैतदुभयीरोषधीः—याश्च मनुष्या उपजीवन्ति याश्च पशवः—ता अनमीवा अकिल्विषाः कुरुते । ता अस्यानमीवा अकिल्विषा इमाः प्रजा उपजीवन्ति । तस्माद्वा एष एतेन यजते ॥ १२ ॥

तस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणा । अभ्यमिव हीदम् । स यदीजानः स्यात्—दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत—अथैतेन यजेत । यद्यु अनीजानः स्यात्—चातुर्मास्यमेवैतमोदनमन्वाहार्यपचने पचेयुः, तं ब्राह्मणा अश्नीयुः ॥ १३ ॥

'आश्नन्' अभुञ्जत, 'पशवश्च' तृणादिकम् 'आलिशन्त' अभक्षयन् । "लिश अल्पीभावे"—(धा. पा. दि. आ. ७३) इत्ययं धातुः, अत्र तृणादेरल्पीभवनहेतौ भक्षणे वर्तते ॥ ११ ॥

एवं पुरावृत्तमुदाहृत्य दृष्टान्तेनेदानीन्तनानुष्ठानेऽपि सत्याश्रितदोषनिर्हरणहेतुत्वं प्रतिपादयति—अथेति । 'अथ' इदानीं 'यत्' यस्मात् कारणात् 'एषः' यजमानः 'एतेन' आग्रयणेन 'यजते' 'अह' 'नु' 'एव' इति त्रयो निपाता अवधारणार्थाः । 'तत्' तस्मादेव कारणात् 'एतस्य' यजमानस्य 'तथा' तथैव ओषधीषु कृत्यया विषेण च न कोऽपि द्वेष्टा 'प्रलिम्पति' प्रलेप्स्यति । "लिप उपदेहे"—(धा. पा. तु. प. १५२) इति धातुः । "शे मुचादीनाम्" (पा. सू. ७ । १ । ५९)—इति नुम् । देवा इत्यादि । 'देवाः' खलु पुरा 'इति' एवम् 'अकुर्वन्' 'एषः' यजमानोऽपि 'इति त्वेव' एवमेव तु 'करोति' । एतदेव विवृणोति—यमु चैवेति । अनमीवा अकिल्विषा इति । अमीवा रोगः, तद्रहिताः; अकिल्विषाः, किल्विषं रोगनिदानं पापं, तद्रहिताश्च 'कुरुते' । ता अस्येति, प्रयोजनाभ्याख्यानम् ॥ १२ ॥

दक्षिणां विधत्ते—तस्य प्रथमज इति । 'तस्य' आग्रयणस्य 'प्रथमजः' तस्मिन् संवत्सरे यजमानस्य

(द्वे) द्वया वै देवा देवाः । (ऽ) अहैव देवा ऽअथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तद्यथा वषट्कृतꣳ हुतमेवमस्यैतद्भ- [illegible] स्यादिति ह्याहुर्नाग्निहोत्रे [illegible] दन्यद्वा ऽआग्रयणमन्यदग्निहोत्रं तस्मान्नाग्निहोत्रे जुहुयात् ॥ १४ ॥

इति तृतीयप्र० पञ्चमं ब्राह्मणम् ३-५॥ तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ (४।३)

द्वया वै देवा –देवा अहैव देवाः, अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवासोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः । तद् यथा वषट्कृतं हुतम् एवमस्यैतद्भवति । तस्मै यच्छ्रद्धयुतात्–तद् दद्यात्–नादक्षिणं हविः स्यादिति ह्याहुः । नाग्निहोत्रे जुहुयात् । समद ह कुर्यात्–यदग्निहोत्रे जुहुयात् । अन्यद्वा आग्रयणम्, अन्यदग्निहोत्रम् । तस्मान्नाग्निहोत्रे जुहुयात् ॥ १४ ॥

गोष्ठ यो वत्सो जायते, सः ' गौः ' अस्य यागस्य दक्षिणात्वेन देय इत्यर्थः । कुत इत्यत आह–अग्न्यमिवेति । कर्मे भवम् अग्न्यम् । " अग्राद् यत् । घच्छौ च "–(पा सू ४ । ४ । ११६–११७) इति । ' इदम् ' आग्रयणाख्य हि हविः ' अग्न्यम् ', प्रथमतो वत्सश्चाग्न्य अतस्तस्याग्रयणदक्षिणात्वमुचितमिति भाव ।

इतानातनात्यनयोरग्न्यणविषया व्यवस्थां दर्शयति–स यादिति । ' यद् ' यदि ' स ' यजमान ' ईजान ' इष्टवानाग्रयणेनेत्यर्थ ' स्यात् ' । यजरिष्ट कालच (पा सू ३ । ६ । १०१) केवल हविर्निष्ठनात्वा सन् ' दर्शपूर्णमासाभ्याम् एव ' यजत ', ' अथ ' अनन्तरमेव ' एतेन ' आग्रयणेन ' यजेत ', न प्रागित्यर्थ । किन्तर्हि तदा कुर्यादिति, तत्राह–यद्यु इति । यदि तु दर्शपूर्णमासादिभि ' अनाग्रात ' अनिष्टवान् ' स्यात् ' तदा स यजमान चातुष्प्राश्य ' चतुर्भि ब्राह्मणै प्राशितव्य ' तम् ' ' ओदनम् ' अत्र दक्षिणार्थो पक्त्वा, ब्राह्मणेभ्योऽपि दद्यात् ब्राह्मणा ' च ' तम् ' ' अश्नातु ' भुञ्जीरन् ॥ १३ ॥

ब्राह्मणभोजनस्यापि यागसमत्वमुपपादयति–द्वया वा इति । अहैवेति, द्वावपि निपातावेवकारार्थौ । ' शुश्रुवांस ' श्रुतवन्त बहुश्रुता इत्यर्थ ' अनूचाना ' अनुगतानुष्ठानपरा, य एवगुणा, ' [illegible] ' मनुष्यदेवा ' मनुष्यरूपा देवा । ' तत् ' तथा सति ' यथा ' वषट्कारेण देवेभ्यो दत्तम्, स्वाहाकारेण ' हुत ' च भवति एवमेव अस्य ' अनाग्रातस्य यजमानस्य ' एतत् ' ब्राह्मणभोजनं भवतीत्यर्थ ।

याग इव भोजनेऽपि दक्षिणादानं विधत्ते–तस्मै इति । ' तस्मै ' ब्राह्मणभोजनकालेऽपि ' यत् ' किञ्चित् अपि दातुं शक्नुयात् ' ' तत् दद्यात् ' ब्राह्मणेभ्यो दत्त ' हविः ' ' अदक्षिण ' दक्षिणारहित ' न स्यात् ' ' इति ' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थ ॥

---

१ यथयजा यदि इष्ट (का० श्रौ० सू० ४ । १६४) । यथर्तु । यथज्ञन्या । २–दर्शपूर्णमासाग्रयणाभ्यां दक्षिणामीयक चातुष्प्राश्य ब्राह्मणान् भोजये हविरन्न (का श्रौ सू ४।१६६) कृताहिताग्नेः सन् यावद्दर्शपूर्णमासौ न करोति । अथ आग्रयणकाल विप्रतिषेधेऽपि । तत्प्रपद्ये दिवस्ताद्य कथ्यते । अस्य चातुष्प्राश्यकर्मणः आग्रयणत्वात् पौर्णमास्यमावास्या वा काल । इति कर्क ।

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणं, चतुर्थाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्ह वा ऽएतेनाग्रे यज्ञेनेजे । प्रजाकामो बहुः प्रजया पशुभिः स्याᳫँ श्रियं गच्छेयं यशः स्याममन्नादः स्यामिति ॥ १ ॥

अथ दाक्षायणयज्ञो वसिष्ठयज्ञः ।

प्रजापतिर्ह वा एतेनाग्रे यज्ञेनेजे प्रजाकामः—बहुः प्रजया पशुभिः स्याम्, श्रियं गच्छेयम्, यशः स्याम्, अन्नादः स्यामिति ॥ १ ॥

केचित्त्वाग्रयणेष्टावधिकृतस्यानीजानस्य नवान्नेनाग्निहोत्रहोममभिदधते । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन—[1]"नवैः सायम्प्रातरग्निहोत्रहोमः"—इति । आपस्तम्बेनाप्युक्तम्—"अपि वा नवानां यवानां सायम्प्रातर्जुहुयात्"—इति । तदत्र निराकरोति—नाग्निहोत्र इति । अग्निहोत्रकर्मणि नवं हविर्न जुहुयात् । 'यद्' 'यदि' 'जुहुयात्', तदा इन्द्राग्न्यादीनामाग्रयणदेवतानामग्निहोत्रदेवगणैः सह 'समदं' कलहं 'कुर्यात्' । असमुच्चयहेतुभूतं पृथक्त्वं दर्शयति—अन्यद्धा इति । 'आग्रयणम्' आग्रयणाख्यं कर्म, अग्निहोत्रात् 'अन्यत्', 'अग्निहोत्रं' त्वाग्रयणात् 'अन्यत्'; इति एतत्प्रकरणभेदात् नामधेयभेदाच्चावसितम् । शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रकरणनामधेयानि कर्मभेदे प्रमाणत्वेन जैमिनिनोपन्यस्तानि ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (२–४–३) ॥

आवृत्तिगुणविकृतो दर्शपूर्णमासयागप्रयोग एव दाक्षायणयज्ञः, तं विधित्सुराख्यायिकामाह—प्रजापतिरिति । 'एतेन' वक्ष्यमाणेन दाक्षायणनामकेन यज्ञेन, 'प्रजापतिः' अहम् अनिष्ट्वा एव सन् देवमनुष्यादिरूपया 'प्रजया', गवादिभिः 'पशुभिः' च 'बहुः' बहुविधः 'स्याम्' भवेयम्, उत्पन्नानां प्रजादीनामशनार्थं 'श्रियं' सम्पदं गच्छेयं प्राप्नुयाम्, ततोऽहं 'यशः' यशस्वी 'स्याम्' 'अन्नादः' भवेयम् 'इति' । एवमेते दाक्षायणयज्ञं कृतवतः प्रजापतेः कामाः तत इदानीमपि तादृशैस्तैः कामनायुक्त एव दाक्षायणयज्ञेऽधिक्रियत इत्यर्थः ॥ १ ॥

१—अग्निहोत्रयाजिनो नवैः सायम्प्रातरग्निहोत्रहोमः का. श्रौ. सू. ४ । १६७ । अग्निहोत्रायणेनैः अग्निहोत्रेणैवाग्रयणं कर्तुमिच्छतः । अथ नवैः सायम्प्रातरग्निहोत्रहोमो नाग्रयणशब्दवाच्यः सायम्प्रातर्ग्रहणादेव । अतश्च न यजनीयकालनियमः । यजनीयकालः पौर्णमास्यमावास्या वा इति कर्काशयः ।

२—नामफलगुणयोगात् कर्मान्तरम् । पूर्वपक्षसूत्रमिदम् । गुणविधानं वा सन्निधिपठितवचनाभ्याम् । सिद्धान्तसूत्रमिदम् । दर्शपूर्णमासावेव दाक्षायणधर्मको । न कर्मान्तरं प्रयोजनम् । दर्शपूर्णमासयोरक्रिया । का. श्रौ. सू. ४ । १०५ । १०६ ।

३—दाक्षायणयज्ञः प्रजापशुश्रवयशस्कामस्य । का. श्रौ सू. ४।१०४ । दाक्षायणयज्ञे कामनावानाधिकारी । पर्यायेण च योगसिद्धिः । कामानां युगपदुत्पत्तेरसम्भवात् ।

स वै दक्षो नाम । तद्यदेतेन सोऽग्रेऽयजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नामो-
तैनमप्येके वसिष्ठयज्ञ ऽइत्याचक्षत ऽएष वै वसिष्ठ ऽएतमेव तदन्वाचक्षते
स ऽएतेन यज्ञेनेजे स एतेन यज्ञेनेष्ट्वेयं प्रजापतेः प्रजातिर्या श्रीरेतद्ब-
भूवैताꣳ ह वै प्रजातिं प्रजायत ऽएताꣳ श्रियं गच्छति य ऽएवं विद्वानेतेन
यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ २ ॥

तेनो ह तत ऽईजे । प्रतीदर्शः श्वैक्नः स ये तं प्रत्यासुस्तेषां विवचनमि-
वास विवचनमिव ह वै भवति य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा
ऽएतेन यजेत ॥ ३ ॥

स वै दक्षो नाम तद् यदेतेन सोऽग्रेऽयजत, तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम । उतैनमप्येके वसिष्ठयज्ञ इत्याचक्षते । एष वै वसिष्ठः । एतमेव तदन्वाचक्षते । स एतेन यज्ञेनेजे । स एतेन यज्ञेनेष्ट्वा—येयं प्रजापतेः प्रजातिः, या श्रीः एतद्बभूव । एतां ह वै प्रजातिं प्रजायते, एतां श्रियं गच्छति—य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते । तस्माद्वा एतेन यजेत ॥ २ ॥

तेनो ह तत ईजे प्रतीदर्शः श्वैक्नः । स ये तं प्रत्यासुस्तेषां विवचनमिवास । विवचनमिव ह वै भवति—य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते । तस्माद्वा एतेन यजेत ॥ ३ ॥

तन्नाम निर्ब्रूते—स वा इति । 'स' खलु प्रजापतिः 'दक्षो नाम' अभवत्, तेन प्रथममिष्टवान् 'तस्मात्' 'दाक्षायणयज्ञ' इत्युच्यते । नामान्तरमपि कथयति—उतैनमिति । 'उत' अपि च 'एनम्' 'एके' शाखिनः 'वसिष्ठयज्ञ इति' व्यवहरन्ति । 'एष' एव खलु प्रजापतिः 'वसिष्ठ' नाम, सर्वश्रेष्ठत्वात् । 'एतमेव' दाक्षायणयज्ञं 'तत्' तत्र वसिष्ठयज्ञ इति 'अन्वाचक्षते' । स एतेनेति । 'स' दक्षशब्दवसिष्ठशब्दवाच्यः प्रजापतिः तच्छब्देन परामृश्यते । एतद्बभूवेति । 'एतत्' एतर्हि 'येयं' 'प्रजापतेः' सकाशात् 'प्रजातिः' प्रजानामुत्पत्तिः 'बभूव', 'या' च 'श्रीः' निरतिशया प्राजापत्यपदरूपा सम्पत् 'बभूव' । एतामित्यादि । 'यः' 'विद्वान्' एतदनुष्ठानस्य फलं जानाति । 'तस्मात्' दाक्षायणयज्ञफलकामः 'एतेन' 'यजेत' ॥ २ ॥

विहितस्य यागस्य फलान्तरहेतुत्वमपि पुरुषान्तरवृत्तान्तकथनेन दर्शयति—तेनो हेति । 'श्वैक्नः' श्विक्नस्य पुत्रः नाम्ना 'प्रतीदर्शः' । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्"—(पा. सू. ६ । ३ । १२२) इति बहुलग्रहणात् मनुष्यवाचिन्यपि घञन्ते उत्तरपदे उपसर्गस्य दीर्घः । स एतमिति । 'एतम्' एनम् प्रतीदर्शम् । 'स' इति स्म पर्यैनैकवचनम् । ये तदन्या जनाः 'प्रत्यासुः' केनचित्कारणेन प्रतिचिक्षिपुः "असु क्षेपणे"—(धा. पा. दि. प. १०३) इत्यस्माल्लिट् । तेन च दाक्षायणयज्ञेनेष्टे सति 'तेषां' जनानां 'विवचनं' विशिष्टवचनं पक्षपातवचनम् 'इव' एव 'आस' बभूव, अस्मिन् बहुमानं कृतवन्त इत्यर्थः । तद्दृष्टान्तेनेदानीन्तनविद्वदनुष्ठातुरपि तदस्त्याह—विवचनमिव ह वा इति ॥ ३ ॥

तमाजगाम । सुप्ला सार्ञ्जयो ब्रह्मचर्यं तस्मादेतं च यज्ञमनूचेऽन्यमु च सोऽनूच्य पुनः सृञ्जयाञ्जगाम ते ह सृञ्जया विदांचक्रुर्यज्ञं वै नोऽनूच्यागन्निति ते होचुः सह वै नस्तद्देवैरगन्यो नो यज्ञमनूच्यागन्निति स वै सहदेवः सार्ञ्जयस्तदप्येतन्निर्वचनमिवास्त्यन्यद्वाऽअरे सुप्ला नाम दध ऽइति स ऽएतेन यज्ञेनेजे स ऽएतेन यज्ञेनेष्ट्वा येयꣳ सृञ्जयानां प्रजातिर्या श्रीरेतद्बभूवैताꣳ ह वै प्रजातिं प्रजायत ऽएताꣳ श्रियं गच्छति य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ ४ ॥

तमाजगाम सुप्ला सार्ञ्जयो ब्रह्मचर्यम् । तस्मादेतं च यज्ञमनूचे, अन्यमु च । सोऽनूच्य पुनः सृञ्जयान् जगाम । ते ह सृञ्जया विदाञ्चक्रुः—यज्ञं वै नोऽनूच्यागन्निति । तं होचुः—सह वै नस्तद्देवैरागन्—यो नो यज्ञमनूच्यागन् इति । स वै सहदेवः सार्ञ्जयः । तदप्येतन्निर्वचनमिवास्ति—अन्यद्वा अरे सुप्ला नाम दध इति । स एतेन यज्ञेनेजे । स एतेन यज्ञेनेष्ट्वा येयं सृञ्जयानां प्रजातिः, या श्रीः—एतद्बभूव । एतां ह वै प्रजातिं प्रजायते, एतां श्रियं गच्छति—य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते । तस्माद्वा एतेन यजेत ॥ ४ ॥

पुनरप्यस्य यज्ञस्य विशिष्टफलान्तरहेतुत्वं प्रतिपादयितुमाख्यायिकया परकृतिमुदाहरति—तमाजगामेति । 'तं' प्रतीदर्शमुपदेष्टृत्वेनोपासीदत्, सृञ्जयपुत्रः 'सुप्ला' नाम 'ब्रह्मचर्यम्' 'आजगाम' प्राप्तवान् । 'तस्मात्' तदुपदेष्टुः प्रतीदर्शात् 'एतं' दाक्षायणयज्ञम् 'अन्यमु' अन्यमपि च 'यज्ञम्' 'अनूचे' अनूचिवान् अधीतवान् । अनूच इति अनुपूर्वाद् ब्रुवो लिटि वच्यादेशो आत्मनेपदे रूपम् । तस्मादिति "आख्यातोपयोगे"—(पा. सू. १ । ४ । २९) इत्यपादानसंज्ञा । 'स' च सार्ञ्जयः 'एतम् अनूच्य' 'पुनः' 'सृञ्जयान्' तदाख्यान् जनपदान् 'जगाम'; 'ते' च 'एनं' 'विदाञ्चक्रुः' ज्ञातवन्तः । "उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्"—(पा. सू. ३ । १ । ३८) इति लिट्याम् प्रत्ययः । कथमिति, तदाह—यज्ञमिति । 'नः' अस्मदर्थं 'यज्ञम्' अनूच्य अधीत्य 'आगन्' आगतोऽभूत् । गमेर्लुङि "मन्त्रे घस०"—(पा.सू.२।४।८०) इति च्लेर्लुक्, "हल्ङ्याब्भ्यः"—(पा. सू. ६ । १ । ६८) इति तिलोपः, "मो नो धातोः" (पा. सू. ८ । २ । ६४) इति नत्वम् । 'इति' ज्ञात्वा ते सृञ्जया अब्रुवन्, 'नः' अस्मदर्थं यः 'यज्ञम्' अधीत्यागमत्, 'सः' तत्सम्बन्धिभिः देवैः सह आगमदिति । ततः प्रभृति 'सः' 'सार्ञ्जयः' 'सहदेवः' इति संज्ञया प्रसिद्धोऽभवत् ॥

तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति—तदेतदिति । 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतर्हि, इदानीमपि 'निर्वचनं' निर्वचनं निरन्तरं वचनम् 'अस्ति' व्यवहारो लोके[1] विद्यते । वचनस्य स्वरूपं दर्शयति—अन्यद्वा इति । पूर्वं हि सार्ञ्जयः 'सुप्ला नाम' अभवत्, अधुना तु देवैः सहागमनात् 'सहदेवः' 'इति' 'अन्यत्' नाम 'दधे' धारितवान् 'इति' 'सः च' सार्ञ्जयः । स्वजनपदेषु एतेन दाक्षायणयज्ञेन ईजे इष्टवान् । स एतेन यज्ञेनेष्ट्वा इत्यादि, एतस्य सार्ञ्जयफलप्राप्तिकथनम् ॥

१-'व्यवहारलोके' इति क. पा. ।

तेनो ह तुतऽईजे । देवभागः श्रौतर्षः स ऽउभयेषां कुरूणां च सृञ्जयानां च पुरोहित ऽआस परमता वै सा यो न्वेवैकस्य राष्ट्रस्य पुरोहितोऽसत्सा न्वेव परमता किमु यो द्वयोः परमतामिव ह वै गच्छति य ऽएवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वाऽ एतेन यजेत ॥ ५ ॥

तेनो ह तुत ऽईजे । दक्षः पार्वतिस्त ऽइमेऽप्येतर्हि दाक्षायणा राज्यमिवैव प्राप्ता राज्यमिव ह वै प्राप्नोति य ऽ एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत [illegible] वाऽएकैक ऽएवानूचीनाहं पुरोडाशो भवत्येतेनो हास्यासपत्नानुपबाधा श्रीर्भवति स वै द्वे पौर्णमास्यौ यजते द्वे ऽअमावास्ये द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ६ ॥

तेनो ह तत ईजे देवभागः श्रौतर्षः । स उभयेषां कुरूणां च सृञ्जयानां च पुरोहित आस । परमता वै सा–यो न्वेवैकस्य राष्ट्रस्य पुरोहितोऽसत्, सा न्वेव परमता–किमु यो द्वयोः । परमतामिव ह वै गच्छति य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते । तस्माद्वा एतेन यजेत ॥ ५ ॥

तेनो ह तत ईजे दक्षः पार्वतिः । त इमेऽप्येतर्हि दाक्षायणा राज्यमिवैव प्राप्ताः । राज्यमिव ह वै प्राप्नोति–य एवं विद्वानेतेन यजते । तस्माद्वा एतेन यजेत । स [illegible] एकैक एवानूचीनाहं पुरोडाशो भवति । एतेनो हास्यासपत्नानुपबाधा श्रीर्भवति । स वै द्वे पौर्णमास्यौ यजते, द्वे अमावास्ये द्वे वै मिथुनम् । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ६ ॥

एताऽह वै प्रजातिमिति, इदानीन्तनस्य विदुषोऽनुष्ठातुः फलम् । तस्माद्वा यजेतेति । यस्मात् सृञ्जयसन्ततिप्राप्त्यादिकमपि दाक्षायणयज्ञफलम्, तस्मादपि कारणादित्यर्थः ॥ ४ ॥

इतोऽपि दाक्षायणयज्ञोऽनुष्ठेय इत्यभिप्रेत्याख्यायिकान्तरमुपन्यस्यति–तेनो हेति । 'तत' सार्ववानुष्ठानानन्तरं 'तेन' दाक्षायणयज्ञेन 'श्रौतर्ष' श्रुतर्षेः पुत्रो 'देवभाग' नाम महर्षि 'ईजे' इष्टवान् । '[illegible]' च तेन यागेन 'कुरूणां च सृञ्जयानां च' राज्ञामुभयविधानामपि 'पुरोहित' बभूव । पौरोहित्यस्य फलरूपतामाह–परमता वा इति । 'या' खलु 'एकस्य' अपि 'राष्ट्रस्य' 'पुरोहित' 'असत्' भवति 'सा' खलु 'परमता' उत्कृष्टता, तस्य सर्वश्रेष्ठत्व भवतीति यावत्, 'य' 'मु' 'द्वयो' राष्ट्रयो पुरोहितो भवति, सैव सत्वनिशायिना परमतेति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । इदानीन्तनविद्वदनुष्ठानस्यापि तत्फलमाह–परमतामिवेति ॥ ५ ॥

फलान्तरप्रतिपादनायान्यां परकृतिमुपन्यस्यति–तेनो ह तत ईज इति । पर्वतो नाम कश्चित्, तस्य पुत्र 'पार्वति' दक्ष, स एतेनेष्ट्वा राज्यं प्राप्नोत् । तत 'एतर्हि' इदानीमपि 'दाक्षायणा' तत्सन्तानभूता राजानः 'राज्यं प्राप्ता' एव भवन्ति । राज्यमिव [illegible] वा इति, अनुष्ठातु फलम् ॥

अत्र हि दाक्षायणयज्ञानुष्ठातृभूते द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेतेति दर्शपूर्णमासयोरावृत्तिं वक्ष्यति (श. प. ११ । १ । २ । १२) । तत्र पौर्णमास्यां द्वौ पुरोडाशौ,–आग्नेयोऽग्नीषोमीयश्च, अमावास्यायामपि द्वौ–

(तेऽथ) अथ यत्पूर्वेद्युः । (र) अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यां ते द्वे देवते द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥
(तेऽथ) अथ प्रातः । (रा) आग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रꣳ सांनाय्यं ते द्वे देवते द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ८ ॥
(तेऽथ) अथ यत्पूर्वेद्युः । (रे) ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां ते द्वे देवते द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ९ ॥
(तेऽथ) अथ प्रातः । (रा) आग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या नेद्यज्ञाऽयानीति न्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथैतावेव मित्रावरुणौ द्वे

अथ यत्पूर्वेद्युः अग्नीषोमीयेण यजते—पौर्णमास्यां ते द्वे देवते । द्वे वै मिथुनम् । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति, ऐन्द्रं सान्नाय्यम्—ते द्वे देवते । द्वे वै मिथुनम् । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ८ ॥

अथ यत्पूर्वेद्युरैन्द्राग्नेन यजते—अमावास्यायां ते द्वे देवते । द्वे वै मिथुनम् । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ९ ॥

अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति । मैत्रावरुणी पयस्या । नेद्यज्ञादयानीति । न्वेवाग्नेयः पुरोडाशः ।

आग्नेय ऐन्द्राग्नश्च । तयोः प्रत्यहमेकैकशोऽनुष्ठानमाह—स वा इति । 'अनूचीनाह' प्रत्यहम् 'एकैक' एव 'पुरोडाशो भवति' पूर्वस्मिन् पूर्णमासप्रयोगे एक एव पुरोडाशः कर्तव्यः उत्तरस्मिन् दिनेऽप्येकः पुरोडाशः प्रयोक्तव्यः तत्राग्नीषोमीयो द्वावप्येकस्मिन्निर्त्यर्थः । एवं दर्शप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यम् । एकैकशोऽनुष्ठानस्य फलमाह—एतेनो हास्येति । 'असपत्नानुपबाधा' सपत्नैः शत्रुभिरबाधिता । प्रकृतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्योऽयमावृत्तिलक्षणो गुणः फलायाभिधीयत इत्यवादिष्म, तमिदानीं विधत्ते—स वा इति । द्वित्वसङ्ख्यां प्रशंसति—द्वे वै मिथुनमिति ॥ ६ ॥

तत्र पूर्वस्यां पौर्णमास्यामनुष्ठेयं यागं विधाय प्रशंसति—अथ यत् पूर्वेद्युरिति । ते द्वे देवते इति । अग्नीषोमयोर्व्यासक्तयोरेव देवतात्वात् अधिष्ठानद्वित्वापेक्षया देवतयोर्द्वित्वं मन्तव्यम् ॥ ७ ॥

परस्मिन्नहनि यागद्वयं विधत्ते—अथ प्रातरिति । पूर्वेद्युरग्नीषोमीयेणेष्ट्वा परेद्युः प्रातःकाले आग्नेयपुरोडाशकयागः प्रथमं कर्तव्यः, तत इन्द्रदेवताकं सान्नाय्यं दधि प्रयोक्तव्यम् । एतद्—यागद्वयं सम्भूय प्रशंसति—ते द्वे इति ॥ ८ ॥

अमावास्याप्रयोगेऽपि पूर्वेद्युः कर्तव्यमाह—अथ यत् पूर्वेद्युरिति । प्रशंसति—ते इति । अग्नीषोमीयवदत्रापि देवताद्वित्वमवसेयम् ॥ ९ ॥

परेद्युरनुष्ठेयं यागद्वयं विधाय प्रशंसति—अथ प्रातरिति । 'मैत्रावरुणी' मित्रावरुणदेवताका, पयसो

१–अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोऽमावास्यायाम् । सान्नाय्यवत्यावतः । का० श्रौ० सू० ४ । १०७–१०८ ।

देवते द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियतऽएतद्ध ह्यस्य तद्रूपं येन बहुर्भवति येन प्रजायते ॥ १० ॥

(तेऽथ) अथ यत्पूर्वेद्युः। (र) अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यां यमेवा-मुमुपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते स एवास्य सः ॥ ११ ॥

(सोऽथ) अथ प्रातः। (रा) आग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रꣳ सांनाय्यं प्रातःसवनमेवास्याग्नेयः पुरोडाश आग्नेयꣳ हि प्रातःसवनमथैन्द्रꣳ सांनाय्यं माध्यन्दिनमेवास्य तत्सवनमैन्द्रꣳ हि माध्यन्दिनꣳ सवनम् ॥ १२ ॥

अथैतावेव मित्रावरुणौ—द्वे देवते। द्वे वै मिथुनम्। मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते। एतद्ध ह्यस्य तद्रूपम्—येन बहुर्भवति, येन प्रजायते ॥ १० ॥

अथ यत्पूर्वेद्युरग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्याम्—यमेवामुमुपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते—स एवास्य सः ॥ ११ ॥

अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति, ऐन्द्रं साम्नाय्यं—प्रातःसवनमेवास्याग्नेयः पुरोडाशः। आग्नेयं हि प्रातःसवनम्, अथैन्द्रं साम्नाय्यम्। माध्यन्दिनमेवास्य तत्सवनम्। ऐन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवनम्॥१२

विकृति 'पयस्या' इति हि पयो दध्ना संस्कृतं सत् पयस्या भवति। नेदयज्ञादित्यादि। 'यज्ञाद्' यज्ञात्, यागात् 'नेत्' नैव 'अयानि' वियुक्तो गच्छानि 'इति' अनेनैवाभिप्रायेण आग्नेयः 'पुरोडाशः' क्रियते, न तु पूर्णमासप्रयोगवत् देवतयोर्द्वित्वसम्पादनाय। यतः पयस्याभाजौ 'मित्रावरुणौ' स्वतः एव 'द्वे देवते' अत इत्यर्थः। गतमन्यत्। एतद्ध ह्यस्येति। येन रूपेणानुष्ठाता प्रजया पशुभिश्च 'बहु' बहुविधो भवति। "एतत्' एव मिथुनात्मकं द्वित्वम् 'अस्य' यज्ञस्य 'तद्रूपम्' इत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्य दाक्षायणयज्ञस्य सोमयागरूपतां प्रतिपादयति—अथ यदित्यादिना। अमुमुपवसथ इति। सुत्यादिवसात् पूर्वमहरुपवसथः। प्रकरणान्तरे विहितत्वेन विप्रकर्षादमुमिति विप्रकृष्टवाचिना अदःशब्देनाग्नीषोमीयस्य पशोः परामर्शः। स एवास्येति। 'अस्य' यज्ञस्य पूर्वेद्युरनुष्ठेयो योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः, 'स एव सः' आग्नीषोमीयः पशुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रातरनुष्ठेययोराग्नेयैन्द्रयोर्यागयोः प्रातर्माध्यन्दिनसवनरूपतामुपपादयति—अथ प्रातरिति। आग्नेयपुरोडाशस्य प्रातःसवनस्य चैकदेवताधिष्ठितत्वात् तादात्म्यम्, साम्नाय्यमाध्यन्दिनसवनस्य चेन्द्रदेवत्वसाम्यात् तद्रूपत्वम् ॥ १२ ॥

१—अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी। का० श्रौ० सू० ४-१०९। २—अनेनैव देहनप्रश्नं वा द्रव्यानयति। (का० श्रौ० सू० ४-१११)। देवति वा दोहनमिति कर्कः।

(मु) अथ यत्पूर्वेद्युः । (रै) ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां तृतीयसवनमेवास्य तद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनमिन्द्राग्नी वै विश्वेदेवाः ॥ १३ ॥

(ऽ) अथ प्रातः । (रा) आग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या नेद्यज्ञादयानीति न्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथ यामेवामूं मैत्रावरुणीं वशामनूबन्ध्यामालभते सैवास्य मैत्रावरुणी पयस्या स पौर्णमासेन चामावास्येन चेष्ट्वा यावत्सौम्येनाध्वरेणेष्ट्वा जयति तावज्जयति तद्वु खलु महायज्ञो भवति ॥ १४

(त्यु) अथ यत्पूर्वेद्युः । (र) अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यामेतेन वा ऽइन्द्रो वृत्रमहन्नेतेनो ऽएव व्यजयत याऽस्येयं विजितिस्तां तथो ऽएवैष एतेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हन्ति तथो ऽएव विजयतेऽथ यत्संनयत्यामावास्यं वै सांनाय्यं दूरे तद्यदमावास्येति क्षिप्र ऽएवैतद्वृत्रं जघ्ने तमेतेन रसेनाप्रीणन्क्षिप्रे ह वै पाप्मानमपहते य एवं विद्वान्पौर्णमास्याꣳ संनय-

---

अथ यत्पूर्वेद्युरैन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायाम्–तृतीयसवनमेवास्य तत् । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । इन्द्राग्नी वै विश्वेदेवाः ॥ १३ ॥

अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति, मैत्रावरुणी पयस्या । नेद्यज्ञाद्यानीति न्वेवाग्नेयः पुरोडाशः । अथ यामेवामूं मैत्रावरुणीं वशामनूबन्ध्यामालभते-सैवास्य मैत्रावरुणी पयस्या । स पौर्णमासेन चामावास्येन चेष्ट्वा–यावत् सौम्येनाध्वरेणेष्ट्वा जयति–तावज्जयति । तद्वु खलु महायज्ञो भवति ॥ १४ ॥

अथ यत्पूर्वेद्युरग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्याम्–एतेन वा इन्द्रो वृत्रमहन्, एतेनो एव व्यजयत–याऽस्येयं विजितिः–ताम् । तथो एवैष एतेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हन्ति, तथो एव विजयते । अथ

दर्शे पूर्वेद्युरनुष्ठेयस्यैन्द्राग्नपुरोडाशस्य तृतीयसवनरूपतामाह–अथ यदिति । इन्द्राग्नी वै विश्वेदेवाः इति । इन्द्राग्न्योर्विश्वेषु देवेष्वन्तर्भावात् ऐन्द्राग्नपुरोडाशतृतीयसवनयोरनेकदेवत्यत्वसाम्याच्च तादात्म्यम् ॥ १३ ॥

दर्शे परेद्युः प्रातरनुष्ठेयस्य पयस्यायागस्यानूबन्ध्यारूपतामाह–अथ प्रातरिति । नेद्यज्ञादिति । आग्नेयपुरोडाशयागस्यानुष्ठानविहितायज्ञादेव गच्छति, प्रभ्रंशो मा भूदित्यनेनैवाभिप्रायेण; न तु तेन किञ्चिदपि सोमयागसाम्यं सम्पाद्यते । अमूं मैत्रावरुणीमिति । सोमप्रकरणे विहितत्वेन विप्रकृष्टाया अनूबन्ध्याया अदश्शब्देन परामर्शः । सैवास्येति । ‘ अस्य ’ दाक्षायणयज्ञस्य या ‘ मैत्रावरुणी पयस्या ’ सोमेऽनुष्ठीयमाना अनूबन्ध्या एव सेत्यर्थः । इत्थं दाक्षायणयज्ञस्य सोमयागसाम्यं सम्पाद्य, तत एव हेतोः फलसाम्यमाह–स पौर्णमासेन चेति । ‘ सौम्येन ’ सोमद्रव्यसाध्येन यागेनेत्यर्थः । तद्वु खल्विति । ‘ तत् ’ तस्मादेव ‘ खलु ’ कारणात् दाक्षायणयागो ‘ महायज्ञः ’ सोमयागो ‘ भवति ’; स हि महायज्ञ इत्याख्यायते । अत एव तैत्तिरीयके सोमयागप्रकरणे समाम्नायते–“ ते देवा एत महायज्ञमपश्यन् ”–इति (तै. स. ३ । २ । २ । २) ॥ १४ ॥

अथैत दाक्षायणं यज्ञं प्रकारान्तरेण प्रशंसन् पौर्णमासप्रयोगे पूर्वेद्युरनुष्ठेयमग्नीषोमीययागमनूद्य स्तौति–अथ यत् पूर्वेद्युरिति । एतेन वा इत्यादि । ‘ एतेन ’ खलु अग्नीषोमीययागेन पुरा ‘ इन्द्रो वृत्रम् अहन् ’

त्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमास्तमेतत्पूर्वेद्युरभिषुण्वन्ति प्रातर्भक्षयिष्यन्तस्तमेतद्भक्षयन्ति यदपक्षीयते ॥ १५ ॥

(सोऽथ) अथ यत्पूर्वेद्युः । (२) अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यामभिषुणोत्येवैनमेतत्तस्मिन्नभिषुत ऽएतथ्ँ रसं दधात्येतेन रसेन तीव्रीकरोति स्वदयति ह वै देवेभ्यो हव्यथ्ँ स्वदते हास्य देवेभ्यो हव्यं यऽएवं विद्वान् पौर्णमास्याथ्ँ संनयति ॥ १६ ॥

यत्सन्नयति । आमावास्यं वै सान्नाय्यम् । दूरे तद्—यदमावास्येति, क्षिप्र एवैतद्वृत्रं जघ्नुषे, तमेतेन रसेनाप्रीणन् । क्षिप्रे ह वै पाप्मानमपहते—य एवं विद्वान्पौर्णमास्यां सन्नयति, एष वै सोमो राजा देवानामन्नम्—यच्चन्द्रमाः । तमेतत्पूर्वेद्युरभिषुण्वन्ति—प्रातर्भक्षयिष्यन्तः । तमेतद्भक्षयन्ति—यदपक्षीयते ॥१५॥

अथ यत्पूर्वेद्युरग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्याम्—अभिषुणोत्येवैनमेतत् । तस्मिन्नभिषुत एतं रसं दधाति । एतेन रसेन तीव्रीकरोति । स्वदयति ह वै देवेभ्यो हव्यम् । स्वदते हास्य देवेभ्यो हव्यं—य एवं विद्वान्पौर्णमास्यां सन्नयति ॥ १६ ॥

प्राणापानरूपयोरग्नीषोमयोर्हविषा तयोर्निष्क्रमणाद्धि वृत्रो मृतः । तथा चाम्नायते—"तस्मादभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामताम्, प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम्" इति (तै. सं. २ । ५ । २ । ४) । 'अस्य' इन्द्रस्य 'एष वा विजितिः' प्रसिद्धा, 'तां' 'व्यजयत' इति सम्बन्धः । "विपराभ्यां जेः"—(पा. सू. १ । ३ । १९) इत्यात्मनेपदम् । तयो एवेति । इन्द्रो यथा, 'तथा' एव 'एष' यजमानोऽपि 'एतेन' अग्नीषोमीययागेन 'पाप्मानं' पापभूतं 'द्विषन्तं' द्वेष्टारं भ्रातृव्यं शत्रुं 'हन्ति' हिनस्ति ।

ऐन्द्रं सान्नाय्यमिति पौर्णमास्यां यः सान्नाय्ययागो विहितः, तमनूद्य स्तौति—अथ यदित्यादिना । आमावास्यं वा इति । इन्द्रवीर्यस्य सन्तर्पणसाधनं दधिपयोरूपं हविः 'आमावास्यं वै' अमावास्यासम्बद्धमेव । 'अमावास्या' तिथिः 'इति' 'यत्' 'तद्' 'दूरे', प्रतिपदादिभिश्चतुर्दशीभिर्व्यवधानात् । पुरा खलु देवाः 'क्षिप्रे एव' अल्पकाले एव शीघ्रम् 'एतत्' इत्थं 'वृत्रं' 'जघ्नुषे' हन्तवे इन्द्राय । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्"—(पा. सू. १ । ४ । ३२ वा. १) इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । 'तं' पौर्णमास्यां वृत्रं हतवन्तमिन्द्रम् 'एतेन' सान्नाय्यरूपेण 'रसेन' 'अप्रीणन्' अतर्पयन् । 'यः' यजमानः 'एवं विद्वान्' पौर्णमास्यामिन्द्रमुद्दिश्य सान्नाय्ययागं करोति स इन्द्रवत् क्षिप्रमेव स्वकीयं पापरूपं शत्रुम् 'अपहते' हिनस्ति । तदेव सन्नयनं प्रकारान्तरेण स्तौति—एष वा इति । योऽयं पौर्णमास्यां सम्पूर्णः 'चन्द्रमाः', 'एष' 'खलु' 'राजा' राजमानः 'सोमः' 'देवानामन्नम्', '[illegible]' सोमरूपम् 'एतत्' अन्नम् 'प्रातः भक्षयिष्यन्तः' 'पूर्वदिवसे' 'अभिषुण्वन्ति' रसमस्य प्रापयन्ति । 'तम् एतत्' अपरपक्षे 'भक्षयन्ति' । 'यत्' यस्मात् असौ प्रत्यहं तत्र 'अपक्षीयते' अतो भक्षयन्तीति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

तथाविधमेवैनदनुष्ठानमित्याह—अथ यत् पूर्वेद्युरग्नीषोमीयेणेति । अभिषुणोत्येवैनमिति । पूर्वेद्युः कर्तव्याभिषवस्थानीयोऽयमग्नीषोमीययाग इत्यर्थः । 'अभिषुते तस्मिन्' सोमे 'एतं' सान्नाय्यरूपं '[illegible]' परेद्युः 'दधाति' स्थापयति । 'एतेन' च सान्नाय्यरसेन तं सोमं 'तीव्रीकरोति' तीव्रमतिशयेन मदकरं करोति तथा

(त्व) अथ यत्पूर्वेद्युः । (रे) ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां दर्शपूर्णमासयोर्वै देवते स्त इन्द्राग्नी ऽएव ते ऽएवैतदञ्जसा प्रत्यक्षं यजत्यञ्जसा ह वा ऽअस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवति य एवमेतद्वेद ॥ १७ ॥

(द्वा) अथ प्रातः । (रा) आग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या नेद्यज्ञादयानीति न्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथैतावेवार्धमासौ मित्रावरुणौ य एवापूर्यते स वरुणो योऽपक्षीयते स मित्रस्तावेताᳬं रात्रिमुभौ समागच्छतस्तदुभावेवैतत्सह सन्तौ प्रीणाति सर्वᳬं ह वा ऽअस्य प्रीतं भवति सर्वमात्तं य एवमेतद्वेद ॥ १८ ॥

तद्वा ऽएताᳬं रात्रिम् । मित्रो वरुणे रेतः सिञ्चति तदेतेन रेतसा प्रजायते यदापूर्यते तद्यदेषाऽत्र मैत्रावरुणी पयस्याऽवक्लृप्ततमा भवति ॥ १९ ॥

अथ यत्पूर्वेद्युरैन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायाम्–दर्शपूर्णमासयोर्वै देवते स्त इन्द्राग्नी एव । ते एवैतदञ्जसा प्रत्यक्षं यजति । अञ्जसा ह वा अस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवति–य एवमेतद्वेद ॥ १७ ॥

अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति, मैत्रावरुणी पयस्या । नेद्यज्ञादयानीति। न्वेवाग्नेयः पुरोडाशः । अथैतावेवार्धमासौ मित्रावरुणौ । य एवापूर्यते–स वरुणः । योऽपक्षीयते–स मित्रः । तावेतां रात्रिमुभौ समागच्छतः तदुभावेवैतत्सह सन्तौ प्रीणाति । सर्वं ह वा अस्य प्रीतं भवति, सर्वमात्तं–य एवमेतद्वेद ॥ १८ ॥

तद्वा एतां रात्रिं मित्रो वरुणे रेतः सिञ्चति । तदेतेन रेतसा प्रजायते–यदापूर्यते । तद्द यदेषाऽत्र मैत्रावरुणी पयस्याऽवक्लृप्ततमा भवति ॥ १९ ॥

तेन सांनाय्यरसेन 'देवेभ्यः' देवार्थं 'हव्यं' हविः 'स्वदयति' स्वादूकरोति । 'अस्य' यजमानस्य तत् 'हव्यं' हविः 'देवेभ्यः' 'स्वदते' रोचते । "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः"–(पा. सू. १ । ४ । ३३) इति सम्प्रदानत्वात् देवेभ्य इति चतुर्थी ॥ १६ ॥

दर्शयागे पूर्वदिवसमनुष्ठेयमैन्द्राग्नयागमनूद्य स्तौति–अथ यदिति । 'इन्द्राग्नी एव' खलु 'दर्शपूर्णमासयोर्देवते; तत्रत्यप्रथमपुरोडाशस्याग्निदेवत्यत्वात्, सांनाय्यस्यैन्द्रत्वात् । ते एवैतदित्यादि निगदसिद्धम् ॥ १७ ॥

दर्शप्रयोगे परेद्युरनुष्ठेयावपि यागावनूद्य स्तौति–अथ प्रातरिति । अथैतावेवेत्यादि । पयस्याया देवते यौ 'मित्रावरुणौ', 'एतावेवार्द्धमासौ' । एतदेव विवृणोति–य एवेति । 'य एव' अर्द्धमासः 'आ' समन्तात् 'पूर्यते' वर्द्धमानया चन्द्रकलया पूर्णो भवति, 'सः' अमृतरससम्बन्धाद् 'वरुणः', स हि रसाभिमानी देवः; 'यः' अर्द्धमासः 'अपक्षीयते' क्षीयमाणचन्द्रकलायुक्तो भवति, 'स.' अपरपक्षः 'मित्रः' 'तौ' चन्द्रसूर्यात्मकौ मित्रावरुणौ 'उभौ' 'एतां रात्रिं' दर्शरात्रिं 'समागच्छतः' सह समागतः । 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन मैत्रावरुणयागेन 'उभावेव' तौ 'सह सन्तौ' सह भवन्तौ युगपद् 'प्रीणाति' तर्पयति । सर्वं ह वा अस्येति, वेदितुः फलम् ॥ १८ ॥

मित्रावरुणदेवत्यत्व प्रकारान्तरेण स्तौति–तद्वा एतामिति । 'एतां रात्रिम्' । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया

१–' मित्रावरुणदेवत्यम्–' इ. पा. क. ।

सांनाय्यभाजना वा ऽअमावास्या । तदेदस्तत्पौर्णमास्यां क्रियते स यद्यत्रापि संनयेन्नाम्रि कुर्वीत्समदं कुर्यात्तदेनमद्रुच ओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधिजनयति स ऽएष ऽआहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे ॥ २० ॥

मिथुनादिद्वाऽएनमेतत्प्रजनयति । योषा पयस्या रेतो वाजिनं तद्वाऽअनुष्ठ्या मिथुनाज्जायते तदेनमेतस्मान्मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति तस्मादेषाऽत्र पयस्या भवति ॥ २१ ॥

सान्नाय्यभाजना वा अमावास्या । तदेदस्तत्पौर्णमास्यां क्रियते । स यद्यत्रापि संनयेत्-नाम्नि कुर्वीत् । समदं कुर्यात् । तदेनमद्रुच ओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधिजनयति । स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे ॥ २० ॥

मिथुनादिद्वा एनमेतत्प्रजनयति । योषा पयस्या, रेतो वाजिनम् । तद्वा अनुष्ठया-मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति । तस्मादेषाऽत्र पयस्या भवति ॥ २१ ॥

(पा. सू. ३।३।१) । 'मित्रः' जगत्सृजन्निमानी देवः, 'वरुणो' हुतरक्षाभिमानिनि देवे 'रेतः सिञ्चति' । 'तत्' तथा सति 'एतेन रेतसा' स चन्द्रमाः 'प्रजायते', उत्पद्यते, 'यत्' यत कारणात् अस्मिन् चन्द्र 'आहुती' 'पत्' यस्मात् एतत्, 'तत्' तस्मात् 'एषा' मित्रावरुणदेवत्या 'पयस्या' 'भवत्यत्र' अतिरसेनाचन्द्रमा, चन्द्रतलम्पर्यो भवति ॥ १९ ॥

इतोऽपि पयस्यायागो दर्शे कुर्तव्य इत्याह—सान्नाय्यभाजना वा इति । 'सान्नाय्यभाजना' सान्नाय्य-भागस्य स्थानभूता अमावास्या, ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामिति दधिपयसोरमावास्या प्रकृतौ तत्र विहितत्वात् । 'तत्' तथा सति ते द्वे ऐन्द्रसान्नाय्ये 'अद' विग्रहः 'पौर्णमासाम्' एव 'क्रियते' । यदपि 'स' पौर्ण-मास्यां सान्नाय्य यजमानः 'अत्र' दर्शे 'अपि' तदेव द्वयं कुर्यादेव पुन करणात् 'जामिता' दोषः स्यात्, अपि च दर्शपूर्णमासदेवतयोः परस्परं 'समदं' कलहं 'कुर्यात्' दूषयति इत्यनेन सान्नाय्य पौर्ण-त्वं न दर्शे मित्रावरुणदेवत्याका पयस्यैव कार्या । तस्या अपि दधिपयसोर्विकारत्वात् अमावास्यायां सान्नाय्यभाज-नत्वमपि न व्याहन्यत इत्यर्थः । तदेनमद्रुच इत्यादि । 'तत्' तेन दर्शेऽनुष्ठितेन सान्नाय्येन अप्सु ओषधिषु च प्रविष्टम् 'एनम्' सोमं तत 'सम्भृत्य' दधिपयोरूपेण सम्पाद्य, अग्नौ हुत्वा, तासि 'आहुतिभ्य' सकाशात् 'अधिजनयति' । 'स एष' चन्द्रः सान्नाय्याहुतिभ्यः सकाशात् जातः प्रतिपदि 'पश्चाद् ददृशे' कलारूपेण दृश्यते ॥ २० ॥

पयसोऽप्यनुनिष्पादिनो वाजिनस्यापि होमं विधित्सुः पयस्यावाजिने सम्भूय स्तौति—मिथुनादिति । 'एनं' चन्द्र 'मिथुनात्' एव हि खलु 'एनत्' 'प्रजनयति' उत्पादयति । किन्तद्ध मिथुनम्? पयस्या हि स्त्री-लिङ्गत्वात् 'योषा' स्त्री, 'वाजिनं' हि 'रेत' पुरुषस्य वीर्यस्थानीयम्, 'तत्' खलु 'अनुष्ठ्या' अनु-ष्ठानात् उत्पन्नं 'एत' यत खलु वीर्योत्पादकात् 'मिथुनात्' 'जायते' ॥ २१ ॥

(त्य) अथ वाजिभ्यो वाजिनं जुहोति । (त्पू) ऋतवो वै वाजिनो रेतो वाजिनं तदृतुष्वेवैतद्रेतः सिच्यते तदृतवो रेतः सिक्तमिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति तस्माद्वाजिभ्यो वाजिनं जुहोति ॥ २२ ॥

स वै पश्चादिव यज्ञस्य जुहोति । पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति तस्यामेवैतद्रेतः सिञ्चति स वै प्रागेवाग्ने जुहोत्यग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति तत्स्विष्टकृद्भाजनमेव स वै प्रागेव जुहोति ॥ २३ ॥

(त्य) अथ दिशो व्याघारयति । दिशः प्रदिश ऽआदिशो विदिश ऽउद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहेति पञ्च दिशः पञ्चर्तवस्तदृतुभिरेवैतद्दिशो मिथुनीकरोति ॥ २४ ॥

अथ वाजिभ्यो वाजिनं जुहोति । ऋतवो वै वाजिनः, रेतो वाजिनम् । तदृतुष्वेवैतद्रेतः सिच्यते । तदृतवो रेतः सिक्तमिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति । तस्माद्वाजिभ्यो वाजिनं जुहोति ॥ २२ ॥

स वै पश्चादिव यज्ञस्य जुहोति । पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति—तस्यां रेतः सिञ्चति । स वै प्रागेवाग्ने जुहोति । "अग्ने वीहि" इति । अनुवषट्करोति । तद् स्विष्टकृद्भाजनम् । स वै प्रागेव जुहोति ॥ २३ ॥

अथ दिशो व्याघारयति । "दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा"—इति । पञ्च दिशः । पञ्चर्तवः । तदृतुभिरेवैतद्दिशो मिथुनीकरोति ॥ २४ ॥

इत्थं वाजिनस्य मिथुनसम्पत्त्यर्थत्वमुक्त्वा तस्य होमं विधत्ते—अथ वाजिभ्य इति । विहितं वाजिनहोमं प्रजोत्पत्तिहेतुत्वेन स्तौति—ऋतवो वा इति । 'ऋतवः' खलु वाजिशब्दाभिधेयाः । तेभ्यः वाजिनहोमात् ऋतुषु सर्वप्रजोत्पत्तिकारणं 'रेतः' 'सिक्तं' भवति; तस्मात् रेतसः सकाशात् ते 'ऋतवः' सर्वाः 'प्रजाः' उत्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तस्य वाजिनहोमस्य कालं विदधत् स्तौति—स वा इति । 'यज्ञस्य पश्चात्' यागे प्रधानयागेभ्यः पश्चात् स्विष्टकृत्काले वाजिनहोमः कर्तव्यः । अत एवोक्तं कात्यायनेन—"वाजिनं निषिच्योत्तरं करोति, ... प्रस्थ दृष्ट्वा तेन चरति, ... वा जुहो"—(का. श्रौ. सू. ४ । १११–११३) इति । आपस्तम्बोऽप्याह स—"... प्रस्थ, संस्रावन्तं कृत्वा, वाजिनसम्मुखस्यार्थे" इत्यादि । शिष्टं स्पष्टम् । होमे विशेषं विधत्ते—स वा इति । 'सः' खलु अध्वर्युः 'अग्ने' प्रथमं 'प्रागेव' प्रयाजार्थमसंव वाजिनं 'जुहोति' "अग्ने वीहि"—'इति' (ऐ. ब्रा. १ । ४ । ५) यदा होता 'अनुवषट् करोति' तदा स्विष्टकृद्भागमेव वाजिनहोमं तदुत्तरस्यां दिशि जुहोति । स वै प्रागेवेति, प्रधानहोमस्य निगमनम् ॥ २३ ॥

इदानीमेतेन वाजिनेन दिग्व्याघारणं विधत्ते—अथ दिशो व्याघारयतीति । दक्षिणस्यामग्नौ प्राच्यादिदिक्षु पञ्चसु व्याघारणम् । तन्मन्त्रः—"दिशः प्रदिशः" इत्यादयः । अनेन वाजिनेन 'दिशः' तृप्ता भवन्तु । ऋतुसंख्यात्वापि योग्यम् । प्रधानभूताः 'दिशः', दिङ्मध्यवर्तिन्यः 'प्रदिशः', ईशदिशः 'आदिशः', 'विदिशः'

तद्वै पञ्चैव भक्षयन्ति । होता चाध्वर्युश्च ब्रह्मा चाग्नीच्च यजमानः पञ्च वाऽऋतवस्तदृतूनामेवैतद्रूपं क्रियते तदृतुष्वेवैतद्रेतः सिक्तं प्रतिष्ठापयति प्रथमो यजमानो भक्षयति प्रथमो रेतः परिगृह्णानीत्यथो ऽअप्युत्तमो ऽप्युत्तमे रेतः प्रतितिष्ठादित्युपहूत उपह्वयस्वेति सोममेवैतत्कुर्वन्ति॥२९॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः (४ । ४)॥

तद्वै पञ्चैव भक्षयन्ति–होता च, अध्वर्युश्च, ब्रह्मा च, अग्नीच्च, यजमानः । पञ्च वा ऋतवः । तदृतूनामेवैतद्रूपं क्रियते । तदृतुष्वेवैतद्रेतः सिक्तं प्रतिष्ठापयति । प्रथमो यजमानो भक्षयति । प्रथमो रेतः परिगृह्णानीति । अथो अप्युत्तमः । अप्युत्तमे रेतः प्रतितिष्ठादिति । उपहूतः । उपह्वयस्व इति । सोममेवैतत्कुर्वन्ति ॥ २९ ॥ इति दाक्षायणेष्टिः ।

आग्नेयादिकोणदिशः, 'उद्दिशः' ऊर्ध्वा दिशः । एवं पञ्चभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः प्राच्यादिक्रमेण पञ्चसु दिक्षु व्याघारार्थं "दिग्भ्यः स्वाहा"–इति षष्ठेन पूर्वार्द्धे जुहुयात् । तदुक्तं सूत्रकृता–"वाजिनशेषेण दिशो व्याघारयति, दिश इति प्रतिमन्त्रम्, प्रदक्षिणं पुरस्तात् प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्द्धे च"–(का. श्रौ. सू. ४ । ११६–११७) तदेतद् व्याघारणं प्रशंसति–पञ्च दिशः, पञ्च ऋतव इति ॥ २८ ॥

यजमानपञ्चमानामृत्विजां भक्षणं विधत्ते–तद्वै पञ्चैवेति । तद्भक्षणं प्रशंसति–पञ्च वा ऋतव इति । "हेमन्तशिशिरयोः समासेन"–(ऐ. ब्रा. १ । १ । १) इति ऋतूनां पञ्चत्वम् । यदेतत् पञ्चानामृत्विजां भक्षणम्, एतत् पञ्चसङ्ख्यानामृतूनामेव रूपं क्रियते । 'तत्' तस्मात् 'ऋतुषु' प्राक् 'सिक्तं रेतः' 'प्रतिष्ठापयति' प्रतिष्ठितं करोति ॥

यजमानस्य प्राथम्यं विधत्ते–प्रथमो यजमान इति । ऋत्विग्भ्यः 'प्रथमः' पूर्वभावी सन् अहं 'रेतः' 'परिगृह्णानि' स्वीकरवाणि 'इति' अनेनाभिप्रायेण यजमानस्य प्रथमभक्षणमित्यर्थः ॥

पक्षान्तरमाह–अथो अप्युत्तम इति । पक्षान्तरद्योतकः 'अथो'–शब्दः । ऋत्विजाम् 'उत्तमः' चरमभावी सन् यजमानो भक्षयेत् । एवमपि विरोधो नास्तीति 'अपि'–शब्दस्यार्थः । 'उत्तमे' चरमभाविनि यजमाने हुतं 'रेतः' 'प्रतितिष्ठात्' प्रतितिष्ठेत्, न मामतिवर्तेत, इत्यनेनाभिप्रायेण यजमानस्य चरमभक्षणमित्यर्थः ॥

अथ मन्त्रानुज्ञापनपूर्वकं तद्भक्षणं कर्तव्यमिति विधत्ते–उपहूत इति । "उपहूत"–इत्यनुज्ञामन्त्रः, "उपह्वयस्व"–इत्यनुज्ञापनमन्त्रः । एतच्च द्वादशलक्षण्यां तृतीये निर्णीतम् । कात्यायनेनाप्युक्तम्–"उपह्वयस्वेत्यामन्त्र्यामन्त्र्य भक्षणमुपहूत इति प्रसूत"–इति । एवञ्च सति 'एतत्' वाचिकम् ऋत्विजः 'सोममेव'

१–ईडामध्वर्युब्रह्मा ... यजमानाः का. श्रौ. सू. ४ । १२६ । २–प्रथमो भक्षयतु यजमानः, का. श्रौ. सू. ४ । १२७ । ३. [illegible] का. श्रौ. सू. ४ । १२३–१२४ । ४–का. श्रौ. सू. ४ । ११६ ।

अथ पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्ह वाऽइदमग्र एक ऽएवास । स ऽऐक्षत कथं नु प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स प्रजा ऽअसृजत ता ऽअस्य प्रजाः सृष्टाः पराबभूवुस्तानीमानि व्वयाᳬसि पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठं द्विपाद्वा ऽअयं पुरुषस्तस्माद्द्विपादो व्वयाᳬसि ॥ १ ॥

प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास । स ऐक्षत–कथं नु प्रजायेयेति। सोऽश्राम्यत्, स तपोऽतप्यत, स प्रजा असृजत । ता अस्य प्रजाः सृष्टाः पराबभूवुः । तानीमानि वयांसि । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठम् । द्विपाद्वा अयं पुरुषः । तस्माद् द्विपादो वयांसि ॥ १ ॥

सोमसद्भावेव ' कुर्वन्ति ' उपह्वसाधन हि सोमधर्म्मे. ॥ २९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ■ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ २ ॥

धान्यार्द्रि धन्यजन्मा तिलमवमनुलः स्वर्गमं वर्णमुख्यः
कार्पासीनं कृपावान् गुडकृतमचलो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमकृण. शार्करं चारुतेजा
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥ ४ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ चातुर्मास्यानि विधित्सुस्तत्र वैश्वदेवस्य प्रजासृष्टिहेतुतामाख्यायिकया प्रतिपादयति–प्रजापतिर्ह वा इति । इदं दृश्यमान चराचरात्मकं यज्जगत् तत्सम्प्रसृष्टेः प्राक्काले प्रजापतिरेक एवासीत्; कार्यस्य जगतः कारणभूते प्रजापतौ लीनत्वात् । सः असहाय एक एव आसीदित्यर्थ. ।

ततः सकाशात् प्रजासृष्टिं दर्शयति–स ऐक्षतेत्यादिना । अश्राम्यदिति । प्रजोत्पत्तिकारणपर्यालोचनया श्रान्तः खिन्नोऽभवदित्यर्थः । "श्रमु तपसि खेदे च" (धा.पा.दि. प. ९८) । "शमामष्टानाम्" (पा. सू.७ । ३ । ७४) इति दीर्घः । स च श्रान्तः सन् प्रजोत्पत्तिकारणं तपस्तप्तवान् । स प्रजा इत्यादि निगदसिद्धम् ।

१–साधारणेषु वा सामर्थ्यात् । का. श्रौ. सू. ४ । १२१ । २–' सायण मतेन '–सं० पा० ।

स ऽऐक्षत प्रजापतिः । (यं) यथा न्वेव पुरैकोऽभूवमेवमु न्वेवाप्येतर्ह्येक ऽएवास्मीति स द्वितीयाः ससृजे ता ऽअस्य परेव बभूवुस्तदिदं क्षुद्रꣳ सरीसृपं यदन्यत्सर्पेभ्यस्तृतीयाः ससृज ऽइत्याहुस्ता ऽअस्य परेव बभूवुस्त ऽइमे सर्पा ऽएता ह न्वेव द्वयीर्याज्ञवल्क्य ऽउवाच त्रयीरु तु पुनरृचा ॥ २ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यन्प्रजापतिरीक्षांचक्रे । कथं नु मे प्रजाः सृष्टाः पराभवन्तीति स हैतदेव ददर्शानशनतया वै मे प्रजाः पराभवन्तीति स ऽआत्मन एवाग्रे स्तनयोः पय ऽआप्याययाञ्चक्रे स प्रजा ऽअसृजत ता ऽअस्य प्रजाः सृष्टा स्तनावेवाभिपद्य तास्ततः सम्बभूवुस्ता ऽइमा ऽअपराभूताः ॥ ३ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः—यथा न्वेव पुरैकोऽभूवम्—एवमु न्वेवाप्येतर्ह्येक एवास्मीति । स द्वितीयाः ससृजे । ता अस्य परेव बभूवुः । तदिदं क्षुद्रं सरीसृपम्—यदन्यत्सर्पेभ्यः । तृतीयाः ससृज इत्याहुः । ता अस्य परेव बभूवुः । त इमे सर्पाः । एता ह न्वेव द्वयीर्याज्ञवल्क्य उवाच । त्रयीरु तु पुनरृचा ॥ २ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यन्प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे—कथं नु मे प्रजाः सृष्टाः पराभवन्तीति । स हैतदेव ददर्श—

तानीमानीति । या खलु सृष्टे पराभूता, 'तानि इमानि' 'वयांसि' जातानि, पक्षिरूपेणाभवन्नित्यर्थः । एतद्रूपतादर्शनि—पुरुषो वा इति । पुरुषः 'मनुष्यः खलु सृष्टानां प्रजानां मध्ये 'प्रजापतेः' 'नेदिष्ठम्' अन्तिकतमं कार्यम् । स च पादद्वयोपेतेन, तत्परिणामरूपत्वात् पक्षिणोऽपि पादद्वयोपेता दृश्यन्ते । तस्माद्वयसां पुरुषसाधर्म्यात् तेषां तत्परिणामरूपत्वमवसेयमित्यर्थः ॥ १ ॥

पुनरन्यथा प्रजासृष्टिमाह—स ऐक्षतेति । यथा न्वेवेति । 'यथा' खलु 'पुरा' प्रजासृष्टेः पूर्वम् 'एकः' 'असहायः अभूवम्', 'अप्येतर्हि' इदानीं प्रजासृष्ट्युत्तरकालमपि तथैव 'एक एव अस्मि इति' । एवमीक्षित्वा 'सः' पुनः अन्याः प्रजाः 'ससृजे' पूर्वसृष्टप्रजापेक्षया जाताः द्वितीयत्वम् । परेवेति । 'अस्य' 'ताः' अपि प्रजाः पराभूताः 'एव' अभवन् । 'तत्'—इति विधेयापेक्षं नपुंसकत्वम् । ताः पराभूताः द्वितीयसृष्टप्रजाः, यत् 'इदं' 'क्षुद्रम्' अल्पाकारं 'सरीसृपं' सर्पणशीलं सर्पव्यतिरिक्तं प्राणिजातं दृश्यते, तद्रूपेण परिणता इत्यर्थः । तृतीयाः ससृज इत्याहुरिति । पुनरपि स प्रजापतिः सृष्टिद्वयापेक्षया 'तृतीयाः' अन्याः प्रजाः 'ससृजे' सृष्टवान् 'इति' 'आहुः' अभिज्ञाः कथयन्ति । 'ताः' अपि 'अस्य' पराभूताः 'एव' अभवन् । 'ते इमे' सर्परूपेण दृश्यन्ते ॥

तृतीयसृष्टावागमान्तरं परोक्षनिर्देशात् तदभिप्रायमाह—एता हेति । 'ताः' पूर्वोक्ताः 'द्वयीः' द्विविधाः 'एव' प्रजाः प्रजापतिना सृष्टा इति 'याज्ञवल्क्यः' महर्षिः 'उवाच' उक्तवान्, न तृतीयानां प्रजानां सृष्टिं 'ऋचा' ऋग्मन्त्रेण (ऋ० सं० ८ । १०१ । १४ ।) 'पुनः' 'त्रयीः' त्रिविधाः 'अपि' 'प्रजाः' सृष्टा इति प्रतिपाद्यते ॥ २ ॥

स हैतदपश्यत्—सोऽर्चन्नित्यादि । त्रिवारं सृष्टानां प्रजानां पराभवकारणं किमिति विचार्य 'सः' खलु

(स्तु) तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तं प्रजा ह तिस्रो ऽअत्यायमीयुरिति तद्याः पराभूतास्ता ऽएवैतदभ्यनूक्तं न्यन्या ऽअर्कमभितो विविश्र ऽइत्यग्निर्वा ऽअर्कस्तद्याऽइमाः प्रजा ऽअपराभूतास्ता ऽअग्निमभितो निविष्टास्ता ऽएवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ४ ॥

अनशनतया वै मे प्रजाः पराभवन्तीति । स आत्मन एवाग्रे स्तनयोः पय आप्याययाञ्चक्रे । स प्रजा असृजत । ता अस्य प्रजाः सृष्टाः स्तनावेवाभिपद्य, तास्ततः सम्बभूवुः । ता इमा अपराभूताः ॥ ३ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम्—" प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुः "—इति । तद्या: पराभूतास्ता एवैतदभ्यनूक्तम् । " न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे "—इति । अग्निर्वा अर्कः । तद्या इमाः प्रजा अपराभूताः, ता अग्निमभितो निविष्टाः । ता एवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ४ ॥

' एतत् ' ' एव ' कारणं ' ददर्श ' एतदुक्तमुद्दिष्टं दर्शयति—अनशनतयेति । उत्पन्नानां प्रजानामशनराहित्यं पराभवकारणमित्यर्थः । उत्पत्स्यमानानां प्रजानामप्यनशनत्वं मा भूदिति प्रजापतिना कल्पितमशनमाह—स आत्मन एवेति । ' अग्रे ' सृष्टेः प्रागेव प्रजापति ' आत्मनः ' स्वशरीरस्य एव सम्बन्धिनोः ' स्तनयोः ' ' पयः ' ' आप्याययाञ्चक्रे ' आप्यायितं पूरितं कृतवान् । एवमशनं प्रकल्प्य अनन्तरं याः प्रजाः असृजत, ' अस्य ' प्रजापतेः ' ताः ' सृष्टाः प्रजाः पयसा पूर्णौ ' स्तनौ ' ' अभिपद्य ' जीवनवत्योऽभवन् ' ततः ' अनन्तरं ' ताः ' प्रजाः ' सम्बभूवुः ' सम्यगुत्पन्नाः सम्यगात्मानोऽभवन् । पूर्वोत्पन्नप्रजावत् पराभवं न प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तेऽर्थे ऋङ्मन्त्रं संवादयति—तस्मादिति । यस्मादेवमासीत्, तस्मात् कारणात् तदुक्तमर्थजातम् ' ऋषिणा ' मन्त्रेण ' अभ्यनूक्तम् ' (ऋ. स. ८ । १०१ । १४) प्रतिपादितम् । तत्र प्रथमपादमनूद्योक्तार्थपरतामाह—प्रजा इति । ' तिस्रः ' त्रिविधाः ' प्रजाः ' ' अत्यायम् ' अत्ययं विनाशम् ' ईयुः ' जग्मुः । ' ह '—शब्द एतद्ब्राह्मणप्रसिद्धिं द्योतयति—तद्या इति । ' याः ' खलु प्रजाः त्रिवारं सृष्टा अन्नाभावेन हेतुना ' पराभूताः ' ' एतत् ' एतेन मन्त्रपादेन ता एवाभिलक्ष्य ' अभ्यनूक्तम् ' प्रतिपादितम् ॥

द्वितीयं पादमनूद्य व्याचष्टे—न्यन्या इति । पयोरूपमशनं प्राप्य ' अन्याः ' प्रजा ' अर्कम् ' अर्चनीयमग्निम् ' अभितः ' सर्वतः ' निविविश्रे ' निविविशिरे । " नेर्विशः " (पा. सू. १ । ३ । १७) इति आत्मनेपदम् । " इरयो रे "—(पा. सू. ६ । ४ । ७६) इति रे—आदेशः । तद्या इत्यादि । ' तत् ' तत्र ' या इमाः ' परिदृश्यमानाः मनुष्यादिरूपाः ' प्रजाः ' पयोलक्षणान्नसद्भावात् ' अपराभूताः ' पराभवं नाशमप्राप्ताः । ' ताः ' एव,

१—' अन्नाभावेन—' इ. पा. । २—ऐतरेयारण्यके चैवमाम्नातं व्याख्यातं च " प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे । बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविवेश " इति । " प्रजा ह तिस्र अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादा , इति । " ता. पूर्वोक्ता इमाः अस्माभिर्दृश्यमानाः प्रदर्शिताः । त्रिविधाः प्रजाः याः कार्थिद्वैदिकमत्यतिक्रम प्राप्ताः तानि तथाविधप्रजानां शरीराणि दृष्टोपफलं भक्तुं प्रवृत्तानीमान्यस्माभिर्दृश्यन्ते । सामान्यतः प्रोक्तानां पुनर्वयांस्यादिना विशेषनिर्देशः । वयांसि पक्षिणः काकगृध्रादय आकाशे दृश्यन्ते । सोऽयं पक्षिसङ्घस्त्रिविधानां प्रजाना-

[illegible]

सर्वथा नातिक्रामेदित्यर्थः ॥

महद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तरिति । प्रजापतिमेवैतदभ्यनूक्तं पवमानो हरित ऽआविवेशेति दिशो वै हरितस्ता अयं वायुः पवमान ऽआविष्टस्ता एवैष्वभ्यनूक्ता ता ऽइमाः प्रजास्तथैव प्रजायन्ते यथैव प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजतेदꣳ हि यदैव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते ऽऊधः पशूनामथैव यज्जायते तज्जायते तास्तत स्तनावेवाभिपद्य सम्भवन्ति ॥ ५ ॥

तद्वै पय ऽएवान्नम् । (मे) एतद्ध्यग्रे प्रजापतिरन्नमजनयत तद्वा ऽअन्नमेव प्रजा ऽअन्नाद्धि सम्भवन्तीदꣳ हि यासां पयो भवति स्तनावेवाभिपद्य तास्ततः सम्भवन्त्यथ यासां पयो न भवति जातमेव ता ऽआप्यादयन्ति तद्ध ता ऽअन्नादेव सम्भवन्ति तस्मादन्नमेव प्रजाः ॥ ६ ॥

" महद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः "–इति । प्रजापतिमेवैतदभ्यनूक्तम् । " पवमानो हरित आविवेश "–इति । दिशो वै हरितः । ता अयं वायुः पवमान आविष्टः । ता एवैषभ्यनूक्ता । ता इमाः प्रजास्तथैव प्रजायन्ते–यथैव प्रजापतिः प्रजा असृजत । इदं हि यदैव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते, ऊधः पशूनाम् । अथैव यज्जायते तज्जायते । तास्ततः स्तनावेवाभिपद्य सम्भवन्ति ॥ ५ ॥

तद्वै पय एवान्नम् । एतद्ध्यग्रे प्रजापतिरन्नमजनयत । तद्वा अन्नमेव प्रजाः । अन्नाद्धि सम्भवन्ति । इदं हि यासां पयो भवति–स्तनावेवाभिपद्य, तास्ततः सम्भवन्ति । अथ यासां पयो न भवति–जातमेव ता आप्यादयन्ति । तद्ध ता अन्नादेव सम्भवन्ति । तस्मादन्नमेव प्रजाः ॥ ६ ॥

पाठरूपेण लौकिकवैदिकभेदेन व्यवस्थितम् ' अग्निं ' स्वस्वव्यापाराय पर्युपविश्य वर्तन्त । एतदेतेन पादेन प्रतिपादितम् । समानमन्यत् ॥ ४ ॥

तृतीय पादमनूद्य व्याचष्टे–महद्ध तस्थाविति । स्वयं देवमनुष्यादिरूपासु प्रजासु सर्वासु तत्स्रष्टा प्रजापति ' भुवनेषु ' लोकेषु ' अन्त ' मध्ये ' महत ' अधिकं ' तस्थौ ' सर्वोत्कर्षेणावस्थित इत्यर्थ । गतमन्यत् ॥

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे–पवमान इति । ' दिशो वै हरित ' दिशो हि हरि–छब्दवाच्या , अत ' ता ' 'अय' पुरोवर्ती 'पवमान वायु आविष्ट ' इत्युक्तं । अतस्तुरीयपादेन अयमर्थ प्रतिपाद्यत इति । ता एवेति, उक्तार्थनिगमनम् । ' ता ' उक्ता प्रजा ' एव ' अभिलक्ष्येत्यर्थ ॥

प्रजापतिसृष्टाया सृष्टेरविच्छेदेनानुवृत्तिं दर्शयति– ता इमा इति । 'यथैव' येन हि प्रकारेण पुरा 'प्रजापति प्रजा असृजत' ' तथैव ' तेनैव प्रकारेण ' ता इमा ' मनुष्याद्या ' प्रजा ' प्रजायन्ते उत्पद्यन्ते । एतदेवोपपा दयति–इदं हीति । इदानीं स हि 'यदैव' खलु लोके 'स्त्रियै' स्त्रिया । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा सू, २।३।६२ । वा १) ' स्तनौ ' ' आप्यायेते ' पयसा प्रवृद्धौ भवत । व्यत्ययेनैकवचनम् (पा सू, ३ । १ । ८५) । गवादिपशूनाम् ' ऊध ' च पयसा पूर्णं भवति । ' अथ ' अनन्तरम् ' एव ' ' यत् जायते ' ' तत् ' एव ' जायते ', अन्यदजायमानं विपद्यत इत्यर्थ । तास्तत इति ' ता ' उत्पन्ना प्रजा ' तत ' जननानन्तरं पयोधरौ ' स्तनौ एव ' ' अभिपद्य ' अभिप्राप्य स्तन्यपानेन ' सम्भवन्ति ' प्रवर्द्धन्ते, न विपद्यन्ते ॥ ५ ॥

पयसोऽन्नरूपतामाह–तद्वै पय इति । ' तत् ' तत्र खलु जन्मानन्तरकाले ' पय एव ' प्रजानाम् ' अन्नम् '

स युः प्रजाकाम एतेन हविषा यजत ऽआत्मानमेवैतद्यज्ञं विधत्ते प्रजापतिं भूतम् ॥ ७ ॥ [शतम् १२०० ॥]

(द्दँ) स वाऽआग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । (त्य) अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयिता स प्रजापतिस्तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ सौम्यश्चरुर्भवति । रेतो वै सोमस्तदग्नौ प्रजनयितरि सोमर्ँ रेतः सिञ्चति तत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननम् ॥ ९ ॥

स यः प्रजाकाम एतेन हविषा यजते—आत्मानमेवैतद्यज्ञं विधत्ते—प्रजापतिं भूतम् ॥ ७ ॥

स वा आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । अग्निर्वै देवतानां मुखम् । प्रजनयिता स प्रजापतिः । तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ८ ॥

अथ सौम्यश्चरुर्भवति । रेतो वै सोमः । तदग्नौ प्रजनयितरि सोमं रेतः सिञ्चति । तत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननम् ॥ ९ ॥

भवति । 'हि' यस्मात् 'अग्रे' स्तनानुत्पत्तेः प्राक् 'एतत्' एव 'अन्नम्' 'प्रजापतिः' 'अजनयत' उत्पादितवान्, तस्मादिदमेव मुख्यमन्नमित्यर्थः । तस्य चान्नस्य कार्यकारणयोरभेदोपचारेण प्रजारूपतामुपपादयति—अन्नमेवेति । 'हि' यस्मात् 'प्रजाः' 'अन्नात्' 'सम्भवन्ति' प्रवर्द्धन्ते, तस्मात् तदात्मिका इत्यर्थः । 'इद हि' इदानीं हीत्यर्थः । जातमेवेति । स्तन्याभावे जातस्य शिशोर्जीवनासम्भवात् तज्जीवनार्थं जननानन्तरमेव 'ताः' प्रजाः स्तन्यमेव 'आदयन्ति' भोजयन्ति । स्पष्टमन्यत् । इत्यमन्नहेतुकं प्रजापतेः प्रजासर्जनमुपोद्घातत्वेनोपन्यस्तम् ॥ ६ ॥

अथोपोद्घातिकेषु वैश्वदेवहविरुत्पादयंस्तद् दर्शयिष्यंस्तावद् वैश्वदेवयागं विधत्ते—स यः प्रजाकाम इति । सः खलु 'यः' यजमानः प्रजाकामः, 'सः' 'एतेन' वैश्वदेवाख्यपर्वरूपेण 'हविषा' यजेत, तस्य प्रजाफलसाधनत्वमुपपादयति—आत्मानमेवेति । स यजमानः 'आत्मानमेव' प्रजापतिरूपमापन्नम् 'एतद्' वैश्वदेवाख्यं 'यज्ञं विधत्ते' वैश्वदेवयज्ञमात्मना करोतीत्यर्थः । अतो वैश्वदेवेनेष्टवतः प्रजापतेः प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमुन्नीतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधाय प्रशंसति—स वा इति । 'आग्नेयः' अग्निर्देवता अस्य । "साऽस्य देवता"—(पा. सू. ४ । २ । २४) इत्यर्थे "अग्नेर्ढक्" (पा. सू. ४ । २ । ३३) इति ढक्, अष्टसु कपालेषु संस्कृतः 'अष्टाकपालः' 'अग्नि'—'प्रजनयिता' उत्पादयिता मातापितृभ्यां भुक्तस्यान्नस्य जाठराग्निपरिपाकवशेन शुक्रशोणितात्मना परिणामादग्नेः प्रजनयितृत्वम्; अत एव सोऽग्निः प्रजापतिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

द्वितीयं हविर्विधाय प्रशंसति—अथ सौम्यः इति । (का. श्रौ. सू. ५ । १ ।) सोमो देवता अस्य 'सौम्यः' "सोमाट्ट्यण्"—(पा. सू. ४ । २ । ३०) इति ट्यण् । "रेतो वै" इत्यनेन सौम्ययाग-

---

१-प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवम् का. श्रौ. सू. ५।१।५। २-आग्नेय-सौम्यचरू सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा सारस्वतश्चरुः पौष्णश्चरुः प्रतिदानाम् । का. श्रौ. सू. ५ । ४ ।

(मु) अथ सावित्रः। (त्रो) द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां प्रसविता प्रजापतिर्मध्यतः प्रजनयिता तस्मात्सावित्रो भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ सारस्वतश्चरुर्भवति। पौष्णश्चरुर्योषा वै सरस्वती वृषा पूषा तत्पुनर्मिथुनं प्रजननमेतस्माद्वाऽउभयतो मिथुनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृजऽइतश्चोर्ध्वाऽइतश्चावाचीस्तथोऽएवैष एतस्मादुभयत एव मिथुनात्प्रजननात्प्रजाः सृजत ऽइतश्चोर्ध्वाऽइतश्चावाचीस्तस्माद्वाऽएतानि पञ्च हवींꣳषि भवन्ति ॥ ११ ॥

अथ सावित्रो द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता, प्रजापतिर्मध्यतः प्रजनयिता । तस्मात्सावित्रो भवति ॥ १० ॥

अथ सारस्वतश्चरुर्भवति । पौष्णश्चरुः । योषा वै सरस्वती, वृषा पूषा । तत्पुनर्मिथुनं प्रजननम् । एतस्माद्वा उभयतो मिथुनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृजे-इतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीः । तथो एवैष एतस्मादुभयत एव मिथुनात्प्रजननात्प्रजाः सृजते-इतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीः । तस्माद्वा एतानि पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ ११ ॥

स्याग्नेययागानन्तर्यमपि प्रतिपाद्यते । सोमो ह्यमृतमयत्वाद्रेतोरूप । आग्नेययागानन्तरं तद्यागस्यानुष्ठानात् । 'प्रजनयितरि' उत्पादयितरि 'अग्नौ' सोमात्मक 'रेत' 'सिञ्चति', सदेव 'तत्' प्रजोत्पत्तिसाधन 'पुरस्तात्' क्रियमाणमक 'मिथुन' सम्पन्न भवतीत्यर्थ ॥ ९ ॥

अथ तृतीय हविर्विधाय प्रशंसति-अथ सावित्र इति । (का. श्रौ सू. ९ । ४ ।) । सौम्ययागानन्तर्यम् 'अथ'-शब्दार्थ । सविता देवता अस्य 'सावित्र' । 'प्रसविता' प्रेरयिता । स एव 'प्रजापति' वैश्वदेवादिपर्वचतुष्टयसम्बन्धिनामग्नेयादीनां पञ्चानां यागानां मध्ये इज्यमान सन् 'सविता' 'मध्यत' एव प्रजानां 'प्रजनयिता' उत्पादयिता भवति ॥ १० ॥

चतुर्थपञ्चमे हविषी विधाय सम्भूय प्रशंसति-अथ सारस्वत इति । (का. श्रौ. सू. ९।४) । सरस्वती देवता अस्य 'सारस्वत' । तत् पुनर्मिथुनमित्यादि । आद्यावनुष्ठिताग्नेयसौम्यलक्षणान्मिथुनादन्तत क्रियमाणेनैतदन्यदित्यर्थ । इतश्चोर्ध्वा इत्यादि । प्रजनन तत्साधन मिथुनम् । उभयत इति । आद्यन्तयो क्रियमाणादित्यर्थ । 'इत' अस्मात् भूलोकादारभ्योपरितनलोकवर्तिनी 'प्रजा' 'इतश्च' अस्मादेव भूलोकादर्वाचीनलोकवर्तिनीश्च प्रजा 'उभयत' अवस्थितात् 'मिथुनात्' प्रजापति सृष्टवानित्यर्थ । इदानीन्तनयजमानोऽपि एवमेव मिथुनद्वयानुष्ठानेन द्विविधा प्रजा सृजतीत्याह-तथो एवेति । तस्मादित्यादि, विहितानां हविषां निगमनम् ॥ ११ ॥

१-'तत् पुनर्मिथुनम्' इ० पु० क० । २-एतानि सर्वत्र (का श्रौ सू ५।१।०।१)

(न्त्य) अथातः पयस्याया ऽएवायतनम् । मारुतस्तु सप्तकपालो विशो वै मरुतो देवविशस्ता हेदमनिषेद्ध्या ऽइव चेरुस्ताः प्रजापतिं यजमानमुपेत्योचुर्वि वै ते मथिष्यामह ऽइमाः प्रजा या ऽएतेन हविषा स्रक्ष्यसऽ इति॥१२॥

स ऐक्षत प्रजापतिः । पुरा मे पूर्वाः प्रजा ऽअभूवन्निमा ऽउ चेदिमे विमथ्नते न ततः किं चन परिशेक्ष्यतऽइति तेभ्य एतं भागमकल्पयदेतं मारुतꣳ सप्तकपालं पुरोडाशꣳ स ऽएष मारुतः सप्तकपालस्तद्यत्सप्तकपालो भवति सप्तसप्त हि मारुतो गणस्तस्मान्मारुतः सप्तकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १३ ॥

अथातः पयस्याया एवायतनम् । मारुतस्तु सप्तकपालः । विशो वै मरुतो देवविशः । ता हेदमनिषेद्ध्या-इव चेरुः । ताः प्रजापतिं यजमानमुपेत्योचुः-वि वै ते मथिष्यामहे-इमाः प्रजाः-या एतेन हविषा स्रक्ष्यस इति ॥ १२ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः-परा मे पूर्वाः प्रजा अभूवन्-इमा उ चेदिमे विमथ्नते-न ततः किं चन परिशेक्ष्यत इति । तेभ्य एतं भागमकल्पयत्-एतं मारुतं सप्तकपालं पुरोडाशम् । स एष मारुतः सप्तकपालः । तद्यत्सप्तकपालो भवति-सप्तसप्त हि मारुतो गणः । तस्मान्मारुतः सप्तकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १३ ॥

एवं पञ्चभिर्हविर्भिरुत्पादितानां प्रजानां स्थित्यर्थं प्रजापतिना कल्पितं पयस्यारूपमन्नं दर्शयितव्यमिति पयस्यायागस्य स्थानं प्रतिजानीते-अथात इति । 'अथ' एवं प्रजासृष्टेरनन्तरं यतः सृष्टानां प्रजानामन्नमपेक्षितम्, 'अतः' 'पयस्याया एव' पयोविकारद्रव्यसाध्यस्य यागस्य एतत् 'आयतनं' स्थानमित्यर्थः । अत्रैव पयस्यायाग एव षष्ठोऽनुष्ठेय इति, नेत्याह-मारुतस्तु इति । 'तु'-शब्दः पयस्यायागस्य न्यायप्राप्तं षष्ठस्थानत्वं व्यावर्तयति, 'मारुतः सप्तकपालः' एव षष्ठोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

एतदाख्यायिकयोपपादयति-विशो वै मरुत इत्यादिना । वैश्यजातयो हि मरुतः; ते च देवतारूपत्वाद् 'देवविशः' । तत्तु 'अनिषेद्ध्या इव' अनिषेधुकाः, नियन्तृरहिता इव स्वतन्त्राः सन्त 'चेरुः' । 'ताः' स्वातन्त्र्येण वर्तमानाः आद्यैः पञ्चभिर्हविर्भिः प्रजा उत्पादितवन्तं 'प्रजापतिं' 'यजमानम्' 'उपेत्य' उपगत्य 'ऊचुः'-'ते' त्वदीया 'इमाः' उत्पन्नाः 'प्रजाः' वयं 'विमथिष्यामहे' हिंसयिष्यामः, 'याः' प्रजाः 'एतेन' वैश्वदेवपर्वात्मना 'हविषा' त्वं 'स्रक्ष्यसे' सृष्टाः करिष्यसि ॥ १२ ॥

एवं मरुद्भिरुक्ते सति 'सः' 'प्रजापतिः' 'ऐक्षत' पर्यालोचितवान्-'मे' मदीयाः 'पूर्वाः' पूर्वसृष्टाः 'प्रजाः' 'पराभूवन्' 'इमाः' अपि प्रजाः 'इमे' मरुतः 'विमथ्नन्ते' बाधन्ते चेत् 'ततः' अनन्तरं 'किम्' अपि सृष्टं 'न परिशेक्ष्यते' परिशेषितं न भविष्यति । 'इति' 'एवं' मरुद्भ्यो भीतः सन्, 'तेभ्यः' 'एतं' सप्तकपालरूपं 'भागं' कल्पितवान् । अतः प्राप्तस्थानमपि पयस्यायागं परि-

---

१-मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः । मारुतो वा । का. श्रौ. सू. ५ । ११-१२ ।

तं वै स्वतवोभ्य ऽइति कुर्यात् । स्वयꣳ हि तऽएतं भागमकुर्वꣳस्तोतो स्वतवोभ्यो याज्यानुवाक्ये न विन्दन्ति स ऽउ खलु मारुत एव स्यात्स वा एष प्रजाभ्य ऽएवाहिꣳसायै क्रियते तस्मान्मारुतः ॥ १४ ॥

(तोऽ) अथातः पयस्यैव । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यतऽएव सम्भूता यतः सम्भवन्ति तदेवाभ्यऽएतत्करोति तद्याः पूर्वैर्हविर्भिः प्रजाः सृजते ताऽएतस्मात्पयस ऽएतस्यै पयस्यायै सम्भवन्ति १५

तं वै स्वतवोभ्य इति कुर्यात् स्वयं हि त एतं भागमकुर्वत–अतः । । स्वतवोभ्यो याज्यानुवाक्ये न विन्दन्ति । स उ खलु मारुत एव स्यात् । स वा एष प्रजाभ्य एवाहिंसायै क्रियते । तस्मान्मारुतः ॥ १४ ॥

अथातः पयस्यैव । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति–पयसः सम्भूताः । तद्यत एव सम्भूता यतः सम्भवन्ति–तदेवाभ्य एतत्करोति । तद्याः पूर्वैर्हविर्भिः प्रजाः सृजते–ता एतस्मात्पयस एतस्यै पयस्यायै सम्भवन्ति ॥ १५ ॥

स्यन्य ' ॥ एष मारुत ' याग इदानीमपि पक्षत्वेनानुष्ठीयते । समसव्यामनूद्य प्रशंसति–तस्मादिति । मरुतो हि सप्तगणा तेष्वेकैकस्मिन् गणेषु सप्तसप्त मरुत, ते चैकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याका अग्निस्थापनप्रकरणे " ईदृङ्चान्यादृङ् च " (तै सं. ४ । ६ । ५–६) (तै आ. २ । ७ । २) इत्यादिभिर्नैकैर्नामभिराम्नाता प्रतिपादिता ॥ १३ ॥

तेषां किञ्चिद् विशेषणमुपक्षिपति–तं वै स्वतवोभ्य इतीति । ' तं ' खलु सप्तकपाल पुरोडाश ' स्वतवोभ्य ' ' इति ' विशेषणविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्य ' कुर्यात् ' । ' तव ' इति बलनाम (निघ. २ । ९ । ५) स्वायत्तं तवो बल येषां ते स्वतवस । अस्य विशेषणस्यान्वर्थतामाह–स्वयं हीति । ' ते ' मरुत स्वय हि स्वपौरुषेणैव हि 'एत भाग अकुर्वन्' स्वीकृतवन्त , अतस्ते स्वतवस स्वपला इत्यर्थ ।

प्रागुक्तमेव पक्ष निगमयितु कारणमुपकल्पयति–अत इति । यदि ▮ ' स्वतवोभ्य ' प्रतिपादिके ' याज्यानुवाक्ये ' ' न ' लभते, तदा ' ▮ ' एष प्रागुक्त केवल ' मारुत एव ' यागो भवति । एतच पक्षद्वय कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्–"मरुद्भ्य स्वतवद्भ्य सप्तकपालो, मारुतो वेति (का. श्रौ. सू. ५।१।१–१२) ।

स वा एष इति । ' स ' खलु ' एष ' मारुतो याग ' प्रजाभ्य ' प्रजानाम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ । वा. १ ।) प्रजानाम् ' अहिंसायै ' मरुत्कृतबाधाराहित्याय ' एव ' ' क्रियते ' तस्मादिति । मारुतयागस्य निगमनम् ॥ १४ ॥

पयस्यायाग विधत्ते–अथात इति । ' अथ '–शब्दो मारुतयागानन्तर्ये । यत सृष्टा प्रजा मारुतयागेन तत्कृतहिंसाया परिहृतत्वात् सुखेनावस्थिता अन्नमाकाङ्क्षन्ते, अत पयोरूपमन्न तेभ्यो जनयितु पयस्यायाग कर्तव्य इत्यर्थ । तस्य प्रजावृद्धिहेतुत्वमाह–पयसो वा इत्यादिना । सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सृज्यमानास्ता 'प्रजा'

१–' स्वावीन इतवस्त '–इति पा० । २–वैश्वदेवी पयस्या । का. श्रौ सू ५ । १ । १३ ।

तुस्यां मिथुनमस्ति । योषा पयस्या रेतो वाजिनं तुस्मान्मिथुनाद्विश्वमसंमितमनु प्राजायत तद्यदेतुस्मान्मिथुनाद्विश्वमसंमितमनु प्राजायत तुस्माद्वैश्वदेवी भवति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति । (त्ये) एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात्ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथोऽएवैषु एतया एतैर्हविर्भिः प्रजाः सृजते ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति तस्माद्द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १७ ॥

तस्यां मिथुनमस्ति–योषा पयस्या, रेतो वाजिनम् । तस्मान्मिथुनाद्विश्वमसंमितमनु प्राजायत । तद्यदेतस्मान्मिथुनाद्विश्वमसंमितमनु प्राजायत तस्माद्वैश्वदेवी भवति ॥ १६ ॥

अथ द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति । एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात् । ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीताः । तथो एवैष एतद्–य एतैर्हविर्भिः प्रजाः सृजते–ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति । तस्माद् द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति १७

तदीयस्तन्यरूपात् ' पयसः ' सकाशात् ' सम्भूताः ' प्रवर्द्धिताः यतः, एवमिदानीमपि सर्वाः प्रजाः पयस एव सम्भवन्ति, जन्मानन्तरं तत्क्षणे एव पयोलक्षणमन्नं प्राप्य वर्द्धन्ते पयोरूपस्य तस्यान्नस्य सम्पत्तिमत्र दर्शयितु-मुक्तमर्थमनुवदति–तद्यत एवेति । ' तत् ' तथा सति इत्यर्थः । ' एतत् ' एतेन पयस्यायागेन ' सदेव ' प्रजा-वृद्धिहेतुभूतं पयः ' आभ्यः ' प्रजाभ्यः ' करोति ' सम्पादयति । अत एवेदानीं पूर्वमुत्पन्नानां प्रजानामभिवृद्धिरस्यत इत्याह–तथा इति । 'पूर्वैः' प्रागुक्तैराग्नेयादिभिः पञ्चभिः ' हविर्भिः ' । एतस्मात् पयस इति । दध्ना संस्कृतः पयोविकारः पयस्या, असौ चामिक्षाशब्देनान्यत्राम्नायते–"तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम् " (का. श्रौ. सू. ४ । ८८)–इति । कात्यायनोऽपि पयस्यां प्रकृत्य सूत्रयामास–" शृते वा दध्यानयति, वाजिनं निषिच्योत्करे करोति "–(का. श्रौ. सू. ४ । ११०–१११) इति । पयस्याया इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ वा. १) एतस्याः पयस्यायाः प्रकृतिभूतं यत् पयः (श. प. २ । ५ । ३ । २ भा.) एतस्मादुत्पन्नाः प्रजा वर्द्धन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं यागोपयुक्तं द्रव्यं प्रशस्य तस्य वैश्वदेवत्वं प्रतिपादयति–तस्यामित्यादिना । ' तस्यां ' पयस्यायां प्रजननसाधनं ' मिथुनं ' विद्यते ' पयस्या '–शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ' योषा ' तदनुनिष्पादि ' वाजिनं ' 'रेतः' पुंसो वीर्यम्; ' तस्मात् मिथुनात् ' ' असम्मितम् ' अपरिमितम् इदं ' विश्वं ' देवमनुष्यात्मकम् ,' अनु-प्राजायत ' अनुक्रमेण प्रजापतेः, प्रजातमभूत् । तद्यदेतस्मादिति, प्रतिपादितार्थस्य हेतुत्वाभिधानम् । तस्मा-दिति । यस्माद् विश्वोत्पत्तिहेतुः पयस्या, तस्माद् विश्वदेवदेवत्या कार्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्तिमं हविर्विधत्ते–अथेति । द्यावापृथिव्यौ देवते अस्येति द्यावापृथिव्यः "द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वत् "–

१–' प्रतिष्ठापयति '–इति पाठः । २–द्यावापृथिवीय एककपा–। का. श्रौ. सू. ५ । १४ ।

(त्य) अथातऽ आवृदेव । नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं विसृष्टमसत्सर्वमसद्वैश्वदेवमसदिति त्रेधा बर्हिः संनद्धं भवति तत्पुनरेकधैतद्धि प्रजननस्य रूपं प्रजननमु हीदं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रेधा तत्पुनरेकधा प्रस्वऽउपसंनद्धा भवन्ति तं प्रस्तरं गृह्णाति प्रजननमु हीदं प्रजननमु हि प्रस्वंस्तस्मात्प्रसूः प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १८ ॥

अथात आवृदेव नोपकिरन्त्युत्तरवेदिम् । विसृष्टमसत्, सर्वमसत्, वैश्वदेवमसदिति । त्रेधा बर्हिः सन्नद्धं भवति । तत्पुनरेकधा । एतद्धि प्रजननस्य रूपम् । प्रजननमु हीदम्–पिता, माता, यज्जायते तत्तृतीयम् । तस्मात्त्रेधा तत्पुनरेकधा । प्रस्व उपसंनद्धा भवन्ति । स प्रस्तरं गृह्णाति । प्रजननमु हीदम् प्रजननमु हि प्रस्वः । तस्मात् प्रसूः प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १८ ॥

(पा सू, ४ । २ । ३२) इति–सूत्रेण यत् । तत्र हि चकारेण यदित्यनुकृष्यते । तदेतत्पुराकृतिमुदाहरणदृष्टान्तेन उपपादयति–पर्वैवाँ इत्यादिना । द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णादिति । अधस्तात् पृथिव्या, उपरिष्टाद् द्युलोकेन तदुभयलोकवर्तिनी सृष्टा प्रजा ' पर्यगृह्णात् ' परितो वेष्टितवान् याश्च ' इमा ' प्रजा आभ्यां ' द्यावापृथिवीभ्यां ' ' परिगृहीता ' परिवेष्टिता एव वर्तन्ते, न पुनः स्वतो निर्गच्छन्ति । तथो एवैषे । यथा प्रजापति ' तथो ' तथैव ' एष ' इदानीन्तनो यजमानोऽपि ' य एतैः हविर्भिः प्रजा सृजते ' सृष्ट्वा च पयस्यायागेन तासां पयोरूपमन्न परिकल्प्य, द्यावापृथिव्ययागेन ' द्यावापृथिवीभ्यां ' ' ता ' ' परिगृह्णाति ' परिवेष्टयतीत्यर्थः । एवं वैश्वदेवपर्वणि अष्टौ प्रधानयागा विहिताः, तद्धितनिर्देशौषधिद्रव्यकत्वाद्विशेषसामान्याद् दर्शपूर्णमासविषयस्तथातिदिष्टः, " प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्या " इति ॥ १७ ॥

तत्र यानि वैशेष्यकाण्यङ्गानि तानीदानीं विधातुं प्रतिजानाते–अथात आवृदेवेति । ' अथ '–इति आनन्तर्ये । यत प्रधानानामङ्गापेक्षा, अत प्रकरणात् । 'आवृत्' शब्द प्रकारवाची । चोदकमात्रप्राप्तमितिकर्तव्यताया प्रकारविशेषः कथ्यते, न त्वन्यत् किञ्चिन्नूतनमत्र प्रतिपाद्यत इति ' एव '–कारार्थः । अभिमन्थनादेर्वैशेष्यकस्याङ्गस्य विधास्यमानत्वात् तद्धर्मोत्तरवेद्युपवापनमपि प्रसक्तम्, तन्निषेधति–नोपकिरन्तीति । ' उत्तरवेदिं ' नोपकिरन्ति' उत्तरवेदीं नोपक्षिपन्ति, नोपवपन्तीत्यर्थः । ऋत्विजां बहुत्वाद् बहुवचनम् " कॄ विक्षेपे " इति धातु (धा पा तु प १२८) । तत्र हेतुमाह–विसृष्टमिति । सत्यां ह्युत्तरवेदौ तत्रानुष्ठीयमानमेतत् कर्म तया निरुद्धगति स्यात् तदभावे तत्कृतनिरोधाभावात् क्रियमाणं कर्म ' विसृष्टं ' व्यापनशीलम् ' असत् ' भवेत् अत एव परिच्छेदाभावात् ' सर्वं ' कृत्स्नं सम्पूर्णम् ' असत् ' भवेत्, कार्त्स्न्यादेव तद् ' वैश्वदेवम् ' विश्वदेवसम्बन्धयोग्यम् ' असद् ' भवेत्, न ह्यसर्वस्य सर्वदेवसम्बन्धो घटते अतो विसृष्टत्वादिसिद्धये उत्तरवेदिर्न कार्येत्यभिप्राय ॥

बर्हिराहरणे विशेष विधत्त–त्रेधा बर्हिरिति । ' त्रेधा ' त्रिविधं ' बर्हि ' प्रथमं सन्नह्य, ' तत् ' एव 'पुन ' 'एकधा' एकविधं सन्नयति । त्रिशब्दात् एकशब्दाच्च "सङ्ख्याया विधार्थे धा" (पा सू ५।३।४२।)

१–एतद्वैश्वदेवम् । कात्यायनश्रौतसूत्रकार श्रौ सू ५।१।३५ । २–" गृह्णाति " इति पाठ । ३–अथावर्हि सन्नद्य पुनरेकधा । का श्रौ सू ५।१।१९ ।

(त्वा) आसाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थति । (त्य) अग्निꣳ ह वै जायमानमनु प्रजापतेः प्रजा जज्ञिरे तथो ऽएवैतस्याग्निमेव जायमानमनु प्रजा जायन्ते तस्मादासाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थति ॥ १९ ॥

नवप्रयाजं भवति । नवानुयाजं दशाक्षरा वै विराडथैतामुभयतो न्यूनां विराजं करोति प्रजननायैतस्माद्वा ऽउभयतो न्यूनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृज ऽइतश्चोर्ध्वा ऽइतश्चावाचीस्तथो ऽएवैष ऽएतस्मादुभयत ऽएव न्यूनात्प्रजननात्प्रजाः सृजत ऽइतश्चोर्ध्वा ऽइतश्चावाचीस्तस्मान्नव प्रयाजं भवति नवानुयाजम् ॥ २० ॥

आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थति । अग्निं ह वै जायमानमनु प्रजापतेः प्रजा जज्ञिरे । तथो एवैतस्याग्निमेव जायमानमनु प्रजा जायन्ते । तस्मादासाद्य हवींष्यग्निं मन्थति ॥ १९ ॥

नवप्रयाजं भवति, नवानुयाजम् । दशाक्षरा वै विराट्[1] अथैतामुभयतो न्यूनां विराजं करोति–प्रजननाय । एतस्माद्वा उभयतो न्यूनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृजे–इतश्चोर्ध्वाः, इतश्चावाचीः ।

इति–वाक्यान्वयः । प्रजोत्पत्त्यनुकूलत्वेनैतत् स्तौति–एतद्वीति । यदेतत् त्रिधाबद्धस्य बर्हिषः पुनरेकधा संहतम्, 'एतत् खलु' 'प्रजननस्य' प्रजोत्पत्तेः स्वरूपम् । तदेतत् त्रैविध्यं प्रजननगतं दर्शयति–प्रजननमु हीति । ' पिता, माता ' ' यद् जायते ' यज्जायमानमपत्यम् ' तत् ' एतत् ' तृतीयं ' तृतीयम्; तदेव हि ' प्रजननं ' (तै. ब्रा. १ । ६ । २) प्रजातिः ; अस्य हि मातापित्रादिरूपेण त्रित्वात्, प्रजननरूपेण चैकत्वात्, तत्साधनभूतस्य बर्हिषस्तद्धर्मभाक्त्वं सूचितमित्यर्थः । तस्मिन्नेव बर्हिषि धर्मविशेषं विधत्ते–प्रस्वं इति । प्रसुवते फलानीति ' प्रस्वः ' पुष्पिताङ्कुराः, ते ' उपसन्नद्धाः ' भवेयुः " षूङ् प्राणिगर्भविमोचने " (धा. पा. दि. आ. २१) प्रपूर्वादस्मात् " सत्–सू–द्विष "–इति (पा. सू. ३ । २ । ६१) क्विप् " ओः सुपि " (पा. सू. ६ । ४ । ८३) इति यण् । प्रसूतयुक्तानां कुशानां प्रस्तरत्वेन ग्रहणं विधत्ते–तं प्रस्तरमिति । ' तम् ' इति प्रस्तरापेक्षयैकवचनम् । तैः प्रसूभिः कुशैः प्रस्तराख्यं मुष्टिं सम्भरेदित्यर्थः ॥

एतस्य प्रकृतिकर्मानुकल्पनामाह–प्रजननमु हीदमिति । ' इदं हि ' वैश्वदेवाख्यं कर्म 'प्रजननं' प्रजोत्पत्तिसाधनं 'प्रस्वः' प्रसूतयुक्ताः कुशाश्च फलोत्पत्तिहेतवः, अतः साधर्म्यात् प्रसूतकुशरूपं प्रस्तरं कुर्यादित्यर्थः॥ १८॥

प्रकृतितोऽप्रासन्वात् तत्कालविशिष्टमग्निमन्थनं विधत्ते–आसाद्य हवींषीति प्रकृतिवद्धविरासादनान्तं कृत्वा अग्निमन्थनं कुर्यादित्यर्थः । तदेतत् प्रशंसति–अग्निꣳ हेति । प्रथमसृष्टो प्रजापतिरग्निं जनयित्वा तदनन्तरमेव अन्याः प्रजाः सृष्टवान्; अत इहाग्नेर्जननं प्रजोत्पत्तिकारणं भवतीत्यर्थः । अत एव प्रागाम्नातम्–" तद् या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता अग्निमभितो निविष्टाः "–इति (श.प. २ । ५ । १ । ४) ॥ १९ ॥

चोदकप्राप्तानां प्रजानां सङ्ख्यान्तरं विधत्ते–नवप्रयाजं भवतीति । नव प्रयाजाः अनुयाजाश्च यस्मिन् तद्

१–कुशाश्च प्रस्तर उपसन्नद्धः । का. श्रौ. सू.-५ । २० । २–' पुष्पिताः कुशाः ' इति पाठः ।

त्रीणि समिष्टयजूꣳषि भवन्ति । ज्याय इव हीदꣳ हविर्यज्ञाद्यत्र नवप्रयाजं नवानुयाजमथो ऽअप्येकमेव स्याद्धविर्यज्ञो हि तस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणा२१

(णे) एतेन वै प्रजापतिः । (र्य) यज्ञेनेष्ट्वा येयं प्रजापतेः प्रजातिर्या श्रीरेतद्बभूवैताꣳ ह वै प्रजातिं प्रजायतऽएताꣳश्रियं गच्छति य ऽएवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ २२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ २ ॥ (५।३)

तयो एवैष एतस्मादुभयत एव न्यूनात्प्रजननात्प्रजाः सृजते । इतश्चोर्ध्वाः, इतश्चावाचीः तस्मान्नव प्रयाजं भवति, नवानुयाजम् ॥ २० ॥

त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्ति । ज्याय इव हीदं हविर्यज्ञात्–यत्र नवप्रयाजम्, नवानुयाजम् । अथो अप्येकमेव स्यात् हविर्यज्ञो हि तस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणा ॥ २१ ॥

एतेन वै प्रजापतिर्यज्ञेनेष्ट्वा–येयं प्रजापतेः प्रजातिः, या श्रीः–एतद्बभूव । एतां ह वै प्रजातिं प्रजायते–एतां श्रियं गच्छति–य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते । तस्माद्वा एतेन यजेत ॥ २२ ॥

इति वैश्वदेवयागश्चातुर्मास्ये प्रथमं पर्व ।

'नव प्रयाज नवानुयाज', (का. श्रौ. सू. ५ । १२) तथा कर्तव्यमित्यर्थः । नवसंख्यां प्रशंसति–दशाक्षरेति । उभयत इति । प्रधानयागात् पुरस्तादुपरिष्टाच्च न्यूनादिति । एकाक्षरेण 'न्यूनात्' । एतस्माद्वा इत्यादि । 'एतस्मात्' उभयतोऽनुष्ठीयमानात् प्रयाजानुयाजरूपात् एकाक्षरन्यूनात् विराड्रूपरूपात् 'प्रजननात्' प्रजननसाधनादित्यर्थः । इतश्चोर्ध्वा इति । प्रयाजरूपात् प्रथमाद् विराजो भूलोकाद्यावस्मोर्ध्ववर्तिनीः प्रजाः सृष्टवान् । उपरिष्टात् क्रियमाणादनुयाजरूपाद् विराजो भूलोकात्, अवाचीनाः प्रजाः सृष्टवान् । स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

चोदकप्राप्तस्य समिष्टयजुषोऽपि संख्यान्तरं विधाय प्रशंसति–त्रीणीति । तानि च सूत्रकृता दर्शितानि–"त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति, देवा गातुविदो यज्ञ यज्ञं मेव स इति" (का. श्रौ. सू. ५ । १४ ।)–इति । ज्याय इव हीदमिति अन्यस्माद्धविर्यज्ञाद् दर्शपूर्णमासाद् 'इदं' वैश्वदेवपर्वरूपं हविः 'ज्याय इव' प्रशस्तमिव हि । ज्यायस्त्वे कारणमाह–यत्रेति । 'यत्र' यस्मिन् कर्मणि 'नवप्रयाजं नवानुयाजं' भवति, तद्धि प्रकृतेर्ज्यायो भवति, प्रकृतौ प्रयाजानां पञ्चत्वात् अनुयाजानां त्रित्वाच्च ॥

पक्षान्तरमाह–अथो इति । 'एकमेव' समिष्टयजुर्भवति, न तु त्रीणि । तत्र कारणमाह–हविर्यज्ञ इति । 'हि'–शब्दो हेतौ । दक्षिणां विधत्ते–तस्येति । यजमानस्य गोष्ठे प्रथमं जातः 'प्रथमजः', तादृशो 'गौः' 'तस्य' वैश्वदेवपर्वणो दक्षिणात्वेन देय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

विहितस्य वैश्वदेवयागस्य प्रजाश्रीसाधनत्वं सदृष्टान्तमुपसंहरति–एतेनेत्यादिना । एतद् बभूवेति । 'एतत्' एतर्हि 'प्रजातिं' 'या श्रीः' बभूवेत्यर्थः । तस्मादिति । उपसंहारस्य यागविधेर्निगमनम् (तै. सं. १ । ८ । १ । १ तै. ब्रा १ । ६ । १ । २) ॥ २२ ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (५।१)

१–एकं वा समिष्टयजुः । का श्रौ सू ५ । १७ । २–प्रथमजावत्सापि वैश्वदेवस्य । का श्रौ सू ५ । १५ ।

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः। प्रजाः ससृजे ता अस्य प्रजाः सृष्टा वरुणस्य यवाञ्जक्षुर्वरुण्यो ह वा ऽअग्रे यवस्तदन्वेव वरुणस्य यवान्प्रादंस्तस्माद्वरुणप्रघासा नाम ॥ १ ॥

ता वरुणो जग्राह। ता वरुणगृहीताः परिदीर्णा ऽअनत्यश्च प्राणत्यश्च शिश्यिरे च निषेदुश्च प्राणोदानौ हैवाभ्यो नापचक्रमतुरथान्याः सर्वा देवता अपचक्रमुस्तयोर्हैवास्य हेतोः प्रजा न परा बभूवुः ॥ २ ॥

अथ वरुणप्रघासपर्व।

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे। ता अस्य प्रजाः सृष्टा वरुणस्य यवान् जक्षुः। वरुण्यो ह वा अग्रे यवः। तदन्वेव वरुणस्य यवान् प्रादन्—तस्माद् वरुणप्रघासा नाम ॥ १ ॥

ता वरुणो जग्राह। ता वरुणगृहीताः परिदीर्णा अनत्यश्च, प्राणत्यश्च—शिश्यिरे च, निषेदुश्च। प्राणोदानौ हैवाभ्यो नापचक्रमतुः, अथान्याः सर्वा देवता अपचक्रमुः। तयोर्हैवास्य हेतोः प्रजा न पराबभूवुः ॥ २ ॥

विधित्सितस्य वरुणप्रघासाख्यस्य द्वितीयस्य पर्वणो वरुणपाशविमोचनहेतुत्वमाख्यायिकया प्रतिपादयन्नर्थवादमुपक्रमयति—वैश्वदेवेन वा इत्यादिना। पुरा वैश्वदेवयागेन प्रजापतिना सृष्टाः 'प्रजाः' वरुणसम्बन्धिनो 'यवान्' 'जक्षुः' भक्षयामासुः। यवस्य वरुणदेवत्यत्वमाह—वरुण्यो हेति। 'अग्रे' सृष्टिसमये सृज्यमानः 'यवः' वरुणसम्बन्धी 'एव' अभवत्। अतो यवो वरुणस्य स्वभूतः तद्भक्षणाद् वरुणप्रघासोऽस्य नाम निर्वृत्तम्। विधित्सितयागस्य प्रवृत्तिनिमित्तं वरुणप्रघासाख्यं नाम निर्वक्ति—तदन्वेति। 'तत्' तथा सति 'यत्'-यस्माद् 'एव' खलु कारणाद् 'वरुणस्य' स्वभूतान् 'यवान्' 'प्रादन्' प्रकर्षेणाभक्षयन्, 'तस्माद्' वरुणसम्बन्धियवप्रघासनात् 'प्रजाः' 'वरुणप्रघासाः' तत्पाशगृहीतानां तासां पाशविमोचनाय क्रियमाणा यागा अप्युपचारेण वरुणप्रघासाख्याः सञ्जाता इत्यर्थः। 'जक्षुः'—इति अदेर्लिटि "लुङ्सनोर्घस्लृ"—(पा. सू. २। ४। ३७) "लिट्यन्यतरस्याम्"—(पा. सू. २। ४। ४०) इति घस्लादेशे रूपम् ॥ १ ॥

यवादनानन्तरं वरुणकृत्यमाह—ता इति। 'परिदीर्णाः' परितो दीर्णाः, परितो दीर्णभागावयवाः "दॄ विदारणे"—(धा. पा. क्र्या. प. २१) इति अस्मात् निष्ठायां "श्र्युकः किति"—(पा.सू.७।२।११) इति इट्-प्रतिषेधः, "ऋत इद्धातोः"—(पा. सू. ७। १। १००) इतीत्वम् "रदाभ्याम्"—(पा. सू. ८। २। ४२) इति निष्ठातकारस्य नकारः। अनत्यश्चेत्यादि। वरुणपाशग्रहणादेव हेतोः 'अनत्यः' चेष्टमानाः, हस्तपादादिधूननं कुर्वाणाः, 'प्राणत्यश्च' प्राणव्यापारं श्वासोच्छ्वासादिलक्षणं कुर्वन्त्यः, 'शिश्यिरे च, निषेदुश्च' शयनासनाभ्यामेव कालं नीतवत्यः, न पुनर्व्यापारान्तरक्षमा बभूवुरित्यर्थः। प्राणोदानौ इत्यादि। 'आभ्यः' प्रजाभ्यः सकाशात् केवलं प्राणोदानावेव 'नापचक्रमतुः'; 'अन्याः' '[illegible] सर्वाः' वाक्चक्षुरादीन्द्रियाधिष्ठातृदेवता अन्यासाः 'आभ्यः' प्रजाभ्योऽपक्रान्ताः, आसामिन्द्रियव्यापारो नासीदित्यर्थः। तयोर्हैवेति। 'तयोः' प्राणापानयोरेवानपक्रमणाद्धेतोः 'अस्य' प्रजापतेः 'प्रजाः' 'न पराबभूवुः' न विनष्टाः ॥ २ ॥

(स्ता) ता ऽएतेन हविषा प्रजापतिरभिषज्यत् । (त्त) तद्याश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्याश्चाजातास्ता ऽउभयीर्व्वरुणपाशात्प्रामुञ्चत्ता ऽअस्यानमीवा ऽअकिल्विषाः प्रजाः प्राजायन्त ॥ ३ ॥

(न्ता) अथ यदेष ऽएतेश्चतुर्थे मासि यजते । तद्याह न्वेवैतस्य तथा प्रजा वरुणो गृह्णातीति देवा ऽअकुर्व्वन्निति त्वेवैष एतत्करोति याश्च त्वेवास्य प्रजा जाता याश्चाजातास्ता ऽउभयीर्व्वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ता ऽअस्यानमीवा ऽअकिल्विषाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्माद्वाऽएष ऽएतेश्चतुर्थे मासि यजते ॥ ४ ॥

ता एतेन हविषा प्रजापतिरभिषज्यत् । तद्—याश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्, याश्चाजाताः—ता उभयीर्वरुणपाशात्प्रामुञ्चत् । ता अस्यानमीवा अकिल्विषाः प्रजाः प्राजायन्त ॥ ३ ॥

अथ यदेष एतैश्चतुर्थे मासि यजते, तद्याह न्वेवैतस्य तथा प्रजा वरुणो गृह्णाति इति । देवा अकुर्वन्—इति त्वेवैष एतत्करोति—याश्च त्वेवास्य प्रजा जाताः, याश्चाजाताः—ता उभयीर्वरुणपाशात्प्रमुञ्चति । ता अस्यानमीवा अकिल्विषाः प्रजाः प्रजायन्ते । तस्माद्वा एष एतैश्चतुर्थे मासि यजते ॥ ४ ॥

ता एतेनेत्यादि । वरुणपाशग्रहणजनितमुक्तविध प्रकारमालोक्य ' प्रजापति ' ' एतेन ' वरुणप्रघासात्मकेन ' हविषा ' ' ताः ' प्रजाः ' अभिषज्यत् ' अचिकित्सत् " भिषज् चिकित्सायाम् "—(कण्ड्वा २२ ।) इति धातु । तत च भेषजेन ' जाता ' ' अजाता ' जनिष्यमाणाश्चोभयविधा ' प्रजा ' ' वरुणपाशात् ' ' प्रामुञ्चन् ' । तस्य विमोचने सति ' अस्य ' प्रजापते प्रजा ' अनमीवा ' रोगरहिता ' अकिल्विषा ' रोगनिदानभूतपापरहिताश्च अभवन्नित्यर्थ ॥ ३ ॥

विधत्त—अथ यदिति । ' अथ '—शब्दो वैश्वदेवानन्तर्ये । ' एष ' यजमान वैश्वदेवानन्तर ' चतुर्थे मासि ' सगुण इति ' एतै ' वरुणप्रघासैर्हविभि ' यजते ' अप्राप्तार्थत्वात् वर्तमाननिर्देशेऽपि विधिरेवेतस्य । यच्छब्दो हेतौ यस्माद्वरुणप्रघासैर्यजन, ' तत् ' तस्मात् ' अह ' ' नु ' ' एव '—इति निपाता ' नैव ' खलु ' एतस्य ' यजमानस्य ' प्रजा ' तथा ' वरुणो गृह्णाति ' । इति देवा इत्यादि । पुरा खलु ' देवा ' एवमेव वरुणप्रघासान् अकुर्वन्, ' तु '—शब्दोऽप्यर्थ । ' एष ' अपि यजमान ' इति ' एवम् ' एव ' एतत् ' इदानीं ' करोति ' ।

२ च मनुष्यकर्तृकस्यागस्य देवकर्तृकेन यागेन साम्यात् तादृक्फलसाधनत्वमाह—याश्चेति । उक्तार्थमेतत् । तस्माद्वा इति । वरुणप्रघासविधेर्निगमनम् ॥ ४ ॥

१—' विविधाकारम् '—इति पा । २—" अथ यच्चतुर्थे चतुर्थे मासीत्यु स चातुर्मास्ययाजी । वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत, प्रावृषि वरुणप्रघासैः, शरदि साकमेधैः "—इति आ० श्रौ सू ८ । ४ । १३ का श्रौ सू ५ । ४४–४५ ।

तद्वै द्वे व्वेदी द्वावग्नी भवतः । (स्त) तद्यद्वै वेदी द्वावग्नी भवतस्तदुभयत एवैतद्वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्माद्वै वेदी द्वावग्नी भवतः ॥ ५ ॥

सऽउत्तरस्यामेव व्वेदौ । (द्राऽउ) उत्तरवेदिमुपकिरति न दक्षिणस्यां क्षत्रं वै व्वरुणो व्विशो मरुतः क्षत्रमेवैतद्विशऽउत्तरं करोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजाऽउपासते तस्मादुत्तरस्यामेव व्वेदाऽउत्तरवेदिमुपकिरति न दक्षिणस्याम् ॥ ६ ॥

तद्वै द्वे वेदी, द्वावग्नी भवतः । तद् यद् द्वे वेदी द्वावग्नी भवतः–तदुभयत एवैतद्वरुणपाशात् प्रजाः प्रमुञ्चति–इतश्चोर्ध्वाः, इतश्चावाचीः । तस्माद् द्वे वेदी, द्वावग्नी भवतः ॥ ५ ॥

स उत्तरस्यामेव वेदावुत्तरवेदिमुपकिरति, न दक्षिणस्याम् । क्षत्रं वै वरुणो, विशो मरुतः । क्षत्रमेवैतद् विश उत्तरं करोति । तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा उपासते । तस्मादुत्तरस्यामेव वेदा उत्तरवेदिमुपकिरति, न दक्षिणस्याम् ॥ ६ ॥

तेषु वरुणप्रघासेषु चोदकनो वेदेराहवनीयस्य चैकत्वे प्राप्ते द्वित्वं विधत्ते–तद्वै द्वे इति[1] । ' तत् ' तत्र वरुणप्रघासेषु वेद्याहवनीययोर्द्वित्वमनूद्य प्रयोजनकथनेन स्तौति –तद्यदिति । दक्षिणत उत्तरतश्च स्थिताभ्यां वेदिभ्यामग्निभ्याम्, ' तदुभयतः ' दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयादेव ' वरुणपाशात् ' ' प्रजाः ' ' प्रमुञ्चति ' । इतश्चोर्ध्वा इति । प्रागुक्तार्थम् (श. प. द्वि. का. ५ । १ । २० । मा.) ॥ ५ ॥

उत्तरवेदिनिवपनं विधत्ते–स इति । द्वयोर्वेद्योर्या ' उत्तरा ' उत्तरदिगवस्थिता तस्यामेव वेद्यामाहवनीयायतने ' उत्तरवेदिम् ' ' उपकिरति ' उपक्षिपति । एवकारयोव्यावर्त्यं दर्शयति–न दक्षिणस्यामिति । 'दक्षिणस्यां' वेदौ उत्तरवेदिः ' न ' कार्येत्यर्थः । तत्रोत्तरवेदिनिर्माणं सूत्रकृतापि दर्शितम्–" उत्तरवेदिं निवपति उत्तरस्या, शम्यामात्राय चात्वालं मिमीते " इति (का. श्रौ. सू. ५ । ६४ । ६९) ॥

तदेतत् स्तौति–क्षत्रं वा इति । " यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुण "–(श. प. ब्रा. १४।४।२।२३) इति अग्रे समाम्नास्यते; अतो वरुणो देवेषु मध्ये क्षत्रियः, मरुतो देवविशः तत्रोत्तरस्यामाहितो वरुण इष्यते दक्षिणस्यां मरुतः । तत्रोत्तरस्यामेवोत्तरवेदेर्निवपनात्क्षत्रियजातिमेव वैश्यजातेरुपरि उपरिस्थितां करोति । अत एवेदानीं लोके तथा दृश्यत इति प्रसिद्धिमुदाहरति–तस्मादिति ॥ ६ ॥

१–आहवनीयस्य पुरस्ताद्वेदी करोति । आहवनीयस्य पुरस्तादिति । यावदाहवनीयो न भवति । गार्हपत्याच्च पृथग्भूतस्याहवनीयस्य व्यपदेशः । तस्मादाहवनीयोद्धरणस्य पुरस्तादिति सूत्रार्थः । इति (कर्कः ।) प्रादेशोऽन्तरालयो वा । प्रसृताङ्गुलिपाणिरामणिबन्धात् प्रादेश उच्यते इति कर्कः । स्वमात्र्युत्तरा । स्वमानं शुल्बे । अङ्गुलैर्यजमानमितायाः प्रमाणं, तत्राष्टाशीतिशतमीषा चतुःशतमक्षः षडशीतिर्युगम् । चतुरस्त्रिर्वा समचतुरस्रा प्राची षड् वा शयः पुरस्तात् । तेषां मध्ये शङ्कुः । अपरिमिता वा । उक्तप्रमाणयोर्वेद्योरुत्तरा वा कार्येति कर्कः । स्फ्याग्रेण सर्वं सन्नतं करोति । उभयोरेकः स्फ्यकारः । अपरेण वेदिं प्रतिप्रस्थातुः संचरः । इति का. श्रौ. सू. ५ । ५५-६२

(मु) अथैतान्येव पञ्च हवीᳬषि भवन्ति । एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजतैतैरुभयतो वरुणपाशात्प्रजाः प्रामुञ्चदितश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्माद्वाऽएतानि पञ्च हवीᳬषि भवन्ति ॥ ७ ॥

(न्त्यु) अथैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । प्राणोदानौ वा ऽइन्द्राग्नी तद्यथा पुण्यं चक्रुषे पुण्यं कुर्य्यादेवं तत्तयोर्हवास्य हेतोः प्रजा न परावभूवुस्तत्प्राणोदानाभ्यामेवैतत्प्रजा भिषज्यति प्राणोदानौ प्रजासु दधाति तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

(त्यु) उभयत्र पयस्ये भवतः । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यत ऽएव सम्भूता यतः सम्भवन्ति तत ऽएवैतदुभयतो वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीतश्चोर्ध्वा ऽइतश्चावाचीस्तस्मादुभयत्र पयस्ये भवतः ॥ ९ ॥

अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति । एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा असृजत, एतैरुभयतो वरुणपाशात्प्रजाः प्रामुञ्चत्—इतश्चोर्ध्वाः इतश्चावाचीः । तस्माद्वा एतानि पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ ७ ॥

अथैन्द्राग्नो (१ । २) द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । प्राणोदानौ वा इन्द्राग्नी । तद्यथा—पुण्यं चक्रुषे पुण्यं कुर्यात्—एवं तत् । तयोर्हास्य हेतोः प्रजा न परावभूवुः । तत् प्राणोदानाभ्यामेवैतत् प्रजा भिषज्यति । प्राणोदानौ प्रजासु दधाति । तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

उभयत्र पयस्ये (३ । ४) भवतः । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति, पयसः सम्भूताः । तद्यत एव

वैश्वदेवे पर्वणि आदितो यान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि, (श प २ । ५ । १ । ८–११) तान्यत्रापि विधत्ते–अथैतानीति । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः । तदेवैव स्तौति–एतैर्वा इति । एतानि वरुणपाशविमोचने विहितानि हवींषि प्रजापतिः साधनत्वेन यत प्रयुक्त, अतोऽत्रापि तेषामनुष्ठानमुपपन्नमित्यर्थः । इतश्चोर्ध्वा इति, व्याख्यानम् (श प द्वि का २ । ५ । १ । २०, भा०) ॥ ७ ॥

षष्ठ यागं विधत्ते–अथैन्द्राग्न इति । तत् प्रशंसति–प्राणोदानावित्यादिना । तद्यथेति । ' तत् ' तत्र लोके यथा ' पुण्य ' शोभनमुपकार कृतवते प्रत्युपकाररूप ' पुण्यं ' शोभनं ' कुर्यात् ', ' एवम् ' एव तदिन्द्राग्न्योर्हविर्निर्वपणम् । तस्यां कृतमुपकारं दर्शयति–तयोरिति । प्राणोदानात्मकयोस्तयोरवस्थानादेव कारणात् ' अस्य ' प्रजापतेः ' प्रजा न पराबभूवु ' पराभवमाप्ताः " प्राणोदानौ हैवास्यो नापचक्रमतु "–(श. प. २ । ५ । २ । २) इति । तत् प्राणोदानाभ्यामित्यादि । ' तत् ' तस्मात् प्राणोदानरूपयोरिन्द्राग्न्योर्याग्याभ्याम् ' एव ' ' एतत् ' ' प्रजा ' वरुणपाशगृहीता चिकित्सति, तौ ' प्राणोदानौ ' एव तासु ' प्रजासु ' स्थापयति । तस्मादिति । प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

वैदिद्वयेऽपि पयस्या विधत्ते–उभयत्रेति । (का. श्रौ. १ । २४८ । का. सू ५ । १०२) ' उभ-

---

१–' तदेव ' इति प । २–' प्रयुनक् '–इति, ' प्रामुञ्चत् '–इति च पा । ३–' इति '–इ० पा० । ४–निर्वैश्योऽपेक्षान्वैन्द्राग्न पदाय मारुती वारुणी काय एककपाल । का श्रौ. सू ५ । १०० ।

(तो) व्वारुण्युत्तरा भवति । व्वुरुणो ह् व्वा ऽअस्य प्प्रजा अगृह्णात्तत्प्र-त्यक्षं व्वरुणपाशात्प्प्रजाः प्प्रमुञ्चति मारुती द्दक्षिणाऽजामितायै न्वेव मारुती भवति जामि ह् कुर्य्याद्यदुभे व्वारुण्यौ स्यातामतो ह् व्वा ऽअस्य दक्षिणतो मरुतः प्प्रजा अजिघाᳬंसंस्तानेतेन भागेनाशमयंस्तस्मान्मा-रुती द्दक्षिणा ॥ १० ॥

सम्भूताः, यतः सम्भवन्ति—तत एवैतदुभयतो वरुणपाशात्–प्रजाः प्रमुञ्चति—इतश्चोर्ध्वाः, इतश्चा-वाचीः । तस्मादुभयत्र पयस्ये भवतः ॥ ९ ॥

वारुण्युत्तरा भवति । वरुणो ह वा अस्य प्रजा अगृह्णात्—तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति । मारुती दक्षिणा । अजामितायै, न्वेव मारुती भवति । जामि ह कुर्यात्—यदुभे वारुण्यौ स्याताम् । अतो ह वा अस्य दक्षिणतो मरुतः प्रजा अजिघांसन्, तानेतेन भागेनाशमयत् । तस्मान्मारुती दक्षिणा ॥ १० ॥

यत्र ' अध्वर्युकर्तृकायामुत्तरस्यां वेद्यां प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां दक्षिणस्यां च द्वे ' पयस्ये ' हविषी ' भवतः ' वरुणपाशविमोचनानुकूल्यं पयस्यायाः प्रतिपादयति—पयसो वा इति । पुरा प्रजापतिना सृष्टाः ' प्रजाः ' तदीयस्तन्यरूपात् ' पयसः ' ' सम्भूताः ' वर्द्धिताः, इदानीमपि मानुषाः स्तन्यरूपात् पयस एव ' सम्भवन्ति ' वर्द्धन्ते । तत इत एवेति । अस्यार्थस्यानुवादः । ' तत एव ' सम्भूतिहेतोः ' पयसः ' कार-णात् ' उभयतः ' दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयात्, प्रजानां वरुणपाशविमोचनं कृतवान् भवति ॥ ९ ॥

अध्वर्युकर्तृकायाः पयस्याया देवता विधाय स्तौति—वारुणीति । उत्तरस्यां वेद्यां या पयस्या, सा वरुण-देवताका कार्या । तत्प्रत्यक्षमिति । देवतान्तरयागेन वरुणपाशविमोचनं परोक्षम्, वरुणदेवताकेन [illegible] यागेन ' तत् ' पाशविमोचनं ' प्रत्यक्षम् ' एवेति वरुणदेवताकत्वं युक्ततरमित्यर्थः ॥

प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायाः पयस्याया देवता विधाय स्तौति—मारुती दक्षिणेति । ' दक्षिणा ' दक्षिणस्यां वेद्यां क्रियमाणा पयस्या मरुद्देवताका भवेत् । अजामितायै इति । वरुणदेवतां परित्यज्य ' अस्याः ' पयस्याया यत् मरुल्लक्षणदेवतान्तरकरणम्, तत् जामितादोषराहित्याय भवति । व्यतिरेकेण तदेवाह—जामीति । ' यद् ' यदि ' उभे ' अपि दक्षिणोत्तरपयस्ये वरुणदेवताके स्याताम्, तदा प्रयुक्ताया एव देवतायाः पुनः प्रयोगो नवीकरणाभावादलसतारूपजामितादोषः स्यादित्यर्थः ॥

मारुतत्वे कारणान्तरमाह—अतो ह वा इति । ' अतः ' अस्माद्वरुणभागादपि हेतो दक्षिणा पयस्या मारुती कार्या । अस्य हि प्रजापतेः सम्बन्धिनीः प्रजाः पुरा दक्षिणतो दक्षिणदिग्भागेन मरुतः ' अजिघांसन् ' हन्तुमैच्छन्; तान् मरुतः प्रजापतिरेतेन पयस्यारूपेण भागेनाशमयत् शान्तिमनयत् । तस्माद् दक्षिणतः स्थितानां मरुतामुपशमनाय दक्षिणतः क्रियमाणैषा पयस्या मारुती कार्येत्यर्थः ॥ १० ॥

[illegible] प्रजापतिः प्रजाभ्यः करीरै-
[illegible] ११ ॥
[illegible] शं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः शमी-
[illegible] कुरुते ॥ १२ ॥
(तेऽथ) अथ काय ऽएककपालः पुरोडाशो भवति । कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः कायेनैककपालेन पुरोडाशेनाकुरुत कम्वेवैष ऽएतत्प्रजाभ्यः कायेनैककपालेन पुरोडाशेन कुरुते तस्मात्काय ऽएककपालः पुरोडाशो भवति १३
(न्यु) अथ पूर्व्वेद्युः । (२) अन्वाहार्यपचनेऽतुषानिव यवान्कृत्वा

तयोरुभयोरेव करीराण्यावपति । कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः करीरैरकुरुत । कम्वेवैष एतत् प्रजाभ्यः कुरुते ॥ ११ ॥

तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपति । शं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः शमीपलाशैरकुरुत । शम्वेवैष एतत् प्रजाभ्यः कुरुते ॥ १२ ॥

[illegible] [प्र]जापतिः प्रजाभ्यः कायेनैककपालेन [illegible] पुरोडाशेन कुरुते । तस्मात् काय [illegible]

अथ पूर्वेद्युरन्वाहार्यपचनेऽतुषानिव यवान् कृत्वा, तानीषद्विोपतप्य, वैषां करम्भपात्राणि कुर्वन्ति, यावन्तो गृह्याः स्युः तावन्ति, एकेनातिरिक्तानि ॥ १४ ॥

करीराणामावपनं विधाय स्तौति–तयोरिति । तयोरुभयोः पयस्ययोः करीराणि प्रक्षिपेत् (तै सं. २ । ४ । ९ । ४) मधुरा फलविशेषाः करीराणि तानि चोत्तरापथे प्रसिद्धानि । कं वा इत्यादि । 'करीरैः' इति करीरफलैः 'प्रजापतिः' 'प्रजाभ्यः' अस्माकं यस्मात् 'क' सुखम् 'अकुरुत' तस्मादिदानीमप्येवं यजमानस्तदावपनेन सुखमेव प्रजाभ्यः कुरुते ॥ ११ ॥

शमीपर्णानामावपनं विधत्ते–तयोरिति । 'शमीपलाशानि' शम्याः पर्णानीत्यर्थः । शं वा इत्यादि । 'शम्' इत्यव्ययं शान्तमित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । अत एवोक्तं कात्यायनेन–'उभयोः करीराण्यावपति शमीपलाशमिश्राणि'–इति (का. श्रौ. सू. ५ । ११३) ॥ १२ ॥

अथान्तिमं हविर्विधत्ते–अथ काय इति । कः प्रजापतिर्देवता अस्य, "साऽस्य देवता"–इत्यणि "कस्येत्"–(पा. सू. ४ । २ । २४, २५) इति 'क'–शब्दस्येकारान्तादेशः । एतस्य हविषः प्रयोजनमाह–कं वा इति । सुखात्मको हि प्रजापतिः 'क'–शब्दवाच्यः । अतस्तद्देवताकेन यागेन सुखकरणमुपपन्नमिति भावः ॥ १३ ॥

करम्भपात्राणां निर्माणं विधत्ते–अथ पूर्वेद्युरिति । यस्मिन् दिवसे वरुणप्रघासयागः तत पूर्वेद्युः पूर्वे दिवसे ।

१–आगामिनि यागे अमावास्यायां संस्थितायां तद्दिवसात् पूर्वस्मिन् दिने ... [illegible] । पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निस्तुषाञ्चयवानां करम्भपात्रकरणं निस्तुषग्रहणं ... [illegible] । यावन्तो यजमानगृह्याः एकाधिकानि । प्रजाभ्यो ... [illegible] । इति का. श्रौ. सू. ५।४७–५१।

तानीषद्दिवोपतप्य तेषां करम्भपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो गृह्याः स्युस्तावन्त्येकेनातिरिक्तानि ॥ १४ ॥

तत्रापि मेषं च मेषीं च कुर्वन्ति । तयोर्मेषे च मेष्यां च यद्यनेडकीरूर्णा विन्देत्ताः प्रणिज्य निश्लेषयेद्यद्यु अनेडकीर्न विन्देदथोऽअपि कुशोर्णा ऽएव स्युः ॥ १५ ॥

(स्त) तद्यन्मेषश्च मेषी च भवतः । (ऽ) एष वै प्रत्यक्षं वरुणस्य पशुर्यन्मेषस्तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति यवमयौ भवतो यवान् हि जक्षुषीर्वरुणोऽगृह्णान्मिथुनौ भवतो मिथुनादेवैतद्वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति॥१६॥

तत्रापि मेषं च मेषीं च कुर्वन्ति । तयोर्मेषे च मेष्यां च यद्यनेडकीरूर्णा विन्देत्-ताः प्रणिज्य निश्लेषयेत् । यद्यु अनेडकीर्न विन्देत्-अथोऽअपि कुशोर्णा एव स्युः ॥ १५ ॥

तद् यन्मेषश्च मेषी च भवतः । एष वै प्रत्यक्षं वरुणस्य पशुः-यन्मेषः । तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशात् प्रजाः प्रमुञ्चति । यवमयौ भवतः । यवान् हि जक्षुषीर्वरुणोऽगृह्णात् । मिथुनौ भवतः-मिथुनादेवैतद् वरुणपाशात् प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ १६ ॥

अन्वाहार्यपचने इति । अन्वाहार्यो नामेष्टिः । दक्षिणाग्निभागे सकलः 'अग्निमामन्' इन्तुमैच्छन् तान् प्रजापतिरेतेन पयसान्येण मार्गेण 'अशमयन्' शमितवानिति यावत्, तस्माद्दक्षिणायैन देय ओदनो यस्मिन् पच्यते स तयोक्तः । तस्मिन् दक्षिणाग्नौ 'अनुधान्' तुषरहितान् 'कृत्वा' सम्भूर्ज्य 'तान्' 'ईषदिव' अल्पमिव 'उपतप्य' अपचितोदकेनालोड्य, तैः 'करम्भपात्राणि' भृष्टयवचूर्णाः करम्भाः, तन्मयानि पात्राणि 'कुर्वन्ति' अध्वर्युयजमानादयः । कियन्ति तानि पात्राणीत्यपेक्षायामाह-यावन्त इति । यावत्सङ्ख्याका यजमानस्य 'गृह्याः' स्वगृहे वर्तमाना पुत्रपौत्रादिरूपा ज्ञातयो भवेयुः, 'तावन्ति' तावत्सङ्ख्याकानि करम्भपात्राणि कार्याणि तानि च जनिष्यमाणापत्यार्थम्, 'एकेन' 'अतिरिक्तानि' अधिकानि कार्याणि ॥ १४ ॥

करम्भपात्रावशिष्टाद् यवपिष्टादेव मेषमेषीलक्षणमिथुनस्य निर्माणं विधत्ते-तत्रापीति । 'अपि'-शब्द एवकारार्थः । 'तत्र' करम्भपात्रनिर्माणसमये एव, तेनैव पिष्टेन मेषमेष्यौ कर्तव्ये । तयोरिति । सम्भूयानूदितयोः मेषे च मेष्यां च इति पृथगुपादानं विस्पष्टार्थम् । यद्यनेडकीरिति । एडको मेषः, तत्सम्बन्धरहिता अनेडक्यः, 'ऊर्णाः' कम्बलोपादानभूतानि तज्जातीयानि रोममयानि सूत्राणि यदि तादृशविधा ऊर्णाः 'विन्देत्' लभेत तदा 'ताः' 'प्रणिज्य' प्रक्षाल्य, तयोः मेषमेष्योः 'निश्लेषयेत्' सश्लेषयेत् 'यद्यु' यदि खलु 'अनेडकी' ऊर्णाः 'न विन्देत्' न लभेत, तर्हि 'कुशोर्णा एव स्युः' कुशमय्य एवोर्णाः, तयोः मेषमेष्योः सश्लेषणीयाः स्युः भवेयुः ॥ १५ ॥

मेषमेष्योः कारणमनूद्य स्तौति-तद्यदिति । वरुणस्य पशुर्यन्मेष इति । 'यद्' 'एषः' खलु 'प्रत्यक्षं'

१-'पिष्टचूर्णाः' इति पा. । २-'करम्भो दध्ना सक्तुना. पिष्टकृत' तन्मयानि पात्राणि करम्भपात्राणीति का. श्रौ. सू. ५।५।२ सू. या. दे । ३-मेषमिथुन च । का. श्रौ. सू. ५।५२ । ४-'नैडकी' इति पा. । ५-'एलको' इति पा. । ६-'तज्जातीयरोममयानि' इति पा. । ७-अनेडकीरूर्णाः प्रक्षाल्यास्थ्येतयोः । का. श्रौ. सू. ५।५।५३ । ८-कुशोर्णा वाऽभावे । का. श्रौ. सू. ५।५४ ।

स उत्तरस्यामेव पयस्यायां मेषीमवदधाति । दक्षिणस्यां मेषमेवमिव हि मिथुनं क्लृप्तमुत्तरतो हि स्त्री पुमाꣳसमुपशेते ॥ १७ ॥

स सर्वाण्येव हवीꣳष्यध्वर्युः । (कु) उत्तरस्यां वेदावासादयत्यथैतामेव पयस्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां वेदावासादयति ॥ १८ ॥

(त्या) आसाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थति । (त्य) अग्निं मन्थित्वानु प्रहृत्याभिजुहोत्यथाध्वर्युरेवाहाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति ता ऽउभावेव-

---

स उत्तरस्यामेव पयस्यायां मेषीमवदधाति, दक्षिणस्यां मेषम् । एवमिव हि मिथुनं क्लृप्तम् । उत्तरतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते ॥ १७ ॥

स सर्वाण्येव हवींष्यध्वर्युरुत्तरस्यां वेदावासादयति—अथैतामेव पयस्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां वेदावासादयति ॥ १८ ॥

आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थति । अग्निं मन्थित्वाऽनुप्रहृत्याभिजुहोति । अथाध्वर्युरेवाह—"अग्नये

'वरुणस्य' हविर्भूतं 'पशुं' अत एव पञ्चैकादशिन्याम्—'अथोराम सावित्रो वारुण कृष्ण एकशितिपात् पेत्व' इत्याम्नायते (वा स २९।५८) । पेत्वो विगतपुंस्को मेष इति हि तदर्थः । यवमयाविति । यवमयश्च मेषो यवमयी च मेषी । "पुमान्स्त्रिया" (पा सू १-२-६७) इति पुंस शेषः । यवविकारौ भवत इत्यर्थः । यवान् हीति । 'हि' यस्मात् 'यवान्' 'जक्षुषीः' भक्षितवतीः प्रजाः 'वरुणः' पाशेन 'अगृह्णात्' अतस्तद्यवमयत्वसंपादनाय मेषमेष्योर्यवमयत्वं संपादनमित्यर्थः । तयोः स्त्रीपुंसरूपतामनूद्य स्तौति—मिथुनौ भवत इति । 'मिथुनाद्'—इत्येतद् 'वरुणपाशाद्'—इत्यस्य विशेषणम् । द्वैरूप्याविकरणाधिकरणात् दक्षिणस्यां मेषो न भवति तु वैपरीत्येन तत्प्रमोचने हेतुः ॥ १६ ॥

अथ तयोः प्रक्षेपं विधत्ते—स इति । अध्वर्युकर्तृकायाम् 'उत्तरस्याम्' पयस्यायाम् एव 'मेषीम्' 'अवदधाति' प्रक्षिपति । प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां 'दक्षिणस्यां' मेषं' प्रक्षिपति । अनयोर्दक्षिणोत्तरभावं लोकन्यायेनोपपादयति—एवमिवेति ॥ १७ ॥

हविषामासादनं विधत्ते—स सर्वाण्येवेति । आग्नेयादीनि 'सर्वाण्येव हवींषि' 'उत्तरस्यां' 'वेदौ' वेद्यां 'स अध्वर्युः' 'आसादयेत्', 'प्रतिप्रस्थाता' 'एताम्' मारुती 'पयस्यामेव' 'दक्षिणस्यां' वेद्यामासादयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

हविरासादनानन्तरकालमग्निमथनं विधत्ते—आसाद्येति । अग्निं मथित्वेत्यादि । अग्निमथनानन्तरं जातम्

१—अथ मिथुनं वै मारुत्यां मेषम् । का श्रौ सू २२ ५ । ११३ । ११४ । २—'अत' २-६ प । ३—' सर्वाणि हवींषि उत्तरस्यामासादयति मारुती—दक्षिणस्यां प्रतिप्रस्थाता दाक्षिणात्यम् । (का श्रौ सू ५।११५) ४—आसाद्य प्रमथनं । का श्रौ सू ५।२१ अमर्न्थेत्यादि । उक्तमाद्याय वेदा करोति २२ दक्षिणेति कुम्भवक्ष तामिम् २३ वर्वीस्यर्णीत्यथरतणि तयो २४ अनुप्रहृत्याभिजुहोति ॥२५ हृदय पुरस्ता इत्यादिनिधान २५ अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति २६ पचाति गायत्रेणैति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणम् २७ जातं जनयति, २८ प्रह्रियमाणर्येति मान्यन्ते । २९ मन्थन इति मन्थति ३० अग्ना यामीरिति जुहोति स्थाल्या स्रुवेण इन्द्रमिन्धन का० श्रौ० सू० ५ । २१-३१ ।

ध्मावभ्याधत्त ऽउभौ समिधौ परिशिꣳषत ऽउभौ पूर्वावाघारावाघारयतोऽथाध्वर्युरेवाहाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीत्यसम्मृष्टमेव भवति सम्प्रेषितम् ॥ १९ ॥

(मु) अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति । स पत्नीमुदानेष्यन्पृच्छति केन चरसीति वरुण्यं वाऽएतत्स्त्रीकरोति यदन्यस्य सत्यन्येन चरत्यथो नेन्मेऽन्तःशल्या जुहवदिति तस्मात्पृच्छति निरुक्तं वा एनः कनीयो भवति सत्यꣳ हि भवति तस्मादेव पृच्छति सा यन्न प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हास्यै तदहितꣳ स्यात् ॥ २० ॥

समिध्यमानायानुब्रूहि" इति । ता उभावेवेध्मावभ्याधत्तः, उभौ समिधौ परिशिꣳष्टः । उभौ पूर्वावाघारावाघारयतः । अथाध्वर्युरेवाह–'अग्निमग्नीत् सम्मृड्ढि' इति । असम्मृष्टमेव भवति संप्रेषितम् ॥ १९

अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति । स पत्नीमुदानेष्यन् पृच्छति–'केन चरसि' इति । वरुण्यं वा एतत् स्त्रीकरोति–यदन्यस्य सती–अन्येन चरति, 'अथो नेन्मेऽन्तःशल्या जुहवदिति' तस्माद् पृच्छति । निरुक्तं वा एनः कनीयो भवति । सत्यं भवति तस्मादेव पृच्छति । सा यन्न प्रतिजानीत–ज्ञातिभ्यो हास्यैतदहितं स्यात् ॥ २० ॥

'अग्निम्' आहवनीये "भवतन्नः"–(वा. सं. ५।३) इति मन्त्रेण 'अनुप्रहृत्य' प्रक्षिप्य, "अग्नावग्निः"–(वा. सं. ५।४) इति मन्त्रेणाभिजुहुयात् । एतच्चाग्निमन्थनादिकम् 'अध्वर्युः' एकः 'एव' कुर्यात्; न प्रतिप्रस्थातेत्यभिप्रायः । दक्षिणोत्तरयोरुभयोरप्याहवनीययोरग्न्यधिकरणत्वेनेध्माधानेन समिन्धनीयत्वात् तद्धेतुभूतः सामिधेनीप्रैषोऽपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यामुभाभ्यां प्रयोक्तव्य इत्याशङ्क्याह–अथाध्वर्युरेवेति । 'एव'–कारः प्रतिप्रस्थातृ–व्यावृत्त्यर्थः । एकस्याहवनीयस्य देशभेदेन द्विधाऽवस्थानात्, प्रतिप्रस्थातुरेवाहवनीयान्तराभावात्, प्रैषस्य च होतुरुभयत्रैकत्वाद्, अध्वर्युणोच्यमान एव प्रैष उभयत्रोपकरोति, तावुभौ समिधावित्यभिप्रायः । इध्माधानादिकन्तु ताभ्यां समनुष्ठेयमित्याह–ता उभाविति । 'तौ' अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ 'उभौ' 'समिधौ' इति व्यतिकरणे पदे । 'उभौ' अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ अनुयाजार्थं 'समिधौ' परिशेषयत इत्यर्थः । 'अथाध्वर्योरेव कर्त्तव्यमाह–अथाध्वर्युरेवेति । हे 'अग्नीत्'; सामिधेनीप्रैषवत् 'अग्निम्' आहवनीयं 'सम्मृड्ढि' सम्मार्जनेन संस्कुरु । असंमृष्टमेवेति । करम्भपात्राणां होमस्य कालविधिः । अग्निमग्नीदिति सम्प्रैषे कृते तदर्थत्वात् आग्नीध्रेणानुष्ठिते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्य च करम्भपात्राणां होमस्य पत्नीकर्तृकत्व विधित्सुस्तस्यां सम्भावितस्य पुरुषान्तरसङ्गतिजनितस्यैनसः प्रश्नं दर्शयति–अथ प्रतिप्रस्थातेति । अग्निमग्नीदिति सम्प्रैषानन्तरं 'प्रतिपरैति' निवर्त्तते, पत्नी यत्रास्ते तं देशं प्रतिगच्छेदित्यर्थः । 'सः' च प्रतिप्रस्थाता 'पत्नीम्' 'उदानेष्यन्' उदानयिष्यन् तां पत्नीं 'पृच्छति'–हे पत्नि ! त्वं 'केन' जारेण 'चरसि' वर्त्तसे 'इति' । पुरुषान्तरसङ्गतेर्दोषान्तरतामाह–वरुण्यमिति । तेन पापेन हेतुना वरुणपाशबन्धो भवति, तत् पापं 'वरुण्यम्' । 'अन्यस्य' पुरुषस्य पत्नी 'सती', 'अन्येन' पुरुषान्तरेण सह 'चरति' वर्त्तते इति । यत्, एतत् वरुण्यमेव 'स्वीकरोति' ।

१–'व्यवच्छेदार्थं इत्यर्थ'–इ पा. । २–सम्मार्जनाभिमर्शनान्तरे प्रतिप्रस्थाता पत्नीमानेष्यन्नाह केन चरसीति । का० श्रौ० सू० ५।११६ ।

(तां) तां वाचयति । प्रघासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः । करम्भेण सजोषस इति यथा पुरोऽनुवाक्यैवमेषैतयैवैनानेतेभ्यः पात्रेभ्यो ह्वयति ॥ २१ ॥

तानि वै प्रतिपुरुषम् । यावन्तो गृह्याः स्युस्तावन्त्येकेनातिरिक्तानि भवन्ति तत्प्रतिपुरुषमेवैतदेकैकेन या अस्य प्रजा जातास्ता वरुणपाशात्प्रमुञ्चत्येकेनातिरिक्तानि भवन्ति तद्या एवास्य प्रजा अजातास्ता वरुणपाशात्प्रमुञ्चति तस्मादेकेनातिरिक्तानि भवन्ति ॥ ❀ २२ ॥

ता वाचयति " प्रघासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः । करम्भेण सजोषसः"–(वा. सं.३ । ४४) इति । यथा पुरोऽनुवाक्या, एवमेवैषा । एतयैवैनानेतेभ्यः पात्रेभ्यो ह्वयति ॥ २१ ॥)

तानि वै प्रतिपुरुषं यावन्तो गृह्याः स्युः, तावन्ति, एकेनातिरिक्तानि भवन्ति । तत् प्रतिपुरुषमेवै-

---

प्रश्नु प्रतिप्रस्थातुरभिप्रायमाह–अथो इति । ' अथो ' अपि च यथा पत्नी ' अभि शम्या ' शरीरमध्ये दुश्चरितजनितम पापरूपेण शल्येन युक्ता सती ' न इत् ' नैव ' मे ' मदीयेऽग्नौ 'जुहवत्' जुहुयात् इति । 'तस्मात्' कृतस्य पापस्य प्रकाशनम् । तस्माद्वैवेति । ' उ '-शब्दोऽप्यर्थे, ' एव '-कारो भिन्नक्रम । तस्मादपि कारणात् ' पृच्छत्येवेत्यर्थः । विषये वाक्येऽन्याभिन पत्न्या अपि यथार्थभाषणं कर्तव्यमिति विधत्ते–सेति । ' यत् ' यदि ' सा ' पत्नी पृष्टमर्थं ' न प्रतिजानीत ' न प्रतिब्रूयात् ' तत् ' तदा, ' अमी ' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, अस्या पत्न्या ' ज्ञातिभ्य ' ' अहितम् ' अनिष्टं स्यात्, तस्मात् वस्तुतो विद्यमानं वृत्तान्तमाचक्षीतेत्यर्थः । तैत्तिरीयब्राह्मणे–"यजार मनस न प्रब्रूयात्, प्रिय ज्ञाति रुन्ध्यात्, असौ मे जार इति निर्दिशेत् " इति–(तै. ब्रा. १।६।५।२) तदुक्त कात्यायनेन–" प्रतिप्रस्थाता पत्नीमानेष्यन्नाह केन चरसीति, सत्युनामवेष्टे "–इति । सत्युता परिचिता जारा इत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्या वाचन विधत्ते–ता वाचयतीति । " प्रघासिन " इत्यादिर्वाचनीयो मन्त्र । तस्यायमर्थ –'प्रघासिन' प्रघास प्रयन्नादनीय भोज्य हवि , तद्वन्तो ' मरुत ' "शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च"–(वा० सं० । ७ । ८० । ८१) इत्यादिना प्रतिपादितनामधेयान् एकोनपञ्चाशन्मरुत्वान् देवान् ' हवामहे ' आह्वयाम । मरुतो ' रिशादस ' रिशा हिंसका शत्रव , तेषा निरसितार ' करम्भेण ' करम्भपात्ररूपेण हविषा सजोषस. समानप्रीतयश्च भवन्ति, तान् मरुत इति ॥

एतन्मन्त्र पुरोऽनुवाक्यानुवचनसादृश्येन स्तौति–यथेति ' पुरोऽनुवाक्या ' हि वक्ष्यमाणदेवताह्वानार्था, ' एवम् एव ' ' एषा प्रघासिन इत्यृक्' अत ' एतया एव ' ' एनान् ' मरुत. ' एतेभ्य ' पात्रेभ्य ' करम्भपात्रेभ्य ' ह्वयति ' होष्यमाण करम्भपात्रलक्षण हविर्भोक्तुमाह्वयतीत्यर्थः. ॥ २१ ॥

करम्भपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो गृह्या स्युस्तावन्ति–इति वाक्येन प्रागभिहितम् (श. प. २।५।२।१४)

---

२१ इत्यत्र्नि=जानश्रुनैरित्युच्यते । तदाह कात्यायन । प्रश्नाभ्यो वा जानश्रुतेरिति=श्रौ सू. अ ५क. ३ सू ४ ।

१–" पत्नीं एतावन्तो मे जारा इति नामधाइ कथयति, अमुना अमुना जारेण सह चरामीति वा, नो चेज्ञात्येनैति । कदि । लज्जादिवशात् न कथयति, प्रतिवार तृणानि करुत्कानि " । का० श्रौ० सू० ५ । १२० तृणानि चोद्धृतानि प्रतिप्रस्थातुः । अनन्तरमादित ज्ञातेभ्य इति पूर्वे । का० श्रौ० सू० ५ । ११६ । २–'परैजता '–द. पा. ।

३–" आश्वाय प्रघासिन इत्येना वाचयति नवम् का' ५ । १२० ।

पात्राणि भवन्ति । पात्रेषु ह्यशनमश्यते यवमयानि भवन्ति यवान्हि जक्षुषीर्वरुणोऽगृह्णाच्छूर्पेण जुहोति शूर्पेण ह्यशनं क्रियते पत्नी जुहोति मिथुनादेवैतद्वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ २३ ॥

पुरा यज्ञात्पुराहुतिभ्यो जुहोति । अहुतादो वै विशो विशो वै मरुतो यत्र वै प्रजापतेः प्रजा वरुणगृहीताः परिदीर्णा अनत्यश्च प्राणत्यश्च शिशियिरे च निषेदुश्च तद्धासां मरुतः पाप्मानं विमेथिरे तथो एवैतस्य प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमथ्नते तस्मात्पुरा यज्ञात्पुराहुतिभ्यो जुहोति २४

यदेकैकेन—या अस्य प्रजा जाताः ता वरुणपाशात् प्रमुञ्चति । एकेनातिरिक्तानि भवन्ति । तथा एवास्य प्रजा अजाताः, ता वरुणपाशात् प्रमुञ्चति । तस्मादेकेनातिरिक्तानि भवन्ति ॥ २२ ॥

पात्राणि भवन्ति । पात्रेषु ह्यशनमश्यते । यवमयानि भवन्ति । यवान् हि जक्षुषीर्वरुणोऽगृह्णात् । शूर्पेण जुहोति । शूर्पेण ह्यशनं क्रियते । पत्नी जुहोति । मिथुनादेवैतद्वरुणपाशात् प्रजाः प्रमुञ्चति २३

पुरा यज्ञात्पुराहुतिभ्यो जुहोति । अहुतादो वै विशः । विशो वै मरुतः । यत्र वै प्रजापतेः प्रजा वरुणगृहीताः परिदीर्णा अनत्यश्च, प्राणत्यश्च,—शिशियिरे च, निषेदुश्च—तद्धासां मरुतः पाप्मानं विमेथिरे । तथो एवैतस्य प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमथ्नते । तस्मात् पुरा यज्ञात् पुराहुतिभ्यो जुहोति ॥ २४

तदनूद्य स्तौति—तानि वा इति । 'प्रतिपुरुषं' पुरुषं पुरुषं प्रत्येकैकं करम्भपात्रं भवति । यावन्त इत्याद्युक्तार्थम् । पुरुषसङ्ख्यया पात्रनिर्माणस्य प्रयोजनमाह—तत् प्रतिपुरुषमिति । 'अस्य' यजमानस्य 'याः प्रजाः जाताः' 'ताः' 'प्रतिपुरुषं' प्रत्येकम् 'एकैकेन' पात्रेण 'वरुणपाशात्' 'प्रमुञ्चति' एकातिरिक्तत्वमेषामनूद्य स्तौति—एकेनेति । जनिष्यमाणानां प्रजानां वरुणपाशविमोचनार्थमेकमतिरिक्तं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

पुरोडाशादिष्वेतां विहाय पात्ररूपेण निर्माणमुपपादयति—पात्राणीति । 'हि' यस्मात् 'पात्रेषु' कांस्यादिनिर्मितेषु 'अशनम्' अन्नम् 'अश्यते' भुज्यते, अतो महता यवस्वरूपस्यान्नस्य भोजनीयपात्ररूपेणैवैतानि निर्मातव्यानीत्यर्थः । यवमयत्वमनूद्य स्तौति—यवमयानीति । 'जक्षुषीः' भक्षितवतीरित्यर्थः । अथ तेषां करम्भपात्राणां होमं विधत्ते—शूर्पेणेति । स्रुगादिपात्रं विहाय शूर्पेणैवैतानि जुहुयात् । तेन हि 'शूर्पेण' तुषनिर्वपनद्वारा 'अशनम्' अन्नं 'क्रियते' अतः शूर्पहवनं प्रशस्तम् । न चात्र शूर्पो हेत्वर्थः शङ्कनीयः; "हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम्, स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्" (जै. सू. मी. १ । २ । २९–३० अधि० २) इत्यधिकरणे स्तुतित्वेनान्वयस्य प्रतिपादितत्वात् 'पत्नी जुहोति' इति कर्तृविधिः । 'मिथुनादेव' इत्यादि तत्प्रशंसा । स्त्रिया अपि कर्तृत्वेन होमेऽन्वयात् मिथुनं सम्पद्यते । तथा च यजमानपत्नीरूपान्मिथुनादेवेत्ययमर्थः सिध्यति ॥ २३ ॥

स्रुवाघारहोमादेः पूर्वभावित्वं करम्भपात्रहोमस्य विधत्ते—पुरेति । यैज्ञो वषट्कारप्रदानो यजतिचोदित आग्नेय-

---

१–'एतदतिरिक्तानाम्–' इ० पा० । २–करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्द्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौऽप्रत्यङ्मुखौ जायापती वा दक्षिणेनाहत्य पूर्वेण वेदिमपरेण यद्वास इति (का श्रौ. सू. ५ । २१) । पत्नी शूर्पं मूर्द्धनि कृत्वाऽऽगच्छति । शूर्पं मस्तकादधोऽवतार्य शूर्पेणैव करम्भपात्राणि जुहोति । न ■ शीर्षावस्थितशूर्पेण । आयातनीहोमपक्षे यजमानः पत्नीमन्वारभते । इति कर्काचार्यः । ३–'पराववनद्वारा'–इ. पा. । ४–"तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतयः–" (का.श्रौ.सू. अ. १ सू.२५) ।

सा वै दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । यद्ग्रामे यदरण्यऽइति ग्रामे वा ह्यरण्ये वैनः क्रियते यत्सभायां यदिन्द्रिय ऽइति यत्सभायामिति यन्मानुष ऽइति तदाह यदिन्द्रिय ऽइति यद्देवत्रेति तदाह यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहेति यत्किञ्च वयमेनश्चकृमेदं वयं तस्मात्सर्वस्मात्प्रमुच्यामहऽइत्येवैतदाह ॥ २९ ॥

सा वै दक्षिणेऽग्नौ जुहोति–"यद्ग्रामे यदरण्ये" (वा. सं. ३।४५) इति । ग्रामे वा ह्यरण्ये वैनः क्रियते । 'यत्सभायां यदिन्द्रिये' (वा. सं. ३।४५) इति । यत्सभायामिति–यन्मानुष इति । तदाह–यदिन्द्रिय इति–यद्देवत्रेति तदाह । यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहेति । यत् किञ्च वयमेनश्चकृम–इदं वयं तस्मात् सर्वस्मात्–प्रमुच्यामहे–इत्येवैतदाह ॥ २९ ॥

आहुत्य स्वाहाकारप्रदानं पुनर्मेनिष्कोऽहित्येति तत्स्थेमाविचतुरानन्दवनि अहुताद्वो वा इति । अहुत होमतत्त्वत्वाहेतन्न् भवन्ति नभुवन्त्यहुनाद् । मन्त्र मैत्र–निर्विण अहुताद्तलवर्णनवनात् सन्देहमत् पूर्वं हव्यो हवि प्रदान कुर्वन्तीति भाव । इतोऽपि करम्भपात्राणां पूर्वं होमं इत्याह–यत्रेति । 'पारिदोर्गे' इत्यादिकं व्याख्यातम् (श० ब्रा० २।५।२।२ मा) । 'यत्र' यदा खलु 'प्रजापतेः प्रजा' 'वरुणगृहीता' पारिदार्गव्याद्रोगग्रस्ता अभवन्, 'तत्' तदा 'आस्ता' प्रजानां 'दम्भान' 'भरत' 'विनिंधिरे' विनीघनन्ति स्म सर्वेऽप्यभवन्त इत्यर्थ । 'तथो एव' एवमेव 'एतस्य' यजमानस्य 'प्रजानां' वरुणगृहीतानां 'पाप्मानं' पापं विमोचितान् प्रणोद मन्त्र 'विघ्नन्ते' सर्वेऽपि भवन्ति । 'इत्यद्' वरुणगृहीतेभ्यो विनेचनार्थाद् यस्मात्, 'आहुतिम्' च पूर्वमेव करम्भपात्राणां होमेन मन्त्रं इत्येवं कुर्यादित्यर्थ ॥ २४ ॥

अग्निविशेषं विधत्ते–सा वा इति । 'सा' खलु पत्नी 'दक्षिणे' दक्षिणतो वेद्यामवस्थिते आहवनीये 'अग्नौ' 'जुहोति' । यद् ग्राम इति । तत्र मन्त्रमन्त्र । त पदशोऽनूद्य व्याचष्टे–यद् ग्रामे इत्यादिना । 'यत् एनः क्रियते' 'तत्' ग्रामे वा अरण्ये वा भवति । "यत् एनश्चकृम" इति द्वितीयान्तस्य शब्दस्यानुवाद । तत्र प्रथमार्धमनूद्य तच्छब्दं व्याचष्टे–यत्सभायामिति । यन्मनुष्यस्विति एनः क्रियत इति योऽर्थः । तदाहेति । अनेनैव मन्त्रमन्त्रानिति मन्त्रभागः प्रतिपादयतीत्यर्थः । यदिन्द्रिय इत्यस्यादिन्द्रियात्मक देवतापरत्वमाह–यदिन्द्रिय इति । 'इन्द्रिये' इन्द्रियसम्बन्धिनि देवसमूहे निमित्तभूते सति यदेनः क्रियत इति मन्त्रभागस्यार्थ । देवत्रेति । 'देवत्रा' देवेषु "देवमनुष्य–(पा. सू. ५।४।५६)" इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्यय । उत्तरमर्धमनूद्य व्याचष्टे–यदेन इति । ग्रामादिस्थानेषु यत् पापं वयं 'चकृम' कृतवन्तः, 'तत्' पापम् 'इदम्' इदानीं करम्भपात्रभागेन हविषा 'अवयजामहे' तत्संयान 'स्वाहा'–इति निपातो दानार्थे, सुहुतमिदमस्त्विति मन्त्रभागस्यार्थः । तस्मात् सर्वस्मादित्यादि । इत्येवैतदित्यवचन तत्र 'तस्मात् सर्वस्मात्' 'प्रमोचन' विशेष । मन्त्रस्थादिदमनुमेदेन चतुर्विशेनैनस तस्मात् सर्वस्मादिति विशेषणम् ॥२९॥

१–"अवयजामहे स्वाहेत्यवदाना जुहोति–" (का. श्रौ. अ. ५ सू. २८) २–'विदध्यन्ति' इति पा० । ३–'शयन' इति 'शयन' इति च पा० ।

(ह्रा) अुथैन्द्रीं मुरुत्वतीं जपति । युत्र वै प्रुजापतेः प्रुजानां मुरुतः पाप्मानं व्विमेथिरे तुद्देक्षाञ्चक्रऽइमे ह मे प्रजा न व्विमश्नीरन्निति ॥ २६ ॥

स एुतामैन्द्रीं मरुत्वतीमजपत्क्षत्रं वाऽइन्द्रो व्विशो मरुतः क्षत्रं वै व्विशो निषेद्धा निुषिद्धा असन्निति तुस्मादैन्द्री ॥ २७ ॥

मो षू णः । (ऽ) इन्द्रात्र पृत्सु देुवैरुस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः । महश्चिद्युस्य मीढुषो युव्या हुविष्मतो मुरुतो व्वन्दते गीुरिति ॥ २८ ॥

अथैन्द्रीं मरुत्वतीं जपति । यत्र वै प्रजापतेः प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेथिरे–तद्देक्षाञ्चक्रे–' इमे ह मे प्रजा न विमश्नीरन् ' इति ॥ २६ ॥

स एतामैन्द्रीं मरुत्वतीमजपत् । क्षत्रं वा इन्द्रः, विशो मरुतः । क्षत्रं वै विशो निषेद्धा । ' निषिद्धा असन् ' इति तस्मादैन्द्री ॥ २७ ॥

"मो षू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः।महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः"–इति ॥ २८ ॥

यजमानस्य मन्त्रजपं विधत्ते–अथेति । ' अथ '–शब्दो होमानन्तर्ये, ' ऐन्द्रीम् ' इन्द्रदेवताकाम्, ' मरुत्वतीं ' मरुत्वच्छब्दयुक्ताम्, " मो षू ण इन्द्र "–इत्यादिकामृचं यजमानो जपेदित्यर्थः । उक्तं हि सूत्रकृता–" मो षू ण इति यजमानो जपति "–(का. श्रौ. सू. ९ । १३२) इति मरुत्वदिन्द्रदेवताकामृचं प्रशंसति–यत्रेति । मरुतः पाप्मानमित्यादि । यदा खलु वरुणपाशेन बद्धाः प्रजाः, तदा तासां यद् बन्धनकारणं पापं मरुतः, ' विमेथिरे ' विलोपितवन्तः, ' तत् ' तदानीं प्रजापतिः खलु ' ईक्षाञ्चक्रे' पर्यालोचितवान्–' इमे ' खलु ' मरुतः ' मदीयाः ' प्रजाः ' न विमश्नीरन् न विनाशयेरन् इति ॥ २६ ॥

स एतामिति । ' सः ' प्रजापतिः पूर्वोक्तरूपं पर्यालोच्य ' एताम् ऐन्द्रीं मरुत्वतीम् ' ऋचम् ' अजपत् ' अत्रेन्द्रस्य प्रसङ्गमाह–क्षत्रं वा इति । ' इन्द्रः ' खलु क्षत्रियजातिः, तस्येन्द्रस्य ' विशो मरुतः', क्षत्रियो हि प्रजाना ' निषेद्धा ' निरोधकः, तेनेन्द्रेण ' निषिद्धाः ' निवारिता भवेयुः । ' इति ' अनेनाभिप्रायेणेन्द्रदेवताका ऋचो जप इत्यर्थः. ॥ २७ ॥

तामृचं पठति–मो ष ण इति । अस्यायमर्थः हे–'इन्द्र' ! 'अत्र ' एषु ' पृत्सु ' संग्रामनामैतत् । 'नः ' अस्मदीयाः प्रजाः 'मा उ सु' हिंसीः । हे 'शुष्मिन्' बलवन्निन्द्र ! ' देवैः ' मरुद्भिः सहितस्य ' ते ' तव 'अवयाः' अवयजनाद् यज्ञैः " अवयाः–श्वेतवाः "–(पा. सू. ८ । २ । ६७) इति निपात्यते । अवयजनरूपकर्म्मणा पापहीनः " अस्ति ' खलु ' महश्चित् ' महतोऽपि ' मीढुषः ' सेक्तुः यव्याः " सुपां सुलुक् "–(पा. सू. ७ । १ । ३९) इति भिस आडादेशः । यवमयैर्हविर्भिः ' हविष्मतः ' ' यस्य ' इन्द्रस्य ' मरुतः ' देवान्

1–महीधरस्तु–' अवयाः ' अवयुतो यागः ' अस्ति हि स्म ' विद्यते खलु । अवयूतस्य यज्ञैरेतद्रूपम् ' इत्याह । ' किंच पौरस्त्येव स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सर्वान् वन्दते नमस्करोति, " नमो मरुद्भ्यः " इत्येवमाकारत्वात् स्तुतेर्नमस्कारस्वरूपत्वात्– ' इति व्याचख्यौ ।

(त्यु) अथैनां वाचयति । (त्यु) अक्रन्कर्म कर्मकृत इत्यक्रन् हि कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवेति सह ह्रि वाचाऽक्रन्देवेभ्यः कर्म कृत्वेति देवेभ्यो हि कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेत सचाभुव इत्यन्यतो ह्येतया सह भवन्ति तस्मादाह सचाभुव इत्यस्तं प्रेतेति जघनार्धो ह्य एष यज्ञस्य यत्पत्नी तामेतत्प्राचीं यज्ञं प्रासीषदद्गृहा वाऽअस्तं गृहाः प्रतिष्ठा तद्गृहेष्वेवैना-मेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २९ ॥

अथैना वाचयति–"अक्रन् कर्म कर्मकृतः"–(वा० ३।४७।) इति। अक्रन् हि कर्म कर्मकृतः। " सह वाचा मयोभुवा "–(वा० ३।४७) इति। सह हि वाचाऽक्रन्। " देवेभ्यः कर्म कृत्वा "–(वा ३-४७) इति। देवेभ्यो हि कर्म कृत्वा। " अस्तं प्रेत सचाभुवः " (वा० ३।४७) इति। अन्यतो ह्येतया सह भवन्ति। तस्मादाह–सचाभुव इति। अस्तं प्रेतेति। जघनार्धो वा एष यज्ञस्य–यत्पत्नी। तामेतत् प्राचीं यज्ञं प्रासीषदत्। गृहा वा अस्तम्, गृहाः प्रतिष्ठा। तद्गृहेष्वेवैनामेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २९ ॥

अनुचरन् ' गी ' स्तुतिरूपा वाक् ' कृत्न ' स्तौति " वदि अतिरञ्जनस्तुयो "–इति धातु (धा. पा. भ्वा प ११) ' इति ' इत्यस्य पूर्वेणान्वयः ॥ २८ ॥

पत्न्या वाचन विधत्ते–अथैनामिति। न वाचनीय मन्त्र पदशोऽनूद्य व्याचष्टे–अक्रन् कर्मेति। कर्म कुर्वन्तीति ' कर्मकृत ' य यजमानस्यात्विजा, ते हि इदानीं यज्ञस्यात्मकहोमस्य ' कर्म ' ' अक्रन् ' अकार्षुः अतोऽक्रन् कर्मेति मन्त्रभागवचनं युक्तम्। द्वितीयपादस्यार्थं प्रसिद्ध इत्याह–सह इति। ' मयोभुवा ' मयस सुखस्य भावयित्र्या मन्त्ररूपया वाचा सह एतत् कर्म ' अक्रन् ' अकार्षुः। देवेभ्य इत्यादि। हे यजमानस्यात्विजा कर्मिणः ! यूयं यज्ञस्याङ्गभूतस्य समस्तहोमस्य च कर्म देवार्थं ' कृत्वा ' ' अस्तं ' गृहमस्मिन् यजमानस्य गृहम् ' सचाभुव ' पत्न्या सह भवन्त, सह वर्तमाना ' प्रेत ' अभिगच्छतेति मन्त्रभागस्यार्थः। सचाभुव इत्येतद् व्याचष्टे–अन्यत इति। अन्यस्मात् देशाद् पत्न्यासन-लक्षणात् ' एतया ' आहवनीयसमीपं प्राप्तया पत्न्या सह ऋत्विजः सर्वे भवन्ति, तस्मात् सचाभुव इत्येतद् यथार्थम्। अस्तं प्रेत इत्यस्याभिप्रायमाह–जघनार्धो वा इति। तामेतत् प्राचीमिति यज्ञस्यारम्भेऽवस्थिता ' एतत् ' ' एतर्हि ' प्राचीं ' प्राग् गच्छन्तीं पूर्वाभिमुखीं ' यज्ञं ' ' प्रासीषदत् ' प्रापयत् अभिमुखीं प्राप्ता। तद्यथैवेतत् इति यदि इत्यम्। गृहा वा अस्तमिति। अस्यते क्षिप्यते सर्वं वस्तुजातमस्मिन्निति ' अस्तं गृहम् ' " क्तोऽधिकरणे च "–इति (पा सू. ३।४।७६) क्तप्रत्ययः। एतत् ' एतेन ' अस्तं प्रेत '–इति मन्त्रभागवचनेन गृहस्थापनात्र ' प्रतिष्ठाया ' पुनः ' एना ' स्थापितवान् भवति ॥ २९ ॥

१–अक्रन्कर्मेत्येनां वाचयति प्रतिस्थितु (कर्के)। का श्रौ सू ।१।१२३। प्रतिप्रस्थातेत्येवमर्थे नित्यं प्रतिस्थनमेति।

प्रतिपराणीयोंदिति प्रतिप्रस्थाता । सम्मृजन्त्यग्निᳯं सम्मृड्ढेऽग्नी ताऽउभा-वेवोत्तरतआवाराश्रावयतोऽथाध्वर्युरेवाश्राव्य होतारं प्रवृणीते प्रवृतो होतो-त्तरस्य वेदेर्होतृषदन ऽउपविशत्युपविश्य प्रसौति ताऽउभावेव प्रसूतौ स्रुचऽ आदायातिक्रामतोऽतिक्रम्याथाश्राव्याध्वर्युरेवाह समिधो यजेति यज यजेति चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमानौ नवभिः प्रयाजैश्चरतः ॥ ३० ॥

(ता॒ऽ) अथाध्वर्युरेवाहाग्नयेऽनुब्रूहीति । (त्या) आग्नेयमाज्यभागं ताऽउभावेव

प्रतिपराणीयोदिति प्रतिप्रस्थाता । सम्मृजन्त्यग्नीन् । सम्मृड्ढेऽग्नी ता उभावेवोत्तरत आश्रावयतः । अथाध्वर्युरेवाश्राव्य होतारं प्रवृणीते । प्रवृतो होतोत्तरस्य वेदेर्होतृषदन उपविशति । उपविश्य प्रसौति । ता उभावेव प्रसूतौ स्रुच आदायातिक्रामतः । अतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह—समिधो यज इति । 'यज यज ' इति चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमानौ नवभिः प्रयाजैश्चरतः ॥ ३० ॥

अथाध्वर्युरेवाह—' अग्नयेऽनुब्रूहि ' इति—आग्नेयमाज्यभागम् । ता उभावेव चतुरवत्तस्यावद्या-

अकृत् कर्माणि मन्त्रपाठानन्तरं कर्तव्यमुपदिशति—प्रतिपराणीयोदितीति । पत्नीं प्रतिनिवर्त्य स्वस्थानं प्रापयितु ' प्रतिप्रस्थाता ' ' उदैति ' उद्गच्छेत् । इत्यम् " अग्निमग्नीत् "—इति प्रैषसम्मार्जनयोर्मध्ये कर्तव्यमुक्त्वा, तत्सम्मार्जनप्रभृति प्रकृतिवदेवानुष्ठेयमिति दर्शयति—सम्मृजन्तीत्यादिना । एकस्मिन्नप्याग्नीध्रे पूजार्थं बहुवचनम् । एवमाहवनीये ' अग्नी ' ' सम्मृड्ढे ' ' उभावेव ' एवकारोऽप्यर्थे । उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ' उत्तरो आघारौ आघारयतः ' दीर्घेणाघारया जुहूं हविर्भेदेनैव नास्ति भेदः प्रतिप्रस्थातुरपि दक्षिणेऽग्नौ आघारादिकं सर्वं प्रयोगजातमध्वर्युवदनुष्ठेयम् । अत एव तैत्तिरीयकम्—" यदेवाध्वर्युः करोति तत् प्रतिप्रस्थाता करोति " इति । अध्वर्युरेवाश्रावयेदित्यादि । प्रवरप्रयाजाज्यभागादिसम्प्रैषस्य प्रेष्यस्य होतुरेकत्वात् कालभेदाभावाच्चाध्वर्युणैव कृत, एष उभयत्रापि तन्त्रेणोपकरोतीत्येवकाराभिप्रायः । प्रवरादीनां चोदकप्राप्तानामनुवादः । तेषां स्वरूपं प्रथमकाण्डे (श. प. १।५।१) व्याख्यातमिति नेह पठ्यते । प्रतिप्रस्थातुरपि कर्तव्यं प्रतिपादयति—उत्तरस्य वेदेरित्यादि । होता सदित्यस्मिन्निति होतृषदनम् । उत्तरस्या वेद्याः सम्बन्धिनि ' होतृषदने ' स्थाने, न दक्षिणस्या इत्यर्थः । ' प्रसौति ' अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ प्रयाजान् कर्तुं स्रुगादाने प्रेरयति " षू प्रेरणैश्वर्ययोः "—(धा. पा. अ. प. ३१) इति धातुः । ' प्रसूतौ ' प्रेरितौ, अनुज्ञातावित्यर्थः । स्रुच आदायेति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरुभयोरपि प्रत्येकं जुहूपभृतौ स्तः, तदभिप्रायेण स्रुच इति बहुवचनम् । " समिधो यज "—इति प्रथमप्रयाजसम्प्रैषः । द्वितीयादिषु " यज " इत्येव सम्प्रैषः । वीप्सा द्वितीयादिषु सर्वत्र सम्बन्धार्था । " चतुर्थे चतुर्थे " इति वीप्सा कर्तृद्वित्वापेक्षया । उभावपि ' चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे ' अपि जुहूमाज्यं जुह्वं ' समानयमानौ ' प्रतिनयन्तौ ' नवभिः ' नवसङ्ख्याकैः ' प्रयाजैः चरतः ' ॥ ३० ॥

आज्यभागयोरपि प्रतिप्रस्थातृसाहित्यं विधातुमाह—अथाध्वर्युरिति । उभावेवेति । उभावपि अध्वर्यु-

१—आनते सम्मार्जनाद्याज्यभागाभ्याम् । का. श्रौ. सू. ५ । १२४ ॥ २—स्रुग्भ्याणिरुत्ते प्रतिप्रस्थाता । का श्रौ. सू. ५ । १२५ । ३—प्रवृतेऽतिमित्युक्ते स्रुचावादायातिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति पञ्चप्रयाजान्समिद्धन्ते । यजयजेति शेषम् । का. श्रौ. सू. ५ । १५ । ३६ । ४—नवप्रयाज नवानुयाजं । वैश्वदेव पर्व । ब्राह्मणपाठश्च महाहविष । का. श्रौ. सू. ५ । ३२ । ३३ ।

चतुरग्न्यस्यावदायातिक्रामतोऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाहाग्निं यजेति तावुभावेव वषट्कृते जुहुतः ॥ २१ ॥

(तौ) अथाध्वर्युरेवाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्यमाज्यभागं तावुभावेव चतुरग्न्यस्यावदायातिक्रामतोऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह सोमं यजेति तावुभावेव वषट्कृते जुहुतः ॥ २२ ॥

(स्त) तद्यत्किंच वाचा कर्तव्यम् । (म) अध्वर्युरेव तत्करोति न प्रतिप्रस्थाता तद्यदध्वर्युराश्रावयतीहैव यत्र वषट् क्रियते ॥ २३ ॥

कृतानुकर एव प्रतिप्रस्थाता । क्षत्रं वै वरुणो विशो मरुतस्तत्क्षत्रायैवैतद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति प्रत्युद्यामिनीᳩह क्षत्राय विशं कुर्याद्यदपि प्रतिप्रस्थाताऽऽश्रावयेत्तस्मान्न प्रतिप्रस्थाताऽऽश्रावयति ॥ २४ ॥

यातिक्रामतः । अतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह–' अग्निं यज ' इति । तौ उभावेव वषट्कृते जुहुतः ॥ २१ ॥

अथाध्वर्युरेवाह–' सोमायानुब्रूहि ' इति–सौम्यमाज्यभागम् । तौ उभावेव चतुरग्न्यस्यावदायातिक्रामतः । अतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह–'सोमं यज ' इति । तौ उभावेव वषट्कृते जुहुतः ॥ २२ ॥

तद्यत् किंच वाचा कर्तव्यम्–अध्वर्युरेव तत् करोति, न प्रतिप्रस्थाता । तद्यदध्वर्युराश्रावयति इहैव यत्र वषट् क्रियते ॥ २३ ॥

कृतानुकर एव प्रतिप्रस्थाता । क्षत्रं वै वरुणो, विशो मरुतः । तत् क्षत्रायैवैतद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति प्रत्युद्यामिनीं ह क्षत्राय विशं कुर्यात् । यदपि प्रतिप्रस्थाताऽऽश्रावयेत् । तस्मान्न प्रतिप्रस्थाताऽऽश्रावयति ॥ २४ ॥

प्रतिप्रस्थातारौ ध्रौवस्य 'आज्यस्य' सकाशात् 'चतुरवदाय' चतुर्गृहीत्वेत्यर्थः । वषट्कृते जुहुत इति । एकस्मिन्नेव वषट्कारे द्वावपि स्वस्वाहवनीये जुहुत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथाध्वर्युरेवाह सोमायेत्यादि । एतेन द्वितीयाज्यभागस्यानुष्ठानप्रकारः प्रतिपादितः ॥ २२ ॥

सामिधेनीनिवादौ 'आश्राव्य' आश्रावणं चाध्वर्युरेवेति तत्र तत्र यत् प्रसक्त्या उक्तम्, तदिदानीं विवृणोति–तद्यदिति । 'यत्' किमपि आश्रावणादिक 'वाचा कर्तव्यं' वागिन्द्रियसाध्यमिति, 'तत्' 'अध्वर्युरेव' कुर्यात् । 'प्रतिप्रस्थाता' तूष्णीं क्रियमाणमनुतिष्ठेत्, आश्रावणादिकं वाचा न प्रयुञ्जीत । इमामेव श्रुतिमभिप्रेत्य सूत्रितमापस्तम्बेन–"यत् किंच वाचा कर्माणि अध्वर्युरेव तत् कुर्यात्" (आप. श्रौ. सू. ८।५ । १७)इति । अस्य नियमस्य प्रयोजनमाह–तद्यदिति । 'यत्र' उत्तरस्या वेदेः 'वषट् क्रियते' होत्रा वषट्कारः प्रयुज्यते । 'इहैव' अस्मिन्नेव स्थाने 'अध्वर्युरेक एव आश्रावयति' ॥ २३ ॥

कृतानुकर एवेति । 'प्रतिप्रस्थाता' अध्वर्युणा प्रथमं कृतस्य केवलमनुकर्तैव भवति न त्वासां पृथगा-

---

१–[illegible] प्रतिप्रस्थाता । । का. श्रौ. सू.-५ । ११० । न करोतीत्यर्थः ।

पाणावेव प्रतिप्रस्थाता । स्रुचौ कृत्वोपास्तेऽथाध्वर्युरेवैतैर्हविर्भिः प्रचरत्याग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन सौम्येन चरुणा सावित्रेण द्वादशकपालेन वाऽष्टाकपालेन वा पुरोडाशेन सारस्वतेन चरुणा पौष्णेन चरुणैन्द्राग्नेन द्वादशकपालेन पुरोडाशेन ॥ २५ ॥

(ब्रा) अथैताभ्यां पयस्याभ्यां प्रचरिष्यन्तौ विपरिहरतः । स यो मेषो भवति मारुत्यां तं वारुण्यामुपदधाति या मेषी भवति वारुण्यां तां मारुत्यामुपदधाति तद्यदेवं विपरिहरतः क्षत्रं वै वरुणो वीर्यं पुमान्वीर्यमेवैतत्क्षत्रे धत्तोऽवीर्या वै स्त्री विशो मरुतस्तदवीर्यामेवैतद्विशं कुरुतस्तस्मादेवं विपरिहरतः ॥ २६ ॥

पाणावेव प्रतिप्रस्थाता स्रुचौ कृत्वोपास्ते । अथाध्वर्युरेवैतैर्हविर्भिः प्रचरति—आग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन, सौम्येन चरुणा, सावित्रेण द्वादशकपालेन वाऽष्टाकपालेन वा पुरोडाशेन, सारस्वतेन चरुणा, पौष्णेन चरुणा, ऐन्द्राग्नेन द्वादशकपालेन पुरोडाशेन ॥ २५ ॥

अथैताभ्यां पयस्याभ्यां प्रचरिष्यन्तौ विपरिहरतः । स यो मेषो भवति मारुत्यां—तं वारुण्यामवदधाति । या मेषी भवति—वारुण्यां—तां मारुत्यामवदधाति । तद् यदेवं विपरिहरतः । क्षत्रं वै वरुणो वीर्यं पुमान्, वीर्यमेवैतत् क्षत्रे धत्तः । अवीर्या वै स्त्री, विशो मरुतः, तदवीर्यामेवैनद्विशं कुरुतः । तस्मादेवं विपरिहरतः ॥ २६ ॥

श्रावणं कुर्यात् । तथा क्षत्राय क्षत्रियाय 'विशं' वैश्यजातिं 'कृतानुकरां' कृतानुकुर्वाणाम् 'अनुवर्त्मानम्' अनुगमनशीलां 'करोति' । विपक्षे बाधमाह—प्रत्युद्यामिनीमिति । 'यद्' यदि हि अध्वर्युवत् प्रतिप्रस्थातापि पृथगाश्रावणं कुर्यात्, तदा 'क्षत्राय' वैश्यजातिं 'प्रत्युद्यामिनीं' प्रत्युद्यमनशीलां 'कुर्यात्' । तस्मादिति, उक्तार्थानुगमनम् ॥ २४ ॥

पाणावेवेति । एवमुभौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ आज्यभागाभ्यां प्रचर्य, 'प्रतिप्रस्थाता' हस्त एव जुहूपभृतौ धारयन् 'उपास्ते' उपतिष्ठति, आ पयस्याप्रचरणकालात् । 'अध्वर्युः' तु 'एतैः' आग्नेयादिभिः स्वैर्यथासादितैः 'हविर्भिः' 'प्रचरति' । तानि हवींषि परिगणयति—आग्नेयेनेत्यादिना ॥ २५ ॥

अथैताभ्यामित्यादि । एवमैन्द्राग्नपर्यन्तैः षड्भिर्हविर्भिरिष्ट्वा 'अथैताभ्यां' वारुणीमारुतीभ्यां 'पयस्याभ्यां' 'प्रचरिष्यन्तौ' यज्ञ तावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ मेषमेष्यौ 'विपरिहरतः' । तदेव विपरिहरणं दर्शयति—स य इति । "सः उत्तरस्यामेव पयस्यायां मेषीम्"—(श. प. २ । ५ । १ । १३ ।) इत्यादिना विधानात् 'वारुण्यां मेषी' स्यात् 'मारुत्यां मेषः' । तत्र यो मारुत्यां मेषो भवति, तं ततः आहृत्य वारुण्यां स्थापयेत् ।

१—हस्तायुक्तयोरन्यत्र दक्षिणस्याम् । का. श्रौ. सू ५ । १११ । २—स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता । का. श्रौ. सू. ५ । १२५ ।
३—हविर्भिश्चरति । अध्वर्युः । का. श्रौ. सू ५ । १२६ ।

(तु॒ा२) अथाध्व॒र्युरे॑वाह॒ व्रुरुणायानुब्रू॒हीति । स ऽउपस्तृ॒णीतऽआ॒ज्यमु॒थास्यै॒ व्वारु॒ण्यै॒ पय॒स्यायै॒ द्विरव॒द्यति॒ सोऽन्यत॑रेणावदा॒नेन॑ सह मे॒षमव॑दधात्य॒थोप॑रिष्टादा॒ज्यस्या॑भि॒घारयति॒ प्रत्य॑नक्त्यवदा॒ने ऽअति॑क्रामत्यति॒क्रम्या॑श्रा॒व्याह॒ व्रुरु॑णं य॒जेति॒ व्वष॑ट्कृते जु॒होति ॥ २७ ॥

स॒व्ये पा॒णाव॑ध्व॒र्युः स्रु॒चौ कृ॒त्वा । द॒क्षि॒णेन॑ प्रतिप्रस्था॒तुर्व्वां॑सोऽन्वा॒रभ्या॑ह म॒रुद्भ्योऽनुब्रूहीत्यु॑पस्तृ॒णीतऽआ॒ज्यं प्रति॑प्रस्था॒ताऽथा॑स्यै॒ मा॒रु॒त्यै॒ पय॒स्यायै॒ द्विरव॒द्यति॒ सोऽन्यत॑रेणावदा॒नेन॑ सह॒ मे॒षीमव॑दधात्य॒थोप॑रिष्टादा॒ज्यस्या॑भि॒घारयति॒ प्रत्य॑नक्त्यवदा॒ने ऽअति॑क्रामत्य॒थाध्व॒र्युरे॑वाश्रा॒व्याह॒ म॒रुतो॑ य॒जेति॒ व्वष॑ट्कृते जु॒होति ॥ २८ ॥

अथाध्वर्युरेवाह–'वरुणायानुब्रूहि' इति । स उपस्तृणीत आज्यम् । अथास्यै वारुण्यै पयस्यायै द्विरवद्यति । सोऽन्यतरेणावदानेन सह मेषमवदधाति । अथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति, प्रत्यनक्त्यवदाने, अतिक्रामति । अतिक्रम्याश्राव्याह 'वरुणं यज' इति, वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

सव्ये पाणावध्वर्युः स्रुचौ कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वांसोऽन्वारभ्याह–'मरुद्भ्योऽनुब्रूहि' इति । उपस्तृणीत आज्यं प्रतिप्रस्थाता । अथास्यै मारुत्यै पयस्यायै द्विरवद्यति । सोऽन्यतरेणावदानेन सह मेषीमवदधाति । अथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति, प्रत्यनक्त्यवदाने अतिक्रामति । अथाध्वर्युरेवाश्राव्याह–'मरुतो यज' इति, वषट्कृते जुहोति ॥ २८ ॥

यश्च मेषी मारुत्या, तां मारुत्या स्थापयेत् । तदेतद् विपरिहरणमनूद्य स्तौति–तद्यदेवमिति । मेषो हि पुरुषस्य वीर्यरूपः, वरुणश्च क्षत्रियजातिः, तस्मिन् क्षत्रियजातौ निधानात् 'वीर्यमेव एतत् दध' । 'अर्वाग्' वीर्यं सामर्थ्यम्, तद्रहिता खलु 'स्त्री,' मरुतश्च वैश्यजातिः । मारुते हविषि स्त्रीपशोर्मेष्या निधानात् तां वैश्यजातिम् 'अर्वाग्' वीर्यरहितामेव कुरुत ॥ २६ ॥

विपरिहरणानन्तरं वारुण्या पयस्याया प्रचारं विधत्ते–अथाध्वर्युरिति । वरुणायानुब्रूहीति । होतारं प्रत्यनुवाक्यार्थं सम्प्रैषमुक्त्वा, जुह्वामुपस्तीर्य, 'अस्यै वारुण्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, वारुण्याः पयस्यायाः 'द्विरवद्यति' । 'स' अवदानद्वयेषु 'अन्यतरेण' पूर्वेण उत्तरेण वा 'अवदानेन' 'सह' कृत्स्नं 'मेषं' स्रुचि 'अवदधाति' पुनरभिघार्य अवदानदेशे इति प्रयत्नेन कुर्यात् । स ततोऽतिक्रमणादीनि प्रकृतिवत् कुर्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रतिप्रस्थातुर्मारुत्या पयस्यायाः प्रचरणे विशेषमाह–सव्ये पाणाविति । स्वकीये 'स्रुचौ' जुहूपभृतौ अध्वर्युः आत्मीये 'सव्ये पाणौ' कृत्वा, 'दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुः' 'वासोऽन्वारभ्य,' 'मरुद्भ्योऽनुब्रूहि'–इति होतारं प्रेष्य उपस्तरणादिकं प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् । सोऽन्यतरेणेति । स प्रतिप्रस्थाता पूर्वेणोत्तरेण

१–उपस्तरणाभिघारणयोः सह ... का० श्रौ० सू० ५।१२।७। २–अन्यतरेणावदानेन सह मेषम्। का० श्रौ० सू० ५।११।२८।

(त्यु) अथाध्वर्युरेव कायेन । (नै) एककपालेन पुरोडाशेन प्रचरति काये-नैककपालेन पुरोडाशेन प्रचर्याध्वर्युरेवाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति स सर्व्वे-षामेव हविषामध्वर्युः सकृत्सकृदवद्यत्यथैतस्याऽएव पयस्यायै प्रति-प्रस्थाता सकृदवद्यत्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयतस्ताऽउभावेवाति-क्रामतोऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाहाग्निं स्विष्टकृतं यजेति ता ऽउभावेव वषट्कृते जुहुतः ॥ ३९ ॥

(तोऽ) अथाध्वर्युरेव प्राशित्रमवद्यति । (ती) इडाᳬसमवदाय प्रति-प्रस्थात्रेऽतिप्रजिहीते तत्रापि प्रतिप्रस्थाता मारुत्यै पयस्यायै द्विरभ्यवद्य-त्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयत्युपहूय मार्जयन्ते ॥ ४० ॥

अथाध्वर्युरेव कायेनैककपालेन पुरोडाशेन प्रचरति । कायेनैककपालेन पुरोडाशेन प्रचर्याध्वर्यु-रेवाह–' अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ' इति । स सर्वेषामेव हविषामध्वर्युः सकृत्सकृदवद्यति । अथैतस्या एव पयस्यायै प्रतिप्रस्थाता सकृदवद्यति । अथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयतः । ता उभावेवाति-क्रामतः । अतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह–'अग्निं स्विष्टकृतं यज' इति । ता उभावेव वषट्कृते जुहुतः॥३९

अथाध्वर्युरेव प्राशित्रमवद्यति । इडां समवदाय प्रतिप्रस्थात्रेऽतिप्रजिहीते । तत्रापि प्रतिप्रस्थाता मारुत्यै पयस्यायै द्विरभ्यवद्यति । अथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयति । उपहूय मार्जयन्ते ॥४०॥

वाऽवदानेन सह हस्ते मेषे स्रुचि अवदध्यात् । ततो मेषी वाऽन्या प्रत्यक्नेनेति । तत प्रतिप्रस्थाता वेदिमति-क्रामति । अनन्तरमध्वर्युरेव तदीय वामोऽन्वारभ्य " मरुतो यज " इति ब्रूयात् । होतायाज्यान्ते वषट्कृते सति केवल प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे आहवनीये हविर्जुहोति, तमनु किञ्चिद् वाचाप्याहरेत् । एतत् सर्वं सङ्गृह्य कात्या-यनेन सूत्रितम्–" पयस्याप्रचरणकाले मेषौ व्यतिहरत , अन्यतरेणावदानेन सहमेषं, मक्षेन स्रुचौ गृहीत्वा प्रति-प्रस्थातुर्वासो दक्षिणेन मन्द्रयोऽनुसारयति, वाऽन्यो वा यजमान–इति (का. श्रौ. सू. ५ ।१२७–१३०) ॥३८॥

कायेन हविषा प्रचरण विधत्ते–अथेति । प्रधानयागानन्तरमनुद्देश स्विष्टकृद्विनियोगात सर्वमनुकामति–अध्वर्युरेवाहाग्नये स्विष्टकृत इत्यादिना । " अनुब्रूहि–" इति । स्विष्टकृद्यागस्य पुरोऽनुवाक्यावैरः । अनुष्ठित प्रधानयागे न्यूनातिरेकदोषपरिहारेण स्विष्ट होत्र यत्र करोतीति स्विष्टकृत् ॥

स सर्वेषामेवेति । आग्नेयादि–कार्यान्तानाम् । सकृत्सकृदिति । प्रत्येकमेकैकम् । द्विरवदानमनक्ति वारयति–एतस्या एवेति । ' एतस्याः ' मारुत्याः पयस्यायाः । ' एव ' हविष मकारात् स्विष्टकृदर्थं ' सकृत् ' एव अवद्येत्, नान्यस्मादित्येवकारार्थः । चतुरवदानसम्पत्तये अभिघारणं च द्विः द्विरित्येव–अथोपरिष्टादिति । 'द्विः' चैषाम्यत्रचिगणनेऽर्थे, "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" (पा. सू. ५ । ४ । १८)–इति द्विशब्दात् सुच् ॥३९॥

अथाध्वर्युरेव प्राशित्रमिति । प्रतिप्रस्थातु प्राशित्रावदान नास्तीत्येवकारार्थः । तत्र तस्याः पयस्याहविषः नाना चतुरवत्तिनीत्वात् प्रकृतौ मानाभावात् प्राशित्रावदानस्याभावेऽपि द्विरवदानं विधत्ते । इडा समवदायेति । सर्वेभ्यो

१-इदं चैतरेत अग्नेः स्विष्टकृत इति । का. श्रौ. सू. ५ । ३ । १ । २–काण्डे ३ अध्याये २० पृष्ठम् ।

(द्वेऽधा) अथाध्वर्युरेवाह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि । समिधमाधायाग्निमग्नीत्संमृड्ढीति न स्रुचौ व्याघारयति पृषदाज्यं व्यानयत्यथ यदि प्रतिप्रस्थाता पृषदाज्यं भवति तत्तु द्वेधा व्यानयत्यथो तत्र पृषदाज्यं न भवति स ध्रुवायामुपभृत्याज्यं तत्तु द्वेधा व्यानयते ताऽउभावेवातिक्रामतोऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह देवान्यजेति यजयजेति चतुर्थे चतुर्थेऽनुयाजे समानयमानौ नवभिरनुयाजैश्चरतस्तद्यन्नवप्रयाजं भवति नवानुयाजं तदुभयतऽएवैतद्रूपाणमात्मनः प्रमुञ्चतीतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्मान्नवप्रयाजं भवति नवानुयाजम् ॥ ४१ ॥

अथाध्वर्युरेवाह– 'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि', 'समिधमाधाय अग्निमग्नीत् संमृड्ढि' इति । न स्रुचौ व्याघारयति । पृषदाज्यं व्यानयते । अथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवति–तद् स द्वेधा व्यानयते । अथो तत्र पृषदाज्यं न भवति–स ध्रुवायामुपभृत्याज्यं तद् स द्वेधा व्यानयते । ता उभावेवातिक्रामतः । अतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह–' देवान्यज ' इति । ' यज–यज ' इति चतुर्थे–चतुर्थेऽनुयाजे समानयमानौ नवभिरनुयाजैश्चरतः । तद्यन्नवप्रयाजं भवति, नवानुयाजम् । तदुभयत एवैतद्रूपाणात् प्रजाः प्रमुञ्चति–इतश्चोर्ध्वाः, इतश्चावाचीः । तस्मान्नवप्रयाजं भवति, नवानुयाजम् ॥ ४१ ॥

हविर्भ्यः सम्भृत्य ... इत्यर्थः । आग्नीध्रविहीत इति । ... "ओश्रावय" ... (का० श्रौ० ३. ४. ७) ... "..." (पा० सू० ७ । ३ । ७६) इति ... । माहुत्यै पयस्यायै इति, ... चतुर्थी । ... । अध्वर्युरेव, न प्रतिप्रस्थाता ॥ ४० ॥

अथाध्वर्युरेवाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीत्यादि । ... प्रतिनिवृत्त्य कृत्वा, ... अध्वर्युरेव ... । तद् किल यावा कर्तव्यमध्वर्युरेव तद् करोति ' –(श. प. २।५।२।३३) ... । स स्रुचौ न व्याघारयति । ' स ' अध्वर्यु ' स्रुचौ ' ... ' एव ' ' पृषदाज्य ' ... ' व्यानयते ' ... । ... पृषदाज्य ... । प्रतिप्रस्थाता ... –अथ यदीति । ... यदि प्रतिप्रस्थाता ... तदा तद् पृषदाज्यम्, तदानीं स प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युवत् ... द्विधा व्यानयते । ... । यदि तु तत्र ... पृषदाज्य न ... भवति, तदा स प्रतिप्रस्थाता ... , ... चतुर्थे ... ॥

... ता उभावेव ... । " देवान् यज "–इति ...

ताऽउभावेव सादयित्वा स्रुचो व्यूहतः । स्रुचो व्युह्य परिधीन्त्समुज्य परिधिमभिपद्याश्राव्याध्वर्युरेवाहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाकꣳ होता प्रतिपद्यतेऽथैता ऽउभावेव प्रस्तरꣳ समुल्लुम्पत ऽउभावनुप्रहरत उभौ तृणेऽअपगृह्योपासाते यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४२ ॥

(ब्रा) अथाग्नीदाहानुप्रहरेति । ता ऽउभावेवानुप्रहरत ऽउभावात्माना ऽउपस्पृशेते ॥ ४३ ॥

ता उभावेव सादयित्वा स्रुचो व्यूहतः । स्रुचो व्युह्य, परिधीन् समज्य परिधिमभिपद्य, आश्राव्याध्वर्युरेवाह—" इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय " इति । सूक्तवाकं होता प्रतिपद्यते । अथैता उभावेव प्रस्तरं समुल्लुम्पतः, उभावनुप्रहरतः, उभौ तृणे अपगृह्योपासाते—यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४२ ॥

अथाग्नीदाह 'अनुप्रहर' इति । ता उभावेवानुप्रहरतः, उभावात्माना उपस्पृशेते ॥ ४३ ॥

नुयाजप्रैष । यजयजेत्यादिसर्वत्र "नित्यवीप्सयो" इति (पा० सू० ८।१।४) यजेत्यस्य द्विर्वचनम् । जौहवेन पृषदाज्येन त्रिरिष्ट्वा चतुर्थे चतुर्थे अनुयाजे औपभृतम् 'समानयमानौ' उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ' नवभिः अनुयाजै. ' ' चरतः ' प्रचरत इत्यर्थ. । उभयापेक्षया ' चतुर्थे—चतुर्थे ' इति वीप्सा । प्रयाजानुयाजानां तत्सङ्ख्याकत्वं सम्भूय प्रशंसति—नवेत्यादिना । प्रधानयागात्प्रथममिज्यन्त इति प्रयाजा', अनु पश्चादिज्यन्त इत्यनुयाजाः । कर्मणि घञ्, तावेतौ " प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे " इति (पा. सू. ७ । ३ । ६२) निपातनात् कुत्वाभावः । नव प्रयाजा अनुयाजाश्च यस्मिन् इत्युभयत्र बहुव्रीहिः, शिष्टमुक्तार्थम् ॥ ४१ ॥

अनुयाजानन्तरभावि स्रुग्व्यूहनादिकमपि चोदकप्राप्तमुभाभ्यां कर्त्तव्यमित्यनुक्रामति—ता उभावेवेत्यादिना । परिधिमभिपद्येति । मध्यमं परिधिमन्वारभ्येत्यर्थः । उक्तं हि कात्यायनेन—"प्रथमं परिधिं गृहीत्वाऽऽश्राव्याहेषिता दैव्या इति (का. श्रौ सू. ३ । १२१) " इषिता दैव्या " (श. प. १।८।३।१० भा.) इति सूक्तवाकप्रैषः प्रकृतावेव व्याख्यात. । समुल्लुम्पत इति । "लुम्प छेदने" (धा. पा.तु. उ. १६१) समुच्छिन्त. समुद्गृह्णीत इति यावत् । उभावनु प्रहरत इति । सूक्तवाकेऽनूच्यमाने 'उभौ' अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ' अनुप्रहरतः ' स्वं स्वं प्रस्तरमग्नौ प्रक्षिपत इत्यर्थः । यदा होतेति । ' यदा ' खलु होता सूक्तवाकं परिसमापयति ॥ ४२ ॥

' अथ ' अनन्तरम् ' अग्नीत् ' आग्नीध्रः ' अनुप्रहर '—' इति ' अध्वर्युं प्रति ' आह ' उभावेवेति । यद्यप्यनुप्रहरेत्येकवचनेनाध्वर्युरेव प्रेर्यते तथापि कृतानुकरत्वात् प्रतिप्रस्थातुरपि युगपदनुप्रहरणं विधत्ते इत्यर्थः । आत्मानां उपस्पृशेते इति । "चक्षुष्पा" (वा. सं २ । १६) इति मन्त्रेण । तथा च सूत्रितम्—"चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते " इति (का. श्रौ. सू. ३ । १२३) ॥ ४३ ॥

१—स्रुचो व्यूहत्यध्वर्युः । का. श्रौ. सू. ५ । १२४. अध्वर्युग्रहणं वचनमध्युदसार्थम् । तस्य हि व्यूहन प्रकृतौ वैकल्पिकं विहितमस्ते । २—" स्रुचाऽनुकरोत्यत्र दक्षिणस्याम् " इति (का. श्रौ. सू ५ । १११) श. प. भा. २ । ५ । २ । २४ । क. भाष्ये च द्रष्टव्यम् । ३—' अहमनुपस्पृशेते ' इति क. ।

(ते अ) अथाह संवदस्वेति । (त्य) अगानग्नीदगन्नग्निः श्रावय श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीत्यध्वर्युरेवैतदाह ता उभावेव परिधीननुप्रहरत उभौ स्रुचः सम्प्रगृह्य स्फ्ये सादयतः ॥ ४४॥

(त्रा) अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य । पत्नीः संयाजयत्युपास्त एव प्रतिप्रस्थाता पत्नीः संयाज्योदेत्यध्वर्युः ॥ ४५ ॥

(स्त्री) त्रीणि समिष्टयजूꣳषि जुहोति । तूष्णीमेव प्रतिप्रस्थाता स्रुचं प्रगृह्णाति तद्य वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी परिहिते स्यातां त एवात्रापि स्यातामथास्यै वारुण्यै पयस्यायै क्षामकर्पमिथुमादायावभृथं यन्ति वारुण्यं वा एतन्निर्वरुणतायै तत्र न साम गीयते न ह्यत्र साम्ना किंचन क्रियते तूष्णीमेवेत्याभ्यवेत्योपमारयति ॥ ४६ ॥

अथाह—'संवदस्व' इति । अगानग्नीद्—अगन्, श्रावय श्रौषट्, "स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहि"—इति अध्वर्युरेवैतदाह । ता उभावेव परिधीननुप्रहरतः, उभौ स्रुचः सम्प्रगृह्य स्फ्ये सादयतः ॥ ४४ ॥

अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य पत्नीः संयाजयति । उपास्त एव प्रतिप्रस्थाता । पत्नीः संयाज्योदेत्यध्वर्युः ॥ ४५ ॥

त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति । तूष्णीमेव प्रतिप्रस्थाता स्रुचं प्रगृह्णाति । तद् ये वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी परिहिते स्याताम्—ते एवात्रापि स्याताम् । अथास्यै वारुण्यै पयस्यायै क्षामकर्पमिथुमादायावभृथं यन्ति वारुण्यं वा एतत्—निर्वरुणतायै । तत्र न साम गीयते, नह्यत्र साम्ना किंचन क्रियते । तूष्णीमेवेत्याभ्यवेत्योपमारयति ॥ ४६ ॥

संवदस्वागानग्नीदिति शाखान्तरप्रसिद्धप्रैषस्य यदस्ति तदध्याग्नीध्रस्य अध्वर्युणोक्तत्वं व्यतिरिक्तमाह—अथाहेति । 'अथ' अनन्तरं "संवदस्व" 'इत्याह' आग्नीध्र । तत्र संवदनमुक्तिप्रयुक्तिरूपमनुक्रामति—अगानिति । ते च मन्त्राः प्रहरणे व्याख्याताः । तेषु च विभाग सूत्रकृता दर्शितः—(श.प. १।८।३।२०।भा.) एतेषां "संवदस्वगानग्नीदगन्नग्निः श्रावय श्रौषट्" (का. श्रौ. सू. ३।१२४)। इति "स्वगा दैव्या" इति शंयुवाकप्रैषमध्वर्युरेव कुर्यात् । परिधिप्रहरणादिकं तूभाभ्यामेवानुष्ठेयम् । उभौ स्रुच इत्यादि । 'सम्प्रगृह्य' सम्यग् गृहीत्वा विमोचनार्थं स्फ्ये 'सादयतः' ॥ ४४ ॥

अथाध्वर्युरेवेति । प्रतिपरेत्येति । आहवनीयदेशात् प्रतिनिवृत्य गार्हपत्यसमीपं गत्वेत्यर्थः । उपास्त इति । पत्नीसंयाजानन्तरं तूष्णीमुपविशेत् प्रतिप्रस्थाता, न तु तस्य तदानीं कृत्यानुकरणमपेक्षितमित्यर्थः । पत्नीः संयाज्योदेत्य उदङ्गुदेति । पत्नीसंयाजानन्तरमाहवनीयदेशं गत्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

त्रीणि समिष्टयजूंषीति । तानि च पूर्वस्मिन् वैश्वदेवब्राह्मणे व्याख्यातानि (श.प. २।५।१।२१ भा.) तूष्णीमेवेति । तस्मिन्नपि समिष्टयजुर्होमसमये आग्नीध्रः स्रुच तूष्णीमेव दक्षिणाग्नौ प्रगृह्णीयात् स्रुगासमाप्तं धारयेत् ।

(त्य) अवभृथ निचुम्पुण । निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृत-मेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव रिषस्पाहीति काम१ँ हैते यस्मै कामयेत तस्मै दद्यान्न हि दीक्षितवसने भवतः स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येतैव१ँ सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते ॥ ४७ ॥

" अवभृथ ! निचुम्पुण, निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिष-मव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम् । पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि "–(वा. ३, ४८) इति। यथनं हैते यस्मै कामयेत तस्मै दद्यात् । न हि दीक्षितवसने भवतः । स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येतैवं सर्वस्मात् पाप्मनो निर्मुच्यते ॥ ४७ ॥

(१८५) अथ केशश्मश्रू वप्त्वा । समारोह्याग्नी उदवसायैव ह्येतेन यजते न हि तदवकल्पते यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयात्तस्मादुदवस्यति गृहानित्वा निर्मथ्याग्नी पौर्णमासेन यजत उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यच्चातुर्मास्यान्यथैष क्लृप्तः प्रतिष्ठितो यज्ञो यत्पौर्णमासं तत्क्लृप्तेनैवैतद्यज्ञेनान्ततः प्रतितिष्ठति तस्मादुदवस्यति ॥ ४८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥३॥(८।२)॥

अथ केशश्मश्रू वप्त्वा समारोह्याग्नी उदवसायैव ह्येतेन यजते । न हि तदवकल्पते—यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयात् । तस्मादुदवस्यति, गृहानित्वा, निर्मथ्याग्नी पौर्णमासेन यजते । उत्सन्नयज्ञ इव वा एषः—यच्चातुर्मास्यानि । अथैष क्लृप्तः प्रतिष्ठितो यज्ञो यत् पौर्णमासम् । तत् क्लृप्तेनैवैतद्यज्ञेनान्ततः प्रतितिष्ठति—तस्मादुदवस्यति ॥ ४८ ॥ इति वरुणप्रघासयागश्चातुर्मास्ये द्वितीयं पर्व ॥

अस्तु प्रक्षिपामीत्यर्थः । "वा प्रापणे"—(धा. पा. अ प ६९) इत्यस्माल्लुङि "यमरमनमातान्"—(पा सू. ७।२।७३) इति सगिटौ । तथा मर्त्यै मनुष्ये अन्तिकेन 'मर्त्यकृतं' मनुष्यविषयं यत् एन-नैन, यदपि 'अवाप्ताऽभिकम्' ह 'देव' स्वामिन् ! अवभृथ ! 'पुरुत्रा' पुरुत्राऽकृतालात् बहुविधापेक्षा-कारणात् । वीरगौरादिप्रतिनिगम्यय—(उ २ पा २४१ सू.) । यथा, "दा दाने"—(धा. पा अ. प. १७) इत्यस्मात् "आतो मनिन्—क्वनिप्—वनिपश्च"—(पा. सू. ३।२।७४) इति क्वनिप् । पुरु बहुल समादु च यानि ददानीति पुरुत्रा, तस्मात् इन्द्रियहिंसकात् वरुणपाशापहन्ध्यगात् पापात् अस्मान् पाहीति । एवमनेन मन्त्रेण क्षामवत्यग्नि हवि होम आचरणी तु न । तदुक्तं सूत्रकारेण—" अपायानी कालोऽभ्यन्तरावन्योन्यिम्य पृष्ठे धावन "—(का श्रौ सू. ५।५।२१—(२४)) इति । पूर्वयोर्वाससोर्दान विधेच-कार्यमिति । स्नानानन्तरमन्य वाससी परिधाय । पूर्वपरत्वान निषिद्धम्, "न दीक्षितवसन परिदधीत"—इति श्रुतेः । एवमेन प्रशंसति—स यथेति । 'यथा' खलु 'अहिस्त्वचो निर्मुच्येत,' 'एवम्' पूर्वपरिहितवासो दत्त्वा सर्वस्मात् पापादेव यजमानो निर्मुच्यते ॥ ४७ ॥

अवभृथस्नानानन्तरं केशश्मश्रुवपनं विधत्ते—अथेति । केशाश्च श्मश्रूणि च 'केशश्मश्रु' प्राण्यङ्गत्वादेक-वद्भाव । 'वप्त्वा' वापयित्वेत्यर्थः । समारोहणानन्तरं गृहे प्रत्यागमनं विधत्ते—समारोह्येति । 'अग्नी' गार्हपत्याहवनीयौ । एतेन यजत इति । वरुणप्रघासाख्येन यागेनेत्यर्थः । न हि तदिति । वरुणप्रघासनिमि-त्तायामुत्तरवेद्यां 'यत्' अग्निहोत्रहवनम्, न तत् युक्तम् इत्यर्थः । यस्मादेव तस्मात् कारणाद् वरुणप्रघासेभ्यो-दवसानं कर्तव्यमिति निगमयति—तस्मादिति । समारोहणानन्तरं तस्मात् स्थानान्निष्क्रम्य 'गृहान्' 'इत्वा' गत्वा, 'निर्मथ्य' तत्र 'पौर्णमासेन' यागेन 'यजेत' । एतद्प्रशंसाहेतुना स्तौति—उत्सन्नयज्ञ इत्यादिना ।

१—पूर्वं दक्षदक्षिणेभ्यो वस्त्रा इत्येव का श्रौ सू ५।१५०। वा गेहजन्य वरुणस्य इत्यर्थः । २—अन्ये वाससी परिदध्यात् । का श्रौ सू ५।१४२। द्विवस्त्रम् अवभृथा । ३—सर्वसम्बन्धा श्वेत वा प्रवास्य । का श्रौ सू ५।१६८ । ४—एतेषु पौर्णमास समारुह्यान्निर्मथ्यानेष्टया वेद् । का श्रौ सू ५। ४४।

वरुणप्रघासैर्वै प्रजापतिः । प्रजा वरुणपाशात्प्रामुञ्चत्ताऽअनमीवाऽअकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्ताथैतैः साकमेधैरेतैर्वै देवा वृत्रमघ्नन्नेतैरेव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तथोऽएवैष ऽएतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हन्ति तथोऽएव विजयते तस्माद्वाऽएष एतैश्चतुर्थे मासि यजेत स वै त्र्यहमनूचीनाहं यजते ॥ १ ॥

अथ साकमेधपर्व ।

वरुणप्रघासैर्वै प्रजापतिः प्रजा वरुणपाशात् प्रामुञ्चत् । ता अनमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्त । अथैतैः साकमेधैः । एतैर्वै देवा वृत्रमघ्नन् । एतैरेव व्यजयन्त । येयमेषां विजितिः ताम् । तथो एवैष एतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हन्ति, तथो एव विजयते—तस्माद्वा एष एतैश्चतुर्थे मासि यजेत । स वै त्र्यहमनूचीनाहं यजते ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यानामनुष्ठानप्राचुर्याभावादुत्सन्नयज्ञत्वम् । अतस्तेषामप्रतिष्ठाहेतुत्वेन तदनुष्ठाने यजमानस्यापि अप्रतिष्ठा सम्भाव्येत; अतः तस्य प्रतिष्ठार्थं स्वत्र प्रतिष्ठितः पौर्णमासयागः सम्पद्यत इत्यर्थः । तस्मादुदवस्यतीति । वरुणप्रघासदेशान्निष्क्रमणविधेर्निगमनम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (२–१–२)

अथ साकमेधाख्यस्य विधित्सितस्य तृतीयस्य पर्वणः पापरूपशत्रुजयहेतुत्वं वक्तुं वृत्तान्तं सङ्कीर्तयति—वरुणप्रघासैरिति । ' अनमीवाः ' रोगरहिताः ' अकिल्बिषाः ' तन्निदानभूतपापरहिताः । अथैतैरिति । वरुणप्रघासानन्तरमनुष्ठेयैः ' एतैः ' विधित्सितैः ' साकमेधैः ' प्रजापतिः ता एव प्रजा विजितपापा अकरोत् । एतेषां विजयहेतुत्वमाख्यायिकया प्रतिपादयति—एतैर्वा इति । ' वृत्रम् ' आवरणशीलम्, एतन्नामानमसुरमित्यर्थः । येयमेषामिति । ' एषां ' देवानां वृत्रहननकर्मणा ' येयं ' ' विजितिः ' विजयो विद्यते व्यजयन्तेति सम्बन्धः । अथाप्येषां तत्फलसाधनत्वमाह—तथो एवैष इति । ' द्विषन्तं ' द्वेषणशीलमनर्थकारणं पापरूपं ' भ्रातृव्यं ' शत्रुमिति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः । तथो एव विजयत इति । तथा हतः पापशत्रुः, तत्सजातीयस्यापि निवृत्त्या सर्वत्र साकमेधयाजिनो विजय एव, न कुत्रचित् प्रतिहतिरित्यर्थः । उक्तमर्थं हेतुतया इदानीं विधत्ते—तस्मादिति । यस्मात् उक्तफलहेतवः साकमेधाः ' ' तस्मात् ' ' एषः ' वरुणप्रघासैरिष्टवान् पुनः ' चतुर्थे मासि ' ' एतैः ' साकमेधैर्यजेत । अनीकवत्यादीनां साकमेधगतानामिष्टीनां बहुत्वादेतैरिति बहुवचनम् । त्र्यहदेवसाध्यत्वं विधत्ते—स वा इति । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः " तद्धितार्थ "—(पा. सू. २ । १ । ५१) इति समासे " न सङ्ख्यादेः समाहारे "—(पा. सू. ५ । ४ । ८९) इति अह्नादेशस्य प्रतिषेधः—अनूची-

१–' मप्रतिष्ठत्वेन ' इति पा० । २–अथातश्चाथम ते चोनीरोति यथारीष्यदेवताय निर्मथ्य व्याख्यप्रघासाः । का. श्रौ. सू. ५ । १७५ । आ. श्रौ. सू. ८ । ५–८ क. १२६ सूत्राणि चेह द्रष्टव्यानि । ३–' नि.सत्रप्रायत्वात् '–इ० प० ।

स पूर्वेद्युः । (२) अग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यग्निꣳह वै देवा ऽअनीकं कृत्वोपप्रेयुर्वृत्रꣳहनिष्यन्तः । तेजोऽग्निर्नाव्यथत तथो ऽएवैष ऽएतत्पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हनिष्यन्नग्निमेवानीकं कृत्वोपप्रैति स तेजोऽग्निर्न व्यथते तस्मादग्नयेऽनीकवते ॥ २ ॥

(तेऽथ) अथ मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः । (भ्यो) मध्यन्दिने चरुं निर्वपति मरुतो ह वै सान्तपना मध्यन्दिने वृत्रꣳ सन्तेपुः स सन्तप्तोऽनन्नेव प्राणन्परिदीर्णः शिश्ये तथोऽएवैतस्य पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं मरुतः सान्तपनाः सन्तपन्ति तस्मान्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः ॥ ३ ॥

---

(१) स पूर्वेद्युः अग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति । अग्निं ह वै देवा अनीकं कृत्वोपप्रेयुः वृत्रं हनिष्यन्तः । । तेजोऽग्निर्नाव्यथत । तथो एवैष एतत्पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्नग्निमेवानीकं कृत्वोपप्रैति । स तेजोऽग्निर्न व्यथते । तस्मादग्नयेऽनीकवते ॥ २ ॥

(२) अथ मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं निर्वपति । मरुतो ह वै सान्तपना मध्यन्दिने वृत्रं सन्तेपुः । स सन्तप्तोऽनन्नेव प्राणन् परिदीर्णः शिश्ये । तथो एवैतस्य पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं मरुतः सान्तपनाः सन्तपन्ति । तस्मान्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः ॥ ३ ॥

नाहमिति । अनु सम्यगञ्चतीत्यनूक् अनूचीनाश्चीनम्, " विभाषाऽञ्चेरदिक्स्त्रियाम् "–(पा सू. ५ । ४ । ८) इति स्वार्थिक खच्–प्रत्ययः । अनूचीनं नैरन्तर्येण वर्तमानमहः अनूचीनाहम् " राजाहःसखिभ्यः "–(पा सू. ५ । ४ । ९१) इति टच् समासान्तः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वदिवसे प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु तिस्र इष्टयोऽनुष्ठेयाः, तत्र प्रथमां विधाय स्तौति–स पूर्वेद्युरित्यादिना । "सद्यः परुत् "(पा सू. ५ । ३ । २२) इत्यादिसूत्रेण पूर्वदिनशब्दस्य पूर्वेद्युरिति निपातः । साकमेधेषु प्रधानभूता महाहविराख्या इष्टिर्यस्मिन् दिवसेऽनुष्ठीयते, तत पूर्वदिवसे चतुर्दश्यां प्रातरनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नयेऽष्टाकपालेऽष्टसु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः । अनीकं कृत्वेति । प्रमुखं कृत्वेत्यर्थः । स तेज इति । स च तेजोरूपोऽग्निः तेजस्त्वादुपद्रवाय 'अव्यथत' व्यथां न प्राप्तवान् । दार्ष्टान्तिकेन योजयति–तथो एवैष इति । उक्तहेतोरनीकवद्गुणवैशिष्ट्य पुरोडाशदेवताया अभ्युक्तमिति निगमयति–तस्मादिति ॥ २ ॥

मध्यन्दिनेऽनुष्ठेयामिष्टिं विधाय प्रशंसति–अथेति । देवताविशेषणमुपपादयति–मरुतो ह वा इति । 'मरुतो' हि सन्तापनकारणं 'सान्तपना' तथाविधा मरुतो मध्यन्दिनसमये 'वृत्रम्' असुरं 'सन्तेपुः' सन्तप्तं कृतवन्तः । स । सन्तप्तः सन् श्वासप्रश्वासौ कुर्वन् 'परिदीर्णः' विदारितसर्वावयवः 'शिश्ये' शयनं कृतवान् । तथो एवेति, दार्ष्टान्तिकफलकथनम् ॥ ३ ॥

१–पूर्वद्युः पूर्वाह्णेऽग्नयेऽनीकवते पुरोडाशः । का श्रौ सू. ५।३।१२–मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः । का श्रौ सू. ५।३।१५

(भ्योऽ) अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः शाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रयति सन्दोह्य तं चरुꣳ श्रपयति चरुर्ह्येव स यत्र क्व च तण्डुलानावपन्ति तन्मेधा देवा दधिरे प्रातर्वृत्रꣳ हनिष्यन्तस्तथोऽ एवैष एतत्पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हनिष्यन्मेधो धत्ते तद्यत्क्षीरौदनो भवति मेधो वै पयो मेधस्तण्डुलास्तदुभयं मेधमात्मन्धत्ते तस्मात्क्षीरौदनो भवति ॥ ४ ॥

तस्यावृत् । (त्से) सैव स्तीर्णा वेदिर्भवति या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्य-स्तस्यामेव स्तीर्णायां वेदौ परिधींश्च शकलाꣳश्चोपनिदधाति तथा सन्दोह्य चरुꣳ श्रपयति श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वासयति ॥ ५ ॥

---

(४) अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः शाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रयति सन्दोह्य तं चरुं श्रपयति । चरुरु ह्येव सः–यत्र क्वचन तण्डुलानावपन्ति । तन्मेधो देवा दधिरे–प्रातर्वृत्रं हनिष्यन्तः । तथो एवैष एतत्पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्मेधं धत्ते । तद्यत्क्षीरौदनो भवति । मेधो वै पयः, मेधस्तण्डुलाः । तदुभयं मेधमात्मन्धत्ते । तस्मात् क्षीरौदनो भवति ॥ ४ ॥

तस्यावृत् सैव स्तीर्णा वेदिर्भवति–या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः । तस्यामेव स्तीर्णायां वेदौ परिधींश्च शकलांश्चोपनिदधाति । तथा सन्दोह्य, चरुं श्रपयति । श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वासयति ॥ ५ ॥

सायाह्नं कर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते–अथेति । गृहमेधिगुणविशिष्टेभ्यो 'मरुद्भ्यः' 'चरुं श्रपयति'–इत्युत्तरेणान्वयः । श्रपणप्रकारमाह–शाखयेति । दर्शयागवत् शाखाहरणवत्सापाकरणे कृत्वा, शाखापवित्रं निर्माय, तदपि पात्रे गाः 'सन्दोह्य' दुग्ध्वा, 'तम्' इति (विधेयापेक्षया) निर्देशः । 'तं' दुग्धं पयः चरुं' 'श्रपयति' चरुरु ह्येवेति । 'सः' वै मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः कृतः 'चरुः एव हि' ओदनः खलु, अतः इदानीमपि तदर्थं चरुमेव श्रपयितव्य इत्यर्थः ॥

यत्र क्वचेति । यत्र कुत्रचिदवस्थितान् तण्डुलान् आहृत्य, तस्मिन् पयसि प्रक्षिप्ते तत्, तथैव हि देवाः पुरुषादिभ्योऽपक्रम्य व्रीहिषु सङ्क्रान्ताः 'मेधः' सार 'दधिरे' अधारयन् । तत्र कारणमाह–प्रातरिति । हनिष्यन्त इति । इतो तत्प्रत्ययः । प्रातः करिष्यमाणाद् वृत्रहननादेतोरित्यर्थः । तथो एवेति । इदानीन्तनयजमानस्यापि तथैव प्रतिपादनम् । क्षीरौदन इति । पयसि तण्डुलान् प्रक्षिप्य पचने सति क्षीरेण संस्कृत ओदनो निष्पन्नः "अन्नेन व्यञ्जनम्"–(पा. सू. २ । १ । ३४) इति तृतीयासमासः । द्रव्यद्वयं सम्भूय प्रशंसति–मेधो वा इति । मेधकरः सारांशो मेधशब्दार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

एष च गृहमेधीययागः सांनाय्यविकृतिरिति सामिधेनी: पर्यग्नि: पूर्ववत् सङ्कल्प्य ततो वैकृतोदनादिदिगि तदन्तिमो दर्शयं । कात्यायनोऽप्याह स्म–"मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि, सांनाय्यवत्, तूष्णीं वैकृतोदनात्"–(का. श्रौ. सू. ५ । १९२–१९९) इति ॥ ४ ॥

अतोऽत्र कर्त्तव्यान्यङ्गान्यनुक्रामति–तस्यावृदिति । 'तस्य' गृहमेधीययागस्य 'आवृत्' क्रिया, प्रयोगः,

---

१–इष्ट्यन्ते सान्तपनीये निर्वाप्य मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि । का. श्रौ. सू. ५।१५१ । तत्र सायंशब्दोऽपराह्णवाची । इति कर्कः ।

(त्य) अथ द्वे पिशीले वा पात्र्यौ वा निर्णेनिजति । तयोरेनं द्वेधोद्धरन्ति तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा सर्पिरासिञ्चति स्रुवं च स्रुचं च सम्मार्ष्ट्यथै-त ओदनावादायोदैति स्रुवं च स्रुचं चादायोदैति स इमामेव स्तीर्णां वेदिमभिमृश्य परिधीन्परिधाय यावतः शकलान्कामयते तावतोऽभ्या-दधात्यथैता ओदनावासादयति स्रुवं च स्रुचं चासादयत्युपविशति होता होतृषदने स्रुवं च स्रुचं चाददान आह ॥ ६ ॥

अथ द्वे पिशीले वा पात्र्यौ वा निर्णेनिजति। तयोरेनं द्वेधोद्धरन्ति। तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा सर्पिरासिञ्चति। स्रुवं च स्रुचं च सम्मार्ष्टि। अथैतौ ओदनावादायोदैति। स्रुवं च स्रुचं चादायो-दैति। स इमामेव स्तीर्णां वेदिमभिमृश्य, परिधीन्परिधाय, यावतः शकलान् कामयते तावतो-ऽभ्यादधाति। अथैतौ ओदनावासादयति स्रुवं च स्रुचं चासादयति। उपविशति होता होतृषदने स्रुवं च स्रुचं चाददान आह ॥ ६ ॥

मम, अभिधीयत इति शेषः । मान्त्रवर्णो 'या यदि' बर्हिषा 'स्तीर्णा' अभूत्, गृहमेधीयस्यापि 'मैव उपकरोति। तस्यामेवस्यादि, सिद्धसिद्धम् अत्र सन्दिग्धपदविवरणमात्रमेव क्रियते-शकलाश्चेति। इध्मस्य स्थाने शकलानेव सम्भृत्य परिधिभिः सह तान् सादयन्त्वित्यर्थः। सन्दोह्य चरुमिति। विहितानुवादः कार्यः॥५

अथ द्वे इति। पिशीले वेति। पिशीलशब्दः शरावचाची। अत एवोक्तं सूत्रकृता-"श्रपयित्वाऽभिधार्यो-द्वास्य शरावयोरुद्धरति" (का. श्रौ. सू. ५।११७)। पात्र्यौ वेति। निर्णेनिजतीति। प्रक्षालयतीत्यर्थः। "णिजिर् शौचपोषणयोः"-इति धातुः (धा. पा. जु. उ. ११)। द्वेधोद्धरन्तीति। 'एनं' चरुं द्वेधा विभज्य तयोः शरावयोः पात्र्योर्वा निदध्यादित्यर्थः। सर्पिरासेचने इति। सर्पिः सर्पणशील-माज्यम्, आसिच्यते आनीयतेऽस्मिन्निति सर्पिरासेचनम्। अधिकरणे ल्युट्। पात्र्ययोरनयोरोदनयोर्मध्ये सर्पिः पूरणाय गर्तौ कृत्वेत्यर्थः। स्रुवं चेति। एकत्वमविवक्षितम्। प्रयाजानुयाजाभावेनोपभृत प्रयोजना-भावात् तामेव सन्दृश्यादित्यर्थः। ओदनावासादयतीति। पात्रद्वये स्थापितौ तावेवौदनौ गृहीत्वा वेद्यामासादयितुं गच्छेदित्यर्थः। ओदनमध्यस्थितेनैवाज्येन कृत्वा नवर्माभिस्थ स्रुवायाः अन्यप्रयोग इति ग्रहण इत्यर्थः। इमामेवेति। सान्तपन्यानिष्टौ या वेदिः बर्हिषाऽऽस्तीर्णाऽस्ति, तामेव वेदिम् गृहमेधीयाहुत्येना-स्तरणमन्त्रेण तूष्णीमेवाभिमृशेत। यदाह कात्यायनः-"स्तरणयुक्तां वेदिमभिमृश्य तूष्णीं वा कृत्वात्" -(का. श्रौ. सू. ५।११६०) इति। न पुनर्बर्हिषाऽऽस्तरणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। इध्मवत्त कार्यशकलानां सङ्ख्या नियमप्रसक्तावाह-यावत इति। यावद्भिः शकलैराहवनीयस्य प्रज्वलनं भवति तावतः कामयेत, 'तावतः' शकलांस्तत्राभ्यादध्यादित्यर्थः। तस्यां वेद्यां हविरासादनं विधत्ते-अथैताविति। उपविशति होतेति। सामिधेन्य-नुवचनादरभावात् होतृषदने तूष्णीमेवोपविशेत्। होतुरुपवेशनानन्तरमाज्यभागावित्येव कर्त्तव्यम्, न पुन-राघारादिकमित्यभिप्रेत्याह-स्रुवञ्च स्रुचञ्चेत्यादिना ॥ ६ ॥

१-इध्मस्थाने शकलपरिधि निधाय। का. श्रौ. सू. ५।१५३। २-आसेचने मध्ये कृत्वा सर्पिरासिञ्चत्याज्यार्थम्। का. श्रौ. सू. ५।१५४।

(ह्रा) अग्नयेऽनुब्रूहीति । (त्वा) आग्नेयमाज्यभागꣳ स दक्षिणस्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ७ ॥

(त्य) अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्यमाज्यभागꣳ सऽउत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ८ ॥

(त्य) अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स दक्षिणस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्तत ऽआज्यमुपस्तृणीते तस्य द्विरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयत्यतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह मरुतो गृहमेधिनो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ९ ॥

(त्य) अथाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । सऽउत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्तत ऽआज्यमुपस्तृणीते तस्य द्विरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघार-

---

'अग्नयेऽनुब्रूहि' इति आग्नेयमाज्यभागम् । स दक्षिणस्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदाया-तिक्रामति । अतिक्रम्याश्राव्याह ' अग्निं यज ' इति । वषट्कृते जुहोति ॥ ७ ॥

अथाह–'सोमायानुब्रूहि' इति सौम्यमाज्यभागम् । स उत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्य-स्यावदायातिक्रामति । अतिक्रम्याश्राव्याह–'सोमं यज' इति । वषट्कृते जुहोति ॥ ८ ॥

अथाह–'मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहि' इति । स दक्षिणस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्तत आज्यमुपस्तृ-णीते । तस्य द्विरवद्यति । अथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । अतिक्रामति । अतिक्रम्याश्राव्याह –'मरुतो गृहमेधिनो यज' इति । वषट्कृते जुहोति ॥ ९ ॥

अथाह–'अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ' इति । स उत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्तत आज्यमुपस्तृ-णीते । तस्य द्विरवद्यति । अथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । अतिक्रामति । अतिक्रम्याश्राव्याह–

अग्नयेऽनुब्रूहीति । दक्षिणस्यौदनस्येति । दक्षिणोत्तरभागेन वेद्यामासादितयोरोदनयोः यो दक्षिणस्थित ओदनः, तस्य 'सर्पिरासेचनात्' सर्पिषः पूर्णात् पात्रात् पूर्वाज्यभागार्थं चतुरवदानम्, उत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात् द्वितीयस्याज्यभागस्यावदानम् । तथा प्रधानयागस्य गृहमेधीयस्य दक्षिणौदनस्य सर्पिरासेचनात् उपस्तरणाभिघारणे उत्तरौदनस्य सर्पिरासेचनात् स्विष्टकृद्यागस्योपस्तरणाभिघारणे । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन– "आज्यभागाभ्या चरति, आग्नेय दक्षिणात्, सौम्यमुत्तरात्, गृहमेधीयस्विष्टकृतौ चाज्यभागवत् समवदानौ (५ । १६३–१६४) इति । निगदसिद्धमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अथाहाग्नय इति । न प्राशित्रमिति । प्राशित्रावदानं न कर्तव्यम्, पयसि सस्कृतत्वेन सान्नाय्यविकृतित्वात्,

---

१–न प्राशित्रमिडा भवति । का. श्रौ. सू. ५ । १६८ ।

यत्युतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निᳪं स्विष्टकृतं यजेति वषट्कृते जुहोत्यथेडामेवावद्यति न प्राशित्रमुपहूय मार्जयन्त ऽएतन्न्वेकमयनम् ॥ १० ॥

(मु) अथेदं द्वितीयᳪं सैव स्तीर्णा वेदिर्भवति या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यस्तस्यामेव स्तीर्णायां वेदौ परिधींश्च शकलांश्चोपनिदधाति तथा सन्दोह्य चरुᳪं श्रपयति तदेव प्रतिवेशमाज्यमधिश्रयति श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वास्यानक्ति स्थाल्यामाज्यमुद्वासयति स्रुवं च स्रुचं च सम्मार्ष्ट्यथैतᳪं सोखमेव चरुमादायोदैति स्थाल्यामाज्यमादायोदैति स्रुवं च स्रुचं चादायोदैति स ऽइमामेव स्तीर्णां वेदिमभिमृश्य परिधीन्परिधाय यावतः शकलान्कामयते तावतोऽभ्यादधात्यथैतᳪं सोखमेव चरुमासादयति स्थाल्यामाज्यमासादयति स्रुवं च स्रुचं चासादयत्युपविशति होता होतृषदने स्रुवं च स्रुचं चाददान ऽआह ॥ ११ ॥

'अग्निं स्विष्टकृत यज' इति । वषट्कृते जुहोति । अथेडामेवावद्यति, न प्राशित्रम् । उपहूय, मार्जयन्ते । एतन्न्वेकमयनम् ॥ १० ॥

अथेदं द्वितीयम् । सैव स्तीर्णा वेदिर्भवति—या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः । तस्यामेव स्तीर्णायां वेदौ परिधींश्च शकलांश्चोपनिदधाति । तथा सन्दोह्य चरुं श्रपयति तेनैव प्रतिवेशमाज्यमधिश्रयति । श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वास्यानक्ति स्थाल्यामाज्यमुद्वासयति स्रुवं च स्रुचं च सम्मार्ष्टि । अथैतं सोखमेव चरुमादायोदैति । स्थाल्यामाज्यमादायोदैति । स्रुवं च स्रुचं चादायोदैति । स इमामेव स्तीर्णां वेदिमभिमृश्य, परिधीन्परिधाय, यावतः शकलान् कामयते तावतोऽभ्यादधाति । अथैतं सोखमेव चरुमासादयति । स्थाल्यामाज्यमासादयति । स्रुवं च स्रुचं चासादयति । उपविशति होता होतृषदने । स्रुवं च स्रुचं चाददान आह ॥ ११ ॥

न हि प्रकृतौ सान्नाय्यात् प्राशित्रमवदायते । उक्तमुपयोगक्रमं निगमयति—एतदिति । 'एतत्' खलु 'एकमयन' मार्गमेवास्यानुष्ठानमार्गं ॥ १० ॥

अन्यदप्ययनं दर्शयति—अथेदमिति । अस्मिन् पक्षेऽपि पूर्ववदेव सैव स्तीर्णा वेदिर्भवतीत्यादर्थः । एतावांस्तु विशेषः—अग्निमथ्य चरोर्देशोद्धरणम्, तत्र सार्पिरासेचनकरणम्, तदामेचनश्रोपर्यैव न भवति, किन्तु यदा चरुं श्रपयति 'तत्' तदानीमेव 'प्रतिवेश' समापनार्थं प्रतिनिर्दिष्टेन निर्वचनस्थानं प्रतिवश, तत्स्थानीयमाज्यम्, दक्षिणाग्नावाज्यस्थालीमधिश्रयेदित्यर्थः । उद्वास्यानक्तीति । उद्वासनात् पूर्वमभिघार्य तदुत्तरकालमपि हविरञ्ज्यादित्यर्थः ॥

सोखमेवेति । यस्यां स्थाल्यां चरुः श्रप्यते, तत्सहितमेव, न पुनः पात्रान्तरे धारणं कर्तव्यमित्यर्थः । स्थाल्या-

(द्वा) अग्नयेऽनुब्रूहीति । (त्या) आग्नेयमाज्यभागᳯँ स स्थाल्यै चतु-
राज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं यजेति वषट्कृते जुहोति १२
(त्यु) अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्यमाज्यभागᳯँ स स्थाल्या एव
चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह सोमं यजेति वषट्-
कृते जुहोति ॥ १३ ॥
(त्यु) अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीत आज्य-
मथास्य चरोर्द्विरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदाने ।
अतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह मरुतो गृहमेधिनो यजेति वषट्कृते जुहोति १४
(त्यु) अथाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीत आज्यमथास्य
चरोः सकृदवद्यत्यथोपरिष्टाद्द्विराज्यस्याभिघारयति न प्रत्यनक्त्यवदान-
मतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निᳯँ स्विष्टकृतं यजेति वषट्कृते जुहोति १५
(त्यु) अथेडामेवावद्यति न प्राशित्रम् । (सु) उपहूय प्राश्नन्ति यावन्तो
गृह्या हविरुच्छिष्टाशाः स्युस्तावन्तः प्राश्नीयुरथो ऽअप्यृत्विजः प्राश्नीयु-

---

'अग्नयेऽनुब्रूहि' इति आग्नेयमाज्यभागम् । स स्थाल्यै चतुराज्यस्यावदायातिक्रामति । अतिक्रम्याश्राव्याह–'अग्निं यज' इति । वषट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

अथाह–'सोमायानुब्रूहि' इति । सौम्यमाज्यभागम् । स स्थाल्या एव चतुराज्यस्यावदायातिक्रामति । अतिक्रम्याश्राव्याह–'सोमं यज' इति । वषट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

अथाह–'मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहि' इति । स उपस्तृणीत आज्यम् । अथास्य चरोर्द्विरवद्यति । अथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । प्रत्यनक्त्यवदाने अतिक्रामति । अतिक्रम्याश्राव्याह–'मरुतो गृहमेधिनो यज' इति । वषट्कृते जुहोति ॥ १४ ॥

अथाह–'अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि' इति । स उपस्तृणीत आज्यम् । अथास्य चरोः सकृदवद्यति । अथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयति । न प्रत्यनक्त्यवदानम् । अतिक्रामति । अतिक्रम्याश्राव्याह–'अग्निं स्विष्टकृतं यज' इति । वषट्कृते जुहोति ॥ १५ ॥

अथेडामेवावद्यति, न प्राशित्रम् । उपहूय प्राश्नन्ति । यावन्तो गृह्या हविरुच्छिष्टाशाः स्युः–तावन्तः प्राश्नीयुः–अथो अप्यृत्विजः प्राश्नीयुः । अथो अप्यन्ये ब्राह्मणाः प्राश्नीयुः–यदि बहुरोदनः

माज्यमिति । स्थालीसहितमेव चरुं वेद्यामासाद्य, आज्यस्थालीतलगतमाज्यमप्यासादयेदित्यर्थः । आज्यभागादिषु यदाज्यकार्यं तत् सर्वं स्थालीगताज्यादेव कर्त्तव्यमिति । अयमेव पूर्वस्मात्पक्षादस्य पक्षस्य विशेषः, शिष्टं समानं पूर्वेण ॥ ११–१९ ॥

अथेडामेवावद्यतीति । इडोपहानानन्तरं यत् प्राशनम्, तत्र विशेषमाह–यावन्त इति । गृहे भवा 'गृह्याः'

यथो ऽअप्यन्ये ब्राह्मणाः प्राश्नीयुर्यदि बहुरोदनः स्यादथैतामनिरशितां कुम्भीमपिधाय निदधाति पूर्णदर्व्याय मातृभिर्वत्सान्त्समवार्जन्ति तद्व पशवो मेधमात्मन्दधते यद्यग्नैताᳬं रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति निवान्यां प्रातर्दुहन्ति पितृयज्ञाय ॥ १६ ॥

(ग्रा) अथ प्रातर्हुते वाऽहुते वा । यतरथा कामयेत सोऽस्या ऽअनिरशितायै कुम्भ्यै दर्व्योपहन्ति पूर्णा दर्वि परापत सुपूर्णा पुनरापत । वस्नेव विक्रीणावहा ऽइषमूर्जᳬं शतक्रतविति यथा पुरोऽनुवाक्यैवमेषैतयैवैनमेतस्मै भागाय ह्वयति ॥ १७ ॥

स्यात् । अथैतामनिराशितां कुम्भीमपिधाय निदधाति पूर्णदर्वाय । मातृभिर्वत्सान्समवार्जन्ति । तद्ध पशवो मेधमात्मन्दधते । यद्यग्नैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति। निवान्यां प्रातर्दुहन्ति पितृयज्ञाय॥१६॥

अथ प्रातर्हुते वाऽहुते वा–यतरथा कामयेत–सोऽस्या अनिराशितायै कुम्भ्यै दर्व्योपहन्ति ।"पूर्णा दर्वि परापत सुपूर्णा पुनरापत । वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो"–(वा. सं. ३।४९) इति । यथा पुरोऽनुवाक्या–एवमेषा । एतयैवैनमेतस्मै भागाय ह्वयति ॥ १७ ॥

यजमानगृहे वर्तमाना पुत्रपौत्रभ्रात्रादिरूपा 'यावन्त' सन्ति, 'तावन्त' 'हविरुच्छिष्टाशा' भवेयु; अस्यैव विवरणं 'प्राश्नीयु'–इति, हविःशेषं सर्वं प्राश्नीयुरित्यर्थ । 'अथो' अपि च 'ऋत्विज अपि' 'प्राश्नीयु'। 'अपि च' 'अन्ये' 'ये ब्राह्मणा' आगता, तेऽपि 'प्राश्नीयु'। 'यदि' 'ओदनः' 'बहु' अधिक 'स्यात्' तदा अन्येषां प्राशनमित्यर्थ ।कुम्भीनिधानं विधत्ते–अथैतामिति । नि:शेषेण अशिता निरशिता, तद्विपरीता अनिरशिता ताम्, शेषसहितामित्यर्थ । तादृशीं कुम्भीं पात्रान्तरेण अपिधाय, 'पूर्णदर्वाय' हविषा पूर्णा दर्वी यस्मिन् कर्मणि, तत् पूर्णदर्वम्, तस्मै पूर्णदर्वाय कर्मणे, तदर्थं स्थापयेत् । अस्यां रात्रौ वत्सानां मातृभि सह वासं विधत्ते–मातृभिरिति । 'समवार्जन्ति' "वर्जं गतिस्थानाजॅनेषु"–(धा पा. भ्वा. प. २२४) सम्यक् कुर्युरित्यर्थ । तद्ध पक्षाव इति । 'तत्' तेन वत्ससङ्गमेन पशवोऽपि 'मेधम्' आत्मीय सारम् 'आत्मन्' स्वात्मनि अस्यां रात्रौ 'दधते' धारयन्ति । अग्निहोत्रार्थमपि तस्यां रात्रौ पयो न दोग्धव्य-मिति द्रव्यान्तरं विधत्ते–यद्यग्नैतामिति । एवं यजमानगृहवर्तिनां सर्वेषां वत्सानां मातृसमवार्जनप्रसक्तौ प्रातः पितृयज्ञार्थं दोग्धव्याया निवान्याया गोर्वत्सस्य बन्धनं कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याह–निवान्यामिति । स्वय नष्टवत्सा अन्यदीयेन वत्सेन या गौर्दुह्यते सा निवान्या, ताम् 'प्रातः' पितृयज्ञार्थं यतो दुहन्ति, अतस्तस्य वत्सस्य बन्धनं कर्तव्यमित्यध्याहृत्य योजनीयम् । अत एव कात्यायन आह–"मातृभिर्वत्सान्सम्सृज्य निवान्या-वत्सं बध्नाति" इति (का श्रौ सू. ५।१।७१)॥ १६ ॥

पूर्णदर्वाख्यस्य कर्मण काल विधत्ते–अथेति । 'प्रातः'–अग्निहोत्रे 'हुते वा अहुते वा' अनयो पक्षयो 'यतरथा' येन प्रकारेण 'कामयेत' तथैवानुष्ठेयमित्यर्थ । होमाय समन्त्रकं हविर्ग्रहणं विधत्ते–सोऽस्या इति।

---

१ प्राश्नन्ति दुग्धा (यजमानाद्या हविरुच्छिष्टाशा ऋत्विजो ब्राह्मणाश्चान्ये बहुचन् । का श्रौ सू ५।१।७०।७१। २–अन्तेवाससम्यक्त्वं निदधाति । का श्रौ सू ५।१।७२।३–मनर्हुते वाऽहुते वा स्थाल्या दर्व्यादत्ते पूर्णां दर्वीति । का श्रौ सू ५।१।७७।

(स्तु) अथर्षभमाह्वयितवै ब्रूयात् । (त्स) ॥ यदि रुयात्स वषट्-कार इत्यु हैक आहुस्तस्मिन्वषट्कारे जुहुयादित्यथो इन्द्रमेवैतत्स्वेन रूपेण ह्वयति वृत्रस्य वधायैतद्वा इन्द्रस्य रूपं यदृषभस्तत्स्वेनैवैनमेतद्रूपेण ह्वयति वृत्रस्य वधाय स यदि रुयाद्वा म इन्द्रो यज्ञमगन्त्सेन्द्रो मे यज्ञ इति ह विद्याद्यद्यु न रुयाद्ब्राह्मण एव दक्षिणत आसीनो ब्रूयाज्जुहुधीति सैवेन्द्री वाक् ॥ १८ ॥

अथर्षभमाह्वयितवै ब्रूयात् । स यदि रुयात्–स वषट्कारः–इत्युहैक आहुः । तस्मिन् वषट्कारे जुहुयादिति । अथो इन्द्रमेवैतद् स्वेन रूपेण ह्वयति–वृत्रस्य वधाय । एतद्वा इन्द्रस्य रूपं यदृषभः । तत्स्वेनैव रूपेण ह्वयति–वृत्रस्य वधाय । स यदि रुयात्,–आ म इन्द्रो यज्ञमगन्, सेन्द्रो मे यज्ञः–इति ह विद्यात् । यद्यु न रुयाद्–ब्राह्मण एव दक्षिणत आसीनो ब्रूयात्–'जुहुधि' इति । सैवेन्द्री वाक् ॥ १८ ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सोऽत्रायाः गृहमेधीयकुम्भ्याः सकाशात् "पूर्णा दर्वि"–इति मन्त्रेण दर्व्या आयातेन 'उपहन्ति' गृह्णीयात् । मन्त्रस्यायमर्थः–हे 'दर्वि'! प्रथम हविषा 'पूर्णा' सती अस्याः सकाशात् 'परापत' परागच्छ, देवान् प्राप्नुहि, पुनः कर्मफलेन 'सुपूर्णा'–सती अमुनः सकाशात् अस्मान् पुनरागच्छ, हे 'शतक्रतो' 'इन्द्र'! 'वस्ना' वसुना मूल्येन 'इव' आवाम् 'इषम्' इष्यमाणम् अन्नम् 'ऊर्जम्' बलकरं रसं च 'विक्रीणावहै' त्वया दत्तं फलं स्वीकृत्य हविर्दास्यामि त्वयि; मया दत्तं हविर्गृहीत्वा मह्यं फलं दास्यसि त्वम्; एवं व्यतिहारेण कर्म क्रीणावहा इत्यर्थः । एतन्मन्त्रोच्चारणं प्रशंसति–यदेति । 'एनम्' इन्द्रम् 'एतस्मै' पूर्णदर्व्याख्याय 'भागाय' पुरोऽनुवाक्यास्थानीयया पुरोवक्तव्यया एतया 'आ-ह्वयति' आकारयति ॥ १७ ॥

ऋषभध्वनौ होतव्यमिति विधिमुपाह–अथेति । 'आह्वयितवै' आह्वातुम् "तुमर्थे सेसेनसे"–(पा. सू. ३ । ४ । ९) इति तवै-प्रत्ययः । स यदीत्यादि । 'सः' आहूतः ऋषभः, 'यदि' 'रुयात्' शब्दं कुर्यात् । "रु शब्दे"–(धा. पा. अ. प. २४) इति धातुः । तद्ध्वनिर्वषट्कारात्मक इति केचिदाहुः । तथा च तैत्तिरीयकम्–"ऋषभमाह्वयति, वषट्कार एवास्य स इति कथयन्ति" इति । अतः तस्मिन् वषट्कारे हविर्जुहुयादित्येक मतम् ॥

पक्षान्तरमाह–अथो इति । योऽयमृषभस्य ध्वनिः, नासौ वषट्कारः, किन्तु इन्द्रस्य स्वभूतेन ऋषभाख्येन रूपेण तमेव 'इन्द्रम्' एतेन शब्देन 'ह्वयति' किमर्थम् 'वृत्रस्य वधाय' वृत्रमसुरं हन्तुमित्यर्थः । वृत्रस्येति कर्मणि षष्ठी । "तुमर्थाच्च भाववचनात्"–(पा. सू. २ । ३ । १५) इति वधशब्दाच्चतुर्थी । एतदेव विवृणोति–एतद्वा इति । अभिभवनशीलऋषभ 'इन्द्रस्य रूपम्' । नहीन्द्रादन्यस्याभिभवनसामर्थ्यमस्तीत्यभिप्रायः । स यदीत्यादि । 'यदि' 'सः' ऋषभः शब्दं कुर्यात् तदा "आ म इन्द्रो यज्ञमगन्" आगमत्, तथा च मदीयो यज्ञः इन्द्रसहितोऽभवदिति 'विद्यात्' जानीयात् । यद्ये ऋषभस्य शब्दाकरणेऽनुष्ठानप्रकारमाह–यद्यु नेति । 'यदि'

१–ऋषभमाह्वयितवै ब्रूयात् । का. श्रौ. सू. ५ । १७८ । २–स्ने जुहोति । का. श्रौ. सू. ५ । १७९ ।

(वस्) स जुहोति । देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ॥ निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहेति ॥ १९ ॥

(त्सु) अथ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालं पुरोडाशं निर्वपति । मरुतो ह वै क्रीडिनो वृत्रᳬ हनिष्यन्तमिन्द्रमागतं तमभितः परिचिक्रीडुर्महयन्त-स्तथो ऽएवैतं पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यᳬ हनिष्यन्तमभितः परिक्रीडन्ते महयन्तस्तस्मान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽथातो महाहविष ऽएव तद्यथा महा-हविषस्तथो तस्य ॥ २० ॥ .

इति चतुर्थप्र० चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥४॥ (५–२) समाप्तोऽयं चतुर्थप्र० ॥

[illegible] जुहोति " देहि मे–ददामि ते, नि मे धेहि–नि ते दधे । निहारं च हरासि मे–निहारं निहराणि ते–स्वाहा " (वा सं. ३ । ५०) इति ॥ १९ ॥

अथ महाहविर्यागः ।

अथ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालं पुरोडाशं निर्वपति । मरुतो ह वै क्रीडिनो वृत्रं हनिष्यन्त मिन्द्रमागतं समभितः परिचिक्रीडुः महयन्तः । तथो एवैतं पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्तम-भितः परिक्रीडन्ते महयन्तः । तस्मान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः । अथातो महाहविष एव तद् यथा महा-हविषः–तथो तस्य ॥ २० ॥

सु ' न ' ' वदन् ' शब्दं कुर्यात्, तदा 'दक्षिणत ' उपविष्टं ' ब्राह्मणं ' प्रत्येव, ' शुद्धवीति ' अध्वर्युं प्रति ' ब्रूयात् ' शमित् ' [illegible] ' ' ऐन्द्री ' इन्द्रदेवतार्यां वाक् ॥ १८ ॥

अथ समन्त्रकं होमं विधत्ते–स जुहोतीति । दर्व्यां गृहीतं हविः " देहि मे "–इति मन्त्रेण तथैव दर्व्याऽऽहवनीये जुहुयात् । मन्त्रस्यायमर्थः । इन्द्रो ब्रवीति–हे यजमान ! त्वं ' मे ' मह्यं प्रथमं हविः ' देहि ', अहमपि ' ते ' तुभ्यम् इष्टं फलं ' ददामि ' तथा त्वं ' मे ' मह्यं ' हविः ' ' निधेहि ' नितरामेव हि ह्रियत इति निहारो मूल्यद्रव्यम् ' निहारं ' हविषो मूल्यभूतम् फलस्य मूल्यभूतं अहमपि तुभ्यं फलं ' निदधे ' निदधामि, नियच्छामि नितरां धारय, हविः, ' च '–शब्दश्चेदर्थे, त्वं चेत् प्रथमं ' हरासि ' हरेः, दद्याः इत्यर्थः । हरतेर्लेट्याडागमः, अनन्तरमेव ' ते ' तुभ्यम् अहमपि ' निहारं ' हविषो मूल्यभूतं फलं ' निहराणि ' नितरां प्रापयामि ' स्वाहा ' इदं हविः स्वाहुतमस्तु इति । एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम्–" प्रातर्दुह्वाऽजुह्वा वा स्थाल्या दर्व्योदचे पूर्णां दर्वाति, ऋषभमाह्वयितवै ब्रूयाद्, रुते जुहोति, अन्याहरति मद्रा जुहुधीत्याह, देहि म इति जुहोति "–इति (का. श्रौ सू. १७७–१८१) ॥ १९ ॥

एतदनन्तरकर्तव्यामिष्टिं विधत्ते–अथेति । क्रीडन्तीति क्रीडिनः एतद्गुणविशिष्टेभ्यः 'मरुद्भ्यः' सप्तसु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः । क्रीडिन इति मरुतां यथार्थं विशेषणमिति प्रतिपादयति–मरुतो ह वा

१–अन्वाहरति मद्रा जुहुधीत्याह । का. श्रौ सू ५ । १८० । २–रुते इति पा । ३–मरुद्भ्य क्रीडिभ्य सप्तकपाल । का. श्रौ सू ५ । १८२ ।

अथ पञ्चम प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । (स्तं) तेनो ऽएव व्यजयन्त येयमेषां व्विजितिस्तां तयो ऽएवैष एतेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हन्ति तयो एव विजयते तस्माद्वा ऽएष ऽएतेन यजते ॥ १ ॥

तस्यावृत् । (डु) उपकिरन्त्युत्तरवेदिं गृह्णन्ति पृषदाज्यं मन्थन्त्यग्निं नवप्रयाजं भवति नवानुयाजं त्रीणि समिष्टयजूꣳषि भवन्त्यथैतान्येव पञ्च हवीꣳषि भवन्ति ॥ २ ॥

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनो एव व्यजयन्त येयमेषां विजितिः—ताम् । तयो एवैष एतेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हन्ति—तयो एव विजयते । तस्माद् वा एष एतेन यजते ॥ १ ॥

तस्यावृत् । उपकिरन्त्युत्तरवेदिम्, गृह्णन्ति पृषदाज्यम्, मन्थन्त्यग्निम् । नवप्रयाजं भवति, नवानुयाजम्, त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्ति । अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ २ ॥

इत्यादिना । इत्र इन्तुमुद्युक्तमिन्द्रमभितो यस्माद् 'पारेचिक्रीडुः' क्रीडितवन्तः, तस्मादेतेषां 'क्रीडिन' इति नाम सम्पन्नम् । इदानीं कृतस्य साकमेधेन हविषा यक्ष्यमाणस्य समीपे मरुतां क्रीडनं प्रतिपाद्यते—तयो एवेत्यादिना । तस्मादिन्द्रवचनमानस्य समीपे क्रीडनशालिभ्यो मरुद्भ्यो यागः कर्त्तव्यः । साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराख्याया इष्टेरारम्भे प्रतिजानीते—अथात इति । यतोऽनुष्ठानकालः प्राप्तः, अतः प्राप्तावसरत्वात् महाहविषः प्रयोगोऽभिधास्यत इत्यर्थः । वरुणप्रघासतन्त्रं तत्रातिदिशति—तद्यथेति । तत्र 'महाहविषः महान्ति बहूनि हवींषि यत्र, महाहविर्वरुणप्रघासाख्यो यागः, 'तस्य' वक्ष्यमाणस्य महाहविराख्यस्य यागस्य 'यथा' एवमिति सम्बन्धः । तस्य पूर्वोक्तस्य वरुणप्रघासस्य हविषो यथाऽनुष्ठानम्, तथैव महाहविषो वक्ष्यमाणस्यापीति ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २–१–२ ॥

अथ तस्य महाहविषः प्रयोगकर्म विधित्सुः प्राग् "एतैर्वै देवा वृत्रमघ्नन्"—इत्यादिना यत् साकमेधानां फलं प्रतिपादितम्, तत्फलं महाहविष एव साक्षात् साधनत्वमिति प्रतिपादयति—महाहविषा ह ॥ इत्यादिना । महत्त्वगुणविशिष्ट इन्द्रो देवता यस्मिन् यागे तत्साधनं हविः महाहवि- । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ १ ॥

तस्य प्रयोगमनुक्रामति—तस्यावृदित्यादिना । आवृच्छब्दः क्रियावाची । उत्तरवेदीनिवपनपृषदाज्यग्रहणाग्निमन्थनादीनि वरुणप्रघासवदेवात्रापि कार्याणीत्याह—उपकिरन्तीत्यादिना । अत एव सूत्रकृतोक्तम्—" उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमन्थनपृषदाज्यञ्च वरुणप्रघासवत् "—(का.श्रौ. सू.५ । १८८) इति । अथैतान्येवेति । यानि वैश्वदेवेऽनुक्रान्तानि आग्नेयादीनि पञ्च सञ्चराणि हवींषि 'एतानि एव' अत्रापि कर्त्तव्यानि भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१–अदित्यै चरुरन्यत्रापि । का. श्रौ सू. ५ । १८३ ।

स यदाग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । (त्य) अग्निना ह वा ऽएनं तेजसाऽघ्नन्त्स तेजोऽग्निर्नाव्यथत तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति । सोमेन ह वाऽएनꣳ राज्ञाऽघ्नन्त्सोमराजान एव तस्मात्सौम्यश्चरुर्भवति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यत्सावित्रः । (त्रो) द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता ह्येवैनमघ्नंस्तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति । वाग्वै सरस्वती वाग्घ हैवानुममाद प्रहर जहीति तस्मात्सारस्वतश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

स यदाग्नेयो (१) ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । अग्निना ह वा एनं तेजसाऽघ्नन् । स तेजोऽग्निर्नाव्यथत । तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ३ ॥

अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति (२) । सोमेन ह वा एनं राज्ञाऽघ्नन् । सोमराजान एव । तस्मात्सौम्यश्चरुर्भवति ॥ ४ ॥

अथ यत्सावित्रो (३) द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूता ह्येवैनमघ्नन् । तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ५ ॥

अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति (४) । वाग्वै सरस्वती । वाग्घ हैवानुममाद—' प्रहर, जहि ' इति । तस्मात्सारस्वतश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

तत्राग्नेयमनूद्य स्तौति—स यदिति । एनं तेजसाऽघ्नन्निति । पुरा खलु देवा ' अग्निना ' अग्निलक्षणेन ' तेजसा ' ' एनं ' वृत्रम् 'अघ्नन्' अहिंसन् ' स ' च तेजोरूप ' अग्नि ' ' न अव्यथत ' व्यथित पीडितो नाभवत् । तस्मादाग्नेययागस्य प्राथम्य युक्तम् ॥ ३ ॥

सौम्य हविरनूद्य स्तौति—अथ यदिति । सोमराजान एवेति । सोमो राजा येषां ते तथोक्ता " राजाहःसखिभ्यष्टच् "—(पा सू ५ । ४ । ९१) । इति टच्—समासान्तो न भवति, तत्पुरुषाधिकारात् । सोमराजेनाधिष्ठिता देवा, तेनैव ' राज्ञा सोमेन ' ' एनं ' वृत्रम् ' अघ्नन् ' अहिंसन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

तृतीय हविरनूद्य स्तौति—अथ यत् सावित्र इति । द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वेति । कपालसङ्ख्याया विकल्प । सवितृप्रसूता इति । यत सवित्रा देवेन प्रेरिता एव देवा. ' एनं ' वृत्रम् ' अघ्नन् ' तस्मात्सावित्रयाग कर्तव्य ॥ ५ ॥

चतुर्थं हविरनूद्य स्तौति—अथ यत् सारस्वत इति । वाग्घ हैवेति । वागात्मिका हि सरस्वती सैव खलु वाक् वृत्र हनिष्यन्तमिन्द्रम् ' अनुममाद ' हृष्टा बभूव । अनुमदनप्रकारमाह—हे इन्द्र ! ' प्रहर ' वज्रेण वृत्रं

१—सावित्रोऽष्टाकपालो द्वादशकपालो वा । का० श्रौ० सू० ५ । ४ ।

(त्यु) अथ यत्पौष्णश्चरुर्भवति । (ती) इयं वै पृथिवी पूषेयॐ हैवैनं व्वधाय प्रति प्रददावनया हैवैनं प्रतिप्रत्तं जघ्नुस्तस्मात्पौष्णश्चरुर्भवति ॥७॥

(त्यु) अथैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । (त्ये) एतेन हैवैन-मघ्नंस्तेजो वा अग्निरिन्द्रियं व्वीर्यमिन्द्र एताभ्यामेनमुभाभ्यां व्वीर्याभ्याम-घ्नन्ब्रह्म वाऽअग्निः क्षत्रमिन्द्रस्तेऽउभे सꣳरभ्य ब्रह्म च क्षत्रं च सयुजौ कृत्वा ताभ्यामेनमुभाभ्यां व्वीर्याभ्यामघ्नंस्तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरो-डाशो भवति ॥ ८ ॥

अथ यत् पौष्णश्चरुर्भवति (५)। इयं वै पृथिवी पूषा, इयं हैवैनं वधाय प्रतिप्रददौ । अनया हैवैनं प्रतिप्रत्तं जघ्नुः । तस्मात् पौष्णश्चरुर्भवति ॥ ७ ॥

अथैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति (६)। एतेन हैवैनमघ्नन् । तेजो वा अग्निः, इन्द्रियं वीर्यमिन्द्रः । एताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्यामघ्नन् । ब्रह्म वा अग्निः, क्षत्रमिन्द्रः, ते उभे संरभ्य, ब्रह्म च क्षत्रं च सयुजौ कृत्वा ताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्यामघ्नन् । तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

ताडय, ततस्तं ' जहि ' मारयेति । जहीति हन्तेर्लोटि मध्यमैकवचने " हन्तेर्जः "–(पा. सू. ६ । ४ । ३६) इति जादेशः तस्य " असिद्धवदत्राभात् "–(पा. सू. ६ । ४ । २२) इति असिद्धत्वात् हेर्लुग् न भवति ॥ ६ ॥

पञ्चमं हविरनूद्य स्तौति–अथ यत् पौष्णश्चरुर्भवतीति । इयं वै पृथिवीत्यादि । इयमेव हि पृथिवी पोषयति भूतजातानीति पूषा, इयमेव खलु ' एन ' वृत्रं ' वधाय ' हननाय ' प्रतिप्रददौ ' प्रत्यर्पयामास, अतः ' अनयैव ' पृथिव्या साधनेन ' एनं ' वृत्रं देवाः ' प्रतिजघ्नुः ' प्रत्येकं हतवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्ठं हविर्विधत्ते–अथैन्द्राग्न इति । एतेन हेत्यादि । 'एतेन' इन्द्राग्निदेवताकेन यागेन । इन्द्राग्न्योर्वृत्रहनन-हेतुत्वमुपपादयति–तेजो वा अग्निरित्यादिना । योऽयम् ' अग्निः ' स दहनसमर्थः ' तेजः ' यदिदं पुरुषे प्रविष्टम् ' इन्द्रियम् ' इन्द्रलिङ्गम्, इन्द्रेण दत्तं ' वीर्यम्, ' तदात्मक इन्द्रः; तथा च ' एताभ्याम् उभाभ्याम् ' इन्द्राग्निसम्बन्धिभ्याम् ' एनं ' वृत्रम् देवाः ' अघ्नन् ' तस्मादैन्द्राग्नो यागो युक्त इत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति–ब्रह्म वा अग्निरिति । ' अग्निः, ' ' ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिः; ब्राह्मणेन सह प्रजापति-मुखादुत्पन्नत्वात् । ' इन्द्रः, ' ' क्षत्रम् ' क्षत्रियजातिः; प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च सकाशात् क्षत्रियेण सहोत्पत्तेः । ' ते उभे ' ब्रह्मक्षत्रे ' संरभ्य ' अवलम्ब्य ' सयुजौ ' परस्परं सहायभूते ' कृत्वा ' ' ताभ्यामुभाभ्यां ' ब्रह्म-क्षत्रसम्बन्धिभ्यां वीर्याभ्याम् ' एन ' वृत्रम् ' अघ्नन् ' ॥ ८ ॥

१–नित्येभ्योऽग्निकार्येन्द्राग्नो महेन्द्रवत्सर्वैश्चरुर्मन्थ एककपालः । का. श्रौ. सू.-५ । १८७ ।

(त्यु) अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति । (त्री) इन्द्रो वा ऽएष पुरा वृत्रस्य वधादथ वृत्रꣳहत्वा यथा महाराजो विजिग्यानऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति महान्तमु चैवैनमेतत्खलु करोति वृत्रस्य वधाय तस्माद्वेव माहेन्द्रश्चरुर्भवति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ वैश्वकर्मण ऽएककपालः पुरोडाशो भवति । विश्वं वा ऽएतत्कर्म कृतꣳ सर्वं जितं देवानामासीत्साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां विश्वम्वेवैतस्यैतत्कर्म कृतꣳ सर्वं जितं भवति साकमेधैरीजानस्य विजिग्यानस्य तस्माद्वैश्वकर्मण ऽएककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥

अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति (७)। इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधात्। अथ वृत्रं हत्वा–यथा महाराजो विजिग्यानः–एवं महेन्द्रोऽभवत्। तस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति। महान्तमु चैवैनमेतत् खलु करोति–वृत्रस्य वधाय। तस्माद्वेव माहेन्द्रश्चरुर्भवति ॥ ९ ॥

अथ वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भवति (८)। विश्वं वा एतत् कर्म कृतम्, सर्वं जितं देवानामासीत् साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानाम्। विश्वम्वेवैतस्यैतत् कर्म कृतम्, सर्वं जितं भवति–साकमेधैरीजानस्य विजिग्यानस्य। तस्माद्वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥

सप्तम हविर्विधत्ते–अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवतीति। (का. श्रौ. सू. ५ । १८७)। महाश्चासाविन्द्रो महेन्द्रः "आन्महतः "–(पा. सू. ६ । ३ । ४६) इत्यात्वम्। महेन्द्रो देवता अस्य माहेन्द्रः "महेन्द्राद्घाणौ च" (पा. सू. ४ । २ । २९) इत्यण्। अस्येन्द्रस्य महत्त्वमनुवादयति–इन्द्रो वा एष इति। एतस्मात् पूर्वं केवल इन्द्र एवासीत्, स च न हत्वा 'महेन्द्रोऽभवत्'। 'यथा' शत्रु 'विजिग्यानः' विजितवान् राजा 'महाराजः' इत्याख्यायते, तद्वत्। 'विजिग्यानः' विपूर्वाज्जयतेः "विपराभ्यां जेः" (पा. सू. १।३।१९) इत्यात्मनेपदम्, लिटः कानच्, "सन्लिटोर्जेः" (पा. सू. ७ । ३ । ५७) इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् ॥

महान्तमु चैवैनमिति। प्रकारान्तरेण स्तुतिः। महच्छब्देनेन्द्रस्य विशेषणान्महान्तमेवैनं कृतवान् भवतीत्यर्थः। तस्माद्वु एवेति। 'उ'–शब्दोऽप्यर्थे। तस्मादपि महत्कर्मकरणाद्धेतोरित्यर्थः ॥ ९ ॥

अष्टम हविर्विधत्ते–अथ वैश्वकर्मण इति (का. श्रौ. सू. ५ । १८७)। विश्वं सर्वं जगत् कर्म कार्यं यस्य स विश्वकर्मा देवता अस्यासौ 'वैश्वकर्मणः'। 'साऽस्य देवता'–(पा. सू. ४ । २ । २४) इत्यणि "अन्"–(पा. सू. ६ । ४ । १६७) इति प्रकृतिभावात्। एतस्य हविषो विश्वकर्मदेवताकत्वं प्रशंसति–विश्वं वा एतदित्यादिना। साकमेधै यागैः 'ईजानानाम्' इष्टवतां 'विजिग्यानानां' शत्रून् विजितवतां 'देवानाम्' 'एतत्' 'विश्वं' सकलं 'कर्म' निरवशेषं 'कृतम्' अनुष्ठितम्, 'जितम्' आप्तफलं च 'आसीत्'। दार्ष्टान्तिके योजयति–विश्वम्वेवेति। 'उ'–शब्दोऽप्यर्थे, शिष्टमुक्तार्थम् ॥ १० ॥

(त्ये) एतेन वै देवाः । (०) यज्ञेनेष्ट्वा येयं देवानां प्रजातिर्या श्रीरेतद्बभूवुरेताᳪं ह वै प्रजातिं प्रजायत एताᳫं श्रियं गच्छति य ऽएवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वाऽएतेन यजेत ॥ ११ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥८॥ १ ॥(८।४)

एतेन वै देवा यज्ञेनेष्ट्वा येयं देवानां प्रजातिः, या श्रीः—एतद्बभूवुः । एतां ह वै प्रजातिं प्रजायते, एतां श्रियं गच्छति—य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते । तस्माद्वा एतेन यजेत ॥ ११ ॥

इति साकमेधपर्वणि महाहविर्यागः ।

उपक्रमावसरायोदीरितफलमाधनायमस्य निगमयति—एतेन वा इति । येयं[1] देवानां ' प्रजातिः ' ' श्रीः ' च दृश्यते, ' एतेन ' अनेनैव हि महाहविषा ' यज्ञेन ' ' इष्ट्वा ' तया प्रजात्या श्रिया च ' बभूवुः ' प्राद्वा अभवन् । यद्वा, 'भू प्राप्तावात्मनेपदी' (धा. पा. चु. आ. २११) अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदी; एतदुभयं प्रापु-रित्यर्थः । एतां ह वा इत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (२–५–४)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनककल्पतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
रत्नोर्व्यौ न्पञ्चसीरा(?)न्त्रिदशतरुलताधेनुगोस्वर्णभूमीः ।
कल्नोक्षा इक्षमश्वाग्निक्षिपसहितरथौ सायणिः शिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥ १ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णपुरुषः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपुत्रः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमगुणः शार्करं चार्करोजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमहित मुदा पात्रमात्मिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

१–' येयम् ' इ. पा. । २–' प्राप्तवान् '–इ० क. पुस्तके ।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । (स्ते) तेनो ऽएव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तामथ यानेषां तस्मिन्त्सङ्ग्रामेऽघ्नंस्तान्पितृयज्ञेन समैरयन्त पितरो वै त ऽआसंस्तस्मात्पितृयज्ञो नाम ॥ १ ॥

तद्वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः । (ऽ) एते ते ये व्यजयन्त शरद्धेमन्तः शिशिरस्त ऽउ ते यान्पुनः समैरयन्त ॥ २ ॥

(न्ता) अथ यदेष ऽएतेन यजते । तस्मादाहुर्नैवैतस्य तथा कंचन घ्नन्तीति देवा ऽअकुर्वन्निति न्वेवैष ऽएतत्करोति यमु चैवैभ्यो देवा भागमकल्पयंस्तमु चैवैभ्य ऽएष ऽएतद्भागं करोति यानु चैव देवाः समैरयन्त तानु चैवैतद्भवति स्वानु चैवैतत्पितॄञ्छ्रेयांसं लोकमुपोन्नयति यदु चैवा-

---

अथ पितृयज्ञः ।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनो एव व्यजयन्त—येयमेषां विजितिः—ताम् । अथ यानेषां तस्मिन् सङ्ग्रामेऽघ्नन्, तान् पितृयज्ञेन समैरयन्त । पितरो वै त आसन्—तस्मात् पितृयज्ञो नाम ॥ १ ॥

तद्वसन्तो, ग्रीष्मो, वर्षाः । एते ते—ये व्यजयन्त । शरद्धेमन्तः शिशिरः । त उ ते—यान्पुनः समैरयन्त ॥ २ ॥

अथ यदेष एतेन यजते । तस्मादाहुर्नैवैतस्य तथा कचन घ्नन्तीति देवा अकुर्वन् । इति न्वेवैष एतत् करोति—यमु चैवैभ्यो देवा भागमकल्पयन् । तमु चैवैभ्य एष एतद्भागं करोति । यानु चैव देवाः

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पिण्डपितृयज्ञं विधित्सुः पितृणामुत्पत्तिमाह—महाहविषा ह वा इत्यादि । येयमेषां विजितिरिति । व्यजयन्तेति सम्बन्धः । अथ यानित्यादि । 'तस्मिन्' वृत्रासुरयुद्धे 'एषां' देवानां मध्ये 'यान्' 'एव' असुरा 'अघ्नन्' अमारयन्, 'तान्' हतान् देवान् पितृयज्ञाख्येन वक्ष्यमाणेन कर्मणा 'समैरयन्त' समागच्छन्त । ते मृताः पितृदेवता एव अभवन् । पितॄनुद्दिश्य क्रियमाणत्वात् 'पितृयज्ञ' इति अन्वर्थेयं संज्ञेत्याह—तस्मादिति ॥ १ ॥

तद्वसन्त इत्यादि । 'तत्' तत्र 'ये' देवा 'व्यजयन्त' विजयमेव प्राप्ताः, न पुनरसुरैर्हताः 'ते' वसन्ताद्यृतुत्रयात्मकाः 'यान्' हतवन्त, 'ते' पितृयज्ञेन 'समैरयन्त' सम्गच्छन्, 'ते' एव शरदाद्यात्मकाः एतेषामनुरूपत्वप्रतिपादनम् उपरिष्टात् "ऋतव पितर"—इति करिष्यमाणस्तुत्योरोद्धातेन ॥ २ ॥

इदानींतनस्यापि यजमानस्यापि तत्फलप्रापकत्वमाह—अथ यदिति । 'अथ' इदानीमपि 'एष' यजमानः

स्यात्रात्मनोऽनुचरणेन हन्यते वा मीयते वा तदु चैवास्यैतेन पुनराप्यायते तस्माद्वा एष एतेन यजते ॥ ३ ॥

स पितृभ्यः सोमवद्भ्यः । षट्कपालं पुरोडाशं निर्वपति सोमाय वा पितृमते षड्वा ऋतव ऋतवः पितरस्तस्मात्षट्कपालो भवति ॥ ४ ॥

स्वान् एव तत् ... तानु चैवैतद्वति । स्वानु चैवैतत् पितॄन् श्रेयांसं लोकमुपोन्नयति । यद्व चैवास्यात्रात्मनोऽनुचरणेन हन्यते वा मीयते वा, तद्व चैवास्यैतेन पुनराप्यायते । तस्माद्वा एष एतेन यजते ॥ ३ ॥

स पितृभ्यः सोमवद्भ्यः (१) षट्कपालं पुरोडाशं (१) निर्वपति, सोमाय (१) वा पितृमते (१) वा ऋतवः, ऋतवः पितरः—तस्मात् षट्कपालो भवति ॥ ४ ॥

एतेन ' पितृयज्ञेन ' यजते ' इति ' यत् ' ' तत् ' तस्मात् । ' अह ' ' नु ' ' एव ' इति त्रयो निपाताः । ' एतस्य ' यजमानस्य सम्बन्धिनं ' कञ्चन ' ' चन '—शब्दोऽप्यर्थे, कमपि पुरुषं ' न ' एव ' घ्नन्ति ' असुरादयो न बाधयन्ति । तत्र कृतानुकरणे हेतुमाह—इति देवा इति । यत्र ' देवाः ' पुरा ' अकुर्वन् ' पितृयज्ञाख्यं कर्म । ' नु ' शब्दोऽन्वर्थे । एवं यजमानोऽपि इत्थमेव एतत्पितृयज्ञाख्यं कर्म करोति । देवैर्येन प्रकारेणानुष्ठितम्, तेनैव प्रकारेणानुतिष्ठति, न स्वातन्त्र्येण किञ्चित् करोतीत्यर्थः । तदेव द्रव्यदेवतासाम्यं प्रतिपादयन्विवृणोति—यद्वु चैवैभ्य इत्यादिना । ' एभ्यः ' पितृभ्यो ' यम् ' एव पुरोडाशधानादिरूपम् ' भागं ' ' देवाः ' ' अकल्पयन् ', ' एतत् ' एतर्हि ' एषः ' यजमानोऽपि ' तम् ' एव भागम् ' एभ्यः ' ' करोति ' । तथा देवाः पुरा असुरहतान् पितृभावं प्राप्तान् ' यान् ' एव ' समैरयन्त ' समागच्छन्, ' तान् ' एव पितृत्वं प्राप्तान् देवान् ' एतद् ' यजमानः ' अवति ' हविषा तर्पयति । अवतिरत्र तृप्त्यर्थः (धा. पा. भ्वा. प. ६०१) । तेन च पितृदेवतातर्पणेन ' स्वान् ' स्वकीयानेव ' पितॄन् ' पितृपितामहादीन् ' श्रेयांसम् ' प्रशस्ततमं ' लोकम् ' ' उपोन्नयति ' उपप्रापयति अपि च ' अत्र ' अस्मिन् कर्मणि ' अस्य यजमानस्य ' आत्मनः ' स्वस्य ' अनुचरणेन ' अनुगमनेन च यदेव प्राणिजातं ' हन्यते ', ' मीयते ' ताड्यते । यद्वा ' मीयते ' "मीङ् हिंसायाम्"—इति धातुः (धा. पा. दि. ३५. ३१) । ' एतेन ' पितृयज्ञेन अस्य तदेव पुनराप्यायते, पुनः प्रवृद्धं भवतीति । तस्मादिति [१] पितृयज्ञस्य विधिः । यस्मात् उदीरितफलहेतुः पितृयज्ञः, तस्मादेतेन यष्टव्यमित्यर्थः । ' यजते '—इति पञ्चमलकारो न वर्तमानोपदेशः ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते—स पितृभ्य इति । सोम एषामस्तीति सोमवन्तः कृतसोमयागाः । एतद्विशेषणविशिष्टेभ्यः ' पितृभ्यः ' षट्सु कपालेषु संस्कृतं ' पुरोडाशं ' ' सः ' यजमानः निर्वपेत् । देवताविकल्पमाह—सोमाय वेति । सोमाय पितृमते वा निर्वापः कर्तव्यः । तदुक्तं कात्यायनेनापि—" पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालः, सोमाय वा पितृमते "—(का. श्रौ. सू. ५ अ. १९७—१९८) इति [२] । इमं देवताविकल्पमाश्वलायनोऽप्याह स्म—"पितरः सोमवन्तः सोमो वा पितृमान् "—इति (आ. श्रौ. सू. २ । १९—२१) । कपालसङ्ख्यां प्रशंसति—षड्वा इति । ऋतवः पितर इति । शरद्धेमन्तशिशिराः, त एते यत् पुनः समैरयन्तेत्याम्नातत्वात् तत् पितॄणामृतुतादात्म्यम् । यद्वा " यस्मिन् वा ऋतौ पुरुषः प्रमीयते, सोऽस्यामुष्मिंल्लोके भवति "—इति श्रुत्यन्तरेण प्रसिद्धेः[३] (तै. ब्रा. १ । ६ । ८ । २) वसन्ताद्यृत्वात्मकाः पितरः ॥ ४ ॥

१—' मीङ् मियते मिङ् हिंसायाम् ' इति क. । २—' पितृभ्यः षट्कपालम् (का. श्रौ. सू. ५ । ११० । ३—श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धेः ' इति क. ।

(त्र्य) अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः । (द्व्योऽन्वा) अन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्ति ततोऽर्धाः पिंषन्त्यर्धा ऽइत्येव धाना ऽअपिष्टा भवन्ति ता धानाः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः ॥ ५ ॥

(द्व्योऽ) अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यः । (भ्यो) निवान्यायै दुग्धे सकृदुपमथितं ऽएकशलाकया मन्थो भवति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृदुपमथितो भवत्येतानि हवींषि भवन्ति ॥६॥ [श० १३००]

अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः (१) अन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्ति । ततोऽर्धाः पिंषन्ति, अर्धा इत्येव धाना अपिष्टा भवन्ति । ता धानाः (२) पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः ॥ ५ ॥

अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यः (३) निवान्यायै दुग्धे सकृदुपमथितं एकशलाकया मन्थो (१) भवति । सकृदु ह्येव । पराञ्चः पितरः । तस्मात् सकृदुपमथितो भवति । एतानि हवींषि भवन्ति ॥६॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते—अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य इति । बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदोऽकृतसोमयागा , केवलहविर्यज्ञयाजिनः पितरः । पृषोदरादित्वात् वर्णलोपः (पा सू ६ ३. १०९) । एतद्गुणविशिष्टेभ्यः पितृभ्यो धानारूपं हविः कर्तव्यमिति शेषः । तत्करणप्रकारमाह—अन्वाहार्यपचन इति । भृज्यमानतण्डुला धाना , तदर्थं दक्षिणाग्नौ भर्जनकपालमधिश्रित्य, तत्र तत्तण्डुलानोप्य भर्जनं कुर्यादित्यर्थः । ततो भर्जनानन्तरं ता धाना द्वेधा विभज्य, अर्धा भक्षितान् समन्तरं ' पिंषन्ति ' चूर्णयन्ति । ' पिष्लृ सञ्चूर्णने "—(धा पा रु प १९) इति धातुः । ' अर्धा इत्येव ' एवमवशिष्टा अर्धा ' धाना ' ' अपिष्टा ' पेषणरहिता अविकृता भवन्ति । ' ता ' अपिष्टा धाना ' पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य ' देयाः ॥ ५ ॥

अथ तृतीयं यागं विधत्ते—अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्य इति । आधानसंस्काराभावेन त्रेताग्न्यभावात् केवलमौपासनाग्निनैवास्वाद्यमाना पितरोऽग्निष्वात्ताः । एतद्गुणविशिष्टेभ्यः पितृभ्यः । ' निवान्यायै ' स्वस्य नष्टवत्सा अन्यदीयेन ' वत्सेन दुह्यमाना गौः ' निवान्या ' । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्याः पयसि प्रक्षिप्तो मथितो धानाचूर्णः ' एकशलाकया ' एका चासौ शलाका च, " पूर्वकालैकसर्व० " (पा सू, २. १. ४९ ।) इत्यादिना समासः । एकयैव शलाकया ' सकृत् ' एकवारम् ' उपमथितं ' आलोडितो हविः ' मन्थो भवति ' इत्यर्थः । उपमथनस्य सकृत्त्वं प्रशंसति—सकृदु ह्येवेति । एकवारमेव हि अध्वर्युस्तस्माद् गार्हपत्याप्रदेशादुत्थाय अन्वाहार्यपचनस्याद्दक्षिणोत्तरप्रदेशे मन्थमुपमथाति । पराञ्च इति । पराङ्मुखा अपुनरावृत्ताः सन्तः पितरो भवन्ति, अतस्तेषां सकृत्त्वमसाधारणधर्म इति तद्धवि संस्कारस्यापि सकृत्त्वमुचितमिति भावः । विहितानि त्रीणि हवींषि सम्भूय निगमयति—एतानीति ॥ ६ ॥

१–पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः । का श्रौ सू ५।१९९। २–अग्निष्वात्तेभ्यः निवान्या दुग्धे सकृन्मथित एकशलाकया मन्थः । अथवा मथस्व तदर्द्धां पिंषन्तीति सूत्रे । का श्रौ. सू ५।२०८–२०७। ३–पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः । का श्रौ सू. ५।२००।

तद्ये सोमेनेजानाः । (स्ते) ते पितरः सोमवन्तोऽथ ये दत्तेन पक्वेन लोकं जयन्ति ते पितरो बर्हिषदोऽथ ये ततो नान्यतरच्चन यानग्निरेव दहन्त्स्वदयति ते पितरोऽग्निष्वात्ता एत उ ते ये पितरः ॥ ७ ॥

स जघनेन गार्हपत्यम् । प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणाऽऽसीन एतᳫँ षट्कपालं पुरोडाशं गृह्णाति स तत एवोपोत्थायोत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणा तिष्ठन्वदन्ति सकृत्फलीकरोति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृत्फलीकरोति ॥ ८ ॥

स दक्षिणेव दृषदुपलेऽउपदधाति । दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपाला-

---

तद्ये सोमेनेजानाः—ते पितरः सोमवन्तः। अथ ये दत्तेन पक्वेन लोकं जयन्ति—ते पितरो बर्हिषदः। अथ ये ततो नान्यतरच्चन, यानग्निरेव दहन्त्स्वदयति ते पितरोऽग्निष्वात्ताः एत उ ते ये पितरः ॥७॥

स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणाऽऽसीन एतं षट्कपालं पुरोडाशं गृह्णाति। स तत एवोपोत्थायोत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणा तिष्ठन्वदन्ति। सकृत्फलीकरोति। सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः। तस्मात्सकृत्फलीकरोति ॥ ८ ॥

स दक्षिणेव दृषदुपले उपदधाति। दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट् कपालान्युपदधाति। तद्यदेता दक्षिणां दिशं सचन्ते—एषा हि दिक् पितॄणाम्—तस्मादेता दक्षिणां दिशं सचन्ते ॥ ९ ॥

एषां हविषां या देवताः "पितृभ्यः सोमवद्भ्यः"—इत्यादिना निर्दिष्टाः तासां स्वरूपं पारलौकिकमिति निरूपयति—तद्य इति। 'तत्' तत्र 'सोमेनेजानाः' सोमेनेष्टवन्तः यजमानाः 'ते पितरः' 'सोमवन्तः' इत्युच्यन्ते। 'अथ' शब्दस्त्वर्थे। 'ये' तु 'पक्वेन' पाकयज्ञसाधनद्रव्येण, चरुपुरोडाशादिहविषा देवेभ्यो दत्तेन केवलं हविर्यज्ञयाजिन एव सन्तो 'लोकं जयन्ति', 'ते पितरः' 'बर्हिषदः' इत्युच्यन्ते। 'ये' पुनः 'ततः' तयोर्मध्ये 'अन्यतरत्' अपि 'न' प्राप्नुवन्ति, केवलमौपासनाग्निरेव 'दहन्' शरीरान्ते 'स्वदयति' आस्वादयति, भक्षयतीत्यर्थः। 'ते पितरः' 'अग्निष्वात्ताः' इत्युच्यन्ते। 'एत उ' इति। 'ये पितर' इति। पितृशब्दाभिधेयत्वेन प्रसिद्धाः एते सोमवदादय एव ते। नान्य इत्यर्थः। तैत्तिरीयकेऽप्याम्नातम्—"ये वै यज्वानः, ते पितरो बर्हिषदः०—० ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः ते पितरोऽग्निष्वात्ताः"—इति (तै.ब्रा.१.६.९.६) ॥७॥

पितृयज्ञप्रयुक्तं विशेषं वक्तुं षोडशकपालादिकल्पमनुक्रामति—स जघनेनेत्यादिना। दक्षिणामुखत्वं प्राचीनावीतित्वं च हविर्ग्रहणे विशेष इत्यर्थः। स तत एवेत्यादि। 'सः' अध्वर्युः तस्मादेव गार्हपत्यापरदेशादुत्थाय अन्वाहार्यपचनस्योत्तरदेशे दक्षिणामुखस्तिष्ठन् अवहन्यात्। षोडशप्रायं फलीकरणस्य निष्करणमात्रस्य सकृत्त्वं विधत्ते—सकृत्फलीकरोतीति ॥ ८ ॥

स दक्षिणेनेति। 'सः' अध्वर्युः दक्षिणामुख एव सन् अवहननदेशे पेषणार्थं 'दृषदुपले' उपदध्यात्।

१-अस्ति इति पा.। २-गार्हपत्यस्य पुरस्तात्पश्चाद्वा पिनष्टि। का० श्रौ० सू० ५।९।११।

न्युपदधाति तद्येतां दक्षिणां दिशꣳ सचन्तऽएषा हि दिक्पितॄणां तस्मा-देतां दक्षिणां दिशꣳ सचन्ते ॥ ९ ॥

(न्त्युऽथ) अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनम् । चतुःस्रक्तिं वेदिं करोत्यवान्तर-दिशोऽनु स्रक्तीः करोति चतस्रो वा ऽअवान्तरदिशोऽवान्तरदिशो वै पितरस्तस्मादवान्तरदिशोऽनु स्रक्तीः करोति ॥ १० ॥

तन्मध्येऽग्निꣳ समादधाति । पुरस्ताद्धि देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानभ्युपावृत्ता-स्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठञ्जुहोति सर्वतः पितरोऽवान्तरदिशो वै पितरः सर्वत ऽइव हीमा अवान्तरदिशस्तस्मान्मध्येऽग्निꣳ समादधाति ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं चतुःस्रक्तिं वेदिं करोति । अवान्तरदिशोऽनु स्रक्तीः करोति । चतस्रो वा अवान्तरदिशः । अवान्तरदिशो वै पितरः । तस्मादवान्तरदिशोऽनु स्रक्तीः करोति ॥ १० ॥

तन्मध्येऽग्निं समादधाति । पुरस्ताद्धि देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानभ्युपावृत्ताः । तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति । सर्वतः पितरः । अवान्तरदिशो वै पितरः । सर्वत इव हीमा अवान्तरदिशः । तस्मान्मध्येऽग्निं समादधाति ॥ ११ ॥

षट्कपालस्य पुरोडाशस्य गार्हपत्यदक्षिणायां श्रपणं विधाय स्तौति—दक्षिणार्द्धे गार्हपत्यस्येत्यादिना । तद्द्यदेतामिति । 'तत्' तत्र पितृयज्ञसम्बन्धित्वेनानुष्ठेयपदार्थेषु 'यद्' यस्मात् कारणात् 'एतां दक्षिणां दिशं सचन्ते' ऋत्विग्यजमाना समवयन्ति । "षचु समवाये" (धा. पा. भ्वा. उ. १०२२) इति धातुः । एषा हीति । 'हि'—शब्दो दक्षिणस्या दिश इह श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं पितृसम्बन्धं द्योतयति । तथाच तैत्तिरीयकम् "देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त, प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः" इति (तै. स. ६।१।१।१।) ॥ ९ ॥

पित्र्याया वेदेर्निर्माणं विधत्ते—अथ दक्षिणेनेति । चतुःस्रक्तिमिति । चतस्रः स्रक्तयः कोणा यस्याः सा तथोक्ता । तासां च स्रक्तीनामाश्रयावान्तरदिक्सम्बन्धं विधत्ते—अवान्तरदिशोऽन्विति । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा. सू. १।४।८४) "कर्मप्रवचनीययुक्ते"—(पा. सू. २।३।८) इति द्वितीया । अवान्तरदिक्स्था स्रक्तीः कुर्यादित्यर्थः । स्रक्तीनां चातुष्ट्वमुपपादयति—चतस्रो वा इति । पितॄणामवान्तर-दिक्स्थता श्रुत्यन्तरप्रसिद्धया अवगन्तव्या ॥ १० ॥

अथाग्निस्थापनं विधत्ते—तन्मध्य इति । दक्षिणाग्निमाहृत्य तस्या वेदेर्मध्ये स्थापयेदित्यर्थः । तथा च कात्या-यनः—"अवान्तरदिक्स्रक्तिमायतान्ते, दक्षिणाग्निं मध्येऽस्याः करोति"—(का. श्रौ.सू. २०९।२१०) इति एतन्मध्ये स्थापनमुपपादयति—पुरस्ताद्धि इत्यादि । 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि आहवनीयसमीपे 'प्रत्यञ्चः' प्रत्यङ्मुखाः सन्तो देवाः 'मनुष्यान्' ऋत्विग्यजमानान् 'अभि' लक्ष्य 'उपावृत्ताः' उपगता भवन्ति 'तस्मात्' कारणात् 'तेभ्यः' देवेभ्यः 'प्राङ्' मुखः 'तिष्ठन्' अध्वर्युः जुहोति । पितरस्तु सर्वतो व्याप्यावस्थिताः । तेषां

१—दक्षिणार्द्धे कपालोपधानम् । चानाभर्जनं दक्षिणाग्नौ । का० श्रौ० सू० ५।२०।१।२०॥ २—दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परीमज-मुरवद्वार तन्मध्ये वेदिं करोत्यवान्तरदिक्स्रक्तिमायतां । का० श्रौ० सू० ५।२१।

स तत एव प्राङ्स्तम्बयजुर्हरति । स्तम्बयजुर्हृत्वाऽपेत्यैवाग्रे परिगृह्णात्यपेत्यपैति पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखति हरति यद्धार्यं भवति स उपेत्योत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्णात्युत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्य प्रतिमृज्याह प्रोक्षणीरासादयेत्यासादयन्ति प्रोक्षणीरिध्मं बर्हिरुपसादयन्ति स्रुचः सम्मार्ष्ट्याज्येनोदेहीति स यज्ञोपवीती भूत्वाऽऽज्यानि गृह्णाति ॥ १२ ॥

स तत एव प्राक् स्तम्बयजुर्हरति । स्तम्बयजुर्हृत्वा—अपेत्यैवाग्रे परिगृह्णाति, अपैति, अपेत्य—पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखति । हरति—यद्धार्यं भवति । स उपेत्योत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्णाति । उत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्य, प्रतिमृज्याह—'प्रोक्षणीरासादय' इति । आसादयन्ति प्रोक्षणीः । इध्मं बर्हिरुपसादयन्ति । स्रुचः सम्मार्ष्टि । आज्येनोदेहि । स यज्ञोपवीती भूत्वाऽऽज्यानि गृह्णाति ॥१२॥

सर्वतोऽनुपरत्वमुपसादयति—सर्वतः स्थिर इति । अवान्तरदिशो व्याप्तित्वेन तद्व्याप्तौ दिगुप्तावपि व्याप्तित्वात् । प्राच्यादन्यतमदिङ्मुखत्वं दृष्टान्तमिति सर्वत्र परीत्य हवनार्थं सर्वेऽग्नेः स्थापनमिति निगमनवाक्यस्यार्थः ॥ ११ ॥

स तत एवेत्यादि । अस्मिन् हि पितृयज्ञे[1] दक्षिणा दिक् प्राची जाता, ततः प्राक्प्रतीच्यौ तु दक्षिणोत्तरदिशौ सम्पन्ने; तत्र वामभागेऽवस्थिता प्राची दिक् उत्तरा, दक्षिणभागावस्थिता प्रतीची दिक् दक्षिणा; तथा च प्रकृतौ उदीच्यां दिशि क्रियमाणं स्तम्बयजुर्हरणमत्र प्राच्यां सम्पन्नं । अयमर्थः,—तस्मा वेदेः सकाशादेव सोऽध्वर्युः प्राक् प्राच्यां दिशि स्तम्बयजुर्हरेत् । तस्या वेदेः परिग्रहमभिनयेन दर्शयति—अपेत्यैवाग्रे इति । 'अग्रे' प्रथमत 'इत्येव' एवमेव पश्चाद्भागे दक्षिणायतां रेखया परिगृह्णीयात् । 'अथ' अनन्तरम् 'इति' एवम् उत्तरतः प्रागपवर्गं परिगृह्णीयात् । एवं पुरस्ताद् दक्षिणापवर्गं परिगृह्णीयात् । अत्र प्रतीच्युदीच्यावर्तित्वेन क्रमेण पूर्वोक्तरीत्या दक्षिणप्रतीच्युदक्पूर्वा भवन्ति । तासु दिक्षु परिग्रहणं प्रकृतौ व्याख्यातम् (श. प. का. १. ४. ८-२१) सूत्रितं च कात्यायनेन—"पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च"—इति (का. श्रौ. सू. २। १९७)॥

उल्लेखनादीनि यानि वेदिसम्बन्धीनि कर्माणि, एतानि सर्वाणि अत्रापि तथैव कर्तव्यानि इत्यभिप्रेत्य सिद्धवदनुक्रामति—लिखति हरति यद्धार्यमित्यादिना । 'यत्' 'हार्यं' हरणीयं भवति, तत् हरेत् इति सम्बन्धः । स उपेत्येति । येन प्रकारेण पूर्वपरिग्रहः कृतः, तेनैव प्रकारेणोत्तरं परिग्रहं कुर्यात् ।

ननु "परौ यज्ञे"—(पा. सू. ३. ३. ४७) इति परिपूर्वाद् ग्रहेर्यज्ञविषये घञा भवितव्यम्, कथमत्र पूर्वं—पूर्वपरिग्रहेणेति, उत्तरपरिग्रहेणेति च अप्सिद्धिः? नैष दोषः,—"व्यत्ययो बहुलम्"—(पा. सू. ३. १. ८५) इति "ग्रह-वृ-दृ-नि-श्चि-गमश्च" (पा. सू. ३. ३. ५८) इत्यप् भवति ।

प्रतिमृज्येति । "पुरा क्रूरस्य"—इति प्रकृतौ यदुक्तं मन्त्र तत् कर्तव्यमर्थः । प्रकृतिवदेव "प्रोक्षणीरासादय—"[2] इति प्रैषमध्वर्युरपि आर्थमनुष्ठानमाह—प्रोक्षणीरित्यादिना । स यज्ञोपवीतीति । एतावत् कर्म प्राचीनावीतिनैवाध्वर्युणा कर्तव्यम्; 'सः' अध्वर्युः इदानीं 'यज्ञोपवीती' 'भूत्वा' प्रकृतिवदेव 'आज्यानि' गृह्णीयात् ॥ १२ ॥

१—पितृयज्ञप्रसिद्धितत्वेऽर्थः तत्र दर्शनात् । का. श्रौ. सू. ? । १७० । २—प्रोक्षणीरासादयप्रैषे । का. श्रौ. सू. ५ । २११ ।

तदाहुः। (द्विः) द्विरुपभृति गृह्णीयाद्द्वौ ह्यत्रानुयाजौ भवत इति तद्द्वावेव कृत्व उपभृति गृह्णीयान्नेद्यजुस्य विधाया अयानीति तस्माद्द्वावेव कृत्व ऽउपभृति गृह्णीयादाज्यानि गृहीत्वा स पुनः प्राचीनावीती भूत्वा॥१३

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते। स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षत्यथ वेदिमथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय विस्रंस्य ग्रन्थिं न प्रस्तरं गृह्णाति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मान्न प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १४ ॥

तदाहुः—द्विरुपभृति गृह्णीयात्। द्वौ ह्यत्रानुयाजौ भवत इति। तद्द्वावेव कृत्व उपभृति गृह्णीयात्। नेद्यज्ञस्य विधाया अयानीति तस्माद्द्वावेव कृत्व उपभृति गृह्णीयात्। आज्यानि गृहीत्वा स पुनः प्राचीनावीती भूत्वा ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते। स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षति। अथ वेदिम्। अथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति। तत् पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति। तत् प्रोक्ष्य, उपनिनीय, विस्रंस्य ग्रन्थिम्। न प्रस्तरं गृह्णाति। सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः। तस्मान्न प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १४ ॥

तत्रोपभृद्ग्रहणे केषाञ्चिन्मतमुपन्यस्यति—तदाहुरिति। 'द्वौ ह्यत्र'—इति तत्र कारणाभिधानम्। 'अत्र' खलु पितृयज्ञे 'हि' यस्मात् 'द्वौ' एव 'अनुयाजौ' प्रयाजानुयाजानामेपि बर्हिष्कृत्य विधास्यमानत्वात् प्रथमस्यानुयाजस्य बर्हिषोऽननुष्ठाने सति द्वावेवानुयाजौ 'भवत', अतस्तदर्थं 'द्विरुपभृति गृह्णीयात्'। ननु प्रयाजेषु समानयनार्थमपि ग्रहीतुमाज्येन भवितव्यमिति चेत्, न, प्रयाजेष्वपि बर्हिर्युक्तस्य चतुर्थयागस्य प्रतिषेधेन तत्प्रयुक्तस्य समानयनस्याप्यभावात्। अत एवोक्तं सूत्रकृता—" समानयनं वा बर्हिः संयोगात् " (का श्रौ सू.५। २२४)—इति। इदानीं पक्षान्तरमाह—तद्द्वावेवेति। प्रकृतिवद् अष्टकृत्व एव 'उपभृति गृह्णीयात्'। एतत्तोऽभिप्रायमाह—नेदिति। यज्ञस्यान्विन्या विधाया विधा प्रकारः सा धा, तस्मात् 'न एव अयानि' गच्छानि 'इति' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः। आज्यग्रहणानन्तरमिध्मप्रोक्षणादिकर्मस्पर्शो पुनः प्राचीनावीतित्वं विधत्ते—आज्यानि गृहीत्वेति ॥ १३ ॥

इध्मप्रोक्षणादिकं प्रकृतिवदेव कर्तव्यमित्यनुक्रामति—प्रोक्षणीरित्यादिना। अथास्मा इति। 'अथ' वेदिप्रोक्षणानन्तरम् 'अस्मै' अध्वर्यवे 'बर्हिः प्रयच्छन्ति' आदाय अध्वर्युहस्ते परिकर्मिणो दद्युरित्यर्थः। तत्पुरस्ताद्ग्रन्थीति। 'तद्' बर्हिः 'पुरस्ताद्ग्रन्थि' पूर्वस्यां दिशि यथा भवति तथा वेद्यामध्वर्युरासादयेदित्यर्थः। तत् प्रकृतिवदेव प्रोक्षणीशेषम् 'उपनीय' बर्हिष सन्नहनस्य, ग्रन्थिं विस्रंस्य, तत सकाशात् प्रस्तरमुष्टिं पृथङ् न गृह्णीयात्। तत्र कारणमाह—सकृदु ह्येवेति। बर्हिष सकाशात् प्रस्तरस्य पृथक्करणे बर्हिषः सकृच्च व्याहन्येत, न चैतत् पितृयज्ञे युक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

१–'मेव' इति पा०। २–प्रस्तरमपि बर्हिः। का श्रौ सू.५।९।१५। ३–विस्रस्य सन्नहनं बर्हिः का श्रौ सू.५।२।११। यूप सन्नहनमिति याज्ञिकदेव।

(त्थु) अथ सस्तरनमनुविस्रंस्य । (स्या) अपसलवि त्रिः परिस्तृणन्पर्येति सोऽपसलवि त्रिः परिस्तीर्य यावत्प्रस्तरभाजनं तावत्परिशिनष्ट्यथ पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति तद्यत्पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति तद्या-नेवामूंस्तत्पितॄनन्ववागात्तेभ्य एवैतत्पुनरपोदेतीमꣳ स्वं लोकमभि तस्मात्पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति ॥ १९ ॥

स दक्षिणैव परिधीन्परिदधाति । दक्षिणा प्रस्तरꣳ स्तृणाति नान्तर्दधाति विधृती सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मान्नान्तर्दधाति विधृती॥१६॥

स तत्र जुहूमासादयति । (त्थु) अथ पूर्वामुपभृतमथ ध्रुवामथ पुरोडाश-मथ धाना ऽअथ मन्थमासाद्य हवीꣳषि संमृशति ॥ १७ ॥

अथ संस्तरनमनुविस्रंस्य, अपसलवि त्रिः परिस्तृणन् पर्येति । सोऽपसलवि त्रिः परिस्तीर्य यावत् प्रस्तरभाजनं तावत् परिशिनष्टि । अथ पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति । तद्यत्पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति । तद् यानेवामूंस्तान् पितॄनन्ववागात्–तेभ्य एवैतत् पुनरपोदेति–इमं स्वं लोकमभि । तस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति ॥ १९ ॥

स दक्षिणैव परिधीन् परिदधाति । दक्षिणा प्रस्तरं स्तृणाति । नान्तर्दधाति विधृती । सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः । तस्मान्नान्तर्दधाति विधृती ॥ १६ ॥

स तत्र जुहूमासादयति । अथ पूर्वामुपभृतम्, अथ ध्रुवाम्, अथ पुरोडाशम्, अथ धानाः, अथ मन्थमासाद्य हवींषि संमृशति ॥ १७ ॥

बर्हिषः स्तरणप्रकारमाह–अथ संस्तरनमिति । संस्तीर्यतेऽनेनेति संस्तरनं रज्जुः । ' अपसलवि ' अप्रदक्षिणम्, अग्नि परितो वेदां ' त्रिः परिस्तृणन् ' पर्येतीत्यर्थः । एवं परितः स्तरणानन्तरं 'यावत्' बर्हिः ' प्रस्तरभाजनं ' प्रस्तरस्य योग्यं पर्याप्तं भवति, ' तावत् ' ' परिशिनष्टि ' अवशेषयेत् । अथ पुनरित्यादि । ' अथ ' अप्रदक्षिणपरिस्तरणानन्तरम् ' पुनः ' ' प्रसलवि ' प्रदक्षिणं ' त्रिः पर्येति ' । अत एव सूत्रकृतोक्तम्– " बर्हिः–विस्रंस्य मूलभागे गृहीत्वा त्रिरपसलवि पर्येति, प्रस्तरमात्रं शिष्ट्वा तावत् प्रतिपर्येति "–इति (का. श्रौ. सू. ५ । २१९–२१७) ।

एतत् प्रतिपरिगमनमनूद्य स्तौति–तद्यानेवेति । ' तत् ' तत्र स्तरणसमये त्रिरप्रदक्षिणगमनेन ' यान् ' एव ' अमून् ' विप्रकर्षेण पितृलोकेऽवस्थितान् पितॄन् " पितृभ्यः सोमवद्भ्यः "–इत्यादिना हविर्देवतात्वेन प्राग्दर्शितान् ' अन्ववागात् ' अनुप्राप्नोत् ' एतत् ' एतेन पुनस्त्रिः प्रदक्षिणकरणेन ' तेभ्य एव ' पितृभ्यः सकाशात् ' पुनः ' ' अपोदेति ' अपगच्छति, ' स्वं ' स्वकीयम् ' इमं लोकम् ' ' अभि ' प्राप्तुम् । तस्मादिति, प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ १९ ॥

स दक्षिणैव परिधीनिति । ' सः ' स्वयं ' दक्षिणा ' दक्षिणाग्रान् ' एव ' ' परिधीन् ' परिदध्यात् । ततः पश्चात् पुरस्ताच्च तत्र दक्षिणाग्रौ परिधीन्, उत्तराग्रमायं प्रस्तरं, सर्वमवशेषितं बर्हिश्च दक्षिणाग्रं स्तृणीयात् । प्रकृतितः प्राप्तं विधृत्यन्तर्धानं निषेधति–नान्तर्दधातीति । अन्तर्धाने हि प्रस्तरबर्हिषी विच्छिद्येयाताम् । तथा च सकृत्त्व हविषोऽपभिप्रेत्याह–सकृदु ह्येवेति ॥ १६ ॥

तस्मिन् प्रस्तरे जुह्वादीनामासादनस्य प्रकारविशेषं विधत्ते–स तत्रेति । प्रस्तरस्योपरि पश्चाद्भागे प्रथमं

ते सुर्वऽएव युज्ञोपवीतिनो भूत्वा । (त्वे) इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीत् ॥ १८ ॥

(ते) तेनोपाध्ंशु चरन्ति । तिर इव वै पितरस्तिर इवैतद्युदुपाध्ंशु तुस्मादुपाध्ंशु चरन्ति ॥ १९ ॥

पुरिवृते चरन्ति । तिर इव वै पितरस्तिर इवैतद्यत्पुरिवृतं तुस्मात्पुरिवृते चरन्ति ॥ २० ॥

(न्यु) अथेध्ममभ्यादधदाह । (द्वा) अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति स एकामेव होता सामिधेनीं त्रिरन्वाह सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तुस्मादेकाध्ंहोता सामिधेनीं त्रिरन्वाह ॥ २१ ॥

ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा, इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात् परीतः । पुरस्तादग्नीत् ॥ १८ ॥

तेनोपांशु चरन्ति । तिर इव वै पितरः । तिर इवैतद्—यदुपांशु । तस्मादुपांशु चरन्ति ॥ १९ ॥

परिवृते चरन्ति । तिर इव वै पितरः । तिर इवैतत्—परिवृतम् । तस्मात् परिवृते चरन्ति ॥ २० ॥

अथेध्ममभ्यादधदाह—' अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि ' इति । स एकामेव होता सामिधेनीं त्रिरन्वाह । सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः । तस्मादेकां होता सामिधेनीं त्रिरन्वाह ॥ २१ ॥

' ध्रुवम् ' आसाद्य, तत पूर्वभागे ' उपभृतम् ', तत पुरस्तात् ' ध्रुवाम् ' अन्ततो ' हवींषि ' ' संवृहति ' इत्यनेन क्रमेणानन्तरपञ्चासादितानि वेद्यामभिमर्शनं कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ते सर्व एवेति । न केवलमध्वर्युरेव, ऋत्विग्यजमाना सर्व एव ते अस्मिन् समये ' यज्ञोपवीतिनः ' भवेयुः ' इत्यात् ' इत्यग्निसदने, अनेन प्रकारेण अध्वर्युयजमानौ आहवनीयस्य पुरतो गत्वा, अप्रदक्षिणं प... पितृयज्ञवेदेः पश्चाद्देशं ' परीतः ' परिक्रामत इत्यर्थः । आग्नीध्रस्तु तस्या वेदेः ' पुरस्तात् ' पूर्वदेशे गे... तत्र हि स्तम्भयजुर्हरणं कृतम् ॥ १८ ॥

पितृयज्ञेनोपांश्वाचरणं विधत्ते—तेनोपांशु चरन्तीति । तिर इव वा इति । तिरोहिता एव पितरोऽभवन्, तेभ्य ' यद् ' ' उपांशु ' करणम्, ' तद् ' अपि ' तिरः ' तिरोहितमेव भवति तथा ... उपांशुप्रचरणं युक्तमिति भावः ॥ १९ ॥

पितृयज्ञस्थानस्य परिश्रयणं विनाय स्तौति—परिवृत इति । ' परिवृते ' परिवेष्टिते स्थाने, निरूढमन्यत् ॥ २० ॥

स एकामेवेति । ' स ' होता ' अग्नये समिध्यमानाय ' इति अध्वर्युणा प्रेषितः सन् ' एकामेव ' ' सामिधेनीं ' ' त्रि ' ब्रूयात् । न तु प्रकृतिवत् "प्र वो वाजा" इत्याद्याः सामिधेन्यः पञ्चदश (ऋ. सं. ३. २७ । –१५) तत्र सामिधेन्येकत्वे कारणमाह—सकृदु ह्येवेति ॥ २१ ॥

१–एकस्मादयदिवेत्युदयम् । का० श्रौ० सू० ५ । २१५ । २–सामिधेनीप्रैषान्ते यजमानब्रह्माणौ यज्ञोपवीतिनौ सर्वे । पश्चात्परीतो अध्वर्युयजमानौ पुरस्तादग्नीत् । का० श्रौ० सू० ५ । २२० । २२१ । ३–सिद्धस्य सर्वमुपांशु । पूर्वेणाहवनीयं प्रगत... पर्यन्तम् । का० श्रौ० सू० ५ । १९०–१९६ ।

सोऽन्वाह । (ह्रो) उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि । उशन्नुशत आवह पितॄन्हविषेऽअत्तवऽइत्यथाग्निमावह सोममावह पितॄन्त्सोमवत आवह पितॄन्बर्हिषद आवह पितॄनग्निष्वात्तानावह देवाँ३ ऽआज्यपाँऽआवहाग्निँहोत्रायावह स्वं महिमानमावहेत्यावाह्योपविशति ॥ २२ ॥

(त्यु)अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । पितृयज्ञो वा अयं नेद्धोतारं पितृषु दधानीति तस्मान्न होतारं प्रवृणीते सीद होतरित्येवाहोपविशति होता होतृषदनऽउपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्युः स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति सोऽपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजति प्रजा

सोऽन्वाह–" उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि । उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे "–इति (वा. सं. १९।७०)। अथ–' अग्निमावह, सोममावह, पितॄन् सोमवत आवह, पितॄन् बर्हिषद आवह, पितॄनग्निष्वात्तानावह, देवान् ३ आज्यपान् ३ आवह, अग्निं होत्रायावह, स्वं महिमानमावह–इत्यावाह्योपविशति ॥ २२ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । पितृयज्ञो वा अयम्, नेद्धोतारं पितृषु दधानीति । तस्मान्न होतारं प्रवृणीते । ' सीद होतः '–इत्येवाह । उपविशति होता होतृषदने । उपविश्य प्रसौति ।

अनुवक्तव्या तामेकां सामिधेनीं दर्शयति–सोऽन्वाहेति । ' सः ' होता " उशन्तस्त्वा–" ' इति ' एतां सामिधेनीं त्रिः अनुब्रूयात् । अस्यायमर्थः–हे अग्ने ! ' उशन्तः ' कामयमानाः वयं त्वा ' निधीमहि ' वेद्यां स्थापयामः । तथा ' उशन्तः ' त्वत्साध्य यागं कामयमाना एव सन्तः ' समिधीमहि ' त्वां समिद्धं करवामहै । अग्ने ! त्वमपि अस्मदुक्तमर्थम् ' उशन् ' कामयमानः सन् ' उशतः ' अस्मदीयं यज्ञं कामयमानान् ' पितॄन् ' ' आवह ' आगमय, किमर्थम् ' हविषे अत्तवे ' अस्माभिर्दत्तं हविर्भोक्तुम् " क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् "–(पा. सू. १ । ४ । ३२ सू. भा. १) इति कर्मण. सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । " अद भक्षणे "–(धा. पा. अदा. प. १) इति अस्मात् " तुमर्थे सेसेन् "–(पा. सू. ३ । ४ । ९) इति तवेन् प्रत्यय ॥

अथाग्निमावहेत्यादि । सामिधेन्यनुवचनानन्तरम् " अग्निमावह "–इत्याद्यावाहननिगदं ब्रूयात् । तत्राग्नीषोमावाज्यभागदेवते, पितरः सोमवन्त इत्याद्याः प्रधानदेवताः, ' देवा आज्यपा ' प्रयाजानुयाजदेवताः । तेषां सर्वेषामावाहनं कर्तुमग्निः प्रेष्यते–" अग्निं होत्राय "–इत्यादिना । शेषेण स्विष्टकृद्देवताया आवाहनप्रतिपादनम् । ' होत्राय ' होमाय होतृकर्मणे वा ' अग्निम् आवह ' । अग्निष्वात्तनामकस्तत्र स्वभूतो महिमा, तम्, तद्रूपस्वीकारिणमग्निमावहेत्यर्थः । इत्यावाह्येति । अनेन निगदेनावाह्य तत्रोपविशेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रकृतिवत् प्राप्त होतृवरणं निषेधति–अथाश्राव्य न होतारमिति[2] । आवाहनानन्तरमाश्रावणप्रत्याश्रावणे कृत्वा, ' सीद होतः ! ' इत्येवाध्वर्युर्ब्रूयात्; न तु " अग्निर्देवो दैव्यो होता "–इति निगदेन होतारं प्रवृणीते–

१–' तद्रूप स्विष्टकारिणम्–' इति पा. । २–आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् । का. श्रौ. सू. ५ । २२२ ।

वै बर्हिर्नेत्प्रजाः पितृषु दधानीति तस्मादुपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजत्यथा-ज्यभागाभ्यां चरन्त्याज्यभागाभ्यां चरित्वा ॥ २३ ॥

ते सर्वऽएव प्राचीनावीतिनो भूत्वा । (त्वे) एतैर्वै हविर्भिः प्रचरिष्यन्त इत्याह्यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीत्तदुताश्रावयन्त्योँ३ स्वधेत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावणᳪं स्वधा नम इति वषट्कारः ॥ २४ ॥

प्रसृतोऽध्वर्युः स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामति । अतिक्रम्याश्राव्याह—' समिधो यज ' इति । सोऽप-बर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजति । प्रजा वै बर्हिः, नेत्प्रजाः पितृषु दधानीति । तस्मादुपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान् यजति । अथाज्यभागाभ्यां चरन्ति । आज्यभागाभ्यां चरित्वा ॥ २३ ॥

ते सर्व एव प्राचीनावीतिनो भूत्वा, एतैर्वै हविर्भिः प्रचरिष्यन्तः—इत्याह यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः । पश्चादग्नीत् । तदुताश्रावयन्ति । 'ॐ ३ स्वधा'—इति । ' अस्तु स्वधा '—इति प्रत्याश्रावणम् । ' स्वधा नमः '—इति वषट्कारः ॥ २४ ॥

त्यर्थः । एतदुपपादयति—पितृयज्ञो वा अयमिति । यतोऽयं पितृयज्ञ, अतोऽत्र पितरः सन्निहिताः, तत्र यदि होतुर्वरणं कुर्यात्, तदा ' न ' ' होतारं ' तेषु पितृषु ' दधाति ' स्थापयति, न चैतद् युक्तम्, ' इति ' अनेनाभिप्रायेण होतारं ' न ' प्रवृणीयात् । किन्तर्हि आश्रावणानन्तरं ब्रूयात् इति, तदाह—सीदेति । हे ' होतः ' ' त्वं ' सीद ' उपविश ' इति ' एतद्वाक्यम् अध्वर्युर्ब्रूयात्, न होतुर्वरणम् । होता ' चैव कृत्वा ' होतृषदने ' ' उपविशति ' उपविशेत् ॥

स्रुगादाननिगदेनाध्वर्युं ' प्रसौति ' अनुजानाति । " षु प्रसवैश्वर्ययोः "—(धा पा, अदा प २१) इति धातुः । स च ' प्रसूतः ' होत्रा प्रेरितः ' अध्वर्युः ' ' स्रुचौ ' जुहूपभृतौ ' आदाय ' ' प्रत्यङ् ' मुखः अतिक्रामति । ' अतिक्रम्य ' वेदेः पश्चिमभागे स्थित्वा, आश्रावणप्रभृति ' अपबर्हिषः ' बर्हिर्वर्जितान् प्रयाजान् ; तदुक्तं ' चतुरः प्रयाजान् ' यजेत । बर्हिर्वर्जनस्याभिप्रायमाह—प्रजा वा इति । शिष्टं निगदसिद्धम् ॥ २३ ॥

हविर्भिः प्रचरणार्थं प्राचीनावीतित्वं पुनर्विधत्ते—ते सर्व एवेति । ' ते ' ऋत्विग्यजमानाः ' सर्व एव ' ' प्राची-नावीतिनः ' भवेयुः । ब्रह्मयजमानाग्नीध्राणां पूर्वं परिक्रान्तानां प्रधानयागार्थमन्यथा परिक्रमणं विधत्ते—इत्याहेति । ' इत्याह ' अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानौ च उत्तरवेदेः ' पुरस्तात् ' प्रतिगच्छतः, आग्नीध्रः ' पश्चात् ' प्रतिगच्छेत् । प्रधानहविषो याज्यानामाश्रावणवषट्कारानाचष्टे—तदिति । ' तत् ' तत्र पित्र्येषु प्रधानहविष्षु ' ॐ स्वधा '—इति अध्वर्युराश्रावयेत्, ' अस्तु स्वधा ' इति आग्नीध्रः प्रत्याश्रावणं कुर्यात्, होता ' स्वधा नमः '—इति वषट्कुर्यात् । अस्यायमर्थः—" ॐ श्रावय "—" अस्तु श्रौषट् " " वौषट् " शब्दानां स्थाने एते प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥

१—' एतैर्हविर्भिः '—इति न चैवस्वर्वैदिकपाठपुस्तकस्य पाठः । २—अपबर्हिषः प्रयाजा अनुयाजाश्च । का श्रौ सू ५–२२३। ३—दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता प्रतिविपरीतं । का श्रौ सू ५ । २२६ ।

(स्तु) तद्ध होवाचासुरिः । (रा) आश्रावयेयुरेव प्रत्याश्रावयेयुर्वषट्कुर्युर्नेद्यज्ञस्य विधाया अयामेति ॥ २५ ॥

(स्यु) अथाह पितृभ्यः सोमवद्भ्योऽनुब्रूहीति । सोमाय वा पितृमते स द्वे पुरोऽनुवाक्ये ऽअन्वाहैकया वै देवान्प्रच्यावयन्ति द्वाभ्यां पितॄन्त्सकृद्ध ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्माद्द्वे पुरोऽनुवाक्ये ऽअन्वाह ॥ २६ ॥

स उपस्तृणीत ऽआज्यम् । (मु) अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत्सकृदवदधात्यथोपरिष्टाद्द्विराज्य-

---

तद्ध होवाचासुरिः । आश्रावयेयुरेव, प्रत्याश्रावयेयुः, वषट् कुर्युः-नेद्यज्ञस्य विधाया अयामेति ॥ २५ ॥

अथाह-'पितृभ्यः सोमवद्भ्योऽनुब्रूहि' इति । 'सोमाय वा पितृमते' । [redacted] द्वे पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह । एकया वै देवान् प्रच्यावयन्ति, द्वाभ्यां पितॄन् । सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः । तस्माद् द्वे पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह ॥ २६ ॥

स उपस्तृणीत आज्यम् । अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति । स तेनैव सह धानानाम् । तेन सह

तत्राध्वर्युप्रैषस्यायमर्थः-ॐकारोऽङ्गीकारार्थः, स्वधेति पित्र्यं हविर्नाम । हे अग्नीत्! पितृभ्यो दीयमानमिदं हविः तवाभिमतं किमिति । तच्चाऽस्त्विति अग्नीत्प्रैषस्यार्थः । नमःशब्दस्त्यागार्थः । पितॄनुद्दिश्य दीयमानैषा 'स्वधा' तदीयं हविः 'नमः' त्यक्तमस्तु, इति वषट्कारप्रतिनिधिभूतस्य वाक्यस्यार्थः ॥ २४ ॥

प्रकृतिवदेवाश्रावणादिकं कर्तव्यमिति पक्षान्तरमाह-तद्ध होवाचेति । 'आश्रावयेयुः'-इत्यादिना आश्रावणादिकर्तॄणामध्वर्य्वादीनामेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनम् । 'यज्ञस्य' प्रकृतिभूतस्य दर्शपूर्णमासयागस्य 'विधाया.' विधा प्रकारः संस्थानम्, तस्मात् 'न' एव 'अयाम' प्रच्यवामहै 'इति' प्रागुदीरितस्यापेक्षा; अन्यथा हि आश्रावणादीनां प्रकृतिवदप्रयोगात् यज्ञविधायाः प्रच्युतिः स्यादित्यभिप्रायः । अत एव सूत्रकृत् स्वधाकरणपक्षस्य विकल्पमाह स्म-"ॐस्वधेत्यस्तु स्वधेति वा-ऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते"-इति (का. श्रौ. सू. ५ । २११) ॥ २५ ॥

अनुवाक्यार्थं प्रैषवचनं प्रथमयागस्य विधत्ते-अथाहेति । पितृप्रधानसोमप्रधानयोरुभयोरपि युक्तत्वात् तदपेक्षया पितरः सोमवन्तः पितृमन्तो वेति विकल्पः प्रागुपन्यस्तः; तदभिप्रायेणात्रापि सम्प्रैषस्य द्वैविध्यम् । होतुरनुवाक्यावचने प्रकृतितो विशेषमाह-स द्वे इति । अनुवाक्याद्वित्वमुपपादयति-एकया वा इत्यादि । 'एकया' एव अनुवाक्यया 'देवान्' स्वस्थानात् 'प्रच्यावयन्ति' देवयजनदेशमागन्तुम् पितरस्तु पराग्गमनादपुनरावृत्तिङ्गताः, अतो [illegible] ते एकया पुरोनुवाक्यया प्रच्यावयितुं शक्याः; ततः प्रयत्नविशेषे कर्तव्ये 'द्वाभ्यां' पुरोनुवाक्याभ्यां होता तान् 'पितॄन्' आगमयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

प्रधानयागप्रचरणे हि त्रीणि हवींषि समवदाय एकैका देवता यष्टव्या, तत्र पितॄणां सोमवतां यजनप्रकारमाह-स उपस्तृणीत आज्यमिति । द्विराज्यस्येति । आज्येनोपस्तरणमेकमवदानम्, पुरोडाशादिहविस्त्रयात्

१-३ २स्वधेत्यस्तु स्वधेति वाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते स्वधा नम इति वषट्कारः । का. श्रौ. सू. ५ । २११ ।

स्याभिघारयति. प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत् एवोपोत्थायाश्रा-
व्याह पितॄन्त्सोमवतो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

(त्र)अथाह पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीतऽआज्य-
मथासां धानानामवद्यति स तेनैव सह मन्थस्य तेन सह पुरोडाशस्य
तत्सकृदवद्यात्यथोपरिष्टाद्द्विराज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि
नातिक्रामतीत् एवोपोत्थायाश्राव्याह पितॄन्बर्हिषदो यजेति वषट्-
कृते जुहोति ॥ २८ ॥

(त्र) अथाह पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽनुब्रूहीति । स ऽउपस्तृणीत
ऽआज्यमथास्य मन्थस्यावद्यति स तेनैव सह पुरोडाशस्य तेन सह
धानानां तत्सकृदवद्यात्यथोपरिष्टाद्द्विराज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्य-
वदानानि नातिक्रामतीत् ऽएवोपोत्थायाश्राव्याह पितॄनग्निष्वात्तान्यजेति
वषट्कृते जुहोति ॥ २९ ॥

मन्थस्य । सकृदवद्यति। अथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयति। प्रत्यनक्त्यवदानानि। नातिक्रामति। इत एवोपोत्थाय, आश्राव्याह–' पितॄन् सोमवतो यज ' इति । वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

अथाह–'पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽनुब्रूहि' इति । स उपस्तृणीत आज्यम्। अथासां धानानामवद्यति। स तेनैव सह मन्थस्य तेन सह पुरोडाशस्य तत् सकृदवद्यति । अथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयति । प्रत्यनक्त्यवदानानि । नातिक्रामति । इत एवोपोत्थाय, आश्राव्याह–' पितॄन् बर्हिषदो यज ' इति । वषट्कृते जुहोति ॥ २८ ॥

अथाह–'पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽनुब्रूहि' इति । स उपस्तृणीत आज्यम्। अथास्य मन्थस्यावद्यति । स तेनैव सह पुरोडाशस्य तेन सह धानानाम्। तत् सकृदवद्यति । अथोपरिष्टाद्–द्विराज्यस्याभि-

---

सकृत्सहृदवदानम्, तत् सकृदिति यदवदान सम्पद्यते, एतेन सकृदवद्यातीति वाक्यमुक्तार्थं भवति । (का. श्रौ. सू. ५ । २२७)। यदि अभिघारणमुपस्तरण च सकृदेव स्यात्, तदा चतुरवत्तसम्पत्तिर्न स्यात्, चतुरवत्त हि यागयोग्य द्रव्यम्, तस्माद् द्विरभिघारणं कर्तव्यमित्यर्थः । प्रत्यनक्त्यवदानानीति । अवद्यत्यस्मादित्यवदानम्, अवत्तशिष्टं हवि । " कृत्यल्युटो बहुलम् "–(पा. सू. ३ । ३ । ११३) इति अपादाने ल्युट् । अवत्तशिष्टानि हवींषि प्रत्यज्यादित्यर्थ । प्रकृतिवत् प्राप्तमतिक्रमणं निषेधति–नातिक्रामतीति । कथ तर्हि कर्तव्यमिति तत्राह–इत एवेति । यत्रोपविष्टोऽवद्यति, ' इत एव ' स्थानात् ' उपोत्थाय ' तत्रैव निष्ठन्नाश्रावणादिक कुर्यादित्यर्थ ॥ २७ ॥

द्वितीयतृतीययागयोर्मन्त्रानुभाषणप्रकार दर्शयति–अथाहेति । अत्रापि पूर्ववदेव पुरोऽनुवाक्यादित्वमनुक्म्यादवगन्तव्यम् । उपस्तृणीत इत्यादि, पूर्ववत्, एतावांस्तु विशेष–द्वितीययागस्य हविरादाने धानानां

१–द्विरभिघारणमनातक्रमण च । (का० श्रौ० सू० ५ । २२८ ।)

(त्यु) अथाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति । तत्स्विष्टकृते हव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितॄणां तस्मादाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति ॥ ३० ॥

स उपस्तृणीत ऽआज्यम् । (मु) अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत्सकृदवदधात्यथोपरिष्टाद्द्विराज्यस्याभिघारयति न प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीव एवोपोत्थायाश्राव्याहाग्निं कव्यवाहनं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ३१ ॥

घारयति । प्रत्यनक्त्यवदानानि । नातिक्रामति इव एवोपोत्थाय, आश्राव्याह–' पितॄनग्निष्वात्तान् यज ' इति । वषट्कृते जुहोति ॥ २९ ॥

अथाह–' अग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहि ' इति । तत् स्विष्टकृते । हव्यवाहनो वै देवानाम्, कव्यवाहनः पितॄणाम् । तस्मादाह–'अग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहि ' इति ॥ ३० ॥

स उपस्तृणीत आज्यम् । अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति । स तेनैव सह धानानाम्, तेन सह मन्थस्य । तत् सकृदवदधाति । अथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिघारयति । न प्रत्यनक्त्यवदानानि । नातिक्रामति । इव एवोपोत्थाय, आश्राव्याह–' अग्निं कव्यवाहनं यज ' इति । वषट्कृते जुहोति ॥ ३१ ॥

प्राथम्यम्, तृतीयस्य हविरादाने मन्थस्य प्राथम्यम् । अस्मादेव प्राथम्यात्सोमवदादियागत्रयस्य हविषां त्रयस्य धारणेऽपि निर्वापकाले सनिनृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालं पुरोडाशमित्यादिना विशेषाभिधानम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं प्रधानयागं कृत्वा स्विष्टकृत्स्थानेऽग्निः कव्यवाहनो यष्टव्य इत्यभिप्रेत्य तदनुवाक्याप्रैषस्य वचनं विधत्ते–**अथाहाग्नय इति । तत् स्विष्टकृत इति ।** यदेतत् " अग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहि "–इति सम्प्रैषवचनम्, ' तत् ' ' स्विष्टकृते ' स्विष्टकृद्यागार्थम् । पितॄणां कव्यवाहनसम्बन्धप्रतिपादनेनैवैतदुपपादयति–**कव्यवाहनो वा इति ।** देवेभ्यो दीयमानं हविः ' हव्यम् ', पितृभ्यस्तु दीयमानं तत् ' कव्यम् ' । तदुभयं वहतीति हव्यवाहनकव्यवाहननामानौ द्वावेवाग्नी क्रमेण देवपितृसम्बन्धिनौ । " कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् "–"हव्येऽनन्तःपादम् "–(पा. सू. ३ । २ । ६५ । ६६) इति सूत्राभ्यां वहतेर्ञ्युट् । एष चाग्नेरवान्तरभेदः प्रागप्याम्नातः; तैत्तिरीयकेऽप्याम्नायते–"त्रयो वा अग्नयः; हव्यवाहनो देवानाम्, कव्यवाहनः पितॄणाम्, सहरक्षा असुराणाम् "–(तै. सं. २।५।८।११) इति । यस्मादेव कव्यवाहनः पितॄणां सम्बन्धी, तस्मात् " अग्नये कव्यवाहनाय "–इत्येव वक्तव्यमिति निगमयति–**तस्मादाहेति** ॥ ३० ॥

तस्य स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनयागस्य पूर्ववदुपस्तरणादिहोमान्तानुष्ठानप्रकारमाह–**स उपस्तृणीत** इत्यादिना । स्विष्टकृद्यागस्य शेषद्रव्यसाध्यत्वाद्वितरुत्पत्तिक्रमेणैवात्रावदानमित्यभिप्रेत्याह–**अथास्य पुरोडाशस्येति । न प्रत्यनक्तीति ।** हविः प्रत्यभिघारणस्य स्विष्टकृदर्थत्वात् तस्य च हविषो ग्रहणात् पुनः प्रत्यभिघारणं न कर्तव्यमित्यर्थः । अन्यत्सुस्पष्टम् ॥ ३१ ॥

१–सोमाय वा पितृमत इति । एवं बर्हिषद्भ्यो वत्सतो धानाभ्यश्च पुरोडाशानाम् । अग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणतो मथपुरोडाशधानानाम् ।' का० श्रौ० सू० १२९–१३०–१३१ । २–पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वं च स्विष्टकृत् । का० श्रौ० सू० ५ । २३२ ।

स यन्नातिक्रामति ।(ती) इत एवोपोत्थाय जुहोति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरोऽथ यत्सकृत्सकृत्सर्वेषाꣳहविषाꣳ समवद्यति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरोऽथ यद्व्यतिषङ्गमवदानान्यवद्यत्यृतवो वै पितर ऋतूनेवैतद्व्यतिषजत्यृतून्त्सन्दधाति तस्माद्व्यतिषङ्गमवदानान्यवद्यति ॥ २२ ॥

तद्धैके ।(क२) एतमेव होत्रे मन्थमादधति तꣳ होतोपहूयैव जिघ्रति तं ब्रह्मणे प्रयच्छति तं ब्रह्मैव जिघ्रति तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीडेव जिघ्रत्येतन्न्वेवैतत् कुर्वन्ति यथा त्वेवेतरस्य यज्ञस्येडां प्राशित्रꣳसमवद्यन्त्येवमेवैतस्यापि समवद्येयुस्तामुपहूयैव जिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति प्राशितमु त्वेव वयं मन्यामहऽइति ह स्माहासुरिर्यस्य कस्य चासौ जुह्वतीति ॥ २३ ॥

स यन्नातिक्रामति। इत एवोपोत्थाय जुहोति। सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः। अथ यत् सकृत् सकृत् सर्वेषां हविषां समवद्यति। सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः। अथ यद् व्यतिषङ्गमवदानान्यवद्यति। ऋतवो वै पितरः—ऋतूनेवैतद् व्यतिषजति, ऋतूंस्तत्सन्दधाति। तस्माद् व्यतिषङ्गमवदानान्यवद्यति॥ २२

तद्धैके एतमेव होत्रे मन्थमादधति। तं होतोपहूयैव जिघ्रति तं ब्रह्मणे प्रयच्छति। तं ब्रह्मैव जिघ्रति। तमग्नीधे प्रयच्छति। तमग्नीदेव जिघ्रति। एतन्न्वेवैतत् कुर्वन्ति। यथा त्वेवेतरस्य यज्ञस्येडां प्राशित्रं समवद्यन्ति—एवमेवैतस्यापि समवद्येयुः। तामुपहूयैव जिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति। प्राशितमु त्वेव वयं मन्यामहे—इति ह स्माहासुरिर्यस्य कस्य चासौ जुह्वतीति ॥ २३ ॥

स्विष्टकृच्चतुर्थपर्यन्तैः पराङ् नातिक्रामतीति योऽनतिक्रमनिर्देश उक्तः, तमनूद्य स्तौति—स यन्नातिक्रामतीति। तदवदानं प्रशंसति—अथ यदिति। सोमवदाद्रियामत्रेऽपि यद्विशेषो व्यतिषजनमुक्तम् 'कथमन्यपुरोडाशान्यवद्यता' इत्यादिना, तदनूद्य स्तौति—अथ यद् व्यतिषङ्गमिति। व्यतिषङ्गमिति क्रियाविशेषणम्, परस्परं संसृष्टं यथा भवति तथेत्यर्थः। ऋतवो वै पितर इति। पितॄणामृतुरूपत्वे मन्त्रोऽपि दर्शनम् "त उ ते पान्तु ऋतवस्त" इति। तथा च 'एतत्' एतेन, पितृदैवत्यहविषां व्यतिषञ्जनेन 'ऋतूनेव व्यतिषजति' परस्परं संसर्जयति, तेन व्यतिषञ्जनेन तान् 'ऋतून्' 'सन्दधाति' परस्परमविनाभूतान् करोति ॥ २२ ॥

अथैडाभक्षणमन्यथा ... तद्धैक इति। 'तत्' तत्र खलु 'एके' शाखिनः याज्ञिकाः 'एतमेव मन्थं होत्रे आदधति' होतुर्हस्ते प्रक्षिपन्तीत्यर्थः। एतस्मिन् पक्षे होतुः कर्तव्यमुपदिशति—तं होतेति। उपहूयेति। वेदिसदोऽपि इडाभिमर्शनेनोपहवं कृत्वा, तदनन्तरमवघ्राय आग्नीध्रे दद्यात्। सोऽपि जिघ्रत्येव न तु कश्चिदत्र भक्षणमस्तीत्येवकारार्थः। प्राशित्रेडावदानप्रक्षमप्याह—एतन्न्वेवेति। 'नु' इति प्रसिद्धौ, 'एव' कारोऽवधारणार्थः, 'उत' शब्दोऽप्यर्थः। अपि त्वेतद् वक्ष्यमाणमपि पक्षं केचिदनुतिष्ठन्ति। तदेव दर्शयति—यथा त्वेवेति। 'तु'-शब्द एकीयमतव्यावृत्त्यर्थः। 'इतरस्य' दर्शपौर्णमासादेः 'यज्ञस्य' 'यथा' इडां प्राशित्रं च 'समवद्यन्ति' सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सम्भूयावद्यन्ति, 'एवमेव' 'एतस्यापि' पितृयज्ञस्य समवद्येयुः। अथैव जिघ्रन्तीति। अस्मिन्नपि पक्षे इडाप्राशित्रयोरवघ्राणमेव कर्तव्यम्, न प्राशन-

(त्य) अथ यतरो दास्यन्भवति । अध्वर्युर्वा यजमानो वा स उदपात्रमादायापसलवि त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति स यजमानस्य पितरमेवावनेजयत्यसाववनेनिक्ष्वेत्यसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथाऽशिष्यतेऽभिषिञ्चेदेवं तत् ॥ २४ ॥

(द) अथास्य पुरोडाशस्यावदाय सव्ये पाणौ कुरुते । धानानामवदाय सव्ये पाणौ कुरुते मन्थस्यावदाय सव्ये पाणौ कुरुते ॥ २५ ॥

अथ यतरो दास्यन् भवति अध्वर्युर्वा, यजमानो वा, स उदपात्रमादाय अपसलवि त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति । स यजमानस्य पितरमवनेजयति -" असाववनेनिक्ष्व " इति । " असाववनेनिक्ष्व " इति पितामहम् । " असाववनेनिक्ष्व "—इति प्रपितामहम् । तद् यथाऽशिष्यतेऽभिषिञ्चेद्-एवं तत् ॥ २४ ॥

अथास्य पुरोडाशस्यावदाय सव्ये पाणौ कुरुते धानानामवदाय सव्ये पाणौ कुरुते । मन्थस्यावदाय सव्ये पाणौ कुरुते ॥ २५ ॥

त्यर्थः । प्राशनप्रकारमाह-प्राशितवदयं [illegible] । प्राशनान्ते प्राशितावदान च यजमानश्चाप्यवदाति ' प्राशितस्य-मेव ' वर मन्यामहे ' ' इति ' ' आयुः ' मही प्रतिपादयति पर्यः । एवं प्रतिपादयन् आयुरभिप्रायमाह—यस्य कर्म्येति । इत्यं प्राश्नन्त, ऋत्विजः ' सम्यक्कर्मादिन् ' आत्मन गर्भं [illegible] ' अग्नौ ' वैश्वानरे तदविः ' जुहोति ' अतः प्राशने न दोषं इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

यजमानपितृनुद्दिश्य पिण्डप्रदानमध्वर्युयजमानयोरन्यतरस्य कर्तव्यम् पितृवदनुतरमन्त्राप्याद्वमवनेजनं विधत्ते—अथ यतर इति । अध्वर्युयजमानयोर्मध्ये यतर इत्यर्थः । " [illegible] निर्वपति [illegible] " (का. श्रौ. सू. ५ । ९ । १२) इति कात्यायनः । ' यदि अध्वर्युर्वा यजमानो वा ' ' दास्यन् ' पिण्डदाता ' भवति ', ' स ' स्वयं यजमानः अध्वर्युर्वा ' उदपात्रम् ' उदकपूर्णं पात्रम् ' आदाय ' ' अपसलवि ' अप-दक्षिणं ' त्रिः परिषिञ्चन् ' त्रिवारं वेदिम् ' पर्येति ' । [illegible] यजमानस्येति । ' सः ' अध्वर्युः ' यजमानस्य पितरम्, ' "असाववनेनिक्ष्व"—(मा. य. सं २ म. ३ । २ । २३) इति मन्त्रेण ' अव-नेनिक्ष्वेति ' अव-नेजति । यजमानस्तु यदि स्वयं पिण्डदाता भवति, तदा स्वकीयमेव पितरमवनेजयेत् " असाववनेनिक्ष्व "—इत्यादिक पिण्डपितृयज्ञप्रकरणं व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

अथास्य पुरोडाशस्येत्यादि । पुरोडाशादित्रितयान् ' सव्ये पाणौ ' ' अवदाय ' आलोड्य, त्रीन् पिण्डान् कृत्वा, तस्मिन्नेव हस्ते धारयेत् (का. श्रौ. सू. ५।२२८) ॥ २५ ॥

१–' मेदः '–मु० पा० । २–' [illegible] निदधाति । का० श्रौ० सू० ५ । २२४ । ३–' प्राशित-मवदायेदं वा सर्वं प्राश्नीत वा । का. श्रौ. सू. ५ । २२५ । ४–' अपि ' [illegible] वा ' । का. श्रौ. सू. ५ । २२६ ।

स येमामवान्तरादिशमनुस्रक्तिः । (स्तु) तस्यां यजमानस्य पित्रे ददात्यसावेतत्त इत्यथ येमामवान्तरादिशमनुस्रक्तिस्तस्यां यजमानस्य पितामहाय ददात्यसावेतत्त इत्यथ येमामवान्तरादिशमनुस्रक्तिस्तस्यां यजमानस्य प्रपितामहाय ददात्यसावेतत्त इत्यथ येमामवान्तरादिशमनुस्रक्तिस्तस्यां निमृष्टेऽत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाह तद्यदेवं पितृभ्यो ददाति तेनो स्वान्पितॄनेतस्माद्यज्ञान्नान्तरेति ॥ ३६ ॥

ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा । (त्वो) उदञ्च उपनिष्क्रम्याह-

स येमामवान्तरादिशमनुस्रक्तिः-तस्यां यजमानस्य पित्रे ददाति-असावेतत्ते-इति । अथ येमामवान्तरादिशमनुस्रक्तिः-तस्या यजमानस्य पितामहाय ददाति-असावेतत्ते-इति । अथ येमामवान्तरादिशमनुस्रक्तिः-तस्या यजमानस्य प्रपितामहाय ददाति-असावेतत्ते-इति । अथ येमामवान्तरादिशमनुस्रक्तिः-तस्यां निमृष्टे-"अत्र पितरो मादयध्वं, यथाभागमावृषायध्वम्"-इति (वा. सं. २ ३१) यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाह । तद्यदेवं पितृभ्यो ददाति-तेनो स्वान्पितॄनेतस्माद्यज्ञान्नान्तरेति ॥ ३६ ॥

ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा, उदञ्च उपनिष्क्रम्य, आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । देवान्वा एष

स येमामवान्तरदिशमिति । 'इद'-शब्देनोत्तरपरां दिशमभिनयेन निर्दिशति । " अनुर्लक्षणे "-(पा. सू. १ । ४ । ८४) इति लक्षणे अनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वम् । उत्तरपरस्यां दिशि येयं वेदेः स्रक्तिः, 'तस्यां' 'यजमानस्य पित्रे' "असावेतत्ते"-(श. प. का २ प्र. ४. ब्रा. २ क. १९) इति मन्त्रेण पिण्डं दद्यात् । पितामहस्य पिण्डदान विधत्ते-अथ येमामिति । 'इद' शब्देन दक्षिणापरा अवान्तरा दिग् गम्यते । अन्यत् समानं पूर्वेण । प्रपितामहस्य पिण्डदानं विधत्ते-अथ येमामिति । [illegible] दक्षिणपूर्वा दिगभिनयेन निर्दिश्यते । अत्र या वेदेः स्रक्तिः, तस्यां प्रपितामहाय पिण्डं दद्यात् [1] । [2] निरुक्तस्रक्तिषु पिण्डदानं विधाय, अवशिष्टायां स्रक्तौ समन्त्रकं लेपमार्जनं विधत्ते-अथ येमामवान्तरदिशमिति । इमामुत्तरपूर्वामवान्तरदिशमनु या वेदेः स्रक्तिः, तस्यां "अत्र पितरः "-" इति ' मन्त्रेण हस्तगतं लेपं 'निमृष्टे' निर्मार्जनं । तथा चोक्तं सूत्रकृता-" उत्तरापरस्यां प्रथमम्, सव्ये समवदाय सर्वेभ्यो यथावलिक्त पिण्डान् दद्यादसावेतत्त इति, उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टेऽत्र पितर इति "-(का. श्रौ. सू. ५।२३७-२३९) । इति । "असावेतत्ते "-इत्यादिमन्त्रार्थं पिण्डपितृयज्ञे एव वर्णितं (श. प. का २ । ४ । २ । १९) विहितपिण्डदानमनूद्य तस्य प्रयोजनमाविष्करोति-तद्यदेवं पितृभ्य इति । पितृपितामहप्रपितामहादिभ्य उक्तरीत्या पिण्डान् ददातीत्यर्थः । 'तेनो' तथा चैव सति 'स्वान्' स्वकीयान् ' पितॄन् ' ' एतस्मात् ' यज्ञात् 'नान्तरेति' अन्तरितान् न करोति, अपि तु भागिनः कृतवान् भवति ॥ ३६ ॥

आहवनीयोपस्थानं विधत्ते-ते सर्व एवेति । उदञ्च उपनिष्क्रम्येति । उदङ्मुखाः सन्तः परिवृतात्

1-' दर्शयति ' इति क. पा. । 2-स्रक्तिषु पितृनिवान पश्चिमाय दक्षिणे च पूर्वामनुस्रक्तिस्था प्रथमम् । का. श्रौ. सू. ५।२२३ ।
3-यज्ञोपवीतिनः सन्तः निष्क्रम्यादव्यैश्वमर्थं यजस्वेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते इत्यर्थम् । का. श्रौ. सू. ५ । २४० ॥

वनीयमुपतिष्ठन्ते देवान्वा ऽएष उपावर्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत्पितृयज्ञेनेवाचारिषुस्तद् देवेभ्यो निह्नुवते ॥३७॥

(त८) ऐन्द्रीभ्यामाहवनीयमुपतिष्ठन्ते । (न्त८) इन्द्रो ह्याहवनीयोऽक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत ॥ अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती । योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ सुसन्दृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि ॥ प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशाँ २॥ अनु योजान्विन्द्र ते हरीऽइति ॥ ३८ ॥

उपावर्तते–य आहिताग्निर्भवति, यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते । अथैतत् पितृयज्ञेनेवाचारिषुः–तद् देवेभ्यो निह्नुवते ३७ ॥

ऐन्द्रीभ्यामाहवनीयमुपतिष्ठन्ते । इन्द्रो ह्याहवनीयः । "अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजान्विन्द्र ते हरी ॥ १ ॥ सुसन्दृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि । प्रनूनं पूर्णबन्धुरः स्तुतो यासि वशाँ ॥ अनु योजान्विन्द्र ते हरी ॥ २ ॥"–इति (वा० सं० ३ । ५१ । ५२ ॥ ३८ ॥

पिण्डपितृयज्ञस्थानान् निर्गत्येत्यर्थः । देवान् वा इत्यादि । 'यः' खलु 'आहिताग्निर्भवति' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां' च 'यो यजते' 'एषः' 'देवान्' 'उपावर्तते' उपगतो भवति, देवसम्बन्धगतस्य यजमानस्य देवान् परित्यज्य यत् पितृयज्ञाचरणम्, तेन देवाना मनसि क्रोधोऽभूत्; पुनराहृत्याहवनीयोपस्थानेनातीवोदासीनताजनितमपराधं 'देवेभ्यः' 'निह्नुवते' शमयन्ति ॥ ३७ ॥

ऐन्द्रीभ्यामिति, मन्त्रविधिः । ऐन्द्र्या ऋचः कथमन्युपस्थाने सङ्गतिः, लिङ्गविरोधात् । इत्यत आह–इन्द्रो हीति । परं ... ऽतादाहवनीय एवेन्द्रः, अतस्तदीयोपस्थाने ऐन्द्र्याः करणत्वं न विरुद्ध्यत इत्यर्थः । त एवैन्द्रयौ पठन्ति–अक्षन्नमीमदन्तेति । 'अक्षन्' अस्माभिर्दत्तं हविः पितरः अक्षन् अभुक्षत । अदेर्लुङि "लुङ्सनोर्घस्लृ"–(पा. सू. २ । ४ । ३७) इति घस्लादेशे, "मन्त्रे घसह्वरणश०"–(पा. सू. २ । ४ । ८०) इति च्लेर्लुकि, "गमहन०"–(पा. सू. ६ । ४ । ९८) इति उपधालोपे, अक्षन्निति रूपम् । 'हि' यस्मात् एवम्, अतस्ते पितरो हविःस्वीकारेण 'अमीमदन्त' तृप्ता अभवन् । "मद तृप्तियोगे–"(धा. पा. चु. आ. १७२) इत्यस्माण्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् । तृप्तिरपि कुतोऽवगम्यते इति तत्राह–अवप्रिया इति । 'प्रियाः' आत्मीयाः तनूः ते पितरः 'अव अधूषत' भुक्तस्य हविषो रसातिशयस्याभिव्यक्त्यर्थम् अवाकम्पयन् । "धूञ् कम्पने"–(धा. पा. चु. उ. ३०१) इति धातुः । तदनन्तरं 'स्वभानवः' स्वायत्तदीप्तयः, 'विप्राः' मेधाविनः ते पितरः हविषः प्रदातारं यजमानं 'नविष्ठया' नवतरया 'मती' मत्या स्तुत्या 'अस्तोषत' उपभुक्तं हविः प्राशंसन्, सम्यगेतत् सञ्जातमिति । आहवनीयात्मस्थितहे इन्द्र ! त्वमपि 'ते' त्वदीयौ 'हरी' अश्वौ गमनार्थं 'नु' क्षिप्रं 'योजान्' योजयेति प्रथमाया ऋचोऽर्थः ।

सुसन्दृशं त्वेति । हे 'मघवन् धनवन्' ! आहवनीयरूपेन्द्र ! सुष्ठु-सम्यग्दर्शनीयं 'त्वा' त्वां 'वन्दिषीमहि'

(३९) अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । मनो न्वाह्वामहे नाराशꣳसेन स्तोमेन । पितॄणां च मन्मभिः ॥ आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ॥ ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥ पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातꣳसचेमहीति पितृयज्ञेनेव वा एतदचारिषुस्तद्वु खलु पुनर्जीवानपिपद्यन्ते तस्मादाह जीवं व्रातꣳसचेमहीति ॥ ३९ ॥

(४०) अथ यतरो ददाति । स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाऽभिमपद्य जप-

अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । "मनो न्वाह्वामहे नाराशंसेन स्तोमेन । पितृणां च मन्मभिः ॥ आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि"–इति (वा. सं. ४।५३–५५)। पितृयज्ञेनेव वा एतदचारिषुः–तद्वु खलु पुनर्जीवानपिपद्यन्ते । तस्मादाह–जीवं व्रातं सचेमहीति ॥३९॥

अथ यतरो ददाति स पुनः प्राचीनावीती भूत्वा, अभिमपद्य जपति–" अमी मदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत "–इति (वा. सं. २।३१)। यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह ॥ ४० ॥

तुम', अभिवादयामो [illegible] । " वदि अभिवादनस्तुत्यो "–(धा. पा. भ्वा आ. ११) इति धातु । काम्यामिः– बन्धिनस्व ' पूर्णबन्धुर ' दत्तेन हविषा पूर्णेन रथनीडेन युक्त, ' स्तुत ' च सन् अस्माभि कृत स्तोत्र हविश्च स्वीकृत्य ' वशान् अनु ' कामान् अनु यथाकाम यथेष्टं ' प्रयाति ' । योजानित्यादि, पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

गार्हपत्योपस्थान विधत्ते–अथ प्रतिपरेत्येति । ' प्रति–परेत्य ' आहवनीयसमीपात् प्रतिनिवृत्य इत्यर्थ. । तस्मिन् गार्हपत्योपस्थाने " मनो न्वाह्वामहे–" इत्याद्यास्त्रयो मन्त्रा. पठिता । तेषाम्यमर्थ –तत्र प्रथमा मनो न्विति । अस्मदीय ' मन ' ' नु ' क्षिप्रम् ' आह्वामहे ' । केन साधनेन ' ' नाराशंसेन स्तोमेन ' नरै. शंसनीयेन स्तोत्रेण, ' पितृणा ' सम्बन्धिभि ' मन्मभि ' मननैश्च ॥

आ न एत्विति द्वितीया । पितृयज्ञकरणादपक्रान्तमस्मदीय ' मन ' ' पुन ' अस्मान् ' ए ' आगच्छतु । किमर्थम् ? ' क्रत्वे ' क्रतुकर्मणे, ' दक्षाय ' बलाय, ' जीवसे ' जीवनाय, ' ज्योक् ' चिरकाल सू[illegible] ' दृशे ' द्रष्टुम् । " दृशे विख्ये च "–(पा. सू. ३ । ४ । ११) इति तुमर्थे निपात्यते "

पुनर्न इति तृतीया । हे ' पितर ! ' ' दैव्य ' देवसम्बन्धी ' जन. ' ' न ' अस्मभ्य ' मन पुनः ददातु ' । ' जीव ' जीवनवन्त ' व्रात ' गणम् पुत्रपौत्रादिसमूहम् ' सचेमहि ' प्राप्नुयामेति । अन्तिमपादे जीवशब्दप्रयोगस्याभिप्रायमाह–पितृयज्ञेनेवेति । ' पितृयज्ञेन ' खलु ' एतत् ' इदानीम् ' अचारिषु , ' अत: पितृयज्ञस्य कर्तार ऋत्विग्यजमाना पितृसम्पृक्ता सन्त प्रमायुका भवेयु । ' तत् ' तथा सति " जीवं व्रातम्–" इति अनेन मन्त्रभागेन ' जीवान् ' एव पुत्रपौत्रादीन् स्वय जीवन्त ' अपिपद्यन्ते ' पुनरपि गच्छन्ति । तस्मादिति, उक्तार्थनिगमनम् ॥ ३९ ॥

पिण्डदातृजप विधत्ते–अथ यतर इति । ' अथ ' उपस्थानानन्तरम्, अध्वर्युयजमानयोर्मध्ये ' यतर ' पिण्ड

१–मनो न्वाह्वामह इति गार्हपत्य तिष्ठन्ति । का श्रौ सू. ५ । ९।२१ । २–प्राचीनावीती अभिपद्याभिमृश्य वेदि दाता जपति ॥ का. श्रौ. सू. ५ । ९ । २२ ।

त्यमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति यथाभागमाशिषुरित्ये-
वैतदाह ॥ ४० ॥

(ह्रा) अथोदपात्रमादाय । पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति स यज-
मानस्य पितरमवनेजयत्यसाववनेनिक्ष्वेत्यसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाववने-
निक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथा जक्षुषेऽभिषिञ्चेदेवं तत्तद्यत्पुनः प्रसलवि त्रिः
परिषिञ्चन्पर्येति प्रसलवि न इदं कर्मानुसन्तिष्ठाताऽइति तस्मात्पुनः
प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति ॥ ४१ ॥

(त्यु) अथ नीविमुद्वृह्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविस्तस्मान्नीवि-
मुद्वृह्य नमस्करोति यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति षट्कृत्वो
नमस्करोति षड्वाऽऋतव ऋतवः पितरस्तदृतुष्वेवैतद्यज्ञं प्रतिष्ठापयति
तस्मात्षट्कृत्वो नमस्करोति गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणांॅ न पितर
ईशत ऽएषो ऽएतस्याशीः कर्मणः ॥ ४२ ॥

अथोदपात्रमादाय, पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति । स यजमानस्य पितरमवनेजयति-
"असाववनेनिक्ष्व" इति।"असाववनेनिक्ष्व "इति पितामहम्।"असाववनेनिक्ष्व " इति
प्रपितामहम् । तद् यथा जक्षुषेऽभिषिञ्चेद्-एवं तत् । तयद् पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति ।
'प्रसलवि न इदं कर्मानुसन्तिष्ठाते ' इति । तस्मात्-पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति ॥४१॥

अथ नीविमुद्वृह्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविः । तस्मान्नीविमुद्वृह्य नमस्करोति । यज्ञो वै
नमः। यज्ञियानेवैनानेतत् करोति । षट्कृत्वो नमस्करोति । षड्वा ऋतवः। ऋतवः पितरः-तदृतुष्वे-

---

ष्ठाति, ' ' स पुनः ' ' प्राचीनावीती ' ' भूत्वा, ' पित्र्य देशम् ' अभिपद्य ' प्रविश्य " अमीमदन्त "-
इति मन्त्रं जपेत् । स च मन्त्रः, तद् ब्राह्मणं च पिण्डपितृयज्ञे व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

पिण्डदानस्योदीच्याङ्गमुदकावनेजनं पूर्ववद् विधत्ते-अथोदपात्रमिति ।' तद्यथा जक्षुषे ' इति, अवनेजनस्य
प्रयोजनकथनम् । एतत् सर्वं पिण्डपितृयज्ञ एव व्याख्यातम् (श. प. का. २ । ४ । २ । २१) । विहितं
परिषेचनं पुनः श्रुतम्, तस्य यत् प्रादक्षिण्यम्, तत् स्तौति-यत् पुनरित्यादिना । प्रसलवि न इति । अप-
सलमप्रादक्षिण्यम् तद्विपरीतं प्रसलं प्रादक्षिण्यम्; मत्वर्थीयो विनिः । प्रादक्षिण्यवतो मम ' इदं ' पित्र्यमपि
' कर्म ' ' अनुसन्तिष्ठाते ' सस्थितं भवेत् । ' इति ' अनेनाभिप्रायेण अवसाने ' प्रसलवि ' अपसव्येन परिषे-
चनं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथ नीविमित्यादि । पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे व्याख्यातम् (श. प. का. २ प्र. ४.ब्रा. २ कं. २४)॥४२॥

१-अवनेज्य पूर्ववत्प्रदक्षिणम् । नीवीं विस्रस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति षड्वा नमस्कारान् । गृहान्नः पितरो दत्तेति च ।
का. श्रौ. सू. ५।९४३-९४५ ।

(स्ते) ते सुर्व्वऽएवु युज्ञोपवीतिनो भूत्वा । (त्वाऽनु) अनुयाजाभ्यां प्रच-रिष्युन्त इत्याद्युजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीत्तुः पुरुस्तादुग्नीदुपविशति होता होतृषुदने ॥ ४३ ॥

(नेऽथा)ऽअथाह ब्रुह्मन् प्रुस्थास्यामि । सुमिधुमाधायाग्निमग्नीत्सुम्मृड्ढीति स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति प्रजा वै बर्हिर्नेत्प्रजाः पितृषु दधानीति तस्मादपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति ॥ ४४ ॥

(त्यु) अथ सादयित्वा स्रुचौ व्यूहति । स्रुचौ व्युह्य परिधीन्त्समुज्य परिधि-मभिपुद्याश्राव्याहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्त-वाकायेति सूक्तवाकᳬहोता प्रतिपद्यते नाध्वर्युः प्रस्तरᳬसमुल्लुम्पती-त्येवोपास्ते यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४५ ॥

वैतयतै प्रतिष्ठापयति । तस्मात् षट्कृत्वो नमस्करोति । " गृहान्नः पितरो दत्त "–इति । गृहाणा ह पितर ईशते । एषो एतस्याशीः कर्मणः ॥ ४२ ॥

ते सर्वे एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा, अनुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्तः इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात् परीतः । पुरस्तादग्नीत् । उपविशति होता होतृषदने ॥ ४३ ॥

अथाह–'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि ' ' समिधमाधायाग्निमग्नीत् सम्मृड्ढि ' इति । स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामति । अतिक्रम्य आश्राव्याह–'देवान् यज ' इति । सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति । प्रजा वै बर्हिः–नेत् प्रजाः पितृषु दधानीति । तस्मादपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति ॥ ४४ ॥

अथ सादयित्वा स्रुचौ व्यूहति । स्रुचौ व्युह्य, परिधीन्त्समज्य, परिधिमभिपद्य आश्राव्याह–"इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय"–इति । सूक्तवाकं होता प्रतिपद्यते । नाध्वर्युः । प्रस्तरं समुल्लुम्पति इत्येवोपास्ते–यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४५ ॥

चोदकप्राप्तमनुयाजाद्युदीच्याङ्गकलाप सविशेषमत परमनुक्रामति–ते सर्वे एवेति । इत्याद्यजमानश्चेति । प्रयाजाद्युदीच्याङ्गानुष्ठानसमये एव ब्रह्मयजमानाद्यास्तत्र तत्र स्थाने परीत्योपविशेयु ॥ ४३ ॥

अथाहेति । प्रत्यङ्ङतिक्रामतीति । प्राचो दक्षिणदिक्स्थस्य प्रागुपपादितत्वाद्दक्षिणातिक्रमणस्थाने प्रत्यङ्-मुखोऽध्वर्युरतिक्रामेदित्यर्थ । ' अपबर्हिषौ ' बर्हिः प्रथमोऽनुयाज , तद्वर्जितौ ' द्वावनुयाजौ ' यज यजेति । बर्हिर्वर्जने कारणमाह–प्रजा वा इति ॥ ४४ ॥

स्रुग्व्यूहनादिक प्रकृतिवदेव कर्त्तव्यमित्यनुक्रामति–अथ सादयित्वेत्यादिना । सूक्तवाकानुवचन प्रकृति-

---

१–ब्रह्मामन्त्रणादि प्रागुक्तस्मृड्ढ्यन्त यथावत् । यज्ञोपवीतिनिर्देशम् । का. श्रौ सू ५ । २४६ । २४७ ।

(ह्रा) अथाग्नीदाहानुप्रहरेति । स न किञ्चनानुप्रहरति तूष्णीमेवात्मानमुपस्पृशति ॥ ४६ ॥

(त्यु) अथाह संवदस्वेति । (त्यु) अगानग्नीदगञ्छ्रावय श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीत्युपस्पृशत्येव परिधीन्नानुप्रहरत्यथैतद्बर्हिरनुसमस्यति परधींश्च ॥ ४७ ॥

तद्धैके । हविरुच्छिष्टमनुसमस्यन्ति तदु तथा न कुर्याद्धुतोच्छिष्टं वा ऽएतन्नेद्धुतोच्छिष्टमग्नौ जुहवामेति तस्मादपो वैवाभ्यवहरेयुः प्राश्नीयुर्वा ॥ ४८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ २ ॥ (६ । १)

अथाग्नीदाह–' अनुप्रहर ' इति । स न किञ्चनानुप्रहरति, तूष्णीमेवात्मानमुपस्पृशति ॥ ४६ ॥

अथाह–' संवदस्व ' इति । ' अगानग्नीत् ' । ' अगन् ' । ' श्रावय ' । ' श्रौषट् ' । ' स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहि ' इति । उपस्पृशत्येव परिधीन्, नानुप्रहरति । अथैतद्बर्हिरनुसमस्यति, परिधींश्च ॥ ४७ ॥

तद्धैके हविरुच्छिष्टमनुसमस्यन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । हुतोच्छिष्टं वा एतत्–नेद्धुतोच्छिष्टमग्नौ जुहवामेति । तस्मादपो वैवाभ्यवहरेयुः–प्राश्नीयुर्वा ॥ ४८ ॥ इति साकमेधपर्वणि पितृयज्ञः ॥

वत् प्राप्तम् । प्रस्तरप्रहरणं निषेधति–आध्वर्युरिति । ' न समुल्लुम्पति ' न गृह्णाति, न प्रहरेत् तूष्णीमेवो-पासीत प्रस्तरमाप्रहरणम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अग्नीत्प्रैषस्यानिवृत्तिमाह–अथाहेति । ' स्वगा दैव्या होतृभ्यः '–इति सम्प्रैषेऽध्वर्युणोक्ते होता शंयुवाकं ब्रूयात्; न च तदानीमध्वर्युः परिधीननुप्रहरेत्, केवलमुपस्पृशेदेव । बर्हिषः परिधीनाञ्च तूष्णीमग्नौ प्रहरणं विधत्ते–अथैतदिति । ' एतत् ' चतुःसक्त्या वेद्यां स्तीर्णं ' बर्हिः ' ' परिधींश्च ' आदाय युगपदग्नौ ' अनुसमस्यति ' प्रक्षिपति ॥ ४७ ॥

अथ हविःशेषस्याप्यग्नौ प्रक्षेपमेकीयमतेनोपन्यस्यति–तद्धैक इति । तदेतन्निषिध्योपपादयति–तदु तथेति । हुतशेषस्य पुनर्होमयोग्यत्वाभावान्नैष पक्षो युक्त इत्यर्थः । का तर्हि हविःशेषस्य प्रतिपत्तिरिति, तामाह–तस्मादिति । ' हुतोच्छिष्टम् अपोऽभ्यवहरेयुः ' । अग्नौ प्रासनपक्षस्य व्युदासार्थ ' एव ' कारः । ऋत्विजो वा प्राश्नीयुः ' इति पक्षान्तरम् । सूत्रकारोऽप्येतत् सर्वमाह स्म–" न प्रस्तरमादत्ते " इत्यादिना ॥ ४८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् (२-६-१) ॥

१–" न प्रस्तरमादत्ते " । का. श्रौ. सू. । ५।२४८। २–" अनुप्रहरेत्युक्ते न किंचनानुप्रहरति । तूष्णीमात्मानमुपस्पृशति " का. श्रौ. सू. ५ । २४९ । २५० । ३–" उपस्पृश्य परिधीन्नानुप्रहरति ।" का. श्रौ. सू. ५ । २५१ । ४–" शंयुवाक भवति । बर्हिः परिध्यग्नौ प्रास्यति ॥" का॰श्रौ॰सू॰ ५।२५२।२५३। ५–"हविरुच्छिष्टं च" । "अप्सु प्रास्य वा ।" का.श्रौ.सू. ५।२५४।२५५।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । (स्ते) तेनो ऽएव व्यजयन्त येयु-मेषां विजितिस्तामथ यानेवैषां तस्मिन्त्सङ्ग्रामे ऽइयव आर्च्छंस्तानेतैरेव शल्यान्निरहरन्त तान् व्यवृहन्त यत्त्र्यम्बकैरयजन्त ॥ १ ॥

(न्वाथ) अथ यदेष ऽएतैर्यजते । तन्नाह न्वेवैतस्य तथा कं च नेषुर्ऋच्छतीति देवा अकुर्वन्निति त्वेवैष ऽएतत्करोति याश्च त्वेवास्य प्रजा जाता याश्चाजातास्ता ऽउभयी रुद्रियात्प्रमुञ्चति ता ऽअस्यानमीवा ऽअकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्माद्वा ऽएष ऽएतैर्यजते ॥ २ ॥

ते वै रौद्रा भवन्ति । रुद्रस्य हीपुस्तस्माद्रौद्रा भवन्त्येककपाला भवन्त्येकदेवत्या असन्निति तस्मादेककपाला भवन्ति ॥ ३ ॥

अथ त्र्यम्बकहविर्यागः ।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं अघ्नुः । तेनो एव व्यजयन्त—येयमेषां विजितिः—ताम् । अथ यानेवैषां तस्मिन्त्सङ्ग्राम इयव आर्च्छंस्तान्—एतैरेव शल्यान्निरहरन्त । तान् व्यवृहन्त—यत् त्र्यम्बकैरयजन्त ॥ १ ॥

अथ यदेष एतैर्यजते । तन्नाह न्वेवैतस्य तथा कं च नेषुर्ऋच्छतीति देवा अकुर्वन् । इति त्वेवैष एतत् करोति । याश्च त्वेवास्य प्रजा जाताः, याश्चाजाताः—उभयी रुद्रियात्प्रमुञ्चति । ता अस्यान-मीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्ते । तस्माद्वा एष एतैर्यजते ॥ २ ॥

ते वै रौद्रा भवन्ति । रुद्रस्य हीषुः । तस्माद्रौद्रा भवन्ति । एककपाला भवन्ति । एकदेवत्या अस-न्निति । तस्मादेककपाला भवन्ति ॥ ३ ॥

अथ विधित्सितानां त्र्यम्बकहविषां शल्यनिर्हरणहेतुत्वमितिहासेनोपपादयति—महाहविषेति । अथ यानेवे-त्यादि । ' तस्मिन् सङ्ग्रामे ' ' एषां ' देवानां मध्ये ' यानेव ' इन्द्रप्रभृतीन् ' इयव ' वृत्रमुक्ता शरा ' आर्च्छन् ' प्राप्नुवन्, ' तान् ' देवान् ' एतैरेव ' त्रैयम्बकैर्हविर्भिस्तस्मात् ' शल्यात् ' ' निरहरन्त ' वियो-जितवन्त । निर्हरणप्रकारमाह—तान् व्यवृहन्तेति । " वृह उद्यमने " (धा. पा तु प. ६६) । शल्य-प्रोतांस्तानस्माच्छल्यादुद्दूरन्त इत्यर्थः । एतैरेवेति । प्रतिनिर्देशस्य सव्यपेक्षत्वात्तन्निर्दिशति—यत् त्र्यम्बकै-रिति । अम्बिका नाम स्त्री अस्य स्वसा सहजम्बको रुद्र । देवतावाचिना लक्षणयाऽत्र हवींष्युच्यन्ते ॥ १ ॥

आख्यायिकया प्रतिपादितमर्थं प्रकृते योजयति—अथ यदेष इति । ' एष ' इदानीन्तनो यजमान. । तन्नाहेति । ' न, अह, नु, एव ' इति चत्वारो निपाता । ' तत् ' तेन त्रैयम्बकहविर्यागेन अद्यापि ' एतस्य यजमानस्य सम्बन्धिनमेव ' कञ्च ' कमपि पुरुषम् ' [illegible] ' ' तथा ' ' नैव ' ' ऋच्छति ' प्राप्नोति । देवानु-कारित्वस्य हेतुमाह—इति देवा इति । याश्च त्वेवास्येति । ' अस्य ' यजमानस्य सम्बन्धिनी ' प्रजा ' जाता, ' ' याश्च ' ' अजाता ' प्रजनिष्यमाणा , ' ता ' ' सर्वा ' ' उभयी ' उभयविधा प्रजा ' रुद्रियात्, ' रुद्रकर्तृकाद्धिंसनात् ' प्रमुञ्चति ' । प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय क्रियमाणैरेतै त्रियम्बकैर्हविर्भिस्तस्य रुद्रस्य प्रीणितत्वात् । ता अस्येत्यादि, गतम् ॥ २ ॥

तेषां देवता विधाय प्रशंसति—ते वै रौद्रा भवन्तीति । रुद्रो देवता एषाम् । " साऽस्य देवता "—

१-त्रैयम्बकहविषां इत्ते त्रियम्बकहविषा इति च पा । इहोपयुक्तमप्येवमेव । २-उद्धृतवन्त इति पा ।

ते वै प्रतिपुरुषम् । यावन्तो गृह्याः स्युस्तावन्त एकेनातिरिक्ता भवन्ति तत्प्रतिपुरुषमेवैतदेकैकेन या अस्य प्रजा जातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चत्येकेनातिरिक्ता भवन्ति तद्या एवास्य प्रजा अजातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चति तस्मादेकेनातिरिक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

स जघनेन गार्हपत्यम् । यज्ञोपवीती भूत्वोदङ्ङासीन एतान्गृह्णाति स तत एवोपोत्थायोदङ् तिष्ठन्नवहन्त्युदीच्यौ दृषदुपले ऽउपदधात्युत्तरार्द्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति तद्यदेव तामुत्तरां दिशᳪ सचन्त ऽएषा ह्येतस्य देवस्य दिक्तस्मादेतामुत्तरां दिशᳪ सचन्ते ॥ ५ ॥

ते वै प्रतिपुरुषं—यावन्तो गृह्याः स्युः—तावन्त एकेनातिरिक्ता भवन्ति । तत् प्रतिपुरुषमेवैतदेकैकेन—या अस्य प्रजा जातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति । एकेनातिरिक्ता भवन्ति—तद् या एवास्य प्रजाः अजाताः—ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति । तस्मादेकेनातिरिक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

स जघनेन गार्हपत्यं यज्ञोपवीती भूत्वोदङ्ङासीन एतान् गृह्णाति । स तत एव उपोत्थायोदङ् तिष्ठन्नवहन्ति । उदीच्यौ दृषदुपले उपदधाति । उत्तरार्द्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति । तद् यदेव तामुत्तरां दिशं सचन्ते—एषा ह्येतस्य देवस्य दिक् । तस्मादेतामुत्तरां दिशं सचन्ते ॥ ५ ॥

(पा. सू. ४ । २ । २४) इत्यण् । तत्र कारणमाह—रुद्रस्येति । ' हि ' यस्माद्रुद्रसम्बन्धी 'इषुः' त्रिपुरविजयार्थं रुद्रस्यायुधत्वेन निर्मितः, तस्मात् । अत एवान्यत्र रुद्रस्य त्रिपुरविजयप्रस्तावे श्रूयते—" स इषु समभवत् "—(तै. सं. ६ । २ । ३ । १) इति । हविषामेककपालसंस्कार्यत्वं विधाय स्तौति—एककपाला इति । ' एकदेवत्याः ' एकदेवतार्थाः सर्वे इमे पुरोडाशाः ' असन् ' भवन्त्वित्यनेनाभिप्रायेण ॥ ३ ॥

कियन्तस्ते त्र्यम्बकाः कार्या इति तत्परिमाणमाह—ते वै प्रतिपुरुषमिति । ' यावन्तः ' यावत्परिमाणविशिष्टा यजमानस्य ' गृह्याः ' गृहसम्बन्धिनो ज्ञातयो भवेयुः, तत्र प्रतिपुरुषमेकैकस्य पुरुषस्यैकैकः पुरोडाश इति गणयित्वा ' तावन्तः ' ते पुरोडाशा एकेनाधिकाश्च कर्त्तव्याः । एतत्प्रशंसति—तत्प्रतिपुरुषमिति । पुरुषं पुरुषं प्रति प्रतिपुरुषम्, वीप्सायामव्ययीभावः । एकैकेनेति । " एकं बहुव्रीहिवत् " (पा. सू. ८ । १ । ९) इति वीप्साया द्विर्वचनम्, बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो लोपः । अन्यदुक्तार्थम् । एकातिरेकमनूद्य तस्य प्रयोजनमाह—एकेनेति ॥ ४ ॥

यावदुक्तचोदना ह्येते पुरोडाशाः अतस्तेषां संस्कारप्रकारमाह—स जघनेनेति । गार्हपत्यस्य पश्चात् ' यज्ञोपवीती भूत्वा ', ' उदङ्मुख आसीनः ' ' एतान् ' पुरोडाशान् निर्वपेत् । अवषट्कारपदत्वेनैष्टिकधर्माणामप्राप्तेर्निर्वापादिकं सर्वं तूष्णीमेव कर्त्तव्यम् । अत एवोक्तं सूत्रकृता—" त्रैयम्बकान्निर्वपति " इति प्रक्रम्य, " जुहोतयोऽवषट्काराः " इति । तत्र अवषट्कारा इति च्छेदः । हविरन्यस्यान्यथानुपपत्त्याऽऽश्रितानि तद्धर्मकाण्यवहन-

---

१—'त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान् यावतो यजमानगृह्या एकाधिकान्' ॥ (का. श्रौ. सू. ५ । २५६) उदङ्मुखः सर्वम् । का. श्रौ. सू. ५ । २५८ । देशाश्च । का. श्रौ. सू. ५ । २५९ । अवहननानुव्यवसानुज्ञाऽभ्यवदानो देशः । जुहोतयोऽवषट्कारान् । का. श्रौ. सू. ५ । २६० ।

ते वा ऽअक्ता स्युः । (१) अक्तᳬं हि हविस्त ऽउ वा ऽअनक्ता ऽएव स्युरभिमानुको ह रुद्रः पशून्त्स्याद्यदञ्ज्यात्तस्मादनक्ता ऽएव स्युः ॥ ६ ॥

(स्ता) तान्त्सार्द्धं पात्र्याᳬं समुद्वास्य । (स्यान्ना) अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमादायोदङ् परेत्य जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक्पथि जुहोति पथा हि स देवश्चरति चतुष्पथे जुहोत्येतद्ध वा ऽअस्य जाग्धितं प्रज्ञातमवसानं यच्चतुष्पथं तस्माच्चतुष्पथे जुहोति ॥ ७ ॥

ते वा अक्ताः स्युः । अक्तं हि हविः । त उ वा अनक्ता एव स्युः । अभिमानुको ह रुद्रः पशून्स्याद् यदञ्ज्यात् । तस्मादनक्ता एव स्युः ॥ ६ ॥

तान्त्सार्द्धं पात्र्या समुद्वास्य, अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमादाय-उदङ् परेत्य जुहोति । एषा ह्येतस्य देवस्य दिक् । पथि जुहोति । पथा हि स देवश्चरति । चतुष्पथे जुहोति । एतद् वा अस्य जाग्धितं प्रज्ञातमवसानं यच्चतुष्पथम् । तस्माच्चतुष्पथे जुहोति ॥ ७ ॥

नारीति । केवल विशेष मनुमनुकामति–स तत्र एकैकमिति । प्रत्युदीच्या रुद्राधिष्ठितत्वेनोक्तदिशो रुद्रस्य-स्याद् तदिक्त्वात् रुद्रदैवत्यत्वात्, अतस्तत्कर्मस्ववहननादिषु सर्वत्रोदक्संबन्ध कर्तव्य इति । तत्र 'तथा' यस्मात्प्रदेवत्या । तस्मात् 'ताम्' एताम् 'उच्या दिश' 'यवन्ते' सर्वेषु व्यापारेषु ऋत्विज समवयन्ति॥५॥

एवं हविषामक्तत्वमभिधायानञ्जनमाह–ते वा अक्ताः स्युरिति । 'वै' शब्दोऽवधारणे । खलु 'ते' पुरोडाशा 'अक्ता' घृतेनाभिघारिता एव 'स्युः' । तत्र हेतुमाह–अक्तं हीति । 'हि' यस्मात् 'अक्तम्' अभिघारितमेव हविर्भवति । तथा च तैत्तिरीयकम्–''अम्पुत वा एतदस्माल्लोकादगत देवलोकं यच्छृतं हविरन-भिघारितमभिघार्योद्वासयन्ति (तै ब्रा. २ । ६ । २ । ९) इति । अनभिघारितत्वपक्षमाह–त उ वा इति । तत्र कारणमाह–अभिमानुक इति । पशुप्रसक्तेनाज्येन यदि रौद्रान्पुरोडाशानञ्ज्यात् तत स रुद्र आज्यगन्धे-नाहूतः तत्कारणभूतान् पशून् 'अभिमानुक' अभिमन्तु बाधितुं शक्तः स्यात् ॥ ६ ॥

तान् सार्द्धमित्यादि । निगदसिद्धम् । उदगित्युक्तं विशेष विधत्ते–पथीति । उत्तरस्यां दिशि यः पन्था विद्यते, तत्रोल्मुकं निधाय, तस्मिन् पुरोडाशान् जुहुयात् । पथि होमे कारणमाह–पथा हीति । 'स' खलु रुद्रो देव ''पथा' मार्गेण हि 'चरति' तत्रावतिष्ठत इत्यर्थः । पथ्यपि किञ्चिद् विशेष विधत्ते–चतुष्पथ इति । चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथ, चतसृभ्यो दिग्भ्य आगताश्चत्वारः पन्थानो यत्र सङ्गच्छन्ते, तत्र जुहुयादित्यर्थः । एतदुपपादयति–एतद्ध वा इति । 'एतत्' खलु 'अस्य' रुद्रस्य 'जाग्धितम्' । जग्धे पारक्षितम्, 'प्रज्ञातम्' प्रसिद्धम्, 'अवसान' स्थानम्, यच्चतुष्पथाख्यम् । अत एवोक्तमभियुक्तैः–''वने वने चैत्यचत्वरे चत्वरे शिव''–इति ॥ ७ ॥

१–अक्ता न वा । कल्पकारा दक्षिणस्त्वनुद्वास्य दाव चतुष्पथे पलाशपत्रमध्येन होम । सर्वेषामवदानं सकृत्सकृदिति-च्छन्दसम् । अत्र निबन्ध । का० श्रौ० सू० ५ । २६१–२६७ ।

पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोति । ब्रह्म वै पलाशस्य पलाशं ब्रह्मणै-वैतज्जुहोति स सर्वेषामेवावद्यत्येकस्यैव नावद्यति स एषोऽतिरिक्तो भवति ॥ ८ ॥

स जुहोति । (त्ये) एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राऽम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेत्यम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयाऽस्यैष सह भागस्तद्यदस्यैष स्त्रिया सह भागस्तस्माद्त्र्यम्बका नाम तद्या ऽअस्य प्रजा जातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ य ऽएष ऽएकोऽतिरिक्तो भवति । तमाखूत्कर ऽउपकिरत्येष ते रुद्र भाग ऽआखुस्ते पशुरिति तदस्मा ऽआखुमेव पशूनामनुदि-

पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोति । ब्रह्म वै पलाशस्य पलाशम् । ब्रह्मणैवैतज्जुहोति। स सर्वेषा-मवावद्यति । एकस्यैव नावद्यति । य एषोऽतिरिक्तो भवति ॥ ८ ॥

स जुहोति–" एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राऽम्बिकया तं जुषस्व–स्वाहा "–(वा. सं. ३।५७) इति । अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा । तयास्यैष सह भागः। तद् यदस्यैष स्त्रिया सह भागः–तस्मात् त्र्यम्बका नाम । तद् या अस्य प्रजा जाताः–ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ ९ ॥

अथ य एष एकोऽतिरिक्तो भवति–तमाखूत्कर उपकिरति । " एष ते रुद्र भाग आखुस्ते

अथैतस्मिन् होमे साधनं विधत्ते–पलाशस्य पलाशेनेति । पलाशवृक्षस्य पर्णेनेत्यर्थः । ब्रह्म वै पलाशस्य पलाशमिति । पलाशवृक्षस्य ब्रह्म(त्र)त्रवणात् ' तदीयं पर्णमपि ब्रह्मात्मकम् । अत्रार्थवाद्यं तैत्तिरीयकं समाम्नातम्–" देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्ण उपाशृणोत् "–(तै. स. ३ । ५ । ७ । २) इति । अवदाने विशेषमाह–स सर्वेषामिति । यावन्तः पुरोडाशाः कृताः तत्र एकमतिरिक्तं विहाय तेषां सर्वेषामेव सकाशात् तस्मिन् मध्यमपर्णेऽवद्येदित्यर्थः ॥ ८ ॥

इत्थं सर्वेभ्यः समवत्तस्य हविषः समन्त्रकं होमं विधत्ते–स जुहोतीति । मन्त्रस्यायमर्थः–हे ' रुद्र ! ' ' ते ' तव ' एष भागः ' । कथम्भूतस्य ? अम्बिकानामास्य स्वसा, तया सहितस्य । अतः ' तं ' भागं ' जुषस्व ' सेवस्व । इदं हविः ' स्वाहा ' सुहुतमस्त्विति (वा. सं. ३।५७)। तत्र " सह स्वस्राऽम्बिकया–" इति मन्त्रभागस्याभिप्रायमाविष्कुर्वन्नेतेन हविषा त्र्यम्बकनाम निर्ब्रूते–अम्बिका ह वा इति । तयास्यैष इति । ' तत् ' तथा सति ' यद् ' यस्मात् ' अस्य ' रुद्रस्य तया ' स्त्रिया ' ' सह ' ' एष भागः ' कल्पितः, ' तस्मात् ' स्त्रीरूपाम्बिकान्वयाद्रुद्रस्यैते पुरोडाशाः (आदिवर्णलोपेन) ' त्र्यम्बकाः '–इत्याख्यायन्ते । तद्या अस्येति, व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

अवदानकालपरिशेषितस्यातिरिक्तस्यैकस्य विनियोगमाह–अथ य एष इति । उत्किरति पांसूनित्युत्करः; आखुभिः कृते ' आखूत्करे ' ' तम् ' अतिरिक्तमेकं पुरोडाशं ' उपकिरति ' उपक्षिपतीति । " कॄ विक्षेपे "–

१–' एष त इति जुहोति ' । का. श्रौ. सू. ५ । २६१ । २–अतिरिक्तमाखूत्करे उपकिरत्येष त इति । का० श्रौ० सू० ५।२६६ ।

इति तेनो ऽइतरान्पशून्न हिनस्ति तद्यदुपकिरति तिर ऽइव वै गर्भास्तिर ऽइवैतद्यदुपकीर्णं तस्माद्वा ऽउपकिरति तथा ऽएवास्य प्रजा ऽअजातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ पुनरेत्य जपन्ति । (त्यु) अव रुद्रमदीमह्यव देवं त्र्यम्बकम् ॥ यथा नो वस्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्यवसाययात् ॥ भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजꣳ सुखं मेषाय मेष्या ऽइत्याशीरेवैतस्य कर्मणः ॥ ११ ॥

पशुः"–(वा सं. ३ । ५७) इति। तदस्मा आखुमेव पशूनामनुदिशति। तेनो इतरान् पशून् न हिनस्ति। तद्यदुपकिरति–तिर इव वै गर्भाः, तिर इवैतद्–यदुपकीर्णम्। तस्माद्वा उपकिरति। तद् या एवास्य प्रजा अजाताः–ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथ पुनरेत्य जपन्ति " अव रुद्रमदीमहि, अव देवं त्र्यम्बकम्। यथा नो वस्यस स्करत्, यथा नः श्रेयसस्करत्, यथा नो व्यवसाययात् भेषजमसि भेषजम्, गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजं, सुखं मेषाय, मेष्यै"–इति। (वा. सं. ३।५८।५९) आशीरेवैतस्य कर्मणः ११॥

(का. श्रौ. सू. ५।१०।१८) इति कात्या.। " एष ते "–इति मन्त्रः (वा. सं. ३ । ५७)। तदर्थस्तु–हे रुद्र !' ' ते ' तव ' एष ' पुरोडाशो भागः, अस्मिन्नुत्करे स्थितो य ' आखुः ' असौ ' ते पशुः इति '। एतन्मन्त्रपाठस्य प्रयोजनमाह–तदस्मा इति। ' तत् ' तेन मन्त्रेण ' पशूनां ' मध्ये ' आखुमेव ' ' अस्मै ' रुद्राय पशुत्वेन निर्दिशति। ' तेन ' कारणेन ' इतरान् ' गवाश्वादिपशून् न रुद्रो 'न हिनस्ति'। अनिरिक्तस्यैतस्य पुरोडाशस्य पशुपक्षेपेण विहितम्, तदुपपादयति–तद्यदिति। तिर इवेति। ' गर्भाः ' तिरोहिता इव म-' ' उपकीर्णम् द्रव्यं विगलितं सत् तिरोहितमेव भवति, अतो गर्भस्थानामजातानां प्रजानां रुद्र कृतहिंसनादि...नाय क्रियमाणस्योपकीर्णस्य युक्तमिति भाव ॥ १० ॥

अथ विधत्ते–अथेति। ' अथ ' तदनन्तरम्, पुनश्च उत्करादग्निसमीपमेत्य " अव रुद्रम् " इत्यादिमन्त्रौ सर्वे जपेयुः। तयोः प्रथममन्त्रस्यायमर्थः–' रुद्रम् ' ' अवादीमहि ' अवदयामहे, हविर्भागेन रुद्रमवयुज्य पृथक्कृत्य प्रजा रक्षामहे। " दीङ् क्षये "–इत्यस्मात् ' लोटि, " बहुलं छन्दसि " (पा. सू. २ । ४ । ७३) इति शपो लुकि " घुमास्था "–(पा. सू. ६ । ४ । ६६) इतीत्वम्। तथा ' देव ' देवनशीलं ' त्र्यम्बकं ' त्रिधाऽम्बिकास्वसा सहितम्, अवादीमहीत्यनुषङ्गः। अम्बिकासाहित्यप्रतिपादनपरमेतद् द्वितीयं वाक्यम्। स च ' यथा ' येन प्रकारेण ' नः ' अस्मान् ' वस्यसः ' वसीयसः वसुमत्तमान् ' करत् ' कुर्यात्, ' न ' ' यथा ' येन प्रकारेण च ' श्रेयसः ' प्रशस्यतरान् ' करत् ' कुर्यात्, ' यथा ' च ' नः ' अस्मान् ' व्यवसाययात् ' व्यवसयत् व्यवसितार्थान् कुर्यात्, तथा ' अवादीमहि ' इति सम्बन्ध ॥

१–अपाम विरुद्रमदीमहि " पत का " ५ । २६ ।

(ग्रोऽध्या) अथापसलवि त्रिः परियन्ति । सव्यानूरूनुपाघ्नानास्त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ॥ उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादित्याशीरेवैषैतस्य कर्मण आशिषमेवैतदाशासते तद्ध हैव शमिव यो मृत्योर्मुच्यते नामृतात्तस्मादाह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति ॥ १२ ॥

तद्ध हापि कुमार्यः परीयुः । (भं) भगस्य भजामहा ऽइति या ह वै सा रुद्रस्य स्वसाऽम्बिका नाम सा ह वै भगस्येष्टे तस्माद्ध हापि कुमार्यः परीयुर्भगस्य भजामहा ऽइति ॥ १३ ॥

अथापसलवि त्रिः परियन्ति सव्यानूरूनुपाघ्नानाः। "त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्"-इति (वा. सं. ३।६०) आशीरेवैतस्य कर्मणः। आशिषमेवैतदाशासते। तद्ध ह्येव शमिव यो मृत्योर्मुच्यते, नामृतात्। तस्मादाह-मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति ॥ १२ ॥

तद्ध हापि कुमार्यः परीयुः-'भगस्य भजामहे'-इति। या ह वै सा रुद्रस्य स्वसाऽम्बिका नाम-सा ह वै भगस्येष्टे। तस्माद्ध हापि कुमार्यः परीयुः-'भगस्य भजामहे'-इति ॥ १३ ॥

अथ द्वितीयस्य—हे रुद्र! त्वं स्वरूपेणैव 'भेषजम्' औषधम् 'असि'; सर्वदुरितनिवर्हणहेतुत्वात्। अतस्त्वं 'सुखं (गं)' सुप्रशस्तं भेषजम् अस्मदीयेभ्यो गवाश्वादिभ्यः प्रदेहीति शेषः। आशीरेवेति। एतस्य त्र्यम्बकाख्यस्य 'कर्मणः' 'एषा' अयमन्त्रस्य 'आशीः' फलप्रार्थनम्; गवाश्वादीनामारोग्यमेतस्य कर्मणः फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथाप्रदक्षिणं त्रिरग्नेः परिगमनं विधत्ते-अथापसलवीति[1]। त्र्यम्बकं हविषः कर्तारः सर्वे पशुप्यै अग्निमपसलवि अप्रसव्यं त्र्यम्बकमिति मन्त्रेण 'त्रिः परियन्ति' किं कुर्वन्तः 'सव्यान्' वामान् 'ऊरून्' 'उपाघ्नानाः' हस्तेन ताडयन्तः। मन्त्रस्य चायमर्थः-त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य, यद्वा स्त्री अम्बिका स्वसा यस्य तथोक्तः। शोभनो गन्धो यस्यासौ सुगन्धिः। "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः"-(पा. सू. ५।४।१३५) इति इकारादेशः। 'पुष्टिवर्द्धनम्' पुष्टेर्वर्द्धयितारम्। वयं यं 'यजामहे' पूजयामः। तत्प्रसादादहम् 'उर्वारुकं' कर्कटीफलं पक्वं सत् यथा प्रवृन्तबन्धनात् स्वयमेव मुच्यते, तथा 'मृत्योः' मरणात् 'मुक्षीय' मुक्तो भूयासम्; 'अमृतात्' अमरणात् 'मा' वियोगो भवत्विति। आशीरेवेत्यादि, [illegible]। अन्तिमपादस्य तात्पर्यमाह-तद्ध ह्येवेति। 'यः' 'मृत्योः' मरणात् 'मुच्यते' मुक्तो भवेत्, [illegible] 'अमृतात्' अमरणात् 'न' मुक्तो भवति; एतदेव हि 'शमिव' प्राणिनां सुखं भवति ॥ १२ ॥

अस्य परिगमनस्य सर्वाभिसिद्धिहेतुत्वमुपपादयति-तद्ध हापीति[2]। '[illegible]' 'तदा' 'कुमार्यः' अपि तमभिमुखप्रकारेण 'परीयुः,' 'भगस्य' सौभाग्यस्य। कर्मणि षष्ठी। सौभाग्यं [illegible] 'भजामहे' प्राप्नुयामहे' इति अनेनाभिप्रायेण। यो ह वा इति। अम्बिका नाम 'या' 'रुद्र' '[illegible]' [illegible]ना,' 'सा' 'भगस्य' ईष्टे

१-अपि त्रिः परियन्ति पितृवत् [illegible] । देवन्ते अनु [illegible] [illegible] दक्षिणतस्पताः ॥ का. श्री. सू. ५ २६८-२७०। २-"अपाघ्नानाः" इ. पा.। ३-कुमार्योऽभितो [illegible] पतिकामा भगकामा वा। का. श्री. सू. ५ २७१।

तासामुत्तासां मन्त्रोऽस्ति । त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुत इति सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाह पतयो ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा तस्मादाह मामुत इति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति । दक्षिणानूरूनुपाघ्नाना ऽएतेनैव मन्त्रेण तद्यत्पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति प्रसलवि न इदं कर्मानुसन्तिष्ठाता ऽइति तस्मात्पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति ॥ १५ ॥

(न्तु) अथैतान्यजमानोऽञ्जलौ समोप्य । (प्यो) ऊर्ध्वानुदस्यति यथा गौर्नोदाप्नुयात्तदालभ्य एवैतच्छल्यान्निर्मिमते तान्विलिप्सन्त ऽउपस्पृशन्ति भेषजमेवैतत्कुर्वते तस्माद्विलिप्सन्त ऽउपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥

तासामुत्तासां मन्त्रोऽस्ति–" त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनात् इतो मुक्षीय माऽमुतः"– इति (वा. सं. ३।६०)।सा यदित इत्याह–ज्ञातिभ्यस्तदाह । मामुत इति–पतिभ्यस्तदाह । पतयो ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा । तस्मादाह माऽमुत इति ॥ १४ ॥

अथ पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति दक्षिणानूरूनुपाघ्नानाः–एतेनैव मन्त्रेण । तद् यत् पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति । ' प्रसलवि न इदं कर्मानुसन्तिष्ठातै' इति । तस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिःपरियन्ति १५

अथैतान्यजमानोऽञ्जलौ समोप्य, ऊर्ध्वानुदस्यति । यथा गौर्नोदाप्नुयात् । तदालभ्य एवैतच्छल्यान्निर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति । भेषजमेवैतत् कुर्वते । तस्माद्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥१६॥

सौभाग्यस्य स्वामिना भवति । " ईश ऐश्वर्ये "–इति धातु (धा. पा. अ आ. १०) । भगस्येति " ... गर्थदयेशां कर्मणि "–(पा सू ४ । ३ । ५२) इति कर्मणि षष्ठी । ' तस्मात् ' अम्बिकासहितस्य - पत्नीयनि कर्मणि भागप्राप्तिकामा कुमार्योऽपि परीयुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

कुमारीणा पारिगमनेऽन्योऽपि मन्त्रो विद्यत इत्याह–तासामिति । ' आसां ' पूर्वोक्तानाम् ' तासां ' कुमारीणामपि परिगमनेऽन्यो ' मन्त्र ' विद्यते । क पुनरसाविति, त पठति–त्र्यम्बकमिति । पतिर्विद्यते लभ्यते अनेन इति पतिवेदनो मन्त्र । अन्यदुक्तार्थम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्य...ह–सा यदित इति । ' इद ' शब्देन पितृकुल परामृश्यते । ' इत ' अस्मात् पितृकुलात् ' ज्ञातिभ्य. ' सकाशादह ' मुक्षीय ' मुक्ता भूयासम्, ' अमुत ' अमुष्मात् कुलात् पतिसकाशात् मा मुक्षीय ' विप्रयुक्ता न भवेयम् इति तात्पर्यार्थ. । पतयो ह्येवेति । अग्निहोत्रादि कर्मसु पत्या सहैव स्त्रिया अधिकार नतु स्वातन्त्र्येण ' हि ' यत , अत. स्त्रीणां ' पतय एव ' ' प्रतिष्ठा ' आश्रयभूता इत्यर्थ ॥ १४ ॥

तेनैव मन्त्रेण पुन प्रदक्षिण त्रि परिगमन विधत्ते–अथ पुनरिति । ' प्रसलवि ' प्रदक्षिणम् । एतेनैवेति । त्र्यम्बकमिति प्रागुक्तेनोभयत्रैकेन मन्त्रेणेत्यर्थ । तद्यत्पुनरित्यादिवाक्यशेष पितृयज्ञवद् व्याख्येय ॥ १५ ॥

पुरोडाशाना पुरोडाशान प्रतिपत्ति विधत्ते–अथैतानि यादि । ' एतान् ' पुरोडाशान् यजमानस्याञ्जलाव-

तान्द्वयोर्मूतकयोरुपनह्य । वेणुयष्ट्यां वा कुपे वोभयत आबध्योदङ्-
परेत्य यदि वृक्षं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत्तस्मि-
न्नासजत्येतत्ते रुद्रावसं तेन परो मूजवतोऽतीहीत्यवसेन वा ऽअध्वानं
यन्ति तदेनꣳसावसमेवान्ववार्जति यत्र यत्रास्य चरणं तदनुत्र ह वाऽ-
अस्य परो मूजवद्ध्यचरणं तस्मा…
पिनाकावस इत्यहिꣳसन्नः
निष्वापयत्येवैनमेतत्स्वपन्तु हि न कंचन हिनस्ति तस्मादाह कृत्ति-
वासाऽइति ॥ १७ ॥

तान् द्वयोर्मूतकयोरुपनह्य, वेणुयष्ट्यां वा, कुपे वा उभयत आबध्य, उदङ् परेत्य, यदि वृक्षे वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत्–तस्मिन्नासजति । "एतत्ते रुद्रावसम्, तेन परो मूजवतोऽतीहि"–इति (वा. सं. ३।६१) । अवसेन वा अध्वानं यन्ति । तदेनं सावसमेवान्ववार्जति यत्र-यत्रास्य चरणं तदनु । अत्र ह वा अस्य परो मूजवद्भ्यश्चरणम् । तस्मादाह–परो मूजवतो॰ऽतीहीति । "अवततधन्वा पिनाकावसः"–इति । "अहिंसन् नः शिवोऽतीहि"–इत्येवैतदाह । "कृत्तिवासाः"–इति । निष्वापयत्येवैनमेतत् । स्वपन्तु हि न कंचन हिनस्ति । तस्मादाह–कृत्तिवासा इति ॥ १७ ॥

ध्वर्युः संवपेत् । यजमानश्च तान् 'ऊर्ध्वान् उदस्यति' उत्क्षिपति । 'यथा गौ.' पृथिवीनामैतत्; पृथिवी तान् पुरोडाशान् 'नोद्गाधुयात्' उत्क्षिप्ताः पुरोडाशाः यथा भूमौ न पतन्ति तथाऽन्तरिक्षे, पुनरञ्जलिना धारयेत् । तदुक्तं कात्यायनेन–"रौद्रान् यजमानोऽञ्जलिनोदस्यत्यगो प्रापणम्, 'प्रतिगृह्णात्येनान्' (का. श्रौ. सू. ५।२७२-२७३) इति । आलम्भ एवैतदिति । 'एतत्' एतेनोदसनेन 'आलम्भः' ऋत्विग्यजमानाः 'स्व-स्व-शरीरेभ्य' 'एव' 'शल्यान्' निर्मिमते । निर्हरन्ति तेषां पुनर्ग्रहणाशक्तौ स्पर्शनं विधत्ते–तान् विलिप्सन्त इति । लब्धुमिच्छन्तो लिप्सन्तस्तद्विपरीतो 'विलिप्सन्तः' लब्धुमशक्ताः सन्त, भूमौ पतितान् 'तान्' पुरोडाशान् पश्चादुपस्पृशन्ति । उक्तं हि कात्यायनेन–"पततः प्रतिगृह्णात्येनानशक्यऽउपस्पर्शनम्"–(का. श्रौ. सू. ५।२७३) इति । भेषजमेवैतदिति । एतेन स्पर्शनेन निर्हृते शल्ये स्वशरीरदेशस्य पुनर्भेषजमेव कृतवन्तो भवन्ति ॥ १६ ॥

तान् द्वयोरित्यादि । 'द्वयोर्मूतकयोः' । यत्र तृणमये आतपने धान्यं बध्यते तन्मूतम्, मूतमेव मूतकम् । स्वार्थे क-प्रत्ययः । 'तान्' रौद्रान् पुरोडाशान् 'द्वयोर्मूतकयोः' 'उपनह्य' वेणुयष्ट्या वेणुमय्यां यष्ट्याम् 'उभयतः आबध्य'; यद्वा 'कुपे' वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दारुविशेषो वीवधापरपर्यायः कुपः तस्मिन्; 'उभयतः' उभयपार्श्वयोः वैणवभाजनयोः 'तान्' रौद्रान् 'आबध्य' तेन सार्द्धम् 'उदङ् परेत्य' उदङ्मुखोऽदूरं गत्वा, वृक्षस्थाण्वादीनामन्यतममस्मिन्नुपलब्धे, वीवधम् 'आसजति' आलम्बयति । तस्मिन्ना-

---

१–मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां कुपे वाऽऽसज्योभयतः स्थाणुवृक्षवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुदङ्परेत्यवदाय च देवा । इति । (का. श्रौ. सू. ५।२७४) कुपे–वक्रियुगले तुलदण्डे, इति वा॰ दे॰ ।

(त्यु) अथ दक्षिणान्बाहूनन्वावर्तन्ते । तेऽप्रतीक्षं पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति रौद्रेणेव वाऽएतदचारिषुः शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयन्ते ॥ १८ ॥

(न्तेऽ) अथ केशश्मश्रूप्त्वा । समारोह्याग्नी उदवसायैव ह्येतेन यजते न हि तदवकल्पते यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयात्तस्मादुदवस्यति गृहानित्वा निर्म-

---

अथ दक्षिणान् बाहूनन्वावर्तन्ते । तेऽप्रतीक्षं पुनरायन्ति । पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति । रौद्रेणेव वा एतदचारिषुः । शान्तिरापः । तदद्भिः शान्त्या शमयन्ते ॥ १८ ॥

अथ केशश्मश्रूप्त्वा, समारोह्य, अग्नी उदवसायैव ह्येतेन यजते । न हि तदवकल्पते—यदुत्तर-

---

गमने मन्त्रमाह—एतत्त इति । मन्त्रस्यायमर्थः । हे 'रुद्र !' 'ते' तव 'एतत्' तृप्तिकरम् 'अवसम्' पाथेयं भक्तम् सम्पादितम् 'तेन' साधनेन 'मूजवतः परः' मूजवन्नामकोऽप्यस्ति पर्वतः, तस्य 'परः' परस्ताद्भागम् 'अतीहि' अतिक्रम्य गच्छ माऽस्मानभिहिंस्य इति भावः ॥

मन्त्रगतमवसशब्दं प्रशंसति—अवसेन वा इति । लोके 'अवसेन' अन्नेन पाथेयेन हि जना दूरम् 'अध्वानं' 'यन्ति', 'तत्' तथा सति 'एनं' रुद्रं 'सावसम्' अवसमाहितम् 'एव' अस्मात् स्थानात् 'अन्ववार्जति' अनुगमयति । अस्य रुद्रस्य गन्तव्यप्रदेशमाह—यत्र यत्रेति । यस्मिन् यस्मिन् स्थाने 'अस्य' देवस्य 'चरणं' गमनं भवति, 'तत्' स्थानम् 'अनु' लक्ष्यैवेत्यर्थः । "परो मूजवतः"—इति मन्त्रभागस्याभिप्रायमाह—अत्र ह वा इति । 'अस्य' रुद्रस्य 'अत्र' अस्मिन् मूजवत्पर्वतसम्बन्धिनि 'परः' परस्ताद्भागे 'चरणं' वर्तनं भवति, 'तस्मात्' तेन "परो मूजवतः"—इति मन्त्रभागस्य पठनं युक्तमित्यर्थः । द्वितीयमागमनूद्य व्याचष्टे—अवततधन्वेति । अवततमवरोपितमारोप्य धनुर्यस्य स तथोक्तः—पिनाकावस इति । पिनाक इति तस्यैव रुद्रधनुषो नामधेयम् । तस्य अवसः व्यापारो यस्मो यस्य स तथा । एतेन विशेषणद्वयेन फलितमर्थमाह—अहिंसन्निति । हे 'रुद्र !' 'नः' अस्मान् हिंसामकुर्वन् 'शिवः' सुखकरः सन् "अतीहि"—इति 'एतत्', अथ मन्त्रभागः प्रतिपादयतीत्यर्थः । अन्तिमं भागम् अनूद्य तात्पर्यमाह—कृत्तीति । कृत्ति चर्म तेन आच्छादनं यस्य स तथोक्तः । अनेन च विशेषणेन 'एनं' निभृतं स्वापयेत् । रुद्रस्य मृदुतरत्वेन पुरुषत्वात् रुद्रस्वापो मन्त्रेऽस्मिन्ननेनाभिप्रायेण विशेष्यते । स्वापोऽपि किमर्थं इत्यत आह—स्वपन् न्विति । 'नु' अत्र खलु लोके 'स्वपन्' निद्राणः पुरुषः 'कञ्चन' कमपि 'न हिनस्ति' न पीडयति । अतो रुद्रकृतबाध-परिहाराय तस्य स्वापः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तथा पुनरागमनं विधत्ते अथ दक्षिणानिति । रौद्रपुरोडाशान्तो देशाद्यावामध्यनानन्तर्यमथशब्दार्थः । रौद्रहविषि ये अचारिषुः, ते सर्वे स्व स्व दक्षिणं बाहुम् 'अनु' लक्ष्य प्रादक्षिण्येनावर्तेरन्, आवृत्य च 'अप्रतीक्षं' रौद्रहविः प्रचरणस्थानमनवलोकयन्तः 'पुनः' वेदिमर्धमागच्छेयुः, आगत्य च रुद्रदेवताकहवि-प्रचरणकर्तृत्वनिवारणाय 'अपः' उपस्पृशेयुः । तदद्भिः शान्त्येति । उष्णशमनहेतुत्वादपि 'अद्भिः' तत् रौद्रहविः प्रचरणजनितं स्व स्वात्मगतमौष्ण्यं 'शमयन्ते' निवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

वस्त्रादरग्रामान्त इव केशश्मश्रुवपनादिकं साकमेधान्तेऽपि कर्तव्यमित्यनुक्रामति—अथ केशश्मश्रूप्त्वेति ।

१-इतीतरथा इति च (का श्री सू ५।१०५) । २-अनपेक्षमाणा आगच्छन्ति । का श्री सू ५।१०६ ।

स्याच्छ्री पौर्णमासेन यजेत उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यच्चातुर्मास्यान्यथैष कल्पः प्रतिष्ठितो यज्ञो यत्पौर्णमासं तत्कल्प एवैतद्यज्ञेनान्ततः प्रतितिष्ठति तस्मादु तत्स्यात् ॥ १९ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ (१।२)

अक्षय्यꣳ ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो भवति । संवत्सरꣳ हि जयति तेनास्याक्षय्यं भवति न वै देवा विजित्य श्रमति देवा विजित्य श्रमयति सर्वं वै संवत्सरः सर्वं वा अक्षय्यमेतेनो हास्याक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्यृतुर्ह्येवैतद्भूत्वा देवानप्येत्यक्षय्यमु वै देवानामेतेनो हैवास्याक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्येतत्तु तद्यस्माच्चातुर्मास्यैर्यजेत ॥ १ ॥

वेदस्यानितीर्णं जुहुयात् । तस्मादुतस्यात् । सुखानिता, निर्वर्धती, पौर्णमासेन यजेत । उत्सन्नयज्ञ इव वा एषः—यच्चातुर्मास्यानि । अथैष कल्पः प्रतिष्ठितो यज्ञो यत् पौर्णमासम् । तत् कल्प एवैतद्यज्ञेनान्ततः प्रतितिष्ठति । तस्मादुतस्यात् ॥ १९ ॥ इति साकमेधपर्वणि त्र्यम्बकयागः ।

इति साकमेधयागश्चातुर्मास्ये तृतीयं पर्व ॥

अथ शुनासीरीयपर्व ।

अक्षय्यं ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो भवति । संवत्सरं हि जयति । तेनास्याक्षय्यं भवति । न वै देवा विजित्य यजन्ति । देवा विजित्य प्रजयन्ति । सर्वं वै संवत्सरः । सर्वं वा अक्षय्यम् । एतेनो हास्याक्षय्यं सुकृतं भवति । ऋतुर्ह्येवैतद्भूत्वा देवानप्येति । अक्षय्यमु वै देवानाम् । एतेनो हैवास्याक्षय्यं सुकृतं भवति । एतत्तु तद्—यस्माच्चातुर्मास्यैर्यजेत ॥ १ ॥

(त्रेय) अथ यस्माद्दाक्षायणयज्ञेन यजेत । या वै देवानाᳪं श्रीरासीत्साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां तत्तदथ यः संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत्तदथ सा या चैव देवानाᳪं श्रीरासीत्साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां य उ च संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत्तमेवैतदुभयं परिगृह्यानुतिष्ठते तस्माद्दाक्षायणयज्ञेन यजेत ॥ २ ॥

अथ यस्माद्दाक्षायणयज्ञेन यजेत । या वै देवानां श्रीरासीत्-साकमेधैरीजानानां विजिग्याना-नां-तदासीत् । अथ यः संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत्-तदासीत् । सा या चैव देवानां श्रीरासीत्-साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानाम्, य उ च संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत्-तमे-वैतदुभयं परिगृह्यानुतिष्ठते । तस्माद्दाक्षायणयज्ञेन यजेत ॥ २ ॥

तस्यावृत् । (त्रो) नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यं न मन्थन्त्यग्निं पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाऽएकठँ समिष्टयजुः ॥ ३ ॥

(३) अथैतान्येव पञ्च हवीᳩंषि भवन्ति । (न्त्ये) एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजतैतैरुभयतो वरुणपाशात्प्रजाः प्रामुञ्चदेतैर्वै देवा वृत्रमघ्नन्नेतैर्व्वेव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तथो ऽएवैषऽएतैर्या चैव देवानाठँ श्रीरासीत्साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां य उ च संवत्सरस्य प्रजितस्य रस ऽआसीत्तमु हैवैतदुभयं परिगृह्यात्मन्कुरुते तस्माद्वा ऽएतानि पञ्च हवीᳩंषि भवन्ति ॥ ४ ॥

तस्यावृत् । नोपकिरन्त्युत्तरवेदिम् । न गृह्णन्ति पृषदाज्यम् । न मन्थन्त्यग्निम् । पञ्च प्रयाजा भवन्ति । त्रयोऽनुयाजाः । एकं समिष्टयजुः ॥ ३ ॥

अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति । एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा असृजत । एतैरुभयतो वरुण-पाशात् प्रजाः प्रामुञ्चत् । एतैर्वै देवा वृत्रमघ्नन् । एतैर्वेव व्यजयन्त–येयमेषां विजितिः–ताम् । तथो एवैष एतैः–या चैव देवानां श्रीरासीत्–साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानाम्, य उ च संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत्–तमेवैतदुभयं परिगृह्यात्मन् कुरुते । तस्माद् वा एतानि पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ ४ ॥

सीर्य्ययागेन ' परिगृह्य ' यजमान. ' आत्मन् ' स्वात्मनि ' कुरुते ' धारयति । इत्थं प्रवृत्तिहेतुफलमुपपाद्य तत्साधनभूत याग विधत्ते–तस्मादिति । उक्तलक्षणौ शुनासीरौ अधिदैवताध्यात्मादिरूपेणावस्थितौ । साऽस्य देवते-त्यर्थे शुनासीरशब्दाद् यत् । तद्वयोर्योगाद् वक्ष्यमाण हविस्समुदायसाध्य कृत्स्न कर्मानेन व्यपदिश्यते । यस्मा-दुक्तफलसाधनत्वम्, तस्माच्छुनासीरीयाख्येनानेन चतुर्थेन पर्वणा यजेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रयोगक्रम वक्तु प्रतिजानीते–तस्यावृदिति । ' तस्य ' शुनासीरीयस्य ' आवृत् ' क्रिया उच्यत इति शेषः । पूर्वेषु पर्वस्विव प्रसक्तमुत्तरवेदिनिर्वपणादिक निषेधति–नोपकिरन्तीत्यादिना । प्रयाजानुयाजादयोऽपि प्रकृतिवदेवेत्याह–पञ्चेति ॥ ३ ॥

पञ्च हवींषि विधत्ते–अथैतान्येवेति । वैश्वदेवादिषु पर्वस्वनुष्ठितानि ' एतानि ' आग्नेयादीनि पञ्च हवीष्य-त्रापि कर्त्तव्यानि भवन्तीत्यर्थः । उक्तफलत्वेनैतानि प्रशंसति–एतैर्वा इति । वैश्वदेवेष्वनुष्ठितै. ' एतैर्ह-विर्भिः ' खलु पुरा ' प्रजापतिः ' ' प्रजाः ' सृष्टवान् । वरुणप्रघासेष्वनुष्ठितैरेव ताः ' प्रजाः ' ' उभयतो वरुणपाशात् ' ऊर्ध्वाध-कायस्थितात् ' प्रामुञ्चत् ' प्रमुक्तवान् । तथा साकमेधेष्वनुष्ठितैरेव पञ्चभिर्हविर्भिः ' देवाः ' ' वृत्रम् ' असुरम् ' अघ्नन् ,' हत्वा च ' एतैः ' एव ' व्यजयन्त ' विजयं प्राप्तवन्तः । यथैवैतानि कृत्वाभिलषितफलसाधनानि, ' तथो ' तथैव खलु ' एषः ' यजमान- ' एतैः ' शुनासीर्याख्ये चतुर्थे पर्वणि

१–पौर्णमासधर्म्मा बर्हिर्व्वर्जम् । का. श्रौ. सू ५ । २०९ ।

(न्यु) अथ शुनासीर्यो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । स बन्धुः शुनासीर्यस्य यं पूर्वमवोचाम ॥ ५ ॥

(म्रा) अथ वायव्यं पयो भवति पयो ह वै प्रजा जाता अभिसञ्जानते विजिग्यानं मा प्रजा श्रियै यशसेऽन्नाद्यायाभिसञ्जानान्ता इति तस्मात्पयो भवति ॥ ६ ॥

तद्वायव्यं भवति । (त्य) अयं वै वायुर्योऽयं पवत एष वा इदं सर्वं प्याययति यदिदं किञ्च वर्षति वृष्टादोषधयो जायन्त ओषधीर्जग्ध्वाऽपः पीत्वा तत एतद्रसोऽधि पयः सम्भवत्येष हि वा एतज्जनयति तस्माद्वायव्यं भवति ॥ ७ ॥

अथ शुनासीर्यो द्वादशकपालः पुरोडाशो (१) भवति । स बन्धुः शुनासीर्यस्य यं पूर्वमवोचाम ॥ ५ ॥

अथ वायव्यं पयो (२) भवति । पयो ह वै प्रजा जाता अभिसञ्जानते । ' विजिग्यानं मा प्रजाः श्रियै ' ' यशसे, अन्नाद्याय, अभिसञ्जानान्ते '—इति । तस्मात् पयो भवति ॥ ६ ॥

तद् यद्वायव्यं भवति । अयं वै वायुः—योऽयं पवते । एष वा इदं सर्वं प्याययति—यदिदं किञ्च

अनुगच्छमाने, आभ्यामेभिः पञ्चभिर्हविर्भिः शुनासीराय यदलङ्कृतं तम्, ' तदुभय ' फलम् ' आमन् आमनि ' पारेगृह्य ' स्वाधीन ' कुरुत ' । तस्मादिति प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ४ ॥

षष्ठं हविर्विधत्ते—अथ शुनासीर्य इति । शुनासीरौ वाय्वादित्यौ देवते अस्य स शुनासीर्यः । ' शुनो वायुः ' ' सीर आदित्य '—इति हि यास्कः । द्विवचनेन कात्यायनोऽपीममर्थमसूचयत्—"शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः" इति । उक्तं बाक्यशेषमत्राप्यतिदिशति—स बन्धुरिति । कल्पस्य पर्वणः फलप्रतिपादनसमये ' य ' वाक्यशेषः " या वै देवानाम् "—इत्यादिकम् ' अवोचाम ' उक्तवन्तः, ' स एव अस्यापि ' शुनासी ' रीय ' हविषः ज्ञातव्यः, उक्तविधयोरेव वाय्वादित्यरूपेणावस्थितत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते—अथ वायव्यमिति । वायुर्देवता अस्य तद् ' वायव्यम् ' । " वाय्वृतुपित्रुषसो यत् "—(पा सू, ४ । २ । ३१) इति यत् । पयसस्तावदत्रानुकूल्यं दर्शयति—पयो ह वा इति । ' जाता ' सर्वाः ' प्रजाः ' ' पयः ' खलु ' अभि ' लक्ष्य ' सञ्जानते ' सञ्जानाना भवन्ति । अतः पयसः सम्पत्तिहेतुत्वाद् ' विजिग्यानं ' सम्यग्विजितवन्तम् ' एनं ' यजमानं ' श्रियै ' सम्पदे, ' यशसे ' कीर्त्यै ' अन्नाद्याय ' अन्नादनसामर्थ्याय च सर्वाः ' प्रजाः ' ' अभिसञ्जानान्तै ' अभिसञ्जानीरन्, अनुमन्यन्तामिति अनेनाभिप्रायेण पयसः करणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य वायुदेवत्यत्वमनूद्य स्तौति—तद्यदिति । एष वा इत्यादि । ' यदिदं किञ्च ' भूम्यां स्थितं स्थावरादिकं

१– शुनासीरौ शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः, सरणात् "—इति निरु० ९ । ४ । १ । २–" नित्येन्द्रोऽधिकानि शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः । का श्रौ सू ५ । ११ । ८० । ३–व्याख्या पाठ । लौकिक । प्रतिपुरुषं । नाविरोधेन । महतिदर्शे नोच । यवागूर्वा । का श्रौ सू ५ । २८१–२८६ ।

(त्यु) अथ सौर्यं एककपालः पुरोडाशो भवति । (त्ये) एष वै सूर्यो य एष तपत्येष वा ऽइदᳬं सर्वमभिगोपायति साधुना त्वदसाधुना त्वदेष इदᳬं सर्वं विदधाति साधौ त्वदसाधौ त्वदेष मा विजिग्यानं प्रीतः साधुना त्वदभिगोपायत्साधौ त्वद्विदधदिति तस्मात्सौर्य एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

वर्षति । वृष्टादोषधयो जायन्ते । ओषधीर्जग्ध्वाऽपः पीत्वा तत एतद्भ्योऽधि पयः सम्भवति । एष हि वा एतज्जनयति । तस्माद् वायव्यं भवति ॥ ७ ॥

अथ सौर्य एककपालः पुरोडाशो (१) भवति । एष वै सूर्यो–य एष तपति । एष वा इदं सर्वमभिगोपायति–साधुना त्वद्, असाधुना त्वत् । एष इदं सर्वं विदधाति–साधौ त्वद् असाधौ त्वत् । एष मा विजिग्यानं प्रीतः–साधुना त्वदभिगोपायत्, साधौ त्वद्विदधद्–इति । तस्मात्सौर्य एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

' वर्षति ' पर्जन्यवृष्ट्या सिञ्चति, इद सर्वम् ' एष ' खलु पवमान ' प्रप्याययति ' प्रवर्द्धयति रसमरितं करोति " ओप्यायी वृद्धौ "–(धा.पा.भ्वा.आ.४७९) इति धातुः । तस्माद् वृष्टात् पवमानेन प्रप्यायितात् ' ओषधयो जायन्ते ', ताश्च ' ओषधीः ' ' जग्ध्वा ' भक्षयित्वा "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति"–(पा. सू. २ । ४ । ३६) इत्यदेर्जग्ध्यादेशः । ओषधिभक्षणानन्तरम् ' अपः पीत्वा ' पशवः पयो दुहन्ति । ' एतद्भ्यः ' सकाशात् ' पयः ' ' सम्भवति ' उत्पद्यते तस्मात् परम्परया ' एष हि ' पवमानः ' एतत् ' पयो 'जनयति' उत्पादयति । तस्मादस्य वायुर्देवतेत्येतद्युक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अष्टम हविर्विधत्ते–अथ सौर्य इति । अस्य हविषः सूर्योऽभिगोप्तेत्याह–एष वै सूर्य इत्यादिना । साधुना त्वदित्यादि । ' साधुना ' शोभनेन कर्मणा ' त्वत् ' एकं पुण्यकृत जनम् ' एषः ' सूर्य. ' अभिगोपायति ' अभिरक्षति । तथा ' असाधुना ' अशोभनेन कर्मणा ' त्वत् ' एकं पापिजनम् ' अभिगोपायति ' । न केवलं रक्षणमात्रं शोभनात्मकम् । ' इद सर्वं ' जगत्, एष एव सूर्यो ' विदधाति ' करोति, विदधानः सः ' त्वत् ' एकं ' साधौ ' पुण्ये कर्मणि स्थापयति, ' त्वत् ' एकम् अन्यत् ' असाधौ ' पापकर्मणि स्थापयति । ' एषः खलु हिरण्यगर्भरूपः स परमात्मा । अस्य हि साध्वसाधुकर्मण. कारयितृत्वमन्यत्र चाम्नायते–" एष ह्येव साधु कर्म कारयति, तेषामेभ्यो लोकेभ्य उर्ध्वं निनीषते; एष ह्यसाधु कर्म कारयति, तेषामेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते "–इति (कौ. ब्रा. उ. ३।९) ॥

एष मेत्यादि । योऽयमुक्तविधः सूर्यः 'एषः' अनेन हविषा ' प्रीतः ' सन् ' विजिग्यानं ' साकमेधैः विजितवन्त ' मा ' मां ' साधुना ' कर्मणा ' अभिगोपायत् ' अभिरक्षतु, तथा तस्मिन् ' साधौ ' शोभने कर्मणि मां ' विदधात् ' विदधातु, प्रेरयतु ' इति ' अनेनाभिप्रायेण यजमान· सौर्यं हविः कुर्यात् । ' त्वम् '–इति, एतदत्र क्रियाविशेषणत्वेन योज्यम् ॥ ८ ॥

१–" सौर्य एककपालः । " का. श्रौ. सू ५ । १८७ ।

तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणा । तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति यद्यश्वꣳ श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ ९ ॥

स यत्रैव साकमेधैर्यजते । तच्छुनासीर्येण यजेत यद्वै त्रिः संवत्सरस्य यजते तेनैव संवत्सरमाप्नोति तस्माद्यदैव कदा चैतेन यजेत ॥ १० ॥

तद्धैके । राध्रीरापिपयिषन्ति स यदि राध्रीरापिपयिषेद्यदद‌ः पुरस्तात्फाल्गुन्यै पौर्णमास्या उदृष्टं तच्छुनासीर्येण यजेत ॥ ११ ॥

तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणा । तदेतस्य रूपं क्रियते-य एष तपति । यद्यश्वं श्वेतं न विन्देद् अपि गौरेव श्वेतः स्यात् । तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ ९ ॥

स यत्रैव साकमेधैर्यजते-तत् शुनासीर्येण यजेत । यद्वै त्रिः संवत्सरस्य यजते-तेनैव संवत्सरमाप्नोति । तस्माद्यदैव कदाचैतेन यजेत ॥ १० ॥

तद्धैके राध्रीरापिपयिषन्ति । स यदि राध्रीरापिपयिषेद्-यददः पुरस्तात् फाल्गुन्यै पौर्णमास्या उदृष्टं-तच्छुनासीर्येण यजेत ॥ ११ ॥

तस्यैककपालस्य दक्षिणा विधत्ते-तस्याश्वः श्वेत इति । 'तस्य' सौर्यस्य हविष श्वेतोऽश्वविशेषो 'दक्षिणा' शुनासीर्यस्य तु षड्भिरनडुद्भिर्युक्तं सीरं दक्षिणा । तदुक्तं सूत्रकारेण-" सीरं षड्योगं दक्षिणा औष्ट्रारो वा (का श्रौ सू. ५।२८८।२८९) इति । तदेतस्येत्यादि । 'एतस्य' सूर्यस्य सितभास्वररूपत्वात् श्वेताश्वदानमेतदीयमुपकरणमित्यर्थः । तादृशाश्वालाभे तादृशो गौर्देय इत्याह-यद्यश्वमित्यादि ॥ ९ ॥

अथ शुनासीर्ययागस्य कालं विधत्ते-स यत्रैवेत्यादिना । 'यत्र' यस्मिन् 'एव' काले 'साकमेधैर्यजते' 'तत्' तदानीं, तदनन्तरकाले एव स यजमानः शुनासीर्येण 'यजेत' । न तु शुनासीर्यस्यापि चातुर्मास्यत्वान्मासचतुष्टयस्य व्यवधानमपेक्षितमित्यत आह-यद्वा इति । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु संवत्सरस्य मध्ये वै० देवरुणप्रघाससाकमेधभेदेन 'त्रि' त्रिवारं 'यजते' इति यत्, 'तेनैव' संवत्सरमाप्नोति । वैश्वदेवादयः [1] पर्वाः चातुर्मास्ययुक्ता इति तदनुष्ठानेनैव तेषां द्वादशानामवाप्तत्वात् तत्समुदायरूपः संवत्सरोऽपि यजमानस्य प्राप्तो भवतीत्यर्थः । उक्तमर्थं निगमयति-तस्मादिति । यस्मात् चतुर्थपर्वेण शुनासीर्यस्य संवत्सरातिरिक्तः प्रातिस्विकः कालो नास्ति तस्माद् यदा कदाचिदेव साकमेधानन्तरं यजेतेत्यर्थः । एतदेवानन्तर्यं सूत्रकृताप्युक्तम्-" शुनासीर्यमतः "-(का. श्रौ सू. ५ । २७७)-इति ॥ १० ॥

सोमेन यक्ष्यमाणस्य पक्षान्तरमाह-तद्धैक इति । 'तत्' तत्र खलु शुनासीर्यानुष्ठाने 'एके शाखिनः 'राध्रीरापिपयिषन्ति' अनेन च मार्गेण कतिचिद् राध्रीः आप्तुमिच्छन्ति । अत एवोक्तमापस्तम्बेन-" ततो द्व्यहे त्र्यहे चतुरहे अर्द्धमासे मासे चतुर्षु वा मासेषु शुनासीर्येण यजते "-(आ. श्रौ सू. ८ । २। १) इति । तेषां मते सोमेन यक्ष्यमाणस्य शुनासीर्यकाल उच्यत इत्यर्थः । यदि हि 'राध्री' आपिपयिषेत्' आप्तुमिच्छेत्, तदा आगामिनीभ्यां फल्गुनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, 'फाल्गुन्यै' फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः 'पुर-

---

1-" चतोऽथ सौर्यस्य । अभावे गौः । " का श्रौ. सू. ५ । २५०-२५१ ।

(ता) अथ दीक्षेत । तं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्यैयात्पुनःप्रयोगरूप इव ह स यदेनमनीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्यैयात्तस्मादेनं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्यैयादिति नूत्सृजमानस्य ॥ १२ ॥

(स्या) अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य । पूर्वेद्युः फाल्गुन्यै पौर्णमास्यै शुनासीर्येण यजेताथ प्रातर्वैश्वदेवेनाथ पौर्णमासेनैतद्दु पुनः प्रयुञ्जानस्य ॥ १३ ॥

अथ दीक्षेत । तं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्यैयात् । पुनःप्रयोगरूप इव ह सः—यदेनमनीजानं पुन' फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्यैयात् । तस्मादेनं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्यैयात् । इति नूत्सृजमानस्य ॥ १२ ॥

अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य । पूर्वेद्युः फाल्गुन्यै पौर्णमास्यै शुनासीर्येण यजेत—अथ प्रातर्वैश्वदेवेन—अथ पौर्णमासेन एतद्दु । पुनः प्रयुञ्जानस्य ॥ १३ ॥

स्तात्' यत्, ' संदः '—इति विप्रकृष्टे, 'उत्' ऊर्ध्वं चन्द्रमा अस्मिन् दृश्यते इति उद्दृष्ट शुक्रपक्षः, ' तत् ' तत्र प्रतिपदाद्यन्यतमस्यां तिथौ शुनासीर्येण यजेत ॥ ११ ॥

अथ दीक्षेतेति । 'अथ' अनन्तरमेव सोमयागार्थं 'दीक्षेत' कालविलम्बो न कार्य इत्यर्थः । दैवान्मानुषाद्वा विघ्नाद् विलम्बेऽपि तस्यावधिमाह—तं नानीजानमिति । इमामेव श्रुतिमभिप्रेत्यापस्तम्बोऽप्याह—" चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेत, फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते, तं ततो नानीजानमपरा फाल्गुनी पर्यवेयात् " (आप. श्रौ. सू. ८ । २१ । ३–४) इति । तदत्यये दोषमाह—पुनरिति । 'अनीजानम्' 'एतम्' यजमानम् ' पुनः ' फाल्गुनी पौर्णमासी न अतिक्रामेद् इति यत्, स 'पुनः प्रयोगरूप इव ह' भवति चातुर्मास्यानां पुनः प्रयोगस्य एतस्मिन् काले कर्तव्यत्वात्, तस्य चानाचरितत्वात् पुनः प्रयोगाङ्गभूतोऽयं कालो भवेदित्यर्थः । प्रतिपादितं प्रतिषेधं निगमयति—तस्मादिति । अयञ्च पक्षोऽधिकारिविशेषस्यैवेति निगमयति—इति न्विति । द्विविधौ हि चातुर्मास्ययाजिनौ सकृदनुष्ठायोत्सृजमानः पुनःप्रयुञ्जानश्च । तत्र ' उत्सृजमानस्य ' खलु अयमुक्तः पक्ष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कस्तर्हि तानि पुनः प्रयुञ्जानस्य पक्ष इति दर्शयति—अथ पुनरिति (आप. श्रौ. सू. ८ । २१ । ६) । चातुर्मास्यानि सकृत् संयुज्य अनन्तरमेव यष्टानि पुनरारभ्य तस्य पुनरारभमाणस्य 'फाल्गुन्यै पौर्णमास्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्याः 'पूर्वेद्युः' पूर्वदिवसे चतुर्दश्यां शुनासीर्येण यजेत, ' अथ ' अनन्तरमेव 'प्रातः' काले पौर्णमास्यां वैश्वदेवेन ' यजेत ' तदनन्तरम् नित्येन पौर्णमासयागेनेत्यय प्रयोगक्रमः । तदुक्तं कात्यायनेन " फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयम्, प्रातर्वैश्वदेवम् "—(का.श्रौ.सू.५।२९४) । एतद्दु पुनरिति । प्रतिज्ञातार्थनिगमनम् ॥ १३ ॥

१–संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युद्दृष्टे शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्वा वा यजेत पौर्णमास्याम् । का. श्रौ. सू. ५ । २९२ ।

२–आवृत्तिरनीजानस्य । का. श्रौ. सू. ५।२९३ ।

(स्या) अथातः । परिवर्तनस्यैव सर्व्वतोमुखो वा ऽअसावादित्य एष वा ऽइदꣳ सर्वं निर्दयति यदिदं किञ्च शुष्यति तेनैष सर्व्वतोमुखस्तेनान्नादः॥ १४ ॥

सर्व्वतोमुखोऽयमग्निः । (स) यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधति तत एव प्रदहति तेनैष सर्व्वतोमुखस्तेनान्नादः ॥ १५ ॥

(द्रोऽथा) अथायमन्यतोमुखः पुरुषः । स एतत्सर्व्वतोमुखो भवति यत्परिवर्तयते स एवमेवान्नादो भवति यथैतावेतद्य एवं विद्वान्परिवर्तयत तस्माद्वै परिवर्तयेत ॥ १६ ॥

अथातः परिवर्तनस्यैव । सर्वतोमुखो वा असावादित्यः । एष वा इदं सर्वं निर्दयति यदिदं किञ्च शुष्यति । तेनैष सर्वतोमुखः । तेनान्नादः ॥ १४ ॥

सर्वतोमुखोऽयमग्निः । यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति—तत एव प्रदहति । तेनैष सर्वतोमुखः । तेनान्नादः ॥ १५ ॥

अथायमन्यतोमुखः पुरुषः । स एतत् सर्वतोमुखो भवति यत् परिवर्तयते । स एवमेवान्नादो भवति—यथैतावेतद्—य एवं विद्वान् परिवर्तयते । तस्माद्वै परिवर्तयेत ॥ १६ ॥

चातुर्मास्याङ्गभूत वपन मीमांस्यते—अथात इत्यादिना । अत इति वक्ष्यमाणार्थपरामर्शः । 'अतः' अस्माद्वक्ष्यमाणाद्धेतोः परिवर्तनस्य परित केशश्मश्र्वादीनां वर्तनस्य वपनस्य विचारोऽभिधीयत इत्यर्थः । एतत् परिवर्तनं विधातुमन्नादत्वेनादित्यमग्निं च स्तौति—सर्वतोमुखो वा असावादित्य इत्यादिना । सर्वतः सर्वासु दिक्षु मुखं रसादानसामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । सर्वतोमुखत्वमुपपादयति—एष वा इति । 'निर्दयति' रसं निष्कृष्य पिबति । अत एतत् सर्वं घर्मकाले 'शुष्यति' शोषणं प्राप्नोति, सर्वं जगद्व्याप्य स्थितस्य सूर्यस्य स्वकिरणैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

सर्वतोमुखोऽयमग्निरिति । अत्रापि तथैव योजना । यतो ह्येवेति । यत कुतश्चिदपि दिग्भागादिन्धनं । 'अभ्यादधति' अभिप्रक्षिपति । तत एवेति । तस्मिन्नपि दिग्भागे इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवमन्यादित्ययोः सर्वतोमुखत्वेन अन्नादत्वं प्रतिपाद्य पुरुषस्य स्वाभाविकं तद्वैपरीत्यमाह—अथायमिति । 'अथ'—शब्दस्त्वर्थे । 'अयं' तु 'पुरुषः' यजमानः 'अन्यतोमुखः' । अन्यशब्द एकशब्दपर्यायः । अन्यत एकत्र स्थितमेव मुखं यस्य स तथोक्तः । तस्य सर्वतोमुखत्वसम्पत्तिमाह—स एतदिति । 'यद्' यस्मात् परितः शिरो वर्तयते, केशान् वापयति 'एतत्' एतेन अलोमकत्वसाम्यात् शिरसः प्रान्तदेशा अपि मुखमिव भवन्तीति स यजमानः सर्वतोमुखो भवति । इत्थं पुरुषस्य सर्वतोमुखत्वं प्रतिपाद्य प्रागुक्तं दृष्टान्तद्वयसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—स एवमेवेति । 'यथा' 'एतौ' आदित्योऽग्निश्च सर्वतोमुखत्वात् अन्नादौ 'एवमेव' 'यजमानोऽपि' 'अन्नादः' सर्वतोदिक्कं समत्तुं समर्थो भवति । तस्मादिति, उपपादितस्य परिवर्तनस्य विधानम् ॥ १६ ॥

तदु होवाचासुरिः । किन्तु तत्र मुखस्य यदपि सर्वाण्येव लोमानि वपेत यद्वै त्रिः संवत्सरस्य यजते तेनैव सर्वतोमुखस्तेनान्नादस्तस्मान्नाद्रियेत परिवर्तयितुमिति ॥ १७ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ (६. ३.) ॥

तद्यदाहुः । साकमेधैर्वै देवा वृत्रमघ्नंस्तैर्वै व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तामिति सर्वैर्हं त्वेव देवाश्चातुर्मास्यैर्वृत्रमघ्नन्त्सर्वैर्वै व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्ताम् ॥ १ ॥

(न्ते) ते होचुः । केन राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम इति स हाग्निरुवाच मया राज्ञा मयाऽनीकेनेति तेऽग्निना राज्ञाऽग्निनाऽनीकेन चतुरो मासः प्राजयंस्तान्ब्रह्मणा च त्रय्या च विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ २ ॥

तदु होवाचासुरिः । किन्तु तत्र मुखस्य । यदपि सर्वाण्येव लोमानि वपेत । यद्वै-त्रिः संवत्सरस्य यजते । तेनैव सर्वतोमुखः, तेनान्नादः । तस्मान्नाद्रियेत परिवर्तयितुमिति ॥ १७ ॥

इति शुनासीरीययागश्चातुर्मास्ये चतुर्थं पर्व ॥

अथ सर्वशेषः ।

तद्यदाहुः । साकमेधैर्वै देवा वृत्रमघ्नन्, तैर्वै व्यजयन्त येयमेषां विजितिः-ताम्-इति । सर्वैर्ह त्वेव देवाश्चातुर्मास्यैर्वृत्रमघ्नन् । सर्वैर्वै व्यजयन्त-येयमेषां विजितिः-ताम् ॥ १ ॥

ते होचुः-' केन राज्ञा केनानीकेन योत्स्यामः ' इति । स हाग्निरुवाच-मया राज्ञा, मयाऽनी-

---

प्रकारान्तरेण सर्वतोमुखत्वं प्रतिपादयन् परिवर्तनं न कर्तव्यमिति पक्षान्तरमाह-तदु होवाचेति । ' तत् ' तत्र, तस्मिन् परिवर्तनविषये ' आसुरिः ' नाम महर्षिः आह स्म । ' यदपि ' यदि नाम ' सर्वाण्येव लोमानि ' परितो ' वपेत, ' तथापि तत्तन्मुण्डिते देशे ' मुखस्य ' सम्बन्धि किं नामावयवजातं निष्पन्नं भवति ? न खलु कवमात्रेण मुखमिति व्यवहर्तुं शक्यते, किन्तु बहुश्रोत्राद्यवयवमत्त्वेन; अतो नैतेन परिवर्तनेन सर्वतोमुखत्वं लभ्यत इत्यर्थः । कथं तर्हि सर्वतोमुखत्वं पुरुषस्य ? -तत्राह-त्रिः संवत्सरस्येति । ' संवत्सरस्य ' मध्ये वैश्वदेवादिभेदेन ' त्रिः यजते, ' ' तेनैव ' अयं यजमानः ' सर्वतोमुखः; ' कृत्स्नस्य संवत्सरस्य यागेन प्राप्तत्वात् । तेनैवेति । अन्नादहेतुभूतं सर्वतोमुखत्व प्रकारान्तरेणैव सिध्यति । तस्मादिति । ' तस्मात् ' परिवर्तनं ' न आद्रियेत ' इत्यासुरेर्मतस्य निगमनम् ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

वैश्वदेवादिषु सर्वेषु परिवर्तनं सेतिकर्तव्यताक विधिस्तुत्तेषां सर्वेषां वृत्रवधहेतुत्वं विजयहेतुत्वं च समानमिति प्रतिपादयति-तद्यदाहुरिति । ' तत् ' तत्र उक्तविषये साकमेधानामेव वृत्रवधहेतुत्वं जयहेतुत्वञ्चेति ' यत् ' आहुः ' कथयन्ति, तन्न; तथा ' सर्वैरेव ' हि ' चातुर्मास्यैः ' चतुर्षु-चतुर्षु मासेषु प्रयुज्यमानैर्वैश्वदेवादिभिर्वृत्रहननं विजयश्च प्राप्तवन्तो ' देवाः ' इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र वैश्वदेवेन जितमर्थमाख्यायिकया दर्शयति-ते होचुरिति । ' ते ' देवाः खलु प्रजापतिं पितरमभिलक्ष्य

(हंस्ते) ते होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम इति स ह वरुण उवाच मया राज्ञा मयाऽनीकेनेति ते वरुणेनैव राज्ञा वरुणेनानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्राजयंस्तान्ब्रह्मणा चैव त्रय्या च विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ ३ ॥

(हंस्ते) ते होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम इति स हेन्द्र उ॰ मया राज्ञा मयाऽनीकेनेति त इन्द्रेणैव राज्ञेन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो म॰ प्राजयंस्तान्ब्रह्मणा चैव त्रय्या च विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ ४ ॥

(न्स)स यद्वैश्वदेवेन यजते । (तेऽग्नि) अग्निनैवैतद्राज्ञाऽग्निनाऽनीकेन चतुरो मासः प्रजयति तच्छ्येनी शल्ली भवति लोहः क्षुरः सा या श्येनी शल्ली सा त्रय्यै विद्यायै रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो रूपमग्निर्हि ब्रह्म लोहित इव ह्यग्निस्तस्माल्लोहः क्षुरो भवति तेन परिवर्तयते तद्ब्रह्मणा चैवैनमेतत्त्रय्या च विद्यया परिगृह्णाति ॥ ५ ॥

केन ' इति । तेऽग्निना राज्ञा, अग्निनाऽनीकेन चतुरो मासः प्राजयन् । तान् ब्रह्मणा च त्रय्या च विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ २ ॥

ते होचुः-' केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्यामः ' इति । स ह वरुण उवाच-' मया राज्ञा, मयाऽनीकेन' इति । ते वरुणेनैव राज्ञा वरुणेनानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्राजयन् । तान् ब्रह्मणा चैव त्रय्या च विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ ३ ॥

ते होचुः-' केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम ' इति । स इन्द्र उवाच-' मया राज्ञा मयाऽनीकेन ' इति । त इन्द्रेणैव राज्ञा, इन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्राजयन् । तान् ब्रह्मणा चैव त्रय्या च विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ ४ ॥

स यद्वैश्वदेवेन यजते-अग्निनैवैतद्राज्ञाऽग्निनाऽनीकेन चतुरो मासः प्रजयति । तत् श्येनी शल्ली भवति । लोहः क्षुरः । सा या श्येनी शल्ली-सा त्रय्यै विद्यायै रूपम् । लोहः क्षुरो ब्रह्मणो रूपम् ।

परस्परं वाचम् ' ऊचुः ' । केनानीकेनेति । अनीकं सेनामुखम्, यत्र सेनान्यो वर्तते । तेन सेनान्येत्यर्थः । चतुरो मास इति । " पद्न० " (पा. सू. ६ । १ । ६३) इत्यादिना मासशब्दस्य मास्-इत्ययमादेशः । तान् ब्रह्मणा चेति । ' तान् ' विजितान् मासान् ' ब्रह्मणा ' " अग्निर्हि ब्रह्म-" इत्यग्रे विवरिष्यते । ततो ब्रह्मणा अग्निना, ' त्रय्या ' वेदत्रय्याख्यया ' विद्यया च ' देवाः ' पर्यगृह्णन् ' पर्यलोचयन् ॥ २ ॥

एवं वैश्वदेवस्याग्निप्रमुखत्वमुक्त्वा वरुणप्रघासेषु वरुणस्य प्रामुख्येनैतद्विजितत्वमाह-ते होचुरिति । अपरांश्चतुर इति । आषाढादीनित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् । अथ साकमेधेष्विन्द्रस्य प्राधान्ये तैर्विजितत्वमाह-ते होचुरिति । अपरांश्चतुर इति । ' अपरान् ' कार्त्तिकादीनित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

इत्थं प्रतिज्ञामुपन्यास्य वैश्वदेवादिषु त्रिषु पर्वसु प्रतिपादितमर्थं यजमानेऽपि क्रमेण योजयति-स यद्वैश्वदेवेनेत्यादिना । " ब्रह्मणा च त्रय्या च विद्यया पर्यगृह्णन् "-इति यदुक्तम्, तस्य प्रतिकृतिमाह-श्येनीति ।

1-' सामान्य पुस्त '-इ० पा० ।